

КОВЕЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ У ВІННІПЕЗИ ПРИ СНУ
ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
КОВЕЛЬСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ
КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ
«ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ. ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ»

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ: КОВЕЛЬ І КОВЕЛЬЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВОЛИНИ

Науковий збірник

Випуск 50

*Матеріали 50 Всеукраїнської
наукової історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю
надання Ковелю Магдебурзького права.
м. Ковель, 12—13 грудня 2013 р.*

Ковель, 2013

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 50. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права / упоряд. А. Силюк. — Ковель, 2013. — 608 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася 12—13 грудня 2013 року в м. Ковелі, присвячені археології, історії, культурі та етнографії Ковельщини в контексті української історії. Окремі розділи присвячено історії місцевого самоврядування і Магдебурзького права, загальним питанням волинства і краєзнавчої освіти. Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

КІНДЕР Олег Олексійович	— Ковельський міський голова, голова оргкомітету
БОНДАРЕНКО Геннадій Васильович	— кандидат історичних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (за згодою)
ПРОКОПІВ Ігор Ярославович	— заступник міського голови
БИЧКОВСЬКИЙ Віктор Васильович	— начальник управління освіти
БОЙКО Володимир Богданович	— керуючий справами
БОРЕЙКО Ірина Василівна	— директор ТОВ «Ковельська міська друкарня» (за згодою)
ВЕЛЬМА Микола Григорович	— редактор газети «Вісті Ковельщини» (за згодою)
ГИКА Володимир Миколайович	— директор Державного архіву Волинської ОДА (за згодою)
ДМИТРУК Валерій Миколайович	— заступник начальника управління культури Волинської ОДА (за згодою)
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович	— директор ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ» «Охорона археологічна служба України», Інститут археології НАН України (за згодою)
МАТВІЙЧУК Маргарита Євгенівна	— директор Ковельського історичного музею
МИХАЙЛЮК Наталія Дмитрівна	— начальник відділу внутрішньої політики, організаційної роботи та зв'язків з громадськістю
ПІВНИЦЬКИЙ Микола Дементійович	— кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, керівник робочої групи з підготовки тому «Звіт пам'яток історії та культури України. Волинська область» (за згодою)
РАБЕНКО Ірина Володимирівна	— головний спеціаліст відділу культури
СЕМЕНЮК Анатолій Володимирович	— голова міськрайонної НСКУ, дослідник історії рідного краю (за згодою)
СИЛЮК Анатолій Михайлович	— директор волинського краєзнавчого музею, старший викладач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (за згодою)
ШВАБ Анатолій Георгійович	— кандидат історичних наук, декан історичного факультету, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (за згодою)

Редакційна група: Геннадій Бондаренко, кандидат історичних наук, Ігор Прокопів, Анатолій Семенюк, Анатолій Силюк

Відповідальні за випуск: Ігор Прокопів, Анатолій Силюк

Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове

Конференцію організовано і проведено за кошти Ковельської міської ради, сприяння народного депутата України Степана Івахіва, Волинської обласної державної адміністрації, Ковельської районної державної адміністрації, Волинського обласного благодійного фонду «Майбутнє Волині», Ковельської міської партійної організації ВО «Батьківщина»

Шановні учасники наукової історико-краєзнавчої конференції, ковельчани та гості нашого міста!

Серед значущих подій суспільного та культурного життя громади міста Ковеля є традиційні наукові історико-краєзнавчі конференції, присвячені ювілейним датам з часу отримання Ковелем Магдебурзького права. Ми знову повертаємось до нашої місцевої історії, її дослідження, а також висвітлення подій сучасного життя міста. Ковель багатий славною минулиною, яка нараховує не одне століття, яскравими постатями, які творять його майбутнє уже сьогодні. Тож ковельчани та я, як очільник міста, вітаємо Вас та запрошуємо до співпраці. Адже чимало сторінок історії залишаються невідомими та недослідженими. Впевнений, що цього річ-на конференція, приурочена 495-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, буде багатою на нові відкриття, а отже цікавою як для пересічного ковельчанина, так і для науковців.

За підготовку цього краєзнавчого заходу я щиро дякую членам оргкомітету, яким довелося вирішити чимало організаційних завдань, провести копійку дослідницьку та пошукову роботу, підготувати низку важливих матеріалів. Збереження історичної пам'яті — це наш громадянський обов'язок. Повернення до забутих, маловідомих сторінок нашого буття допомагає відчувати гордість за предків, усвідомити історичну минулину, сприяє посиленню відповідальності за ту громаду, в якій ми живемо. Кожен населений пункт України — це частина життєпису усього нашого народу. І Ковель є його складовою.

Починаючи з 1518 року, з часу отримання Магдебурзького права, Ковель почав стрімко розвиватися. Магдебурзьке право можна вважати однією з ознак приналежності до європейського світу, адже виникло і розвинулося воно саме у Європі. Й незважаючи на зміну політичної ситуації на теренах України, Магдебурзьке право зберігалось за українськими містами через століття, а закладені ним традиції міського самоврядування продовжують розвиватися й сьогодні.

Переконаний, що завдяки нашій з вами спільній праці не перерветься безкінечна лінія духовного зв'язку між поколіннями і буде вписана ще одна сторінка в книгу історії Ковеля.

Олег Кіндер,
Ковельський міський голова

КОВЕЛЬ СУЧАСНИЙ: ЦИФРИ І ФАКТИ

Місто Ковель має цікаву, часто — драматичну, але тим не менше прекрасну долю. Руйноване і нищене багатьма іноземними завойовниками впродовж сторіч, воно, наче казковий птах Фенікс, відроджувалося з попелищ і згарищ, швидко загоювало рани з тим, щоб знову стати окрасою і гордістю Волинського краю.

Зрештою, інакше й бути не може, адже місто — географічний центр області, у ньому відчувається європейський дух і вірність демократичним традиціям, щирий патріотизм переважної більшості місцевої громади й активна підтримка української національної ідеї.

Звичайно, Ковель, як і будь-який інший населений пункт нашої держави, відчуває негативні наслідки затяжної суспільно-політичної й економічної кризи. Однак, ані влада, ані люди не пасують перед труднощами, наполегливо їх долають, розуміючи, що тільки спільно, активно й продуктивно працюючи можна забезпечити краще майбутнє. Про це, зокрема, свідчить і той факт, що незадовго до 495-ї річниці надання місту Магдебурзького права розпорядженням Кабінету Міністрів Ковель визнаний переможцем Всеукраїнського конкурсу «Населений пункт найкращого благоустрою і підтримки громадського порядку» у 2012 році з врученням Диплома II ступеня.¹

Як відомо, одним з найважливіших критеріїв, які визначають рівень життя людей, окрім благоустрою, є приріст населення. Так от, згідно із повідомленням Головного управління статистики у Волинській області станом на 1 вересня 2013 року у Ковелі проживало 69165 осіб. За 8 місяців кількість міських жителів збільшилася на 253 особи. За цей період народилася 649 дітей, а померло 510 чоловік, що на 9 осіб менше, аніж у 2012 році. Загальний коефіцієнт смертності зменшився з 11,3 до 11,1 померлих на тисячу жителів.

Про соціальне благополуччя мешканців іншого населеного пункту яскраво свідчить стан із зайнятістю населення. За даними міськрайонного центру зайнятості впродовж січня-вересня на обліку установи перебувало близько 4 тисяч безробітних міста і району. Станом на 1 жовтня 2013 року кількість їх проти 1 вересня зменшилася на 3,6 відсотка. З початку року працевлаштовано більше тисячі безробітних.²

Отож, не все погано у нашому спільному «домі», хоч проблем і вистачає. Але тим не менше, Ковель і надалі утримує «марку» міста залізничників. Тут працює багатотисячний загін трудівників сталевих магістралей, які гідно продовжують традиції старших поколінь. Як відзначив начальник станції Ковель, керівник Ковельського залізничного вузла Руслан Александрук у своєму виступі з нагоди 140-річчя введення в експлуатацію залізничної лінії Шепетівка—Здолбунів—Ковель, самовіддано трудяться члени трудових колективів усіх залізничних підприємств. Запорука успішного розвитку кожного з них — в умілому господарюванні, чіткій організації роботи, професіоналізмі та відповідальності керівників Віктора Подтероба, Віктора Пустового, Олександра Стречена, Віктора Стужука, Анатолія Кулика, інших їх колег».³

Під час відзначення згаданого ювілею начальник Рівненської дирекції залізничних перевезень Львівської залізниці Іван Груник сказав: «Ковель сьогодні — це потужний залізничний вузол Західної України, який має вагоме стратегічне значення для держави, з'єднуючи її з багатьма європейськими країнами. Станція Ковель, експлуатаційне вагонне депо, пасажирське вагонне депо, локомотивне депо, дистанція сигналізації і зв'язку, дистанція електропостачання — ось далеко не новий перелік підприємств, що складають структуру вузла.

Сьогодні зі станції Ковель щоденно відправляються поїзди до Києва, Москви, Одеси, Сімферополя та інших міст, курсує 21 пара приміських потягів. Про безпеку та комфорт пасажирів дбають десятки підрозділів й служб Ковельського залізничного вузла. А станція Ковель — щоденне місце роботи для майже трьохсот чоловік».⁴

Про високий престиж професії залізничника свідчить і той факт, що з ініціативи народного депутата України Степана Івахіва, при підтримці керівництва Львівської залізниці та обласної і міської влади запроваджено День ковельського залізничника. 19 жовтня 2013 року воно проводилося вдруге. З цієї нагоди за кошти благодійного фонду «Патріоти Волині» було відремонтовано пам'ятник-паровоз, що є своєрідним символом міста і розташований на Привокзальній площі. У Палаці культури імені Тараса Шевченка відбулися святкові урочистості, на які прибули трудівники сталевих магістралей, народний депутат Степан Івахів, керівники владних структур Ковеля і Во-

лині. Після офіційної частини присутніх у залі віншували піснями і танцями митці сцени — як місцеві, так і луцькі та київські.⁵

Транспортні послуги надають і автомобілісти. За останні роки в Ковелі докладено чимало зусиль для вдосконалення системи обслуговування пасажирів. Постійно зростають обсяги вантажних перевезень, поліпшується якість автомобільних шляхів і доріг. Підприємствами автотранспорту (без врахування перевезень фізичними особами-підприємцями) за 9 місяців 2013 р. перевезено 83,6 тисячі тонн вантажів. Перевезено 2,1 мільйони пасажирів, що майже на 15 відсотків більше, аніж за відповідний період 2012 р.⁶

І, мабуть, не випадково автомобілісти і дорожники тепер відзначають своє професійне свято в один день — в останню неділю жовтня. Зокрема, впродовж січня-вересня 2013 р. найбільший обсяг робіт на будівництві і реконструкції доріг у Ковелі виконали ТзОВ «Ідея», ПАТ «Ковельське ШБУ-63».⁷

До речі, свою діяльність ПАТ «Ковельське ШБУ-63», яке очолює досвідчений керівник Ігор Пець, поширило й на інші райони області — Іваничівський, Володимир-Волинський і місто Любомль.⁸ Загалом у 2013 році капітальний ремонт заплановано провести на 27 вулицях, а поточний — на 21. На ці потреби передбачено майже 20 мільйонів гривень з Державного бюджету.

Наполегливо продовжує удосконалювати процес перевезень пасажирів ВАТ «Ковельське АТП 10706» (голова правління Віктор Омелянюк). Це — одне з небагатьох волинських автопідприємств, яке від початку заснування й досі не змінило профіль роботи. У даний час тут нараховується 67 одиниць автотранспорту, якими обслуговують 36 маршрутів. Із них — 23 міжміських, 6 міжобласних і 7 міжнародних.

Послугами АТП користуються не лише ковельчани, а й мешканці Турійського, Старовижівського, Любомльського, Шацького, Ратнівського, Камінь-Каширського, Любецького районів. Ковельські автобуси курсують на Луцьк, Нововолинськ, Львів, Тернопіль, Трускавець, а також у польські міста Холм, Радом, Ленчна, Люблін, Варшаву, білоруські — Іваново і Брест. Плідною є співпраця з туристичними фірмами.⁹

З введенням у дію машинобудівного заводу у 1970-их роках Ковель стали називати й містом машинобудівників. Колектив підприємства вписав не одну яскраву сторінку в історію нашого краю. Завдячуючи будівництву «Ковельсьільмашу», позиції його керівництва та підтримці місцевої влади на колишньому пустирі з'явився житловий мікрорайон із навчальними закладами, дитячими садочками, підприємствами торгівлі, громадського харчування і побуту, Палацом культури тощо.¹⁰

На жаль, нині підприємство переживає далеко не кращі часи. Зменшилися обсяги виробництва, відбулося скорочення інженерно-технічного і робітничого персоналу, занепали установи соціально-культурного побуту. Щоправда, ПАТ «Ковельсьільмаш» продовжує свою діяльність, намагаючись утримувати належне місце на ринку сільськогосподарського машинобудування країни і сподіваючись на позитивні зміни в майбутньому.

Сім років тому на промисловій карті міста з'явилося ще одне машинобудівне підприємство: спільне українсько-литовське товариство з обмеженою відповідальністю «Волинь-Кальвіс», яке започаткувало виробництво твердопаливних котлів різних модифікацій і потужностей. Сьогодні їх в асортименті — близько 80 видів.

Очолив підприємство досвідчений організатор виробництва Анатолій Понікарчук, який тривалий час був керівником ВАТ «Ковельсьільмаш». Нині він не просто директор одного з успішних волинських підприємств, а й голова обласної організації роботодавців підприємств машинобудівної та металообробної промисловості, голова Ковельської міської організації роботодавців.

«Волинь-Кальвіс» успішно розвивається. У 2013 році спостерігається зростання виробництва продукції, обсягів її реалізації. Середня заробітна плата працівників становить близько 2900 гривень. За 8 місяців 2013 р. у власне виробництво інвестовано понад 850 тисяч гривень, а до кінця року планують освоїти 1 мільйон 300 тисяч гривень. На підприємстві розпочали будівництво ще одного виробничого корпусу, закінчено освоєння п'яти моделей теплотехнічного обладнання. Словом, традиції ковельських машинобудівників Анатолій Понікарчук та його «команда» успішно розвивають і примножують.¹¹

Незважаючи на труднощі, котрі існують як з об'єктивних, так і суб'єктивних причин, в Ковелі продовжується будівельна діяльність. За 9 місяців 2013 року підприємства міста виконали будівельні роботи на суму 15,5 мільйона гривень. Найбільший обсяг робіт на будівництві та ремонтах нежитлових будівель здійснили компанія «Калина» і КП «Ковельбуд».¹² Останнє підприємство за 59 років свого існування спорудило сотні промислових, соціально-культурних об'єктів, десятки житлових будинків, шкіл, дитячих садочків не тільки на Волині, а й у всій Україні та за її межами.

Тільки у 2013 році «Ковельбуд» виконав роботи із оздоблення автовокзалу у м. Ковелі, прокладання каналізаційних колекторів по місту, готує до здачі в експлуатацію 70-квартирний житловий будинок по вулиці Ватутіна тощо. І хоч будівельники могли б реалізувати значно об'ємнішу програму будівельно-монтажних робіт, суворі реалії життя не дають змоги цього зробити. Та все ж ані директор КП «Ковельбуд» Володимир Сидорук, ані його підлеглі не збираються сидіти, склавши руки, і чекати, образно кажучи, з моря погоди. Вони сповнені прагнення й надалі будувати і ремонтувати, як це робили їх попередники — майстри будівельної справи.¹³

Якщо говорити про здобутки будівельників на теренах міста Ковеля, то не можна не згадати про реконструкцію Ковельської автостанції, яка проведена завдяки ініціативі і наполегливості керівника ПАТ «Волинське обласне підприємство автобусних станцій», нашого земляка Івана Потапчука. Саме він знайшов можливість і фінансовий ресурс, щоб провести ремонтні роботи в АС «Ковель», побудувати нове сучасне накриття автобусних платформ, благоустроїти прилеглу територію.

Роботи тривали півтора року. За цей час свій зовнішній вигляд змінили зал очікування, кімната матері і дитини, робочі кабінети працівників автостанції, приміщення каси, диспетчерської кімнати. Також було замощено бруківкою платформи, відремонтовано фасад, облаштовані зручні лавки для пасажирів, а також забезпечено доступ до автобусів людей з обмеженими фізичними можливостями. Проведено реконструкцію освітлення території під накриттям.

Всі ці добрі справи — результат наполегливої праці особисто Івана Потапчука, який постійно контролював хід реконструкції, а також підрядників — керівників і працівників фірми «Шипака-України», ТзОВ «Ідея», КП «Ковельбуд», підприємця Ярослава Михалевського. Успішна реконструкція приміщення автостанції та прилеглої до неї території стала можливою й завдяки співпраці з керівництвом області, міста і району.¹⁴

2013 рік був пам'ятним і для тих, хто користувався і користується мостом через ріку Турію по вулиці Незалежності — чи то як пішохід, чи то як водій автотранспортного засобу. Цей міст було капітально відремонтовано, на що витрачено майже мільйон гривень з міського бюджету.

На багатьох вулицях проводилися роботи з влаштування та реконструкції освітлення, водовідведення, капітального ремонту житлового фонду. Було успішно введено в експлуатацію каналізаційно-насосну станцію, придбано новий сміттевоз для потреб міських комунальників.

Понад мільйон гривень бюджетних коштів виділено напередодні 2013—2014 навчального року на ремонтні роботи та оновлення технологічного обладнання освітніх закладів. Розвивається спортивна інфраструктура, успішно діють заклади культури. Завдяки цьому місто займає лідируючі позиції в області за кількістю проведених спортивних та культурно-мистецьких заходів.¹⁵

На підтвердження сказаного можна навести декілька фактів, які свідчать про те, що Ковель справедливо називають спортивною столицею Волині. Так змістовну гру демонструють футбольний клуб «Ковель—Волинь», команди з міні-футболу «Шанс—Авто» та «Аперкот». Волейбольна команда «Континіум—Ковель» стала чемпіоном України серед команд вищої ліги.

Відмінні здобутки мають спортсмени з кікбоксингу Володимир Скоповський та Юрій Зубчук. Чемпіонкою України з жіночого боксу вшосте стала Заслужений майстер спорту України Тетяна Коб.

Бронзовим призером чемпіонату України серед юніорів з вільної боротьби став майстер спорту України Віталій Левчук. Олександр Головницький, майстер спорту міжнародного класу з легкої атлетики переміг на етапі кубка світу з бігу на дистанції 100 км. Майстер спорту України міжнародного класу Едуард Шеметило став чемпіоном Всесвітньої універсиади.

І це далеко не повний перелік перемог, які місцеві спортсмени, зокрема й завдяки зусиллям тренерів, здобули у 2013 році.

Варто зауважити, що впродовж року значно поліпшилась спортивна інфраструктура міста. Ковель неодноразово приймав міжнародні турніри та чемпіонати України з різних видів спорту.¹⁶

Про високий рівень самобутнього народного мистецтва в Ковелі яскраво засвідчив творчий звіт аматорських колективів та окремих виконавців, присвячений 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка, «Шевченківське слово в віках не старіє». Він відбувся у міському Народному домі «Просвіта» 25 жовтня 2013 року в рамках Всеукраїнського фестивалю «З Шевченком у серці».

Неперевершену виконавську майстерність ще раз підтвердили Народний аматорсь-

кий ансамбль пісні і танцю «Лісова пісня» (керівник Василь Балюк), Народний аматорський чоловічий вокальний ансамбль «Промінь» і ансамбль бандуристів (керівники Оксана Мизовець та Ольга Середа), дитяча студія народного танцю «Дзвіночок» НД «Просвіта» (керівник Інна Темрук), фольклорний гурт «Намисто» (керівник Наталія Гончар), оркестр народних інструментів (керівник Олексій Кіпень), Народний художній колектив «Барвінок» Палацу учнівської молоді (керівник — Відмінник освіти України Любов Ризванюк), вокальний ансамбль хлопців зразкової студії естрадного співу «Надія» (керівник Ірина Новожилова), оркестр народних інструментів школи мистецтв (керівник Ніна Самусік), Народна аматорська хорова капела (керівник Поліна Панюс), камерний оркестр «Квінта» школи мистецтв (керівник Тетяна Корнева), ансамбль народної музики «Награш» (керівник Віталій Зінчук), Народний аматорський хор «Криниця» ПТМ «Ковельтепло» (керівник Олексій Кіпень), муніципальний естрадно-духовий оркестр (керівник Василь Марцинковський) та ін.

Глибоко символічно, що після творчого звіту начальник відділу культури і туризму Волинської облдержадміністрації Василь Лисюк, подякувавши своїм землякам за змістовний концерт, повідомив, що рішенням колегії управління гурту «Намисто» присвоєно звання «Народний аматорський». Це — заслужена відзнака самовідданої праці керівника гурту Наталії Гончар, яка була в числі і режисерів, і ведучих пам'ятного концерту.¹⁷

Розвивати культуру і мистецтво, інші галузі бюджетної сфери вдається завдяки ефективній роботі провідних промислових підприємств, виконанню доходної частини бюджету, увазі до потреб і запитів ковельських підприємств. Так, виступаючи із звітом про роботу за 2012 рік перед представниками громади у Народному домі «Просвіта» 1 лютого 2013 року, міський голова Олег Кіндер зазначив: «У 2012 році промислові підприємства міста реалізували продукції на 255 мільйонів гривень. Обсяг реалізації цієї продукції на одного жителя склав 3,7 тисячі гривень.

Від суб'єктів малого підприємництва за 2012 рік надійшло понад 33 мільйони гривень податків і зборів до бюджетів усіх рівнів, що становить п'яту частину загальних надходжень по м. Ковелю.

На 100 тисяч доларів США зросли за рік іноземні інвестиції. Їх обсяг станом на 1 січня 2013 року — 3 мільйони 805 тисяч доларів США.

Зросла заробітна плата населення міста. За наявними статистичними даними, середньомісячна заробітна плата одного штатного працівника склала 2 тисячі 384 гривні, що на 17% більше, ніж у 2011 році».¹⁸

*

Звичайно, у невеликій за обсягом статті важко підсумувати розвиток усіх галузей міського господарства впродовж 2012—2013 років. Ми навели лише найбільш характерні цифри і факти, котрі відображають соціально-економічну ситуацію в Ковелі. Цілоком зрозуміло, що на фоні беззаперечних досягнень міської громади, органу місцевого самоврядування, його очільників є чимало невирішених питань, нерозв'язаних проблем. Їх аналіз не становив предмету нашого дослідження, котре, хоч і не повною мірою, але дає уявлення про те, чим живуть сьогодні ковельчани, чим пишаються, чого хочуть досягти в майбутньому.

1. «Волинь-нова», 2 листопада 2013 р.
2. «Вісті Ковельщини», 29 жовтня 2013 р.
3. «Вісті Ковельщини», 11 липня 2013 р.
4. «Вісті Ковельщини», 18 липня 2013 р.
5. «Вісті Ковельщини», 24 жовтня 2013 р.
6. «Вісті Ковельщини», 29 жовтня 2013 р.
7. «Вісті Ковельщини», 24 жовтня 2013 р.
8. «Вісті Ковельщини», 24 жовтня 2013 р.
9. «Вісті Ковельщини», 24 жовтня 2013 р.
10. «Вісті Ковельщини», 19 вересня 2-13 р.
11. «Вісті Ковельщини», 19 вересня 2-13 р.
12. «Вісті Ковельщини», 29 жовтня 2013 р.
13. «Вісті Ковельщини», 8 серпня 2013 р.
14. «Вісті Ковельщини», 22 серпня 2013 р.
15. «Вісті Ковельщини», 22 серпня 2013 р.
16. «Вісті Ковельщини», 12 вересня 2013 р.
17. «Вісті Ковельщини», 31 жовтня 2013 р.
18. «Вісті Ковельщини», 7 лютого 2013 р.

Ковель і Ковельщина в історії України та Волині

Ігор МАРКУС, Григорій ОХРИМЕНКО,
Володимир САВИЦЬКИЙ (Луцьк),
Петро ХОМИЧ (Маневичі)

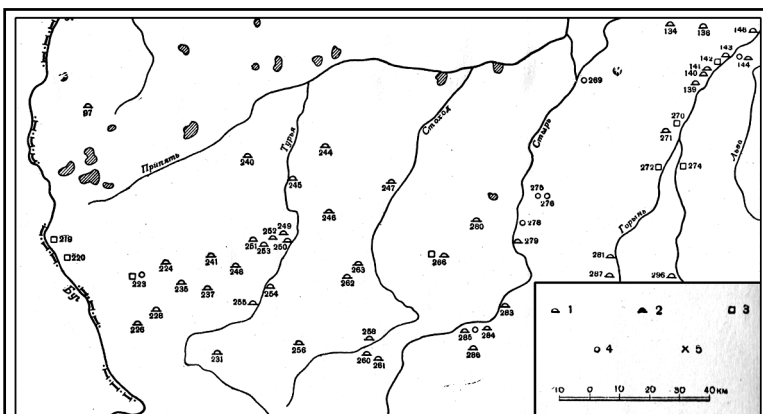
АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Археологічними розвідками Ковельщина охоплена не достатньо. В 30-х роках в цій поліській зоні чимало важливих старожитностей виявив О. М. Цинкаловський, в післявоєнний період І. П. Русанова проводила обстеження над Стоходом (с. Борщівка, Підріжжя та ін.), поблизу с. Уховецьк І. К. Свешніков повторно обстежував поселення городоцько-здовбицької культури. Бував у цих краях відомий дослідник історії ранніх слов'ян В. Д. Баран. Разом з І. П. Русановою, В. К. Воляником розкопували багаточисельну пам'ятку Підріжжя — пізньозарубинецької та пшеворської культур, а також більш пізнього періоду VI — IX ст. (Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині, 1995 р., с. 127—129).

Цікаві матеріали мезоліту, неоліту були отримані під час розвідок 80-х рр. Г. В. Охріменком по обох берегах Стоходу біля с. Гулівка, Поворськ, Черськ, Заячівка. Вони і зараз залишаються перспективними для вивчення. Матеріали того ж часу знайдені біля с. Колодяжне.

Крім Уховецька старожитності доби бронзи знайдені біля с. Дроздні: крем'яні сокири, підчотирибічні, суцільно шліфовані культури кулястих амфор, кам'яні овальні в перетині пізнього часу (2 тис. р. до н. е.), ромбоподібна сокира з отвором стжижовської культури. Залишки поселення цієї ж культури відкриті північніше м. Ковеля. В музеї-садибі Лесі Українки с. Колодяжне біля білого будиночка наукова працівниця цього музею Марія Чашук знайшла

прекрасно збережений виріб з кременю — майстерно зроблений наконечник списа листоподібної форми з черенком. Зараз він зберігається в музеї с. Колодяжне. Відомо, що всевітньо відома поетеса Леся Українка вивчала давні цивілізації сходу. Не виключено, що і місцеві первісні знаряддя були в її домі. Раніше повідомлялося, що неподалік Лесино кадуба в лісі Г. В. Охріменком виявлено поселення пізньої доби бронзи — тшцінецької культури (XVIII — X ст. до н. е.). Крем'яні сокири, серпи та інші знаряддя

Схематична карта археологічних пам'яток
Полісся XI—XIII ст. (за Ю. Кухаренком): 1 — кургани,
2 — кургани з кам'яними обкладками, 3 — городища,
4 — селища, 5 — окремі знахідки

траплялися близько сіл Гончий Брід, над озером в Любитові. Відоме різночасовими пам'ятками і село Гредьки.

Про заселеність території району в давньоруські часи свідчать поселення, кургани, городища. Останні виявлені поблизу сіл Борщівка, Великий Порськ, Городище, Гредьки, Любче, Мельниця, Нові Кошари.

с. Борщівка

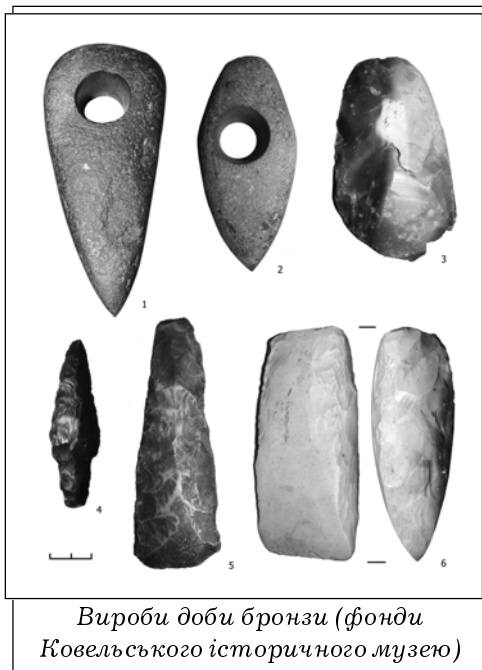
На лівому березі р. Стохід — багатошарове поселення з матеріалами епохи бронзи, ранньослов'янського часу — VI—VII ст. і давньоруського періоду, відкриті в 1967 р. І. Русановою.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.—С. 127.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.

3. Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. — 1973. — Вып. ЕІ-25. — С. 73.

Вироби доби бронзи (фонди Ковельського історичного музею)

с. Бруховичі

В урочищі «Мельниківська гора» у 1957 р. знайдено крем'яне листоподібне вістря списа стжижовської культури.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.—С. 127.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.

3. Фонди Волинського краєзнавчого музею.

с. Великий Порськ

На підвищенні біля села — група курганів невідомого часу. У 1868 р. один курган був розкопаний любителями. Під насипом лежав кістяк, інвентар складався з двох бронзових перстнів, залізного ланцюга та цвяхів.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 55.

2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.—С. 127.

3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.

с. Велицьк

На місці колишнього панського маєтку — два кургани невизначеного часу.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.—С. 127.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.

с. Голоби

На околиці селища — знахідки крем'яних знарядь епохи бронзи.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.—С. 127.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.

с. Гончий Брід

Поблизу села в 1936 р. виорано крем'яні серпи, ножі, сокири, вістря списів городцько-здовбицької культури.

Недалеко від села зафіксовано декілька невеликих курганів невизначеного часу.

Література:

1. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. — 1961. — Вып. ЕІ-57. — С. 33
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.— С. 127.
3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.
4. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961. —S. 67.

с. Городище

Біля села — група курганів невизначеного часу, частина з яких зруйнована під час будівництва залізничної колії Ковель — Брест.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.— С. 127.
2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.

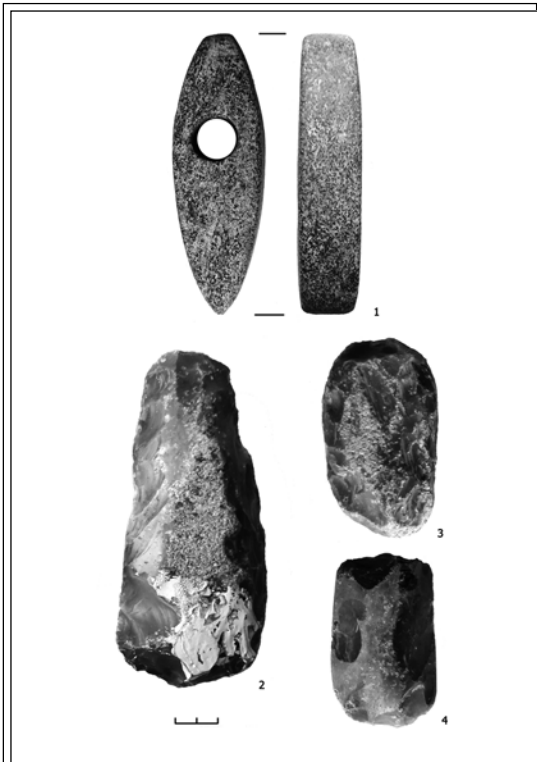
с. Гредьки

Біля села, в урочищі Шведське Обозовище відома велика група курганів невизначеного часу.

На схід від села, поблизу дороги Гредьки—Секунь — багаточислове поселення: культур маліцької, лійчастого посуду доби енеоліту, стжижовської культури бронзового віку, відкрите у 1934 р. О. Цинкаловським. У селі — добре збережене давньоруське городище.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 57.
2. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. — 1961. — Вып. ЕІ-57. — С. 33.

Вироби доби бронзи з с. Дроздні
Ковельського р-ну Волинської обл.
(збірка шкільного музею)

3. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.— С. 127.

4. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.

5. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961. — S. 180.

с. Доротище

В урочищі «Козаківка» і «Жовнирівка» — кургани невизначеного часу. Кілька курганів у лісі, в урочищі «Джумирка».

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.— С. 127.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 194.

3. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961. — S. 210.

с. Дроздні

На території села знайдено дві кам'яні сокири маліцької культури та дві крем'яні сокири культури кулястих амфор. На півден-

ний схід від села, на полі підібрано кам'яну сокиру ромбічної форми з отвором, можливо стжижовської культури. На південно-західній околиці села, над ставом зібрано кераміку рубежу нашої ери.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

с. Зелена

На правому березі р. Турія, навпроти села, розвідкою Г. Охріменка 1996 р. виявлено стоянку доби мезоліту.

м. Ковель

На правому березі р. Турія, в північній частині міста — залишки поселення стжижовської культури. Також знайдено наконечник стріли фракійського походження. У старій частині міста, на острові — поховання в домовинах невизначеного часу, видобаних з колод.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 56.

2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.

3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

4. Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. — 1973. — Вып. ЕІ-25. — С. 23.

с. Колодниця

На правому березі р. Турія — стоянки свідерської та волинської культур. Розвідки у 1995 р. провів Г. Охріменко.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

с. Колодяжне

На відстані 1,5 км у південно-східному напрямку від села — поселення тшинецько-комарівської культури, відкрите в 1974 р. М. М. Кучинком та Г. В. Охріменком. На території садиби Косачів співробітницею музею Марією Чашук знайдено наконечник списа стжижовської культури доби бронзи.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.

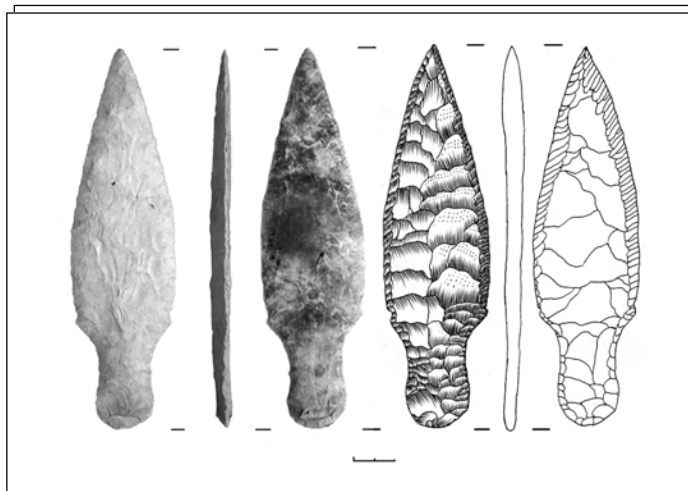
2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

с. Любитів

У селі біля озера знайдена велика кам'яна сокира з отвором, доби бронзи.

с. Любче

За селом — городище XI—

Крем'яний наконечник списа доби ранньої бронзи (с. Колодяжне Ковельського р-ну Волинської обл.)

XIII ст. округлої форми, в північній частині якого є три лінії валів та ровів. Обстежене в 1960 р. П. Раппопортом.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.— С. 128.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

3. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — Л.: Наука, 1967. — № 14. — С.49—50.

с. Мельниця

За 2 км на північ від села — ранньослов'янське поселення, обстежене Ю. Кухаренком, виявлено ліпну кераміку VI—VII ст. та залізний ромбоподібний наконечник стріли. На правому березі р. Мельниця в урочищі «Деркачі» — округле городище XI—XIII ст. розміром 210x240 м, оточене валом і ровом. З південної сторони проходив ще один вал. У 1960 р. його обстежив П. Раппопорт.

Література:

1. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. — 1961. — Вып. ЕІ-57. — С. 33.

2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.— С. 128.

3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

4. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — Л.: Наука, 1967. — № 14. — С.49—50.

с. Мислина

За селом — група курганів невизначеного часу.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 57.

2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.— С. 128.

3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

с. Нові Кошари

В урочищі «Замчище» — городище чотирикутної форми невизначеного часу.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 56—57.

2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.—166 с.— С. 128.

3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

с. Новий Мосир

Поблизу села зібрано кам'яні та крем'яні знаряддя доби бронзи.

с. Підріжжя

На лівому березі р. Стохід — двошарове поселення. Досліджувалось в 60-70 рр. XX ст. І. Русановою, В. Бараном, В. Воляником. У нижньому горизонті виявлено заглиблені житлові і господарські споруди, фрагменти кераміки з чорною або жовтою лощеною чи,

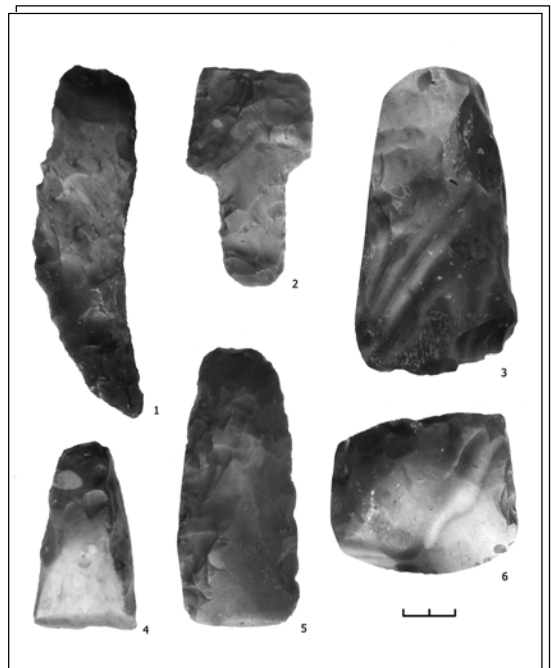

Рис. 3. Крем'яні вироби доби бронзи з с. Новий Мосир Ковельського р-ну Волинської обл.

навпаки, шершавою поверхнею, металеві предмети та інші знахідки пізньозарубинецької та пшеворської культур. Верхній горизонт займають матеріали другої половини I тисячоліття; ранньослов'янські пів землянкові житла з глиняними печами, господарські ями. Виявлено ліпну кераміку VI—IX ст., залізні ножі, кістяні проколки.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.
2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.
3. Воляник В. Історичний процес на Волині за пам'ятками археології I—VII ст. н. е. // Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Вип. I. — К., 1984. — С. 51—52.

с. Пісочне

В урочищі «Рахів» — дві групи курганів; з 4 і 32 насипів.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 56—57.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.
3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

с. Поворськ

На околиці села на довоєнному військовому полігоні в 1933—1934 рр. зібрано крем'яні вироби мезолітичної доби (розвідки Г. Охріменка). В урочищі «Татарські Гори» за 5 км на північний схід від села є 50 курганів невизначеного часу.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 57—58.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.
3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

с. Скулин

Поблизу села роботами ДП «Волинські старожитності» виявлено поселення доби бронзи.

с. Старі Кошари

Біля села — курган невизначеного часу.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 56—57.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.
3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.

с. Уховецьк

На південний захід від села, праворуч від дороги на Волошки, в урочищі «Рудники» — поселення городоцько-здовбицької та стжижовської культур, обстежене в 1965 р. І. Свешніковим.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 166 с. — С. 128.
2. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 195.
3. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 82.

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПОЧАТКУ XVII ст. З ІСТОРІЇ МІСТ КОВЕЛЬЩИНИ

Рубіж XV—XVI ст. в історії Волині ознаменувався початком активізації господарської діяльності магнатерії. Одним з проявів цього процесу було прискорення урбанізаційного процесу. Саме на цей період припадають перші локаційні та магдебурзькі ініціативи верхівки волинського можновладства. Якщо говорити про останні, то можна відзначити той факт, що якщо до 90-х рр. XV ст. магдебурзьке право мали виключно державні міста (Володимир, Луцьк та Кременець), то з цього часу його починають одержувати й міста приватновласницькі. Перші з них були розташовані у володіннях кн. Острозьких — Рівне та Дубно. Перше, правда, одержало магдебурзьке право, ще будучи володінням кн. Несвіцьких. А згодом його було надано й містам Ковельської волості — Ковелю та Вижві. Від першої половини XVI ст. джерел, які б містили хоча б якісь їх кількісні характеристики не збереглося.

Джерела до історії волинських міст, в тому числі їх соціальної структури та економічних відносин, другої половини XVI — першої половини XVII ст. представлені різноманітними видами. Але коли йдеться про кількісні прояви соціально-економічних характеристик функціонування міст України, найважливішими з них є, поза всяким сумнівом, документи описово-статистичного характеру, які були створені для безпосередньої фіксації правового, соціального, господарського статусу та стану поселень, залежного та підданого населення. Серед них особливою інформативною насиченістю виділяються інвентарні описи, які чи не найбільш повно — і за характером інформації, і за кількісною представницькістю — можуть бути віднесені до групи т.зв. джерел описово-статистичних (статистичного характеру). При цьому, вони не найчастіше використовуються в українській історіографії для дослідження проблем історії міст Волині ранньонового часу, де на чільному місці залишаються документи державного податкового обліку — поборові та подимні реєстри.

Значною мірою стан дослідження відповідних територій є дослідженням господарсько-адміністративних одиниць минулого та залежить від стану збереження саме таких, описово-статистичних документів. Перебування Ковельщини у володінні королеви Бони було тією обставиною, яка значною мірою сприяла тому, що ці терени добре забезпечені подібними джерелами. З іншого боку, соціально-економічна історія Ковельщини представлена також документами, пов'язаними з її «приватновласницьким» минулим — перебуванням в руках кн. А.М. Курбського та його дружини, до яких можна віднести державну поборову документацію. Таким чином, можна говорити про винятковість структури джерельної бази соціально-економічного вивчення Ковельщини порівняно з іншими регіонами Волинського воєводства.

Натомість, спеціальних досліджень, які б стосувалися соціальної, економічної, історико-демографічної тощо проблематики ранньонової Ковельщини в українській історіографії немає. Винятками можна вважати дослідження М. Іванішева та М. Теодоровича. Так, якщо другого цікавила, перш за все, церковна історія краю, хоча й на широкому історичному тлі¹, то перший на основі опублікованих ним же документів з волинських актових книг подав характеристику Ковельської волості часів перебування її у володінні кн. А.М. Курбського². В передмові до першого тому видання джерел він відзначав залюдненість краю та його високий господарський потенціал. При цьому автор визначив склад волості, зазначивши, що її організацію з поділом на три частини, пов'язані з міськими осередками, впровадив саме кн. А. Курбський³, що не відповідає дійсності. До другого тому було включено спеціальне дослідження, присвячене характеристиці самого ковельського маєтку, а не переважно постаті її власника⁴. Тут дослідник приділив міській тематиці значно більше місця. Перш за все, він відзначив початок «міської» історії Ковеля, яку відносив до 1515 р. Надане поселенню одночасно з міським статусом магдебурзьке право передбачало в Ковелі подання міською громадою в перший понеділок після свята нового року восьми кандидатур, з яких власник обирав бурмістра та трьох райців. Лавники також обиралися міщанами, а війт призначався влас-

ником чи його старостою (правда, пишучи про Милянєвичі, М. Іванішев вказував на те, що тут вийти обиралися, але це було відмінено кн. А. Курбським; на 1586 р. у набагато менших за Ковель Милянєвичах згадано вйта, ландвйта та шість райців)⁵. Звернув увагу М. Іванішев і на цехову організацію ковельських міщан, і на їх заняття різними промислами в межах волості⁶. Але при цьому жодних кількісних характеристик чи показників практично не подає і не наводить. Менше уваги приділяється іншим містам Ковельщини, хоча на основі опублікованого ним поборового реєстру наводить кількість будинків у Милянєвичах⁷. М. Іванішев вказує, що організація життя ковельських міщан, а отже, й волості, була впроваджена ще до переходу волості в руки кн. А. Курбського⁸, тобто — ще урядниками королеви Бони. До управління та забезпечення ефективного функціонування маєтностей королева Бона залучала широке коло шляхти, а під впливом її заходів прибутки Скарбу в ряді випадків зросли вдвічі⁹. Як стверджує М. Богуцька, в цій чудовій школі королеви старости та урядники вчилися розумному та раціональному господарюванню, а Бона виховала цілий штаб енергійних господарських діячів, рекрутованих здебільшого з середньої та дрібної шляхти¹⁰. В даному випадку важливішим для нас є прагнення Бони до поширення пов'язаного з її заходами всеохоплюючого господарського обліку, який впроваджувався в ході аграрної реформи та впорядкування управління: «Бона любила про все знати і все мати заключеним у реєстри і рахунки — від зібраного збіжжя аж по кількість риби в належачих їй ставах» та «турбувалася, щоб рахунки і грошові розрахунки велися детально»¹¹.

Джерела статистичного характеру з історії Ковельщини представлені такими їх різновидами, як інвентарі, створювані при проведенні маєткових операцій та введення у володіння державними маєтностями новопризначених старост; для Ковельського староства збереглися такі джерела описово-статистичного характеру за другу половину XVI — першу половину XVII ст.:

1) інвентар 1556 р., коли волость була відібрана у королеви Бони Жигимонтом-Августом¹²,

2) інвентарі 1590 р., створені при відібранні волості з рук нащадків кн. А. Курбського та обстеження прибутковості (збережений як у русько-¹³, так і польськомовному¹⁴ варіантах; перший був інвентарем подавчим, а другий — інвентарем прибутків),

3) подавний інвентар 1609 р.¹⁵,

4) люстраціями 1616 та 1628 рр.; неможливість провести люстрування Ковельщини протягом другої половини XVI — початку XVII ст. була пов'язана з тією обставиною, що вона перебувала в приватних руках¹⁶,

5) податкові реєстри, які по Волинському воєводству збереглися та містять свідчення про міста Ковельщини за 1570, 1577, 1583, тариф подимного 1629 рр. (опубліковані) та за 1576, 1582, 1589 рр. (неопубліковані) та первинний поборовий реєстр волості 1590 р.

Отже, можна говорити про те, що Ковельське староство другої половини XVI — першої половини XVII ст. підставою соціально-економічного вивчення має джерельну базу не просто достатньо репрезентативну, а й різноманітну за категоріями та соціальними функціями її складових.

Інвентар 1556 р. з точки зору інформації соціально-економічного характеру можна вважати спрощеним¹⁷. Він не виділяє окремих фільваркових господарств, а лише наводить їх загальну кількість та сумарні показники їх стану. Стосовно селянських господарств інвентар фіксує тільки їх дійсну кількість, не вказуючи виділених під них і в ряді випадків пустуючих ділянок. Сумаріш прибутків у цьому інвентарі досить розлогий¹⁸ при наявності підсумкових даних по кожному населеному пункту¹⁹. Саме він підбиває підсумки господарської діяльності адміністрації королеви Бони. Обидва інвентарі 1590 р. формують собою певний документний комплекс. Подавчий є меншим за обсягом і не детальним на відміну від найбільшого — інвентаря прибутків. За час між цими двома описаннями володіння було проведено на всій території Ковельщини. Інвентарі 1590 р. містять ґрунтовні описи міст, сіл, фільварків, причому, у випадку приміського розташування господарств, вони передують описанню міст. Загальний сумарій по староству відсутній. Інвентар 1609 р. відрізняється від інших відсутністю вказівок про кількість виділених ланів та спрощеною характеристикою фільварків²⁰.

Інвентар 1556 р. відобразив хронологічно найдавніші з відзначених у джерелах характеристики міських поселень Ковельщини. Перш за все, він дає можливість визначити просторово-організаційні відмінності. При тому, що всі три поселення є «міста-

ми», лише Ковель мав розгалужену, власне міську, структуру. Тут існувала вулична мережа, представлена п'ятьма вулицями (включно, очевидно, з ринковою площею) та трьома передмістями²¹. Останні, можливо, були зародками майбутніх вулиць, але новозаселеними. Про це опосередковано може свідчити їх виділення в окрему групу та протиставлення Ковелю при поданні сумарних даних про місто: «з Ковеля, Козього ринку, Глинянки та Підглуца» (останнє перед тим в переліку мешканців назване вулицею), а також перебування на «волі» вулиці Підлузької²². А в інвентарі 1590 р. Козій ринок та Глинянку названо передмістям та вулицею одночасно²³. Воно було, очевидно дещо відокремлене від власне оточеного парканом міста, оскільки до нього вела окрема вулиця, «від Кошерської брони (в'їзної вежі) на Козій ринок»²⁴. Початок інвентаря 1556 р. з описанням Ковеля не містить назви вулиці і одразу подає перелік міщан, яких нараховувалося майже третина від усіх мешканців (будинків)²⁵. Навряд чи таким великим міг бути Ринок, тому можна припустити, що йшлося або про вулицю, або про ринкову площу та ще якусь вулицю. В подальшому, принаймні, таких значних вулиць у розглядуваний період у Ковелі не існувало. Інвентар 1556 р. виділяє також і єврейську міську дільницю, але вулицею її, на відміну від наступних описів, не називає.

Традиційно, назви деяких вулиць не були сталими і могли змінюватися. Так, на 1590 р. в Ковелі, окрім Ринку, існувало вже 17 вулиць, включаючи і передмістя, а з 1556 р. співпадають назви лише чотирьох. Такою самою була кількість вулиць і в 1609 р., але й тут відсутнє повне співпадіння їх назв порівняно з 1590 р. Воно стосується тільки 13 випадків. Говорячи про вуличну мережу Ковеля кінця XVI ст., можна визначити й кількість будинків на сторонах кожної з вулиць, окрім п'яти, які, включаючи й Козій ринок були, очевидно, однобічними. Протягом другої половини XVI ст. зросла не тільки кількість вулиць, але й чисельність населення. Таким чином, можна вважати, що за цей час відбулося не просте перепланування міського простору, але й його територіальне розширення. В силу причин, про які можна дискутувати, Ковель перетворився на найбільший міський осередок північно-західної частини Волинського воєводства.

Не могло не сприяти цьому й те, що в складі волості/староства існували ще два міські поселення — Вижва та Миляновичі. За своїми «міськими» характеристиками вони суттєво поступалися Ковелю, але відігравали роль центрів адміністративно-господарських одиниць в складі Ковельщини. Вдвічі меншою за центр волості на середину XVI ст. була Вижва. Вона складалася з міської частини та передмістя Вижівська Воля²⁶. На останньому проживало трохи більше третини мешканців містечка. На кінець XVI ст. Вижва мала вуличну структуру. Окрім чотирьох вулиць названо вулицею й «Вольку» — Воленська вулиця, очевидно, раніша Вижівська Воля²⁷. В тексті інвентаря 1590 р. вказано і на наявність вулиці Плонської, а в описанні сільських поселень також урочища Плонсько. Очевидно йдеться про одну і ту ж місцевість, на якій було виміряно землю для міщан. На це вказує інвентар прибутків 1590 р., яка текстуально поєднує його з описанням міста. Цей же документ свідчить про певну реорганізацію міського простору — вказує на наявність у місті Ринку, але не зазначає вулиці Ковельської²⁸. Інвентар 1609 р. також виділяє місто та урочище, але об'єднує їх у заголовку — «Містечко Вижва з урочищем Плонським» та згадує Волю або вулицю Воленську²⁹.

Сільський характер мав найменший з міських осередків Ковельщини — Миляновичі. Стосується це як кількісних, так і якісних показників. На 1556 р. тут знаходилося тільки 44 будинки та приживало 8 городників. На 1590 р. Миляновичі змінюють свою просторову організацію. Описання міста починається без вказівки вулиці, але оскільки з будинку в'їта, то можна припустити, що йшлося саме про Ринок, бо далі згадується вулиця від Ринку до мосту³⁰. В місті вже була наявна й вулична мережа, представлена, правда, лише трьома вулицями. Тим не менш, навіть ця обставина свідчить про розвиток та зростання міста.

Свідченням розвитку Ковеля як міського осередку може вважатися й збільшення чисельності єврейського населення. Якщо на 1590 р. подавчий інвентар його не виділяє, то інвентар прибутків дає можливість провести певні підрахунки. На 1556 р. в місті проживало 19 (якщо до єврейської громади належали й три коморники, то — 22), а на 1590 р. — близько 70—80 єврейських родин. Чітко, оскільки наявні відповідні етноніми, можна встановити, що єврейських будинків, не рахуючи розташованих на Жидівській вулиці «школи» та «божниць», було 69, а за іменами до них можна додати ще 10. Таким чином, розростання Ковеля в півтора рази супроводжувалося збільшенням кількості

єврейського населення майже вчетверо, а його частини — більш, як вдвічі. На середину XVI ст. єврейське населення було відсутнє у Милянєвичах та було незначним (два будинки) у Вижві³¹.

Професійна структура міст Ковельщини відображена в інвентарях неповно, оскільки традиційно вони не виділяють занять населення, окрім випадків використання прізвищ міщан, пов'язаних з тими чи іншими спеціальностями. Але й такі свідчення присутні не в усіх ковельських інвентарях. Подібні свідчення присутні в інвентарі прибутків 1590 р. В ньому до того ж зафіксовано сплату податку від занять. На кінець XVI ст. у такий податок у Ковелі сплачувався від шинку, торгу, ремесла, промислу, пекарства та різництва. Таким чином, сплачено податку було від 153 ремісників, 123 торговців, 29 шинків, 11 пекарів, 1 промисловця³². Але в ряді випадків з ремесла не платили власне представники ремісничих занять — цегельник, скрипок, римар тощо. Перелік спеціальностей, визначений за наявними в тексті прізвишками, був таким: шаповали (11), ковалі (9), римарі (6), шевці (5), кравці (3), токарі (3), а решта — по одному чи два представники — кухарі, бондарі, лучники, шабельники, слюсарі, склярі, пшеничники, кушнірі, ситники, теслі, сідлярі, гончарі, котлярі, колісники, кошовники, шкатульники, золотарі, пушкарі, цегельники, скрипки, коновали, рудники, винники. Можливо, прізвишко «Mialarz» є помилковим написанням і свідчить про малярську спеціальність одного з ковельських міщан. Стосовно м. Милянєвичі подібних свідчень в тексті інвентаря небагато, оскільки платежі від занять не вказувалися. За прізвишками можна говорити про невелику кількість ремісників — два ковалі, кравець та ткач³³. З одного боку, кількість ремісників мала б бути помітно більшою, але з іншого це є відображенням рівня розвитку цього поселення як власне міста. Подібна інформативна ситуація стосується й Вижви.

Міста не могли не бути й осередками церковного життя, забезпечуючи релігійні потреби не тільки власних мешканців, але й жителів навколишніх сіл та приїжджих чи проїжджаючих. Такими були, без сумніву, й міста Ковельщини. На 1590 р. в Ковелі згадуються три церкви (Ринок, вул. Володимирська та Козій ринок) та шпиталь (Ринок), костел (невеличка вул. Лазебна) та єврейські школа та божниця. Інвентар прибутків додає ще церкву на вул. Замковій та називає ці церкви: Воскресенська (на ринковій площі), Благовіщенська (вул. Замкова), Чеснохрестська (вул. Володимирська) та Введенська («Введення Пречистої», вул. від Кошерської брами на Козій ринок). У Вижві існувала розташована на Ринку церква Святого Спаса, а у Милянєвичах — церква Святого Петра.

Податкова документація певною мірою засновувалися на господарських описах. В силу завдань, що перед ними ставилися, важко очікувати від них більшої інформативності, ніж від інвентарів та люстрацій. Але у випадку Ковельського староства один з поборових реєстрів містить унікальну з точки зору організації господарства інформацію. Йдеться про реєстр 1576 р.³⁴ Він містить інформацію про ремісничу організацію на теренах волості, представлену в'їтівствами. Така організація була, можливо, проявом недостатнього розвитку ремесла у таких містах, як Вижва та, особливо Милянєвичі при значній території волості. Таких в'їтівств було п'ять: мощенське, милянєвицьке, заріцьке, вижівське та поліське. Як видно, осередками двох з них були саме невеликі міста Ковельщини. До складу мощенського в'їтівства входили села Мощена, Дубове, Вербка, Гойшин, Облапи, Сохорче, Клевецьк, Довгоноси, Осовець; ремісничі спеціальності представлені бондарями (15), ковалем, колісниками (12) та кушнірем. Милянєвицьке в'їтівство об'єднувало села Годовичі, Туровичі, Зилів, Добринськ, Паридуби та Селище (28 осіб). Заріцьке в'їтівство включало в себе села Білин, Скулин, Стубли, Колодяжне, Будища, Дубно, Волохи і спеціальності: бондар (17), колісник (5), коновник (12), колодій (12), тесля (2), коваль (1), токар (1), горщар (2), мисник (1), а також ситник (1) та мельник (1). «Ремісники сіл вижівських» (термін в'їтівство щодо них в реєстрі не вжито) проживали у Волі (швець, колодій, горщар, коваль, кушнір) та Старій Вижві (4 колісники). Села поліського в'їтівства, на відміну від повторного описання сіл у випадку їх належності до того чи іншого в'їтівства, окремо не виділялися, а після його рубрикації йшов подальший перелік оподаткування. Очевидно всі села — Хотешів, Борки, Мостища, Нуйно, Туличів, Осьмиговичі, Ловища, Сенявка — входили до цього в'їтівства³⁵.

Унікальним, оскільки для Ковельщини відомим в єдиному випадку, є поборовий

квит 1590 р. — первинний податковий документ, який супроводжував передачу побору від власника маєтності поборці³⁶. З інформативної точки зору він такої винятковості не має, оскільки практично (є деякі відмінності у категоріях населення, але з тотожністю кількісних показників) повністю повторює дані сумарія, підсумкового воєводського податкового документу, 1583 р.³⁷ Попередні сумарії — 1570 та 1577 рр. — містять відмінні свідчення. Причому інформація подана сумарно: на 1570 р. для Вишви та Милянєвич, а на 1577 р. — для всіх міст³⁸. Тогочасні волинські міста носили, якесь більшою, якесь меншою мірою, виражений аграрний характер. Розміри землі, яка перебувала в користуванні міських громад Ковельщини, були достатньо значними. При цьому, податкові документи подають помітно нижчі цифри, ніж інвентарі.

Безперечно, наведені вище свідчення далеко не вичерпують навіть інформації з будь-якого з аспектів соціально-економічного розвитку міських поселень Ковельщини в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Існуючий в розпорядженні істориків джерельний матеріал описово-статистичного характеру створює можливість спеціального вивчення розвитку ковельщини, а на її прикладі — і всієї північно-західної частини Волині, не настільки добре забезпеченої джерелами.

-
1. Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1903. — Т. V: Ковельский уезд.
  2. Жизнь князя Курбского в Литве и на Волыни. — К., 1849. — Т. 1 — 2; Иванишев Н. Д. Сочинения. — К., 1876. — С. 157 — 158.
  3. Иванишев Н. Д. Сочинения... — С. 158.
  4. Сведения о Ковельском имении, принадлежавшем князю Курбскому // Иванишев Н. Д. Сочинения. — К., 1876. — С. 199 — 227.
  5. Там само. — С. 202 — 203, 224 — 225.
  6. Там само. — С. 203 — 204.
  7. Там само. — С. 223.
  - 8 Там само. — С. 204.
  9. Ochmański J. Dawna Litwa. — Olsztyn, 1986. — S.172; Bogucka M. Bona Sforza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1998. — S.197.
  10. Bogucka M. Вказ. праця. — S. 200, 204.
  11. Там само. — S. 197, 200.
  12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф.1 «Скарб коронний». — Оп.1. — Спр.4. — Арк. 2 — 50зв.
  13. Там само. — Арк. 52 — 73.
  14. Там само. — Арк. 74 — 195.
  15. Там само. — Арк. 196 — 215 зв.
  16. Люстрації королівщин українських земель XVI — XVIII ст. — К., 1999. — С. 277; ЦДІАУК. — Ф.1 «Скарб коронний». — Оп.1. — Спр.5. — Арк. 150 — 221 зв.; Головний архів давніх актів (Варшава). — Метрика Коронна. — Відділ XVIII. — №73d. — Арк. 324 — 327; Źródła dziejowe. — Warszawa, 1877. — Т.V. — S. 162 — 167.
  17. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI—XVII ст. з історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. — Луцьк, 2003. — Ч.1. — С. 44 — 46.
  18. ЦДІАУК. — Ф.1 «Скарб коронний». — Оп.1. — Спр.4. — Арк. 47 — 50зв.
  19. Там же. — Арк. 96—185.
  20. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI—XVII ст. з історії Ковельщини ...
  21. ЦДІАУК... — Арк. 3 — 11 зв.
  22. Там само. — Арк. 11, 13 зв.
  23. Там само. — Арк. 59 зв., 60 зв.
  24. Там само. — Арк. 59 зв.
  25. Там само. — Арк. 3 — 5 зв., 13 зв.
  26. Там само. — Арк. 27 зв. — 30 зв.
  27. Там само. — Арк. 67 зв.
  28. Там само. — Арк. 172 зв. — 183.
  29. Там само. — Арк. — 209 зв.
  30. Там само. — Арк. 159 — 162.
  31. Там само. — Арк. 31, 43 зв.
  32. Там само. — Арк. 96 — 132 зв.
  33. Там само. — Арк. 159 — 163.
  34. Головний архів давніх актів (Варшава). — Архів Скарбу Коронного. — Поборові книги. — №31. — Арк. 429 — 480 зв.
  35. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела... — С.44—46.
  36. Жизнь князя Курбского... — Т. 1. — С. 315 — 318.
  37. Źródła dziejowe. — Warszawa, 1889. — Т.XIX. — S. 120.
  38. Там само. — S. 24, 64.

РОЛЬ ЦЕХОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ МІСТА КОВЕЛЯ XVI—XVII ст.

Історія міста Ковеля сягає глибокої давнини, але його днем народження поправу можна вважати 24 грудня 1518 р., коли польський король Жигмонт I Старий у Бресті вручив князю Василю Сангушку спеціальний універсал про надання селу Ковле статусу міста та запровадження в ньому магдебурзького права. Цей історичний документ дав поштовх до прискореного розвитку в місті Ковелі економіки та торгівлі. Міщанам дозволялося організовувати та створювати ремісничі цехи [24, с. 182—184]. З 1543 р. Ковельське староство перейшло у власність польської королеви та великої княгині литовської Бони — дружини Жигмонта I Старого. 13 серпня 1547 р. вона підтвердила магдебурзьке право для міста [4, с. 110; 16, с. 62]. Грамотою королеви Бони від 10 січня 1556 р. старості Ковеля доручалося спільно з міським урядом організовувати цехи на зразок того, як це велося в інших містах Волинського повіту. Піклуючись про жителів Ковеля, Бона у своїх листах до старости міста наказувала не ображати міщан, вимагала, щоб він оплачував ремісникам усі виконані ними роботи [3, с. 58].

Виникнення цехів було викликано необхідністю, головним чином, захисту своїх економічних інтересів від зазіхань з боку феодалів. Коли ринок ще був обмеженим, вплив ремісників у міста відбувався повільно і тому конкуренції між ремісниками майже не було. Власне й потреби в суворій всебічній регламентації виробництва і збуту ремісничих виробів також не було. В XVI—XVII ст. становище істотно змінюється. У цей період розвиваються товаро-грошові відносини, відбувається розширення і поглиблення внутрішнього ринку. Від роботи на замовлення ремісники переходять до роботи на ринок. Це викликає прагнення цехових майстрів установити свою монополію у виробництві й збуті продукції, ліквідувати можливість конкуренції як у середині цеху, так і позацехової. Наприкінці XVI — першій половині XVII ст. ремісники майже всіх українських міст, зокрема й у Ковелі, були об'єднані в цехи за професійною ознакою [7].

У XVI ст. у Ковелі були організовані гарбарський, шевський, шаповальський, панчошничий, пекарський, різницький, кравецький, кушнірський тощо [23, с. 509]. На 1577 р. у місті та Ковельській волості налічувалося 42 міських і 44 сільських ремісників. У 1591 р. лише у самому місті було 35 звичайних ремісників, 2 золотників, 25 пекарів і перекупників [5, с. 116, 137]. На початку 60-х рр. XVII ст. у Ковелі існувало цехове братство, що об'єднувало римарів, сідлярів, столярів, токарів, склярів, хутрянників, пасочників (ремінників), канатників і мішечників [11, с. 189]. У документі датованому 1698 р. згадується у місті, окрім вищеназваних цехів, пивоварський на чолі якого був Тудор Турка. Також зафіксовані прізвища цехмістрів, що очолювали римарів — Слобочевського, різників — Томошевича, шаповальників — Оксентовича, гарбарів — Григоровича [17, с. 171].

У XV—XVI ст. з'являються цехові статuti, що всебічно регламентували всі сторони виробництва і збуту продукції й узагалі всього життя членів цеху. В них визначалися кількість підмайстрів, учнів і верстатів, які міг мати в своїй майстерні кожен майстер, вимоги до якості виготовленої продукції, тривалість робочого дня і умови роботи майстрів і підмайстрів, технології виробничого процесу, місце й умови закупівлі сировини і збуту готових товарів, терміни і умови учнівства, розмір плати підмайстрів і учнів тощо.

Потрібно відзначити, що статuti були здебільшого формальним явищем у житті цехових ремісників. Надані окремим цехам при заснуванні в XV—XVI ст., вони продовжували бути зразком для статутів інших подібних цехів, що засновувались у XVII столітті. Багато статутів українських цехів XVII ст. було списано з статутів старих польських цехів. Так, в 60-х рр. XVII ст. ковельський цех шевців одержав підтвердження статуту, що був копією, зробленою в свій час із статуту польського цеху міста Каліша [11, с. 190].

Цехові статuti міст України не були ідентичними. Вони склалися з неоднакової кількості артикулів і різнилися за змістом. Спільними для цехових статутів були порядок обрання керівника цеху — цехмістра, періодичність проведення цехових зборів, дотримання дисципліни в цеху, визначення розміру коштів, що сплачувались у цехову касу (скриньку), умови прийняття до цеху та порядок, за яким завершувалося навчання учнів [10, с. 36—37]. Так, діючий статут ковельського цеху шевців містив положення про

спосіб виготовлення виробів, порядок навчання учнів і регламентував діяльність цехових майстрів. У ньому чітко прописувалося, що керівництво цеху складалося з цехмістра та чотирьох помічників-братів, яких щорічно обирали на цехових зборах [20, с. 98].

Статути цехів розробляла і затверджувала міська рада. Як правило, самі цехи зверталися до міської ради про надання їм письмових статутів — ординацій. Свої прохання обґрунтовували тим, що у цехах немає письмових правил, зобов'язуючих писаних законів для покарання і утримання молоді в послуху. Через це дуже часто виникають у цехах труднощі і скарги. Щоб подолати ці труднощі, майстри збиралися декілька разів у цеху, скликали всіх майстрів і товаришів, проводили ґрунтовні наради і установлювали артикули та постанови, які скріплювали цеховою печаткою і передавали на затвердження міській раді. Джерелами таких статутів були рішення (постанови) цехів, цехові звичаї, звичаї цехів у інших містах тощо [21, с. 64]. Міська рада розглядала та затверджувала запропоновані для затвердження статуту. Затвердження статутів передбачало їх заслуховування, детальний розгляд, схвалення і ратифікування. Застереження про зміни у статуті були важливими, оскільки міська рада періодично, виходячи із своїх повноважень, вносила зміни до статутів, найчастіше з метою боротьби з міським поспільством, основу якого складали цехові майстри і підмайстри [9, с. 224].

Керівництво цехами здійснювали цехмістри, кандидатуру якого пропонували цехові майстри. Вибирати керівника цеху могли майстри, що мали право участі в цехових зібраннях. Цехмістри контролювали дотримання порядку в цехах, фінансовий стан, якість виробленої продукції, порядок обрання майстрів тощо. Вони виконували й дрібні поліційні функції на території цеху. За керівництва цехмістрів спеціальні писарі вели цехові книги, куди вписували найважливіші угоди й інформацію про прибутки та витрати цеху [15].

У кожному місті існував особливий порядок вступу до цеху, хоча простежувалася і низка спільних рис. Повноправними членами цеху ставали ремісники, що самостійно вели своє господарство — майстри. Вони були власниками знарядь праці, ремісничої майстерні, в якій працювали разом з працівниками (підмайстрами) і учнями. Щоб стати майстром, потрібно було не лише володіти певними матеріальними ресурсами, щоб відкрити власну майстерню, але й пройти стаж учнівства — від 2—3 до 7 і більше років, і деякий час пропрацювати підмайстром.

Перед ремісниками, що мали намір вступити до цехової організації, висувалися й певні вимоги. При цехах зберігались описи «майстерштків», тобто зразків, за якими кожний ремісник повинен був виготовляти ту чи іншу річ. Згідно з такими зразками ремісничі учні підготовляли свої екзаменаційні роботи. У Ковелі в 60-х рр. XVII ст. існував «майстерштк», яким користувались цехові ремісники. Цей опис мав характерні для феодального ремесла правила, розраховані виключно на ручну працю, навик ремісника і точне око. Ремісник повинен був не тільки виконувати досконало своє завдання, а й вміти відразу на око визначити, скільки і якого матеріалу йому для цього знадобиться. Так, претендент на звання майстра склярського ремесла одержував від своїх екзаменаторів 100 різних скелець, з яких він повинен був на око вибрати 50 саме таких, яких вистачило б на багатогранний коробок. Приймаючи роботу, майстер повинен був провести шматком матерії по гранях і пересвідчитись, що вони зроблені без жодної зазублини.

Учні-«міховщики» повинні були вміти пошити теплі рукавиці так, щоб не було помітно шва ні зовні, ні всередині, а майстер по дереву повинен був уміти зробити ліхтар з шістьма трояндами і листям «такий же красивий, як і вилитий з міді», та за який би покущі «дали один таляр». При виготовленні ремінного пояса майстер сам повинен був уміти вичинити і пофарбувати потрібну шкіру. Пояс мав бути різнокольоровий, плетений, з залізними або мідними окрасами. Згідно з ремісничими «майстерштками», майстри, відпускаючи своїх учнів по закінченні науки на «всі чотири сторони світу», наставляли їх: «Маєш вчитися ремесла, доки житимеш» [11, с. 191].

Після навчання кандидат, що мав намір вступити до цехового об'єднання, кілька тижнів повинен був слугувати підмайстром і кілька років працювати за обраним фахом в інших містах — великих промислових центрах — Кракові, містах Німеччини, Львові, Кам'янці-Подільському тощо. Це сприяло обмінові культурними досягненнями, зокрема й в галузі ремісничої техніки і технології [8].

Повернувшись у рідне місто, підмайстер повинен був принести характеристику від цехових майстрів інших міст і виготовити власний ремісницький виріб. Окрім того, претендент, що вступав до цехової організації, сплачував «вступне» — кошти для входу до складу цеху. Вони становили на той час значну суму, близько 120 злотих. Потрібно було також організувати бенкет на 50 золотих. Тоді лише кандидата вважали прийнятним до цеху. Неодружений кандидат мав одружитись упродовж року. В іншому випадку він повинен був три роки сплачувати штраф [1, с. 331]. Статус майстра цеху дуже цінували, а його втрату вважали найтяжчим покаранням.

Центром громадського та обрядового життя деяких великих цехових корпорацій був цеховий дім, у світлиці якого відбувалися збори майстрів — «сходки». У менших цехах вони могли збиратися в будинках членів цеху. Цехмістер скликав майстрів на сходку особливим ритуалом обсилки цехової емблеми — «ціхи», на якій часто зображалися знаряддя чи зразки продукції ремесла. Цехова світлиця вважалася святим місцем і сакралізувалася. Перебування в ній обставлялося певними обрядовими діями, дотриманням правил і заборон [6, с. 202]. Тут майстри вирішували справи, пов'язані з виробництвом і побутом, відзначали календарні й цехові свята й обряди, переобирали цехову владу. Обряди перевиборів цехмістрів та їхніх помічників часто збігалися з новорічними святами і включали урочисте введення новообраних у їхні права та ритуальні обходи — освячення навколо ремісничих кварталів чи всього міста. У цеховій світлиці відзначали майстри і свята покровителів об'єднань — християнських святих. Святкові колективні бенкети членів цеху під час таких свят — «складки» відігравали важливу роль в усвідомленні та зміцненні корпоративної колективності [8].

Кожен ремісничий цех мав привілеї від верховної влади, або ж його право на існування обумовлювалося в магдебурзькій грамоті міста. Зокрема, у місті Ковелі добре були організовані та працювали грабарський, пекарський, м'ясний (різницький), шевський та олійний цехи. Свою продукцію вони поставляли міщанам і мали чималі з того прибутки. Саме ці цехи отримали королівські привілеї про підтвердження прав і статутів ремісничих цехів міста Ковеля. Це засвідчено у трьох грамотах, виданих королем Міхалом Вишневецьким 19 грудня 1670 р. у Варшаві. Перша — для шевського та грабарського цехів, друга — для гаптарського цеху, третя — для різницького, пекарського та олійного [14].

Про розвиток цехових організацій свідчить ще один документ — «Привілей польським цеховим установам міста Ковеля», підписаний польським королем Августом II Ветіна від 3 березня 1720 р. у Варшаві. Очевидно, як і у попередні роки, в 1720 р. у місті найбільшого розвитку набули пекарський, різницький та олійний цехи, тому що переважна більшість статей привілею присвячена саме цим цехам. Король підтверджує не тільки даровані цим цехам привілеї, але й вказує на обов'язкову участь у ярмарках і торгах, сплату податків. Для них встановлювалися обов'язкові вагові стандарти та штрафи, які вони повинні були сплачувати за їх порушення. Також у документі досить детально описується ритуал обрання з-поміж ремісників цехмістра [2; 18, с. 124—125; 19, с. 137].

Ремісничі цехи істотно впливали на розвиток міського життя та самоврядування, оскільки представляли інтереси більшості населення міста та його передмість. Архівні документи свідчать, що на XVI ст. у Ковелі торгово-ремісниче населення складало 250 чоловік, що становило 36,5% всіх мешканців міста [22]. Роль цехів у житті міської громади та міському самоврядуванні повсякчас зростала. Через цехову систему ремісники отримували реальний вплив на формування міської влади. Представники інтересів цеху перед органами міської влади — цехмістри, були значною силою при обранні посадових осіб у міські установи, які опиралися на ремісничі об'єднання у своїй повсякденній діяльності. У Ковелі цехмістри всіх цехів не тільки входили в склад міської ради, але й при обговоренні важливих питань брали участь в усіх її рішеннях [11, с. 188]. Так, у 1698 р. ковельський магістрат в присутності намісника лантвійта, квартального бурмістра, райців, лавника, цехмістрів шаповальського, римарського, різницького, гарбарського цехів і всієї братії вищеназваних цехів, а також славетного Тудора Турка, цехмістра пивоварського цеху, з братією винів рішення позбавити честі лавника Павла Долинського за те, що він утік з міста, порушивши присягу. Цим же рішенням були позбавлені права займати коли-небудь міські посади і нащадки Долинського [17, с. 171—172]. У засіданнях міського уряду цехмістри брали участь й при розгляді питань, пов'язаних зі здачею в аренду міських доходів. Зокрема, у 1698 р. з міщанином Андрієм Дробничем магістрат заключив контракт, за яким віддав на рік на відкуп міські доходи, 1702 р. такий контракт був укладений з євреем Гиршем Ицковичем [13, с. 172—174; 12, с. 196—197].

Ремісники, об'єднані в цехи, брали участь і в судових засіданнях лави міста, що спеціалізувалися на розслідуванні кримінальних справ. Також із числа цехових ремісників обиралися лентвійти, що очолювали лавничі суди. Це підтверджує королівський привілей Сигізмунда III Вази наданий місту Ковелю від 28 листопада 1611 року. У ньому міститься детальний опис міського суду та звернення до старости міста з проханням обрати на посаду лентвійта одного з міщан із числа цехових ремісників: людину чесну, богобоязну і обізнану з законами [4, с. 113].

Отже, надання місту Ковелю магдебурзького права дало поштовх до його прискореного соціально-економічного розвитку, одним із виявів якого були цехові організації. Вони відігравали позитивну роль у розвитку міського ремесла, захищаючи інтереси ремісників, сприяючи поліпшенню якості продукції, спеціалізації виробників, а також істотно впливали на розвиток міського життя та самоврядування.

1. Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII ст. — Львів: Накладом НТШ, 1904. — Ч. 2. — С. 311—383.
2. Волинський краєзнавчий музей, фонди, інв. № КДФ-32.
3. Грамота королевы Бони, разрешающая ремесленникам Ковля устроить цехи. 10 января 1556 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве: Т. 1. Акты о городах (1432—1798). — К.: Университетская Типография, 1869. — Ч. 5. — 636 с.
4. Грамота короля Сигизмунда III, возобновляющая городу Ковлю магдебургское право, устанавливающая отношения магистрата к старосте и определяющая городские доходы. 28 ноября 1611 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве: Т. 1. Акты о городах (1432—1798). — К.: Университетская Типография, 1869. — Ч. 5. — 636 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. VI. — К.: Наукова думка, 1995. — 687 с.
6. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. — 2-е изд. — М.: Искусство, 1984. — 350 с.
7. Економічна історія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ubooks.com.ua/books/00015/inx23.php>. — Назва з екрану.
8. Історія української культури. Том 2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). — К.: Наукова думка, 2001. — 848 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult2.htm>. — Назва з екрану.
9. Кіселичник В. П. Цехове право як складова міського права Львова у середньовіччі / В. П. Кіселичник // Митна справа. — 2011. — № 7(73). — Частина 2. — С. 221—227.
10. Ковальський Н. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века: Структура источниковой базы / Н. Ковальский. — Днепропетровск: ДГУ, 1982. — 82 с.
11. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. — К.: В-во Академії Наук УРСР, 1963. — 388 с.
12. Контракт, заключенный магистратом и посольством города Ковля с евреем Гиршем Ицковичем, по которому последний берет на год на откуп городские доходы; последние исчисляются в контракте. 14 мая 1702 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве: Т. 1. Акты о городах (1432—1798). — К.: Университетская Типография, 1869. — Ч. 5. — 636 с.
13. Контракт, по которому магистрат города Ковля отдает на год на откуп мещанину Андрею Дробничу городские доходы. Доходы эти перечисляются подробно; притом поставлено подвергать взысканию штрафа тех мещан, которые будут уклоняться от их взноса. 11 февраля 1698 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве: Т. 1. Акты о городах (1432—1798). — К.: Университетская Типография, 1869. — Ч. 5. — 636 с.
14. Кулаковский П. Руська (Волинська) метрика у третій чверті XVII ст. / П. Кулаковский // Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV—XVII ст. — Т.: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652—1673 pp. — Острог; Варшава; Москва, 1999. — С. 473—478.
15. Мазипчук М. Ремісничі цехи Середньовіччя — зародки профспілкових самоорганізацій / М. Мазипчук [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gurt.org.ua/articles/19299/>. — Назва з екрану.
16. Михайло Вишневецький повторює і підтверджує привілеї Сигізмунда III від 5 березня 1619 р., Владислава IV від 13 березня 1635 р., а також підтверджує привілеї королеви Бони від 13 серпня 1547 р., Сигізмунда Августа від 28 листопада 1611 р. про надання магдебурзького права м. Ковелю // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369—1899. — К.: Наукова думка, 1971. — 183 с. — № 185. — С. 62.
17. Приговор, состоявшийся на сходке всех урядников и граждан города Ковля, по которому мещанин Павел Долинский объявляется лишенным чести, потомки же его недостойными занимать городские уряды, за то, что Долинский, нарушив присягу, сбежал из города во время исполнения им должности лавника. Приговор этот определено публиковать в городе и предместьях. 3 февраля 1698 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве: Т. 1. Акты о городах (1432—1798). — К.: Университетская Типография, 1869. — Ч. 5. — 636 с.
18. Пришляк В. До історії цехового ремесла Ковеля в XVI—XVIII ст. / В. Пришляк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції: Зб. наук. праць. — Ч. I. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 342 с.; іл.
19. Садовник Т. Магдебурзьке право м. Ковеля в документах Волинського краєзнавчого музею / Т. Садовник // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції: Зб. наук. праць. — Ч. I. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 342 с.; іл.
20. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI века / П. М. Сас. — К.: Наукова думка, 1989. — 230 с.
21. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.: збірник документів / під ред. Я. П. Кіся; Архівне управління Української РСР, Центральний державний історичний архів у м. Львові [Львів]: Видавництво Львівського університету, 1961. — 441 с.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві // ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 456.
23. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 р. / О. Цинкаловський. — Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1984. — Т. 1. — 600 с.
24. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydane przez Bronisława Gorczaaka. — Lwów, 1890. — Т. 3: 1432—1534. — 556 с.

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПЕРЕБУВАННЯ НА ВОЛИНІ КНЯЗЯ АНДРІЯ КУРБСЬКОГО

До однієї із загадкових сторінок історії Волині та зокрема Ковельщини, належить перебування тут князя Ярославського та Ковельського Андрія Михайловича Курбського. Нащадок великих князів Київської Русі, видатний полководець, дисидент і полеміст, філософ, перекладач і богослов, послідовний захисник українського православ'я, він закінчив своє бурхливе земне буття всіма забутий та зраджений у місті Ковелі. Долею історії судилося, що навіть сучасним дослідникам залишаються невідомими ряд сторінок з його неоднозначного і водночас досить плідного життя. Зокрема, досі немає однозначної відповіді навіть про точну дату смерті та місце знаходження останків цієї непересічної історичної особи. Не виявлено також жодного прижиттєвого зображення князя Андрія Курбського, особисту спадщину якого по-належному в Московській державі не зберігали, так як звідти він втік у 1564 році від тиранії царя Івана Грозного. Не дбали про його пам'ять і в Речі Посполитій, де в умовах активної католицької експансії православний князь так і залишився чужим для короля, його вельмож і навіть своїх близьких. Дане дослідження окремих аспектів життя та смерті князя Андрія Курбського є продовженням теми, розпочатої автором публікацією з історії Ковельщини п'ять років тому [19,31].

Як відомо з історичних джерел, під час чергового походу в 1581 році у складі військ короля Стефана Баторія під Псков, де вже кілька місяців хоробро оборонялися московські полки під командуванням воєводи І. П. Шуйського, князь А. М. Курбський тяжко захворів. Залишивши командувати набраним за власні кошти загоном свого давнього соратника Кирила Зубцовського, він з великими труднощами був доставлений спочатку у свій литовський маєток Криничин біля Вільно, а потім привезений на ношах, прив'язаних між двома кіньми, улюбиме ним містечко Милянєвичі на Волині. Незадовго до смерті, князя доставили у його головний маєток — замок Ковель, де він у травні 1583 року й скінчив своє життя. У дослідженій історичній літературі, присвяченій життю князя А. М. Курбського щодо дати кончини, згадується лише, що він помер у травні. Водночас останнє його письмове розпорядження щодо передачі містечка Милянєвичі своєму сподвижнику Івану Мошинському датується 6 травня [1,91]. Відомим також є історичний факт, що возний Ждан Цирський, як урядовий представник, передав його вдові, княгині Олександрі Курбській, ковельський маєток 23 травня того ж року. Цим самим він здійснив юридичну дію, ввівши її у володіння основним вотчинним замком [1,16]. Згідно з православною традицією, це могло бути здійснено не раніше, ніж через дев'ять днів після смерті князя. Якщо зважити, що на дев'ятий день відбувались поминальні богослужіння та трапеза, на якій, звичай, з'їжджалось все місцеве шляхетство, то й введення княгині могло відбутися саме через згаданий термін. Отже, днем смерті А. М. Курбського можна вважати 15 травня 1583 року, який може бути й днем його заупокійного поминання. Звичайно, що ця дата потребує додаткового уточнення шляхом досліджень Володимирських городських книг кінця XVI століття.

Водночас, загадкою лишається й питання щодо місця поховання князя, тому тут теж варто ще раз наголосити на окремих аспектах [19,35]. Відомими є його заповіти від 5 червня 1581 та 24 квітня 1583 років, де він зокрема зазначає: «Коли смерть розлучить мою душу з грішним тілом моїм і коли Господь вседержитель благоволить взяти душу мою до святої хвали своєї, то жінка моя мила Олександра похоронить моє грішне тіло в монастир Ковельський Святої Тройці в Вербці, в церкві, біля ніг отця мого духовного священноінока Олександра» [1,59]. Воля князя А. Курбського, незважаючи на дещо легковажну поведінку після його смерті ще досить молодої вдови, була все ж виконана. Про це свідчить ще один відомий дослідникам документ — заповіт Кирила Зубцовського, одного із сподвижників князя ще з часів служби царю Івану Грозному, датований 1594 роком. Там, зокрема, зазначено, щоб його поховали «... в монастирі Ковельському святої животворящої Тройці, у Вербці, біля тіла покійного князя Андрія Курбського...» [1,59]. У писемному спадку А. М. Курбського немає згадки про те, чому московські втікачі віддавали перевагу цьому невеличкому монастирю на острові, за кілька кілометрів від «замку Ковле». Ця оточена водою та, як на той час, густими лісами острівна місцина, вірогідно, нагадувала їм монаші скити далекої батьківщини. Зате відомим є факт, що князь протягом 19 років був постійним благодійником цього монастиря, вважається, що саме він передав йому давній образ Св. Миколая візантійської роботи [4,284]. Навіть в заповіті, незадовго до смерті, заповідав йому 5 кіп литовських грошів, які, до

речі, княгиня Олександра довго братії обителі не віддавала. За ці кошти, наприклад, наприкінці XVI століття можна було придбати п'ять пар чобіт або добру корову [23,36].

Найбільш відомим історичним джерелом, яким користуються дослідники при описанні вищезгаданих подій, є фундаментальна праця професора М. Д. Іванішева «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни», видана в Києві ще в 1849 році. Повідомляючи про долю останків князя, М. Д. Іванішев оповідає, що під час досліджень експедиції Київської археологічної комісії в другій половині 1840-х років, під підлогою дерев'яного Свято-Троїцького храму на острові біля с. Вербка було виявлено залишки кількох згнилих дерев'яних домовин. Тільки в одному місці, перед шанованою місцевою іконою Христа Спасителя, в кількох кроках від іконостаса, був знайдений склеп, складений з цеглин та обвалений посередині [22, 328]. Після зачистки частково обваленого склепіння були виявлені залишки домовини, тлінні кістки, а також шматки зеленого позументу і наполовину зітлілі частини князівської мантії [21,141]. У середині склепу та ззовні його не було жодного надпису, з якого, можливо, було б відомо про статус та ім'я покійника. Між склепом та іконостасом знайдені були зітлілі рештки ще кількох дерев'яних домовин. З цього професор М. Д. Іванішев робить висновок — якщо склеп прийняти за гробницю А. Курбського, то в одній з домовин могли бути поховані останки свяченої-нока Олександра, його духівника [1, 59]. Отже, навіть наприкінці 1840-х років про знаходження могили князя Андрія Курбського вже повідомлялось як про щось гіпотетичне, до кінця не з'ясоване. В іншій історичній версії з посиланням на історика й археолога 30-х років минулого століття О. Волинця, польські газети тих часів стверджують, що після закінчення археологічних досліджень у 1848 році, тлінні останки князя-втікача були вийняті з склепу і поховані поруч з стінами храму. На цій могилі нібито поставлено дерев'яний хрест, а за іншим джерелом камінь-валун з відповідним надписом [17]. Цей же автор повідомляє, що у вивільненому склепі в храмі були поховані останки російського генерала Куракіна, який помер, повертаючись після придушення угорського повстання 1849 року [4, 286]. Цілком можливо, що перепоховання останків з крипти храму на церковний цвинтар стало ще однією посмертною помстою російського царизму непокірному князю-переміжчику. Відомо також, що у 1825 році, біля церкви було поховано й російського генерала Косова, що засвідчує про все ще значну повагу тодішньої влади та місцевого духовенства до колишнього острівного монастиря. Це може відповідати дійсності, адже на малюнку вірогідного Свято-Троїцького храму в с. Вербка, датованого кінцем сорокових років XIX століття, на погості біля храму зображено п'ять досить великих хрестів. Проте до нашого часу жоден з них не зберігся [10,86].

Ще одна з гіпотез про долю останків А. М. Курбського одержала широке оприлюднення вже в 1990-і роки. Вона ґрунтується на спогадах ковельського старожила С. Т. Гребенчука, про те, що ... «десь у 1956—1960 роках...» якась загадкова експедиція з Москви терміново відкопала на острові біля с. Вербка і вивезла з Волині «...дві білі металеві труни...» з останками А. М. Курбського [14]. Не відкидаючи остаточно й цю версію, все ж варто зауважити, що згадуваний М. Іванішев та О. Волинець у своїх дослідженнях нічого не пишуть про знаходження у храмовому склепі останків князя у металевій труні. Водночас і радянським науковцям кінця 1950-х та початку 1960-х років, коли все ще продовжувала діяти сталінська концепція возвеличення царя-тирана Івана Грозного, не було жодних підстав досліджувати та таємно вивозити в Росію останки втікача з Московської держави, князя-дисидента та ще й ревнителя православ'я. Немає також жодної наукової публікації радянських істориків згадуваного періоду, що дало б підстави стверджувати, що ними досліджувались віднайдені останки А. М. Курбського. Про це ж засвідчує і той факт, що жодних архівних документів про роботу та знахідки загадкової археологічної експедиції у наведені вище роки біля Ковеля у Волинському обласному державному архіві досі не виявлено. Не сприймав як остаточно цю версію і відомий волинський журналіст Полікарп Шафета, який у свій час мав доступ до різноманітних архівних джерел [14]. Можна наводити й інші версії щодо місця поховання та долю останків князя Андрія Курбського, які були висловлені у різноманітних публікаціях за останні роки [17]. Більшість з них опираються лише на гіпотези і не підкріплені матеріальними доказами [16].

Тому в даному повідомленні варто ще раз згадати про попередні дослідження на місці колишнього Свято-Троїцького храму біля с. Вербка, що як відомо, який згорів під час бойових дій в роки Великої Вітчизняної війни. Земляні роботи тут проводились з ініціативи керівництва релігійної громади у 2001—2002 роках, вже після передачі території колишнього монастирища на острові Українській православної церкви. У зв'язку з тим, що вони мали несанкціонований характер, то були невдовзі припинені і більше не поновлювалися. Ця обставина і є однією з причин, що результати цих досліджень є все ще маловідомими для громадськості та фахівців [10,45]. На той час тут вже не було жодної будівлі, відсутні були навіть сліди могил, а територія острова використовува-

лася під сінокіс та пасовисько худоби місцевих жителів. Одним із завдань, що ставили перед собою представники релігійної громади під час робіт по відбудові монастиря, був пошук місця поховання та останків князя А. Курбського. Зокрема, під час трасування фундаментів спаленої церкви та очищення її території від залишків пожежі, не було виявлено жодних чітких ознак склепу там, де він мав розміщуватися згідно з описом М. Д. Іванішева. Як відомо, він зафіксував його справа від входу у храм, в кількох кроках від іконостасу, навпроти храмової ікони Христа Спасителя [1,59]. Під час згадуваних земляних робіт від іконостаса були виявлені лише незначні фрагменти його цегляних підвалин. Це все навело на думку, що мурований склеп та основа іконостаса з старого храму були розібрані ще задовго до зруйнування парафіяльної церкви у 1944 році. Про це ж засвідчили виявлені великого розміру цеглини, вмуровані в основних куткових частинах фундаменту храму, що був, як відомо, збудований у 1900—1901 роках на місці попереднього, ще монастирського. Дані цеглини, розміром 30 на 16 см, що можуть датуватись XV—XVI століттями, візуально відповідають замальовкам склепу, наведеного у згадуваній книзі професора М. Д. Іванішева. Їх розміщення лише стверджує про давню традицію, коли муровані рештки старого храму використовували для фундаментів нового, і на це, ймовірно, були використані й залишки саркофагу. Довершили його руйнування бойові дії, що кілька місяців точилися біля острова у 1944 році, пожежа храму та жителі села Вербка. Місцеві старожили і досі згадують про великого розміру цеглу, «з яких ще років два сочилася волога», що вони у важкі повоєнні роки відобували на руїнах храму для облаштування печей [15].

Щодо з'ясування місцезнаходження останків князя Андрія Курбського, то під час згаданих вище робіт за основу була взята версія, що в ході спорудження нового храму їх мусили перепоховати у його межах. Цього вимагає церковна традиція, споконвіку зберігаючи шанобливе ставлення до поховань фундаторів та благодійників.

Як розповідають учасники робіт та підтверджує тогочасна світлина, то дійсно, під час трасування меж вівтаря, неподалік від колишнього престолу, були виявлені два черепи, з яких лише один був з нижньою щелепою. Поряд були відкопані також незначні фрагменти кістяків — ребер та хребта. Виходячи з глибини розкопу, то можна вважати, що їх було поховано під час спорудження храму на початку минулого століття. Водночас місце розміщення останків засвідчує про вищезгадану давню традицію — ховати фундаторів у найбільш святих місцях храму. Теоретично це могли бути саме останки князя Андрія Курбського та священноінока Олександра [19,32].

Як вже згадувалось, труднощі ідентифікації останків А. М. Курбського полягають ще й в тому, що досі невідомо жодного прижиттєвого зображення князя. Його портрет, що іноді зустрічається у різноманітних сучасних виданнях, має лише умовний, гіпотетичний характер [13,32]. Вивчення дослідженого історичного матеріалу на даний час засвідчує лише про дві прижиттєві згадки, як же міг виглядати ясновельможний князь Ярославський та Ковельський Андрій Курбський. Вони були знайдені у відомих дослідникам гострих полемічних посланнях, якими неодноразово обмінялися цар Іван Грозний і його ще донедавна близький соратник, а пізніше лютий ворог. Нині Андрій Курбський вже називав царя «антихристом», а Іван Грозний князя «... подобным псу лая и... ядом ехидны» [8,322]. Ще в одному з таких послань Івану Грозному Андрій Курбський пише, що за довгі роки служби цареві він неодноразово отримував поранення під час «... ратные дела мои, их же сотвориш на похвалу твою...». Отже, він міг мати шрами на обличчі та пошкодження кісток. Відомо, що під час битв з кримськими татарами та лівонцями князь А. Курбський отримав ряд важких поранень, зокрема, й «у чело», тобто у голову. Ще більш конкретно щодо вигляду князя була друга згадка в одному із послань. Тут вже Іван Грозний, розлючений погрозою А. Курбського не бачити свого колишнього володаря до Страшного суду, заявив: «Кто бо убо и желает такового ефиопского лица видети? Где же убо кто обрящет мужа правдива, иже зыкры очи имуца?». Таким чином він згадує «ефіопське» обличчя та «зикрі», тобто сірі очі свого колишнього «любого» соратника [8,322]. Тут слід зауважити, що «ефіопа-

Фрагмент великорозмірної цеглини, що можливо була з саркофага князя Андрія Курбського. Виявлена біля підвалин іконостаса колишнього Свято-Троїцького монастирського храму с. Вербка. Фото 2001 року

ми» або «маврами» у ті часи називали всіх, хто мав темніший, ніж звичайно колір шкіри або ж виглядав нетипово серед більшості оточуючих.

Як відомо, вже в наші часи вигляд померлої людини навіть у сиву давнину по збереженому черепу фахівці відтворюють досить ефективно. Саме з цією метою, за згодою духовенства православного монастиря в с. Вербка, волинськими краєзнавцями кілька років тому знайдені черепи були передані для дослідження фахівцям Головного бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України в м. Києві. Значну увагу цьому питанню надав особисто начальником бюро, доцент В. Г Бурчинський.

Черепи та інші людські останки, що були виявлені у вівтарній частині колишнього Свято-Троїцького монастирського храму с. Вербка

Тут слід наголосити, що одержані результати цих досліджень принесли досить неоднозначні результати, які дають підстави прийти до наступних висновків [20].

По-перше, дослідники стверджують, що один з черепів, помірно масивний, належав чоловіку, який міг проживати у XVI столітті, тобто в часі життєдіяльності князя А. М. Курбського.

По-друге, вік чоловіка, коли він помер, складав 55—60 років, тобто також співпадав з віком князя, який упокоївся на 55-у році життя.

По-третє, на відтвореному методом комп'ютерної графіки портреті померлого чоловіка наявні чіткі неслов'янські риси обличчя, тобто, за висновками експертів, він належав до змішаного расового типу з ознаками європейної і частково монголоїдної рас. Згідно з історичними джерелами відомо, що князівський рід Мстиславовичів, з яких походили Курбські-Тучкові неодноразово родичався з половецькими ханами, і, можливо, саме за цей «не руський» вигляд Іван Грозний обізвав князя «ефіопом».

По-четверте, експертиза засвідчила, що на час смерті власника черепа, у нього лишалось тільки 8 зубів. Якщо навіть допустити, що на втраченій нижній щелепі ще залишилося стільки ж, то це означає, що на час кончини у віці 55 років, він втратив вже майже половину своїх зубів. Такий факт навіть для XVI століття, дуже далекого від належної гігієни, є не зовсім типовим. Тому тут є підстава вважати, що власник черепа втратив свої зуби незадовго до смерті в результаті якоїсь важкої хвороби. Водночас, згідно окремих історичних джерел, князь А. М. Курбський, ослаблений бурхливо прожитими роками життя та колишніми ранами, під час військового походу в період зими 1581—1582 року дійсно важко захворів. Відомий з історичних хронік перебіг цієї хвороби дуже нагадує цингу, під час якої, як відомо, випадають зуби.

Водночас, на першому черепі, переданому для досліджень, як зазначили фахівці, помітних прижиттєвих його пошкоджень не було виявлено. Видимі на чолі сліди довгого рубаного шраму визнано посмертним. Немало відповідей могла б надати нижня щелепа, що, як згадувалося, після розкопок з різних причин не збереглася. Адже саме нижня частина голови середньовічного воїна, майже не прикрита захисними елементами шолома, страждала від холодної зброї під час битви найчастіше. Суперечливим виглядає і характеристика експертами пошкодження черепа біля носа, яке могло бути і прижиттєвим. Поранення такого характеру залишали у ті часи значні шрами на обличчі, надаючи йому войовничого вигляду та, вірогідно, негативно впливало на психіку, що сприяло відповідним манерам поведінки особи. Саме таким егоїстичним, немилосердним до оточуючих та з проявами агресії розгнужданого володаря, постає з історичних хронік князь Андрій Курбський. Але тут слід пам'ятати, що ці свідчення були переважно з польських джерел, а також ту обставину, що він був лише типовим сином свого бурхливого та жорстокого часу.

Отже, як вимальовується із проведених досліджень, остаточної відповіді про вигляд обличчя на підставі знайденого черепа, експерти все ж не дали. Цьому, зокрема, заважає відсутність нижньої щелепи. Шкода, що залишається невідомою доля й інших фрагментів знайденого кістяка, що полегшило б роботу фахівців у майбутньому. Проте навіть відтворений ними вигляд князя Андрія Курбського, досить відмінний від гіпотетичного зображення красеня-вельможі з інтернетних видань.

Ще однією загадкою лишаються висновки експертизи щодо другого черепа, що, як виявилось, належав жінці європейної раси. Згідно проведених досліджень вона також могла жити в XVI столітті і померти у віці 40—50 років. Хто була ця, вже не молода, як на ті часи особа, останки якої також захоронено в алтарній частині храму, залишиться

очевидно невідомим. Але вже те, що вони виявлені у найбільш святому місці храму, що суперечить православним правилам щодо жіноцтва, то це викликає ряд нових запитань без точних відповідей. Можна лише допустити, що цей череп був похований біля вірогідних останків князя А. М. Курбського випадково, під час чергових ремонтів та перебудов Свято-Троїцького храму. Водночас, не позбавленою логіки лишається ще одна, дещо романтична гіпотеза, про те, що незадовго до смерті його вдова — княгиня Олександра, яка так любила після кончини князя брати участь у «непристойних» балах з молодими жовнірами, все ж забажала, щоб її поховали біля законного чоловіка. Згідно із заповітом, її тіло могло бути привезене з далеких литовських маєтків, куди вона з сином та дочкою змушена була у 1590 році виїхати після вилучення у неї королівською владою земель на Волині. У цьому випадку остаточні висновки слід чекати після додаткового вивчення архівних матеріалів з так званої «Литовської метрики», тобто родинних хронік князів Курбських-Семашко, вивезених їх пізнішими спадкоємцями в Литву. Варто також наголосити, що згадувані людські черепи, для яких була виготовлена прозора рака, після завершення попередніх досліджень у Києві, вже повернено на збереження Вербківському православному монастирю.

Отже, є всі підстави вважати, що проведені за останні роки вищезгадані наукові дослідження все ж дозволили уточнити окремі питання, пов'язані з життям та смертю князя А. М. Курбського на Волині. Незважаючи на ряд проблем фінансового та правового характеру, лише завдяки зусиллям окремих ентузіастів, вдалось суттєво рушити вперед справу пошуку матеріальних доказів з цієї проблематики. Звичайно, що ряд піднятих у даному матеріалі проблем, з різних причин ще носять гіпотетичний характер і потребують подальшого поглибленого вивчення істориками та краєзнавцями. Цілком вірогідно, що майбутні дослідження, проведені на території відновлюваного Вербківського православного монастиря все ж дадуть остаточні відповіді на ще численні «темні» плями у його багатотомовій історії.

---

1. Теодорович М. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно- историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. Том пятый. Ковельский уезд. — Почаев, 1903. — 580 с.

2. Батюшков П. Волынь. Исторические судьбы юго-западного края. — С-П, 1888. — 126 с.

3. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. — Луцьк: Медіа, 2000. — 690 с.

4. Рожко В. Нариси історії Української Православної Церкви. — Луцьк: Медіа, 2001. — 670 с.

5. Рожко В. Українське православне церковне мистецтво (9 — 12ст.). — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 399 с.

6. Корнелюк Д. Духовне небо Волині. — Луцьк: Надстир'я, 2005. — 240 с.

7. Игумен Алипий (Светличный). Чудотворные и местночтимые иконы Святой Руси на земле Украинской просиявших. — Киев: Типография «Лайт-Принт», 2005. — 257 с.

8. Скрынников Р. Великий государь Иоанн Васильевич Грозный. Т.1. — Смоленск, 1996. — 438 с.

9. Силко А. Микола Теодорович: біобібліографічний нарис. Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край. Матеріали 9 наукової конференції 20—23 1998 р. — Луцьк, 1998. — 230 с.

10. Мазурик Ю. До питання локалізації Свято-Троїцького Вербського монастиря на Ковельщині. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. 342 с.

11. Манько Микола (Рівне). До післявоєнної біографії Миколи Теодоровича та з'ясування дати і місця його смерті. Файл від 29 квітня 2008.

12. Прищепя Б. Прищепя О. Історичне краєзнавство Волині. — Рівне: ПП ДМ, 2008. — 351 с.

13. Шафета П. Втеча князя Курбського. — Луцьк: Радянська Волинь 27 серпня 1989. — С. 3.

14. Шафета П. А де ж останки князя Курбського? — Луцьк: Волинь 2 вересня 1993. — С. 4.

15. Штинько В., Ковальчук Є. Був у Вербці монастир. — Луцьк: Волинь 25, 28 жовтня 2001. — С. 3—4.

16. Чечелюк П. Князь-диссидент в Україні. Андрей Курбский: Волыньские страницы жизни. — Киев: Киевский телеграф 10—16 сентября 2004. — С. 19.

17. Бубенщикова О. Меч зради та кохання. — Луцьк: Волинська газета. Файл від 24 жовтня 2004

18. Гаврилюк С. Діяльність князя А. М. Курбського на захист православ'я на Волині. Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали 8 Волинської історико-краєзнавчої конференції. — Луцьк, 1998. — 240 с.

19. Гулько Г. Микола Іванович Теодорович про Вербківський монастир Святої Трійці та місце поховання князя Андрія Курбського. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали 29-ї Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. м.Ковель, 5—6 грудня 2008 р.: Збірник наукових праць. — Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2008. — 356 с.

20. В. Бурчинський, О. Філіпчук «Висновок спеціаліста номер 38-мк/ 2-мк/2009.» Головне бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України, м. Київ. — 11 с.

21. Кудринський Ф. Мелецкий монастырь (исторический очерк). Волыньские епархиальные ведомости. — Кременец, 1887. — 608 с.

22. Іванишев М. Д. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. — Киев, 1849, в двух томах. — 720 с.

23. Пасюк І. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу. — Луцьк: Твердиня, 2008. — 138 с.

ПОСТАТЬ КНЯЗЯ АНДРІЯ КУРБСЬКОГО В ІСТОРІЇ КОВЕЛЬЩИНИ

Біографія князя Андрія Михайловича Курбського сучасною історичною наукою вивчена, на жаль, недостатньо. Відомо, що народився він у 1528 р. Андрій Курбський вважав себе нащадком Володимира Мономаха, а початок свого роду зводив до постаті святого чудотворця Федора Ростиславича Смоленського і Ярославського. Князь не відрізнявся від безлічі інших діячів московської аристократії. Він пишався тим, що був «російським князем», нащадком Рюрика.

Рід Курбських виділювався з гілки ярославських князів ще у XV ст. Згідно легенди, він отримав прізвище від села Курба. Його представники перебували в основному на військовій службі: підкорювали племена Хант і Мансі на Північному Уралі. Рід Курбських був присутній також на адміністративних посадах, в Устюзі Великому, Пскові, та в Стародубі, проте на цій ниві вони не досягли великих успіхів [4, 380].

У першій половині XVI ст. Курбські перебували на службі у великого князя Московського, саме при дворі останнього Андрій Михайлович провів свою молодість.

Андрій був старшим сином московського воєводи, князя Михайла Михайловича Курбського, який помер 1546 р. і Марії Михайлівни, доньки боярина Михайла Васильовича Тучкова-Морозова. У нього був молодший брат Іван. Воєвода князь Михайло Михайлович Курбський, батько Андрія Курбського, мав боярський сан. Князі Курбські часто підтримували опозицію правлячому режиму.

Його батько почав службу в серпні 1529 р., будучи другим воєводою після кн. Д. Д. Пронського в Калузі. У грудні 1534 р. під час походу на Литву він очолив передовий полк. Цар називав М. М. Курбського «боярином» князя Михайла Кубенського [4, 108].

Коли Андрію виповнилось двадцять один рік, він взяв участь у першому поході на місто Казань, потім був воєводою в м. Пронську. У 1552 р. він розбив татар біля Тули і був поранений, але через вісім днів був уже знову на коні. Під час облоги Казані, Курбський «командував правою рукою всієї армії» і, разом із молодшим братом, проявив себе талановитим воєначальником. Казанська війна 1552 р. послужила відправним пунктом у формуванні релігійної харизми Курбського. Він і сам без удаваної скромності визнає в собі божественний дар хоробрості в бою. Через два роки він розбив повсталих татар і черемисів, за що був призначений боярином. У цей час Курбський був одним з найбільш наближених до царя Івана Грозного людей.

Лівонська війна принесла Курбському нове випробування славою. У січні 1558 р. в раті, яка виступила із міста Пскова, він очолював сторожовий полк. У походах на Нейшлосс, Нейгауз, Дерпт, Вербеке на чолі передового полку був знову Курбський. Аж до червня князь у військових діях не брав участь — він був у цей час в Пскові. Початок походу «до німецького міста» війська на чолі з кн. П. І. Шуйським і Курбським відноситься до червня 1558 р. [8, 195].

Можна з упевненістю припустити, що Андрій Михайлович отримав гарну освіту, хоча конкретних даних про роки його навчання немає. Він був одним із впливових державних діячів, і входив до числа найбільш близьких до російського царя осіб. Андрій Курбський брав активну участь в діяльності уряду, який керував країною із кінця 40-х XVI ст. при молодому царю Івані Грозному. Лідерами цього уряду були духівник царя, священник Сильвестр і костромський дворянин, що отримав високий чин окольничого, Олексій Адашев. Пізніше цей уряд отримав назву «Вибраної Ради».

Кар'єра А. М. Курбського в Росії розвивалася в кількох напрямках. Серед факторів його кар'єрного зростання помітне місце займають близькість до царського двору, особиста хоробрість і глибока релігійність. Закиди царя на його адресу найменше стосувалися військової служби та пролитої за царя крові. Свій власний престиж Курбський також вимірював пораненнями, що були отримані за Христа і християнську вітчизну. Російські офіційні джерела показують, що на цій шкалі він був одним з визнаних лідерів.

На початку 60-х рр. цар, незадоволений обмеженням власної влади, розганяє Виб-

рану Раду, а Сильвестра і Адашева відправляє у заслання, де вони незабаром помирають. У ті ж роки розпочинаються перші переслідування та страти бояр. Коли цар почав гоніння на своїх недавніх друзів, Курбський командував всім російським військом у Прибалтиці. Незважаючи на здобуті ним перемоги, в квітні 1563 р. він був усунений від командування і призначений воеводою в відвойоване у лівонців м. Юр'єв (Дерпт).

Курбський традиційно вважав джерелом влади в державі божественну волю, а метою верховної влади вважав справедливе і милостиве управління державою для блага всіх її підданих та в справедливе вирішення всіх справ. Занепад державних прав та військові невдачі Курбський пов'язував із падінням уряду та введенням опричнини. Розпуск Ради знаменував повне і безумовне зосередження нічим не обмеженої влади в руках Івана IV [6, 197].

У 1560 р., як згадувалося раніше, припинила своє існування Рада, активним учасником якої був і Курбський. Він перебував у близьких стосунках з Адашевим, що посилювало немилість царя. Почалася опала і Андрій Михайлович, як було сказано вище, був відправлений на воеводство в Юр'єв (місце заслання Адашева). Розуміючи, яка доля його чекає, Курбський, порадившись з дружиною, вирішив однозначно тікати. Втечі Курбського передували секретні переговори з польським правителем Сигізмундом II. Пробувши рік в Юр'єві, Курбський втік до литовських володінь. Вночі він спустився по мотузці з високої кріпосної стіни й з кількома вірними слугами попрямував у найближчий ворожий замок — Вольмар. Втеча з фортеці була справою дуже складною. У поспіху втікач залишив сім'ю, покинув майже все своє майно, а саме військові обладунки та чудову бібліотеку. Причиною поспіху було те, що московські друзі таємно попередили боярина про те, що йому загрожує небезпека. Отже Курбський втік до Литви [13, 296].

Польський король із радістю зустрів настільки знатного втікача, і відразу подарував Курбському багату Ковельську волость з центром у місті Ковель. Курбський оселився недалеко від м. Ковеля, в містечку Миляновичі. Він і його нащадки використовували герб Леварт (Лев II) [16].

Курбський витратив кілька років на те, щоб підняти свій статус в Польсько-литовській державі, використовуючи як формальні, так і неформальні соціальні інститути. Насамперед, він скористався своїми навичками воєначальника, великого землевласника та державного радника. Вже 4 липня 1564 р. на сеймі у Більську Курбський був призначений старостою Ковеля, проте вступив на посаду фактично в 1565 р. Статус подарованого Курбському ковельського маєтку відповідав істинним регаліям і був названий в списку «королівських» володінь. Незабаром після початку еміграції князь Андрій Михайлович отримав посаду старости в місто Крево, яку зберігав за собою до початку Люблінського сейму 1569 р. і остаточно поступився тільки в 1571 р.

Майже відразу ж після отримання прикордонних земель між Великим князівством і Коронаю Польською ковельських маєтків Курбський втягується в «війну всіх проти всіх».

Варто згадати, що зразу після втечі Курбський написав листа Івану Грозному, в якому різко критикував зміни в правлінні царя, сформовані порядки, жорстоке поводження з боярами. Лист доставив особисто царю слуга Андрія Михайловича Василь Шибанов. Після прочитання листа цар наказав катувати слугу, але самий вірний товариш Курбського не сказав нічого [11].

Перебуваючи на службі у литовського князя, а потім у польського короля, Курбський бере участі у військових походах, у т. ч. і проти Росії, продовжуючи брати участь вже на ворожій стороні в боях і битвах Лівонської війни. Вже у вересні 1564 він воює проти Москви. Оскільки він прекрасно знав систему оборони західних рубежів, за його участі війська Великого князівства Литовського неодноразово влаштовували засідки

Портрет князя Андрія Курбського.
Автор Павло Риженко (2009)

на російські загони. У Росії в цей час близьких до нього людей спіткала важка доля.

Московський боярин і слуга царський Курбський швидко адаптувався: воював з панами, захоплював силою маєтки, посланців королівських лаяв «непристойними московськими словами».

Андрій Курбський, що іменував себе в Литві князем Ярославським, відомий малими війнами зі своїми сусідами — шляхтичами. У травні 1566 р. відбулися сутички з загонами воєводи волинського, князя Олександра Федоровича Чарторийського, в серпні того ж року — конфлікт з власниками містечок Донневічі і Міхилевічі. У листопаді 1567 р. відбулася сутичка з озброєною челяддю сімейства каштеляна сандомирського Станіслава Матеевського. Наприкінці 1569 р. — зіткнення з приватним загоном Матвія Рудоміна, було багато вбитих і поранених. У серпні 1570 р. відбулась «мала війна» з воєводою брацлавським, князем Андрієм Івановичем Вишневецьким за переділ кордонів маєтків. Збройні прикордонні сутички між воїнами А. Курбського і А. Вишневецького відбувалися в лютому 1572 р. і в серпні 1575 р.

Як було сказано, Курбський обрав місцем проживання Милянєвичі. Самовільно прибравши до рук милянєвицьке вїтївство, віддавав його по черзі своїм слугам. Місцеву шляхту князь також неправомірно розглядав як своїх слуг. При Курбському, ще з часів королеви Бони, продовжував функціонувати невеликий землеробський Милянєвицький фільварок, один з восьми в Ковельському старостві [1].

Королівським «привілеєм» від 25 лютого 1567 р. було підтверджено право Курбського, його дружини і дітей на замок Ковель з округою. Додатковим від 29 лютого 1567 р. — Ковель був закріплений за Курбським «на вічно». Потім 8 вересня, його права були розширені: успадковувати замок було дозволено дружині і дітям «жіночої плоти» [12]. Право успадкування королівського замку по жіночій лінії від московського емігранта в першому поколінні було видатним прикладом у польсько-литовської феодальної практиці епохи. Більше того, це викликало протидію: вже на Люблінському сеймі при обговоренні питання тримання особистих володінь король наштовхнувся на опір шляхти.

До середини 1570-х років політична роль князя сходить нанівець. Проте саме цей період найгірше висвітлений у джерелах, тому остаточні висновки робити передчасно. У період першого безкоролів'я Курбський викликав страх у лавах католицького блоку як прихильник православного кандидата на польський трон.

На Волині в 1571 р. князь одружився на Марії Юріївні, удові по Михайлові Козинському, уродженій княжні Гольшанській-Дубровицькій (це був його другий шлюб, адже його перша дружина лишилася в Росії), але союз не склався і подружжя розлучилось в 1578 р. Адже від першого шлюбу в Марії було два сини Ян і Андрій, і були вони страшними «збуями» й розбійниками. Час від часу починався у них «буйний період», тоді вони гуляли і вихвалялися своєму вітчиму «голову відрубати і в торбі московському князю відіслати».

Герб князя Андрія Курбського.
Гравюра Н. Чеського (1883)

В 1579 р. він одружився знову на Олександрі Петрівні Семашко-Добратинській і з нею був щасливий, адже мав трьох дітей. Виступаючи в 1581 р. у військовий похід, Курбський відписав всі свої маєтності дружині і дітям. Таке рішення дуже розлютило Марію Гольшанську, і княгиня з чистої мстивості почала справу про незаконне розірвання шлюбу і викликала Курбського на митрополичий суд. Князь опинився у дуже скрутному становищі, вирок духовного суду міг мати для нього і його нової сім'ї дуже небезпечні наслідки. Чуючи біду і бажаючи показати достатню причину для розлучення, Курбський вписав у актові книги володимирського гродського суду донос, начебто княжна Гольшанська, ще дружиною йому зраджувала його, і при цьому представив суду двох свідків, які запевнили, начебто своїми очима бачили, як Гольшанська блудила зі слугою Жданом Мироновичем [3, 155].

Приїзд Курбського на Волинь збігся із загаль-

ним культурним піднесенням на українських землях. Тому його літературні ініціативи та суспільна активність знайшли досить сприятливий ґрунт. Неабияке значення мало й те, що саме Волинь у ті часи найбільше була охоплена культурно-освітнім рухом. Осівши на Волині, відійшов від активної політичної діяльності, натомість розгорнув широку культурно-просвітницьку. Курбський належав до освічених людей, був вихований на східнослов'янській культурній традиції; мав непересічний літературно-публіцистичний хист.

У пізніх творах Курбського помітно роздратування на польсько-литовську шляхту, яку він у своїй критиці не ділить у зв'язку з національною та регіональною приналежністю. Разом з тим із своєрідним локальним патріотизмом князь висловлює похвали на адресу доблесних волинян. У Курбського народжується образ першорядного політика, борця з тиранією, ближнього родича царя, непереможного воїна. Серед знайомих князя в Речі Посполитій багато входили в Сенат Корони або Раду Великого Князівства Литовського, але для Курбського подібне положення було недосяжним [4, 119].

Встановлено, що все майно А. М. Курбського, включаючи землі, якими він володів у Польщі, після його смерті в 90-х рр. XVI ст. були конфісковані польською короною. Сам А. М. Курбський помер у травні 1583 р. у своєму маєтку в Ковелі та був похований у Ковельському монастирі Святої Трійці у Вербці (нині село Ковельського р-ну Волин. обл.).

Отже, можна сказати, що князь А. М. Курбський, який утік із Російської держави в Польсько-Литовську, домігся певних кар'єрних успіхів і в своїх творах висловив ставлення до соціального устрою і Росії, і Речі Посполитій. У науці проблема соціального статусу Курбського викликала неоднозначні судження. Аж до другої половини XIX ст. вважалося, що «чоловік битви і ради» був найближчим сподвижником Івана Грозного, а в еміграції знайшов славу борця проти своєї вітчизни і московської тиранії. Твори самого Курбського зберегли мало відомостей про його участь у житті польсько-литовського суспільства.

-
1. Бірюліна О. 500 років від часу першої писемної згадки про с. Миляновичі Турійського району Волинської області (1511) / О. Бірюліна // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2011 рік. — Луцьк, 2010. — С. 143—145.
  2. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон — Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2008. — 568 с.
  3. Ерусалимский К.Ю. История одного развода: Курбский и Гольшанская // Соціум. Київ, 2003. Вип. 3. — С. 154—163.
  4. Ерусалимский К.Ю. Социальный статус А. М. Курбского в России и Речи Посполитой / К.Ю. Ерусалимский // *Silva rerum nova: Штуды ў гонар 70-годдзя Георгія Я. Голенчанкі*. Вільня; Мінск, 2009. — С. 105—121.
  5. История России с древности до наших дней / Под ред. М. Н. Зуева. — Москва, 1996. — 639 с.
  6. Князь А. М. Курбский и его концепция государственной власти // Россия на путях централизации. М., 1982. — С. 193—198.
  7. Князь Курбский // Девятисотлетие православия на Волини: 992—1892. — Житомир, 1892. — Ч. 1. — С. 378—383.
  8. Литовская Метрика. Кн. 51: (1566—1574): *Užrašymų knyga 51*. Vilnius, 2000. — С. 86—87.
  9. Лурье Я. С. Вопросы внешней и внутренней политики в Посланиях Ивана IV // Послания Ивана IV. М.; Л., 1951. — С. 493—519.
  10. Морозов С. А. О структуре «Истории о великом князе Московском» А. М. Курбского // Проблемы изучения нарративных источников по истории русского Средневековья. — М., 1982. — С. 39—40.
  11. Первое послание Курбского Ивану Грозному: (Текстологические проблемы) // Там же. Л., 1976, т. 31. — С. 176—201.
  12. Платонов С. Ф. К истории опричнины XVI в. // Журнал Министерства народного просвещения (далее — ЖМНП). 1987. № 10. С. 261; Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. Пг, 1817. — С. 179—180.
  13. Скрынников Р. Г. Бегство Курбского // Прометей. М., 1977. — Т. 11. — С. 293—302.
  14. Филюшкин А. И. Андрей Михайлович Курбский // ВИ. — 1999. — № 1. — С. 82—84.
  15. Яковенко Н. Н. Персональный состав княжеской прослойки Волини и Центральной Украины конца XIV — середины XVII в. Князь в свете закона и традиций // Историческая генеалогия. — Екатеринбург, 1993. — Вып. 1. — С. 32.
  16. *Herby Rycerstwa Polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584 / Wydanie K. J. Turowskiego*. Kraków, 1858. — S. 871.

ВТРАЧЕНА ПАМ'ЯТКА НА КОВЕЛЬЩИНІ: СВЯТО-ТРОЇЦЬКА ЦЕРКВА БІЛЯ с. ВЕРБКА. ОПИС ТА ІКОНОГРАФІЯ

(до 470-ліття першої писемної згадки)

Поштовхом до вивчення теми про історію Свято-Троїцької церкви біля с. Вербка стала випадкова подія у 1999 році. В той час сектор археології відділу охорони пам'яток історії та культури при Волинському краєзнавчому музеї (де працював автор) був уповноважений для узгодження і спільних дій між управліннями земельних ресурсів, містобудування та архітектури з управлінням культури у здійсненні контролю за дотриманням законодавства України про пам'ятки та з метою узгодження ведення земляних робіт і уникнення можливості випадкового руйнування будівельними організаціями археологічних пам'яток — згідно з розпорядженням облдержадміністрації від 29.12.1997 № 782 «Про поліпшення пам'яткоохоронної діяльності та збереження археологічних пам'яток області» [6, с. 107].

У зв'язку із зверненням релігійної громади с.Вербки Ковельського району про попереднє погодження місця розташування земельної ділянки для будівництва церкви, автором було проведено візуальне обстеження. Ділянка знаходилась на південний схід від околиці села Вербки серед заболоченої заплави річки Турії (правої притоки Прип'яті), ближче до правого берега на острові. За свідченнями місцевих старожилів майже в центральній частині острова знаходилась Троїцька церква, яка в часи Другої світової війни при визволенні Ковеля була знищена.

Провівши архівно-бібліографічний пошук було встановлено, що тут знаходився Вербський Троїцький монастир [7, с. 85—87; 9]. Вперше монастир згадується в акті від 4—10 березня 1543 року, де говориться, що князь Василій Михайлович Сангушко Ковельський обмінявся своїми маєтками на маєток королеви Бони Сфорци «замок Ковеле... из селы к тому ж замку прислухаючими, на имя: Вербка, монастыр Святое Троицы...» та сім монастирських сіл [5, с. 294, 327; 10, с. 252; 11, с. 57—58; 14, с. 167; 15, с. 341]. Враховуючи те, що основним елементом монастирського комплексу являлась церква, то можна припустити, що ця дата є і першою непрямою згадкою про Троїцьку церкву.

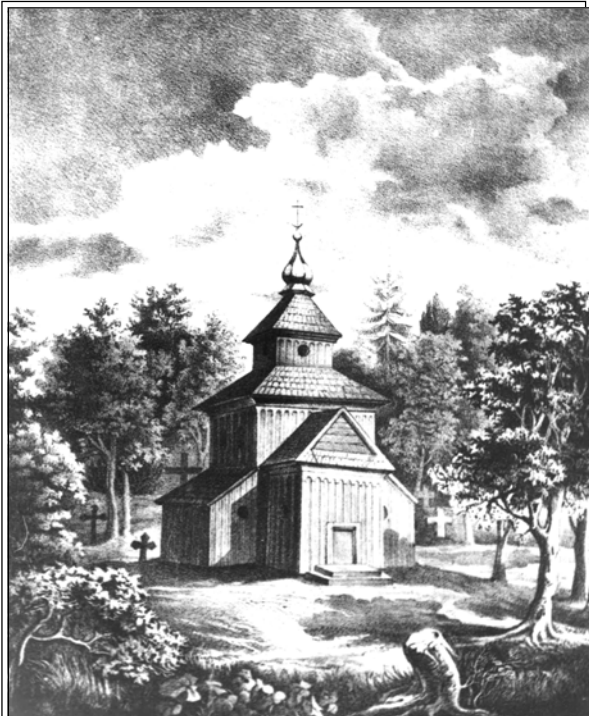

Рис. 1. Малюнок Свято-Троїцької церкви біля с. Вербки (за М. Д. Іванішевим)

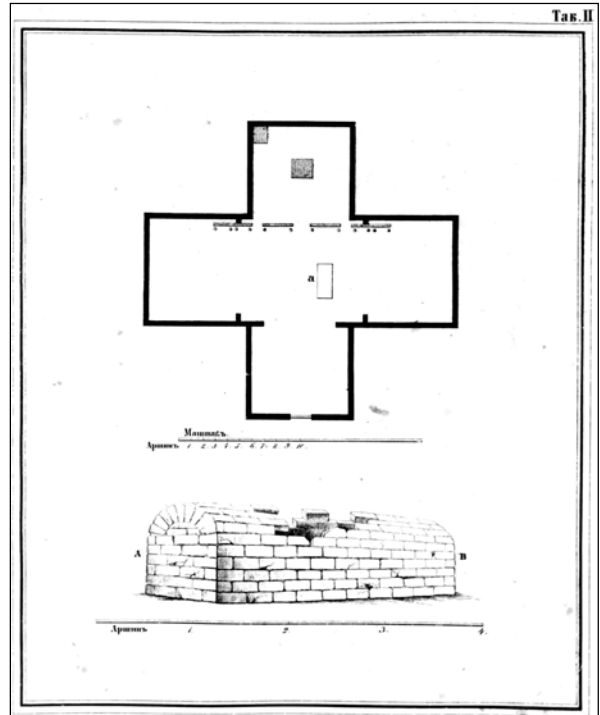

Рис. 2. План Свято-Троїцької церкви біля с. Вербки (за М. Д. Іванішевим)

Ранішня історія монастиря не є цілком з'ясованою саме через брак першоджерел.

Найбільш ранні описи церкви відомі з досліджень професора Київського університету М. Д. Іванішева (1811—1874). Микола Дмитрович, згідно розпорядження головного начальника Київської Археографічної комісії, яка існувала при київському генерал-губернаторстві був направлений у Ковельський повіт, з метою зібрати свідчення про життя князя А. М. Курбського і його сподвижників. Однією з вершин діяльності Комісії 1840—1850-х років стало видання двотомника за редакцією М. Д. Іванішева «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни», що побачив світ у 1849 році. Двотомник був побудований на матеріалах луцьких, володимирських і кременецьких актових книг [4, с. 10, 15, 56, 65—77]. Також великої уваги дослідник приділив Вербській церкві, де був похований Курбський. В ризниці цієї церкви йому вдалось розшукати та ознайомитись з актом генеральної візитації від 20 лютого 1760 р. [3, с. 326] («генеральная визита этой церкви» [6, с. 58]. В цьому документі був опис церкви і монастирських будівель, з якого випливає, що церква в ім'я Святої Трійці була дерев'яна, з одним куполом, покрита гонтами, на ній три залізні хрести, дерев'яні двері на залізних петлях. До церкви була прибудована дзвіниця з чотирма дзвонами. Церковна територія неогорожена, а лише захищена річкою Турією.

При церкві була хата з піччю, викладена зеленою кахлею, а також житниця, сарай та два хліви. В 1818 р. церква була відбудована, і в такому вигляді існувала на час огляду М. Д. Іванішева: дерев'яна, на кам'яному фундаменті, покрита бляхою [5, с. 135], з середини і ззовні пофарбована. Монастирських будівель, описаних в акті, вже не існувало. М. Д. Іванішеву не вдалося встановити ні з письмових документів та ні з народних переказів, коли і ким був заснований Вербський Святотроїцький монастир, і коли він був переведений в приходську церкву [2, с. 60].

За час роботи Київської Археографічної комісії був виконаний малюнок церкви (Рис. 1), а на основі обмірів складено план (Рис. 2) [3, с. 365, табл. 1, с. 366, табл. 2]. Деякі вчені та краєзнавці рахують, що цей малюнок належить перу Т. Г. Шевченка (1814—1861). Історичні реліквії Волинського краю стали предметом уваги Тараса Григоровича під час його діяльності у складі Київської археографічної комісії. Відповідно до розпорядження генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, одержаного 21 вересня 1846 року, Т. Г. Шевченко протягом кінця вересня-жовтня 1846 року за завданням Комісії здійснив поїздку Волиню і Поділлям [1, с. 144]. Ця іконографія дає уяву про архітектурно-просторову структуру церкви станом на першу половину XIX ст. [8, с. 385, 386]. В плані церква була хрестоподібною (п'ятидільною), вписувалася у неправильний квадрат, загальні розміри становили: довжина — 17,21 м; ширина — 17,85 м; висота — 11,81 м. Більш детальний опис іконографії та плану подаємо в додатку 1.

За повідомленнями М. І. Теодоровича у 1886 р. до церкви була прибудована дерев'яна дзвіниця [11, с. 58], залишається нез'ясованим доля попередньої дзвіниці. За дослідженнями В. Рожка, в кінці XIX ст. храм був вже в аварійному стані і в 1901 році на його місці була відбудована дерев'яна церква тієї ж назви, одна з найбільших на Ковельщині [10, с. 257]. Ймовірно, в такому вигляді вона проіснувала до 1944 року. Під час бойових дій дерев'яні стіни церкви згоріли, а в післявоєнний час залишки цокольної частини з цегли та частково фундамент згодом були розібрані місцевими жителями. Про архітектурно-просторову структуру церкви свідчать дві фотографії та план, складений автором. Фотографії зберігаються у фондах Ковельського історичного музею, одна 30-х років XX ст. [12] (Рис. 3), друга часів окупації, на передньому плані фото видно військовослужбовця німецької армії (Рис. 4) [13]. Автор висловлює щире подяку Маргариті Євгенівні Матвійчук — директору Ковельського історичного музею та Мирославі Євгенівні Жгун — науковому співробітнику Ковельського історичного музею за допомогу в добірці фондових матеріалів.

У 2001 році автором було проведено детальне візуальне обстеження території острова [7, с. 87]. Острів підтрикутної форми, площею біля 1 га, найвища центральна частина висотою біля 2 метрів від рівня заплави. По периметру острова, особливо в північній

Рис. 3. Фотографія Свято-Троїцької церкви біля с. Вербки (фонди Ковельського історичного музею: ДН-165)

Рис. 4. Фотографія Свято-Троїцької церкви біля с. Вербки (фонди Ковельського історичного музею: КВ-611/КДФ-395)

прослідковано контури колишньої будови, проведено обміри та знято план (Рис. 5). Треба відмітити, що східна частина території колишньої церкви дуже поруйнована грабіжницькими розкопками. За результатами обстеження можна констатувати, що церква мала наступні характеристики: центральний прямокутник нави розмірами близько 19x15 м, видовжений у напрямку головної осі храму, до нього з заходу примикає прямокутник бабинця — 14x8 м, прямокутний виступ вівтарної частини розмірами 7x2 м винесений на схід. Загальна довжина храму становила очевидно 33 м. Треба відмітити, що будівля храму була не типова для загальноприйнятої дерев'яної архітектури Волині, а була привнесена до нас російською імперською владою. Більш детальний опис іконографії та плану подаємо в додатку 2.

Можна припустити, що в основі Троїцької церкви початку ХХ ст. лежить більш давня споруда ХVІ — першої половини ХІХ ст. ст., залишки фундаментів цих споруд потребують ретельного археологічного дослідження, археологічні матеріали доповнять джерельну базу, яка допоможе більш детально графічно реконструювати зовнішній вигляд старовинних церков і повернути нащадкам сторінки минулого, нещадно стертих з поверхні рідної землі.

При погодженні землевідводу сектором археології була поставлена умова, щоб перед будівництвом на земельній ділянці повинно бути проведено археологічні дослідження. Однак за відсутністю коштів дослідження ще не проводилися.

ДОДАТОК 1.

Семенюк В. Ф. Аналіз зображення на малюнку та плану Свято-Троїцької церкви біля с. Вербки (Рис. 1 і 2), з книги: Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: В 2-х т. /Под ред. Н. Д. Иванисева — К.: Университетская топография, 1849. — Т. 2. — С. 365, табл. 1; С. 366, табл. 2.

План церкви хрестоподібний (п'ятидільний) вписується у неправильний квадрат. Бабинця і вівтар дещо звужені по відношенню до ширини головної нави. В інтер'єрі церква імовірно розділялась характерними фігурними «просвітами» чи «вирізами». Зовнішній вигляд церкви доповнює характеристику плану про те, що церква мала пірамідально-ступеневе накриття «верх», поставлене на квадратний зруб (у даному випадку зруб прямокутний). Характерною рисою даної церкви є те, що вона з хрестоподібної форми плану формується у церкву з одним нескладним пірамідальним «верхом». Бічні нави накриті односкатним дахом (нерозвинуті у власній об'єм) вливаються в центральний зруб, який є набагато (майже у двічі) вищим за інші.

З зображення незрозуміло чи були віконні прорізи на бічних фасадах з півночі та півдня, але слід припустити їх існування на центральному зрубі. Характерною рисою церкви є відсутність віконних прорізів у нижній частині зрубів бабинця та бічних нав (принаймні вони не прочитуються на представленому зображенні). Круглі отвори у прямій частині «верха» дуже малі і незначні для освітлення внутрішнього простору церкви і імовірно були виконані з метою вентилявання.

В зовнішньому оздобленні церкви відсутні піддашшя та критий ґанок. Стіни церкви ззовні обшальовані широкими дошками з вузькими нащільниками, які мають аркоподібне завершення. Вертикальні членування підкреслюють центричність композиції храму та надають їй додаткову динаміку.

З зовнішнього вигляду церкви можна віднести її до давніх споруд, які виконувались у архаїчній будівельній техніці дерев'яного зодчества, яка сформувалась задовго до ХVІІ ст.

Храмів такого типу збереглося дуже мало. Вони були відомі на Волині, Поділлі, Галичині та Буковині. Розміри церкви зафіксовані в аршинах. Аршин відповідає 71,12 см. Згідно шкали масштабу на плані розміри церкви становлять:

- > Ширина бабинця та вівтаря — 8,7 арш. (6,19 м);
  - > Ширина бічних нав до бабинця — 8,2 арш. (5,83 м);
  - > Ширина головної нави по зовнішніх контурах — 10,6 арш. (7,54 м);
  - > Ширина лівої нави до зовнішнього контуру головної нави — 7,6 арш. (5,41 м);
  - > Довжина бабинця — 7,4 арш. (5,26 м);
  - > Довжина нав — 9,2 арш. (6,54 м);
  - > Довжина вівтаря — 7,6 арш. (5,41 м);
- Загальні розміри церкви становлять:
- > Довжина — (7,4+9,2+7,6) = 24,2 арш. (17,21 м);

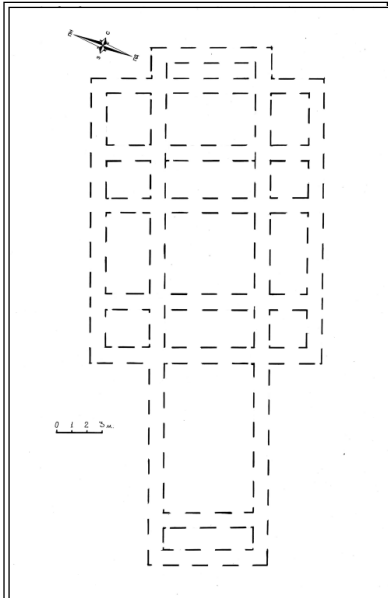

Рис. 5. План залишків фундаменту Свято-Троїцької церкви біля с. Вербки (за Ю. М. Мазуриком)

Ширина — $(8,7+8,2+8,2) = 25,1$ арш. (17,85 м).
 При визначенні висоти церкви можна скористатись відомим правилом, яке було поширене для будівництва дерев'яних храмів в Україні: зовнішня довжина бабинця і нави дорівнює висоті бані або верху. У нашому випадку вона може становити $7,4+9,2 = 16,6$ арш. або 11,81 м.

ДОДАТОК 2.

Семенюк В. Ф. Аналіз зображення на фотографіях (фонди Ковельського історичного музею: а) ДН-165; б) КВ-611/КДФ-395) та плану залишків фундаменту Свято-Троїцької церкви біля с. Вербки Ковельського району Волинської області (Рис. 3—5).

План церкви (виконаний у 2001 році Мазуриком Ю.М.), представлений для розгляду має наступні характеристики: центральний прямокутник нави з розмірами 19х15,5 м видовжений у напрямку головної осі храму; до нього з заходу примикає прямокутник бабинця 8х13,5 м; на сході спостерігається прямокутний виступ вівтарної частини розміром 7х2 м. На плані фундаментів церкви спостерігаються залишки імовірного розділення внутрішнього простору на окремі об'єми чи приміщення.

Доповнює характеристику плану зображення вигляду церкви. З зображення видно, що квадратну форму нави, яка розділена на дев'ять частин. Центральна частина є ширшою за бічні, що й підтверджує план. На фасаді членування плану виділенні вертикалями, які мають ознаки пілястр. Центральна частина нави увінчується барабаном з куполом, накритим шатровим дахом. Дах купола має додаткові прикраси у вигляді трикутних фронтонів. У барабані розташовані віконні прорізи. З зображення церкви неможливо однозначно стверджувати про кількість граней барабана, але імовірно їх було вісім («восьмерик»). Крім того, наву увінчували ще чотири декоративні куполки на видовжених барабанах. Куполки розташовані по діагоналях до основної вісі симетрії храму (що не є традиційним для сакральних споруд України).

Бабинець або притвор на фасаді має пілястри як і нава, що підтверджується членуванням у плані. Над найвужчою частиною бабинця, при вході у церкву, розташовано дзвіницю, яка є квадратною у плані в межах висоти двосхилого даху основної частини бабинця (що не фіксується у плані) і очевидно восьмигранною на двох верхніх ярусах. Дзвіниця накрита шатровим дахом з аналогічними архітектурними деталями, що і центрального куполу.

У вівтарній частині церкви, судячи з зображення та плану, крім вівтаря були службові приміщення, ризниця і паламарня, збудовані одночасно з церквою і накрите двосхилим дахом, що по висоті однаковий з дахом над бабинцем. У частині вівтаря, що виступав далі за службові приміщення було окреме накрите двосхилим дахом, яке увінчувалось декоративним куполом (аналогічно наві).

Про конструктивні особливості храму лише можна здогадуватись виходячи з загального досвіду будівництва дерев'яних церков такого типу. Однозначно можна ствердити, що бічні куполки нави і над вівтарем були декоративні і грали символічну роль в будівлі храму, означали, наприклад, сім дарів святого Духа, або сім днів створення світу.

В цілому про будівлю храму можна сказати, що вона не типова для загальноприйнятої дерев'яної архітектури Волині і привнесена до нас російською імперською владою у XIX ст. Такі церкви будувались за типовими проектами, виконаними в неокласичному або псевдо російському стилях, які розроблялись для всієї імперії.

1. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). — Луцьк, 2002. — 536 с.

2. Дев'ятисотлетіє православ'я на Волині. 992—1892.. — Житомир: Типо-лит. Е. П. Льва, 1892. — 1245 с.

3. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского въ Литве и на Волини: В 2-х Т. /Под ред. Н. Д. Иванничева — К.: Университетская топография, 1849. — Т.2. — 364с.

4. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843—1921. Нариси історії і діяльності. — К., 1993. — 186с.

5. Завада В. Т. О происхождении шатра в деревянных храмах Украинского Полесья // Архитектурное наследство. — М., 1986. — Вып. 34. — С.134—141.

6. Мазурик Ю. М. Проблеми охорони археологічних пам'яток Волинської області. // Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України. Матеріали конференції (18—19 квітня 2002 року). К., «Стилос», 2002. — 195с.

7. Мазурик Ю. М. До питання локалізації Свято-Вербського Троїцького монастиря на Ковельщині. (До 460-ліття першої писемної згадки про монастир) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковальчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Ковель 23—24 жовтня 2003 року). Збірник наукових праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 85—87;

8. Мазурик Ю. М., Семенюк В. Ф. Опис та іконографія Свято-Троїцької церкви села Вербка на Ковельщині. // Одне надійне життя...(до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова) / уклад.: Г. С. Марчук/ — Луцьк, 2009. — С. 384—388.

9. Мазурик Ю. М. Вербський Троїцький монастир на Волині. (до 470-ліття першої писемної згадки) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 21. — К., 2013 (в друці).

10. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. — Луцьк, 2000. — 692 с.

11. Теодорович Н. И. Волинь въ описании городов, местечек и сель. Т.5. Ковельській уездъ. — Почаевъ, 1903. — 580 с.

12. Фонди Ковельського історичного музею ДН-165.

13. Фонди Ковельського історичного музею КВ-611/КДФ-395.

14. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. — Вінніпег, 1984. — Т. 1. — 600 с.

15. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — Т. IV: 1535—1547 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. — Lwów, 1890. — 686 s.

КОВЕЛЬ ТА КОВЕЛЬЩИНА У ФРАНКО-РОСІЙСЬКІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

Ковельщина — це не просто край із мальовничою природою і чудовими людьми, це і регіон із насиченою та цікавою історією, однією із невивчених сторінок якої є події франко-російської війни 1812 року. Взагалі, незацікавленість вітчизняних дослідників і простого населення до епохи наполеонівських війн не може не викликати певного розчарування, оскільки українські (в першу чергу, саме волинські) землі також брали безпосередню участь у конфлікті Російської імперії і наполеонівської Франції, а збереження подібних моментів в історичній пам'яті нашого народу є невід'ємною складовою повноцінного розвитку суспільства.

Ще напередодні нападу Наполеона м. Ковель було місцем дислокації численних російських військових формувань, зокрема — окремих підрозділів 3-ї Обсерваційної армії генерала О. П. Тормасова, яка в той час перебувала на Волині і мала захищати край у випадку можливої війни. Так, навесні 1812 р. у Ковелі був розміщений корпусний штаб генерала-від-інфантерії графа С. М. Каменського, який був фактичним керівником з контролю за усім волинським Поліссям. Головним завданням російського командира була оперативна розвідка в межах регіону і виявлення будь-яких підозрілих дій з боку місцевого населення (до прикладу, 25 квітня (7 травня) було заарештовано польського шляхтича Красицького, «неимеючого никакого письменного вида, да и оказавшагося, что и здесь, в Ковеле, никто его не знает») [6, с. 98]. Відкрита недовіра до жителів краю легко спостерігається за окремими рапортами російського керівництва — 7 (19) червня все той же граф Каменський наказував генерал-майору Корнілову: «Всячески стараться надсматривать под рукой над здешними жителями. И буде окажутся какие сомнительные, то не показав ни малейшего виду, доносит мнѣ тотчас о таких, чрез нарочных, но отнюдь не брать формально под арест, без особаго на то от начальства предписания. Однако же, вы должны усугубить бдительное око ваше, чтобы таковые злоумышленные помещики и обыватели не могли под каким предлогом скрыться из рук и предел наших» [6, с. 104]. Особливо «діставалось» ковельським полякам, яких (щоправда, часто небезпідставно) підозрювали у пронаполеонівських настроях, і подібна недовіра із початком відкритих військових дій лише посилилась: «Замечая небольшую склонность обывателей, а паче помещиков здешних, к нам, особливо живущих близ границы, и слышав за верное, что в Виленской и Гродненской губерниях многие из таких панов и помещиков приняли знамя неприятельской стороны и присягнули даже, как говорят, в верности, так называемой ими, древней Польше, я более внимание свое обратил на обращение здешних жителей с нами, с тех пор, как слышно стало, что Французские войска вступили в недра Литвы нашей, и нашел в обращении большую перемену. А к тому же, тайным образом наведываясь, употребляя на то жыдов, по избранию кагалов, узнал, что многие из молодежи здешней собираются по некоторым деревням, пьянствуют и держат, будто, непростительные разговоры к вреду нашему и нам в брань, а паче, имел замечание селение Черемошку, откуда как говорили мнѣ все вести заграничныя выходят и засеваются по здешней стороне» [10, с. 134]. Прагнучи розігнати подібні зібрання «здешних поляков тунеядцев» та знешкодити «сей огонь, тлеющийся под пеплом», граф Каменський запевняв О. П. Тормасова, що тепер він «ни одному поляку в уверениях его ни на денежку не считаю, не полагаюсь и совершенно ни в чем не верю» [10, с. 135]. Єдиними, хто не відчував на собі усіх труднощів жорсткого контролю ковельської цивільної та військової адміністрації, були місцеві євреї, оскільки «сведения, дошедшие чрез шпионов-жидов, отправленных из Ковельского кагала» [10, с. 141] були дуже цінними для російської таємної резидентури.

Окрім розвідувальних акцій, на Ковельщині відбувались масштабні переміщення значних військових підрозділів росіян, у самому ж Ковелі було зосереджено чисельні бойові формування. П'ятого (сімнадцятого) червня 1812 р. генерал-майору князю Щербатову було надіслано розпорядження з вимогою «приказать 28-му егерскому полку

прибыть в город Ковель и расположиться в городе Ковель, пройдя мимо города завтра поутру, в 10-м часу», а вже наступного дня, 6 (18) червня, до міста прибув Павлоградський гусарський полк, а «Серпуховский драгунский, как по рапорту его значится, следует на марше, и не прежде может прибыть как разве около половины нынешнего месяца» [6, с. 165]. Також відомо, що 14 (26) червня (із особливим приписом «расположиться по сараям и клуням, не занимая отнюдь никаких побочных селений без особого на то дозволения» [6, с. 171]) два зведених батальйони 18-ї піхотної дивізії розташувались в околицях с. Колодяжне, два зведених батальйони 15-ї дивізії ввійшли в містечко Білин, а два зведених батальйони 9-ї дивізії розмістились в с. Облапи. 109

Допоки на білоруських землях тривав активний наступ наполеонівської «Великої армії» і відбувались численні франко-російські бої, в межах Ковельщини, як і по всій Волині, початок війни особливо не відчувався. Генерал Каменський, штаб якого продовжував перебувати у м. Ковель, у той момент хвилювався, насамперед, про можливі шляхи порятунку продовольчих запасів з території Гродненської губернії, які відступаючі російські війська не могли забрати із собою. Двадцять п'ятого червня (шостого липня) С. М. Каменський рапортував головнокомандувачу 3-ї Обсерваційної армії, що «перевозка провианта из Дивинскаго магазейна производится довольно успешно в Ковельский магазейн, чрез труды и старание Ковельского справника», принагідно висловивши надію «что из онаго магазейна удастся нам все спасти, без предания его огню».

Водночас, росіяни не забували про налагодження оборони Ковеля у випадку можливого удару наполеонівських військ, а також активно готувались до власного наступу у фланг головних військ Бонапарта — того ж таки 25 червня (6 липня) на ім'я Каменського надійшли наступні директиви генерала Тормасова: «Предположив сделать покушение в сторону Пинска, и поручив экспедицию сию генерал-лейтенанту Маркову, назначаю я в команду его полки 15-й пехотной дивизии, весь отряд генерал-майора Мелиссино, а между прочими и остальные эскадроны Лубенскаго гусарскаго полка, владимирский драгунский полк и конную артиллерийскую роту № 11-й. Сии эскадроны, полк и рота должны быть собраны в Ковеле до прибытия генерал-лейтенанта Маркова, от котораго о дальнейшем следовании ожидать им повеления. Но, дабы вместе с сим покушением сделать и сильную диверсию к Брест-Литовскому, предписываю вашему сиятельству, составить в Ковеле особенный отряд под командою генерал-майора князя Щербатова, из одного баталиона Павлоградскаго гусарскаго полка, Владимирскаго и Костромскаго пехотных полков, с легкою артиллериею и одного баталиона егерей 18-й дивизии, приказать ему, князю Щербатову, о дальнейшем следовании ожидать моего повеления в Ковеле, где для охраны тамошняго поста и наблюдения покушений неприятеля со стороны Буга, остаются Тамбовский и Днепровский пехотные полки, с их легкою артиллериею, один баталион егерей 18-дивизии, четыре сводные гренадерские баталионы и батарейная рота № 18; равно один баталион Павлоградскаго гусарскаго полка, для содержания над Бугом форпостов, и Таганрогский драгунский полк, который к нему продвигнут; куда сверх того прибудет и Стародубский драгунский полк» [6, с. 211]. Керуючись наказом головнокомандуючого, 26 червня (7 липня) все той же Каменський відправив листа генералу князю Щербатову, де зазначав: «Ваше сиятельство же сами извольте, с дивизионною квартирой вашей, переехать в Ковель, где назначаю я сосредоточить весь высочайше вверенный мне корпус в бивуак. А потому и предпишите пехотным полкам Тамбовскому и Днепровскому, кои составить должны бригаду генерал-майора Башилова, батарейной роте подполковника Пащенко и восьми артиллерийским орудиям легкой роты, находящимся в местечке Выжве, при настоящем ротном начальнике, прибыть завтра, то есть, 27-го июня, к городу Ковелю, к Любомльскому выезду, к 7-ми часам вечера, где и ожидать о вступлении в город и расположении своем, особливаго от меня приказания» [6, с. 212]. У самому Ковелі «все излишния тагости и обозы и женский пол» [6, с. 213] були відправлені у м. Житомир, тобто весь міський гарнізон перебував «на легкой ноге» і був готовий до початку повномасштабних наступальних дій. 14 І А такі не забарилися — 5 (17) липня в околицях Ковеля (а саме поблизу с. Вербка) розмістились основні сили 3-ї Обсерваційної армії, які невдовзі розпочали рух у напрямку на Гродненську губернію. Що цікаво, один із російських командирів, В. В. Вяземський, у своєму щоденнику залишив спогади про кілька тогочасних населених пунктів ковельського краю: «Маковичи до ста дворов, Ковельского уезда, лежит на равнине. В ней два помещика. Один скуп и вечно пьян. Ковель — выгоревшее местечко. Лежит на равнине и в болоте. Дерев-

ня Вербки в двух верстах от Ковеля. Кроме милой экономши ничего доброго. Несухоежи — скверное местечко» [4, с. 198].

Сьогодні залишається лише припускати різні варіанти розвитку подій війни 1812 року, якби генерал Тормасов зумів сповна скористатись початковими успіхами своїх військ на білоруських землях (а саме перемогою під м. Кобрин 15 (17) липня 1812 р.), однак надмірна обережність та ряд тактичних прорахунків невдовзі призвели до поразок росіян від об'єднаних австро-саксонських військ поблизу села Піддубно (30 липня [11 серпня]) та під містечком Городечна (31 липня [12 серпня] 1812 р.). Поступово бойові дії в межах так званого «південно-західного театру війни 1812 року» були перенесені і на територію Волинської губернії.

В ході російської ретиради м. Ковель не стало об'єктом затятої і довготривалої оборони від наполеонівських військ. Відомо, що 15 (27) серпня у містечко прибули підрозділи генерала Чапліца (Павлоградський гусарський, 28-й єгерський полки і один ескадрон Лубенського гусарського полку), які наступного дня вирушили до м. Рожище, принагідно спаливши всі мости через р. Турію. Ось так, без бою, 16 (28) серпня Ковель був залишений російськими військами, про що зберігся і відповідний рапорт Єфима Чапліца: «Сего числа, оставя при Ковеле полковника Сталья с четырьмя эскадронами и полковника Дячкина с казаками, прибыл сам с отрядом в селение Голобы, поутру в 12-м часу, а полковник Дячкин и эскадроны выступили от Ковеля с утра в 10-м часу. В то время уже неприятель находился в Ковеле, придя двумя дорогами: Выжевской и Ратнинской, двумя колоннами пехоты и до десяти эскадронов кавалерии» [6, с. 394]. Відомо також, що першими у місто ввійшли австрійські загони генерала Шварценберга (а саме дивізії Траутенберга, Зігенталля, Фрімонта, Б'янкі та Фрейліха), які «по вступлении в город тотчас собирали жителей для построения мостов» [7, с. 233].

Про особливості перебування Ковельщини в межах окупаційної зони сьогодні відомо небагато. За даними російської розвідки, у самому місті була «учрежденная комиссия главная», яка здійснювала загальний контроль над територіями, захопленими наполеонівськими військами [6, с. 410]. Були спроби й створення антиросійського ополчення з числа мешканців Ковельського повіту, коли у середині серпня 1812 р. військовий комендант Варшави А. Дютаї відправив сюди «стільки польських офіцерів, скільки це було можливо, щоб сформувати керівні кадри та підтримати повстання у Волині» [1, с. 491], однак далі високих декларацій і закликів справа не пішла. Апатію ковельчан до профранцузьких гасел слід шукати у самому ставленні наполеонівських військ до простого населення — масштаб злочинств і насильства з боку австро-польсько-саксонських солдат просто зашкалював. У прямому сенсі йшла боротьба на виживання — генерал Цехмейстер зміг зібрати 27 підвод провіанту у Ковельському повіті тільки після того, як за його наказом було розстріляно 12 місцевих селян [5, с. 53]. Відомий факт бою з австрійською ротою жителів хутора Ніковський на Ковельщині, коли селяни майже цілу добу відбивались від сотні добре озброєних солдат, аж доки до них на допомогу не прийшли кіннотники Євпаторійського кримсько-татарського полку [3]. Своїми вдалими діями проти австрійців на території Ковельського повіту прославилося селянське угруповання під командуванням підполковника Обухова — даний загін діяв у районі між Ковелем та Голобами і, ведучи постійні напади на окремі частини, часто паралізував систему зв'язку між штабом Шварценберга у Голобах із підлеглими йому військовими частинами. Проти непокірних селян були кинуті значні сили, в результаті чого в районі села Любитів загін Обухова був розбитий, проте пам'ять про ті часи живе в місцевих топонімах «обухівські вали» та «обухівська оборона». Загалом, в ході франко-російської війни 1812 року ковельчани понесли збитки в розмірі 27 000 рублів асигнаціями, кількість знищеної нерухомості була оцінена в 3 000 рублів, мешканці Ковельського повіту втратили майна на 400 000 рублів асигнаціями, спалено до 180 будинків загальної вартості у 60 000 рублів [5, с. 276].

Особливо дісталось місцевій православній церкві, солідарність якої із російським самодержавством була очевидним фактом для сучасників. Так, у Георгіївському храмі с. Голоби австрійці спочатку розмістили лазарет, а пізніше конюшню («вместо конюшни лошади военнслужащих содержались, где также Саксонские вояки скот, овцы резали и мясо их содержали» [9, с. 123], у місті Ковелі «наемныя две избы, в коих ковельское Духовное Правление с делами помещалось, неприятелем вовсе опустошены и разорены» [12, с. 119]. Загалом, у Ковельському повіті священники зазнали збитків у

розмірі 6774 рублів 10 копійок, в той час як пошкодження місцевих православних храмів вимірювались у 5600 рублів сріблом [8, с. 143].

Прибуття на Волинь у першій декаді вересня 1812 р. Дунайської армії адмірала Чичагова створювало чудові перспективи для потужного російського контрнаступу у регіоні. Особливе місце в оперативних концепціях російського штабу займало місто Ковель, де, за міркуваннями П. В. Чичагова, наполеонівські союзники мали спробувати зупинити наступ росіян і «дадут генеральное сражение». У такому розвитку подій сумнівався О. П. Тормасов, який відкрито заявляв про це командувачу Дунайської армії: «Не полагаю я, чтоб неприятель желал оставаться в позиции за рекою Турией. Но если бы завтнешняго числа, по сближении авангарда моего почти к самому Туриску, намерение их к оному было открыто, тогда, по осмотре их позиций, не оставлю сообщить на рассмотрение ваше мнения моего касательно атаки их позиций» [10, с. 243]. Сумніви генерала Тормасова у намірах австро-саксонців великими силами обороняти Ковель підтверджували і дані російських авангардних підрозділів — 14 (26) вересня генерал-майор Чапліц доповідав: «Около Ковеля, неприятель, под прикрытием пушек, истребляет мосты. Нет сомнения, что все неприятельския силы потянулись к Любомлю, удерживая при реке Турии переправу наших колонн своим арриегардом» [6, с. 284]. Однак непоступливий характер адмірала Чичагова і його абсолютна впевненість у своїй правоті призвели до того, що саме у напрямку Ковеля було зосереджено головний удар наступаючих російських військ.

Однак, незважаючи на очікування генеральної битви із відступаючим ворогом, бойові дії навколо Ковеля були зведені до банальних спроб австро-саксонців якомога швидше зруйнувати переправи через р. Турію і якнайдовше затримати на цій ділянці наступ росіян. Попри відчайдушні спроби останніх (зокрема йдеться про настирливі атаки гусар Павлоградського полку під шквальним вогнем ворожої артилерії: «Подполковник Барабанщиков весьма деятельно их преследовал, хотя истребленные мосты его останавливали и желая успеть вскочить в Ковель вместе с неприятелем, сильным образом ударил на них, вместе с гусарами Павлоградского гусарского полка. Но егеря и пушки, которыми мост был закрыт, не дозволили ему воспользоваться его предприятием. Неприятель, переприваясь, тотчас мост зажег порохом, сделал пятнадцать выстрелов из пушек» [6, с. 311]), російські солдати змушені були зупинитись в околицях Колодяжного і Любитова. В ході серії коротких сутичок 15 (27) вересня в полон потрапило близько 40 австрійських солдат і невизначена кількість вбитих, втрати росіян були наступними: «Башкирский урядник один, один гусар и лошади две; раненых: сотник Студеникин, казаков восемь и лошадей одиннадцать» [11, с. 173]. А вже наступного дня, 16 (28) вересня, Ковель був взятий російськими військами, які знайшли в місті «оставленного австрийцами провианта, муки до трехсот четвертей», які Чапліц наказав «перепечь и пересушить в сухари» (згадка про захоплення російськими військами значних продовольчих запасів тут зовсім не випадкова і взагалі дуже важлива, оскільки від полонених австрійців генерал-майор Чапліц отримав дані, що солдати Шварценберга і Реньє «терпят большой недостаток в продовольствии, и хлеба почти не имеют», що змусило російського командира прийняти рішення «не давать им время останавливаться и приказать уже изготовить плоты и все, что нужно к переправе, дабы со всевозможною поспешностью перейти Турию и взять направление по дороге к Мациову» [6, с. 425]). Більше того, «по несостоянию в Ковеле земскаго начальства» Єфим Чапліц назначив тимчасовим адміністративним керівником містечка тутешнього поміщика Юліана Веселовського, який був одним із небагатьох місцевих багатіїв, що хоча і залишились на окупованій австро-саксонцями території, але зберегли вірність російській владі (про що свідчить характеристика Веселовського як «обывателя, усерднаго к Российской державе» [6, с. 426]). Помічниками новоспеченого чиновника стали Станіслав Лончинський, Матвій Лисецький, Станіслав Чмилевський і Євстахій Страшкевич, головним завданням яких було «распоряжать порядком, повинностями, законами установленными, со всей справедливостю дабы военныя команды, имеющия проходить через город и в повете, могли, по требованиям законным их, получить в нуждах следующее пособие» [6, с. 427]. Також Чапліц, 17 (29) вересня перебуваючи у Ковелі, віддав свій останній наказ, де є згадки про Ковельщину у війні 1812 року: «От меня сегодняшнего числа останется здесь в городе Павлоградского гусарского полка казначей Дейнекин, при нем команды и казенные обозы. Сверх сего еще, в Ковельском пове-

те в селе Любитов оставлен от меня полуэскадрон Лубенского гусарского полка и 15-ть человек егерей, с военнопленными австрийцами. Я поручил в том селении помещику Оранскому заняться, как земскому члену, попечением о продовольствии тех команд и пленных, а офицеру, начальствующему там, сохранить все спокойствие и справедливость» [6, с. 427]. «Гроза двенадцатого року» для Ковеля і навколишніх населених пунктів завершилась.

Щоправда, в одній із публікацій відомого волинського історика П. К. Сміяна зазначається, що 1 (13) грудня поблизу Ковеля відбувся кровопролитний бій між австрійськими підрозділами Карла Шварценберга і нечисленними російськими оборонцями міста на чолі з генералом Остен-Сакеном. У своїй статті Петро Кіндратович навіть зазначив, що австрійський головнокомандувач закликав своїх солдат «перетворити Ковель у велику яму, в яку ми закопаємо Русь» [2, с. 3]. Навколоковельські бої буцімто розпочалися о сьомій годині ранку і тривали до пізнього вечора. Незважаючи на те, що західна частина міста була вже захоплена загонами супротивника та спалена, російські війська разом з ополченцями закріпились на правому березі Турії, а потім контратакували ворожі війська. Шість разів переходив Ковель з рук в руки, але врешті-решт війська Шварценберга змушені були відступити, знищивши та пограбувавши третину міста, окрім того «жахливу картину доповнювала величезна кількість убитих солдатів і офіцерів обох армій та цивільного населення, що масово виступило на захист Батьківщини» [2, с. 3]. Єдиним, але дуже суттєвим недоліком розповіді професора Сміяна про грудневий бій під Ковелем є повна відсутність згадок про вищезгадані події у документах, що ставить під сумнів сам факт австрійського нападу на місто у грудні 1812 року.

На жаль, сучасники дуже часто асоціюють війну 1812 року із легендарною Бородинською битвою та ганебною втечею французів, в той час як аналогічні події з історії рідного краю залишаються на периферії уваги широких кіл громадськості і науковців. Залишається лише сподіватись, що період «нашествія арміи дванадцяти язиков» займе гідне і по-своєму важливе місце в процесі подальшого вивчення славетного минулого ковельського краю.

---

1. Ададуров В. В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. / В. В. Ададуров. — Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2007. — 560 с.

2. Сміян П. К. У місті над Турією / П. К. Сміян, С. В. Грушка // Радянська Волинь. — 1962. — С. 2-4.

3. Яровенко С. П. Волинь у 1812 році: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://yarovenkospr.ucoz.ru/publ/volin_u_1812_roci/20.

4. 1812 год... Военные дневники / Подред. А. Г. Тартаковского. — М.: Советская Россия, 1990. — 464 с.

5. Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, собранные и изданные по поручению Его Императорского Высочества великого князя Михаила Александровича под редакцией К. Военского. // Сборник Русского императорского исторического общества. — СПб., 1909. — Т. 128. — 582 с.

6. Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-ю Западной армией ген. от кавалерии А. П. Тормасова / Д. П. Ахлестышев. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. — 722 с.

7. Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года, собранные П. И. Щукиным. — М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1904. — Т. 8. — 429 с.

8. Мельникова Л. В. Русская Православная Церковь в Отечественной войне 1812 года. // Л. В. Мельникова. — М.: Изд. Сретенского монастыря, 2002. — 214 с.

9. Окунев Н. А. Рассуждения о больших военных действиях, битвах и сражениях, происходивших при вторжении в Россию в 1812 году / Н. А. Окунев. — СПб.: Тип. Штаба Отд. Корп. внут. Стражи, 1841. — 300 с.

10. Отечественная война 1812 года. Отдел I. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Боевые действия в 1812 году. (Журналы военных действий и переписки — июнь-декабрь). — СПб.: Тип. «Бережливость», 1911. — Том XVII. — 380 с.

11. Сироткин В. Г. Отечественная война 1812 года / В. Г. Сироткин. — М.: Просвещение, 1988. — 255 с.

12. Студинский И. М. Русское духовенство в Отечественную войну 1812 года. // И. М. Студинский. — Кострома: Изд. Тов. А. С. Суворина, 1912. — 185 с.

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД КОВЕЛЬЩИНИ (КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX ст.)

Сучасний етап розвитку історичного краєзнавства характеризується значним розширенням тематики наукових досліджень, у тому числі посиленням уваги до минулого національних меншин, що населяли і населяють різні регіони України. До регіонів, які впродовж декількох століть характеризувалися поліетнічністю населення, відноситься й Волинь. Своєю чисельністю, компактністю поселень у містах і містечках краю, стійкістю етнічних традицій серед національних меншин вирізнялися євреї.

Історія виникнення єврейських громад у містах і містечках Волині, їх залученість до економічного, громадського, політичного, культурного життя краю, особливості способу життєдіяльності та інші аспекти історичного минулого єврейської меншини вимагають ґрунтовного наукового дослідження. Їх вивченню приділяють значну увагу зарубіжні наукові інституції — Всесвітня федерація волинських євреїв, Товариство волинських євреїв в Ізраїлі, Яд Вашем, якими видаються часопис «Ялкуд Волинь», серія меморіальних книг про життя єврейських громад в окремих населених пунктах Волині. Проте залишається актуальним вивчення зазначених проблем із залученням місцевих матеріалів, серед яких важливе місце посідають архівні документи.

Окремі аспекти життєдіяльності євреїв Ковельщини кінця XVIII — початку XX ст. висвітлюють документи, які знаходяться на збереженні у Державному архіві Волинської області. До ф. 229 «Ковельський міський магістрат» увійшла документація виборного органу міського самоврядування, реорганізованого після включення Правобережної України до складу Росії на основі «Грамоты о правах и выгодах городам Российской империи» (1785 р.). Як й інші магістрати, Ковельський перебував у віданні губернського магістрату, а також Волинського головного суду (з 1831 р. — губернських палат кримінального і цивільного суду). Магістрат розглядав судові справи, питання розподілу та стягнення податків на нерухомість, розподілу по цехах ремісників і т. п. Від імені єврейської громади з магістратом взаємодіяли як окремі особи, так й органи самоврядування.

Фонд № 229 Держархіву «Ковельський міський магістрат» об'єднує різноманітні за характером документи: циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора, укази, розпорядження Волинського губернського правління, постанови, протоколи і журнали засідань магістрату, цивільні та кримінальні справи, ревізійні реєстри тощо. Значна кількість документів фонду безпосередньо або опосередковано торкаються проблем життєдіяльності єврейського населення повітового центру.

Зокрема, тут представлені справи щодо звинувачення Ковельського і Мельницького єврейських кагалів у несплаті боргів і податків на користь церков та костелів (1827, 1841, 1844, 1847 рр.); про незаконне поховання на єврейському кладовищі у м. Мельниця передчасно померлих євреїв (1840 р.); про приховування і навмисні тілесні ушкодження з метою ухилення від рекрутського набору (1842, 1846, 1852—1853 рр.), про підбурювання до несплати свічкового збору (1948, 1851 рр.). Розглядав Ковельський магістрат й справи про зловживання єврейськими кагальними владою та висловлювання образ на адресу поліцейських (1842, 1858 рр.), про стягнення грошей з Несухоїзького єврейського товариства на користь місцевих церков (1848 р.).

Серед справ, розглянутих міським магістратом Ковеля у 20—30-і рр. XIX ст., важливе місце відводилося борговим претензіям з боку католицьких костелів і монастирів до цілих єврейських громад. У своїх указах та розпорядженнях (24 вересня 1817 р., 10 жовтня 1823, 27 грудня 1828 р.) Сенат неодноразово зобов'язував місцеві органи влади зібрати з цього питання всі відомості (у який час, скільки, з якими відсотками, по якій громаді, який кагал зробив борги, скільки заплачено і залишилося, які з боргів не піддавалися сумніву і визнавалися кагалом, а які оскаржувалися). Імператорський указ від 12 серпня 1830 р. містив наказ міським магістратам за участю одного члена повітового суду розглянути наявні документи з метою законного визначення безсумнівних боргів і стягнення відсотків за ними із сум коробкових зборів. У всіх інших випадках передбачалося прийняття постанови про припинення сплати відсотків, отримання яких три-

валий час дозволяло католицьким монастирям і костелам збирати відповідні капітали. І якщо до 1831 р. листування по таких справах велося роками без досягнення будь-яких реальних результатів, то після польського повстання контроль над виконанням названих указів помітно посилюється 7 квітня 1839 р. Волинським губернським правлінням було видано указ № 4182, у якому було враховано пропозицію Київського військового Подільського і Волинського генерал-губернатора про необхідність розгляду і вирішення таких справ у шеститижневий термін з часу одержання припису.

Боргові претензії, пред'явлені Ковельській єврейській громаді, були значними: з боку Ковельського парафіяльного костелу — 8763 злотих (1311 руб. 45 коп.), Мельницького костелу — 1000 зл. (150 руб.), Володимирського домініканського монастиря — 3200 зл., Голобського костелу — 6000 зл. (900 руб.), Турійського костелу — 1500 зл. (220 руб.), Луцької латинської капітули — 4000 (600 руб.), Киселинського монастиря — 2000 (300 руб.). Дуже часто в Речі Посполитій приватні особи переуступали (особливо при смерті) позичені євреям суми на користь католицьких костелів і монастирів. Духовенство ж, щоб забезпечити для себе фондуш, мало можливість виклопотати у представників влади покладання таких боргів на цілу єврейську громаду. Так борги окремих осіб ставали складовими частинами фондушових сум католицьких костелів і монастирів і записувалися на цілі кагали. Саме такі зобов'язання і розглядалися міським магістратом для з'ясування всіх обставин справи [1]. Судове рішення, ухвалене на користь кагалу, позбавило католицьку церкву одного з важливих джерел її фінансування.

У своїй діяльності до проблем мешканців єврейської національності зверталася й Ковельська міська Дума, як розпорядчий орган міського самоврядування. Дума здійснювала контроль за діяльністю різноманітних товариств (єврейських включно), за станом торгівлі, вирішувала питання надання земельних ділянок під забудову, визначала розміри місцевих позик і зборів (включно з особливими єврейськими — коробковим і свічковим) і т. д. Серед восьми справ ф. 313 «Ковельська міська Дума» звертає на себе увагу переписка з Волинським губернським правлінням про недоїмки коробкового збору по Ковельському повіту за 1881—1886 рр. [2]. Вона містить дані про осіб, за якими рахувалася недоїмка, інформацію Волинського губернського правління про розшук майна боржників та інші прийняті владою заходи для її ліквідації. У фонді також зберігаються акти щодо стягнення коробкового збору з жителів м. Ковеля, протоколи розгляду міською управою питань повернення єврейськими товариствами боргів (1864 р.) [3].

Життєдіяльність євреїв трьох містечок Ковельського повіту на початку ХХ ст. висвітлюють документи міщанських управ (ф. 213 «Кашовська міщанська управа», ф. 251 «Мельницька міщанська управа», ф. 252 «Несухоїжинська міщанська управа»). Як станові виборні установи, міщанські управи були створені на підставі указу Сенату «О городовом положении» від 16 червня 1870 р. для управління справами міщан. Зокрема, вони займалися обліком міщанського населення (у містечках Ковельського повіту приблизно 50% його складали євреї [4, с. 155]), формуванням списків міщан, котрі підлягали військовій повинності, розподілом і стягненням податків, зокрема, особливих єврейських податків — коробкового¹ і свічкового².

У названих фондах відклалися розпорядження та укази Волинського губернського правління про порядок розподілу свічкового збору між єврейськими товариствами (1897—1898, 1908, 1912 рр.), відомості обкладення та сплати свічкового і коробкового зборів (1902—1904, 1906, 1909 рр.), оголошення про «виклик до виконання військової повинності», списки міщан-євреїв (1902 р.), платників свічкового збору (1904—1905, 1907 рр.) та євреїв-рекрутів (1906, 1908, 1909, 1912—1916), їхні документи (посімейні списки, виписки з метричних книг, копії свідоцтв про народження тощо), зошити для записів надходжень і витрат грошей, отриманих від господарського управління сумами коробкового збору (1907 р.). Документи фондів містять також свідчення про рух сум свічкового збору по м. Кашовка і відомості про недоїмку Кашовського єврейського товариства (1905—1908 рр.), розпорядження Ковельської міської управи синагогам і єврейським молитовним школам щодо правил оформлення прихідно-витратних книг (1908 р.); рішення цієї ж управи про асигнування єврейським міщанським товариствам деяких сум із залишків коробкового збору на будівництво у м. Ковелі приміщення ремісничого училища та його утримання (1908 р.), про скликання Кашовського міщанського товариства для обрання осіб для завідування коробковим збором (1908 р.) та ін.

Державну політику Російської імперії щодо євреїв смуги осілості, зокрема й Ко-

¹ У смузі єврейської осілості спеціальний збір з м'яса, який призначався для сплати громадських боргів, для утримання єврейських училищ і благодійних установ; часто витрачався і на загальні міські потреби: мочення та освітлення вулиць та ін.

² Стягувався з євреїв у губерніях смуги осілості з 1844 р. і призначався на утримання єврейських училищ.

вельщини, висвітлюють документи повітових судів. Вони перебували у віданні Міністерства юстиції і спочатку підпорядковувалися відповідним Головним судам, а після 1831 р. — Палатам кримінального і цивільного суду. Повітові суди розглядали цивільні та кримінальні справи, займалися нотаріальним засвідченням угод купівлі, боргових зобов'язань, духовних заповітів і рішень третейських судів з майнових суперечок.

Більше 2,5 тис. справ об'єднує ф. 363 «Ковельський повітовий суд» (1795—1887 рр.). В першу чергу його документи (копії царських і сенатських указів, постанови і розпорядження Волинського губернського правління) дають уявлення про офіційну регламентацію життя євреїв з боку центральних і місцевих органів влади. Поява на території імперії після поділів Речі Посполитої чисельної етнічної групи змусила урядові структури розробити і прийняти сотні документів з єврейського питання. Частина з них представлена у ф. 363 і стосується: поділу євреїв на стани; шлюбів між євреями і християнами; цензури єврейських книг та стягнення податків з єврейських книг, що привозилися з Царства Польського; підпорядкування освіти євреїв нагляду з боку Міністерства народної освіти; нагляду за синагогами і молитовними школами; заборони надавати євреям в оренду маєтки, володіти селянами, мати слуг з християн; обмеження у виборі місця проживання євреїв; рекрутської повинності для євреїв; пільг для євреїв за умови прийняття ними християнства тощо.

Судові справи, що складають частину фонду, висвітлюють окремі факти з минулого єврейської громади Ковеля. Серед них — фінансові претензії Голобського і Турійського католицьких костелів до Ковельського єврейського кагалу (1817—1818 рр.), бойкотування Ковельським єврейським товариством продажу горілки казенним відомством (1823 р.), звинувачення євреїв м. Ковеля у порушенні клятви (1849 р.) і у підбурюванні солдатів Охотського піхотного полку до дезертирства та переходу із православ'я в іудаїзм (1868 р.), зловживання при складанні книги Ковельського єврейського товариства (1863 р.) та ін.

До установ Російської імперії, діяльність яких безпосередньо стосувалася і євреїв, належали також повітові рекрутські присутствія. До їхньої компетенції відносилися всі питання організації рекрутських наборів у цій адміністративній одиниці. У Ковелі діяло тимчасове рекрутське присутствіє, документи якого об'єднано у ф. 365 Держархіву Волинської області (1837—1865 рр.). Чотири справи фонду містять формулярні списки прийнятих у 1837 р. євреїв-рекрутів (із зазначенням їх віку, станової приналежності, сімейного стану, грамотності) та алфавітні списки євреїв-рекрутів, котрі були прийняті в рахунок майбутніх наборів за 1844 р.

Формулярні списки євреїв Ковельського повіту, списки євреїв-рекрутів та малолітніх євреїв-рекрутів, прийнятих у Ковельське рекрутське присутствіє (1831 р.), прохання Ковельського єврейського товариства про зарахування безпаспортних євреїв за товариство у рекрути (1853) містить також ф. 253 «Луцьке повітове рекрутське присутствіє» Держархіву Волинської області [5].

Фрагментарні свідчення про становище євреїв Ковельщини у ХІХ ст. містить ф. 394 «Смідинське сільське управління». Серед документів, що відклалися у фонді — розпорядження Ковельського окружного управління державного майна про заборону євреям торгувати алкогольними напоями у казенних маєтках (було укладене після ревізії радником Волинської палати державного майна казенних маєтків Ковельського повіту) (1846 р.) [6], переписка з Ковельським окружним управлінням державного майна про порядок видачі державним селянам, циганам, євреям паспортів (1847 р.) [7].

Згадані документи фондів організацій і установ Російської імперії, що перебувають на збереженні у Державному архіві Волинської області, характеризують соціально-економічні, правові, релігійні, культурні аспекти історії євреїв Ковельщини. Різноманітні за змістом і методами складання, при аналітичному їх вивченні вони можуть бути використані для дослідження становища єврейських громад у кінці ХVІІ — на початку ХХ сторіччя.

---

1. Державний архів Волинської області (далі — Держархів Волинської обл.), ф. 229, оп. 1, спр. 3, 5, 41, 194.

2. Держархів Волинської обл., ф. 313, оп. 1, спр. 7.

3. Держархів Волинської обл., ф. 313, оп. 1, спр. 2.

4. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. — К., 1887.

5. Держархів Волинської обл., ф. 253, оп. 2, спр. 7, 10.

6. Держархів Волинської обл., ф. 394, оп. 1, спр. 80.

7. Держархів Волинської обл., ф. 394, оп. 1, спр. 127.

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОГРАФ ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ І КОВЕЛЬЩИНА: ДО 175-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Відомий український етнограф, автор слів Гімну України Павло Платонович Чубинський народився в 15 (27) січня 1839 р. на хуторі Чубинський біля м. Борисполь Переяславського повіту Полтавської губернії. Навчаючись на юридичному факультеті Петербурзького університету, Павло Чубинський бере участь у панахиді за вбитими під час варшавської патріотичної маніфестації. За це адміністрація університету визнала його неблагонадійним та відрахувала з університету.

Повернувшись в Україну, П. Чубинський активно включився в громадське життя, почав вивчати різні аспекти традиційно-побутової культури українців. Розумів П. Чубинський, що збору матеріалів замало для збереження та популяризації української традиційної культури. Про це він пише у 1861 р., що «вивчати народ тепер ввійшло в моду..., але як багато не надруковано етнографічних матеріалів, вони лише натякають на деякі сторони народного побуту» [26, с. 61]. Саме друк етнографічних матеріалів буде основною метою П. Чубинського після експедиції в Західно-Руський край.

Думка про спорядження етнографічно-статистичної експедиції виникла ще в 1862 р. Відповідно до доповіді Міністра народної освіти А. Головіна 8 вересня 1862 р. Олександр II підписав указ про виділення Російському географічному товариству коштів на проведення експедиції в 1863 р. [9, с. III].

21 вересня 1862 р. Рада РГТ обрала комісію, яка мала сформулювати завдання експедиції. Розроблена програма передбачала дослідження: 1) народностей Західно-Руського краю, а саме — «племенних» відмінностей, які виражаються в мові, вдачі, звичаях, про відносну кількість «племен» (тобто народів) краю, важливих етнографічних кордонах та ін.; 2) розподілу населення за віросповіданням, його релігійною й «моральною» культурою; 3) господарського побуту різних «племен» краю та їхнього матеріального благополуччя [9, с. III]. Регіон дослідження мав охопити дев'ять губерній, об'єднаних у три групи: Білоруська (Вітебська, Могилівська й Мінська), Литовська (Віленська, Ковенська та Гродненська), Українська (Київська, Волинська й Подільська) [9, с. IV]. Було відправлено експедиції до Білорусії та Литви. Першу комітет визнав «не увінчаною успіхом» [15, с. 88], що було зумовлено недостатньою кількістю зацікавлених людей на місцях. Що ж до організації третьої, то на заваді їй стало польське повстання 1863 р. У зв'язку з цим експедицію в Україну відкладено «до більш сприятливих обставин» [7, с. 104].

До цього питання в РГТ знову повернулися в 1865 р., проте на запит РГТ Міністерство внутрішніх справ відповіло, що поїздка «в західні губернії... не своєчасна» [7, с. 104]. 19 січня 1867 р. на засіданні відділів етнографії і статистики знову постало питання про експедицію. Вирішено, що її основним завданням має бути саме етнографічне дослідження регіону. У зв'язку з цим програму 1862 р. передбачалося змінити. Для розробки нової програми утворено спеціальну комісію із членів РГТ. Планувалося, що підготовка експедиції займе приблизно один рік [9, с. V—VI], цього разу міністр Міністерства внутрішніх справ П. Валуєв не заперечував [7, с. 104].

Навесні 1867 р. комісія РГТ запропонувала нову програму, що визначила такі завдання експедиції: 1) етнографічне вивчення «руського населення», під яким розумілись українці, росіяни та білоруси; 2) дослідження побуту литовців і латишів; 3) вивчення єврейського населення; 4) визначення віросповідання й «народності» всіх «племен», які проживали в Західно-Руському краї; 5) економічне життя краю [9, с. VI].

Також інтерес до етнографічного вивчення української культури значно зріс після проведення у квітні—червні 1867 р. в Москві Всеросійської етнографічної виставки, яку організувало Товариство любителів природознавства (після виставки товариство стало називатися Імператорським Товариством любителів природознавства, антропології та етнографії). Варто зауважити, що мета виставки полягала не лише в зборі матеріалу для спеціального вивчення антропології й етнографії (для чого розроблено детальні вимоги до предметів побуту, що будуть брати участь у виставці, а обличчя манекенів виготовляли за фотографіями типових представників певного народу [2, с. 17]), а й у популяризації результатів досліджень цих наук. На виставці представлено

288 манекенів у національних костюмах, до 1200 різних предметів побуту із різних куточків Російської імперії [16, с. 286].

Виставка стала поштовхом до досліджень українського традиційного побуту та культури. Тому в 1869 р. РГТ доручило П. Чубинському, який був членом цього товариства й вже відомим на той час дослідником, проведення етнографічної експедиції.

П. Чубинський розгорнув активну організаторську роботу: склав спеціальну шіроку програму для збирання різноманітного матеріалу зі сфери традиційно-побутової культури й розіслав її установам та особам, які добре знали життя на місцях і могли подати потрібні відомості. У 1869 р. в «Киевских губернских ведомостях» і «Черниговских губернских ведомостях» [5] опубліковано програми: 1) про економічне життя; 2) із дослідження мови І. Новицького; 3) звичаєвого права П. Чубинського; 4) із вірувань та повір'їв П. Сфименка (ця програма була опублікована ще в 1867 р. [3] і відзначалася детальним питальником про духовне й матеріальне життя селян). У передмові до програм зазначалося, що «потрібно провести паралель між звичаями та обрядами, що існують на двох сторонах Дніпра» [10, с. 51—52].

П. Чубинський вважав за необхідне зафіксувати локальні відмінності в традиційній культурі українців. Тому він розширив межі обстежень до кордонів української етнічної території, а не тільки Південно-Західного краю. Окрім раніше запланованих губерній, уключено було Полісся, Сідлецьку та Гродненську губернії, які українськими етнографами спеціально не вивчалися [6, с. 66—67]. Щодо цього науковець писав: «До цього часу ... не було майже ніяких етнографічних матеріалів ... з Холмської Русі, із Підляшшя., а із Волині і Поділля було матеріалів мало, так що про населення всіх названих місцевостей не можна було скласти хоча б приблизного уявлення» [8, с. XII].

Експедиція розпочалася в 1869 р. Під час першої подорожі П. Чубинський разом із помічником, здійснивши обстеження кількох повітів, направилися на Волинь (тодішню Волинську губернію). Із Житомира маршрут експедиції проліг територією Новоград-Волинського й Старокостянтинівського повітів на Поділля, Бессарабію, Польщу. По дорозі назад учений побував у Володимир-Волинському, Дубнівському та Кременецькому повітах Волинської губернії, а також містах Ковелі, Луцьку, Рівному, Овручі, Малині й Радомишлі. Зимова експедиція 1869 р. майже цілком була присвячена обстеженню Волинської губернії. П. Чубинський відвідав Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький повіти Волинської губернії [8, с. XIII—XIV].

За два роки експедиції проведено величезну збирацьку роботу, яка не могла не викликати позитивних відгуків у тогочасній науці. Як писав О. Пипін, «експедиція Чубинського — одна із найвизначніших справ, яка тільки була здійснена в нашій етнографії...» [11, с. 349] «Чубинський за невеликий час здійснив вагому працю зі збору й трактування великого етнографічного матеріалу, що може слугувати типовим представником науково-літературної праці і місцевого патріотизму» [11, с. 347]. Навіть пізніші дослідження не оминають увагою заслуги П. Чубинського. Так, відомий етнограф М. Сумцов відзначав: «Експедиція Чубинського вийшла надзвичайно корисною для науки і особливо для українознавства. Молода сила і жвавість Чубинського допомогли, що він зробив надзвичайно багато, зібрав такий величезний матеріал, який не могли раніш зібрати цілі наукові товариства за багато літ» [13, с. 11].

Сьогодні жодна етнографічна розвідка не може оминати увагою колосальну працю, виконану П. Чубинським. Матеріали експедиції опубліковано в семитомному виданні (дев'ять книг) під назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом: Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским» (далі — «Труды...») [17—25], яке вийшло у світ упродовж 1872—1878 рр. і стало своєрідною енциклопедією з усіх сфер традиційно-побутової культури українців.

Двічі відвідавши у 1869 р. Ковельський повіт П. Чубинський залучив етнографічні матеріали з десяти сіл цього повіту, а саме: Мельниця (тепер Ковельський район), Окунін (тепер Турійський район), Якуши (тепер Якушів Ратнівський район), Велика Глуша (тепер Любешівський район), Яновка (Янівка Ковельський район), Забруддя Камінь-Каширський район), Голоби (Ковельський район), Жирючи (тепер Жиричі Ратнівський район), Здомишль (Ратнівський район), Лучич (Ратнівський район).

Перший том «Трудов...» присвячений віруванням та уявленням українців. У ньому з Ковельського повіту була вміщена інформація про відьму. Мешканці цього повіту зазначали, що «відьмою може бути лише жінка». Щоб нею стати «потрібно в північ піти на перехрестя і там чекати на чорта. Жінка, що хоче стати відьмою, повинна відректися від Бога і записати свою душу чорту» [17, с. 204]. За це він має виконувати будь-яке бажання цієї жінки. У томі вміщено інформацію про те, як один господар зумів застати відьму за доінням корів, але як тільки наблизився до неї, вона перетворилася на жабу, а потім на свиню та втекла. Проте господар кілька разів сокирою стукнув жабу по передніх лапах, наступного дня у відьми не було кілька пальців [17, с. 204—205].

Варто зауважити, що найбільше відомостей про особливості культури мешканців Ковельського повіту вміщено в третьому томі «Трудов...», який присвячений народному календарю українців, а також у ньому П. Чубинський торкався питання відносин між членами сім'ї, проблем світоглядних уявлень та вірувань українців, стосунків між господарями та наймитами та ін. Так, у с. Мельниця Ковельського повіту вірять, що душі померлих тричі на рік перебувають на землі: «перший раз в пасхальний четвер, коли вони вночі служать в церкві, другий раз, коли квітне жито, і в третій — на Спаса» [20, с. 14].

Особливе місце в народному календарі займає свято Великодня. Розуміючи його важливість, селяни намагалися випросити в Бога благополуччя та достатку. Для того, щоб мати багато грошей можна було заговорити монету. Мешканці с. Окуніна «на привітання священика «Христос воскрес», деякі стають в кутку і тримають в руках срібну монету, замість «Воістину воскрес», відповідають: «анталюз маю». Від цього монета, яку вони тримають в руках, отримує чудесну силу повертатися до хазяїна; потрапивши до інших грошей, вона не тільки повертається сама, а й приносить господарю всі гроші, що лежать з нею» [20, с. 23].

Для тих, хто хоче мати не достаток в грошах, а кохання дівчини, варто почекати Івана Купала, адже «якщо в Іванівську ніч взяти кажана..., віднести його в ліс і зарити в мурашник, то в наступний четвер замість кажана в мурашнику виявляться маленькі вила та граблі, ті і інші можуть бути дуже корисні для парубків. Якщо граблями доторкнутися до дівчини, то вона дуже полюбить парубка; а якщо вилами — то розлюбить» [20, с. 198].

П. Чубинський висвітлює особливості проведення свят в різних частинах Західно-Руського краю, особливої уваги дослідник надає зимовому циклу свят. У с. Янівка Ковельського повіту в переддень Різдва «після вечері деякі члени сімейства, здебільшого діти, відсилаються до священика, повивальної баби і родичів. Вони приносять з вітаннями книші, рибу та ін. Священик дарує їм просфору, а селяни — гроші» [20, с. 264].

В основі зимового циклу свят покладена шана врожаєві і надії на майбутній врожай. У с. Голоби Ковельського повіту вірили, що можна убезпечити свій урожай від нападів горобців, тому на Багатий вечір «ідуть в хлів, ловлять горобців кидають їх у вогонь, а попіл від них збирають, бережуть до посіву і, разом з насінням, кидають в землю; це роблять для того, щоб горобці не нападали на посіви коноплі, проса та ін.» [20, с. 437].

Щоб забезпечити хороший урожай, варто при садінні промовити магічну формулу: «Роди, Боже, на всякого долю — й багатого, й бідного» [20, с. 226]. Серед мешканців Ковельського повіту побутувала легенда, що «коли Христос не ходив ще по землі, колос жита та пшениці був на всю довжину соломи. Одного разу Господь, з апостолами Петром і Павлом, прийшов у вигляді бідняка до одного господаря. Замість хліба хазяйка взяла сирого тіста і кинула в очі Господу. Господь розсердився і сказав, що більше ніколи не буде родитись хліб. Та собаки почали вити, Господь змиловився і оставив на їх долю колосок. Тому селяни говорять: «ми собачу долю їмо, а колись колос йшов аж до землі»» [20, с. 226].

Дослідження П. Чубинського були багатогранними, містили надзвичайно цінні матеріали, тому їх оцінка не застала себе чекати. М. Сумцов зазначав, що «коли в 1878 р. вийшли останні томи «Трудов...», можна було сказати, що Чубинський незадовго до смерті діждав багатих жнив, і що зібрані ним копи жита вже зажовтіли Україною» [13, с. 13].

У 1873 р. РГТ присудило П. Чубинському Золоту медаль за статистично-етнографічну експедицію та зібрані матеріали [11, с. 352]. Ще одну Золоту медаль за «Труды...» вчений отримав у 1875 р. на Міжнародному конгресі в Парижі. Оцінили заслуги П. Чубинського й у Санкт-Петербурзі, де йому присудили Уварівську премію. Перед отриманням

манням цієї відзнаки «Труды...» рецензували відомі вчені — академіки І. Срезневський та О. Веселовський.

І. Срезневський, зокрема, відзначив, що «величезний збірник праць експедиції включає в себе матеріали та дослідження, зібрані П. Чубинським в такій кількості..., що в ряді з іншими різноманітними збірниками, що стосуються того ж краю, має зайняти перше місце» [12, с. 162].

О. Веселовський наголосив, що «перед такою величезною роботою, яка відкрила науці масу нових даних, руки критика повинні опуститися сором'язливо..., в праці, що вимагала стільки зусиль та часу і яка стільки збрала матеріалу, не можуть не зустрітися невеликі промахи та недоопрацювання» [1, с. 169].

За систематизацію матеріалів, які зібрав П. Чубинський, відповідали М. Костомаров і П. Гільтебрандт. Звичайно, намагання систематизувати таку величезну кількість записів за такий короткий час було справою досить складною й здійснено це було не завжди вдало. На цю проблему звертали увагу вже дослідники кінця ХІХ — початку ХХ ст. Зокрема, на думку М. Драгоманова, «взагалі в наших етнографічних виданнях класифікація матеріалів — слабка сторона і буде такою, допоки в основу її не буде покладено генетичну класифікацію антропології та соціології» [15, с. 91]. Водночас М. Сумцов зауважував, що М. Драгоманов «гостро висловився проти Чубинського за систематику повір'їв і пісень, назвав надані розділи змісту «чудасіями та нелогічностями», але цей докір не такий вже важкий, при дуже багатім змісті, і навіть суворий Драгоманов мусів признати, що збірник Чубинського рідкісне, а либонь поодиноке в нашій літературі видання за багатством і неоднорідністю матеріалу» [13, с. 12].

Позитивні відгуки про це дослідження не припинялися впродовж кількох десятиліть. Майже через півстоліття після виходу «Трудов...» М. Сумцов напише: «після Чубинського з української етнографії з'явилися цінні праці..., але жодна за повнотою і різносторонністю, за внутрішнім багатством змісту не може замінити «Труды» Чубинського, які, як раніше, так і тепер, залишаються найбільш капітальним досягненням української етнографії» [14, с. 33]. Учений також відзначав величезну роль праць П. Чубинського в справі національного виховання: «Для всякого українця, що шукає національної свідомості, «Труды» повинні бути настільною книгою і покрасою усякої української книгарні» [13, с. 12].

«Труды...» П. Чубинського спонукали до праці багатьох етнографів, фольклористів, краєзнавців, усіх небайдужих до національної культури. Однак невеликий наклад, яким вони були видані, уже в кінці ХІХ ст. зробив ці праці малодоступними. «В даний час будь-який етнограф і діалектолог, зважаючи на те, що праця ця не нова, — писав В. Каминський, — не може працювати продуктивно, не ознайомившись із капітальними, об'ємними за матеріалом та цікавими за змістом працями Чубинського... у яких поставлено всі детальні питання, був даний план, і разом із тим показано виконання його, наскільки це було необхідно для ілюстрації поставлених питань. На жаль, ці праці складають рідкість, і на це потрібно було б звернути серйозну увагу» [4, с. 11—12].

Отже, широке коло тематики, значна територія дослідження, велика мережа інформаторів дали змогу зібрати П. Чубинському унікальний етнографічний матеріал з усіх сфер традиційної культури українців, в тому числі і мешканців Ковельського повіту, що гідно оцінили як сучасники П. Чубинського, так цією своєрідною енциклопедією користуються й теперішні етнологи.

---

1. Веселовский А. Н. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом, Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским, 7 томов / А. Н. Веселовский // Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова [оттиск] — СПб., 1880. — С. 167—230.

2. Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года. — М.: В университетской тип. (Катков и К°), 1867. — 473 с.

3. Ефименко П. Программа для собиранія сведений о народных суеверіях и поверіях в Южной России / П. Ефименко // Черниговские губернские ведомости. — 1867. — № 41. — С. 191—193; Ефименко П. Программа для собиранія сведений о народных суеверіях и поверіях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. — 1867. — № 14. — С. 169—181.

4. Каминский В. Этнографическое изучение Вольны / В. Каминский. — Варшава: Тип. Варш. уч. окр., 1912. — 57 с.

5. Краткая программа экономических сведений // Киевские губернские ведомости. — 1869. —

- № 78. — С. 208; Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России / П. Ефименко // Черниговские губернские ведомости. — 1869. — № 41. — С. 51—52; Программа по обычному праву / П. Чубинский // Черниговские губернские ведомости. — 1869. — № 42. — С. 52—55; Программа по обычному праву / П. Чубинский // Черниговские губернские ведомости. — 1869. — № 43. — С. 57; Программа этнографического описания Юго-Западного края // Киевские губернские ведомости. — 1869. — № 79. — С. 211—212.
6. Куницький О., Чубинська К. Перша етнографічна експедиція на Правобережну Україну / О. Куницький, К. Чубинська // Народна творчість та етнографія. — 1971. — № 6. — С. 66—70.
7. Об экспедиции в западный край // Киевские губернские ведомости. — 1867. — № 26. — С. 104.
8. Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. — Т. I. — СПб. : Тип. П. Безобразова и комп., 1872. — С. XI—XX.
9. От Комиссии по снаряжению этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. — Т. I. — СПб. : Типография П. Безобразова и комп., 1872. — С. III—X.
10. Приглашение к доставлению этнографических сведений // Черниговские губернские ведомости. — 1869. — № 41. — С. 51—52.
11. Пыпин А. Н. История русской этнографии / А. Н. Пыпин. — Т. 3. : Этнография малорусская. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. — 425 с.
12. Срезневский И. И. Замечания по поводу сочинения: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом, Юго-Западный Отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским, СПб., 1872—1878 / И. И. Срезневский // 22 присуждения наград графа Уварова [оттиск]. — СПб., 1880. — С. 162—166.
13. Сумцов М. Діячі українського фольклору. (З XIX т. Збірника Харківського історико-філологічного товариства) / М. Сумцов. — Х. : Печатне діло, 1910. — 37 с.
14. Сумцов Н. Ф. Памяти П. П. Чубинского / Н. Ф. Сумцов // Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журнал. — 1914. — № 1. — С. 33.
15. Т-ов М. [Драгоманов М.] Ученая экспедиция в Западно-Русский край / М. Драгоманов // Вестник Европы. — 1877. — Т. 2. — Март. — С. 85—109.
16. Токарев С. А. История русской этнографии. (Дооктябрьский период) / С. А. Токарев. — М. : Изд-во «Наука», 1966. — 454 с.
17. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб. : Типография П. Безобразова и комп., 1872. — Т. 1. — Вып. 1. : Верования и суеверия малорусского народа. — 228 с.
18. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб., 1877. — Т. 1. — Вып. 2. : Пословицы и загадки. — С. 229—468.
19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб., 1878. — Т. 2. : Сказки. — 688 с.
20. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб., 1872. — Т. 3. : Обычаи и обряды по временам года. — 486 с.
21. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1877. — Т. 4. : Песни обрядовые. — 713 с.
22. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб., 1874. — Т. 5. : Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. — 1209 с.
23. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб. : Тип. К. В. Трубнокова, 1879. — Т. 6. Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. — 408 с.
24. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб. : Тип. К. В. Трубнокова, 1872. — Т. 7. — Вып. 1. : Евреи Юго-западного края. Поляки Юго-западного края. — 338 с.
25. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. — СПб., 1873. — Т. 7. — Вып. 2. : Малороссы Юго-западного края. — С. 339—609.
26. Ч-ий П. [Чубинский П.] Несколько слов об обычаях и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста / П. Чубинский // Черниговский листок. — 1861. — № 8. — С. 61—63.

ЦЕРКОВНІ ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА КОВЕЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Мета розвідки — відтворити процес становлення та розвитку церковного православно-братського руху у Ковельському повіті другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Всебічне розкриття порушеного питання має важливе значення, адже ця тема лишається малодослідженою дотепер, до того ж Ковельський повіт належав до тих адміністративних територій Волинської губернії, де братств утворювалося найбільше. Досягнення поставленої мети дозволить ширше представити історію братського подвижництва на Волині окресленого періоду.

Завдання статті: дослідити зародження, розвиток та цілі церковного братського руху нової формації на теренах Ковельщини; висвітлити його регіональні особливості та основні відмінності від церковних попечительств та братської активності на західно-українських землях у складі Речі Посполитої у ХVІ—ХVІІІ ст.; охарактеризувати мету, завдання, етапи становлення, основні види діяльності братств Ковельського повіту у контексті внутрішньої політики Російської імперії; розглянути регламентуючу братську документацію.

За допомогою церковних братств та під їх пильним наглядом уряд Російської імперії передбачав здійснювати виховання в населення почуття вірності Російській православної церкві, правлячій династії та самодержавному режиму. Царизм всіляко сприяв організаційному оформленню православних церковних братств. Це й поклало початок новому етапу в церковному братському русі, якому відводилась роль носія великодержавницької теорії про спільність території та історії східнослов'янських народів. Братства мусили виступити виразниками ідеї «самодержавства, православ'я та народності». 8 травня 1864 р. імператор Олександр ІІ затвердив «Основні правила для заснування православних церковних братств» [13, с. 409—410]. Ними окреслювалися основоположні моменти, якими мали керуватися братства, що поновили або розпочали свою діяльність. Відповідно до 7-го пункту «Правил» не дозволялося робити ніяких відступів від них [13, с. 410]. Від часу оголошення цього закону простежувалась пряма залежність між відродженням давніх та виникненням нових братств у західних губерніях і повсякчасним поширенням подібних організацій Російською імперією загалом [16, с. 98].

Отже, за «Правилами» 1864 р., церковними православними братствами називалися об'єднання православних осіб різних станів, які покликані були служити потребам православної церкви шляхом здійснення церковного благоустрою, благодійницької, місіонерської та духовно-просвітницької діяльності [13, с. 409]. Означені завдання виконувалися братствами настільки, наскільки їм це дозволяла їх фінансова спроможність. Церковний благоустрій виявлявся у безпосередній допомозі православним церквам: братства повинні були займатися їх оздобою, дбати про урочистість богослужінь і церковних процесій. Благодійницька робота братств була спрямована на практичне вирішення нагальних проблем матеріально незабезпеченої верстви православного населення. За урядовими настановами місіонерське завдання братств полягало передусім у «наверненні в істинну віру іновірців», а також братства мусили повертати в лоно православної церкви тих, хто її покинув, та усіяло протидіяти розповсюдженню «іновірства», розкольництва, сектантства тощо [12, с. 51].

Особлива роль відводилась братствам у західних губерніях Російської імперії, які мали знищити сліди впливу уніатської традиції на духовне життя українського населення, активізувати свою роботу проти «латинсько-польської пропаганди». Праобразом для них слугували відомі їхні попередники, такі як Київське Богоявленське, Львівське Успенське та Луцьке Хрестовоздвиженське православні братства, що виникли при церквах і монастирях у ХVІ—ХVІІ ст. в українських й білоруських землях як міцна опора у боротьбі проти католицизму та унії.

Слід наголосити на тому, що православні братства другої половини ХІХ ст. суттєво відрізнялися за своїм змістом від аналогічних церковно-мирських інституцій, які існували протягом ХVІ—ХVІІІ ст. Якщо пріоритетним завданням православних братств ХVІ—ХVІІІ ст. був захист православної віри, національних традицій українського етносу та православної церкви, то церковні братства пореформеного періоду трансформувалися в один із засобів насадження державного варіанту православ'я, боротьби з інорелігійними та іноетнічними впливами.

Останнє із означених завдань, покладених у братські обов'язки, — духовне-просвітництво — охоплювало надзвичайно широкий обсяг робіт, що зумовлювалося низкою обставин, які склалися у суспільному житті російської держави. У другій половині XIX ст. цьому напрямкові братського подвижництва відводилася особлива роль у системі русифікаційної політики самодержавства. Відтак, братським православним організаціям доручалося надавати посильну допомогу в заснуванні та облаштуванні шкіл, сприяти їхньому функціонуванню й розвитку, підтримувати церковні хорові колективи, посилювати масову культурно-виховну роботу поміж різних вікових груп, приділяти увагу книгорозповсюдженню, книговидавничій і бібліотечній справі [12, с. 51—53; 16, с. 98].

У 1890 р. єпископ Волинський та Житомирський Модест розіслав радам братств Волинської губернії копію листа чиновника особливих доручень при обер-прокурорі Синоду Василя Івановича Шемякіна про злиття усіх рад братств південно-західних губерній на чолі з Київським Свято-Володимирським братством з єпархіальною училищною радою та їх повітовими відділеннями [11, с. 14]. Братства мали висловити свою думку з цього приводу, позаяк їхнє коло діяльності після ухвалення цієї пропозиції значно б розширилося. Наявні збережені архівні матеріали не дають можливості встановити, як віднеслись до пропозиції В. Шемякіна ради братств Ковельського повіту, але вона так і не була реалізована.

2 серпня 1864 р. імператор Олександр II підписав «Положення про парафіяльні попечительства при православних церквах» [13, с. 688—691]. Ці церковні попечительства займалися благоустроєм парафії та здійснювали певні господарські функції, але не задовольняли духовні потреби парафіян, виконання яких покладалося лише на церковні братства. У цьому полягала головна відмінність церковних попечительств від братських об'єднань. Відомі на Волині непоодинокі випадки, коли те чи інше попечительство реорганізовувалося згодом у братство. Так, з 1897 р. парафіяльне попечительство при Успенській церкві містечка Мацеїв Ковельського повіту почало іменуватися Мацеївським Свято-Миколаївським братством [1, арк. 231]. Тому можна розглядати церковні попечительства, як початковий етап на шляху виникнення волинських братств. Братські організації вигідно відрізнялися від попечительств більшою активністю та суспільною користю своєї діяльності, незважаючи на чисельну перевагу останніх [8, с. 204].

На території Ковельського повіту у другій половині XIX — на початку XX ст. офіційно діяло 9 церковних православних братств, з них 2 — у містечках, решта — в селах (див. табл. 1).

Таблиця 1

Реєстр церковних православних братств Ковельського повіту, які офіційно діяли у другій половині XIX — на початку XX ст.*

№ з/п	Назва братства	Населений пункт (теперішнє місце знаходження)	Рік заснування	Підтримання шкільництва/ церковного хору
1.	при Успенській церкві	с. Кортеліси (Ратнівський р-н Волинської обл.)	1875	+ / —
2.	при Хрестовоздвиженській церкві	с. Синове (Старовижівський р-н Волинської обл.)	1890	+ / —
3.	Свято-Миколаївське при Успенській церкві	м-ко Мацеїв (нині смт. Луків Турійського р-ну Волинської обл.)	1897	+ / —
4.	Свято-Георгіївське	с. Седлице (Старовижівський р-н Волинської обл.)	1902	+ / +
5.	Скорбященське Свято-Богородичне при Свято-Дмитрівській церкві	с. Задиби (Турійський р-н Волинської обл.)	1906	+ / +
6.	при Кирило-Мефодіївській церкві	с. Пісочне (Ковельський р-н Волинської обл.)	1907	+ / —
7.	при Різдво-Богородичній церкві	с. Грива (знищене після Другої світової війни)	1910	
8.	при Космо-Даміанівській церкві	с. Видраниця (Ратнівський р-н Волинської обл.)	1912	
9.	при Покровській церкві	м-ко Несухоїжі (виключене з облікових документів у зв'язку з переселенням жителів після Другої світової війни)	1914	
Всього:				6 / 2

*Укладено за хронологічним принципом. Застосовані скорочення: «м.» — місто, «м-ко» — містечко, «с.» — село, «р-н» — район, «обл.» — область. Знаком «+» відмічена наявність в парафіях, де функціонували братства, церковнопарафіяльної школи і хору. Складено за: [1; 2; 3; 5; 6; 7; 15].

Як бачимо, братська активність у Ковельському повіті припала на 1890-і рр. — перше десятиліття ХХ сторіччя. Це зумовлено тим, що успішне здійснення усіх вищезгаданих видів діяльності вимагало від братчиків відповідних знань, певного рівня культури та інтелектуального багажу. У 1860—1880 рр. містечка та села Ковельщини не володіли необхідним для цього людським ресурсом, який би взявся реалізовувати поставлені завдання. Радикальні зміни в економіці, поява альтернативних центрів влади (земств), правовий захист прав людини, шкільна реформа, децю нівелювали проблему відсталості села, спричинили позитивні зрушення у формуванні соціокультурного середовища у ньому, вплинули на соціальну активність селян. Усі ці фактори у комплексі призвели до інтенсивного розвитку церковного братського подвижництва у сільській місцевості наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. та спонукали його орієнтувати свою увагу на культурно-просвітницьку та освітню сфери.

Чимало братств утворилося у Ковельському повіті на початку ХХ ст. Прояви національно-демократичних устремлінь, які почали поширюватися Російською імперією після 1905 р., спонукали владу вдаватися до низки поступок. Підставою для утворення нових церковних братств у цей період став підписаний імператором Миколою II 17 квітня указ «Про віротерпимість» [14, с. 258—262]. Він викликав у православного духовенства найбільше незадоволення та обурення. Позаяк ніяких реформ у православної церкві не відбулося, і вона не була готова до зміни конфесійного курсу політики уряду, тому інші конфесії опинилися у вигіднішому становищі, ніж православна. У такій ситуації на братства православні ієрархи поклали першочергове завдання — об'єднати православних з метою «захистити їхню віру», зберегти за православ'ям панівну роль у самодержавній Росії.

До загальних ознак, притаманних братському подвижництву у Ковельському повіті, відносилися, по-перше, закріплення членства в братствах лише за повнолітніми православними особами незалежно від статі та стану; по-друге, наявність виборних органів самоврядування (ради й ревізійної комісії / комітету); по-третє, формування братської скарбниці за рахунок членських внесків, добровільних пожертв, відсотків з накопичених капітальних сум. Контроль за фінансами, перевірку річних звітів ради братства про доходи та витрати братських сум здійснювала ревізійна комісія. Кількісний склад братських рад та ревізійних комісій, термін їхньої дії до наступного переобрання визначався у кожного братства по-різному, найчастіше вони діяли впродовж трьох років.

До характерних особливостей братської життєдіяльності слід віднести й те, що початок братського року не завжди співпадав з календарним. Згідно зі статутами церковних братств день, від якого починався відлік братського року, вважався братським святом і визначався по-своєму у кожному братстві. Зазвичай, цей день приурочувався до часу вшанування певної події або святого, на честь якого було названо братство чи церкву, при якій воно виникло.

Як правило, раду братств, утворених у містечках та селах очолював місцевий парафіяльний священник. Небайдужість до справ братства його особового складу сприяла успішному виконанню поставлених перед ним завдань, пошуку додаткових джерел доходів. Проілюструвати це твердження можна на прикладі діяльності засновника братства у селі Пісочне — священника Софрона Яковича Новоселецького. Перший досвід керування сільською братською громадою він отримав у селі Велике Вербче Рівненського повіту, де у 1899—1907 рр. успішно очолював місцеве Свято-Михайлівське братство. З призначенням у 1907 р. С. Новоселецького завідувачем школи у селі Пісочному Ковельського повіту, яка містилася при Кирило-Мефодіївській церкві, тут одразу ж виникло братство [2, арк. 388 зв.]. Згодом він головував вже у Свято-Георгіївському братстві в селі Седлице (до якого було приписане і Пісочне) [3, арк. 393 зв.]. Таким чином, С. Новоселецький зорганізував матеріальне сприяння розвитку шкільної справи у вказаних селах з боку братських об'єднань, ним очолених. Окрім того, Свято-Георгіївське братство опікувалося власним церковним хором.

Широке коло завдань ставило перед собою і Скорбященське Свято-Богородичне братство при Свято-Дмитрівській церкві села Задиби. Серед них треба відзначити такі: підтримання церковного хору, організація культурно-масових заходів, відкриття книжкової крамниці, матеріальна допомога дітям, котрі успішно закінчили місцеву церковнопарафіяльну школу [6, арк. 3 зв.].

Статут був головним офіційним документом, що підтверджував легітимність існування братського об'єднання. У ньому обумовлювалися цілі та завдання братчиків, шляхи їх виконання. Статут неодмінно мав відповідати «Правилам», виданим 8 травня 1864 р. [4, арк. 81]. Спершу на проект статуту накладала свою резолюцію Волинська духовна консисторія. Якщо консисторія визначала, що його складено без врахування чинних вимог, тоді проект статуту повертався на доопрацювання чи виправлення. Коли

з боку консисторії не виникало ніяких зауважень, проект статуту передавався на підпис єпископу.

Дата затвердження братського статуту єпархіальним архієреєм знаменувала початок діяльності братств. Попередньо ще обов'язково потрібно було отримати згоду на відкриття братства з боку світської влади в особі губернатора [13, с. 410]. Дотримання усіх формальностей значно уповільнювало легалізацію братств. Напевно це ставало серйозною перешкодою для надання офіційного статусу тим братствам, що вже існували при церквах згідно укоріненого на Волині звичаю. Відомо, що залишки братських об'єднань, які виникли у XVI—XVII ст., на початку XVIII ст. перетворилися на церковні організації, що дбали лише про богослужіння і стан культових будівель; такий обсяг їхніх обов'язків зберігся й у XIX ст.

Про ці братства збереглося багато свідчень. У 1862 р. М. Коялович стверджував, що у західних єпархіях Російської імперії збереглося близько тисячі братств; також він відзначав помітну їх кількість на Волині [16, с. 98]. За його власними спостереженнями, переважно вони виконували вузько-обрядові функції. У «Волынских єпархиальных ведомостях» за 1893 р. зазначалося: «При більшості парафій на Волині віддавна існують братства, але коло їхніх дій до останнього часу було дуже обмежене» [9, с. 636]. Констатовалася наявність братства майже при кожній сільській церкві, але їх функціонування не було формалізоване [10, с. 633]. Ці братства носили здебільшого суто церковний характер і не мали чітко визначеної програми дій.

Від братств попередніх століть об'єднаннями мирян, які діяли упродовж другої половини XIX ст. у волинських православних парафіях, була збережена лише певна обрядовість, вона проявлялася у праві його членів тримати під час богослужіння запалену свічку. Через те, що існування таких братств було номінальним, не створювалася документація, у якій би фіксувалися цілі, завдання, результати їхньої діяльності. У клірових відомостях церков Волинської єпархії тільки зазначалася наявність при храмі такого братства. Ступінь залучення парафіян цих церков, з яких власне й склалися неформалізовані братства, до суспільно-культурних процесів у своїх населених пунктах визначалася на підставі аналізу клірових відомостей.

Опрацьовані в ході дослідження джерела дозволяють стверджувати, що на початку 1890-х рр. здебільшого у селах Ковельського повіту продовжували існувати з давніх часів понад десяти церковних православних братств, які можна назвати неформалізованими, оскільки їхня діяльність не була унормована статутами, офіційно затвердженими світською та церковною владою. Цілком імовірно, що цей показник у ході подальших дослідницьких пошуків буде збільшуватися (див. табл. 2).

Таблиця 2

Перелік населених пунктів Ковельського повіту,
в яких неформалізовано існували церковні православні братства (станом на 1892 р.)

№ з/п	Населений пункт (теперішнє місцезнаходження)	Назва церкви, при якій існувало братство	Наявність церковно- парафіяль- ної школи
1.	с. Велимче (Ратнівський р-н Волинської обл.)	Покровська	2.
с.	Заброди (Ратнівський р-н Волинської обл.)	Іоанно-Богословська	
3.	с. Заліси (Ратнівський р-н Волинської обл.)	Параскевієвська	+
4.	с. Зачернечя (Любомльський р-н Волинської обл.)	Михайлівська	+
5.	м. Ковель	Хрестовоздвиженська	
6.	м-ко Миляновичі (нині село Турійського р-ну Волинської обл.)	Покровська	школа грамоти
7.	с. Паридуби (Старовижівський р-н Волинської обл.)	Миколаївська	школа грамоти
8.	с. Радостів (?)	Покровська	+
9.	с. Самари (Ратнівський р-н Волинської обл.)	Параскевієвська	школа грамоти
10.	с. Сереховичі (Старовижівський р-н Волинської обл.)	Параскевієвська	
11.	с. Смідин (Старовижівський р-н Волинської обл.)	Троїцька	
12.	с. Тур (Ратнівський р-н Волинської обл.)	Микитинська	+
13.	с. Хотешів (Камінь-Каширський р-н Волинської обл.)	Михайлівська	
Всього:			7

* Укладено за алфавітом назв населених пунктів. Застосовані скорочення та позначення: “м.” — місто, “м-ко” — містечко, “с.” — село, “р-н” — район, “обл.” — область, “?” — невідомо. Знаком “+” відмічена наявність в парафіях, де існували братства, церковнопарафіяльної школи. Складено за: [15].

У тих парафіях, які мали церковні початкові навчальні заклади, братства мусили допомагати їм фінансово. Школи грамоти взагалі відкривалися винятково з ініціативи та за кошти селян, тому залучення братчиків до їх розвитку сумнівів може не викликати. На користь того, що більша половина виявлених неформальних братств Ковельщини приносила суспільну користь, опікуючись місцевими освітніми церковнопарафіяльними інституціями, свідчить наявність останніх у 7 населених пунктах Ковельського повіту з тих 13, де наприкінці ХІХ ст. було зафіксоване існування братств. Загалом же більш помітною культурно-просвітницькою та благодійницькою діяльністю займалися братства, чий статут були затверджені єпархіальним управлінням.

Отже, близько двадцяти церковних православних братств Ковельського повіту окресленого періоду, попри яскраво виражену релігійну спрямованість діяльності, виконували добродійну роботу, сприяли культурному просвітництву та розвитку шкільництва.

-
1. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 35, оп. 5, спр. 242, арк. 1—454.
  2. Держархів Волинської обл., ф. 35, оп. 5, спр. 246, арк. 1—455.
  3. Там само, спр. 248, арк. 1—463.
  4. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 1, оп. 50, спр. 302, 218 арк.
  5. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 44, спр. 91, арк. 1—9.
  6. Там само, оп. 34, спр. 1382, арк. 1—10.
  7. Жилюк С. І. Православні церковні братства Волинської єпархії / С. І. Жилюк // Російська православна церква на Волині (1793 — 1917 рр.) / С. І. Жилюк. — Житомир, 1996. — С. 169—171.
  8. Журавский А. В. Братства православные в Российской империи в ХІХ — нач. ХХ в. / А. В. Журавский // Православная энциклопедия : в 25 т. — М., 2003. — Т. 6. — С. 204—208.
  9. Левитский К. И. Церковно-просветительная деятельность на Волини / К. И. Левитский // Волин. епарх. ведомости. — 1893. — № 23, часть неофиц. — С. 635—644.
  10. Михалевич В. В. Современные задачи православного духовенства / В. В. Михалевич // Волин. епарх. ведомости. — 1909. — № 31, часть неофиц. — С. 628—635.
  11. Отчет Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского братства за 1890 г. // Волин. епарх. ведомости. — 1891. — № 1/2, часть офиц. — С. 2—23.
  12. Папков А. А. Церковные братства : краткий стат. очерк о положении церковных братств к началу 1893 г. / А. А. Папков. — СПб. : Синодальная тип., 1893. — 146 с.
  13. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 : 1825 — 1881 гг. В 55 т. Т. 39, отд-ние 1 : 1864 г. — СПб. : Тип. II отд-ния собств. его императ. величества канцелярии, 1867. — 976 с.
  14. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3 : 1 марта 1881 — 1913 гг. В 33 т. Т. 25, отд-ние 1 : 1905 г. — СПб. : Гос. тип., 1908. — 1109 с.
  15. Статистические сведения о приходах Волинской епархии // Девятисотлетие православия на Волини, 992 — 1892 г. : [в 2 ч.]. — Житомир, 1892. — С. 1—594.
  16. Церковные братства в ХІХ в. // Энциклопедический словарь : [в 86 т.] / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. — СПб., 1903. — Т. [75]. — С. 98—99.

КОЛОДЯЖНЕ У ФОЛЬКЛОРНИХ ЗАПИСАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

З численних досліджень літературознавців про життя та творчість Лесі Українки відомо про її широку фольклористичну діяльність. Збирала, записувала, видавала, підносила на високий естетичний рівень усну народну творчість. У ліричних, історичних піснях, коломийках, баладах бачила «вдачу народу» [10, 126], згоджуючись у цьому з її великим учителем Михайлом Драгомановим. У статті «Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)» він обґрунтував необхідність вивчення народної творчості з метою закриття «білих плям», у даному разі історії України, таким яскравим прикладом: «В остатні двадцять років нові українські історики, починаючи з д. Костомарова, трохи розширили рамки історії України. Вони розібрали докладніше часи од смерті Б. Хмельницького до Мазепи і показали розум в тодішніх «ізмінах» українських гетьманів проти Москви, показали, як московські бояри і царі зневажали вольності козацькі, гнітили і обдирали народ, ділили народ, ділили Україну, мов «скот», з Польщею і т. і. Тут же вони показали як і старшина козацька собі змагалась повернутись в панство, подібне до польського і московського, і через те «чернь» козацька та поспільство (мужики) з запорожцями ненавиділи старшину і не піддержували її, коли вона піднімалась проти Московського царства. Тільки ж коли дальша історія України, після того як царі московські, за поміччю черні і поспільства, скрутили козацьку старшину, не була розказана докладно, то виходило, буцімто козацькі противники Москви були вже цілком не праві, а Московське царство буцімто було правдивим приятелем черні. І справді, московські історики, як напр. Соловйов, виставляють в такому світлі московське начальство на Україні, а надто, коли їм можна вказати на що-небудь подібне до слів цариці Катерини II, котра, касуючи козацькі виборні уряди в Гетьманщині, казала, що вона «вибавляє народ український од мучивших його вкупі многих маленьких тиранів».

Тільки докладна історія життя українського народу в XXIII і XIX ст. могла б показати, якою брехнею були слова московських правителів, коли вони, як, напр. та ж Катерина II, казали, що по скасуванню виборного козацького уряду «народ буде облегшений і буде благоденствовати». Історія б показала, що народ український в XVIII—XIX ст. старих маленьких тиранів не збувсь, а нажив ще нових, більших, що Україна, стративши всяку тіль свою вправу, пішла назад в освіті, в господарстві і т. і.» [1, 459—460].

Хто ж має сказати правду, коли «од часу невдачі Мазепи і першої руїни Січі в 1709 р. письменні люди на Україні скоро сполячилились і змосковились, а потім і одвернули думки майже од усіх справ своєї країни, і самі тільки мужики ще говорять про ті справи в своїх піснях, котрі zostались єдиними українськими літописами XVIII—XIX ст. і майже єдиним показом того, що український народ ще не загинув» [1, 458].

Тому, переконаний М. Драгоманов, «треба зібрати і видати матеріали для списання життя і думок українського народу за остатні часи. Один з таких матеріалів — пісні, котрі склав цей народ про своє життя. Ми і беремось видати такі пісні і сподіваємось, що наші земляки не лишать нашого видання без своєї помочі, найбільш тим, що будуть присилати нам нові списки потрібних для нього пісень» [1, 460].

Багато в цій царині вже зроблено. М. Драгоманов у тій же статті писав: «Читачам нашим, може, звісно, що в 1874 р. почалось в Росії видання українських пісень про громадські справи — «Исторические песни малорусского народа. С примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова». В цьому виданні задумано було напечатати всі пісні українського народу, в котрих показуються зміни громадського життя на Україні і думки про нього народу, од найдавніших часів і до наших, і додати до пісень докази свідків з літописів і всяких інших записок, котрі або стверджують докази пісень, або поправляють їх» [1, 456]. У передмові до «Исторических песен...» вчений коротко зробив огляд історії України з поділом на основні періоди, і пісні, характерні для них.

Пісні віку дружинного і княжого. Це пісні про міські віча-ради міщан, дружину, яка потім перейшла в боярство, її вождів.

Поєзія козацького віку. З XVI ст. у малоруського народу, який потрапив під литовсько-польське правління, починає сильно проявлятися процес відділення вищих правлячих сил від мас народу, причому ці сили приймають чужу, польську народність; в цей же час, внаслідок появи турків на березі Чорного моря, з 1475 р. знову піднімається сила татар. З народу починає виділятися вторинний воєнний елемент, козацтво, який бере на себе ініціативу в захисті країни від татар, оборони народності від польського загарбання, почавши боротьбу з Польщею для порівняння своїх прав з правами старого дружинного ладу, який перетворився в поземельну аристократію. На початку бо-

ротьби з татарами і турками новий, козацький елемент співпадає з деякими представниками старого, княжесько-болярського, а в справі боротьби з польською аристократією він зливається з духовенством, незадоволеним унією 1595 р., і з народними масами, поспільством, незадоволеним утворюваним кріпосним, пансько-жидівським устроєм господарства. Ця складна і багатостороння боротьба козацтва з ворожими йому елементами приводить до підкорення частини Малоросії Московській державі в 1654 р. Ці та інші історичні умови спричинили розвиток поезії козацького віку.

Пісні віку гайдамацького. Тоді, коли козацтво доживає на Лівобережжі і Запоріжжі, на правому боці і в Галичині, які залишилися під владою Польщі, продовжуються релігійні переслідування проти православних, знову посилюються кріпосні, пансько-жидівські порядки. Народ намагається позбутися їх і виділяє з себе, як протест, в Галичині легіників, по-польськи опришків, в Україні гайдамак, які вважали своїм обов'язком боротьбу за віру і волю, результатом якої стала Уманська різня, або Коліївщина (1768 р.). Серед таких умов, які продовжувались до самого розділу належної Польщі області малоруської між імперіями Російської і Австрійської (1772—1795) утворюються ці пісні.

Пісні віку рекрутського і кріпацького. Ліквідація гетьманства козаків малоросійських (1765), розорення Січі (1775), закріплення народу, «поспільства», старшині козацькій, згідно з давнім їх бажанням, в великоруських дворян, цим самим отримавши великі маєтки в Малоросії (1772—1793), падіння Польщі (1772—1795) з укріпленням прав польських панів над малоруським селянином Грамотою про дворянство і більш м'яким для селян австрійським регламентом про роботи, панщину (1774), детальна регламентація участі мас народу в військовій службі російській і австрійській — відкрили цю епоху пісенної творчості. В цих піснях — спогади про минуле, пам'ять про сучасні події державного життя, переважно воєнні, але головну увагу народна пісня звертає на важкість рекрутства і кріпосної роботи, відповідаючи спочатку співчутливо, а згодом з розчаруванням на такі експерименти, як введена в 1847 р. в південно-західному краї інвентарів.

Пісні про волю. Відміна обов'язкових в користь панів робіт в Австрії в 1848 р. і звільнення селян в Росії в 1861 р. створили ці пісні.

Знову і знову М. Драгоманов просив: «Поповнити наш збір новими списками, котрі можуть зібрати наші земляки в Росії і Австро-Венгрії. От до тих земляків ми і обертаємось і просимо їх записувати потрібні для нашого видання пісні і посилати нам» [2,458].

Леся Українка відгукнулася на заклик дядька, і її ім'я в цій справі стало в один ряд з такими знаменитими етнографами як Максимович, Срезневський, Метлинський, Куліш, Костомаров. Для неї, писала у спогадах сестра О. Косач-Кривинюк, «...неначе якимись «святими книгами» [7, 58] стали «Труди» Чубинського.

Справжнім зацікавленням народною творчістю, як засобом збагнути душу пересічного колодяжненця, місця і долі маленького села на тлі великих історичних епох, бажанням створити справжню історію України, віє від таких уривків з листів, статей, спогадів.

Климент Квітка: «Сі пісні переймала Леся Українка найбільше від люду свого рідного і коханого волинського краю в дитячі літа і в ранній молодості. Деякі з них Леся знала від своєї матері. Олена Пчілка з любов'ю переносила в родинне життя кращі мелодії, які находила в народі» [3,1].

Ольга Косач-Кривинюк: «З переїздом на життя до села Колодяжного (...), Леся, як і всі ми, поринула в його народну поліську стихію. Наша сім'я жила в дуже близьких стосунках з селянами, всі ми, в тому числі й Леся, може, ще більше, ніж хто, мали між колодяжненцями не лише знайомих, а й приятелів, і товаришок, і товаришів, тому весь їх побут дуже скоро став нам відомим, а далі й рідним» [7,37].

Леся Українка: «Пісні ті справді трудно було дістати, бо вони мало співаються і то більше межі старими людьми, я ж не в стані ходити по селі, отже, мусила чекати, аж моя знайома дівчина поспитається старих людей та сама навчиться. Від сії дівчини я сливе всі тутешні пісні записую, і мене навіть дивує, як я досі не обридла їй своїм записуванням» [10,123].

Ольга Косач-Кривинюк: «1890-го року справляли колодяжанці «Купала» зараз за нашим садом, бо там того року була паренина. Лесі було тяжко ходити на двох милицях, але пам'ятаю, що вона таки пішла подивитися на «Купала» та послухати купальських пісень. Вона якраз тоді їх записувала» [5,128].

До пісень віку дружинного і княжого М. Драгоманов відносив обрядні та ігрові пісні. У Лесі Українки це веснянки, весняні ігри і танки, купальські та жнивварські пісні, пісні на колодку, колядки, щедрівки. В аналізі рецензії О. Веселовського на працю «Исторические песни малорусского народа» М. Драгоманов погоджується з автором, що в колядках, крім християнського змісту, є сліди дохристиянського культу, «ібо он слишком очевиден во множестве колядок, как и в других обрядовых и периодических рус-

ських песнях, с коими мы считаем особенно необходимым сравнивать колядки. Так, напр., мы считаем чрезвычайно важным, что в малорусских колядках есть явные веснянки, что, очевидно, может быть объяснено как тем, что такие песни могли составиться ещё в дунайський період жителства славяно-русского племена, когда празник начала весны мог быть недалеко от 25 декабря — 1 января (...)» [1,268]. Лесею Українкою в Колодяжному було записано дві колядки: «Ой в розі, в розі на перевозі» та «Нова рада стала», які підтверджують, що образ перевозу, звізди з вірувань дохристиянських часів поєднуються з християнськими мотивами.

Культ князя, місяця, дощу, сонця, риси звичаїв, відносин, обстановки, які трапляються в обрядових записах, явно ще дохристиянські.

У «Кривому танці» — символ вічного руху сонця, постійного оновлення всього живого. Вічною також є краса, в даному разі, дівоча:

*А в кривому танцю
Не вивести концю.
Дівочька краса,
Як літня роса:
На Дунаї прана,
На сонці сушана,
На столі качана,
У скриню схована.
Парубочька краса —
Кропива зелена.
Парубочька краса
В калюжі випрана,
На хмарі сушана
На призьбі скачана,
У яму схована (4,XXXIX).*

Обожнення сонця, яке все бачить, також належить дохристиянському світобаченню. Воно, разом з пізнішими нашаруваннями, склало пісню:

*Кремповеє колесо
Поверх води ходило,
Всеньких хлопців ділило... (4,XXIX).*

Здавна люди вірили, що між небом і землею є ворота, через які здійснюється зв'язок по дорозі-мосту. Пережитки цих вірувань були і у піснях колодяженців:

*— Пускайте нас
За гір погулять.
— Не пустимо,
Бо близько Дунай,
Наші мости поламлені
На райський Дунай (4,XXXVIII).*

Можна наводити й інші приклади пісенних текстів, у яких фігурують християнські і найдавніші вірування українців в образах «ярої пчілоньки» («Володар, володарочку»); світового дерева — лісу, дуба, явора, калини (як приклад — «Ой в ліску, ліску на дубку» [3,44]; світила-людини («...три місяці ясных, три парубки красних. Ой один парубок — то ж наш Іванко»)[3,39]; пана-князя («А я знаю, що пан дома, сидить собі кінець стола»)[3,55]. Колодяжне, усвідомлюючи чи не усвідомлюючи походження образів та символів пісень, співало історію України.

Село Колодяжне згадується в документальних джерелах 1583 року у зв'язку з перебуванням на Волині князя А. Курбського. У книзі «Історія міст і сіл УРСР» [2,342—344] читаємо, що князь, зрадивши царя у Лівонську війну, отримав у подарунок від польського короля Сігізмунда Августа Ковельську волость, до якої входило Колодяжне.

На 1583 рік у селі проживало близько 40 чол. населення, в т.ч. 3 родини ремісників. Жителі обробляли 5 ланів землі.

Колодяжне Курбський віддав своїм прибічникам В. Кушникову та Г. Кайсарову, які отримували податки. Після смерті князя польський король знову приєднав село до своїх володінь, передавши його шляхтичеві А. Фірлею, який негайно прибув сюди, і наказав селянам коритись тільки йому. Міжусобна боротьба між попередніми власниками і Фірлеєм спустошувала село, важкою ношею лягала на плечі селян. Зростали різні платежі й повинності, село занепадало. В 1649 році воно налічувало лише 16 димів.

Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. населення виступило на боці Богдана Хмельницького. Повстанці виганяли польських шляхтичів із загарбаних ними земель, а їх маєтки спалювали. Селяни не склали зброї навіть після тяжкої поразки під Берестечком 1651 року. Шляхтич Яслиновський у скарзі від 13 вересня 1651 року повідомляв королівські власті, що житель Колодяжного С. Калусовський, очоливши озброєний натовп, звільнив селянина Т. Лошка, арештованого Яслиновським за сприяння козакам.

Про одвічну важку селянську працю свідчить одна з жнивварських пісень, записана Лесею Українкою в Колодяжному:

*Ой немила нам та вечеря, немила,
Утомила нас та широкая нива.
Ой не так нива, як високії гори,
А ще й до того широкії загони.
Не так загони, як малейке жито.*

Й а вже нам спину як києм перебито (4,XXII).

Та, хоч і важкою була хліборобська праця, селяни опоетизовували її:

*Ой весело, господару, весело,
що ми віночок несемо,
ой а ще буде веселій,
як положимо на столі.
Маяло житечко, маяло,
поки на полі стояло,
тепер не буде маяти,
як буде на столі лежати [3,49].*

Інша пісня — про прагнення жінки змінити своє важке становище:

*Ой через село перепілка летіла,
Не дала мати, за кого я хотіла.
Ой я хотіла за вїйтового сина,
Щоб рочків зо два панщини не робила.
Ой не так зо два, ой хоч рочків зо штири,
Ой а щоб ручки з ніжками одпочили (4, L).*

Історія не донесла до нас наслідків для Колодяжного постанови Варшавського сейму в 1779 році про створення загону гайдуків «провести набір в усіх королівських маєтках воеводства Київського, Брацлавського і Волинського. Для виконання цієї постанови, король послав свого ротмістра, Щаснаго Ляшевського, який, об'їжджаючи королівські маєтки, вибирав найвищих і найміцніших людей на службу королівську» (8.14). То, може, звідти ця пісня?

*— Ой і не літай, зозуленько, по ночі,
Ой бо вибереш на ліщиноньку й гочі.
— Ой як же мені, рябейкій, не літати,
Всі голуби є, й а мого не видати,
Малейкі дітки нікому годувати (4,L).*

Велика кількість пісень у Колодяжному — про козаків. Історичні, любовні, жартівливі. Але неодмінно — естетизуючі відносно краси персонажа, його відваги, вбрання. Ольга Косач, сестра Лесі Українки від селянської дівчини Варки записала пісню «Чорні очі»:

*Вийшла дівча — краще злата.
Взяла коня за уздечку,
А козака за ручечку.
Завела коня у стаєнку,
А козака у світълку.
Дала коню овса, сіна,
А козаку меду, вина (4,XXVI).*

Слово «козак» фігурує й серед циклу танцювальних пісень, записаних Лесею Українкою:

*А я хату мету,
Там козак на меду,
А в козака чорні гочі,
Я козака люблю.
Козаче, козаче,
Козаче, Васильку,
Купи мені намистечко
На білу ю шийку (4,XLX).*

Відомо, що головним призначенням козацтва була оборона краю від татар. Лютували татари і в Колодяжному. Писемних згадок про це немає, але існує запис про стару церкву в селі Волошки, за якийсь десяток кілометрів від Колодяжного: «В церковному урочищі «Дубно» (...) вказують місце, де знаходилась православна церква, котра, в часи набігу татар, залишившись без прихожан, частково вбитих загарбниками, а частково ними ж розсіяних, продана була Гарушським жителям» [8,413].

Людська пам'ять звела в одну пісню козаків, рекрутів, турків, шведів, цісарів, москалів, поляків, по-своєму осягнувши багаторічну історію України. Пісню записала Ольга Косач, безперечно, знала її і Лєся Українка.

Ой Морозе, Морозенку, ти прекрасний козаче.
 За тобою, Морозенку, вся Україна плаче.
 Не так тая Україна, як те краснее місто.
 Заплакала Морозенька та ідучи на місто.
 — Не плач, не плач, Морозенько, в сиру землю не бийся,
 Ходи за нами, козаками, мед-горілки напиєся.
 — Ой вже мені, милі браття, та горілка не п'ється.
 За царськими воротами та турок з шведом б'ється.
 Нехай б'ється, нехай б'ється, нехай ще й воює.
 Бо вже цісар москаленко усю Польщу звоює.
 Бідна Польща, бідна Польща, ще біднійшая буде.
 Ой забрали в рекрутоньки всі молодії люде.
 У п'ятницю заказали, а в суботу погнали,
 А в неділю пораненьку в Житомирі стали.
 В Житомирі славне місто ще й побиті колочки,
 А вони з наших славних хлопців познімали сорочки.
 Материнські познімали, а царські побрали,
 Гірко стали, заплакали,
 Отця-неньку згадали,
 Більше жалю, ніж печалю отцю й неньці завдали (4, XXVII).

На перший погляд важко сказати, про козака у турецькій неволі чи про злочинця у в'язниці, співається в пісні «Летить ворон з чужих сторін». Починається, ніби, як дума про козака, що потрапив у турецьку неволю:

Сидить хлопець у неволі тай жалібно плаче.
 Сидить хлопець у неволі, сорочку латає,
 Кризь ришотку поглядає, — дець родину має.

Але чомусь родина відмовляється продавати волів, коней, щоб викупити сина, мотивуючи: «Як заробив, як заслужив, так мусиш дбувати». Кінцівка пісні також не має козацьких мотивів: «Дали мені сіру свиту й сумашедшу шапку. Дали ж мені сіру свиту, — то мушу носити... Дали шапку сумашедшу, — гірко мні тут жити!» [4.81]. Та чомусь зовсім не кримінальними видаються наступні рядки: «Дець на мене молодого кайдани куються. Ой куйтеся, не куйтеся, я вас не боюся, прийде така час-година, сами розкуються». Після тексту пісні примітка К. Квітки: «Пісня стоїть у генетичнім зв'язку з попередньою, через те уміщена в сім розділі». Попередня пісня, правда, без вказівки місця записування, пояснює приналежність її до козацьких:

Уродився козаченько, уродився-вдався,
 а у степу при дорозі в неволю попався.
 Як узяли в неволеньку — забили в кайдани,
 як забили у кайдани, — ведуть перед пани.
 Як привели перед пани, — кайдани опали,
 Ударили вражі пани об поли руками.
 — Дець у тебе, козаченьку, отець, мати жива,
 а що тобі молодому хвортуна служила.
 — Ой хоч жива, хоч не жива, — у Бога просила,
 ой тим мені молодому хвортуна служила [3.80].

Колодяжненці, очевидно, зробили свій варіант сказання про козака.

Здавалось би, закінчився час козацтва, турки та татари втихомирились, ослаблись. То, може, вже в Україні і у Колодяжному настав такий час, коли можна було мирно господарювати та розвивати письменство? У статті «Про українських козаків, татар та турків»

М. Драгоманов так коротко охарактеризував подальший період історії України: «На Україні, аж до року 1861 народ був у кріпацтві у панів обмоскалених, московських і польських. Бо козацтво на Україні знесено, Січ зруйновано року 1775 (...). На Україні по лівім боці Дніпра після того, як Катерина року 1762-го скасувала Гетьманщину, козацька старшина зробилась панством, як і дворяни московські. На правім боці (...) після Палія засіли пани польські. Року 1793-го, як у остатне ділили Польщу між Росією, Пруссією та Австрією, або Цісарщиною, то правобічна Україна, де тепер Київщина та Подоль та Волинь, досталася Росії. А ще перед тим земля, де живуть наші ж люди, українці, Галичина одійшла до Польщі, до Цісарщини. І тут, і там наші люди довго ще зоставалися кріпаками: в польських панів у Галичині до 1848 р., а в Росії до 1861» [1,202]. Як бачимо, доброго було мало.

У книзі «Історія міст і сіл УРСР» читаємо, що Колодяжне стало складовою частиною Російської держави. «На початку XIX ст. Колодяжне належало феодалові Качковському, який примушував селян працювати навіть у неділю.

Згодом селом стала володіти православна церква, яка здавала його орендарям. За

півстоліття кількість населення не тільки не зросла, а навіть зменшилась: у 1797 році в Колодяжненському маєтку налічувалося 35 дворів, а в 1848 році — тільки 25. 1849 року в селі проживало 89 чоловік. Цього року Колодяжне переведене на оброк. Частина землі була розподілена між селянами, але дуже нерівномірно (...). Піски та болота становили більшу частину селянської землі. Але за кожну десятину селяни мусили платити 61 крб. 75 коп. Третина землі залишилась в руках орендаря Калусовського.

У 1854 році через село почали прокладати залізницю, а поруч — і шосейну дорогу. Шляхи пройшли переважно через селянські землі. За перегін через насипи худоби чи птиці з селян стягували великі штрафи» [2,343].

Селяни про своє життя співали:

*А я роблю, ще й заробляю,
Чужій скрині та й наповняю.
Чужій скрині стоять повненькі,
Мої дітоньки ходять голенькі (4,LXVII).*

В іншій пісні — знову ж людська недоля:

*Була Польща, була Польща, та й стала Росія.
Не заступить син за батька, а батько за сина.
Пішов батько із косою, а син із сохою,
Пішла мати в поле жати в неділю з дочкою.
— Ой гріх, мати, ой гріх, мати, у неділю жати.
— Не гріх, доню, не гріх, доню, не я встановила,
То панщина-даремщина все те наробила.
Ой ходить ніп по церквці, книжечку читає.
— Ой що ж бо за страх божий, що людей немає?
— Ой як же нам, а батюшка, до церкви ходити?
Од неділі до неділі гонять молотити (4,XXVII).*

До речі, про церкви. Багаті вони чи ні — це прямо пропорційно залежало від достатку селян. У Колодяжному своєї церкви не було. Селяни належали до Волошківської парафії. В описі її є така фраза: «Всі ці книги належали різним сусіднім церквам, але потім були пожертвовані Волошській зовсім бідній церкві» [8,413]. Деякі сусідні церкви були аж ніяк не багатшими. Існує згадка про церкву в ім'я Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього в м. Ковелі. Після ремонту «Спустя лет 40 (...), она опять нуждалась в почине, а так как прихожане её были очень бедны, то тогдашний её приходской священник Стефан Рафальский в 1740 г. обратился к ун. еп. Феофилу Гудебскому с просьбою указать источник для приискания средств на реставрацию этой церкви. Епископ нашёл нужным прибегнуть к сбору пожертвований» [8,54]. З попередньої пісні стає зрозумілим, що колодяженці не тільки не мали змоги підтримувати церкву фінансово, а й навіть відвідувати її.

«Реформа 1861 не поліпшила становища селян Колодяжного, з 1873 року вони перейшли на викуп землі, що була в їх користуванні. Щорічно вони мали сплачувати 388 карбованців. Таких грошей вони, звичайно, не мали і постійно звертались до Волинського губернського управління, яке відхиляло їх скарги.

Великим тягарем були не тільки викупні платежі. Селянам доводилося виконувати різні повинності й сплачувати численні податки, будувати житла без димарів (...).

Примітивні знаряддя праці були причиною поганого обробітку землі. Врожаї не перевищували 4—5 центнерів з гектара хліба, вистачало лише до зими. Одяг шили з домотканого полотна, за взуття правили личаки або постолі» [2,343-344].

Про відліт панщини, безпомічність панів і відношення селян до тих, від кого прийшло визволення, співається в пісні, яку колодяженці приєднали до попередньої цитованої «Була Польща...»:

*Ой летіла зозуленька, летячи кувала,
Як панщина-даремщина з села утікала.
Утікала панцинонька, аж гори тряслися,
А за нею вражі ляшки: — Панцино, вернися!
— Не вернися, не вернися, бо нема до чого,
Було мене шанувати, як здоров'я свого.
Нагнали панциноньку на калиновім мості:
— Ой вернися, панцинонько! Просить пан у гості.
— Не вернися, не вернися, бо нема до чого,
Тепер мене позивайте до миру Божого.
Нема миру вдома, позивай до царя.
Ой дякуєм богу й цареві ще й теї цариці,
Що переторжили панщину на пруській границі.
Був пан вельможний, хтів хлопа набити,
Тепер іде, гроші несе, ще й просить робити (4, XXXIII).*

Невідомо, де ця пісня про волю була складена, бо співалася й по інших регіонах України. Про це свідчить її повніший варіант, поданий М. Драгомановим у статті «Малороссия в её словесности»:

*Ой летіла зозуленька по верх гори, села,
Чогось наша громадонька смутна, невесела.
Сіла собі на заборі та й стала кувати:
«Збирайтеся, громадонька, щось маю казати!»
Наїхали становії, стали говорити:
«Не будете, люди добри, панцини робити!»
Наїхали мировії та й стали казати:
«Не будете пред панами шапок здіймати!»
Ой летіла дика качка, сіла в очереті,
Утікала панцинонька в темні пуци, нетрі;
Не сама ж вона утікала, громадонька гнала!
Як загнала в пуци, нетрі, там вона пропала,
Ой летіла птиця-пава, серед села впала,
А в місяці фєвралі панцина пропала;
А два пани, а два пани, а два атамани
Вісімнадцять ланових, а еден підданий.
Аж виходить стара пані на затинні двері:
«Вернись, вернись, панцинонько, хоча до вечері!»
— Не вернуся, не вернуся, я вам була вірна,
Не зміли мене шанувати, я с того не винна! —
А в нашого оконома нагай за плечима,
За ковніром купа вошей з чорними очима.
Збираються комісари на тихеє озерце.
Чим би мужика пиняти? Щоб виняли серце!
Як вони там зібралися, стали говорити:
«Що ми будем, рапіе брасіе, тепера робити?
Бо не змієм ми косити, наші жінки жати,
А нема вже нам кому панцину отбувати,
Хіба підемо на шляхи учитися красти!»
Подякуймо бо ми Богу да своєму цареві,
Що він зробив добродійство в своєму краєві,
Подякуймо ми цареві і своїй цариці,
Бо не ходять на панцину наші молодиці,
Подякуймо ми цариці, ще своїй царівні,
Що вона нас порівняла с ляхами нарівні! [1,42-43].*

Справжнім лихом в усі часи була військова служба. Вона розлучала батьків з синами, дружин з чоловіками, дівчат з нареченими.

*Ой зоройко вечірня,
Чого ж ти так мінишся?
Ой куда ж ти, мій миленький,
Та так вельми спішишся?
— Виїзжаю, моя мила,
в далекую дорогу.
Переночуй, мій миленький,
сюю нічку йа в дому.
— Ой рад би я, моя мила,
не їдную ночувать,
так боюся, моя мила,
щоб походу не втерять [3,155].*

Ця пісня, скоріше, козацька. А є в Колодяжненських записах і пісні, які свідчать, що молодих хлопців забирали у рекрути. В одній хлопець називає гармати своїми отцем та матір'ю, в іншій — прощається перед призовом:

*Ти, мати моя, гей!
не жалуй мене,
як візьмуть мене, гей!
у рекрутойки.
Як візьмуть мене, гей!
у рекрутойки,
острижуть, обриють, гей!
русі кудройки [3,86-87].*

Лєвова частина Колодяжненських записів Лєсі Українки — сімейно-побутові пісні. У передмові до перекладу ліричних пісень давнього Єгипту письменниця писала: «Доля

того народу — не була веселою — вся історія його пройшла під гнітом або своїх деспотів, або чужих напасників — і все ж таки десь бралася сила не закривати очей на радощі світа й життя» [9,176]. Це ж саме можна сказати й про селян Колодяжного.

Ніяка сила не могла втримати молодь у хаті, коли на вулиці грали музики:

*На вулиці скрипка грає,
мене мати не пускає,
сердиться і лиха, —
не бачила жениха.
На вулиці скрипка, бас,
пусти, мамцю, хоч на час!
Сердиться і лиха,
не бачила жениха. [4,205].*

Зважаючи на те, що не завжди були гроші, щоб найняти музики, молодь з ноткою гумору співала:

*Ой нащо нам музики,
як у нас свої язики?
Я заграю, поскачу
і нікому не плачу [3,208].*

Світлими, життєрадісними видаються пісні про безтурботне дівування, залицяння, радість зустрічей, щире кохання:

*Коло гаю походжаю, в гаю не буваю,
а я свою дівчиноньку по голосу знаю.
Ой як вона заговорить, — як у дзвін задзвонить,
ой як вона заспіває, — село розлягає.
Ой як вона заспіває, — село розлягає,
ой як вона засміється, душа радується [3,189].*

Цю пісню, до речі, Леся Українка використала як художній засіб до опису народного гуляння в оповіданні «Приязнь».

Колодяжненці-чоловіки поетизували дівочу, жіночу красу:

*— Ой устаньте, слуги,
Встаньте, не лежіте,
Замків стережіте,
Ой щоб не украли
Дівочької краси.
Дівочька краса,
Як літня роса:
На Дунаї прана,
На сонці сушана,
На столі качана,
У скриню схована (6.XXXIX).*

Жіноча частина села, — це явно прослідковується, дозволяє собі піджартовувати над чоловіками, іноді навіть ущипливо:

*Постійте, хлопці, тутека,
Принесе сука молока,
Будемо суку доїти,
Будемо хлопців поїти.
Як не схочете молока,
То зїжте, хлопці, чортяка (4,XL).*

Дівчата, підсміюючись над хлопцями, звертали на себе увагу, закохували, показували свою зверхність, проявляючи спадкові риси амазонок. Горе було тим хлопцям, які посміли дурити голови кільком дівчатам, зраджувати коханій. Тоді траплялася помста, як у історії «Ой не ходи, Грицю...». В колодяжненських записах це пісня «Ой чие ж то поле». Серцерозриваюча історія про козака, якого любили три дівчини. Одна з суперниць йому «чари наливала». Чим це закінчилося — співається у пісні:

*Як прийшов до дому, не сказав нікому,
тай сів собі кінець стола, підперся рукою.
Його ж мати ходить, білі ручки ломить.
— Ой то ж моя дитинонька словця не промовить.
Як прийшов товариш просити орати,
— Ой не можу, товаришу, головки підняти.
Як прийшов товариш просити косити,
— Не здужаю, товаришу, головки зносити.
Не тре, товаришу, і сіна копиці,
наробили мені лиха пізні вечорниці.
Не тре мені сіна, не треба ні трішки,
тільки треба саджень землі і чотири дошки [4.114]*

Критично селянки ставилися і до себе, бачили в собі позитивні і негативні риси характеру, не боялися їх винести на люди:

*На городі квітки в'ються,
а за мене хлопці б'ються...
Не бийтеся, нема за що,
хоч я гарна, так ледащо [3,196].*

У колодяжненських піснях — висока мораль простого народу. Найчастіше, нехай навіть у жаргівливій формі, естетизація людини праці:

*Чи то, тато, тую брати, що воли-корови,
чи то, тато, тую брати, що чорнії брови?
— Не питайся, мій синочку, чи вона багачка,
тільки ходи, людей питай, яка з неї швачка.
Не питайся, мій синочку, чи головка гладка,
тільки ходи, людей питай, чи метена хатка.
Не питайся, мій синочку, брівок на шнурочку,
тільки ходи, людей питай, чи спряде сорочку.
Не питайся, мій синочку, яка там на вроду,
тільки ходи, людей питай, чи чесного роду [3,191].*

На високий щабель моралі піднімається материнська наука про дівочу честь, порядність, і, навпаки, відчуюються нотки засудження протилежної їх поведінки:

*Ой гуляла дівчинонька,
ой гуляла вельми,
зачиняла гуляннjackо
дубовими дверми.
Ой гуляла, ой гуляла,
її мати не впиняла,
упинили малі діти,
мусить вдома сидіти [3,198].*

Значну частину колодяжненських записів займають пісні про сімейне життя. У них — поетизація щасливого подружнього життя, опис шлюбу по примусу батьків, чоловічий деспотизм і проблема зятів-тець, становище невістки в новій сім'ї і відношення невісток-свекрух, невірність у родині, нерівні шлюби, гумористичний погляд на рутинне сімейне життя... Тобто те, що створюється в результаті певних політичних, соціальних, духовних умов в країні з врахуванням індивідуальних особливостей регіону. Мізерне придане, спільне з батьками чоловіка житло породило пісню:

*Кусе зозуля при зеленій дїброві,
Ой спить невістка у новенькій коморі.
— Устань, невістко, ой бодай ти не встала,
Пожени воли, що й од батька нагнала.
— Не пожену тих, що од батька нагнала,
Пожену я ті, що я тут застала.
— Десь ти, невістко, недавно приведена,
Ложки не миті, хатонька не метяна (4,L).*

Весільні пісні, записані в Колодяжному, то веселі про бажане одруження, то з нотками печалі прощання дівчини з рідним домом, подругами, намаганням передбачити свою подальшу долю. А вона може бути й жорстокою як у пісні «Ой учора із вечора...» Зміст пісні такий: вдова намовила Якіма вбити свою дружину. «Закрий комин, закрий двері, аби загоріла, набий її в головоньку, — скажуть, що вдуріла», — навчає вона. Жінка просить її помилувати:

*— Не жалуси, Якимочку, мене молоді,
то пожалуй, Якимочку, дитини малої!
Сусідойки, голубойки, дайте неньці знати,
нехай іде, свою дочку на смерть наражати.
— Ой що ж бо ти, моя доню, що ти завинила,
що ти свою білу постіль так кривлею змила?
— Як не знаю, моя мамо, на що мня родила,
так не знаю, моя мамо, що я завинила [3,115].*

Записані у Колодяжному ще й такого типу пісні, які Михайло Драгоманов називав «народною белетристикою» [1,259]. У пісні «Ой росла я, росла...» жінка, яку віддали заміж за нелюбого їй «недоростка» [3,116] прив'язала на три тижні чоловіка до сосни, поки сама гостювала у своїх батьків. У пісні «Там, де Дунай глибокий...» вдова «в корабль положила» [3,108] двох новонароджених синів. Коли дорослі сини повернулись, за одного хотіла вийти заміж сама, за другого віддати дочку. «Пісні такого роду, — пояснює М. Драгоманов таку класифікацію, — зовсім не відбиття типових сторін побуту, а співаються заради ефектності сюжету, як заради того ж слухаються казки, і більшою

частиною, як і казки, належать до числа так званих «бродячих оповідань» (1. 259). Ос- тання пісня, пісня «Тиха вода» (про молоду рекруточку, яка просить пана капітана виз- волити її милого з прийому) (4, XXXIV), «Ой дай боже» (про дівчину, яка «ляшка спо- добала» і ступила за ним «на порон» (4, XXXIV) мають великий вплив солдатських пісень, «які пішли в моду скрізь по селах після турецької війни» [10, 124]. В. Верховинець у статті «З поля мистецтва», аналізуючи працю К. Квітки «Народні мелодії з голосу Лесі Українки» і його примітку після 107 піснi про цей різновид народної творчості писав: «Салдацька пісня і перенесення її в народ завжди хвилювали кола свідомого українсь- кого громадянства. Йому відомо, яку отруту вносила ця пісня в село і як прихильно вітала молодь сільська кожну її появу. Але, коли глибше зостановимося над причина- ми такої скорої акліматизації її на селі, то побачимо, що ся занесена з города пісня, як легко приходила, так легко і утікала та забувалася селом. Головна причина сьому те, що всі салдацькі пісні перше всего убогі змістом. А по-друге — немудрі мелодією. Вони, може, і не прививалися б в народі, коли б прилив справжніх пісень українських мав до сего часу вільніший доступ до села. Село приймало салдацькі пісні, але цікавилось ними тільки як новиною. Іноді на питання: «Чого се ви заводите салдацької?» — чули ми відповідь: «Хоч дурна, мовляв, та погана, аби нова. Навчїть другу, забудемо оцю» [6, 23].

Спад моралі спостерігається ще в ряді побутових пісень. Це «Ой сама я сама» (4, XLII), «Ой казали люди» (4, XLII), «Піють півні» (3, 164). До прикладу:

— Чи бачиш ти, чоловіче,
Яка я:
Од неділі до неділі
П'яна я.
Чи бачиш ти, чоловіче,
Як я п'ю,
Чи будеш ти жалувати,
Як я вмру?
— Ой не буду, моя мила,
Не буду,
Вже ж такої п'яничейки
Не знайду (4, XLIII).

Маленьке Колодяжне прагнуло у ширший світ, запозичуючи чужу топоніміку, пісні. Навряд, чи хтось у селі бачив живого чорноморця, а пісню, з широкою, як море, мело- дією, співали:

*Чорноморець, моя мати, чорноморець,
вивів мене босу на морозець* [3, 158].

Чужа музика краща, ніж своя, здавалося, співають у наступній пісні. А може, це колодяженцям було затісно у рамках культури одного села? Чи прагнення до про- фесійнішого, досконалішого?

*Заріж, заріж, господине,
индика, индика,
щоб нам була із Варшави
музика, музика.
Хоч з Варшави — не з Варшави,
з Кракова, з Кракова,
щоб нам була музиченька
готова, готова!* [3, 52].

Таким чином, на основі пісенного матеріалу, зібраного Лесею Українкою в Коло- дяжному, можна зробити висновок, що село було учасником і літописцем історії Ук- раїни, виразником її культури і побуту засобами фольклору, внесло свою лепту в оз- начення рис ментальності українського народу.

1. Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. — Київ, 1991. — 686 с.

2. Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти томах. Волинська область / Голова Головної редко- легії Тронько П. Т. / — Київ, 1970. — 746 с.

3. Квітка К. В. Народні мелодії з голосу Лесі Українки. / Фототипічне видання / К. В. Квітка. — Луцьк, 2006. — 240 с.

4. Колодяженські пісні з рукописного зошита в записках Лесі Українки та Ольги Косач. / Упо- рядник Пушкар Н. Ю. / — Луцьк, 2006. — 154 с.

5. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості Ольга Косач-Кривинюк. — Луцьк, 2006. — 930 с.

6. Пісню народною натхнені. / Упорядник Сташенко Н. Г. / — Луцьк, 2006. — 144 с.

7. Спогади про Лесею Українку. / Упорядник Костенко А. І. / — Київ, 1971. — 484 с.

8. Теодорович М. І. Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно-історичному, географічно- му, етнографічному, археологічному і ін. відношеннях / — Луцьк, 2008. — 580 с.

9. Українка Леся. Зібрання творів у 12-ти томах / Леся Українка. — Київ, 1976. — Т. 4. — 352 с.

10. Українка Леся. Зібрання творів у 12-ти томах / Леся Українка. — Київ, 1978. — Т. 10. — 544 с.

МИКОЛА КОСАЧ — НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ

Мені часто болить нерозгадане питання: чому багато видатних українців стають мучениками або несправедливо приниженими? Тарас Шевченко, Леся Українка, Василь Стус і, зрештою, Микола Гоголь стоять в цьому фатальному ряду.

Немало випробувань випало й на долю членів родини Косачів. Серед них належно не поцінований, а до того ж морально дискредитований Микола Петрович Косач. Знайшлися зловмисники, долучилися радянські ідеологи, які творили з нього образ безгосподарного пана, деградованого, напів'яного відлюдника.

Не помилюсь, коли скажу, що завжди людське невігластво, не маючи інших аргументів, часто-густо старається вимазати брудом талант, розум, інтелігентність. Згадайте небезвідомого Бузину, котрий очорнив генія нашого Тараса Шевченка.

Я не ставлю на один рівень ту чи іншу особистість, але схема їх компрометації приблизно однакова.

Микола Косач — славний син Ковельщини. Він народився 3 вересня 1884 року в селі Колодяжному. Хрещений в Свято-Миколаївській церкві села Волошки.

Малого братика дуже любила Леся. Вслухайтесь: «кахоточку, голубчику, татаренятко мое любе, щиро цілую...», — писала поетеса з Євпаторії до рідних.

Малий Миколка вчився малювати, грати на фортепіано. Ольга і Леся навчали його різним наукам. В десять років він мав свого коня і верхи їздив на ньому. Був здоровий, дотепний і балакучий.

Для більш якісного навчання батьки віддали Миколу в київську гімназію. Спочатку вчився нерівно, сторонився гімназистів, а потім «вилюднів» і мав неабиякий авторитет.

З'явилися приятелі-однодумці, серед яких — В'ячеслав Липинський, Борис Матюшенко, Володимир Чехівський, Світозар Драгоманов та інші.

Випускник гімназії Микола Косач був чесною, щедрою і гуманною людиною.

У 1903 році хлопець вступає до Київського політехнічного інституту на агрономічне відділення. Тут захоплюється ідеями соціал-демократів. Стає членом РСДРП і отримує псевдо «Яким». М. Косач веде активну революційну діяльність, бере участь у демонстраціях.

За зберігання забороненої літератури в квартирі заарештовують його сестер Ольгу і Ларису. Миколі вдалось уникнути арешту.

Восени 1907 року Микола Косач одружується з Наталією Дробишевою. Здобувши фах інженера-агронома, повертається в родинний маєток. Працює повітовим агрономом у Ковельському повіті. Згодом стає головою земської управи.

Мирне життя перериває Перша світова війна. Син Юрій писав, що батько воював, і за мужність та героїзм був двічі відзначений (1915 р., 1916 р.).

У 1917 році Миколу Косача обрали головою ради робітничих і солдатських депутатів Сарненської округи. В тому ж році він — житомирський, а пізніше ковельський комісар і делегат від Волині на т. зв. Державну нараду у Москві.

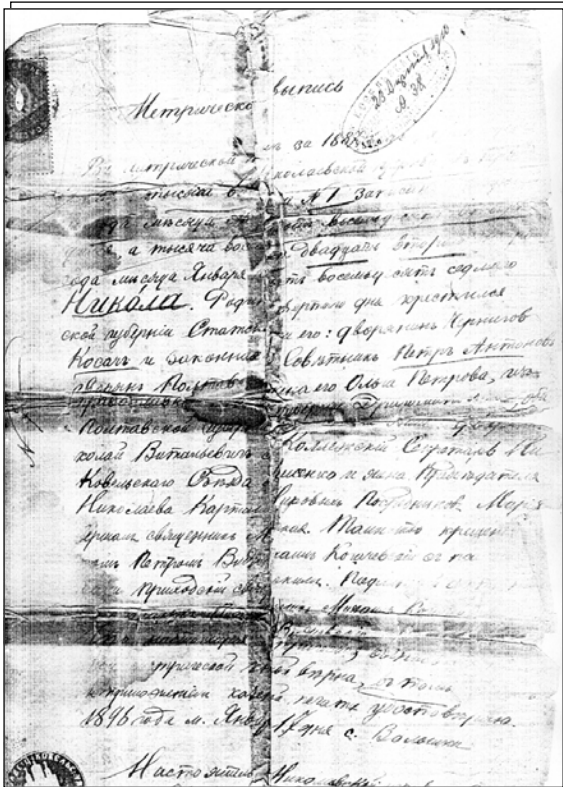
Восени 1918 року М. Косача заарештувала німецько-гетьманська влада за діяльність проти окупантів разом з М. Луцкевичем, М. Кухаренком та іншими діячами.

За ті ж провини у 1919 році його арештовує вже польська окупаційна влада.

У 1920 році Микола Косач — комісар Червоної армії у Рівному та Ковелі.

Тоді легко було заблукати в політичних і соціальних лабіринтах. Попри все, Микола Петрович весь час працював на українство.

У 1920 році стає засновником і головою

Довідка про народження Миколи Косача

ковельської «Просвіти». Надає безвідсоткову позичку на діяльність цієї організації у сумі 5 тисяч марок. З дружиною Наталією створюють притулок для дітей-сиріт. Його стараннями з'являються осередки «Просвіти» в Маційові та Колодяжному, а ковельська організація носить ім'я Лесі Українки. Підтримує приятні і ділові стосунки з сенаторкою Оленою Левчанівською.

Світогляд людини відбивається, мов у дзеркалі, в її діях, особливо — на рівні свідомості. Тому погляньмо на окремі епізоди життя юного Юрія, сина Миколи Косача.

Перегортаючи архівні матеріали із таємного «Звіту Волинського воєводства», ми дізнаємося: «Встановлено, що найактивнішу діяльність серед української молоді виявив Юрій Косач». Він розпочав «Діяльність ОУН» на території Ковельщини, організував 2 п'ятірки з активних проукраїнських хлопців.

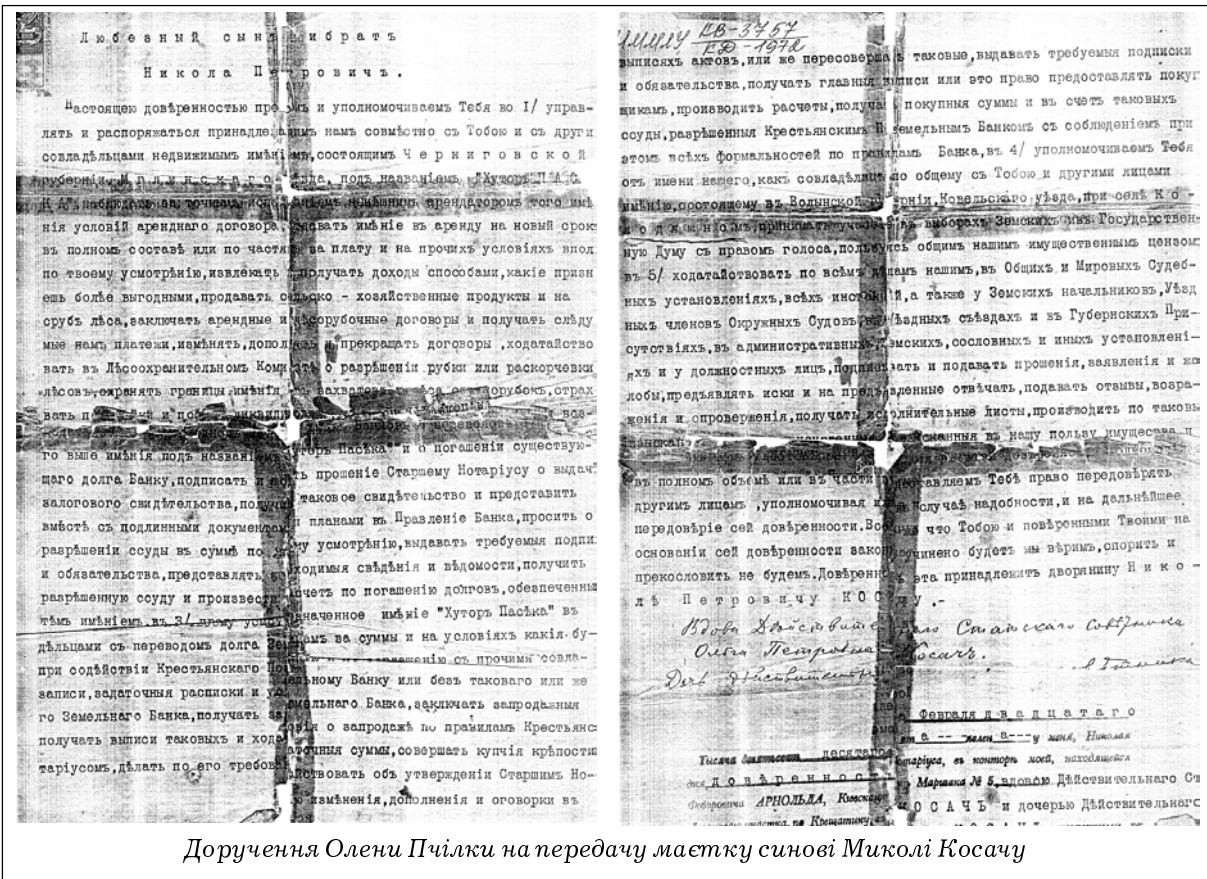
З Мирославом Онишкевичем завербували Володимира Маркевича, Павла Вітрука, Іллю Куницю, Сергія Сочинського. На квартирі Косача (вул. Костюка, 12) обговорили питання утворення товариства, яке має на меті поширення української культури і виховання молоді у дусі української національної ідеї. Товариство повинне бути законспірованим».

Через декілька днів студент Варшавського університету Юрій Косач повідомив членів Товариства про створення у Ковелі Української військової організації (УВО). Контролюючи розвиток подій, у ніч з 22 на 23 вересня 1931 року слідчий відділ у Ковелі приступив до ліквідації УВО. 5 листопада 1932 року окружний суд у Луцьку виніс вирок: за діяльність в ОУН покарати Юрія Косача, Григорія Лісевича, С. Сочинського, П. Вітрука, М. Онишкевича, В. Маркевича і З. Сочинського одним роком ув'язнення.

У звіті наголошено «...що уся націоналістична діяльність зосереджена у руках Самуїла Підгірського», «адвоката, котрий проживає в Ковелі по вул. 3 Травня, 37».

Дослідники звертають увагу на ще один маловідомий, але важливий епізод у житті Миколи Косача. У 1927 році на Ковельщині з'являються редемптористи (Чин Найсвятішого Избавителя). Микола Петрович люб'язно надає греко-католикам свій дім для проведення служби і літургії. Погоджуюся з тими, хто стверджує, що це позитивно вплинуло на рішення створити резиденцію владики Миколая Чарнецького апостольського візитарія у справах католиків східного обряду за межами Галицької Митрополії на теренах Волині.

Беззаперечно одне: дружба з редемптористами зіграла головну роль в тому, що Микола Косач з сином Юрієм приймають греко-католицьку віру. З іншого боку, це був протест проти зросійщеної Православної церкви. І найголовніше — кожен крок Миколи Петровича робиться в рамках української національної ідеї.

Дурочення Олени Пчилки на передачу маєтку синові Миколі Косачу

Після смерті Петра Косача управління маєтком лягає на сина. Бути активним політичним і громадським діячем та утримувати господарство і великий маєток складно. Тому М. П. Косач призначає управителем маєтку свого товариша Володимира Просяниченка. Маємо зазначити, що косачівська господарка лишається прибутковою, розбудовується, ремонтується.

Для підтвердження вищесказаного наведемо короткі виписки із документів, які зберігаються в Житомирському обласному архіві та у фондах Колодяжненського літературно-меморіального музею.

Зберігся документ, який підтверджує довіру до господарського хисту Миколи Косача — це дарча Олени Пчілки сину, на основі якої він стає повноправним власником маєтку і має право «продавать сельскохозяйственные продукты и на сруб леса заключать арендные и порубочные договора и получать следуемые нам платежи, дополнять и прекращать договоры...» і т. д., і т. п. Як бачимо, повна довіра, впевненість в синові як в досвідченому господарникові.

Любов Мержвинська, провідний науковий співробітник Колодяжненського музею, у своїй науковій праці «Микола Косач — господар і орендатор Косачівського маєтку в Колодяжному» на основі документів показує аналітичне мислення Миколи Петровича в підходах до господарювання в колодяжненському маєтку. Це перспективні розрахунки розвитку господарства, на основі яких він мав отримати позику у Селянському банку:

«Из имеющихся в хозяйстве коров и свиней, а также путем покупки на свои средства, организовать стада в 20 коров и 6—7 свиней удовлетворительных в племенном отношении. Таким образом, пользуясь приплодом купленных чистокровных маток главным образом для ремонта производителей, возможно будет поставить в течении 7—8 лет стада в 50 коров и 10 свиней... На оставшуюся сумму 500 р. предполагаю приобрести жеребца тяжеловозного типа...». Навіть все було прораховано в цифрах:

«Расход.

Стоимость полного содержания:
50 коров — 2905 р.
40 шт. молодняка до 1 г. — 3046 р.
20 шт. телок до 2 л. — 982 р.
20 шт. бычков до 2 л. — 2206 р.
2 быка — 220 р.
Итого 9359 р.

Доход.

От продажи:
17 бычков по 300 р. — 5110 р.

18 телок по 200 р. — 3600 р.
5 коров браков. — 500 р.
Выбрак. произв. среднее — 100 р.
Молоко 45 кор. по 100 р. — 1500 р.
Навоз от 50 коров — 400 р.
Навоз 40 шт. однол. — 200 р.
Навоз 2 лет — 240 р.
Навоз 2 быков — 20 р.
Итого — 14660 р.
Чистого — 5301 р.»

Наводяться й інші цифри, які свідчать, що маєток можна зробити прибутковим.

Реалізувати цей проект Миколі Косачу не вдалося — розпочалася Перша світова війна.

Останній документ у цій справі датується 25 лютого 1917 р., після майже 6-річної епопеї з кредитом, коли щось було досягнуто, частину грошей повернуто... Це заява Миколи Косача в тепер уже «Агромический отдел»: «...Ко времени эвакуации Ковельского уезда, т. е. к августу 1915 г. в хозяйстве имелось два производителя породы швиц, свыше 30 коров местной породы, 16 телок полукровных — 2-х леток и 28 однолеток, один боров, 4 матки и около 45 поросят разных возрастов породы йоркшир.

Во время эвакуации быки, еще не оправившиеся от ящера, были оставлены на месте, коровы и свињи были сбыты частью в частные лавки за бесценок. Весь молодняк я пытался эвакуировать в глубь России, но возле Маневич при появлении неприятельских разъездов они были брошены погонщиками. Две матки-кобылицы рысистых кровей были реквизированы по 80 руб. неизвестным прапорщиком из 31 корпуса».

І ще одне підтвердження від дружини Миколи Наталії:

«Я пришло Вам фотографии дома, построек на том дворе, которые крытые черепицей, замечательного бугая «Заворота» и другие достопримечательности и гордости Миколыны».

В родинному маєтку гостують Ізидора, Оксана з дітьми, інші родичі. Варто об'єктивно оцінити політику й економічну ситуацію тих часів. Перша світова війна та революція 1917 р. поруйнували і житло, і господарство, і душі людей. У 20-х роках розпочинається глибока економічна криза. Польська держава проводить жорстку аграрну реформу, яка передбачає парцеляцію — тобто земля поза встановленою нормою передається дрібним і середнім землевласникам. При цьому найкращі землі опинялися в руках польських поміщиків.

Микола Косач як щирий українець діяв по-своєму. Він мовби скидає зі своїх плечей злість на маєток, розділяє його на частини і роздає, надає в оренду або продає за безцінь господарям-колодяжненцям. Очевидно вплинуло на таке його рішення і те, що в сім'ї на той час «проходят ужасные недоразумения» (зі слів дружини). Наталія категорично не хотіла бути поміщицею і господинею в колодяжненському маєтку. Її вабило столичне світське життя.

Існує багато закидів критиків або й звинувачень на нібито «без розсудливі» або

«негосподарські» кроки Миколи Косача. І всі вони висловлюються з позиції матеріальної або побутової концепції. Оприлюдню свою суб'єктивну думку, яка має право на життя.

Микола Косач робить крок відповідно до Христового вчення: «Віддай усе своє багатство і йди за Мною, тоді і здобудеш Царство Небесне». Тому рішення Миколи Косача про те, що краще віддати колодяжненцям своє надбання, а не полякам (а так і було б, бо прикладів, подібних до цього, дуже багато) заслуговує на повагу, а не осуд і критику.

На жаль, як вище згадано, цією «доброю» скористалися окремі підприємливі і не зовсім чесні господарники Колодяжного.

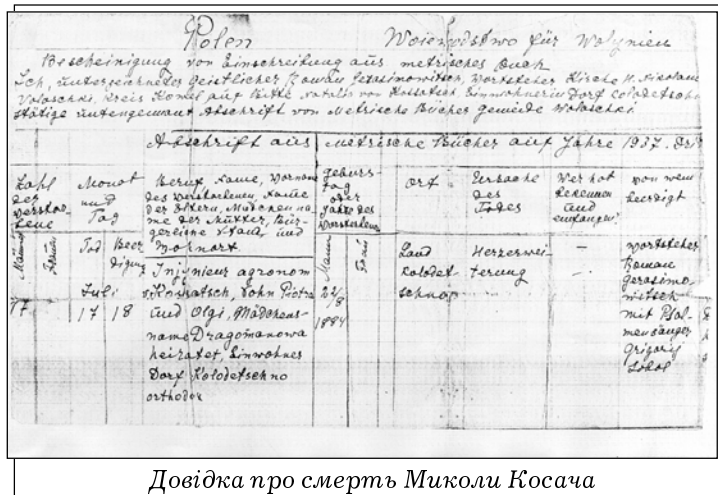
І знову згадаймо Христа, біля якого знаходились ті, що за 30 срібняків продавали і продавались, купляли і обманювали свою честь. Саме з цих мотивів оминаю висловлювання про бідність М. Косача і «бідні» похорони з вуст тих же, хто скористався довірливістю господаря.

Доречно буде звернути увагу на свідчення людей, які описують останні роки життя Микола Петрович викладав на вечірніх курсах при колодяжненській школі. Зустрічався з громадою. Спілкувався, як і колись, з сільською молоддю. Переживав за долю сина Юрія, який був далеко за кордоном. Було, що й самотність розділяв з друзями за келихом звеселяючого напою.

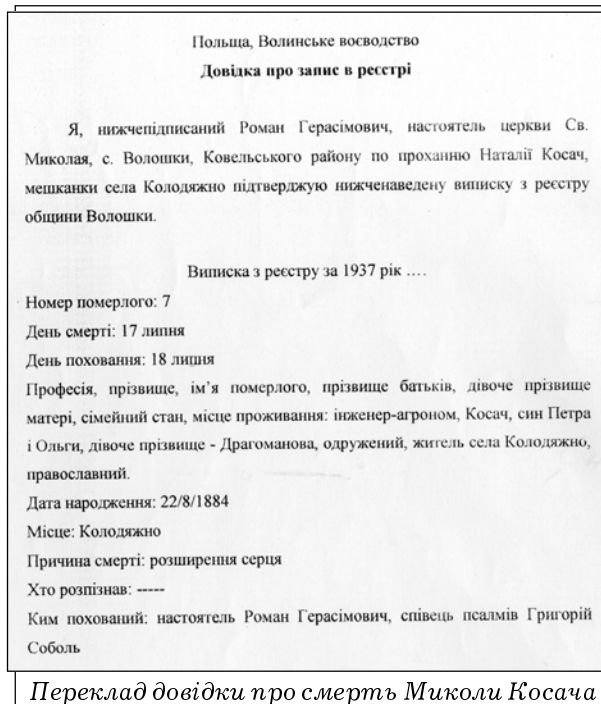
Не забуваймо, що велику лікарську психологічно-врівноважуючу місію для Миколи Петровича здійснював Василь Величковський, який був не просто священиком, але й його духовним наставником. Саме він соборував свого підопічного і відправив 16 липня 1937 року в дорогу до Царства Небесного.

Радує і тішить, що у 2013 році на могилі Миколи Косача встановлено надгробний пам'ятник на колодяжненському цвинтарі, і до цієї акції долучився губернатор Волині Борис Клімчук.

Маємо розвіяти туман сірої неправди. Через той туман історії на нас споглядає активний громадський діяч, борець за незалежність України, голова Ковельської «Просвіти», меценат, досвідчений агроном і господарник, щиро віруюча людина, нащадок славного українського роду — словом, визначна особистість — Микола Петрович Косач.

Довідка про смерть Миколи Косача

Переклад довідки про смерть Миколи Косача

1. Українка Леся. Збір. Творів.: У 12 т. — К.: Наукова думка, 1978—1979. — Т. X, XI, XII.
2. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Репринт. Вид. — Луцьк: ВАТ Вол. обл. друк., 2006. — 928 с.
3. Федорук Л. «Ми з тобою еллінського роду...» / Леся Українка і Микола Косач // Леся Українка і родина Косачів в контексті укр. та світової культури. — Луцьк: Надтир'я, 2001. — 142 с.
4. Леся Українка: доля, культура, епоха. / Ред. Скрипка Т. О., Романов С. Н. — Луцьк, 2010.
5. Мержвинська Л. Наталія Дробишева-Косач. Особистість. Доля. // Леся Українка і родина Косачів в контексті укр. та світової культури. — Луцьк: Надтир'я, 2006. — 226 с.
6. Волинський музей: історія і сучасність. Вип. 3. — Луцьк, 2004.
7. Архівні матеріали Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки.
8. Мержвинська Л. Микола Косач — господар і орендатор Косачівського маєтку в Колодяжному // Волинський музей: історія і сучасність. — Луцьк, 2004. — 394 с.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ЛЕСИНОГО БУДИНКУ

На Наддніпрянщині, Східній Галичині, Волині спогади про славетну українську поетесу Ларису Петрівну Косач (Лесю Українку) почали виходити в різних часописах. Писати про відому талановиту українку почали ті люди, з якими Лариса Петрівна спілкувалася, хто знав її як людину, громадянина, і не лише поціновувачі її поетичного таланту. Так, в 1938 році в часописі «Радянське літературознавство» (Ч. 2—3) з'являється стаття «Спогади Оксани Стещенко «Ясній пам'яті товариша», а згодом у львівському часописі «Наша хата» з'явилася стаття Оксани Стещенко «Літо в Колодяжному».¹ Автор статті пише про спогади дитинства, дні проведення вільного часу в родині Косачів, дім, в якому дитячі роки проводила Лариса Петрівна Косач: «...він мав старосвітський вигляд. Велике вкрите зеленою травою дворище, посеред якого одноповерховий дім на 6 кімнат, а поза нього простягався аж до луку панський сад. В ньому майже не було доріжок, а були лише стежки під старими липами, дубами, ясенями був такий привабливий холодок...». Жилося малій Лесі в Колодяжному досить вільно: «...Її не примушували в певний час вставати..., снідати... Вона не втручалася в хатню роботу. Могла лише часом спекти англійський кекс, зварити крющон чи пунш».² Саме вільна обстановка надихала юну Лесю до творчої літературної праці, або займалась домашнім шитвом: «... Звичайно ми здоровіші — і була нас чимала громадка — розбіглись по лісу на ягоди, а Леся сиділа в затишному куточку і вишивала». Народний волинський одяг користувався особливим повагою, тому його одягали в святкові дні. Так, М. Кремінярівська писала про носіння народного одягу поліщуками: «...На наших вечорах народної ноші волинських стрій майже немає. І так за три роки бачили ми їх лише кілька. Невже це все, що можна побачити на Волині? Невже немає там прадавньої народної ноші? Напевне є. Тільки сховали в стародавніх скринях... Треба тільки трохи доброї волі і завзяття... Вишивку й народний стрій всі там люблять...». Волинський одяг був своєрідний полотняний, з поперечними смугами на рукавах. Головний колір поліської сорочки — яскраво-червоний з домішками чорного. Спідниця з домотканого полотна, перкалеві, квітчасті. Поверх сорочки поліщуки вдягали короткий карсет, який був здебільшого одного кольору, а по краях вишивка. Голову зав'язували хусткою з домотканого полотна з вишивкою. На ногах були постолі в білих онучах, чоботи або черевики.³ Так одягалися не лише на Ковельщині на початку ХІХ ст., але й на Костопільщині (Рівненщина), інших куточках волинського Полісся.

Подібний волинський святковий одяг колекціонувала Леся Українка, на сорочках відшивала рідкісні узори, самі вишиванки майстриня використовувала під час постановки аматорських п'єс. Ось як згадувала про це Оксана Стещенко: «...Ми вибрали п'єсу, що належала перу Лесиної матері — Олені Пчілці «Сужена не огуджена». Брала в ній участь я із Лесею Косач, хтось із кузенів, та інші. Всією виставою керувала Леся. Вона була й режисером, декоратором, костюмером, суфлером...» Саме волинська природа, прості українські люди надихали Лесю Українку на казковий мотив. Недарма з-під пера Л.Українки появилася казка-феєрія «Лісова пісня». Родина Косачів бережливо зберігала пам'ять про Лесю Українку. За життя Лесі мати Олена Пчілка біля старого будинку в Колодяжному звела новий з трьох кімнат, згодом ці два будиночки були заново відремонтовані. Сюди в Колодяжне приїздили до Косачів Б. Грінченко, Іван Франко, композитор Микола Лисенко, науковець-енциклопедист Агатангел Кримський. Востанне в Колодяжне Леся Петрівна приїхала в 1912 р. Згодом була Перша світова війна і в приміщеннях будинків родини Косачів розміщувалась польова пошта, а в 1919 р. — розміщувався штаб українських військ, 1920 р. — радянський виконком. В 30-х роках будівлі родинного гнізда Косачів знаходилися в напівзруйнованому вигляді, тому потребували ремонту. Польська держава була не проти їх продати. Саме волинський громадський діяч, ковельчанин Самійло Підгірський був у числі ініціаторів збереження будинку Косачів в Колодяжному. В лютому 1937 року він звернувся до української національно свідомої інтелігенції: «... Лютий це місяць народин Лесі Українки. Не шануймо цього дня несумними фразами. А подбаймо про те, щоб Лесин домок як найскоріше перейшов у наші руки».

Недарма одна з діячок галицького жіночого руху Костянтина Малецька звернулася до українських громадських організацій підтримати прогресивну ідею викупу будинку Лесі Українки і врятувати його для нащадків: «Невже ж місце, освячене геніальною творчістю найбільшої української поетеси має щезнути з лиця землі, що й згадки про нього не стане». В «Новій хаті» появилася звернення «До всього жіноцтва» з зверненням не бути байдужим і викупити в державі будинок за який попросили 2 тис. злотих.⁴ На той час ці кошти можна було заплатити. Тому у Львові був створений ініціативний комітет, який об'єднав Союз Українок, Народне Мистецтво, жіночі громади, секцію студентів імені Лесі Українки. В лютому 1937 року почали надходити кошти.

Часопис «Нова хата» писала про надходження коштів від пані Ольги Вінгльовської, Бартешев (5 злотих), української дівочої ремісничої бурси зі Львова (19 злотих 30 грошей), запомогового жіночого товариства з Чикаго (10 доларів), Товариства імені Лесі Українки в Гаффордї (5 доларів). Таким чином обійстя родини Косачів, де проживала Леся Українки була врятоване. Українські часописи на теренах західноукраїнських земель неодноразово звертали увагу громадськості на важливості збереження будинку Лесі Українки в Колодяжному.⁵

Подібний будинок Косачів був збудований у 1899 році в Гадячі, в Зеленому Гаю. В XIX ст., на окраїні Гадяча, побудував будинок Михайло Драгоманов, до родинного гнізда якого належала і мати Лесі Українки Олена Пчілка. Історико-краєзнавчу розвідку місця колишнього обійстя зробила дослідниця історик-музеєзнавець Олександра Шалагінова, яка листувалася з племінником Лесі Українки Михайлом Михайловичем Кривинюком, який проживає в Скотеринбурзі: «...Про будинок у Зеленому Гаю я не знаю, хто його будував, лише пригадую, що за «проектом» самої бабуні, як казали в родині. Не уявляю, як той «проект» передавали будівельникам. Певне, у вигляді накреслень загального плану й окремих деталей. Так пригадую, що бабуня була автором форм вікон на фасаді, оберненими до Псла, округлених зверху, із «зірками», з червоними шибками і узору балясин на балконі. Пригадую, що чималу участь у виготовленні деяких меблів за малюнками бабуні брав участь майстер і столяр Тарас Дробний, нащадки якого проживають в Гадячі. Лесі Українці будинок в Гадячі подобався, тому що це була творча лабораторія мислителів Лесі Українки та Олени Пчілки. Ось як з любов'ю пише про родинне гніздо Косачів Леся Українка, запрошуючи на гостину Ольгу Кобилянську: «Мама збудувала тут хорошу хату, де могли б мої приятелі з усього світу зміститися. Околиця тут гарна, горизонт широкий... будемо човном плавати і просто руками, коли вмієте; будемо читати, розмовляти, я буду грати Вам Шумана і Шопена, окрім того українських пісень маю у власній транскрипції. Мої сестри (їх у мене три) покажуть Вам всю околицю, побачите вже таку Україну, що «україншою» нема. Гойдаючись в гамаках попід дубами, прочитаємо Ваші нові твори, а мої хіба старі, бо нових тим часом дасть Бог... Наша хата оточена лісом, а нижче ліс ще більший, не смерековий, а мішаний, але темний і гарний». Тут в Зеленому Гаю в ошатному будиночку, серед мальовничої полтавської природи Леся Українка написала «На руїнах», «У пуші», «Забута тінь» та інші. Та хіба могла думати велика поетеса, що після революції 1917 року від помешкання не залишиться й сліду. Зводячи власні рахунки з Косачами Кіряченко, який був комісаром в Гадячі, наказав вирубати ліс біля будинку, а в 20-х рр. наказав будинок Косачів продати і знести. Напевне, не знайшлося бажання і сили інтелігенції не лише Полтавщини врятувати будинок Косачів, як це зробила галицька та волинська інтелігенція в 30-х рр. XX ст. з будинком в Колодяжному. Серед полтавської інтелігенції поповзли чутки, що будинок Косачів змило в річку Псел, хоча він стояв за 800 метрів від берега. Як пише Олександра Шалагінова, був врятований лише будинок Олени Пчілки, який викупили в роки непу сукновали і мельники Дем'ян та Євген Андрущенки. Від недогляду зникло частина речей з родини Драгоманових-Косачів. Ще в кінці 80-х рр. XX ст. з колекції родини Драгоманових зникали останні речі. Про невігластво з родинними реліквіями Драгоманових і Косачів свідчать спогади Марії Суботи, до якої потрапили книги з бібліотеки Драгоманова та Косачів. «Я пробувала ними топити печі, але грубі палітурки погано горіли. Тоді винесла до комірчини, де їх швидко строщили миші». Спорудити музей Лесі Українки в Гадячі вирішили в 1960 році, та так і не спромоглися, коштів не вистачило, що не скажеш про національну одержимість української інтелігенції XIX століття.

По нині в місті Полтаві зберігся пам'ятник Івану Петровичу Котляревському, відкритий на кошти прогресивної української громадськості, інтелігенції 30 серпня (12 вересня) 1903 р., попри заборони російських царських властей на відкритті якого серед запрошених були Олена Пчілка та Леся Українка, інші представники науки та культури.

«Нині нема й сліду людського житла в Зеленому Гаю, — пише дослідник Олександра Шалагінова. — Живі, трепетні свідки скороминущого часу — барвінок та здичавілі лілеї. Давно вже зрубані столітні дуби — колись на одному з них, за спогадами Антоніни Макарової, в рамці зеленого листа висів портрет Тараса Шевченка. Молоді осики, що повиростали на місці зрубаних, уже встигли постаріти. А ще вигрівається на сонечку в колишньому саду прастара яблуня, під якою любила Леся сидіти з книжкою, зеленіє сливник. У гущавині лісу дзюркоче прозоре джерело, де брали колись воду мешканці Зеленого Гаю».

1. Стещенко О. Літо в Колодяжному // Нова хата. — Львів, 1939. — С. 5.

2. Там само, с. 5.

3. Кремінярівська М. Жіноче вбрання в Костополі // Нова хата. — Львів, 1939.

4. Малицька К. До всього українського жіноцтва // Нова хата. — Львів, 1937. — С. 2.

5. До історії Лесиного домику // Нова хата. — 15 вересня 1937. — Ч. 3.

6. Шалагінова О. Про що шепоче Зелений Гай: з історії родинного гнізда Драгоманових-Косачів на Полтавщині // Олена Пчілка і Гадяч. Науковий збірник — К., 2010. — 95 с.

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО МАЛЯРСТВА У КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКІЙ СПАДЩИНІ АНДРОНИКА ЛАЗАРЧУКА

Усвідомлення важливої ролі пізнання і збереження культурного надбання народу є важливим фактором його національного розвитку. Досвід окремої творчої особистості сприймається як своєрідний індивідуальний вклад у мистецтво. У цій іпостасі вивчення культурної спадщини Андроника Григоровича Лазарчука особливо важливе.

Входженням в історію вітчизняної і світової культури Волинь завдячує художнику Андроніку Григоровичу Лазарчуку, який осягнув та передав на полотні красу волинського краю, духовний світ волинян і багату культуру народу. Творчість митця — своєрідна живописна енциклопедія народного життя, що назавжди зберегла в історії українського мистецтва неперевершені образи простих людей Волині, природи краю в її буденній красі [2, 136].

Початок ХХ ст. ознаменований відродженням українського стилю як типово національного напрямку, особливо в скульптурі, архітектурі, малярстві та графіці. О. Мурашко, І. Труш, І. Северин, М. Бойчук, О. Кульчицька, Ю. Нарбут зверталися у своїй творчості до української тематики.

Сучасник Лесі Українки, ілюстратор літературних видань Олени Пчілки, Андроник Лазарчук був художником глибоко національним, закоханим в рідний край та його людей. На межі ХІХ і ХХ століть він зумів за суворою реальністю і бідністю волинського села побачити високу духовність і одухотвореність його жителів [2, 136].

Про високий рівень майстерності художника А.Г. Лазарчука свідчить запис його імені у Реєстрі професійних художників Російської імперії, СРСР, «російського зарубіжжя», Російської Федерації і республік колишнього Радянського Союзу (ХVІІІ—ХХІ ст.).

Культурна спадщина Андроника Лазарчука залишилась недостатньо дослідженою і вшанованою в Україні у зв'язку з багатьма чинниками, що виникли історично. З утвердженням соціалістичного реалізму розпочалась боротьба з націоналізмом в українському мистецтві. Картини А. Г. Лазарчука десятиліттями не досліджувалися, не експонувалися та не реставрувалися. На довгі роки з плеяди митців зникло ім'я вчителя та художника з академічною освітою, волинянина Андроника Григоровича Лазарчука.

У 70-х роках минулого століття наукову роботу з дослідження життя і творчості Андроника Лазарчука розпочали на Волині: Тамара Левицька, Олекса Ошуркевич, Анатолій Силюк. Колекція творів уродженця Волині, випускника Санкт-Петербурзької Академії мистецтв Андроника Лазарчука у Луцьку багата і різноманітна. Тут картини ранні і зрілі, з жанровими сюжетами, портрети, автопортрети, пейзажі. Старший науковий працівник музею Тамара Левицька багато років працювала над дослідженням спадщини майстра: організовувала виставки, вела переписку з музеями та рідними художника. З її ініціативи проведено реставрацію шести картин Андроника Лазарчука, а у 1995 році в Луцьку і Ковелі експонувалась велика ретроспективна виставка творів майстра із музеїв України, відбулася науково-практична конференція «Андроник Лазарчук і українська художня культура кінця ХІХ — початку ХХ століття». У збірнику наукових праць «Роде наш красний», Волинь у долях краян і людських документах, окремий розділ присвячено художнику А. Лазарчуку, в якому опубліковано архівні документи з фондів Волинського краєзнавчого музею, спогади Олени Лазарчук, Лариси Корнійчук.

Біографія Андроника Лазарчука типова для середнього українського інтелігента кінця ХІХ ст., чий життєвий і творчий шлях був повністю залежний від походження та соціального статусу і був кардинально змінений завдяки непересічному таланту та щоденній праці.

Народився майбутній художник у бідній селянській родині в селі Уховецьк, Ковельського району, на Волині. У дев'ять років хлопчик залишився сиротою, вихову-

вався в родині старшого брата, ходив на науку до польської школи у селі та самотужки малював. Під час навчання в початковій школі у селі Уховецьк його вчитель Й. І. Се-лецький помітив, як Андроник малює, тому порадив після закінчення школи (у 1880 р.) віддати хлопчика в науку до маляра (в Ковелі). «Розповідав нам батько, що то була за наука. Маляр нічого не показував, як і що малювати, й тільки те й знав, що разом з дружиною загадували роботу. Тільки встанеш — принось воду, нарубай дров, замітай, біжи в монопольку по горілку, розтирай фарби, а коли подивишся, як маляр вимальовує ікону, зараз і кричить: «Чого дивишся, не бачив, чи що?». Так щодня. Батька віддали в науку на 4-літній термін, але утік через тяжкі умови і вступив до церковно-учительської школи в Брикові», — писала у спогадах про батька Олена Адрониківна [3, 157].

Відомо, що у 1863 році графиня Блудова стала власницею села Бриків на Кременеччині. За її сприяння у 1873 році там було організовано школу, в якій навчались і діти-сироти з Волинської губернії, був там і Андроник Лазарчук.

Під час навчання у рисувальній школі при Почаївській лаврі з листопада 1886 року по липень 1889 року А. Г. Лазарчук брав участь у художніх розписах Свято-Троїцької та Печерної церков. Науковий співробітник Почаївського історико-художнього музею Рита Сергіївна Квач у своїй книзі «Світочі Почаєва» пише про творчий доробок А. Лазарчука у сакральному мистецтві Почаєва [5, 192].

Наступним етапом біографії художника є документ від 6 серпня 1889 «Вирок сільського сходу села Уховецьк», завдяки якому А. Г. Лазарчук отримав можливість вступати до Академії мистецтв. У документі зазначено, що селяни-власники Уховецького сільського товариства «були зібрані сільським старостою на сход в числі 113 чоловік, із загального складу 162 домогосподарства, що мають право голосу на сході, де слухали доповідь сільського старости про те, що селянин Андроник Григорович Лазарчук бажає вступити до Академії мистецтв вільним слухачем для навчання живопису», тому вони клопочуть про видачу йому на таке навчання документів. Оригінали документів зберігаються у архіві ВКМ.

Після скасування кріпосного права для селянина Лазарчука шлях до академічної освіти був дуже складним, про що свідчать факти біографії художника. Тільки талант, одержимість і наполегливість у заняттях мистецтвом могли вплинути на можливість у найважчих життєвих умовах отримати звання художника в найвідомішому навчальному закладі Росії.

20 жовтня 1901 року попечителем Київського Учбового округу Андроник Лазарчук призначається на посаду вчителя чистописання, креслення та малювання Ковельського Міського училища. Родина Лазарчуків три роки живе у Ковелі. Дома художник облаштував майстерню, в якій малював сам та куди запрошував талановитих учнів.

У 1904 році за невідомих причин Лазарчука було переведено у село Дедеркали Шумського повіту (нині Тернопільщина). Тут він працює вчителем малювання й креслення в учительській семінарії. Там Андроник Григорович, малює велику кількість картин.

Він дуже любив свій рідний край. Щоліта приїздив до Уховецька, мандрував із мольбертом і малював, залишивши величезну кількість пейзажів, натюрмортів, портретів, малюнків, замальовок.

У період революційних подій 1905—1907 р. Олена Пчілка стає організатором видання тижневика «Рідний край». З 1908 р. при згаданому виданні почав виходити й додаток — журнал «Молода Україна», перше періодичне видання для дітей на Наддніпрянській Україні. На сторінках часописів дослідниця і пропагандистка пам'яток мистецтва, помістила чимало репродукцій малярських робіт Тараса Шевченка, Опанаса Сластюна, Федора Кричевського. Водночас вона радо послуговувалася творчою допомогою талановитого волинянина Андроника Лазарчука. Ця співпраця в основному припадає на 1912—1914 рр., коли художник, сповнений енергії і творчих задумів, працював у Дедеркальській учительській семінарії на Кременеччині, та в Конотопській жіночій гімназії на Сумщині.

У той час Андроник Лазарчук був уже відомий як автор робіт «Трудна задача», «Постоялець», «Дідусь», «Шкільний сторож», «Молодиця», як постійний експонент художніх виставок картинної галереї імені Ф. А. Коваленка в м. Катеринодар, на за-

прошення Олени Пчілки, А. Лазарчук прилучився до справи ілюстрування часописів «Рідний край», «Молода Україна» [8, 158].

Цілком зрозуміло, що художника-педагога цікавили проблеми школи, народної освіти, його турбував незадовільний стан розвитку дитячої літератури. У своєму другому листі він висловив своє щире побажання: «Щоб через Ваше видання література наша обогатилась хорошими зразками, особливо ж література для дітей, котрої у нас так мало ...» [8, 158].

Андроника Лазарчука і Олену Пчілку єднала спільність ідейно-світоглядних переконань, художньо-естетичних уподобань, якоюсь мірою — і творчих зацікавлень. Значимими є їх заслуги на культурно-освітній ниві.

Взаємозв'язки А. Г. Лазарчука з Оленою Пчілкою, іншими прогресивними діячами української культури потребують, безперечно, більш ґрунтовного вивчення. Яке повинно зайняти належне місце в контексті культурно-мистецьких взаємин в історії українського мистецтва.

Нелегкою виявилася доля і творчий шлях митця. Про це свідчать скупі рядки автобіографії: «1904—1919 рр. працюю учителем малювання й креслення в Дедеркальській учительській семінарії, Конотопській жіночій гімназії, Кременецькій комерційній школі, у чоловічій та жіночій гімназіях, професійно-технічній школі, педагогічних курсах, трудшколі, Рабфаці міста Борзна, завідував і керував Борзнянськими художніми курсами. У 1919 р. — створив краєзнавчий музей у Борзні, з 1922 по 1925 р. керував ним» [3, 196].

Син Олексій, який народився в 1918 р. уже в Борзні, згадував: «Батька я пам'ятаю як занадто скромного і спокійного по характеру. Я ніколи не чув, щоб він колись підвищив голос в розмові чи кричав на когось. Цього не було ніколи. До всіх людей, знайомих чи незнайомих, він ставився з повагою. Він був справжнім сином свого народу. Його дуже поважали учні та вчителі. На уроках своїх не раз повторював, що у всякій роботі потрібен не лише хист, але й охота до діла, наполегливість... Батько мав величезний вплив на учнів, виховуючи в них естетичні почуття і справжній художній смак, навчав їх любити і цінувати все прекрасне. Приходячи зі школи, майже завжди приносив у своєму альбомі намальований олівцем чийсь учнівський портрет. Не пам'ятаю, щоб батько якийсь день не малював, мав багато замовлень на виконання портретів. Писав портрети дуже швидко і всі дивувалися, як можна досягти такої схожості з оригіналом» [2, 150].

У короткій автобіографії А. Г. Лазарчука зазначено, що з 1922 по 1925 рік він завідував музеєм у місті Борзна, на цій даті Лазарчук завершує автобіографію. Відомості про останні роки життя є в записній книжці, де сказано, що з 1920 по 1933 р. він працював у Садово-городньому технікумі міста Борзна вчителем малювання та креслення. До кінця своїх днів художник працював учителем.

Учні переймали у майстра не тільки основи школи академічного живопису, а й світогляд, чуйне ставлення до всього народного прослідковується потім у їх творчості. Народний художник УРСР Олександр Саєнко — учень Андроника Лазарчука, належить до блискучої плеяди українських митців, чия самовіддана праця на терені створення синтетичного монументального мистецтва національного стилю в 1920—30-х роках була значним явищем не тільки вітчизняної, а й світової культури. Серед учнів Лазарчука народний художник УРСР Володимир Миколайович Костецький, заслужений діяч мистецтв УРСР, а також син художника — український художник кіно та мультиплікації Іполит Андроникович Лазарчук, педагог, маляр, іконописець, майстер ліричного пейзажу Іван Федорович Хворостецький, художник-графік Фрадкін Мойсей Залманович.

Вивчаючи творчий доробок таких майстрів, яким був А. Г. Лазарчук, досліджуючи те, що було ними створено на нелегкому шляху до великого мистецтва, важливо розуміти, що їх творчість була звернена в майбутнє. Напис «Картина не продається» зроблений художником у 1934 році голоду в Україні розкриває розуміння високого призначення мистецтва. У кризову епоху він був сповнений тривоги за долю культури.

З другої третини ХІХ століття в Україні спостерігається активізація мистецького життя. Провідниками високої культури стали зокрема вихованці Санкт-Петербурзь-

кої Академії мистецтв, які були тією групою художників, що впливали на розвиток мистецтва. Нагальна потреба захистити й затвердити власні ідейно-моральні цінності визначала основний зміст творчості найбільш талановитих людей кінця XIX — початку XX століття. У цей період доля мистецтва була тісно пов'язана з долею митця, а суб'єктивність художника, втілена в його творах, ставала ключем до розуміння сутності творчої особистості та загального характеру естетичних пошуків часу.

А. Г. Лазарчук — це талановитий художник-реаліст, художник-портретист, художник-пейзажист, вимогливий учитель, життя та творчість якого повинні повернутись із забуття і стати надбанням нашої культури. На межі XIX і XX століть Андроник Григорович Лазарчук зумів за суворою реальністю і бідністю волинського села побачити високу духовність земляків. Використовуючи досвід передвижництва, він зумів розкрити у своїх полотнах потенційні сили народу, органічно поєднати життєву достовірність та проникливість психологічного аналізу. Це пояснюється тим, що, з одного боку, Лазарчук виріс в академічних традиціях В. Є. Маковського, І. Є. Рєпіна, а з іншого — творчість майстра нерозривно пов'язана з життям та побутом українців [4.104].

Розвиток творчості А. Г. Лазарчука тісно пов'язаний з історичними подіями і відтворює провідні напрямки в культурі кінця XIX — початку XX століть як в Росії, так і на Україні. Багатогранність інтересів художника не вичерпується його педагогічною та художньою практикою. Він був свідком радикальних художніх змін, виникнення, розквіту, вмирання різних естетичних і художніх поглядів.

Переважання реалістичного погляду було головною рисою творчості А. Г. Лазарчука. Це вдало зближувало його як академіста з передвижниками. Художника вирізняла одухотвореність народних образів, уміння пластично мотивувати емоційний стан моделі, її характер, темперамент. Цим він вніс свіжий струмінь в художню культуру України. «У найбільш цікаві та плідні моменти творчості художника виразно намітилися три лінії естетичного розвитку: спочатку передвижницька, яка на певному етапі змикається з модерном, далі — романтична» [6, 124]. Це своєрідне переплетення стилів, їх взаємне проникнення видається цікавим не тільки в сенсі пізнавальному, а й дозволяє гостріше відчутти і глибше зрозуміти складність самого процесу розвитку мистецтва кінця XIX — початку XX століть у Росії і на Україні.

Відомо, що навчався Андроник Лазарчук у майстерні професора В. Є. Маковського, який передав своїм учням прогресивні погляди передвижників. У 1907—1909 роках А. Г. Лазарчук теж брав участь у періодичних виставках картин художників Імператорської академії мистецтв у галереї ім. В. А. Коваленко міста Єкатиринодара (м. Краснодар, Росія), де твори Лазарчука були оцінені на рівні з картинами В. Є. Маковського та К. А. Майкова, про що свідчать каталоги виставок.

Безсумнівно, А. Г. Лазарчук поділяв естетичні принципи творчості М. М. Ге, характерні риси, виражені в новизні трактування традиційних образів, драматичної схвилюваності. Дослідники творчості Ге писали про особливий дар художника передавати рух почуттів, внутрішнє життя портретованого. Можливо, ця особливість творчості художника була особливо близька Андроніку Лазарчуку. У деяких картинах майстрів прослідковується спільна тематика, подібні мотиви та колорит.

Очевидно, що Андроник Григорович не тільки вивчав творчість Ге, але і намагався зберегти для нащадків спадщину майстра. У короткій автобіографії А. Г. Лазарчука є запис: «За дорученням Борзнянської народної освіти організував краєзнавчий музей, який у 1925 році приєднався до Конотопського музею». У цей період ним було зібрано та збережено колекцію картин художника М. М. Ге. Під час дослідження ця інформація підтверджена у листі, що написала Ніна Олександрівна Саєнко, член Спілки художників України.

У творчості А. Лазарчука знайшли відображення риси живописної школи І. Рєпіна, В. Маковського, В. Сєрова. Як і ці великі живописці, А. Г. Лазарчук був захоплений портретним жанром, створив велику серію робіт, у якій зобразив членів своєї родини, односельчан, учнів. Від своїх учителів А. Г. Лазарчук сприйняв принцип психологізму, глибокий аналіз образу, співпереживання.

Твори Лазарчука — це документи епохи, своєрідна живописна енциклопедія, літопис життя українців, волинян зокрема. Вони пронизані щирою любов'ю і симпатією до

простих людей, які оточували його. Це і «Шкільний сторож», «Портрет селянина з палицею», жіночі образи — «Павлінка», «Катерина Кухта», «Феня» і багато інших [7, 172].

Як майстер побутових картин, пейзажів та портретів, він у своїй творчості розвивав кращі традиції реалістичного мистецтва, використовуючи досягнення пленерного живопису. Головні живописні досягнення пов'язані з пейзажним та портретним жанрами: «Батькова хата», «Поліський краєвид», «Автопортрет», які знаходяться у музеї Лесі Українки м. Луцька.

Глибоким співчуттям до злиденного життя своїх земляків пронизані його жанрові полотна. Йому відкривалася краса природи, серед якої жили люди, всотуючи і смуток, і радість буття. У 1907 році, в пору розквіту таланту Лазарчука, з'явилося одне з кращих його полотен — «Молодиця». Тут майстер розвинув ідею єднання людини й природи, зображуючи сільську жінку в пору цвітіння її молодих сил. Закоханий в людину і природу, він розглядав їх в єдності.

У 1963 році дочка художника Олена Михалевич передала сімейну колекцію картин батька до музеїв Києва, Луцька, Борзни та у музей Лазарчука, що був у селі Уховецьк. Відомо що ряд робіт Андроника Лазарчука зберігається в музеях Мінська, Краснодар, Кременця, Чернігова, Конотопа, Севастополя та у приватних колекціях. Комплекс прижиттєвих документів, фотографій, особистих речей, в т.ч. мольберт художника знаходяться у музеї-садибі Лесі Українки в селі Колодажне.

Культурна спадщина А. Г. Лазарчука свідчить про великий внесок майстра у зародження українського професійного малярства кінця ХІХ — початку ХХ ст. «Життя має бути красивим не лише на малюнках», — не втомлювався повторювати художник Андроник Лазарчук.

Сьогодні зростає зацікавленість громадян у вивченні та збереженні своїх коренів, витоків, святинь. Досліджуючи культуру рідного краю, важливо зберегти, упорядкувати та вшанувати спадщину великого волинянина — Андроника Лазарчука. Більше ніж 279 живописних та графічних творів майстра знаходяться у фондах музеїв Києва, Луцька, Борзни, Мінська, Конотопа, Чернігова, Краснодар та у приватних колекціях. Роботи А. Г. Лазарчука знаходяться у запасниках музеїв, рідко експонуються та реставруються. Про вклад учителя та громадського діяча кінця ХІХ — початку ХХ століть Андроника Лазарчука у розвиток українського малярства знають лише у вузькому колі мистецтвознавців.

Важливість дослідження, вивчення та наукового осмислення культурної спадщини художника, учителя і громадського діяча Андроника Лазарчука, зумовлена необхідністю відродження пам'яті про видатних українців, які стояли біля витоків становлення професійного українського малярства.

---

1. Андроник Лазарчук і Ковельщина // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю магдебурзького права. — Луцьк, 2003. — Ч.1. — С. 148—154.

2. Андроник Лазарчук і українська художня культура кінця ХІХ — початку ХХ століття: З матеріалів наук.-практ. конф., присвяч. 125-річчю від дня народж. // Волинський музей: Історія і сучасність: Наук. зб. — Луцьк, 1999. — Вип.ІІ. — С. 136—153.

3. Андроник Григорович Лазарчук // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т.ІІІ. — С. 153—198.

4. Інчакова С. А. // Петербурзька академія мистецтв та формування української художньої інтелігенції кінця ХІХ — початку ХХ століть. — М., 2004. — С. 147.

5. Квач Р. С. Світочі Почасва. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011. — С.192.

6. Левицька Т. Лазарчук Андроник Григорович // Образотворче мистецтво. — К., 2005/04. — С.16—19.

7. Левицька Т. Камерність і ліризм у творчості Андроника Лазарчука // Вітчизна. 2005/03—04. — С. 171—176.

8. Ошуркевич О. Ф. Андроник Лазарчук і Олена Пчілка: з історії творчих взаємин / О. Ф. Ошуркевич // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. 3. — С. 158—161.

СВІТ ОБРАЗІВ АНДРОНИКА ЛАЗАРЧУКА

Андроник Григорович Лазарчук (1870—1934) — одна з найвизначніших постатей у культурному просторі Волині кінця XIX — початку XX століття. Його різносторонній талант наполегливо й болісно прокладав собі дорогу серед складних перипетій того далекого і непростого часу. Вірний рідному народові, з життя якого завжди черпав теми і сюжети своїх творів, він разом з ним переживав усі незгоди і радощі.

Андроник Лазарчук належить до покоління тих українських майстрів кінця XIX — початку XX століття, у творчості яких знайшли своє вираження особливості художнього процесу нової епохи. Тоді відбувалося певне переосмислення естетичних канонів і велися пошуки нових виражальних засобів, нової образної мови. У річищі цих пошуків формувалася нова генерація українських митців, на творчості яких позначився вплив європейських художніх течій.

У складну перехідну епоху кінця XIX — початку XX століття утвердження світу духовних цінностей творчої особистості формувалося і виражалося в індивідуальному самобутньому прояві. Тісний зв'язок А. Лазарчука з народом визначив реалістичний напрям його мистецької творчості, але не відмежував від творчих шукань часу. У своєму еволюційному розвитку він не уникнув впливу модерних течій і у кращих роботах досягнув гармонію реалістичного пленерного живопису, збагативши палітру багатобарв'ям. У ряді творів він близький до імпресіоністів з їх утвердженням краси повсякденної дійсності, бажанням зробити буденний мотив, видозмінений під дією сонця і повітря, естетично значимим. Передача світла, повітря, чистий колір, переростання етюда у самостійний твір — усе це було співзвучне творчим пошукам нового покоління митців.

Не обминув художник і захоплення модерном, яке стало для нього наступним кроком на шляху досягнення декоративної сутності світу. Проживаючи далеко від культурних центрів, у несприятливих умовах, принизливій бідності, він творив своє самобутнє мистецтво, покладаючись на інтуїцію, смак живописця, талант, відпущений Богом, і щоденну працю.

Андроник Лазарчук — художник ліричного складу. В його творчості були етичність і замріяність, той український національний код, який мала й Леся Українка.

Пробував свої сили митець у різних живописних жанрах. Чудові його настроєві пейзажі, життєво достовірні картини побутової тематики, обширна портретна галерея образів селян, жінок, дітей, представників інтелігенції. Зберігає родина нащадків А. Лазарчука і кілька його натюрмортів.

Відомий Андроник Лазарчук і як ілюстратор часописів «Молода Україна» і «Рідний край», редактором яких була письменниця Олена Пчілка (Ольга Петрівна Драгоманова-Косач). Працював майстер над створенням ікон, величних вівтарних образів, брав участь у монументальних розписах українських храмів, зокрема — Свято-Троїцької, так званої Теплої зимової (тепер Похвальної) і Печерної церков Почаївської Свято-Успенської лаври.

А. Лазарчук був художником на вчительських посадах. 36 років життя він віддав педагогічній праці, хоч завжди з великим натхненням і захопленням малював. Його педагогічна діяльність сприяла поширенню художньої освіти в Україні. Служба у навчальних закладах була для нього також важливим джерелом існування. Водночас вона нерідко призводила до творчих втрат.

Життєва і творча біографія А. Лазарчука бере свій початок на Волині. Народився майбутній художник 3 січня (за старим стилем) 1870 року в селі Уховецьк Ковельського повіту Волинської губернії, неподалік Колодяжного — садиби Косачів. З рідними місцями пов'язані його перші художні враження. На все життя він зберіг любов до рідного села, часто згодом повертався туди. Природа поліського озерно-лісового краю стала джерелом його натхнення і живила впродовж усього життя.

Як і багато провінційних художників селянського походження, А. Лазарчук розпочав свій шлях із науки в маляра-іконописця в місті Ковелі. Пізніше була рисувальна школа Почаївської Свято-Успенської лаври, а від осені 1889 року — він вільнослухач (ця категорія студентів не забезпечувалась стипендією і гуртожитками, але мала однакові можливості з іншими вихованцями закінчити повний академічний курс з усіма

відповідними правами і привілеями) Санкт-Петербурзької Академії мистецтв, де пройшов велику і ґрунтовну школу реалістичного мистецтва (1889—1897). Андроник Лазарчук виріс і виховався в середовищі передвижників і їх ідеалів. Навчаючись згодом на Педагогічних курсах при Академії (1899—1900), відвідував майстерню професора Володимира Маковського, видатного російського художника-передвижника, майстра побутового жанру. Роки навчання заклали міцний фундамент майстерності, яку А. Лазарчук невпинно вдосконалював. Талант його розвивався поступово, крок за кроком.

Андроник Лазарчук був міцно пов'язаний із художньою культурою минулого, з її традиціями, і для нього правда життя, принципи реалізму були надзвичайно важливими. Знаходячись під значним впливом передвижників, він нерідко підпорядковував живопис вимогам ідейного змісту. У той же час, це був художник, який дивився у майбутнє і у кращих своїх творах був на одному рівні із сучасними йому напрямками європейського мистецтва.

На початку свого творчого шляху А. Лазарчук намагався показати різноманітні характери і типи з народу. У прагненні дати соціально-побутову характеристику дійових осіб виявилось його захоплення жанровими творами. У молоді роки він наслідував свого вчителя, переймаючи все краще, що було властиве В. Маковському, створюючи живописні оповідання («В селянській хаті», «На вокзалі», «Родина сумує» (інша назва «Сім'я без батька»), «Завсідник шинку», «Постоялець»). Художник багато уваги приділяє докладній розробці сюжету, точній передачі психологічного стану персонажів. Його твори ретельно продумані, оповідні за характером.

З великою любов'ю Андроник Лазарчук відтворює життя своїх односельців. Малюючи селян, зображає їх у різних життєвих ситуаціях: у православному храмі, в колі сім'ї, на відпочинку, в трагічні моменти, за склянкою вина і грою в карти в задимленій корчмі («В церкві», «В сільській хаті в Уховецьку», «Лірник», «Похорон на Волині», «В корчмі»). Об'єктивно висвітлюючи сучасну йому дійсність, фіксує риси побуту і звичаїв своєї епохи, порушує проблеми соціальні, моральні, етичні. Так, зображаючи завсідників корчми, старовинного закладу, своєрідного сільського клубу, де можна було зустрітися з друзями, обмінятися новинами, укласти господарську угоду і розпити могорич, де завершувалися обряди прийняття хлопців до парубочої громади, майстер ніколи не забував, що водночас корчма була уособленням біди і зла, бо в ній часто пропивалися останні гроші («В корчмі», 1901).

З інтер'єрів жанрові сюжети виносяться на природу, стають її частиною, зливаються з нею. У таких творах пейзажу відводиться рівнозначна з персонажами роль. Нерідко дія відбувається на сільській вулиці, яка з давніх давен була громадським місцем, де обговорювалися, вирішувалися й утверджувалися певні правила та етикети, принципи співжиття. Вулицею пролягав і останній шлях людини. З найбільшою повнотою усе пережите особисто майстром було узагальнене в одному із найсумніших його полотен — «Похорон на Волині». Розгрузною сільською дорогою повз покривлені мазанки рухається до церкви жалобна процесія. Попереду несуть хрест і хоругви. На возі, запряженому волами, у домовині — покійник, а далі йдуть родичі та односельці. Тужливо згасає обрій. Голосять жінки за померлим. Уся скорботна хода в чорному та сірому зливається в єдиний образ. Відчуття трагізму посилює колорит полотна, побудований на градації нюансів сірувато-сріблясто-блакитної гами, озвученої спалахами свічок і червоною хусткою молодої жінки в білій свитці. Суворі кольорова стриманість, соціальне звучання, композиційна майстерність і «режисура» твору роблять глядача причетним до цієї печальної події, змушують його разом з героями переживати драматизм сцени.

Перебуваючи у «полоні жанру», А. Лазарчук пробував опанувати принципи багатотіфурної «хорової» картини із зображенням дійових осіб і подій в етнографічних подорожнях і своєрідності сюжетних ситуацій. У записній книжці художника 1903 року є рисунок олівцем композиції «Лірник». Тут сцена налічує гурт із 16 постатей, в ескізі залишається 13. Невідомо, скільки осіб було на великій картині «Лірник», яку, за сімейними переказами, в роки фашистської окупації німці, грабуючи цінності, вивезли з України.

У картині «Самосуд у селі Уховецьку» художник звертається до передвижницького прийому протиставлення. Остеронь від обурених селян, готових розправитися з крадієм, якого на злочин штовхнули бідність і злидні, стоїть інтелігентного вигляду чо-

ловік у чорному, який мовчки спостерігає за всім, що відбувається. Цікаво, що у початковій композиції, ця постать відсутня.

Вивчення підготовчих етюдів і ескізів дозволило не тільки уявити метод і етапи роботи А. Лазарчука над картиною, прослідкувати за зміною його задуму, прийомами побудови композиції, але й зрозуміти характерні особливості його почерку, стилю, техніки письма, трактування облич, жестів, рухів, датувати окремі твори.

І все ж майстру більше імпонувала невелика картина-новела, позбавлена внутрішнього драматизму. М'яка побутова інтонація, камерність притаманні жанровим однофигурним творам: «За мольбертом», «Студенти на відпочинку», «За читанням», «Жінка в білому», «Свято в найми заблукало», «Покоївка».

У характерній для жанрових робіт митця оповідній реалістичній манері написано кілька творів, що зображують навчання юнаків іконопису. Світла вохриста гама картини «В науці у маляра» допомагає відчутти атмосферу простого і чесного життя, яке протікає в скромній майстерні іконописця.

Мотив самотності, самоізоляції стає головним у його творах, присвячених темі солдатчини. Художник не ставить собі за мету відтворити казарменне життя, а створює окремих індивідуалізованих образів людини, ізольованої від навколишнього світу. Колористично-композиційний лад полотна «В казармі», що виражає тужливий настрій, можна висловити лише шевченківською поезією:

...Тільки я
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я.

Тема лихого солдатського долі прозвучала у творчості А. Лазарчука так переконливо ще й тому, що навчання самого художника в Академії було перервано призовом до війська. Служив в Іжорському резервному батальйоні полку, який квартирувався у Санкт-Петербурзі. Вдень була муштра, а ввечері відвідував рисувальні класи Академії мистецтв. Для творчості використовував кожну вільну хвилину. Малював жанрові сцени з життя військових, портрети товаришів-солдатів. Військові на його малюнках позбавлені романтичного ореолу, постають перед глядачем буденно, без будь-якої пози.

Тісний контакт художника з природою, його поїздки до рідного села в період навчання і в наступні роки багато в чому допомогли йому знайти себе як пейзажиста, визначити коло улюблених мотивів, виробити свою пластичну мову. Пейзаж став для А. Лазарчука рідною стихією. Тут формувалася й удосконалювалася його майстерність живописця. Він віддавав перевагу пейзажному етюдіві, орієнтувався на постійну роботу з натурою.

Живе спілкування художника з природою допомогло йому самостійно опанувати закони плерного малярства. Він вчиться бачити складну взаємодію повітря, світла, всіх предметів довкілля. Його галерея образів — це краєвиди Почаєва, Кременця, Шумська, Борзни, Уховецька, Дедеркал — міст і сіл, з якими пов'язала його доля художника. У них відчутний шарм тонкого ліризму, що завжди був співзвучний душі українців.

А. Лазарчук створив свій неповторний образ Волинського краю, невіддільного від душі поліщука. Скромну і тиху природу Волині малював безліч разів. Писав її такою, якою відкривалася вона його серцю, стану душі. Коли дивишся на ясні і поетичні пейзажі художника, то й особисті якості майстра уявляються такими ж гармонійними. А. Лазарчук був людиною щедрої душі, вишуканого благородства, вродженої інтелігентності. Відзначався доброзичливим і лагідним характером. Працелюбний, скромний, чуйний, він був добрим і уважним до людей, завжди допомагав друзям, учням, усім, хто до нього звертався.

Багато років, придивляючись до природи, художник майстерно передавав найтонші нюанси її настроїв, інколи розігруючи на невеликих своїх полотнах цілі симфонії світло-тінювого багатства кольорів. Подих живого повітря, мінливість сонячного світла, тремтіння барв — усе це стає близьким і співзвучним йому. Пейзажі А. Лазарчука вводять людину у стан споглядання зображеного, «від серця» передають переживання художника. І глядачеві відкривається воістину безмежний світ краси і духовності, здавалось би, у найнепримітнішому прозаїчному мотиві.

Волинські краєвиди А. Лазарчука приваблюють простотою змісту. В їх образну структуру він вводить конкретні мотиви. Малює польові дороги, копиці сіна, тихі річки,

околиці села, хутірці, одинокі дерева, луги, озера, курні хати. У них, зазвичай, видовжений формат полотна. Поліський краєвид, так би мовити, «стелиться», має яскраво виражений горизонтальний характер. Горизонтальні лінії, що панують в етюдах, посилюють враження спокою, визначають фронтальну побудову композиції, паралельну картинній площині («Поліський краєвид», «Пейзаж з копицею сіна», «Мое Полісся»). Більшу частину простору творів «Косовиця», «Хата в лісі», «Сільський краєвид», «Мое Полісся» займає смуга землі, меншу — неба. Лінія горизонту, зазвичай, паралельна рамі картини.

Зберігаючи цілісність загального враження, А. Лазарчук уміє знайти деталі, котрі роблять пейзаж особливим. У крайобrazі «Біля Голоб. Після збору врожаю» (1910) панує мінорний настрій. Художник зображує осіннє поле, яким сиротливо бреде самотній чоловік. Це природа перед сном. Невдовзі зима зітре усі сліди життя.

Інкони А. Лазарчук намагається охопити поглядом увесь край. І тоді широка панорама лісів і полів, звивистих річечок і доріг, хаток, які затишно примостилися на узліссі, отримує в його пейзажах епічне звучання.

Волинські пейзажі А. Лазарчука по-справжньому хвилюють. Художник передав природу того українського регіону, що став і рідною домівкою геніальної поетеси Лесі Українки, і натхненником прекрасних і трагічних колізій «Лісової пісні». Це і реальні ландшафти, і вже ніби сценографія до театральної інтерпретації драми-феєрії «Лісова пісня», своєрідного поетичного символу Волинського краю.

З надзвичайною панорамною широтою розгортає він пейзаж у картині «Дедеркальський краєвид» (в колекції Національного художнього музею України), ніби спостерігає його з пташиного лету. З легкістю і невимушеністю передає свіжість ранньої весни — вологе повітря, яке огортає землю, дерева, залишки снігу.

Цікаво побудовано велично спокійний пейзаж «Почаїв». Тут ліризм поєднується з прагненням до узагальнення й епічності. Архітектуру Почаєво-лаврських пам'яток А. Лазарчук трактує живописно. Вписуючи силуети церков на вершині гори у багатопланову композицію, він розчиняє їх у літньому мареві. Здається, що на краєвид накинута тонкий серпанок, у повітрі — прозора димка, притишена імла. Перший план картини добре поєднується з другим. Але функції у них різні: перший, наближений до глядача, детально розповідає про земне. Другий план з високим куполом неба і золотими банями храмів піднімає над буденністю, серцем наближає до Господа. При гармонійній поєднаності всього земного — землі, рослин, світу — в усьому мовчазна і спокійна присутність Бога і Божої Благодаті. Холодна кольорова гама цього розкішного краєвиду побудована на градаціях зеленого кольору, варіаціях сірого, фіолетового і блакитного відтінків.

Романтичні сплески душевних поривань художника виражені у безкінечних просторах землі, в майстерних чергуваннях планів, у спогляданні висоти неба у краєвидах «Мої Дедеркали», «Безкрайня далина», «Пейзаж з вітряком», «Рідні простори», «Пейзаж з видом на Кременецькі гори» та інших. Він віддавав перевагу літнім мотивам, рідше осіннім, є кілька весняних і зимових.

Пейзажі А. Лазарчука — це справжні живописні перлини. Більшість з них написані з винятковою майстерністю мініатюриста. Опанувавши складні закони малярства на відкритому повітрі, А. Лазарчук зрозумів великі можливості тонального живопису, що дозволяв засобами колористичних відтінків і рефлексів природи передавати складну гаму почуттів людини і її переживань. У його художній манері неважко побачити нові якості і зрушення, які посилюються під впливом яскравих і щедрих барв української природи, народного побуту.

Полотнам «На околиці села Уховецька», «Мелодія лісу», «Старе Полісся», «Лісова дорога», «На узліссі», «Батькова хата», «Серед дерев прадавнього лісу» властиве плернерне розуміння кольору. Тонові переходи створюють відповідний поетичний настрій і певне емоційне звучання. Художник наповнює твори світлом і сонцем, кидає сонячні рефлексів на зелень дерев і трави, об'єднуючи всі елементи загальним тоном.

У картині «Чернець у дубовому лісі» (1905) його приваблює відкрите сонячне світло, передача якого завжди була одним з найскладніших завдань плернерного живопису. Змінюється і творчий метод А. Лазарчука. Тепер художник, вибираючи теми передвижницького кола, розчиняє їх у пейзажному оточенні, синтезуючи з інтенсивною колірністю, типовою для мистецтва початку ХХ століття, тим самим позбавляючи їх передвижницької сюжетної самодостатності. Природа нерідко виступає в його картинах

як психологічний компонент. І він вчиться розуміти і застосовувати цей арсенал різних засобів.

Рідкісне почуття таємничої єдності людини із простором неосяжного Всесвіту заклад художник у картині «Дівчинка в червоній сукні». Він зобразив її одну серед привільного зеленого поля і далекого силуету церкви на обрії. Улюблений колірний тандем художника — червоне і зелене — відіграє тут важливу роль у колористичній організації полотна.

І в наступних творах автор нерідко добивався глибини внутрішнього звучання образів за допомогою контрастного зіставлення двох основних тонів — червоного і зеленого, в межах яких розміщувались близькі за звучанням відтінки.

Доволі часто й охоче, звертаючись до створення портретів сільських дівчат і жінок, скромних і працюючих, художник поєднує індивідуальність образів з багатством живописної палітри. У них з особливою силою проявилася любов А. Лазарчука до інтенсивних фарб, де головним колористичним акцентом ставали яскраві червоні хустки («Етюд селянки», «Портрет дружини в червоній хустині», «Українка»).

Розвиваючи ідею єднання людини і природи, А. Лазарчук у картині «Молодиця» (1907) підсумовує досвід пошуків у царині пленерного живопису. Суть її — в поетизації образу молодої, повної сил, здоров'я й енергії жінки-поліщучки. В її рум'яному усміненому лиці, в карих очах відчувається сила характеру, весела вдача. Соковитий живопис, вільна манера письма, сміливі дзвінки фарби (червона, зелена, синя, біла, вкраплення жовтої і рожевої) посилюють мажорне звучання картини, прославляють радість життя, щедре багатство народного смаку.

Привабливість мистецтва А. Лазарчука цього періоду — в теплоті, сонячності, в умінні художника безпосередньо передати враження. Очевидні успіхи А. Лазарчука — живописця, передовсім у галузі пленеру, дають підстави стверджувати, що як колорист він нітрохи не відставав від художніх пошуків свого часу. Його творчі сили досягли найвищого розквіту.

У цей час (1906—1916) А. Лазарчук стає постійним учасником виставок у Катеринодарі (нині Краснодар), також виставляється в інших містах — Сумах, Мінську, Кременці. Його твори позитивно оцінює критика. «Хороши картини А. Г. Лазарчука, а некоторые прямо великолепны... А. Лазарчук — ...художник с прекрасной техникой», — писав один із рецензентів (Вестник Волини. — 1908. — 31 августа).

Твори митця прихильно зустрічають глядачі, їх купують для музеїв і приватних зібрань. Восени 1907 року в Катеринодарі, на 4-й періодичній виставці картин художників імператорської Академії та інших російських шкіл А. Лазарчук вперше демонструє вершинне своє полотно, або, як нині прийнято говорити, знакове — «Молодицю». Ним автор дуже дорожив. У листі до Федора Коваленка, організатора виставок у Катеринодарі, зазначив: «...картина не продається».

Виразність його творів зростає. Збільшується роль етюдних форм портретного малярства. Свіжість сприйняття, етюдну безпосередність зберігають його полотна із зібрання Національного художнього музею України («Селянин з Волині», 1910; «Портрет курсистки Фані», 1910; «Портрет селянина з Почаєва», 1914; «Портрет брата художника Степана», 1913; «Портрет селянського хлопчика», 1914). Майстер відтворює індивідуальні особливості натури, її настроїв і стан у мить портретування. У них художник продовжує пленерні пошуки, виявляючи підвищений інтерес до колористичних рішень, яскравих кольорових фонів. А живопис стає більш імпульсивним, набирає декоративної звучності.

Надзвичайно красивий за своїми живописними якостями «Портрет доньки Олени в білій блузі», яку зобразив автор на тлі яскравої свіжої зелені. Його прозорі фарби чисті, напоєні світлом, повітрям. Художника тішило це важке живописне завдання — писати натуру в сонячний день. Але відчувається, що тоді йому працювалося легко. Золотокоса дівчинка прекрасна, як сама весна, як зупинена мить щастя.

Високу поезію світлої і чистої юності вдалося майстру передати і в іншому невеликому за форматом портреті Олени із зібрання Музею Лесі Українки при Волинському національному університеті. Зосереджуючи увагу глядача на осяяному світлом обличчі героїні, автор знову ж обирає погрудну форму портрета. Художник полюбляв погрудні зрізи постаті у прямокутних композиціях, через що обличчя портретованого майже завжди є одночасно зоровим і композиційним центром полотна.

У мажорному плані виконано і портрет художниці Оксани Косенко з палітрою і тон-

ким пензлем у руці (навчалась у студії А. Лазарчука в Борзні). Вишукана і граційна, з одухотвореним, трохи мрійливим поглядом, вона випромінює квітучу молодість («Портрет молодої художниці»).

Особливим душевним теплом зігріто портрети дружини художника Таїсії Синьковської — його музи і терплячої моделі. Тут суто мистецькі завдання поєднувалися з багатогранністю особистих стосунків.

Шукав своїх героїв А. Лазарчук у середовищі тих людей, яких добре знав, і в цьому вбачав своє покликання. Здебільшого малював портрети людей свого кола — колег, однодумців, учнів. Улюбленими моделями були його рідні. Чимало уваги приділяв художник зображенню дітей. По-різному він вирішував композицію та малярські проблеми. У побудові композиції портретів переважає принцип статичного зображення моделі. Постаті портретованих подаються в погрудному, поясному, інколи — поколінному і на повний зріст зображенні, фронтально, у профіль або в невеликому повороті.

Цікавий також його інтер'єрний живопис з жіночими посталями, при написанні яких найчастіше художникові позували дружина і донька Олена («Жінка на веранді», «За піаніно» — обидві у Хмельницькому обласному художньому музеї).

Тема гри на піаніно свідчить про великий інтерес художника до музики. Він мав артистичну натуру. Його брат Трохим грав на скрипці, а сам він гарно співав. Доньці Олені купили піаніно. Вона не стала професійним музикантом (працювала бухгалтером у банку), але грою своєю зачаровувала. Дома часто влаштовували сімейні концерти, і тоді митець брався за пензель.

Високу майстерність А. Лазарчука як колориста засвідчує його здатність досягнути помітного живописного ефекту скупими засобами. Такі його твори позначені пошуками нової малярської мови. У них кольорова гама тяжіє до однотонності з домінантою сірих, сталевих, синіх або чорних кольорів.

Віртуозно обіграє А. Лазарчук чорний колір. Він у нього не монотонний і аморфний, а живий, експресивний. Особливо ефектно виглядають жіночі портрети. Художник милується чорним і малює усю палітру почуттів: і ніжність, і пристрасть, і фатальність. Чорний — це як квінтесенція усіх кольорів. Уміння А. Лазарчука побудувати твір в одній домінуючій колірній гамі і віднайти в цьому певні відтінки настроїв та почуттів моделі свідчить не лише про високий рівень його майстерності, а й про відповідність творчих шукань митця духові часу.

При аналізі художніх уподобань А. Лазарчука помітно, як поступово він переборює естетичні ідеали передвижництва. У його творчості відчутними стають віяння модерну.

«Портрет доньки Олени в чорному капелюсі» — кращий твір художника. Його створено за всіма законами стилю модерн і написано в особливій живописно-графічній манері, яка поєднує гострий одухотворений малюнок із глибоким по тональності колоритом. Тут А. Лазарчук повністю переосмислює принципи творення портретного образу, звільняючи його від натуралістичної описовості. Його живописна система зазнає суттєвих змін. Художник виявляє нове розуміння таких важливих категорій засобів виразності, як колір, колорит, лінія, композиція. Поєднання чорного і різних градацій синього створює тонкий колірний ансамбль. Щільний, ніби згущений живопис, експресивна манера письма посилюють враження від цього твору, надають йому підкресленої декоративності і збільшують значення кольору як емоційної характеристики. Графічно стилізоване зображення набуває форм естетичного знаку, символу, але не втрачає зв'язку з індивідуальністю моделі. Образ героїні просякнутий чарівною внутрішньою силою.

На живописну манеру А. Лазарчука — холодний колорит, артистичний і водночас точний рух пензля звернув увагу український поет Іван Драч, оглядаючи у 1995 році ювілейну виставку художника в Луцьку. І, як тонкий поціновувач мистецтва, висловив думку, що деякі картини А. Лазарчука, зокрема і «Портрет доньки Олени в чорному капелюсі», можна порівняти з творами видатного російського художника Валентина Серова.

Творчу індивідуальність А. Лазарчука — художника репрезентує досить розмаїта колекція живописних і графічних автопортретів різних етапів його життя. Вони характеризують митця як цільну яскраву особистість і є свідченням притаманної йому жадоби пізнання. У них він наче намагався зазирнути у власну душу, пізнати себе, осмислити власне життя, а через самопізнання у творчому процесі йти до художнього пізнання інших. Спочатку — молодий і красивий з надією і вірою у щастя на землі —

романтичний «Автопортрет» 1890-х; у розквіті фізичних і творчих сил — «Автопортрет у капелюсі», 1908; у пору творчої зрілості — «Автопортрет» 1910-х; у мить найбільшого щастя, коли душу переповнили почуття, — унікальний автопортрет «Художник сміється», підписаний і датований 16 серпня 1915 року. Це одне із найбільш оптимістичних і сміливих за формою полотен. Світлотіньова гра на широко усміхненому рум'яному обличчі художника, енергійна кладка фарб — усе свідчить про бажання живописця просто і відкрито радіти життю.

Образ художника в пізніх полотнах набуває нових якостей. Автопортрети того періоду сповнені гіркої життєвої правди. Їх можна назвати сповідальними. У них особливо гостро виражено почуття болю і тривоги, в них присутнє щось важке і безрадісне.

Надломленим і трагічно приреченим виглядає А. Лазарчук в «Автопортреті в зимовій шапці» (1931). Час майстерно змінив його обличчя. Перед старістю, хворобою і смертю усі художники рівні.

В автопортретах А. Лазарчука немає ніяких натяків на творчу біографію. Малярський антураж — палітру і пензлі — він ніколи не зображав. Те, що перед нами художник, видавали тільки очі: вони спостерігали, вивчали, вдивлялися в навколишній світ. Очам, як дзеркалу душі, належала важлива роль в автопортретах майстра.

В останні роки життя, які в часі збіглися з голодомором в Україні, А. Лазарчук розробляє ряд цікавих тем. Герої його творів — конкретні історичні особи, найголовнішою з поміж яких, безперечно, є постать прометеївського типу — гетьмана Івана Мазепи. А. Лазарчука зворушила й захопила хвилююча оповідь про велике кохання І. Мазепи. Картина «Марія і Іван Мазепа в Батурині» (м. Ніжин, приватне зібрання), присвячена останній любові старого гетьмана до юної красуні Мотрі Кочубеївни, доповнює цикл художньої «мазепіани».

Великий інтерес для митця становлять також взаємостосунки Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка, двох найпотужніших виразників духу українського народу. Картина-діалог «Т. Шевченко в гостях у П. Куліша» дійшла до нас у вигляді ескізу, написаного в голодному 1933 році. Відомо, що майстер створив кілька портретів Т. Шевченка і П. Куліша.

Багато й успішно працював А. Лазарчук у графіці. Ще в період навчання в Академії, де особлива увага приділялася вивченню рисунка, об'ємно-лінійному осягненню форми, він непогано опанував графічну техніку акварелі та малюнок.

Збереглися творчі і навчальні рисунки майстра. Останні свідчать про те, як оволодів він художньою грамотою, студював і вивчав предмет, зосереджуючи увагу на конструктивних особливостях будови форми, на анатомічних завданнях. Свої знання і навички закріплював шляхом виконання спеціальних вправ і завдань — це студії на теми античного мистецтва, з історії архітектури та історії мистецтва Давнього Сходу, студії рук, голів, торсів, ніг. Такі завдання художник ставив перед собою все життя, постійно тренуючи око і руку.

Майстер працював у різних техніках, застосовуючи як сухі матеріали — графітні олівці, вугіль, так і мокрі — туш, чорнило, фарбники, користуючись при цьому пером і пензлем.

У його доробку знаходимо і підготовчі натурні етюди (до портрета П. Куліша, доньки Олени, дружини), і композиції ескізів (до картин «Лірник», «Самосуд у селі Уховецьку», «В сільській хаті в Уховецьку»), і начерки. Всі ці види рисунка художник використовував у процесі пошуку виразності художнього образу.

Багато задумів майстра не були реалізовані в картинах, а так і залишилися в стадії начерків, замальовок. Вони різні за тематикою. Це релігійні композиції, жанрові сцени з зображенням селян за працею, відпочинком. Художник малює завзяті народні танці, ярмарки, маївки тощо («Вечорниці», «Сватання», «За прядкою», «Ярмарок у селі Стіні на Поділлі» та інші).

А. Лазарчук добре володів рисунком як графічним, який базується на строгій лінійності зображення, так і живописним. Гарним прикладом живописно-тонального рисунка з грою плям і моделюванням пластичної форми світлотінню є багатофігурна композиція «А. Лазарчук з сім'єю» (в колекції Чернігівського художнього музею), виконана вуглем.

До рисунка олівцем для виконання портретів А. Лазарчук почав вдаватися ще в академічні часи і досяг у володінні ним значних успіхів. До періоду навчання належить «Портрет жінки» 1894 року. Скрупульозна передача особливостей обличчя людини,

віртуозна штриховка, ретельна розробка світла і тіні — всі ці прийоми академічного малювання, привиті практикою навчального процесу, дали змогу художникові добитися успіху, передати в моделі найхарактерніше. Робота була відзначена Радою Академії, про що свідчить напис під портретом, зроблений рукою автора: «За портретъ с этой натурщицы я получил похвалу Совета Академии».

У портретах дочки Олени, зображеній зі спини і в профіль, у рисунках «Достоевський з каторги повернувся», «Невідома в капелюшку» художник оперує в основному лінією, демонструючи її велику зображальну силу. У «Портреті дочки Олени», зображеній зі спини, темна пляма голови живописним робить весь малюнок. Форму волосся, зачіску художник передає експресивними штрихами.

Деякі портретні образи, виконані олівцем, мають допоміжний характер і є етюдами або ж студіями з натури, інші — є творами самостійного мистецького значення.

У завершених олівцевих портретах, яких досить багато у творчому спадку художника, майстер зосереджує увагу не стільки на студіюванні натури, як на вивченні характеру. Це стосується серії портретів військових, жіночих образів, зображення дітей. В основному це живописно-тональні рисунки. Накладаючи штрихи різної сили один поверх іншого, художник добивається живописного ефекту.

Людину він часто зображує в конкретній життєвій ситуації, зайнятою якоюсь справою, в певному психологічному стані («За вишиванням», «За в'язанням», «Біля дитини», «На привалі», «За піаніно», «Солдат на відпочинку», «Солдат за читанням листа», «Достоевський з каторги повернувся», «Кума после бессонной ночи»).

Чудовий рисувальник, що досконало володів лінією і штрихом, А. Лазарчук залишив по собі, окрім портретів, автопортретів, інших графічних аркушів, низку карикатур, дружніх шаржів, малюнків морально-критичного змісту, до яких сам складав іронічно-уїдливі підписи: «Сякайся в хусточку», «П'яний дяк гроші розкидає» та інші.

Його малюнки — це своєрідні майстерно відточені новели або просто сторінки художнього щоденника, сповненого живих спостережень, глибоких роздумів і переживань художника — громадянина за долю свого народу.

Легко й вільно працював А. Лазарчук аквареллю. З невеликої кількості майстерних робіт виділяється композиція із зібрання Чернігівського художнього музею «На кладовищі» (вірогідно, зображена могила Пантелеймона Куліша), в якій вдумливе філософське осмислення теми поєднується із реалістичним відтворенням природи.

Своєю щирістю привертає увагу камерний твір «Інтер'єр майстерні художника» (1912), створений у період, коли А. Лазарчук жив і працював у селі Великі Дедеркали Кременецького повіту (нині на Тернопіллі). У цій акварелі з особливою повнотою розкривається внутрішній світ автора, його побут, коло улюблених речей і предметів. Невелика за розміром робота несе в собі яскраво виражені автопортретні риси, є документом епохи і життя художника.

До останнього подиху А. Лазарчук не полишав пензля. Мистецтву він присвячував найкращі свої думки, почуття, устремління. Його земний шлях завершився 6 вересня 1934 року.

Розглядаючи творчий доробок А. Лазарчука, сповнюєшся почуттям великої вдячності за його невтомну працю і безмежну відданість мистецтву. Багато його картин розгублено, втрачено, знищено. Та для безсмертя митця достатньо було б і одного його твору «Молодиця» — гімну життю, жінці і матері-природі.

Він не гнався за славою. Рідко підписував і датував свої твори. Вважав себе рядовим художником і рядовим учителем. Малював те, що лягало на душу — рідний волинський чи сіверянський пейзаж та дорогих його серцю людей, плекав у дитячих душах ідеали людяності й добра. Шанобливе ставлення до натури, тонкий смак митця, художньо виховане і дисципліноване «око» та безпомилкова майстерність, досягнута насамперед завдяки постійній праці, — ось джерело тієї істинності, правдивості, якими відзначені кращі полотна А. Лазарчука, написані в пору високого творчого злету. Його доробок є цінним внеском у скарбницю української національної художньої культури.

УЧАСТЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ КОВЕЛЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

Загальновідомо, що рівень міського життя визначають не лише показники його економічного поступу, а й наявність у місті бруківки, тротуарів, громадських парків (садів), бульварів, вуличного освітлення. Міські осередки життя акумулюють і такі надбання цивілізації, як можливість набути освіти, долучитися до культурних надбань людства через театр, бібліотеку, музей тощо. Вагому роль у поширенні знань, організації освітньо-культурного життя містян відіграють міські самоврядні структури.

Метою публікації є з'ясування ролі міського самоврядування Ковеля наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в організації освітнього життя у цьому повітовому місті Волинської губернії.

Відповідно до міського положення 1870 р. органам міського самоврядування, які функціонували в Російській імперії і, зокрема, на території Правобережної України, надавалося право участі в організації народної освіти для мешканців міст, чий інтереси вони мали представляти¹. Наприкінці ХІХ ст., коли було уведене в дію Міське положення 1892 р., ця функція міської виборної влади конкретизувалася: «підклування про розвиток засобів народної освіти і визначена законом участь в завідуванні навчальними закладами»².

Розпочате з другої половини 60-х рр. реформування народної освіти в імперії Романових співпало із новим етапом розвитку міського самоврядування. Сформоване за засадами міського положення 1870 р., з початку 80-х років воно було представлене розпорядчим органом влади — міською думою та виконавчим — міською управою.

Аналіз бюджетної документації Ковеля дозволяє стверджувати, що питання освітньо-культурної сфери довгий час не були пріоритетними в діяльності його міських самоврядних структур. Як і решта міст Правобережної України, міська влада Ковеля була обмежена у джерелах доходів, і в той же на неї час покладався важкий тягар обов'язкових видатків, які носили загальнодержавний характер, зокрема, утримання поліції, пожежних команд, забезпечення військових, які перебували на постой, житлом тощо. І хоча уряд частково компенсував ці витрати, вони були досить значними навіть на початку ХХ ст.³. За рахунок міського бюджету утримувався й штат міського управління.

Ковельське міське самоврядування не виділяло на освіту жодної копійки не лише на початку 60-х рр., коли міський бюджет обраховувався такою мізерною сумою, як близько 2 тис. рублів⁴, а й на початку 90-х років, коли міські доходи вже перевищували 40 тис. рублів⁵. А між тим у місті ще в 1869 р. була відкрита початкова школа — міське двокласне початкове училище за положенням 26 травня 1869 р. Зазначимо, що діяльність подібних навчальних закладів в Російській імперії була дозволена лише в містах Волинської, Київської та Подільської губерній⁶. Такі заходи були викликані намаганням уряду поліпшити стан справ у системі початкової освіти міського населення Правобережної України, позбавленого опіки земських інституцій, які з'явилися тут лише на початку ХХ ст. Зараховували до них дітей, які вже вміли читати і писати. Для цього при кожному чоловічому училищі створювалися підготовчі класи з курсом, який прирівнювався до курсу однокласних училищ. У таких класах могли разом навчатися діти різної статі. Таким чином, разом із підготовчим класом навчання в міських двокласних училищах тривало п'ять років.

Обов'язок утримувати такі навчальні заклади брала на себе держава. Частково витрати покривалися за рахунок плати за навчання. Зміцнити матеріальне становище подібних навчальних закладів могли ініціативні кроки самих міських управлінь, або ж їхня підтримка державних намірів.

Весною 1886 р. штатний наглядач Ковельського міського двокласного училища Петро Олександрович Жадановський, заручившись підтримкою попечителя Київського навчального округу, ініціює розгляд міською управою питання про відчуження на користь Міністерства народної освіти (далі — МНО) ділянки землі для зведення на ній шкільної будівлі. Адже не маючи власного приміщення, цей навчальний заклад змушений був орендувати будинки місцевих домовласників. Ковельська міська дума на своєму засіданні 6 березня 1886 р ухвалила рішення про передачу МНО у центральній частині міста, на вул. Дворянській, ділянки землі площею 1 десятина і 1525 квадратних сажнів, більша частина якої до цього перебувала у користуванні купця Шуєва⁷.

Канцелярія попечителя Київського навчального округу хутко відреагувала на прохання інспектора народних училищ 4 району Волинської губернії А. В. Коленка надати офіційний дозвіл П. О. Жадановському здійснювати усі необхідні дії щодо оформлення необхідних документів про дарування міської землі⁸. 3 березня 1887 р. на черговому засіданні міської думи було вирішено на користь МНО подарувати ще дві суміжні із попередньою ділянки землі загальною площею майже 500 кв. сажнів. Однак при цьому була виставлена умова, що якщо протягом наступних трьох років МНО не спроможеться за державні кошти звести шкільну будівлю, уся відчужена земля має бути повернена у власність міста⁹.

Як показав час, розв'язання цього питання було зведено нанівець, оскільки в державній скарбниці коштів (а це чималенька сума — більше 11 тис. рублів) на будівництво шкільного приміщення не знайшлося. В міській скарбниці й поготів. Судячи з архівних матеріалів, питання про відведення міської землі під будівництво шкільного приміщення для Ковельського міського двокласного училища залишалось відкритим і в 1898 р. — фактично й через 12 років після того, як уперше було порушене¹⁰.

Між тим міська дітвора продовжувала навчатися у цьому навчальному закладі, незважаючи на потребу мати власний шкільний дім. У 1892 р. його відвідувало 137 хлопчиків та 79 дівчаток¹¹, а вже 1909 р. чисельність учнів зросла до 335, відтак з'явилась потреба відкрити додатковий паралельний клас. Хоча держава виконувала обов'язок фінансувати міське двокласне училище (її субсидії складала більше 5 тис. рублів), проте і на початку XX ст. цей початковий навчальний заклад у Ковелі продовжував винаймати приміщення. На рубежі століть список навчальних закладів Ковеля, які перебували у підпорядкуванні МНО, поповнили приватна жіноча прогімназія Пирогової, міська чоловіча гімназія, міське двокласне залізничне училище. За винятком останнього, усі вони також не мали власних приміщень¹².

Кінець XIX — початок XX ст. був часом динамічного поступу Ковеля. Відомо, що це повітове місто входило до переліку головних залізничних вузлів Волинської губернії. Стрімко зростало його населення. Упродовж 1861—1913 рр. воно виросло у 7,4 рази й напередодні Першої світової війни складало майже 30 тисяч мешканців¹³. Ковель, до речі, у вказаний час демонстрував одні з найвищих показників приросту міського населення по всій Правобережній Україні.

В умовах модернізації різних сторін життя в Російській імперії, у складі якої перебувала Правобережна Україна, усе більше мешканців міст долучаються до знань, не задовольняючись лише елементарною грамотністю й умінням рахувати. Значна їх частина прагне до професійного навчання, або здобути середню чи вищу освіту. Лише об'єднавши спільні зусилля держави, органів міського самоврядування, приватних осіб можна було добитися конкретних результатів у підвищенні освітнього рівня містян.

Треба віддати належне міській виборній владі Ковеля, оскільки її силами на початку XX ст. багато робилося для активізації міського освітнього життя. Цьому сприяло те, що в указаний час було досягнуто прогресивного наповнення міського бюджету за рахунок надходжень від оціночного збору нерухомого майна, здачі в оренду земельних ділянок, експлуатації міських об'єктів тощо. У 1912 р. міський бюджет Ковеля вже обраховувався сумою у 112 408 руб.¹⁴. Наголосимо, що вона була удвічі вищою, ніж та, яка виділялася у попередньому році¹⁵, оскільки міська влада розраховувала отримати від держави облігаційну позику¹⁶. Зазначимо, що у 1912 р. це повітове місто жило за одним

із найбільших за грошовими потоками бюджетів, обсяги якого поступалися лише губерньському Житомиру та повітовому Новограду-Волинському (останнє у цей час, як і Ковель, здійснило значне державне запозичення).

Із загальної суми бюджетних витрат 1912 року 35685 руб. планувалося використати на розвиток народної освіти у Ковелі, що мало скласти більше 30 % усіх видатків¹⁷. Жодне інше місто Волинської губернії не спромоглося на таке щедre фінансування освіти, яке було закладено в бюджеті Ковеля. Для порівняння укажемо, що увесь міський бюджет Овруча в указаний рік обраховувався сумою у 9135 руб., а Старокостянтинова — 26722 руб.¹⁸. В середньому видатки на освіту по усіх містах Волинської губернії на 1912 р. склали близько 11 %, що можна розглядати як успішну реалізацію стратегії міської влади, націленої на підвищення освітнього рівня містян. Адже ще в 1891—92 рр. у загальній сумі видатків волинських міст фінансування народної освіти складало менше 1,5 %¹⁹.

Розглянемо детальніше видатки на народну освіту, які виділялися з міського бюджету Ковеля у 1912 р. Із усіх можливих витрат на народну освіту, до яких згідно із законодавством, мала право долучатися міська влада, у Ковелі не передбачалося виділення коштів лише по трьом статтям: на допомогу благодійним товариствам і організаціям, облаштування і ремонт нових шкільних будівель та на загальні заходи щодо поширення освіти серед міського населення. Останні передбачали спорудження будівель громадських бібліотек, читалень, музею, картинних галерей, видання народних книг тощо²⁰.

Решта шість статей розділу ІХ «Народна освіта» витратної частини бюджету Ковеля фінансувалася таким чином. Згідно зі статтею 1, якою передбачалося виділення коштів на утримання міських шкіл, планувалося виділити для потреб міської чоловічої гімназії 31345 руб. Зазначимо, що виділенню такої чималої суми посприяло й те, що з 1912 р. Ковельське повітове земство почало надавати щорічну субсидію цьому навчальному закладу у розмірі 1 тис. руб. Окрім того, плата за навчання в гімназії, яка зараховувалася у дохідну частину бюджету міста (24650 руб.), у подальшому використовувалася на потреби цієї середньої школи²¹. Зазначимо, що хоча при відкритті чоловічої гімназії у 1907 р. міське самоврядування зобов'язувалося побудувати для неї будинок, ця школа розміщувалася у двох орендованих будівлях, які не відповідали належним нормам як навчального процесу, так і санітарного стану, а також умовам організації відпочинку для учнів²².

Видатки за статтею 2 фіксували грошову допомогу міської влади церковно-приходській школі (450 руб.). З указаної суми 120 руб. виділялися ще й на церковний хор при міському соборі.

Відповідально Ковельська міська дума віднеслася до участі в утриманні державних навчальних закладів, як було передбачено статтею 3. Як відомо, починаючи з 1912 р. на Волині під егідою губернських і повітових земських інституцій мали приступити до загального початкового навчання, відкривши у містах вищі початкові навчальні заклади. На утримання двох таких вищих початкових шкіл у Ковелі було виділено 2560 руб., а разом із субсидією міському двокласному училищу, реорганізація якого поки що не передбачалася, загальна сума видатків по указаній статті склала 2800 руб²³.

Як відомо, міська влада мала право надавати грошову допомогу навчальним закладам, чия діяльність була ініційована приватними особами, або ж громадськістю. Зокрема, у Ковелі на рубежі століть функціонувало ще й три приватних єврейських училища, однак з міського бюджету (ст. 4., розд. ІХ) планувалося виділити більше 1 тис. руб. субсидії лише приватній жіночій гімназії Пирогової²⁴. На той час у цьому жіночому середньому закладі навчалося 204 учениці²⁵.

Окремою статтею 6 передбачалося виділення коштів для винагород учителів та учнів. Керуючись постановою міської думи від 11 лютого 1911 р. до бюджету були закладені видатки у сумі 50 руб. на придбання книг та одягу для найбідніших учнів двох початкових училищ.

Брала на себе міська дума і зобов'язання надавати стипендії окремим учням, які

прагли отримати середню чи вищу освіту. Згідно зі статтею 7, на ці потреби було виділено 100 руб.²⁶

Таким чином, проведений аналіз міського бюджету Ковеля на 1912 р. засвідчує про активну участь міського самоврядування в організації освітнього життя. В окремих випадках міська влада виступала лише посередником між державою і земськими інституціями з одного боку та навчальними закладами з другого. Однак, як і в решті міських поселень Правобережної України, міське самоврядування Ковеля на рубежі ХІХ—ХХ століть поступово ініціює власні освітні проекти, долучаючись до творення міського освітньо-культурного середовища.

---

¹ Городовое положение. — Т. II. — Ч. 1. — С. Пб., 1886. — С. 1.

² Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными законами. Составил С. Г. Щегловитов. — С. Пб., 1912. — С. 22.

³ Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Рівне: ПП ДМ, 2010. — С. 163.

⁴ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг. — С. Пб., 1863. — VII. — С. 384.

⁵ Ковель // Энциклопедический словарь. — С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1895. — Т. ХVA. — Кн. 30. — С. 508—509.

⁶ Городские училища // Энциклопедический словарь. — С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. 1893. — Т. IX. — Кн.30. — С. 319.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 707, оп. 296, спр. 72, арк. 2.

⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 72, арк. 8.

⁹ Там само, арк. 76.

¹⁰ Там само, арк. 89.

¹¹ Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. III. Волынская губерния. Издание Управления Учебного округа. — К.: Тип. Т-ва печатн. дела и торг. И. Н. Кушнеров и К. в Москве, Киев. отд., 1893. — С. 68.

¹² Список учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения (кроме начальных) по городам и селениям. Составлен к 1-му января 1909 г. — С.Пб.: Типография «Север», [б. г.]. — С. 36.

¹³ Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Рівне: ПП ДМ, 2010. — С. 52.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 77, арк. 349.

¹⁵ Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. — Житомир: Изд. губерн. статист. ком., 1895. — С. 83.

¹⁶ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. — К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и К., 1912. — С. 32.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 77, арк. 335 зв.

¹⁸ Там само, арк. 461.

¹⁹ Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Рівне: ПП ДМ, 2010. — С. 216.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 77, арк. 335 зв.

²¹ Там само, арк. 317.

²² Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. — К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и К., 1912. — С. 31.

²³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 77, арк. 335 зв.

²⁴ Там само, арк. 340 зв.

²⁵ Ведомость о распределении учениц женских гимназий и прогимназий по вероисповеданиям и сословиям к 1 января 1912 г. // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. IV. Женские гимназии и прогимназии. — К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и К., 1912.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 77, арк. 335 зв.—340.

СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ У КОВЕЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ В ПЕРІОД СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Селянські виступи в Ковельському повіті відображали загальну соціально-економічну ситуацію в дореволюційному селі і ті гострі проблеми, що вимагали свого вирішення. Аграрна реформа, ініціатором якої був П. А. Століпін, не усунула соціальних суперечностей на селі, які нагромаджувались протягом попередніх десятиліть. У 1906—1914 роках на Волині тривали селянські заворушення, основним змістом яких була боротьба селян за землю. За даними статистики землеволодіння 1905 року 566 поміщицьких господарств володіли у Ковельському повіті 159530 десятинами землі, пересічно 281,9 дес. на одне господарство. В той час, як 24331 селянське господарство володіли 295036 дес. землі, пересічно 12,1 дес. на двір¹.

Але контрасти землеволодіння реально були ще більшими. По-перше статистика 1905 року неповно врахувала селянські двори. Так, за подвірним переписом Волинської губернії 1910 року в Ковельському повіті було обліковано на 7192 селянських дворів більше — 31523. І середній розмір землі на селянський двір — 7 десятин².

По-друге, серед селян земля також розподілена була нерівномірно. Так, 3528 найбільш заможних селянських господарств (14,5%) володіли від 15 до 50 десятин землі кожне. Окремі представники сільської буржуазії були справді багаті. Наприклад, селянин К. Ф. Шаповальський володів у Ковельському повіті 2922 десятинами землі. Основна ж маса селянських господарств були малоземельними. Саме бідне селянство було рушійною силою селянських заворушень. Як писала в 1910 році газета «Рада», селяни Ковельського повіту за допомогою Селянського банку купили Уховецький маєток більше 1000 десятин. «Заможні селяни, що мають досить землі, дістали собі ще й хутори і, маючи гроші, взяли собі найкращу землю... малоземельним не дісталось нічого»³.

Проведення столипінської аграрної реформи прискорювало процес диференціації селянства і зумовлювало загострення класової боротьби. «На селі, — повідомляв у 1913 році чиновник з Ковельського повіту, — створюються два класи власників, які стоять один проти одного, — хазяїв більш забезпечених і сільських пролетарів»⁴. В результаті чимало конфліктів виникло у селянському середовищі. Про один з таких конфліктів розповідалося у статті «Зворотній бік хутірської політики», яка була опублікована у газеті «Волинь» 15 лютого 1910 року. Автор повідомляв, що в селі Белашев Ковельського повіту ще у 1908 році під тиском мирового посередника і волосного старшини був прийнятий приговор про перехід на хутори. З початком реалізації «куркулі-мироїди під егідою посадових осіб забрали всю справу в свої руки».

Село одразу поділилося на два табори: 26 заможних селян на чолі з сільським старостою Якубом Боцем з одного боку і 17 домогосподарів-бідняків з іншого боку. Староста одержав кращу землю у суміжних ділянках, інші також одержали кращу землю переважно у зведених ділянках. А біднякам залишилися гірші землі. Так, селянину Антону Каленюку дали наділ у шести ділянках з яких лише дві були задовільні, інші — пісок і болото, причому розкидані на відстані 3—4 версти. Від 17 селянських дворів були виділені «ходоки», які відправилися у губернський центр Житомир шукати правду.

В документах зафіксовано лише частину тих конфліктів, які виникли на ґрунті проведення реформ. Так, селяни села Мельниці, обурені несправедливими діями землеміра, звернулися в 1910 році зі скаргою на нього у землевпорядну комісію. Селяни села Пісочного виступили з протестами з приводу рішення про переселення на відруби. У селі Невир в липні 1913 року виник конфлікт між селянами і церквою, яка мала 7 земельних ділянок черезсмужно із селянськими землями. Мировий посередник не підтримав селян і відхилив їх протести.

Але найбільше конфліктів було у селян з поміщиками. В 1907 році селяни села Кухари Ковельського повіту написали на ім'я царя скаргу про захоплення їх земель по-

міщиком. Вони писали, що землі мають мало, відхожих промислів немає. Поміщик за роботу платить чоловікам 20 коп., жінкам 15 коп., а за право пасіння худоби бере по 3 карб. за голову, а якщо затримає під час потрави штрафує по 1 карб. 50 коп. за кожну тварину.

У суперечках про землю і сервітути поміщики домагалися примусового розмежування, що було закріплено законом 29 травня 1911 року. У фонді ковельської землевпорядної комісії багато таких документів.

Отже, проблема малоземелля була основним джерелом селянських заворушень. Але особливо гостра боротьба велася в повіті за луки, сіножаті, за право випасу худоби, за сервітути. Ліси і луки належали поміщикам або державі. Сервітути, якими володіли селяни (право пасти худобу, косити траву в поміщицьких володіннях, збирати в лісі гриби, ягоди, хмиз) були джерелом постійних конфліктів. На ґрунті випасів і потрав відбувалися сутички з поміщицькою адміністрацією або з поліцією.

Гострота проблеми відображена у доповідній записці з аграрного питання, направленої поміщиком села Любитів Ковельського повіту м. Ручинським міністру внутрішніх справ Маклакову в 1913 році. Називаючи селянські заворушення «хуліганством», автор змальовує картину соціальної боротьби на селі. «Незаконне пасіння триває все літо, — пише він. — Воли і табуни коней гоняться і вдень, і вночі в озимі і яріві. Хліба і трави знищуються десятинами, сторожів при затримці б'ють, свідкам в суді мстяться. На зауваження відповідають зухвало. Безперервно йдуть підпали, потрави, розбір хліба снопах і копах, огорожі ламають»⁵.

Найбільш серйозні селянські виступи були зафіксовані в офіційних донесеннях, в поліцейських документах. Всього після 1906 року в повіті відбулося 18 масових селянських виступів, хроніка яких виглядає таким чином:

1907 р. Всю другу половину року селяни сіл Задуб, Городелець здійснювали порубки лісу поміщиці Трембицької.

Липень, село Сільце, Потрави поміщицьких посівів.

Серпень, село Солотвин. Випаси на сіножатях поміщика Крушевського. 5 селян заарештовано.

Серпень, село Солотвин. Порубки поміщицького лісу.

1908 рік. Лютий, село Задиб. Порубки в лісі поміщиці Трембицької, 8 селян заарештовано.

Березень, село Гончий Брод. Порубки поміщицького лісу, сутичка з лісовими охоронцями.

Квітень, село Сільце. Опір поліції під час описування майна для сплати штрафів поміщику за порубки і потрави.

1910. Травень, село Черемошне. Сутичка селян з службовцями маєтку в лісі поміщика Єнько-Даровського.

Весна, село Зачернеччя. Селяни всім селом здійснювали випаси на куплених землях місцевих заможних селян.

1911 рік. Квітень, село Зачернеччя. Масові потрави селянською худобою посівів місцевих заможних селян. 19 чоловік віддано до суду.

1912 рік. Лютий, село Боровне. Сутичка селян зі службовцями поміщика Черенкова у зв'язку з парубками лісу.

Травень, село Кривлін. Селяни напали на землеміра і робітників і не допустили розверстання землі на хутори і відруби. Прибули два загони стражників.

1913 рік, Квітень, село Черемошне. Потрава селянами (100) сіножатей поміщика Єнько-Даровського. Сутичка з службовцями маєтку. Прибули 63 стражники.

Весна, селяни сіл Черемошне, Церківка, Любарки і хутора Кульно відмовилися визнати розверстання землі з поміщиком і продовжували засівати свої колишні ділянки.

Червень, село Борзове. Селяни вчинили опір землемірним роботам по розмежуванню спільного з поміщиком вигону. Виїздили повітовий справник і стражник.

Липень, село Велика Глуша. Опір селян проведенню землемірних робіт.

Літо, село Любитів. Постійні випаси селянської худоби на поміщицьких землях.

1914 рік. Червень, село Литин. Опір селян розмежуванню землі з місцевим поміщиком. Прибули 84 стражники, 15 селян заарештовано.

У згаданих вище масових селянських виступах за змістом переважали, по-перше, боротьба селян проти випадків невігідного для них розверстання земель, що передбачалося реформою, і, по-друге, боротьба за сервітути, за право пасіння худоби і користування лісом. Але оскільки сервітути в багатьох випадках були недостатніми, то селяни боролися за пасовища і за користування лісом і поза сервітутними правами. Таким чином, більшість масових виступів були спрямовані проти поміщиків. Але з проведенням реформи загострилась боротьба і між різними групами селянства.

Якщо враховувати тільки кількість виступів (вісімнадцять за вісім років), то може скластися неповне уявлення про розмах селянського руху. Наприклад, події в селі Любитів (літо 1913 року) зафіксовано, як один виступ, але за ним стоїть боротьба селян цілого села в різних формах протягом багатьох місяців, про що свідчить наведена вище записка поміщика Ручинського. Селянський рух проявлявся в сотнях постійних дрібних конфліктах, які час від часу переростали в масові виступи.

Поряд з масовими заворушеннями у Волинській губернії, в тому числі і в Ковельському повіті, безперервно відбувалися підпали. Про це, зокрема, двічі писала газета «Волинь» 20 березня і 14 червня 1910 року. Зведені дані про підпали містяться у відомостях про події в губернії, які склалися на підставі донесень повітових справників і надсилалися волинським губернаторам до канцелярії генерал-губернатора. По кожному підпалу в цих відомостях наводяться такі дані: (дата, місце підпалу, населений пункт і повіт), соціальний стан і прізвище потерпілого, сума збитків, а також нерідко й інші додаткові дані (перелік згорілого майна, хто підпалив, чому та інше).

Нижче наводиться таблиця підпалів у Ковельському повіті, складена за нашими підрахунками.

Підпали майна	1907 VI-XII	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914 I-VI	Всього
Поміщиків	6	10	9	6	8	11	6	1	57
Селян	7	11	22	31	27	18	15	7	140
Інших	2	10	5	5	8	7	4	3	44
Разом	15	31	36	42	43	36	27	11	241

Отже, від липня 1907 по липень 1914 року в повіті було зареєстровано 241 підпал, 57 підпалів поміщицького майна практично можна всі розглядати як прояв класової боротьби. Що стосується 140 підпалів селянського майна, то частина з них могла статися на побутовому ґрунті, однак аналіз відомостей та інших джерел переконує, що в більшості підпали здійснювалися бідняками і були спрямовані проти заможної частини села.

Про це свідчить, зокрема, оцінка згорілого майна. Так, 20 листопада 1907 року в селі Мощена згорів млин селянина Василя Божука — сума збитків 1000 крб., 22 грудня цього ж року — млин у селі Повіття — збитки 600 крб., 29 жовтня 1908 р. с. Несухойжі — селянський дім — 500 крб. У 1909 році: 8 січня підпал у с. Невір — 2020 крб., 17 січня с. Турійськ — 1000 крб., 19 березня с. Кухари — 2723 крб., 9 квітня с. Бобли — 1030 крб., 13 квітня с. Велицьк — 1284 крб., 16 грудня с. Любитів — 1452 крб. і т. д. Між тим, у 1908 році проводилася оцінка селянського майна у селі Стобихов Ковельського повіту. Середня оцінка одного господарства (без землі) становила 323 крб. Таким чином, майновий стан потерпілих був значно вище середнього. А враховуючи, що в пожежах не обов'язково згорало все майно, можна припустити, що потерпілими були відносно заможні господарі. З другого боку, в джерелах зазначається, що «майже всі підпаливачі незаможні — і після їх засудження, звичайно, ніякого майна не залишається». Із 425 осіб, притягнутих у Волинській губернії до відповідальності, лише з двох було стягну-

то 39 крб. 60 коп. Інші позови про стягнення були припинені «за відсутності майна в засуджених»⁶.

Розглянута ситуація свідчить про загострення соціальних суперечностей на селі в період проведення аграрної реформи. Це підтверджується і підпалами третьої групи осіб, позначених на таблиці як «інші».

В основному це були за станом міщани. Представники дрібної торгово-промислової буржуазії: власники млинів, шинків, крамниць, лихварі і т. п. Було також кілька підпалів колоністів і підпалів казенного та церковного майна.

Дрібні конфлікти не вичерпувалися підпалами. Відбувалися також напади, сутички, вбивства. Ось деякі приклади. 11 грудня 1907 р. у с.Злухово двома селянами був вбитий поміщик Е. Бржостовський. 23 червня 1908 р. у селі Бержиниця два селянина під час нападу поранили місцевого священика. 16 січня 1909 р. економ маєтку при селі Солотвин застрелив з револьвера селянина під час порубки лісу. 4 червня 1909 р. охоронник лісу Великообзирського маєтку, переслідуючи селян, які обдирали з лози кору на лико, поранив одного селянина. 14 червня 1909 р. сторож маєтку Радович Турійської волості застрелив з рушниці селянина під час випасу коней в поміщицькому лісі. 9 серпня 1910 р. в с. Залисах поліцейський стражник застрелив селянина. 3 листопада 1911 року в маєтку Борки замах (постріл) на охоронця поміщицького лісу.

8 травня 1913 р. декілька селян с. Ветли захопили частинку землі, призначеної для спільного випасу. Між селянами почалася сварка, бійка, один селянин загинув. 5 липня 1913 р. на фільварку при с. Радошівка селяни здійснювали випас на поміщицькій землі. Під час сутички з поміщицькими службовцями один селянин поранений.

Взагалі майже всі селянські заворушення виникали на ґрунті економічних інтересів. Політичні мотиви у діях і вимогах селян звучали рідко. Лише в поліцейських документах знаходимо деякі свідчення. Так у вересні 1906 р. в селі Лапня селянин Д. А. Пцалай агітував селян відбирати землю у поміщиків і закликав до повалення уряду. Під час арешту в селі Качино він звернувся до натовпу зі словами: «...нам не потрібно такого государя, який розстріляв тисячі людей, нам не потрібно самодержавства... необхідно відняти землю в богачів і роздати її селянам»⁷. 19 лютого 1907 р. у с. Бузаки під час публічних торгів майна селян для сплати за порубки місцевому поміщику, селянин К. Т. Данилюк агітував селян розправлятися з поміщиками, як в інших губерніях, де їх «грабували, підпалювали і вбивали». 28 грудня 1911 р. селянин села Велимчя В. У. Калинчик вів розмову із земляками на політичні теми і зокрема говорив, що «потрібно усунути з престолу государя і перебити таких наволочей «як Столипін».

Прилюдні випадки революційної агітації, як правило, завершувалися арештами. Але можна припустити, що таких фактів було все ж таки більше, ніж виявлено поліцією. У цілому селянські заворушення в Ковельському повіті відображали становище в усій Волинській губернії. Аналіз форм боротьби і соціальної спрямованості селянських виступів дозволяє більш повно і правильно оцінити характер аграрних відносин і загальну історичну ситуацію на селі напередодні Першої світової війни і революції.

1. Статистика землевладения 1905 года. Выпуск 41. Вынская губерния. — СПб, 1906. — С. 10.

2. Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 года. — Житомир, 1914 — С. 214.

3. Рада. — 1910 — 6 липня.

4. Волинський облдержархів — ф. 263, оп. 1, спр. 341, арк. 8.

5. РГИА — Ф.1282, оп. 1, 1913 р., спр. 1134, арк. 163.

6. Известия Волынского губернского земства — 1912. — №28 — С.4.

7. ЦДІА України, м. Київ. — Ф. 318, оп. 1, спр. 1312, арк. 2.

КОВЕЛЬ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРШІ РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914—1916 рр.)

Історична доля Ковеля склалася таким чином, що місто впродовж усього часу свого існування неодноразово ставало важливим військовим об'єктом, за який точилася непримиренна боротьба. Не стало винятком і двадцяте століття — спочатку Перша світова війна, а згодом і Друга, підтвердили військово-стратегічну важливість ковельського залізничного вузла.

Напередодні Першої світової війни Ковель та округа входили до Волинської губернії в складі Ковельського повіту (станом на 1914 р. адміністративно-територіальний поділ Волинської губернії включав 12 повітів й 201 волость) [1, 606]. Ковель перебував серед найбільших (за кількістю населення та інфраструктурою) міст тогочасної Волині. Він набув такого статусу завдяки залізничному шляху, який пролягав через місто і створював відповідні умови для збільшення товарообігу.

Передвоєнний промисловий розвиток волинських міст недостатньо впливав на зростання загального освітнього рівня населення краю. Державний кордон, який розділяв українців Волині та Галичини не давав можливості національно активнішій галицькій інтелігенції поширювати свій вплив на волинян. Як би це не звучало парадоксально, але лише після захоплення території західноволинських земель австро-угорськими військами з'явилася така можливість.

Нерівномірним було охоплення навчанням дітей в окремих волостях Ковельського повіту. Якщо у цілому в повіті цей показник був у межах загальногубернських даних (5,5 % у Ковельському повіті проти 6 % у Волинській губернії), то у Камінь-Каширській волості цього повіту цей показник становив лише 3,7 %, а у віддалених волостях Ковельщини рівень охоплення навчанням дітей падав до 3,5—3 %. У 1914 р. Ковель мав чоловічу і приватну жіночу гімназії, залізничне вище початкове училище, чоловіче й жіноче училища [2, 245], м. Камінь-Каширський Ковельського повіту — лише однокласне народне училище [3, 237]. Напередодні війни поширеною практикою в Ковельському повіті було проведення агрономічних курсів, де викладалися основи природознавства, землеробства, ботаніки, тваринництва, садівництва. Так, у 1914 р. на Ковельських тритижневих курсах навчалося 50 осіб [4, 55].

Щодо національного складу Волинського краю напередодні Першої світової війни, то можемо впевнено говорити про переважаючу кількість на цих територіях українського населення. Так, у Ковельському повіті українців було 82 %, поляків — 4 %, найближчому до нього Володимир-Волинському повіті українців — 72 %, поляків — 10 % [5, 2].

Територіально Волинська губернія входила до Київського генерал-губернаторства. З початком Першої світової війни на Волині, як і у всій прифронтовій зоні, 23 липня 1914 р. було введено військовий стан. У зв'язку з цим скасовано посаду Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Його повноваження перейняв на себе головнокомандувач військами Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант М. Іванов.

З початком військових дій на Східному фронті передбачалося розгорнути в бойовому комплектуванні російські війська на 15 день проведення мобілізаційних робіт. На території Волинської губернії повинні були розташуватися армії ровенської групи військ Південно-Західного фронту. Місцем дислокації цих армій було визначено: 5-ї (командарм — генерал від кавалерії П. Плеве) — район Холм — Ковель — Володимир-Волинський; 3-ї (командарм — генерал М. Рузьський) — район Луцьк — Дубно — Кременець. Сферою дії армії генерала П. Плеве було визначено Володимир-Волинський та Ковельський повіти. У ході наступальної операції з північних районів Волині на територію Польщі вона мала діяти разом з 4-ю армією генерала від інфантерії барона А. Зальца.

Перші збройні сутички між російськими та австро-угорськими військами на території Волинської губернії мали місце 2 серпня 1914 р. У результаті місцевих боїв у прикордонних селах Ковельського, Дубенського, Володимир-Волинського та Старокон-

стянтинівського повітів було частково поруйновано 178 селянських дворів, пошкоджено робочий інвентар та понищено посіви [6, 1; 7]. Міська влада за сприяння жандармського управління зуміла організувати часткову евакуацію жителів Володимира-Волинського до Ковеля, чим збільшила кількість населення міста й створила перший передвоєнний ажіотаж на продукти харчування та товари першої необхідності.

Влітку 1915 р. територія Західної Волині остаточно увійшла до театру бойових дій. Австро-угорські війська поступово почали завойовувати населені пункти Волинської губернії силами 1-ї армії з липня та 2-ї армії з серпня 1915 р. Це спричинило до відступу та передислокації російських військ, а також до додаткових мобілізаційних заходів. Ковельський повітовий військовий начальник полковник Пучков у своєму рапорті начальнику Варшавської місцевої бригади вказував на те, що усі ратники повіту, які підлягали стройовій службі, були мобілізовані в липні 1914 р., 20 вересня 1914 р. та 1 квітня 1915 р. [7, 421].

Місцеве населення Ковельщини восени 1915 р. почало ще більше залучатися до будівництва фортифікаційних споруд, риття ровів, натягування дроту, облаштування оборонних рубежів. Усі звільнені від військової служби чоловіки віком від 18 до 45 років мобілізувалися для виконання трудових повинностей. Оскільки, здебільшого це були безоплатні роботи, то місцеві жителі намагалися найматися на роботу до поміщика.

На початку серпня австро-угорські війська почали просування в сторону Володимира-Волинського. Проте успішні дії 3-ї російської армії під командуванням генерала від інфантерії Л. Леша в районі Холма цей наступ призупинили на короткий час. За кілька днів потому австро-угорським військам вдалося вийти на лінію Турійськ—Володимир-Волинський. 16 серпня 1915 р. 11-та і Бугська армії захопили Ковель, Володимир-Волинський та Горохів [8, 160]. За наказом Верховного головнокомандувача російських військ майже половину особового складу 8-ї армії було перекинуто північніше для нівелювання переваги австрійських армій, яка намітилася на лінії Ковель—Володимир-Волинський [9, 160].

У серпні-вересні 1915 р. російське командування, щоб не допустити оточення своїх військ, яке неминуче настало би після відходу їх із Перемишля та Львова, прийняло рішення про загальний відступ по усьому фронту. Поспіхом почали евакуйовуватися найважливіші державні установи, місцеві органи влади. До середини осені 1915 р. Ковельщина увійшла до шістки виевакуйованих повітів Волинської губернії.

Восени 1915 р. генерал від інфантерії О. Брусилів переконав головнокомандувача Південно-Західним фронтом у необхідності підсилення своєї армії. Отримавши 2-гу стрілецьку дивізію, він сформував XL армійський корпус. У ході боїв значно постраждала місцевість і населення навколо Ковеля, Чорторійська, Колок, Маневич. Зокрема, багато зруйнованих господарств залишилося в селах Білин, Колодії, Вовчок [10, 96]. У ході осінніх боїв кавалеристи 1-ї бригади Першої Донської козачої дивізії генерал-майора П. Краснова несподівано для ворога розпочали бойову операцію в глибокому тилу в районі Ковеля. Розгромивши німецький штаб, вони захопили оперативні плани, секретне листування, знані трофеї [11, 29].

Під час літньо-осінньої кампанії 1915 р. фронт безпосередньо встановився по території Волинської губернії. У західних волинських повітах йшли жорстокі, кровопролитні бої. Австро-Угорщиною були захоплені землі Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського, частково Рівненського, Дубенського та Острозького повітів, що становило 22 660 кв. верст (36 %), 3 тис. населених пунктів (35 %), 170 тис. дворів (34 %) [12, 226].

Однак австро-угорська влада не поспішала роздавати українцям посади в місцевих органах управління та створювати українські навчальні заклади. У Ковелі, наприклад, серед членів магістрату не було жодного українця, не було їх і у громадській міліції. Необхідно зауважити, що на осінь 1915 р. в Ковельському повіті українців проживало трохи менше 85 % від загального числа жителів.

29 січня 1916 р. австрійська влада дала дозвіл січовим стрільцям проводити набір волинян до Легіону УСС у трьох повітах — Володимир-Волинському, Ковельському і Луцькому. Додатковою умовою їх діяльності була висунута вимога про залагодження комісарами УСС конфліктів між окупаційними військами і місцевим населенням.

Історія діяльності старшин і стрільців УСС на Ковельщині широко описана у крає-

знавчій літературі. Тому детально на цьому питанні ми зупинятися не будемо. Зазначимо лише найважливіші епізоди вербункової та культурно-освітньої роботи представників Легіону УСС у Ковельському повіті. Вербунковим комісаром у Ковель відряжено сотника Д. Вітовського, який прибув до нового місця служби 10 лютого 1916 р. Ковельський округ, на який поширювались повноваження Д. Вітовського, був створений у 1916 р. австрійською владою і складався з 13 жандармських станиць. Округ налічував 216 сіл з 70-тисячним населенням [13, 93].

Для порівняння — до приходу австрійців населення Ковельського повіту становило 250 тис. Відступаючи, російські війська евакуювали з собою 180 тис. жителів Ковельщини. Волинське населення, що залишилося після приходу австро-угорської армії було, в переважній своїй більшості, малоосвічене, пригноблене постійними реквізиціями нового окупаційного режиму. У тому ж Ковелі більшість вивісок було виготовлено німецькою мовою, переважали німецькою мовою література та преса, розташовувалися значні військові німецькі сили.

Освітній рівень населення Ковельщини в той час був дуже низьким. Грамотність у Ковельському окрузі становила 13,2 %, а у місті Ковелі 44 % [14, 32]. Не дивно, що Д. Вітовський неодноразово звертався до галицьких політиків з проханням про відправку на Волинь часописів «Діло», «Свобода», «Українське слово» [15, 6 зв].

Зважаючи на незадовільний стан поширення в окрузі шкільництва, сотник Д. Вітовський запланував відкриття своєї першої школи на Ковельщині на 1 травня 1916 р., але наступ генерала від інфантерії О. Брусилова на Волинь спричинив до появи в Ковельському окрузі близько 23 тис. біженців. Австрійська влада тут створила спеціальні табори для них і органи опіки. Д. Вітовський почав ними опікуватися, виховувати національні почуття, формувати свідомих громадян, а відкриття шкіл було перенесено на пізніший термін.

На допомогу сотнику Д. Вітовському, після Брусилівського прориву та припинення діяльності Луцького комісаріату, до Ковеля прибував четар М. Гаврилко. На неодноразові звернення про необхідність збільшення кількості вчителів для організації шкільництва на Волині, австрійська адміністрація кілька разів дозволяла прибуття нових стрільців. Вони відразу включались до просвітньої діяльності, мандруючи по селах та поширюючи стрілецьку й національну ідею.

Сам Д. Вітовський за місяць об'їздив більше ніж 30 сіл Ковельського округу [16, 11], де проводив як загальні зустрічі-сходи, так і індивідуальні — в хатах селян. Під час таких зустрічей визначались найсвідоміші українці, які пізніше використовувалися в культурно-освітній роботі у своєму селі та окрузі. Найактивніші помічники збирали пожертвування на школи, підшукували приміщення і направляли туди дітей.

Незважаючи на різні перешкоди, Д. Вітовський в другій половині 1916 р. відкрив ряд шкіл в Ковельському окрузі. Вже в перші місяці освітньої роботи комісаріату УСС в Ковелі було відкрито 17 шкіл [17, 42]. Оцінюючи свою діяльність в цей час Вітовський говорив, що на Брусилівський наступ він відповів проривом на освітянській ниві. За короткий строк було впорядковано 11 шкільних будинків, складено списки учнів, одержано дозвіл на створення нових шкіл. За короткий час Д. Вітовському вдалося організувати навчання дітей у інших населених пунктах Ковельщини — Новій Вижві, Нових Кошарах, Торговиці, Любитові, Любомлі, Білашеві, Матієві. Складаючи звіт про проведenu роботу, Д. Вітовський зазначав, що станом на 7 лютого 1917 р. на Ковельщині успішно діяли 17 двокласових українських шкіл.

Однак повернімося до часу Брусилівського прориву. На той час до складу 8-ї армії, яка займала фронт на ковельському напрямі від с. Островськ, де межувала з 3-ю армією (командуючий — генерал від інфантерії Л. Леш) Західного фронту, до с. Богуславки входили: IV кавалерійський корпус (командир — генерал Я. Гілленшмідт), XLVI армійський корпус (командир — генерал М. Істомін), V Сибірський кавалерійський корпус (командир — генерал Л. Вельяшев), XXX армійський корпус (командир — генерал А. Зайочковський) [11, 6—7]. Окрім того, в резерві 8-ї армії стояли частини 100-ї піхотної дивізії в районі Степані, 7-ї кавалерійської дивізії в районі Деражні, 2-ї Фінляндської піхотної дивізії та 12-ї кавалерійської дивізії південніше Рівного.

Російським військам в районі Ковеля протистояла 4-та австрійська армія ерцгер-

цога Йосифа-Фердинанда у складі армійської групи генерала А. фон Лінзінгена в районі Ковеля (14 піхотних і 6 кавалерійських дивізій).

У разі своєчасного наступу частин Західного фронту генерала А. Еверта, головнокомандувач Південно-Західним фронтом генерал О. Брусилов планував взяти в оточення значну частину німецького війська: «движением 24-го корпуса вдоль полотна железной дороги на Маневичи—Ковель, а ударной группой от Луцка на Ковель же при настоящем расположении войск противник легко будет захвачен в клещи, и тогда все войска противника, расположенные у Пинска и севернее, должны будут без боя очистить эти места» [9, 189].

За задумом генерала О. Брусилова, 8-ма армія мала атакувати двома ударними групами. Сарненська група у складі XLVI армійського та IV і V кавалерійських корпусів, діючи в напрямку Сарни — Ковель, повинна була прорватися до Ковеля. В резерві цієї групи знаходилася I-ша піхотна дивізія. Рівненській групі 8-ї армії в складі XL та VIII армійських корпусів відводилася допоміжна роль: з півдня наступом через Луцьк на Ковель взяти в лещата війська ворога. У резерві цієї групи перебувала лише I-ша кавалерійська дивізія.

Хоча кіннота Гіллендшмідта ще 24 травня прорвалася в тил німецьких військ, розгорнувши збройні сутички під Ковелем, інші частини обох фронтів її не підтримали. Зокрема, XLVI корпус вів поодинокі бої під Чорторійськом, XXX корпус, захопивши с. Колки, утримував фронт до с. Навіз. Відбувалися сутички німецьких та російських кавалеристів в районі Ратного, Кортеліс, Замшан [18, 54].

Переконавшись у бездіяльності А. Еверта, О. Брусилов звернувся безпосередньо до підлеглого головнокомандувача Західним фронтом командуючого лівофланговою групою військ генерала Л. Леша з пропозицією негайно перейти у наступ та підтримати 8-му армію у боротьбі на ковельському напрямку. Однак генерал А. Еверт заборонив своєму підлеглому будь-які дії по підтримці Південно-Західного фронту.

Пріоритетним напрямком наступу російських військ було визначено м. Ковель, яке перебувало на межі дій армій Південно-Західного та Західного фронтів з продовженням наступу на Брест — Пружани. У розпорядження О. Брусилова переходили війська гвардії та V Сибірський корпус генерала М. Воронова, який замінив XL армійський корпус. Вже 8 червня, після форсування р. Стир, був уведений в бій V корпус для розвитку успіху російських військ на ковельському напрямку.

Хоча вдалий час для розвитку наступу було втрачено, генерал О. Брусилов намагався максимально ефективно використати свою тактичну перевагу. Зокрема, 3-ій та 8-ій арміям він поставив задачу розбити ворога і оволодіти районом Городок — Маневичі. Генерал Л. Леш мав захопити територію у напрямку Городок — Маневичі — Галузія, а генерал А. Каледін нанести головний удар на Ковель, допоміжний — на Володимир-Волинський. Проте значного успіху бойові дії російських військ не мали. Лінія фронту посунулася в бік Ковеля лише на 5—20 км і встановилася на межі Колки — Кисилин — Горохів.

Тим часом німецьке командування, усвідомлюючи складність воєнної обстановки на Східному фронті, почало стягувати нові війська з-під Вердена та з Італійського фронту. Побоюючись втратити Ковель, німці та австро-угорці перегрупували свої сили і почали потужні контратаки проти російських військ і їх наступ на Ковель був тимчасово припинений. У зоні дії 8-ї армії вздовж залізниці в бік Ковеля вперше з'явилися свіжі німецькі дивізії — 11-та баварська і 108-ма піхотна. За ними в район Киселина передислокувався X німецький корпус, поспішно переведений з Французького фронту. Потужні контратаки саме цих військ примусили 8-му армію, що вже не мала резервів, зупинити успішне просування вперед [19, 544].

У цей період О. Брусилов сформував нову армію. Командиром Осібної армії, створеної на основі гвардійських частин (V Сибірський кавалерійський корпус, I та XXX армійські корпуси) і двох корпусів 8-ї армії, призначено генерал-ад'ютанта В. Безобразова. На створення Осібної армії її командиром було виділено десять днів й поставлено задачу: наносити удари у напрямку Ковеля на стику 3-ї та 8-ї армій Південно-Західного фронту.

16 липня 1916 р. було відновлено загальний наступ Південно-Західного фронту, розпочато так звану 1-шу Ковельську битву [20, 357]. Російським військам 3-ї та Осіб-

ної армії вдалося відтіснити ворога в районі сіл Сільце і Тристеня, 8-ма армія вела бої в районі села Кашівка й у напрямку Володимира-Волинського. Одна з найбільш успішних битв відбулася 18—19 серпня 1916 р., коли три правофлангові армії Південно-Західного фронту одночасно розпочали наступ на позиції ворога. В полон взято 17 тис. солдат противника та близько 90 гармат.

Успішно провести наступальні операції наприкінці літа — на початку осені 1916 р. російському командуванню завадило зволікання з розробкою генерального плану наступу, що дозволило австро-угорським і німецьким військам перегрупуватися й посилити свої позиції, а також відсутність узгодженості в діях командування Південно-Західного та Західного фронтів. Генерал О. Брусилов небезпідставно вважав, що час для взяття Ковеля був остаточно втрачений [9, 210].

11 серпня 1916 р. 3-тю та Осібну армії передано у розпорядження командувача Західним фронтом з наказом використати їх для наступу на Ковель. Генерал А. Еверт призначив атаку на 17 серпня з Червищенського плацдарму і наказав генералу Л. Лешу перегрупувати сили в районі наступу. Той не поспішав виконувати директиву й розмістив свої сили: XXXI, III, XXXIV та XXVI армійські корпуси на величезному відрізку від Любешова до с. Черевахи. Врешті-решт 2 вересня командувач Західним фронтом, так і не давши вказівки про наступ, висловився про неможливість ведення бойових дій восени в погодних умовах Полісся. 4 вересня надходить директива про відміну наступу на Ковель та підготовку до зими на зайнятих рубежах.

---

1. Верменич Я. В. Волинська губернія / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. — К.: Наукова думка, 2003-____. — Т. 1: А-В. — 2003. — С. 606.

2. Пясецький В. З історії районних центрів Волинської області / В. Пясецький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. М-ли XIII Волинської наук. істор.-краєзн. конф. — Луцьк, 2004. — С. 242—248.

3. Теодорович М. І. Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно-історичному, географічному, етнографічному, археологічному і ін. відношеннях. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії. Том V. Ковельський повіт / М. І. Теодорович. — Луцьк: ПП Іванюка В. П., 2008. — 580 с.

4. Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 1.

5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ). — Ф. 760. — Оп. 1. — Спр. 46.

6. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 226. — Оп. 1. — Спр. 539.

7. ДАВО. — Ф. 266. — Оп. 1. — Спр. 14.

8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК). — Ф. 278. — Оп. 1. — Спр. 280.

9. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. — Изд. четвертое. — М.: Воениздат, 1946. — 264 с.

10. Заброварний Б. Західне Полісся під час Першої світової війни: соціально-економічна ситуація / Б. Заброварний, Я. Шабала // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Любомль в історії України та Волині: Наук. зб.: Вип. 25: М-ли XXV Волинської обл. істор.-краєзн. конф. — Луцьк, 2007. — С. 95—97.

11. Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети / Упоряд. І. Пасюка. — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2006. — 96 с.

12. Патер І. Союз Визволення України і національне відродження на Волині та Поліссі (1915—1918 рр.) / І. Патер // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. М-ли IX наук. істор.-краєзн. міжнарод. конф. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 226—228.

13. Семенюк А. Ковель: минуле і сучасне / А. Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.

14. Лазарович М. Просвітницька діяльність Січового Стрілецтва серед українського народу в роки Першої світової війни / М. Лазарович // Визвольний шлях. — 2000. — № 1. — С. 20—42.

15. ЦДІАЛ. — Ф. 395. — Оп. 1. — Спр. 7.

16. ЦДІАЛ. — Ф. 353. — Оп. 1. — Спр. 7.

17. Литвин М. Р. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. — Львів: Каменяр, 1990. — 200 с.

18. Денисюк В. Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В. Т. Денисюк, І. О. Денисюк — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 452 с.

19. Зайончковский А. М. Первая мировая война / А. М. Зайончковский. — С-Пб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 878 с.

20. Тинченко Я. Генерал Олександр Греків: військова діяльність і доля / Я. Тинченко // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 2001. — № 2. — С. 343—415.

СЛІДИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ: ПАМ'ЯТКИ БОЙОВИХ ДІЙ

Волинське Полісся — під час Першої світової війни перебувало в епіцентрі військових дій. Апогеєм протистояння стала відома Луцька операція. У великій мірі, можна стверджувати, що доля Франції, Італії, Польщі, Росії та інших європейських держав, вирішувалась саме тут серед лісів, боліт, річок та озер. Завдяки малолюдності та непрохідності, ця місцина, ще приховує багато різних військових поховань, тут ще збереглися укріплення та бетонні доти, які тягнуться аж до Пінська, серед заплави Стоходу біля села Червища сховався цілий форт.

Долею судилося так, що цей край двічі у ХХ столітті став театром воєнних дій, де розгорталися стратегічні операції могутніх армій великих держав. В історичних довідниках і документальних збірниках про Першу світову війну, можна відшукати чимало добре знайомих для полісян теперішніх географічних назв. Це не випадково. Адже літня кампанія 1916 року проходила саме на території Волинського Полісся. Маневиччина під час Першої світової війни перебувала в епіцентрі військових дій. Апогеєм протистояння стала відома бойова операція — Луцький (Брусилівський, Калєдинський) прорив.

На початку червня, а потім липня 1916 р., ліси й болота Волинського Полісся стогнали від вибухів снарядів, а все живе довкола нищили хмари куль. Під безпосереднім командуванням генерала Брусилова з 4 червня на фронті від Луцька до Чернівців почався масований наступ армій Південно-Західного фронту.

А з початку липня почався новий етап наступу — прорив на Ковель. З 3 липня по 15 липня, в межиріччі Стиру та Стоходу точилися жорстокі бої, зокрема під Костюхівкою 4—7 липня 1916 р., де закладалася майбутня незалежність Польщі. Удар пройшов по польських легіонерах, які, зазнавши серйозних втрат, разом із Йозефом Пілсудським змушені були відступати. На початку липня 1916 року, під час наступу російської армії у ковельському напрямку I, II і III бригади польських легіонів, упродовж трьох днів чинили запеклий опір майже втричі численнішої російської армії на лінії від села Костюхівка до села Оптове. Першою бригадою керував Юзеф Пілсудський, другою, з 1916 року — Юзеф Галлер, одним із командувачів третьої бригади був Болеслав Роя. У ході запеклих боїв загинуло близько 2 тисяч поляків, котрих було поховано тут на Поліссі. Тоді з'явилися польські військові кладовища в Костюхівці, Маневичах, Троянівці, Вовчеську, Черську, Грузятині, Карасині, Кошиці і Ковелі.

Від 15 до 31 липня тривали атаки й запеклі бої на Стоході. Нові бої за Ковель, а російські війська шість разів наступали на Ковель, призвели тільки до виходу росіян у деяких місцях до р. Стохід. Сюди були кинуті кращі полки російської царської гвардії — Особлива армія генерала Безобразова. Але прорвати австро-німецьку оборону їй так і не вдалось. Величезні втрати змусили командування припинити атаки й перейти в оборону.

Напевно, в роки Першої світової війни ніде більше не було пролито стільки крові обох воюючих сторін, як тут, на Волинському Поліссі, на берегах Стиру та Стоходу, в лісах та зарослях навколо них. І дійсно, болотисті долини, а саме береги річки Стохід стали братською могилою для тисяч солдатів та офіцерів, практично всієї Російської імператорської гвардії — 33 тис. осіб, та австро-угорсько-німецької армії. Річка Стохід, поля та ліси навколо неї, майже 100 років тому, в липні 1916 року стали останнім місцем спочинку для тисяч німців, чехів, поляків, австрійців, росіян, угорців, словаків, білорусів, українців, які, виконуючи військовий обов'язок, знайшли вічний спочинок на Волинському Поліссі.

Саме тут, в запеклих боях на Волинському Поліссі, царський режим втратив останню свою опору — Гвардію та її офіцерів. С. А. Торнау з гіркотою згадував: «Результати, досягнуті цим наступом, та кілька німецьких гармат, взятих 2-им гвардійським корпусом, навряд чи могли компенсувати ці жахливі втрати. Кількамісячна підготовка в резерві була зведена нанівець. Від гордих, багатотисячних полків, які виступали в бою 15 липня, залишилося в деяких частинах трохи більше половини».

Переконалим фактом архівних документів є праця генерал-лейтенанта Б. В. Адамовича, «Тристеня 15-28.VII.1916: ко дню 225-летия л.-гв. Кексгольмского полка», у якій він стверджує, що тільки цей полк у бою за Тристеня, та форсування річки Стохід втратив 1973 солдати (біля 60% всього складу). Поранених було набагато більше. З 36 офіцерів 11 було вбито, 12 поранено і 6 контужено. Поля від Тристеня до Стохода були, як снопами, встелені солдатами обох воюючих сторін. Здавалося, що земля стогнала. За цей прорив на Ковель 10 офіцерів полку було нагороджено Георгіївськими хрестами (четверо посмертно).

У стратегічному плані, правда, все ж таки були досягнуті позитивні результати —

врятована від розгрому Італія, розв'язано питання приєднання Румунії до Антанти, російський наступ полегшив становище англійців і французів на їх фронтах, втрати в гвардійських частинах були наслідком успіху солдатського бунту в дні Лютневої революції 1917 року в столиці Російської імперії — Петрограді.

Так що, у великій мірі, можна стверджувати, що доля Франції, Італії, Польщі, Росії та інших європейських держав, в Першій світовій війні вирішувалась тут на Волинському Поліссі серед лісів, боліт, річок та озер.

Сучасники знали битву як «Луцький прорив», що відповідало історичній військовій традиції, битви отримували назви відповідно до місця, де вони відбувалися. Ми знаємо Бородінську битву, а не «Кутузовську»; Невську битву, а не «битву імені Великого князя Олександра Невського» і т.д. Однак саме Брусилову була надана ніде і ніколи небачена честь — бойової операції 1916 року на Південно-Західному фронті отримати найменування «Брусилівського наступу». Варто би цю операцію на Волинському Поліссі, підтримуючи знаючих істориків окрім «Луцького прориву», назвати «Стохідською м'ясорубкою», або «Ковельською бойнею».

Дослідники неоднозначно підходять до оцінки результатів наступальної операції Південно-Західного фронту влітку 1916 р. У радянській історіографії традиційно робився наголос на значних втратах австрійських військ (1,5 млн. убитими, пораненими і полоненими, 581 гармата, 1795 кулеметів, 448 бомбометів і мінометів), тоді як російські втрати оцінювалися приблизно в 500 тис. осіб.

Проте, як відзначає С. Нелипович, лише за підрахунками Ставки Південно-Західний фронт втратив з 4 червня по 27 жовтня 1,65 млн. осіб, що, на його думку, і вирішило долю так званого Брусилівського прориву — російські війська захлинулися власною кров'ю, а жодне із завдань не було досягнуто: ворог не розгромлений, Ковель як вузловий центр так і не був взятий, попри величезні втрати російських військ.

Ще до цього часу, на полях Волинського Полісся можна знайти залишки боеприпасів, осколки, шрапнель, деталі добротних німецьких бліндажів, корпуси снарядів, які і до сьогодні використовують на ковальню для господарських потреб, адже, їх збереглося чимало. Сьогодні уже немає в живих тих, хто пам'ятав ті далекі події. Лише де-не-де збереглися поодинокі пам'ятки.

У 1918 році, на місці цих боїв, на Червищанському плацдармі, було споруджено пам'ятник біля річки Стохід, з рельєфним зображенням хреста та написами російською, українською і німецькою мовами, на честь російських, австрійських та німецьких воїнів, які загинули у Першу світову. З обох сторін пам'ятника у верхній його частині було викарбовано написи німецькою мовою: «Героям битви на Стоході з часу боротьби народів 1914—1918 рр. присвячується в честь їх пам'яті», та другий напис: «І ті, хто знайшов смерть в священній боротьбі, спокійно спить на чужині, як на батьківщині». На даний момент цей пам'ятник не зберігся.

На автостраді Луцьк—Ковель ось уже майже 100 років стоїть пам'ятник, установлений на честь німецьких солдатів, які загинули в Україні в роки Першої світової війни. За цей час багато пам'ятників було знесено — Сталіну, Леніну, а цей скромний солдатський обеліск залишився як символ християнської шани до полеглих.

Загалом варто представити пам'ятки Першої світової війни, в місті Ковелі та в районі, які зберігають історичну пам'ять про бої на Ковельському напрямку, а саме:

- село Свидники, Ковельський район, пам'ятник на місці поховань німецьких та австрійських солдатів, 1916 р.;

- місто Ковель, військове поховання часів Першої світової війни, на околиці міста, в районі «Гірка», поховано 1820 німецьких і австрійських солдатів, та 300 польських воїнів;

- місто Ковель, братська могила воїнів 4-ї російської армії, 1918 рік;

- місто Ковель, військове поховання (братська могила) часів Першої світової війни, на польському кладовищі поховано 900 німецьких та 300 австрійських солдатів;

- місто Ковель, пам'ятник часів Першої світової війни — полеглим австро-німецьким воїнам у 1914—1918 роках, на кладовищі по вулиці Незалежності;

- одним з останніх, в 1996 році, був відкритий пам'ятник в Ковелі польським воїнам, полеглим на Волинській землі у роки Першої світової війни, біля могил польських воїнів, які загинули під час польсько-радянської війни 1920 року, кладовище на вулиці Незалежності.

м. Ковель — кладовище польським воїнам, полеглим на Волинській землі у роки Першої світової війни, на вулиці Незалежності

- територія Костюхнівської сільської ради, Маневицького району, меморіальний комплекс, споруджений на місці дислокації під час Першої світової війни легіонерів, якими командував Йозеф Пілсудський;
- територія Костюхнівської сільської ради, Маневицького району, місця «Боїв під Костюхнівкою 4 — 6 липня 1916 року»;
- село Костюхнівка, Маневицького району, «Польська гора», місце слави польських легіонерів часів Першої світової війни, на околиці села, 1936р.;
- село Костюхнівка, Маневицького району, школа Юзефа Пілсудського, 1936 р.;
- територія Костюхнівської сільської ради, Маневицького району, військове поховання часів Першої світової війни польських легіонерів, в лісі біля села Костюхнівка. Братська могила та одинокі захоронення;
- село Вовчицьк, Маневицького району, військове поховання польських легіонерів часів Першої світової війни, на території сільського кладовища, братська могила та одинокі захоронення;
- село Чорниж, Маневицького району, військове поховання часів Першої світової війни — братська могила російських воїнів на південно-східній околиці села;
- село Чорниж, Маневицького району, військове поховання часів Першої світової війни, братська могила, урочище «Камінь»;
- село Чорниж, Маневицького району, місце випробування хімічної зброї під час Першої світової війни, вперше було використано снаряд з вбивчим елементом, яких за рішенням Віденської, а пізніше Женевської конвенцій використання було заборонено, на околиці села;
- село Троянівка, Маневицького району, військове поховання часів Першої світової війни — дільниця братських могил російських воїнів, біля церкви;
- село Троянівка, Маневицького району, військове поховання часів Першої світової війни — братська могила польських та російських солдатів, пам'ятник 1936 р.;
- територія Червищанської сільської ради, ліва сторона річки Стохід, «Червищанський плацдарм» — місця боїв Червищанського плацдарму;
- заплави річки Стохід, на межі Маневицького та Камінь-Каширського районів, місце випробування хімічної зброї на Червищанському плацдармі;
- село Оленіно, Камінь-Каширського району, військове поховання часів Першої світової війни, в лісі, німецьких солдатів та офіцерів, які загинули в 1916—1917 роках;
- село Тоболи, Камінь-Каширського району, пам'ятник та військове поховання часів Першої світової війни, на території сільського кладовища, австрійські, німецькі та російські солдати і офіцери, які загинули в 1916—1917 роках;
- село Тоболи, Камінь-Каширського району, військове поховання часів Першої світової війни, німецькі солдати, які загинули в серпні — вересні 1916 р.;
- село Тоболи, Камінь-Каширського району, військове поховання часів Першої світової війни, урочище «Сволоки», австрійські, німецькі та російські солдати і офіцери, які загинули в 1916 — 1917 роках;
- село Тоболи, Камінь-Каширського району, військове поховання часів Першої світової війни на північний захід від урочища «Дубинський бір», австрійські, німецькі та російські солдати і офіцери;
- село Тоболи, Камінь-Каширського району, фортифікаційна споруда — дот (об'єкт №1), урочище П'ятихатки;
- село Тоболи, Камінь-Каширського району, фортифікаційна споруда — дот (об'єкт №2), урочище П'ятихатки (обидва доти знаходяться поруч за 50 м один від одного);
- село Деревок, Любешівський район, поховання часів Першої світової війни, на сільському кладовищі німецьких та австрійських солдатів;
- село Ромашівки, військове поховання часів Першої світової війни, на цвинтарі могили воїнів російської армії;
- смт Маневичі, в Маневицькому краєзнавчому музеї створено розділ експозиції «Перша світова війна — трагедія людства», але є наміри, встановити діораму (панораму) «Брусиловський прорив 4—6.VII.1916 рік».

Перелік об'єктів культурної спадщини є неповний, хотілося б, щоб до сторіччя подій було сприяння в відновленні та впорядкуванні місць пам'яті, представниками з Росії, Польщі, Австрії, Німеччини — адже Волинське Полісся під час Першої світової війни, стало центром позиційних боїв, в яких взяли участь австро-німецькі війська, польські легіонери, російські війська, дивізія угорської кавалерії.

Пора нагадати світові події, які проходили на теренах Волинського Полісся під час Першої світової війни. Тут, на кладовищах воїнів, потрібно розмовляти про минуле, обговорювати його — і придумувати різні способи, щоби це минуле не повторилось. Не за це воювали і гинули наші прадіди, щоби тепер безкінечно говорити про наші взаємні травми. Вони помирили мільйонами, сподіваючись, що ніяких війн не буде.

Пам'ять жертв буремного ХХ століття зобов'язує нащадків зробити все, щоби вогонь війни більше ніколи не прийшов на нашу землю, щоби завжди було мирне небо над Незалежною Україною та казковими краєвидами Волинського Полісся.

РАЙОН ДІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ НА КОВЕЛЬСЬКОМУ НАПРЯМКУ У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Ковель був важливим ключовим пунктом для військово-стратегічного панування на Поліссі, а північніше Ковеля знаходилася непрохідна місцевість з боліт. Саме ця смуга розділяла німецькі та австро-угорські оборонні рубежі Східного фронту на дві нерівні частини. Тому район Волинського Полісся, в якому вели бойові дії війська 8-ї армії Південно-Західного фронту, яка рухалася в Ковельському напрямку у басейні річок Стир та Стохід, маючи болотисті долини, що особливо у мокру погоду ускладнювали переправу військ.

В районі дій армії Південно-Західного фронту, ліси були великі, але внаслідок більш піднесеного характеру місцевості були більш сухими і доступними для дій військ.

Значний розрив, який стався між Південно-Західним фронтом, на правому фланзі якого опинилася 8-а армія, і лівим флангом Західного фронту, стався внаслідок того, що з давніх пір вважалось аксіомою, що Полісся абсолютно непридатне для ведення операцій значними силами. Росіяни думали, що в кращому випадку на Поліссі можна вести війну партизанськими загонами, суцільного ж бойового фронту ні в якому разі в цьому районі бути не може. Тому враховуючи властивість Полісся, коли Західний фронт, відступаючи в глиб Росії, рухався в північно-східному, а Південно-Західний фронт у південно-східному напрямку то поступово між правим флангом Південно-Західного фронту і лівим флангом армії Західного фронту утворився розрив приблизно у 70 верст.

Район Волинського Полісся, в якому йшли бойові дії військ 8-ї армії Південно-Західного фронту з 4 червня по жовтень (22 травня по жовтень 1916 р.), можна окреслити умовними лініями: з півночі р. Прип'ять; із заходу лінією Ковель, Львів, хребет лісистих Карпат; з півдня лінією Кімполунг, р. Прут і зі сходу лінією Лунинець, Сарни, Ковель, Корець, Проскурів, Кам'янець-Подільський.

За характером місцевості, весь район Волинського Полісся, можна розділити на три ділянки, що мали свої особливості для військ. Північну територію охоплював район дій 8-ї армії, на північ від лінії Корець, Рівне, Луцьк, Володимир-Волинський. Весь цей район, є частиною Волинського Полісся з його великими лісисто-болотистими районами, та обмеженою кількістю шляхів сполучення.

Територія північніше залізничної лінії Сарни — Ковель являє собою низовину, суцільно лісисту і болотисту, порізану повноводними річками Стир, Стохід, Горинь. Коли Волинське Полісся з 4 червня 1916 року опинилося у фронтовій та прифронтовій смузі періоду Першої світової війни, характерною рисою стало те, що річки більші чи менші стали рубежем, який розділяв воюючі сторони як в Україні та Білорусії, так і в Франції та Італії.

Ці річки в своєму нижньому плінні рясніють топкими, у багатьох місцях абсолютно непрохідними болотами, та мають дуже багато приток. В свою чергу, наприклад, річка Стир, має понад десяток малих річок, які впадають в основне русло. Можливо, навіть назва річки Грань, походить від того, що вона стала «Гранью» між австрійськими та російськими арміями, тобто стала межею.

Притоки річок мали достатню кількість переправ, але все ж таки були важкодоступні. Підступами до них здебільшого могли служити тільки вузькі лісисті дефіле, які значно утруднювали розгортання і маневрування військ. Відсутність достатньої кількості наскрізних шляхів виключало можливість широких дій для великих з'єднань, у тому числі і кінних мас. «Характер місцевості тут такий, що розраховувати на плідну роботу кінних мас не можна, хоча б навіть проти невеликих загонів піхоти противника» (2. З доповіді генерал-квартирмейстера штабу 8-ї армії, ЦВІА, фонд 2003, справа 1247, арк. 28—31.).

Суцільні ліси, без ознак будь-якого культурного лісового господарства, та болотистого простору, в більшості важкодоступні, з малою кількістю доріг, утруднювали підтримання зв'язку і виключали будь-яку взаємодію військ. Тільки з виходом за річку Стохід, де місцевість була більш рівнинною, наступаюча сторона отримувала оперативний простір для маневрування. Район на південь від залізниці Сарни — Ковель, має більш підвищений і відкритий характер, ніж ділянка, розташована північніше зазначеної лінії. Ліси тут хоча і були так само великі, але завдяки підвищеному характеру місцевості були більш сухими і доступними для військ (28). «Ліси в цьому районі вже не суцільні, а зустрічаються у вигляді окремих значних груп, в яких помітно ведення культурного лісового господарства» (ЦВІА, фонд 2003, справа 1247 ЦВІА, фонд 2003, дело 1247, лл. 28-31 и Краткий военно-географический Очерк театра вероятных военных действий, изд. Киевского В. О., 1912 г.).

Річки Стир та Стохід, Горинь та Іква мають болотисті долини і особливо в мокру

погоду ускладнюють переправу військ. Технологічний розвиток армій того часу, не дозволяв долати (форсувати) водні перешкоди так швидко та так енергійно як це мало місце під час Другої світової війни, тоді ще не знали, що таке танки, тобто машини на гусеничному ході. Тому, внаслідок існування болотистих долин і загат, вони перешкоджали наступу 8-ї армії. В свою чергу, посилені інженерними спорудами, підвищували обороноздатність австрійських позицій. Вся ця місцевість, прорізана численними річками з низькими болотистими берегами, ускладнювала, але не виключала маневрування військ» (З доповіді генерал-квартирмейстера штаба 8-ї армії, ЦВИА, фонд 2003, дело 1247, лл. 28-31.).

Поряд ділянка охоплювала частину району дій 8-ї армії і весь район дій 11-ї та 7-ї армій. Ця ділянка представляє велику ландшафтну різноманітність, і в свою чергу, може бути розділена на три характерних смуги. Смуга між Поліссям і лінією Сокаль, річка Липа, Дубно, Острог, яка представляє горбисту і майже відкриту місцевість, яка включала будь-які труднощі для дій усіх родів військ. Також ця смуга була основним оперативним напрямком для 8-ї армії і набула важливого і серйозного значення при розв'язку операції на фронті Володимир-Волинський, Сокаль.

Ось як описує Зайончковський в своїй книзі Волинське Полісся:

...Добре пам'ятаю ті часи. Перебуваючи в глухих хащах Волинського Полісся, я теж працював над окопами. Вікові сосни падали під сокирою для того, щоб прокласти дороги там, де до того часу ходили тільки лосі. Тяглися телеграфні і телефонні проводи в місцевостях, куди колись заглядали тільки вовки і тетерева. У покритих дротом полях перед окопами воістину можна було заблукати навіть при ясному сонечку. Я будував притулки — і підземні, з величезних деревних колод, і надземні, з таких же бетонних чурбанів, — щоб у глухих пущах могли поселитися люди. Будувалися вузькоколійки там, де до того часу поганенька конячина, ліниво пересувалася по болотистих дорогах, задовольняла людські потреби. По залізницях і вузькоколіяках котилися до нас не тільки продовольчі припаси для нового військового міста, не тільки маси будівельного матеріалу, який щодня витрачався з криком «Ще! І ще!», але котилися також і ешелони живого військового матеріалу — людей. Куди? З одного окопу в інший, з одного військового міста в інше.

Був я в окопах, пам'ятаю, коли в один прекрасний день на Стоході тільки одна моя рота, яка проводила наступ, була підтримана в своєму русі двадцятьма батареями різних калібрів, різного виду знарядь, що розвивали пекло вогню. (Зайончковський А. М. Перша світова війна. — СПб.: Полігон, 2002 (militera.lib.ru), Історія Першої світової війни. — Т. 2. — М.: Наука, 1975. — 607 с.).

Ковель був завчасно укріплений супротивником. Крім того, що місто було потужним залізничним вузлом, воно прикривало собою вихід на Брест-Литовський, а отже, в тил всьому південному крилу німецького фронту.

Ковель був дуже важливий для обох сторін, якщо згадати бідність Східного театру воєнних дій в комунікаціях. У Ковелі сходилися залізниці Брест-Литовський — Ковель, Люблін — Холм — Ковель, Ярослав — Рава-Руська — Сокаль — Володимир-Волинський — Ковель, Ковель — Сарни. Ковель під час війни, був дуже важливий для обох сторін, якщо згадати бідність Східного театру військових дій в комунікаціях.

Північніше Ковеля знаходиться важко прохідна місцевість з боліт. Саме ця смуга розділяла німецькі та австро-угорські оборонні рубежі Східного фронту на дві нерівні частини.

Стохід, річка, права притока Прип'яті, що протікає в межах Волинської області. Довжина річки 188 кілометрів. Глибина: на перекатах 0,5—1,5 м, на плесах 8—10 м. Стохід бере початок біля села Семеринське Локачинського району.

Річка Стохід з своїми притоками, маючи болотисті долини, особливо в сиру погоду ускладнювала переправу військ, тому була важкодоступною. Учасник війни так говорить про цю місцевість навколо річки Стохід: «Сама по собі річка Стохід невелика, довжиною близько 150—170 верст, але глибока (за винятком окремих ділянок). Вона протікає по широкій болотистій місцевості, розгалужуючись в рукави, число яких доходить до дванадцяти, тому ця річка і називається Стохід. Ці рукави то зливалися в 1—3 русла, то знову розходились, робили річку оманливою, як по її глибині, так і в прохідності. І, незважаючи, на перший погляд, на її малозначимість, ця річка в 1916 році зіграла для російських військ буквально фатальну роль».

Стир, річка на північно-західній Україні і в Білорусії, права притока Прип'яті. Стир бере початок на Волинській височині недалеко від міста Броди. Протікає Львівську, Волинську та Рівненську області, після чого перетинає кордон з Брестською областю Білорусії, де впадає в Прип'ять.

На Стиру розташовані міста Берестечко, Луцьк, Рожище та селище міського типу Колки (Волинська область), Кузнецовськ, Зарічне (Рівненська область).

Довжина річки становить 494 км (70 км на території Білорусії).

У нижній течії долина Стиру зливається з долиною Прип'яті. Ширина заплави в нижній течії до двох кілометрів. У Прип'ять Стир впадає двома рукавами. Для Стиру характерна інтенсивна весняна повінь (до 50 % річного стоку). Річка використовується в якості водоприймача меліоративної системи.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСАРА УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ Д. ВІТОВСЬКОГО

Діяльність українського політика та військовика, полковника Українських Січових Стрільців (далі — УСС) Дмитра Вітовського багатогранна та широка. Відомий стрілецький політичний ідеолог та один з неформальних лідерів УСС, він був ініціатором стрілецького фонду, аби видавати часописи та журнали («Шляхи»), опікувався питаннями шкільництва на Волині та Поділлі, а в період Української держави був комендантом Жмеринки, де послідовно проводив організаційну діяльність зі створення українських державних органів влади, а з січня 1916 року — комендантом міста Ковеля. Все це свідчить про унікальний талант, організаторські здібності, політичну далекоглядність, продуктивність у праці та щирю душу палкого патріота української держави Дмитра Дмитровича Вітовського.

Народився він у селянській родині 8 листопада 1887 року в с. Медуха Станіславського повіту (нині Галицького району, що в Івано-Франківській області). Освіту здобув у Станіславській польській гімназії, де проявив себе середнім учнем, проте серед професорського складу користувався повагою за вміння сміливо висловлювати власні думки, а серед однокласників славився запальним характером та товариськістю.

Захоплення історією та літературою привели його до участі у таємному українському гуртку самоосвіти, що підпільно поширював серед українських гімназистів історичну та політичну літературу. Таке захоплення та інтерес до історії козащини та української літератури призвели учня вже п'ятого класу Дмитра Вітовського до виключення з навчального закладу.

Вигнанець оселяється в українській Педагогічній бурсі, проте для оплати проживання змушений був заробляти приватними лекціями, не полишаючи при цьому роботу у таємному гуртку самоосвіти. Саме тут він проявив себе як вправний оратор, готуючи доповіді на улюблені літературні теми. У Педагогічній бурсі був активним учасником організацій свят на честь Т. Шевченка, писав статті до галицьких і наддніпрянських часописів та журналів, шліфуючи свою літературну майстерність. Писати оповідання та поезію Д. Д. Вітовський розпочав під псевдонімом Гнат Буряк.

Події революції 1905 року підштовхнули учасників таємного гуртка до рішучих дій, на шлях боротьби за визволення української нації. Виникла потреба у літературі революційного характеру. З цією метою Д. Вітовський був направлений до редактора львівського тижневика «Діло» Михайла Лозинського, який порадив спершу закінчити навчання, а потім братися до зброї. Всі ці поради викликали у молодих людей недовіру до старшого покоління, що спонукало їх перейти на нелегальну діяльність. На вихідних гімназист Д. Вітовський разом зі своїми товаришами виїжджав до навколишніх сіл для агітації та політичних роз'яснень серед населення, що викликало велике обурення з боку керівництва гімназії.

Дмитро Вітовський став одним з тих, хто трактував стрільця як носія національного духу народу. Окрім ідеологічного вишколу, формувався якісно новий український боець, який світоглядом був відмінним від австрійського вояка. Всі, хто його знав, запевняли, що «був незрівнянним виховником стрілецтва» [10].

У 1907 році Дмитро, закінчивши гімназію, поступив до Львівського університету на правничий факультет. Проте матеріальна скрута змусила його працювати в адвокатській канцелярії міста Станіслава, а до Львова він приїздив лише для здачі іспитів. Попри це Вітовський буквально поринає у вир політичної та громадської праці: вступив до радикальної партії, активно виступав на політичних вічах за нову виборчу систему, увійшов до складу партійного проводу, організовував сільські осередки товариств «Січ» і «Просвіта». З 1909 року він проходить службу в австрійському війську, яку завершив через рік у якості молодшого офіцера в ступені хорунжого.

1 липня 1910 року поляки, заперечуючи прагнення українських студентів навчатися в українському університеті, підступно вбили одного з провідників українського студентства Адама Коцка. На студентських зборах Д. Вітовський, виголосивши палку промову, довів необхідність провести нелегальне віче у будинку університету. Польські студенти намагались розігнати це віче, але воно скінчилось коридорними барикадами та стріляниною. У відповідь — судовий процес над Вітовським, виключення його з університету, втрата військового ступеня та ув'язнення. Вийшовши на волю, Дмитро успішно завершив навчання в Краківському університеті та очолив таємний студентський комітет.

З початком Першої світової війни в 1914 році Д. Вітовський став комендантом першого львівського куреня Українських Січових Стрільців (УСС) під час кровопролитних боїв проти російських військ у Карпатах (1914—1915 рр.), на Маківці (1915 р.), над Стрипою (1915 р.).

Коли розпочались військові дії на Маківці Д. Вітовський писав: «Ночуємо на горі... вітер, мороз і мряка не дають на місці лежати. Вкритися нічим, постелити нічого, вогню розложити не вільно... Ночуємо знову на горі, в мряці, студені і дощі... Мої хлопці відбивають наступ москалів, як старі вояки. Ідуть на багнети сміло, безстрашно...» [4; 5].

Високі провідницькі якості Вітовського вшанувала і команда австрійського війська — у грудні 1914 року йому повернули звання хорунжого.

Д. Вітовський і кращі стрільці з його сотні часто збирались на таємні сходини, де обговорювали питання стрілецької ідеології. З часом на ці зустрічі запрошувались старшини з інших стрілецьких сотень. Так творився новітній дух українського війська та творилось переконання, «що який би не був вислід війни, на них і лише на них спаде весь тягар національної роботи». Вони вже тоді усвідомлювали, що незабаром саме вони «будуть насаджувати те, чого нам треба, щоб стати народом «залізним». Обидві цитати наводяться за листом Дмитра Вітовського до Союзу Визволення України від 1 квітня 1915 року [3].

4 листопада 1915 року у бою поблизу села Семиковець Тереховлянського повіту Д. Вітовського було поранено. Після лікування його призначили комісаром міста Ковеля. Саме у цей час він розгорнув широку просвітницьку діяльність. У 1916 році він разом з четарем Миколою Саєвичем (у 1916—1918 рр. — керівник Комісаріату УСС у Володимирі-Волинському) та четарем М. Гаврилюком організував українське шкільництво на Волині, а у 1918 — на Поділлі й перший осередок «Просвіти» на Волині [1]. За його сприяння було відкрито 17 шкіл з українською мовою викладання. Школи були багатонаціональними за контингентом своїх учнів. Так, в Ковельській школі переважали діти поляків. Мова викладання залежала від того, якого вчителя направила австрійська адміністрація — поляка чи українця.

Погодившись на організацію національних приватних шкіл — не тільки українських, але й польських та єврейських, і навіть чеських — австрійська військова адміністрація Волинського округу затвердила для них спеціальний статут, згідно з яким «верховною шкільною владою в окрузі є комендант». Саме таким комендантом було призначено Дмитра Вітовського. Культурно-освітня діяльність вимагала значних коштів. Допомога волинським школам йшла з найрізноманітніших місць Галичини, навіть з таборів військовополонених. Так, у червні 1916 року військовополоненими-українцями, при сприянні УСС та історика, професора Львівського університету І. Крип'якевича особисто, було пожертвовано на волинські школи 1732 крони [11].

У квітні 1916 року Дмитро Вітовський у листі до кошового так описував тогочасну ситуацію: «Товчусь по селах, як Марко по пеклі... До писання про враження нема охоти, ні часу, ні сили...» [11]. А вже через півтора місяці, 3 червня, у листі до освітнього діяча, майора УСС Никифора Гірняка, значно оптимістичніше описує стан розвитку шкільництва на Ковельщині: «одинадцять шкільних будинків упорядкованих, діти записані... Сьогодні вислав у Львів Палащука по шкільні книжки і по вчителів» [там само].

Вже 15 березня 1917 року у листі до Никифора Гірняка Дмитро Вітовський писав: «В сім місяці я хотів знов розмахнутися і бодай 3—4 нові школи додати. В тій цілі просив я листовно доктора Крип'якевича, щоб подав мені стан готівки і бюджет фонду. Стрільців більше сюди спроваджувати не можу, тому я написав йому, що обсаджувати школи нові треба буде людьми новими, цивільними, яких треба буде оплачувати» [11]. У своїй діяльності сотник Вітовський був досить наполегливим і принциповим. У тому ж листі він продовжує: «...я шаную всяку владу, але за те від неї бажав би, що би вона там, де треба допомогла. Вже місяць тому, як написав я до Крип'якевича по 200 букварів Солтиса для курсів неграмотних... щоб стрілець привіз, бо звідси нікого вислати не можу. На се дістав відповідь, що книжки спаковані, ждуть» [11].

Дмитро Вітовський був одним із найвидатніших військових державних діячів, який зробив вагомий внесок у відродження традиції українського війська, адже завдяки йому було створено курінь Українських Січових Стрільців (УСС) та Українську Галицьку Армію (УГА), які боролися за національну ідею. Листопадовий зрив, проведений під командуванням Д. Вітовського у 1918 році, звільнив Україну від Австрії, що було ще одним впевненим кроком до державності. Саме Д. Вітовський вніс пропозицію щодо розробки проекту закону про злуку обох держав — УНР та ЗУНР, завдяки йому 22 січня 1919 року делегація ЗУНР взяла участь в урочистостях на Софіївському майдані і в Києві було проголошено об'єднання українських земель.

Просвітницька діяльність Дмитра Дмитрович Вітовського також дала свої плоди — національне пробудження торкнулося волинян. Його робота була надзвичайно складна, адже не вистачало підручників, приміщень. Окремі вчителі були ним запрошені зі Львова. Але, воєнні дії на деякий час переривали цю благородну справу. У 1920 році за розбудову освіти в Ковелі беруться більшовики, але ці плани порушила Ризька мирна угода, за якою місто стало «польським». Поляки вели тверду антиукраїнську політику. У 1924 році вийшли два протиукраїнські закони: перший обмежував українську мову в урядових установах, а другий реформував освіту, яка знищувала українську школу [7].

І все-таки громадське духовне, культурно-мистецьке життя в Ковелі не занепадало. Величезну роботу проводили активісти товариства «Просвіта». До 1926 року діяли українська початкова школа, читальня, книгарня, кооператив «Союз українців», «Український банк», «Українська Свято-Благовіщенська церква», український хор. Ковельська «Просвіта» спільно із «Союзом українок» щорічно організовували Шевченківські свята, ялинку для дітей на Різдво, бал «Меланчин вечір» під Новий рік. У місті діяв аматорський театральний гурток, який ставив українські п'єси [7].

Життя Дмитра Вітовського трагічно обірвалося 4 серпня 1919 року. П'ятимоторний літак, на якому він летів з Парижа до Кам'янця-Подільського, вибухнув над територією Німеччини поблизу Ратибора в Долішній Сілезії (за різними версіями — від міни на борту або ж збитий польськими прикордонниками) [1]. Поховали його у Берліні [4]. Місцеве українське консульство організувало величавий похорон. На металевій домовині червоніла козацька китайка, на якій лежали дві перехрещені шаблі і козацька шапка, біля голови — полковницька булава [2]. Під враженням сумної звістки український поет Олександр Олесь написав вірша «Пам'яті Д. Вітовського»:

*Схилимо голови... Нова труна,
Нова тяжка, безмірна втрата...
Розбитий келих без вина,
Народ без сина і без брата...*

*Схилимо голови... Новий удар,
Нова стріла в розбиті груди...
Упав орел, упав з-під хмар;
І вже його нема й не буде...*

*О, не хилить голов своїх в журбі,
Найдіть на рани ліки;
Хто умирає в боротьбі,
В серцях живе вівки!*

Поховали Дмитра Вітовського на берлінському кладовищі Святої Ядвіги — в позиченій гробниці, на чужій землі. Але у 1928 році Крайове Товариство Охорони Воєнних Могил перепоховало його в окремо збудовану там гробницю.

---

1. Лендюк Х. Д. Вітовський — військовий діяч і державотворець ЗУНР// http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=331&language=ru.

2. Вітовський Д. Похорон стрільця// «Діло». — Відень 1914. — 19 грудня. — Ч. 208. — С. 5.

3. Лазарович М.В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Тернопіль: Джура, 2005. — 592 с. — С. 209.

4. Життєпис полковника Дмитра Вітовського// <http://www.plast.org.ua>.

5. Вітовський Д. З карпатських боїв. Епізод: Боротьба за Маківку// «Шляхи», Львів, 1916. — лютий. — Ч. 6. — С. 195—196. (передруки: «Стрілецький Календар Альманах» на 1917 рік. — Львів. — С. 47—48; «Каменярі», 1936. — Ч 9. — С. 3—4; «Календар Батьківщини» на 1939 рік. — Львів. — С. 50—51).

6. Генеральний Секретар Військових Справ Галицького Уряду, полковник УСС, Дмитро Вітовський// «Прият. Укр. Жовн.». Календар на 1923 рік, Львів. — С. 117.

7. З історії освіти в м. Ковель//<http://kovel.in.ua/ukr/education/osvita/>.

8. ДМ (Дмитро Вітовський). Друга сотня другого куреня. Оповідання українського офіцера// «Діло». — Відень, 1914. — 14 падолиста. — Ч. 201. — С. 1—3.

9. Гірняк Никифор. Сотник УСС Дмитро Вітовський на Волині (у світлі його листів до Кошового УСС)// «Новий Час», 1934. — 10 вересня. — Ч. 203. — С. 4—6.

10. Матейч Р. Пам'яті Дмитра Вітовського// газета «Свобода», 2009. — 4 серпня.

11. Українські січові стрільці — організатори відродження національного освітництва на Ковельщині в роки Першої світової війни//<http://kovel.in.ua/ukr/education/strilci/>.

КОВЕЛЬ 1918 РОКУ ОЧИМА АВСТРИЙСЬКОГО ХУДОЖНИКА ЕМІЛЯ ВАЙСА

Чимало художників увіковічили Ковель у своїх полотнах. Це і Андроник Лазарчук, і Гаврило Остапенко, і Броніслав Копчинський. Значну спадщину залишив після себе і австрійський художник Еміль Вайс, який подорожував Волиню в роки австрійської окупації, вивчав життя і побут простих людей, робив замальовки. На превеликий жаль, ми не можемо бачити його картин, але до нас дійшли зображення на поштівках.

Кожен австро-угорський чи німецький вояк мав за честь придбати листівку з волинськими краєвидами і відіслати її додому рідним. Зрештою, саме через поштівки, що були маленькими мистецькими шедеврами, тогочасна Європа дізнавалася про Волинь та Україну.

...Хати під солом'яною стріхою, прадідівські вітряки, незабруковані вулиці, храми, поліщуки у народних строях, — великі серії листівок було видано за сприяння Комісаріату Українських січових стрільців. Прибуток від виробництва йшов на створення українських народних шкіл.

1917 року художник Еміль Вайс створив велику кольорову серію замальовок волинських міст і волинських типів. Малюнки європейця через роки донесли до нас крій і вигляд одягу, у який вбиралися волиняни 100 років тому, вигляд вуличок міст і містечок, назавше втрачених через катаклізми ХХ століття.

У фондах Ковельського історичного музею зберігається сатиричний альбом графіки Еміля Вайса «Ковельська вороняча книга», надрукований у видавництві Польової газети 4-ої гвардійської армії (вид. Карла Харбауера, Вена, Лейпціг, 1918 р.).

В альбомі відображені ковельські пейзажі, типажі населення, їх заняття, ремесла і побутові сцени, військова тематика часів Першої світової війни.

«Ковельська вороняча книга» — це своєрідний альбом, видрукований на цупкому папері, який має такі розміри: довжина — 30,5 см, ширина — 23 см. Разом із титульною сторінкою альбом нараховує 12 листків, на котрих з боків розміщені малюнки (всього ж їх, враховуючи і титульну сторінку, — 42) різного спрямування.

Якогось групування (за темами) тут не спостерігається. Сатиричні сюжети чергуються із побутовими, зустрічаються окремі начерки, а також портрети.

Своєрідно проведено і нумерацію сторінок. Перший аркуш позначений цифрою 3 внизу у правому кутку, другий — цифрою 4 (у тому ж кутку), третій — 4а, четвертий — 8, п'ятий — 9, шостий — 10, сьомий — 11. Восьмий листок пронумерований цифрою 5, наступний — цифрою 6, передостанній — цифрою 7, а останній листок не пронумерований взагалі. Майже всі роботи мають назви і підписані німецькою мовою із зазначенням року 1918 на одних, на інших — скорочено 18. На деяких малюнках є автограф художника, на деяких — підпис відсутній.

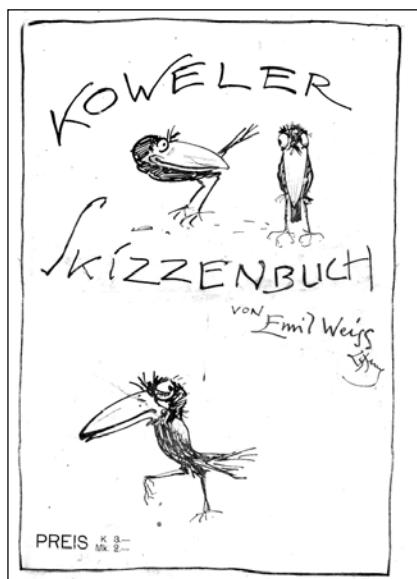
На 3-ій сторінці альбому художника відтворено сцену у перукарському салоні А. Хантфуга. Судячи із зовнішнього вигляду, майстер-перукар — людина старшого віку. Лице його прикрашає борідка, у роті — запалена сигарета. Перукар одягнений у клітчастий костюм, очевидно, уніформу. Віртуозно займається своєю справою — натхненно бриє клієнта.

Клієнт сидить у кріслі з високою спинкою. Голова закинута догори, на подушечку крісла, накидка спереду захищає одяг відвідувача перукарні від мила. Обличчя перукаря зосереджене, він повністю віддався улюбленій роботі: спина його пряма, рівна, рухи рук — артистичні, професійні.

У правому нижньому кутку сторінки малюнок рекламного характеру: на дереві прикріплений рекламний щит із зображенням жіночого корсета та написами: «Прасування корсетів за адресою: Muschka № 13 Burstein (Мушка № 13 Бурштайн)». На звороті — три типажі, які представляють різні суспільні верстви населення.

Зверху у лівому кутку зображені прості селяни — чоловік із хлопчиком, можливо, це батько і син. Старший одягнений у кожух, у руці — палиця, на голові — шапка, з-під якої стирчить нестрижене волосся. За плечима — велика торба. Взутий селянин у постолі, обмотані онучами і перев'язані шнурками. Обличчя неголене.

Хлопець, який стоїть поруч дорослого, одягнений у такі ж самі зимові шати, у правій руці — палиця, у лівій — торбина. Він усміхається сам до себе.

У правому боці — граційна, вродлива жінка. Висока, у приталеній сукні, профіль вліво, на ногах — модні туфлі на високих підборах. Всі гудзики застебнуті. На голові — акуратний чепурненький капелюшок, ліва рука притискує до боку дамську сумочку. Підпис зверху засвідчує, що це Ffroulein Lehvevin (пані учителька). У лівому кутку зліва — повновидий чоловік із доброзичливим обличчям. Одягнений у старі, в деяких місцях порвані штани, сорочка підперезана шнурком. На ногах — постолі. Руки — за спиною, поза людини свідчить, що вона кудись поспішає.

Сторінка четверта «Воронячої книги». На верхній половині малюнок бачимо, очевидно, подружню пару, яка вийшла на прогулянку. Художник подає вигляд чоловіка і жінки зі спину. Високий молодий чоловік (або юнак) із тростиною у лівій руці, на голові — капелюх, йде під руку із дівчиною, невисокою на зріст (по лікоту своєму супутникові). Жінка міцно тримається своєю рукою за праву руку кавалера, вона вдягнена у приталену елегантну сукню, на голові — кумедна шапочка із довгим шличком. На ногах — туфлі на високих підборах. У правій руці жінки — повідок із собачкою у безрукавці. Натягнувши з усієї сили короткий повідок, собачка тягнеться до песика-дворняжки, який заграє з нею.

На нижній частині аркуша — дівочі голівки. Головна увага художника спрямована не на вираз обличчя дівчат, на їх вроду, а на в'язані шапочки на голові. Підпис нижче стверджує: «Велика мода — це допоміжна сила».

На малюнку, який художник назвав «Магазин» ми бачимо заклад торгівлі — невеличку крамничку-лавку із широким асортиментом товарів. На дерев'яних віконницях — перелік товарів, котрі можна тут придбати: сало, овочі, фрукти тощо. Такі ж рекламні написи над вікном і дверима.

У цьому ж магазині функціонує кафе і продається пиво. Біля вхідних дверей висставлені кошики з яблуками, під якими гріється на сонці невеличка кицька. Праворуч — фрагмент лавки.

На задньому плані видніється дерев'яний туалет і крона дерева без листя, а на даху і в повітрі — ті ж хитрі ковельські ворони.

На передньому плані — покупець, старий дідусь із палицею у руках, щоб відганяти собак чи опиратися. На ньому кожух, шапка, на ногах — постолі, за плечима — торба. Він, вочевидь, щось купив у лавці і повертається, більше всього, до свого помешкання.

На наступній сторінці альбому зображений ілюстрований фрагмент однієї із ковельських вулиць часів Першої світової війни — вулиці Луцької. Окремі із цих споруд збереглися і донині.

Ліворуч ми бачимо двоповерхову споруду з мансардою, яка має симетричний фасад та асиметрично розміщений вхід. Другий поверх і мансарду прикрашають ковани балкончики. А на даху — пірамідальні вежі. У будинку розташований готель «Бристоль» (нині один із корпусів міськрайонної поліклініки). На поч. ХХ ст. у Ковелі було 14 готелів з доволі екзотичними назвами: «Сан-Ремо», «Гранд-готель», «Версаль», «Софія», «Петербурзький» тощо.

На вулиці багатолюдно. Тут і кінні екіпажі з пасажирами, й автомобіль із військовими. На тротуарах прогулюються австрійські офіцери, молоді панянки. Дорогу перед машинами та каретами переходять пішоходи.

Ліворуч бачимо високий стовп, на якого виліз чоловік, напевне, електрик, щоб полагодити щось або вкрутити лампочки. За електриком спостерігає військовий із піднятою головою і мотком дроту у руках. Понад військовим у якихось справах поспішає чоловік із двома відрами у руках. На цій же, лівій, стороні, на задньому плані видно кутовий фрагмент чотиригранного купола аптеки Фрідріксона.

У верхньому правому куті автограф Еміля Вайса і дата «1918». Внизу напис австрійською «Gruss auf Kowel» та «Lucker strasse» (у перекладі «Привіт із Ковеля» та «вулиця Луцька».

На наступному аркуші у всій своїй красі і величі

Ковель: вул. Луцька

Розмова міщанина із австрійським поліцейським

Санна кінна упряжка

зображений австрійський поліцейський. На ньому формений одяг, за плечем — гвинтівка із штиком, при боці — шабля. Строгого вигляду стражеві порядку додають вуса. До поліцейського звертається якийсь чоловік із важливим (судячи із виразу його обличчя) повідомленням або проханням. Поза прохача — втілення вірнопідданості і покірності, поза жандарма — зверхність і незворушність.

Нижня частина аркуша — це зображення хлопчиків-розповсюджувачів місцевої преси. Із вигуками: «О, чудова газета!», вони шукають свого покупця.

Одному, спритнішому в полатаних штанях, вдалося якоюсь публікацією зацікавити австрійського солдата. Вояка має не досить охайний вигляд, права рука

у кишені, лівою — запалює сигарету. Він трохи схилився над газетою, можливо, його, щось зацікавило.

До свого товариша-конкурента стрімголов поспішає ще один продавець-підліток, сподіваючись теж зацікавити можливого покупця своїм виданням.

На 8-ій сторінці альбому відтворені три жанрові замальовки. Зверху — санна кінна упряжка. Кучер щосили підганяє свого Гнідка батогом. Кінь летить чвалом, аж піна бризкає на всі боки. Пасажири, це очевидно жінки, від несподіваного швидкого руху впали, тільки ніжки задерлися догори.

Збоку підганяє конячку голосним гавкотом невеличка дворняжка. Доганяє екіпаж дві ворони. Такими зимові заваби побачив Еміль Вайс.

Ліворуч — жінка у довгій спідниці, короткій шубці. Голова закутана хусткою. Поруч із жінкою іде хлопчик у верхньому одязі. Шия зав'язана шаликом. Під малюнком підпис «Мама із синочком». Справа від матері із сином бачимо типового ковельського єврея, якого Еміль Вайс уявив філософом. Це літній чоловік із довгим волоссям-пейсами, на голові — ярмулка. Перенісся осідлало пенсне, у руках — тростина. Очі філософа опущені донизу; поринувши у власні роздуми, єврей крокує кудись, не помічаючи нікого навкруги.

Бачимо малюнок під назвою «Гусак (гуска) на Різдво». Дві пишні селянки (наймовірніше — це мати з дочкою) пропонують австрійському солдатові купити на Різдвяні свята гусака. Переговори, більше всього, увінчалися успіхом, бо права рука вояка полізла у кишеню за грошима. На обличчях жінок світиться задоволення від вдалої торгівлі.

Нижче малюнок «Прогулянка весною». У лівому кутку, внизу, відтворено фрагмент міської вулиці під час весняної повені. В багнюці лежить людина із задерними догори руками і ногами, поруч видніється колесо і велосипедна рама. Праворуч — верхня частина тіла (частина руки і голова у шапці) перехожого, який дивується із несподіваного видовища.

На 9-ій сторінці — інтер'єр кінотеатру. За стійкою сидить пані із високою зачіскою на голові (це, певно, касир), над нею прикріплена табличка зі словом «KASSA (каса)». Біля стійки — австрійський солдат у військовій сорочці і штанях «галіфе», без головного убору. Його погляд звернений до жінки. На стіні висять рекламні афіші. Праворуч біля сходів — карлик-білетер в очікуванні глядачів. Внизу підпис художника «K.U.K. Feldkino № 3», «Польове кіно №3» Weiss 18 (тобто 1918 рік).

Внизу промінь кінопроектора подає зображення жінки.

В ту історичну добу за сучасним приміщенням історичного музею простягалася вулиця Магазинна. Вздовж вулиці розташовувались невеличкі магазинчики із різноманітним крамом.

Як видно із малюнка художника, була тут і лазня, куди ходили митися і місцевий люд, і австрійські солдати. Лазня являє собою одноповерхову хату, над дверима можна розібрати напис «мило».

Бачимо багато військових, парочки городян, дітей, чоловіків із кошиками. Біля дошки оголошень стоїть літній чоловік у довгій свиті і читає уважно якесь оголошення.

У центрі іншого малюнка — авто із цистерною води. На цистерні напис «Автозерв».

Із крана на повну потужність на всі боки, обливаючи чоловіків і жінок холодними струменями, ллється вода. Її вже стільки, що утворилася велика калюжа.

Із кабіни машини хтось весело реагує на цю несподівану пригоду, але не поспішає усунути водовилив. А з висоти глузує всюдисуща ворона.

Біля колодязя волею випадку опинилося двоє людей. Австрійський кіннотник на знесиленій худій клячі під'їхав до криниці, щоб напоїти худобину. А тим часом жінка, схилившись на зруб, щось вишукує очима чи дістає руками з колодязя. Біля криниці порожнє жінчине відро.

Нижче зображено стовп-тумбу для оголошень. Біля стовпа справляють малу природну потребу два пєсики і водночас помічають свою територію.

Поряд із тумбою, на якій три оголошення чи розпорядження, вкопана довга дерев'яна лавка для сидіння. На ній, спиною до стовпа оголошень, сидить чоловік у розслабленій позі.

На дашкові, що має форму чотиригранника, про щось сердито каркають ворони, але чоловік на них не звертає ніякої уваги.

Малюнок «Сільські політики». Вихідного дня (недільного чи святкового), коли немає термінової роботи, зібрався на посиденьки гурт людей. Тут і чоловіки, і жінки. На лавці сидить чоловік і жінка, біля них стоять ще четверо осіб. Високий селянин у високій шапці тримає за спиною в'язанку хмизу або березового гілля на віник. Біля нього огрядна молодиця. Один із цієї групи виділяється і своїм одягом, і поставою. Це високий стрункий молодик, у модному, до колін, пальто. На голові формений картуз, який засвідчує приналежність юнака до якоїсь категорії службовців. Це підтверджує і фабрична сигарета у роті. Молодий фронт спірається на палицю, а поруч — собачка.

Художник назвав їх політиками, мабуть, тому, що вони вирішують якісь важливі питання.

На цій же сторінці малюнок «Українець». Перед нами типовий представник українця-козака. Вся постаць його засвідчує волелюбність, рішучість, твердість характеру. На ньому довгий жупан, штани — шаровари, заправлені у чоботи з високими халявами. На голові — шапка із брошкою. Героїчну постаць доповнює шабля.

На малюнку — сюжет із сільського побуту. Молодому папараці (фотографу) у поле зору потрапила незвичайна картинка: поліцейський іде сільською вулицею посеред дня, обнявши за плечі дівчину або молодичку. Це настільки вразило фотографа, що він аж застиг від несподіванки. Що робити? Бігти і сфотографувати? Гукнути навздогін? Вдати, що нічого не бачив?

У нижньому лівому кутку — погруддя австрійського офіцера. Це бувалий, досвідчений вояка, що пройшов «і Крим, і Рим, і мідні труби...» Про його відвагу свідчить бойова медаль.

Навпроти праворуч змальований чоловік у тоненькому демісезонному плащику, який підперезаний паском. На голові — капелюх із широкими полями. Водонос босий, отже, можемо припустити, що по воду він вийшов або вранці, коли ще прохолодно після ночі, або після дощу. Коромисло із двома повними відрами лежить на його плечах надійно. Тобто, носити воду йому не вперше.

На 5-ій сторінці напис: «Ковельський перевізник продуктів». Художник Еміль Вайс вихопив із осінньої дійсності один кадр — і відтворив його на папері.

Перед нами сільський трудівник, який однокінною підводою доставляє продукцію (це може бути картопля) із поля до місця зберігання. Візник турбується про конячку: на підводі невелика кількість мішків, та й сам він умостився на передку. Конячка не просто тягне воза, а біжить підтюпцем.

На малюнку «Юна модель» молода пишнотіла дівчина-ковельчанка позує художникові. На ній найкращий святковий одяг: довга широка спідниця із фартухом-запаскою, груди облягає приталений короткий жакет із фалдою по краю. Дівчина боса, але це її не бентежить. Її щира відкрита усмішка засвідчує: їй подобається позувати, і це вона робить охоче і з задоволенням.

Далі бачимо молоду вродливу єврейку. Вона сидить у кріслі, права рука лежить на підлокітниках, а лівою підпирає підборіддя. Головна увага художника спрямована на дівоче лице. Стиснуті вуста свідчать про рішучість і твердість, великі очі дивляться на людей відкрито і доброзичливо. Красуня знає собі ціну, усвідомлює своє місце у суспільстві.

Наступний малюнок має назву «Сніданок поважної жінки тільки з 2-ої год. відкрито до 3-ої».

Художник відтворює внутрішній інтер'єр невеликої міської харчівні. У центрі залу — велика шафа, заставлена пляшками із різними напоями. Біля шафи стоїть за прилавком дівчина-шинкарка, яка обслуговує клієнтів-солдатів австрійської армії.

Портрет ковельської єврейки

Двоє зручно вмостилися за столом, ще двоє стоять біля прилавка, очевидно, щось замовляють. До тих, що за столом, поспішає третій, він несе випивку. Через двері видно іншу кімнату. У ній видніється піаніно, а публіку розважає своєю музикою скрипаль. Кімната досить висока і простора. Освітлюється вона сильною електролампочкою під конусоподібним абажуром. Під стелею стенд із написом: «Сніданок поважної жінки» (тільки з 2-ої відкрито до 3-ої).

Внизу на малюнку — плетене з лози крісло, на якому вместилися породиста домашня собачка на ім'я «Бассі».

На наступному аркуші Еміль Вайс зобразив представників санітарної служби, які оглядають коней, що лежать на дорозі. Коняка, більше всього мертва, про це говорить поза санітара, що стоїть біля голови тварини. Його жест виразний і красномовний. «Не вмерла кобила, а болячка задавила». Його товариш уважно і зосереджено розглядає задню ліву ногу, неначе сподівається побачити на копитові, від чого загинула тварина.

З лівої сторони аркуша зображений малюнок, на якому — два євреї. Вони жваво про щось говорять. Одягнені у традиційне національне вбрання. Той, що ліворуч, емоційно жестикулюючи, доводить своєму співрозмовникові якусь незаперечну істину. Той, що праворуч спирається на палицю. Його руки за спиною, а вираз обличчя здивований, мовляв, як про це я не здогадався сам.

Праворуч у нижньому кутку — зображення ковельського єврея. Усі деталі виразно підкреслюють національність: обличчя, форма вуха, пейси, ярмулка на голові.

Наступний епізод на малюнку відтворює дії пожежної міської служби. Десять трапилося пожежа, і вогнеборці поспішають на ліквідацію небезпеки. Один із пожежників щосили жене коня, запряженого у бричку, на якій велика бочка з водою, другий із команди, тримаючи у руках шолом, стрімголов мчить вулицею і щось вигукує. Нарукав на пов'язку з літерою «F» засвідчує про його професійну підготовку (feuev — із нім. — вогонь). Третій пожежник зображений на драбині.

І на останньому малюнку в альбомі — кучер у фаєтоні везе пасажирів з великою коробкою у руках. Візник підганяє конячку, він хоче якнайшвидше доставити свого клієнта до місця призначення. Художник назвав свій малюнок «Люксова поїздка».

За змістом малюнків можна скласти власне уявлення і думку про художника. Безсумнівним є те, що у кожну роботу Еміль Вайс вкладає частинку душі, талант, психологічно точно відтворює особливості національного характеру (особливо у портретах), змальовує реалістично своїх персонажів, вихоплених поглядом серед ковельчан у 1918 році. Вражає те, що в альбомі відсутні малюнки мілітарного (тобто воєнного) спрямування, а з цього можна припустити: війна протилежна художникові, його не хвилюють батальні сцени, кров і смерть солдатів. Навпаки: у прифронтовому Ковелі митець побачив мирні сюжети і переніс їх на папір. Це і перукарський салон, це і магазин, це і буденний день на вул. Луцькій, це і вулична торгівля газетами, це і купівля гусака на свято, це реальний світ вулиці Магазинної, це будні пожежної команди.

Одним словом, це повсякденне життя із його проблемами, не зважаючи на воєнну добу. Ні в одному своєму творінні Е. Вайс не допускає зневажливого ставлення до своїх героїв, не змальовує карикатурно певних ознак, кожна робота дихає людяністю, добротою, гуманністю.

Нас, сучасних ковельчан, вражає те, що австрійський художник побачив у нашому місті живих людей із своїми радощами і печалями, що, спілкуючись із представниками різних верств міського населення, пізнав глибше внутрішній світ особистості і майстерно переніс засобами образотворчого мистецтва на папір.

Давно вже відгриміли вибухи Першої світової війни, вирости нові покоління людей, прийшли нові віяння, нові підходи до мистецтва, але безцінними для нас залишаються документальні свідчення епох, що минули.

І чим більше минатиме десятиріч, століть, тим коштовнішими ставатимуть такі раритети, зокрема й альбом Е. Вайса «Ковельська вороняча книга».

Вогнеборці поспішають на ліквідацію пожежі

1. Фонди Ковельського історичного музею. Фонд ОМ : № ОМ-133. — Ковельська вороняча книга. Акт № 1 від 23.01.2009 р.

ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ ВЛАДИ НА КОВЕЛЬЩИНІ У 1919—1921 рр.

Метою запропонованої статті є спроба показати структуру, функції та повноваження польських тимчасових органів влади та управління, що діяли на території Волині та Ковельщини в період 1919—1921 рр.

Формування польського державного апарату влади на Волині розпочалось навесні 1919 р. Міжнародно-правовий статус західноукраїнських земель на той час ще не був до кінця визначений. Відкритим залишалось питання кордонів новоствореної Польської держави. Польська правляча еліта на чолі з Начальником Держави Ю. Пілсудським не приховувала того, що Польща прагнучиме до реалізації ідеї «об'єднання польських земель» [5, с. 450], в тому числі шляхом поглинання «східних кресів». Це означало включення до її складу частини українських, литовських і білоруських земель — теренів колишньої Речі Посполитої.

Навесні 1919 р. особливо запеклі бої тривали на польсько-українському фронті. У квітні сюди було спрямовано частини 100-тисячної польсько-французької армії під командуванням генерала Йозефа Галлера. Полякам протистояли війська Української Галицької Армії (далі: УГА) та Директорії. Загальний наступ польського війська, що розпочався в травні 1919 р. завершився поразкою УГА в Галичині [7, с. 306]. Це призвело до того, що поляки встановили повний контроль над територією Західноукраїнської Народної Республіки. Відступ українських військових частин за р. Збруч оголив тили українських збройних формувань на Волині.

У середині травня польська армія розпочала наступ усім волинським фронтом. Війська Директорії чинили запеклий опір, однак уже 29 травня 1919 р. до Луцька вступили передові частини 13-ї Польської дивізії під командуванням генерала Й. Коміцького [17, с. 85]. Українські військові підрозділи, дислоковані в Луцьку, були роззброєні та інтерновані до таборів.

Упродовж весни—літа 1919 р. під контролем польського війська опинилися Володимир-Волинський, Ковельський та частина Луцького повітів колишньої Волинської губернії. Цікавими документами, які змальовують настрої населення Ковельщини в період польсько-української війни, а також в перші місяці урядування тут польської адміністрації, є звіти повітових інспекторів Товариства Стражі Кресової (далі: ТСК). Ця громадсько-політична організація була заснована в лютому 1918 р. в Любліні на знак протесту проти підписання Центральними державами і делегацією УНР Брестського мирного договору, на підставі якого до складу УНР мали увійти кілька повітів Холмщини і Підляшшя [18, с. 24]. Метою своєї діяльності товариство проголосило «зміцнення польської присутності» на «східних кресах» та втримання цих земель у складі Польської держави. За посередництва своїх інструкторів Страж Кресова розвинула досить активну громадсько-політичну та культурно-освітню діяльність не лише на теренах Холмщини і Підляшшя, а й на Волині, зокрема, на Ковельщині. Завданням інструкторів ТСК була організація населення для «протестних акцій і підтримка усіх проявів польського життя в регіоні» [19, с. 273]. Важливу роль діячі ТСК відігравали у формуванні структури польської адміністрації на приєднаних землях. Звіти повітових інструкторів ТСК досить яскраво змальовують соціально-економічне, суспільно-політичне становище на зайнятих Військом Польським теренах Волині.

Настрої, які панували серед населення Ковельщини в період польсько-української війни 1918—1919 рр., були різними. Волинські поляки з радістю вітали прихід польської армії [9, арк. 17]. З симпатією польських вояків зустрічали чеські і німецькі колоністи, яких нова влада вважала цілковито лояльними. «Чехи і німці, — читаємо у звіті інструктора ТСК Ковельського повіту, — на всіх ділянках життя йдуть нога в ногу з поляками» [9, арк. 17]. Негативно до польської державності були налаштовані росіяни. Вони характеризувались як елемент прибулий (колишні військові, службовці, духовенство). На момент вступу польських військ чимало росіян працювало в установах зв'язку, правоохоронних органах, на залізниці. Нова влада пропонувала усунути усіх російських чиновників з державних посад [8, арк. 9]. Єврейське населення Ковеля зайняло вичікувальну позицію, не виявляючи, однак, симпатій до польської адміністрації.

Українці, які складали переважну більшість мешканців Ковельського повіту, були налаштовані до нової влади дещо більше негативно, вважаючи її тимчасовою. Інструктор ТСК Ковельського повіту, характеризуючи настрої місцевого населення у вересні

1919 р., зазначав, що українські селяни «загалом поводяться спокійно, хоча й з недовірою. Причина цього — прихована більшовицько-українська агітація» [9, арк. 17]. Далі автор документу висловлював переконання, що «за два місяці ефективної роботи старства недовіру русинів (українців — **Ю.К.**) буде подолано».

Недивлячись на складну воєнно-політичну й економічну ситуацію в регіоні (великі масштаби воєнних руйнувань, господарська розруха і політична нестабільність), поляки розпочинають формування органів тимчасової адміністрації на Волині. Однією з перших інституцій, що представляла польську владу на зайнятих територіях, стало *Цивільне управління східних земель* (далі: ЦУСЗ). Ця структура була створена на підставі декрету тимчасового Начальника Держави Ю. Пілсудського від 19 лютого 1919 р. і мала виконувати функції цивільної адміністрації на новоприєднаних східних землях [13, с. 68]. Загалом ЦУСЗ здійснював адміністрування на доволі великій території, яка окрім частини західноукраїнських земель також включала терени, заселені білоруським й литовським населенням.

Очолив Цивільне управління східних земель Генеральний цивільний комісар. Він призначався Начальником Держави за поданням голови уряду і наділявся вищою виконавчою владою на підвладній йому території. До компетенції Генерального комісара входили питання, які торкалися усіх сфер цивільного життя, за виключенням військових справ. Він міг видавати тимчасові розпорядження, що мали силу закону, встановлювати попередні розміри видатків і доходів ЦУСЗ, здійснювати нагляд за підпорядкованою йому адміністрацією, призначати і контролювати діяльність суддів, приймати рішення про вибори до органів місцевого самоврядування [3, арк. 3]. Управління Генерального комісара розташовувалось у Варшаві, а з жовтня 1919 р. — у Вільно. Очолив ЦУСЗ, згідно з рішенням Ю. Пілсудського, відомий польський історик, професор Людвик Коланковський. Після його відставки з посади, у квітні 1919 р. комісаром став Єжи Осмолівський. Ці обов'язки він виконував до часу ліквідації Цивільного управління східних земель 9 вересня 1920 р. [13, с. 74].

Структура органів влади ЦУСЗ була досить розгалуженою. Генеральний комісар у своїй діяльності безпосередньо спирався на підлеглий йому Генеральний комісаріат, а також *окружних комісарів*, яким, в свою чергу, підпорядковувались *повітові і міські комісари*, а також *війти* в сільських гмінах.

Розбудова адміністративних структур ЦУСЗ на місцях відбувалась паралельно з просування польських військ на схід. Генеральному комісарові в якості інспекторів підлягали спеціальні уповноважені при групах військ, що діяли на території Литви, Білорусі та Волині. Так представником комісара при командуванні групи польських військ на Волині (командувач Едвард Ридз-Смігли) став Здіслав Родзинкевич [13, с. 71].

7 червня 1919 р. розпорядженням Генерального комісара Єжи Осмолівського було утворено нову адміністративну структуру ЦУСЗ на зайнятих польськими військами теренах Волині — *Управління повітів Волині*. Його повноваження тимчасово поширювались на територію трьох повітів — Володимирського, Ковельського і Луцького. Передбачалось, однак, що «одночасно з просуванням (польських військ — **Ю.К.**) на Схід решта частин колишньої Волинської губернії входитимуть до складу Управління повітів Волині без особливих на це розпоряджень» [13, с. 329].

У зв'язку із подальшим переходом під контроль Війська Польського нових повітів Волині 9 вересня 1919 р. створюється окремий Волинський округ у рамках ЦУСЗ з тимчасовим адміністративним центром у м. Ковелі, а з листопада 1919 р. у м. Луцьку. До його складу увійшли Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубнівський, Рівненський, Кременецький, Острожський, Заславський і Звягельський повіти. Посаду Окружного комісара Волині обійняв Едвард Бонецький, а з листопада 1919 р. — Мацей Ямонт [14, с. 173].

Певні зміни в організації структури ЦУСЗ відбулись в жовтні 1919 р. Насамперед, вони були пов'язані зі зміною назв посадових осіб: окружний комісар відтепер називався начальником округу, повітові комісари — старостами, міські комісари — комісарами цивільного управління. Ці зміни не були простою формальністю. Вони мали підкреслити цивільний характер місцевої адміністрації, що формувалась на східних землях.

Одночасно з центральними формуються нижчі шаблі адміністрації ЦУСЗ. Важливим етапом у розбудові повітової адміністрації стало розпорядження заступника Генерального комісара від 5 листопада 1919 р. про організацію повітів і повітової влади. На повітових старост, передовсім, покладалась відповідальність за координацію робіт, пов'язаних з підтримкою внутрішньої безпеки на підлеглий їм території [16, с. 52].

Щодо структурних підрозділів повіту, то найнижчою ланкою повітової адміністрації була громада окремого села. Кілька сіл утворювали гміну на чолі з *війтом*. З метою кращої координації низових ланок адміністрації повіти наприкінці 1919 р. поділили на *райони*, територія яких включала від 4 до 6 гмін.

Перші призначення на посади повітових старост на Волині відбулись вже влітку 1919 р. Так повітовим комісаром Ковельського повіту (старостою) став Тадеуш Двораковський* [13, с. 334—335].

Становлення польських органів державної влади на Волині (в т. ч. на Ковельщині) в перші місяці її перебування під управлінням польських урядів натрапляло на великі труднощі. Чи не найбільшою проблемою була нестача кваліфікованих місцевих кадрів. Адже від самого початку польського адміністрування на Волині головним критерієм, який брався до уваги під час прийняття на роботу державних службовців, була національність. До органів державної влади приймалися переважно поляки [15, с. 24]. Однак, кандидатів на державну службу було дуже мало. За підрахунками польського історика В. Меджецького на Волині в цей час налічувалось бл. 2000 осіб (великі землевласники, лікарі, адвокати, вчителі), які належали до верстви польської інтелігенції [15, с. 21]. Цієї кількості людей було недостатньо для того, щоб сформувати місцевий апарат влади, тому державними службовцями ставали чи не всі бажаючі (поляки), незалежно від їх кваліфікації.

Польські урядовці на Волині рекрутувалися з кількох джерел. Першим з них було переведення з попереднього місця роботи або навчання у порядку призначення. Вони направлялися на Волинь переважно з центральних воєводств Польщі. Другу групу складали мігранти, які прибували до регіону за власною ініціативою у пошуках праці, задля громадської роботи або ж ведення підприємницької діяльності. До третьої, найбільшої групи входили особи, які напередодні Першої світової війни мешкали в східній чи центральній Україні і тепер намагались повернутися до Польщі. Поляки — вихідці з України — складали значний відсоток волинських урядовців.

Значний відсоток службовців адміністрації складали великі землевласники, серед них і ковельський повітовий староста Т. Двораковський (після відставки зі своєї посади він був головою Волинського союзу землевласників — **Ю.К.**). Загалом за підрахунками польської дослідниці Й. Геровської-Каллаур апарат Цивільного управління східних земель на Волині майже на 100 відсотків був укомплектований з представників заможних верств населення [13, с. 329].

Посадовцями нерідко ставали особи, чия репутація була під великим сумнівом. Інструктор Стражі кресової (громадсько-політична організація, що діяла в Польщі у 1918—1927 рр. — **Ю.К.**) Луцького повіту Антоні Залевський в жовтні 1919 р. інформував начальника Волинського округу про те, що рівненський повітовий комісар Ян Березовський, на момент призначення на цю посаду займався спекуляцією тютюну в Ковелі; місцева громада знала його як «гуляку, картяра, людину, яка за карбованець готова була пройти найбруднішим життєвим шляхом» [13, с. 354].

Загалом в листопаді—грудні 1919 р. проти службовців ЦУСЗ було порушено 29 дисциплінарних справ [13, с. 331]. Деякі урядовці позбулись своїх посад. Так 6 листопада 1919 р. Генеральний комісар східних земель Є. Осмолівський звільнив двох підкомісарів Луцького повіту — Порбаха і Галіка. Місцеві мешканці неодноразово скаржились на них, звинувачуючи у зловживанні владою, зокрема в самовільному накладанні податків на місцевих селян [12, арк. 22].

Нерідкими були нарікання жителів повіту на погану організацію роботи повітових старостів. «Адміністрація Ковельського повіту, — читаємо у рапорті повітового інструктора Стражі кресової у Ковелі, — назагал функціонує добре. Слід, щоправда, змінити кількох начальників районів, зокрема в Голобах, Ратно і Мацейові. Наприклад, в Голобах начальником району є власник фільварку — людина досить обмежена і нетактовна. Навесні, коли селяни хотіли будувати хати, заборонив їм це робити, пославшись на те, що уряд не дав дозволу на ведення будівництва. Як наслідок, ... нині тисячі осіб мешкають у вологих землянках» [9, арк. 27].

Ці факти свідчили про те, що формування структур повітової і гмінної влади в межах ЦУСЗ на Ковельщині і, загалом, на Волині відбувалося з дуже великими труднощами. Волинський округ ЦУСЗ як адміністративна структура проіснував до кінця 1919 р. 19 грудня цього ж року Сейм прийняв рішення про виділення волинських повітів в окрему адміністративну одиницю [15, с. 25]. Наказом Начальника Держави від 17 січня

* Тадеуш Двораковський — польський громадський і політичний діяч. Народився 22 квітня 1881 р. в Хотячеві (Володимирського повіту). У 1900 р. закінчив гімназію в м. Радом. Навчався у Варшавській політехніці. З юнацьких років Тадеуш брав участь у діяльності польських патріотичних організацій. За участь у шкільному страйку у 1905 р. був виключений з Варшавської політехніки. Продовжив навчання у Петербурзі. Під час Першої світової війни Т. Двораковський став одним з організаторів польського Громадянського комітету у Володимирі-Волинському. До призначення на посаду ковельського повітового комісара, був старостою у Влодаві. У 1921—1922 рр. Т. Двораковський — віце-воєвода і виконавчав обов'язки волинського воєводи; сенатор Другої Речі Посполитої III і IV каденції (1930—1935 і 1935—1938 рр.)

1920 р. запроваджується посада Головного комісара для землі Волинської і Подільської, який очолив нову структуру — *Цивільне управління Волинських земель і Подільського фронту* (далі: ЦУВЗ і ПФ) [3, арк. 1]. Головним комісаром Волинських земель і Подільського фронту Ю. Пілсудський призначив Антоні Мінкевича. [13, с. 365].

У формуванні польських державних структур влади активну участь брали польські громадські організації, зокрема Товариство Стражі Кресової. Останнє виступило ініціатором створення т. зв. Народних Рад (Rady Ludowe) — виборних самоврядних органів на території повіту. Вони мали виконувати представницькі функції до сформування гмінного і повітового самоврядування. Метою діяльності Народних рад проголошувались «захист інтересів широких верств населення», передовсім господарських, а також співпраця з місцевою адміністрацією у справі «відбудови повітів і надання всілякої допомоги для населення» [11, арк. 29]. Членами Народних рад були переважно поляки.

Народна рада на території Ковельщини була проголошена 14 вересня 1919 р. на з'їзді делегатів польського населення повіту, скликаного за ініціативи Товариства Стражі Кресової [9, арк. 17]. До складу Народної ради Ковельського повіту увійшло 17 поляків, 3 українці, а також по одному чеху і німцю. На засіданні Народної ради, що відбулось 9 листопада 1919 р. в Ковелі порушувались питання «шкільництва, відбудови, постачання, кооперативних і землеробських гуртків» [9, арк. 21]. Народні ради також брали безпосередню участь у формуванні органів державної адміністрації на повітовому рівні.

Одночасно з розбудовою структур державної адміністрації на Волині формується система правоохоронних органів. 19 вересня 1919 р. на підставі постанови Генерального комісара східних земель створюється Луцький окружний суд. Він став судом I інстанції для розгляду політичних, карних і цивільних справ і судом II інстанції (апеляційним) для мирових судів на території Луцького, Ковельського, Володимирського, Рівненського, Кременецького і Дубнівського повітів [4, арк. 83—84]. Кожен з цих повітів був розбитий на округи і слідчі райони. Наприклад, в Ковельському повіті таких округів було 7 (відповідно налічувалось 7 мирових суддів). Усього станом на 1920 р. на Волині працювало 59 суддів [15, с. 26].

На період 1919—1920 рр. припадає становлення органів державної поліції. Головний тягар обов'язків із забезпечення правопорядку на Волині в умовах ведення військових дій покладалася на воєнізовану структуру — *польову жандармерію*. Вона поділялась на дві групи — повітову і прифронтову. Прифронтова жандармерія була повноцінною військовою одиницею й діяла безпосередньо в смузї військових дій. Натомість, повітова жандармерія виконувала функції з охорони правопорядку та громадської безпеки на правах тимчасових правоохоронних органів [6, с. 108].

В містах Волині влітку 1919 р. формуються підрозділи польської комунальної поліції. Вони прийшли на зміну місцевим воєнізованим структурам, які залежно від регіональних умов мали різні назви — народна міліція, міська міліція, громадянська сторожа, народна варта і т. д. [1, арк. 1]. Так, організація комунальної поліції в Луцьку тривала з 21 червня по 16 липня 1919 р. Тоді ж підрозділи комунальної поліції з'явилися у Ковелі. Її організатором був комісар В. Маєвський. За національним складом більшість працівників комунальної поліції Ковеля склали росіяни і українці [6, с. 85]. Підрозділи комунальної поліції перебували на утриманні магістрату міста. На території повіту функції правоохоронних органів й надалі виконувала польова жандармерія.

Формування польського апарату влади на Волині було перерване подіями польсько-радянської війни 1920 р. Стрімкий наступ Червоної армії на початку червня 1920 р. призвів до того, що більшовики за короткий час оволоділи усією правобережною Україною і продовжили наступ на Львів та Варшаву [7, с. 189]. На початку липня більшовицькі війська вступили на територію Волині. Це спричинило евакуацію всіх польських адміністративних структур з краю.

Евакуація польської адміністрації відбувалась поспіхом. В багатьох місцях виникала паніка. Детальну картину настроїв місцевого населення в момент відступу і евакуації польських військ з території Волині змальовують архівні документи. В рапорті Товариства Стражі Кресової (Ковельський повіт) за липень 1920 р. читаємо: «Евакуація в Мацейові тривала 6 липня 1920 р. на підставі наказу Луцького воеводи п. Смольського, який наказав негайно залишити місто. Першою втекла поліція, не турбуючись ні про кого і ні про що. Слідом за нею виїхала гміна і підстароство. Оскільки населення було позбавлене будь-якого захисту, наше військо допускало перевищення своїх повноважень: грабувало магазини, реєструвало коней і худобу... Під час евакуації панувала велика паніка. Її поширювало військо, неправдиво інформуючи населення про події на фронті; стверджувалось, що поляки вже ніколи не повернуться до зайнятих (більшовиками — **Ю.К.**) районів» [10, арк. 26]. Схожа картина панувала в багатьох населених пунктах Ковельщини.

2 серпня 1920 р. розпочалась евакуація всіх адміністративних установ з Луцька та Луцького повіту. Документація воєводської канцелярії, архівні документи, родини службовців вивозились потягами до Ковеля. Самі урядовці евакуювались з Луцька автомобілями та на возах. За свідченням очевидців «в період між 1 та 4 липня через Ковель проїздили цілі колони возів і потягів з біженцями зі східних повітів» [10, арк. 27].

11 липня 1920 р. в Ковелі було створено тимчасовий Комітет оборони Волині, який разом з іншими громадськими організаціями мав розпочати мобілізаційну кампанію до польського війська. Передбачалось сформувати Добровольчий полк оборони Волині. Мобілізації підлягали чоловіки віком від 18 до 30 років. Однак внаслідок стрімкого наступу Червоної армії в серпні, уся територія колишньої Волинської губернії була окупована більшовицькими військами. На Волині на деякий час знову встановилася радянська влада.

Повторна розбудова структур польської адміністрації на Волині розпочалася з вересня 1920 р. Внаслідок успішного контрнаступу польських військ Червона армія змушена була відійти на лінію Коростень—Житомир—Бердичів. Поляки повернули контроль над більшою частиною території Волині.

Події польсько-більшовицької війни 1920 р. завершили період функціонування структур адміністрації Цивільного управління східних земель, а також Комісаріату Волинської землі і Подільського фронту. Загальний нагляд над адміністрацією, згідно з наказом Ю. Пілсудського від 9 вересня 1920 р. передавався під контроль (далі: ТУЕ і ПТ). Його очолив Владислав Рачкевич. Головним завданням ТУЕ і ПТ стало відновлення органів цивільної адміністрації на зайнятих польськими військами українських землях.

Інформацію про суспільно-політичну ситуацію на Ковельщині після завершення польсько-більшовицької війни знаходимо у місячному звіті (жовтень—листопад 1920 р.) Організаційного відділу волинської Стражі Кресової, який був адресований начальнику Тимчасового управління етапних і прифронтових теренів В. Рачкевичу. В ньому читаємо, що «окрім Стражі Кресової і ... Народної ради жодна інша громадська організація на терені повіту не діє. 24 жовтня 1920 р. відбулось засідання Народної ради за участі 30 чоловік. Були присутні гості з «Просвіти», а також ковельський староста Велігорський. В своєму виступі він наголосив, що староство буде активно співпрацювати з Народною радою. Підкреслив, що українці, котрі перед більшовицькою навалою стояли осторонь від діяльності Народної ради, тепер охоче беруть в ній участь і направляють до неї своїх представників від окремих гмін» [14, с. 182].

Автор звіту акцентував увагу на зміні настроїв місцевого населення після подій польсько-більшовицької війни. «Наскільки «русини» (українці — **Ю.К.**), — читаємо далі у документі, — напередодні більшовицької агресії «очікували більшовиків», настільки тепер вони бояться їх повернення» [2, арк. 3]. Натомість, настрої серед єврейського населення не змінилися і «навесні, — констатувалось у звіті, — вони (євреї — **Ю.К.**) сподіваються на прихід більшовиків» [2, арк. 3].

Діяльність повітових органів влади, загалом, відновилась до кінця вересня 1920 р. Посаду ковельського старости обійняв Велігорський, а його заступником призначено Раковського [14, с. 182]. Одночасно повіт було поділено на чотири райони (підстароства): район Мацеїв (віцестароста Тор); район Ратно (Пухальський); район Камінь-Каширський (Рогозинський); район Голоби (Брушевський) [14, с. 182]. В цих населених пунктах розташовувалась адміністрація віцестарост. Останні здійснювали контроль за діяльністю гмінних органів влади, видавали розпорядження на підпорядкованих їм гмінах.

Тимчасове управління етапних і прифронтових теренів перебувало у безпосередньому підпорядкуванні міністра внутрішніх справ, т. б. уряду. Однак, в умовах війни вирішальну роль і надалі виконували військові, які не поспішали передавати владу на місцях представникам цивільної адміністрації. Військовим належала фактично вся повнота влади в повітах. Нерідко це ставало причиною гострих конфліктів між органами цивільної і військової адміністрації. Місцеве населення надсилало неодноразові скарги до повітових органів влади з приводу перевищення військовими і жандармерією своїх повноважень у формі незаконних конфіскацій худоби, майна, продовольства.

Подальшому становленню органів державної адміністрації на Волині сприяло завершення військових дій на польсько-радянському фронті і підписання 12 жовтня 1920 р. в Ризи прелімінарного миру між Радянською Росією і Радянською Україною, з одного боку, та Польською республікою, з іншого. З міжнародно-правової точки зору ця подія стала початком включення території Західної Волині до складу Польщі.

Одночасно розпочався процес державно-правової уніфікації північно-східних земель. Так 18 листопада було оголошено про утворення тимчасового *Волинського ок-*

ругу як адміністративної одиниці другої інстанції (на правах воєводства) [16, с. 59]. 27 листопада 1920 розпорядженням Ради міністрів ліквідувалось Тимчасове управління прифронтових і етапних територій. Нарешті 1 березня 1921 р. на підставі закону від 4 лютого 1921 р. «Про врегулювання політико-правової ситуації на землях, приєднаних до Речі Посполитої за умовами прелімінарного миру, підписаного в Ризі 12 жовтня 1920 р.», було створено Волинське воєводство з центром у Луцьку [14, с. 183]. Першим волинським воєводою став Ян Кжаковський. На Волині розпочалось формування постійних державних органів польської влади: воєводського управління і повітових староств.

Таким чином, діяльність тимчасових польських органів державної влади на Волині припадає на період 1919—1921 рр. Від моменту вступу польських військ на її територію до прийняття рішення про утворення Волинського воєводства загальне адміністрування на зайнятих військами територіях здійснювали: Цивільне управління східних земель, Цивільне управління Волинських земель і Подільського фронту та Тимчасове управління етапних і прифронтових теренів.

Тимчасова польська адміністрація на Ковельщині в реалізації поставлених перед нею завдань у 1919—1921 рр. натрапляла на великі труднощі. Головними з них були: 1. відсутність належної кількості кадрів професійних службовців та їх низький фаховий рівень; 2. загальний організаційний хаос, пов'язаний з невизначеним міжнародно-правовим статусом Волині, і, як наслідок, часті зміни посадових осіб на різних щаблях влади; 3. відсутність чіткого розмежування повноважень між структурами цивільної і військової адміністрації, що нерідко призводило до відкритих конфліктів між ними, особливо на рівні повітової влади; 4. формування польського апарату влади на місцях відбувалось без врахування національної структури місцевого населення; в органах повітової адміністрації виразно домінували поляки, тоді як українці, котрі склали переважну більшість мешканців краю, практично не допускались на державні посади. Це не сприяло позитивному ставленню місцевого населення до польських структур влади, що формувались.

-
1. Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), ф. 1, оп. 4а, спр. 96.
  2. ДАВО, ф. 58, оп. 2, спр. 62,
  3. ДАВО, ф. 191, оп. 3, спр. 1.
  4. ДАВО, ф. 191, оп. 3, спр. 83.
  5. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун — Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. — 752 с. + 8 кол. мал.
  6. Разиграєв О. Польська державна поліція на Волині у 1919—1926 роках / О. Разиграєв: моногр. — Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2011. — 431 с.
  7. Рубльов О. С., Ресент О. П. Україна криз віки. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. — Т. 10 / О. Рубльов, О. Ресент — Київ: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. — 319 с.
  8. Archiwum Akt Nowych, Towarzystwo straży kresowej (далі: AAN, TSK), Sygn. 327 (mikrof. 48402), Wydział organizacyjny. Raporty pow. Dubieńskiego. 1919 r.
  9. AAN, TSK, Sygn. 330 (mikrof. 48405) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Kowelskiego. 1919 r.
  10. AAN, TSK, Sygn. 331 (mikrof. 48406) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Kowelskiego. 1920 r.
  11. AAN, TSK, Sygn. 348 (mikrof. 48423) Wydział organizacyjny. Raporty pow. włodzimierskiego. 1920 r.
  12. AAN, zesp. 88/93 Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, Sygn. 328.
  13. Gierowska Kałaur J. Zarząd cywilny ziem wschodnich (19 lutego 1919 — 9 września 1920) / J. Gierowska Kałaur — Warszawa: Wyd. Neriton Instytut Historii PAN, 2003. — 447 s.
  14. Kozyra W. Ziemia Wołyńska w okresie funkcjonowania administracji Zarządu cywilnego ziem wschodnich i Zarządu cywilnego ziem Wołynia i Frontu Podolskiego (1919—1921) / W. Kozyra // Ukrainica-polonica. — T.1. — Київ-Житомир, 2007. — 444 с.
  15. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki — Warszawa: Wyd. Neriton Instytut Historii PAN, 2005. — 331 s.
  16. Sleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej / W. Sleszyński. — Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN: Rytm, 2007. — 400 s.
  17. Wojnich A. Łuck na Wołyniu / A. Wojnich — Łuck, 1922. — 180 s.
  18. Zelińska N. Towarzystwo Straży Kresowej (1918—1927) / N. Zelińska // Almanach Historyczny. — T. 2. — 2000. — S. 139—165.
  19. Zielińska N. Postawy mieszkańców Wołynia w czasie wojny polsko-bolszewickiej (na podstawie raportów Towarzystwa Straży Kresowej) / N. Zelińska // Społeczeństwo polskie w dobie I wojny światowej I wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku (pod red. Ryszarda Kołodziejczyka). — Kielce, 2001: Kielcekie Towarzystwo Naukowe. — 336 s. — S. 271—283.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КОВЕЛЬЩИНИ В 1919—1921 рр.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному етапі розбудови України як єдиної і неподільної держави, досить важливою залишається проблема дослідження її окремих регіонів і районів, які у різний час були сферою впливу та адміністративного управління сусідніх країн. Належна оцінка прикордонних теренів, що в минулому ставали предметом міжнародних суперечок і війн, є важливим аспектом налагодження добросусідських відносин сучасності. У цьому плані досить показовою є суспільно-політична історія довоєводської Ковельщини в 1919—1921 рр. У цей час район вкотре зіткнувся із складною проблемою пристосування до нового управлінського організму.

Метою дослідження є спроба проаналізувати особливості суспільно-політичного становища Ковельщини в 1919—1921 рр.

Аналіз останніх розвідок із цієї проблеми. Окремі аспекти питання суспільно-політичного становища Ковельщини в 1919—1921 рр. розглядалися у дослідженнях українських і польських науковців. Однак основна увага вчених концентрувалася на загальноволинській панорамі означеної теми. Суспільно-політична історія Ковельщини в означений період залишається невивченою у вітчизняній історіографії. Серед польських дослідників, які дотично займаються цією проблематикою, варто відзначити А. М. Геровську-Каллаур [1], В. Козирку [2] та Н. Желінську [3].

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Починаючи із середини 1915 р., землі Ковельщини були зайняті німецькими та австро-угорськими військами. Польське місцеве населення, на відміну від українського, проводило активну політичну діяльність, організовуючи органи місцевого самоврядування [5, с. 8]. Так, у листопаді 1918 р. польський Громадянський комітет, що розміщувався у Володимирі-Волинському, розпочав переймати владу на наступних територіях: Любомльщині, Володимирщині, частково Горохівщині і Ковельщині [6, s.15]. Такий стан справ тривав до поступового відходу німецьких збройних формувань наприкінці 1918 р. та початку нових масштабних військових дій на землях Ковельського повіту.

На початку 1919 р. польсько-український військовий конфлікт, що розпочався у Східній Галичині, охопив терени Західної Волині. Збройні сутички за регіон і Ковельщину, зокрема, розгорнулися між Армією УНР, польськими частинами та більшовиками.

Скориставшись евакуацією на захід німців і слабкістю українського війська на Волині, частини польських угруповань генералів Я. Ромера, Е. Ридз-Смігли та полковника Я. Сандецького у першій половині січня 1919 р. відкинули частини Армії УНР на лінію Маневичі — Кошовка — р. Стохід — Зимна — Долгобичів — Белз і зайняли Ковель і Володимир-Волинський — важливі вузли комунікацій [4, с. 291].

Задля визволення Ковельщини було створено Ковельську групу із піших полків: Ковельського, Пинського, Коростишевського, Кальницького куріня і гарматної батареї. Група мала півтори тисячі козаків і дві гармати [4, с. 293]. Якраз у переддень Злуки УНР і ЗУНР, 21 січня 1919 р., частини Володимир-Волинської і Ковельської груп Армії УНР перейшли у наступ. Уже наступного дня поляки відступили із міста. Українське військо вийшло на залізничну лінію Володимир-Волинський — Ковель. Водночас група полковника Я. Сандецького наступала далі уздовж залізниці Ковель — Луцьк і захопила важливий опорний пункт на Ковельщині — Голоби. До того ж через паніку серед міської залоги польським формуванням дісталось 5 гармат, 15 скорострільів і 60 вагонів із військовим майном. 22 лютого 1919 р. польський авангард захопив Маневичі, де зіткнувся із передовими частинами Червоної армії, які ще 30 січня того ж року зайняли Сарни і наступали уздовж залізниці на Ковель. Протягом березня-квітня 1919 р. війна набрала позиційного характеру. У середині травня 1919 р. Ковельський повіт колишньої Російської імперії переходить під тимчасове управління польської влади.

7 червня 1919 р., згідно із розпорядженням Генерального комісара східних земель Другої Речі Посполитої, на територіях, зайнятих польськими військами, утворювалися наступні адміністративні одиниці: Віленський округ, Брестський округ і Управління повітів Волині [7, с. 37]. Тимчасова резиденція останнього знаходилась у м. Ковелі. До даного адміністративного утворення входили наступні повіти: Володимирський, Ковельський і Луцький. У вище згаданому розпорядженні зазначалося, що у міру просування польських військ на схід наступні частини колишньої Волинської губернії будуть входити до Управління повітів Волині без особливих наказів. Таким чином, Ковельський повіт зберігав кордони, що функціонували на 1 серпня 1914 р. На чолі нової адміністративної одиниці стояв комісар, який підпорядковувався Генеральному комісарові східних земель.

Від 9 вересня 1919 р. Управління повітів Волині трансформується у Волинський адміністративний округ, що охопив території наступних повітів: Володимирського, Ковельського, Луцького, Дубнівського, Рівненського, Кременецького, Острозького і

Заславського. Резиденція адміністративної влади продовжувала залишатися у м. Ковелі [8, s. 161]. Окружним комісаром був призначений Е. Бонецький, а його заступником — С. Смольські. Варто відзначити, що основні управлінські посади займали представники польської національності.

У зазначений період Ковель, зважаючи на вигідне розташування, залишався центральним управлінським містом польської влади на теренах Західної Волині. Про це свідчить той факт, що 23 і 24 серпня 1919 р. до міста прибула делегація послів від сейму Другої Речі Посполитої у складі: В. Каменецького — члена польського Народного об'єднання, М. Неджялковського — члена польської Соціалістичної партії, А. Ердмана — члена польського Народного товариства та ін. [10, s. 79]. Депутати прийшли до висновку, що характер Західної Волині вимагає окремого трактування її теренів. Однак вони відзначили і хибність намірів провести в регіоні плебісцит, що мусив визначити подальше політичне майбутнє окреслених земель. Дана позиція була наслідком проєнницької налаштованості депутатів польського сейму і їхніх намірів інкорпорувати терени Ковельщини і загалом усієї Західної Волині без волевиявлення населення, яке проживало на зазначених теренах.

Окрім тимчасових управлінських одиниць, на теренах району функціонували також інші суспільно-політичні об'єднання пропольської орієнтації. Улітку 1919 р. на землях Ковельщини поряд з утвердженням адміністрації Другої Речі Посполитої розпочинається процес становлення громадських організацій. Таким новим утворенням стало товариство Кресова сторожа. Зазначена організація стояла на федеративних засадах Ю. Пілсудського та намагалася приєднати землі Ковельського повіту і, загалом усієї Західної Волині, до Польської держави легітимним шляхом через проведення плебісциту. Задля цього представники новоутвореного товариства всіляко підкреслювали у первинній зацікавленості співпраці із представниками усіх національностей, які проживали на землях регіону.

14 вересня 1919 р. у Ковелі відбувся з'їзд делегатів польського населення Ковельського повіту [1, s. 347]. В обговореннях взяло участь 334 делегати. Серед них: 200 поляків, 120 українців, а також кілька чехів, німців і євреїв. У результаті була утворена Народна рада Ковельського повіту, до якої увійшов 21 представник [1, s. 348]. Зазначений представницький орган був політичним виразником Кресової сторожі.

Про політичну ситуацію на Ковельщині у другій половині 1919 р. можна судити із таємного листа, що був складений капітаном генерального штабу Квасневським. Останній так характеризував діяльність польської адміністрації: «Місцеве населення прагне бачити в польській адміністрації гарант порядку, але бачить лише її некомпетентність. Із цього приводу російські агітатори мають тут великі успіхи» [1, s.351]. Варто зазначити, що тимчасовий управлінський апарат на теренах Західної Волині і Ковельського повіту, зокрема, складався переважно із місцевої польської землевласницької еліти. Представники останньої намагалися використати адміністративне становище задля накопичення статків. Інтереси українського населення, при цьому, ігнорувалися.

5 січня 1920 р. Ю. Пілсудський здійснив візит до Ковеля. Ця подія стала приводом до маніфестацій усіх національностей, які проживали на теренах повіту. Про це можна дізнатися із анонімних нотаток, призначених для преси: «Серед цілого натовпу делегацій, які були представлені Начальникові держави, особливу увагу звертали на себе депутати від українців, росіян, німців та чехів. Українські представники закликали запобігти проявам можливої русифікації у повіті» [1, s. 357].

17 січня 1920 р., згідно із наказом Начальника держави Ю. Пілсудського, на східних теренах, зайнятих польськими військами, утворювалася нова політико-адміністративна одиниця — Цивільне управління земель Волині й Подільського фронту. Адміністративним центром обрали м. Луцьк [9, арк. 18].

25 квітня 1920 р., після домовленостей Ю. Пілсудського та С. Петлюри, розпочався польсько-український наступ на Київ. Ковельський повіт став безпосереднім з'єднанням із фронтом. Суспільна ситуація у районі почала загострюватися. Польське населення домагалася негайного і формального включення «східних кресів» до Другої Речі Посполитої і Ковельщини, зокрема. Передбачалося безпосередньо підпорядкувати тимчасове адміністративне управління польському уряду, докладніше — Міністерству внутрішніх справ.

Ковельський староста у даній справі писав наступне: «Хочу зауважити у первісній зацікавленості приєднання Ковельського повіту до Польщі. Польські жителі дуже стомлені від постійної невизначеності й із великою нетерпимістю очікують на здійснення того факту, який дасть їм повні права громадян Речі Посполитої і забезпечить їм стабільне майбутнє. Росіяни, українці та євреї на дане питання реагують без інтересу, але і без осуду» [9, арк. 39].

Однак уже в липні 1920 р. відбувся швидкий контрудар кінної армії С. Будьоного вглиб Західної Волині. Протягом липня — серпня 1920 р. Ковельський повіт перебував під безпосереднім контролем більшовиків. На зайнятих теренах радянська влада створювала військові комісаріати із метою мобілізації місцевого населення до Червоної армії. Одним із найбільших військомов був Ковельський. У кожному селі створювалися революційні комітети, а також сільські та гмінні комітети незаможних селян. У Ковелі був

створений міський революційний комітет, який очолили переважно представники єврейської національності [3, s. 80].

Тільки у вересні 1920 р. поляки відновили власну присутність на теренах Ковельського повіту у вигляді Тимчасового управління прифронтових і етапових теренів. 2 вересня 1920 р. Червона армія розпочала евакуацію із Ковеля. 11 вересня цього ж року місто зайняли поляки. Стрімко почала відбудовуватися управлінська структура Другої Речі Посполитої. Повставали староства, міські та сільські гмінні уряди, пастерунки поліції, відділи скарбу, суду тощо [3, s. 81].

Про тогочасну суспільно-політичну ситуацію у Ковельському повіті можна дізнатися зі звіту організаційного відділу волинської Кресової сторожі, що був призначений для керівника Тимчасового управління прифронтових і етапових теренів [2, s. 182]. У документі зазначалося, що з українських громадських організацій свою діяльність продовжувала лише «Просвіта», «яка не хотіла бути об'єднанням лише культурно-освітнім», а прагнула стати представником усіх українців, котрі проживали у межах повіту. Керівництво «Просвіти» надсило до польської адміністрації різноманітні звернення із представленням суспільно-господарських потреб соціуму Ковельщини. Видається, що на кінець 1920 р. саме ця громадсько-культурна організація стала виразником інтересів українців Ковельського повіту.

Українці «котрі так чекали на прихід більшовиків, зараз побоюються їх повернення». Натомість настрої єврейської частини населення не змінилися. «Так здається, що бідні євреї чекають весною повернення більшовиків». Такими, на думку польської адміністрації, були настрої населення, яке проживало на теренах Ковельського повіту наприкінці 1920 р. [2, s. 182].

18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і трьома радянськими республіками — Росією, Україною і Білорусією. За умовами договору територія Західної Волині і Ковельщини, зокрема, входили до складу Другої Речі Посполитої. Терени досліджуваного району відійшли під адміністративне управління Польської держави на правах окремого повіту в складі утвореного на початку березня 1921 р. Волинського воєводства.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, суспільно-політичне становище Ковельщини в 1919—1921 рр. диктувалося приналежністю краю до сфер впливу тимчасової адміністрації і громадських організацій Другої Речі Посполитої. Лише у липні-серпні 1920 р. на досліджуваних теренах розбудовувався управлінський апарат більшовиків, який у вересні того ж року був змушений припинити своє функціонування. Польська адміністрація формально підпорядковувалася Ю. Пілсудському, однак у своїй основі вона складалася із місцевого польського елемента, який неохоче йшов на поступки представникам інших національностей, передусім, українцям. Проблему співпраці різних етнічних груп на теренах Ковельщини вирішувало товариство Кресової сторожі. Зазначена організація декларувала необхідність волевиявлення місцевого населення стосовно свого подальшого майбутнього. Однак крах «політики плебісциту» та фактична інкорпорація земель Ковельського повіту і загалом усієї Західної Волині на рубежі 1920—1921 рр. засвідчили перемогу радикальних кіл Польської держави. Ковельщина офіційно увійшла до складу Другої Речі Посполитої. Розпочався процес адаптації населення краю до нових політичних умов.

---

1. Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 — 9 września 1920) / Joanna Gierowska-Kallaur. — Warszawa, 2003. — 447 s.

2. Kozyra W. Ziemia Wołyńska w okresie funkcjonowania administracji Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich i Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego (1919—1921) / Waldemar Kozyra // *Ukrainica Polonica*. — 2004. — № 1. — S. 169—185.

3. Zielińska N. Towarzystwo Straży Kresowej / Nina Zielińska. — Lublin, 2006. — 243 s.

4. Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914—1921 роках: монографія / Олександр Йосипович Дем'янюк. — Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2011. — 320 с.

5. Гуцалюк І. О. Військово-політичне становище Західної Волині за Директорії УНР / І. О. Гуцалюк // *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012, Вип. 63 (№8). — С. 5—13.

6. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921—1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych, politycznych / Włodzimierz Mędrzecki. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. — 203 s.

7. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 7 czerwca 1919 r. dotyczące utworzenia Okręgów administracyjnych: Wileńskiego, Brzeskiego, oraz Zarządu powiatów wołyńskich // *DzU ZCZW*. — 1919. — № 5. — Poz. 41. — S. 37—40.

8. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 9 września 1919 r. dotyczące utworzenia okręgu administracyjnego Wołyńskiego i uprawnień komisarza Okręgowego Wołyńskiego // *DzU ZCZW*. — 1919. — № 17. — Poz. 153. — S. 161.

9. Державний архів Волинської області, ф. 58, Оп. 1, Спр. 31. Ситуаційний рапорт Ковельського повітового старости до начальника Волинського округу в Луцьку за 12—8 травня 1920 р., Арк. 1—39.

10. Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy (dalej — BPW), Dział Starych Druków i Rękopisów, ZCZW, nr aks. 1691, k. 79—85, Sytuacja obecna na Wołyniu, Dr. Henryk Orliński, sierpień 1919 r.

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ КОВЕЛЬСЬКОГО ПОВІТУ У 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Вивчення етнічного складу населення на місцевому рівні є важливим чинником у розумінні політичних, соціально-економічних, культурних процесів сучасного суспільства. На етнічну структуру та розміщення населення повітів Волинського воєводства впливали загальнодержавні процеси тодішньої Речі Посполитої, а також локальні особливості регіону. Етнодемографічні процеси у Ковельському повіті Волині перебували під впливом політичних процесів, територіальних змін, етнічної, соціальної структури населення м. Ковеля.

Українські та польські науковці, характеризуючи історичні події міжвоєнного періоду в Західній Україні, подають аналіз окремих етнічних груп населення. Проте вони не приділяли належної уваги проблемам етнічного складу населення на місцевому рівні загалом та у Ковельському повіті упродовж 1920-х рр. зокрема.

З метою ідентифікації населення Ковельського повіту використовувався поширений в українській історіографії віросповідний критерій. Такий підхід ґрунтується на традиційному для жителів цього регіону зв'язку національної ідентичності з конфесійною приналежністю.

Помітний внесок у вивчення етнічної та територіальної структури населення Західної Волині в міжвоєнний період здійснили В. Бардась [1], С. Кічий [2], В. Колесник [3], В. Кубійович [4], М. Кучерепа [5], В. Литвинюк [6], С. Макарчук [7], А. Свинчук [8], С. Шульга [9] та інші автори.

Метою даної статті є аналіз чисельності та розселення етнічних груп населення (українців, поляків, євреїв, німців та інших) в адміністративно-територіальних межах Ковельського повіту в 1920-х роках.

Ковельський повіт — колишній повіт Волинської губернії, який 1 червня 1920 р. переданий уряду Другої Речі Посполитої. 12 грудня 1920 р. зі складу повіту було вилучено гміни Хочишів, Леликів, Велика Глуша, Сошично, Боровно та Камінь-Каширський до новоствореного Камінь-Каширського повіту, який пізніше увійшов до складу Поліського воєводства [10]. Натомість до Ковельського повіту зі складу Володимирського було приєднано гміни Кримне і Новий Двір [11]. 19 лютого 1921 р. Ковельський повіт увійшов до складу новоствореного Волинського воєводства Другої Речі Посполитої [12, 216-217]. Центром повіту було м. Ковель.

Ковельський повіт розташовувався в північно-центральної частині Волинського воєводства і межував на заході з Любомльським повітом, на півночі з Камінь-Каширським та Брестським повітами Поліського воєводства, зі сходу з Сарненським повітом, на півдні з повітами Луцьким, Горохівським та Володимирським. Площа Ковельського повіту становила 5682 km² і була однією з найбільших на території Польської держави, а також найбільшим за площею повітом Волинського воєводства.

На поч. 1920-х років у Ковельському повіті мешкало 169 708 осіб, в тому числі 82392 чоловіків та 87316 жінок [13, VIII].

Чисельність населення окремих етнічних груп у Ковельському повіті простежимо за допомогою таблиці.

Таблиця 1. Етнічний склад населення Ковельського повіту за переписом 1921 р.

Все населення	Етнічні групи						
	українці	поляки	євреї	німці	росіяни	чехи	білоруси
к-ть. / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %
169 708 / 100%	119 951 / 70,6 %	24 203 / 14,2 %	21 852 / 12,8 %	1 139 / 0,6 %	920 / 0,54 %	982 / 0,57 %	653 / 0,3 %

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. — Warszawa, 1923. — T. IX. — S. VIII.

У складі повіту нараховувалося 1 місто — Ковель, в якому проживало 20 818 осіб, в тому числі 10 078 чоловіків, 10 740 жінок та 2 містечка з кількістю мешканців понад 2000 осіб — Маціїв, в якому проживало 2 977 осіб, в тому числі 1304 чоловіків, 1673 жінки та Ратне, в якому проживало 2 410 осіб, в тому числі 1 174 чоловіки, 1 236 жінок [13, 16].

Етнічний склад міського населення відображають дані таблиці.

Таблиця 2. Етнічний склад міського населення Ковельського повіту за переписом 1921 р.

Міста	Загальна кількість мешканців / %	Етнічні групи				
		українці	поляки	євреї	німці	інші
		к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %
Ковель	20 818 / 100 %	2 901 / 13,9 %	4 640 / 22,2 %	12 504 / 60 %	48 / 0,2 %	725 / 3,4 % (683 росіян, 24 білоруси, 12 чехів, 3 французи, 2 литовці, 1 грузин)
Маціїв	2 977 / 100 %	545 / 18,3 %	220 / 7,3 %	2 203 / 74 %	-	9 / 0,3 % (9 росіян)
Ратне	2 410 / 100 %	830 / 34,4 %	19 / 0,7 %	1 553 / 64,4 %	-	8 / 0,3 % (7 білорусів, 1 росіянин)
<i>Всього</i>	<i>26 205 / 100 %</i>	<i>4 276 / 16,3 %</i>	<i>4 879 / 18,6 %</i>	<i>16 260 / 62 %</i>	<i>48 / 0,1 %</i>	<i>742 / 2,8 %</i>

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej ... S. 16.

Загальна чисельність сіл Ковельського повіту — 575, населення — 143 503 осіб, із них чоловіків — 69 836 осіб, жінок — 73 667 осіб. Із числа сіл, статус містечок мали 12 — Мельце, Грудек, Гулевичі, Лишнівка, Троянівка, Несухойж, Озеряни, Нова Вижва, Милянчиці, Турійськ, Янівка, Мельниця.

Етнічну структуру сільського населення Ковельського повіту відображає таблиця.

Таблиця 3. Етнічна структура сільського населення Ковельського повіту за переписом 1921 р.

Сільські гміни	К-сть / %	Етнічні групи				
		українці	поляки	євреї	німці	інші
		к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %	к-ть / %
Датинь	9 983 / 100 %	8 221 / 82,3 %	1 655 / 16,5 %	105 / 1 %	-	2 (1 чех, 1 росіянин)
Гурники	10 641 / 100 %	7 349 / 69 %	3 212 / 30,1 %	52 / 0,4 %	1	27 (23 росіяни, 4 білоруси) / 0,25 %
Грудек	9 260 / 100 %	7 524 / 81,2 %	943 / 10,1 %	679 / 7,3 %	43 / 0,4 %	71 (56 росіян, 7 білорусів, 7 чехів, 1 серб) / 0,7 %
Голоби	8 994 / 100 %	6 044 / 67,2 %	2 695 / 29,9 %	186 / 2 %	48 / 0,5 %	21 (15 росіян, 4 чехи, 2 білоруси) / 0,2 %

Кримне	10 217 / 100 %	9 266 / 90,6 %	401 / 3,9 %	68 / 0,6 %	-	482 (470 білорусів, 12 росіян) / 4,7 %
Любитів	9 069 / 100 %	6 980 / 76,9 %	1 906 / 21 %	95 / 1 %	54 / 0,5 %	34 (32 росіяни, 2 білоруси) / 0,3 %
Маціїв	8 675 / 100 %	8 104 / 93,4 %	484 / 5,5 %	83 / 0,9 %	-	4 (2 білоруси, 2 росіянина)
Несухоїж	10 491 / 100 %	9 578 / 91,2 %	319 / 3 %	583 / 5,5 %	-	11 (11 росіян) / 0,1 %
Новий Двір	9 217 / 100 %	5 135 / 55,7 %	1 592 / 17,2 %	633 / 6,8 %	870 / 9,4 %	987 (943 чехи, 43 росіян, 1 білорус) / 10,7 %
Поворськ	7 015 / 100 %	5 651 / 80,5 %	1 061 / 15,1 %	244 / 3,4 %	9 / 0,1 %	50 (41 білорус, 9 росіян) / 0,7 %
Седлище	11 596 / 100 %	10 991 / 94,7 %	76 / 0,6 %	513 / 4,4 %	-	16 (8 білорусів, 8 росіян) / 0,1 %
Старі Кошари	9 497 / 100 %	8 541 / 89,9 %	872 / 9,1 %	82 / 0,8 %	1	1 (росіянин)
Турійськ	13 038 / 100 %	8 679 / 66,5 %	2 975 / 22,8 %	1 261 / 9,6 %	52 / 0,3 %	71 (52 білоруси, 14 чехів, 5 росіян) / 0,5 %
Велицьк	7 135	5 252 / 73,6 %	954 / 13,3 %	914 / 12,8 %	13 / 0,1 %	2 (1 чех, 1 угорець)
Заболоття	8 675 / 100%	8 360 / 96,3 %	179 / 2 %	94 / 1 %	-	42 (33 білоруси, 9 росіян) / 0,4 %
Всього	143 503 / 100 %	115 675 / 80,6 %	19 324 / 13,45 %	5 592 / 3,9 %	1 091 / 0,7 %	1 821 / 1,2 %

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej ... S. 16—24.

Етнічна структура сільського населення Ковельського повіту не відрізнялася від аналогічної в межах Волинського воеводства. У всіх без винятку 15 сільських гмінах українці — корінні жителі регіону — переважали над іншими етнічними групами. Загальна чисельність українців у Ковельському повіті становила 115 675 (80,6 %). Найбільша частка українців була зафіксована у гмінах: Кримне (90,6%), Несухоїж (91,2 %), Маціїв (93,4 %), Седлище (94,7 %), Заболоття (96,3 %). Найнижча чисельність українців була зафіксована у гмінах: Новий Двір (55,7 %), Турійськ (66,5 %), Голоби (67,2 %) та Гурники (69 %) [13, 16-24].

Поляки перебували на другому місці в етнічній структурі Ковельського повіту, загальна їх кількість становила 19 324 (13,45 %) осіб. Найбільша кількість поляків проживала у сільських гмінах Любитів (21 %), Турійськ (22,8 %), Голоби (29,9 %), Гурники (30,1 %). Найменше поляків проживало в гмінах Седлище (0,6 %), Заболоття (2 %), Несухоїж (3 %), Кримне (3,9 %) [13, 16-24].

Третє місце в етнічній структурі сільського населення Ковельського повіту займали євреї. На території сільських гмін Ковельського повіту проживало 5592 (3,9 %). Найбільша кількість проживала у гмінах Турійськ (9,6 %), Велицьк (12,8 %) та Грудек (7,3 %). Найменше євреїв проживало у гмінах Гурники (0,4 %), Кримне (0,6 %), Старі Кошари (0,8 %), Маціїв (0,9 %) [13, 16-24]. Основна маса євреїв в сільських гмінах мешкала в селах, котрі в давніші часи мали статус містечок.

На території Ковельського повіту також проживали 1 091 німець (0,7 %). Найбільша їх кількість мешкала в гміні Новий Двір — 870 осіб. Зокрема, у колоніях Антонівка (115 осіб), Лежахів (150 осіб), Мирославівка (223 особи), Щитники (144 особи), Попелівка (80 осіб) [13, 16-24].

З 970 чехів, які проживали у сільських гмінах Ковельського повіту 776 мешкало у колонії Купичів (гміна Новий Двір).

Крім того, у сільській місцевості проживали білоруси, найбільша кількість з них мешкала в с. Любохини (470 осіб) та росіяни, які зустрічаються у всіх без винятку сільських гмінах Ковельського повіту.

Окрім міст і сіл, адміністративно-територіальними одиницями Ковельського повіту у 20-х роках ХХ ст. були поміщицькі фільварки. У цей період існував 25 поміщицький фільварок з населенням 1 114 осіб, з них поляки склали 839 осіб (75,3 %), українці — 240 осіб (21,5 %), євреї — 6 осіб (0,5 %), німці — 2 особи (0,1 %), особи інших національностей — 27 осіб (2,4 %) ¹ [13, 16-24].

Отже, упродовж 1920-х рр. населення Ковельського повіту було етнічно (національно) строкатим. Питома вага етнічного складу населення різнилася у містах та селах. У містах Ковельського повіту переважала єврейська етнічна група (62 %).

У сільській місцевості повіту більшість склали українці (80,6 %). Польська етнічна група (13,45 %) чисельно поступалася українцям. У міжвоєнний період у повіті продовжували існувати німецькі та чеські колонії.

---

1. Бардась В. Німецькі колоністи на Волині у міжвоєнний період: (1921—1939 рр.) / В. Бардась, О. Карліна // Матеріали ХІІ наук. конф. проф.-викл. складу і студ. / ВДУ ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1995. — Ч. 2. — С. 55.

2. Кічий С. І. Національний склад населення Західної України на початку 1930-х років / С. І. Кічий // Матеріали ХІІ наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1994. — Ч. 2. — С. 78—80.

3. Колесник В. Народо-населення Волинського воєводства : (1921—1939 рр.) : за матеріалами переписів в сучасних українських і польських дослідженнях / В. Колесник, А. Супрунюк // Минуле і сучасне Волині. Красзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомл. ІІ регіон. і VI обл. іст.-краєзн. конф. — Луцьк, 1992. — С. 119—120.

4. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920—1939 / В. Кубійович // Наукові праці. — Париж; Львів: Фенікс, 1996. — С. 246—265; Його ж. Етнічні меншини в Україні // Там само. — С. 374—397.

5. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921—1939 рр. / М. Кучерепа // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921—1939): матеріали міжнар. наук. конф. — Дрогобич, 2005. — С. 19—33.

6. Литвинюк В. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства у міжвоєнний період: (1921—1939 рр.) / В. Литвинюк // Наук. вісн. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1997. — № 2 : Історія. — С. 42—44.

7. Макарчук С. Етносоціальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. / С. Макарчук. — Львов: Выща школа, 1983. — 255 с.

8. Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921—1939 рр. / А. Свинчук // Наук. вісн. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1998. — № 1 : Іст. науки. — С. 63—67.

9. Шульга С. Чеська община Волині в національній політиці польських урядів 1920—1930-х років / С. Шульга // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф. — К., 2007. — С. 358—368.

10. Dziennik Urzędowy Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. — Warszawa, 1920. — № 42. — Poz. 1058.

11. Dziennik Urzędowy Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych. — Warszawa, 1920. — № 5. — Poz. 42, 44.

12. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. — Warszawa, 1921. — № 16. — poz. 93. — S. 216-217

13. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. — Warszawa, 1923. — Т. ІХ. — 84 s.

---

¹При підрахунку кількості фільварків не бралися до уваги фільварки, населення яких рахувалися разом з найближчим населеним пунктом.

З ІСТОРІЇ ЖІНОЧОГО РУХУ НА ВОЛИНІ В 20-30 рр. ХХ ст.

Активізація українського жіноцтва на західноукраїнських землях почалося по завершенню національно-визвольних змагань 1920 рр. За рішенням жіночого конгресу почали створюватись жіночі організації, освітні заклади. Так, в Рівному в 1924 року була відкрита українська гімназія Пекарського, яка вимагала опіки, зокрема фінансової. «... Ця праця показала життєдайність тієї малої жіночої організації й спонукала її приймати більш відповідальну форму. Ініціаторами жіночого руху на Рівненщині були Г. Слобода, П. Багринівська, С. Лозицька-Томковичева, О. Кентжинська, Є. Овдiєнкова, М. Кузьміньова, В. Кулійова, Г. Язвінська, Л. Валла. У Рівному 5 грудня 1924 р.(?) зібралися збори українського жіноцтва, на яких було вибрано голову Союзу Українок П. Багринівську, а секретарем Г. Слободу. В Рівному діяла головна управа до складу ввійшли пані Лозицька-Томковичева (голова), члени Овдiєнко, Стукало, Кулій, Слобода, Кентжинська.¹ Була створена ревізійна комісія. 11 квітня 1927 року був затверджений Статут жіночого руху в Волинському воеводстві. Вже в травні того ж року жінки брали участь в українському церковному з'їзді в Луцьку, організованого Іваном Власовським та Арсеном Річинським. Подібний жіночий конгрес відбувся в Станіславі в 1934 році, на якому було присутньо 18 волинянок. По всій Волині жіночий рух уособлював Союз Українок. З 1928 року змінюється керівництво союзниць: Врошнівська, згодом пані Глинська, далі І. Багринівська, Рошинська, Зброжкова, Ярошевська. За головування п. Багринівської кількість філій зросло від 4 філій і 10 читалень в 1927 році до 9 філій в 1937 році. На 1937 рік до Рівненського Союзу Українок ввійшли філії Володимирська (у Володимирі-Волинському), створена в 1927 році пані Тетяною Озеровою, після якої головою була Ніна Річинська, дружина відомого громадського і церковного діяча Арсена Васильовича Річинського. Ковельський Союз Українок був заснований в 1928 році Олександрою Підгірською, дружиною відомого адвоката, громадського діяча Самійла Підгірського. Філії були в селі Шайно та Турійську. Кременецька філія Союзу Українок утворена 15 листопада 1928 року, голова пані Волосевичева, а осередки були в селі Млинівцях та містечку Вишгородку. Млинівська філія Союзу Українок утворено 11 вересня 1930 року. Головою вибрано Теодосію Солодуху. Підлутнівська філія заснована 23 березня 1932 року головою Анастасією Курятою. Почаєвська — заснована 26 квітня 1933 року, голова Євдокія Трохимлюк. Здолбунівська — заснована 15 жовтня 1933 року, голова др. Ірина Прісневська. Здовбицька заснована 3 березня 1934 року голова Ольга Мельник. Бережецька з головою п. Никитюковою. При сприянні союзниць були відкриті читальні в Корці, дві в Тучині, Старожуківі, Злазному, Мислотові, Залізниці, Великій Харучі, Збужі, Головині та інших. Почесними союзницями були вибрані педагог Софія Русова, галицькі діячі Олена Кисілевська, Ольга Опанасівна Петлюра, дружина головного отамана Симона Петлюри, голова Союзу Українок зі Львова Мілена Рудницька. В 1937 році союзниця як на Галичині так і Волині відзначали десятиріччя своєї діяльності.² На Луччині працювали три філії «Сільський господар». Певну об'єднавчу роботу на себе взяла голова Союзу Українок Галина Кабайдівна. Луцька філія Союзу Українок активно діяла по всій території Луччини. В 1936 року філія «Сільський господар» організувала велику виставку українських вишивок, зокрема, вишиваних сорочок, рушників, інше близько 1 тисячі екземплярів. З різних куточків Волині була представлена українська кераміка.

В українському жіночому русі вагому роль в культурно-просвітницькому розвитку Волині відіграла в 20—30-х рр. ХХ ст. сенаторка Олена Левчанівська, з роду Гродзінських.³ Вона народилася на Володимирщині в 1881 році, навчалася в гімназії Петербурга, згодом у Віденському університеті, в Москві на вищих жіночих курсах. В розвитку просвітницького руху відіграла неабияке значення в Житомирі, згодом працювала в Просвіті Ковеля та була представницею Червоного Хреста на Ковельщині, го-

ловою благодійної секції Луцької Просвіти. В 1922 році була вибрана в польський сейм. А з 1923 року вона стала членом Міжнародної Жіночої Ліги Миру і Свободи в Подєбранах. В 1925 році Олену Левчанівську Українська Парламентська Репрезентація делегувала на Конгрес поневолених народів у Женеву разом з сенаторами Черкавським, Васильчуком, білоруським послом Юреничем. В 20—30-х рр. українське жіноцтво було більш активне в суспільно-політичному житті Волині. Так українська інтелігенція, громадськість в 30-х рр. підтримало ініціативу щодо викупу в держави садиби відомої української поетеси Лесі Українки: «Невже місце, освячене геніальною творчістю найбільшої української поетеси, має цезнути з лица землі, що й згадки про нього не стане... Українське жіноцтво свідоме значіння народних цінностей у вихованні грядущих поколінь, який мусить зберегти домівку Лесі Українки».

Союз Українок на Волині в 20—30-х рр. ХХ ст. розгорнув широку мережу хат-читалень, видання журналів «Нова хата», «Жіноча доля», газета «Жінка», інші. При сприяттві членкинь Союзу Українок в селах відкривалися українські кухарські курси, як в с. Біличі на Володимирщині. В більшості в волинських селах хати-читальні були відкриті Союзом Українок в кінці 20-х — середині 30-х рр. Частина хат-читалень почала діяти до 1933 року, як в селах Оржів, Радзивилів, Злазно, Старожуків, Гутвин, Корець інших. Польська влада ставила за мету закрити Союз Українок, а з ними хати-читальні, як політично небезпечні для польської влади. Як розповідала мені Ніна Павлівна Річинська: «... під хату-читальню в Володимирі-Волинському хтось підкинув папери якогось такого революційного змісту, нас звинувачували в підготовці ніби перевороту. Приходилось їхати до волинського воеводи, поліції і доказувати інше...» (з спогадів Ніни Річинської, записаних в 1990 році автором).⁴

Союз Українок на Волині був розігнаний в 1938 році. Такою ж була доля Просвітніх товариств, які були заборонені ще в 1934 році. Так у Володимир-Волинській Просвіті С. Полянський, О. Цинкаловський, С. Назарук створили ліквідаційну комісію, а 15 жовтня 1934 року зробили опис майна 13 хат-читалень, а вже 30 жовтня склали свої повноваження.⁵ Як пригадувала Ніна Річинська, діяльність Союзу Українок була відчутна в культурно-просвітницькій діяльності, часто приїздили зі Львова Мілена Рудницька голова центральної управи Союзу Українок, Олена Кисілевська, яка в Коломиї була видавцем журналу «Жіноча доля», ініціатором встановлення на Галичині в 1929 році Дня Матері. Неодноразово науковці та краєзнавці Волині опублікували чимало науково-краєзнавчих розвідок про діяльність Союзу Українок на теренах волинської землі.⁶

...Відкриття нових сторінок з історії українського жіночого руху на західноукраїнських землях в 20—30 рр. ХХ ст., підкреслює прогресивну роль жіноцтва в культурно-просвітницькій, а відтак і політичній діяльності Волині.

---

1. Одно десятиліття. З приводу ювілею Союзу Українок в Рівному // Нова хата. — 1937. — С. 2 — 3.

2. Там само.

3. Сенаторка Левчанівська й міжнародні зв'язки // Нова хата. — 1926, січень. — Ч.1. — С. 3.

4. Із спогадів Ніни Річинської, записаних Пісоцьким А. в 1990 р.

5. Пісоцький А., Войтюк Н. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. — Луцьк, 2009. — С. 44 — 46.

Автором використані документи і матеріали з родинного архіву жителя м. Володимира-Волинського Смикалюка Павла Григоровича.

6. Раевич Т. Український жіночий рух на Волині 1921— 1939 роках. Автореферат. — 2006.

ІСТОРІОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ КОВЕЛЬЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Період 1921—1939 рр. займає особливе місце в історії українського народу, який в цей час був розчленований між чотирма країнами. Найбільша частина українських земель входила до складу Української РСР і повністю контролювалася Москвою. Західна Україна була поділена між Польщею, Румунією, Чехословаччиною.

Згідно з умовами Ризького мирного договору, укладеного 18 березня 1921 року між Другою Річчю Посполитою, з одного боку, та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою, з іншого, серед низки етнічних українських земель до Польщі відійшла й Західна Волинь [4, 122]. Ця подія лише закріпила реальне перебування регіону з середини 1919 року (за винятком короткого періоду літа 1920 року) під польським контролем і функціонування тут з 4 лютого 1921 року Волинського воєводства.

Сьогодні на цій території розташовані сучасні Волинська (не враховуючи Камінь-Каширського і Любешівського районів) та Рівненська області, а також Кременецький, Лановецький та Шумський райони Тернопільської області.

На теренах Волинського воєводства після стабілізації адміністративно-територіального устрою постало 11 повітів, у т. ч. Ковельський. За територією, цей повіт був найбільшим — 5681,4 км². Повіт нараховував 15 сільських гмін (найбільше у воєводстві), до яких входило 314 громад та дві міські гміни: Ковель і Ратне [8, 80]. На території Ковельського повіту за переписом 1921 р. проживало 170020 осіб, станом на 1931 р. — 254891 особа, у 1938 р. — 292900 осіб [21, 4].

В історіографії немає комплексного дослідження, присвяченого історії Волинського краю та Ковельщини у міжвоєнний період 1921—1939 рр.

Радянська історіографія міжвоєнного періоду здебільшого ігнорувала події українських національно-визвольних змагань, розглядаючи їх головним чином з акцентом на комуністичний рух. В Українській РСР історія нашого краю в означений вище період розглядалася виключно в контексті «боротьби західноукраїнського народу за возз'єднання з Радянською Україною». Публікації радянської доби унаслідок тогочасної ідеологічної доктрини майже не зачіпали тем, пов'язаних із активною громадсько-політичною й культурно-освітньою діяльністю масових організацій і товариств українців за національне й соціальне самовизначення.

Всі інші проблеми замовчувались чи подавались у перекрученому вигляді, залишаючи поза увагою широкий спектр проблем.

Історія культурно-освітніх організацій Волині міжвоєнного періоду певною мірою висвітлювалася у науково-історичних, публіцистичних та мемуарних працях, які торкалися соціально-політичних аспектів тогочасного становища західноукраїнських земель, проблеми національних меншин у Польщі. Серед робіт міжвоєнного періоду, які по суті започаткували розгляд даної теми, слід виділити праці українських дослідників М. Лозинського «Теперішній стан будови Української держави і задачі західно-українських земель» [36] та С. Томашівського «Десять літ українського питання в Польщі» [48].

Окремі праці українських істориків радянської доби, зокрема Ю. Сливки, М. Швагуляка, вигідно вирізняються з-поміж інших ґрунтовним виваженим аналізом соціально-економічної та культурно-освітньої ситуації на західноукраїнських землях у 1921—1939 роках: Сливка Ю. Ю. «Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939)» [46]; Швагуляк М. М. «Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ століття» [53].

Українське питання в контексті національної політики Польської держави розглядалося в працях польських дослідників того часу — М. Уздовського, В. Стпичинського, П. Дуніна-Борковського: Uzdowski M. Kresy wschodnie i polska polityka panstwowa // Droga. — 1 923. — №1—2. — S.20—23 [15]; Stpiczynski W. Pod znakiem realizacji praw mnieszosci arodowych // Glos prawdy. — 1924. — № 44. — S. 438—440 [12]; Dunin-Borkowski P. Wytyczne programu zblizenia polsko-ukrainskiego // Biuletyn polsko-ukrainski. — 1931. — №9. — S. 392—395 [3]; Rudnicki-Kedrynl. Ewolucja stosunkow polsko-ukrainskich // Biuletyn [11].

Деякі аспекти стали предметом дослідження польських істориків другої половини ХХ ст. Потрібно визнати, що польська історіографія була менше скутою ідеологічними

догмами, ніж радянська. Однак, і для деяких польських істориків характерна повна тенденційність в оцінці політичної ситуації, економічного розвитку Волині 20—30-х років. Історики ПНР, як правило, уникали чіткої постановки питання про загарбницький характер політики Польщі щодо Західної України.

Проблеми національної політики польського уряду міжвоєнного періоду висвітлені в монографіях А. Хойновського і С. Маушберга: Chojnowski A. Konserpcje polityki narodowosciowej rządu Polskich w latach 1921—1939. — Wrocław, 1979. — 262 s. [2]; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla większości narodowych Polsce w latach 1918—1939. — Wrocław, 1968. — 230 s. [5], які в основному помірковано виклали свою точку зору на національну політику Другої Речі Посполитої, не прагнучи до «обілювання» її асиміляційних намірів.

З другої половини 80-х років українська історична наука поступово звільняється від комуністичних догм. Важливим кроком до об'єктивного відтворення теми стали дослідження львівських істориків, таких як О. Ю. Карпенко, О. Ю. Зайцев, Ю. Ю. Сливка та ін.

Першими спробами розглянути історію Волині з нових позицій стали дослідження викладачів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (раніше Волинський державний університет імені Лесі Українки).

Результати досліджень викладачів різних аспектів життя та діяльності волинян у 1921—1939 рр. містять матеріали конференцій, статті зі збірників та періодичних видань, таких науковців, як М. Кучерепа, Ю. Крамар, Л. Понедельник, О. Разиграєв, Я. Шабала, А. Шваб та ін.

М. М. Кучерепа автор понад 200-т наукових публікацій-монографій, статей, навчальних посібників, методичних розробок, опублікованих у вітчизняних і зарубіжних виданнях. Член редколегій наукових часописів «Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки», «Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки» (серія «Історичні науки»).

Професор Микола Михайлович Кучерепа досліджує польсько-українські відносини у ХХ ст. [34; 35]. Над цими ж питаннями працює кандидат історичних наук, доцент Крамар Юрій Вікторович [30; 31; 32; 33].

Шваб Анатолій Георгійович — декан історичного факультету, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії досліджує еміграційні, етнODEMOграфічних та соціально-економічних процесів в Західній Україні. Співатор 2 монографій та автор понад 40 наукових публікацій [52].

Основним напрямом наукових досліджень старшого викладача університету Понедельник Лариси Анатоліївни є історія культури Волині [41].

Особливостями промислового розвитку Ковеля у міжвоєнний період були чітко виражений регіоналізм, залежність волинської промисловості від загальної польської економіки, розвиток тих галузей промисловості, які не передбачали значних капіталовкладень. Використання Волині як сировинного придатку Другої Речі Посполитої не сприяло розвитку промислових підприємств. Ковельщина як і вся Волинь була аграрним краєм. Аграрна історія Волині 1921—1939 рр. висвітлена тільки частково в узагальнюючих та спеціальних працях українських та зарубіжних дослідників. Найбільш ґрунтовно аграрний розвиток Ковельщини проаналізовано в дослідженнях кандидата історичних наук, доцента Я. М. Шабали [51].

Події міжвоєнного періоду в Ковелі, як частину багатомістової історії становлення міста розкривають сучасні автори А. П. Каліщук, П. М. Скулинець, П. К. Сміян у нарисі про місто Ковель, що вміщений в «Історії міст і сіл Української РСР: Волинська область» [27].

Ковелю присвячено ряд окремих видань, історико-краєзнавчих нарисів та путівників. Першим з них слід назвати роботу науковця П. К. Сміяна «Ковель» [47].

Не байдужі до історії та сьогодення свого міста ковельчани. Так, під упорядкуванням місцевих авторів Р. С. Ємчика та М. Г. Вельми в серії «Шляхами звитяг» у 1976 р. вийшов фотоальбом «Ковель» [26]. Наступним виданням є путівник М. Г. Вельми «Ковель» [18], де подані важливі довідкові дані для гостей міста. 685 річниці від дня заснування Ковеля присвячений історико-краєзнавчий нарис «Місто над Турією» [19], автором-упорядником якого є Микола Вельма, головний редактор місцевої газети. Ним же в співпраці з А. Семенюком підготовлено «Ковельський календар: Дати. Події. Факти» [20].

Презентаційний альманах Д. Корнелюка «Ковельщини славні імена» [29] розповідає про людей, які своєю працею прославили і славлять рідне місто. Міжвоєнний період у виданні висвітлений мало. В основному описані події після визволення міста у 1944 році.

Питання краєзнавчого спрямування, що стосуються міжвоєнного періоду, фрагментарно висвітлено у працях Анатолія Семенюка. Це видання: Семенюк А. В. «Ковель: минуле і сучасне» [44]; Семенюк А. В. «Ковель: шлях через віки: історико-краєзнавчі нариси» [45].

Вагомий внесок у вивчення історії міста зробили М. Матвійчук та М. Мороз.

Маргарита Матвійчук — директор Ковельського краєзнавчого музею, здобувач кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету. М. Матвійчук є автором ряду статей і доповідей з історії освіти Ковеля, історії вулиць, пам'яток сакральної архітектури: Матвійчук М. «Старе місто Ковель» у 20—30-роки ХХ ст.» [37]; Матвійчук М. «З історії освітніх закладів м. Ковеля 1921—1928 рр.» [38] та ін.

Мирослава Мороз — головний зберігач фондів Ковельського краєзнавчого музею. В роботі охоплює широкий спектр питань з історії та етнографії Ковельщини: Мороз М. «З історії ковельських євреїв» [39]; Мороз М. «Ковель: історія, здобутки, перспективи» [40].

Найбільш ґрунтовні краєзнавчі дослідження міста Ковеля та Волинської області має у доробку ковельчанин Анатолій Сулік. Його статті підкріплені багатим фактичним матеріалом, спираються на статистичні дані та архівні матеріали. А. Сулік самотужки оволодівав знаннями краєзнавчої роботи. На сьогодні він — член Національної спілки краєзнавців України, Спілки ветеранів-прикордонників Польщі. Постійно працює з матеріалами ДАВО, ДАЖО, архівних установ Польщі та Варшавської Національної бібліотеки. Краєзнавець бере участь у конференціях, семінарах різних рівнів, тісно співпрацює з польськими громадськими організаціями. Широко висвітлена історія Волині і Ковельщини в його працях, опублікованих польською мовою у періодиці: «Газета Львовська», «Dennik Kievskij», «Krynica», «Echo Polesja» та ін., а також в одній з останніх книг Sulik A. *Cmentarz polski w Kowlu / Anatol Franciszek Sulik*. — 2009 [13].

У домашній бібліотеці пана Анатолія зібрані дослідження польських істориків, які містять велику джерельну базу:

Rachwalski E. *Kartki wydarte z zyciorysu* / Eugeniusz Rachwalski. — Wrocław, 2006 [6]; Rachwalski E. *Kowel. Przewodnik historyczny* / Eugeniusz Rachwalski. — Wrocław, 2004. — 200 s. [7]; Rachwalski E. *Zagłada* / Eugeniusz Rachwalski. — Kowel — Wrocław, 1939 — 1944 — 2010 [8]; Rąkowski G. *Przewodnik po Ukrainie Zachodniej część I Wołyń* / Grzegorz Rąkowski. — Warszawa: Oficyna wydawnicza «Rewasz», 2005 [9]; Romanowski T. *Kowel i powiat Kowelski* / T. Romanowski. — Ковель, 1936. — 113 s. [10]; Żarnowski A. *Kowel na handlowym szlaku* / Adam Żarnowski // *Echo Krakowe*. — 1992. — 13. 02. [16]; *Zgon kapłana-patrjoty ks. Infułata Sznarbachowskiego* // *Ilustrowany kuryer codzienny*. — 18. 08. 1931. — Nr. 227 [17].

Цікавими є спогади Євгеніуша Рахвальського, колишнього ковельчанина, а нині — польського краєзнавця-дослідника Волині. Спогади вміщені у вище вказаній книзі Rachwalski E. «*Kartki wydarte z zyciorysu*». Незважаючи на суб'єктивізм означеного джерела, воно має певну цінність та інформативність. На статистичні дані посилається автор у книгах: Rachwalski E. «*Kowel. Przewodnik historyczny*»; Rachwalski E. «*Zagłada*». Неоціненним для історика є видання Romanowski T. «*Kowel i powiat Kowelski*», в якому на основі статистичних даних висвітлено стан міста та Ковельського повіту.

Основу ж джерельної бази даного періоду становлять документи і матеріали, зосереджені у фондах Ковельського історичного музею та Державного архіву Волинської області (ДАВО). Аналіз складу фондів ДАВО, що стосуються Ковельщини зробив директор ДАВО В. М. Гика у статтях наукових конференцій минулих років.

Значну цінність для дослідників становлять публікації документів і матеріалів. Передусім це видання, в яких зібрано документи та матеріали, присвячені українській суспільно-політичній думці, тогочасним українсько-польським відносинам, стратегії освітньої і культурної політики польської влади. Вагомий інформаційно-довідковий матеріал міститься у збірниках, виданих за радянської доби. Відомості різного обсягу про місто Ковель вміщені в ряді довідкових видань, таких як: Українська радянська енциклопедія. — К., 1980. — Т. 5 [49]; Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 3 [23]; Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2. [42]; Український радянський енциклопедичний словник. — К., 1987. — Т. 2. [50]; Ковтун В. В., Степаненко А. В. *Города Украины: Экономико-географический справочник*. — К., 1990 [28].

В останні роки з'явилися збірники документальних матеріалів та публікації документів в окремих виданнях, що їх підготували вітчизняні і зарубіжні дослідники. Вони дають можливість по-новому переосмислити різні сторони суспільно-політичних і культурних процесів міжвоєнної Волині: Документи и материалы по истории советс-

ко-польских отношений. 1920 — март 1921г. /Под ред. И. С. Яжбовской. — Т. 3. — Москва: Наука, 1966 [22]; Łuczak A., Szaflik R. Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów. — Warszawa: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1988. [4].

Цінним джерелом є преса. Численні матеріали волинської періодики зберігають інформацію про діяльність громадських, спортивних товариств, «Просвіти».

Польсько-українському зближенню у руслі політики воєводи Г. Юзевського покликаний був відігравати важливу роль заснований 1932 року «Польсько-український бюлетень». Матеріали цього видання ставили за мету переконати польську громадськість у потребі справедливого розв'язання українського питання, знайомити її із здобутками української культури. На сторінках видання публікувалися статті українських політичних і громадських діячів, погляди яких не завжди збігалися з інтересами офіційної Варшави. Їх авторами виступали такі особистості як І. Кедрин, В. Кубійович, С. Смаль-Стоцький, С. Баран, П. Шандрук, Б. Лепкий та ін. Друкувалися навіть матеріали членів ОУН, щоправда, під псевдонімами.

У 1935—1936 роках на впровадження програми волинського воєводи Юзевського у життя спрямовувалася діяльність польсько-українського бюлетеня «Znicz» — суспільного регіонального щомісячника, відповідальним редактором якого став Ю. Нець. У своїй декларації газета зазначала: «Волинь — це земля, яка споконвіку була місцем зіткнення двох культур, тереном взаємного проникнення сходу і заходу, це територія, де поляки завжди і щодня здають екзамени на свої вартість і силу» [1].

Часопис, що редагувався поляками, але мав своїми співробітниками і українців, став прикладом здійснення мінімальної програми польсько-української культурної співпраці.

Узагальнений досвід учасників вивчення історії краю і збереження його пам'яток у міжвоєнний період може стати корисним в діяльності сучасних краєзнавчих організацій і товариств, які продовжують вивчати проблеми історії та культури України загалом, і Волині зокрема. Наведена бібліографія розширить можливості краєзнавців, педагогів, працівників культурно-освітньої сфери при підготовці науково-популярних матеріалів про місто Ковель.

1. «Znicz» — № 23, № 10, 1936, № 3.
2. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowosciowej rzdow Polskich w latach 1921—1939. — Wrocław, 1979. — 262 s.
3. Dunin-Borkowski P. Wytyczne programu zblizenia polsko-ukrainskiego // Biuletyn polsko-ukrainski. — 1931. — №9. — S.392—395.
4. Łuczak A., Szaflik R. Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów. — Warszawa: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1988. — 488 s.
5. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dia mniejszosci narodowych Polsce w latach 1918—1939. — Wrocław, 1968. — 230 s.
6. Rachwalski E. Kartki wydarte z życiorysu / Eugeniusz Rachwalski. — Wrocław, 2006.
7. Rachwalski E. Kowel. Przewodnik historyczny / Eugeniusz Rachwalski. — Wrocław, 2004. — 200 s.
8. Rachwalski E. Zagłada / Eugeniusz Rachwalski. — Kowel — Wrocław, 1939 — 1944 — 2010;
9. Rąkowski G. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej część I Wołyń / Grzegorz Rąkowski. — Warszawa: Oficyna wydawnicza «Rewasz», 2005.
10. Romanowski T. Kowel i powiat Kowelski / T. Romanowski. — Ковель, 1936. — 113 s.
11. Rudnicki-Kedrynl. Ewolucja stosunkow polsko-ukrainskich //Biuletyn.
12. Stpiczynski W. Pod znakiem realizacji praw mniejszosci arodowych // Glos prawdy. — 1924. — № 44. — S. 438—440.
13. Sulik A. Cmentarz polski w Kowlu / Anatol Franciszek Sulik. — 2009.
14. Sulik A. Mój kościół / A. Sulik // Krynica. Kwartalnik polski — 2006. — № 54.
15. Uzdowski M. Kresy wschodnie i polska polityka panstwowa // Droga. — 1 923. — №1—2. — S.20—23.
16. Żarnowski A. Kowel na handlowym szlaku / Adam Żarnowski // Echo Krakowe. — 1992. — 13. 02.
17. Zgon kapłana-patrjoty ks. Infułata Sznarbachowskiego // Ilustrowany kurjer codzienny. — 18. 08. 1931. — Nr. 227. — S. 4.
18. Вельма М. Г. Ковель. Путівник / М. Г. Вельма. — Львів: Каменяр, 1990. — 70 с.
19. Вельма М. Г. Місто над Турією (історико-краєзнавчий нарис) / М. Г. Вельма. — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 55 с.
20. Вельма М., Семенюк А. Ковельський календар: Дати. Події. Факти / М. Вельма, А. Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 1996. — 64 с.
21. Волинь в цифрах / Під ред. С. Вітовського, С. Лянді. — Луцьк, 1939.
22. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. 1920 — март 1921г. /Под ред. И. С. Яжбовской. — Т. 3. — Москва: Наука, 1966. — 608 с.
23. Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 3. — С.1062.

24. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921—1939 рр. // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921—1939 рр.) / упоряд. В. Футала. — Дрогобич, 2005.
25. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921—1939 рр. // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921—1939 рр.) / упоряд. В. Футала. — Дрогобич, 2005.
26. Ємчик Р. С. Вельма М. Г. Ковель (фотоальбом) / Р. С. Ємчик, М. Г. Вельма. — К.: Мистецтво, 1976. — 46 с.
27. Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. — К., 1970. — С. 314—331.
28. Ковтун В. В., Степаненко А. В. Города Украины: Эконом.-географ. справочник. — К., 1990. — С. 30—31.
29. Корнелюк Д. Ковельщини славні імена / Д. Корнелюк. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — 210 с.
30. Крамар Ю. Національні меншини в політиці воєводської адміністрації Г. Юзевського на Волині: (1928—1938рр.) / Ю. Крамар // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2000. — № 1. — Ст. 83—88.
31. Крамар Ю. Реалізація земельної реформи у Волинському воєводстві адміністрацією Г. Юзефського (1928—1938) // «Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край». Матеріали ІХ науково-краєзнавчої міжнародної конференції 20—23 січня 1998 року. — Луцьк. — 1998. — С. 253—256.
32. Крамар Ю. Рух за українізацію православної церкви на Волині у міжвоєнний період / Ю. Крамар // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2002. — № 3.
33. Крамар Ю. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921—1926 роках // Науковий вісник ВДУ. Серія: історія. Випуск 3. — Луцьк. — 1997. — С. 43—47.
34. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921—1939) / М. Кучерепа. — Луцьк: РВГ «Реабілітовані історією», 1994. — 110 с.
35. Кучерепа М. М., Дмитрук В. Г., Прокопчук В. І. Волинь у міжвоєнний період (1921—1939) / М. М. Кучерепа, В. Г. Дмитрук, В. І. Прокопчук. — Луцьк: Редакційно-видавнична група «Реабілітовані історією», 1994. — 60 с.
36. Лозинський М. Теперішній стан будови Української держави і задачі західно-українських земель. — Женева, 1924. — 102 с.
37. Матвійчук М. «Старе місто Ковель» у 20 — 30-роки ХХ ст. / М. Матвійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. / відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Ковель, 2008. — С. 76—79.
38. Матвійчук М. З історії освітніх закладів м. Ковеля 1921—1928 рр. / М. Матвійчук // Розвиток освіти на Волині: історія та сучасність: матеріали наук.-пед. іст.-краєзн. конф. Ковель, 2006. — С. 136—142; Матвійчук М. Католицькі святині Ковеля. / М. Матвійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. / відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Ковель, 2008. — С. 71—75.
39. Мороз М. З історії ковельських євреїв. / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. / відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 89—90.
40. Мороз М. Ковель: історія, здобутки, перспективи / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. / відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 93.
41. Понедельник Л. Товариство «Просвіта» і волинське театральне мистецтво / Л. Понедельник // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. / Волин. обл. рада. — Луцьк, 1998. — С. 229—230.
42. Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2. — С. 403—404.
43. Разиграєв О. Превентивно — репресивна діяльність польської державної поліції в Західній Волині (1921—1926) / О. Разиграєв // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. / відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Ковель, 2008. — С. 322—325.
44. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне / А. В. Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.
45. Семенюк А. В. Ковель: шлях через віки: історико-краєзнавчі нариси / А. В. Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 2010. — 552 с.
46. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). — К., 1985. — 278 с.
47. Сміян П. К. «Ковель». / П. К. Сміян. — Львів: Каменяр, 1968. — 45 с.
48. Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. — Львів, 1929. — 60 с.
49. Українська радянська енциклопедія. — К., 1980. — Т. 5. — С. 250.
50. Український радянський енциклопедичний словник. — К., 1987. — Т. 2. — С. 104.
51. Шабала Я. М. Сільське господарство Ковельщини у 1921—1939 рр. / Я. М. Шабала // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. / відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 144—146.
52. Шваб А. Г. Вплив соціально-економічного розвитку на характер зайнятості населення Волині в міжвоєнний період / А. Г. Шваб // 36. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1998. — Вип. 3. — С. 100—107.
53. Швагуляк М. М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ століття // Записки НТШ. — Львів, 1991. — С. 69—78.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА ЦИНКАЛОВСЬКОГО У ГАЛУЗІ ГІДРОЛОГІЇ

(за матеріалами праці «Річка Прип'ять та її допливи»)

*Геній — це невичерпна здібність до праці
у самих маленьких дрібницях.*

Томас Едісон

Серед дослідників історії волинського краю, безперечно, патріархом був і залишається Олександр Миколайович Цинкаловський (1898—1983). Так скурпульозно, докладно і ґрунтовно як він, напевно, ніхто не досліджував минуле історичної (Старої) Волині. І нині багато наукових досліджень і дисертацій у цій галузі захищаються на основі того наукового доробку, який залишив наш геніальний земляк, який справді мав здібність до пошуково-дослідницької праці і намагався не пропустити жодного факту з нашої багатої історії.

Однією з важливих праць вченого є дослідження «Річка Прип'ять та її допливи». Ця монографія побачила світ у 1966 році в канадському місті Вінніпезі під одним з псевдонімів автора — Антін Бужанський, адже будучи офіцером Петлорівської армії (служив у культурному відділі армії УНР) вчений не міг залишатися в СРСР чи надіятися на публікацію праць у себе на Батьківщині.

Про соціально-економічні та культурні контакти населення Волинського Полісся з римськими колоніями можемо дізнатися, якщо проаналізуємо працю О. Цинкаловського «Річка Прип'ять та її допливи». Прип'ять — річка в Україні і Білорусії (протікає по території Волинської, Рівненської і Київської областей), є найбільшою правою притокою Дніпра — її довжина 775 км. Ріка бере початок у селі Голядин Шацького району на Волині, її живлять 10 тисяч(!) маленьких річок і струмків. Притоками Прип'яті є річки Вижівка, Турія, Стохід, Стир, Горинь, Уж та ін.

Учений аналізує дослідження істориків XIX ст., зокрема Т. Чацького, який згадував, що у поліських багнях знаходиться бурштин. Перед Першою світовою війною знахідкам бурштину на Поліссі присвятив свою працю геолог П. Тутковський. Бурштин на Поліссі виступає переважно в околицях чолової морени. Цинкаловський у 1933 р. знайшов значні поклади бурштину у с. Сереховичі та Секунь на Ковельщині (Волинська область). Завдяки цій знахідці археолог підтвердив власне припущення, що поліський бурштин був предметом пошуків купців-скупщиків, які продавали його на провінційні ринки Римської імперії в III—IV ст. Ось як описує історик село Сереховичі у двотомнику «Стара Волинь і Волинське Полісся»: «Сереховичі — село у Ковельському повіті, 24 км від Ковеля над озером Серехове. В кінці XIX ст. було там 205 домів і 1315 жителів, дерев'яна церква на місці старої з XVI ст.

В селі — початкова школа, 2 вітряки і 3 фільварки, які належали до Целинських, Малевича. Історична згадка про село зафіксована в 1502 році, коли село належало про князів Сангушків-Кошерських. Церква тут була з XVI ст. — дерев'яна, крита гонтом з окремою дзвіницею. Зі старої церкви до нової перенесено цікавий образ «Різдва Христового», на котрому зображено сцену Різдва в старій поліській стодолі в лісі, а при відкритій брамі стояли пастухи в свитах і шапках. Колись село належало до Володимирського повіту. За переписом 1911 р. в селі було 1462 жителі, однокласова школа, лікар, 2 крамниці, горілчана державна крамниця, 3 фільварки і рибне озеро.

На захід від села знайдено пам'ятки мадленської палеолітичної культури, а на заболоченій місцевості — довбаний човен з брилами янтарю і шкіряний гаманець з римськими монетами» [5, с.360].

У 1934 р. під час копання рівчака через забагнену долину, поблизу села Сераховичі з торфу вчений розкопав човен-довбанку з кількома шматками бурштину, шкіряну торбинку з срібними римськими динарами і фрагменти зброї. Вчений робить висновок, що знахідка шматків бурштину разом з римськими грішми на теренах Західного Полісся в безпосередній близькості до Прип'яті підтверджує те, що римські купці або їх місцеві постачальники добиралися в глиб поліських пуц, щоб скупляти бурштин у місцевого населення.

З Полісся і через Полісся мусили існувати постійні торговельні шляхи, через які купці діставалися до найвіддаленіших закутків краю. На підставі численних знахідок

римських монет археолог локалізує ці шляхи вздовж волинських рік углиб Полісся. Один з таких шляхів йшов через Поділля і Західну Волинь рікою Бугом аж до Західного Полісся і джерел Прип'яті.

Шлях цей йшов уздовж Дністра, потім вздовж його притоки Золота Липа аж до Золочева. Про важливість цього шляху для розвитку міжнародної торгівлі, засвідчують назви населених пунктів через які він проходить: Зборів, Поморяни, Дунаїв. Шлях цей позначений чисельними скарбами римських монет і імпортів вздовж тих рік.

Цинкаловський перераховує найкрупніші скарби, знайдені ним: у с. Борачиці Горохівського району (50 кг римських монет), скарб з с. Брани того ж району (два медальйони імператора Траяна), скарб з Метелина Грубешівського повіту, з Ласкова на Володимирщині (медальйони, динари), з с. Машова на Любомльщині (римські монети), римські монети з Світязя, скарб з Березова та ін. [1, с.17]

Науковець стверджує, що другий водний шлях йшов до Прип'яті з Поділля через східну Волинь. Починався він над Чорним морем при усті річки Бог (Південний Буг) і йшов цією рікою вгору до притоки цієї річки — Бужка і через урочище «Западлина» поєднувався з річкою Случ.

Олександр Миколайович витлумачує походження назви річки Случ (притоки Гориня) від слів «лучити», «в'язати», маючи на увазі, що ця ріка поєднувала Чорне море з Поліссям. Далі на північ, шлях цей йшов Горинем в околиці Дубровиці через Столин і Давидгородок, доходячи до ріки Прип'ять недалеко старої столиці Полісся — Турова. Звідси цей шлях йшов уздовж північної притоки Прип'яті — Случі — вгору і через Старобин доходив до містечка Случьк. На північ від Случька поєднувався з рікою Лощею (притокою Німана). Цей шлях знаний ще з римських часів [1, с.17].

На ньому у різних місцях були знайдені римські монети.

Олександр Миколайович зазначав, що на згаданому шляху знайдено багато привозного римського начиння, чисельні скарби римських монет (Олександрівка, Бегень, Аристів на Рівненщині, Городище, Велика Гульча, Шумськ та ін.).

Скарби римських монет археолог знаходив і на східному відрізку Прип'яті, при впадінні її до Дніпра поблизу Чернобиля і в селі Андріївці на Київській Поліссі [1, с.18].

Науковець зауважує, що окрім грошових скарбів та привозного римського начиння, які зустрічаються на шляху від Дніпра до Прип'яті, доказом заселення цих теренів ще у ранньо-римський період є залишені давніми жителями кладовища в околиці Турова, де виявлено 20 тілопальних урнових поховань.

Знахідки римських монет і скарбів зустрічаються коло джерел Прип'яті і її приток, а також на воднім шляху Прип'ять—Буг (Шацьк, Березова, Лудин, Машів). Монета Антонія Пія з Машівського скарбу зберігається в Археологічному музеї в Лодзі [1, с.18].

Від початку нашої ери, зауважує вчений, спостерігаємо на Волині і Волинському Поліссі впливи римської культури на матеріальну культуру слов'ян, а на землях України особливо сильні впливи греко-римські.

Впливи ці глибоко проникають на Наддніпрянщину й Наддністрянщину, доходячи і переходячи терени на північ від р. Прип'ять. Цьому сприяють прастарі, переважно водні шляхи, вгору течії Дніпра і Дністра. Особливо ці впливи позначилися на Поділлі, Галичині, Волині і Поліссі. Часті знахідки римських імпортів: зброї, прикрас, кераміки, скляного посуду, грошей і скарбів свідчать, що в цьому періоді Волинь і Волинське Полісся були сильно зв'язані з Надчорномор'ям, і ці всі римські товари возилися переважно водними шляхами. Ці шляхи поєднували південь з північчю на Волинському Поліссі, де були такі річки як Горинь, Случ, Стир, Буг. Предметами експорту були: шкіри цінних диких тварин, віск, мед, янтар. До важкого експорту належала худоба, дерево, шкіри волів, невільники.

В старшому періоді римської доби — 1—200 р. н.е. проникає на Волинь з Галичини пшеворська культура, тоді як на Підляшші і Поліссі з'являється зарубинецька культура. На Волинському Поліссі цю культуру репрезентують переважно тілопальні могили з урнами.

З дрібних металевих предметів з'являються тут бронзові фібули (подібні до середньолатенських). Зарубинецьку культуру відносять до праслов'ян.

Молодший римський період датується 200—400 рр. н.е. розпочинається від такої важливої події як вихід готів з-над Балтійського моря на південь до Чорного моря. Мандрівка їх відбувалася вгору річки Вісли і Західного Бугу й проходила через заболочені терени краю Оюм у 214 р. Цинкаловський стверджує, що готи перейшли через територію Волині і Полісся. Доказом цьому є його археологічні знахідки на Волині, зокрема речі побуту: залізні інкрустовані сріблом списи з інкрустованими написами.

Підеумовуючи дослідження римського сліду в історії України, вчений зауважує, що вже в римський період ріка Прип'ять та інші водні артерії Волинського Полісся широко використовувалися як торговельні водні шляхи, між іншим, і з римськими колоніями [1, с.18].

Археологічні дослідження Цинкаловського щодо соціально-економічних контактів давнього населення Волині з римськими провінціями, підтверджуються працями сучасних волинських науковців. Зокрема, Геннадій Гулько пише про чисельні знахідки скарбів, металевих предметів до одягу, частини кінської зброї у Володимир-Волинському, Горохівському, Луцькому, Любомльському, Камінь-Каширському, Старовижівському районах.

Відомими є також факти виявлення на території Волинської області золотих римських медальйонів, які дають підставу говорити про зв'язки вождів місцевих племен з представниками адміністрації залежних від Риму територій. Про те, що вони були досить системними свідчить те, що з двох десятків таких відомих в Україні медальйонів — половину знайдено на Волині [4, с.218].

У наукових дослідженнях вказується, що найбільші скарби давньоримського походження були знайдені у південних районах області. Так в скарбі, виявленому біля с. Ласків Володимир-Волинського району, крім інших коштовних речей, було 7 золотих медальйонів, у великих скарбах біля сіл Брани і Борочиче Горохівського району — відповідно два і один. Золоті римські монети — соліди були знайдені і в інших районах Волині.

Часові межі, якими датуються більшість вищезгаданих медальйонів і монет вказують на роки правління імператорів Траяна (98—117 рр. н.е.) та Йовіана (363—364 рр. н.е.). Все це дає підстави висловити гіпотезу про те, що в II—IV ст. н.е. наш край не був «терра інкогніто» (невідомою землею) і в певних регіонах Волині, умовно визначених районами біля міст Луцька, Володимира-Волинського та Горохова, на той час вже вирувало активне політичне і господарське життя [4,с.219].

Археологічні дослідження стверджують, що в цих регіонах області у цей історичний проміжок проживали племена, що належали відповідно до пшеворської, волино-подільської, вельбарської та черняхівської археологічних культур, окремі поселення яких століттями співіснували поряд. При цьому відомо, що волино-подільська (зубрицька) культура, класифікована більшістю науковців, як гілка праслов'ян — венедеві була відома своїми контактами з провінційним Римом.

Водночас дослідження засвідчують, що в ряді районів Волині, особливо південних, виявлена група археологічних пам'яток, що належали змішаному населенню черняхівсько-вельбарської культур, можливо ще однієї гілки праслов'ян — антів і яке теж кілька століть мали досить системні контакти з провінційним Римом [4, с.219].

Показовим виступає вже згадуваний скарб біля с. Ласків Володимир-Волинського району, що складався з 18 золотих та срібних предметів. Серед них було 7(!) золотих імператорських медальйонів, срібна чаша, дорогоцінні фібули, прикраси тощо. Не менш характерними в цьому контексті були й інші скарби, виявлені в Горохівському районі, що нараховували десятки кілограмів (!) срібних динаріїв, золоті соліди та інші дорогоцінні речі [4,с. 220].

Тому логічно припустити, що окремі з вищезгаданих медальйонів та інших цінних речей, знайдених в скарбах та датованих II—IV ст. н. е., могли потрапити на наші терени не лише як римські відзнаки місцевим племінним вождям, але й як їх трофеї, під час військових походів.

Водночас присутність на території історичної Волині численних знахідок окремих і цілих скарбів римських монет II—III ст., дозволяє вважати те, що завдяки різним контактам з провінційним Римом окремі верстви місцевого населення не лише могли нагромаджувати їх як цінності, але й збувати зайвий продукт за гроші. Це може бути однією з причин, що монети римського походження датовані кін. III — поч. IV ст. н.е. вже рідко зустрічаються на Волині, оскільки на цей час припадає їх остаточне знецінення.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що і в XXI столітті творчість О. Цинкаловського залишається актуальною в контексті розвитку сучасної освіти, зокрема, історико-краєзнавчого профілю, адже його наукова спадщина служить ґрунтовною джерельною базою для вивчення волинезнавства. Зауважимо, що для глибокого дослідження юним пошуковцям слід звернутися у відділ рукописів Львівської бібліотеки імені В. Стефаника НАН України, архів НТШ і польські архіви, де знаходяться багато авторських рукописів вченого, які чекають на свого дослідника.

1. Бужанський А. Річка Прип'ять та її допливи. — Вінніпег, 1966.

2. Історія України / Кер. авт.кол. Ю. Зайцев. — Львів: Світ, 1998.

3. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. — Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010.

4. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. Випуск 27. — Луцьк, 2008.

5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. — Т.2. — Вінніпег, 1984.

ІСТОРІЯ ВУЛИЦЬ м. КОВЕЛЯ: БРЕСТСЬКОЇ, М. ЛЕВИЦЬКОГО, ВОЛОДИМИРСЬКОЇ В 20—30-ті рр. ХХ ст.

З центру західної частини сучасного міста Ковеля, у старій її частині в 20—30-ті роки ХХ ст. розходилися чотири важливі дороги. Одна з них вела на північ — це шосе до Бреста. Започатковувала її брукована вулиця Брестська (пол. Brzeska) (кінець 80-х рр. ХІХ ст. невелика вул. Глинянка [2], середина 90-х рр. ХІХ ст. — вул. Брестська). Нині найдовша вулиця у Ковелі — 3 км 900 м.

Уздовж вулиці і прилеглих до неї провулків стояли переважно одноповерхові дерев'яні будинки ковельських міщан. По праву сторону вулиці від старої, острівної частини міста, за малим дерев'яним містком розташовувалися приватні житлові будинки єврейського, польського і здебільшого українського населення. Тут жили Кондратовичі, Якубовичі, Губи (Іван Губа — настоятель храму Благовіщення Пресвятої Діви Марії), Жихаревичі, Ткачуки, Тарасевичі, Баховці, Самчинські, Новічевські та інші. За другим переїздом стояли будинки Сухорських, Горбачів, Ткачуків та ін. Позаду хат приблизно на 100 метрів простягалися городи. Ближче до старої частини міста, загородами, вздовж каналу майже до річки Турії наприкінці ХІХ — поч. ХХ ст. був закладений гарний фруктовий сад, який належав аптеці, що знаходилася в районі сучасної присадибної ділянки по вул. І. Губи, 6. Грунт його живила вода неіснуючої вже водойми. На північ від «аптечного» саду між руслом ріки Турії та річкою Чорною майже до середини сучасної вулиці Київської простягався район Горбарка.

По праву сторону вулиці Брестської були розташовані: майстерня шапок (кол. буд., 2 — власник Г. Файнліх), перукарня (кол. буд., 4 — вл. А. Гантфус), магазини: лікерний (кол. буд., 4 — вл. Й. Вейсман і Ш. Борушек), тютюну (кол. буд., 6, 158 — вл. М. Опатовський, С. Олецкі), продуктові (кол. буд., 6, 8, 10, 14, 18, 20, 24, 134, 152 — власники Й. Шарпанкер, Й. Голдвебер, Л. Лейках, Б. Ланда, Б. Ройт, Ф. Юнгштейн, М. Юхт, Г. Шойхет, М. Гвік, Марковська), шкіри (кол. буд., 38 — вл. Д. Брат), яєць (кол. буд., 40 — вл. Х. Реїдер); кав'ярня (кол. буд., 76 — вл. М. Музичук), кравецька майстерня (кол. буд., 122 — вл. М. Меламед), чесальна вовни (кол. буд., 134 — вл. Д. Мейклер) [17].

На протилежній стороні вулиці Брестської навпроти сучасного базару (колишнього «свинячого» базару або базару «з возів») стояли приватні єврейські будинки. Приблизно в 100 метрах від шосе, неподалік від вигину рукава ріки Турії височів двоповерховий будинок (нині ЗОШ № 6), у якому знаходилися єврейська початкова школа доктора Ключемля, юдейське молитовне приміщення і житлове помешкання раввина (єврейського священика) Н. М. Тверського, що був родом із Турійська. Поряд у районі сучасного спортивного майданчика ЗОШ № 6 до вул. Велика Гончарна простягався найстаріший у місті єврейський цвинтар — «окописько». Далі при дорозі до першого переїзду знаходилися — єврейські, польські і українські будинки. Тут жили Перепелиці, Баранко, Самчинські, Новічевські, Колот, Міхеєви та інші. За р. Чорною стояло кілька будинків польських залізничників. Між двома залізничними переїздами було Вербське болото.

Вулиця Брестська була відома своїми найстарішими промисловими підприємствами. Серед них: гарбарня — шкіряний завод (колишня вул. Брестська, 55, сучасна вул. Старицьких, 6 — власник Р. Хусід (у 30-х рр. ХХ ст. вулиці не було; в середині 50-х рр. ХХ ст. — вул. Гладкова; з кін. 1996 р. — вул. Старицьких), де вичиняли шкіри, виготовляли хром, підошви, різ-

План-схема м. Ковеля на захід від головного русла р. Турії. 1926 рік.

E. Rohle. Studium powiatu kowelskiego

План-схема м. Ковеля. 1926 рік.
E. Röhle. Studium powiatu kowelskiego

лиш. буд., 9 — вл. Б. Лерман), магазини: лікерний (кол. буд., 9 — вл. Гуз-Семяновський), галантерейний (кол. буд., 13 — вл. Клеінерт), шкіри (кол. буд., 13, 23 — вл. Х. Ландо, Н. Капшук), яець (кол. буд., 33 — вл. Й. Діхтер), газованої води (кол. буд., 37 — вл. А. Тойбіч), пива (кол. буд., 39 — вл. А. Тойбіч), керосину (кол. буд., 143, 153 — вл. А. Меламед; «Polmin»); будівельне підприємство (кол. буд., 17 — вл. Любченко), пекарня (кол. буд., 31 — вл. Й. Бліт). Біля другого переїзду стояла кузня Івана Самчинського.

При вул. Брестській у 20-30-х рр. ХХ ст. жили сім'ї Шварц, Меламед, Гоник, Белих, Дунец, Баховер, Гутман, Мятус, Тойбіч, Женке, Мельницір, Ейнах, Гейдер, Гойта, Ганфус, Ерлих, Сеган, Кройтер, які були розстріляні фашистами у 1942 році [40].

За другим «вербським» переїздом і триумфальною аркою, яка була збудована у 1929 році на честь приїзду до Ковеля президента Польської Республіки Ігнація Мосціцького

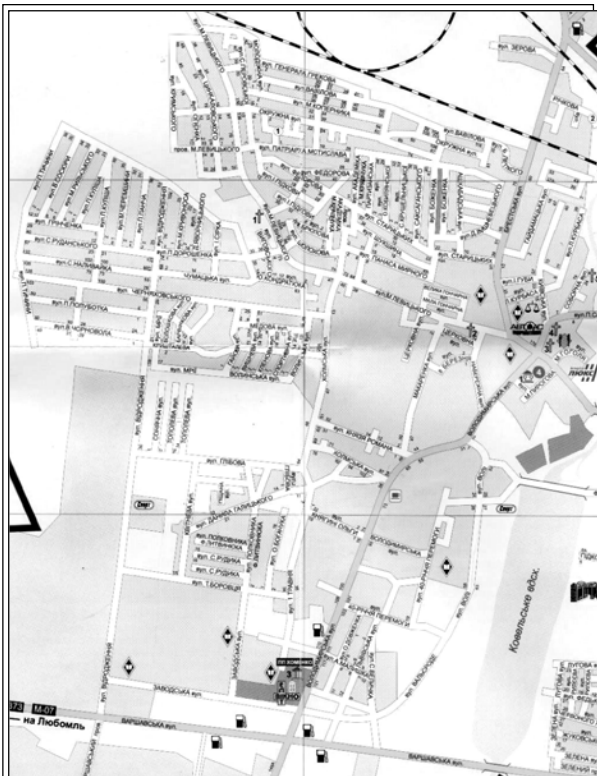
(1926—1939рр.) [23], уздовж вул. Брестської стояли будинки польських офіцерів і військові казарми т. з. «білі казарми» (biały koszary) 27 Волинської піхотної дивізії Армії Крайової, де знаходилися командування дивізії і штаб. Відомо, що командувачем цієї дивізії з 1932 р. до вересневої компанії 1939 р. був генерал Юліуш Альфред Драпелла [24].

Дорогу, яка йшла від вул. Брестська в напрямку села Вербка започатковувала вул. Горка (пол. Gorka) (з кінця ХІХ ст. — вул. Горка, з середини 1960-х рр. ХХ ст. — вул. Ватутіна). Вулиця була закладена в околиці Горка.

На початку ґрунтової дороги по праву сторону стояв житловий будинок Масловських, за ним — минаючи сінокоси і болота знаходилися польські і українські приватні будинки. У кінці вулиці неподалік від сучасного хлібокомбінату працювала олійярня, де виготовляли олію.

При вул. Горка жили також єврейські сім'ї Пугач, Зингер, Сигал.

По ліву сторону вул. Горка знаходилися житлові будинки Падощиків, Грисюків та ін. Стояв паровий млин п. А. Цибульського (кол. вул. Горка, 3) — останнього старости Благовіщенської церкви,

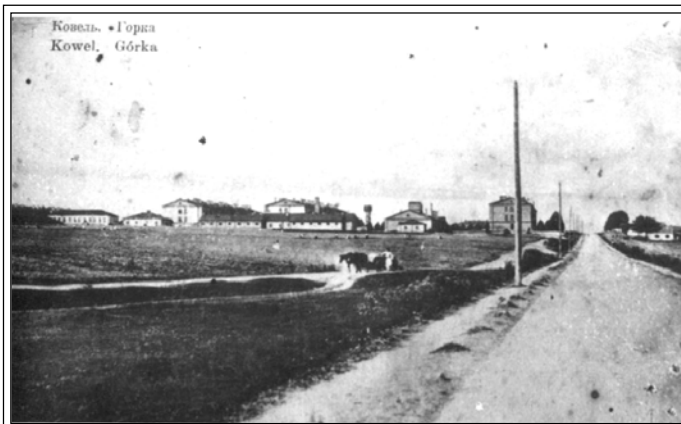

План-схема м. Ковеля на захід від головного русла р. Турії. 2008 рік.

до її закриття 1961 року. На самій горі розташовувалися військові казарми та командування 50 піхотного польського стрілкового полку ім. полковника Франческо Нулло 27 піхотної дивізії Армії Крайової (на поч. XX ст. тут стояли кавалерійський, драгунський російські полки, війська інженерного відомства). За ними були цегельний завод і Вербський цвинтар. З часів Першої світової війни це було найбільше військове кладовище. Там було поховано 1820 німецьких і австрійських воїнів та 300 поляків [19].

Між вулицею Горка і дорогою на Брест простягався район Мокрі Нивки, який згодом стали заселяти переважно жителі с. Дубове.

Наступна велика вулиця, яка йшла від «Старого міста» і розташовувалася під кутом приблизно 70° на захід від вул. Брестської була вул. Мацейовська (пол. *Maцейowska*)

Околиця м. Ковеля — Горка. Початок XX ст.

(в 40-х рр. XIX ст. — Маціевський тракт [44], у 80-х рр. XIX ст. — вул. Маціевська [6], з вересня 1920 р. по вересень 1939 р. — вул. Мацейовська, з середини 50-х рр. XX ст. до середини 90-х рр. XX ст. — вул. Лесі Українки, з середини 90-х рр. XX ст. — вул. М. Левицького). Вулиця була початком дороги, яка вела до містечка Мацеїв (у 1557 році с. Лукове було перейменоване на честь С. Мацейовського — коронного маршалка польського короля Сигизмунда Августа. У 1946 р. отримало назву Луків [16]).

Від центру західної частини міста до його кордонів, а це майже 3 км вулиця була брукована [27]. Будинки стояли тут переважно одноповерхові дерев'яні. Поза будинками тягнулися сади і оброблені поля або заболочені луки. До вулиці прилягало кілька вузьких ґрунтових провулків, які заселяли міщани, що займалися городництвом.

По праву сторону вулиці Мацейовської від початку стояли три єврейські житлові будинки. Тут були горілчаний магазин, майстерні кожухів, шуб, тулупів (колиш. буд., 4 — власник Кушнір), столярня (кол. буд., 6 вл. М. Шварц). За річкою у двоповерховому цегляному будинку діяла каса «скарбова» тобто ошадна (суч. вул. Левицького, 6), де багато працюючих ковельчан отримували заробітну плату. Неподалік знаходився будинок (приміщення колишньої майстерні ЗОШ № 6) настоятеля Благовіщенської церкви (1864 р.), Хрестовоздвиженської церкви (з 1890 до кінця XIX ст.), Воскресенського собору протоієрея Іродіона Коровицького [10; 28; 34], який з 1904 р. був головою Ковельського повітового відділення Волинської єпархіальної училищної ради. Ближче до вул. Мацейовської стояло ряд єврейських житлових будинків. Тут, за спогадами Кіслюк Євгенії Андріївни 1924 року народження, проживали фінансист Азбукін і сім'я Бериш Робинерзона (колишній будинок № 10). У 20-х рр. XX ст. Бериш Робинерзон був старостою Великої синагоги, працював управителем Другого банку взаємного кредиту, у 1927—28 рр. був власником магазину взуття по вул. Варшавській, 136 [15]). За єврейськими будинками починалася вул. Велика Гончарна (пол. *Duża Garncarska*) (з середини 50-х рр. XX ст. — вул. Островського; з кінця 1996 р. — вул. Велика Гончарна). При ній у 20—30-х рр. XX ст., як згадували ковельчани Третяк Євгеній Васильович 1930 року народження, Парфенюк Юрій Григорович 1930 року народження жили українці: Неципоруки, Лаховські, Міцельські, Мілецькі, Балюки, Малашевські, Якубовичі, Познякевичі, Новічевські, Мацюки, Усіки, Третяки, Шум, Буракови, Самчинські та інші. Провулоч вулиці називали Мала Гончарна (пол. *Mała Garncarska*) (з середини 50-х рр. XX ст. — вул. Салтикова-Щедріна; з кінця 1996 р. — вул. Мала Гончарна). Тут стояв єврейський будинок та будинки українців: Малашевських, Самчинських та ін. Назва цих ву-

Місто над рікою. 1930-ті рр.

лиць походила від роду занять ремісників, які проживали тут на поч. ХХ ст. Відомо, що в цей період ковельчани, переважно євреї, неподалік добували руду глину у ямах, що знаходилися на північ за річкою Чорною. На поч. ХХ ст. єврей Лейба звів тут цегельний завод. Тому місце видобутку глини у цьому районі місцеві жителі прозвали «лейбовими ямами».

Від початку вул. Велика Гончарна і до її кінця (виходила знову на вул. Мацейовську) при вул. Мацейовській стояли житловий будинок Залози, три єврейські хати. Навпроти Введенської церкви за помешканням єврея Ейнаха знаходився будинок священика Михайла Абрамовича, який працював у Ковельському повіті благочинним в 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. [3] (його дружина була вчителем української мови у повсехній школі № 3 за Польщі).

Через дорогу, на розі вулиць Мацейовська і Велика Гончарна біля єврейської хати стояла кузня Григорія Самчинського. Поряд було житлове помешкання братів Самчинських. За ними перед водовідвідним каналом знаходився будинок Міцельських.

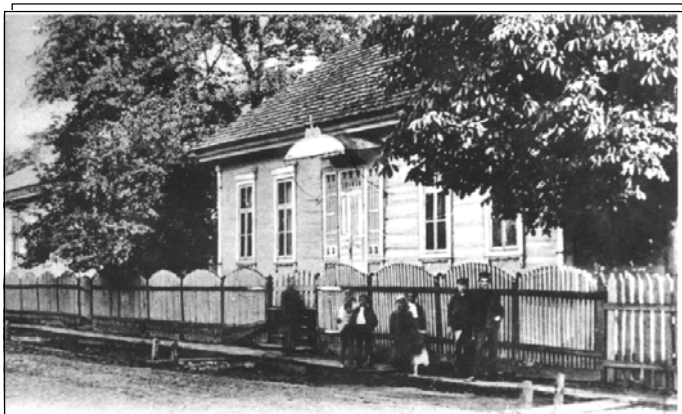
При вул. Мацейовській за другим малим дерев'яним містком йшли польські і здебільшого українські хати. Тут жили Юзефовичі, Слабушевські та інші, діяла кузня Антона Грабовця. За ними до вул. Мацейовської прилягав провулок, який виходив до сучасної вулиці Панаса Мирного (у 20—30-ті рр. ХХ ст. згаданої вулиці не було). При ньому стояли житлові будинки Салтисяків, Стриченюків, Павловичів та інших. За провулком при вул. Мацейовській до вул. Господарча (пол. *Gospodarcza*) (з середини 50-х рр. ХХ ст. — вул. Семашка; з кінця 1996 р. — початок сучасної вул. Академіка М. Кравчука) були хати Гаврилюків, Баховців, стояв магазин «Свій до свого по своє» (власник Баховець). На вул. Господарча (за спогадами ковельчанки Самчинської Зіни Афанасіївни) знаходилося близько семи українських будинків. Тут жили Малашевські, Лаховські та ін. У кінці вул. Господарча переходила у дорогу, яка минаючи поля і городи виходила на вул. Брестську.

Район, що простягався від сучасної вул. П. Мирного (при Польщі вулиці не було) до залізниці з кін. ХІХ ст. називали Острівки. Місцевість ця була нерівна, порізана рівчачками та струмками. Тут ковельчани Парфенюки, Грисюки та інші обробляли городи. А ближче до вул. Велика Гончарна проходила Сушева нива, яка належала українцю Суцу, що проживав по вул. Володимирській.

По праву сторону вул. Мацейовської від вул. Господарча до вул. Сташица (пол. *Staszica*) (з кін. 1948 р. — початок вул. Шолохова) і за нею до р. Чорної були польські і українські хати. Тут проживали Чауси, Муравці, Сакевичі, Козакевичі, Яблонські, Мацюки, Мельники і інші. Тут знаходився продуктовий магазин Власюк Параскеви (кол. буд. № 70). Неподалік від ставка стояла кузня. За річкою Чорною при вул. Мацейовській жили Васковці, Томашевичі, Лаховські, Саверини та ін. Тут у 20-х рр. ХХ ст. діяли дві гарбарні (колиш. буд., 102 — власники Каплан, Рубін, Модойович-Ш. Сегал; колиш. буд., 108 — вл. Ф. Фален), де шили робоче взуття, виправляли шкіри, а з особливого її сорту робили хомути і підосшви.

За гарбарнями знаходилися ще декілька українських житлових будинків і перед залізничним переїздом поле п. Греляка.

Від початку вул. Мацейовської по ліву сторону стояли два єврейські житлові будинки, де діяли крамниці. Далі за містком, біля річки, проходила вул. Набережна

*Загальноосвітня школа № 3 вул. Мацейовська.
1920-ті рр. ХХ ст.*

*Вид на дзвіницю Хрестовоздвиженської церкви
з вул. Набережної. 1930-ті рр.*

(пол. *Nabrzeżna*). Тут проживали Залози, Маркевичі [45], Сакевичі, Вітрики, Чеханюки, Якiм Бартко — диригент українського хору [33], ближче до вул. Володимирської Кондратовичі, Синьови та інші. Від початку вул. Набережної по вул. Мацейовській, як згадує жителька м. Ковеля — Самчинська Лідія Петрівна 1929 року народження та Луцкевич Михайло Дмитрович 1922 року народження, знаходилися хата директора «повшехної» (загальної) семирічної школи № 3 п. Ігнатія Стаднюка [25], два цегляних приміщення школи (1906 рік — міське училище [1], 1912 рік — церковно-приходська школа [20]) і спортивний майданчик. За ними від великої вулиці йшла вул. Огородня (пол. *Ogródowa*) (з середини 50-х рр. XX ст. — початок вулиці Макаренка і вулиця 8 Березня), яка перетинала вул. Церковну (з середини 50-х рр. XX ст. — III Інтернаціоналу; з кінця 1996 р. — вул. Церковна) і виходила на вул. Набережну.

Від початку вул. Огородньої по ліву сторону стояли два єврейські будинки, хата Томчуків. Далі проходив меліоративний рів, який ішов через вул. Набережну і впадав у річку. За ним при вул. Огородній стояли будинки Новічевських, Самчинських та інші. По праву сторону вулиці жили Грабовці, Оксюки, Підгірські, Познякевичи, Самчинські, Грисюки. У кінці вулиці стояли будинок Сидорських та кравецька майстерня М. Є. Ройтера.

Ковель. Хор Введенської церкви. 1928—29 рр. Перший ряд зліва: Дмитрук Тетяна, Мельник Зіна, 4-а — Мельник Галина, 6-а — Грабовець Леоніда, Цешинська Меланія. Другий ряд зліва: Томашевич Оксана, Мельник Марія, Томашевич Марія, староста церкви — Мельник, священник церкви, Томашевич Агрепіна, Грабовець Оксана. Третій ряд зліва: Куликівська Людмила, 3-ій — Якубович Микола, Дмитрук Корній, Грисюк Олександр. Четвертий ряд зліва: Грисюк Василь, Юзефович Якуб.

йшли перші збори міського комуністичного партійного осередку [21]), навпроти школи — Денисюки. За церквою стояв будинок священника Дамаскіна. У нього був великий фруктовий сад з алеями. За вул. Церковною простягалась болотиста місцевість, де росли високовікові дуби. За спогадами Самчинської Зіни Афанасіївни та Луцкевича Михайла Дмитровича по вул. Церковній деякий час жив і протоіерей Никанор Абрамович, який був благочинним другого деканату Ковельського повіту в середині 30-х рр. XX ст.

За згаданим провулком при вул. Мацейовській до другого містка стояли єврейські будинки. Тут жили Гоніки, Пенько та інші. Останній мав власний магазин продовольчих товарів. Поряд проходив меліоративний канал, який у 30-х рр. XX ст. йшов за вул. Великою Гончарною біля єврейської школи і впадав у річку Чорну.

За другим містком по вул. Мацейовській і прилеглий до неї вул. Шляхетській (пол. *Szlachecka*) (остання відома ще з 80-х рр. XIX ст. [5]; з кінця 40-х рр. XX ст. — вул. Раскова; з кінця 1996 р. — вул. Холмська) майже до лісгоспу тротуар був викладений дерев'яною кладкою. Тут стояли приватні будинки поляків, євреїв, росіян та здебільшого українців. До вул. Шляхетської жили Борейко, Мягкови, Сакевичі, Баховці, Хмельярські, Змієвські, Юзефовичі трохи далі за вигоном, біля провулку, який з'єднував вул. Мацейовську і вул. Шляхетську жили Дмитруки, Семеновичі, Частухіни, Баховці, Кириловичі, Богуславські, Сукови. На розі вулиць Мацейовської і Шляхетської стояв

На розі вулиць Мацейовська і Огородня були розташовані житлове помешкання Томашевичів та кузня Третяка Савка. Неповдалі знаходилися парафіяльна приписана церква на честь Введення в храм Пресвятої Богородиці [29] (1922 рік — священник Н. Гелімбатовський, псаломщик Володимир Михайлович Ходацький; кінець 1922 року — священник Ф. Вілецький, псаломщики В. Ходацький, Дерев'яно; 1923—1926 рр. — священник Ф. Вілецький, диякон А. Наконечний; 1933 рік — священник Олександр Калинович [4]), цвинтар і будинок священника Нарушевича. Далі від вул. Мацейовської йшов провулок, який виходив на вул. Церковну. На їх перетині справа вздовж вул. Церковної стояли будинки Третяків, Нечипоруків, Горушкіних, Пономарьових та інші., зліва жили євреї та українці: Станкевичі, Сакевичі, Баховці, Дубії, Кислярчуки, Малашевські (у будинку Власа Малашевського в липні 1924 р. про-

продовольчий магазин єврея Абрума. При вул. Шляхетській жили здебільшого українці. Це були бідні, але шляхетні міщани, деяких називали «кішкарі». По лівій стороні жили Самулевичі, Богуславські, Частухіни, Білашуки, Грабовці, Борейко, Сакевичі, Кудинські, Самчинські, навпроти лісгоспу Кондратовичі, далі Кашубські, Баховці, ближче до вул. Володимирської — Куниці. Тут були городи Сидорських, Гудлевських, Маньовських, Ілюшків та ін. По правій стороні вул. Шляхетської до вул. Довга (пол. *Długa*) (з середини 50-х рр. XX ст. — вул. Черняхівського) жили Тарасевичі, Луцкевичі, Парфенюки, Мацюки. За вул. Довга, пройшовши болотисту місцевість, стояли будинки Томашевичів, Лесецьких, Ілюшків, Кошмарчиків, за лісництвом стояла хата лісничого Грисюка, навпроти єврейського кладовища — Пацалаїв, ближче до вул. Володимирської — Маркевичів, Квятковських та ін.

Через дорогу на розі вулиць Мацейовської і Шляхетської знаходився будинок заможних євреїв, біля нього розташовувалися цегляний будинок, де проживали з десяток єврейських сімей (за спогадами Парфенюка Ю. Г. сюди бігали діти просити мацу — тонку єврейську пасху) і артезіанська скважина (помпа), воду якої використовував весь мікрорайон. Позаду них, як згадувала ковельчанка Томашевич Лариса Феодосіївна 1926 року народження, простягалися близько 2,5 га землі, що належали Благовіщенській українській церкві. Місцеві жителі називали її «попівщина». За нею від вул. Шляхетської праворуч йшла вулиця Довга. При ній жили поляки і українці: Карпуки, Самчинські, Труси, Мацюки та інші.

По лівій стороні вул. Мацейовської, неподалік від її повороту на північний захід, стояли житловий будинок Кондратовичів і кілька польських житлових помешкань. За ними від головної вулиці йшла т. з. «польова» дорога до вул. Довгої. На місці їх перетину було встановлено пам'ятник Божої Матері. По одну сторону від дороги ближче до міста знаходилися земельні ділянки Парфенюків, Міцельських та ін. По другу сторону «польової» дороги простягався район, який ковельчани називали Дзялки (ділянки), або ксьондзівські землі. Тут була побудована в середині 30-х рр. XX ст. перша у Ковелі осушувальна система гончарним дренажем. Район був поділений на однакові земельні ділянки і мав кілька колодязів. Гроші від продажу цих земель йшли на будівництво ковельського костелу св. Станіслава. Згодом кращим тутешнім господарникам міська влада давала премію.

За Дзялками ближче до р. Чорної (бере початок між с. Калинівкою і Довгоносами) і сучасної вулиці Відродження місто вело видобуток торфу. Вода з торфорозробок йшла у річку, тому її називали Чорною.

За поворотом вул. Мацейовської до згаданої річки стояли українські хати. Тут жили Яблонські, Баховці, Гелюти та ін. За річкою при вул. Мацейовській знаходилися хата єврея Лейби, кілька польських будинків, циганська хата і земельна ділянка єврея Епельбаума. За ними до Південно-Західної залізниці і далі простягалися поля і городи. Цей район ковельчани назвали Колодне. Закінчувалася вул. Мацейовська високим переїздом, який з'єднував Південно-Західну військову залізницю.

Житель м. Ковеля Слабушевський Іван Георгійович 1928 року народження згадував, що його прапрадід Степан Слабушевський у 70-х рр. XIX ст. працював прорабом на цій залізниці. Він набирал людей в однокінні бригади, які протягом двох років насипали тут ґрунт, формували насип під залізницю. Возили землю більше тисячі підвод у спеціальних ящиках. За спогадами І. Г. Слабушевського в кінці вул. Мацейовської, неподалік залізниці, ще в царські часи були залишки панського двору, в 20-х рр. XX ст. там росли двохсотлітні тополі.

У 20—30-рр. XX ст. з центру західної частини м. Ковеля (знаходилася на захід від головного русла ріки Турії) на південь йшла дорога до м. Володимира-Волинського. Початком тієї дороги була вузька, брукована до кінця міста вулиця Володимирська [32] (пол. *Włodzimierska*) (в 40-х рр. XIX ст. — Володимирський тракт, кінець XIX ст. — початок XX ст. в межах «Старого міста» — вул. Мала Володимирська, вул. Велика Володимирська виходила на сучасну вул. Брестську [11]. За спогадами ковельчан Юрченковича Володимира Семеновича, Слабу-

Ковель. Міський ринок при вул. Володимирській і вул. Варшавській. 1930-ті рр.

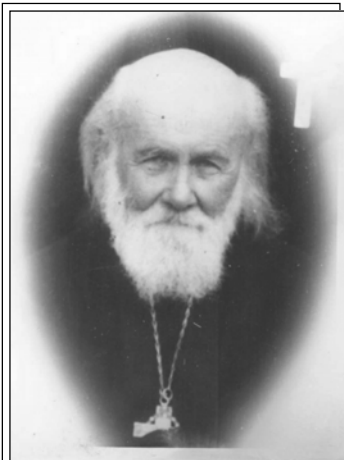

Ковель. Хрестовоздвиженська церква і дзвіниця. 1930-ті рр.

— вл. І. Левін); мануфактура (кол. буд., 2 — вл. Н. Охецькі), пив'ярня (кол. буд., 6—вл. П. Лінзен), пекарня (кол. буд., 12 — вл. В. Голуб), фабрики: газованої води (кол. буд., 8 — вл. С. Ерліх), цукерок (кол. буд., 20 — вл. А. Гелер) [18]. За базаром і вул. Гандльовою при виїзді з «Старого міста» стояла церква Воздвиження Чесного Хреста — одна з найдавніших святинь Ковеля. М. Теодорович писав, що церква була побудована у 1505 році стараннями місцевого братства, на тому місці де за словами парафіяльного літописця священика Іродіона Івановича Коровицького, рубали ліс [30]. Вона була візитною картою міста, вражала всіх досконалістю і виразністю форм.

У 1812 році під час Вітчизняної війни церкву зайняли французи і перетворили її на бойню для скота [36].

У 1834 році волинський губернатор писав, що «Хрестовоздвиженська церква знаходиться у благому стані, її потрібно розібрати і використати на користь собору» [43]. Проте у 1869 році церква була оновлена і поставлена на кам'яний фундамент стараннями настоятеля священика Авксентія Страшкевича і парафіян. І знову ми бачимо знайомі українські форми: одну баню, класичні прибудови, покрівлі з гонтів. У 1877 році поруч з дерев'яною церквою парафіяни побудували дерев'яну дзвіницю, яка стала найвищою спорудою у місті, а на кошти священика А. Страшкевича купили годинника, якого встановили на вежі дзвіниці [31]. На поч. XX ст. церква ця була, як зазначав М. Теодорович, парафіяльною самостійною і діяла при ній однокласна школа.

Отець Андрій Левицький — священик Хрестовоздвиженської церкви.

У 30-х рр. XX ст. Свято-Хрестовоздвиженська церква стала належати УАПЦ [22]. Настоятелем храму у цей період був протоієрей Андрій Никанорович Левицький (у 1897 році парафіяльний священик с. Липна Новоград-Волинського повіту), псаломщиком Семен Платонович Черняк [7],[8]. Як згадувала ковельчанка Самчинська Зінаїда А. Левицький добре знав староеврейську — гебрайську мову і євреї часто запрошували його на свої зібрання.

Хрестовоздвиженська церква, дзвіниця і школа були спалені німцями у 1944 році [37].

За кілька метрів від дзвіниці, від вул. Володимирської до вул. Мацейовської вздовж рукава ріки Турії простягалася вул. Річкова.

Пройшовши невеликий дерев'яний міст по вул. Володимирській праворуч починалася вул. Набережна. На розі цих вулиць стояв будинок Мульчаків, за ним були будинки

шевського Івана Георгійовича, Парфенюка Юрія Григоровича у 30-х рр. XX ст. вул. Мала Володимирська виходила до вул. Брестської і на її місці зараз знаходиться ЗОШ № 7).

Праворуч вулиці від центру старої частини міста знаходився великий мурований критий базар [35].

Кожного четверга з околиць сіл тягнулися сюди каравани возів або саней запряжених кіннями чи волами. Зносили сюди товари також місцеві ремісники і купці. Стояв там великий чотирикутний будинок з брукованим двориком посередині, з двома широкими брамами з вулиць Володимирської та Варшавської (пол. *Warszawska*) (у 40-х рр. XIX ст. — Луцький тракт, у 80-х рр. XIX ст. — вул. Луцька, з 1909 р. — вул. Імператора Олександра II [14], 1917 р. — *Kaiserstrasse*, в 1921 р. вулицю розділили на дві: вул. Луцьку і вул. Варшавську, 1938 р. — вул. Легіонів, 1939 р. — вул. Леніна, з кінця 1996 р. — вул. Незалежності). Зовні вікон не мав. По внутрішній окрузі стояли ларьки, а під ними були підвали. Товари розкладалися в ларьках, або просто на землі [26]. Близько до вулиці прилягали крамниці, лавки, ремісничі майстерні переважно єврейські. Тут знаходилися магазини: тканин (колиш. буд., 2 — власник Ш. Трейстер), продтоварів (кол. буд., 2 — вл. А. Нойман), дерева (кол. буд., 18

Левицьких, Омеляковичів, Хавіних, Малашевських, Біляєвих. За спогадами ковельчан Наумчик Євдокії Луківни, Луцкевич Юлії, Сидорської Ганни Максимівни тут жили і євреї: Айзик (третя хата за містком; мав продовольчий магазин, займався виготовленням тротуарної плитки, робив черепицю, «пустаки» так називали будівельні блоки), Заск (власник продуктового магазину по вул. Володимирській, 44), Шамус (на розі Володимирської і Шляхетської).

Позаду будинків за присадибними ділянками до «польової» дороги (продовження вул. Огородньої, сучасна вул. Макаренка) і далі до вул. Шляхетської (нині вул. Холмська) простягалася болотиста місцевість. Тут були поля, сінокоси. Місцеві жителі називали цей район Пастовень. За вул. Шляхетською і сучасним РЖКП № 2 знаходилося «Хвасті» поле.

Майже за півкілометра від вул. Набережної, вул. Шляхетська виходила на вул. Володимирську. За спогадами Юрченковича Володимира Семеновича це місце ковельчани називали Рогатка. У ХІХ ст. тут стояв урядник і збирав з усіх приїжджих мито. На той час, у напрямку де пізніше була закладена вул. Шляхетська йшла дорога до Брест-Литовська.

У 20-х рр. ХХ ст. від вул. Шляхетська йшла вул. Люблинецька (пол. Lubliniecka) (з 1996 р. провулок Д. Галицького і вул. Д. Галицького (з кінця 1948 р. вул. Пугачова) у напрямку РЖКП № 2), яка наприкінці 30-х рр. ХХ ст. з'єдналася з нею при вул. Володимирській. На новій вулиці стояли будинки Наумчиків, Дідковських, Плаксюків та ін., знаходився магазин «Різні товари» Ф. Гопена (колишня вул. Д. Галицького, 8). При вул. Люблинецькій біля сучасної адміністративної споруди ремонтного житлово-комунального підприємства № 2 на підвищеній місцевості стояв вітряк поляка Бернарда Метляра. За спогадами Івана Слабушевського, це була заможна людина, бо фактично робила гроші «з вітру». Біля млина було завжди багато людей. Вони розраховувалися з господарем за роботу грошима, січкою або мукою. Тут завжди стояли брички та балагури — міцні грузові транспорти, платформи яких були на ресорах. Їх власники не випасали коней, а брали січку у п. Метляра.

Біля млина на території адміністративного і виробничих споруд РЖКП № 2 знаходився кіркут (окописько) — єврейський цвинтар з ХVІІІ ст.

Від вул. Люблинецька, неподалік єврейського кладовища, починалася вул. Хмельна (пол. Chmielna) (середина 50-х рр. ХХ ст. — вул. 1-го Травня). Тут проживали Гурські, Луцкевичі, Жуки, Самчинські та ін. Обидві вулиці вели до поля Хмелі, лани якого простягалися в сторону с. Черкаси і частково займали територію сучасного машзаводу.

У 20-х рр. ХХ ст. неподалік вулиці Хмельної протікала довга вузька річечка, яка перетинала вулиці Шляхетську і Мацейовську, залізницю на півночі, сучасну вул. Княгині Ольги, вул. Володимирську і йшла в сторону православного кладовища. Перед річкою і за нею (в 30-х рр. ХХ ст. через вул. Володимирську вода протікала по трубі вмонтованій у дорогу) по праву сторону вул. Володимирської стояли

Ковель. Вид на дзвіницю Хрестовоздвиженської церкви з вул. Набережної. 1930 рік.

Ковельчани на мосту вул. Володимирської біля Хрестовоздвиженської церкви. 1933 рік.

будинки Кондратовичів, Куниць, Свідерських, Чамбул, Гринюків, у кінці 30-х рр. Сторонських та ін.

У кінці вул. Володимирської на початку 20-х рр. ХХ ст. було відкрито нове окописько. Юрченкович В. С. згадував, що тіло померлого єврея замотували в саван — зшитий руками простий білий одяг без вузлів та карманів. Померлого брали четверо чоловіків і бігли до кладовища. При вході, бажано було, щоб їм казали: «Біжіть, щоб не закопали». Ховали без гробу, просто клали в могилу. У липні 1942 року на цьому кладовищі було розстріляно і закопано в більш ніж 20-ти ямах близько 6500 євреїв [42], привезених автомашинами з гетто, що знаходилося по вул. Новоколійовій (пол. Nowokolejowa) (кінець 1948 р. — вул. Калініна; кінець 1996 р. — бульвар Лесі Українки), вул. Жеромського (пол. S. Zeromskiego), частково вул. І. Переца (пол. I. Pereca), вул. Листопадової (пол. Listopadowa) (кінець 1948 р. — вул. Жовтнева; кінець 1996 р. — вул. Косачів), вул. Пілсудського (пол. J. Piłsudskiego) і вул. Сінкевича (пол. Sienkiewicza) (кінець 1948 р. — вул. Кірова; середина 1990-х рр. — вул. Івасюка) [41].

Цвинтар потерпів від сучасників. У 1989 році там був побудований палац культури і техніки імені Т. Г. Шевченка, на будівництво якого було затрачено 5 млн. руб.

За єврейським кладовищем у 1935—1936 рр. почали робити насип і прокладати бетонку т. з. Варшавську дорогу. За нею були поля і казарми з часів царської Росії та нові, будівництво яких було розпочато в 30-х рр. ХХ ст. При Польщі тут розташовувався 50 піхотний польський полк стрільців кресових. За казармами було запущене піщане поле — урочище Вовче. На початку ХХ ст. тут проходили ярмарки (3 і 18 числа кожного місяця). Наприкінці 10-х рр. ХХ ст. постановою міської думи вони були перенесені на площу в урочище Груді при Старопоштовому Луцькому тракті при православному і римо-католицькому кладовищах [12].

По ліву сторону вулиці Володимирської від її початку з центру старої частини міста стояв двоповерховий цегляний будинок (в 20-х рр. ХХ ст. вул. Варшавська, 163 [38]). У цокольному приміщенні його знаходився магазин солодоців (за спогадами ковельчанки Мілецької Ольги Антонівни). На першому поверсі були різні магазини, а на другому з 1925 р. по 1928 р. діяло культурно-освітнє товариство «Просвіта», де секретарем працювала Парфенюк Анастасія Костянтинівна (у 1967 р. директор Ковельського історико-краєзнавчого музею по вул. Куйбишева, 17, нині будинок ради ветеранів вул. Олени Пчілки, 17), з 23 січня 1928 року до 27 травня 1938 року діяла перша на Волині філія української жіночої організації «Союз Українок», яка проводила головним чином культурно-освітні акції націоналістичного спрямування серед молоді та своїх членів, а у 1938 році тут працювали початкова і середня школи для дітей емігрантів. За цим будинком знаходився ринок, де євреї продавали різні продуктові товари і готовий одяг. Поряд стояли складські приміщення, де зберігали зерно, муку. Одне з них при Польщі вважали найстарішим у Ковелі (середина 50-х рр. ХХ ст. — яйцебаза). Директор Ковельської школи № 3 (др. пол. 40-х рр. ХХ ст.) Юхим Ярощук, як і багато інших ковельчан дотримувалися думки, що він був зведений ще за часів князя Андрія Михайловича Курбського у ХVІ ст. Будинок, на жаль, був зруйнований наприкінці 70-х рр. ХХ ст.

За єврейськими складами від вул. Володимирської йшла невелика вуличка до головного входу Великої синагоги (1886—1907 рр.). Поряд з нею за Жидівським провулком [39] (кінець 1948 року — вул. Папаніна, кінець 1996 року — вул. Пирогова), що виходив до вул. Варшавської, стояли синагога «Режиналь Штибель», пекарні Н. Міңцеса і Х. Ройзена, а ближче до вул. Володимирської синагога «Хасіда Стефана» і школа вивчення Тори. Далі за провулком, що вів до річки і прилягав до вул. Володимирської знаходилися синагога «Бріск», єврейський притулок для бездомних і ритуальна єврейська баня з басейном «Микве».

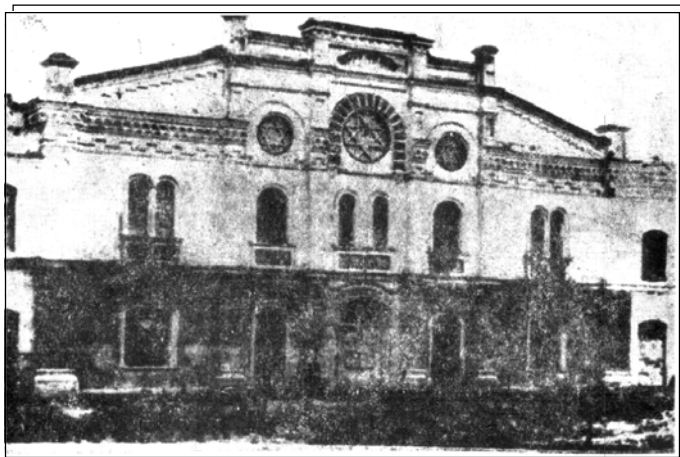
Від початку вулиці Володимирської з лівої сторони стояли магазини: готового одягу (кол. буд. № 1 — власники Х. Вернер і М. Ингберг), галантерейний (кол. буд. № 1 — вл. М. Ейдельштейн), продуктовий (кол. буд. № 3 — вл. А. Гойзен; буд. № 5 — вл. С. Фришберг), солі (кол. буд. № 3 — вл. А. Тшеїнська), яєць (кол. буд. № 5 — Мермельштейн), пекарня (кол. буд. № 5 — вл. М. Черна), надавав послуги швець Й. Шварц (кол. буд. № 7).

Поряд з вул. Володимирською по лівій стороні, біля річки, проходила вул. Міщанська (пол. Mieszkańska), де жили здебільшого євреї [13]. Тут знаходилися магазини: будівельних матеріалів (кол. буд. № 1 — власник Й. Красільські), продуктові (кол. буд. № 4 — вл. П. Блайштейн, Л. Кадець; кол. буд. № 6 — вл. П. Гольдфарб), надавали послуги швець М. Гвібель і кравець Котлар, працювали видавництво єврейської газети «Kowler Styme» (видавець: Янкель Бурак; кол. буд. № 12) і пекарня С. Цукриса (кол. буд. № 69).

За річкою (в якій, як згадував Юрченкович В. С., ковельчани остями ловили велику рибу) при вул. Володимирській жили Зволянські, Самчинські, Шевчуки, Сторонські, Брилки, Пацалаї, Сущі, стояв продовольчий магазин єврея Шиндлера. За ними, на розі

вулиць Володимирської і Волі був будинок Чеханюків.

Вулиця Воля проходила неподалік головного русла ріки Турії, була заболочена і мала помости з дошок. На її розі протікала річечка, що з одного боку проходила по території тепер дошкільного навчального закладу комбінованого типу № 8 «Казка», а з другого впадала в один з рукавів р. Турії. Вулиця вела до православного кладовища, якому вже на той час налічувалося більше 100 років. Під час епідемії холери 1831 року тут було поховано чимало ковельчан. При цій вулиці жили Тарасевичі, Жмуйди, Юрченковичі, Юзефовичі та інші.

Ковель. Велика синагога. 1920-ті рр.

За вулицею Воля по лівій стороні вул. Володимирської стояли житловий будинок Юрченковичів, їх дерев'яний павільйон з вікнами закритими сіткою та майстерня, де ремонтували і продавали сільськогосподарські знаряддя праці. Далі були будинки родин: Луцкевичів, Якубовичів, Познякевичів, Юзефовичів, Наумчиків (кол. вул. Володимирська, 107 [46]), Шварц, Гольдшмит, Фишер та інші. Тут знаходилися продуктовий магазин Луцкевичів, смолярня єврея Бептюха, магазин круп Шнайдера, панчішна фабрика Пукача (кол. буд. № 99), столярня і оліярня Хілара Юрченковича (в 20-х рр. вул. Володимирська, 103), слюсарська майстерня Володимира Ніколаєва (в 30-х рр. буд. № 115), ресторан І. Вайсблата і І. Ерліха, магазин мила Л. Цуперфайна (кол. буд. № 147).

У 1920-х рр. неподалік православного кладовища при вул. Володимирській (кол. буд. № 149) стояв паровий млин Епельбаума, в 30-х рр. ХХ ст., як згадувала Наумчик-Тарасевич Євдокія Луківна, його власником стала спілка, до складу якої увійшли два євреї та дядько Наумчик Євдокії — Наумчик Лука і Лазаренко Василь, який за спогадами Юрченкович В. С. жив неподалік Хрестовоздвиженської церкви і був її парафіянином [9].

Біля млина, далі від кладовища, була вирита артезіанська свердловина. Сюди приходили люди брати чисту воду навіть з віддалених вулиць.

За млином при вул. Володимирській знаходився базар, де торгували тваринами. Поряд, між православним цвинтарем і головною вулицею, розташовувалася міська бойня (кол. буд. № 173, телефон 123). Це був критий павільйон, куди ковельчани привозили живу худобу і різника, проте найняти його можна було і тут. Худобу били, перевіряли м'ясо і штампували. Зберігали його у холодильних камерах, або одразу забирали.

Ближче до дороги стояли житлові будинки Мохнюків (тут проживав директор скотобойні — Мохнюк Євгеній) та Чамбул.

У кінці вулиці Володимирської, за бойнею, було вирито два ставки, де годували карпів. За ними було поле.

Р.С. Стаття побудована на архівних документах та спогадах ковельчан і не дає вичерпної інформації щодо місць проживання всіх жителів згаданих вулиць м. Ковеля в 20—30-ті рр. ХХ ст.

1. Від серця до серця. Волинь у поштовій листівці початку ХХ століття. Альбом-каталог. — Луцьк: Ініціал, 2008. — № 221. — С. 102.

2. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 35, оп. 1, спр. 372, 429.

3. ДАВО, ф. 35, оп. 9, спр. 1743, 2605.

4. ДАВО, ф. 35, оп. 9, спр. 1743, 2607.

5. ДАВО, ф. 35, оп. 1, спр. 372.

6. ДАВО, ф. 35, оп. 1, спр. 372.

7. ДАВО, ф. 35, оп. 2, спр. 1097, с. 1.

8. ДАВО, ф. 35, оп. 9, спр. 1756, 2605.

9. ДАВО, ф. 35, оп. 2, спр. 1097.

10. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 147, оп. 1, спр. 306, с. 3.

11. ДАЖО, ф. 263, оп. 1, спр. 2174, с. 39.

12. ДАЖО, ф. 161, оп. 1, спр. 9, с. 191—192.

13. ДАЖО, ф. 263, оп. 1, спр. 2174, с. 39.

14. ДАЖО, ф.161, оп.1, спр.9, с. 283.
15. Jewish-Vitaly Semionoff-Genealogist [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.russianmemory.ru/en/jewish/blog
16. Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. Волинська область. / Ред.кол.: І. С. Клімаш та ін. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 699.
17. Książka adresowa Polski. — 1929. — S. 2172—2175.
18. Książka adresowa Polski. — 1929. — S. 2172—2175.
19. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. — Lublin, 1997. — S.146.
20. Парфенюк Ю. Тернистий, виснажливий, але світлий шлях. // Радянська Волинь. — 1999. — 20 травня. — С.2.
21. Парфенюк Ю. Тернистий, виснажливий, але світлий шлях. // Радянська Волинь. — 1999. — 20 травня. — С.2.
22. Пащук О. Історія православних храмів м.Ковеля / О.Пащук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали ХХІХ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю магдебурзького права. Ковель, 5—6 грудня 2008 р. — Луцьк, 2008. — С. 155.
23. Про приїзд І. Мосціцького в Ковель // Samorząd Kowelski. — 1929. — № 6. — С. 14.
24. Rachwalski E. Kowel. Przewodnik historyczny. — Wrocław, 2004. — S. 72.
25. Rachwalski E. Kowel. Przewodnik historyczny. — Wrocław, 2004. — S. 67.
26. Rachwalski E. Kowel. Przewodnik historyczny. — Wrocław, 2004. — S. 131.
27. Romanowski T. Kowel i powiat Kowelski. — Kowel, 1936. — S. 72.
28. Теодорович Н. И. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Ковельский уезд. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1903. — Т. V. — С. 56.
29. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Ковельский уезд. — Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1903. — Т. V. — С. 53, 57.
30. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Ковельский уезд. — Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1903. — Т. V. — Стр. 54.
31. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Ковельский уезд. — Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1903. — Т. V. — С. 55.
32. У 1936 році вулиці у Ковелі мали протяжність близько 50 км, з них 17,63 км були брукованими. Див.: Romanowski T. Kowel i powiat Kowelski. — Kowel, 1936. — S. 77.
33. Український провідник // На Варті. — 1926. — № 19—20. — С. 19.
34. Фонди Ковельського історичного музею (КІМ). Фонд КДФ: № КДФ-374. Звернення до настоятеля Ковельського собору від міського старости у справі спорудження школи. 29 липня 1902 р. Ковель. Акт № 99 від 21.11.1991.
35. Фонди КІМ. Фонд КДФ: № ДМ — 1787. Поштівка. Ковель: ринок. Акт № 67 від 23.11.2007.
36. Фонди КІМ. Фонд КДФ: № ДМ — 2560. Спогади протоієрея Андрія Левицького. Акт № 1 від 21.01.2013.
37. Фонди КІМ. Фонд КДФ: № КДФ-1631. Лист-прохання єпископу Волинському і Рівненському від протоієрея Андрія Левицького. Акт № 9 від 24.05.2012 р.
38. Фонди КІМ. Фонд ДМ: № ДМ—1812. Рекламний путівник «Союз Українок: далеке і близьке», м. Ковель, 2008 р. Акт № 2 від 18.01.2008.
39. Фонди КІМ. Фонд КДФ: № КДФ— 1490. Ковель. Провулок Жидівський. Акт № 18 від 29.10.2008.
40. Центральный государственный архив Октябрьской революции СССР (ЦГАОР СССР, с 1992 г. — ГАРФ), ф. 7021, оп. 55, ед.хр.13, с. 213.
41. ГАРФ, ф. 7021, оп. 55, ед.хр.13, с. 221.
42. ГАРФ, ф. 7021, оп. 55, ед.хр.13, с. 223.
43. Центральний державний історичний архів України м.Київ (ЦДІАК України), ф.442, оп.66, оп.570, с.40.
44. ЦДІАК України, ф.442, оп.80, спр.231, с.1.
45. Центральний державний історичний архів України м.Львів (ЦДІАЛ України), ф.312, оп.1, спр.409, с.37.
46. ЦДІАЛ України, ф.312, оп.1, спр.409, с.33.

ВОЛИНЬ І КОВЕЛЬЩИНА В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Страшний кривавий слід та невігоїні рани у долі й пам'яті нашого народу залишили Друга світова та Велика Вітчизняна війни. Скільки часу минуло відтоді, як відгрімали артилерійські канонади, скінчилися жорстокі бої, на території Волині та й України в цілому, але ще й дотепер у наших людей різне, як і колись, бачення того важкого періоду; ще й до цього часу, а особливо в наші дні, точаться суперечки головно політиків та окремих «істориків-реформаторів» навколо того, хто з ким і проти кого та за що воював і, якою ціною далась перемога над лютим ворогом. Шкода, що всі (більш давні та новітні) переписувачі історії не розуміли або й не знають і досі, що глум над минулим народжує лише потвор. Нині ми є живими свідками такого культурного виродження, коли пропаганда досить сумнівних цінностей та історичних фантазій і версій займає місце правди... На жаль, і філософія не мала найменшого уявлення про небезпеку, в якій перебувала й перебуває людина і, мабуть, тому вона не тільки не зробила жодної спроби допомогти їй, більше того, вона навіть не спонукала людину замислитись над тим, що з нею твориться. Тому не дивно, що Перемога радянського народу над фашизмом і до сьогодні продовжує не тільки дратувати її противників, але й з неменшою силою впливати на умонастрої європейців та й американців, яких чомусь у нас прийнято в усьому брати за взірєць. Можливо, і є за що, але не про це тепер мова...

Українська РСР була втягнута у Другу світову війну 17 вересня 1939 року, коли військові підрозділи Червоної Армії, на основі домовленостей з гітлерівською Німеччиною (договір про ненапад більше відомий як пакт Ріббентропа-Молотова), перейшли радянсько-польський кордон і вступили на територію Західної України. Цей крок тодішнього радянського керівництва, дехто з істориків та й теперішніх політиків, схильні вважати, м'яко кажучи, «суперечливим», мовляв, об'єднання українських земель відбулося, але... в результаті воєнного нападу на Польщу, що то був її четвертий поділ і на цей раз її ділили нацистська Німеччина і СРСР... При цьому упускається або замовчується, що саме в такий спосіб був зроблений важливий крок до об'єднання значної частини етнічних українських земель у складі єдиної держави — УРСР, адже згодом, у 1940 році до її складу були повернуті ще й Північна Буковина і частина Бессарабії [9, 17].

Разом з тим, в історії Волині періоду гітлерівської окупації, якою страшною і важкою в цілому вона не була б, є особливо больові складові. Одна з них — це українсько-єврейські стосунки на території Західної України в роки Великої Вітчизняної війни, а точніше — участь частини галичан і волинян в нацистському геноциді євреїв.

Автор далекий від думки, що дане повідомлення можна назвати глибоким історичним дослідженням, воно швидше всього може претендувати на короткий екскурс (далеко неповний) по місцях мучеництва волинських євреїв в роки Великої Вітчизняної війни. Але факти, викладені в ньому, є яскравим підтвердженням небезпеки антигуманних теорій расизму й нацизму, цих крайніх проявів націоналізму, що злочинно використовувався нацистами на практиці при завоюванні життєвого простору для свого народу.

Тема голокосту (голокост у перекладі з грецької мови означає «спалений повністю», «жертвоприношення») — масові вбивства євреїв, створення гетто, робочих таборів, знущання над людьми, дискримінаційні розпорядження щодо євреїв під час гітлерівської окупації Волині в 1941 — 1944 роках — для волинян не є якоюсь новою, ще є достатньо свідків, які добре пам'ятають цю трагедію для українського і єврейського народів. Правда, вона час від часу чомусь набирає або антисемітського, або відвертого семітського забарвлення, що породжує відповідно негативну реакцію серед окремих політиків і частини населення краю. Очевидно, тому що, як і будь-яке виокремлення історичної долі того або іншого, окремо взятого, народу (народності, нації), навіть при «благих намірах», часто-густо не тільки не дає омріяних результатів, а, навпаки, призводить до протилежних від бажаних наслідків. І в цьому відношенні дана тема не є винятком.

Історики розглядають голокост з різних точок зору. Одна з них, яка постійно перебуває в полі зору політиків і науковців, відноситься до антисемітизму, інші — розглядають голокост в контексті лише єврейської або європейської чи всесвітньої історії (цивілізації). Але найбільше тема голокосту висвітлюється в контексті Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, зокрема, коли мова йдеться про фашистські злочини проти людства, проти людяності і, особливо, про геноцид євреїв, який вони самі називають голокост (холокост) або шоа. Потрібно зауважити, що євреї дотепер вважають голокост — серцевиною Другої світової війни, її основною складовою: не захоплення жит-

тевого простору для німецького (арійського) населення, а лише знищення єврейства — ось, мовляв, головна мета, яку ставили перед собою нацисти, і на цьому наголошують практично всі єврейські дослідники витоків та наслідків голокосту. З такою точкою зору можна погодитись, але тільки до певної міри.

Справа в тому, що до цього часу нам ще ніхто не дав остаточної відповіді на питання: Чому розпочалася Друга світова війна? Адже нам важливо знати не те, як, а якраз чому і кому на догоду вона була розв'язана? Зазвичай історики та й політики ведуть мову про те, як це лихо розпочалось, хто, що й коли зробив для підготовки війни, а от чому — відповіді нема.

Загально визнано, що розпочала війну нацистська Німеччина, і мало хто може щось заперечити проти того доконаного факту, що розпочалась вона нападом на Польщу з метою відновити «справедливість», повернути території, втрачені Німеччиною за Версальським договором. Правда й те, що антисемітизм був однією з причин загибелі мільйонів євреїв, а з ними і слов'ян та й інших народів — невинних жертв Другої світової війни. Чогось подібного у всій попередній історії важко знайти, а тому всім нам потрібно пам'ятати про цей злочин, як **пам'ятати й про те, хто і якою ціною здолав коричневу чуму і тим самим поклав край голокосту**, а не проводити недолугі «паралелі»* між тими, хто вбивав і вимордовував євреїв та слов'ян і тими, хто рятував і врятував не лише євреїв, але і Європу, і світ в цілому.*

Не вдаючись до детального висвітлення історії єврейської громади на Волині відзначимо, що на початку ХХ століття на території Волині, за даними Ш. Спектора проживало 83475 чол. (підраховано автором — **М.П.**) [див. 12, 15—16; 13, 366], що складало близько 10% від загальної кількості місцевої людності [13, 366]. Іншими словами, єврейське населення за своєю чисельністю посідало третю позицію після українців (69,9%) та поляків (15%) і в час існування Волинської губернії у складі царської Росії, а пізніше, до вересня 1939 року — і Волинського воєводства Речі Посполитої II [11, 101—112]. Така пропорція збереглася і після входження Волині до складу Радянської України.

Певну уяву про географію розселення євреїв на території Волинської області в 1939—1942 роках ми можемо винести, звернувшись до стислих статистичних даних, що їх подав у згаданому уже дослідженні В. А. Наконечний [10, 15—16]:

1. Берестечко	-	2625 (грудень 1937 р.)
2. Володимир-Волинський	-	20000 (1942 р.)
3. Горохів	-	3800 (1942 р.)
4. Дружкопіль	-	925 (червень 1941 р.)
5. Ігнатівка	-	685 (червень 1941 р.)
6. Камінь-Каширський	-	3399 (червень 1941 р.)
7. Колки	-	860 (грудень 1937 р.)
8. Ковель	-	15000 (1942 р.)
9. Локачі	-	1350 (1942 р.)
10. Любомль	-	8000 (1942 р.)
11. Луцьк	-	20000 (1942 р.)
12. Маневичі	-	1000 (1942 р.)
13. Луків (Мацеїв)	-	2621 (червень 1941 р.)
14. Мельниця	-	1200 (1942 р.)
15. Несухойже	-	517 (червень 1941 р.)
16. Олика	-	3500 (1942 р.)
17. Опалин	-	582 (1942 р.)
18. Озютичі	-	879 (червень 1941 р.)
19. Порицьк	-	1432 (червень 1941 р.)
20. Ратне	-	2500 (1942 р.)
21. Рожище	-	3100 (червень 1941 р.)
22. Софіївка	-	3000 (1942 р.)
23. Торчин	-	3000 (1942 р.)
24. Турійськ	-	1500 (1942 р.)
25. Устилуг	-	3000 (1942 р.)

На жаль Волині, що тільки у вересні 1939 року увійшла до складу Радянської України, з перших хвилин агресії гітлерівської Німеччини проти СРСР перетворилась в арену кровопролитних боїв, оскільки попала в зону, де наносився головний удар гітлерівського угруповання «Південь».

Важко уникнути повторення, але ще раз дозволимо собі зазначити, що напад фа-

* Автор має на увазі лекцію «Голокост у європейському контексті», що була прочитана Єхудом Бауером на Міжнародній конференції «Голокост: пам'ять та попередження», що проходила 4-5 липня 2006 р. в Ризі, Латвія) [2, 8—30].

шистської Німеччини на Радянський Союз став нечуваною трагічною сторінкою історії не лише для всіх слов'янських народів країни, але й для євреїв. Геноцид по відношенню до них гітлерівці почали здійснювати з перших днів свого перебування на окупованій радянській землі.

Першими жертвами тотального терору стали бійці Червоної Армії, які потрапили в оточення або опинилися в полоні, головним чином і в першу чергу, комуністи, радянський і партійний актив та євреї. З цією метою поряд із фашистською окупаційною адміністрацією, каральними загонами, підрозділами української допоміжної поліції, гестапо та загонами СС були створені спеціальні ейнцацгрупи, головним завданням яких було очищення захоплених територій від «небажаних елементів». М. Коніщук — командир одного з перших партизанських загонів на Волині згадував: «З приходом німців у Волинську область вони почали розстрілювати населення, особливо націю євреїв. Восьмого липня 1941 року вони розстріляли 300 євреїв в Маневичах. В місті Камені-Каширському було розстріляно сім євреїв, в місті Ковелі — 300» [5]. Подібне «очищення» відбувалось і в інших куточках Волині.

В україномовній націоналістичній періодичній пресі, що поширювалась на окупованій нацистами території, щоденно друкувалися заклики до повного знищення євреїв. Так, в газеті «Українське слово», що виходила в Києві в жовтні-грудні 1941 року, в кожному з номерів друкувалися антисемітські матеріали. Їх повторювали місцеві газети, які відзначались особливо войовничими антисемітськими настроями. Такі заклики знаходимо на шпальтах газет, що видавалися і на Волині, зокрема: «Український голос», «Наші вісті», «Ковельські вісті», «Горохівські вісті». Для прикладу наведемо тільки заголовки окремих статей: «Жиди — найбільші вороги людства», «Жиди — бацили розкладу». Так, зокрема, газета «Волинь», що видавалася в Рівному у вересні 1941 року писала: «**Всі елементи, які проживають в наших містах, чи то жиди, чи то поляки повинні зникнути** (підкреслено автором — *М.Л.*). Жидівське питання в даний час вирішується і його рішення буде частиною плану тотальної реорганізації Європи» [4].

При створенні гетто, цих своєрідних резервацій, в які заганялися і утримувалися євреї того чи іншого міста, села чи хутора, особливо відзначилася українська допоміжна поліція. Поліцаї брали активну участь у всіх антиєврейських акціях окупантів. Вони нищили по вулицях міст і сіл, по всіх закутках, по хлівах та горищах, по лісах і чагарниках, щоб якомога більше виявити євреїв і загнати їх у гетто. За даними ізраїльського дослідника голокосту А. Вайса, лише збройними підрозділами націоналістів на території Західної України було знищено 28 тис. євреїв. І вермахт був «...задоволений міцним ударом по євреях» [10,53].

На Волині в числі перших були створені єврейські гетто у Берестечку, Горохові, Локачах і в давній частині Луцька (межір'я Стиру і його притоки Глушець) [6]. Огороджені колючим дротом по всьому периметру гетто, як правило, охоронялося поліцаями.

За таким же зразком були створені гетто і в інших великих містах і селищах Волині, зокрема, у:

Берестечку	-	5—14 жовтня 1941 р.
Володимирі-Волинському	-	1 травня 1942 р.
Горохові	-	жовтень 1941 р.
Камені-Каширському	-	1 червня 1942 р.
Ковелі	-	21 травня 1942 р.
Локачах	-	жовтень 1941 р.
Луцьку	-	11—12 грудня 1941 р.
Любешові	-	травень 1942 р.
Любомлі	-	6 грудня 1941 р.
Мацейові (Лукові)	-	кінець 1941 р.
Маневичах	-	2 вересня 1942 р.
Олиці	-	березень 1942 р.
Ратному	-	березень 1942 р.
Рожищі	-	лютий 1942 р.
Торчині	-	березень 1942 р.
Турійську	-	березень 1942 р.
Устилузі	-	березень 1942 р.

Саме в ту пору були створені гетто і в єврейських містечках (штегеле), основну масу яких, зрозуміло, складало єврейське населення — Несухоїже (про страшну долю мешканців цього містечка оповідає Яків Абрамчук у романі «Несухоїжи» [1]), Мельниця, Софіївка, Дружкопіль [13,366]. А влітку 1942 року окупаційні адміністрації отримали наказ про остаточне вирішення «єврейського питання». З цього часу вони почали здійснювати акції по ліквідації єврейських гетто і робочих таборів.

Перший масовий розстріл мешканців єврейських гетто на Волині відбувся в містечку Олика Ківерцівського району. 28 липня 1942 року колони євреїв під супроводом поліції потягнулися до урочища «Кемпа», де їх чекали заздалегідь викопані самими ж євреями великі рови і так звана розстрільна команда. Подібним чином, з німецькою педантичністю здійснювалися розстріли і в інших населених пунктах Волині.

Під час ліквідації гетто особливу запопадливість виявила українська допоміжна поліція. Свого часу в статті «Злочинець живе в Філадельфії», вміщеній в газеті «Правда України», А.Бондарчук розповідав про звірства поліцаїв в Любомлі: «Порядок в гетто забезпечували поліцаї-оунівці. Вони забирали у людей коштовності, били і вбивали за власним бажанням ні в чому невинних дітей...»

Колону завдовжки з півкілометра відконвоювали до ям. По дорозі поліцаї били людей. Гітлерівці їхали на велосипедах позаду. Людей примушували роздягатися наголо і розстрілювали. Це продовжувалося 5—6 годин. Потім поліцаї ділили речі розстріляних... Після страти поліцаї отримували частину майна — одяг, білизну, посуд. Потім ці речі вони вимінювали на самогон...» [3] Командував цим підрозділом поліцаїв якийсь Ковальчук С. Під час конвоювання євреїв він особисто застрелив двох чоловік, по-звірячому знущався над жертвами, а на місці розстрілу скидав людей до ями і власноручно вбивав. На жаль, цей кат зумів втекти за кордон і таким чином уникнути справедливої кари.

В розстрілі євреїв у селі Мельниця Ковельського району 3 вересня 1942 року брало участь 97 озброєних поліцаїв і лише 5 німців [7,359].

Нижче надаємо страшну хронологію ліквідації гетто на Волині.

Берестечко	-	7—9 вересня 1942 р.
Володимир-Волинський	-	1—15 вересня 1942 р.
Горохів	-	15 вересня 1942 р.
Камінь-Каширський	-	10 серпня 1942 р.
Ковель	-	19 серпня 1942 р.
Колки	-	вересень 1942 р.
Локачі	-	13 вересня 1942 р.
Любомль	-	1—7 жовтня 1942 р.
Любешів	-	28 серпня 1942 р.
Луцьк	-	23 серпня 1942 р.
Маневичі	-	5 вересня 1942 р.
Мацеїв (Лукив)	-	вересень 1942 р.
Ратне	-	серпень 1942 р.
Рожище	-	23 серпня 1942 р.
Торчин	-	22 серпня 1942 р.
Турійськ	-	серпень 1942 р.
Устилуг	-	1—15 вересня 1942 р.

Протягом літа — осені 1942 року були повністю ліквідовані єврейські штегеле Несухойжи, Софіївка, Мельниця, Дружкополь, а також розстріляні великі групи євреїв у селах і селищах Троянівка, Старий Чорторійськ, Хотешів, Кримне, Нова Виживка, Озеряни, Купичів, Тур, Млинове, Тростянець, Лаврів, Воротнів, Голоби, Озютичі, Кисилин, Несвіч та ін. [13,366].

Але й після цього геноцид не припинявся. Так, наприкінці 1943 року командуючий УПА Роман Шухевич видав наказ Климю Савуру: «Притримуватися інструкції... **жидів**, які вештаються лісами і намагаються врятуватись від смерті, **ліквідувати пострілом в голову і об'явити що це зробили німці** (підкреслено мною дещо цікавий підхід до виконання завдань своїх хазяїв — *М.П.*). Трохи згодом Шухевич видав ще один спеціальний наказ, в якому вимагав від підлеглих: «До **жидів** ставитися так, як до **поляків і циган, знищувати нещадно і нікого не шкодувати... Берегти лікарів, фармацевтів, хіміків, медсестер, утримувати їх під охороною в польових шпиталях... Після закінчення роботи без оголошення ліквідувати**» (підкреслено мною — *М.П.*).

В січні 1944 року напередодні визволення Луцька від німецько-фашистських загартників, загін мельниківців, яким командував колишній петлюрівський полковник Володимир Герасименко — псевдо «Тур», виявив в лісі поблизу села Підгайці Луцького району понад 70 євреїв. Всі вони були убиті [8,37]. Не дивно, що навіть канадський історик Орест Субтельний у своїй праці «Україна. Історія» змушений був відзначити, що для більшої частини євреїв України, які опинилися в окупації, фашисти та оунівці створили 50 гетто та 150 концтаборів. За декілька місяців об'єднані сили німецьких і українських нацистів знищили 750 тисяч українських євреїв [14, 573].

На жаль, ми й до цього часу ще не маємо повної відповіді на питання, скільки безіменних героїв полягло, захищаючи та визволяючи рідну землю, скільки безіменних могил залишили вони по собі. Як не знаємо й того, скільки військовополонених та мир-

них українських громадян загинуло у фашистських концтаборах і гетто. Страшної слави зажили фашистські табори смерті у Володимирі-Волинському («Офлаг — 365», де було замордовано 56 тис. чол.), Ковельський табір для полонених № 301 (тут було розстріляно понад 12 тис. військовополонених) та Луцький табір для полонених (в 1942 році тут фашисти закатували 35 тис. військовополонених і мирних жителів області). У цьому чорному списку злодіянь фашистів спалені до тла волинські села і хутори, десятки тисяч невинних жертв — мирних громадян. За далеко неповними даними в рейхскомісаріаті «Україна» було вбито і замордовано 514,8 тис. євреїв, у тому числі на Волині: за період з 22.06.1941 р.— 01.01.1942 р. — 6,0 тис. чол.; лютий-грудень 1942 р. — 95,0 тис. чол.; 1943—1944 рр. — 1,5 тис. чол. Всього — 102,5 тис. чол.[15].

Цей побіжний перелік подій, фактів та жертв, що їх поніс український народ у роки Великої Вітчизняної війни, зроблено лише з однією метою: ще раз привернути увагу громадськості та органів місцевого самоуправління не тільки до необхідності виявлення, ретельного дослідження та вивчення, а й до збереження пам'яті про тих, хто захищав і визволяв рідну землю від фашистської чуми та увічнення їхньої слави у старих і нових пам'ятниках.

Після Великої Вітчизняної війни майже скрізь, де відбувались оборонні бої початкового періоду війни та наступальні бої періоду визволення України від фашистських загарбників, було проведено масові заходи по увічненню пам'яті захисників Вітчизни і, зокрема, перепоховання полеглих у боях, а також замордованих фашистами та їхніми посіпаками мирних жителів. Завершення цих робіт планувалось ще до 25-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

У 70—80-х роках ця робота була продовжена. На честь захисників Вітчизни на території Волині були встановлені пам'ятні знаки, обеліски, впорядковано багато безіменних могил радянських воїнів, які загинули в 1941—1944 роках (див. Додатки). І найкращим серед них, безумовно, є Меморіал Слави у м. Луцьку. Такого прекрасного комплексу, який би увічнював пам'ять про воєнні події ХХ століття нема в жодному обласному центрі України.

Завдяки великій пошуковій роботі, яку за радянської пори вели юні слідопити, ветеранські організації, а тепер активно продовжують наші краєзнавці, було встановлено чимало прізвищ героїв початкового періоду війни, але значна частина з них так і залишається в числі невідомих. Однак це нітрохи не применшує їхнього подвигу і вони, навіть безіменні сини різних народів колишнього Радянського Союзу, заслуговують на його увічнення. І політика тут уже ні до чого. Мертві герої назавжди мають залишатись поза політикою та ідеологіями. Нам — вдячним нащадкам належить постійно пам'ятати їхній подвиг і самопожертву. Волиняни це пам'ятають.

Ще одним своєрідним пам'ятником, поряд із обелісками на братських могилах та «Книгами пам'яті» повинен стати «Звід пам'яток історії та культури України: Волинська область». Сьогодні нам необхідно як найповніше відновити історичну пам'ять про хід воєнних операцій, про всіх, хто загинув у полум'ї війни (від першої до останньої її жертви) і знайшов вічний спочинок у волинській землі. Тепер це вже наша, волинська історія, а також історія держави Україна, тому й вивчати і шанувати її маємо як свою власну.

Довгі й жахливі роки війни є особливим періодом у тривалому й суперечливому процесі становлення суверенної Української держави. Із Другої світової війни, у складі СРСР, Україна вийшла соборною, а своїм величезним жертвним внеском у перемогу над фашизмом здобула високий авторитет у світовій спільноті, що й було підтверджене її членством в ООН. Пам'ять про цей тернистий шлях нам потрібно свято берегти і, що не менш важливо, донести її до майбутніх поколінь.

---

1. Абрамчук Я. Несухойжи. — Луцьк, 2008.

2. Бауер Єхуда. Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал. — Випуск № 4. — Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. — С. 8—30.

3. Бондарчук А. Злочинець живе у Філадельфії. // Правда України, 1986, 18 березня.

4. «Волинь» (газ). — Рівне, 1941 р., вересень.

5. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. П-597, оп. 1, спр. 41, арк. 2.

6. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ) ф. Р—702, оп. 55, спр. 7, арк. 6, 49.

7. Живыми остались только мы. Свидетельства и документы. Редактор и составитель д-р Борис Забарко. — К., 1999.

8. Заричанский М. Холокост по-оуновски. — Луцк, 2001

9. Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921 — 1941). // Український історичний журнал. — 1991. — № 9. — С. 17.

10. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 21. — Київ-Торонто, 2012.

11. Надольська В. Етнічні процеси на Волині (кінець 30-х — 90-ті роки ХХ століття). Волинь у

- новітній історії української державності. Збірник наукових праць. — Луцьк, 1999.— С.101—112.
12. Наконечный В. А. На еврейской волне. — Луцк, «Надстырь», 2006.
13. Спектор Ш. Геноцид волинських євреїв 1941 — 1944 рр. — Єрусалим, 1990 (англ. мовою).
14. Субтельний О. Україна. Історія. — Київ, 1993.
15. <http://www.eleven.co.il/article/15412>

ДОДАТКИ:

ПАМ'ЯТНИКИ ЖЕРТВАМ ГОЛОКОСТУ У КОВЕЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ

с. БАХІВ

У Ковелі здавна проживала велика єврейська громада. Окупувавши місто, гітлерівські загарбники та створена ними поліція встановили тут особливо жорстокий порядок, тому що Ковель був великим залізничним центром. У створене ними гетто вони зігнали не тільки євреїв міста, але й багатьох із навколишніх населених пунктів. Розстріли євреїв проводилися з перших днів окупації, а масове їх знищення було здійснено в серпні — вересні 1942 року. Місце для розстрілу євреїв знаходилося за шість кілометрів від міста, вправо від дороги Ковель — Камінь-Каширський, у великому піщаному кар'єрі біля села Бахів. Тут задалегідь були вириті великі рови. До місця знищення колони євреїв супроводжувала поліція. Вона ж активно брала участь і у їхньому розстрілі.

Відразу ж після звільнення Ковеля на місці розстрілу був установлений дерев'яний стовп. На ньому була вирізана цифра — 18000. Збереглась лише його фотографія.

У 60-і роки в центрі поховання був насипаний високий пагорб. У 1990 році на цьому пагорбі був встановлений гранітний пам'ятник. Через два роки поруч з цим пам'ятником був установлений ще один — із лабрадориту, на якому був викарбуваний текст українською мовою та ідиш. У 1996 році ці два пам'ятники були знесені і на їхньому місці установили новий пам'ятник із габро з текстом на івриті.

с. ГОЛОБИ

В трьох кілометрах від селища, за триста метрів справа від автостради Луцьк—Ковель, в урочищі Забір'я в серпні 1942 року фашистами та поліцією були розстріляні кількост євреїв селища та навколишніх сіл.

21 вересня 2003 року на місці їх розстрілу був відкритий пам'ятник загиблим. На насипному пагорбі покладена бетонна плита червоного кольору, на ній розміщена пам'ятна дошка з чорного лабрадориту, на якій вміщено текст: «На цьому місці фашистами та їх посібниками розстріляні євреї, мешканці селища Голоби та навколишніх сіл. Вічна їм пам'ять!».

с. МЕЛЬНИЦЯ

На західній окраїні села, при виїзді в напрямі смт. Голоби, біля закинутого піщаного кар'єру в серпні 1942 року фашисти з особистою участю великого загону поліції розстріляли євреїв, які складали переважно більшість жителів Мельниці та ряду навколишніх сіл.

У 1990 році на місці розстрілу був установлений пам'ятник із лабрадориту, на лицьовому боці якого викарбовано текст: «На цьому місці в 1942 році були знищені фашистами 1200 радянських громадян».

с. ПОВОРСЬК

У селі проживало кілька десятків єврейських родин. З приходом гітлерівських окупантів ці родини були поселені в створене ними гетто. Влітку 1942 року 300 в'язнів гетто були розстріляні на території колишнього військового полігону.

За ініціативи Поворської громади євреїв у США, зокрема Джеррі Слівкі з Портленда /США/ і Яніні Собесяк, дружини відомого на Волині командира партизанського загону Юзефа Собесяка, на місці розстрілу був установлений пам'ятник із полірованого лабрадориту. На лицьовій його частині викарбуваний текст українською, єврейською (івриті) та англійською мовами: «Тут поховані євреї Поворська й навколишніх сіл, замучені фашистами та їхніми посібниками в роки Великої Вітчизняної війни 4. IX. 1942 року. Вічна їм пам'ять!».

Відкриття пам'ятника відбулося 18 липня 1996 року за участю групи поворських євреїв, які прибули із-за кордону. Пам'ятник обгороджений металевою огорожею.

с. СТАРІ КОШАРИ

Ліквідувавши у 1942 році гетто, фашисти доручили українській допоміжній поліції виловити тих євреїв, що сховалися й уникли розстрілу. У 1943 році їм удалося виявити і затримати декількох з них: Ашера та Перель Тепер, Хану, Рошель та Якоба Мільштейнів і розстріляти їх на окраїні села, неподалік від православної цвинтаря, праворуч від дороги Старі Кошари — Мощена.

З вересня 2000 року на місці їхнього розстрілу була встановлена плита з полірованого лабрадориту з викарбуваним на ній текстом українською, англійською мовами та івриті: «Вічна пам'ять безневинним жертвам!». Англійською мовою викарбувані прізвища загиблих.

с. ТОЙКУТ

Недалеко від села знаходилось містечко Несухоїже, більшість населення якого становили євреї. Восени 1941 року в містечку було створене гетто, в яке фашисти та поліція зігнали євреїв Несухоїже і навколишніх сіл. Влітку 1942 року всі вони були розстріляні, а містечко спалене. З того часу воно зникло з карти Волині. На спомин залишилась лише однойменна назва залізничної станції.

В грудні 2005 року на місці розстрілу був встановлений пам'ятник із лабрадориту. На ньому викарбуваний текст: «Тут покояться останки євреїв — мешканців містечка Несухоїже та навколишніх сіл, які були розстріляні фашистами та поліцією в серпні 1942 р. Вічна пам'ять безневинним жертвам!».

Виготовлення та встановлення пам'ятника профінансувала Асоціація культурно-національних об'єднань України та Єврейський фонд України.

Поруч з пам'ятником знаходиться некрополь, де поховані три цадика (духовні провідники). В ньому встановлені мармурові плити з текстами на івриті.

НАЦИСТСЬКИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК» НА ВОЛИНІ У 1941—1944 рр.

20 серпня 1941 р. було утворено Рейхскомісаріат «Україна». Землі Волині потрапили до складу цього адміністративного утворення, яке очолив гауляйтер і обер-президент Ерік Кох. Його резиденція розміщувалася у м. Рівному. Територія рейхскомісаріату постійно змінювалася у зв'язку із віддаленням чи наближенням фронту. Ці території поділялися на шість генеральних округів (генерал-бецирків), одним з яких був округ «Волинь — Поділля» (центр — м. Луцьк), що охоплював територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білорусії.

Генеральні округи поділялися на 114 округів (крайзгебітів), до складу яких входив 431 район. У свою чергу райони поділялися на села, селища та колонії. Право адміністративних одиниць встановлювалося за ними обласною управою. У кожній адміністративній одиниці створювалася громадська управа [8, 10 — 58]. Таким чином, Волинь опинилася в складі нового територіально-адміністративного утворення — рейхскомісаріату «Україна» з адміністративним центром у м. Рівному.

Структура центрального управлінського апарату рейхскомісаріату мала такий вигляд. Рейхскомісару підпорядковувалися: його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приватканцелярія. В апараті були прикомандировані: вищий СС і поліцайфюрер, моторизована рота, зв'язковий офіцер військового командування, уповноважені з іноземних справ, пошт та залізниць. Організація адміністративного апарату рейхскомісара в основному повторювала структуру міністерства А. Розенберга і складалася з чотирьох головних управлінь: центрального, політичного, господарського та технічного [18, 93].

Окрім німецького окупаційного апарату, на захопленій території України були створені органи місцевого управління (самоуправління). Їх організація у військовій зоні спиралася на колишній адміністративний поділ, обмежуючись районом, общиною (сільською чи міською) і селом. Польові комендатури контролювали по кілька колишніх районів, які після передачі цивільній адміністрації рейхскомісаріату становили основу округ чи генеральних округ.

Українцям відводилася роль виконавців у системі німецької окупаційної адміністрації. Були створені посади директорів округів, керівників районів, міських бургомістрів, сільських старост, шкільних інспекторів. Функціонували місцеві суди, які розглядали цивільні справи про дрібні правопорушення та кримінальні справи, якщо злочин був скоєний стосовно українських громадян. Решта справ була в компетенції слідчих органів гестапо та імперських судів [12, 15—20].

Керівник району призначався та звільнявся з посади за пропозицією польової комендатури, командувача оперативного тилового району армії чи груп армій, а в рейхскомісаріаті — коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. При комплектуванні виконавчого апарату (відділів і управлінь) перевагу надавали працівникам із колишніх службовців чи тих осіб, які були знайомі з роботою цих органів. Загалом місцеві службовці поділялися на вісім груп [6, 52—55].

Кожен працездатний громадянин повинен був зареєструватися та звернутися до уряду праці. Термін подання документів обмежувався до 30 листопада 1942 р. Заведені облікові картки давали змогу влаштуватися на роботу за спеціальністю, а в разі їх відсутності громадян спрямовували на роботу без урахування їхнього фаху [4, 20].

Структура міських та районних управ складалася з таких відділів: загального управління, поліцейного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарного, фінансового, будуправління, промислового, постачання і забезпечення робочою силою. Керівників відділів призначав начальник районної управи за згодою польової чи місцевої комендатури [18, 94—95].

Другою за значенням особою органів місцевого самоврядування був бургомістр. Як і керівники районів, бургомістри підлягали перевірці на політичну благонадійність, яку здійснювала польова жандармерія, гестапо чи безпосередньо комендатура. У його обов'язки входило керівництво управою і втілення в життя всіх наказів, що йшли від вищих органів влади. Бургомістр мав власну канцелярію зі штатом: секретар і два перекладачі.

У Луцьку міська управа почала працювати 2 липня 1941 р. Бургомістром був призначений Микола Єрмолаєв. Його робота не задовольняла окупаційну владу, тому згідно з розпорядженням гебітскомісара Ліндера від 4 грудня 1941 р. цей пост зайняв Тиравський, а з 21 січня 1943 р. — Павло Скоробагатів. За структурою міська управа складалася із дев'яти відділів: бургомістр, загальний, адміністративний, апровізаційний, фінансовий, житловий, технічний, господарський, охорони здоров'я [5, 1—5].

Нижчою ланкою місцевого управління була сільська управа на чолі із старостою, якого призначав бургомістр. У його підпорядкуванні перебували помічник, бухгалтер та місцевий підрозділ української допомогової поліції. До основних обов'язків цих органів відносились: реєстрація та облік населення, стягнення податків, надання робочої сили, розшук червоноармійців та партизанів, вилучення в населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів, контроль за дотриманням світломаскування, проведення сільськогосподарських робіт та ін. [8, 1—57].

Основні правові, економічні й територіальні основи окупаційної політики були окреслені в генеральному плані «Ост». Загалом його зміст визначав принципи поведінки німців на окупованих територіях, ставив завдання економічного грабунку України, скорочення чисельності місцевого населення, змальовував перспективи німецької колонізації [17, 4].

У директиві від 6 вересня 1941 р. Герінг наголошував, що основним завданням окупаційної влади є вивезення сировини із східних територій для забезпечення зростаючих потреб німецької промисловості. Важливе місце відводилося і проблемі забезпечення вермахту та німецького населення продовольством. 2 грудня 1941 р. видано закон про доведення норм споживання продовольства населенням рейхскомісаріату до мінімуму. Для працюючих міських жителів 250 г хліба на добу. Довозити продовольство із сіл було заборонено [10, 4].

Серед засобів для зменшення споживання продуктів місцевими жителями окупаційна влада пропонувала фізичне знищення зайвих їдців та скорочення продовольчих норм для жителів міст. Стосовно сільського населення обмеження мали би бути менш жорсткими, адже виморивши голодом селян, окупаційна влада залишилася би без необхідних робочих рук, здатних виробляти сільськогосподарську продукцію [19, 308—309].

Для Волині особливо важливе значення мало запровадження нового «аграрного порядку». Виходячи з постанови нацистського уряду «про новий земельний лад» від 15 лютого 1942 р., яка передбачала передачу селянам ділянок у «постійне особисте користування», було оприлюднено розпорядження рейхскомісара про початок реформ на селі від 19 червня 1942 р. [21, 1]. Основним завданням реформи було забезпечення безперебійного постачання продуктів сільськогосподарського виробництва до Німеччини. Ефективність колгоспів і радгоспів була доведена радянською практикою, тому їх залишили, перейменувавши відповідно на *Gemeinolewirtschaften* (громадське господарство) та *Domanen* (державне господарство) [14, 14]. Існування колективних форм господарювання передбачалося і в майбутньому, але у вигляді землеробських кооперативів, заснованих на принципі індивідуального землекористування.

Реалії значно відрізнялися від пропагандистських агіток. Відразу із приходом німців було встановлено комендантську годину із 18 години вечора до 8 години ранку, заборонено переміщення населення між населеними пунктами, встановлено 12-годинний робочий день, за будь-яку непокору або опір передбачалася смертна кара [8, 57]. Важким був і податковий тиск. Податкова політика стимулювала зернове виробництво та цукроваріння — традиційні для Волині галузі сільського господарства. Очевидно, що саме цих продуктів найбільше потребувала Німеччина, а їх виробництво та вилучення було стратегічним завданням окупаційної адміністрації.

Відвертий грабунок, нехтування потребами селян, жорстокий терор спонукали українців до опору. У відповідь нацисти застосовували масові репресії.

Поширення визвольного руху в 1942—1943 рр. призвело до зриву запланованих поставок продуктів харчування з України. Напади загонів Т. Боровця та сформованої бандерівською ОУН — Української повстанської армії на сільськогосподарські підприємства та заготівельні пункти змусили окупантів удатися до надзвичайних заходів.

Ситуація на Волині настільки загострилася, що забезпечити збір врожаю німецька адміністрація могла лише в селах, розміщених неподалік міст під охороною військових та поліційних частин. Для забезпечення швидкого збору врожаю масово залучалося міське населення, яке примусово вивозили на сільськогосподарські роботи. Невико-

нання планів заготівлі продуктів харчування частково компенсували зменшенням норм споживання міського населення та стимулюванням обробітку землі в межах міст і самозабезпечення місцевого населення продуктами харчування. Третину виробленого в межах міст продовольства населення повинно було здати окупаційній владі у вигляді натурального податку.

Важким було становище і в системі української освіти, культури та релігії. Нацистський підхід був цілком неоднозначним. Як зауважив Гітлер під час свого візиту до України в 1942 р.: українцям «...буде дано найпримітивніший вид освіти, потрібний лише для спілкування між ними та їхніми німецькими панами» [15, 215].

Шкільне навчання дозволялось окупаційною владою з 1 лютого 1942 р. в початкових чотирикласних народних школах для дітей віком до 11 років. Заборонялося використовувати запроваджені за радянської влади навчальні плани, підручники, учнівські та викладацькі бібліотеки. Навчання обмежувалося читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Мова навчання була українською [22, 5].

Забезпечення трудовими ресурсами промисловості та сільського господарства Німеччини за рахунок окупованих східних територій визначалося генеральним планом «Ост» як одне із пріоритетних. З літа 1941 р. до осені 1942 р. цей процес супроводжувався агітаційно-пропагандистською кампанією, яка обіцяла українцям пристойні умови проживання, високу заробітну плату, матеріальну допомогу залишеним родинам. Повірівши обіцянкам, кілька тисяч волинян добровільно зголосилися на виїзд, але ситуація докорінно змінилася, коли стало відомо про реальні умови утримання та праці українців у Німеччині. Кількість охочих різко скоротилася — заяви подавали одиниці. В таких умовах окупаційна влада прийняла рішення про примусову депортацію українців віком від 18 до 45 років для роботи в Німеччині. 24 жовтня 1942 р. рейхскомісар Е. Кох видав наказ про закриття шкіл та інститутів і відправку викладачів та учнів. 26 травня 1943 р. в Луцьку відбувся з'їзд гебітскомісарів генеральної округи Волинь—Поділля, на якому було озвучено рішення рейхскомісара про відмову від добровільного принципу подачі українцями заяв на виїзд. Віднині це був обов'язковий закон. Збільшити кількість остарбайтерів передбачалося за рахунок працівників українських допоміжних установ. Загалом передбачалося вивезти 15 % таких службовців [22, 1—2].

Виконання цього рішення втілювалося поліційними структурами, підрозділами СД та СС шляхом проведення облав на міських ринках, у громадських місцях, на роботі. В селах старости складали списки згідно з отриманими квотами і під конвоєм відправляли молодь на залізничні станції, де були спеціальні збірні пункти. Загалом окупаційній владі вдалося вивезти на примусові роботи до Німеччини понад 30 тис. волинян.

У рейхскомісаріаті «Україна» було дозволено діяльність двох церков. Функціонувала Українська автокефальна православна церква (Автокефальна греко-ортодоксальна церква) на чолі з канонічним главою митрополитом Діонісієм і Російська православна церква (Автономна православна церква) на чолі з екзархом архієпископом Олексієм і московським патріархом Сергієм [25, 23]. На Волині Автономну православну церкву очолювали: в Ковелі єпископ Дамаскін, а Кременецьку катедрі зайняв єпископ Ковельський і Луцький Іов (Кресович) [22, 5].

Підтримка церквою українського визвольного руху призвела до поширення репресій окупаційної влади щодо священнослужителів. За період від грудня до травня 1943 р. в Луцько-Ковельській єпархії загинуло 18 духовних осіб, що належали до Української автокефальної православної церкви. Частина духовенства була вивезена на примусові роботи до Німеччини, зокрема протоієрей із с. Цегів Омелян Денисюк [22, 5].

Характерною рисою «нового порядку», який уводився на окупованих територіях, був кривавий терор. У жовтні 1941 р. Україна спізнала свою першу Хатинь — було спалено село Обухівку. Пізніше практика спалювання сіл стала регулярною. Серед 250 знищених населених пунктів були і села Волині, зокрема Кортеліси на Ратнівщині.

Нацистська теорія про расову зверхність німецького народу була реалізована у розробці технології знищення цілих расових одиниць, в тому числі і євреїв.

Єврейська громада на Волині була досить потужною. Євреї становили значну частину місцевого міського населення. Зокрема Ковельська — 15 000 осіб (станом на 1942 р.).

У населених пунктах Волині було створено широку мережу гетто. Становище євреїв у гетто було жахливим. Постійні приниження, терор, невпевненість у завтрашньому дні, очікування смерті поглиблювалися постійною виснажливою працею, голодом, хо-

лодом або, навпаки, нестерпною спекою. Антисанітарія та поширення хвороб призводили до масової смертності. Труп загиблих по декілька днів не ховали, це стимулювало поширення нових недуг та нових смертей.

Темпи знищення єврейського населення в регіоні не задовольняли німецьке керівництво, тому влітку 1942 р. надійшов наказ із Берліна про остаточне «вирішення» єврейського питання. З цього моменту розпочалися криваві акції для ліквідації гетто. Багатотисячні колони їх мешканців під охороною німецьких розстрільних команд прямували до найближчих лісових масивів, урочищ. Вони самі для себе копали величезні братські могили, після чого їх розстрілювали.

Розстріли стали систематичними й проводилися із німецькою педантичністю. Зокрема Ковельське гетто було знищено 19 серпня 1942 р. Внаслідок тотального знищення єврейської громади значно скоротилась її чисельність. На Волині лише 2000 євреїв змогли пережити жахи окупації [24, 67].

Отже, німецька окупаційна система на території України була сформована у вигляді зон військового управління та цивільної адміністрації. Волинь потрапила до складу сформованої за територіальним принципом адміністративної одиниці — рейхскомісаріат «Україна» у вигляді генеральної округи «Волинь—Поділля». Реалізація німецької східної політики мала для регіону катастрофічні наслідки. Величезними були людські втрати серед мирного українського населення Волині. Згідно з радянськими документами вбито 165 тис. осіб, понад 30 тис. осіб вивезено на роботи в Німеччину. Лише у Камінь-Каширському районі розстріляно, замучено, повішено, спалено живими 5095 осіб, Колківському районі — 3949, повністю знищено населення міста Ковеля. Спалено 422 населені пункти, 35 тис. селянських будинків [3, 18—25]. Населення м. Луцька скоротилося з 50 тис. на початку війни до 30 тис. на момент визволення Червоною армією [26, 6]. Внаслідок війни, репресій, депортаційно-переселенських процесів, хвороб загинули або не повернулися близько 600 тис. волинян.

-
1. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941—1945. — К. : Книга пам'яті України, 2000.
  2. Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. П-1, оп. 1, спр. 1-а.
  3. ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 426.
  4. ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 15.
  5. ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 85.
  6. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 89.
  7. ДАВО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 320.
  8. ДАВО, ф. Р-2, оп. 2, спр. 1.
  9. ДАВО, ф. Р-6, оп. 5, спр. 83.
  10. Державний архів Рівненської області, ф. Р-30, оп. 1, спр. 20.
  11. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / за ред. П. Т. Тронька. — К., 1970.
  12. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів (1942—1943) : в 3 т. / В. Косик. — Л. : [б. в.], 1999. — Т. 3.
  13. Косик В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945) / В. Косик. — К. : Альтернативи, 1999.
  14. Кучер В. Документи без купюр і вилучень / В. Кучер, М. Виговський // Київська старовина. — 1995. — № 3.
  15. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття : зб. док. і матеріалів / Б. Кравченко. — К. : Наук. думка, 1994.
  16. Наконечный В. Холокост на Волыни : жертвы и память / В. Наконечный. — Луцк : [б. и.], 2003.
  17. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза : док. и материалы. — М. : Воен. изд., 1987.
  18. Рекотов П. Органи управління в Україні під час фашистської окупації / П. Рекотов // Пам'ять століть. — К., 1997. — № 5.
  19. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. : в 3 т. — Т. 1 : Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22.06.1941—18.11.1942). — К. : Наук. думка, 1985.
  20. Загорулько М. М. Крах плана «Ольденбург» / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. — М. : Экономика, 1980.
  21. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО-ВУ), ф. 3206, оп. 1, спр. 44.
  22. ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 124.
  23. Центральний державний архів Громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 45.
  24. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 76.
  25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 534.
  26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 937.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦИСТСЬКИХ «ТАБОРІВ СМЕРТІ» У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ. ШТАЛАГ — 301 У м. КОВЕЛІ

Уже майже сім десятиліть відділяє нас від часу визволення Волині від німецько-фашистської окупації. Як відомо, ювілейну дату цієї події громадськість готується вшанувати в наступному році. Проте питання діяльності на її території нацистських таборів для радянських військовополонених, як і взагалі питання упорядкування місць захоронення жертв Другої світової війни, все ще залишається актуальним. При цьому в однаковій мірі це стосується як братських могил, пов'язаних з суто військовими діями, так і масових поховань полонених та мирного населення — безвинних жертв нацистів та їх місцевих прислужників [7,569].

До таких проблемних питань належать і місця діяльності та захоронення мученицьких жертв нацистських «таборів смерті» для радянських військовополонених. Як відомо, 16 серпня 1941 року Ставка Верховного Головного командування видала за підписом Сталіна сумнозвісний наказ № 270 «Об ответственности военнослужащих за сдачу в плен и оставление врагу оружия». На його підставі всіх, хто попадав у полон, радянська ідеологічна та державна система вважала зрадниками, а їх сім'ї, зокрема, позбавлялися належних пільг тощо. Як відомо, згідно різноманітних підрахунків за роки Великої Вітчизняної війни в німецький полон потрапили від 4,5 до 5,7 мільйонів радянських бійців та офіцерів. Вижили з них біля 2 мільйонів, половина з них ще встигла повоювати проти німців та японців у Радянській Армії [3,73]. Інша частина колишніх нацистських в'язнів (до 600 тисяч) потрапили в «робочі батальйони» і ще біля 340 тисяч з них були засуджені на різні терміни ув'язнення. Таким чином з тавром підозрілих елементів навіть після війни перебували мільйони радянських громадян. Серед них були і 7619 колишніх військовополонених — волинян та членів сімей [5,204]. Таке ставлення в СРСР до колишніх військовополонених та їх найближчих родичів зберігалось до червня 1956 року. Лише тоді була прийнята постанова «Об устраниении грубых нарушений законности в отношении бывших военнопленных и членов их семей» [3,78]. Мало звертали уваги щодо увіковічнення пам'яті більше мільйона жертв фашистських «таборів смерті» на території України і в пізніші радянські часи та й в роки Незалежності [11,46]. У цей же час з архівних джерел давно було відомо, що лише в чотирьох діючих на Волині в роки німецької окупації нацистських таборах загинули 47,5 тисяч радянських військовополонених. Крім цього, влітку 1941 року діяли мало відомі дослідникам тимчасові (можливо пересильні) нацистські табори в м. Горохів, де було знищено 3800 чоловік, у смт Локачі — 3667, у м. Берестечку — близько 3 тисяч» [2,64]. Всього ж за окремими даними на території Волинської області загинули за роки німецько-фашистської окупації 78,3 тис. чол. військовополонених радянських солдатів та офіцерів [11,46]. Проте лише в 1967 році під м. Володимир-Волинським було впорядковане місце захоронення жертв діючих тут під час війни нацистських таборів і споруджений відомий меморіальний комплекс. У 1975 році на місці поховань жертв нацистського табору під м. Луцьком також був встановлений гранітний обеліск, але навіть без традиційної в ті часи п'ятикутної зірки та конкретного напису, хто ж саме там похований. Тривалий час були відсутні і публікації про діяльність нацистських «таборів смерті» в обласному центрі та м. Ковелі.

Разом з тим, за останні роки питання вивчення цієї проблеми набуло нового імпульсу, і тут помітні позитивні результати. Так у 2013 році членами обласної громадської організації «Сумління», до активу якої належить і автор даного дослідження, зніщено та встановлено пам'ятний знак на місці знаходження нацистського табору «Шталаг 360» в м. Луцьку, місцевими краєзнавцями знайдено в архівах та опубліковано ряд архівних матеріалів про його діяльність, а також нацистських «таборів смерті» у Володимирі-Волинському. При цьому виявилось, що в радянській історіографії тут помилково згадувався лише «концтабір Норд — 365», хоча фактично там їх діяло два — «Шталаг — 365» та «Офлаг — 11а» [11,263]. Історія їх діяльності, незважаючи на численну радянську та сучасну бібліографію, ще потребує свого поглибленого дослідження та належного вшанування відповідними пам'ятними знаками.

Водночас, вивчення ряду спеціальних джерел засвідчило, що сформульована в ряді публікацій у пресі та навіть у монографічних працях, класифікація згаданих таборів на Волині була зазначена неточно, так як в них скрізь вживався термін «концтабір».

Згідно з сучасним фундаментальним «Довідником про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944)» такий термін не відповідає дійсності. Зокрема, у цьому джерелі зазначено, що «...концентраційний табір — це місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру, ... без слідства і суду, без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом утримання (ізоляції), і з метою поступового знищення в'язнів непосильною каторжною працею, голодом, екзекуціями, тортурами, вбивствами та стратами». Він підпорядковувався «...інспекції концентраційних таборів Третього Рейху з характерними ознаками: повна ізоляція в'язнів; реєстрація ув'язнених, запровадження спеціального одягу і системи розпізнавальних знаків та номерів; охорона військами СС; використання праці ув'язнених головною службою господарського управління СС...» тощо.

Згідно з цим же «Довідником», до концентраційних таборів на території України відносилися лише шість таборів, з яких найбільш відомі у Львові (Янівський) та Києві (Сирецький). Вони зазначені у переліку концентраційних таборів до Федерального закону Німеччини стосовно компенсаційних витрат. Міста Володимир-Волинський, Ковель та Луцьк там не зазначені, але вони є в переліку інших типів діючих на окупованій території України таборів для військовополонених. Зокрема, це вже згадувані шталаги — *StaLag нім.-стаціонарний табір військовополонених рядового і сержантського складу*, дулаги — *DuLag нім.-збірний та пересильний пункт військовополонених та інтернованих цивільних громадян, а також офлаги — OfLag нім. — стаціонарний табір військовополонених офіцерів*. Такого типу табори під час окупації України були найпоширеніші, вони зафіксовані у 242 її населених пунктах. Для їх всіх характерними ознаками також були — висока смертність, голод, відсутність медичної допомоги, тортури, знущання над в'язнями та масові знищення [4,16].

Показовою у цьому відношенні є «Пам'ятка» німецьким військовослужбовцям про охорону радянських військовополонених, датована 8 вересня 1941 року. У ній, зокрема, наголошується про вжиття «...як найсуворіших заходів при виявленні найменших ознак опору й непослуху! Для придушення опору нещадно застосовувати зброю. По військовополонених, які намагаються бігти, негайно стріляти (без окрику), намагаючись влучити» [15,34]. В іншому нацистському документі від 9 листопада 1941 року за підписом обергрупенфюрера СС Генріха Мюллера вимагається доставляти в табори лише працездатних полонених, а інших «нездатних витримати напруження, пов'язане навіть з коротким переходом пішки, більше не доставлялися б у концтабори для страти» [15,52]. Тобто, таких полонених вимагалось розстрілювати на місці. Промовисто виглядає й інший документ, від 24 листопада 1941 року, який встановлював норми харчування для радянських військовополонених. Зокрема «...хліб для росіян» мав складатися на «...50 відсотків житнього борошна грубого помолу, 20 відсотків жому цукрового буряку, 20 — целюлозного борошна і 10 — борошна з листя і соломи. ...Харчування росіян має забезпечуватися виключно за рахунок конини та низькоякісного м'яса» [15,59]. Установлений на початку осені раціон до 1400 калорій для непрацюючих та 2175 калорій для працюючих фактично означав повільну смерть від голоду. Проте, зважаючи на систематичні перерви у постачанні (іноді до місяця) навіть такого мізерного харчування, неймовірну скупченість полонених в концтаборах, «шталагах», «дулагах» та «офлагах», то вже в жовтні 1941 року там розпочалися епідемії, військовополонені масово помирали від голоду, хвороб та нелюдських умов праці та життя [15,59]. Навіть у німецьких офіційних документах повідомлялося, що «житлові умови, продовольче становище, обмундирування і стан здоров'я військовополонених незадовільні. Смертність надто велика. Можна чекати, що ще десятки й сотні тисяч людей зимою відправлять на той світ» [15,62]. В іншому нацистському звіті про стан таборів військовополонених за січень 1942 року зазначалося, що майже 50 відсотків полонених тут хворі на сипний тиф та дизентерію, вони помирають тисячами, і тому варто ставити питання про закриття таких таборів, тобто остаточне знищення їх мешканців. Відомо, що в «Шталаг — 360» м. Луцька «з жовтня 1941 до червня 1942 року залишилось живих військовополонених тільки 270 чол., а решта 10530 чол. протягом 8 міс. були розстріляні і померли з голоду» [10,51]. У нацистському таборі «Офлаг 11а» біля м. Володимира-Волинського взимку 1941 року фашисти живцем спалили в бараках близько 400 хворих військовополонених, а дещо пізніше отруїли ще 500 чол. Всього тут загинули 25 тис. чол. [9,263]. Як згадувалося, протягом 1941—1944 років в нацистських таборах для військовополонених різних типів на території України мученицькою смертю загинуло 1 мільйон 366 тисяч радянських військовополонених [7,569]. При цьому переважна більшість з них загинула мученицькою смертю за осінь 1941 — весну 1942 років.

Щодо діяльності одного з найбільших на Волині «таборів смерті» «Шталаг — 301» в м. Ковелі, то ця тема є практично ще не дослідженою. Як наслідок, в цьому місті досі

немає жодного меморіального знаку на вшанування світлої пам'яті його жертв. Хоча про діяльність цього нацистського табору коротко згадувалося в кількох місцевих краєзнавчих виданнях минулих років, проте там помилково зазначалося про «Штандк № 301», жодних конкретних даних про нього не повідомлялося [1,16]. З різних джерел все ж відомо, що на початку липня 1941 року на території колишнього заводу «Монополь» в м. Ковелі нацистами був створений тимчасовий, можливо пересильний табір для радянських військовополонених, а вже з вересня 1941 — по вересень 1942 років тут діяв стаціонарний «Шталаг — 301». В одному з інтернетних видань згадується і факт збору місцевими православними парафіянами на Великдень 5 квітня 1942 року харчів для помираючих від голоду військовополонених, яким, щоправда, з вини табірної керівництва, майже нічого не дісталось [20]. Про територію розташування та місце його захоронення багатотисячних жертв виявлено ряд місцевих архівних документів. Зокрема, в довідці голови Ковельської міської комісії з історії Вітчизняної війни К. Й. Левченка, датованої 20 грудня 1946 року, зазначене наступне: «Фашистские захватчики для военнопленных бойцов и офицеров Красной Армии организовали концлагеря по ул. Брестской и Горки, где уничтожали военнопленных измором, где ежедневно погибали от голода 150—200 бойцов и офицеров, военнопленных Красной Армии» [18]. Згідно спогадів старожилів міста Ковеля, від колишньої огорожі концтабору біля будинку № 137 по вул. Брестській до нашого часу збереглися масивні грибоподібні стовпи від одних з його воріт. Візуальне обстеження цих бетонних споруд дають підстави стверджувати, що на них дійсно до цього часу зберігаються навіть шматки колючого дроту від огорожі, і вони цілком відповідають специфічній архітектурі нацистських таборів для військовополонених (Додаток 2).

Водночас, при проведенні архівних досліджень діяльності нацистського табору «Шталаг — 301» в м. Ковелі, нещодавно вдалося відшукати раніше відомі, але в останні десятиліття чомусь забуті, унікальні документи. Зокрема, надзвичайно цікавим виявилася рукописна копія «Акту» відповідної радянської комісії про німецько-фашистські злодіяння в Ковелі, складений 22 липня 1944 року, тобто лише через два тижні після визволення цього міста від окупантів [17]. У цьому дійсно унікальному матеріалі, написаному на підставі кричущих фактів тих складних для міста часів, для неупередженого дослідника ще й сьогодні відчувається весь трагізм тієї епохи (Додаток 1). Звичайно, що окремі положення цього «Акту» викладені дещо трафаретно, згідно заданого «зверху» завдання, але загальна правдивість фактажу, описаного його авторами, сумнівів не викликає. Зокрема, при наведенні фактів масових розстрілів німецькими окупантами та місцевими поліцейськими мирних громадян у м. Ковелі, члени комісії повідомляють, що в місті з 52 тисяч, які тут проживали до війни «...розстріляно по показанням жителей до 35 тысяч человек». Відомо, що більшість з них були радянські громадяни єврейської національності, безвинно знищені нацистами в 1941—1943 роках. Водночас тут є запис і про розстріли 2-х тисяч «гражданского населения» «перед уходом» окупантів, тобто влітку 1944 року. Тут є згадка і про наявність могили цих жертв на «старом римско-католическом кладбище», місце розташування якої до сьогодні невідоме.

Але далі з тексту цього документа постають ще одні конкретні подробиці, які також засвідчують не лише про функціонування в місті табору «Шталаг — 301», але й про кількість та місце поховання його мученицьких жертв. Повідомляючи про виявлення місць нацистських жертв холокосту, згаданий архівний матеріал повідомляє наступне: «...Кроме указанных могил №1, 2, 3 и 4, что северо-восточнее города Ковеля, комиссия обнаружила еще могилы севернее военного городка на расстоянии 250 метров от последнего. Здесь находятся 3 могилы размером 20 метров в длину и так же в ширину... Всего в этих ямах установлено до 10000 человек трупов... Рядом с этими могилами находится могила розстрелянных военнопленных красноармейцев, могил этих комиссия насчитала до 60 штук, размер каждой могилы 4 на 3 метров. Как рассказывают жители, здесь истреблено до 11 тысяч военнопленных красноармейцев. Перед розстрелом красноармейцев полиция пристреливала поле, затем оцепливала место розстрела, привозила красноармейцев и розстреливала. (Показания прилагаются)». Шкода, але ці унікальні покази свідків, а також згадувані в «Акті» фотографії виявлених людських останків та руїн відомих у місті будівель у виявленій архівній документації з невідомих причин відсутні.

Якщо зорієнтуватися на одній з архівних карт міста, то тут мова ведеться про забуте у нашому сьогоденні місце масового захоронення, знищеного нацистами цивільного населення міста та радянських військовополонених [13,382]. Воно знаходиться на території між колишнім військовим містечком та «Вербківським кладовищем», зліва від нинішньої вулиці Ватутіна (Додаток 3). Показово, що зараз ця місцевість переважно входить у межі міста і активно забудовується житловими приватними будинками та

гаражами. Тут вже ніщо не свідчить про знаходження під землею згадуваних в «Акті» понад 20 тисяч останків жертв мирних жителів міста Ковеля та радянських військово-полонених з табору «Шталаг — 301». Варто також наголосити, що досить непереконливо виглядає побутуюча серед сучасних дослідників версія про нібито спалення згадуваних тисяч людських останків окупантами влітку 1943—1944 років. Як свідчать архівні документи, гітлерівцям все ж не вдалося здійснити цю трудовітку акцію в усіх населених пунктах Волині, де були поховання жертв холокосту та «Шталагів» [13,390]. Про це свідчать і висновки із зазначеного вище «Акту», де члени комісії наприкінці липня 1944 року оглядали добре збережені останки тисяч загиблих.

Недослідженим та невпорядкованим також залишаються і розташовані поряд з «Вербківським кладовищем» та військовим містечком поховання біля тисячі німецьких військовополонених. Відомо, що вони померли в радянських «робочих таборах» за номерами 416, 443 та 447 ОРБ біля Ковеля і які були захоронені тут у 1945—1947 роках [13,381]. Їх останків з поруйнованих нині могил офіційно теж майже ніхто не забирав. У загальному, здійснити у повоєнний час масштабну роботу по перенесенню двох десятків тисяч останків в інше місце було практично неможливим. Однією з причин цього було знаходження на території міста та околиць після шестимісячних бойових дій багатьох тисяч останків радянських та німецьких солдат і офіцерів, невідомі поховання яких виявляються і в наші дні. Та й місто, як згадувалося, було зруйноване дощенту, органами влади та його мешканцям, які вижили, слід було думати перш за все про житло. Досить промовисто про тодішній стан міста звучать рядки учасника жорстоких боїв за Ковель відомого письменника і поета Еммануїла Казакевича:

*Весь выжжен, взрыт,
Весь взорван и распорот,
Зияющий и страшный, как провал,
Открылся предо мною этот город,
Который путь к Варшаве прикрывал.
Обломки улиц, черепичных кровель,
Он где-то в книжках назывался Ковель [16,235].*

Отже, слід наголосити, що вже у нашому сьогоденні у цьому місті біля вулиці Ватутіна безслідно зникає під житловою та господарською забудовою масове захоронення більше двох десятків тисяч жертв Другої світової війни. Сучасна декларована Україною орієнтація на європейську інтеграцію, прикордонне розташування міста Ковеля, перебування у ньому щороку тисяч туристів, все це мало б спонукати місцеву владу до негайної заборони будь-якого будівництва на згадуваній вище території [3,127]. Вона потребує також належних пошукових, зокрема і земляних досліджень, так як, на ній вже зараз майже непомітні колишні поховання воєнної доби. Варто було б також передбачити перепрофілювання хоч частини згаданої території під міський парк чи сквер та встановлення тут відповідного пам'ятного знаку. Відповідну пам'ятну плиту слід було б встановити на залишках табірних воріт по вул. Брестській. Це все дало б можливість хоча б частково засвідчити про нашу сьогоденну зорієнтованість на загальноприйнятті світові моральні принципи щодо жертв воєн та політичних репресій. Цим ми також проявимо глибоку повагу до світлої пам'яті тисяч безвинних жертв минулої війни, які вже більш як сім десятиліть лежать по-належному не захороненими в багатостраждальній землі Ковельщини.

ДОДАТОК 1.

А к т

1944 г. 22 июля мы нижеподписавшиеся комиссия в составе 5 человек из представителей Горпарт организации тов. Левченко Константин Иосифович, от Горсовета депутатов трудящихся тов. Дубницкий Федор Федорович, от граждан города Богачев Александр Владимирович, от Красной Армии капитан Голован Василий Григорьевич, майор Караулов Игнатий Георгиевич составили настоящий акт о злодеяниях, разрушениях и зверствах, совершенных фашистскими военными и гражданскими бандитами именовавшие себя властью в гор. Ковеле с июля 1941 по июль 1944 год.

Эти звери в человеческом образе совершили за указанный период времени своего хозяйствования в городе Ковель следующие гнусные неподдающиеся описаниям злодеяния по убийству детей, женщин, престарелых людей и произвели варварское разрушение заводов, предприятий, здравниц и культурных очагов, а равно жилых домов принадлежащих гражданам гор. Ковель.

Все эти гнусные злодеяния фашисты проводили со всей присущей только им одним звериной хладнокровностью и педантичностью. Эти неопишуемые ужасы детоубийства, розстрел женщин, стариков, разрушения города, злодеи и бандиты из фашистского лагеря проводили под руководством главарей шайки именующие себя начальством города Ковеля, начальник полиции он же шеф полиции Мантхайм, жители звали его Мантель, начальник гестапо Каспер, предатель — городской голова доктор Пирогов, сменивший его Лисневич Александр, поляк Эдик — палач гражданского лагеря, Звонаренко Николай и другие.

Вся эта свора произвела следующие злодеяния, убийства, разрушения и грабеж города Ковеля и его жителей.

1. Состояние города до временной оккупации его фашистами.

В годе до 1941 года насчитывалось 52000 человек жителей, из них рабочих 20000 человек, 5000 жилых строений. По своему преимуществу эти строения кирпичные, часть деревянных но обложенные кирпичом. Население имело в своем личном пользовании до 4000 голов крупного рогатого скота и лошадей, садов имелось до 150 га. Город Ковель имел железнодорожный узел, десятки заводов, предприятий, культурных очагов, школ и т. д.

А. Железнодорожный узел имел 11 линий по которыми двигались товарные и пассажирские составы и производили маневры. Крупную электростанцию, которая обслуживала все заводы, железнодорожный узел, учреждения, предприятия и частные дома. Водокачку, поликлинику, школу 7 летку на 350 человек учащихся, клуб на 350 мест, вокзал на 2000 пассажиров с рестораном ... одно депо по ремонту паровозов, одно по ремонту вагонов; эти депо делали простой ... и средний ремонт, в день могли выпустить из среднего ремонта 40 вагонов и паровозов. В 1941 г. Советское правительство построило рабочий поселок на 12 домов. Всего на железнодорожном узле работало до 15000 человек рабочих и служащих. В городе имелась почта — телеграф, кожевенный завод по выделке хрома, мебельная фабрика, два кирпичных завода, пивзавод и завод безалкогольных напитков и т. д. Месячный выпуск валовой продукции определялся при этих заводах до 2000.000 рублей.

Б. В городе имелось 4 крупчастные мельницы, которые перерабатывали зерно для населения их пропускная способность до 10000 пудов. Имелся елеватор, стоимостью в 500000 рублей, в городе имелось 2 больницы на 300 коек, поликлиника, детконсультация, детская молочная кухня, библиотека, в которой находилось до 25000 книг, два кино на 700 мест, 3 средних школы в которых обучались дети польского, украинского, еврейского населения с своим родным языком, имелось 11 неполно — средних школ; во всех школах обучалось до 5000 человек.

В городе имелось до 20 магазинов, из них 3 больших культурных унвермагов и гастрономов, 9 ресторанов и столовых. Население города имело русскую церковь, польский костел, еврейский синагог и т. д.

2. Что же осталось из города после изгнания фашистов Красной Армией.

Весь железно-дорожный узел, полотно, электростанция, ... вокзал, рабочий поселок, водокачка, поликлиника, школа, клуб железнодорожников... взорваны и нельзя их восстановить, кроме как строить снова, их 15000 рабочих и служащих были без работы и несли ужасную голодную жизнь при фашистской власти.

В городе взорваны и уничтожены почта — телеграф, кожевенный завод, фабрика мебельная, елеватор, два кирпичных завода, два кинотеатра, больницы, поликлиника, детская консультация, детская молочная кухня, все школы, библиотека, все магазины, рестораны, столовые ... взорваны русская церковь, польский костел, строительство которого, как заявляют поляки обошлось им 2000.000 злотых. Из этих строений восстановить и отремонтировать нельзя ничего, кроме кино, школы, да и то если они не заминированы минами замедленного действия, то их можно еще при больших затратах восстановить. ...Враг заминировал сады, огороды, мостовые и тротуары, поставил возле разрушенных зданий мины замедленного действия, в результате чего с 6 июля по 22 июля на минах подорвалось до 30 человек детей и женщин.

Враг вырубил почти все сады, забрал у населения ценные вещи, мебель, обувь, одежду, весь скот, таким образом из цветущего город Ковель враг оставил после своего хазяйничания руины, превратил все это в жуткое страшное поле ужасов, неподдающееся описанию.

3. Что же стало с населением.

Мы отмечали выше, что в городе Ковель имелось 52 000 человек, а сейчас вернулось и зарегистрировалось на 29 июля в Горсовете до 4000 человек.

Где же остальное население? Комиссия установила, что розстреляно по показаниям жителей до 35 тысяч человек, а остальное угнали на работу в Германию. Розстреляно 11 000 военнопленных красноармейцев, комиссия нашла до 9 ям с розстрелянными гражданами города Ковеля и до 60 ям с пленными красноармейцами. Из них комиссия вскрыла 4 ямы и проверила факты розстрела и нахождения в ямах трупов. При вскрытии ямы №1, 3, 2 и 4, что северо — восточнее города Ковель в песчаном карьере комиссия нашла еще не истлевшими трупы женщин, детей и стариков. Так в яме №1, размер которой определяется на 100 метров длиной на 10 метров ширины, 4—5 метров глубины, установлено, что в яме имеется не менее 8 тысяч трупов детей и женщин. Все они раздеты наголо, у трупов имеются проходы пуль в затылок и выход в переносице и рот.

Имеются следующие картины в ямах: один труп взрослой женщины в предсмертном ужасе обхватив обеими руками 4 — 5 лет ребенка, а ребенок обхватив по видимому мать обеими рученками вокруг шеи; все трупы свежие даже косынки видими у девушек, находящиеся вокруг шеи несчасных, и это объясняется тем, что здесь земля песчаная, солонец, большой глубины заделкой этих ям. В яме №3, размер которой определен 35 на 35 м глубины 4 до 5 м обнаружены исключительно такие как в яме №1 ... женщин и детей, трупы также свежие у некоторых мы не нашли ни одной пулевой раны, некоторых смело можно опознать, а также определить чем же убит человек. У некоторых мы не нашли ни одной пулевой раны, видимо подтверждают показания некоторых жителей, что фашисты убивали советских граждан током. Яма №2 и №4 по своему размеру такие же как яма №3 но набиты трупами так плотно и полно, что на поверхности имеются ... человеческие головы и руки. И комиссия ограничилась относительно этих ям определением приблизительного количества трупов.

О величине ям и наполнения их наложенными трупами прилагается к данному акту фотоснимки и показания граждан очевидцев или слышавшими что об расстреливаемых.

Кроме указанных могил №1, 2, 3 и 4, что северо-восточнее города Ковеля, комиссия обнаружила еще могилы севернее военного городка на расстоянии 250 метров от последнего. Здесь находятся 3 могилы размером 20 метров в длину и так же в ширину. По показаниям жителей у эти ямы, когда привозили обреченных фашистами к розстрелу ставили около ямы, выстрелов не было слышно, видимо здесь советские граждане убивались электотоком.. Всего в этих ямах установлено до 10000 человек трупов.

Рядом с этими могилами находится могила розстрелянных военнопленных красноармейцев, могил этих комиссия насчитала до 60 штук, размер каждой могилы 4 на 3. Как рассказывают жители, здесь истреблено до 11 тысяч военнопленных красноармейцев. Перед розстрелом красноармейцев полиция пристреливала поле, затем оцепливала место розстрела, привозила красноармейцев и розстреливала. (Показания прилагаются). Кроме всего этого фашисты розстреливали перед своим уходом из города гражданское население партиями в 100 — 150 человек на старом римско-католическом кладбище, где

по показаниям жителей зарыто более 2000 трупов. В городе Ковеле фашистами уничтожена вся советская интеллигенция, или почти вся. Комиссия установила, что розстреляны врачи: Лияц ... Игнатий, Верба, Эпштейн, инженеры: Коц, Абрамский, агроном Березун и т. д.

Как система, гестаповцы и полиция неожиданно налетали на квартиры мирных жителей, предлагали им брать с собой ценности и собираться якобы в дорогу, а на самом деле, их всех розстреливали в песчаном карьере или в каком ином либо месте. Так была истреблена семья Можесовых: старуха 80 лет, старик 70 лет, их сын 35 лет, невестка Соня 33 лет, их маленький 10 летний Беба. Можно бы было еще десятки, сотни привести фамилий розстрелянных и замученных фашистами, но мы ограничимся этими фамилиями, которые записаны в акте. При розстреле жителей г. Ковеля фашисты для рытья и засыпки ям с трупами после розстрела специально выделяли из приговоренных ими заранее к смерти мужчин и делали их могильщиками, а после того как фашисты розстреляют группу гражданских людей последними они розстреливали этих рабочих могильщиков. Вот, что комиссии рассказала Олексюк Фрося с хутора Навиган (неточно. **Авт.**) Баховского сельсовета. Однажды стою я возле своей хаты, вижу идут мимо хутора двое мужчин и оба в окровавленных рубашках. Я быстро сказала своему брату Олексюк (который сейчас в Красной Армии и я еще не знаю его адреса). Мой брат пошел к этим и вскоре привел их к нам в хату. Тут я убедилась еще более, что у них рубашки все в крови. Кто эти люди я не знаю, но мне брат сказал, что один ему знаком и этот знакомый был маляром в Ковеле. Когда эти двое окровавленных мужчин сидело в нас в хате кушали один из них (которого брат называл маляром) рассказал нам с братом следующую историю. Мы, говорит маляр, были могильщиками в песчаном карьере на могилах 1, 2, 3 и 4. Туда фашисты привозили в вагонах и в автомашинах жителей Ковеля, там раздевали их до нага отнимали все ценности, затем розстреливали на моих глазах, продолжал говорить маляр, фашисты розстреляли мою семью: жену, и двое малолетних детей; жена, дети плакали и кричали мне: папа, папочка мы не виноваты, за что же нас стреляют?! Я ничего не мог сказать детям, но знал, что та же участь ждет и меня. И действительно, как только фашисты розстреляли последнюю партию граждан, а мы сорок человек могильщиков засыпали их кое как землей, услышали фашистский говор, ибо я их разговор знаю, они говорили о нашем розстреле, не успели мы обменяться мнениями, как услышали крики раздевайтесь и становитесь у ямы. Мы разделись и стали у ямы в это время возле нас была выпущена из автомата очередь, и мы попадали в яму. И только в яме я услышал приказание одного фашиста другому добейте тех кто жив, но последний, как и все палачи был уже пьян и сказал: они все подошли. Когда они сели на автомашину и уехали в город довольноные своей кровавой работой, стало уже темнеть. И я чувствуя себя невредимым стал выползать из под трупов, смотрю за мной ползет другой, и так мы с ним спаслись прийдя к вам.

Мой брат посоветовал им уйти в лес к партизанам; они пошли в хутор Вербовка и что с ним стало я не знаю. Комиссия прилагает к настоящему акту фотоснимки разорения города, польского костела, могилы и трупы фашистских жертв.

Комиссия

Члены: майор

капитан

Секретарь Горкома КП(б)У

Председатель Горсовета

депут. трудящихся

Представитель от граждан г. Ковеля

/Караулов/

/Голован/

/Левченко/

/Дубницкий/

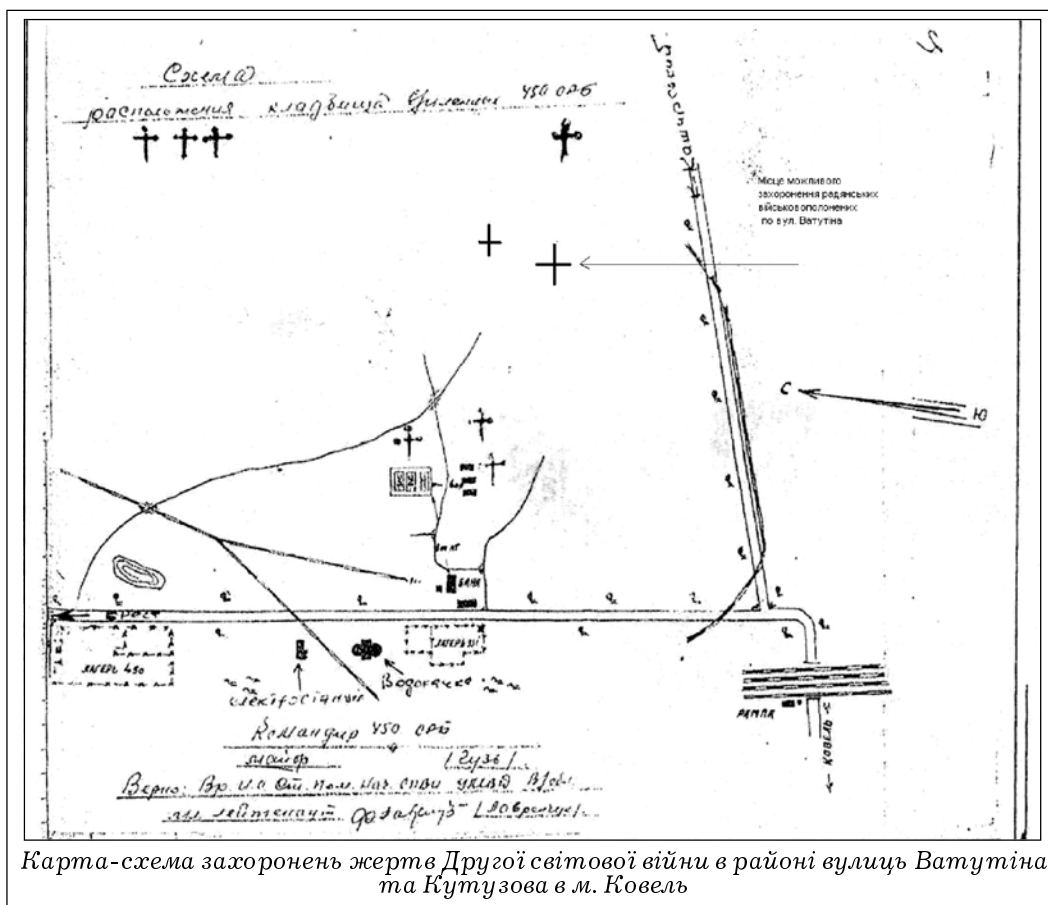
/Богачев/

«З оригіналом вірно» (Копія документа завірена печаткою Ковельської міської ради часів СРСР, підпис не розбірливий). Цей архівний документ в повному обсязі публікується вперше. У тексті відсутні окремі нечітко написані слова, а також збережені присутні в оригіналі стилістичні та орфографічні особливості.

ДОДАТОК 2.

Фрагменти воріт колишнього нацистського табору «Шталаг—301» по вулиці Бреській, 137 в м. Ковелі.

Карта-схема захоронень жертв Другої світової війни в районі вулиць Ватутіна та Кутузова в м. Ковель

1. Вельма М. Місто над Турією. Історико — краєзнавчий нарис. — Луцьк, 1995. — 54 с.
2. Борковський П., Бурчак Н., Наконечний В. та ін. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. — Львів, 1981. — 245 с. (64 с.)
3. Денисюк М. Испытание пленом. Секретные материалы 20 века. Великая война. №6 (85) 2013. — 96 с.
4. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944)», Київ, 2000. — 415 с.
5. Кучерепа М. та ін. Волинь у Другій світовій війні. Збірник. — Луцьк, 2004. — 223 с.
6. Кондратюк А. «Норд 365 офлаг» бореться. Документ. повість. — Луцьк, 1995. — 67 с.
7. Литвин В. Історія України. Підручник. — Київ, 2008. — 812 с.
8. Мазурік Ю. Перебування військовополонених у місті Луцьку. Старий Луцьк. Випуск 9. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання». — Луцьк, 2013. — 473 с.
9. Мазурік Ю., Гулько Г. Перебування військовополонених у місті Володимирі-Волинському. Минувле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Випуск 47. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1025-й річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський. — Луцьк, 2013. — 330 с.
10. Мазурік Ю. Табір для військовополонених «Шталаг — 360» в м. Луцьку (1941—1942). Літопис Волині. Всеукраїнський науковий літопис. Число 10. — Луцьк, 2011. — 140 с.
11. Муковський І. Ціна перемоги: Військові втрати України. Розбудова держави. Журнал державницької думки №5 (46). К., 1996. — 67 с.
12. Наконечний В. Холокост на Волині: жертви и память. — Луцьк, 2003. — 65 с.
13. Семенюк А. Ковель: шлях через віки. Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк, 2010. — 335 с.
14. Тронько П., Бажан М. та ін. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. — К., 1970. — 743 с.
15. Юрчук В., Курас І. та ін. Історія застерігає. — Київ: Видавництво політичної літератури України, 1986. — 263 с.
16. Яровенко С. Волинські стежки розвідника Казакевича. Минувле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельчани в історії України та Волині. Матеріали 29 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. — Ковель, 2008. — 353 с.
17. ДАВО, Фонд Р-164, опис 3, справа 6 стор. 4 — 6.
18. ДАВО, Фонд Р-66, опис 4, справа 15, стор. 73.
19. ДАВО, Фонд Р-66, опис 4, справа 94.
20. Електронний доступ: [http://www.ewniverse./red/Shnever glava 10 tv co. htm](http://www.ewniverse./red/Shnever%20glava%2010%20tv%20co.htm).

ДОЛЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА КОВЕЛЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З-поміж багатьох проблем історії Другої світової війни питання нацистського геноциду щодо євреїв України в цілому та окремих її регіонів привертає увагу дослідників як своєю важливістю, так і політичною вагомістю. Зважаючи на те, що регіональна специфіка Голокосту на території Волині і, зокрема, Ковеля, вивчена недостатньо, дослідження даного питання є вимогою часу. Звернення до вивчення теми Голокосту потрібне не лише в аспекті правдивого пізнання історичного минулого, але й для вирішення сучасних суспільних потреб, зокрема гармонізації українсько-єврейських міжнародних та міждержавних стосунків.

Об'єктивне висвітлення та з'ясування перебігу подій, що мали місце в місті Ковелі та на які досі не було звернено уваги істориків або які розглядалися фрагментарно, дозволяють виявити регіональну специфіку голокосту, сприяти подоланню упереженості в оцінці наслідків трагічних подій у місті Ковелі. Розглянуті проблеми допоможуть у реалізації планів щодо встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів євреїв на Волині та міста Ковеля.

Матеріали дослідження були надані автором групі французьких науковців на чолі з Євою Бухвальд під час зйомки документального фільму Голокост на Ковельщині (липень 2011 р.)

Згідно пакту Молотова-Ріббентропа 17 вересня 1939 р. радянські війська вступили на східні території довоєнної Польської держави і, зокрема, на Волинь. 1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і воз'єднання її з Радянською Україною. Таким чином на західноукраїнських землях склалися легітимні умови запровадження радянського тоталітарного режиму. На цей час у місті Ковелі існувала чисельна єврейська громада, яка налічувала 13200 осіб [26, 401]. З початком радянзації Ковельщини в місто приїхало багато фахівців із східних областей України. Єврейська община Ковеля продовжувала зростати за рахунок появи у місті значної кількості євреїв-біженців з Польщі, які шукали прихистку на радянській території. Окрім того, як згадував Бенджамін Манделькерн своїй автобіографічній повісті «Втеча від нацистів» у Ковелі можна було «набагато легше знайти житло, ніж у Луцьку та інших містах, заповнених біженцями» [37].

Восени 1939 р. єврейська громада міста зросла більш як на 3000 осіб [37]. У цей час до рідного міста повернувся молодий та перспективний вчений М. Розенблат разом зі своєю дружиною Ф. Хазанов-Зискинд, який щойно написав докторську дисертацію про участь євреїв у польському повстанні 1863 р., а також родини Вассерман, Вейнруб, Манделькерн та інших. Решта євреїв польської національності просувались подалі від кордону.

Після встановлення у місті радянської влади, поступово почали руйнуватися установлені традиції і звичаї єврейської общини, її соціальні зв'язки. Багато євреїв позбулися власності, значно погіршився рівень їх життя. Націоналізації зазнали заклади приватної торгівлі, а ремісники змушені були об'єднуватися в кооперативи. Нова влада забирала у колишніх власників навіть будинки, про що згадує Б. Голанський у своїй книзі «Довга дорога додому: історія єврейської молоді, 1939—1949 рр.» [5].

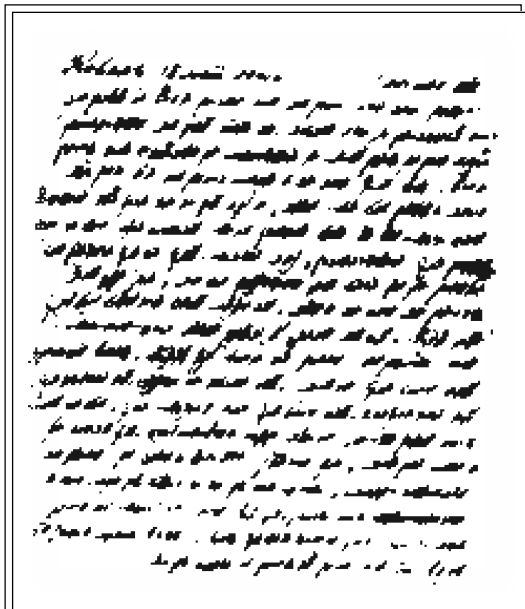
Так, у родини Ашке Гринблат було націоналізовано два магазини, а у двох кімнатах їх будинку розмістили радянських офіцерів та солдата. Аналогічна доля спіткала і родину Фейги Тененбойм — власниці меблевої фабрики. Майно родини було конфісковане, а чоловіка було заарештовано і звільнено з в'язниці лише після згоди на націоналізацію фабрики.

Враховуючи те, що єврейська меншина складала значний відсоток населення у місті Ковелі, спочатку радянська влада пішла на часткове задоволення її культурних потреб, дозволивши існувати єврейському театру та бібліотекам. Проте, досить швидко ковельська єврейська громада зазнала істотних змін — було заборонено діяльність єврейських політичних та громадських організацій, будь-якої сіоністської діяльності, розгорнулися активні пошуки «ворогів народу».

Важливі зміни відбулися і в галузі освіти міста Ковеля, де функціонувало до двадцяти навчальних та чотири дошкільних заклади. В усіх єврейських закладах освіти іврит було замінено на їдиш. Виховна робота в дошкільних закладах міста проводилась

на мові їдиш, але на музичних заняттях вивчали російські тексти та пісні. За свідченнями Ф. Розенблат, яка працювала завідувачкою одного з дитячих садків міста, зі встановленням радянської влади єврейська культура у місті зникла. Більшовицька влада нехтувала місцевими кадрами та фахівцями, значна частина яких були єврейської національності (для прикладу, дитячими садками № 1 керувала Соня Маргуліс-Геллман, № 2 — Фріда Розенблат, № 3 — Соня Інберг). На керівні посади призначалися особи, що прибували зі східних областей і не були готові до роботи в нових умовах, що нерідко призводило до численних конфліктів.

Фрагмент листа з Ковеля,
травень, 1941 р.

У зв'язку з початком розстрілів євреїв на території Європи і Польщі, ковельська єврейська община у квітні 1940 р. провела антинімецьку маніфестацію під гаслом «Всі станемо до оборони кордонів!» [4]. Тим часом радянська пропаганда з усіх сил замовчувала звістки про те, що відбувалося по інший бік кордону. У радянських військових гарнізонах міста Ковеля, проходили військові маневри та навчання, а серед військових ширилися чутки про початок війни, про що інформували своїх рідних військові.

На світанку 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина розпочала бомбардувати військові та громадські об'єкти Ковеля, місцеве населення було в паніці. До червня 1941 р. євреї Ковеля, як і більшість його населення, поділяли ілюзії радянських громадян і вірили, що війна, яка охопила на той час майже всю територію Європи, їм не загрожує. Свідки вересневих подій 1939 р. в Польщі — євреї-біженці, які оселились в Ковелі, жили в страху і очікуванні.

Зіткнувшись з дилемою — втікати або залишитися в місті, — частина євреїв не могла вирішити, якими міркуваннями і аргументами керуватися. Дехто вважав, що «жінкам і людям похилого віку нічого боятися, адже небезпеці піддаються тільки молоді чоловіки» [30]. Серед тих, хто поспішав виїхати на схід, були різні групи єврейського населення: ті, хто підозрювався у ворожості до радянського режиму і кого могли очікувати арешт та заслання, власники нерухомості, члени єврейських і громадських організацій, учасники боротьби проти більшовиків 1920-х рр., а також біженці із західних районів Польщі [29].

27 червня 1941 р. було прийнято Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивозу і розміщення людського контингенту і цінного майна», яка передбачала евакуацію населення [24, 324—325]. Постанова про евакуацію була прийнята з деяким запізненням тому евакуюватися встигли лише працівники державних установ, дитячих закладів та єврейського дитячого будинку. 28 червня 1941 р. місто було окуповане частинами німецької армії [35, 32]. Серед тих, хто розраховував виїхати на схід, панували паніка і відчай. До євреїв — учасників організованої евакуації, влада ставилася досить нейтрально. Ставлення ж до тих, хто втікав з власної ініціативи, часто бувало неоднозначним, а іноді навіть відверто ворожим [7, арк. 11]. Перед євреями стояв дуже непростий вибір: самостійно просуватися на схід, йти слідом за колонами Червоної армії, що відступала, шукати прихистку в навколишніх лісах і селах, або залишитися на місці, що й зробила переважна більшість євреїв міста [29].

З перших днів окупації для поширення ідей нацизму, базованого на антисемітизмі, німецьке командування почало використовувати можливості пропаганди серед місцевого населення. З цією метою на території України було створено батальйон пропаганди «Propaganda-Abteilung U» [27, 129—131], якому підпорядковувалося 6 рот, що забезпечували психологічну обробку військ і населення [28]. Кожна з рот мала відділи пропаганди, утворені в структурі відомства райхскомісара з метою «здійснення великої місії фюрера в створенні нової Європи» [6, 28].

Геббельсівська пропагандистська машина у місті Ковелі комплексно використовувала шпальти місцевої газети «Ковельські вісті», листівки, плакати, місцеву радіомережу, кінотеатри задля антисемітської пропаганди та з метою обрuntuвання необхідності знищення єврейської нації. У місцевому кінотеатрі нацисти постійно демонстру-

вали кіноагітки «Євреї та НКВС», «Сталін та євреї», розкидали з літаків листівки до бійців та командирів Червоної армії, які відступали з бойових позицій міста із закликами переходити на їх бік та знищувати жидів і комісарів. У листівках значилось, що євреї — вічні вороги радянського народу, проти яких необхідно почати антибільшовицько-антиєврейську революцію [3]. Постійно наголошуючи про «жидобільшовизм», «злочини комуножидів», «змову Сталіна з євреями», нацистські листівки поширювали відкриту людиноненависницьку ідеологію, спрямовану перш за все проти євреїв.

Навпроти німецької комендатури була розміщена радіоточка, яка щоразу оповіщала ковельчан про нову інформацію, яка розміщувалась на спеціальних «плакатних дошках», встановлених у центрі міста [10, арк. 156].

У роки німецької окупації (1941—1944 рр.) у м. Ковелі було налагоджено випуск періодичного видання міської управи (комендатури) — газети «Ковельські вісті» [34, 133]. З метою цензури і дозволу матеріалу для друку, п'ять примірників кожного випуску газети редакція надсилала на номер польової пошти 38716, яка знаходилася при Райхскомісаріаті Україна [8, арк. 10, 11].

Майже щоразу у тижневику містилася промова нацистських лідерів, а на перших сторінках — інформація про ідентифікацію, виявлення, «демаскування» євреїв, щоб за вміщеною в газеті адресою надіслати інформацію про євреїв, що переховуються або розшукуються. До «Ковельських вістей» входили спеціальні бюлетені, що видавалися Берлінським прес-бюро для газет, які виходили на окупованих радянських територіях [36, 165].

Із 52 примірників щотижневика — 22 містили публікації на єврейську тематику («Славні українські купці-чумаки», «Роля жидівства в господарському житті України», «З тьми до світла» та ін.). «Ковельські вісті» від 27 серпня 1942 р. інформували ковельчан про засідання ковельського Надзвичайного суду від 8 липня 1942 р., яке розглядало справу керівника Контори Закупу і Збуту. Процитоване повідомлення було спрямоване на розпалення юдофобії щодо втікачів-євреїв. Але незважаючи на активну діяльність пропагандистської машини, місцеве населення підтримувало та допомагало євреям, про що інформувала замітка «Справедливі карі на злочинців»: «у місті було сфальсифіковано дозвіл на куплю малої кількості горілки і цукру та перепустку для жидівки», «дошкульною в'язницею покарано одного переплетчика, що він сфальсифікував видану німецькими збройними силами особисту довідку одної жидівки, витираючи слово жидівка та вписуючи «полька» [34, 136]. З перших днів нацистської окупації переважна більшість ковельчан із розумінням та співчуттям відносилась до представників єврейської громади міста.

28 червня 1941 р. у Ковелі було запроваджено окупаційний режим. У цей день було знищено від 60 до 80 представників єврейської інтелігенції [32, 133], серед яких був А. Зільберман [37]. Через кілька днів разом з іншими 300-ма чоловіками-євреями був страчений вітчим доктора права судової палати Ізраїлю Мордехая Зіва (Ліберзона) — Йона. До кінця червня 1941 р. всіх євреїв, які були причетні до діяльності політичних організацій, арештували та вивезли до лісу с. Череваха (нині Маневицького р-ну), попередивши сім'ї, що їх вивозять на роботи до Німеччини [37]. За перший місяць німецького перебування при владі було знищено 1000 євреїв міста Ковеля [23]. На площі перед базаром висіла шибениця, призначена для євреїв, поруч якої був розміщений стовп з оголошеннями.

На початку липня 1941 р. у місті було створено міську управу, військову комендатуру, поліцію («жидівський комітет») та єврейську раду (юденрат) для управління єврейською громадою міста, а з весни 1942 р. і гетто, які діяли під наглядом гебітскомісара.

Юденрат був єврейським представницьким органом, що складався з 12 євреїв. Спочатку його очолював обраний євреями В. Померанц [12, арк. 156], а згодом призначені німцями Б. Мороз і

Перші жертви «нового порядку»

Й. Сандлер [12, арк. 197]. Єврейська громада зобов'язувалась виконувати розпорядження юденрата, поліції безпеки і айнзацкоманди.

Протягом липня—серпня 1941 р. міська управа провела детальний перепис всіх представників єврейської національності міста — від немовлят до людей похилого віку, на яких були складені картки. Отримавши картку зголошення, євреї-чоловіки від 14 до 60 років зобов'язувались працювати на роботах, оголошених німецькою владою.

5 липня 1941 р. управління окупованих територій оприлюднило «Відозву до єврейського населення міста Ковеля» [13, арк. 314], яка зобов'язувала євреїв носити розпізнавальні знаки — жовті шестикутні зірки [17, арк. 45]. Якщо євреї був лікарем чи медичним працівником і працював в халаті, то відзнака мала бути на халаті [15, арк. 95]. Спочатку євреї носили лише нарукавні пов'язки із зірками Давида, а згодом — нашивки. У будинках, де проживали євреї, також виставлялись зірки Давида.

За ухилення від виконання розпорядження євреям передбачався штраф або розстріл. При зустрічі німецького солдата євреї мав скидати капелюха. За недотримання такого правила 7 липня 1941 р. ковельчанин Бенджамін Манделькерн отримав удари батою [37].

З усіх синагог міста німцями було спалено 200 звитків Тори. У середині липня 1941 р. почали з'являтися повідомлення німецького командування про добровільне зголошення євреїв на роботу та про залучення учнів та юнацтва до роботи в сільському господарстві [20, арк. 113]. Євреї жили в постійному страху, який навіювали прізвища комендантів міста — Касснер і Мантель (як нацистські убивці вони були засуджені в 1965 р. в Ольденбурзі, Німеччина) [37].

19 вересня 1941 р. місцевий гебітскомісар видав розпорядження про створення підрозділу «єврейської служби порядку» для єврейського населення, куди ввійшло 20 осіб [11, арк. 63]. Євреї-поліцаї носили спеціальну форму, мали зброю і були озброєні гумовими палицями чи дрючками [19, арк. 8].

Серед обмежень, які регламентували життя євреїв були комендантські години [16, арк. 32]. З грудня 1942 р. євреям Ковеля було заборонено «виходити... на вулиці поза дільницею, яка замешкана жидами» за винятком «жидів з посвідками», зупинятися поблизу комендатури, дозволялось вільно проходити бічними вулицями міста протягом: 6.30 год. — 8.30 год.; 12.00 год. — 14.00 год.; 17.00 год. — 18.30 год. [21]. «Жиди, які порушили це розпорядження», карались смертю [23]. На зимові місяці 1942 р. для єврейського населення було встановлено єдину комендантську годину з 19.00 до 6.30 [20, арк. 114].

Юденрат слідкував за переселенням євреїв у гетто, забезпеченням ізоляції євреїв від решти населення міста, сприяв німецькій поліції у проведенні конфіскації єврейського майна, виявлення схованих цінностей, а також сприяв розстрілам євреїв.

На території міста функціонувала ортскомендатура — орган військового управління, яке було комбінованим військово-територіальним органом окупаційного управління, до компетенції якого належали питання як військового, так і господарського характеру. Ортскомендатура ОК I/835 (V) перебувала у безпосередньому управлінні армійського тилового командування групи армій «Південь» і підпорядковувалась ФК № 579 (V), що дислокувалась у Луцьку [1, 125], [9, арк. 12]. З початку 1942 р. в Ковелі розміщувалась ортскомендатура (ОК) II/909 (V) [28, 165], яка замінила попередню.

З метою знищення місцевого населення німецьке командування створило загоны поліції, СД та СС (айнзацгрупи), у складі яких з 14 липня 1941 р. перебував дислокований у м. Ковель 314-й поліцейський батальйон (штаб і 3-я рота) під командуванням Екельна [28, 137]. Головним завданням батальйону була охорона залізничної лінії Любомль—Ковель—Луцьк, яка звелася до масового розстрілу євреїв, що проводилися спільно з оперативними загонами СД та СС.

23 липня 1941р. 314-й поліцейський батальйон Екельна айнзац-групи СС за наказом командира оперативного загону СД провів розстріл членів єврейської громади м. Ковеля [33, 73] — 294 чоловік, а 31 серпня — 88 чоловік [32, 37—38]. Айнзацгрупи мали у своєму складі дрібніші одиниці — айнзацкоманди та зондеркоманди. Спостерігати і фотографувати акції зондеркоманд, розстріли євреїв суворо заборонялося.

У серпні 1941 р. згідно з розпорядженням рейхсміністерства східних земель про адміністративний поділ окупованих областей України, на території м. Ковеля було утворено гебітскомісаріат, який був структурною одиницею генерального округу (Generalbezirk) «Волинь» (центр м. Луцьк), куди ввійшли території Волинської та Рівненської областей рейхскомісаріату «Україна» [6, 25].

Згідно з директивним розпорядженням гебітскомісаріату м. Ковеля від 13 серпня 1941 р.

населення міста було поділене на 4 категорії, відповідно до яких за картками видавали продукти (на одну людину — 2 кг хліба та 200 гр. м'яса) [14, арк. 6]. Євреї були віднесені до третьої та четвертої категорії населення, тому їх норма була вдвічі, а той більше меншою. Непрацюючі особи — інваліди, діти до 14 років, жінки та діти до 3 років зовсім не отримували харчів [2, 237]. У вересні 1941 р., виконуючи постанову Е. Коха «Про врегулювання умов праці та заробітної плати», євреїв почали масово звільняти з роботи, переводити на нижчі посади, брати підписку про безкоштовну працю.

З 5 жовтня 1941 р. представникам єврейської національності було заборонено користуватися поштою, а 15 жовтня — змінювати місце проживання, виїжджати за межі своєї місцевості, користуватися тротуарами, громадським транспортом, залізницею, місцями і закладами відпочинку, проводити кошерний забій худоби. Євреї-лікарі, ветлікарі, аптекарі мали право займатись медичною практикою тільки серед євреїв [19, арк. 8]. Всі покупки на базарах їм дозволялось робити до 10 годин ранку. З листопада 1941 р. євреїв позбавляли власності: закривалися та конфісковувалися їхні ремісничі майстерні й магазини, а майно єврейського населення підлягало конфіскації.

Наказом гебітскомісаріату від 21 жовтня 1941 р. єврейська громада зобов'язувалась сплачувати у казну окремий податок, величина якого щоразу збільшувалась [18, арк. 8]. На початку 1942 р. євреям ковельської громади було наказано здавати кольорові метали (зокрема — вироби з бронзи, міді, цинку), птицю, худобу, ренамент [21]. Життя єврейського населення в окупованому Ковелі ставало щодня важчим, приреченим до знищення.

Навесні 1942 р. становище єврейської громади міста Ковеля ще більше ускладнилося. На шибениці перед базаром щоразу висіли нові жертви. У квітні 1942 р. був повішений М. Фельдман — єврейський м'ясник, що виконував кошерний забій худоби. Для представників єврейської громади міста німецька адміністрація почала створювати гетто, організація яких тривала до 21 травня 1942 р. [30, 31]. Для концентрації синів Давида у двох частинах міста були відведені спеціальні квартали, в яких знаходилось від 19000 до 22000 осіб [31, 33].

На час створення гетто євреям дозволялось самостійно обирати місце переселення та брати з собою тільки документи і найнеобхідніші речі. Решта майна мало залишатися у квартирах євреїв, за збереження якого відповідала жидівська рада. Магазини, власниками яких були євреї, опечатувалися, а майно і товари обліковувалися. Все це не підлягало перевезенню в гетто. За порядок при переселенні, чистоту і безпеку в межах гетто відповідала єврейська рада. Справи поселення, харчового забезпечення і санітарно-гігієнічні умови вирішував жидівський комітет. Чоловікам наказали постригтися і поголити бороди. Євреям заборонили виходити за межі гетто, а представникам інших національностей — заходити на його територію [6, 31]. Напередодні свята Шавуот розпочалася сеградація євреїв, їм заборонили вибирати гетто. Під час розподілу по геттах «люди бігли туди і назад, був шокуючий хаос та безлад, адже були розділені сім'ї і друзі» [37].

У новому місті, недалеко від залізничної станції, було організоване гетто для старих, хворих, немічних людей та дітей, де було зосереджено близько 6 тис. осіб. У «старому місті», поблизу Великої синагоги, неподалік від ринку, «на пісках», розміщувалось гетто для працездатних членів і їх сімей. Тут перебувало близько 8 тис. осіб.

Для забезпечення продуктами харчування євреям дозволялося продавати своє майно, вимінювати його на продукти харчування. У такий спосіб місцеві маклери за безцінь вимінювали вартісні особисті речі євреїв за харчі. Коли торгівля набула помітного розмаху, вона була заборонена так як і проникнення в гетто стороннім особам, за що передбачався розстріл [33, 64]. Окупанти грабували населення гетто, відбираючи у нього найдорожчі речі, цінності та золото, прирікаючи євреїв на напівголодне існування.

Територія гетто була огорожена колючим дротом, який по периметру охоронявся: із зовнішнього боку — поліцією, всередині — юденратом і єврейською (жовтою) поліцією. У двох гетто було зосереджено більше половини населення міста, життя якого регламентувалося наказами гебітскомісаріату. З євреїв-фахівців формувались команди, які залучались до робіт, що вимагали спеціальних знань і кваліфікації, працююче населення формували у команди, які під охороною поліції працювали за межами гетто: на будівництві, розчищенні зруйнованих об'єктів, піщаних кар'єрах Бахова.

Санітарний стан гетто був жахливим: не вистачало їжі і води, поширювались інфекційні хвороби, найбільше — дизентерія, бракувало лікарів. Для напівголодного

існування євреям щоденно та з великим обмеженням видавали 400 гр. сурогатного хліба, позбавляючи цієї норми непрацюючих чоловіків, дітей та жінок. Кожного дня у гетто помирали люди, які перенесли приниження, гвалтування, побори, терор, постійний і виснажливий голод, холод, спеку, антисанітарію. Тим часом у гетто почали доправляти євреїв з сусідніх містечок і сіл. У травні 1942 р. за допомогою двох представників єврейського підпілля з Варшави — Фрумки Плотницької та Теми Шнейдермана, які проникли в гетто, — була створена група опору, однак невдовзі вона була розкрита і страчена.

З 2 по 4 липня 1942 р. всі мешканці з другого гетто були вивезені за межі міста і знищені. З раннього ранку приречених шеренгами вели до залізничного вокзалу, садили на поїзди і відвозили до Бахова, де їх розстрілювали у колишніх польських піщаних кар'єрах [25, 112]. 9 серпня 1942 р. окупаційна влада почала знищення мешканців з першого гетто. Схема вбивства євреїв була проста і цинічна: їх вантажили в автомашини, везли на станцію Вербка, а звідти невеликим малопотужним потягом доправляли в кар'єр до Бахівської гори [23]. Людей розстрілювали з автоматів і гвинтівок. По закінченні кривавої акції трупи сьак-так присипали, що земля рухалася, згадувало подружжя Цьоміків з Бахова. Останні мешканці гетто були знищені 6 жовтня 1942 р.

Після ліквідації гетто юденрати та жовта поліція розшукували євреїв, що втікли з гетто або врятувалися. Така доля спіткала Іцхака Зальцмана, його сестер та ще близько 200 мешканців міста Ковеля [37]. До зими 1943 р. вони переховувалися на горищах, у підвальних приміщеннях напіврозвалених помешкань ковельчан, але були виявлені і приречені до розстрілу на єврейському кладовищі. Перед вироком чоловіків примусили копати яму, до якої підводили приречених на розстріл. І. Зальцмана разом з товаришем залишили її зарити. Поки поліцаї курили, мужні хлопці-євреї накинулися на них з лопатами і зникли [37]. Назавжди в пам'яті жителя с. Городелець Ковельського р-ну С. Мелещука закарбувалася мить розстрілу останніх приречених євреїв м. Ковеля у жовтні 1943 р., що здійснювався на єврейському цвинтарі. Останні поодинокі розстріли євреїв, які переховувались у застінках Великої синагоги, німці здійснили у 1943 році. Серед них була комсомолка Рейчел Фогельман.

Серед тих, хто брав активну участь у створенні гетто, транспортуванні євреїв у бахівські піщані кар'єри, супроводжував колони приречених до місця розстрілу, привласнював собі майно розстріляних та виїжджав для участі в розстрілах євреїв м. Ратне, сіл Озеряни і Сушібаби Турійського р-ну та с.Поворськ Ковельського р-ну, були колишні поліцейські Ковельського шуцманшафтбатальйону В. Лапчук і П. Білогруд [33, 39].

За даними «Історії Голокосту в Україні», за роки Катастрофи на території України було знищено 1 821 748 євреїв, з них — 109000 — на теренах Волині та 18000 на території м. Ковеля. У роки війни було знищено 53% населення міста, 45 % становили євреї [31, 32—33]. Пам'ять про страшну катастрофу нагадує світлина старого єврея у ритуальному вбранні, який обіймає стовп, що міститься у краєзнавчому музеї міста Ковеля. На ньому видніється цифра 18000. Рівно стільки євреїв було знищено у місті Ковелі під час війни.

Чекаючи на мученицьку смерть, євреї залишали свої передсмертні записки рідним, знайомим, близьким та всім людям доброї волі, які здатні оцінити всі звірства нацизму на стінах Великої синагоги. Вони писались олівцями, пальцями, вмоченими у кров, були вишкрябані шпильками та нігтями на різних мовах: на їдиш, польській та російській. Усі вони носять трагіч-

Рейчел Фогельман — одна з останніх жертв розстрілу євреїв у м. Ковелі

Пам'ятний знак, встановлений на місці розстрілу євреїв

*Перл Розенцвейг з Ошке Лернер і Розою.
Всі вони загинули в роки Голокосту*

Гітла та Етла Сегал 1924 р. н. писали: «Умираємо не своєю смертю — від рук варварів. Укривались аж до ІХ.1942 ...нас видали... Тримайтесь. Про рідних ми нічого не знаємо». Засновник єврейської гімназії в м. Ковелі Д. Аврекш перед розстрілом звернувся до місцевого командира поліції Мантейї: «Євреї вічні. Наші люди будуть бачити вашу поразку, яка наближається. Як шкода, що ми не будемо тут, щоб побачити її...» [37].

7 червня 1944 р. радянські війська визволили Ковель. Серед тих, хто визволяв наше місто, був колишній директор єврейської школи сержант С. Н. Грутман. Він був першим серед тих, хто побачив записи своїх земляків на стінах зруйнованої синагоги. У своєму листі до Іллі Еренбурга від 02.12.1944 р. він писав «єврейський Ковель мертвий, і ніколи не воскресне. Тільки спогади про те, що було знайоме., надихне Ковель на життя» [32, с. 128].

Сьогодні неможливо відтворити імена всіх євреїв міста Ковеля, які загинули в результаті Голокосту. Серед загаблих — сім'я Ашки Гринבלата; родина Мордехая Зіви (Ліберзона) — мати, бабуся, дідусь та вітчим, Розенцвейг, Сегал. Копельгерд, що проживала недалеко від залізничного міста на вулиці Новоколейовій (вони були нащадками рабина Ізраїлю Бен-Еліезера — засновника хасидського руху у Ковелі). Таку ж долю спіткали родини Йосефа Вайсброта, що мешкала на вул. Володимирська, 7 та місцевого електрика Х. Йона. Масовому знищенню піддавалися тисячі ковельських дітей, серед яких була 14-річна Р. Гейб (1927 р. н.).

Свої свідчення про сім'ю Вовк, яка була знищена в місті Ковелі під час Голокосту, виклав у своєму романі «Мужність Якова» головний редактор «Toledo Free Press» Майкл С. Міллер. Більш як 70 років розшукає місце розстрілу свого дядька Арона Цигельмана — інженера-електрика Ковельської залізниці, який переховувався разом з сім'єю і був викритий німцями, його племінниця — Сва Бухвальд, яка багато років збирає інформацію, пов'язану з масовим знищенням єврейської громади м. Ковеля.

Після закінчення війни в місто повернулося близько 40 євреїв. Переважна більшість їх виїхала до Польщі в рамках угоди, укладеної в червні 1945 р. між Польщею і СРСР про репатріацію польських громадян. Згодом вони виїхали до Ізраїлю або в інші країни світу. Єврейська община Ковеля перестала існувати. Завдяки людиноненависницькій політиці III Райху зник Ковельський «штетл» — дишкайт, зникла культура євреїв, а мова їдиш втратила більшість своїх носіїв.

Жорстоке відлуння війни свято берегли у своїй пам'яті ті представники єврейської громади, кому вдалося пережити роки Голокост у м. Ковелі. Після визволення міста рідні, знайомі та близькі загиблих вшанували їх пам'ять, а на місці розстрілу поставили пам'ятний дере-

ний характер. Таня Арбейтер 23.08.1942 записала: «Тихіше, вбивці йдуть. Тиша в залі. Чуючи їхні голоси безліч наших сердець б'ються в унісон. Чуючи їхні голоси зупиняються наші серця. Господи, візьми нас у вічність! Але вбивці, безсумнівно, все ще заплатять своєю кров'ю! Як я зможу радіти, якщо я вже в могилі?.. Ще одна година і ще один момент... Прощавай, мій прекрасний світ, світ, для якого у мене не було часу, щоб познайомитися. Я пишу останній раз перед смертю. Якщо хтось виживе, він повинен пам'ятати долю наших братів. Я дивно спокійна, хоча важко вмирати в 20»; 12.09.1942 Перла Клейнер і її брат Йозеф Клейнер записали «Допобачення». 07.09.1942. молоді сестри

Єврейська громада м. Ковеля на місці розстрілу євреїв у 1944 р.

в'яний знак, який на основі рішення облвиконкому (№ 265-р від 24.12.91 р.) замінив обеліск.

Події Голокосту, їх уроки та наслідки повинні бути включені як невід'ємна логічна складова частина до сучасної концепції історії Другої світової війни, загальної концепції новітньої історії України. Недооцінка або замовчування цих подій стоять на заваді повноцінного і глибокого усвідомлення перебігу вітчизняної історії у ХХ ст., в тому числі і історії Волині та Ковельщини. Хто не пам'ятає минулого, приречений на його повторення, а цього допустити неможливо. Тому висвітлення трагічних сторінок Голокосту, усвідомлення уроків Катастрофи єврейства українським суспільством є актуальним на сучасному етапі історичного розвитку української держави та розбудови громадянського суспільства.

1. Альтман И. А. Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941 — 1945 гг./ И. А. Альтман.— М.: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. — 360 с.

2. Альтман М. М. Отрицание Холокоста: история и современные тенденции./ И. А. Альтман. — М.: Фонд «Холокост», 2001.

3. Боротьба із жидобільшовизмом на пропагандистському фронті [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blog.meta.ua/~es1040/Jan2011/?startMessage>

4. Всі станемо в обороні кордонів // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kovel.net.ua/gb/viewtopic.php?f=27&t=6833&start=225>

5. B. Goland «LongWayHome» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kehilalinks.jewishgen.org/kovel/oralhistories.htm>

6. Гончаренко О. Діяльність комендатур вермахту зі створення органів місцевого управління на теренах майбутнього Райхскомісаріату «Україна» (1941 — 1942 рр.) Історична панорама. / О. Гончаренко — Запоріжжя, 2010. — 137 с.

7. Державний архів Волинської області (ДАВО) ДАВО — Ф. 46.- Оп. 1.- Спр. 354. — Арк. 11.

8. ДАВО — Ф. 46. — Оп. 9. — Спр. 354. — Арк. 39.

9. ДАВО — Ф. р-1. — Оп. — 1. — Спр. 114. — Арк. 12.

10. ДАВО — Ф. 31. — Оп. — 5. — Спр. 114. — Арк. 156.

11. ДАВО — Ф. 31. — Оп. — 5. — Спр. 58. — Арк. 63.

12. ДАВО — Ф.-1. — Оп.1. — Спр. 58. — Спр. 156, 192.

13. ДАВО — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 58 Арк. 314.

14. ДАВО — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 314. — Арк. 6.

15. ДАВО — Ф. Р-1, Оп. 1, Спр. 1. — Арк. 95.

16. ДАВО — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 314. — Арк. 32.

17. ДАВО — Ф. Р- 2. — Оп. 2. — Спр. 1. — Аркл. 45.

18. Державний архів Рівненської області (ДАРО) ДАРО — Ф. Р-33. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 8.

19. ДАРО — Ф. Р-33. — Оп. 5. — Спр. 1. — Арк. 32.

20. ДАРО. — Ф. Р-33. — Оп. 5. — Спр. 1. — Арк. 114.

21. Енциклопедія юдаїки. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15092>

22. История Второй мировой войны.

23. Kovel, Kovel, Kowel, , Ghetto — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.judaica.cz/NavBar1.asp?V1=117>

24. Краткая еврейская энциклопедия. — СПб.: Издание Общества для научных еврейских изданий и издательств Брокгауз и Ефрон.: в 11 т. — Т. 4. — Кол. 17 — 21. — 685 с.

25. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине / А. И. Круглов.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. — 208 с.

26. Круглов А. Энциклопедия холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И. М. Левитас. — Киев: Еврейский союз Украины, 2000. — 224 с.

27. Круглов А. «Schießt ihn Tot»: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. / Александр Круглов. — Киев: Еврейский союз Украины, 2007. — 165 с.

28. Левін Дов. Доленосное рішення: втеча євреїв у внутрішні район і СРСР влітку 1941 року. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yadvashem_studies/levin.pdf

29. Benjamin Mandelkern «Escape from the Nazis». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kehilalinks.jewishgen.org/kovel/oralhistories.htm>.

30. Наконечний В. Волинь — криваве поле війни / В. Наконечний — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — 145 с.

31. Наконечний В. Волинь — криваве поле війни. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — 145 с.

32. Неизвестная Черная книга: О Холокосте в оккупированной Германией советских территорий / М. М. Альтман, И. А. Альтман. — М.: Фонд «Холокост», 2001. — 345 с.

33. Орлов Ю. Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ю. Я. Орлов — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. — 250 с.

34. Рябчикова Ф. Антисемітська пропаганда на сторінках газети «Ковельські вісті» (1942—1944) / Ф. Рябчикова // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Ковель і ковельчани в історії Волині. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк, 2003. — 342 с.

35. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне: [історико-краєзнавчий нарис] / Анатолій Володимирович Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.

36. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941—1943 рр.) / Д. М. Титаренко. — Донецьк: Ера, 2002. — 164 с.

37. Штетла: Ковель, Україна. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.shtetlinks>

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ У 1942—1944 рр.

Польсько-українське протистояння ні в якому разі не спричинене етнічною ненавистю двох народів. В свідомості переважної більшості поляків і українців присутні Ісус Христос з його психологічними і духовними мотиваціями до любові, визнання ближнього і навіть ворога свого та творінню добра. Ніщо більше так не підкреслює цієї думки, як власний досвід.

Моя родина Семенюків у тридцятих роках ХХ століття проживала на хуторі Збищах, біля якого за кількесот метрів поселилися поляки і створили колонію Троскоти.

Жили мирно, спокійно, допомагали один одному. Влаштували спільні вечорниці. В початковій школі, яка була збудована поляками неподалік селища Люблинець, навчалися українські діти із с. Клевецька. Навчав дітей мій дядько Олександр, і конфліктів між дітьми або невдоволення з боку батьків не спостерігалось.

Проїшли десятки років. Я одружився. Моїм тестем став поляк. Він і його сестра Олена гарно вписалися в українське середовище. Більше того: тесть успішно працював на керівній посаді у Любешівському райвиконкомі, очолюючи райфінвідділ. У роки війни боровся проти фашистів в українському партизанському загоні.

Знову минули роки, і я став мером міста Ковеля. З владою Холма і з президентом міста Збігневом Байком в мене зав'язалась щира і міцна дружба. Плідно співпрацювали між собою і чиновники нижчих рівнів та бізнесові структури.

У 1997 році на долю моєї сім'ї випали важкі випробування — син потрапив в автокатастрофу у далеких польських Сувалках. І вкотре я відчув руку допомоги від польських лікарів, прокурора, священника от. Зігмунта і навіть поліції та прикордонників.

Таких прикладів дружби, взаєморозуміння і любові між поляками та українцями багато.

Тому й пишу це застереження, щоб ми при всіх обставинах, покаюннях і звинуваченнях завжди відділяли зерно від половини і знаходили істину.

УРОКИ ІСТОРІЇ

Щоб зрозуміти причини конфлікту між народами, необхідно зазирнути за куліси історії і поглянути на себе, щоб відповісти на запитання: хто ми були, є і будемо в цьому вируючому просторі часу.

Етнос — це людська спільнота, яка проживає на компактній території, розмовляє однією мовою, має свою культуру, звичаї, традиції. Етнос або інстинктивно захищає себе, або покійно схиляє голову перед переможцем. Цей природний інстинкт можна спостерігати у двобої двох вожаків-вовків чи собак. Переможений вовк схиляє голову і підставляє своє найвразливіше місце — шию з готовністю до смерті.

Переможець ніколи не вбиває свого противника, і переможеному залишається прилучитися до стада і виконувати волю вожака.

Коли людська спільнота виходить на вищий рівень співіснування, де з'являється духовна потреба, патріотизм, де свідомість працює не на тваринне животіння, а на творіння добра й любові в ім'я ближнього, де проростає милосердя і співчуття, де життя індивідууму наповнене інтересами спільноти, держави, тоді з'являється розуміння нації і народу, «в якого — правди сила».

В який момент історії переможний українець схилив голову перед переможцем, точно невідомо. Знаємо гордовите: «Єстем полякем». Звикли сприймати віковичний «плач Ярославни», так наповнили ген українства ним, що й сьогодні ллемо сльози на свої негаразди.

Погляньмо на 500-літню історію України.

Люблінську унію в 1569 році під тиском короля підписував супербагатий великий князь Волині і України Констянтин Острозький. Щоб зберегти володіння і багатства, прогнули свою шию й інші князі. Річ Посполита міцною удавкою стиснула горло українця — ні дихати, ні говорити. Вживання староукраїнської мови в установах зменшилось до 15% і більше. Спалах опору вилився в протест Северина Наливайка. Якщо вживати сучасні терміни «зачистки», то загони Наливайка дійсно «зачищали» територію Волині від польського завойовника.

Немало пролилося крові як з одного, так і з іншого боку. Національного героя Северина Наливайка четвертували привселюдно на центральному майдані у Варшаві. Мусимо визнати, що у 1597 р. четвертували Україну, приборкували українців страхом.

Майже через сто років на голову українців падає інший ганебний акт, підписаний Богданом Хмельницьким і царем Російським. «Ой Богдане, Богдане, нерозумний сину...», — вигукне в розпачі Тарас Шевченко. Той договір швидко візьме в тісні лещата України і перетворить її на Малоросію. Гетьмана Калнишевського відправляють на Соловки, а в його особі всю Україну замкнуть в темниці, знову із забороною мови, державності. Знищать Козацьку Січ і втягнуть українців у Першу світову війну, а потім — у революцію і громадянську війну.

Двадцяте століття новою гільйотиною повисло над українським самовизначенням і його свободою.

Ризький договір частину України, немовби ласий шматок поживи, кинув у пащеку агресивної і войовничої польської еліти.

За достовірними даними, більше, як сто тисяч поляків, з надзвичайною оперативністю опинились на волинських землях і створили свої колонії. Більшість із них становили шовіністично налаштовані військові осадники. В кожному селі (!) створюються початкові польські школи, в яких навчання ведеться польською. Навчають, в основному, поляки-вчителі. Майже повністю забороняється «хлопська» українська мова.

В містечках, таких, як Ковель, з'являються військові, будуються казарми тощо. Категорично заборонено українців допускати до державної та місцевої влади. Аграрна реформа (парцеляція) найродючішу землю віддала в руки поляків, а неродючу — українцю.

Закономірно, що в рабський ген, який формувався віками, вливалася енергія супротиву. Люд вставав на захист свого ества. З етнічного «стада» він перетворювався в активного суспільно-політичного представника нації.

Вектори КПЗУ та ОУН були спрямовані на боротьбу за своє національне та соціальне визволення.

У 2013 році на рішення Польського сейму «Про етнічні чистки з ознаками геноциду», які відбулись у 1942—1944 роках, комуністи звертаються до польських депутатів з уклінним проханням прийняти ще більш жорстке рішення, тобто визнати ті дії «геноцидом» проти польського населення з усіма наслідками, що звідси витікають.

Фарисейство, зраду ще 2000 літ тому засуджував наш Месія Ісус Христос. Чи був «геноцид» над тими ж комуністами і комсомольцями, свідчать безкінечні факти.

На початку квітня 1934 року польський ексектор за несплату податків силою став забирати у селян Уховецька збіжжя, худобу, реманент і навіть одяг. Уховчани не стерпіли такої наруги і вигнали того із села. Тоді в ніч з 3 на 4 квітня до Уховецька прибуло декілька десятків поліцаїв і, жорстоко поводячись з господарями, позабирали коні, вози, плуги, борони, залишивши останніх без засобів до існування.

Жінок, які захищали своє майно, цькували собаками, били батогами та палицями. Протягом дня заарештували 13 осіб і кинули до в'язниці.

Уховчани під проводом комуністів організували мирну Першотравневу демонстрацію, яка була протестом проти насильницьких дій польської влади. «В листівці зазначено: «Окупаційні власті вирішили без суду і слідства розправитися з організаторами визвольної боротьби в Уховецьку...»

У відповідь агенти дефензиви в ніч на 21 липня 1934 року вбили секретаря райкому комсомолу С. А. Васюту і його батька комуніста А. А. Васюту. Мало хто з уховчан не був на допитах і не зазнав тортур у поліцейських застінках.

Понад 100 комуністів і комсомольців було заарештовано і кинуто до в'язниці.

Хтось із дослідників наголосив: «Геноцид ідеєю ще страшніший за геноцид голодом». І в цьому — велика частка правди. Шкода, що в комуністів відібрало пам'ять. Підступаючи все ближче до епіцентру українсько-польського конфлікту і його витоків, ми переконалися, що виникло протистояння давно, і це була відповідь на приниження, утиски, неволю з боку польського окупаційного режиму. І знову повторимо застереження: режиму, войовничих політиків, а не польського народу.

ПЕРЕДУМОВИ КОНФЛІКТУ

Відомий письменник В. Гроссман у своєму романі «Життя і доля» виводить формулу: «Коли йде накопичення поляризованої енергії мас, то вона мусить десь розрядитися. Коли накопичилась енергія багатотисячного війська, Наполеон, розуміючи можливість катастрофи, спрямував ту енергетичну силу армій і поляків на Росію, передбачаючи поразку.

Гітлер і Сталін довели мілітаризацію своїх держав до стадії кипіння, і вибух стався. Дві різнополярні сили створили вогненне пекло війни. Скільки б хто не перекладав вину на Гітлера чи Сталіна, війна була неминучою. Винуватити вождів потрібно, в першу чергу, за накопичення воєнничої енергії у вигляді повної мілітаризації своїх держав і народів. Тому польсько-український конфлікт — це вулкан, який прокинувся і виплюнув із себе магму зла, крові і смертей. Виник не без участі воюючих сторін і активної маси поляків та українців (Армія АК, армія УПА, польський уряд у вигнанні тощо). Політика — брудна справа (хай мені вибачать політики).

За планами Польського уряду, який знаходився в Лондоні, з Волині мало прозвучати повідомлення про відродження Речі Посполитої. Одним з таких центрів, — стало село Засмики Ковельського району. З негласного дозволу німців поляки в невеличкому селі організували школу навчання вояків Армії Крайової.

Чи мав підстави для своїх дій польсько-лондонський уряд? Звичайно, мав!

30 червня 1941 року радянський посол, академік І. Майський за наказом Сталіна підписав Угоду з генералом Сікорським, який представляв неіснуючу на той час державу Польщу, про те, що СРСР перегляне кордони, які склалися станом на вересень 1939 року. Тобто Волинь і Галичина мали стати знову польськими.

Чи мав би успіх такий проект? Звичайно, що ні. У кримінальних колах існує термін «кидали». Так, Сталін «кинув» польський уряд, використовуючи його в своїх цілях як в боротьбі проти українців, так і проти німців.

Націоналістичні та патріотичні настрої волинян і галичан Сталіну були добре відомі. Відомі вони були й Гітлеру.

Сподіваючись на автономію, «західники» зустрічали чужинців з хлібом-сіллю, а часом — із музикою. Окремі пішли служити в поліцію та місцеві уряди. Це не була зрада. Це були пошук, надія на самовизнання. Зрада якраз була з боку фашистів, які пообіцяли українцям автономну Україну, а в планах мали зробити із довірливого народу рабів.

На відміну від поляків, українські поліцаї швидко прозріли і пішли в ліси, де створили УПА й стали боротись як проти фашистів, так і проти «совєтів».

Поляки швидко заповнили вільну нішу і масово пішли в поліцаї, взявши на озброєння фашистську ідею створення з українців стада рабів.

Так сформувалася вибухова маса, до якої запальник міг піднести будь-хто.

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Комуністи, щоб виправдати мілітаризацію супер-держави, з далекоглядними планами світового панування комунізму швидко зорієнтувались і Другу світову війну, яку розпочали в зговорі з фашистською Німеччиною ще у 1939 році, перейменували на Велику Вітчизняну війну 1941—1945 рр.

Без застережень і сумнівів війна українців, хай з незначною повстанською армією, була Вітчизняно-визвольною. Німці, поляки, «совєти» на цій землі були окупантами.

Немає сенсу розглядати версію, хто в кого стрілив першим. Українець волиняк і галичанин вели вітчизняну війну. Це був фронт без передової. На жаль, цю війну народну, священну політики вміло переформатували в братовбивчий конфлікт і швидко перейменували в «зачистку» та геноцид, а комуністи патріотів зробили «бандитами».

Та мусимо на окремих фактах показати, як просинався вулкан братовбивства. Наведу свідчення тих подій, які яскраво описані в книзі Арсена Матвіюка «Клевецьк — моє село». «Влітку 1943 року під час жнив на полі був убитий Василь Петрович Давидюк — староста села Клевецька (ймовірно, поляками).

Перед Покровою 1943 року група вояків УПА підійшла зі сторони урочища «Горбаха» до польської колонії Троскоти і почали стріляти по польських хатах. Було вбито Адолека Мусялка.

Через декілька днів поляки напали на село і почали вбивати кого тільки бачили. Під час набігів поляки убили: Федоруків — Миколу, Олександра, Мартошку, Василя; Галіїв — Степаниду, Паніарку; Давидюків — Олександра, Гапку, Анну; Баран Олександру, Юхимуків — Тита та Євтуха, Клімука Кіндрата.

В хаті Миколи Федорука стріляли в Любов Трофимівну Семенюк (моя бабуся), але куля пройшла через рот і вона залишилася жива...»

Бабця Люба розповідала, що до хати зайшов Адолек Лісніцький, з яким вони знали, дружили. Вона здивовано запитала: «Адолеку, невжи ти будеш стріляти?» Але той вистрелив впритул і втік із хати.

Свідчення з близьких місць моторошні і в психологічному плані схожі на ман'ячні.

В Люблинці поляк Кримпула прийшов до українця, мешканця села, Ковальчука Кузьми, який був йому кумом, запитав, чи є в нього коні, дістав пістолет і вистрілив, вбивши його. Так само, без жодної причини застрелив дружину господаря Платоніну з малою дитиною на руках, якій розпорів (!) живота. Потім вбив 90-річну матір Кузьми і дочку. 11-річного сина Івана поранив, думаючи, що вбив. Хлопець вижив і розповів про цю трагедію сім'ї. Кримпула забрав коней кума і поїхав у Засмики до аківської боївки. Які дії його були там, можна лишень здогадуватися.

В селі Довгоносах поляк підійшов до хлопців Петрука Міші і Петрука Андрія і застрелив обох, а після пішов на Троскоти. Хлопцям було одному дванадцять років, другому — чотирнадцять.

В людини є внутрішні і зовнішні сторожові «запобіжники», які регулюють її поведінку, зупиняють чи гальмують злочинні вчинки, втримують людське ество у рамках колективного мирного співіснування. Якщо стримуючі «запобіжники» не спрацьовують, то незалежно від нації етнічної приналежності, за вигуком Ісуса на хресті: «Не знають, що творять!»

Українські повстанці, знаючи про провокації і про те, що їм у цій нерівній боротьбі будуть приписувати злочини та вбивства, зрадників України судили судом і тоді виконували вирок. З населенням вели себе гуманно, бо знали, що це — їхня основа виживання.

За пияцтво, мародерство судом карали своїх.

Очевидці розповідають кумедний і повчальний випадок, коли вояки відомого командира сотні УПА Кубіка пограбували якусь сім'ю, він їх запряг у крадене ліжко і ті через містечко Несухойжі, село Заріччя тягли крадене, а той сидів на тій «бричці» і періщив батогом злодюг. В інших випадках такі злочини каралися розстрілом.

Проте полум'я розгорялося по всій Волині. В селах створювалися загони самооборони. У відповідь на спалені хати і вбивства мирних селян українські вояки почали відповідати тим же.

Якщо бій вояків Армії Крайової і підрозділів УПА в районі с. Ворони закінчився нічим, крім вбитих вояків з обох сторін, то польські колонії і українські села спалахували смолоскипом, і жінки, діти та мирні чоловіки ставали жертвами озвірілих і озброєних вояків.

Помста засліпила й очі вояків УПА. У 1943 році підрозділ повстанців ішов через колонію Гай. Польська боївка, яка мала захищати поляків, вбила упівця, що відстав від групи. Такого упівці не могли пробачити. Вони кинулися назад в село. Ті поляки, які не встигли втекти в ліс і заховатися, були вбиті. За свідченням очевидців, загинуло близько 200 осіб польської колонії Старий Гай і Новий Гай.

Через три дні загін поліцаїв-щуцманів з Ковеля прибув у суміжне з колонією село Підліси. Горіли хати в Підлісах і Арсеновичах. Селяни, які не встигли заховатися в лісі, зібралися в хаті Сидоруків. Поліцаї їх закидали гранатами, вбито більше 20 осіб.

Одним рядком нагадаємо про окремі злочини і втрати в результаті протистояння:

— село Гончий Брід — поляками-анівцями знищено 63 українці. Від села залишилося згарище. Поляків газонуло 5 осіб.

— Село Рокитниця — загинуло 22 українці та кілька поляків.

— Село Білашів — вбито 63 українці.

— Колонія Янівка (село Іванівка) — 11 поляків.

— Село Перковичі — 45 українців.

— Село Підріжжя — 16 поляків та один українець.

Мало місце нищення мирного населення з обох сторін в Грушівці, Перковичах, Скулині, Поворську та інших селах. Перелік сіл тільки Ковельського району дуже великий.

Зауважимо, що ці дані зібрані через десятки років після трагедії 1942—1944 років. І багато чого забулося.

Книга автора та упорядника Івана Пущука «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 рік. Ковельський район» видана за сприяння Фонду Ярослава Федорчука, на основі свідчень вимальовує реальну трагічну картину подій того часу.

За даними досліджень, які наведені в книзі, в Ковельському районі було вбито українців:

— поляками з пляцувок — 346 осіб,

— поляками-щуцманами — 43,

— гітлерівцями — 265,

— упівцями — 13 (за зраду),

- червоними партизанами — 19;
- поляків:
- упівцями і кущовими загонами самооборони — 265,
- гітлерівцями — 68,
- невідомими злочинцями — 18,
- червоними партизанами — 7.

Євреїв, розстріляних гітлерівцями в Несухоїжах, Мельниці, Голобах, Поворську та інших, ми в цей список не вносимо. Їх теж сотні і тисячі, такі ж злочинства.

Нагадаємо, що сотні жертв цієї «малої» війни у «великій» війні мали місце на території інших районів.

Загалом загиблих на території Волині на основі даних української сторони складає:
— українців — 8724,
— поляків — 6481.

В цих підсумкових цифрах не внесені жертви від рук фашистів, невідомих, енкеведистів і червоних партизанів та інших.

ПОГЛЯД НА ПОЛЬСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ

Циклон помсти і ненависті, на жаль, в окремих головах без психологічних гальм не зупинився й досі. Заангажовані політикою і своїм «естем поляком», польські дослідники всі наслідки конфлікту приписують українській стороні, при цьому завищують кількість жертв у рази.

Найбільше постралося подружжя Владислава та Єви Семашків. У своїй книзі: «Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939 — 1945. — T. I. Warszawa. 2000».

Наприклад, Семашки, спотворюючи реальні втрати у колоніях Старий Гай і Новий Гай, виписують цифру 600 загиблих. Хоч добре відомо, що в тих колоніях жило набагато менше поляків. За даними ДАВО, 1940 рік, поляки проживали на 52 об'єктах і по 12 осіб в одній сім'ї аж ніяк не було. Зважмо й інше, під час нападу на колонію частина поляків розбіглася і сховалася в лісі чи в інших місцях.

За даними тієї ж книги, в Мельниці загинуло 105 поляків і 2 українці. За Семашками у Грушівці — 30 поляків, в Іванівці (Янівці) — 50—51 поляк, Перковичах — 12 поляків, Кричевичах — 20 (хоч жертв поляків тут не було), Світлому — 24, Ситовичах — 14, Битні — 22, Жмудчому — 52, Поворську — 29, українців — 1 і т. д., і т. п. Всі ці цифри перебільшені в рази, що стосується жертв польської сторони, і занижені щодо вбитих українців аківцями та польськими поліцаями і не витримують критики.

Оминаючи реальні жертви зі сторони українського населення, польські історики свідомо викликають озлоблення з боку як польських політиків, так і багатьох поляків—ортодоксів.

Історія вчить, що в таких конфліктах, протистояннях у викривленому поданні інформації випадковостей не буває.

Спланована і цілеспрямована акція проти українців простим полякам ніяких дивідендів не принесла. Але є сили як у Польщі, так і поза нею, які хочуть, щоб Україна не приєдналася до Євросоюзу. Є такі сили і всередині самої України.

Тому тим політикам, які брязкають словесною зброєю, потрібна аргументована відсіч.

З ВУСТ ВІДОМИХ

«Найбільша брехня демагогами швидко перетворюється в правду, а істинна правда — стає брехнею», — стверджують французи.

Цю тезу на практиці втілював у життя пропагандист Гітлера — Гебельс. Цей прийом успішно використовували комуністи протягом всього свого панування над умами людей.

148 депутатів Верховної Ради від регіоналів, комуністів і окремих позафракційних підписали звернення до сейму Польщі, в якому йдеться: «визнати волинську різанину ОУН—УПА геноцидом щодо польського населення і засудити злочинні діяння українських націоналістів».

Ні в рішенні польського сейму, ні в зверненні ні слухом, ні духом не згадується «геноцид» поляків, аківців, шуцманів щодо українського мирного населення.

Щоб зрозуміти велику брехню, спробуємо поглянути на польсько-українське протистояння очима відомих істориків, дослідників, вчених, журналістів і, навіть, священиків.

Микола Онуфрійчук, голова Волинського обласного громадсько-культурного товариства «Холмщина»: «...протиборство проти українців на території істинно українських земель — Холмщини — почалося ще задовго до липня 1943-го року, яким датується початок Волинської трагедії. Українське село Пасіка було знищено польськими боївками ще 1942 року, а його мешканці, які вижили, були вбиті в Сагрині. Того ж 1942-го знищили і село Майдан—Сопотівський, а проти української інтелігенції, священиків, навіть більш-менш освічених людей, громадських активістів українського походження почалися репресії ще 1941 р., тому в цьому є документальне підтвердження».

Олександр Палій, історик: «За даними більшості істориків, кількість цивільних жертв поляків та польських національних загонів унаслідок кровопролиття на Волині 1943—1944 рр. становить 35—50 тисяч, а цивільних українців та вояків українських національних загонів — до 25 тисяч».

«А ще раніше у міжвоєнний період на Волинь почали масово завозити польських «осадників»-колоністів, серед яких — солдати у відставці, офіцери польської армії, яким польська влада безкоштовно роздавала землі, всіляко наголошуючи на вищості колоністів над місцевим населенням. Зрештою, чи багато знайдеться святих людей серед будь-якої національності, які стійко стримаються від помсти, коли на власні очі бачать жертви своїх земляків...»

Ігор Лосев, публіцист: «Маю зізнатися, що раніше я був більш високої думки про польську національну свідомість, вважаючи її європейською, критичною й об'єктивною. Не лише «аківці», а й польські доктори історії віщали з телеекрану, що вбивства 1943-го поляків — це страшний злочин, а вбивства українців — це «справедлива акція відплати». «Якось, лежачи на дивані біля вікна, випадково почув цікаву бесіду між хазяйкою мого брата (полькою) та її онучкою. Річ у тім, що одна з дочок хазяйки вийшла заміж за українця Івана. Внучка—десятикласниця — запитала: «Бабусю, а чому ти дядька Ваню називаєш мужиком?» Відповідь: «Ну як же? Ми — поляки, а вони — мужики». Онучка: «Бабусю, але ж усі люди рівні». Бабуся: «Правильно, дитино. Усі люди рівні: й поляки, й мужики». Ця розмова дала мені для розуміння польсько-українських стосунків більше, ніж безліч наукових монографій. «...потрібно завжди мати відповідь на камінь за пазухою у «друзів, братів, добрих сусідів». Адже, окрім німецького «Drang nach Osten», був ще й польський «Марш на Схід»».

Олександр Гогун, публіцист: «...у дослідженнях українсько-польського конфлікту ще недостатньо чітко прописана та проста закономірність, що мало не будь-яка міжетнічна або міжрелігійна різанина відбувається унаслідок не уможливлених конструктивних політичних керівництв, і не як наслідок безкінечного ланцюга насильства», а в результаті масової ненависті «око за око» (сумнівна теза. Автор).

Ігор Юхновський, академік: «Я, маючи відношення до створення Української незалежної держави, глибоко жалкую і прошу вибачення у поляків за дії українців, і пробачаю поляків за їхні дії проти українців. Але виникає здивування: вибачення і пробачення вже зробили наші президенти, то чому ми повертаємося до тих подій. Чому це роблять у Польщі? Не дай, Боже, це почнуть повторювати в Україні. На Україну здійснюється шалений агітаційний і політичний тиск як з боку Росії, так і низки Європейських держав».

Наталія Малімон, кореспондент газети «День»: «В обох народів, які Божою волею приречені бути сусідами, були і Каїни, котрі вбивали свого ближнього, і Авелі, які любили свого ближнього, як Господь заповів. Тому і виступ депутата Європарламенту від Польщі Павла Ковалю про те, що у Європі не хочуть «Каїнового сліду» учасники акції громадського вшанування невинних жертв обох народів сприйняли як заклик простити, попросити каяття за минуле, бо без того не буде майбутнього».

Отець Георгій (Гуляєв), прес-секретар Донецької єпархії УПЦМП: «Передусім, слід сказати, що Православна церква не робить поляризації країни на Захід і Схід... Не можна допустити, аби в майбутньому сталося те, що було 70 років тому на Волині. Українська Православна Церква в особі Митрополита Володимира виступила із зверненням про те, що церква підтримує любов до Батьківщини і національної культури, але застерігає від таких гріховних явищ, як ксенофобія, почуття національної винятковості і міжетнічної ворожнечі».

ВОЛИНЯНИ ЗАПЕРЕЧУЮТЬ

Зважаючи на вищесказане, я ще раз хочу підтвердити свою суб'єктивну думку про те, що українсько-польський конфлікт не був спричинений етнічною ненавистю. Це підтверджується і тим, що в багатьох селах Ковельщини під час тої локальної різни ук-

раїнці і поляки мирно співіснували і не раз рятували один одного. Ще і ще раз повторюю: вогонь братовбивства запалили польські політики-шовіністи, урядовці-ортодокси.

Не витримує критики звинувачення комуністами вояків УПА в «зачистці території» і «геноциді проти поляків».

Ця внутрішня п'ята колона в парламенті є «зрадниками України», як влучно висловився перший Президент Леонід Кравчук. Вони хочуть стати першими і знову загнати українців до великої російської стайні з колючим дротом, диктатурою. Більше того, ці «зрадники» в своїй більшості не є української національності, тому і не дивно, що любові до Батьківщини-України в них не було, немає і не буде.

І саме на такий «камінь за пазухою» має бути конкретна відсіч.

І хоч депутати Верховної Ради Рішення Польського сейму не засудили і лишили поза увагою, свою позицію висловила Волинська обласна рада.

У Зверненні йдеться:

«Ми, депутати Волинської обласної ради, засуджуємо прийняту Сенатом та Сеймом Республіки Польщі антиукраїнську шовіністичну резолюцію з приводу подій 1943 року на Волині.

***

Базуючись на недостовірних тенденційних джерелах, окремі польські політики нав'язують нам власну версію подій на Волині, яка покликана дискредитувати право українців на власну державу.

***

Національно-визвольна боротьба українців за створення власної самостійної держави на своїх етнічних територіях жодним чином не могла бути геноцидом.

***

У Заяві Сенату немає жодної відповіді, чому польські військові формування «воювали за свою батьківщину на територіях, які ніколи не були польськими. Заява не згадує про українців, полеглих від рук польських військових організацій під час протистояння 1940 р.

***

Завдяки активним діям українцям вдалося захистити від спалення польськими військовими загонами сотні волинських сіл, а волиняни уникали долі українців, які стали жертвами операції «Вісла».

***

Важливо зрозуміти, що немає однозначного погляду на спільну трагічну історію України і Польщі. Треба мати людську велич та політичну далекоглядність, аби переступити через історичні й особисті кривди і замість помсти вдатись до прощення і примирення.

Прийнято на засіданні 20 сесії облради шостого скликання 15.07.2013 р.

З НАМИ БОГ

Один мудрець сказав: «Хто знає історію свого народу, той не може бути дурнем». Я би від себе доповнив — хто навчений історією, усвідомлюючи приналежність народу до світової спільноти на принципах рівноправності і несучи в серці незборимий дух свободи і волі, той стане над конфліктом, захистить себе і простить ворога.

Такий світ, така наша доля. Ми були затиснені, принижені і битими не раз, але вистояли. І сьогодні мусимо, стиснувши зуби, вистояти і перемогти. Птах Незалежності нарощує крила до лету. Вірно — ми народ обраний, а не званий, і з нами Бог.

---

1. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років, Ковельський район. — Луцьк, 2011 р.

2. Арсен Матвіюк. Клевецьк — моє село. — Борислав, 2002 р.

3. Тарас Шевченко. Поетичні твори. Т. 1. — Дніпро, 1984 р.

4. Наталія Яковенко. Нарис історії України. Критика. — Київ, 2006 р.

5. Україна — Польща: важкі питання. Т. 1, 9. — ВМА «Терен». — Луцьк, 2004 р.

6. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років, Волинська область. — Луцьк, 2012 р.

7. Газета «День»: № 80 від 15.05.2013 р., № 130—131 від 26.07.2013 р., № 117 від 09.07.2013 р., № 125—125 від 19.07.2013 р.

8. Газета «Вісті Ковельщини» від 23.07.2013 р.

УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ НА КОВЕЛЬЩИНІ В 1942—1954 РОКАХ

Минуло багато років з того часу, як завершилася Друга світова війна, котра забрала мільйони життів українців. Це був найбільш жорстокий, підступний і кровопролитний період, який запам'ятало людство. Драматичними по характеру і трагічними за своїми наслідками були для українців воєнні і повоєнні часи, коли вони змушені були обороняти свою землю від зазіхань з боку Німеччини, Радянського Союзу і поляків.

Великими жертвами заплатила Волинь, як і Галичина, Буковина й Берестейщина, за пізнання в 1939—1941 рр. правди про «національну за формою» і «соціалістичну за змістом» УРСР. Виявилося, що це була та «українська» республіка, де українців першими брали на допит, катували по тюрмах, розстрілювали, висилали до Сибіру. Це та «українська» республіка, де було вимордовано або морально знищено правдивих носіїв українського духу, національної творчості, а замість них виховано отих «непомнящих родства» коваленків-блейвасів, котрих послали на Волинь знищувати свідому молодь, випікаючи гарячим залізом її національне почуття й витворюючи з них сліпих рабів московської комуни [14, с. 48].

Боротьба національно-визвольних сил України, щоб не бути стихійною, повинна мати свого організатора і керівника, який би забезпечив не лише керівництво, сприяння своєчасним виступом, а був і гідним керівником та натхненником. Виконати це завдання могла лише єдина в ті часи чинна самостійницька організація на українських землях — Організація Українських Націоналістів (ОУН). Лише націоналізм здатний був підняти, відродити в ті часи націю, забезпечити її стабільний розвиток і процвітання [5, с. 33].

Перший удар Німеччини по Радянському Союзу прийняла Західна Україна. Місцеве населення відразу ж побачило справжнє обличчя гітлерівського нацизму, який не рахувався з економічними, національними інтересами українців. Саме така політика окупантів викликає справедливий спротив українського народу. У багатьох місцях вибухають стихійні бунти проти загарбників. У травні 1942 року провідник ОУН на Костопільщині просить у Головного Проводу дозволу організувати партизанський загін, який би охороняв місцеве населення від німецьких насильств та грабунків. На денний порядок ставиться питання про необхідність створення українських збройних сил.

Перші збройні формування виникають стихійно у волинських і поліських лісах ще у 1941 р. під такими назвами УПА «Поліська січ», якою командував М. Боровець (псевдо — Тарас Бульба), «Поліське лозове козацтво» та ін. Пізніше ці військові об'єднання отримають спільну назву — Українська Національна Революційна Армія (УНРА). В народі їх називали бульбівцями або бульбашами.

З осені 1942 р. на Поліссі і Волині під егідою ОУН (бандерівського напрямку) планомерно і організовано створюються збройні загони, які приймають назву УПА. Перший відділ УПА сформував на Поліссі в жовтні 1942 р. Сергій Качинський (псевдо — Остап). 30 травня 1947 р. Українська Головна Визвольна Рада проголосила 14-те жовтня 1942 р., на який припадає і козацьке свято Покрови, офіційною датою народження УПА [6, с. 18].

Початок 1943 року ознаменувався швидким піднесенням українського повстанського руху, зростанням рядів УПА. Дошкульним ударом по окупантах був перехід в ряди УПА всієї української поліції. На Волині та Поліссі вони перейшли з повним озброєнням, захопивши частину боєприпасів. Сильною стороною УПА було те, що вона могла спиратися на розгалужену мережу ОУН, яка мала підтримку широких мас населення, а також те, що в її створенні серцевиною стали старшини попередніх українських військових формацій [5, с. 72].

Українська Повстанська Армія дуже швидко стає всенациональною, всенародною

армією, єднаючи під своїми прапорами симпатиків різних партійно-політичних концепцій. Основним завданням УПА була оборона українського населення [5, с. 69].

Територіально УПА ділилася на 3 групи. На зламі 1943—1944 років територія діяльності УПА поширювалася на три краї, або генеральні воєнні округи (у системі територіального поділу мережі ОУН і «запілля»), а саме: група УПА-«Північ» (охоплювала Волинь, Західне Полісся, Житомирщину, північно-західну Київщину; командир — Дмитро Клячківський), група УПА-«Захід» (охоплювала територію Галичини, Карпат, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Грубешівщини, Томашівщини, Любачівщини; командир — Василь Сидор), група УПА-«Південь» (охоплювала територію сучасної Хмельницької, Вінницької, частково Черкаської та Кіровоградської областей; командир — Василь Кук). На основі окружної групи УПА «Тютюнник» (яка входила до складу крайової групи УПА-«Північ» й оперувала на теренах Житомирщини) планувалося розгорнути нову крайову групу УПА-«Схід» із завданням діяти на території Чернігівського й Сумського Полісся [16, с. 334].

З початку 1943 р. терени Волині і Полісся були поділені на дві воєнні округи (ВО): Північно-західну «Турів» і Рівненську, які в основному співпадали з Волинською і Рівненською адміністративними областями. До них входили заселені українцями райони Полісся, що знаходяться тепер у складі Білорусі. Навесні Рівненська округа була ще розділена на Північну ВО (криптонім «Заграва») командир «Дубовий» і Південну ВО (Кременецьку) — командир «Еней». Пізніше була створена Східна ВО для Житомирської й Київської областей, де керівником був «Верещака» [9, с. 18].

В лютому 1943 р. крім відділів Остапа й Коробки діє на терені Полісся й Волині три нові сотні УПА: сотня командира Дороша, сотня к-ра Крука і сотня к-ра Гонти. В березні 1943 р. до УПА переходить багато станиць української допоміжної поліції. Завдяки тому, згадані сотні перетворюються в курені, крім цього повстають нові сотні й курені УПА, як от: курінь командира Голобенка з трьома сотнями (сотня к-ра Байди, сотня к-ра Кубіка й сотня к-ра Залізняка), курінь к-ра Шуки, курінь к-ра Яреми. Цілість приймає офіційну назву УПА-Північ, головним командиром її стає Клим Савур-Охрім, Провідник ОУН на Північно-Західних Українських Землях (правдиве прізвище Роман Клячківський; згинув в бою з більшовиками на Оржівському Хуторі, Клеванського району, Рівненської області в дні 12 лютого 1945 р.) [13, с. 36].

Структурно Військова Округа «Турів» поділялася на: загін «Озеро» (Ковельська округа ОУН), командир «Рудий», до якого входили 1-й курінь «Стохід», курінний «Назар — Крига»; 2-й курінь «Буг», курінний «Павлюк — Лисий», 3-й курінь «Тур», курінний «Голубченко»; загін «Котловина» (Луцька округа ОУН), командир «Рубашченко», 4-й курінь ім. Коновальця, курінний «Рибак», 5-й курінь ім. Б. Хмельницького, курінний «Орел», 6-й курінь «Погром», курінний «Мороз»; загін ім. Богуна «Січ» (Володимирська округа ОУН), командир «Сосенко», 7-й курінь, курінний «Бескид», 8-й курінь, курінний «Остап», 9-й курінь, курінний «Голуб» [17, с. 55].

Північно-західну ВО «Турів» очолював командир «Рудий» (справжнє прізвище Юрій Стельмащук). Походив він з Луцького повіту і ще з гімназійних часів був активним діячем ОУН. Вік — близько 30 років. Він мав великий організаційний хист. Його любили і поважали як старшини, так і рядові вояки [9, с. 18]. В вересні 1943 р. ВО «Турів» і ВО «Заграва» було злучено в одну оперативну групу «Лісова Пісня». Її командиром став сотник Дубовий [13, с. 200].

За дорученням проводу ОУН на початку березня 1943 року організував перехід до лав УПА всієї української міліції Ковеля. При відході з міста під керівництвом Олексі Шума звільнено всіх в'язнів тюрми, а також невільників з табору полонених. Усі, хто за ним пішов на так звані Скулинські хутори 28 березня 1943 року, склали першу на Ковельщині сотню УПА «Стохід». Її командиром став «Вовчак».

Відділи округи ділилися на два загоони — північний і південний, що з огляду на терен і противника трохи різнилися організацією і завданням. Північним загоном безпосередньо командував командир округи «Рудий», на півдні округи — його заступник «Вовчак». Однією з найвидатніших військових операцій, що була здійснена за безпосередньої підготовки та участі в ній «Вовчака», є замах на німецького генерала Віктора Лют-

це. Зайнятися «долею» улюбленця Гітлера провід доручив молодому та здібному командирові «Вовчаку». Після кропіткої розвідувальної роботи 15 травня 1943 року спецзагін УПА «Помста Полісся» під особистим командуванням Олексія Шума зробив засідку на шляху Ковель — Брест неподалік села Кортеліси. У результаті вдалої засідки та короткого, але запеклого бою було ліквідовано шефа німецьких штурмовиків генерала Лютце разом з його штабом.

«Вовчак», здібний бойовий старшина, командував багатьма серйозними військовими операціями УПА проти німців і більшовиків. Зокрема, він керував триденним боєм з німцями та польською допоміжною поліцією під селом Радовичі Ковельського району 8—10 вересня 1943 року. Це був один з найбільших відомих боїв УПА з німцями та їхніми посіпаками на Волині. Як відомо, німці з поляками підтягнули туди свої найкращі сили з добре укріпленого залізничного вузла Ковель. У тому бою брали участь дев'ять сотень УПА, тобто понад 1000 повстанців, а з німецького боку близько 2000 гітлерівців, яких вогнем підтримував бронепοїзд. У бою з групою «Вовчака» німці втратили 208 убитих та багато поранених. Було пошкоджено також ворожий бронепοїзд. Німецька поразка під селом Радовичі не на жарт наполохала німецьку адміністрацію міста Ковель, де було введено особливий стан. Німці, як розповідають очевидці, німецька адміністрація та їхні прислужники — польська поліція панічно боялися та очікували штурму залізничного вузла Ковель відділами УПА. З боку УПА в бою під Радовичами тоді загинуло 16 вояків, яких з повстанськими почестями поховано на Володимирщині.

Слід зазначити, що цьому видатному бою передувала ще одна важлива військова операція, підготовку та здійснення якої очолював командир «Вовчак». Це була акція з ліквідації так званої «пляцувки» — добре укріпленої військової бази у с. Засмики польських шовіністів-бойовиків. Зброю їм щедро надавали диверсійні загопи НКВД. Озброєні до зубів поляки систематично здійснювали зі своєї бази Засмики набіги на навколишні українські села, залишаючи після себе трупи українців, включаючи жінок та дітей, згарища українських сіл, хуторів, храмів. Окрім того, в разі наступального бою під Радовичами саме з бази Засмики слід було очікувати німецько-польського удару в спину українським повстанцям. Тому командир «Вовчак» за допомогою трьох куренів УПА та однієї артилерійської вишкільної сотні рішучим штурмом ліквідував це небезпечне гніздо польських фашистів [8, с. 8].

Ще одним військовим підрозділом повстанської армії на Ковельщині був курінь «Голобенка». Він був добре організований і загартований у боях. Командував куренем курінний «Голобенко», пізніше «Острізький». Курінь «Голобенка» влітку 1943 року був переведений з Ковельщини у Колківський район. Невдовзі він прибув на місце свого виникнення. Сотні куреня розмістилися навколо Ковеля для оборони рідних сіл. Досить значні сили, які склалися з німецької поліції, жандармерії й різнонаціональних поліцейних відділів, з яких виділялась своєю жорстокістю польська поліція, почали систематично дошкуляти повстанцям. Ці сили мали у своєму арсеналі танкетки, кілька бронепοїздів, розвідувальні літаки, озброєні кулеметами (скорострільними) та могли скидати бомби. Основним завданням цих потужних сил були і боротьба з УПА і, особливо, грабування збіжжя та худоби.

Окрім жорстокої дисципліни, декому вистояти у багатьох боях допомогла моральність і дух волі та дружби. В курені «Голобенка» були сотні «Гонти», «Князя», «Розважного», «Крилатого», «Кубіка», наповнені славними синами і доньками України [9, с. 13—15].

13 травня 1945 р. полк ВВ НКВД здійснив облаву на Скулинський ліс (Ковельського району), де наскочив на повстанчий відділ «Кубіка». У висліді короткого бою повстанці втратили 6 козаків вбитими й 2 пораненими [14, с. 540]. Саме ця сотня обороняла в листопаді 1943 року село Облапи від німців. «Кубік» дав розпорядження 3-й чоті зав'язати бій з німцями і робити мнимий відступ у бік озера. Відчувши перевагу, німці ввійшли в азарт і почали переслідувати повстанців. У цей час перша чота зайшла збоку, а друга пішла в обхід, щоб відрізати німцям відступ. Останні потрапили в перехресний вогонь першої і другої чот, запанікували, почали безладно втікати, залишивши на полі трофеї: три міномети, три кулемети МГ, багато автоматів. Бій був блискавичний і успіш-

ний. Тривав близько 20—30 хвилин. Село залишилося непограбованим. «Кубік» отримав подяку від «Рудого» за успішну акцію. [9, с. 17—18]. Оперативна група повстанчого куреня «Кубіка» займалася і диверсіями на залізниці. Так, в першій половині травня 1945 р. вони висадили в повітря на лінії Брест — Ковель три потяги і один бронепотяг [14, с. 567].

3 серпня 1945 р. біля с. Облапи Ковельського району районний провідник з боївкою зробив засідку на шосе Ковель — Берестя. Коли наблизилася фірманка, на якій їхало 5 більшовиків, по ній відкрили вогонь, внаслідок чого було вбито 1-го лейтенанта, 2-х рядових більшовиків та 1-го стрибка. З огляду на зближення більших сил більшовиків боївка без втрат відступила. Чергова засідка біля Облап відбулася 7 серпня. Цього разу боївка під командою «Бунтаря» обстріляла автомашину з радистами урядового зв'язку НКВД [14, с. 545]. Наступні бої повстанців на Ковельщині датуються вереснем 1945 р. 19 вересня боївка «Бунтаря» зробила засідку на шосе в околиці Облап. В результаті вони обстріляли і спалили авто, вбили секретаря райпарткому Любешівського району та поранили одного більшовика. А 20 вересня на околиці с. Мислина група повстанців розбила вантажівку, вбили першого секретаря райкому КП(б)У [14, с. 555]. 16 грудня 1945 р. на хуторах поблизу с. Облапи боївка «Бунтаря» робить засідку на більшовиків, що їхали фірманками в ліс. Після перших же пострілів більшовики повтікали і залишили повстанцям дві пари коней з возами, один кулемет Д. Т. і 2 кріси [14, с. 556].

Характерною є спецоперація НКВС 17 січня 1954 року щодо ліквідації боївки «Ярого» (його криївка розміщувалась у багатолюдному селі Буцин, де була МТС, а поруч дорога Ковель — Брест). Запідозрили сторожа Миколу Лабнюка. Зокрема його дружина часто їздила за покупками в Ковель, а син брав у бібліотеці багато книг. За свідченнями Антоніни Іванівни Бодюк, що працювала в той час вчителькою. Штурм розпочався зранку кулеметною стріляниною. Військові трьома колами оточили хату Лабнюків, повстанці відстрілювалися. Під прикриттям диму надвір вискочило троє чоловік. Одного одразу застрілили біля хати. В будинку, який був охоплений полум'ям, залишилася жінка й з кулемета обстрілювала енкаведистів, щоб дати можливість іншим врятуватися. Вона там і загинула. Двоє інших пробивалися до лісу відстрілюючись, але їх було поранено й, щоб не потрапити в руки ворогу, вони застрілились.

Після цього трупи повстанців були завезені в село для опізнання. Зокрема серед вбитих були: Василь Сементух «Ярий» з села Облапи Ковельського району, Степан Балецький «Живий», «Ярема», Віра Королук та Олександр Карпук з Нищів Старовижівського району [1, с. 28].

ОУН-УПА боронила права свого народу. Влітку 1948 р. упівці провели масові акції проти запровадження колгоспів на території Волинської області. Було спалено колгоспи в таких селах: Первіччя і Городище (район Луківці), Доротище (р-н Ковель), Гупали і Запілля (р-н Любомль), Потапи (р-н Головне), Дубечне і Кримне (р-н Заболоття), Ратне, Бузаки, Хотишево, Черче, Височно і Прохід (р-н Ратне), Синове, Замшани і Мизове (р-н Стара Виживка), Тоболи і Ворокомле (р-н Камінь-Каширський) [6, с. 107].

Медична і санітарна служба в УПА, як і в кожній армії, відіграла дуже важливу роль. Перший досвід організації медичної опіки в УПА здобула на Волині. На початку 1943 року, коли збільшилась кількість боїв і зросла кількість поранених, підпільні шпиталі влаштовували в селах, далеко від німецьких гарнізонів, а в окремих випадках відкривали і в лісах. У медично-санітарній системі УПА працювали не лише українські лікарі, а надавали медичну допомогу українським повстанцям лікарі й інших національностей. Це були євреї, поляки, словаки, росіяни [5, с. 85—86]. Із протоколу допиту лікаря відділу УПА під командуванням «Сосенка», котрий діяв і на Ковельщині Варм Шая Давидовича ми довідуємося, що повстанці розташовувалися по селах, захищали населення від нападів німців, поляків, червоних партизанів. Окрім того, лікар подає інформацію про курінь «Голубенка», який в кінці березня передислокувався в Порицький район, а в кінці травня перейшов за річку Буг неподалік м. Сокаля і весь час рейдував по Холмщині, не затримуючись на одному місці більше тижня. Потім отримав наказ перейти фронт і повернутись на Волинь. Перейшовши річку Буг, вони рушили в напрямку Рожищ, потім повернули в бік Ковеля і мали йти на Колківські ліси [5, с. 91 — 92].

Про учасників минулих подій, що відбувалися на терені нашого краю, можна розповідати багато. Складний, тривожний тоді був час. Все це пережив Василь Тарасович Мельничук, колишній зв'язковий УПА. У лютому 1944 року разом з кількома односельчанами іде в сотню «Докторенка». Пізніше перекидається в сотні «Лиманюка» і «Кубіка». Відразу по зарахуванню юний запрудівець проходить тримісячні вишколи у скулинському лісі. Ходили повстанці по продукти для табору у Сошичне, Нуйно, Тойкут та інші села. У вересні 1944 року військові формування УПА, котрі перебували у районі Скулин—Гішин—Стовбихівка почали оточувати радянські окупанти, підкріплені новими силами. Аби прорватися крізь вороже кільце, сотні були поділені на менші відділення. Успішно виконавши цю операцію відділи УПА відійшло до села Великий Обзир [2, с. 3].

У 1945—1946 роках в лавах повстанців перебувала уродженка села Колодяжне Олена Ващук-Балак. Вона разом з іншими односельчанами допомагала воякам УПА одягом, бинтами, продуктами харчування [3, с. 6].

1944 рік знаменував початок боротьби Марії Тещук за незалежну Україну в лавах УПА. Місцевим організатором був вояк на псевдо «Ярий», а завербував Марію Іванівну, пізніше «Кучеряву», «Ліду» товариш «Сивий». З подругою вона збирала по Облапах, в яких і мешкала, ношені лляні сорочки на бинти, вовну. Потім пряли, в'язали безрукавки, шили форму повстанцям [4, с. 6].

Один із останніх боїв повстанців з енкаведистами на Ковельщині відбувся 30 жовтня 1953 року на хуторі Вигін за 1,5 кілометри на північ від села Селець (сучасне Сільце) Голобського району. В господарстві Степана Гетьманчука знаходилося укриття — схрон, причому замаскований за подвійними стінами, де за показами агента мали переховуватись давно розшукувані не хто інші як сам районний провідник «Хома» та його заступник «Степан». В нерівному бою з 20-ма енкаведистами загинули провідник Турійського району Григорій Грушевець і його заступник та побратим по боротьбі Степан [7, с. 4].

Націоналізм же є природним. Він існує стільки, скільки існує людство. Якась внутрішня енергія організувала людей, пробуджувала до створення держави, породжувала любов до власної землі, давала поштовх до творення культури, духовних і моральних цінностей. Назва цієї енергії-сили — націоналізм. Без націоналізму, без національної свідомості суспільство всебічно загниватиме.

-
1. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині / Я. Антонюк. — Луцьк: Волин. кн., 2007. — 176 с.
  2. Вітрик Р. Доля повстанця // Вісті Ковельщини. — 2008. — 28 лютого. — С. 3.
  3. Вітрик Р. Повернення із забуття // Вісті Ковельщини. — 2007. — 4 вересня. — С. 6.
  4. Вітрик Р. Свідомий вибір «Кучерявої» // Вісті Ковельщини. — 2007. — 14 серпня. — С. 6.
  5. Дмитрук В. Вони боролися за волю України (Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941—1956 рр. за матеріалами Волині та Полісся). — Т. III. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 404 с.
  6. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук. — Тернопіль, 1991 — 61 с.
  7. Кричильський С. Бій на хуторі Вигін // Волинь — Рівненський обласний народний тижневик. — 2012 — 10 листопада. — С. 3.
  8. Кричильський С. Помста Полісся // Кримська Світлиця. — 2004. — 30 квітня. — С. 7.
  9. Лавренко Я. Я. Боротьба на Ковельщині за незалежність української нації. — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. — 132 с.
  10. Літопис УПА. Том 2. Торонто-Львів: Видавництво Літопис УПА, 2001. — 723 с.
  11. Літопис УПА. Том 29. Торонто-Львів: Видавництво Літопис УПА, 1999. — 331 с.
  12. Літопис УПА. Том 32. Торонто-Львів: Видавництво Літопис УПА, 2001. — 582 с.
  13. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942—1952. / Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен). Підготував до друку Михайло Стасюк. — Львів: Книгозбірня «Просвіти», 1991.
  14. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939 — 1955. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.
  15. Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. — 816 с.
  16. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. (Збірка документів). Частина перша. — Б.м.в.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1957. — 452 с.
  17. Ців'юк Д. Про друзів і ворогів України. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2006. — 368 с., з іл.

ПІДПІЛЬНА ЮНАЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «СОКОЛИ», ЩО ДІЯЛА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В м. КОВЕЛІ НА ВОЛИНІ

У роки Другої світової війни 1939—1945 рр. в м. Ковель Волинської області діяло юнацьке національне патріотичне підпілля. До складу гурту належали школярі СШ № 3 м. Ковеля. У ті часи приміщення школи знаходилось на вул. Маціївській (нині Модеста Левицького). Свою назву — «Соколи» — учні перейняли від української спортивної організації «Сокіл», що діяла в Галичині за участю і під керівництвом синів Івана Франка Андрія, Петра і Тараса.

На Волині ідеї «Сокола» поширювали Самійло Підгірський, член Української Центральної Ради, Посол польського сейму, Микола Косач, брат Лесі Українки, голова Ковельської «Просвіти», його син Юрій Косач, талановитий український літератор. Надалі ідеї «Сокола» на Ковельщині проводив член «Просвіти» Архип Федчук, за що був репресований радянською владою у 1947 р.

Ковель як великий залізничний вузол, що розташований у центрі Волинського Полісся, мав особливе стратегічне значення для завойовників і патріотів України. Діяльність «Соколів» була спрямована на підтримку військових структур УПА «Північ», зокрема, сотні «Сивого» та сотні «Кубика». Діти постійно розшукували зброю та набої для УПА на місцях боїв за м. Ковель. Нерідко отримували травми і каліцтва. Вели належну розвідку про пересування по місцевості німецьких та радянських військових підрозділів. Особлива увага була звернена до дій цивільної окупаційної влади міста. Свої повідомлення систематизували і передавали за допомогою тайнопису. Часто попереджали підрозділи УПА про заплановані облави окупаційними військами. Рятували своїх батьків та старших братів, що перебували у лісі, від смерті та арештів.

Восени 1945 р., щоб стримати чергову облаву військ НКВС на підрозділи УПА, юні підпільники підірвали міст на вул. Маціївській. Військові підрозділи НКВС, втрачаючи час, змушені були шукати об'їзд по вул. Володимирській у м. Ковелі, що надало можливість повстанцям уникнути чергових втрат у бою зненацька.

Використовуючи можливості дорослих — батьків, матерів, інших родичів — школярі заготовляли медикаменти та перев'язочні матеріали для потреб підрозділів УПА. Тяжкохворих вояків УПА доправляли на лікування у військовий госпіталь радянських військ, що знаходився тоді на початку вул. Брестської у двоповерховому будинку. Була домовленість із головним лікарем госпіталю — не більше двох тяжкопоранених на лікуванні разом. Багатьом воякам УПА так зберегли життя.

Маємо свідчення на виконання вироків на знищення відвертих противників, провокаторів та окупантів. Відомо, що Віталій Якубович Сомчинський стріляв у місцевого ката мирного населення німця Мантеля та комуніста-провокатора Парфенюка.

Правдиві події у світі та Україні юні «Соколи» доносили до уваги ковельчан та жителів краю через пресу та листівки ОУН-УПА. Листівки таємно друкувалися у Ковельській міській друкарні при допомозі молодого працівниці Галини Наумчик. Нерідко через відсутність повного набору друкарських шрифтів потрібні у тексті літери вписувались рукою юних месників. Саме це дало можливість службі НКВС у Ковелі виявити і заарештувати соколят. Згодом за учнями був заарештований і засуджений директор школи № 6 у м. Ковель Самчинський Сергій Сидорович. Коли служба НКВС у м. Ковелі вилучила зі школи контрольні роботи учнів від 4-го по 10-й клас, директор зрозумів, для чого. Сергій Сидорович у невимушеній розмові попередив дітей про цей факт, але події зупинити не вдалось. Репресії розпочалися проти школярів і директора.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ГРУПА «НАУКОВИЙ ЦЕНТР ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ ВОЛИНЬ»	
43025, м. Луцьк, вул. Вишнєвича 67/512, тел. (0332) 24-01-80 e-mail: kucher@univer.lutsk.ua	ГУДКУ у Волинській обл. № р 35430002001398 МФО 803014 КОД 2173089
<i>17.04.2012 № 38</i>	
На № _____ від _____	
Довідка про діяльність юнацького гурту «Соколи» в середній школі № 3 м. Ковеля у 1944–1946 рр.	
В середній школі № 3 м. Ковеля впродовж 1944–1946 рр. діяв юнацький гурт «Соколи», членами якого були учні 8–10 класів. Керівником цього гурту був Олександр Баховець (<i>псевдонім – Олекс</i>).	
БАХОВЕЦЬ Олександр Силінович народився в 1928 р. у м. Ковель, українець, неодружений, учень середньої школи № 3. За антирадянську діяльність та участь у підпільній молодіжній організації 23 січня 1946 р. заарештований органами НКВС. 18 березня 1946 р. Військовим трибуналом військ НКВС Волинської області засуджений за ст. 54-1-а, 54-2 Кримінального кодексу УРСР на 15 років з обмеженням в правах на 5 років та конфіскацією майна. Звільнений з ув'язнення 4 лютого 1955 р. Реабілітований 25 вересня 1991 р. на основі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 1991 року.	
Довідка складена на основі архівно-кримінальної справи Архіву Урашіїна СВУ у Волинській області. Ф.П., с.р.4360.	
Керівник редакційно-видавничої групи «Науковий центр історичних студій Волинь»	<i>[Підпис]</i> професор М. М. Кучерпа

*Вихованці недільної школи при Благовіщенській церкві.
В центрі — отець Ігор Губа, в другому ряду стоїть
перший зліва Олександр Баховець*

кої, радянської влади пройшов добру школу життя. Працював робітником друкарні у Ковелі (директор Олійник), у Любліні в друкарні «Популярна» (директор Марчук). Освіту здобував у різних навчальних закладах м. Ковель в залежності від часу і влади. Головним своїм педагогом вважав власну тітку Єлизавету Тарасевич, що була випускницею Вільного Українського Університету у Празі. Патріотичне виховання отримав у дошкільному закладі та школі, що діяли при Благовіщенській Церкві у м. Ковель (тепер вул. Сагайдачного). Настоятелем Благовіщенського храму тоді був отець Іван Губа. Виховання дітей проводив Союз Українок. Виховательками були сестри Чешинські, учителем — Єлизавета Тарасевич. Пані Єлизавета була учителем та порадицею двоюрідного брата Олександра Баховця — Ростислава Новичевського, інваліда з дитинства, що фізично не міг відвідувати школи. Хлопці гуртом читали твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Грушевського, Миколи Аркаса, Олени Пчілки і все-все про правдиву історію України.

Покарання «Олесь» відбував на Колимі.

Після сталінських таборів Олександр Баховець здобув фах інженера-будівельника. Усе життя будував свою Україну. До останнього часу проживає у м. Черкаси. Має дружину, дітей та онуків. Про своє соколине життя і боротьбу за кращу долю українського народу написав і видав у 2003 р. автобіографічний твір «Колима», у 2006 р. — «Коло скіфії», поетичний збірник. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст.

Захоплює силою духу Ростислав Новичевський, 1925 р. н. Маючи фізичні вади від народження, хлопець ніколи не ходив до школи. Добрі друзі та мудрі родичі створили Славкові можливості для самоосвіти. Юнак екстерном захистив атестат зрілості і вступив до Львівського медичного інституту на фармакологічний факультет. Хотів хлопець-інвалід готувати ліки для хворих. Заарештований 1948 р. у Львові. Сумнозвісна «трійка» засудила другокурсника-інваліда до 25 років таборів. Покарання відбував у мордовських лісах на лісоповалі. Пиляв колоди разом з Йосипом Сліпим, греко-католицьким митрополитом. І отримав величезний духовний гарт. Після звільнення по амністії навчався на фармацевта в м. Перм (Росія). На Волинь повернувся з дипломом про вищу освіту, як виклик системі. До самої смерті працював завідувачем районної аптеки у смт Стара Виживка Волинської області. За свідченням ковельчанина Олександрука О. Л., КДБ

За палку любов до України усе підпілля у січні 1946 р. було заарештоване. Школярі були засуджені на різні терміни, строком 10—25 років. Більшість їх загинула у таборах і на каторзі.

Директором школи № 3 на той час був Юхим Ярощук. Після арешту школярів Юхим Ярощук очолив Ковельський районний відділ освіти. Згодом став начальником Волинського обласного управління освіти. Призначався органами КПРС головою Волинської обласної ради.

Керівником юних «Соколів» з Ковеля був Олександр Баховець на псевдо «Олесь», 1928 р. н., учень 8-го класу СШ № 3 м. Ковель. За роки польської, німецької,

*1945 р., м. Ковель. Старшокласники СШ № 3.
1 ряд: другий зліва — директор школи Юхим Ярощук;
2 ряд: третя справа — Грайда Кацалат;
3 ряд: другий справа — Святослав Боцюк*

СРСР зобов'язувало співробітників аптеки «стукати» на свого керівника. Помер 2005 р. Похований у смт Стара Виживка.

На сьогодні у Ковелі проживають у віці 85 років Підгірський Дем'ян Васильович, племінник Самійла Підгірського, члена Центральної Ради, Посла польського сейму, та Сомчинський Віталій Григорович. Збереглося кілька картин Сомчинського Віталія Якубовича, що працював у художній майстерні міста. Під час збирання набоїв навколо м. Ковеля для потреб вояків УПА, Віталій натрапив на діючу міну. Йому відірвало праву руку і скалічило одне око. Таким він пройшов сталінські табори і прагнув щиро жити для України.

Час несе зміни, оновлює життя Народу і Держави. На сьогодні багато юних Соколів з Ковельської СШ № 3 відлетіли у вирій на вічний спочинок. Багато їх поклали свої чубаті голови та палкі серця у вічних мерзлотах Московії. Ще живі їх кати та наглядчі. Наша коротка розповідь про ці події та їх учасників нехай стане черговим пошанівником їхньому подвигу та їх пам'яті.

Долучимо до цього лише такі поезії керівника «Соколів» Олександра Баховця:

«Життя надії оправдало —
Для України ми жили.
Щоб більше соколів зростало,
Тому я гордий. Ми були!»

1. Баховець О. С. «Колима». — Черкаси, 2003 р. — 228 с.
2. Фото з архівів родичів юних «Соколів» з Ковеля.

ДОДАТОК 1

Основне ядро підпільного молодіжно-шкільного осередку школи № 3 міста Ковель 1944—1946 років

Прізвище, ім'я, по батькові		Які виконував роботи	Де тепер
1. Артишук Іван Семенович	засуджений на 10 років	лістівки, зброя, домовленість з шпиталями, інформація про військові частини в м. Ковель	загинув в таборах
2. Боцюк Святослав Іванович	не був засуджений	зв'язок з УПА по попередженню облав, листівки	помер в Ковелі
3. Б.В.	—//—	не хоче світитися	м. Ковель
4. Баховець Олександр Силевич	15 років каторжних робіт	керівник підпільного осередку	м. Черкаси
5. Грабовець Олександр	10 років	лістівки, зброя	під Луцьком
6. Підгірський Дем'ян Васильович	10 років	лістівки, зброя	м. Ковель
7. Павлович Петро	5 років	лістівки, інформація про залізницю	м. Здолбунів
8. Кацалап Іраїда Сергіївна	2 роки	лістівки	м. Львів
9. Наумчик Галина Петрівна	10 років	лістівки, інформація про друкарню в м. Ковелі	?
10. Саган Леонід	10 років	лістівки, зброя, схема де, які в/частини в м. Ковелі	загинув в таборах
11. Сомчинський Юрій Йосипович	10 років	лістівки, зброя	м. Кременчук
12. Сомчинський Віталій Якубович	10 років	душа осередку, авторитет	м. Ковель
13. Сомчинський Віталій Григорович	10 років	лістівки, зброя	м. Ковель
14. Сомчинський Сергій Ярошкович	10 років	лістівки, зброя	загинув на Колимі
15. Янківська Іраїда Артемівна	не засуджена	медикаменти для УПА	м. Львів

За книгою О. Баховця «Колима», 2003 р., Черкаси.

МОЛИТВА РЕАБІЛІТОВАНОГО КАТОРЖНИКА

Тобі, мій Боже превеликий,
завжди несую свою хвалу,
й Тебе шаную, як Владику,
та вихвалю не перестану
допоки на землі живу.
А як я жити перестану
й покину цей блаженний світ,
перед Тобою я постану
і без лукавства та без втіх
правдивий, щоби дати одвіт.
Я тюрми всі тоді згадаю,
етапи, табори, тайгу,
кайдани у чужому краю,
безводдя, голод та цингу,
але з повинною прийду.
Пройшов я всі незгоди світу,
все, що назначено було,
бачив війну і до одвіту
тепер коліна я зігну,
навколішки я, грішний, стану
і добрим словом пом'яну
Тебе, Владику.
За те, що нам дожити дав,

За книгою О. Баховця «Колима», 2003 р., Черкаси.

свій край побачити свобідний
і синьо-жовтий прапор рідний
над вільною уже землею
моєю, Господи, моєю,
Ти дав побачити мені.
І рідна церква вихвалює
Твоє ім'я — страху не знає.
І знову, як було колись,
Молитви Богу полились
своєю мовою, і в школі
вже діти мову свою вчать,
і рідну землю, й Тебе, Боже,
не перестануть вихвалює.
За сяючий Тризуб в блакиті
й за те, що збереглись ми в світі,
Тобі хвалу складаю я.
І що зробив Державу вільну
хай славиться Твоє ім'я.
Ти нам Державу бережи,
вдихни життя у покоління
і освіти наш розум вільний,
бо ми Твоя є, Боже, тіль.
Навіки славний будь. Амінь.

СПИСОК ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА СОЮЗ УКРАЇНОК ВОЛИНИ ПО М. КОВЕЛЮ (1926—1939 рр.)

(за матеріалами Державного архіву Рівненської обл.; фонд 3, опис 1, справа 5)

1. Кос. Ковель, Мацівська, 11/2
2. Коленда Ганна, Луцька
3. Мацюк Меланія, Мацівська, 181
4. Недоля Марія
5. Томашківська Текля, Міцкевича, 44
6. Малиновська Лариса, Шляхетська
7. Сочинська Олена, Костельна
8. Герман Софія, Брестська
9. Луцкевич Марта, Господарча, 11/2
10. Підгірська Оля, Малопільна
11. Баховець Ганна, Шевченка
12. Баховець-Шевчук Настя, Дика
13. Новичевська-Сатілова Ольга
14. Бондарчук Ольга
15. Калюжна Ольга, Шевченка, 11
16. Частухина Марія, Шляхетська
17. Частухина Олександра
18. Сумкевич Олена, Любимів
19. Підгірська Ольга
20. Гніда-Ващенко Марія, Шляхетська
21. Кошилева Надія, Мокра, 4
22. Капелюжна Ольга
23. Зибенко Наталія, Стражацька, 13
24. Підгірська Олександра, Стражацька, 7
25. Морозовська Доминікія, Будищаксова
26. Васильківська Тетяна, Ковельська Вілька
27. Барткова Варвара
28. Муравець Серафіма, Мацівська
29. Сторонська Лідія, Володимирська
30. Гонтар Тетяна, с. Облapi
31. Тарасович Лідія, Воля
32. Саюк Ганна
33. Громадюк Надія, Голоби
34. Станкевич Олена, Міцкевича
35. Рженецька Ольга, Варшавська, 65
36. Бачинська Оксана, Стражацька, 13
37. Лисяк Розалія
38. Парфенюк Анастасія, Шляховська
39. Цешинська Марія
40. Пирогова Юлія, Стражацька, 22
41. Вітрик Софія, Шевченка, 6
42. Цешинська Євгенія, Володимирська
43. Цешинська Олександра
44. Зварич Софія, Монопільна, 62
45. Жилівська-Ліскович Меланія, Колодяжне
46. Назарук Надія, Довгоноси
47. Кричук Марія
48. Шелегеда-Троць Ганна, Турійськ
49. Данилевич Євдокія
50. Лукановська Марія
51. Жешко Ольга
52. Микитюк Тетяна
53. Мілювська Хима
54. Козловська Марія
55. Луцкич-Козловська Ольга
56. Козловська Надія
57. Петровська Дарія, Турійськ
58. Луганська-Невелич Надія
59. Денисюк Галина
60. Любченко Тетяна, Володимирська
61. Маркевич Зіна, Набережна
62. Данилевич Євгенія, Облapi
63. Чужук Марія
64. Тишик Катерина
65. Охримчук Софія
66. Яцина Наталія
67. Томошук Палажка
68. Лавренюк Наталія
69. Яцина Оксана
70. Ланець Варка
71. Лавренюк Надія
72. Шум Ганна
73. Іщук Варка
74. Типець Катерина, Міцкевича
75. Хицевич Марія, Голоби
76. Васюта Пелагія, Хмільна, 22
77. Залога Надія, Шевченка, 16
78. Лотоцькі Ганна, Шевченка, 6
79. Малиновська Ганна, Шляхецька, 67
80. Балуєк Єлизавета, Велика Гончарна, 24
81. Рибко Марія, Мацівська, 57
82. Муравська Наталка, Турійськ
83. Крозловська Олена
84. Захарчук Стефанида, Будничанська, 75
85. Голубець Нана, 3 Мая, 7
86. Вітрик Ольга, Набережна
87. Гринюк Зіна, Володимирська, 68
88. Мельник Зіна, Мацівська
89. Капелюк Явдоха, Люблинець
90. Куденьчук Ольга
91. Семенюк Євгенія
92. Оксютіч Пріська
93. Ковальчук Олександра
94. Полінчук Параскева
95. Ковальчук Лукія, Люблинець
96. Божук Ольга, Мощена
97. Шайнюк Марія
98. Тарасюк Наталка
99. Шайнюк Тетяна
100. Іщук Варка
101. Лещук Юстина
102. Древо Текля
103. Драганюк Олена
104. Лещук Агафія
105. Лещук Олександра
106. Поліщук Оксана, Люблинець
107. Оксютіч Ганна
108. Хицевич Олена, Маців
109. Сопчук Марія
110. Савчук Віра
111. Солодуха Теодозія
112. Солодуха Ярина
113. Ваврищук Марія
114. Крисюк Тіна
115. Вавринчук Параскевія
116. Адамська Віра, Маців
117. Яцишин Надя
118. Галанчук Людмила
119. Сохаська Анна
120. Барановська Маврина
121. Рудницька Каліста
122. Піотковська Катерина
123. Ціхоцька Параскева
124. Радивонік Ніла
125. Сочинська Марія
126. Здроківна Марія, Маців
127. Здроківна Люба
128. Гринюк Люба
129. Патій Ганна
130. Трохимович Галина, Підгородно (м. Любомль)
131. Дубина Стефанія, Маців
132. Леонтович Зіна, Маців
133. Муравська Людмила, Турійськ
134. Сливко Марія
135. Набатич Олена
136. Ярмолівч Марія, Турійськ
137. Олександрівна Галина
138. Морозович Людмила
139. Жданевич Олександра
140. Рудницька Тетяна
141. Прештович Галина

РОЗВІДНИКИ — УРОДЖЕНЦІ КОВЕЛЬЩИНИ

В героїчний літопис радянських розвідувальних органів (зовнішня та оперативно-стратегічна військова розвідка) вагомий внесок зробили вихідці із колишньої Волинської губернії або ж Великої Волині, до складу якої входила територія теперішнього Ковельського району.

Господарик (Любомирський) Деомид Степанович (1898—1939)

Уродженець с. Радосин Ковельського повіту Волинської губернії (тепер Волинська обл.), із селянської родини. Українець. Безпартійний (член партії більшовиків до 1921 р.). Закінчив міну школу, Курси командного складу флоту, Курси розвідки і військового контролю (контрозвідка) у Москві, військово-морський факультет Військово-морської академії у Ленінграді.

У 1914 р. призваний на військову службу у морський флот, служив старшим електриком есмінця «Самсон», унтер-офіцер.

Учасник громадянської війни. Боровся проти військ А. Денікіна, П. Врангеля і на Карельському фронті.

У 1919—1921 рр. — уповноважений Рееструпра (військова розвідка) Польового штабу РВР Республіки при штабі Південно-Західного фронту, заступник начальника Розвідвідділу (РВ) штабу 6-ї армії, помічник начальника морського агентурного відділу РУ штабу РСЧА, РВ штабу військ Карельського регіону Петроградського ВО.

В подальшому служив старшим помічником капітана канонерського човна «Червона Грузія», помічником начальника оперативного відділу, начальником РВ штабу Морських сил Чорного моря, помічником начальника 4-го відділу (розвідоргани ВО і флотів), начальником військово-морського відділення РУ штабу РСЧА.

Репресований 30.04.1938 р. Реабілітований у квітні 1957 р.

Капітан 3 рангу. Нагороджений ювілейною медаллю «XX років РСЧА».

Мацейлик Федір Георгійович (1895—1938)

Народився в с. Тікеєвка Ковельського повіту Волинської губернії (тепер Волинська обл.) в сім'ї службовців. Українець. Член більшовицької партії з 1925 р. Закінчив учительську семінарію, Чугуєвське військове училище, основний курс і східне відділення Військової академії РСЧА. Володів англійською, німецькою, урду і польською мовами.

Під час Першої світової війни рядовий 25-го запасного стрілецького батальйону, командир взводу і роти 18-го запасного Сибірського полку в м. Томську, 42-го Сибірського стрілецького полку на Західному фронті. Підпоручник.

У Громадянську війну — конторник в Наркоматі шляхів сполучення, помічник начальника штабу з оперативної частини 3-ї бригади 1-ї Інтернаціональної дивізії, начальник штабів у бригадах і дивізіях армії Радянської Латвії.

Від 1924 р. до 1927 р. — радянський військовий радник у Китаї в Гуанчжоуській групі, викладач у школі Вампу (Центр підготовки офіцерських кадрів для НРА Китаю), брав участь у бойових діях в Гуандуні та Північному поході у якості військового радника при 3-му корпусі.

В 1927—1930 рр. — начальник сектору 2-го Управління штабу РСЧА.

З липня 1930 р. служив в Розвідуправлінні Червоної армії начальником відділення 1-го (західного) відділу, помічником, заступником і виконувачем обов'язків начальника Відділу зовнішніх зносин.

Репресований у листопаді 1937 р. Реабілітований у 1956 р.

Комбриг. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Рейф Ігнатій (Хівель) Якович (1902—1938)

Народився у м. Ковелі Волинської губернії (тепер Волинська обл.) в сім'ї бакалійника. Єврей. Безпартійний. До 1915 р. проживав у Варшаві, потім жив і навчався в Києві.

З 1918 р., при гетьманаті, брав активну участь у підпільній роботі. Від 1922 р. бібліотекар повпредства СРСР у Берліні. Підтримував нелегальні контакти з організацією КПН землі Берлін-Бранденбург. У 1924 р. відкликаний в СРСР і призначений співробітником секретаріату газети «Правда».

У 1925 р. зарахований до штату Економічного управління ОДПУ, потім перейшов на роботу в Іноземний відділ. З квітня 1934 р. — заступник нелегального резидента у Лондоні. Являвся першим оператором члена «Кембриджської п'ятірки» Д. Маклейна.

У лютому 1935 р. висланий з країни як небажаний іноземець. Після повернення до Москви працював у центральному апараті зовнішньої розвідки помічником начальника відділення.

Розстріляний 28 серпня 1938 р. Реабілітований у грудні 1956 р. Капітан держбезпеки.

Сидорчук Олександр Петрович (псевдонім «Моряк» (1913—1942)

Народився у с. Радошин Ковельського повіту Волинської губернії (тепер Волинська обл.) в сім'ї залізничника. Українець. Безпартійний. Закінчив Ленінградську спецшколу НКВС.

Отримавши семирічну освіту, працював на Київському заводі «Більшовик». Із 1933 р. проходив військову службу червонофлотцем на Далекому Сході. У 1937 р. став працювати в органах держбезпеки м. Києва.

У 1941 р. залишений на тимчасово окупованій території, увійшов до складу диверсійно-розвідувальної групи «Миколаївський центр» під керівництвом капітана держбезпеки В. О. Лягіна, майбутнього Героя Радянського Союзу. Був заступником командира з диверсійної роботи.

В середині листопада 1941 р. здійснив диверсію на військовому складі та автобазі гітлерівців у Миколаєвському парку ім. Г. І. Петровського, в результаті чого було знищено 20 автомашин, 5 мотоциклів, до 30 тонн пального і запасні частини до автотранспорту.

10 березня 1942 р. на Інгулецькому аеродромі О. Сидорчук знищив 27 літаків, 25 авіамоторів, бензосховище і 2 ангари. Загинув цілий авіаційний полк люфтваффе. Це була одна з найвизначніших диверсій проти німецьких військ під час Великої Вітчизняної війни.

В листопаді 1942 р. під час підризу нафтобази в торговому порту м. Миколаєва Олександр Сидорчук отримав важку контузію та опіки першого і другого ступеня усього тіла і через два дні помер у лікарні, не приходячи до свідомості.

Начальник 4-го (розвідувально-диверсійного управління) НКВС СРСР генерал-майор П. Судоплатов підписав подання до присвоєння відважному чекісту-розвіднику звання Героя Радянського Союзу, однак вище керівництво, на жаль, його не підтримало.

Лейтенант. Посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня і медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня.

Слід також зазначити, що напередодні і в роки Великої Вітчизняної війни на території Ковельщини активно діяли формування військової розвідки Червоної Армії, якими командували відомі розвідники.

Так, начальником Ковельського оперативного пункту Розвідвідділу Особливого Київського військового округу у 1939—1941 рр. був уродженець Воронежської області Степан Іванович Черних. Цей підрозділ займався відстеженням пересування військових угруповань Вермахта на суміжних окупованих територіях Польщі, вивчав обстановку в прикордонні.

Під час війни С. Черних успішно керував розвідкою 38-ї та 40-ї армій. У повоєнні роки служив в Головному розвідувальному управлінні (ГУР) Збройних Сил СРСР, був начальником Розвідувального управління Туркестанського військового округу.

Генерал-майор. Кавалер трьох орденів Червоного Прапора, орденів Кутузова 2-го ступеня, Богдана Хмельницького 2-го ступеня, Вітчизняної війни 1-го ступеня.

На початку Великої Вітчизняної війни комісар стрілецького батальйону Антон Бринський, що народився на Хмельниччині, потрапив у оточення і перейшов до орга-

нізації та розгортання партизанського руху на території Вітебської й Мінської областей в Білорусії, а згодом у північних і західних областях України.

Влітку 1943 р. було створено оперативно-розвідувальний центр Розвідуправління Червоної Армії на чолі з підполковником Бринським, який діяв у районі м. Ковеля. Він регулярно отримував цінну інформацію про перекидання німецьких військ та їх угруповань у зазначеному стратегічно важливому залізничному вузлі. Вони мали велике значення для планування і проведення наступальних операцій радянських військ і отримали високу оцінку командування.

В одній зі службових характеристик А. Бринського тих часів зазначалося: «Очолювані ним партизанські загони і диверсійні групи в роки Великої Вітчизняної війни підірвали 800 ворожих ешелонів, здійснили декілька тисяч успішних диверсій, знищили значну кількість солдат і офіцерів ворога. За час перебування в тилу противника ним було передано до Центру велику кількість розвідувальної інформації...»

В лютому 1944 р. А. Бринський удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після Перемоги продовжував службу в Збройних Силах. Вийшовши у відставку тривалий час був членом Радянського Комітету ветеранів війни, Спілки письменників СРСР. Почесний громадянин м. Луцька.

Син кадрового дипломата, репресованого наприкінці 30-х років минулого століття, уродженець м. Одеси Овідій Горчаков у січні 1944 року на чолі розвідувальної групи Розвідвідділу 1-го Білоруського фронту був закинутий до району дислокації німецьких угруповань в трикутнику Брест — Ковель — Влодава. Спираючись на допомогу волинських підпільників розвідникам вдалося взяти під контроль ковельський вузол і відстежувати перевезення гітлерівців по залізничних і шосейних сполученнях Ковель—Брест—Варшава, найбільші фашистські гарнізони на Волині. Здобуті особисто Горчаковим і його підлеглими відомості негайно передавалися за допомогою засобів радіозв'язку до штабу фронту.

У поданні до нагородження лейтенанта О. Горчакова орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня зазначалося: «Працюючи командиром спецгрупи в період літнього наступу (1944 р.) в районі міст Влодава — Ковель Горчаков О.О. своєчасно передавав командуванню відомості про дії німецьких військ і укріплення противника...»

Заслуги розвідника перед Народною Польщею оцінені вищим бойовим орденом «Віртуті мілітарі» і срібною медаллю «Братерство Броні». А ось Героя Радянського Союзу йому так і не присвоїли, хоча до цього високого звання номінували двічі.

По війні він закінчив Літературний інститут імені Горького. Впродовж декількох десятиліть з-під його пера вийшла низка книг, присвячених бійцям невидимого фронту. Спільно зі своїм другом, польським письменником Янушем Пшимановським, О. Горчаков написав повість «Викликаємо вогонь на себе», основу на реальних подіях Великої Вітчизняної. За нею було знято однойменний багатосерійний телефільм, удостоєний у 1968 р. премії Ленінського комсомолу.

Помер О. Горчаков у Москві 2000-го року. Згідно заповіту, його прах було розвіяно в Клетнянському лісі на Могилевщині у Республіці Беларусь, де він вперше у складі групи розвідників був десантований в тил ворога. Ще одна частина праху покоїться на Ваганьківському кладовищі у Москві.

---

1. Алексеев М. А. Энциклопедия военной разведки, 1918—1945 гг. / М. А. Алексеев, А. И. Колпакиди, В. Я. Кочик. — М.: Кучково поле; Ассоциация «Высшая книга», 2012. — 976 с.

2. Антонова В. С. Расстрелянная разведка / В. С. Антонова. — М.: Вече, 2012. — 336 с.

3. Булавин А. А. Честь имею / А. А. Булавин. — К.: Дивосвіт, 2013. — 168 с.

4. Булавин О. О. Невидимый фронт був, є і буде / О. О. Булавин // Волинська газета. — 2013. — № 36. — 5. 09.

5. Встретимся после задания. — М.: Изд-во ДОСААФ, 1973. — 478 с.

6. Военные разведчики, 1918—1946 гг.: биографическая справка / авт.-сост. Ю. М. Ярухин. — Киев: Довіра, 2010. — 428 с.

7. Дегтярев К. Внешняя разведка СССР // К. Дегтярев, А. Колпакиди. — М.; Яуза: ЭКСМО, 2009. — 736 с.

ТАНКІСТИ В БОЯХ ЗА КОВЕЛЬ. БЕРЕЗЕНЬ—КВІТЕНЬ 1944 РОКУ

16 березня 1944 року полки 143-ї стрілецької Конопотсько-Коростенської Червонопрапорної дивізії під командуванням полковника Митрофана Мойсейовича Заїкіна вийшли на підступи до Ковеля. 635-й стрілецький полк підполковника Григорія Сергійовича Сенченка та 487-й сп майора Павла Олексійовича Березовика з ходу зав'язали бій з противником у районі станції Кошари і села Старі Кошари. По обіді цього дня вихідне положення в районі с. Дубове зайняли і приготувались до атаки батальйони 800-го стрілецького полку під командуванням підполковника Валентина Георгійовича Подтуркіна. 1-й та 2-й батальйони 800-го сп подолали опір противника в Дубовому і стали вести наступ на північно-західну околицю Ковеля в напрямку залізничної станції. Одночасно 3-й стрілецький батальйон повів наступ на села Кругіль та Черкаси. Згодом у бій за західну частину міста включились і батальйони 635-го сп.

У розпал бойових дій за Ковель сюди прибули танкові частини.

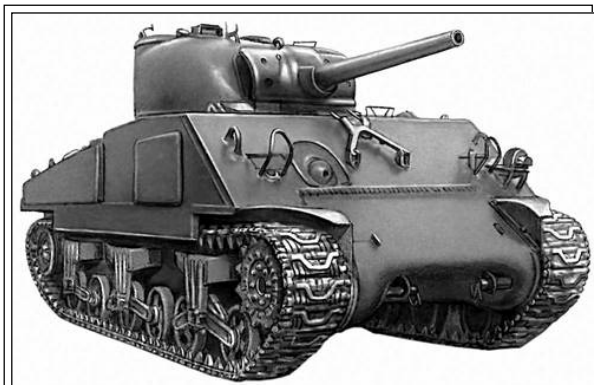
За дослідженням С. Михальова в період боїв «За фортецю Ковель» в березні—квітні 1944 року на початку Поліської наступальної операції у військах фронту були 120 танків і САУ (з них 58 у складі 61-ї армії), а на час її закінчення — 191 (в 61-й армії — 12). У складі 70-ї армії під час бойових дій з 15 березня по 5 квітня не було жодного танка чи самохідної гармати [1].

Безпосередньо в районі Ковеля діяли п'ять окремих танкових полків: 32-й, 57-й Полтавський, 223-й, 230-й Житомирський і 259-й Черкаський (загалом 105 танків). З цих полків на першому етапі битви за Ковель діяли три окремі танкові полки — 223-й, 230-й і 259-й Черкаський (63 танки).

На озброєнні вищезазначених частин перебували танки, які поставлялись до СРСР за лендлізом: середні американського виробництва М4А2 «Шерман» та легкі (за тогочасною радянською танковою термінологією «малі») англійського виробництва — МК-3 «Валентайн». Середні танки входили до складу 1-х танкових рот середніх танків, а легкі — до 2-х рот малих танків. Окрім того до складу полків входили рота автоматників, рота управління (розвідувальний взвод (основне озброєння — броневий автомобіль БА-64), саперний взвод, взвод зв'язку), взвод протитанкових рушниць, ремонтна рота, пункт медичної допомоги та інші підрозділи забезпечення. За штатом в полку були 21 танк і до 350—374 чоловік особового складу (з січня 1944 року окремі танкові полки переводились на новий штат — 35 середніх танків і 386 чол. особового складу). Основним завданням полків була підтримка бойових дій стрілецьких підрозділів, тобто вони виконували завдання з безпосередньої підтримки піхоти на полі бою. Загальне керівництво полками здійснювало управління і штаб командувача бронетанковими і механізованими військами армії, а в оперативному відношенні — командири стрілецьких дивізій, яким полки надавались для виконання завдань.

Серед перших після тривалого маршу у важких погодних умовах, за складного рельєфу місцевості, до Ковеля вийшли роти 223-го окремого танкового полку (включений до складу 2-го Білоруського фронту 13 березня 1944 року), яким командував гвардії підполковник Михайло Олексійович Дудник. 223-й отп підтримував вогнем і гусеницями дії 800-го сп 143-ї стрілецької дивізії.

У передовому загоні полку разом із ротою середніх танків М4А2 були заступник

Середній танк М4А2 «Шерман»

командира полку з політчастини гвардії підполковник Олександр Єгорович Озеров та заступник командира полку зі строювої частини гвардії майор Павло Євсійович Смирнов (загинув 19.03.1944). Завдяки правильній організації бою рота виконала поставлене завдання блискуче. Танкісти, які появились на околицях Ковеля вже 17 березня, наробили чимало переполюху. В перших боях на вулицях міста були знищені до двох рот піхоти противника, 7 гармат, 32 одиниці гужового транспорту, 13 вантажівок, склад з майном. Результативність роти середніх

танків під командуванням лейтенанта Петра Сергійовича Пижевського в ході Ковельської епопеї була досить високою. За місяць боїв у Ковелі ротою були підбиті і спалені 7 танків і самохідних гармат, знищено до 8 рот німецької піхоти, 3 гармати (в т. ч. одна протитанкова), 7 мінометів, 3 вантажівки, 8 станкових кулеметів, зруйновані 4 ДзОТи. Тільки екіпажем командирського танка були підбиті 4 ворожі танки, знищені міномет, вантажівка, 2 станкові кулемети, розсіяно і частково знищено до роти німецької піхоти [2, с.26].

На вулицях міста вмільо діяли танкові екіпажі взводів лейтенанта Сергія Микитовича Вагіна (знищили до взводу піхоти, 4 гармати, 2 міномети, 5 кулеметів, 20 коней і вози) і молодшого лейтенанта Олександра Анатолійовича Сороченка (екіпаж командирського танка знищив у вуличних боях гармату, 3 кулемети, понад 20 гітлерівців і 10 коней з возами). Слідом за танками до міста прорвались бійці полкового взводу ПТР під командуванням гвардії лейтенанта Михайла Степановича Шиндіна. В ході атаки декілька «Шерманів» були підбиті, проте їх екіпажі продовжували битись з ворогом і одночасно ремонтувати свої танки та готувати їх до евакуації. Оборону підбитих танків забезпечили бійці полкової роти автоматників під командуванням лейтенанта Георгія Івановича Маніна. Автоматники зайняли оборону біля підбитих танків і на протязі 8-ми годинного бою не допустили німців до понівечених машин.

Приклад підлеглим в боях за Ковель показував особовий склад екіпажу командира 2-ї роти (малих танків) старшого лейтенанта В'ячеслава Антоновича Корогоца. Екіпаж командира роти в бою знищив до 30 гітлерівців. При прориві оборони командирський танк завдяки майстерності механіка-водія старшини Петра Артемовича Мурашнікова першим дістався німецької траншеї. Можливості вести вогонь з гармати і кулеметів не було. Механік-водій висунувся з люка і закидав німців гранатами. 18 березня танкова радіостанція була пошкоджена. Радист старший сержант Петро Олександрович Скворцов під зливою куль дістався підбитого танка, демонтував радіостанцію і встановив на свій. Знищив під час бою 15 гітлерівців. У подальших боях цей екіпаж знищив до роти противника, підбив німецький танк, протитанкову гармату, зруйнував 2 ДзОТи, знищив 2 коней з возами. Всього ротою малих танків 223-го окремого танкового полку в ході першого штурму західної околиці Ковеля було знищено до 4-х рот ворожої піхоти, 2 протитанкові і 2 протипіхотні гармати, 4 міномети, 9 автомобілів, 8 станкових кулеметів, 4 ДзОТи, 2 склади, 22 одиниці гужового транспорту, підбиті і підпалені 4 німецькі танки [2, с. 25]

Успішні дії полку були б не можливими без добре організованої розвідки. Швидкі маневрені броневтомобілі БА-64 полкової розвідки сприяли у виконанні завдань. Також завдяки цим автомобілям швидко здійснювались заходи з евакуації поранених та доставки на поле бою боєприпасів та невеликих за габаритами запчастин. При виконанні таких завдань в ході боїв у Ковелі відзначився командир відділення бронемашин молодший сержант Ілля Андрійович Дурасов. 18 березня ним були евакуйовані з ворожого оточення 8 поранених бійців зі зброєю, в ході розвідувальних виходів знищені 20 гітлерівців. Також відділенням Іллі Дурасова були відбиті у німців і доставлені до своїх 6 справних автомобілів.

З новою силою бої розгорілись 19 березня. Танки 1-ї роти лейтенанта Пижевського чотири рази ходили на штурм ворожих позицій. Техсклад заледве встигав поповнювати запаси боєприпасів та пального, а танкісти буквально падали з ніг. Цього дня особливо відзначився екіпаж М4А2 молодшого лейтенанта Шамана Захаровича Мартиросяна. За 5 днів боїв у Ковелі танкісти цього екіпажу знищили 4 ДзОТи, 3 кулемети, до взводу піхоти та допомогли евакуйовати з поля бою підбитий танк командира взводу.

У ході боїв за Ковель управління боєм було б неможливе без постійного зв'язку між підрозділами і бойовими машинами полку. Значна заслуга у стійкості і безперервності цього зв'язку була начальника зв'язку 223-го отп старшого лейтенанта Петра Васильовича Бутенка. Саме начальник зв'язку забезпечив постійний зв'язок з екіпажами підбитих танків та ротою автоматників, які опинились у ворожому оточенні. Протягом боїв увесь час офіцер знаходився на передовій і організовував підтримання стійкого зв'язку.

Зі своїм основним завданням щодо евакуації та відновлення підбитих і несправних

Бронеавтомобіль БА-64

машин справились «на відмінно» бійці ремонтної роти 223-го отп під командуванням капітана Григорія Михайловича Белецького. Бійцями роти з поля бою були евакуйовані 2 «Валентайни», відремонтовані 5 танків. У цілому роботу з евакуації та відновлення бойових машин на полі бою координував помічник командира полку з технічної частини інженер-капітан Ошер Іцкович Рапопорт. Усі 19 танків, підбиті німцями протягом 10 днів боїв, були евакуйовані з поля бою, відремонтовані і повернуті в стрій. Технарями полку за цей період були здійснені 28 поточних та 19 середніх ремонтів. Організацію надання медичної допомоги на полі бою і евакуацію поранених організував старший лікар полку капітан медичної служби Шоель Хунвлетович Ройтблат.

Протягом місяця боїв у Ковелі танкістами 223-го отп було знищено до полку німецької піхоти, 7 гармат (в т.ч. 3 протитанкові), 9 мінометів, 12 автомобілів, 19 станкових кулеметів, 7 ДЗОТів, 3 склади, 32 коней з возами, підбиті і спалені 15 танків і самохідних гармат. Командир полку М. О. Дудник особисто 6 разів водив танки в атаку. Екіпажем його танка були знищені 2 склади, підбитий «Фердинанд», знищені 27 гітлерівців. За вміле управління боєм в умовах міста гвардії підполковник Дудник був удостоєний ордена Олександра Невського [2, с. 29]. Орденом Олександра Невського за бої в Ковелі був також нагороджений начальник штабу полку гвардії майор Андрій Дмитрович Якунін. Командири танкових рот старший лейтенант В. А. Корогоц і лейтенант П. С. Пижевський були удостоєні орденів Червоного Прапора. Високих урядових нагород також удостоїлись ще 147 військовослужбовців 223-го отп.

Після боїв в районі Ковеля 223-й отп у травні 1944 року був перепідпорядкований 3-й армії. Танкісти полку відзначились при звільненні Могильова і боях на території Польщі. 20 серпня 1944 року полк отримав нове найменування — 79-й окремий гвардійський танковий...

13 березня з району с. Маюничі почав марш в напрямку на Ковель з метою вийти до його північно-західної околиці 230-й Житомирський окремий танковий полк, яким командував гв. підполковник Олександр Олександрович Щерба.

230-й окремий танковий полк був сформований у серпні—вересні 1943 року в місті Тула. На той час на озброєнні полку були легкі танки радянського виробництва Т-80 та американські М3 «Генерал Лі». 8 жовтня полк був включений до складу 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії 1-го гвардійського кавалерійського корпусу 13-ї армії 1-го Українського фронту. За участь у визволенні Житомира 12 листопада 1943 року полк отримав почесне звання «Житомирський». У грудні 1943 був виведений зі складу 2-ї гв. кд і віднесений до частин Резерву Ставки ГК. На початку березня 1944 року був переданий до складу військ 2-го Білоруського фронту і оперативно підпорядкований командувачу бронетанковими і механізованими військами 47-ї армії (генерал-майор танкових військ Ілля Іванович Кретов). У червні 1944 року замість втрачених в боях «Шерманів» полк отримав Т-34-85, а «Валентайнів» — Т-70. 4—8 липня танкісти частини взяли участь у прориві німецької оборони на південь від Ковеля (район сіл Клевецьк, Зілов сучасного Турійського району), де зазнав чималих втрат у особовому складі та техніці. При цьому участь в боях брали ще англійські та американські танки, які залишились після весняних боїв. Після боїв у районі Ковеля 230-й отп був виведений до резерву і 19 липня 1944 року переформований у 75-й гвардійський танковий полк. Переформування здійснювалось у Московському військовому окрузі. Після переформування полк до кінця війни діяв у складі 3-го Білоруського фронту (5-та, 28-ма армії).

У ході маршу танкістів 230-го отп супроводжував саперний взвод під командуванням старшого лейтенанта Миколи Івановича Швенка (88-й окремий штурмовий інженерно-саперний батальйон 18-ї штурмової інженерно-саперної бригади РГК). Сапери збудували три 30-ти тонні мости довжиною 8, 8 та 10 метрів та укріпили міст через річку Турія, що дозволило танкам своєчасно вийти до вказаного району.

19 березня танки 230-го отп приступили до свого основного завдання з підтримки піхоти в бою. У бій за південно-західну околицю Ковеля пішла 2-га танкова рота гвардії лейтенанта Івана Михайловича Гусева. Танкісти допомогли підрозділам 3-го стрілецького батальйону 635-го сп під командуванням капітана Григорія Олексійовича Шкуренка оволодіти висотою 199,4 та вийти на південно-західну околицю Ковеля. На кінець дня 19 березня рота гв. лейтенанта Гусева вийшла до західного берегу Турії, де відбила декілька німецьких контратак. Першим через оборону противника в районі висоти 199,4 прорвався 3-й танковий взвод під командуванням молодшого лейтенанта Анатолія Дмитровича Кузнецова. Командирський танк розчавив гусеницями два ручні, станковий кулемет і знищив вогнем до 30 гітлерівців. Продовжуючи наступ, танк молодшого лейтенанта Кузнецова першим увірвався на західну околицю Ковеля і погнав ворога до Турії. 1-й танковий взвод лейтенанта Олександра Григоровича Додінова обійшов висоту 199,4 і вдарив по німцям з лівого флангу. Танкісти заскочили гітлерівців зненацька і, не спиняючись, знищили 2 кулемети, зенітну гармату і 3 бліндажі з піхотою.

Легкі танки МК-III «Валентайн» в атаці

При переслідуванні противника лейтенант Додінов був поранений. У бою вміло діяв екіпаж «Валентайна» молодшого лейтенанта Миколи Петровича Бабака. Вогнем гармати і кулеметів танкісти змусили замовкнути декілька кулеметів противника та забезпечили просування стрілецького підрозділу. Танк рвонув далі вперед, зім'яв німецьку оборону і став давити гусеницями і вогнем кулеметні гнізда противника. Протягом години бою танк молодшого лейтенанта Бабака знищив 6 кулеметів, до 25 гітлерівців і вийшов на західний берег Турії. Тут без підтримки радянської піхоти танкістам прийшлося

несолодко. Танк був підбитий і запалав. Відважний екіпаж згорів живцем у своїй машині, яка стала для них братською могилою. Чотири танки 2-ї танкової роти в ході атаки в напрямку до Турії застрягли в болоті і згодом були евакуйовані особовим складом відділення під командуванням сержанта Іларіона Терентійовича Черних.

Цього ж дня танкісти 1-ї танкової роти 230-го отп з десантом від полкової роти автоматників отримали завдання прорватись на північну околицю Ковеля і далі в район станції Ковель. Загальне керівництво діями роти на північній околиці Ковеля здійснював заступник командира полку зі стройової частини підполковник Дмитро Антонович Толкачов. Всього за один день бою 1-ю танковою ротою 230-го отп в Ковелі були підбиті 2 танки Т-4, бронепоезд, знищені 3 гармати, 7 бліндажів, 12 вогневих точок і до двох рот піхоти противника [3]. У ході бою відзначилися практично всі екіпажі роти, хоча сам наступ в перший день розпочався з неприємної ситуації — при висуванні через болото три танки застрягли в багнюці. Екіпажі самостійно вибратись з болота не змогли. На допомогу прибули бійці саперного відділення під командуванням рядового Олександра Дмитровича Демінова. Бійці вже мали досвід таких операцій — в ході маршу до Ковеля вони звільнили з «болотного полону» 6 танків. Під вогнем противника (танки знаходились на нейтральній смузі) сапери через добу такі евакуювали машини. Ще через добу екіпажі вступили в бій. Інші танки роти виконали завдання і метр за метром стали тіснити противника. Завдяки вмільм діям танкових екіпажів від противника були очищені район цегельного заводу, а згодом підступи до залізничної станції.

20 березня німці контратакували на південному-заході Ковеля. Радянська піхота під натиском ворога відійшла на західну околицю міста. Лише танкісти продовжували утримувати зайняті позиції. Танк гвардії лейтенанта Гусева був підбитий. Командир роти і башнер отримали поранення. Тим не менше Іван Гусев продовжував керувати боєм, знищуючи вогневі точки і живу силу ворога. За два дні боїв екіпажем командирського танка були знищені 3 вогневі точки, міномет, вантажівку і до 20 солдат противника. В бою 20 березня гвардії лейтенант Іван Гусев отримав ще одне важке поранення. Під зливою куль до танка командира 2-ї танкової роти дісталась санінструктор роти рядова Лідія Семенівна Маньченкова. Після перев'язки відважна жінка винесла гвардії лейтенанта Гусева з поля бою (офіцер-танкіст все-таки помер від отриманих ран).

21 березня німці знову контратакували позиції танкістів на березі Турії. При відбитті масованої атаки німецької піхоти смертю героя загинув командир 3-го танкового взводу молодший лейтенант Анатолій Кузнецов. Не дивлячись на відхід своєї піхоти, позицію продовжував утримувати екіпаж молодшого лейтенанта Віктора Васильовича Агапутова. Згодом в ході контратаки екіпаж цього танка першим прорвався до вулиці Володимирської, де зустрівся з бійцями 175-ї стрілецької дивізії, яка штурмувала Ковель з півдня і південного сходу...

Після невеликого затишся танкісти 230-го отп наприкінці березня знову вели запеклі бої з противником, який намагався прорвати зовнішнє кільце оточення на захід від Ковеля. Підрозділи полку зайняли оборону в районі села Старі Кошари та залізничної станції Кошари.

230-м отп протягом півтора місяця боїв в районі Ковеля були знищені до 1200 во-яків противника, підбиті 12 середніх танків, 2 самохідні гармати, бронепоезд, 20 гармат, 5 бронетранспортерів, 9 мінометів, 20 кулеметів. Особовий склад полку у важких наступальних і оборонних боях в умовах міста зумів зберегти бойову техніку і боєздатність. Командир полку гвардії підполковник О. О. Щерба за вміле командування частиною був нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня [4]. Високих урядових нагород були також удостоєні ще 58 танкістів, з них 5 — посмертно.

20 березня в бій за південну частину Ковеля вступили підрозділи ще одного танкового полку — 259-го Черкаського.

Ця танкова частина була сформована в січні 1943 року на базі 58-ї танкової бригади у складі 9-го механізованого корпусу (Приволзький військовий округ). Уже в березні 1943 року полк був відправлений на Центральний фронт, де згодом був включений до складу БТІМВ 70-ї армії. Брав участь в боях на Севському напрямку та в Курській битві (оборона на північному фасі Курської дуги, наступ на Орловському напрямку). У вересні був включений до складу 52-ї армії Воронежського (згодом Степовий, 2-й Український) фронту. Відзначився в ході Чернігівсько-Полтавської наступальної операції, звільненні міст Зеньків (6 вересня) та Миргород (18 вересня) Полтавської області, а в листопаді— грудні 1943 — при визволенні міста Черкаси. В січні 1944 року був виведений на переформування і включений до складу комплекту частин РГК. У середині березня 1944 року полк був перепідпорядкований 2-му Білоруському фронту і направлений до складу 47-ї армії, яка саме вела бої за Ковель. Згодом танкісти 259-го отп брали участі в прориві оборони противника в липні 1944 року, форсуванні Західного Бугу, оволодінні пригородом Варшави — Прагою. Війну 259-й отп закінчив в Берліні, у складі військ 8-ї гвардійської армії (у її складі воював з січня 1945 р.). З лютого 1943 року до жовтня 1944 року полком командував гвардії полковник Олексій Власович Лук'янов.

Під час перших днів штурму ворожих позицій у смузі наступу 175-ї стрілецької Уральської дивізії обов'язки командира полку виконував начальник штабу майор Михайло Іванович Гусев. Офіцер ще з початку наступу в районі Вільки (Волі) Ковельської вміло організував взаємодію зі стрілецькими підрозділами та артилерією 175-ї сд, що значно полегшило виконання поставленого бойового завдання. Першою на вулиці міста вийшла група з 8 малих і 3 середніх танків під загальним командуванням заступника командира полку зі стройової частини гвардії майора Івана Сергійовича Іванова. В ході прориву оборони противника ця група відбила три німецькі контратаки і таки протаранила німецьку оборону. Дії танкістів дозволили радянській піхоті досягти німецьких траншей і розпочати бої в місті. До 23 березня групою гвардії майора Іванова були знищені 5 протитанкових гармат, 4 міномети, 7 кулеметних гнізд, до 100 ворожих бійців, 23 одиниці гужового транспорту, зруйновані 2 ДзОТи і 3 бліндажі [5].

Першим на ворожі позиції 21 березня увірвався танк командира взводу молодшого лейтенанта Віталія Фроловича Сединкіна. Екіпажем були знищені дві протитанкові гармати, 2 кулеметних гнізда і до 20 гітлерівців. Бій був настільки жарким, що екіпаж повністю використав усі боеприпаси. Після поповнення боеприпасів і дозаправки паливом танкісти знову пішли в бій. Серед перших до околиць Ковеля прорвався і танк МК-3 «Валентайн» командира взводу молодшого лейтенанта Миколи Андрійовича Штинова. Завдяки вмілим діям механіка-водія молодшого сержанта Ізата Смайловича Ібрагімова екіпаж знищив 4 кулеметні гнізда, спостережний пункт, до 25 гітлерівців і підпалив німецький склад ПММ. Цього дня в бою вміло і відважно також діяв танк МК-3 молодшого лейтенанта Валентина Васильовича Парфенова. Танкісти подавили вогонь 3-х кулеметів, підбили гармату і знищили до 20 гітлерівців. У бою командир танка отримав важке поранення, але зумів вивести підбиту машину із-під обстрілу. Пораненого офіцера-танкіст з поля бою виніс розвідник роти управління червоноармієць Федір Лаврентійович Шупегін, котрий у вуличних боях також знищив трьох гітлерівців. В подальшому екіпаж відновив свою машину і воював проти німців. 22 березня екіпаж «Валентайна» Віталія Сединкіна прорвався в глибину ворожої оборони на південній околиці міста (район вулиці Монопольна) і продовжив крушити противника вогнем і гусеницями. Були знищені 3 кулеметні гнізда і до 10 гітлерівців. Зосередженим вогнем протитанкових засобів танк був підпалений. Командир танка молодший лейтенант Сединкін і механік-водій сержант Георгій Олександрович Соколов загинули. З палаючої машини вибрався лише радіотелеграфіст старший сержант Петро Васильович Олександров. Понад 20 годин містом, через бойові порядки противника сержант вибирався до своїх. Одного разу сержанту прийшлося навіть прикинутись вбитим і 9 годин пролежати в калюжі, повз якої проходили німецькі підрозділи. Під покровом ночі танкіст таки вибрався до своїх. Молодший лейтенант В. Ф. Сединкін і ст.сержант Г. О. Соколов

Командир 259-го окремого танкового Черкаського полку Герой Радянського Союзу полковник Олексій Власович Лук'янов

були нагороджені посмертно орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, а старший сержант П. В. Олександров за мужні дії і кмітливість — орденом Слави 3-го ступеня.

У ході штурму німецьких позицій 22 березня ефективно діяв «Валентайн» лейтенанта Олександра Олександровича Овчаренка. Протягом двох атак екіпажем були знищені 5 кулеметів, 2 бліндажі, міномет і до 35 гітлерівців. Офіцер, який на особистому рахунку мав біля 100 атак, в цьому бою був поранений, але погодився на евакуацію до медсанбату лише після завершення атаки і наказу командира роти. Завдяки майстерності механіка-водія сержанта Івана Романовича Баглая, котрий прийняв командування екіпажем, підбитий танк був виведений з поля бою, відремонтований і згодом знову крушив німців. Оскільки Іван Баглай прийняв посаду командира танка, за важелі управління сів новий механік-водій — молодший сержант Михайло Михайлович Зюзьков. У складі екіпажу також вміло діяв радіотелеграфіст сержант Микола Дмитрович Попович. 27 березня завдяки вмілому пострілу танкісти підпалили німецький склад з боєприпасами. Танк знову був підбитий, але виведений механіком-водієм з-під вогню. Протягом боїв в Ковелі з 22 по 30 березня екіпаж бойової машини сержанта Баглая знищив 6 кулеметів, 2 міномети, протитанкову гармату, бліндаж і до 50 гітлерівців.

Четверте з початку війни поранення в бою 23 березня отримав командир групи гвардії майор Іванов. За вміле командування групою і особисту мужність був нагороджений орденом Червоної Зірки, а згодом, за бої на Волині в липні 1944 отримав ще орден Червоного Прапора.

25 березня завдання розвідати оборону німців, встановити місця знаходження вогневих засобів і знайти проходи для танків отримали бійці розвідвзводу під командуванням лейтенанта Львова. При виконанні цього завдання командир взводу отримав важке поранення і був евакуйований в тил. Командування розвідниками прийняв командир відділення старшина Василь Дмитрович Хируль. Завдання було виконане, командування дістало необхідні відомості. Старшина-розвідник також в боях на вулицях Ковеля знищив 4-х гітлерівців.

27 березня для підтримки стрілецьких підрозділів 175-ї сд на вулицях укріпленого міста була сформована і кинута в бій танкова група підтримки піхоти під командуванням старшого лейтенанта Георгія Михайловича Чернишова. Старший лейтенант Чернишов прийняв командування танковою ротою в самому початку дій 259-го отп в районі Ковеля (комроти був вбитий в ході першого штурму міста) і вміло керував підрозділом протягом усього періоду боїв. Його ротою з 20 по 27 березня були знищені 6 протитанкових і 3 зенітні гармати, 7 мінометів, 97 кулеметних гнізд, 5 ДзОТів, 14 бліндажів, автомобіль, 17 возів, розсіяно і знищено до 500 ворожих солдат і офіцерів. Екіпажем командирського танка при цьому були знищені протитанкова і зенітна гармати, 11 кулеметів, ДзОТ, 2 бліндажі, до 75 ворожих вояків, 4 одиниці гужового транспорту. При атаці 27 березня офіцер-танкіст отримав третє з початку війни поранення, але залишився в строю і продовжував командувати ротою до повного знищення вузла оборони противника. Група розбила німецький вузол супротиву і сприяла розвитку наступу стрілецьких підрозділів [6, с. 945]. Першим у складі танкової групи цього дня на околицю міста увійшов танк молодшого лейтенанта Миколи Івановича Гуніна (механік-водій молодший сержант Михайло Олександрович Гапузов, заряджаючий старший сержант Василь Олександрович Васильєв, радіотелеграфіст сержант Олександр Афанасійович Коротаєв). У ході цього штурму танк М. І. Гуніна вразив 4 кулемети, міномет, бліндаж, до 50 гітлерівців. У подальших боях в південній частині міста екіпаж молодшого лейтенанта Гуніна ще чотири рази приймав участь в атаках німецьких позицій, в ході яких знищив 25 кулеметних гнізд, 2 міномети, 2 протитанкові й одну зенітну гармату, 4 бліндажа і до 70 солдат противника. При відбитті німецької контратаки 30 березня танк був підбитий, молодший лейтенант Гунін і старший сержант Васильєв отримали важкі поранення та були за наказом командира роти евакуйовані з поля бою. Вогнем і гусеницями нищив ворогів «Шерман» молодшого лейтенанта Павла Сергійовича Вікторова. Лише за один день бою 27 березня екіпажем цього танка були знищені 10 кулеметних гнізд, три протитанкові та зенітна гармати, до 40 гітлерівців (всього в боях 20—30 березня в ході 7 атак знищені 13 кулеметів, 4 гармати, міномет, 1 бліндаж, 3 підводи з вантажами, до 85 німецьких вояків). Танк молодшого лейтенанта Петра Павлова на південній околиці міста підірвався на німецькій міні. Проте за рішенням командира екіпаж не залишив бойову машину, а перетворився в своєрідну укріплену вогневу точку. Три доби танкісти відбивали атаки ворога і при цьому знищили протитанкову гармату, 3 кулемети, до 30 гітлерівців і 2 одиниці гужового транспорту. Коли 277-й стрілецький полк 175-ї сд пішов на новий штурм 31 березня, екіпаж Павлова підтримав штурмові групи прицільним вогнем і знищив німецький склад з боєприпаса-

ми, 3 кулемети та розсіяв і частково знищив до роти піхоти ворога. З 20 по 29 березня екіпаж М4А2 лейтенанта Василя Сергійовича Лукаша. Під час чотирьох атак екіпажем цього «Шермана» були знищені 15 кулеметних гнізд, 4 підводи, 2 міномети, бліндаж, ДзОТ і до 45 солдат противника. В бою 29 березня танк був підбитий. Бойову машину вміло вивів з-під вогню механік-водій сержант Михайло Костянтинович Герасименко. Навідник Григорій Титаренко (був поранений) продовжував вести вогонь по ворогу. Командир екіпажу разом з механіком-водієм та кулеметником єфрейтором Володимиром Максимовичем Мезгіревим за допомогою ремонтників відновили боєздатність бойової машини і якою знову вступили в бій з ворогом. До свого танку після перев'язки повернувся і навідник Григорій Титаренко. Протягом 10 днів боїв свій танк зумів зберегти лейтенанта Василя Геннадійовича Паутова. При цьому танкісти не пасли задніх. Їх «Шерман» в ході трьох атак з 20 по 30 березня знищив 6 кулеметів, 2 гармати, 5 бліндажів і до 35 гітлерівців.

Підбитий «Шерман» на вулиці «Ковеля», квітень 1944 року

Уміло діяли екіпажі роти малих танків МК-3 під командуванням лейтенанта Валеріана Володимировича Силаєва. У ході боїв у березні 1944 року на південній околиці Ковеля ротою були знищені 54 кулеметні гнізда, 3 протитанкові гармати, 5 мінометів, вантажівка, 6 одиниць гужового транспорту, 12 бліндажів, 2 спостережні пункти, 3 ДзОТи, розсіяні і частково знищені до 350 німецьких солдат і офіцерів. При цьому екіпажем командирського танку були знищені гармата, 22 кулеметних гнізда, 3 бліндажі, ДзОТ, 4 підводи, розсіяно до 100 німецьких піхотинців [6, с. 958]. Ефективними були дії взводу МК-3, яким командував лейтенант Олексій Іванович Клименко. При атаці вузлу супротиву німців 27 березня танк Олексія Клименка знищив 5 вогневих точок, вантажівку і до двох десятків ворожих солдат, а всього взводом за 10 днів боїв були знищені спостережний пункт, 2 ДзОТи, 5 бліндажів, 23 вогневі точки, міномет, вантажівка та 2 підводи з кіньми, розсіяно до 70 гітлерівців. 28 березня відзначився танк МК-3 під командування молодшого лейтенанта Северина Васильовича Васильєва. Танкістами цього екіпажу тільки за одну атаку були знищені 9 кулеметів, міномет, бліндаж, спостережний пункт і до 25 гітлерівців (всього за 10 днів боїв танкісти знищили 18 кулеметних гнізд, 2 міномети, 5 бліндажів, ДзОТ і до 40 німецьких вояків). У боях за Ковель з 20 березня вміло діяв екіпаж «Шермана» молодшого лейтенанта Петра Сергійовича Задорова. За 10 днів бойових дій в ході 5 атак танкісти цього екіпажу вогнем з гармати, кулеметів і гусеницями знищили 20 вогневих точок, міномет, гармату, бліндаж, ДзОТ, автомобіль, 4 підводи і до 80 німців. Особливо відважно молодший лейтенант Задоров і його бойові товариші діяли в ході атаки 30 березня. Від вогню танкістів знайшли свою смерть до 35 гітлерівців, були зруйновані бліндаж, 12 кулеметних гнізд, знищений міномет з розрахунком. При атаці танк був підбитий, проте екіпаж і його важко поранений командир продовжували вести бій.

У боях за Ковель вміло і відважно діяли бійці полкової роти автоматників 259-го отп. Протягом 3 діб з 23 по 27 березня особовий склад роти по пояс у крижаній болотній воді під шаленим обстрілом ворога виконував завдання із будівництва гатей для пропуску танків, а на вулицях міста супроводжував танки і оберігав їх від німецьких гранатометників і бронебійників.

У ході цих боїв ні сну ні відпочинку не знали офіцери і бійці технічної та інших служб забезпечення бойових дій. Під вогнем противника 2 «Шермани» і 3 «Валентайни» відремонтувала бригада на чолі з бригадиром старшим сержантом Олександром Степановичем Бистрицьким. 29 березня при відновленні чергової бойової машини ремонтники потрапили під удар німецької авіації. Старший сержант Бистрицький отримав важке поранення і все ж продовжував керувати ремонтними роботами. Лише коли танк пішов на передову, сержант був евакуйований до медсанбату. Всього ж за час боїв з 20 берез-

ня по 13 квітня 1944 року спеціалістами техслужб полку під загальним керівництвом помічника командира з техчастини Сергія Дем'яновича Карпова були евакуйовані 9 бойових машин, з них 7 відремонтовані в польових умовах і повернуті в стрій. Також майор Карпов вміло керував доставкою на передову боеприпасів та пального, завдяки чому підрозділи дивізії були забезпечені всім необхідним.

За 10 днів боїв танкісти 259-го окремого Черкасько-го танкового полку знищили 150 кулеметних гнізд, 9 протитанкових, 3 зенітні гармати, 15 мінометів, 3 вантажівки, 26 бліндажів, 7 ДзОТів, 25 коней, 7 підвод, склад з боеприпасами, до 800 гітлерівських офіцерів і солдат. За підсумками місяця боїв (з 20.03 по 25.04.44) особовим складом полку були знищені до 1300 гітлерівців, 7 ДзОТів, 44 бліндажі, 2 склади, 10 протитанкових, 4 зенітні гармати, 18 мінометів, 92 кулемети, 10 автомобілів, 7 одиниць гужового транспорту [4, с.220]. За вміло командування полком в ході наступальних і оборонних боїв в районі Ковеля орденів Олександра Невського були удостоєні командир полку гвардії підполковник Олексій Власович Лук'янов і начальник штабу частини гвардії майор Михайло Іванович Гусев. За мужність і відвагу в боях з гітлерівцями орденами і медалями СРСР були також нагороджені 67 офіцерів, сержантів і солдат полку.

Наприкінці березня—початку квітня 1944 року до Ковеля були перекинуті ще 2 танкові полки: 57-й Полтавський окремий танковий полк під командуванням гвардії підполковника Василя Федоровича Тараненка та 32-й танковий полк під командуванням гвардії підполковника Володимира Олексійовича Галкіна. Обидва полки за штатом повинні були бути у складі кавдивізії 7-го гвардійського кавалерійського корпусу (57-й — 15 гкд, 32-й — 16 гкд), але наразі радянське командування вирішило по-іншому.

57-й окремий танковий полк 31 березня зайняв позиції в районі села Шайно (нині Старовижівський район) у смузі оборони 234-ї стрілецької Ломоносівської дивізії. Танкові екіпажі цього полку в активні бойові дії вперше вступили 4 квітня в районі села Лісники. Тоді «Шермани» і «Валентаїни» були кинуті в контратаку проти значно потужніших Т-IV, при чому 21 танк полку взяв участь в танковому бою проти 21 німецького танка. Як мінімум два німецькі танки були підбиті. 12 квітня полк отримав завдання атакувати позиції німецької піхоти в районі висоти «Безіменна». В ході атаки танкісти зуміли підбити німецький танк, 2 гармати, знищити до 90 гітлерівців, 6 вантажівок і подавити вогонь 3 гармат і кулеметного гнізда, які заважали просуванню радянської піхоти. 15 квітня танкісти супроводжувала атаку на позиції гітлерівців в районі висоти 188,1. У бою за висоту екіпажі 57-го отп знищили 2 бліндажі і до 40 гітлерівців. Усього в боях проти німців з 4 по 15 квітня 1944 року підрозділами 57-го отп були знищені 6 танків Т-IV, 3 самохідні гармати, 4 польові гармати, 5 вантажівок, 2 ДзОТи, до 450 солдат і офіцерів противника [4, с.228]. В ході цих боїв були підбиті 14 танків полку, згодом евакуйованих і відновлених спеціалістами техчастини. Командиром 77-го стрілецького корпусу особовому складу полку за відмінне виконання бойових завдань була оголошена подяка. Кількість нагороджених за бої в районі Ковеля в цьому полку була порівняно невисока — урядовими нагородами були нагороджені 31 чоловік особового складу, в тому числі орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня начальник штабу полку майор Михайло Мойсейович Левшаков, а орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня — помічник командира полку з техчастини майор Ананій Петрович Корнаєв.

З 4 квітня бойові дії в районі Ковеля розпочав 32-й танковий полк, який отримав завдання підтримувати в боях піхоту 60-ї стрілецької Севської дивізії.

Свою історію полк розпочав у вересні 1942 року в Московському військовому окрузі. Вже наприкінці жовтня був направлений до складу військ 39-ї армії Калінінського фронту. З грудня 1942 по лютий 1943 знаходився на переформуванні. Після доукомплектування до листопада 1943 року воював у складі Північно-Західного фронту (27-ма та 34-та армії). Після перейменування фронту у 2-й Прибалтійський воював у складі 1-ї ударної та 6-ї гвардійської армій. Наприкінці січня 1944 року полк був виведений зі

Командир 32-го окремого танкового полку Герой Радянського Союзу гвардії підполковник Володимир Олександрович Галкін

складу 2-го Прибалтійського фронту і включений до складу частин РГК, а наприкінці березня включений до складу військ 2-го Білоруського фронту. На 9 травня 1945 року 32-й танковий полк знаходився у складі 16-ї гвд 7-го гвКК.

Першими на новій місцевості свої сили випробували полкові розвідники під командуванням старшого сержанта Петра Андрійовича Самаріна. Бійці взводу розвідали шляхи руху, передній край і угруповання противника в смузі дій полку, виявили найбільш придатні напрямки для атак відповідно до технічних характеристик танків полку. У подальшому розвідники визначали шляхи евакуації підбитих і застряглих машин та здійснювали їх охорону.

4—5 квітня розвідку боєм у районі на північний захід від с. Дубове здійснили екіпажі відділення бронемашин під командуванням старшого сержанта Петра Івановича Кириєнка. Внаслідок дій бронемашин були отримані додаткові дані про вогневі засоби на передньому краї противника.

6 квітня 32-й танковий полк отримав завдання зупинити натиск противника вздовж Ковельського шосе в районі села Рудники і відновити положення на правому фланзі 132-ї стрілецької дивізії. За пропозицією начальника штабу полку гвардії майора Леоніда Юхимовича Рудермана була влаштована танкова засідка. Начштабу особисто вивів роти на вихідну позицію і організував взаємодію з артилерійськими та стрілецькими підрозділами. Коли німці пішли в чергову атаку, їх вогнем зустріли танки М4А2 «Шерман» 1-ї танкової роти під командуванням лейтенанта Петра Івановича Криковлюка. Просування німців в районі Рудників було зупинене. Відзначився екіпаж танка лейтенанта Олександра Павловича Коротаєва, який вогнем із гармати і кулеметів знищив гармату, кулемет і до 20 гітлерівців.

9 квітня в атаку пішла 2-га танкова рота «Валентайнів» під командуванням лейтенанта Максєва. Атака була невдалою — в її ході було втрачено підбитими 6 танків. Евакуацію бойових машин з поля бою в ніч на 10 квітня організував і особисто керував нею заступник командира полку зі стройової частини майор Павло Микитович Бредов.

10 квітня танкісти пішли в атаку знову. 32-й танковий та 1281-й стрілецький полки отримали завдання атакувати німців в районі села Бахів і по можливості відкинути противника на північ і північний захід. До початку танкової атаки сапери 32-го тп під командуванням командира відділення старшого сержанта Миколи Костянтинівича Шабури здійснили інженерну розвідку місцевості і проклали декілька проходів у мінних полях на напрямках руху бойових машин. При виконанні цього завдання відзначились червоноармійці Іван Кирилович Гостєв, Олександр Олександрович Казаков та інші. Для участі в танковому десанті був виділений 1-й стрілецький батальйон 1281-го сп під командуванням старшого лейтенанта Георгія Юхимовича Огородникова. Комбат свого часу служив у бронетанкових військах, досконало знав матеріальну частину і озброєння танків, знав і тактику дії танкових підрозділів. Кожному учаснику десанту була роз'яснена задача, її мета і способи виконання. Комбат розмістився в одній з бойових машин. Танки з десантом пішли в атаку. У ході наступу танк, в якому знаходився старший лейтенант Огородников, був підбитий і запалав. Комбат допоміг екіпажу евакуюватися, а сам продовжував вести вогонь з палаючої машини по німцям, які саме пішли в контратаку. За доповідями бійців командування полку зробили висновок про загибель комбата. Він був включений до списку бойових втрат, рідним полетіла похоронка. Більше того старший лейтенант Г. Ю. Огородников посмертно був нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня... Лише через 40 років виявилось, що відважний комбат... живий. Після бою офіцера підібрали санітари і без пам'яті відправили в госпіталь. Після тривалого лікування Григорій Огородников повернувся у рідне село Сичовка Алтайського краю, де водієм працював до пенсії. Заслужену нагороду Георгій Огородников отримав у 1975 році [7, с. 217—218].

Танки МК-3 2-ї роти протаранили німецьку оборону на висоті 182,2, але зустріли більш грізного противника. На зустріч «Валентайнам» ішли важкі танки німців. Першим у бій з «Тигром» зі складу 3-ї танкової роти 505-го батальйону важких танків всту-

Танк Т-IV 4-ї танкової дивізії з бортовим номером 135, квітень 1944 року

Капітан Вільгельм Кнаут,
командир 3-ї роти 505-го бвт

пив екіпаж командира танкового взводу молодшого лейтенанта Михайла Михайловича Митюшина. (Питання участі важких німецьких танків «Тигр» (Panzer-kampfswagen VI «Tiger I») в боях на Волині є маловивченими. З абсолютною точністю довести чи спростувати інформацію про бойові дії цих бойових машин, зокрема і в районі Ковеля, не може ні один з дослідників. Разом з тим має місце інформація про передислокацію в квітні 1944 року в район Ковеля 505-го батальйону важких танків (Panzer Abteilung 505) під командуванням майора Вернера фон Бешвітца (Werner Freiherr von Beschwitz) з оперативним підпорядкуванням командиру 5-ї танкової дивізії. Водночас інші дані вказують на перебування у цей час батальйону в районі Орша — Вітебськ) [8]. Декількома пострілами танк противника був підбитий, але інші німецькі танки відкрили вогонь у відповідь. «Валентайн» запалав, мов свічка. Михайло Митюшин, котрий воював з гітлерівцями з жовтня 1941 року, загинув у своїй бойовій машині. Посмертно був удостоєний ордена Вітчизняної війни 1-го ступеня. Уміло вів вогонь по ворогу з танкового кулемета радіотелеграфіст сержант Володимир Афанасійович Лушпай. Влучними чергами танкіст знищив два десятки гітлерівців. Коли танк був підбитий, сержант Лушпай не покинув бойової машини, а

до останнього подиху продовжував вести вогонь по ворогу. Посмертно був удостоєний орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня. При виході на висоту 4 танки роти «Валентайнів» застрягли в болоті. Поки йшов бій всього за 3 години бойові машини були евакуйовані під керівництвом помічника командира роти з техчастини молодшого техника-лейтенанта Олександра Федоровича Ніколаєва. «Шермани» 1-ї роти лейтенанта Петра Криковлюка атакували гітлерівців на висоті 180,2. Першою через болото до німецьких траншей на висоті вийшла бойова машина командира взводу лейтенанта Семена Васильовича Порохні. Німецький снаряд влучив у командирський танк, але екіпаж машини не залишив. Командир взводу продовжував управляти діями взводу поки ще один запалювальний снаряд не підпалив танк лейтенанта Порохні. Пораненого, обгорілого офіцера підлеглі евакуювали із танка і винесли з поля бою. Проте на всім середнім танкам вдалось виконати поставлене завдання. На підходах до Бахова 8 «Шерманів» застрягли в болоті. Німці зосередили по цим машинам всю міць свого вогню. Обстріл радянських танків вели не тільки польові гармати, але й самохідки, які були сюди підтягнуті з початком німецької атаки. Від ворожого вогню запалали 2 танки. Така ж доля чекала й інші. За відсутності достатніх сил для евакуації бойових машин кмітливість і рішучість проявив помічник командира 32-го тп з технічної частини гвардії майор Сергій Гур'янович Чирков. Офіцер підходив до кожної машини і допомагав екіпажам і технарям порадою щодо особливостей евакуації танків. Протягом доби вцілілі під німецьким вогнем танки були евакуйовані, відремонтовані та повернуті в стрій. 12 квітня екіпажі врятованих танків взяли участь в новій атаці. Залишки роти продовжували атаку. Першим до села Бахів увірвався «Шерман», який вів механік-водій

«Тигр» з бортовим номером 300 командира 3-ї роти капітана Вільгельма Кнаута з 505-го батальйону важких танків, Ковель, весна 1944

Командир взводу 6-ї танкової роти 5-го танкового полку дивізії СС «Вікінг» унтерштурмфюрер СС Альфред Гроссрок

молодший сержант Іван Якович Чумаков. Механік вміло маневрував бойовою машиною у лісисто-болотистій місцевості і забезпечив ефективно ведення вогню. Екіпажем в бою 10 квітня був знищений німецький танк, 2 гармати, 6 кулеметів, до 60 ворожих солдат. Танк на околиці села був підбитий, але екіпаж залишився в бойовій машині і продовжив бій з ворогом. Вміло діяв і екіпаж командира роти. Рота, яка «вперлась» в добре організовану глибоко ешелоновану оборону німців, не дивлячись на шквальний вогонь «Пантер», «Фердинандів» і польової артилерії, продовжувала вести бій. Усього ротою середніх танків 32-го отп в боях з 4 по 12 квітня були знищені 5 ворожих танків, 5 самохідних гармат, 6 польових і протитанкових гармат, 10 кулеметів, 2 склади з боеприпасами, 4 ДзОТи, 2 спостережні пункти, до 350 офіцерів і солдат противника [3, с.17].

12 квітня до 30 радянських танків зі складу 57-го та 32-го танкових полків знову атакували німецькі позиції в районі висот 180,2 та 179,0. Першими вперед пішли полкові сапери. Уміло діяв червоноармієць Петро Іванович Пудрасов, котрий не тільки розвідав і зробив прохід у мінному полі, але й своєчасно повідомив командира танкової роти про мінні пастки на шляху руху. Уміло діяв екіпаж «Валентайна» молодшого лейтенанта Миколи

Івановича Сидорова. Танк на висоті 180,2 був підбитий. Танкісти продовжували 6 годин відбиватись від ворога із заперелої машини. В бою 12 квітня танкісти молодшого лейтенанта Сидорова знищили гармату, 2 кулемети і до 40 солдат противника. Якщо на висоті 180,2 атака, якою з передового СП керував майор Бредов, була спочатку більш-менш успішною (були знищені декілька вогневих точок), то на висоту 179,0 — захлинулася. Сюди для підтримки німецької піхоти була направлена 6-та танкова рота гауптштурмфюрера СС Бойлера із 5-го тп СС 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг». Спочатку німці відсікли піхоту від танків, а згодом розпочалась танкова битва. Результат цього бою був передумовлений різницями в тактико-технічних характеристиках «Валентайнів» і «Шерманів» з одного боку і «Пантер» з другого. У перші ж хвилини бою тільки танковим взводом унтерштурмфюрера Альфреда Гроссрока було підбито шість танків, а до кінця дня на полі бою залишилось палати п'ятнадцять радянських бойових машин [9]. Тим не менше, не дивлячись на невдачі в боротьбі зі значно потужнішими німецькими танками, мужність офіцерів і бійців була оцінена бойовими нагородами. Серед нагороджених були заступник командира полку майор П. М. Бредов, начальник штабу частини капітан Іван Павлович Єлісеєв, командир 1-ї танкової роти лейтенант П. І. Кривоклюк і ще 25 офіцерів, сержантів і солдат.

Таким чином, воїни танкістів протягом боїв березня—квітня 1944 року в районі Ковеля повністю справились з покладеними на них завданнями з підтримки дій стрілецьких підрозділів. Разом з тим, американські та англійські танки, які значно поступались за бойовими тактико-технічними даними танкам, які перебували на озброєнні з'єднань 2-ї польової армії Вермахту не мали змогу протистояти більш численному та якісніше озброєному ворогу, а тому понесли значні втрати в особовому складі і техніці.

1. Михалев С. И. Полесская операция 2-го Белорусского фронта. Военно- исторический журнал №3, 1988.

2. ЦАМО, фонд 33, опис 690155, одиниця зберігання 5723

3. ЦАМО, фонд 33, опис 690155, одиниця зберігання 2819

4. ЦАМО, фонд 33, опис 690155, одиниця зберігання 1219.

5. ЦАМО, фонд 33, опис 690155, одиниця зберігання 5508.

6. ЦАМО, фонд 33, опис 686044, одиниця зберігання 3097

7. Андреев А. М. От первого мгновения — до последнего. — М.: Воениздат, 1984.

8. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/PanzerAbt/PanzerAbt505>

9. Барятинский М.Б. Танковые асы Гитлера. — М.: Яуза, Эксмо, 2010.

10. ЦАМО, фонд 33, опис 690155, одиниця зберігання 5040, с. 257—259.

11. ЦАМО, фонд 33, опис 690155, 5746, с. 174—178.

12. ЦАМО, фонд 33, опис 717037, одиниця зберігання 787, с. 195—198.

13. ЦАМО, фонд 33, опис 690155, одиниця зберігання 1340, с. 254—261; 232—249.

14. ЦАМО, фонд 33, опис 690155, одиниця зберігання 986, с. 202—203.

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП БОЇВ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КОВЕЛЬЩИНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Як відомо, повоєнне літочислення Ковеля бере свій початок 6 липня 1944 року. Саме у цей день в місто ввійшли радянські війська. Бої за оволодіння ним вони вели кілька місяців, починаючи з лютого. Німецько-фашистське командування прагнуло будь-якою ціною втримати у своїх руках Ковель — важливий вузол комунікацій і сильний опорний пункт оперативної оборони. Як згадував в одній зі своїх газетних статей Герой Радянського Союзу, генерал армії І. Г. Павловський, котрий брав безпосередню участь у боях за наше місто, гітлерівці розраховували використати Ковель і оборонний рубіж на річці Турії для забезпечення флангів та тилів угруповань своїх військ, які діяли в Білорусі й Україні, для прикриття підступів до важливих економічних районів Польщі. Не випадково фашистський генерал Гілле — той самий, який, залишивши свої війська напризволяще, втік із Корсунь-Шевченківського котла, твердив, що «в Ковелі лежать ключі до Вісли» («Прапор Леніна», 6 липня 1974 р.).

Про операцію радянських військ щодо оволодіння містом, яка ввійшла в історію Великої Вітчизняної війни під назвою «Ковельська», сказано і написано багато. Нагадаю лишень, що її здійснили війська 1-го Білоруського фронту під командуванням маршала Радянського Союзу К. К. Рокосовського. Головну роль при цьому відіграла 47-а армія генерал-лейтенанта М. Гусева. Про велике значення, яке мала «Ковельська операція», свідчить той факт, що Москва 6 липня 1944 року о 22-й годині салютувала учасникам взяття Ковеля дванадцятьма артилерійськими залпами із 124-х гармат, а з'єднанням і частинам, які найбільше при цьому відзначилися, наказом Верховного Головнокомандуючого присвоєно почесне найменування «Ковельських».

Однак визволення Ковеля відбувалося не так гладко й успішно, як його описують деякі історики-краєзнавці. Потрібно знати, що Ковельську наступальну операцію розпочали війська 2-го Білоруського фронту генерал-полковника П. Курочкіна у другій половині березня 1944 року. Саме тоді з'єднання і частини 47-ої армії розпочали наступ на Ковель. 125-й стрілецький корпус полковника Кузьміна у складі трьох стрілецьких дивізій впритул підійшов 17 березня до міста. 18 березня Ковель був оточений. Війська 77-го стрілецького корпусу генерал-майора Позняка повинні були утримувати зовнішній фронт, не пропускати резерви німецьких частин до міста, блокувати всі дороги, що ведуть на Ковель.

Місто було міцно укріплене німцями. Кам'яні будинки на околицях Ковеля гітлерівці перетворили у дзоти з гарматами та кулеметами. Місто оточили двома протитанковими ровами, круговою траншеєю, колючим дротом та іншими загорожами. Німецький гарнізон у Ковелі складався з кількох тисяч солдатів, об'єднаних у дивізійне угруповання під командуванням обергрупенфюрера фон ден Баха. На його озброєнні знаходилися десятки танків, велика кількість гармат, мінометів, крупнокаліберних кулеметів та іншої зброї. Взяти Ковель штурмом, як планувалося, не вдалось. Наступаючі з'єднання і частини, зазнавши великих втрат, перейшли до оборони.

Німецьке командування на допомогу оточеним військам перекинуло в район Ковеля частини 4-ї німецької танкової армії генерала Рауса. Серед них — відбірна танкова дивізія СС «Вікінг», 131-а і 242-а піхотні дивізії. 5 квітня 1944 року на північному заході Ковеля фашисти великими силами піхотних частин і танків при підтримці авіації завдали контрудару, прорвали радянську оборону і з'єдналися зі своїми військами, оточеними в місті над Турією.

На південно-західному напрямку у смузі сіл Старі Кошари, Миляновичі, Ружин займала вогневі позиції 76-а стрілецька дивізія полковника Видригана, яка була теж піддана нищівному удару з боку німецьких військ. До речі, в цій дивізії на посаді начальника розвідки служив відомий радянський письменник Еммануїл Казакевич. У своєму романі «Зірка» («Звезда») він пізніше правдиво відтворить події, що відбувалися у той час на ковельській землі зокрема і на фронті загалом. Цікаво, що прообразом командира дивізії Сербіченка у цьому творі був згадуваний вище командир 76-ї Сльнїнської стрілецької дивізії полковник Захар Петрович Видриган, учасник Першої світової війни, кавалер трьох Георгіївських хрестів і чотирьох Георгіївських медалей.

Перебуваючі під сильним враженням від боїв за Ковель, Е. Казакевич пізніше написав вірш-спогад, де були такі слова:

*Весь выжжен, взрыт,
Весь взорван и распорот,
Зияющий и страшный, как провал,
Открылся предо мною этот город,
Который путь к Варшаве прикрывал.
Обломки улиц, черепичных кровель,
Он где-то в книжках назывался Ковель...*

Та все це письменник із бойовими побратимами побачить пізніше. А тоді, у квітні 1944 року, він на собі відчув і силу німецької армії, і гіркоту поразки, і жажливе відчуття ймовірної смерті.

Й. Сталін був серйозно стурбований поразкою радянських військ під Ковелем. Як засвідчують архівні джерела, він зателефонував К. Рокосовському і наказав негайно виїхати в Сарни до командуючого фронтом Курочкіна, щоб з'ясувати, як і чому ворогу вдалося прорвати оточення довкола Ковеля. Через декілька днів становище радянських військ ще більше ускладнилося. З'явилася цілком реальна загроза прориву німецьких військ у тил і виходу їх на рубежі річок Стохід і Стир, населені пункти навколо яких були вже очищені від фашистських окупантів.

В такій, без перебільшення, надзвичайній ситуації Ставка Верховного Головнокомандуючого прийняла радикальне рішення: командуючого 2-им Білоруським фронтом генерал-полковника Курочкіна звільнити з посади, а ввірені йому війська у повному складі передати в підпорядкування генерала армії К. Рокосовського. Таким чином, Ковельську наступальну операцію розпочали війська 2-го Білоруського, а завершили війська 1-го Білоруського фронтів.

На початку липня 1944 року становище німецького гарнізону у Ковелі особливо ускладнилося. Радянськими військами був перехоплений наказ начальника гарнізону, який вимагав економити боеприпаси. Комендант Бессінг утік з міста на літаку. Командуючий групою армії «Центр» фельдмаршал Модель, не чекаючи удару радянської армії, віддав наказ залишити Ковель, що й було зроблено у ніч з 5 на 6 липня 1944 року.

Увечері 6 липня 1944 року по радіо передали наказ Верховного Головнокомандуючого Й. Сталіна Маршалу Радянського Союзу К. Рокосовському, в якому зазначалося, що в боях за Ковель відзначились війська генерал-лейтенанта М. Гусева, генерал-майора М. Анашкіна, генерал-майора І. Кузьміна, полковника Я. Цвинтарного, полковника В. Булгакова, полковника З. Видригана, генерал-майора В. Чернова, полковника М. Заїкіна, артилеристи генерал-майора артилерії А. Битюцького, підполковника А. Балагурова, льотчики генерал-лейтенанта авіації Ф. Полиніна та ін.

Безпосередню участь у боях за Ковель, як ми вже згадували, брали воїни 47-ї армії 1-го Білоруського фронту, зокрема 60-ї, 76-ї, 132-ї, 175-ї, 260-ї стрілецьких дивізій, 6-ї гвардійської артилерійської і 336-ї авіаційної дивізій. Смертю хоробрих тут полягли Герої Радянського Союзу В. Подколюдов, В. Смирнов, Г. Зеленський, Ч. Бенделіані, В. Олійник. За виявлені мужність і героїзм звання Героїв удостоєні сержант І. Єрьомін, капітан А. Мін.

Міська і районна влада, громадські гідно вшанували пам'ять полеглих у боях за визволення Ковельщини. Про їх безсмертний подвиг свідчить Братська могила на кладовищі по вул. Незалежності, споруджені з ініціативи колишнього першого секретаря міськкому комсомолу Віктора Сагала обеліски на честь згаданих вище Героїв Радянського Союзу, а також відкритий у 1977 році меморіальний комплекс Слави. Пам'ятники і Братські могили воїнів-визволителів і земляків, котрі загинули на фронтах Другої світової війни, є практично у кожному населеному пункті району.

Серед почесних громадян міста — багато учасників боїв за визволення нашого краю. Це — генерал-майор, двічі Герой Радянського Союзу, командир Чернігівсько-Волинського з'єднання партизанських загонів Олексій Федоров; генерал-лейтенант, колишній командир 260-ї Червонопрапорної Ковельської стрілецької дивізії Василь Булгаков; син туркменського народу Керим Мурадов; воїн 144-ї окремої бригади 60-ї стрілецької дивізії, наш земляк Іван Кубатко, а також активний учасник відбудови Ковельського залізничного вузла, Почесний залізничник Макар Савельєв.

Але це, так би мовити, один бік медалі. За переможними реляціями про визволення Ковеля приховувалися життєві трагедії тих, хто воював, і тих, хто перебував на окупованій німцями території. Перші тисячами гинули на полі бою (за деякими даними, таких було не менше 5 тисяч чоловік), другі переживали жахи обстрілів і бомбардувань, переховуючись від авіанальотів і артобстрілів. Покійна мама одного з моїх однокласників Марія Зволянська казала:

— Люди, які пережили бої за Ковель, пізніше заявляли, що більше ніколи не захочуть жити у такому «пекельному» місті. Це було страхіття, яке важко уявити нормальній людині.

У цих словах — сувора правда: після воєнних дій місто нагадувало суцільну руїну.

Повністю були зруйновані промислові підприємства, залізничний вузол, звідки вивезено все обладнання, десятки кілометрів залізничних колій.

Ось що розповідав про ті дні в одному з ювілейних випусків місцевої газети колишній голова надзвичайної комісії із розслідувань фашистських злочинів, пізніше — заступник голови Ковельського міськвиконкому І. П. Мілаш:

«Після вигнання окупантів Ковель лежав у руїнах. Німецькі варвари піддали його цілковитому спустошенню. Над умертвленим містом стояв сморід від трупів і згарищ. Замість будинків лежали купи цегли і скрученої бляхи, замість дерев і скверів — обгорілі пеньки і чорні попелища.

Я добре знав довоєнний Ковель, і мене особливо жажнув його тодішній вигляд. Зовсім не залишилось населення».

В акті, який був складений у ті дні, зазначалось: «Комісія встановила, що в Ковелі фашистами розстріляно тисячі чоловік, а решту вивезено в Німеччину. Повністю знищено радянську інтелігенцію».

Далі йшов перелік наслідків фашистського «владарювання»: «Увесь залізничний вузол, електростанція, два депо, вокзал, робітниче селище, поліклініка, школи, клуб підірвані і відбудувати їх неможливо. В місті знищені пошта-телеграф, шкіряний завод, меблева фабрика, елеватор, два цегельні заводи, два кінотеатри, дві лікарні, поліклініка, дитяча молочна кухня, всі школи, бібліотеки, всі магазини, їдальні, 4 пекарні. Підірвані руська церква, польський костюль..

Ворог замінував сади, городи, мостові, тротуари, поставив у всіх напівзруйнованих будівлях міни повільної дії.

Окупанти вирубали майже всі сади, яких нараховувалося до 150 гектарів, забрали в населення цінності, меблі, взуття, одяг і всю худобу. Таким чином, на місці квітучого міста фашисти після свого «господарювання» залишили обвуглені гори з цегли і руїни...» («Прапор Леніна», 6 липня 1974 року).

Зафіксована в акті державною комісією картина повоєнного Ковеля справді вражає. І навіть якщо не звертати уваги на деякі ідеологічні «натяжки», можна перекоонатися: війна залишила ковельчан, що вижили, як-то кажуть, біля розбитого корита. Одразу згадується пісня Марка Бернеса «Враги сожгли родную хату». Старожили розповідали, що одразу після військових дій Ковель з огляду на його зручне географічне розташування влада планувала зробити навіть обласним центром. Але цілковиті руїни і згарища змусили відмовитися від цього задуму, бо не можна було віднайти приміщення, яке б дозволяло розмістити там органи місцевого самоврядування, необхідні установи й організації.

Ось як про ці дні згадував уродженець села Колодниці, ветеран війни і праці, колишній працівник вагонного депо Ковель Никифор Федорович Лесюк: «7 липня за наказом начальника Ковельської залізниці 12 вагонників, в тому числі й мене, було послано в очищене від гітлерівців місто. Завдання стояло таке: розвідати обстановку, дізнатися про умови майбутньої роботи залізничників.

До станції Поворськ ми доїхали спеціальним поїздом, а до Білина добиралися пішки, оскільки німці, відступаючи, геть пошкодили колії. Там уже були радянські військові. Вони заборонили йти в Ковель, бо розмінування залізничного вузла ще не закінчилося. Було вирішено послати туди мене як такого, що добре знає місцевість. Десь під вечір зібрався я в дорогу. Йшов навпростець, через рідне село Колодницю. Власне, села ніякого й не було — скрізь виднілись димарі від печей, чорніли згарища, буяли бур'яни. Ніде не видно живої душі.

Подібна картина відкрилася очам, коли дістався Ковеля. Навкруги — руїни і ями. Вагонне, паровозне депо і вокзал розбиті, лише груди каміння на їх місці» («Прапор Леніна», 6 липня 1974 р.).

Опис повоєнного Ковеля в автобіографічній книзі «Моя позиція незмінна» дає волинчанин, колишній відомий в області партійний і радянський працівник, уродженець села Солотвин Ковельського району Володимир Воробей: «Мабуть, десь у вересні (1944 року — **М. В.**) дідусь їхав до Ковеля і взяв нас із собою. Місто лежало в руїнах, було майже повністю знищене... Якщо до окупації в Ковелі проживало 27 тисяч чоловік, то після визволення його Червоною Армією тут виявилася мізерна кількість мешканців. Фашистські недолуги побудували в місті для військовополонених Радянської Армії два концентраційних табори (по вул. Брестській і на Горці), в яких щоденно гинуло 150—200 чоловік. Всього за три роки окупації фашистські кати розстріляли 11 тисяч військовополонених солдат і офіцерів Червоної Армії.

Експертна комісія встановила 69 різних розмірів ям з радянськими громадянами, умертвленими фашистами. В одній із тих ям виявлено 8000 трупів дітей і жінок. Так гітлерівці виконували директиви свого командування про перетворення радянської землі на пустку» (В. Воробей. Моя позиція незмінна. — Луцьк: «Надстир'я», 2009). Зазначу, що автор наводить дані за матеріалами ДАВО (ф. 1, оп. 1, спр. 424, арк. 14—15).

Справедливості ради слід зазначити, що до руйнації Ковеля причетні і радянські війська. Потужне німецько-фашистське угруповання в місті майже чотири місяці піддавалося методичному бомбардуванню з повітря і артобстрілам із землі, в ході яких, до речі, був знищений польський костел, з якого німці вели корегування свого вогню. Не кожному українському місту так «пощастило» з кількістю німецьких і радянських військ, котрі воювали не на життя, а на смерть, як Ковелю. До речі, переможний прапор уперше був піднятий у Ковелі радянськими солдатами на будівлях колишньої військової частини, що дислокувалася на вулиці Монопольовій (пізніше — Горького, а тепер — Шевченка), де до кінця 90-их років розміщувався військовий госпіталь.

Деяко інакше склалася ситуація із вигнанням німецько-фашистських загарбників з території Ковельського району. Це вигнання відбулося, умовно кажучи, у три етапи. Перший — зима, другий — весна і третій — літо 1944 року. Так, найраніше окупантів було вибито із населених пунктів східної частини району (3 лютого — із сіл Заячівки, Черемошного, 22 лютого — Гулівки, 24 лютого — Шкурата, Луківки, Озерного, Пісочного, 25 лютого — Козлинич, Грив'яток, Поворська, Ломачанки, 26 лютого — Кричевич). Переважна ж частина сільського населення району вітала червоноармійців у березні 1944 року (10 березня — Зелене, 15 березня — Дарівка, 16 березня — Білашів, Велицьк, Підріжжя, Голоби, Радошин, Дроздні, Новий Мосир, 17 березня — Скулин, Уховецьк, Доротище, Колодяжне, 18 березня — Білин). І лише напередодні або після боїв за Ковель німці полишили Мощену, Городище, Старі Кошари (18 червня), Дубове, Люблинець, Бахів, Вербку, Будище, Волю-Ковельську (6 липня).

Така суттєва різниця в часі визволення населених пунктів району пояснюється, з одного боку, добре організованою обороною Ковеля, про що йшлося вище, з другого — помилками і прорахунками радянського командування, а також несприятливими кліматичними умовами зими — весни 1944 року. Були й інші причини, аналіз яких не є предметом нашого дослідження.

Треба зазначити, що активну участь у боях з німецькими окупантами як у роки війни, так і після визволення Волині брали радянські партизани. Велику допомогу надавали Червоній Армії, зокрема, партизанські з'єднання двічі Героя Радянського Союзу О. Федорова, Героїв Радянського Союзу А. Бринського, Д. Медведєва та ін. І хоч сьогодні оцінка діяльності так званих «червоних партизанів» не є однозначною, роль їх у Перемозі над фашистською Німеччиною не варто недооцінювати. Хоча заради об'єктивності мусимо визнати, що і їх командири, і вони самі припускалися серйозних помилок. Багатьох людських життів, наприклад, коштувала авантюра вже згаданого О. Федорова, котрий у лютому 1944 р., не чекаючи підтримки регулярної армії, віддав наказ штурмувати Ковель. Звичайно ж, гітлерівці відповіли нищівним контрударом.

Бойовий соратник О. Ф. Федорова, Герой Радянського Союзу, письменник-історик Всеволод Клоков, з яким мене доля зводила двічі, у книзі «Ковельський вузол» (К.: Політвидав України, 1981) про цю авантюрну операцію, дотримуючись такту і висловлюючись дуже обережно, пише так: «...Наказ командування з'єднання про взяття Ковеля був для нас несподіваним... Потрібна була психологічна перебудова, щоб остаточно повірити у свої можливості і зважитися на такий відчайдушний крок, як взяття укріпленого міста, яке захищав більш як двохтисячний гарнізон, у близькому тилу противника, та ще й на одному з важливих напрямів наступу наших військ» (стор. 216).

Далі автор констатує: «Нічим нам не змогло допомогти і командування військової частини 2-го Білоруського фронту. Направлена нам на допомогу артилерія застрягла десь на половині шляху. В цих умовах командування з'єднання вирішило припинити операцію...» (стор. 218).

Мали місце факти мародерства з боку партизанів, знущань над мирним населенням, особливо, якщо когось запідозрювали у співпраці з ОУН—УПА. Жорстока війна велася і проти учасників національно-визвольного руху. Та й між самими партизанськими командирами ладу не було. Так, до кінця свого життя якщо не ворогами, то опонентами залишилися О. Федоров і А. Бринський. Перший уперто не визнавав заслуг другого у проведенні операції «Ковельський вузол». Перебуваючи в Ковелі на святкуванні одного з ювілеїв визволення міста, два генерали навіть не спілкувалися між собою! Як розповідав мені автор книги «Ковельський вузол» В. Клоков, для О. Федорова з'єднання А. Бринського «не існувало».

За роки воєнного лихоліття Ковельщина зазнала величезних збитків. Повністю були знищені такі населені пункти, як Несухойжі, Кругель, Мощена, Нові і Старі Кошари, Дубове, Кричевичі. Біда не оминула й інші села. У Колодяжному за час німецької окупації було вбито понад 50 чоловік, спалено 40 хат, в тому числі — весь хутір Берізки. Більше двох тисяч євреїв і мешканців довколишніх сіл знищено у Мельниці. 50 жителів села Підріжжя вивезено на каторжні роботи до фашистської Німеччини. 86 селян знищено у Пісочному. В Поворську було спалено 240 господарських і житлових приміщень.

У Ситовичах за роки війни знищено 22 житлових будинки, 36 господарських будівель, забрано у людей 17 коней, 87 корів, 57 свиней, 99 овець. Перелік цих гірких і болючих фактів можна продовжити до безкінечності. Загалом сума збитків, заподіяних лише народному господарству Ковеля, перевищувала 29 мільйонів карбованців.

Як бачимо, суспільна й економічна ситуація в нашому краї у 1944 році була майже катастрофічною. По-різному сьогодні оцінюють події тих днів політики, історики, краєзнавці. Одні стверджують, що прихід Червоної Армії приніс волинянам визволення, другі кажуть, що «одна окупація (комуністична) прийшла на зміну іншій (фашистській)».

Я не був би надто категоричним у подібних судженнях, бо, попри те, що сталінський тоталітарний режим справді почав утверджуватися на Ковельщині, не треба забувати, що в лавах радянської армії служили наші батьки й діди — споконвічні українці, хлібороби і ратаї. І вони громили фашистів не тому, що так хотів Сталін, а тому, що самі прагнули швидше добити ворога, повернутися додому і зайнятися звичними для себе справами: вирощувати хліб, виховувати дітей, кохати своїх дружин. На превеликий жаль, тисячі й тисячі з них не повернулися з фронтів доріг, залишившись навечно лежати у сирій землі на чужині. Вічна їм пам'ять!

Зрештою, проти фашистів воювали й учасники національно-визвольних змагань — члени ОУН—УПА, інших збройних формувань, про що докладно розповідається в книзі місцевого краєзнавця Якова Лавренка під назвою «Боротьба за незалежність української нації на Ковельщині. Спогади учасників визвольних змагань» (Луцьк: Твердиня, 2007). Усіх бажаючих більше дізнатися про події тих часів відсилаю до згаданої праці. Тут лише згадаю прізвища найвідоміших командирів Української Повстанської Армії, долі яких так чи інакше пов'язані з Ковельщиною. До таких, зокрема, належить командир північно-західної групи «Турів» «Рудий» (справжнє ім'я — Юрій Стельмащук), уродженець села Коршів Луцького району. Деякий час він працював військовим референтом Ковельської окружної організації ОУН. Був одним з організаторів так званої «Української повстанської групи», куди входило чотири сотні чоловік під назвою «Озеро». Як командир, відзначався мужністю і відвагою, за що його надзвичайно цінував керівник групи «Північ» Клим Савур.

У січні 1945 року Юрій Стельмащук, захворівши на тиф, потрапив у полон до НКВС. 6 серпня 1945 року був засуджений до розстрілу. Вирок виконали 5 жовтня 1945 року в Києві.

Військову округу «Турів» важко уявити без Олексія Шума, уродженця села Журавлиного (Шайне) Ковельського повіту (тепер — Старовижівський район). У свій час О. Шум очолював загін «Стохід» в організованій Ю. Стельмащуком «Українській повстанській групі». В цілому він організував і забезпечував життєдіяльність відділів УПА у південній частині теренів ВО «Турів». Однією з найвидатніших операцій під керівництвом «Вовчака» була ліквідація 15 травня 1945 року шефа фашистських штурмовиків генерала Лютце з його штабом. Загинув у квітні 1944 року під час бою з німцями. Мав лишень 27 років.

Активними учасниками національно-визвольних змагань на Ковельщині були сотні інших наших земляків. Тільки приміське село Облапи дало УПА до 300 повстанців, 61 з яких загинув у боях. Решту каральні органи репресували. Серед відомих вояків УПА — Тихон Зінчук («Кубік») із Заріччя, Василь Сементух з Облап, Ганна Зелена зі Скулина, Максим Дмитрусик із Ковеля, Микола Супрунович із Радошина та багато-багато інших.

На жаль, великою бідою українського національно-визвольного руху була відсутність єдності між окремими його очільниками, наприклад, між С. Бандерою і М. Мельником, С. Бандерою і Т. Боровцем («Бульбою»), чим спритно користалися вороги української незалежності у Москві і Берліні. Вони ж всіляко підігривали міжнаціональний конфлікт між українськими і польськими збройними формуваннями (Українською Повстанською Армією і Армією Крайовою), що в кінцевому підсумку призвело до багатотисячних жертв серед мирного населення.

Старожили розповідали, що до війни поляки, українці, євреї жили дуже дружно, ніколи нічого не ділили. В багатьох так званих колоніях на Волині мирно співіснували українці, чехи, поляки. Вони ходили один до одного в гості, разом господарювали, вчилися кращого в сусідів. І ось потім — ненависть і ворожнеча. Важко це збагнути і зрозуміти сьогодні, а проте так було.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що післявоєнний період для мешканців Ковельщини починався фактично з попелищ, згарищ і руїн. Великі матеріальні втрати доповнювалися численними людськими жертвами, які мали різні причини, але один сумний фінал. В таких умовах треба було розпочинати відбудову економіки, соціальної сфери, водночас постачаючи фронт живою силою, продовольством, одягом і взуттям, не кажучи вже про озброєння.

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕОБХІДНІСТЬ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ФАШИЗМУ В МІСТІ КОВЕЛІ (мирним жителям і військовополоненим)

Під час фашистської окупації України, гітлерівці встановили жорстокий режим, одним із напрямків якого було запровадження системи нацистських таборів для цивільного населення та військовополонених.

В радянській літературі є згадки, що в Ковелі місцем насильного утримання мирних жителів єврейської національності було створено гетто по вулиці Володимирській де було знищено 24 тис. чол. Також в місті на вулиці Брестській був створений концтраційний табір, в якому з жовтня 1941 по червень 1942 року було знищено 12 тисяч (в інших джерелах 11 тисяч) радянських військовополонених (див. додатки 1—5).

Дослідник холокосту на Волині В. А. Наконечний засвідчує, що в Ковелі гетто було створено 21 травня 1942 року, яке проіснувало до літа 1942 року, коли фашистська влада отримала наказ про остаточне вирішення «єврейського питання». З того часу почались здійснюватись акції по ліквідації єврейського мирного населення. 19 серпня 1942 року було розстріляно 35 тисяч радянських громадян [2, с. 22—24].

Згідно з «Довідником про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944)», Київ. — 2000. (далі Довідник...), де залучені документи вітчизняних і зарубіжних архівів, констатується, що в Ковелі було два гетто (гетто — за німецькою термінологією це частина території населеного пункту, виділена для примусового утримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення), з яких у 1943 році розстріляно 18 тис. чоловік. Також був табір на вулиці Ліманівській де знищено 150 циган та 1 тис. чоловік, які не були придатні до роботи. Загальна кількість розстріляних — 35 тисяч чоловік різних національностей. За посиланнями на німецькі джерела гетто згадується у липні 1941 — березні 1943 [1, с. 54—57].

Місце, де були розстріляні євреї з ковельських гетто, знаходиться біля с. Бахів Ковельського району. Зразу ж після звільнення Ковеля на місці розстрілу був встановлений дерев'яний пам'ятний стовп, на якому була вирізана цифра 18 000 — кількість розстріляних. В 1960-х роках в центрі захоронення був насипаний високий пагорб. В 1990-х роках на пагорбі встановлений пам'ятник із габбро, на якому вибитий текст на івриті, який свідчить про ті трагічні події [2, с. 27, 48, 49].

Також в Довіднику зазначено, що в м. Ковелі на вул. Брестській знаходився табір для військовополонених, шталаг № 301 (шталаг — *StaLag* нім. — *стаціонарний табір військовополонених рядового і сержантського складу*), в якому загинуло 12 тис. чоловік. За посиланнями на німецькі джерела стверджується, що в таборі шталаг № 301 утримувалося у лютому 1942 — 5,1 тис. чол., у травні 1942 — 8,2 тис. чол., у серпні 1942 — 1,9 тис. чол., потім табір був переведений до м. Славути [1, с. 208, 209].

У фондах Державного архіву Волинської області нами виявлено документ, який датується 20 грудня 1946 роком (див. додаток 6, публікується вперше), це лист комісії по історії Вітчизняної війни міста Ковель про злодіяння німецьких окупантів і їх пособників, в якому вказується, що місцем насильного утримання було два гетто, це по вулиці Леніна та будівля синагоги і прилегла до неї територія. Військовополонені утримувалися в таборах на вулиці Брестській і Горках (урочище Горки знаходиться на північній околиці міста). За період окупації німецько-фашистськими загарбниками міста Ковеля, з липня 1941 по липень 1944 років було розстріляно 35 тисяч радянських громадян, 11 тисяч військовополонених бійців і офіцерів Червоної Армії. Комісією було виявлено 9 ям розстріляних громадян міста і до 60 ям з військовополоненими. На жаль, в документі не вказується, де знаходилися ці братські могили, не локалізуються вони і краєзнавчій літературі [3, с. 15], можна лише припустити, що знаходилися вони в межах міста або на його околицях.

Отже, із 35 тисяч розстріляних громадян відомо, що 18 тисяч захоронені біля с.

Бахів, питання де знаходяться поховання решту 17 тисяч мирних жителів і 11 (12) тисяч військовополонених залишається відкритим.

Із незрозумілих нам причин влада не звертала увагу на цінні події. Дослідники не ставили питання — де місцезнаходження цих братських могил, прізвища загиблих, в якому стані ці братські могили? Ці питання актуальні і сьогодні. Вони потребують детального і подальшого дослідження, зокрема активістами Волинської громадської організації «Сумління» проведений тривалий архівно-бібліографічний пошук, внаслідок якого вдалося з'ясувати де було місце насильного утримання та місце поховань військовополонених (*детальніше див. статтю Г. Я. Гулька в цьому збірнику*).

На території Ковеля встановлено 18 пам'ятників, пов'язаних з подіями Другої світової війни, однак до цього часу немає пам'ятника, який увічнював пам'ять загиблим мирним жителям і військовополоненим.

Таким чином, у зв'язку із новими історичними даними, які були виявлені останнім часом та згідно з розпорядженням Президента України від 21.06.2011 р. № 204/2011-рп «Про додаткові заходи з пошуку, дослідження і впорядкування місць поховань жертв війни, політичних репресій та інших трагедій Українського народу», висловлюємо пропозицію органу місцевого самоврядування підтримати польові пошукові дослідження щодо з'ясування місць поховань; впорядкування місць поховань; провести заходи з увічнення пам'яті жертв фашизму — загиблих мирних жителів і військовополонених в місті Ковелі.

---

1. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944) / Упоряд. Дубик М. — Київ, 2000. — 304 с.

2. Наконечний В. А. На еврейской волне. — Луцк: «Надстырь», 2006. — 180 с.

3. Вельма М. Ковельщина повоенна. Люди. Події. Факти. (1944—1950). — Луцьк: «Надстир'я», 2009. — 96 с.

ДОДАТОК 1.

[...] Зігнали частину мирних жителів у гетто і по-звірячому вбили їх. Фашистські кати створили в місті концентраційний табір, в якому лише з жовтня 1941 по червень 1942 року було знищено 12 тисяч радянських військовополонених [...].

[...] Фашисти розстріляли і по-звірячому закатували в Ковелі 24 тис. чол. Цитата за: Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. — К., 1970. — С. 324, 325.

ДОДАТОК 2.

[...] За період окупації фашистські варвари вбили й закатували в Ковелі 36 000 чоловік, в тому числі 11 000 військовополонених [...].

Цитата за: Ємчик Р. С., Вельма М. Г. Ковель. Шляхами звитяг. — К. «Мистецтво», 1976 — С. 6.

ДОДАТОК 3.

[...] У концтаборі в Ковелі було знищено 12 тис. радянських військовополонених. Цитата за: Нариси історії Волинської обласної партійної організації. — Львів, 1981. — С. 64.

ДОДАТОК 4.

[...] У концтаборі в Ковелі загинуло 12 тис. радянських військовополонених. Цитата за: Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. — Львів «Вища школа», 1988. — С. 122.

ДОДАТОК 5.

[...] Єврейському населенню відвели невелику ділянку по вулиці Володимирській. Цю територію з усіх боків огородили дротом — створили гетто. Усіх його мешканців було розстріляно. На вулиці Брестській знаходився концентраційний табір для військовополонених, де із жовтня 1941 по червень 1942 р. фашисти знищили понад 12 тисяч радянських воїнів [...].

Резюме. [...] За период оккупации фашистские варвары убили и замучили в Ковеле 36 тысяч человек, в том числе 11 тысяч военнопленных [...].

Цитата за: Вельма М. Г. Ковель. Путівник. — Львів: «Каменяр», 1990. — С. 37, 64.

**НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ УМВД
ПО ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ**

На основании Вашего письма от 23 ноября 1946 года 366/С комиссия по истории Отечественной войны города Ковель сообщает следующее:

Город Ковель был оккупирован немецкими захватчиками 27 июня 1941 года, за период оккупации немецко-фашистские захватчики по зверски относились к мирным жителям города Ковеля, повседневно истребляли ни в чём неповинное гражданское население города, и в том числе престарелых и детей. Немецко-фашистские палачи организовали массовые расстрелы еврейского населения в конце июня — начале августа 1942 года. Для сбора еврейского населения палачами было организовано 2 ГЕТТО — по улице ЛЕНИНА и возле Еврейской синагоги, куда сгоняли населения города в особенности еврейского происхождения для расстрела. Там же ни в чём не повинные граждане города ожидали своей смерти.

Особенно характерным доказательством является сохранившееся здания еврейской синагоги /богомольный еврейский дом/, который был определен фашистами под ГЕТТО, где в свои предсмертные минуты, ставшие жертвой фашизма писали на стенах проклятия фашизму, призывали честных людей отомстить за их страдания и смерть. Этим надписей было сотни, они были написаны на разных языках: на русском, украинском, еврейском, польском. Все они просили одно — уничтожить коричневую чуму гитлеровского фашизма, дать свободу и счастье народу.

Фашистские захватчики для военно-пленных бойцов и офицеров Красной Армии организовали концлагеря на улице БРЕСТСКОЙ и ГОРКИ, где уничтожали военно-пленных измором, где ежедневно погибало от голода 150—200 бойцов и офицеров военно-пленных Красной Армии.

В первые дни освобождения города Ковеля от немецко-фашистских захватчиков была создана экспертная комиссия от партийных, советских, молодежных организаций и воинских частей, которая расследовала совершенные зверства немецко-фашистскими захватчиками в городе Ковеле и установила следующее:

За период оккупации немецко-фашистскими захватчиками города Ковеля, с июля 1941 по июль 1944 годов, наряду с многими злодеями, как разрушение зданий предприятий и учреждений, очагов культуры и жилых домов совершенно гнусное трудно поддающееся описанию злодеяния по убийству детей, женщин, престарелых и военно-пленных. Палачами расстреляно 35 000 советских граждан, 11 000 военно-пленных бойцов и офицеров Красной Армии. Комиссией обнаружено 9 ям с расстрелянными гражданами города и до 60 ям с военно-пленными бойцами и офицерами Красной Армии, которые из лагерей вывозились группами по 150—200 человек для расстрела.

Комиссией установленные полностью уничтоженные семьи, как КАНДЦ Фрони из 8 человек, ЗАСКИНД — из 8 человек, ЛИБЕРМЯН — из 6 человек, ГАРОДНЕР — из 6 человек, ГРИНБАТ Булько — из 8 человек, КРАЙНЕР Селана — из 4-х человек, ТИБЕЧ — из 9 человек, ГУТМАН — из 5 человек и тысячи других семейств уничтожены немецко-фашистскими захватчиками. Комиссией также производились раскопки могил: яма № 1 размером 100 метров длины на 10 метров ширины и 4—5 метров глубины, в которой установлено не менее 8.000 трупов женщин и детей, раздетых на голо. На трупах обнаружено пулевые пролеги, а также множество других могил разных размеров с убитыми гражданами и военно-пленными.

Организацией и массовыми расстрелами мирных жителей и военно-пленных бойцов и офицеров руководили: ГЕБЕЛЬС — комиссар КАСНЕР, начальник Гестапо РАБ, шеф фашистского Гестапо Фетфельд МАНТЕЛЬ, которым оказывал повседневное содействие бургомистры города ПИРОГОВ, ЛЕСНЕВИЧ и ТАМАШКОВСКИЙ.

Город Ковель освобожден красной армией от немецко-фашистских захватчиков 6 июля 1944 года. В освобождении участвовала 47 армия, в состав которой входили соединения 129 стрелковой дивизии генерал-майора АНОШИНА, 132 стрелковая дивизия полковника СОЛОВЬЕВА, 143 стрелковая дивизия генерала-майора ЗАЙКИНА, 265 стрелковая дивизия, 165 стрелковая дивизия, 378 стрелковая дивизия, 94 ГМЧ и 33 артбригада.

Совместно с частями Красной Армии в освобождении города Ковеля Принимали участие 2 партизанских отряда соединения дважды Героя Советского Союза ФЕДОРОВА, под командованием командиров партизанских отрядов капитана СИДОРЧЕНКО и КИШКО Бориса.

Партизанские отряды действовали с северной стороны города и одновременно контролировали железные дороги направления Ковель—Сарны, Ковель—Брест и Ковель—Холм, прикрывающие пути отступления немецко-фашистским захватчикам на Запад.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИССИИ ПО ИСТОРИИ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ ГОРОДА КОВЕЛЬ /ЛЕВЧЕНКО/
20 декабря 1946 года

Державний архів Волинської області. Фонд 597 оп.1. спр.53. арк.11,12.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І ДЕРЖАВНА ВЛАДА НА КОВЕЛЬЩИНІ У 1945—1946 РОКАХ

Якщо Луцьк з околицями був визволений від німецько-фашистських загарбників наприкінці зими 1944 року, то Ковель, як і ще частина області, залишався під окупацією до липня. Через це призначений у травні 1944 року керуючим Волинською єпархією єпископ Миколай (Чуфаровський) не зміг одразу після свого прибуття на Волинь розпочати повноцінну відбудову Православної Церкви на Волині. Про те, що перед владикою стояло саме таке завдання, свідчила загальна дезорганізація приходського життя, адже волинські парафії належали як до юрисдикції Української Автономної Православної Церкви, так і до Української Автокефальної Православної Церкви; чимало храмів постраждало чи було знищено під час війни, загинуло десятки священників краю тощо.

Масштаби грабунків нацистами православних храмів ілюструє «Опис майна Свято-Воскресенського собору Ковеля, вивезеного німецькими окупантами» [1]. З документа видно, що церква втратила дуже багато ікон, як вийнятих із кіотів, так і разом із рамками, а також — із Царських врат: святителя Миколая, великомученика Пантелеймона, Київських святих, преподобного Серафима Саровського, апостолів Петра і Павла, праведної Анни, Воскресіння Христового, архістратиґа Михаїла, преподобної Параскеви, Холмської Божої Матері, Успіння Божої Матері, Спаситель серед апостолів, Моління про Чашу (2x1,5 м), Всіх святих, Почаївської Божої Матері, преподобного Іова (з мощами) та інших. Також загарбники вивезли кілька пар хоругв, три пари парчевого ієрейського облачення, три дияконські стихарі, два підризники, три комплекти парчевих одягів на престол і дві — на жертвник, велике і мале Єванґелія, позолочений на престольний хрест, запрестольний хрест, семисвічник, Плащаницю, дві чаші, два дискоси, дарохранильницю, чотири великі підсвічники, панахидник, два кадила, пасхальник, вінці, 40 змінних ікон для свят, чотири дзвони, два великі килими і дві великі доріжки, мирницю, блюдо, скатертину, полотенця, свічки, ладан, а також повне архієрейське облачення з митрою.

Однією з проблем було і юридичне забезпечення статусу кожної парафії та священно-церковнослужителів в умовах фактичної легалізації Православної Церкви, що сталася у 1943 році. Це й виявилось на даному етапі одним із пріоритетних завдань новоутвореної у вересні 1943 року Ради у справах РПЦ, яка не могла контролювати усю Церкву, не маючи контролю над кожним храмом та кожним священником. Уповноважені Ради незабаром були призначені у кожному регіоні СРСР, а на Волині уповноважений — М. С. Діденко — з'явився в грудні 1944 року [2]. Але й до його призначення Волинський облвиконком переймався релігійною мережею області.

Так, вже у липні 1944 року Ковельська та Голобська райради (нинішній Ковельський район на той момент поділявся на власне Ковельський та Голобський, ліквідований у 1959 році) отримали запит із Луцька про наявність у районах релігійних споруд. 6 липня 1944 року голова Голобської райради Телегін рапортував, що костелів 2 недіючих і цілковито пограбованих, церков по району — 8 недіючих з причин евакуації і 5 діючих, є також одна недіюча синагога [3]. Вже 14 серпня цей же Телегін прислав ще одну доповідь: «1. Православних церков 14, всі діючі. 2. Костелів 2 недіючі. 3. Греко-католицький молитовний дім 1 чинний. 4. Дім єванґелістів 1 чинний» [4].

Ковельська райрада доповіла, що на 1 серпня 1944 року в районі діяли «патріарші» храми у селах Облапи, Доротище, Дроздні, а також «обновленські» у селах Любитів та Білин. Що стосується обновленства, яке доживало останні дні, то навряд чи на Волині могли бути такі храми. Тут, можна припустити, малася на увазі приналежність парафій до Автокефальної Церкви, яку чомусь названо обновленською. Цікаво те, що «обновленський» Свято-Дмитрівський храм у Біліні обслуговував свящ. Мойсей При-

ступа, який одночасно був настоятелем «патріаршої» Свято-Успенської церкви у Доротищі. Це підкреслює реальне ставлення рядового духовенства та віруючих до суперечок між Автономною та Автокефальною Церквами часів окупації України. Повертаючись до вище цитованого документу, додамо, що у районі було ще «неіснуючих 6 храмів, усі не використовуються для культурно-господарчих цілей» [5].

Ковельська міська рада повідомила, що станом на 15 серпня 1944 року зі всіх шести храмів залишилося два — Свято-Воскресенський собор та Благовіщенська церква [6].

Отримавши призначення уповноваженого Ради у справах РПЦ при Волинському облвиконкомі, Діденко одразу зайнявся складанням списків існуючих в області приходів. Одним із перших документів, на які він мав звернути увагу, стали «Відомості про діючі церкви на 1 січня 1945 року», де містилась статистика про наявність храмів на території кожного із 30 районів Волинської області [7]. У Ковельському районі, згідно документу, на 1 січня 1945 року діяло 8 храмів, а у Голобському — 10.

В інформаційній доповіді голові облвиконкому Решетняку у січні 1945 року уповноважений повідомляв, що у Голобському районі є 10 діючих храмів і 1 недіючий, а у Ковельському — 8 діючих і 6 недіючих [8].

Звичайно, ці дані потребували уточнення. Вже із січня 1945 року Діденко почав процес реєстрації храмів і, як тоді було прийнято говорити серед атеїстичної номенклатури, «служителів культу». Незабаром у Ковельському районі він зареєстрував 7 храмів, а в них — 7 священиків, 2 диякони та 2 псаломщики. Ще шестеро залишалося незареєстрованими. У Голобському районі уповноважений виявив уже 12 самостійних храмів і ще два приписні. Також були зареєстровані 11 священиків, диякон та 9 псаломщиків [9].

Наприкінці 1940-их років на реєстрації в органах влади перебували такі храми Голобського району:

- Свято-Георгіївський храм селища Голоби (настоятель прот. Микола Литвинович 1877 р.н., члени церковної ради — Федір Коренга, Павло Поліщук, Антон Гурський);
- Свято-Димитрівський храм села Підліси (прот. Назарій Веселовський);
- Різдво-Богородичний храм села Погіньки (приписаний до парафії села Битень);
- Свято-Димитрівський храм села Битень (свящ. Микола Олевський);
- Богородичний храм села Велицьк (прот. Афанасій Юзьвинкевич);
- Свято-Михайлівський храм села Мельниця (прот. Федір Дідун 1891 р.н., диякон О. Лотоцький 1900 р.н.);
- Різдво-Богородичний храм села Нужель (приписаний до Бруховичів);
- Свято-Покровський храм села Бруховичі (прот. Никифор Матюха 1882 р.н.);
- Свято-Луківський храм села Порськ (свящ. Ігор Трилеський 1906 р.н.);
- Казанський храм с. Байківці (приписаний до Радошина);
- Свято-Введенський храм села Радошин (прот. Григорій Познаховський 1884 р.н. помер у 1948 р., призначено свящ. Бориса Кротневича 1894 р.н.);
- Петро-Павлівський храм села Іванівка (свящ. Стефан Васильчук 1897 р.н., попередні священики, які служили у храмі з 1946 до 1949 року — Антон Огородник, Филип Кезко та Олександр Романець) [10].

У Ковельському районі були зареєстровані такі храми:

- Свято-Воскресенський собор міста Ковеля (після арешту у 1947 році прот. Іоанна Карпецького настоятелем і благочинним став прот. Микола Абрамович 1894 р.н., кліриком був прот. Андрій Левицький, дияк. Авсентій Сидорський 1899 р.н.);
- Свято-Благовіщенський храм міста Ковеля (свящ. К. Шеремета, а з 1948 р. — Йосип Вавринюк 1903 р.н.);
- Свято-Михайлівський храм міста Ковеля (свящ. Олексій Марковський 1907 р.н.);
- Свято-Троїцький храм села Гончий Брід (приписаний до Дрозднів);
- Свято-Михайлівський храм села Дроздні (свящ. П. Лопухович, а згодом свящ. Павло Давидович 1921 р.н.);
- Свято-Михайлівський храм села Перковичі (приписаний до Рокитниці);
- Різдво-Богородичний храм села Рокитниця (свящ. Т. Міщук 1902 р.н.);

- Свято-Симеонівський храм села Облапи (св'ящ. Микола Вітрик 1893 р.н.);
- Іоанно-Богословський храм села Скулин (були настоятелями св'ящ. Микола Котиневич 1908 р.н., св'ящ. Микола Росинський 1881 р.н. та св'ящ. Микола Сльозко, дияк. Кузьма Наумнюк; можливо був приписаний до Гішина);
- Свято-Димитрівський храм села Гішин (св'ящ. Василь Столяр 1906 р.н.);
- Свято-Успенський храм села Доротище (св'ящ. Мойсей Приступа 1892 р.н.);
- Свято-Покровський храм села Любитів (св'ящ. Микола Олевський 1915 р.н., а раніше — В'ячеслав Хруцький, Віталій Когаровський, Костянтин Шеремета);
- Свято-Миколаївський храм села Волошки (св'ящ. П. Абрамчук 1882 р.н.);
- Свято-Покровський храм села Несухойжі (св'ящ. Герасим Семенов 1894 р.н.) [11].

Велику увагу держава приділяла звітам про виконання треб у кожній парафії. Згідно із звітами про требовиконання, відомо, що у Ковельському благочинні, яке очолював прот. Іоанн Карпецький, у 1945 році було звершено 32 вінчання, 249 хрещень та 226 похоронів. У Голобському районі, де благочинним був прот. Микола Литвинович, за цей же період св'ященики звершили 8 вінчань, 197 хрещень та 247 похоронів [12]. Що стосується окремих храмів, то найбільше, зрозуміло, треб було у ковельському Свято-Воскресенському соборі — 10 вінчань, 106 хрещень та 60 відспівувань. У сусідній Свято-Благовіщенській парафії Ковеля у 1945 році відбулося 5 вінчань, 41 хрещення та 19 похоронів. У Свято-Георгіївській парафії Голоб за рік похрестили 67 дітей, обвінчали 4 пари молодят та провели в останню путь 49 померлих. У першому півріччі 1945 року на приході Нужель-Бруховичі Голобського району відбулося 22 хрещення, одне вінчання та 24 відспівування; у Волошках Ковельського району — 12 хрещень та 15 похоронів, в Облапах цього ж району — 11 хрещень, два вінчання та 48 відспівувань [13].

Окремо держава фіксувала і так звану «патріотичну роботу церкви», адже Діденко наголошував, що патріотичною роботою духовенства буде визначатися його ставлення до радянської влади [14], розуміючи при цьому передусім збір коштів, як це називалося у той час, «на патріотичні цілі», тобто у фонди Червоної Армії, сиріт та інвалідів війни, а пізніше — на відбудову народного господарства країни.

Документи з архіву уповноваженого свідчать про те, що у 1945 році у храмах Голобського району було зібрано 6171 крб. у фонд військовослужбовців і сиріт, 1272 крб. — у фонд інвалідів війни, а ще 31400 крб. було зібрано шляхом реалізації облігацій держпозики (зазвичай духовенство вносило власні гроші). Голобська парафія внесла найбільше — 1000 крб. у фонд військовослужбовців і сиріт, 332 крб. — у фонд інвалідів війни, 3500 — за облігації [15].

У Ковельському районі за цей період зібрали 6200 крб. у фонд військовослужбовців і сиріт, 5315 крб. — у фонд інвалідів війни та на 11515 крб. було реалізовано облігацій держпозики, причому велика частка цих сум надійшла від Свято-Воскресенського собору [16].

У перші повоєнні роки в облвиконком з проханням про відкриття храмів звертали ся віруючі від цілого ряду громад Волинської області. Серед інших до уповноваженого зверталася, як висловився Діденко, «група релігійників м. Ковеля», які добивалися дозволу відкрити, як приходську, наявну кладовищну церкву у місті. У своїй заяві вони писали, що службу будуть проводити тільки церковнослов'янською мовою, а проповіді виголошуватимуться — російською. Віруючі мотивували своє бажання також тим, що старим людям важко ходити 3—4 км до діючої церкви. До цього прохання уповноважений поставився скептично: «Це у той час, коли у Ковелі є дві великі діючі церкви, які можуть повністю задовольнити релігійні потреби віруючих». Після того, як Діденко доповів про це голові облвиконкому, той порадив уповноваженому особисто виїхати у Ковель та вивчити питання на місці [17].

Не зважаючи на позицію Діденка, в облвиконкомі «вважали можливим задовольнити клопотання віруючих м. Ковеля на тій основі, що кладовищна церква ніким не закрита, що будівля достатньо справна». Рада у справах РПЦ теж допустила можливість діяльності цієї церкви своїм рішенням від 1.06. 1946 року за №1939 [18].

Не така доля чекала на іншу заяву віруючих із Ковеля, котрі двічі зверталися (36 підписів) з проханням про будівництво церкви на місці спаленої німцями — 2 серпня 1946 року облвиконком постановою № 486 відхилив прохання, мотивуючи це наявністю у Ковелі трьох діючих церков [19]. Звичайно, на рішення вплинуло і те, що кладовищна церква все одно уже була побудована, а будівництво нового храму ніяк не співвідносилось із завданнями партії.

На прохання віруючих у 1946 році було дозволено відкрити і Різдво-Богородичну церкву у с. Рокитниця Ковельського району, де протягом двох років храм був недіючим [20].

Церковні громади зверталися до органів влади і з іншими проблемами, у вирішення яких, зважаючи на певну нормалізацію відносин, священники та віруючі продовжували вірити, мабуть, ще рік-два, поки влада знову не почала повномасштабний тиск на Церкву. З дещо наївним проханням звернулися члени общини с. Любитів Ковельського району, які, посилаючись на постанову РНК СРСР від 22 серпня 1945 року, просили повернути їм церковну землю, яку зайняв колгосп і поліклініка, та житлові будинки, де раніше жив священник, котрі перейшли поліклініці. Михайло Діденко відказав віруючим, що дане рішення РНК не стосується націоналізованих будівель, а має на увазі знову придбані чи заново побудовані будівлі по рішенню уповноваженого Ради [21].

Розповсюдженою проблемою повоєнних років стало виселення священників із його житла, яке приглянулося місцевій владі для тих чи інших потреб. У 1946 році до уповноваженого звертався священник с. Битень Голобського району зі скаргою про те, що йому райвиконком запропонував негайно звільнити приміщення, де він жив, бо воно необхідне для школи. Спільно із головою облвиконкому Діденко вирішив, що це приміщення буде звільнене тоді, коли священник підшукає собі квартиру. Щоправда, чиновники не поцікавилися тим, чи має він можливість знайти собі нове житло [22].

Натомість, влада не заперечувала проти будівництва церковного будинку для причту у Великому Порську Голобського району [23].

Іншого сприяння в уповноваженого шукав настоятель Свято-Воскресенського ковельського собору прот. Іоанн Карпецький, який хотів придбати для храму нові дзвони, адже старі, нагадаємо, вивезли окупанти. В містечку Олиці якраз виявили два великі «нічії» дзвони, на які і розраховував благочинний. Діденко, як це часто бувало, не захотів сам вплутуватися у справу, порекомендувавши о. Іоанну звернутися безпосередньо в Олицький райвиконком. Коли ж Карпецький туди звернувся, то виявилось, ці дзвони уже були передані для промисловості [21]. Відомо, що Діденко раніше сам рекомендував райвиконкому віддати дзвони на державні потреби [24].

Державна машина прагнула тримати Церкву у лещатах своєї жорсткої релігійної політики, часто відмовляючи віруючим у тому, що здавна було невід'ємною частиною православної культури. Після війни настоятель Свято-Георгіївської церкви Голоб прот. Микола Литвинович задумав звершити з прихожанами піше паломництво у Почаївську Лавру. Батюшка казав: «Підемо дорогою, будемо молитися Богу. Обов'язково Бог дасть дощі і збільшиться врожай». В паломництво збиралося вирушити 150—200 людей, які уже приготували продовольство та пошили сумки. Дізнавшись про це, уповноважений Діденко заявив єпископу Варлааму про небажаність цього паломництва, і воно було відмінене [25].

Особливу увагу уповноважений звертав на Свято-Благовіщенську церкву у Ковелі, де близько червня 1942 року художником Сайковичем на стіні навпроти входу у храм було намальовано велику картину, зверху якої зображено благословляючого Спасителя, поряд Якого були ангели та святі угодники. Питання викликала нижня частина картини, де було зображено народ у козацьких шароварах синього та червоного кольору з оселедцями на голові. Посеред народу було чітко видно Симона Петлюру у військовій формі, гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепу, класиків української літератури Тараса Шевченка та Івана Франка, пізнавалися серед інших образів також Євген Коновалець та Іван Огієнко. Під картиною-іконою був надпис: «Боже єдиний, великий, нам Україну храни» [26].

Дізнавшись про це, Діденко став добиватися знищення картини, яка має «яскраво виражений націоналістичний характер». 9 січня 1946 року вона була завішана образом «Тайної вечери», але Діденка це не влаштувало. Незабаром він сам прибув у Ковель і оглянув картину разом із представниками облвиконкому та Ковельської міськради, місцевим благочинним та настоятелем Свято-Благовіщенського храму.

Уповноважений скаржився, що єпархіальне керівництво скрізь пальці дивиться на це неподобство і не вживає необхідних заходів. Втім, у травні 1946 р. художник Д. Костюк був посланий у Ковель владикою Варлаамом, де зробив те, чого добивався Діденко. За результатами своєї роботи Костюк склав рапорт єпископу:

«За час мого перебування у м. Ковелі я, після певних вказівок місцевого о. благочинного, провів таку роботу:

а) зафарбував картину, намальовану на стіні Благовіщенської церкви навпроти входу;

б) ліквідував тенденційність різнокольоровки орнаментів, розміщених у косяках нижньої частини купола;

в) виправив літери, написані зверху розп'яття Христа (Голгофа), а також зафарбував арку, в якій був напис явно тенденційного характеру» [27].

Про це архіерею 13 травня 1946 року писав і благочинний: «Відносно розпорядження від 26 квітня 1946 року за № 848 про проведення реставрації у Благовіщенській церкві Ковеля ікони, що висить навпроти входу, доповідано: вище згадана ікона знаходилась у такому стані, що її реставрувати не можна було і вона зовсім зафарбована під колір стіни, а на її місці повішена інша ікона» [28].

Таким чином, на прикладі Ковельського району можна стверджувати, що у перші повоєнні роки відбулася повна реорганізація приходського життя, яке за допомогою Ради у справах Руської Православної Церкви та її місцевих уповноважених стало під контроль держави. Не зважаючи на те, що до 1948 року органи влади нерідко йшли назустріч громадам віруючих, все ж не можна переоцінювати це явище, оскільки Церква залишалася вкрай обмеженою у своїй діяльності. Варто відзначити і те, що окремі представники духовенства та віруючі у цей час ще не могли реально оцінити нову релігійну політику радянської держави і сподівалися чи не на повне відродження церковного життя. Час, натомість, показав, що ці сподівання були марними, бо послаблення атеїстичного тиску виявилось нетривалим і вже зовсім скоро Церква втратила і ті можливості, які держава надала їй після війни.

-
1. Державний архів Волинської області (далі — ДАВО) — Ф. Р-393, оп.1, спр. 2, арк. 33.
  2. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 2, арк. 2.
  3. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 1, арк. 14.
  4. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 1, арк. 23.
  5. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 1, арк. 46.
  6. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 1, арк. 48.
  7. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
  8. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 1, арк. 68.
  9. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 1, спр. 2, арк. 29.
  10. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 2, спр. 9а, арк. 35-37.
  11. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 2, спр. 9а, арк. 71-73.
  12. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 1, спр. 2, арк. 71, 73.
  13. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 4-22.
  14. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 2, арк. 11.
  15. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 1, спр. 2, арк. 107, 151.
  16. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 1, спр. 2, арк. 143.
  17. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 39.
  18. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 69.
  19. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 135-136.
  20. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 221.
  21. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 70.
  22. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 71.
  23. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 220.
  24. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 4, арк. 54.
  25. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 72-73.
  26. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 65.
  27. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 4, арк. 51.
  28. ДАВО — Ф. Р-393, оп. 3, спр. 4, арк. 52.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ КОВЕЛЬСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У матеріалах історико-краєзнавчих конференцій попередніх років, що висвітлювали історію Ковельщини, були неодноразово представлені документи з фондів держархіву області, які несли інформацію про історію цього краю.

Сьогодні хотів би запропонувати документи фонду «Управління Ковельської залізниці, м. Ровно» (1940—1941, 1944—1953 рр.), що зберігаються в нашому архіві. З початку свого функціонування залізниця відіграє помітну роль в економічному, транспортному і соціальному розвитку Волині.

Ковельський залізничний вузол — другий за потужністю після Львова на Західній Україні. Початок будівництва, як свідчать документи ліній, які входили до складу Ковельської дороги, відноситься до 70-х років XIX ст. Ковель стає залізничним центром Волинського Полісся, транспортними воротами царської Росії на Заході.

Ковельська залізниця організована наказом Народного Комісара Шляхів сполучення від 2 грудня 1939 року № 229/Ц на основі законів, прийнятих Позачерговою V сесією Верховної Ради Союзу РСР від 1 та 2 листопада 1939 р. Обслуговувала Волинську, Ровенську, частину Львівської та Тернопільської областей УРСР та південну частину Пінської області Білоруської РСР.

Хоча документи даного фонду охоплюють невеликий історичний період, але він дуже важливий у становленні цієї інституції. А тому ми вирішили запропонувати для ознайомлення копії надзвичайно цікавих, змістовних, цінних документів, а саме: Економічна карта Ковельської залізниці, 1940 р.; Схема вузла Ковель Ковельської залізниці станом на 01.06.1941 року; План відновлювальних робіт Ковельської залізниці на II кв. 1944 р. та ряд інших.

Але особливе враження залишають, мабуть, в душі кожного, хто торкнеться цих документів — це люди, які працювали в залізничній галузі. Підтвердженню моїм словам можуть служити списки, нагородні листи на значну кількість працівників залізниці, які були представлені до різних державних нагород (і це в ті непрості роки). Ставлення цих людей до своїх службових і виробничих обов'язків взагалі захоплює. Є над чим задуматися сучасному поколінню громадян при розбудові незалежної України.

Тому пропоную широкому загалу дослідників-краєзнавців копії документів, які найбільш об'єктивно відображають події того часу. Адже коментар, узагальнення, висновки по тих чи інших документах — це суб'єктивна думка автора, в той час, коли представлені копії дають змогу досліднику мати власну думку про ці події, а головне, відчувати дух історії того періоду.

Перелік цифрових копій документів з фондів Державного архіву Волинської області:

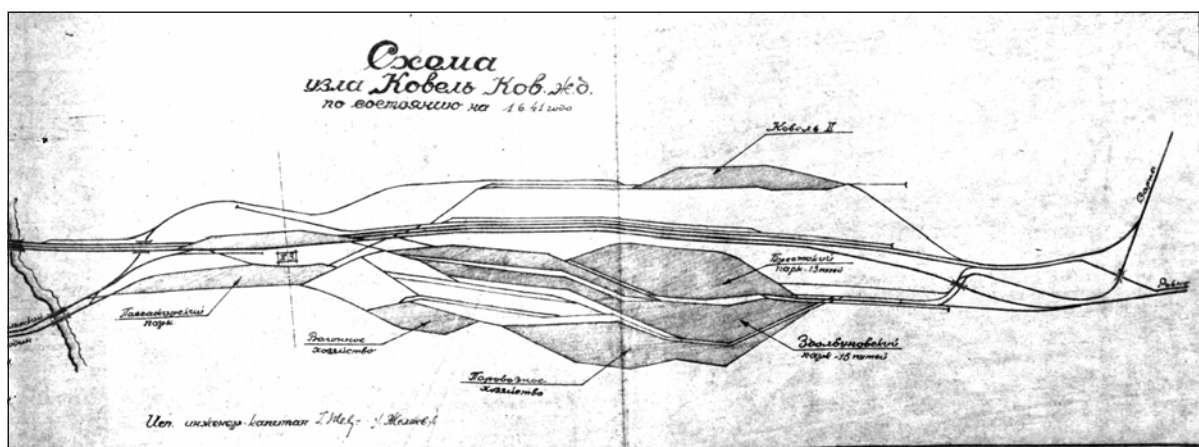

Схема вузла Ковель Ковельської залізниці станом на 01.06.1941 року (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 2, арк. 12)

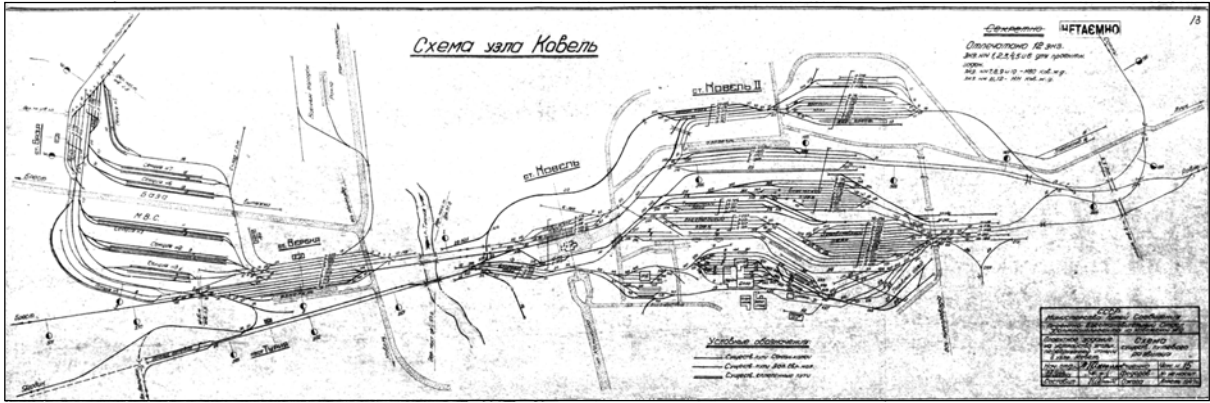

Схема вузла Ковель станом на квітень 1947 р. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 2, арк. 13)

Утверждено:
Зам. начальника Ковельской
генерал-директор пути и
III кв. 1944 г. **Колесников**
18/VIII-44г.

План
капитального ремонта на III кв. 1944 г.
Ковельской ж. д.

Наименование работ	Место работ	Длина в км	Вместо отст. в т.р.	План на III кв.	Материал	Срок работ
		1.	2.	3.	4.	5.
I Средняя группа						
Средний районный путь по классификации № 1						
№ 1-1	Ковель-Володимир	км. 3		84,0	№ 1	
№ 1-2	Сарны-Олевск	" 3		84,0	№ 2	МПС-19
№ 1-3	Сарны	" 12		386,0	№ 2	МПС-19
№ 1-4	Ровно-Ковель	" 10		280,0	СМП	ПЧ
№ 1-5	Здолбунів-Ровно-Сарны	" 11		308,0	"	"
№ 1-7	Киверці-Львів	" 5		140,0	"	"
№ 1-8	Здолбунів-Красне	" 6		168,0	"	"
Итого		50		1400,0		
Средний районный путь по классификации № 2						
№ 2-1	Киверці-Ковель	км. 17		289,0	№ 2	СМП
№ 2-2	Сарны-Ковель	" 22		374,0	№ 2	МПС-19
№ 2-3	Сарны-Золотий Річок-Сарны	" 44		748,0	"	"
№ 2-4	Ровно-Ковель	" 29		498,0	СМП	"
№ 2-5	Здолбунів-Ровно-Сарны	" 30		510,0	"	"
№ 2-6	Ковель-Вл. Волынка	" 17		289,0	"	"
№ 2-7	Киверці-Львів	" 19		323,0	"	"
№ 2-8	Здолбунів-Білий	" 22		374,0	"	"
Итого		200		3400,0		
Переселенческие районы						
№ 3-1	Киверці-Ковель-Золотий Річок	км. 2		38,0	№ 2	
№ 3-2	Сарны-Ковель	" 4		76,0	"	"
№ 3-3	Олевск-Сарны	" 8		152,0	№ 2	МПС-19
№ 3-4	Ровно-Ковель	" 2		38,0	№ 2	
№ 3-5	Здолбунів-Ровно-Сарны	" 15		287,0	"	"
№ 3-6	Ковель-Вл. Волынка	" 2		38,0	"	"
№ 3-7	Киверці-Львів	" 5		95,0	"	"

План капитального ремонта на III кв. 1944 р. Ковельської залізниці (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 5, спр. 7, арк. 15)

2
194

С П И С О К

Работников службы движения Ковельской жел. дороги, представляемых к награждению медалью "За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-45 г.г."

Фамилия, имя и отчество	Занимаемая должность	С какого года в данном предприятии	Краткая характеристика
С И В К О В А Вера Петровна	Ст. инженер по техническому плану и анализу	апрель 1944 г.	На транспорте работает непрерывно, на Ковельской дороге работала под бомбежкой врага, проявляла мужество и своим трудом способствовала разгрому врага. За хорошую работу награждена знаками: "Ударнику Сталинского призыва" и "Отлични движенец".
К О Б Е Л Е В А Залентина Никтополеоновна	Оператор-учетчик	декабрь 1944 г.	На транспорте работает непрерывно с 1941 года, своей добросовестной работой способствовала разгрому врага, дисциплинирована, исполнительна, за хорошую работу награждена знаком "Отлични движенец".
К О П О С О В А Вера Яковлевна	Техник распорядительного отдела.	апрель 1944 г.	На транспорте работает непрерывно с 1941 г. в период войны на Ковельской дороге обеспечивала нормальную связь командования, проявляя мужество под бомбежкой врага, своим трудом способствовала разгрому врага.

НАЧАЛЬНИК СЛУЖБЫ ДВИЖЕНИЯ
ДИРЕКТОР ПОЛКОВНИК ДВИЖЕНИЯ

КОНДРАЩЕНКО

24211/34

115-781

19

Список працівників служби руху Ковельської залізниці, представлених до нагородження медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 2, спр. 21, арк. 2)

329

24
1

Список

работников Ковельской ж.д. дар
представленных к Правительственным
наградам через НКВД - СССР

Список працівників Ковельської залізниці, представлених до урядової нагороди через Народний Комісаріат Шляхів Сполучення — СРСР (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 2, спр. 2, арк. 1—4)

328

28

21

№ п/п	Фамилия, и.о.	Занимаемая должность	Придет. награде.
1.	Александров А.И.	Начальник УС.В.Р.	Отм. войны II степ.
2.	Антонов АИ	Нач. пар. деп. Сивек	"Красная звезда"
3.	Александров АИ	Нач. сектора раб. кадров.	"Знак почета"
4.	Акопов НМ	Следователь НКЗБ	"За боевые заслуги"
5.	Аватуров С.С.	Зам. нач. дороги по раб. снабд.	"За трудовую доблесть"
6.	Бунт АМ	Нач. ваг. участка Здрбун.	Орден "Ленина"
7.	Беднер ВИ.	Нач. пар. реч. поезда № 16.	"Трудов. Красн. знам."
8.	Булах И.П.	Нач. ст. Здрбунovo	"Красная звезда"
9.	Буранов Т.И.	Бригадир ВЛ - Сарни	"Красная звезда"
10.	Букарев С.Т.	Пом. нач. кол. пар. № 19.	"Знак почета"
11.	Бройко М.И.	Зам. ЗИ Здрбунovo по груз.	"Знак почета"
12.	Большаков А.А.	Оперуполн. ОМО НКЗБ Сарни	"За отвагу"
13.	Ванова И.П.	Машинист дто Сарни	Орден "Ленина"
14.	Ворошик Т.А.	Зам. нач. дороги по кадрам	Отм. войны I степени
15.	Васильев АВ.	Нач. колонии паров № 24	Отм. войны II степени
16.	Виноградов А.Р.	Путев. обходчик ВЛ Кавердо	"Красная звезда"
17.	Ворс В.С.	Нач. вралевно-санит. слуг.	"Знак почета"
18.	Ворона И.М.	Осм-автом. ВЛ - Сарни	"За трудов. отличие"
19.	Герасимов М.А.	Ст. диспетчер ЗИ Ковель	"Знак почета"
20.	Гришановский А.А.	Электромеханик ШЛ-5	"За боевые заслуги"
21.	Голованов А.И.	Нач. Сарн. рай отг. милиции	"За боевые заслуги"
22.	Декуненко Ф.Ф.	Нач. трансп. отдела НКЗБ	"Красного знамени"
23.	Данишина КС	Дежурный по ст. Здрбунovo	Отм. войны II степени
24.	Дружинин И.И.	Нач. диет. пути Зовно	Отм. войны II степени
25.	Давыдов В.И.	Нач. пар. реч. поезда № 16	"Трудов. красного знам."
26.	Досов Н.Д.	Нач. секр. ширров. групп	"Знак почета"
27.	Данилюк С.С.	Ст. весовщик ст. Сарни	"За трудовую доблесть"
28.	Давыдов С.Т.	Ст. референт при нач. дороги	"За труд. доблесть"

29.	Близаров И. П.	Зам. нар. дикт. пути Сарни	"Красная звезда"
30.	Ворогов А. Ф.	Дир. мастер восст. поезда	"За отвагу"
31.	Ворогов Д. А.	Редактор дорожной газеты	"За труд. доблесть"
32.	Михолин Ф. А.	Бриг. пути восст. поезда	"За боевые заслуги"
33.	Мидков И. И.	Пом. нар. ср. сл. по кадрам	"За боевые заслуги"
34.	Замосинский А. В.	Бриг. дикт. пути Говно	"Красная звезда"
35.	Зубарева М. Д.	Путь работы восст. н. кав. ст. р.	"За боевые заслуги"
36.	Иванов С. С.	Нар. кон. паровозов № 52	"Отм. войны II степен."
37.	Ильин В. Д.	Ведущий нар. деп. Сарни	"Знак почта"
38.	Ильин А. М.	Рабочий пути восст. поезда	"За боевые заслуги"
39.	Цыриков Т. П.	Нар. водост. нар. ст. Сарни	"За труд. отличия"
40.	Коваленко П. А.	Нар. нар. деп. Здробуново	Орден "Ленина"
41.	Козенко В. И.	Зам. нар. дороги	Орден "Ленина"
42.	Кармаков И. Т.	Осм. ваг. ваг. ср. Сарни	"Красного знамени"
43.	Кирещин А. П.	Нар. объекта ММВО Говно	"Красного знамени"
44.	Колесник К. С.	Дир. мастер М. Влад.-Вал.	"Отм. войны II степен."
45.	Короткаев Д. И.	Сл. инспектор УСРЗ	"Отм. войны II степен."
46.	Косыганко Л. М.	Нар. ДН - Здробуново	"Трудовой кр. знам."
47.	Кардовичий И. Т.	Нар. мост поезда	"Красная звезда"
48.	Констан А. А.	Ст. имен. доб. подгот. с ММВО	"Красная звезда"
49.	Кухтин В. Д.	Маш. под. крам. вост. п. № 45204	"Красная звезда"
50.	Кушиков И. К.	Нар. сект. рук. кадров	"Красная звезда"
51.	Клюшников А. Ф.	Стар. телегр. Ш-3	"Красная звезда"
52.	Коробейников С. Я.	Пом. нар. сл. пути по кадр.	"Красная звезда"
53.	Коровин В. З.	Дир. по ст. Олевск	"Красная звезда"
54.	Кузьмин М. Ф.	Нар. пассаж. агентов	"Знак почта"
55.	Коравков М. С.	Зав. конд. Сарн. резерва	"За отвагу"
56.	Калущкий С. А.	Воскр. Здроб. участка	"За отвагу"
57.	Крестовкин М. Н.	Дир. мастер восст. поезда	"За боевые заслуги"

58.	Кочуровский С.И.	Зам. нар. ст. Сарни	За доблестные заслуги
59.	Кисель Ф.А.	Нар. гр. судоремков	"За труд. доблесть"
60.	Козлов М.С.	Ст. осн. вая. 13г. Киверзун	"За труд. отличие"
61.	Кокра М.И.	Строитель мастер ветрун. УССР	"За труд. отличие"
62.	Коттилов Я.И.	Маст. мастр. 10г. Ковель	"За труд. отличие"
63.	Курмандаев К.	Ст. рин. раб. 10г. Киверзун.	"За труд. отличие"
64.	Куминер М.А.	Нар. админ. отдела	"За труд. отличие"
65.	Лайшевский И.И.	Поездн. вая. мастр. 13г. Сарни	"Отм. воина II степен."
66.	Лангшицкий Я.В.	Глав. бухгалтер дорожн.	"Красная звезда"
67.	Литвин П.С.	Нар. военн. кур. охраны	"Знак почета"
68.	Литвиненко И.П.	Мастер пар. депо Сарни	"За отвагу"
69.	Логанова Л.Л.	Пут. раб. воест. поезда	"За отвагу"
70.	Лопин И.Л.	Дир. мастер 10г. Ковель	"За доблестные заслуги"
71.	Лорышов А.М.	Земл. по 31г. Ковель	"За трудов доблесть"
72.	Михель М.В.	Нар. гор. стр. работ. треста	"Отм. воина I степен."
73.	Милганов Т.П.	Нар. диет. пути Товно	"Отм. воина II степен."
74.	Мальцев А.Ф.	Зам. нар. служб. связи	"Красная звезда"
75.	Морозов А.Ф.	Зам. нар. служб. пути	"Красная звезда"
76.	Мирошник Н.М.	Слесарь вая. каменн. 12б	"За отвагу"
77.	Маценко Ю.П.	Нар. гор. отдела школ	"За труд. доблесть"
78.	Махлюк П.А.	Зам. нар. пасс. служб.	"За труд. отличие"
79.	Нестеров П.П.	Нар. диет. связи Киверзун	"Красная звезда"
80.	Насаренко В.П.	Нар. сект. подг. кадров	"Знак почета"
81.	Носов В.В.	Нар. отд. ЦО НК СБ	"Знак почета"
82.	Насарова С.А.	Бойц военн. кур. охраны	"За доблестные заслуги"
83.	Никулма В.Р.	Ст. стрел. ст. Олевск	"За доблестные заслуги"
84.	Неровни А.И.	Нар. грузовой службы	"За труд. доблесть"
85.	Обгаринко А.И.	Зам. нар. отдела кадров	"Знак почета"
86.	Осинов Т.Б.	Бриг. машин. бур. УССР	"Знак почета"
87.	Обошкин С.В.	Машинист пар. кол. 12б	"Знак почета"

88.	Орленко И.И.	парторг 117 полка 32 див. 6 НКВД	"За отвалу"
89.	Переломов Н.А.	Зам. нар. длет. пути Кивергой	Орден "Ленина"
90.	Пиндгор В.А.	Дет. по станц. Сарнол	Отел. войны II степ."
91.	Поскребышев В.А.	Маст. мост. НК - Сарнол	"Труд. Красн. знам."
92.	Пономарев С.М.	Мастер ПМО - Говно	"Красная звезда"
93.	Потанин А.Д.	Зам. нар. дороги	"Красная звезда"
94.	Прибытков В.И.	Ст. инст. по воет. объект МНСО ст. Говно	"Красная звезда"
95.	Пенский Ф.А.	Ст. эл. механик СВР-3	"За боевые заслуги"
96.	Пиментух Л.П.	Там. маш. под. кр. вос. п. №13	"За боевые заслуги"
97.	Прунников Л.И.	Дискурри ДМ Эдвалбуново	"За боевые заслуги"
98.	Рейдус М.О.	Нар. 5 отродурастка ГСВР	"За боевые заслуги"
99.	Разухин С.А.	Трудов. работ 5 ур. ГСВР	"За труд. доблесть"
100.	Раунов Н.В.	Ст. пом. нар. работ отг. ал. Д.	"За труд. доблесть"
101.	Равинович Л.А.	Нар. ст. "Сваров"	"За труд. отличие"
102.	Ряжин Н.Н.	Брил. мост. 5 ур. ГСВР	"За труд. отличие"
103.	Ракитянский М.И.	Ст. машинист кол. пар №19	"Труд. Красн. знамени"
104.	Ракин Н.М.	Ст. маш. кол. пар №52	"Красная звезда"
105.	Разубаев В.В.	Зам. нар. тр. отг. НКЛБ	"Красная звезда"
106.	Романок С.П.	Зам. нар. пар. дено Эдвалбу.	"Знак почта"
107.	Ромовский И.И.	Ст. рем. раб. НК Макавичи	"За боевые заслуги"
108.	Родин Т.С.	Нар. поидри. бриг ВР - Ковель	"За боевые заслуги"
109.	Самойлов В.К.	Нар. НК - Кивергой	Орден "Ленина"
110.	Савельев М.А.	Нар. НК - Ковель	"Красного знамени"
111.	Садунюв Т.А.	Маш. пар. каланки №21	Отел. войны II степени"
112.	Старчевский С.В.	Нар. паров. смурово	"Труд. Красн. знамени"
113.	Скляднев И.В.	Зам. ДН - Сарнол	"Красная звезда"
114.	Соденевский С.И.	Ст. инст. паротосен. ал. МНСО	"Красная звезда"
115.	Сементер В.У.	Брил. пути НК - Кивергой	"За отвалу"
116.	Середяков Н.А.	Зам. нар. воет. поезда №5350	"За отвалу"
117.	Спирidonов А.И.	Брайт. 117 полка воет. НКВД по стране Ковель дороги	"За отвалу"

118.	Седельникова Д.П.	Боецотка 5дет. свези	За боевые заслуги!
119.	Свободов Н.П.	Зам. нар. пар. дено. Сарко	За боевые заслуги
120.	Пудовлев К.Ф.	Пар. мастер кол. пар. №21	"Красного Знамени"
121.	Пихомиров Н.И.	Нар. части двоек. БЗО-6	Отм. войны II степен."
122.	Пупаев В. В.	Нар. БРК НКПС №26	Отм. войны II степении"
123.	Парасов С.М.	Бриг. пути восст. поезда Каз.мр.	За Отвагу"
124.	Пиличенко А.Б.	Миниционер Эдаль. мин. отг.	За Отвагу"
125.	Пелков Г.Г.	Зор. мастер ПМ-Кам-Отруж.	За боевые заслуги"
126.	Пилиух Н.М.	Мастер подг.и. оорудов. восст. поезда №13 ков. мр.	За боевые заслуги."
127.	Ушаков ВС	Нар. летурки свези №25	"Красная звезда"
128.	Ракин А.П.	У.О. нар. вал. служебн	Труд. Красн. Знамени"
129.	Рюшкин Д.В.	Пол. гор. ревиз. по вв. двин. по вв. свези	За Отвагу"
130.	Руров А.В.	Капитан котид. воен. след. Сарко	За боевые заслуги"
131.	Римипова ММ	тов. Кассир ст. Сарко	За труд. отличии"
132.	Хорашаев Л.М.	Нар. восст. поезда Северн. мр.	"Красная звезда"
133.	Хвостов ИС	Нар. Отд. ва. Чета и Отрети.	За труд. доблесть."
134.	Хриденченко Л.Г.	Нар. к. вагонной служебн	"Красного знамени"
135.	Чулман И.К.	Нар. диет. пути Сарко	Отм. войны II степении"
136.	Чистов С.К.	Капитан госбисп. от. оперупол. тпо НКВД	"Красная звезда"
137.	Ушаков А.В.	Зам. нар. служебн. движения	"Знак почета"
138.	Черкасов М.Ф.	Лейт. госбезопасности зам. нар. отг. ТО НКВД	За боевые заслуги"
139.	Алиаеров П.М.	Командир 117 полка войск НКВД по охране ков. отг.	"Красного Знамени"
140.	Швейков В.И.	Зам. нар. дороги по пути истр.	Отм. войны II степении"
141.	Шенелев Н.В.	Материал из'м. дн. вешки зам. нар. дороги по вв. работ.	За Нарк. и вв. работ. с.м. Красная звезда"
142.	Шушилов ММ	Машер. диетет. от. Эдаль.	"Красная звезда"
143.	Шурев А.П.	Зор. мастер ПМ. Макевичи	"За Отвагу"
144.	Шурков Н.Н.	Бриг. вал. участка Ковель	За труд. доблесть"
145.	Шеголютин А.Ф.	Пол. маш. пар. кол. №35	"Красная звезда"
146.	Шепаник В.О.	Нар. военного отд. дора	"Красная звезда"
147.	Юдин Я.В.	Нар. контр. и исп. группы	За боевые заслуги"
148.	Акушин Р.А.	Ст. лейт. тп. госбезопасности оперупол. Эдаль. ОТО НКВД	За Отвагу"

Список

работников Ковельской ж.д., представленных к
Правительственной награде через Военный Совет
I Украинского фронта.

1.	Бут А. М.	Нач. здобв. ваг. участка Отел. воини I степени.	
2.	Батраченко И. И.	Дор. мастер №-5	"За боевые заслуги"
3.	Цуба В. К.	Ст. маш. ОРКП-24	"Красная звезда"
4.	Гоберман Д. Ш.	Вал. маст. зд. ваг. ур.	"За отвагу"
5.	Гришай А. А.	Зам. нач. ОРКП-24	"За боевые заслуги"
6.	Домаш И. Ф.	Ст. маш. ОРКП - 26	"Красная звезда"
7.	Дубровский М. Н.	Ст. инспектор КЗЛ	"Красная звезда"
8.	Дружинин И. И.	Нач. Ровенской д.г.т. пути	"За отвагу"
9.	Дубровский В. И.	трансп. отд. ОК КП(В)У	"За боевые заслуги"
10.	Жушников П. П.		"Отел. воини II степен."
11.	Исаков А. С.	Нач. здобв. д.г.т. свехи	"Отел. воини II степен."
12.	Касьяненко Л. М.	Нач. здобв. отд. движения	"Отел. воини I степен."
13.	Коваленко П. А.	Нач. пар. д.г.т. Здолбунов	"Отел. воини I степен."
14.	Карпенко Т. П.		"Красная звезда"
15.	Колодженец И. В.	ДНЦО-3	"Красная звезда"
16.	Кулик И. И.	Нач. сект. рук. кадров	"Красная звезда"
17.	Крутько С. П.	Ст. маш. ОРКП - 26	"За отвагу"
18.	Коробейников Т. Я.	Ком. нач. сл. пути по кадр.	"За отвагу"
19.	Каванский В. А.	КЗБ - №-5	"За боевые заслуги"
20.	Карелов И. Трох.	Нач. пром. отд. УСВР.	"За боевые заслуги"
21.	Копачников С. Я.	ДСПН - Ровно	"За боевые заслуги"
22.	Крайкин П. П.	Дор. мастер №-5	"За боевые заслуги"
23.	Кремлева В. Т.	Оператор ст. Ровно	"За боевые заслуги"
24.	Кукса Т. И.	Зав. груз. двором Дубно	"За боевые заслуги"
25.	Ловинов В. А.		"За отвагу"

Список працівників Ковельської залізниці, представлених до урядової нагороди через Військову Раду I Українського фронту (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 2, спр. 2, арк. 4зв. — 5)

26.	Литвиненко Г. Ф.	Стр. стрел. ст. Юрко	За боевые заслуги ³¹⁵
27.	Макешинов Ф. И.	Нач. ст. Алока	"За Отвагу"
28.	Мошинский В. И.	Зам. нач. ст. Здобуново	"За Отвагу"
29.	Мамонт Ф. И.	Ст. подм. нач. ст. Здобуново	"За боевые заслуги"
30.	Михайлик В. Ф.	Ст. маш. ОРКН - 24	"За боевые заслуги"
31.	Молодинко И. И., И.	Зам. ЗМУС - Здобуново	"Красная Звезда"
32.	Новикова В. В.	телеграф. УИ-3	"За боевые заслуги"
33.	Паршин И. П.	Ст. машин. ОРКН-26	Омер. Воин II степен:
34.	Петушенко В. Г.	Имен. приеш. паров. МР-3	"За Отвагу"
35.	Пугачев Н. А.	МР-4	"За Отвагу"
36.	Пастухов И. В.	Дор. мастер МР-4.	"За боевые заслуги"
37.	Писарев Н. И.	Сост. поезда Здобуно.	"За боевые заслуги"
38.	Поляков С. А.	Секр. Здоб. Р. К. П. (Б) У	Омер. Воин I степен:
39.	Резниченко И. И.	Доче Здобуново.	"Красная Звезда"
40.	Салыпин И. П.	Ст. конд. Здобуново	"За боевые заслуги"
41.	Скальсуд Н. Г.	Зам. мастер Здоб. вл. у.	Омер. Воин II степен:
42.	Степановский А. С.	Секр. Сарт. Р. К. П. (Б) У	Омер. Воин II степен:
43.	Светицкий Ф. В.	Дежурный по ст. Юрко	"Красная Звезда"
44.	Таранов В. П.	ЗМУС - 3	"За Отвагу"
45.	Тарасов Ф. С.	Дор. мастер МР-5.	"За Отвагу"
46.	Фисун Г. Г.	Нач. ОРСа - Здобуново	Омер. Воин II степен:
47.	Редорев А. П.	ММВ - 3	"За Отвагу"
48.	Уманков А. П.	УИ - Ковель	Омер. Воин II степен:
49.	Уетов С. К.		"За Отвагу"
50.	Угрюм А. И.	Машин МР. Здобуново	"За Отвагу"
51.	Шадрова Г. Ф.	Машин. ОРКН - 24	"За Отвагу"
52.	Якушин Ф. А.		"За Отвагу"
53.	Ворс В. С.	МРС	"За Отвагу"

НАГРАДНОЙ ЛИСТ

108
201 00

Фамилия, имя и отчество. - Верютина Мария Михайловна.

Звание - Не имеет.

Должность - Путевая рабочая.

ПРЕДСТАВЛЯЕТСЯ к правительственной награде:
"Медаль" За боевые заслуги."

1. Год рождения - 1922.
2. Какой местности уроженец - Курской обл. Бедедицкого р-на.
3. Национальность - русская.
4. Происхождение - из крестьян.
5. С какого времени состоит в Красной Армии - Военный железнодорожник.
6. С какого времени на фронтах Отечественной войны - с 1941 г.
7. Партийность - беспартийная.
8. Образование - высшее.
9. Участие в боях / когда, где / - не участвовала.
10. Имеет ли ранения и контузии - не имеет.
11. Чем ранее награждена - не имеет.
12. Каким РВК призван - не призывалась.
13. Семейное положение - Домашний адрес: Девушка, Курская обл. Бедедицкого р-на, д. Водяное.

1. Краткое, конкретное изложение личного боевого подвига или заслуги/.

Тов. Верютина М.М. рождения - 1922 года, происходит из семьи крестьян.

В Военно-Эксплуатационном Отделении № 14 работает с мая 1943 года в качестве путевой рабочей.

Во время восстановительных работ на участке Ковель-Владимир-Вольнский тов. Верютина несмотря на большие трудности успешно вела работу и выполняла производительность труда на 150 - 170 %. За свой стахановский труд премировалась деньгами и занесена в книгу подарков Матери-Родине и Великому Сталину.

За образцы стахановской работы и проявленную самоотверженность тов. Верютина достойна награждения "Медалью" За боевые заслуги".

Нач-к ВЭО -14:
Директор - Подполковник движения /РОДИОНОВ /
Нач. Политотдела ВЭО -14 /ШАДСКИЙ /

Нагородний лист на Верютину Марію Михайлівну (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 2, спр. 2, арк. 44)

Нагородний лист

51 10475

1. Воропаєв Николай Александрович
2. Не имеет
3. Золотой кондуктор Паровозной Колонны № 21.
4. Медаль „За отвагу“
5. 1922.
6. г. Личуринск Тамбовской обл.
7. Русский
8. Из рабочих
9. Спец. учет НКПС
10. Не был.
11. Беспартийный
12. Мужик
13. Не участвовал
14. Не имеет
15. Не награждался
16. Не признался
17. Одинокий.
18. Г-в. Воропаев Н. А. работал на Ковельской жел. дороге проявил себя дисциплинированным и исполнительным рабочим от 3 до 9 суток без предвечной работы и без отгулов. Водит поезд к линии фронта, работает без брака и оверлей при расчетах и аварии противника проявил мужество вывел лично состав, боеприпасов, техники и бойцов в неадекватные места еще самим спас 29 вагонов техники и боеприпасов и 15 вагонов бойцов Красной Армии.

Достоин награды - медали „За отвагу“

Нач-к Ковельской ж. дор.
генерал-директор путей и сообщений
3-го ранга. Петров

Нач-к передвижения войск
генерал-майор тех. войск.
Тристан.

7 - 9 Июля 1941 года мы нижеподписавшиеся Ст. техник 6-й дистанции пути Ковельской ж.д. Иорданский Н.А., ст. п/обходчик той же дистанции Панков И.П., Зав.мастерской 3-й дист.пути Юго-Зап.ж.д. Чертов Н.И. кладовщик той-же дистанции Штурма Я.И. и табельщик мастерских Семенюк С.П. составили настоящий акт в нижеследующем Э В А К У И Р О В А Н Н Ы Е документы и материалы 6-й дистанции пути Ковельской ж.д. ст. Владимир-Волинск, согласно приказанию начальника дистанции т. Тарина и зам. нач. по полит. части т. Коваленко - с о ж ж о н ы при 3-й дистанции пути Юго-Западной ж.д. в следующем количестве:

1. Бухгалтерские документы за все месяца 1940 года и за 6-ть м-цов 1941 г.
2. Отчеты и балансы за 1940 и Январь-Май 1941 года
3. Учет капложений 1941 года
4. Книги учета материалов 1941 г.
5. Дело нарядов-заказов 1941 г.
6. Дела бухгалтерской переписки за 1940-41 года
7. Финансовые отчеты 1941 года 1 папка
8. Табеля учета рабочей силы за 1940-41 года - 58 книг
9. Оборотные ведомости за 1941 год. 22 шт.
10. Лицевые счета за 1940-41 года 15 папок
11. Счета разные - 1941 года - 1 папка
12. Больничные листы 41 г., подписка на заем и чует удержания займа за 1940и 41 год.
13. Дело балансов за 1940-41года 1 папка
14. Сметы на капремонт 8 шт.
15. штампы разные дист. - 30 шт.
16. Книга ревизорских замечаний дист. 1 шт.
17. Книжки телеграмм 1941 года 10 шт.
18. Материалы переписки ЦДС и зам. ПЧ - 8 шт
19. Делопроизводство дист. - 8 папок
20. Топливные толоны - 78 шт
21. Книжки телеграмм ПЧМ 3 шт.
22. Дела ПЧМ - 3 папки
23. Карточка материального учета 1940 г.
24. Дела техотдела за 1940 и 1941 год 32 папки
25. Первичные документы тех. паспорта 1940 г. 15 книг
26. Черновой экземпляр технического паспорта 1940 г. 1 шт.
27. Лентя путеизмерителя и измерительной тележки за 1941 г. 12 р.
28. Книжки поверки пути за 1940-41 г. 55 ш.
29. Донесения о снятии с пути рельсы за 1940-41 год. 120 шт.
30. Книга учета клеймления инструмента строгого учета 1 шт.
31. Польские схемы и прод. профеля 35 шт.
32. Дела по искусственным соор. 40 г. 15 шт
33. Графики и схемы 40-41 г. и старые прод. профеля 25 ш.
34. Дела ПЧ-6 за 1939-40 и 1941 год.
35. Дела зам. по полит. части за 1940-41 года 15 шт.
36. Дела по техучебе 40-41 г.
37. Дела месткома 2 п.
38. Дела ПВХО 3 п.
39. Трудовые книжки работников дистанции 300 шт.
40. Книги приказов ПЧ за 1939-40-41 г.
41. Протоколы заседаний комисс на сдачу ПТЗ
42. Личные дела работников дистанции.

Сдано на сохранение 3-й дистанции пути Ю-З ж.д.:

1. Технический паспорт дис. 1940г.
2. Профеля дистанции 1 папка
3. Схемы станции дистанции 1 папка и планы станции 4 свертка
4. Чертяжи и карточки на искусственные сооружения дистанции.
5. Ведомости и чертяжи гражданских сооружений 2 папки.
6. Графики разные 1 папка
7. Книги разные

Передано в пользование 3-й дистанции пути: 1. Печатная машинка системы "Ремингтон" № 12345, 2. Бланки бухгалтерской и технической отчетности 1 мешок, 3. Книги разные 1 мешок, 4. Бумага разная 1 мешок и шесть рулонов.

В ч е м и составлен настоящий акт.

Ст. техник 3-й дист.пути Ков.ж.д. *Иорданский*

Ст. п/обходчик 3-й дист.пути Ков. ж.д. *Панков*

Зав.мас.3-й дис.пути Юго-Зап.ж.д. *Чертов*

Кладовщик - " - " - " - *Семенюк*

Табельщик - " - " - " - *Штурма*

Акт на передачу та знищення документів 6-ї дистанції шляху Ковельської залізниці ст. Володимир-Волинський (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 8, спр. 26, арк. 1)

Пояснительная записка к отчету службы Путти за 1941 год

25/12
1941

1. В первый же день войны, т.е. 22/VI-41 лично лично, были подготовлены и отправлены (упакованы в тетки) все бухгалтерские документы и отчеты по службе Путти на I-IV кв. и за весь 1941 год, но ввиду с заминением между востребованный отряд с населением карательной службы (а позже сопровождавший восстановительный поезд) эти дела оторваны от пружины своих обязанностей и не могли принять участие в эвакуации архивов и имущества, в результате чего, бухгалтерские документы по службе Путти не были вывезены, а сожжены на месте. По этой же причине не были своевременно потребованы от начальников поездов и главных бухгалтеров авиационных отчеты и отчеты по эвакуации имущества и материальных ценностей.
2. Вывезены архивы следующие поездов: ПУВ - сдана ПУВ 1000-Ван. ж.д. ст. Балкокорвина (см. объяснение № 1002), документы ПУВ отправлены в адрес Юго-Западной ж.д. (см. объяснение № 1003), документы ПУВ сданы ПУВ 1000-Западной ж.д. (см. акт от 2/IV-41), документы ПУВ вывезены на Южную ж.д. и укомплектованы на ст. Подольск (см. акт от 20/IV-41.) документы ПУВ вывезены, отчеты и балансы за 1941 г. прилагаются; документы по ПУВ укомплектованы на месте.
От остальных поездов, сведения об эвакуации имущества и архивов - нет. Недостающие вывезенные архивы поездов выясняются всеми неизвестно.
3. Не получен авиационный отчет от ПУФ 1 - Суворова, который последние время работал в МНП ст. Белгород и по сообщению ПУВ Южной, при эвакуации Южной ж.д. не выехал, оставив на месте.
4. Основанием для составления отчета за 1941 год получили следующие документы:
  1. Баланс службы на I-IV кв. с коррективами внесенными на основании документов полученных от ПУФ и служб (авиационных и ватских банок) и документов представленных поездами при авиационном отчете. Счета основных средств восстановлены полностью по состоянию на момент эвакуации. Исправить по отчету № 0222 внесен на основании инициативы оперативной отчетности данных за III квартал м.ц. и ч.д. Остаток средств на балансе авиационного отчета подтвержден ватскими банками лишь по ПУВ, 5 и 7.
  2. Отчеты за I квартал и отряды м.ц. (инициативы у ПУВ)
Данные о расходах за м.ц. и ч.д. взяты ввиду отсутствия за II квартал с учетом затрат, отраженных в балансе на основании инициативы документов.

3. По плану и отчет по капитальным вложениям составлен без учета балансовых данных по закрытой смете, т.к. эти данные я не рассматриваю и не вношу в архив с этими документами не представляю.

36 138

5. Из числа эвакуированного имущества и материальной ценности оформлено документами и списано с баланса:

- а) Основных средств на 341991-14
  - б) материалов " 3069-00
  - в) малоценных предметов " 42204-56
  - г) Спецдевегя " 7032-19
- Итого на 394296-88

Кроме того, эвакуировано или передано дружке, но не оформлено документами следующее имущество и товарно-материальная ценность:

ИИУБ

1. Автомобиль ЗАЗ-НА газогенераторный (сиденья боевые в Сарнат)
2. Президент "Либнер" (сиденья колесные от Сарнат)

ИУВ

1. Один валок оформленного облуженного имущества (сдан на ст. Белгород Юж. жд)

ИУК

1. Трактор ХТЗ 1 тс передан 22 ^{шт} экон. технику
2. " " " 1 тс " 374 029Д
3. " " ХТЗ-2 тс отравлена на ст. Сарнат
4. Электростанция ХТЗ передана 374 037Д
5. Лопата советская 50 шт
6. " " " 20 "
7. Лопата котельная 5 "
8. " " " 10 "
9. Рукоять пологая 1 "
10. Плита (кипятилка) 1 "

отправлена на ст. Сарнат.

6. Документов об уничтожении основных средств и материальной ценности у меня нет, судя по телеграмме И. т. Воробейкова (при сем прилагаемой) такими данными не располагаю и т.д.

7/II-422. ГИФ Сарнат

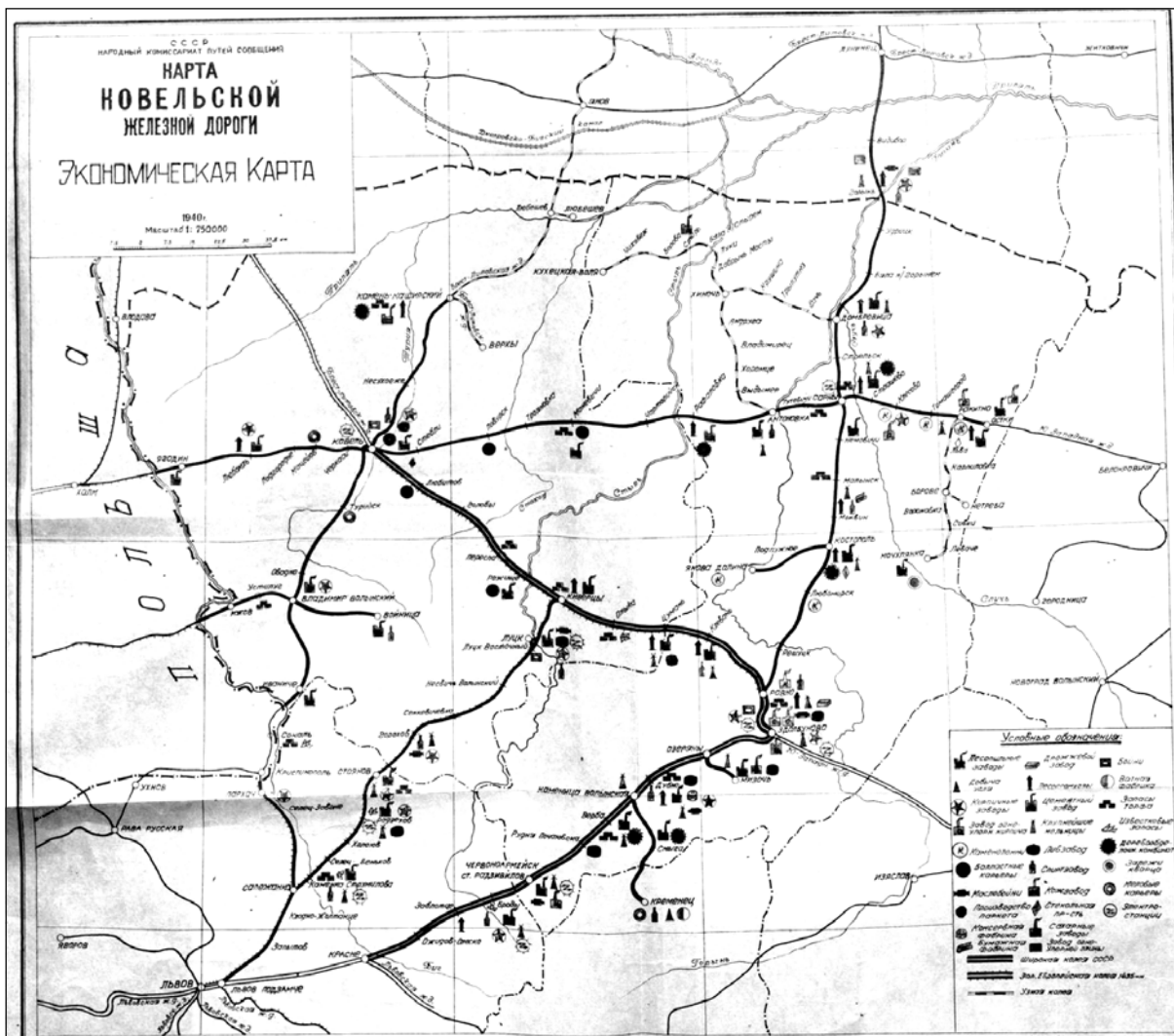
Июль 1943 года Юж. жд.

ВЕДОМОСТЬ АКТ

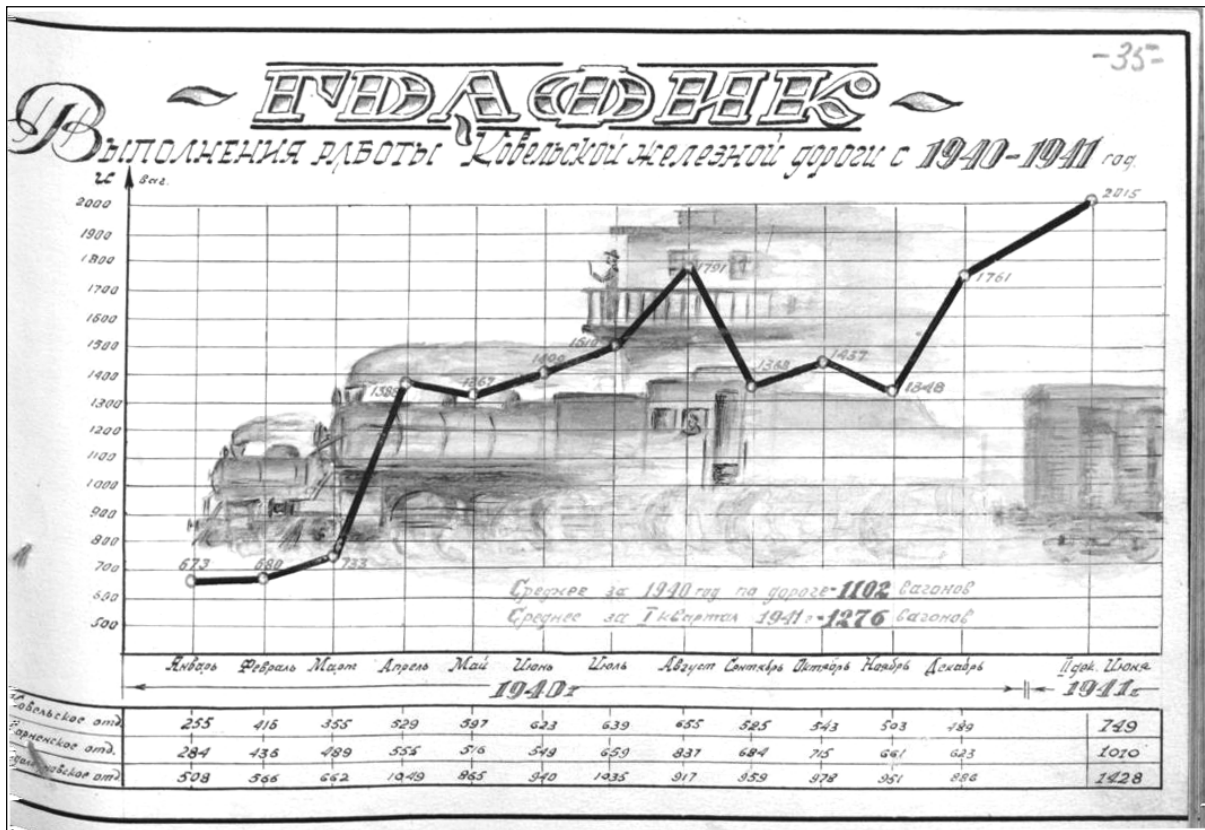
оборудования и прочего имущества, вывезенного в Германию со станций Ковельской железной дороги.

№ по прик. ГОУЦ	Наименование оборудования и техническая характеристика	Един. изм.	Количество	Наименование станции с которой вывезено.
1	2	3	4	5
	<u>I-я дистанция сл. Пути.</u>			
	<u>III. Оборудование и транспортные средства.</u> Кузнечно-пресс.оборуд.			
35	Пресс с ручным приводом для выправки рельс	шт	1 ✓	Ст.Ковель.
	<u>Транспортное оборудование.</u>			
	<u>A. Подвижн. состав ж.д. транспорта.</u>			
81	Авторезина тип.У-2 формула 0-2-0 Калужск. завода	шт.	4 ✓	" "
	<u>Г. Автомобильный транспорт.</u>			
112	Грузовая автомашина ЗИС-5, 3-х тн, 73 HP	шт.	1 ✓	" "
	<u>Е. Машины путевого хозяйства</u>			
1188	Снегоочистители сист.Бьерко 2-х путные	шт.	2 ✓	" "
	<u>Электросвар. и агрегатное оборудов.</u>			
135	Машины для газовой резки и сварки.			
	Автогенный аппарат	шт.	1 ✓	" "
	<u>Сельско-хозяйств. машины и орудия.</u>			
342	Телеги на железном ходу	шт.	3 ✓	" "
	<u>IV. Подголовье скота.</u>			
13	Мерины	шт.	2 ✓	" "
	<u>VI. Топливо, материалы и готовые продукты.</u>			
	<u>Топливо и смазочные масла.</u>			
145	Каменный уголь	тн	25 ✓	" "
57	Керосин	"	0,3 ✓	" "
67	Бензин	"	0,3 ✓	" "
	Лигроин	"	0,1 ✓	" "
	Дрова	кубм	40 ✓	" "
	<u>Сырье, материалы, готовые продукты.</u>			
15	Рельсы железнодорож. шир. кол.	тн	1200 ✓	" "
24	О л о во	"	0,2 ✓	" "
27	Цемент	"	80 ✓	" "
28	Кирпич строительный	т.шт.	45 ✓	" "
36	Белила, краски	кг	430 ✓	" "
37	Олифа	кг	21000 ✓	" "
41	Деловая древесина	м ³	82 ✓	" "
42	Пиломатериалы	м ³	510 ✓	" "
43	Бумага и картон	тн	0,1 ✓	" "
50	Ткань хлопч.бумажная	п.м.	4250 ✓	" "
60	Обувь кожаная	пар	125 ✓	" "
61	Обувь валенная	пар	450 ✓	" "
62	Моло хозяйственной	тн	0,2 ✓	" "

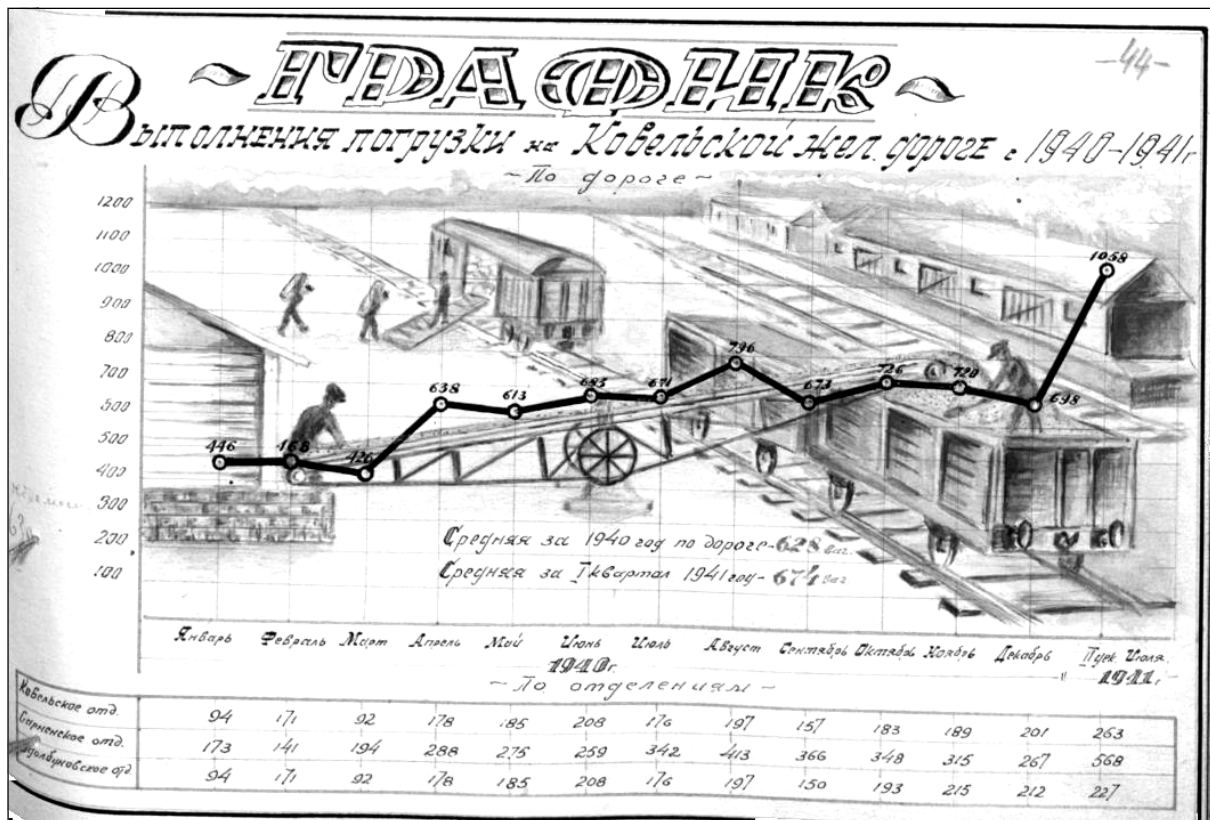
Відомість-акт обладнання та іншого майна, вивезеного в Німеччину зі станцій Ковельської залізниці (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 4, арк. 7)

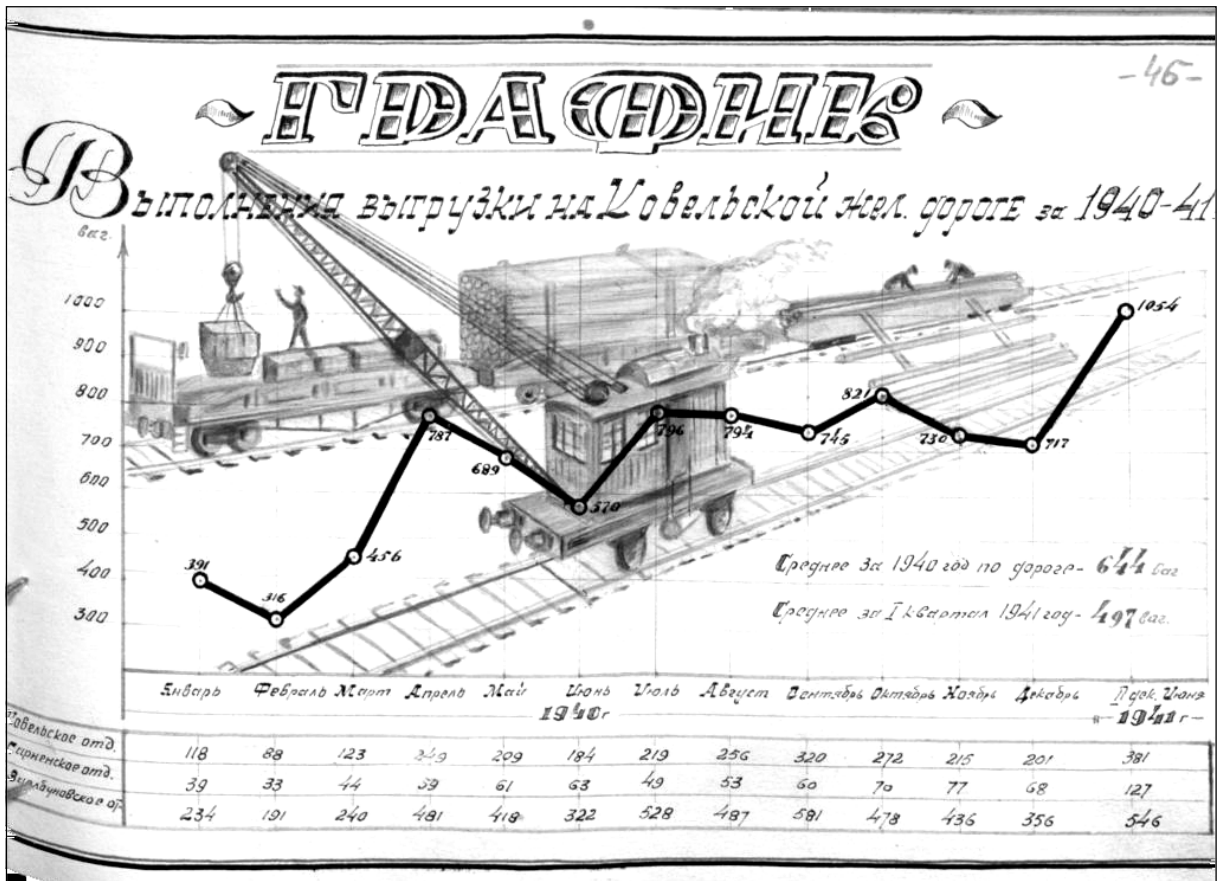
Економічна карта Ковельської залізниці, 1940 р. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 5)

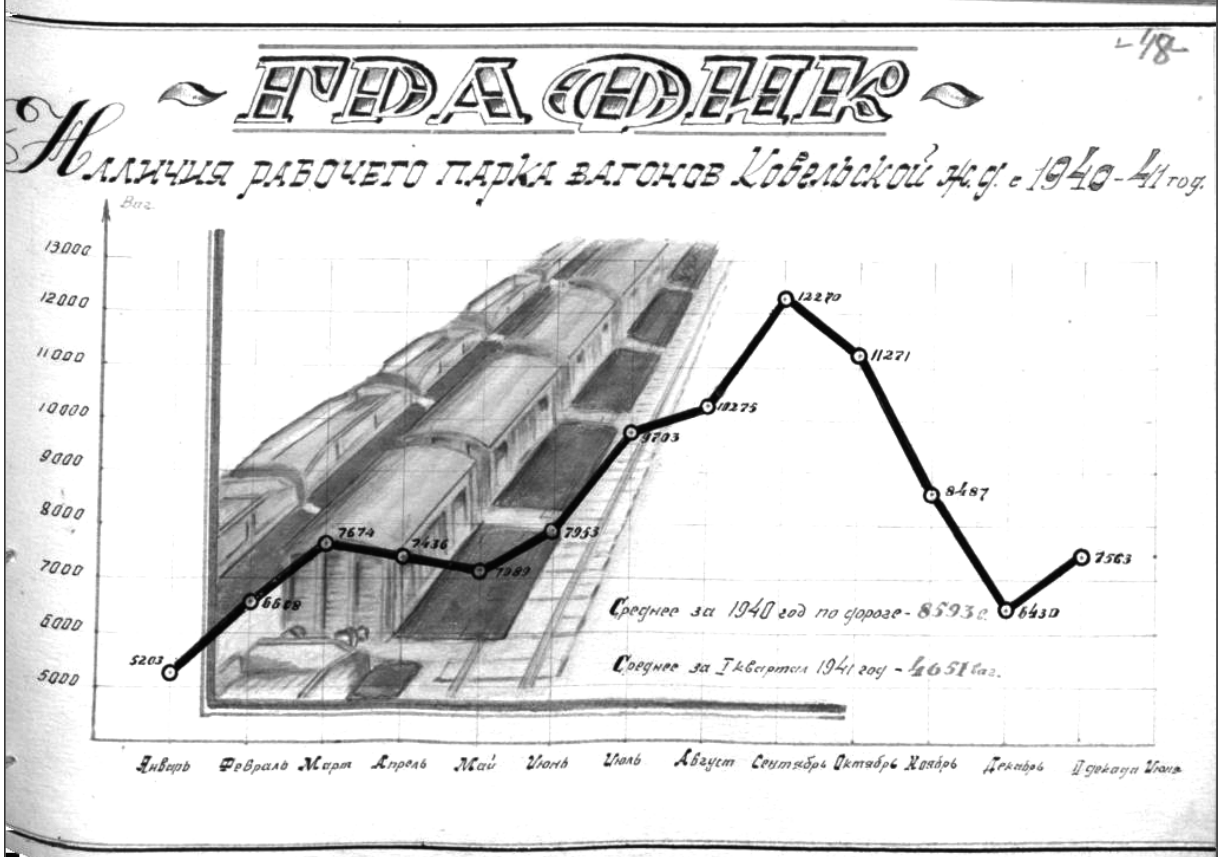
Графік виконання роботи Ковельської залізниці в 1940—1941 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 35)

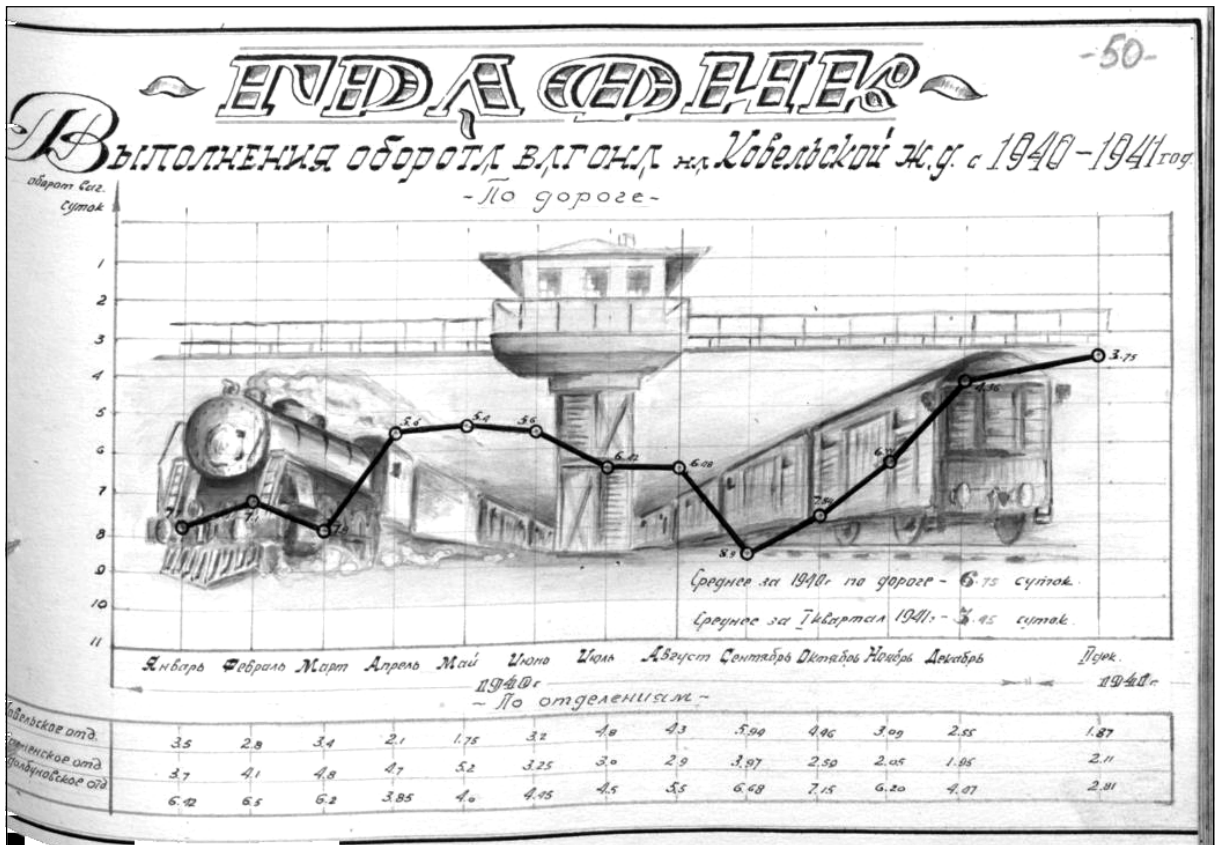
Графік виконання навантажень на Ковельській залізниці в 1940—1941 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 44)

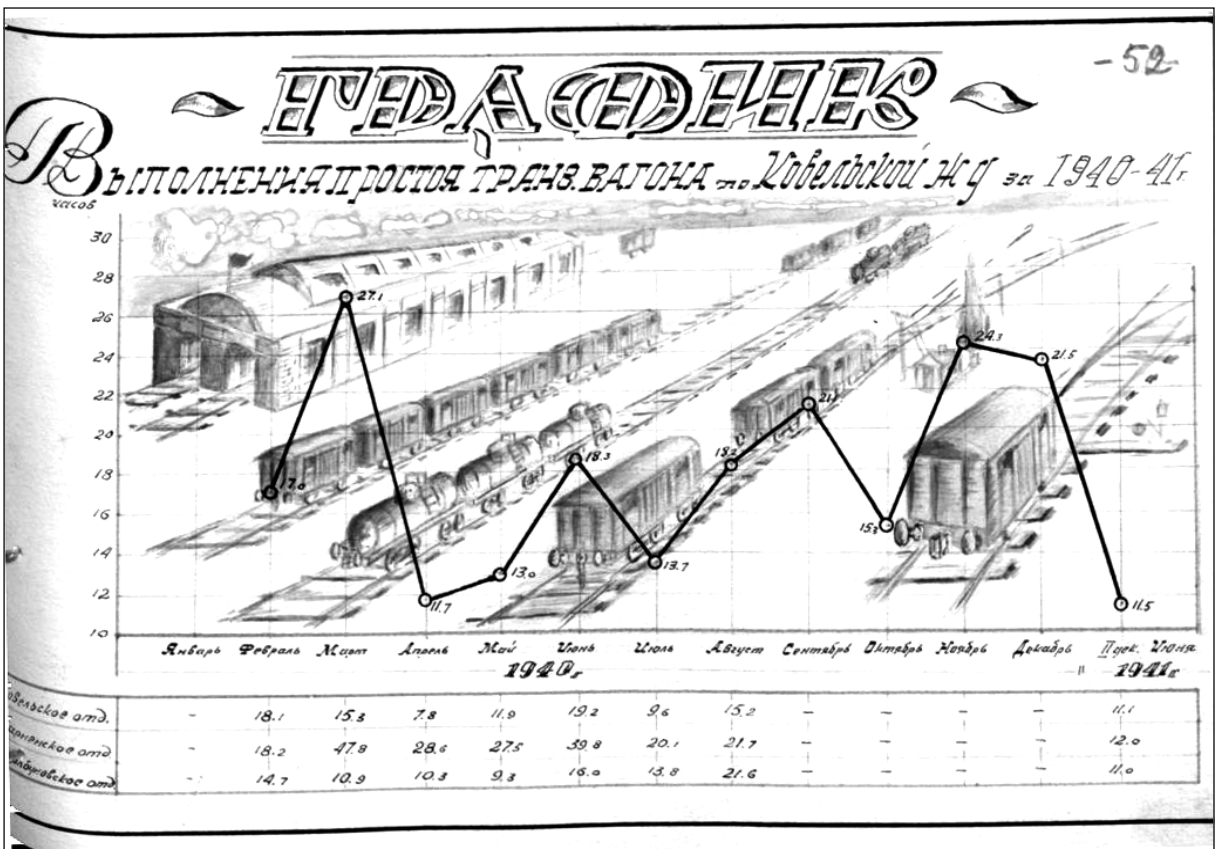
Графік виконання вивантажень на Ковельській залізниці в 1940—1941 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 46)

Графік наявності робочого парку вагонів Ковельської залізниці в 1940—1941 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 48)

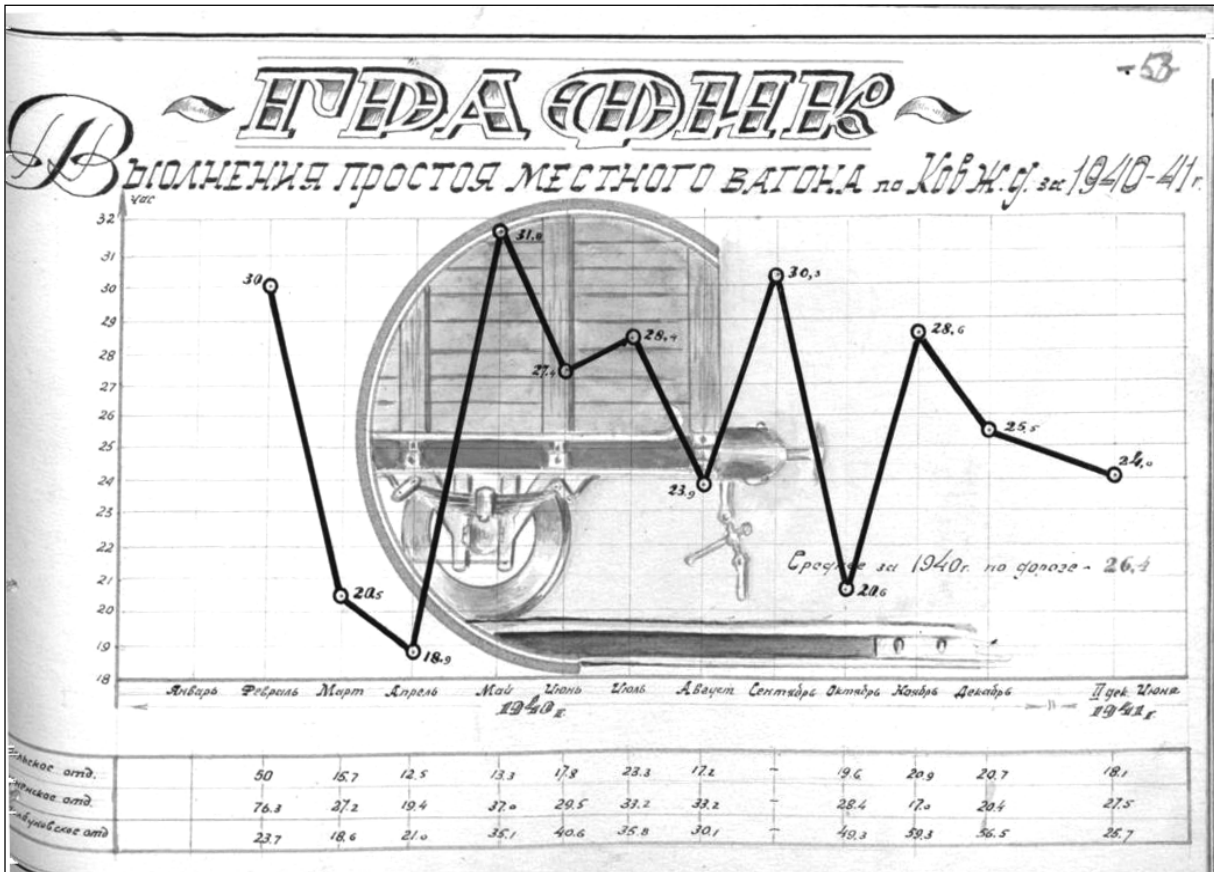

Графік виконання обороту вагонів Ковельської залізниці в 1940—1941 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 50)

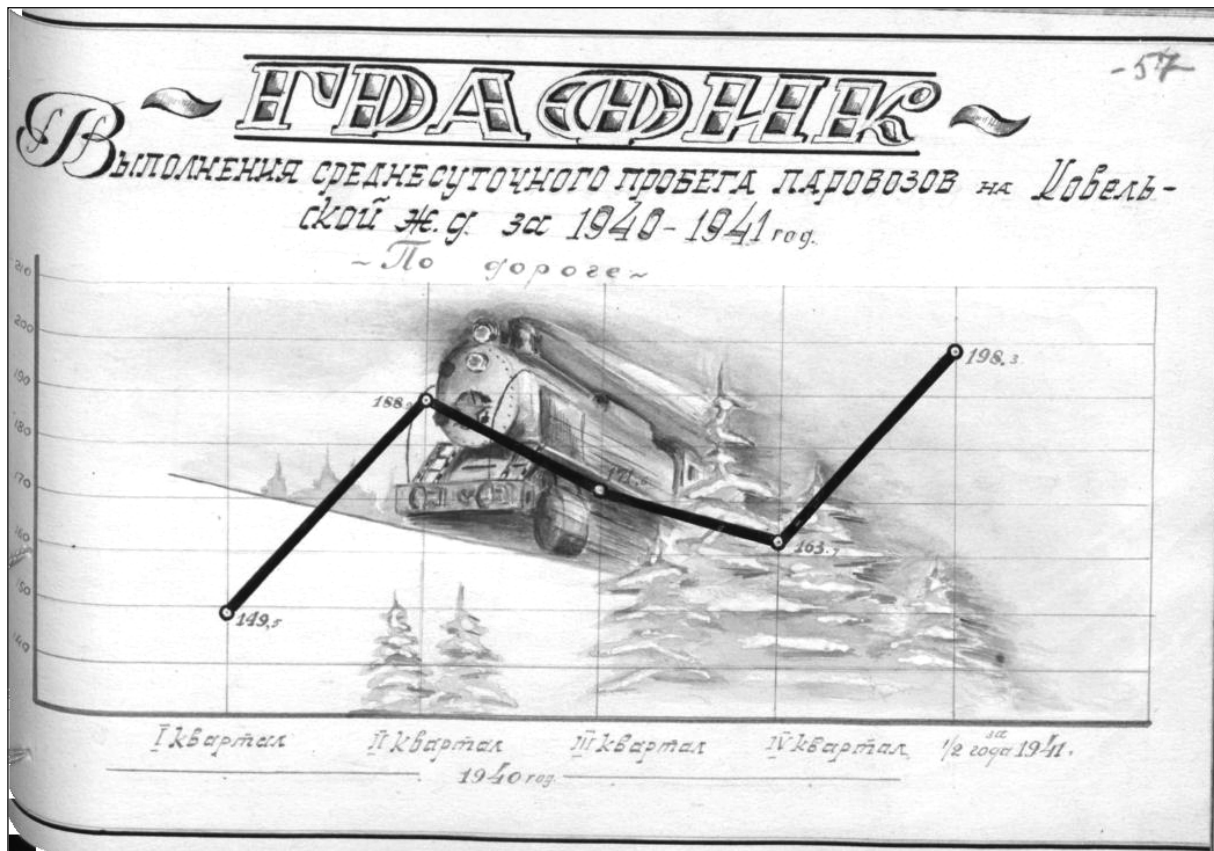

Графік простоя транзитного вагону Ковельської залізниці в 1940—1941 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 52)

Графік простоя місцевого вагону Ковельської залізниці в 1940—1941 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 53)

Графік виконання середньодобового пробігу паровозів на Ковельській залізниці в 1940—1941 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 57)

ДОРОГИ.

В начале 1941 года фашистская Германия вероломно напала на Советский Союз. Географическое положение дороги предопределило то, что дорога сразу же оказалась в зоне боевых действий пограничных частей Красной Армии. Это в свою очередь определило характер работы дороги.

И первый же день войны для усиления маневренности, создания резерва порошняка и расчистки узлов от ненужного подвижного состава, был отдан приказ о запрещении погрузки народно-хозяйственных грузов и о принудительной выгрузке на землю малоценных грузов, как-то: камень, дрова, балласт и т.п.

Таких грузов было выгружено более 500 вагонов.

Это дало возможность располагать порошником для фронтовых перевозок и для эвакуации.

В этот же день были приняты меры для эвакуации семей железнодорожников и всех советских людей, не желавших попасть в лапы гитлеровцев.

Одновременно вывозились документы учреждений и банковские ценности.

По требованию командования были сформированы санитарные летучки для вывоза раненых, подвоза боеприпасов и пополнений при фронтовых станциях.

Таким образом первый же день войны изменил весь характер перевозок дороги. Выполнение снабженческих и эвакуационных перевозок не представляло затруднений, так как помимо них другие виды перевозок не производились, идущие народно-хозяйственные и воинские грузы были задержаны на подходах к дороге. Подвижного состава и пропускной способности хватало. Осторожность заставляла производить эти перевозки ночью, так как днем все участки дороги находились под контролем вражеской авиации.

Вследствие быстрого продвижения противника, 24 июня Штаб дороги - Управление - был вынужден переехать на ст. Эдолбуново, откуда руководил работой дороги.

Планируемые перевозки производилось в оперативном порядке, по заявкам Нач-ка передаточения войск на дороге. Контроль за выполнением перевозок был оставлен за службой движения и моб.целом.

Інформація про початок бойових дій і їх вплив на роботу залізниці (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 164—164 зв.)

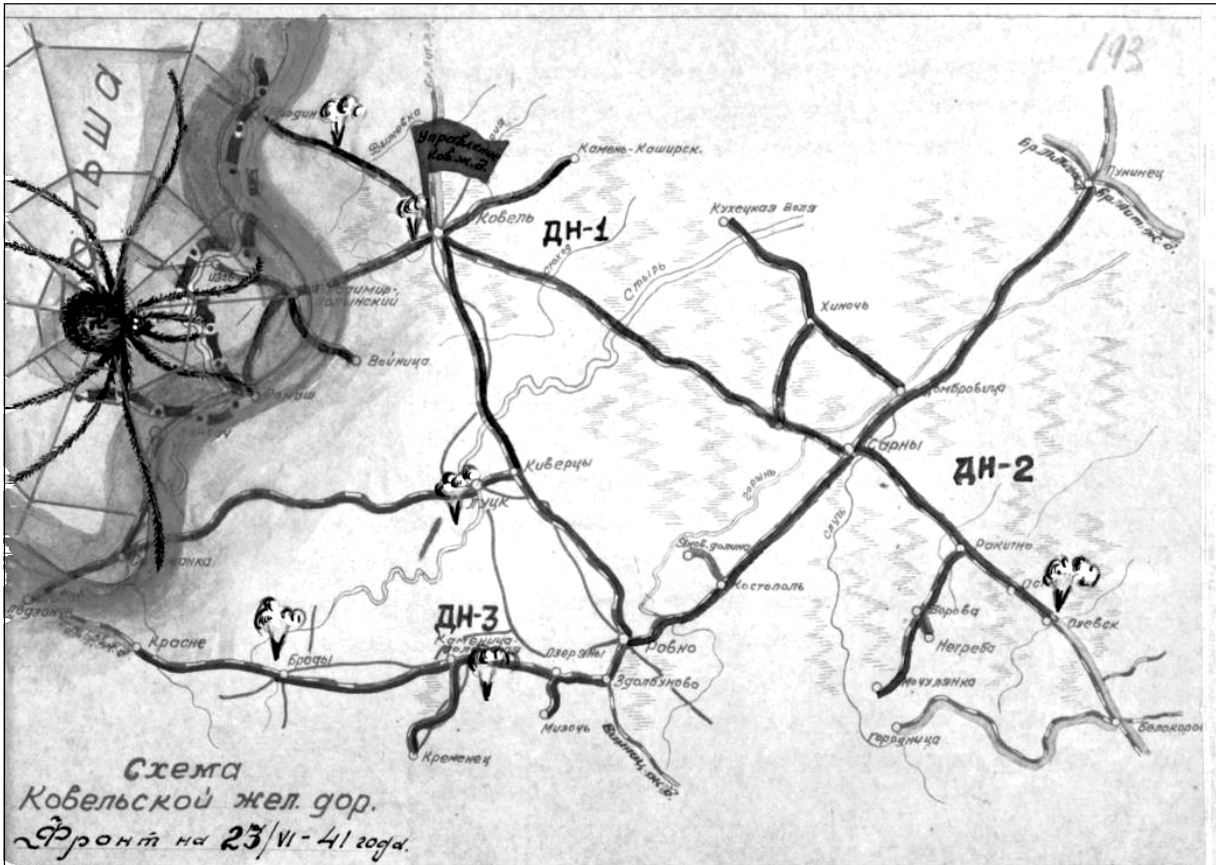
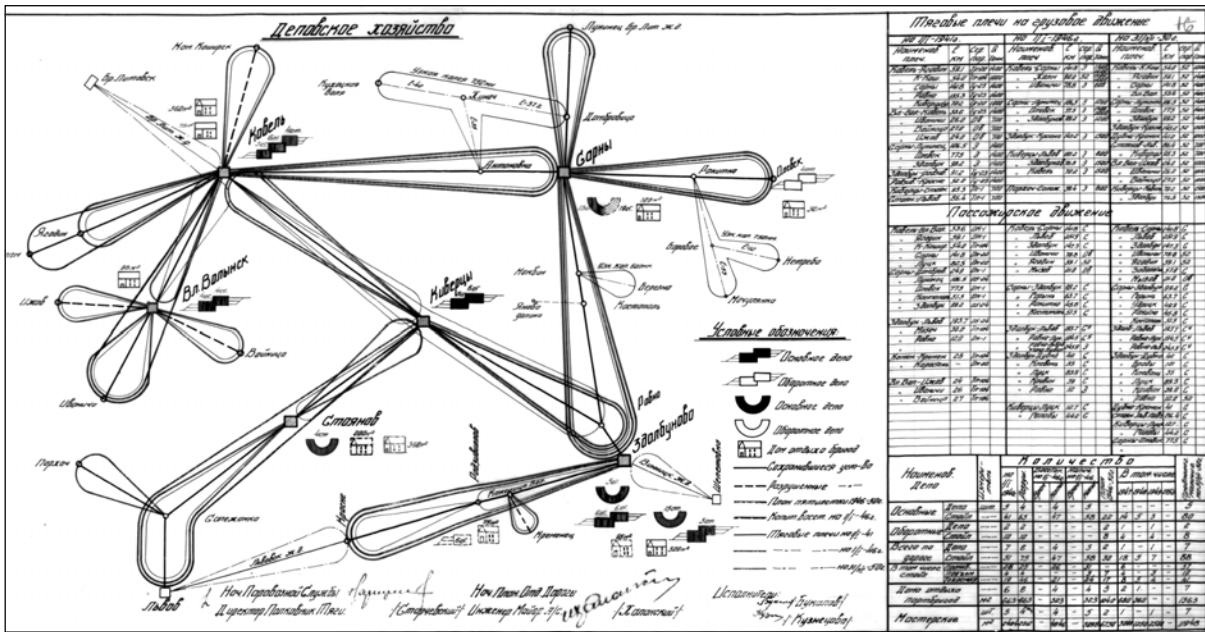
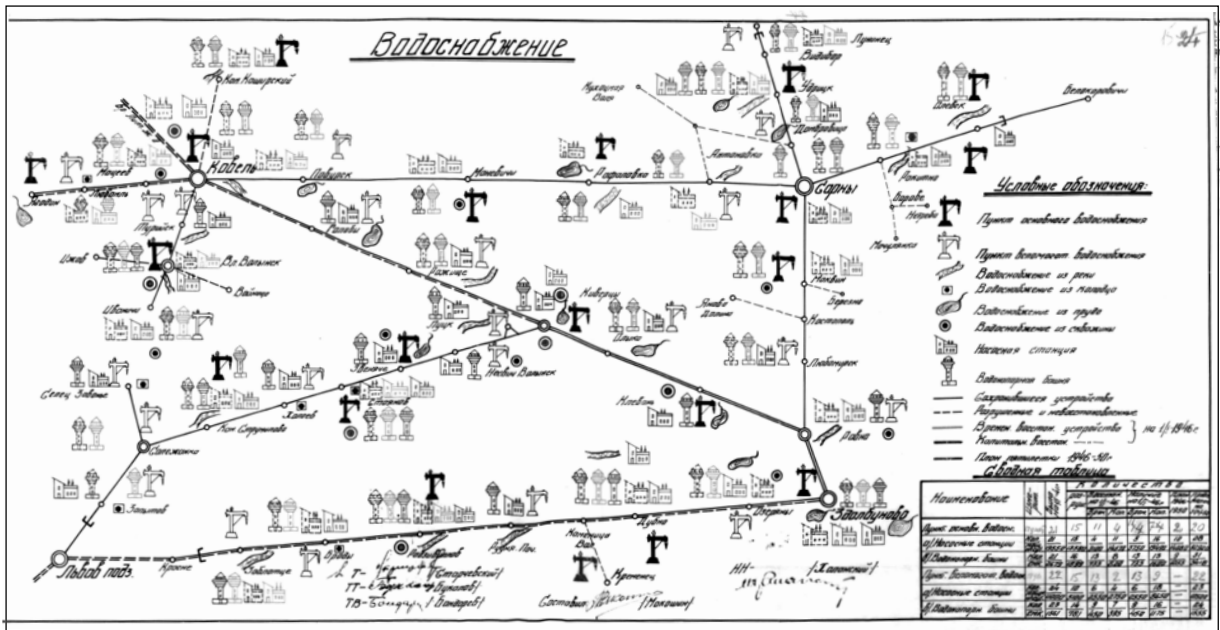

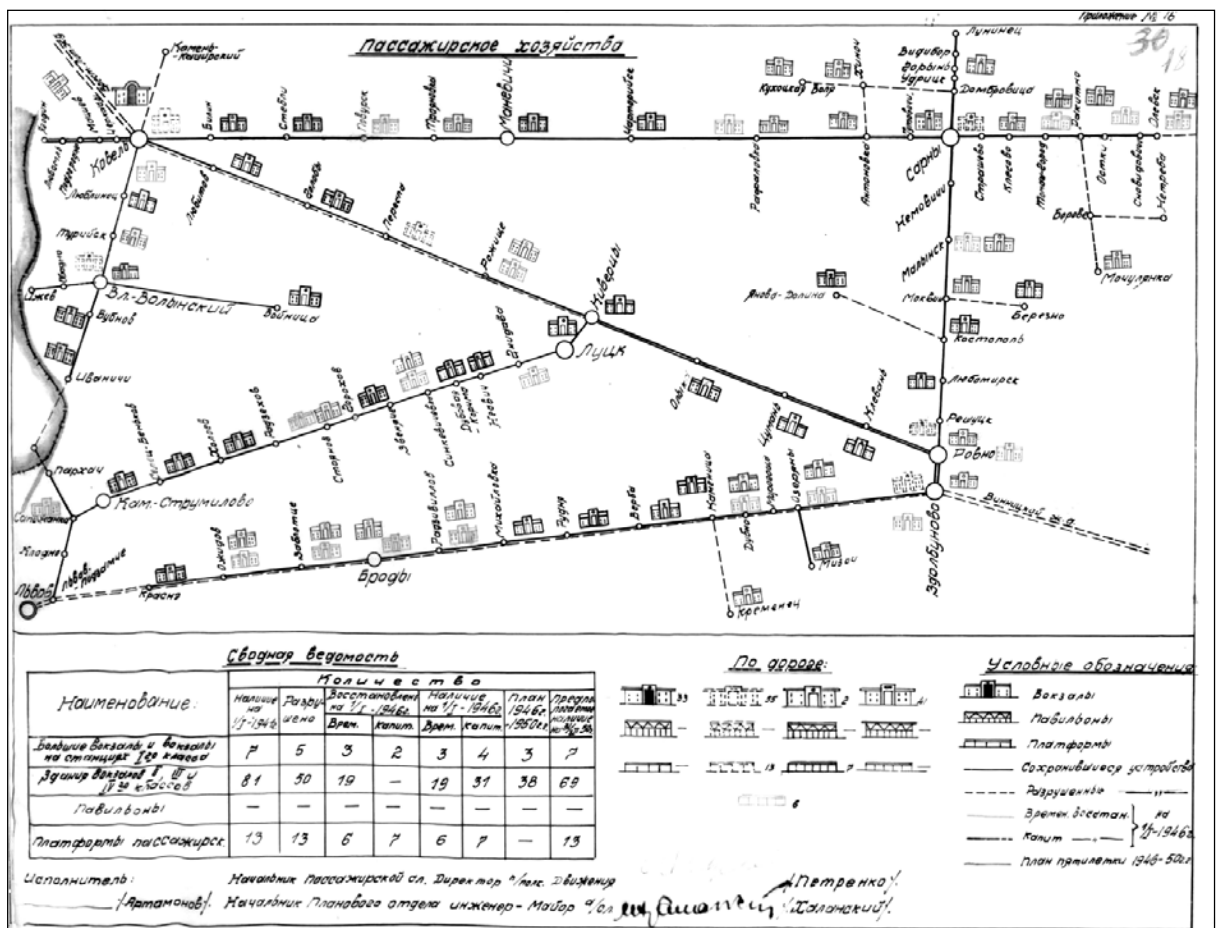
Схема Ковельської залізниці станом на 23.06.1941 р. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 16, спр. 1, арк. 193)

План відновлення деповського господарства Ковельської залізниці на 1946—1950 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 5, спр. 20, арк. 11)

План відновлення водопостачання Ковельської залізниці на 1946—1950 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 5, стр. 20, арк. 15)

План відновлення пасажирського господарства Ковельської залізниці на 1946—1950 рр. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 5, стр. 20, арк. 18)

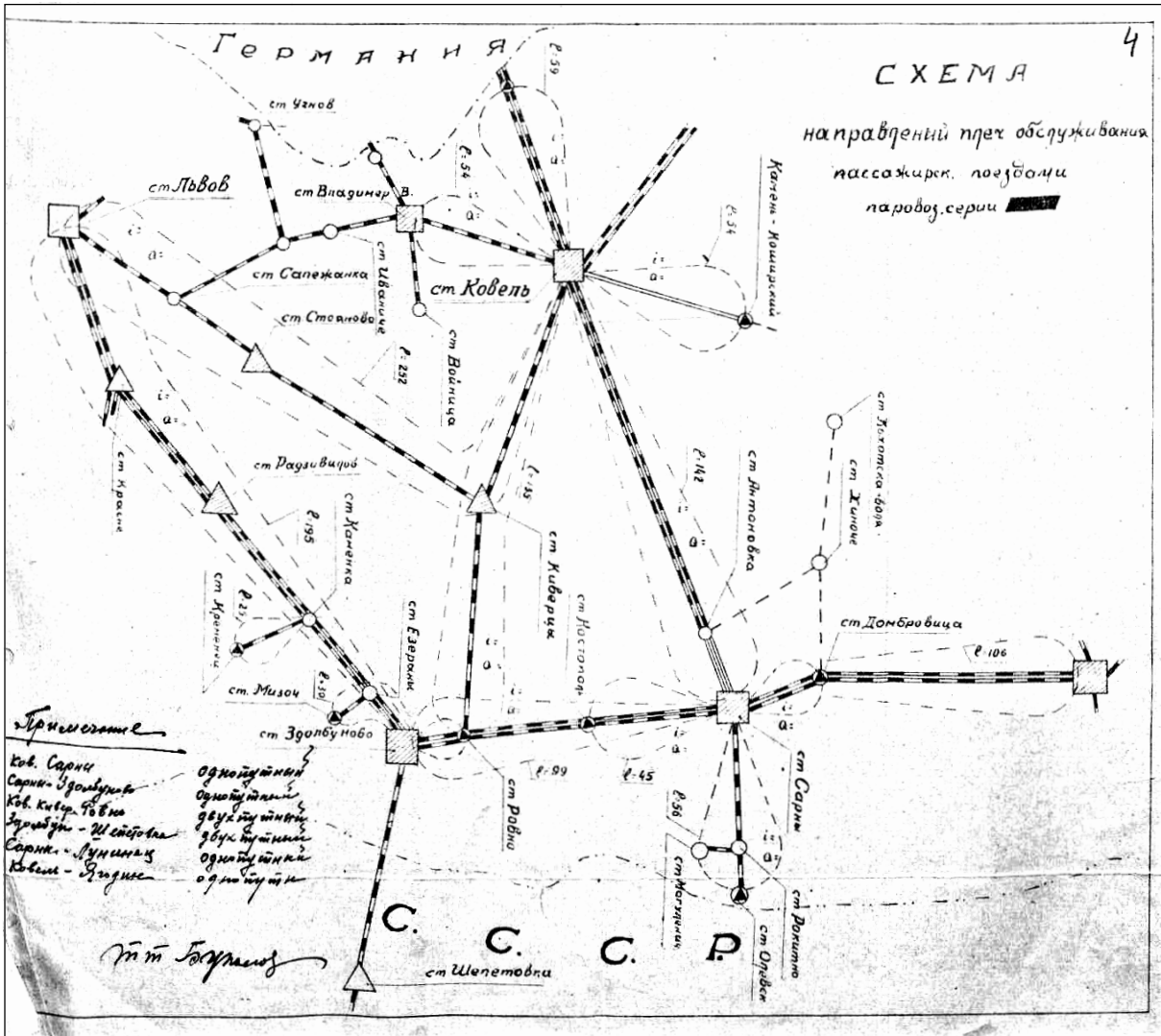

Схема напрямів плечей обслуговування пасажирськими поїздами паровозної серії, 1940 р. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 7, спр. 6, арк. 4)

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ

Л. М. КАГАНОВИЧУ

3

Ковельская железная дорога организована приказом Народного Комиссариата Путей сообщения от 2 декабря 1939 г. за № 229/Д на основании законов, принятых Внеочередной У Сессией Верховного Совета Союза ССР от 1 и 2 ноября 1939 г.

Экономика Ковельской ж. д. складывается в основном из пищевой, работающей на базе сельского хозяйства, лесной, строительной и прочих отраслей промышленности, которая размещена небольшими предприятиями при крупных населенных пунктах.

Ковельская ж. д. граничит с соседними дорогами в пунктах: Ковель и Лунинец - с Брест-Литовской, Красне и Львов -Подзамче - со Львовской и Здолбуново и Остки - с Юго-Западной. Общая эксплуатационная длина Ковельской ж. д. по данным на 1.1.40 г. состоит из 1229,8 км широкой и 173 км узкой колеи, которая обслуживает в основном Ровенскую, Волынскую и частично Львовскую и Тернопольскую области УССР и Влкую часть Пинской области БССР.

Дорога объединяет 151 раздельных пунктов, из которых к станциям относится станция Ковель; участковым - 6, промежуточным - 75 и блок-постям, раз'ездам и промежуточным станциям, непроизводящим коммерческих операций - 69. По характеру работы все станции дороги являются объединенными, производящими грузовые и пассажирские операции. К решающим станциям по грузовой работе относятся: Клесово, Янова Долина, Любомирск, Здолбуново, Ровно, Ковель, В. Волынский, Луцк, Рафаловка, Душмань, Кастополь, Томашгород, Занытов, Мадиев и ряд других, дающих 65% общего отправления и 37% прибытия грузов по дороге.

В основу составления плана эксплуатации на 1940 г. положены приказы Народного Комиссара Путей Сообщения о работе транспорта и в частности дорог Западных областей УССР и БССР.

Пояснювальна записка до плану експлуатації Ковельської залізниці на 1940 р. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 5, спр. 2, арк. 3—6)

План эксплуатации по Ковельской ж.д. на 1940г. имеет свои основные задачи:

1/Обеспечение выполнения и перевыполнения государственного плана перевозок.

2/Ускорение продвижения грузов и обеспечение своевременной доставки и полной сохранности их.

3/Рост производительности труда и снижение себестоимости перевозок, на основе постановлений Партии и Правительства.

4/Развертывание стахановско-хривоновосовского движения на дороге.

В плане учтено:

1. Внедрение технологических процессов на станциях и депо

2. Маршрутизация погрузки.

3. Перевод ряд малодейственных станций на односменную и двухсменную работу.

4. Введение на дороге теплой промывки.

5. Увеличение провозной способности на ряде участков дороги в связи с перебивкой на нормальную колею.

6. Введение механизации погрузо-разгрузочных и путевых работ.

7. А также увеличение грузоподъемности вагонов и ряд других мероприятий, обеспечивающих выполнение заданного объема работы дороге.

По основным видам работы, по сл. движения, Тяги, Пути применены нормы, как по рабочей силе, так и по определению материалов и прочих расходов исходя из приказов НКПС, и по ряду расходов - содержание помещений, текущий ремонт зданий, освещение поездных сигналов; Ручных фонарей, применены нормы Дго-Западной жел. дороги.

При расчете норм пробега паровозных и кондукторских бригад в основу положены графики грузового и пассажирского движения, утвержденные НКПС на лето 1940г. с соответствующей кор-

ректуркой их на фактические пробеги в 1 полугодии 1940 года.

Норма пробега паровозов между под'емками в грузовом движении принята 35000 км и в пассажирском движении 50.000 км. Исходя из норм пробегов утвержденных НКПС. Между промывками норма пробега принята в грузовом движении 1400 км и в пассажирском движении 1800 км. Во II полугодии учтена введение теплой промывки и нормы пробега паровозов между промывками соответствующим образом скорректированы.

Для ремонта вагонов на 10.000 вагоно-осекилометров принята норма расхода рабочей силы, на грузовые 22,1 чел. час и стоимость материалов и прочих расходов - 35,3 рубл., на пассажирские 20,4 чел. часа и стоимость материалов и прочих расходов 40,0 руб.

По службе пути расход и стоимость рабочей силы на развернутый километр по текущему содержанию пути взяты по категориям по нормам согласно приказов НКПС. Ускоколейная линия /171 км/ отнесена к 4 категории. Средняя ставка зарплаты по всем группам работников взята согласно приказа 22/Ц. Стоимость материалов планируется по ценникам Юго-Западной ж. д.

Ввиду незаконченности инвентаризации на дороге не представлялось возможным правильно определить расходы на восстановление инвентаря и оборудования по службам. Расходы по этой группе определены исходя из предварительно-определенной стоимости инвентаря и оборудования по состоянию на 1.1.40г.

Исходя из заданных размеров работы и состояния технической оснащенности дороги-общие расходы определались следующие.

Монтигент - 14200 чел.

Среднемесячная ставка зарплаты 301,0 руб.

Фонд заработной платы - 51275,0 тыс. руб.
Начисления на зарплату - 4202,0 " "
Топливо, материалы и прочие
расходы - 47025,0 " "
Общая сумма расходов - 102502,0 тыс. рубл.
Себестоимость одного приведенного тн км
/ с амортизацией/ - 7,795 коп.
Выработка приведенных тн км на одного
работника 98,3 тыс. тн км

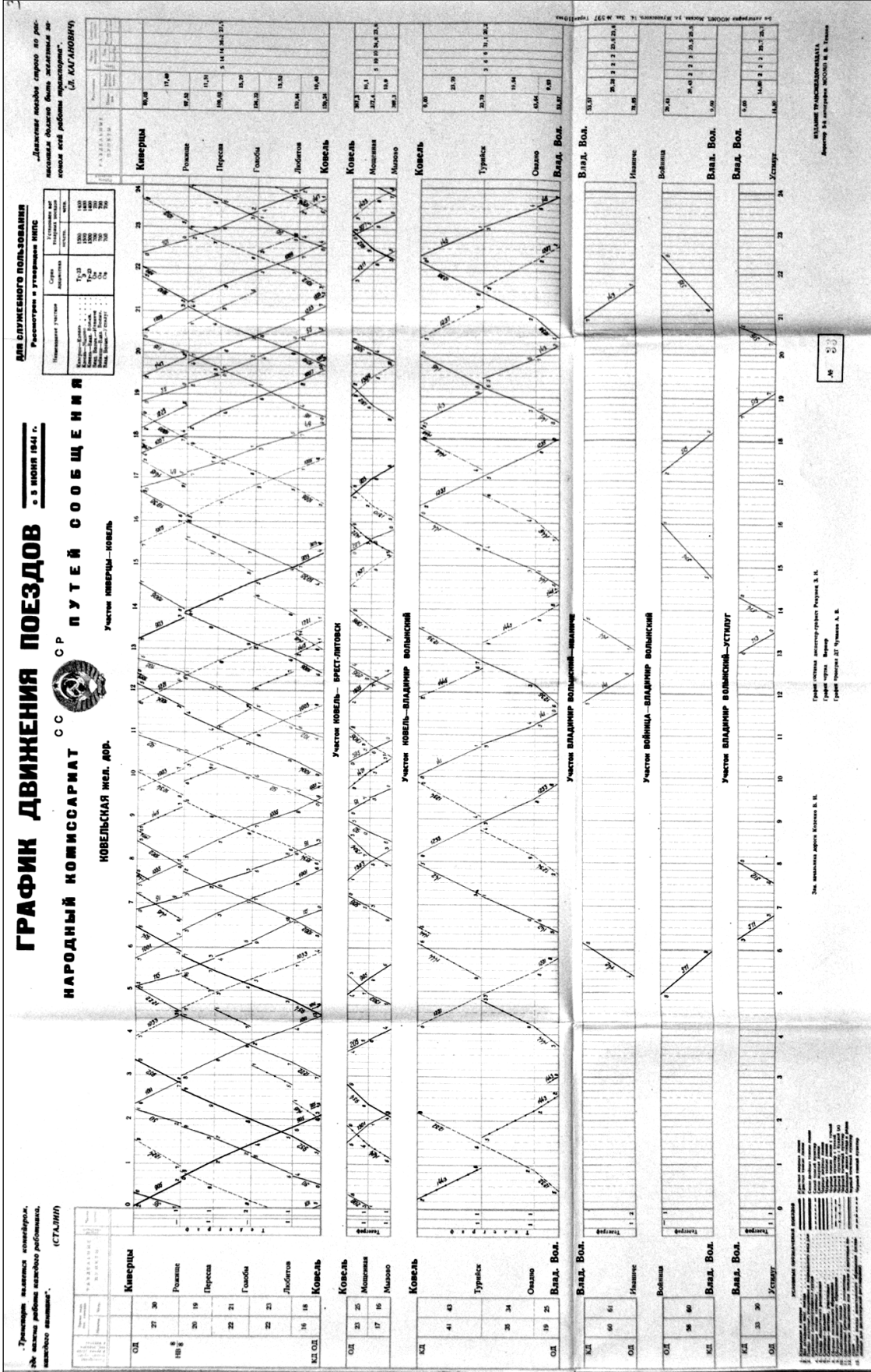
НАЧАЛЬНИК КОВЕЛЬСКОЙ
ЖЕЛ. ДОРОГИ

/КУРОЧКИН/

НАЧАЛЬНИК ПЛАНОВОГО ОТДЕЛА
КОВЕЛЬСКОЙ Ж. Д.

/КНИЖНИК/

24. УП-40г.
Гор. Ковель

Пункт	Секция	Скорость	Средняя	Максимальная
Ковель	1	100	70	100
Турьск	2	100	70	100
Ошало	3	100	70	100
Влад. Вол.	4	100	70	100

Пункт	Секция	Скорость	Средняя	Максимальная
Влад. Вол.	1	100	70	100
Иванче	2	100	70	100
Войшна	3	100	70	100
Влад. Вол.	4	100	70	100
Влад. Вол.	5	100	70	100
Ужгород	6	100	70	100

Участок Ковель-Врешитовск

Участок Ковель-Владимир Волынский

Участок Владимир Волынский-Милане

Участок Владимир Волынский-Ужгород

Участок Владимир Волынский-Милане

Участок Владимир Волынский-Ужгород

Участок Владимир Волынский-Милане

Участок Владимир Волынский-Ужгород

Участок Владимир Волынский-Милане

Участок Владимир Волынский-Ужгород

Участок Владимир Волынский-Милане

Участок Владимир Волынский-Ужгород

Участок Владимир Волынский-Милане

Участок Владимир Волынский-Ужгород

Участок Владимир Волынский-Милане

Участок Владимир Волынский-Ужгород

Участок Владимир Волынский-Милане

Участок Владимир Волынский-Ужгород

График руху поїзді Ковельської залізниці, ділянка Ківерці-Ковель, 05.06.1941 р. (Держархів Волинської області, Р-3165, Управління Ковельської залізниці, 1940—1941, 1944—1953 роки, оп. 5, стр. 2, арк. 3—6)

ВНЕСОК КОВЕЛЬСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ У ПОВОЄННУ ВІДБУДОВУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

У 1939 році, коли Волинь увійшла до складу СРСР, була сформована Ковельська залізниця. 22 червня 1941 року нацистська Німеччина почала війну проти Радянського Союзу. Вже о четвертій годині на станції Ковель, Володимир-Волинський та інші впали перші бомби. Вони знищили залізничне полотно, побили вагони та паровози, ковельський вокзал був зруйнований.

Будучи прикордонною, область з перших днів війни (в кінці червня 1941 року) була повністю окупована. Зрозуміло, що основний удар ворога вона прийняла на себе, що й позначилось на наслідках війни. Окупацією була охоплена вся її територія: 30 сільських районів, 3 міста обласного і 5 міст районного підпорядкування, 859 сільських Рад [1, 4]. Вороги заподіяли великої шкоди містам і селам, промисловим підприємствам, загинула велика кількість населення.

Оскільки залізничні сполучення Ковель—Здолбунів і Ковель—Сарни німецьке воєнне командування перетворило на стратегічний зв'язок між рейхом і Східним фронтом, по них перевозилися зброя, військова техніка, допоміжні людські резерви, то вони ж і стали головним об'єктом партизанських диверсій. На даних дільницях постійно підривали військові ешелони, знищували залізничне полотно та мости [2, 1].

На руйнуванні транспорту до певної міри позначилися евакуаційні процеси 1941—42 років, коли залізничники намагалися вивезти в тил не лише рухомий склад, але й верхнє залізничне полотно. Те, що залізничники не встигли евакуювати, спеціальні формування НКШС доводили в непридатний стан. Крім того, на технічний стан доріг вплинула диверсійна діяльність підпільників і партизан у фашистському тилу у 1941—44 рр. В передвоєнний період довжина залізниць в Україні становила 20102 км. Окупаційній фашистській адміністрації вдалось відновити 15740 км. шляхів [3, 173].

Ще однією проблемою відбудови було те, що на території республіки відбувалися майже дворічні бойові дії. Протягом грудня 1942 р. — жовтня 1943 р. було проведено 20 бойових операцій і компаній, в тому числі таких вирішальних для радянсько-німецького фронту, як Корсунь-Шевченківська, Житомирсько-Бердичівська, Рівненсько-Луцька, Львівсько-Сандомирська, Карпатсько-Ужгородська та ін. [4, 47]. Зрозуміло, що масштаби таких дій вимагали перебазування великої кількості вантажів.

Інтенсивні бойові дії на залізничних комунікаціях розгорнули партизанські формування. Так, партизани з'єднання С. А. Ковпака в кінці листопада — на початку грудня 1942 р. провели операцію під умовною назвою «Сарненський хрест» [5, 119]. В районі Волині діяли партизани О. Ф. Федорова. Їх основний удар мав бути скерований на Ковельський залізничний вузол. З 7 червня 1943 року по квітень 1944 р. партизанами з'єднання було підірвано на дільницях Ковельського вузла 611 ешелонів й пущено під укіс 8 бронепоездів. За шість місяців 1943 р. було проведено 3203 аварії, зірвано 234 залізничних мости, знищено 618 ліній зв'язку [6, 3]. Проблемою відбудови транспорту було й те, що цей процес розпочинався на фоні значних людських втрат. Якщо до війни, станом на 1 січня 1941 р. в області проживало 1103,5 тис. чол., то після її звільнення кількість населення Волині зменшилось майже на половину і складала 573,5 тис. ос. [7, 213, 2—3].

Процес відбудови розпочинався на фоні зруйнованого народного господарства республіки, зокрема було знищено 16,1 тисячі промислових підприємств, на яких до війни було зайнято 2,6 млн. працюючих, 882 шахти донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. Значними були руйнування на залізничному транспорті. Гітлер конкретизував завдання своїм підлеглим по його руйнуванню, вказуючи: «Необхідно добитися, щоб при відступі із районів України не залишилося жодної рейки» [8, 262]. За роки війни фашисти вивели із ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тисяч залізничних мостів, 1,8 тис. за іншими даними, 1916 вокзалів і станцій [9, 37]. Під час відступу німецькими загарбниками знищено 600 км залізничної колії, повністю зруйновано 39 залізничних станцій з 59 існуючих до війни [10, 1,4].

Повоєнна відбудова транспорту починалася за мінімального фінансового забезпечення. Держава змогла надати на відродження народного господарства у 1943—1945 рр. сім відсотків від суми збитків, завданих Україні війною і окупацією. Для організації робіт з відновлення господарства залізничного транспорту Уряд УРСР на 1945 р. затвердив план капіталовкладень на суму 1062 млн карбованців [11, 25]. Катастрофічно не вис-

тачало робочої сили. Для відбудови першої черги залізниць залучали цивільне населення, здійснювали трудові мобілізації працівників галузі, і навіть німецьких військовополонених. Так, на Ковельській магістралі для виконання плану капітальних робіт і заготівлі будівельних матеріалів знадобилося 5 тис. осіб, серед яких було лише 438 інженерно-технічних працівників [12, 72].

Джерелом поповнення вакансій на транспорті стали колишні партизани. Так, відповідно до постанови ЦК КП(б)У, у травні 1944 р. Управління БВР Ковельської залізниці направило робітниками колишніх партизанів зі з'єднання Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака кількістю 1900 осіб, значна частина яких мала урядові нагороди і медалі за бойові дії [13, 136].

У апараті УБВР Ковельської залізниці на відповідальних адміністративно-господарських посадах працювало 17 колишніх партизанів, на будівельних дільницях — 109. Крім того через брак керівників низової ланки у червні і липні 1944 р. було підготовлено через курсову освіту з партизанів, які мали сім класів освіти, 75 таких працівників [14, 150]. Місцеві органи влади, зважаючи на спеціальний контингент працюючих, намагалися забезпечити їх житлом і належними побутовими умовами. Та не скрізь вони були задовільними.

Дослідник І. Мазило так описує умови, в яких доводилось жити працівникам, котрі відбудовували Ковельську залізницю: «Усі інженерно-технічні працівники, службовці з 1-ї дільниці УБВР Ковельської залізниці жили переважно у брудних і не відремонтованих гуртожитках. Спали на тапчанах одягнені, замість матраців — мокрий очерет. Штукатурка у приміщеннях обвалювалася, вікна не були засклені. Не усі робітники і партизани були забезпечені взуттям і теплими речами на зиму, дехто ходив босоніж. Лише 25 відсотків працюючих мали одяг і взуття. Траплялося засилля вошей. 116 робітників хворіли на грип і малярію.

На дільницях діяли дві їдальні: одна для робітників, друга — для комскладу. Друга їдальня була в антисанітарному стані, перша — значно чистіша. Не вистачало мила, халатів, посуду, їжу доводилося вживати з бачків, вироблених з оцинкованого заліза. Меню одноманітне. З крупів давали лише пшоно, рідко картоплю і м'ясо, хоча останнє було в підсобному господарстві. Працювало дві майстерні — взуттєва і швейна, — недостатньо забезпечені матеріалами» [15, 65].

З метою прискорення економічного розвитку Волині й розширення міжобласних зв'язків у четвертій п'ятирічці передбачався більш масштабний розвиток залізничного, річкового та автомобільного транспорту. Особливої ваги набула Ковельська залізниця, що обслуговувала промисловість та сільське господарство шести областей (Ровенської, Львівської, Тернопільської, Житомирської, Пінської), які нараховували 178 адміністративних районів. Крім того, Ковельська залізниця, будучи прикордонною, зв'язувала лініями Ковель—Олевськ і Здолбунів—Ковель, що йшли зі сходу на захід, столицю УРСР Київ із Західною Європою, Брестом, Ровно, Луцьком і Львовом. Ці лінії, як до війни, так і у повоєнний час, були головними, по них проходила основна частина транзитного потоку.

Напрямок Красне—Ровно—Сарни—Луїнець, що проходив із півдня на північ, зв'язував прибалтійські республіки з обласними центрами УРСР — Ровно, Луцьком, Львовом. Значення цієї лінії посилювалось у зв'язку з тим, що станція Янова Долина (Ровенська обл.) та ділянка Сарни—Олевськ були вагомими пунктами з відвантаження базальту й мінерально-будівельних матеріалів, необхідних для приведення у належний стан дорожнього господарства, яке перебувало у занедбаному стані [16; 6].

Оскільки Волинь мала яскраво виражений сільськогосподарський характер, то основну частину вантажів, що проходили Ковельською залізницею, складали хлібні, зокрема, 70% — зернові і 30% — продукти перемелу. Історія аграрного краю свідчить про безмірне хижачьке використання її сировинних багатств у попередні десятиліття чужоземними поневолювачами — поляками й німцями. Після війни центральні органи радянської влади також намагалися якомога більше вивезти продукції із західноукраїнського регіону. Основна мета інтеграції Волині в загальносоюзну систему — це вивіз продукції до центру, що надалі проявилось у закріпленні різних районів області до відповідних центрів чи областей «Сходу» для забезпечення сільськогосподарськими товарами. Волинь, як і вся Україна, відіграла роль аграрної бази СРСР [17, 136].

Щойно звільнившись від фашистської окупації, селяни Волині приступили до виконання планів хлібопоставок державі. Так, 17 грудня 1944 р. селяни Луцького району здали державі в рахунок обов'язкових поставок понад 28 тис. центнерів хліба і 1220 ц. — до фонду Червоної Армії [18, 1]. Станом на 20 грудня 1944 р. селяни Рожищенського району здали на пункт «Заготзерно» 10800 пудів хліба для потреб армії. Крім того, вони взяли зобов'язання до кінця року повністю виконати хлібопоставки й здати до фонду Червоної Армії 30 тис. пудів хліба [19, 2]. Щоб забезпечити безперервну роботу автомашин, які вивозили зерно, Торчинський райком ЛКСМУ створив бригаду вантаж-

ників. Комсомольці, які вдень працювали на своїх основних роботах, цілу ніч вантажили хліб на машини. Лише за один день — 16 вересня 1945 р. — було відвантажено 13 тонн хліба [20, 1].

У наступні роки темпи вивезення зернових з області зростають. Так, якщо за 1946 р. Ковельською залізницею було відправлено 168 тис. тонн хлібних вантажів, то за 1949 р. — 285,6 тис. тонн. Середньодобове вантаження зерновими зросло з 22 вагонів у 1946 р. до 40,5 вагонів у 1949 р. [21, 4—5]. У 1952 р. зросла погрузка хлібних вантажів до 47,5 вагонів на добу, що було вище плану 1951 р. на 19%. У 1950 р. загальний транзит хлібних вантажів через Ковельську залізницю складав 1021 тис. т [22, 24]. Викачування продовольства з села відбувалось за допомогою різноманітних методів. Селянство вимушене було віддавати останні запаси, аби план хлібозаготівлі був виконаний.

Крім зернових вантажів, велику частину становили лісові перевезення. Лісоматеріали були вкрай необхідні не лише для відбудови народного господарства Волині, а й використовувались як сировинна база для інших промислових центрів країни — Донбасу, Харкова, Києва. Наприкінці 40-х — на початку 50-х років лісозаготівельна та деревообробна галузі у структурі промисловості області посідали близько 50 відсотків. Із загальною кількістю лісу, що заготовлявся на Волині, приблизно 40 відсотків була призначена для перевезення на залізниці, 20 відсотків — сплавлялася по річках і 40 відсотків осідало на місці [23, 9].

Потоки лісових вантажів спочатку зосереджувались на товарних станціях Ковель, Володимир-Волинський, Костопіль, Сарни, а звідси направлялись, головним чином, на дороги південно-західного, Донецького і Кавказького напрямків. Основними споживачами лісоматеріалів були промислові центри УРСР, а в межах дороги — промислові підприємства й організації великих адміністративних пунктів. У структурі лісу, що перевозився, наприклад, у 1950 р., вагому частку займав ліс круглий — 81% від усіх перевезень лісу, а також рудстойка, кріпильний ліс, ліс пиляний і шпали.

У планах четвертої п'ятирічки передбачалося збільшити заготівлю лісоматеріалів для потреб промисловості й залізничного транспорту, зокрема вугільного Донбасу. Так, з Ківерцівського ліспромгоспу ешелони з лісоматеріалом періодично відправлялися на шахти Горлівки [24, 1]. У 1950 р., з метою виконання намічених планів, розгорнулось соцзмагання між лісорубами Камінь-Каширського району. Як наслідок — понад 130 відсотків змінного завдання. Колектив деревообробного цеху Маневицького лісозаводу взяв зобов'язання виконати план грудня 1953 р. на 112% і свого слова дотримав. На 1 січня 1954 р. намічену виробничу програму він виконав на 114%, а 29 грудня відвантажив понад план два вагони фризид для паркету, яка призначалась Ленінградському паркетному заводу [25, 347].

Особливістю природного лісового багатства Волині було те, що породи й характер дерев, що ростуть на волинській землі, давали можливість використовувати їх як матеріал для авіаційної і суднобудівної промисловості. Крім того, в цих лісах йшла масова заготівля рудничної стійки для шахт Донбасу. Волиняни докладали найбільших зусиль, щоб дати вдосталь високоякісного лісу новобудовам. Слід відзначити, що неабияку роль тут зіграло трудове соцзмагання, яке розгорнулося у кінці 40-х — на початку 50-х років майже на кожному підприємстві. Штучно викликану трудову активність робітництва держава використовувала сповна.

Велика пропагандистська роль у цій справі відводилася засобам масової інформації. Зокрема, передова обласної газети «Радянська Волинь» постійно нагадувала, що заготівля лісу — важлива державна справа, а почесним і відповідальним завданням усіх радянських і партійних організацій є заготовити вдосталь лісу і вчасно відправити його у визначені місця [26, 1]. Трудовий запал соцзмагання та пропаганда дали свої результати. Якщо у 1940 р. Ковельською залізницею було відправлено 406 тис. тонн лісоматеріалів, у 1946 р. — 594 тис. тонн, то в наступні роки ця цифра різко зростає (1947 р. — 1107, у 1948 р. — 1435, у 1949 р. — 1234, у 1950 р. — 1038 тис. тонн). Середньодобове вантаження лісоматеріалами зростає з 75 вагонів у 1946 р. до 190 вагонів у 1948 р. [24, 4—5].

Загалом, тільки Ковельська залізниця планом перевезень на 1952 р. передбачала середньодобову погрузку 710 вагонів, статичну нагрузку — 17,71 тонни, відправлення — 4600 тис. т, прийом гружених вагонів — 1680 вагонів, або 10 млн. 815 тис. т [27, 22, 15—16].

Безперечно, відбудувати зруйноване війною господарство спільними зусиллями було набагато легше і волинські лісоруби проявили неабияку активність. Проте партійне і радянське керівництво республіки та на місцях, беззастережно виконуючи вказівки центру, не брали до уваги або й зовсім ігнорували екологічний фактор — лісові насадження не завжди відновлювались.

Окрім транспорту, який забезпечував потреби народного господарства, важливою проблемою післявоєнного періоду стало відродження та розвиток пасажирського транспорту, поліпшення обслуговування ним населення. Як зазначалося вище, центром залізничного сполучення області був Ковель. Відразу після війни на Ковельській

залізниці запланували звести типові на той час вокзали: Горохів, Сенкевичі, Гнідава, Любашів, Кошари, Любомль, Турійськ, Овадне, та спорудити вокзали у містах Ковель і Луцьк [28, 34]. Вокзали і залізничні шляхи мали неабияке значення для подальшої відбудови краю.

Післявоєнне відродження залізниці було тяжким, але швидким. У 1950 році на Ковельській залізниці вже курсувало 33,5 пар поїздів, з яких прямого сполучення — 5,5 пар, місцевого — 2 пари, приміського — 26 пар. Для порівняння: на початку 50-х років в області діяло всього 6 регулярних автобусних маршрутів: Луцьк — Володимир-Волинський, Луцьк — Берестечко, Луцьк — Ратно, Луцьк — Ківерці, Луцьк — Київ і Луцьк — Львів [29, 1].

У 1952 р. порівняно з планом 1951 р. на дорозі передбачалось зменшення кількості поїздів прямого сполучення (на одну пару) при збільшенні кількості приміських поїздів (на 4 пари). Було намічено також перевезти 7 тис. пасажирів, що вище плану 1951 р. на 6,7% [21, 28].

У 1952 році на фундаментах, що збереглися від старого вокзалу, було побудовано новий залізничний вокзал. А в 1953 році відбулось укрупнення залізниці. Ковельська залізниця та три її відділення — Ковельське, Сарненське, Здолбунівське увійшли до складу Львівської залізниці. На базі ліквідованої залізниці був створений Рівненський відділок залізниці, а згодом — Рівненська дистанція залізничних перевезень [2, 1].

Таким чином, незважаючи на винятково складні умови й обмежені можливості повоєнного часу, волиняни доклали багато зусиль для відновлення роботи транспорту. У даній роботі перераховані основні, проте далеко не всі проблеми його відбудови та функціонування. Ковельська залізниця, що зазнала руйнувань з перших днів війни, у повоєнні роки не просто відбудувалася, а й взяла на себе весь тягар повоєнних перевезень. Історія «залізничної Волині» свідчить про вагомий внесок Ковельської залізниці у справу відбудови народного господарства краю та загальносоюзної економіки зокрема.

1. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської області) Ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.
2. Ольхович Г. 140 років на службі людям // Вісті Ковельщини. — 24 жовтня. — 2013. (№ 83 (12212)). — С. 1.
3. Пономаренко П. К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков. — М., 1986. — С. 173.
4. Федоров В. Г. Україна в умовах системної кризи (1946—1980-ті рр.) — К., 1999. — Т. 13, С. 47.
5. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. — К., 1984. — С. 119.
6. Трагедія Карпатського рейду Ковпака — 55 років // День — 1998. — 5 серпня.
7. Держархів Волинської області. Ф. Р-295, оп. 2, спр. 472, арк. 33; Ф. Р-295, оп. 2, спр. 424, арк. 2. — 3; Ф. Р-295, оп. 7, спр. 1584, арк. 2.
8. Ковальов И. В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941—45 гг.) — М., 1981. — С. 262.
9. Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу — К., 1968., С. 37.
10. На Волині створено 16 радіовузлів // Радянська Волинь. — 1944. — 17 вересня. — С. 1; Прут І. Район радіофікується // Радянська Волинь. — 1953. — 28 січня. — С. 4.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп. 77. — Спр. 154. — Арк. 25.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.2. — Оп. 7. — Спр. 1830. — Арк. 72.
13. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 77. — Спр. 378. — Арк. 136.
14. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 77. — Спр. 378. — Арк. 150.
15. Мазило І. З історії відбудови залізничного транспорту західних областей України у 1944—1950-х рр. / І. Мазило. Військово-історичний альманах. Річник 11. число 2(21). — К.: Нац. військово-історичний музей України, 2010. — С. 63—71.
16. Держархів Волинської області. Ф. Р-3165, оп. 5, спр. 17, арк. 6.
17. Барановська Н. Місце України в організації продовольчого забезпечення СРСР післявоєнного періоду // Другий міжнародний конгрес українців. — Львів, 22—28 серпня 1993. Доповіді і повідомлення. Історія. Част. II, Львів, 1994. — С. 136-138.
18. Дерев'яно М. Народа селян Луцького району // Радянська Волинь. — 1944. — 20 грудня. — С. 1.
19. Мощенко І. Внесок селян Рожищанського району // Радянська Волинь. — 1944. — 24 грудня. — С. 2.
20. Кісільова К. Комсомольці допомагають вивозити хліб // Радянська Волинь. — 1945. — 18 вересня. — С. 1.
21. Держархів Волинської області. Ф. Р-3165, оп. 5, спр. 17, арк. 35.
22. Держархів Волинської області. Ф. Р-3165, оп. 5, спр. 157, арк. 24.
23. Держархів Волинської області. Ф. Р-3165, оп. 5, спр. 17, арк. 9.
24. Соцзмагання за перевиконання плану // Радянська Волинь. — 1946. — 2 червня. — С. 1
25. Волинь Радянська (1939—1964 рр.). Збірник документів і матеріалів. — Ч.3. — Львів: Каме-няр, 1971. — 347 с.
26. Заготівля лісу — важлива державна справа // Радянська Волинь. — 1945. — 18 грудня. — С. 1.
27. Держархів Волинської області. Ф. Р-3165, оп. 5, спр. 157, арк. 22, 25—26.
28. ЦДАВО України. — Ф.Р. 2. — Оп.8. — Спр. 3188. — Арк. 34.
29. Шворак І. «Історія «залізничної Волині» // Волинь-Таймс. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://volyntimes.com.ua/news/706>

РОЗВИТОК ДУХОВНО-МОРАЛЬНОЇ ОСВІТИ КРАЮ: СТАН, ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Господь, Котрий створив Всесвіт і людство, встановив не тільки фізичні закони природи, які є умовами існування людства, але також моральні й духовні закони, призначені для керування поведінкою людини. Але Він не наказує, що має робити людини. Заповіді Божі — це не кодекс нашої честі, поведінки. Швидше їх можна назвати дорожніми знаками, котрі показують шлях до радісного і щасливого життя, а людина сама уже вибирає собі йти їй цією дорогою, дотримуватись цих правил чи ні. Людина хоче — підкоряється волі Божій, не хоче — не підкоряється. Навіть Сам Бог не змінює цього порядку речей.

Через те на людину лягає вся відповідальність за те, що діється у сім'ї, трудовому колективі, суспільстві, світі — за всі нещастя, трагедії, сльози, пролиту кров. І лише від доброї волі людини у співпраці з Богом залежить щастя самої людини як особистості, а також держави і всього суспільства.

Завдання ж Церкви, суспільства, держави — оберігати людину від небезпечних впливів, що можуть спонукати її обрати зло. У цьому важливе місце посідає духовно-моральне виховання в сім'ї, школі, громаді і храмі. Саме це — ті суспільні інституції, які покликані опікуватися духовно-моральним здоров'ям нації. Адже Господь живе в серці кожної людини, тільки не кожна людина живе з Богом.

За 20 років побудови державної Незалежності найбільшим, найстрімкішим був наші рух до духовного, до розбудови Церкви. За роки Незалежності Церква збільшила свої ряди у 5,5 разів. Якщо в 1988 році в Україні нараховувалося лише 6500 зареєстрованих храмів, то сьогодні — уже майже 36000. На Волині ця кількість зросла з 174 громад до 1500. Питома вага тих, хто вважає себе віруючими, становить понад 80 відсотків.

Однак, статистика відкриття храмів і зростання кількості прихожан (особливо серед православних) навряд чи може бути достатнім критерієм для оцінки глибини релігійності, зростання духовності, піднесення суспільної моралі.

Тривожно стає на душі, коли дивишся на духовно-моральну і фізичну деградацію нашої молоді: наркоманія, пияцтво, ранній секс стають нормою життя підлітків; шириться шкільний деспотизм. Нецензурна лексика стала «пандемією» нашого суспільства, а скільки юнаків під «кайфом» алкоголю, наркотиків наклали на себе руки, скоїли вбивства або померли від різних хвороб, які спричинили алкоголь, наркотики, СНІД — важко навіть й злічити.

Сьогодні в Україні майже 170 000 дітей позбавлені батьківської опіки, 100 000 дітей-сиріт при живих біологічних батьках, 10 000 дітей скоїли тяжкі злочини, понад 100 000 безпритульних. Кожний п'ятий школяр у віці 11—12 років палить, а кожний другий пробував алкоголь. Кожен десятий хоча б раз вживав наркотики. Близько 30 відсотків хлопців і 50 відсотків дівчат мали перший сексуальний досвід в 12—13 років. А кожний третій підліток у віці 15—16 років живе регулярним статевим життям. Ще 20—25 років тому основна маса молоді позбавлялася цноти після 18-ти, а то й 20-ти років. І то переважно після вступу в шлюб.

Україна попереду в Європі за кількістю абортів, в тому числі серед дівчат 12—14 років. У 2012 році мамами стали майже 10 000 школярок, а це — 8 відсотків від загальної кількості пологів в Україні. У Європі ця частка становить лише 3,2 відсотки їхніх ровесниць. Експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я вважають, що 300 000 українців є ін'єкційними наркоманами. Щорічно кількість наркоманів зростає приблизно на 10 відсотків. Як бачимо, наше суспільство катастрофічно наближається до прірви, духовної і фізичної деградації.

Зауважу: це не закид Церкви. Адже Церква не є фабрикою з виробництва духовності і моралі. Перекладати на неї всі суспільні надії, всі державні проблеми, всі болячки людства — мабуть, некоректна і марна справа. Тут мусить бути єдність дій церковних і державних структур.

Щоб вийти з економічної, політичної кризи, люди повинні вийти, насамперед, з кризи духовної. Бо, як правило, за негараздами суспільства стоїть його моральне зубожіння. Марно сподіватися дотримання десятків тисяч державних законів, якщо людина не дотримується Десяти Заповідей Божих. Адже цінність демократії — в рівності людей перед Богом.

Тож, виходячи із суспільних реалій, що стались в нашій країні, держава (школа) і Церква можуть і повинні зробити серйозний прорив в духовно-моральному вихованні, щоб врятувати українську націю.

На жаль, вітчизняна школа сьогодні серйозно потерпає від матеріальної скрути, їй бракує кваліфікованих і відданих вчителів-християн, має місце дефіцит виховних ефективних технологій, а головне відсутність правового поля. Адже дисципліни духовно-морального спрямування Міністерство освіти і науки відносить до так званої варіативної складової навчального плану. У зв'язку з цим навколо предметів духовно-морального спрямування виникають постійні колізії, а самі вони викладаються лише як факультатив з усіма характерними для нього наслідками, і в цих умовах лише незначна частина вітчизняної шкільної молоді може прилучитися до християнських моральних цінностей. Адже «Основи християнської етики» учні не зобов'язані вивчати, і робитимуть це лише в тому випадку, коли є добра воля управлінців, відділів освіти місцевої влади, керівників шкіл, або коли наполягають батьки.

Саме Церква сьогодні в Україні користується найбільшим авторитетом і саме їй українці найбільше довіряють (майже 80%). Водночас вітчизняне християнство не стало вирішальною силою духовного впливу на людину. Православ'я знекровлене міжконфесійною боротьбою, інші християнські конфесії не настільки поширені, щоб радикально впливати на духовний стан молодого покоління в межах усієї держави. Виховна діяльність християнських Церков, перш за все Православ'я, на жаль, не повною мірою відповідає сучасним суспільним вимогам. Значну допомогу у виході з духовної та моральної кризи зобов'язана надати вітчизняна школа (держава). Саме школа має стати центром духовно-морального виховання, об'єднавши навколо себе сім'ю, Церкву і громадськість.

Отож, головна причина всіх наших суспільних болячок — в бездіяльності влади. Прикро і боляче усвідомлювати, що весь наш побут, увесь спосіб життя, політична і державна системи наскрізь просякнуті пристосуванством, егоїзмом, брехнею, корупцією, цинізмом, а головне — байдужістю.

Масова втрата совісливості, власної честі і гідності значної частини державних чиновників і є наслідком зубожіння нашого суспільства, духовної і фізичної деградації.

І як тут не погодитись з блискучим публіцистом Степаном Колесником, який писав: «До влади приходять люди духовно примітивні, убогі, які ніколи не збудують Держави духовної. А коли нема духовності в державі, то нема честі, нема совісті, нема порядку, існує беззаконня, безправ'я, злодійство, хабарництво. Руйнація країни починається згорі...»

Вкотре підтверджується стара, як світ, істина: влада, партійні сили, дієві особи ніби й змінюються, а за своєю суттю чиновницько-бюрократична система непорушна, продовжує обслуговувати саму себе. Верхи вовтузяться в боротьбі за владу, а низи терплять, мовчать і на щось надіються. І в такій безнадії все більше і більше людей занурюється в болото аморальності. Було погано, а стало ще гірше.

Відомо, що і вітчизняна педагогічна наука, і школа на початку 1990-х рр. відмовились від виховної ідеології радянського тоталітарного режиму — комуністичного виховання, але, на жаль, не напрацювали за часи незалежності ефективної системи, яка б успішно протидіяла потужним деструктивним викликам сьогодення. Нині більш, ніж очевидно, що майбутнє нашої держави, яка має багату тисячолітню християнську культуру, залежить від християнського виховання.

З проголошенням Незалежності України та на вимогу освітян і громадськості Західних областей Міністерство освіти і науки надало дозвіл трьом областям (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська) проводити експеримент з викладанням у школах факультативу «Основи християнської етики». У 1992 році цей предмет був введений в усіх цих областях, й нині викладається в усіх школах з першого по одинадцятий клас.

Цілюща хвиля християнського виховання у Львівських школах не оминула й Волинь. Першими запровадили уроки християнської етики педагоги: Віра Ткачук (м. Луцьк, СШ № 11), Людмила Кравцова (м. Нововолинськ СШ №3), Людмила Гресь (м. Рожище СШ № 4), Марія Ткач (сmt Головне), Валентин Лук'янович (с. Мала Глуша Любомльського району), Марія Степанівна (с. Забороль Луцького району), Людмила Савчук (с. Крохимичі Локачинського району).

У Ковельському районі першими запровадили факультативні уроки християнської етики в 1997—1998 рр. в Дубівській ЗОШ (директор Рижко Ананій Ілларіонович), Білинській ЗОШ (директор Степанюк Світлана Федорівна), Підрізькій ЗОШ (директор Чалайдюк Олена Мирославівна), Люблинецькій ЗОШ (директор Зейко Галина Миколаївна).

Про шлях духовно-морального виховання освітяни Ковельського району заговорили ще в 1992 році. А про національне — в 1987. Ініціював такі ідеї Синюк Олександр Іванович, тодішній завідуючий відділом освіти району. Він розумів, що гордість за свою націю починається, перш за все, з гордості за своє село, місто, вулицю, школу, своїх батьків.

Уже в 1988—1989 рр. у школах району були створені учнівські товариства «Моя земля — земля моїх батьків». Учні молодших класів об'єдналися в товариства «Джерело» (1992 р.) Вивченням історії села, школи захопились не тільки вчителі, учні, а й батьки. Через кілька років в школах району з'явилися куточки історії школи, села, а в окремих школах району — музеї, світлиці.

Музей-світлиця Голобської школи створили ще у 1959 році з ініціативи вчителя Степана Хріна. Спочатку світлиця була у трьох кімнатах, а коли збудували нове приміщення, то «переїхали» туди. До слова, тут досі зберігається символічний ключ, яким «відкривали» школу.

Значна частина вчителів, директорів району були переконані, що знецінення християнських засад людського буття та відсутність духовного виховання особи призводить до руйнації підвалин людської гідності, веде до системної прогресуючої кризи в суспільстві.

...Йшов 1998 рік. Після серпневої конференції вчителів Олександр Синюк зібрав нараду керівників освітніх закладів. Традиційно на нараді виступив Віталій Карпюк, голова Ковельської РДА. Звертаючись до керівників шкіл, Віталій Володимирович, зокрема, сказав: «За своїм світосприйманням, своїм світоглядом ми різні. В кожного з нас своя релігія, глибина своїх переконань, свій спосіб життя. Але всіх нас має об'єднати стурбованість про душу людини, про долю України. Нашу державу полонили економічні, політичні і соціальні негаразди. Наркоманія, пияцтво, СНІД, шкільний деспотизм, нецензурна лексика, немов іржа, роз'їдають суспільство.

Отож, духовно-моральне виховання повинно стати імперативом нашого часу. Долучитись до цього має школа. Освіта позбавлена духовності, як свідчить досвід цивілізації, перестає нею бути, стає чужою і особистості і суспільству. Тому серед усіх численних злободенних завдань, які стоять нині перед освітою, школою духовно-моральне виховання дітей і молоді на християнських цінностях є одним з найактуальніших. На жаль, його вирішення зустрічає певний опір з боку чиновників Міністерства освіти і науки України. Отож, спробуємо це питання вирішити самотужки».

Цю ініціативу підтримав Олександр Синюк, завідуючий відділом освіти району і директори шкіл.

Процес запровадження цього курсу в школах району гальмувався не батьками, не школою, а кадровим і навчально-методичним забезпеченням. Вчителю потрібна була програма і навчальна книга. Це добре розумів завідуючий відділом освіти району Олександр Синюк. Саме тоді я вже працював над книгою «Уроки християнської моралі». Отож, невдовзі ми — на прийомі у Віталія Карпюка. Прийом видався теплим і перевершив усі наші сподівання.

— Я повністю підтримую вашу ідею написання книги «Уроки християнської моралі» і гарантую фінансування її видання. Однак, хотілося б, щоб наступного навчального року ця книга уже служила вчителям і учням, — наголосив Віталій Володимирович.

У визначений термін (1999 р.) книгу «Уроки християнської моралі» отримали всі школи району. Це була неоціненна допомога господаря району своїм вчителям, учням і батькам. Книга сприяла розширенню географії уроків християнської етики в районі. Вже у 2002 році цей предмет викладався в більшості шкіл району.

Увага Віталія Володимировича до духовно-морального виховання не обмежувалася лише цією акцією. Згодом книга «Основи християнської етики» для старших класів також була придбана за сприяння голови адміністрації. Більш того, Віталій Карпюк постійно цікавився станом духовного виховання учнів. Саме його стараннями в районі була створена Рада Церков, забезпечена толерантна атмосфера відносин між усіма релігійними конфесіями, проведено ряд районних релігійних заходів для дітей і молоді в таборі відпочинку «Оберіг» (село Уховецьк Ковельського району).

А різдвяно-новорічні свята у Ковельському районі 2002 року надовго запам'ятаються його жителям, особливо дітям. Саме для них районна влада постаралась створити незабутній відпочинок з подарунками, казковими героями, веселими розвагами. А 19 січня за ініціативи та за підтримки Ковельської райдержадміністрації, особисто її голови Віталія Карпюка, в обласному театрі ляльок з успіхом пройшла благодійна акція «Діти Ковельщини — дітям Луцька». Такий захід на Волині проводили вперше.

Свого часу завідуючими відділом освіти в районі працювали: Шевчук Леонід Якович, Кульцман Роман Ярославович, які примножили хороші справи своїх попередників.

Нині уроки християнської етики читаються з першого по шостий клас в усіх школах району. А в Люблинецькій ЗОШ (директор Зейко Галина Михайлівна) цей предмет вивчають учні з 1 по 11 клас, всім класом, без винятку. Це єдина школа в області, де духовному вихованню приділяють особливу увагу дирекція, вчителі і батьки. У Білинській ЗОШ (директор Степанюк Світлана Федорівна) «Християнська етика» вивчається з першого по дев'ятий класи.

В районі вже кілька років поспіль проводиться конкурс «Вчитель року» з предметів духовно-морального спрямування. Переможці якого стають учасниками обласного і Всеукраїнського туру. Безпосереднім лідером в усіх цих добрих справах є Прадійчук Олена Лук'янівна, вчитель Люблинецької ЗОШ. Її вихованці стали лауреатами Всеукраїнського конкурсу «Юні знавці Біблії». А окремі навіть отримали призові місця в 2011 і 2012 рр.

Координатором і натхненником релігійної освіти в районі, уже кілька років поспіль, є Світлана Трофімук — методист відділу освіти. Світлана Миколаївна досконало володіє станом духовно-морального виховання не лише в школах, а й в дитячих садках та позашкільних закладах освіти. Свою роботу вона проводить у тісній співпраці з духовенством району.

Саме її стараннями в районі на належному рівні проводиться методична робота, організуються семінари, конференції, створюються краєзнавчі музеї, світлиці, куточки духовності.

Перші уроки християнської етики були запроваджені в місті Ковелі в 1997 році в ЗОШ № 4 (директор Людмила Компанієць, вчитель Любов Івасів) та в ЗОШ № 1 (директор Віктор Бичковський, вчитель отець Анатолій Александрук).

Географія цих уроків поступово розширювалась, особливо з появою в 1999 році навчального посібника «Уроки християнської моралі». В 2000 році кожна школа міста отримала в подарунок кілька таких книг від Єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Симеона. А в 2002 році з ініціативи Надії Мизовець, тогочасного начальника управління освіти м. Ковель, при фінансовій підтримці міського голови Ярослава Шевчука, школи були повністю забезпечені книгами Дмитра Корнелюка «Уроки християнської моралі» та «Основи християнської етики».

У 2002—2003 навчальному році предмет «Основи християнської етики» факультативно вивчався в усіх школах міста. І читати цей предмет доручили найбільш талановитим педагогам, а головне, хорошим християнам у повсякденному житті. Це, зокрема, Гасіч Г. С. (ЗОШ № 12), Дудчик Н. М. (ЗОШ № 4).

З ініціативи головного педагога Ковеля Надії Григорівни, було започатковано запровадження духовно-моральне виховання і в садочках. Перші бесіди християнського спрямування були проведені в садочках № 4, 6, 9. Про духовно-моральну освіту заговорили в усіх закладах освіти міста. Підтримав курс християнського виховання й тодішній міський голова Ярослав Шевчук.

У червні 2004 року був проведений «круглий стіл» з благословення міського голови Ярослава Шевчука та голови РДА Віталія Карпюка, організований Дмитром Корнелюком. В ньому брали участь директори шкіл міста і району, вчителі християнської етики, батьки, начальники відділів освіти міста і району, представники влади, духовенство усіх релігійних конфесій. В роботі «круглого столу» брав участь Анатолій Луцук, заступник начальника управління освіти області, кандидат педагогічних наук.

Всі були єдині в розумінні необхідності проведення уроків християнської етики, забезпеченні шкіл навчальною і методичною літературою, створення духовних куточків, навчальних кабінетів християнської етики.

Перші куточки духовності були створені в бібліотеках шкіл ЗОШ № 1, ЗОШ № 8, ЗОШ № 4, ЗОШ № 11 в 2003—2004 рр. А перший кабінет християнської етики не лише в Ковелі, а й на Волині був створений у 2006 році в ЗОШ № 12 та в дитячому садочку № 9.

У 2002 році був виданий навчальний посібник для старших класів «Основи християнської етики» за фінансової підтримки Почесного громадянина м. Ковель, міністра транспорту і зв'язку України Георгія Кірпи.

З Божою допомогою при фінансовій підтримці спонсорів за два роки мені поталанило видрукувати майже 12 тисяч примірників книг «Уроки християнської моралі» та «Основи християнської етики». Всі вони передані в загальноосвітні та недільні школи краю. Книги зіграли вирішальну роль у запровадженні християнської етики у школах Волині.

Найбільшу фінансову допомогу для цієї священної справи у різний час надали: благодійний фонд «Волинська родина» Ігоря Єремеева; фонд «Рідна Волинь» Бориса Клімчука; Георгій Кірпа — колишній Міністр транспорту і зв'язку України, Почесний громадянин Ковеля; Степан Івахів — ТзОВ «Континіум»; підприємці: Володимир Головатий — директор ЗАТ «Ковельські ковбаси», Іван Смітюх — директор ВАТ «Ковельський хлібокомбінат», Олена Місюра — директор ПФ «Ласоці», Анатолій Понікарчук — генеральний директор ВАТ «Ковельсільмаш».

Подбали про забезпечення книгами своїх учнів й окремі керівники міст і районів, зокрема: В. Б. Сапожніков (Нововолинськ), Я. І. Шевчук (Ковель), П. Д. Саганюк (Володимир-Волинський), В. О. Гайдук (Старовижівський район), Василь Стрільчук (Любомль), Михайло Панасюк (Турійський район), Михайло Шукалович (Любешівський район), Петро Домальчук (Ратнівський район).

Всіляко сприяв запровадженню християнської етики тодішній начальник управління освіти і науки області Іван Васильович Дзямучич. Я постійно відчував не лише його підтримку, але й активну співпрацю в організації «круглих» столів, семінарів вчителів, зустрічей з чиновниками районних адміністрацій. Більше того, за його поданням (від 10.08.2000 р.) книга «Уроки християнської моралі» пройшла експертизу МОН (Протокол № 1 від 4 грудня 2000 р.). Однак у наданні грифу МОН було відмовлено «у зв'язку з тим, що посібник є релігійним виданням і знаходиться поза компетенцією державних освітніх установ». Це і є яскравим свідченням нетерпимості окремих чиновників до релігії і особливо до релігійної освіти, яка була посягана в наші душі атеїстичною пропагандою, живе ще й сьогодні. І вирватись з атеїстичного полону, на жаль, вдалося ще не всім.

У 2002 році Іван Васильович надав офіційний дозвіл факультативно читати уроки християнської етики в школах області, починаючи з 5 класу. Це був воістину сміливий історичний крок. І вдячні волиняни збережуть цей почин у своїй пам'яті назавжди. Адже тільки тим багата вічність, що наша пам'ять збереже.

Таке рішення сприяло інтенсивному запровадженню духовно-морального виховання в школах області. І не тільки. Предмет «Основи християнської етики» запровадили й окремі середні навчальні заклади (Ковельське медичне училище, Ковельський машинобудівельний технікум), окремі вузи Луцька. Найбільш масово курс запровадили у Луцькому НТУ.

У 2003 році уроки християнської етики читали вже у всіх районах області (загалом у 280 школах). Найбільш масово цю ідею підтримали батьки і освітяни Маневицького (зав. відділом освіти Микола Калюх), Рожищенського (Володимир Войтович, нині голова Волинської обласної ради), Старовижівського (Валентина Боть), Турійського (Михайло Панасюк), Ратнівського (Петро Домальчук) районів; міст Ковеля (начальник управління Надія Мизовець), Луцька (Михайло Махомед), Нововолинська (Олександр Моренко), Володимир-Волинська (Лідія Панченко). Духовним навчанням у цих районах було охоплено майже 100 відсотків шкіл. Понад 60 відсотків шкіл було залучено до навчання у Любомльському (зав. відділом Василь Стрільчук), Ковельському (Олександр Синюк), Ківецьському (Юліан Таранчук), Локачинському (Михайло Скоп'юк), Любешівському (Микола Шукалович) районах. Дуже пасивно ця робота було організована в Камінь-Каширському, Іваничівському, Луцькому, Горохівському, Шацькому районах, де уроки християнської етики проводились лише в кількох школах.

Зауважимо, що названі вище завідувачі відділами освіти — саме ті люди, які працювали в перші роки запровадження християнської етики.

Однак без активної і безпосередньої участі Ганни Семенівни Маслай, тодішнього ректора Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, успішної реалізації цього проекту годі було й сподіватися.

Саме за підтримки Ганни Маслай була погоджена і прийнята в 2002 р. авторська програма з християнської етики для середніх класів. З її благословення успішно пройшла презентація книг «Уроки християнської моралі» (середні класи) та «Основи християнської етики» (старші класи) на курсах в інституті перепідготовки вчителів та в Маневицькому, Рожищенському, Турійському, Любомльському, Старовижівському, Ратнівському, Ковельському районах, містах Ковелі і Нововолинську. У районах області були проведені одноденні семінари для вчителів християнської етики, «круглі столи», відкриті уроки. В окремих районах (Любомль, Турійськ, Ковель, Ратне, Нововолинськ) успішно пройшли науково-практичні конференції. Все це надихало вчителів на творчу працю: були створені районні (міські) методичні об'єднання вчителів християнської етики, запрацювали школи передового досвіду, створювались міські (районні) громадські ради з питань національного і духовного відродження.

З 2007 року духовно-моральна освіта в області набула нового формату, нового змісту. Згідно наказу № 445 від 06.07.2007 року обласного управління освіти і науки в усіх перших класах запроваджується викладання курсу «Дорога добра» і «Основи християнської етики» — в 5-х класах тих шкіл, де цей предмет раніше не викладався.

Нині цей предмет викладається за програмою для 1—11 класів, яка отримала гриф МОН України у 2010 році та підручники для 5—6 класів Василя Жуковського (Острозька академія), а книги Д. П. Корнелюка використовуються як додаткова довідкова література.

Приємно, що саме волиняни протягом останніх трьох років на Всеукраїнському конкурсі «Вчитель року» з християнської етики займають завжди призові місця. А юні школярі, протягом кількох років поспіль демонструють високий рівень знань на Всеукраїнській олімпіаді «Юні знавці Біблії», займаючи також призові місця. Це велика праця не лише вчителів, а й учнів і батьків.

Так, у Всеукраїнському конкурсі «Вчитель року 2010», який відбувся на базі Національного Університету «Острозька Академія», три призові місця зайняли волиняни. Це, зокрема, Наталія Іванівна Родченкова, вчителька загальноосвітньої школи № 17 м. Луцька, — перше місце; Олена Лук'янівна Прадійчук, вчителька Люблинецької загальноосвітньої школи Ковельського району, — друге місце; Наталія Василівна Шпалерчук, вчителька загальноосвітньої школи № 21 м. Луцька, — третє місце.

А в 2011 році таке щастя випало на долю Оксани Милентіївни Волошиної, вчительки Сенкевичівської ЗОШ — перше місце. Таке почесне місце в 2013 році випало на долю Олени Прадійчук, ЗОШ смт Люблинець.

Завжди з перемогою повертаються із Всеукраїнської олімпіади «Юні знавці Біблії» учні загальноосвітніх шкіл м. Луцька, Нововолинська, смт Люблинець.

Є чим пишатися, хоч на місцевому рівні, на жаль, це достойно не пошановано. Адже це — знакова подія не лише в освітянській галузі, а й для всіх суцільних Волинської.

Зауважимо, що духовним вихованням у нашому краї не дуже переймаються чиновники різних рівнів. А окремі з них не тільки не підтримують вчителів християнської етики, а навіть вважають цей предмет «обузою» для школи, а працю вчителя — особистою «забавою». Часто-густо вчитель етики залишається сам-на-сам зі своїми проблемами — без підтримки, без уваги, без допомоги. А нерідко навіть ця «каторжна» праця не враховується при атестації. Адже така важка ноша лежить на плечах вчителів-ентузіастів, фанатів. Хіба не їх працею у багатьох школах області створені і створюються кабінети християнської етики, куточки духовності, твориться духовна атмосфера, працюють методичні об'єднання, школи передового досвіду; організуються просвітницькі заходи для батьків та дітей, проводяться позакласні заходи з християнського виховання? Саме вони очолюють районні (міські) ради з питань національного та духовного виховання. І все це — на громадських засадах. А для проведення таких заходів змушені навіть самостійно вишукувати кошти.

За останні 2—3 роки уроки християнської етики почали втрачати свою «прописку». І це, на нашу думку, не стільки вина освітянських очільників, скільки законодавчого поля, незбалансованого у цій сфері.

Щоб «розворушити» державні, громадські організації, духовенство, освітні установи, працівників культури, засобів масової інформації, науковців, всі патріотичні сили краю, скликати їх до конструктивної праці з питань духовності, була проведена за фінансової підтримки фонду «Майбутнє Волині» Івана Омелянюка, голови Ковельської районної державної адміністрації Івана Смітюха, міського голови Ковеля Олега Кіндера обласна науково-практична конференція «Шляхами духовного відродження Волинського краю» (28 січня 2011 р.). В роботі конференції брали участь науковці Луцька, Острога, працівники освіти, культури, ЗМІ, духовенства.

Захід такого формату — перший в Україні.

Була прийнята резолюція-звернення учасників Волинської обласної науково-практичної конференції «Шляхами духовного відродження Волинського краю», до Міністра освіти, науки, молоді та спорту України та органів місцевої влади.

За матеріалами науково-практичної конференції була видана книга «Шляхами духовного відродження Волинського краю».

У листопаді 2011 року в культурно-просвітницькому центрі м. Ковеля успішно пройшло засідання обласного «круглого столу» на тему «Розвиток духовно-моральної освіти в краї: стан проблеми й перспективи». Учасниками були вчителі християнської етики світських і недільних шкіл, ректори навчальних духовних закладів, духовенство всіх конфесій, ЗМІ, і, що важливо, всі керівники методичних об'єднань вчителів християнської етики міст і районів області.

Після засідання «круглого столу» відбулися установчі збори, на яких створено Волинську обласну громадську раду з питань національного і духовного відродження. До складу ради обрані вчителі християнської етики загальноосвітніх і недільних шкіл, викладачі середніх і вищих навчальних закладів, працівники освіти і культури, ЗМІ і духовенство всіх релігійних конфесій, які виявили бажання на громадських засадах всіляко сприяти національному і духовному відродженню Волинського краю. Головою її було обрано Корнелюка Дмитра Пилиповича.

У жовтні 2012 року Волинська обласна громадська рада з питань національного і духовного відродження провела огляд-конкурс на кращий навчальний кабінет християнської етики, або, принаймні, куточок духовності серед шкіл області.

В конкурсі взяли участь лише 8 шкіл області: п'ять шкіл в номінації «Кращий навчальний кабінет християнської етики», три школи в номінації «Кращий куточок духовності» та один садочок в номінації «Дошкільний навчальний заклад».

Така низька задіяність шкіл краю в огляді-конкурсі зайвий раз засвідчує про байдуже ставлення керівників усіх рівнів закладів освіти до проблеми духовно-морального виховання дітей і молоді.

Підсумки конкурсу були підбиті 17 жовтня 2012 р. на базі ЗОШ № 12 м. Ковеля і дитячого садка № 9, які розташовані поруч. Гостем зустрічі був Степан Івахів, народний депутат України, засновник благодійного фонду «Патріот Волині», за кошти якого було реалізовано цей проект.

За рішенням експертного журі Волинської обласної громадської ради з питань національного і духовного відродження в номінації:

а) «Навчальний кабінет християнської етики». *Переможцем визнано загальноосвітню школу № 12 м. Ковеля.* Директору школи Сергію Швораку було вручено відповідний диплом та грошовий приз від фонду «Патріот Волині» — 1000 гривень.

Друге місце розділили між собою Ратнівська ЗОШ № 2 та навчальний заклад села Замшани Ратнівського району. Переможці також отримали дипломи та грошові премії — по 700 гривень.

Третє місце теж дісталось одразу двом школам — Нововолинській ЗОШ № 2 і Нововолинській школі № 6. Господарі цих шкіл отримали дипломи третього ступеня, та винагороду — 500 гривень.

б) В номінації «Куток духовності» *перше місце* заслужено отримала загальноосвітня школа № 17 м. Луцька (вчителька Ротченкова Наталія Іванівна). Нагороджена дипломом і грошовою премією — 500 гривень.

Друге місце розділили між собою ЗОШ смт Колки (вчителька Пальчук Людмила Володимирівна) та ЗОШ смт Люблинець Ковельського району (вчителька Прадійчук Олена Лук'янівна). Нагороджені дипломами другого ступеня та винагородою — 300 гривень.

в) в номінації «Духовний кабінет дитячого садка» заслужено відзначений дошкільний навчальний заклад № 9 м. Ковеля з врученням диплому та грошової премії — 1000 гривень (директор Лагасюк Анна Мар'янівна).

Та, зрештою, не так важливо, що захід відбувся не в такому широкому форматі, який був запланований автором цього проекту. Важливо інше — огляд-конкурс допоміг знайти те зерно досвіду, яке, ми віримо, неодмінно проросте на благодатній освітянській ниві нашого краю і дасть хороший урожай. Хай допоможе нам Господь!

Пам'ятаймо! Основне багатство в житті — це наша сім'я, наші діти. Мудрий Соломон говорив: «Діти — спадщина Господня, плід утроби — нагорода» (Псалми 127:3).

Які гарні і мудрі слова! Тож оберігаймо цей дорогоцінний подарунок Неба від спокус навколишнього світу, дбайливо плекаймо юні душі, щоб у зрілості вони плідно послужили своєму Творцеві, рідному народові і особисто собі; щоб і ми в старості знайшли затишок під покривом їхньої милосердної душі.

---

1. Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. Наук. збірник. — Київ, 1998.

2. Шляхами духовного відродження Волинського краю. Збірник матеріалів конференції. Січень 2011.

3. Корнелюк Д. Духовне небо Волині. — Луцьк: Надстир'я, 2005.

4. Архівні підшивки газети «Волинь-Нова».

5. Підшивки газети «Слово Волині».

6. Корнелюк Д. Основи християнської етики. — Луцьк: Надстир'я, 2012.

ХРАМИ НА СТАРОМУ ГОРОДИЩІ (з історії села Мельниця Ковельського району)

Багату духовність українського народу складає також релігійний світогляд. Без перебільшення можна сказати, що населення нашої землі в усі часи особливу увагу приділяло релігійним питанням і наділене було духовними прагненнями пошуку істини.

Україна — багатонаціональна держава, а відповідно — полірелігійна. Переплетіння релігійних конфесій для Волині також було характерним. Про це свідчать архітектурні пам'ятки, зокрема у селі Мельниця Ковельського району існує два храми, історія яких, на нашу думку, яскраво відображає історичні процеси, що відбувалися у нашому краї.

Містечко Мельниця як поселення — старовинне. Археологічною розвідкою, проведеною волинськими науковцями, на площі давнього городища зібрано матеріал, переважно керамічний, який датується XI — XIII ст. Після 1241 р. в Руському літописі згадується місто Мельниця. Говорячи про агресивні дії литовських феодалів проти Волині, літописець з обуренням наголошує: «Спустошила Литва, [князь] Ленгевін, довкола города Мельниці, і велику здобич вони взяли». Удруге цей пункт згадується як місто в договорі про поділ Волинської землі між польським королем Казимиром III і литовськими князями 1366 р. За цим актом Мельниця відійшла до володінь Любарта Гедиміновича [3; 13] М. Теодорович зазначає, що в кінці XIV ст. Великий князь Литовський Лев Свидригайло передав Мельницю своєму стрільцю Зубу. В склад Мельницької волості входили сусідні села Бруховичі, Козлиничі, Голоби (частина). У 1544 році 29 серпня (записом даним у Бресті) королева Бона взяла собі вищеназвані села. 20 жовтня 1557 року королева Бона померла. Після цього містечко Мельниця було віддане королем Олександром Семашку [8; 476]. Усе це свідчить про те, що місто почало функціонувати ще в давньоруський час і продовжило існувати до пізнього середньовіччя.

Церква в с. Мельниця. Фото 1916 р.

Церква в с. Мельниця. Фото 1915 р.

1565 року 30 червня Олександр Семашко скаржився у Луцький суд на селян із села Бруховичі про нанесення побоїв його священику з села Мельниця і крадіжки плуга з волами. Із цього акту слідує, що в 1565 році в Мельниці вже існувала православна церква та при ній був священик [8; 476].

4 лютого 1576 р. возний доніс у Луцький суд про призначення Олександром Семашком терміну для суду над селянином пана Євстафія Єловича-Малинського з села Велицьк Мартином Чоботарем, що звинувачувався в пограбуванні двох церков у селі Мельниця. Цей документ доводить, що у Мельниці було

дві православні церкви [8; 478]. Про існування двох церков у 1583 писав і О. Цинкаловський: «...Олександр Сімашко, володимирський підкоморний, — платив з Мельниці... у 1583 р. від 5 вуличних домів, 5 півланків, 19 домів, 10 город, 3 ремісників, 11 нужденних хат, 2-х вальних коліс, 2 попів» [9; 84].

Це були церкви: одна — Свято-Михайлівська дерев'яна церква, що проіснувала до 1881 року, і друга — кам'яна, побудована на оборонних валах городища. Вона пізніше була перероблена в римо-католицький костел, а в грудні 1881 р. освячена у православну церкву. М. Теодорович заснування цих церков відносить до XV століття, коли Мельницею протягом 100 років володіли православні дворяни Зубовичі.

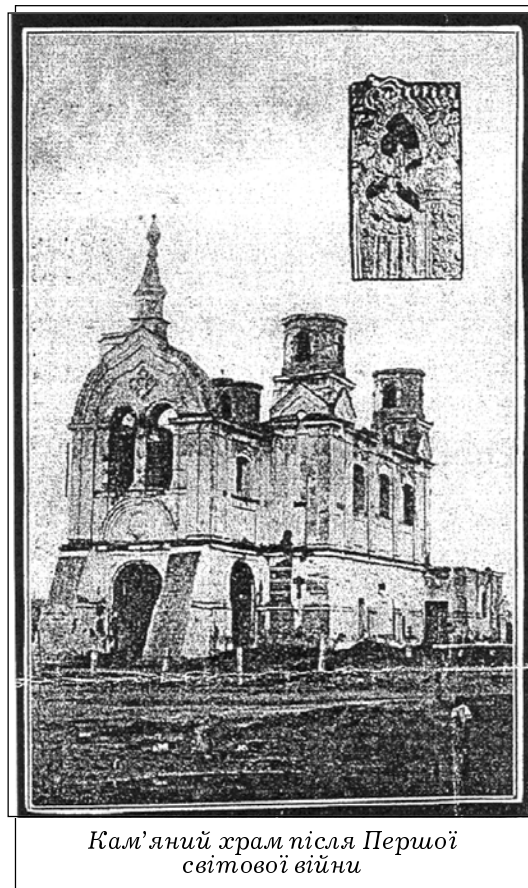
До 1881 року в м. Мельниця існувала стара дерев'яна Свято-Михайлівська церква, яка, як свідчать кліркові дані за 1873 рік, була побудована у 1794 р. на кошти поміщиці Богаткової, хоча приходом вона існувала уже у XVI ст. Узимку 1861 року церкву відвідав Волинський Архієпископ Антоній. Так як церква була дуже стара і могла розвалитися, то згідно резолюції Преосвященного Віталія Єпископа Острожського від 24 липня 1881 року, вона була розібрана і продана прихожанам сусіднього села Нужель за 255 рублів. Вони розібрали її, перевезли в Нужель і придатний із неї матеріал використали на побудову своєї нової Різдво-Богородичної церкви.

Після перевезення Свято-Михайлівської дерев'яної церкви в с. Нужель, у Мельниці під православну церкву було перебудовано закритий у 1873 році (після польського повстання) костел. Церковно-приходський літописець писав: «Ким і коли саме, і на чий кошти побудовано цей храм невідомо, але судячи з того, що кам'яна будова цього храму побудована вівтарною частиною на схід, слідує, що храм цей будувався і був призначений виключно для православної церкви. Про це свідчить і те, що вівтар у цьому храмі складається із трьох частин — з двома бічними прибудовами і симетрично розташованими дверима, що ведуть прямо із вівтаря, з південної сторони, від престолу, в ризницю, а з північної сторони, нижче жертovníка, в пономарку» [8; 478].

У 1876 — 1881 роках храм цей був повністю переобладнаний у православну церкву на кошти прихожан (4764 руб.) при сприянні від казни (3 тис. руб.). Роботи з переобладнання велися протягом 5 років. Храм був освячений 29 грудня 1881 року в ім'я св. Архистратига Михаїла. Кам'яна церква із сімома куполами мала форму хреста і була покрита бляхою. Її розміри: довжина — 14 сажнів, 13 вершків, ширина — 8 сажнів, 2 аршини, 5 1/2 вершка, до верху середнього великого купола 10 сажнів. Споруда мала величний вигляд. Іконостас був новий, у три яруси, дуже тонкої різьб'яної роботи, позолочений. Більшість ікон в іконостасі й бокових кіотах писав учитель Ковельського двокласного міського училища Лука Максимович Маляров, який закінчив Академію художників. У 1892—1893 роках церква була знову капітально відремонтована на кошти прихожан (2996 руб. 32 коп.) і 15 серпня 1893 року освячена. 10 травня 1893 р. церкву відвідав Великопреосвященний Модест, Архієпископ Волинський. У такому вигляді Михайлівська церква існувала до Першої світової війни.

Під час Першої світової війни 1916 р. Мельницька Свято-Михайлівська церква була використана німцями як зручний спостережний пункт для наведення артилерійського вогню на позиції російських військ (поряд проходила лінія фронту). Ті ж, у свою чергу, прагнучи його ліквідувати, підтягнули сюди свою артилерію та почали обстріл храму. Один із снарядів влучив у дах споруди, внаслідок чого вона вигоріла всередині. Вдалося врятувати лише декілька ікон і децю із церковного інвентарю.

За Ризьким договором 1921 року край опиняється в межах Республіки Польща. Нові володарі, щоб розпочати колонізацію українських земель, одразу приступили до переслідування церкви. Використавши той момент, що велика мурована споруда пра-

Кам'яний храм після Першої світової війни

вославному храму у Мельниці кілька років після війни стояла у руїнах, забрали її і, при фінансуванні з державної казни, перетворили на римо-католицький костел, хоча у той час тут проживало лише декілька сімей поляків.

Передня частина церкви (притвор), а також верхні надбудови були повністю розібрані. Дах вже переробили так, як мають всі римо-католицькі костели, і завершили його однією невеличкою банею-сигнатуркою. Також, вже по-католицькому, в стилі класицизму, змуровано внутрішній інтер'єр споруди, зовнішній вигляд залишився майже без змін. Головний фасад зробили триархусним, із вікон повістю забрали декор. Перебудовою храму займався Станіслав Чарнеський, він також побудував капличку на кладовищі у стилі неокласицизму. У 1927 році була відкрита католицька парафія у м. Мельниця, настоятелем якої був Болеслав Ястжебський [10].

У 1929 році до костелу повернулася чудотворна ікона Мельницької Божої Матері, яка після закриття римо-католицького храму у Мельниці 1873 року знаходилася у костелі Святої Анни в Ковелі.

Образ Мельницької Божої Матері — це зображення Божої Матері з Дитятком, мальоване на мідній блясі, прикрашене срібною сукнею і золотими коронами.

Про цю ікону існує багато легенд. Одна з них розповідає про те, що образ належав королю польсько-литовсько-руської держави Янові III Собеському, який брав ікону з собою у військові походи. Святина була з королем у Відні під час битви з турками. У 1705 році за переказами ікона Божої Матері потрапила в Мельницю, у кам'яний храм. І вже тут, у Мельниці, ікона прославилася своїми милостями, а село стало місцем паломництв [10].

З 1929 року до 40-х років ХХ ст. святина знаходилася у Мельниці у римо-католицькому костелі.

Про костел, який існував на той час, можуть розповісти старожили села: місцева жителька Герасимчук Олександра (1924 р. н.), яка часто бувала на службах Божих з бабусею-полячкою, Римарчук Володимир (1919 р. н.), а також інші, згадували, що він був ззовні досить ошатний, побілений вапном, територія храму була оточена красивою кованою огорожею (частина її збереглася дотепер, хоча у напівзнищеному стані). Біля огорожі росли молоді декоративні дерева і кущі.

Усередині костел мав величний вигляд. Був прикрашений настінним розписом (частина збереглася до сьогодні), різноманітними картинами та іконами із зображенням Ісуса Христа, Діви Марії, святих і сюжетів із їхнього життя. По боках стояли невеликі скульптури Діви Марії, Ісуса Христа та найбільш шанованих католиками святих. Зверху були хори, які збереглися донині. До них вели сходи, зроблені в тунелі, що вимурований усередині лівої від входу двометрової стіни.

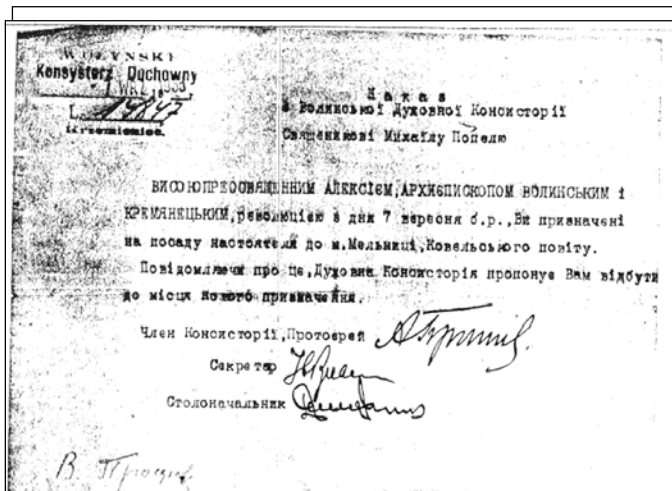
У костелі був орган, грою якого, а також співами хору супроводжувалися служби Божі. Прихожани костелу сиділи на дерев'яних лавах, що стояли всередині храму в два ряди, і читали, і наспівували молитви із власних молитовників. Крім цього, тут на Різдво ставили вертеп із фігурами людей і тварин, розігрували сцени про народження Ісуса Христа.

Усе це разом притягувало до костелу не тільки прихожан-поляків, але й місцевих православних українців, які в неділю зранку йшли до своєї православної церкви, а після цього до римо-католицького костелу. Багато жителів містечка ходили сюди на всі

релігійні свята, які в католиків відзначають раніше, ніж у православних.

Щодо самих католиків, то їх у Мельниці було не більше 10—12 сімей. Оскільки місцевий костел був чи не єдиним в окрузі (подібний функціонував ще у Голобах і у Велицьку), то сюди з'їжджалися поляки з навколишніх сіл, прилеглих хуторів.

Із спогадів Івана Попеля, сина православного священика М. Попеля, у 1927 році в Мельницю була перевезена з троянівського лісу дерев'яна церква. «... Була то невеличка деревляна однозрубна церква з банею, але все-таки люди мали свою рідну церкву, де було зосереджене їх життя» [5; 81].

Наказ про призначення Михайла Попеля на посаду настоятеля храму у с. Мельниця

З 1927 року першим священиком православної церкви св. Архистратига Михаїла в Мельниці був отець Іван Ніконович Матюха з 1927 р. З 7.09.1935 року до 12.05.1940 р. настоятелем храму був о. Попель Михаїл Филипович (він був третім священиком) [5; 53].

«У містечку Мельниця, що на Ковельщині, тато негайно взявся до праці і поставив собі за мету, в першу чергу, піднести національну свідомість серед парафіян. Серед його парафіян була невеличка група, так званих москвофілів, для яких служба Божа по-українськи була нечуваним гріхом. О. Михайло не боявся відкритої боротьби за свою справу. Часто він відправляв службу Божу по-українськи, а деколи навіть «Боже Великий» лунало в церкві по-українськи. Звичайно, знаходилися донощики, які негайно повідомляли польську поліцію. Багато неприємностей мав з того powodu о. Михайло» [5; 96].

Михайло Попель створив українську бібліотеку, яку придбав переважно за власні кошти, пізніше організував самодіяльний гурток, до якого входили молодь і старші люди. Велику увагу отець приділяв і церковному хорові, який мав великий успіх і був багаточисельним.

Влітку 1938 року мельницьку парафію Святого Михаїла архангела інспектував Блаженіший Полікарп, Єпископ Луцький. «То був для парафії великий празник та величава подія, якої не було до того часу, навіть старші люди не пам'ятають такої події», — пише Іван Попель.

1 вересня 1939 року вибухнула Друга світова війна. Упала могутня і сильна Польська держава. На Волинь прийшла радянська влада. Краєни по-різному зустріли нову владу.

Із церкви познімали дзвони, які стали використовувати для скликання людей на мітинги. «...А мітинги, між іншим, відбувалися щодня, щоб люди бува не забули як тепер добре і гарно в світі жити. Просто любо жити стало...» [5; 84].

«...Зачепили і нашу сім'ю. Кілька разів викликали тата до району в Ковлі. Одного вечора тато перед цілою родиною розкрив таємницю: «У районі мене вмовляють перейти на бік атеїстів»... Татові сказали виразно: або атеїзм з добрим життям для родини Попелів, або Сибір» [5; 85]. 19 травня 1940 року отця Михайла Попеля із сім'єю відправили в Сибір.

У червні 1941 року німецькі війська вступили на територію Волині та принесли великі руйнації містам і селам. Щодо тогочасного костелу у Мельниці, то (за розповідями місцевих жителів Римарчука Володимира і Приймак Олексадри) в результаті воєнних дій він майже не постраждав. Храм був діючим і під час німецької окупації містечка до 1943 року, коли ксьондз, а також начальник пошти, директор школи Генріх Вуйцік, лікар (поляки за національністю) загинули від рук місцевих поліцаїв.

Після цього кам'яний храм залишився без настоятеля і був кинутий напризволяще. Усе, що було всередині споруди, у тому числі й орган, частково було вивезено німцями до Ковеля, частково розграбовано. Чудодійну ікону Мельницької Божої Матері вивезли до Польщі Леокадія Язінська разом з невісткою Яною Драб, які зшили спеціальних чохол на ікону. Рама образу була впакована окремо. Перевозили святиню за-

Вигляд кам'яного храму сьогодні

Залишки стінного розпису в кам'яному храмі

лізницею. Після приїзду до м. Хелма прихожани вирішили перевезену ікону Божої Матері Мельницької помістити у перший костел, який трапиться на їхньому шляху [10]. Тут, у Хелмі, образ Божої Матері Мельницької знаходиться і сьогодні.

Уже за радянських часів кам'яний храм спіткала доля багатьох інших подібних споруд того часу. Він був перетворений у склад для зберігання зерна. Пізніше споруду облюбували винороби, переобладнавши її в один із цехів Ковельського винзаводу. Колишній працівник підприємства Вознюк Антоніна розповіла, що довго на стінах усередині споруди виднілися зразки чудового настінного розпису, який пізніше майже весь заштукатурили або зафарбували. Цех працював до 1958 року. Приміщення будівлі кілька років після цього було закрите, почав протікати дах. Проте в кінці 60-х років споруда знову була відремонтована і до 1979 року використовувалась як продуктовий склад місцевого сільпо. Після його ліквідації колишній храм служив як пункт прийому картоплі, а у 1985 році вже вкотре був кинутий напризволяще. Далі почалась інтенсивна руйнація будівлі: завалився дах, вода яка потрапляла всередину, і вітри зруйнували верхнє склепіння костелу. На хорах повиростали невеличкі деревця клена, ясена, берези.

На початку 90-х років кам'яною спорудою зацікавилися католики. До Мельниці приїхав польський ксьондз, який, оглянувши її, пообіцяв, що архітектурна пам'ятка буде відреставрована. Для цього потрібно лише, щоб місцеві жителі дали на це згоду. Розмова велась у місцевій сільській раді. Люди були не проти такої благородної справи, отож охоче ставили свої підписи на чистому аркуші паперу. Потім же із здивуванням довідались із преси, що в селі, де вже давним-давно нема жодного католика, зареєстрована римо-католицька громада. Після цього тим людям, що поставили підписи, ще довго довелось пояснювати місцевому православному священикові о. Петрові Мельничуку, що і думки не мали ставати католиками. Вони лише прагнули, щоб древній храм знову став окрасою Мельниці. На це потрібні чималі кошти, а їх у місцевих мешканців нема.

Сьогодні місцева православна громада має у своєму розпорядженні дерев'яну церкву, що працює у селі з 1927 року. За цей час її настоятелями були вісім священиків. Сьогодні вже третій рік настоятелем Свято-Михайлівського храму є ієрей Роман Штоцький, який проводить велику просвітницьку роботу. Священик не залишається байдужим і до долі кам'яного храму: разом із учнями очищують його територію від бур'янів та іншого сміття, яке місцеві жителі не соромляться розкидати біля святині, бо у держави на цей час нема коштів на реставрацію або хоча б на порятунок унікальної архітектурної пам'ятки. Вона навіть не взята під охорону держави.

Таким чином, сьогодні в селі Мельниця і досі залишається два храми: діюча дерев'яна православна Свято-Михайлівська церква і кам'яна напівзруйнована, яку врятувати місцевий священик і жителі с. Мельниця без допомоги держави і церкви, на жаль, не зможуть.

Дерев'яна православна Свято-Михайлівська церква

1. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. — Львів, 2003. — 265 с.

2. Ковальчук Є. І., Штинько В. С. Волинь: храми і люди — Луцьк: ВМА «Терен», — 2010. — 292 с.

3. Кучинко М. Середньовічні міста Волинського Полісся як оборонні та адміністративні центри регіону // Середньовічні і ранньомодерні споруди Волині: Збірник наукових праць. — Кременець — Тернопіль, 2006 — 152 с.

4. Мельничук С. Звіяні вітром // Вісті Ковельщини. — 7 січня 1999 року. — С. 5.

5. Попель І. Героїчний шлях. Част. I. — Торонто, 1986. — 167 с.

6. Попель І. Героїчний шлях. Част. II. — Торонто 1986. — 215 с.

7. Сас П. М. Феодальніе города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К. 1989. — 230 с.

8. Теодорович М. І. Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно-історичному, географічному, етнографічному, археологічному і ін. відношеннях. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії. 1903 р. / Теодорович. — Том V. — Луцьк, 2008. — 580 с.

9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краснзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. У 2-х томах. Т. II. — Вінніпег, 1986. — 578 с.

10. Dzieje i miejsca kultu obrazu Matki Boskiej Mielnickiej // www.odkupiciel.chelm.pl/historia.htm

ДВІ ПАМ'ЯТКИ З СЕЛА ВИШЕНЬКИ НА ВОЛИНІ

Св. Франциск Асизький.
178...

У збірці Музею волинської ікони зберігається ряд творів XVIII—XIX ст., виконаних на полотні малярами, орієнтованими на західноєвропейську мистецьку традицію. За кілька останніх років з реставраційної майстерні Національної академії образотворчого мистецтва України були повернуті такі ікони — картини, зроблене правильне їх атрибутування, здійснено ряд досліджень та відкриттів. На особливу увагу серед цих творів заслуговують два полотна: «Св. Франциск Асизький» та «Св. Текля Іконійська», які надійшли до Волинського краєзнавчого музею у жовтні 1983 р. Первісно вони знаходилися у костелі Успіння Пресвятої Діви Марії с. Вишеньки Рожищенського р-ну (Луцького повіту), який є найдавнішою унікальною пам'яткою дерев'яної архітектури Волині. Храм, побудований 1639 року у с. Вишеньки Рожищенського району, у кінці XVII ст., після наїзду татар, був частково зруйнований. У 1771 р. власник Вишеньок Станіслав Манецькі відновив його. Досить значні реставраційні зміни відбулися з костелом у 1847 р., коли він був відбудований після пожежі. Після Другої світової війни костел слугував господарським приміщенням, а у 1994 р., у дуже зруйнованому стані, він був перенесений до м. Ковель. Після закінчення дворічної реставрації храм служить римо-католицькій

громаді. Архітектура костелу відноситься до типу «нетрадиційних дерев'яних храмів». У своєму об'ємі він має дві високі башти обабіч великого зрубу з двоярусним трикутним дахом, покритим гонтом. Головний вхід з класичним фронтоном. Такі деталі є запозиченням від мурованих костелів польської римо-католицької архітектури [1].

З інтер'єру костелу у с. Вишеньки збереглися лише два полотна, які належать різним авторам, невідомим провінційним художникам. Зрозуміло, що вони не могли зрівнятися за рівнем майстерності з провідними майстрами свого часу, однак саме такі малярі творили сакральний декор інтер'єрів більшості костелів, церков і монастирів Волині.

Ікона, нині атрибутована як «Св. Франциск Асизький» [2], надійшла до музею у досить знищеному стані, з суттєвими втратами, живопис був значно пошкоджений кракелюрною сіткою, яка супроводжувалася злущеннями та осипами фарбового шару. У

Костел Успіння Пресвятої Діви Марії, м. Ковель.
Перенесений з с. Вишеньки Рожищенського р-ну

фондових документах ікона тривалий час значилася як образ Ісуса Христа невідомого автора XVIII століття. По завершенню реставраційних робіт на звороті полотна був виявлений авторський підпис польською мовою: «Lucas Szreyder Pinxit 178... Die ro...» Таким чином, можна зробити висновок, що на теренах Волині працював художник польського чи австрійського походження Лукас Шрейдер, який належав до майстрів досить високої кваліфікації.

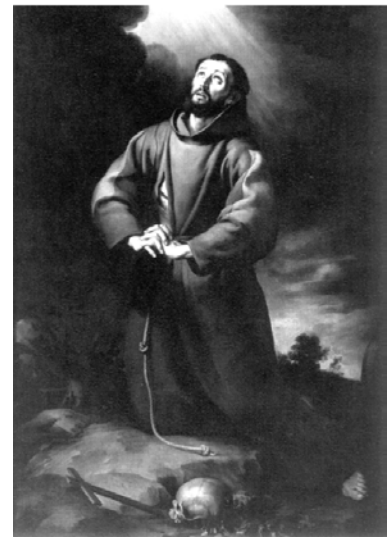
Достеменно, місцезнаходження твору у інтер'єрі костелу Успіння Діви Марії невідоме. Проте, зважаючи на розміри, він міг знаходитись у одному з бічних віктарів.

Ель Греко. Св. Франциск в екстазі. 1594—1595 рр.

Ель Греко. Екстаз Св. Франциска Асизького. 1600 р.

Бартоломео Мурільйо. Молитва Святого Франциска Асизького. 1647 р.

Культ Франциска (біля 1181—1226), одного з найбільш шанованих святих католицької церкви, засновника чернечого ордену францисканців, набув особливо широкої популярності в Україні з XIV століття. Його художні зображення були дуже поширеними у католицьких храмах, адже святий вважався живим втіленням Христа, він прийняв на себе Його рани — стигмати. Життя Франциска мало величезний вплив на релігійний культ та середньовічну культуру в цілому. Католицькі художники, зображуючи Святого, опиралися на чотири варіанти його життійної оповіді, написані у перші чотири десятиліття по його смерті [3]. У 1260-х роках Святий Бонавентура, учень і послідовник Франциска, написав кінцевий варіант його житія, який вважається Церквою офіційною біографією Святого. Саме цей життєпис став основною літературною програмою для зображень як самого Франциска, так і більшості сцен з його життя. Ще при житті він шанувався послідовниками як святий. Одразу після смерті легенди і сказання про нього творилися по типу біблійних (він міг, подібно до Мойсея, висікти воду зі скелі, щоб напоїти помираючого від спраги супроводжуючого у горах товариша). Але найважливішим в іконографії було його уподібнення Ісусу Христу, що знайшло відображення спочатку у живописі італійських художників XV ст., а потім поширилося у всьому християнському світі [4]. Перші зображення Франциска були зроблені у 1297—1300 роках італійським художником Джотто ді Бондоне. На фресках монастиря в Ассізі, де покоїться прах Святого, майстер зобразив епізоди з його життя [5]. Враження від особистості Святого Франциска, його проповіді, драматичні моменти його життя, сформувавши цілий пласт релігійного живопису. У XIV—XVIII століттях з'являється величезна кількість живописних робіт присвячених Святому, створених відомими західноєвропейськими художниками: Чімабуе, Алонсо Кана, Ганібалом Карачі, Караваджо, Бартоломео Мурільйо, Франциско де Сурбараном, Ель Греко. Останній, захоплений духовним подвигом Святого, написав понад сто картин з його образом [6].

Стилістичні особливості та художні ознаки образу «Св. Франциск» з с. Вишеньки свідчать, що автор користувався певними взірцями західноєвропейського малярства. В композиції збереглися формальні ознаки барокового прототипу, лаконічними та водночас емоційними художніми засобами передана драматична напруга твору.

Монументальна виснажена постать Франциска у

Авторський підпис на іконі св. Франциска

Лик св. Франциска

Зворотний бік ікони
св. Франциска

темно-коричневій грубошерстій рясі ченця-францисканця розміщена на вузькому просторі полотна. Святий змальований у простій композиції, ніщо не відвертає уваги від постаті ченця, який з великим дерев'яним розп'яттям на колінах сидить під скелею, перебуваючи у стані духовного самозаглибленого споглядання. Франциск зображений автором у кульмінаційний момент життя і страждання — з'яви стигматів після містичних видінь розп'ятого Христа. На ретельно промальованій лівій руці видно слід незаживаючої рани-стигми. Особливою виразністю і внутрішньою силою почуттів наповнений лик Святого, тонкі аскетичні риси опущеного долу обличчя доповненні деталлю страждання — краплею сльози, що застигла на повіці. Художник розмістив джерело світла на полотні вгорі зліва, проміння ковзає по рясі святого, зосереджуючи увагу на рисах одухотвореного і водночас сповненого спокою лику.

В композиції зображення навколишнього світу майже відсутнє, його деталі зведені до мінімуму. Франциск один на кам'яному уступі, за його спиною — скеля, як символ міцності віри, також вона є символом Ісуса Христа. Характер пейзажу відповідає містичному настрою дійства, темні скелі пустельної місцевості, як юдоль земна, у якій замолюються гріхи перед Господом. Всі деталі пейзажу, що оточують Святого, а також деталі одягу є символами історії життя та обов'язково присутні в його іконографії. Ряса підперезана мотузкою з трьома вузлами, які символізують три обітниць — бідності, цнотливості та послуху. Хрест-розп'яття у руках — бажання Франциска слідувати шляхом Христа, череп під його ліктем — символ брєнності життя. Зі скелі під ногами Святого тече струмок, адже Франциск уподібнювався до Мойсея, який добув воду у пустелі ударом палиці, струмок є також символом таїнства хрещення.

Стриманим, строгим і водночас гармонійним колоритом художник посилює драматизм і містичність твору; тут панують темно-коричневі, сіро-оливкові тони з акцентами блакитного сегменту неба. Водночас, живописні прийоми художника здаються, як для свого часу, архаїчними та дещо спрощеними.

На звороті полотна, яке ймовірно використовувалося повторно, залишилися фрагменти живопису.

З того ж костелу Успіння Діви Марії походить ще одна ікона — «Свята Текля Іконійська» першої половини XIX ст. [7]. Ймовірно, вона була замовлена до костелу після

пожежі 1847 року. У старих фондових документах вона значилася як «Свята Катерина», по завершенню реставраційних робіт та дослідженні іконографічних особливостей твору, він був атрибутований як «Свята Текля Іконійська».

Християнська церква шанує Святу Теклю як Рівноапостольну за участь у проповіді Євангелія та першу діву, яка присвятила себе служінню Господу. Древні апокрифи розповідають, що юна дівчина, почувши проповідь апостола Павла у Іконії, залишила свого нареченого, прийняла християнство та вирішила присвятити своє життя Богові. Язичеський суд приговорив діву до спалення, проте вогонь не зачепив її, а згас від зливи, що почалася. Разом з Павлом Текля втікає до Антіохії, де знову переживає переслідування язичницького правителя. Життя описує, як її кидають на арену цирку та випускають звірів та гаддя, які слухняно лягають до ніг Святої. Після перенесених мук Текля оселяється в пустельному місці на горі. Все своє довге життя вона присвятила наверненню язичників та зціленню хворих [8, 466].

Постать Святої на іконі сповнена спокоєм та благочестям. Витонченим жестом правої руки вона вказує на яскраве вогнище, яке як і змії, що повзають під її ногами, є символом перенесених нею страждань в ім'я Христа. Про це згадується у давній мо-

литві вірян греко-католицької традиції до Святої Теклі: «Ти Свята Текле, ... , коли була вже на вогнищі, знаком святого хреста стягнула велику зливу і загасила вогонь, тобі й голодні змії нічого не вдіяли, бо чудом Божої ласки вони тебе не торкнули» [9].

Цей твір більш стриманий по своєму настрою. Невідомий художник, як майстер реалістичного живопису, вирішує композицію в душі академічної картини. Він використовує нескладну іконографічну схему, на темному тлі полотна — чітка, струнка і світла постать Святої Теклі. Слідуючи західноєвропейській традиції, вона представлена юною дівою з довгим, розплетеним волоссям. На її ясномо ликові вираз тихої покори і благоговіння, а очі зведені догори у молитовному екстазі. Художник таким чином розставляє світлові акценти, аби зосередити увагу на внутрішньому психологічному стані образу. Образ Святої змальований у вільній позі, м'якій плавності силуету; пропорційно, анатомічно правильно відтворена пластика обличчя і рук. Лівою рукою Текля тримає перед грудьми гілку пальми — традиційний у релігійному мистецтві символ слави. Художник поєднав принцип статичної композиції з чіткістю об'ємних форм. З реалістичною достовірністю, за допомогою тонкого моделювання передані глибокі м'які бгачки білого плаття Святої та важкого верхнього одягу — короткої туніки, прикрашеної горностаєвим хутром і довгої синьої накидки. У переданні деталей художник максимально дотримується реальності відчуттів — ми бачимо блиск перлин, фактуру тканин одягу та хутра на облямівці. Це поєднується з високою мірою художнього узагальнення, майстер умовно промальовує вогонь зліва від постаті Святої та гаддя під її ногами на тлі темного простору, що оточує Теклю. Колорит ікони в загальному приглушений і стриманий, побудований на поєднанні коричневих, білих та темно-синіх барв. Впевнене моделювання пластичних об'ємів представляє руку досить досвідченого живописця.

Прототипом для образу був невідомий твір, який лежав в основі іконографічних сюжетів. Найбільш раннім вважається фреска XI ст. «Свята Текля», що колись знаходилася у Спасо-Преображенському соборі Чернігова [10]. Майстер зобразив Святу юною дівою з книгою у руці. Образ Теклі був зображений на зворотному боці медальйону, карбованому з нагоди коронації Бердичівської ікони Богородиці у 1756 році. Це ростове зображення Діви з гілкою пальми у правій руці, а під її ногами лежать лев та змії [11]. Давня пам'ятка-курбан «Каплиця Св. Теклі» неподалік від м. Берестечко на Волині, була побудована у 1698 р. Згідно переказів, каплиця збудована в пам'ять замордованих татарами черниць католицького монастиря, очолюваних ігуменею Теклею. Невідомий скульптор створив образ Святої Діви, який символізував усіх, хто загинув від шабелі нападників [12].

Два твори, до яких колись молилися у старовинному костелі с. Вишеньки, репрезентують костельну живописну традицію та є цікавим зразком місцевої мистецької спадщини Волині XVIII — XIX століть. Їх автори наблизили своє малярство до характеру релігійних картин, зберігаючи структуру ікони в цілому. Така своєрідність місцевого храмового мистецтва виходила з географічного положення Волині, яка перебувала у складі Речі Посполитої, вона існувала на стику двох культур — західної і східної.

Св. Текля Іконійська

1. Kovel.ofm.org.ua/
2. Інвентарний номер ВКМ, І — 145, полотно, олія. 143x84
3. Майкапар А. Святой Франциск Ассизский. Житнеописание.
4. Там само.
5. www.artifexdeco.com/rospis%20sten
6. s-francesco.narod.ru/imq.html
7. Інвентарний номер ВКМ, І — 146, полотно, олія. 182?117 Реставрація НАОМА, 2008 р., реставратор Д. Кириченко.
8. Св. Дмитрий Ростовский. Житія святих. Сентябрь І. 2004. 679 с.
9. Ecumenicalcalendar.org.ua/
10. Коренюк Ю. Фрески XI ст. Спасо-Преображенського собору у Чернігові. www.myslenedrevo.com.ua/
11. Задорожнюк А. Знахідки з розкопів вірменського Миколаївського костелу в Кам'янці-Подільському. // Пам'ятки України. Історія та культура. — № 3—4, 2000.
12. archive.is/Q8

ПЕДАГОГИ КОВЕЛЯ, ЗАСЛУЖЕНІ ВЧИТЕЛІ УКРАЇНИ

В історії розвитку освіти міста Ковеля особливу роль відіграли педагоги, чия натхненна творча праця, відданість дітям відзначені високим званням «Заслужений вчитель України». Серед них імена тих, хто нині працює в школах міста, тих, хто знаходиться на заслуженому відпочинку, і тих, хто живе у пам'яті своїх учнів.

Першою серед педагогів міста це почесне звання отримала у 1966 році Наталія Платонівна Михайлик (1920 — 1999 рр.) [8, с. 1]. Народилась Наталія Платонівна 31 березня 1920 року у Білопільлі Сумської області [10, с. 99]. Навчалась на хіміко-біологічному факультеті Сумського педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка. Після закінчення інституту працювала на Луганщині, а в 1944 році після звільнення Волині від фашистів, приїхала працювати на Ковельщину в складі великого загону молодих вчителів зі східних областей України. Вчитель, заступник директора в Любитові, інспектор шкіл Ковельського районного відділу народної освіти, вчитель хімії, заступник директора в Облапах — віхи набуття досвіду, розвитку методичної культури, здобуття авторитету серед педагогів району. З 1960 року і до виходу на пенсію у 1975 році Наталія Платонівна працювала вчителем хімії у Ковельській ЗОШ № 3.

Самовіддана праця Наталії Платонівни була відзначена також орденом «Знак Пошани» та чисельними відомчими нагородами.

Єфросинія Михайлівна Мазурик званням «Заслужений вчитель Української РСР» була відзначена у 1968 році. Її трудова діяльність розпочалась після закінчення факультету української філології Львівського державного університету ім. Івана Франка у Голобській школі Ковельського району. Потім довелося попрацювати у Маневецькій середній школі. А з 1963 і до 1976 року (року виходу на пенсію) вона працювала у Ковельській ЗОШ № 4 вчителем, заступником директора з виховної роботи. Єфросинія Михайлівна багато уваги приділяла співпраці з батьками та громадськістю з різних питань виховання школярів [10, С. 95].

Всі свої сили та натхнення віддавала Єфросинія Михайлівна улюбленій справі — навчанню і вихованню дітей. Її уроки були сповнені високою поезією українського слова, вона вміла ненав'язливо донести до учнів думки, ідеї та ідеали, втілені митцем у художньому творі. Своїми методичними здобутками ділилась з педагогами республіки на науково-практичних конференціях у Полтаві, Запоріжжі, Харкові. У 1968 році Єфросинія Михайлівна була обрана делегатом III з'їзду вчителів України від Волинської області.

Олексій Пилипович Петренко (1921—1999) понад 30 років (1951—1982 рр.) працював директором Ковельської ЗОШ №3. Олексій Пилипович народився 8 квітня 1921 року в с. Райозеро Лубенського району Полтавської області [17, с. 403]. Навчався в Райозерській семирічній, а потім у Ромоданівській середній школі.

У 1939 році був призваний до лав Радянської Армії. Воював на фронтах Великої Вітчизняної війни з 22 червня 1941 року по 9 травня 1945 року у складі 7-ї гвардійської механізованої Ніжинсько-Кузбазької ордену Суворова дивізії на Південнозахідному, Калінінському, Центральному, Першому Українському фронтах.

Після закінчення війни у 1946 — 1950 рр. навчався в Ніжинському педагогічному інституті на фізико-математичному факультеті. Під час навчання обирався головою профспілкового комітету факультету.

Свою вчительську біографію Олексій Пилипович розпочав учителем фізики середньої школи № 3 імені Лесі Українки м. Ковеля у 1950 році.

Понад тридцять років (з лютого 1951 року по вересень 1982 року) працював директором цієї школи. Починав роботу молодий директор у надзвичайно важких умовах. Ще боліли Україні рани війни. Не вистачало підручників, зошитів. Про наочні посібники, карти марно було й говорити. Проте напружена праця давала хороші результати. Педагогічний колектив на чолі з директором розвивав технічну творчість дітей, залучав їх до активної пошукової краєзнавчої роботи, великої уваги надавав військово-патріотичному вихованню учнів. І вже у 1961 році шкала заноситься на міську, а у 1967 році — на обласну Дошки пошани [11]. Робота Олексія Пилиповича як директора школи відзначалась компетентністю, вмінням по-діловому, тактично спрямовувати роботу педагогічного колективу на вирішення складних завдань навчання і виховання шко-

лярів. З 1973/74 н. р. школа почала працювати за кабінетною системою. За безпосередньої участі директора було обладнано 19 навчальних кабінетів [4].

У школі О. П. Петренка панував дух творчості. У душі Олексія Пилиповича, фізика за фахом, бриніла лірика. Саме за його ініціативи у школі проводилися свята Слова, вечори, присвячені поетичній творчості Тараса Шевченка та Івана Франка, сучасних українських поетів.

Без школи він не уявляв свого життя. Вже перебуваючи на пенсії, Олексій Пилипович продовжував працювати в школі вихователем групи продовженого дня.

Олексій Пилипович був людиною званою в Україні. Протягом 1962—1966 років проводив велику роботу як громадський інспектор Міністерства освіти України. Ковельчани знали Олексія Пилиповича як активного громадського діяча. Він очолював міську організацію товариства «Знання», обирався депутатом міської Ради народних депутатів.

Ратний подвиг О. П. Петренка було відзначено орденом Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За оборону Сталінграда», «За звільнення Праги», «За перемогу над Німеччиною» тощо. За здобутки у розвитку освіти його було нагороджено медаллю А. С. Макаренка (1974 р.), значком «Відмінник народної освіти УРСР». У 1977 році Олексію Пилиповичу було присвоєно звання «Заслужений вчитель Української РСР» [10, с. 107].

Багато колишніх випускників із вдячністю згадують свого вчителя. Їх пам'ять — найвища нагорода за самовіддану працю педагога.

Людмила Йосипівна Макарук, корінна ковельчанка, народилась 16 травня 1945 року. У 1961 році закінчила середню школу № 3 м. Ковеля, у якій працює з 1967 року вчителем математики. Свій трудовий шлях почала одразу ж після отримання атестата зрілості старшою піонервожатою у Доротищенській восьмирічній школі. Працюючи, навчалась на математичному факультеті Львівського університету ім. І. Франка. У 1964 році почала викладати математику спочатку у Синівській восьмирічній школі Старовижівського району, а потім — у ЗОШ № 2 м. Ковеля [10, с. 111]. Очолювала раду молодих вчителів міста.

Педагогічний загал області знає Людмилу Йосипівну як глибоко ерудованого педагога, яка охоче ділиться своїми надбаннями з колегами [5, с. 3, 13]. Багато років вона вела авторські курси з досвіду викладання курсу «Алгебра і початки аналізу» за підручником М. І. Шкіля у Волинському інституті післядипломної педагогічної освіти. Досвід її роботи з проблеми «Розвиток індивідуальних особливостей учнів» було узагальнено інститутом. У картотеці передового педагогічного досвіду, зокрема, вказано, що «в основі роботи вчительки є вміння спонукати учнів мислити на уроках, зіставляти, порівнювати, знаходити головне. Вчителька не дає учням жодного готового поняття. На основі раніше набутих знань вони самостійно під її цілеспрямованим керівництвом набувають нові. Ефективно здійснює індивідуальну диференційовану роботу. З учнями вироблено систему з організації самостійної роботи різних типів, ефективно використовуються можливості кабінетної системи організації навчання» [1, с. 7].

Життєве і професійне кредо Людмили Йосипівни розкриває глибинну сутність її душі і щире відданість дітям: «Школа — це не просто моя робота, це — моє життя. Вчитель... Що асоціюється у мене з цим словом? Перш за все — мудрість, вихованість, порядність, інтелігентність. І не тільки. Вчитель пов'язаний з усім хорошим, позитивним, світлим, адже він несе величезну масу знань дітям, яких навчає, виховує своїм прикладом, вчинками. Вимогливість повинна бути і до себе, і до кожного з вихованців. Вчитель вчора, сьогодні, завтра. Чи відрізняється? З одного боку — ні, а з іншого — так, і дуже, бо вчитель — це особа, яка повинна працювати щодня, щогодини, щохвилини над собою, щоб мати високий професіоналізм, різнобічну ерудованість.

Навчання — спільна діяльність учителя і учнів.

Діяльність учителя спрямовується на те, щоб учні досягли мети, яку поставив вчитель, а обов'язок педагога — керувати діяльністю навчання, щоб даний оптимальний результат був досягнутий за мінімальний час при найменших затратах зусиль учнів. А це досягається, якщо вчитель доброзичливий, терплячий, люблячий і добре знаючий.

У математиці можна задачі розв'язувати легко, швидко (легкі), або досить довго і важко (важкі). Важливий сам результат. Навчити розв'язувати задачі — основна мета вчителя математики і вона буде здійснена, якщо в кожній задачі діти бачитимуть щось нове, яке базується на попередніх знаннях, коли кожна задача веде у світ чудес, і діти бачать результат своєї праці, тоді усміхнені обличчя і оценьта-зайчики свідчать про

задоволення. І чим більше таких «дитячих» відкриттів, тим більше цікавості, інтересу, допитливості буде у наших учнів. Коли працюємо на уроці — всі діти рівні і можливості однакові, кожен має право на пошук, а оцінки не є самоціллю, бо справжня робота виховує самокритичність, логічність, послідовність думки і повагу до думки інших.

Це і про нас слова давньогрецького вченого Аристотеля:

«Ми з насолодою пізнаємо математику...

Вона захоплює нас, наче квітка лотоса».

Я переконана: вчителю потрібен фанатизм, щоб готувати себе до довгих років праці, не очікуючи ні швидких успіхів, ні нагород. Тоді довга дорога до визнання, до шани і поваги нелегка і терниста, але насолоду приносить щира дитяча усмішка, вдячність і майбутні результати вихованців. І чим більше вчителів будуть служити справі, а не відбуватимуть уроки, тим надійнішим стане фундамент шкільної реформи і всієї освіти» [20].

Вчителька нагороджена Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, управління освіти і науки Волинської обласної державної адміністрації, нагрудним знаком «Відмінник освіти України» (1977 р.). У 1980 році їй присвоєно звання «Заслужений вчитель Української РСР». У 2002 році високий професіоналізм педагога та вагомі досягнення у справі навчання і виховання підростаючого покоління були відзначені премією імені Михайла Кравчука.

Валентин Миколайович Наріжний народився на Полтавщині в учительській сім'ї 1 лютого 1942 року. Але його життєвий та трудовий шлях нерозривно пов'язаний з Волинню. У 1959 р. закінчив Ківерцівську ЗОШ № 1 та став студентом фізико-математичного факультету Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. Після закінчення інституту у 1964 році був призначений до лав радянської армії. Після служби працював вчителем фізики і заступником директора Білинської середньої школи Ковельського району (1965—1968 рр.).

З 1968 року Валентин Миколайович працює вчителем фізики загальноосвітньої школи № 1 м. Ковеля. У 1972 році зініціював і впровадив у школі функціонування замкненої телевізійної системи. Досвід цієї роботи вивчався науково-дослідним Інститутом педагогіки НАН України. Десятки сконструйованих Валентином Миколайовичем приладів демонструвалися на ВДНГ у Києві та відзначені дипломами [3, с. 4].

Одразу ж почав працювати з обдарованими дітьми, залучаючи їх до технічної творчості. Вже понад сорок років у фізико-технічному гуртку, яким незмінно керує педагог, розвивають свої здібності та таланти школярі. Вони гідно представляють школу на міських, обласних та всеукраїнських змаганнях і турнірах юних винахідників і раціоналізаторів. За ці роки чимало учнів здобули призові місця на конкурсах та турнірах з науково-технічної творчості. Поряд з цим Валентин Миколайович плідно працює з членами секції фізики Ковельської філії Малої академії наук, де ефективно поєднує теоретичні семінари з розв'язанням задач практичного характеру, привчає учнів до дослідницької та експериментальної роботи.

Характерною особливістю творчої лабораторії В. М. Наріжного є прагнення постійно пов'язувати кожен тему програми з життям області, України. Уроки Валентина Миколайовича відзначаються високою методичною досконалістю і довершеністю, глибокою науковою спрямованістю, системою демонстраційного експерименту і використанням нових технологій навчання і виховання школярів [7].

Своїми знаннями та методичними розминками Валентин Миколайович постійно ділиться з колегами, слухачами курсів підвищення кваліфікації у Волинському інституті післядипломної педагогічної освіти, бере участь в міських та обласних семінарах вчителів фізики, науково-практичних конференціях.

Творча праця педагога відзначена орденом Трудового Червоного Прапора (1978 р.), званням «Заслужений вчитель Української РСР» (1983 р.), нагрудними значками «Відмінник народної освіти» (1977 р.), «Отличник просвещения СССР» (1987 р.), Почесними грамотами Міністерства освіти і науки (1970, 1989 рр.), Почесною грамотою Волинської обласної Ради (1998 р.), грамотами управління освіти і науки Волинської облдержадміністрації, Ковельського міського управління освіти [6].

Валентина Миколайовича Наріжного шанує педагогічний загал області. Це визнання вчитель здобув своєю наполегливою працею, ерудицією, високим рівнем педагогічної майстерності та професіоналізму.

Ганна Несторівна Лукашик отримала звання «Заслужений вчитель Української РСР» у 1992 році [16]. Закінчивши у 1964 році фізико-математичний факультет Луць-

кого державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки молода вчителька працювала спочатку в Любитівській середній школі Ковельського району, а з 1966 року її доля пов'язана зі школами міста [10, с. 96]. З 1974 році і до виходу на пенсію Ганна Несторівна навчала математиці та кресленню учнів ЗОШ № 7. Працюючи в класах з поглибленим вивченням математики, вона щорічно готувала своїх учнів до перемог на міських та обласних олімпіадах з математики. Вчитель долучала своїх вихованців до науки шляхом організації діяльності секції математики Ковельської філії Волинського відділення МАН. Як досвідчений вчитель-методист очолювала роботу міського методичного об'єднання вчителів математики, щедро передаючи свій досвід колегам.

У 1996 році званням «Заслужений вчитель України» була відзначена Стефанія Іванівна Кравчук, вчитель математики ЗОШ I—III ст. № 11 з 1982 року [13]. Досвідчений, творчий педагог вміє зацікавити своїх учнів математикою [10, с. 108]. Характерним для її уроків є науковість викладу матеріалу, а основне — співпраця вчителя і учнів. За ініціативою Стефанії Іванівни у школі викладався спецкурс «Фінансова математика» в 10—11 класах. Довгий час очолювала роботу секції математики Ковельського міського відділення Волинської МАН.

Вона активно працювала над науково-методичним забезпеченням викладання математики в класах з поглибленим вивченням предмета. Розробила методичні посібники «Розв'язування задач на побудову», «Нестандартні уроки з математики», «Розв'язування задач підвищеної складності». Стефанія Іванівна ініціювала роботу творчої групи вчителів з питань роботи з обдарованими дітьми.

Заслуженим вчителем України стала у 2012 році Тетяна Олександрівна Мазурик, вчитель математики ЗОШ I—III ст. № 10. Шлях до цього звання вчителька розпочала, закінчивши із золотою медаллю ЗОШ I—III ст. № 8 та фізико-математичний факультет Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки з відзнакою, після закінчення якого працювала вчителем математики в школах № 3 та № 11, заступником директора з виховної роботи ЗОШ № 11, заступником директора з навчально-виховної роботи, вчителем математики ЗОШ № 10 [18—19]. Заступник директора з навчально-виховної роботи ЗОШ № 10 Т. Кацюк так характеризує колегу: «У своїй педагогічній діяльності Тетяна Олександрівна керується ідеями видатного педагога сучасності В. О. Сухомлинського. Вона твердо переконана, що творчість тією чи іншою мірою притаманна всім людям, а особливо дітям. На кожному уроці, в кожному учневі вона прагне пробудити бажання творити, пізнавати нове, осмислювати його. Звідси — і постійний неспокій учителя, пошук нових методів і прийомів, які б дали бажаний результат.

Вчителька ефективно використовує інтерактивні технології, втілює ідеї розвивального навчання, бо вірить: чим багатогранніший життєвий досвід дитинства, тим цікавішою зростає людина, тим більше планів у неї стати не просто трудівником, а творцем.

Вона бачить перед собою не просто клас, а кожну дитину, її можливості, спонукає школяра мислити, поважає його особистість, бо глибоко і безпомилково розуміє психологію дитини» [9].

Завдяки старанням та ентузіазму Тетяни Олександрівни кабінет математики десятої школи — один з найкращих у місті.

Багаторічна праця педагога відзначена Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, значком «Відмінник освіти України», нагрудним знаком «Василь Сухомлинський», грамотами обласного та міського управліннь освіти, подяками міської та обласної держадміністрацій.

У 2012 році звання «Заслужений вчитель України» було присвоєно Наталії Олексіївні Ягодинець, вчителю початкових класів ЗОШ I—III ст. № 12.

Професію Наталія Олексіївна здобувала у Луцькому педагогічному училищі ім. Я. Галана, який закінчила в 1990 р., та на факультеті початкового навчання Волинського державного університету ім. Лесі Українки, де навчалась заочно.

Наталія Олексіївна домагається високої активності учнів на уроці, залучаючи дітей до творчого мислення, аналізу, зіставлення, систематизації, узагальнень, заперечень, доказів, чергуючи розумову діяльність з фізичним напруженням та відпочинком, максимально використовуючи ігрові форми роботи. Поступово розвиває самостійність дітей, вчить їх працювати у парах, динамічних групах, вирішувати посильні проблеми, знаходити вихід з нестандартних ситуацій, створює атмосферу співпраці, пошуку.

Учитель використовує у своїй роботі інтерактивні технології. Стимулює діяльність, залучаючи дітей до творчого пошуку, здобування інформації, спілкування з учителем, з учнями класу. Використовує засоби зворотного зв'язку, проводячи роботу з тестови-

ми завданнями, схемами, таблицями, самостійними вправами. Домагається високої ефективності уроку, результативності навчання.

Класовод прагне дати дітям не просто суму знань, а сформувати життєву компетентність як самоздатність особистості до оптимальних дій, що базується на знаннях, досвіді.

У 2011 році Наталія Олексіївна стала лауреатом Всеукраїнського конкурсу «Вчитель року».

Вчителі міста знаходяться у постійному пошуку нових форм і методів організації навчальної діяльності школярів, прищеплюють учням любов до учіння, спрямовують їх на творчий саморозвиток, віддають свої серця дітям.

---

1. Адреси і відомості про передовий досвід педагогів шкіл, дошкільних та позашкільних установ Волинської області. — Луцьк, 1982. — С. 5.

2. Анотований каталог досвіду роботи переможців обласного, Всеукраїнського конкурсу «Учитель року» та перспективного передового досвіду освітян Волині. — Луцьк: ВІППО, 2003. — С. 86—87.

3. Бичковський В. В. Валентин Миколайович Наріжний — вчитель фізики загальноосвітньої школи №1 м. Ковеля / В. В. Бичковський // Педагогічний пошук. — 1998. — №1(17). — С. 4.

4. ДАВО, Ф. Р-59, оп. 11, спр. 506. Звіт про роботу Волинського обласного відділу народної освіти за 1961—1962 навчальний рік., арк. 324

5. Джигалюк Г. Г., Кв'ятковська К. І. Людмила Йосипівна Макарук — вчитель математики ЗОШ № 3 м. Ковеля, вчитель-методист / Г. Г. Джигалюк, К. І. Кв'ятковська // Педагогічний пошук. — 2001. — № 3 (31). — С. 3.

6. Дроботова Н. П. Валентин Миколайович Наріжний — вчитель фізики загальноосвітньої школи № 1 м. Ковеля / Н. П. Дроботова // Педагогічний пошук. — 1998. — № 1 (17). — С. 4.

7. Запорука міцних знань: з досвіду роботи вчителя фізики Ковельської середньої школи № 1 В. М. Наріжного. — Луцьк: б. в., 1980. — 5 с.

8. З почесним званням! // Радянська Волинь. — 1966. — 2 вересня. — С. 1.

9. Кацюк Т. «Вас Боже небо полюбило за учительський талант...» / Таїсія Кацюк // Вісті Ковельщини. — 2012. — 13 грудня. — С. 3.

10. Корнелюк Д. Ковельщини славні імена: презентаційний альманах у двох томах. — Т. 1. Луцьк: Надстир'я, 2001. — 212 с.

11. Маслай Г. С. Відомі освітяни Волині / Г. С. Маслай // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю: Тези доповідей та повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції 11 — 13 жовтня 1991 року. — Луцьк, 1991. — С. 188 — 189.

12. Мельянчук С. Виховувати гідну зміну / С. Мельничук // Прапор Леніна. — 1983. — 30 серпня. — С. 1—2.

13. Нагороди — заслуженим // Волинь. — 1996. — 11 квітня. — С. 1.

14. Павлюк Л. О. Формула успіху педагога / Л. О. Павлюк // Педагогічний пошук. — 2001. — №3(31). — С. 3.

15. Передовий досвід — в масову педагогічну практику: інформаційний каталог обласної картопки передового досвіду. — Луцьк, 1987. — С. 14.

16. Про відзначення працівників освіти Волинської області державними нагородами України: Указ Президента України // Волинь. — 1992. — 6 лютого — С. 1.

17. Семенюк А. Ковель: шлях через віки: історико-краєзнавчі нариси (до 700-річчя міста на Турії) / А. Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 2010. — С. 403 — 404

18. Сидорук Г. 30 років — 30 кроків до успіху / Г. Сидорук // Вісті Ковельщини. — 2012. — 2 жовтня. — С. 3.

19. Шворак С. «Наша школа — світле братство» / С. Шворак // Вісті Ковельщини. — 2012. — 23 жовтня. — С. 9.

20. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://vippo.org.ua/index.php?pagename=sociolog>

ПЕРЛИНИ ОСВІТИ КОВЕЛЬЩИНИ

Педагогічні колективи Ковельщини багаті Вчителями-перлинами, які розповсюджують своє сяйво на учнів, колег, дарують світло і ведуть за собою. Зустрічі з ними запам'ятовуються на все життя. Серед сотень імен — імена заслужених вчителів України, які працювали і працюють у школах району.

Першим у Ковельському районі звання «Заслужений вчитель школи Української РСР» отримав у 1958 році Микола Пантелеймонович Лаврінченко. Уродженець Дніпропетровщини приїхав на Волинь у 1946 році. Спочатку працював вчителем української мови і літератури у Поворської середній школі. У 1948 році був призначений директором Пісоченської семирічної школи, у якій працював до 1967 року [25].

У 1963 році званням «Заслужений вчитель школи Української РСР» було відзначено невтомну працю Галини Миколаївни Добржанської. Галина Миколаївна пропрацювала вчителем російської мови і літератури, заступником директора школи (1953 — 1955 рр.) у Любитівській середній школі з 1947 по 1967 рік [23]. В. Ф. Божик, її колишній учень, а пізніше колега, так характеризував свою вчительку: «Є такі вчителі, які люблять літературу, а є такі, що живуть, говорять образами, дихають літературними творами. Тільки любити літературу — для них мало. Треба тут іншого слова. Оце вам і Галина Миколаївна. Її у нас жартома «ходячою енциклопедією» називають, бо цікавиться вона фізикою, астрономією і навіть медициною. Тому й учні горнуть до неї, як до матері. З односельчанами любить поговорити, для молоді лекцію почитати» [7, с. 4].

Тамара Гордіївна Антонюк (1927 — 1999) стала заслуженим вчителем у 1968 році. Вона народилась 1 березня 1927 року в с. Родошин Ковельського району. На Ковельщині здобула освіту, продовжувала її в Луцькому педагогічному училищі та Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки і свій педагогічний талант дарувала дітям свого рідного краю. Розпочинала Тамара Гордіївна у Байківській семирічній школі у 1944 році [20]. З 1947 по 1950 рік працювала вчителем 1—4 класів Голобської середньої школи, а з 1950 по 1969 рік — директором Дарівської початкової школи. [3, арк. 28, 34]. Школа була малокомплектною. Дев'ятнадцять років вчителька працювала одночасно з двома і трьома класами. Вона зуміла організувати навчання так, що учні добре вчилися і були активними у шкільному житті. Діти зі своєю вчителькою випускали рукописний журнал «Щасливе дитинство», готували концерти для батьків, листувалися зі своїми однолітками зі шкіл усіх союзних республік [12, с. 1]. За добре навчання та активну громадську діяльність учні Тамари Гордіївни, весь четвертий клас був нагороджений путівкою до республіканського піонерського табору «Молода гвардія» [11, с. 2].

У 1969 році Т. Г. Антонюк повернулася у Голобську середню школу. У 1972 році її призначили заступником директора Голобської середньої школи. Тамара Гордіївна систематично працювала над поліпшенням методичної роботи в школі. З її безпосередньою участю було обладнано навчальні кабінети початкової школи. Вона очолювала районне методичне об'єднання вчителів 1—3 класів. Брала активну участь у розповсюдженні педагогічних знань серед населення як член Педагогічного товариства. В 1983 році вийшла на заслужений відпочинок [20].

За заслуги в розвитку освіти Т. Г. Антонюк нагороджувалась грамотами обласного відділу народної освіти, значком «Відмінник народної освіти УРСР», орденом Леніна (1976 р.) [20].

У 1970 році почесне звання «Заслужений вчитель Української РСР» було присвоєно Трохимові Никифоровичу Колодюку, директорові Любитівської середньої школи.

Народився Трохим Никифорович 19 вересня 1921 року в с. Дубове Ковельського району. Навчався в Луцькому учительському інституті, який закінчив у 1948 році. У 1951 році отримав диплом вчителя історії. Свою педагогічну діяльність розпочав вчителем історії Грабівської семирічної школи. У 1949 році Трохима Никифоровича перевели на посаду заступника директора Волошківської семирічної школи. Вже у 1950 році він був призначений директором Облапської середньої школи, а в 1952 — 1983 роках працював директором Любитівської середньої школи. Саме тоді школа стає опорною в районі з питань внутрішкільного контролю [26]. Про роботу учнів на шкільній кролефермі було відомо далеко за межами району [10, с. 3].

Знаючий, цілеспрямований та наполегливий директор, творча особистість з високим почуттям обов'язку та винятковим педагогічним тактом, шляхетна, чудова людина з активною життєвою позицією — таким постає Т. Н. Колодюк у спогадах працівників відділу освіти, районного методичного кабінету, його колег по роботі.

З 1950 року і до початку 80-х рр. Трохим Никифорович постійно обирався депутатом Ковельської районної ради народних депутатів, Любитівської сільської ради [4, с. 3]. Багато років він був головою первинної організації товариства «Знання» колгоспу ім. Леніна, незмінним старостою Любитівської народної самодіяльної хорової капели [9, с. 2].

Працю педагога відзначено значком «Відмінник народної освіти» (1958 р.), орденом Трудового Червоного Прапора (1966 р.) [26].

Ользі Петрівні Мальчик (1928 — 1993) звання «Заслужений вчитель Української РСР» було присвоєно у 1972 році.

Народилася Ольга Петрівна 22 квітня 1928 року в селі Чайківка Житомирської області в багатодітній родині. У 1949 році закінчила Житомирський учительський інститут, а у 1960 році — історико-філологічний факультет (заочно) Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки [27].

В 1949/1950 навчальному році працювала учителем української мови і літератури в Давидовській СШ Шахтарського району Донецької області. В 1950 році приїхала на Волинь, де в перше повоєнне десятиліття гостро відчувалась нестача педагогічних кадрів. Отримала призначення на посаду учителя української мови та літератури в Поворську середню школу, де й пропрацювала 43 роки.

Ольга Петрівна завжди намагалась працювати за своєю методикою, виробила свій особливий стиль взаємодії з учнями. Її учні завжди виділялись рівнем знань.

У 1967 році О. П. Мальчик як досвідченого педагога і вмілого організатора призначили заступником директора з виховної роботи. Ольга Петрівна надавала велику методичну допомогу вчителям в організації та проведенні виховних годин, тематичних вечорів, зборів загонів, комсомольських зборів. Залучала до активної позакласної виховної роботи педагогічний і учнівський колективи, батьків, громадськість, шефів та координувала їх виховну діяльність.

Повсякденну роботу з учнівськими організаціями і класними колективами здійснювала у тісному зв'язку з комітетом комсомолу, радою піонерської дружини, старшою піонервожатою. Вміло спрямовувала виховну роботу цих колективів, надавала їм необхідну допомогу. Забезпечувала методичну допомогу в навчанні учнівського активу. Допомогала класним керівникам і класоводам у підготовці та проведенні загальношкільних заходів, культурного дозвілля учнів, у роботі стінної преси, в організації професійної орієнтації учнів і в роботі з важковиховуваними підлітками. Спільно з дирекцією школи визначала зміст і форми роботи методичних об'єднань класних керівників, класоводів, вихователів груп продовженого дня. Брала активну участь у підготовці питань на засідання педагогічної ради, методичних об'єднань, нарад при директорові, виробничих нарад та засідань батьківського комітету. Керувала університетом педагогічних знань для батьків, часто виступала з лекціями, бесідами, доповідями перед населенням [27].

Ольга Петрівна обиралась депутатом сільської ради, керувала жіночою та опікунською радами при сільвиконкомі, брала участь у впровадженні нових обрядів і звичаїв на селі.

Пам'ять про Вчителя бережуть її колишні учні і колеги.

У 1974 році званням «Заслужений вчитель Української РСР» було відзначено Івана Дмитровича Мельника (1922 — 1986), директора Голобської середньої школи.

Мельник Іван Дмитрович народився 4 січня 1922 року в селі Вило-Ярузька Могилів-Подільського району Вінницької області в селянській сім'ї [13, с. 67]. Закінчив сільську школу. В 1939—1941 роках навчався в Бердичівському учительському інституті. З 1 квітня 1944 року до 24 серпня 1944 року працював директором Вило-Ярузької середньої школи.

Наприкінці серпня 1944 року був направлений на педагогічну роботу в Волинську область. З 1944 по 1949 рік працював директором Локачинської середньої школи та інспектором шкіл Локачинського району. Кілька місяців 1949 року працював інспектором шкіл Волинського обласного відділу народної освіти. У цьому ж році почав працю-

вати завідувачем Голобського районного відділу народної освіти. Протягом 1953 — 1956 років навчався (заочно) на історико-філологічному факультеті Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. У зв'язку із зміною адміністративної структури Волинської області та ліквідацією Голобського району в 1958 році Івана Дмитровича було переведено на посаду директора Голобської середньої школи, де він працював до виходу на пенсію у 1983 році [13, с. 78—79].

І. Д. Мельник на всіх ділянках роботи проявив себе здібним організатором, вмілим керівником, хорошим наставником.

Очолювана ним школа з року в рік добивалася хороших результатів у навчально-виховній роботі. У школі було обладнано навчальні кабінети, створено хорошу матеріально-технічну базу. На належному рівні проводилася позакласна і позашкільна робота [28].

Високоосвічений, вимогливий, інтелігентний, справедливий, тактовний — так характеризують педагоги свого колишнього директора. Зі спогадів Г. А. Грицюк, заступника директора Голобської школи: «Іван Дмитрович залишив по собі пам'ять — прекрасне приміщення школи. Пам'ятаю, скільки зусиль доклав Іван Дмитрович до того, щоб дістати дозвіл на будівництво!..

Іван Дмитрович був хорошим організатором, а тому педагогічний колектив, яким керував він протягом багатьох років, був міцним, монолітним, згуртованим, працьовитим... Іван Дмитрович намагався добре знати випускника школи. Читав у старших класах літературу. Дбав, щоб шкільна бібліотека була багата (були випадки, коли за свій рахунок купував книжки і охоче віддавав їх у бібліотеку)... У Івана Дмитровича було захоплення, про яке ніхто з нас не знав. І коли він прощався зі школою, сів за рояль і загравав. Він так майстерно грав. Ми були дуже здивовані!» [28].

Заслужений вчитель України, вчитель фізики Голобської загальноосвітньої школи В. М. Артинюк згадує: «Іван Дмитрович був дуже уважним до молодих вчителів, слідкував за їхніми здобутками, допомагав знаходити спільну мову з учнями, рекомендував додаткову літературу з фаху та позакласної роботи. Досконало проводив аналіз відвіданих уроків, незалежно від того, це українська мова чи історія, чи математика. Був щедрим на похвалу. Ніколи не підвищував голосу ні на вчителів, ні на учнів.

У моєму професійному зростанні і становленні у великій мірі я завдячую Вчителю вчителів — Івану Дмитровичу Мельнику» [28].

Як вчитель І. Д. Мельник досконало володів методикою викладання української мови і літератури. Бездоганно знав українську літературу, багато поезії і прози читав на уроках напам'ять.

Іван Дмитрович працював з батьками учнів. Знав сім'ї своїх вихованців, ділив з ними їх радості та біди. Неодноразово обирався депутатом Голобської селищної Ради.

За сумлінну працю Івана Дмитровича Мельника в 1950 році було нагороджено грамотою Міністерства освіти Української РСР. У 1971 році його роботу було відзначено орденом Трудового Червоного Прапора.

У 1996 році звання «Заслужений вчитель України» отримала Валентина Михайлівна Артинюк, яка працювала вчителем фізики Голобської ЗОШ І—ІІІ ст. з 1970 по 2002 рік.

Родом Валентина Михайлівна з Житомирщини. Народилась 8 квітня 1943 року в селі Біла Криниця Радомишльського району. Вищу освіту здобула у Рівненському державному педагогічному інституті, який закінчила у 1965 році [21].

Про роботу В. М. Артинюк у Голобській школі відгукується її колега В. П. Коренга: «Уроки Валентини Михайлівни були надзвичайно цікавими. Вона всі роки була в пошуках нових форм подання нового матеріалу. У старших класах запровадила опорні конспекти учнів, створювала проблемні ситуації, привчала учнів до самостійної роботи, розвивала вміння працювати з допоміжною літературою.

Валентина Михайлівна урізноманітнювала форми перевірки знань учнів і їх оцінювання: змагання між командами, фізичні КВК, фізичні аукціони, «Що? Де? Коли?». Проводились вечори «Цікавої фізики», щорічно «Тиждень фізики».

Після дзвоника на перерву більшість учнів не поспішали вийти з класу, а оточували тісним колом свого вчителя і обговорювали з нею різноманітні питання.

У подвижницькій праці Валентина Михайлівна щоденно вмiла дарувати оточуючим тепло своєї душі» [21, с. 5].

Неодноразово уроки Валентини Михайлівни відвідували слухачі обласної школи молодого вчителя. Вона постійно виступала перед слухачами курсів підвищення кваліфікації вчителів фізики у Волинському інституті післядипломної педагогічної освіти. Очолювала обласну творчу групу вчителів фізики з проблеми «Нестандартні уроки» [5, с. 9].

Колишній учень В. М. Артинюк О. Л. Стеблевець, а нині вчитель фізики та інформатики, згадує: «Ми всі були прості сільські діти, а Валентина Михайлівна шукала серед нас талановитих і обдарованих: проводила додаткові заняття, готувала до олімпіад, вчила бачити красиві задачі, нестандартні розв'язки яких викликали у нас здивування. Її зусилля не були марними: учні перемагали на районних олімпіадах з фізики, брали участь в обласних, а дехто — і в республіканських. Запас знань, одержаних на уроках, допомагав нам успішно складати вступні (і не тільки вступні) екзамени в інститути. Багатьом фізика дуже пригодилась в житті. Окремі з її учнів успішно захистили дисертації» [17, с. 9].

З 2002 року Валентина Михайлівна на заслуженому відпочинку, але двері її домівки і сьогодні широко відчинені для колег, учнів і їх батьків.

Всеукраїнське визнання самовідданої, творчої праці Любов Олександрівни Бай, вчителя української мови і літератури Голобської ЗОШ І—ІІІ ст. приніс 1997 рік. Їй було присвоєно звання «Заслужений вчитель України».

Народилась Любов Олександрівна 18 січня 1956 року на Волині. Середню освіту здобула у Голобській середній школі, а вищу — у Луцькому державному педагогічному інституті ім. Лесі Українки, який закінчила у 1978 році. За направленням приїхала у Ковельський район. Працювала у Мельницькій та Бруховичівській школах, а з 1980 року й до сьогодні працює у Голобській ЗОШ І — ІІІ ст. [22].

Суть роботи вчителя полягає у вихованні активної самостійної особистості, розвитку її розумових здібностей, багатства мовлення, уяви, образного мислення, формуванні аналітичного підходу до літератури, самостійного оцінювання творів.

Робота словесника за своєю природою творча. І це яскраво виявляється у педагогічній діяльності Любові Олександрівни. Її уроки — змістовні й нестандартні (уроки-конференції, уроки-усні журнали, диспути, уроки-лекції, уроки-подорожі) — виявляють атмосферу взаємного довіря. У формі засідання літературного товариства був побудований урок «Літературні обрії Волині». Багато цікавого відкрили для себе учні на уроці «Скарби волинської діаспори» [18, с. 4]. Старшокласники пізнають на них силу художнього слова, таїну мистецтва. Прийоми роботи учнів над програмовим матеріалом сприяють його повноцінному художньому осмисленню і трансформуванню на сьогоденні проблеми, спонукають зіставляти світогляд, позицію письменника зі своїми поглядами на життя, дають змогу, аналізуючи літературні явища, обмінюватись думками, формувати власні погляди.

Життєве кредо Любові Олександрівни — постійна робота над собою, збагачення своїх знань, а головне — материнська любов до слухняних і непосидючих, цікавих до всього і байдужих, обдарованих і не дуже дітей, її учнів [18, с. 4]. Її учні — учасники і переможці районних і обласних олімпіад, призери й переможці Міжнародного конкурсу знавців української мови ім. Петра Яцика.

Любов Олександрівна була лауреатом обласного етапу конкурсу «Вчитель року — 1996» [1, с. 112—113].

У 1999 почесне звання «Заслужений вчитель України» присвоєно Галині Михайлівні Зейко, директору Люблинецької ЗОШ І—ІІІ ст.

Народилась Галина Михайлівна 5 березня 1957 року в селі Воля Ковельського району. Ще школяркою, навчаючись у Тойкутській середній школі цього ж району, вона серед інших предметів надавала перевагу математиці, а тому продовжила навчання у Луцькому державному педагогічному інституті ім. Лесі Українки. Навчалась заочно у 1975—1980 рр. [24].

Трудовий шлях розпочала ревізором Тойкутського споживчого товариства одразу після закінчення школи. У 1975 році перейшла на роботу у школу. Працювала старшою піонервожатою Підрізької середньої школи, а у 1978 році була призначена вчителем математики цієї ж школи. А з 1982 року доля Галини Михайлівни пов'язана з Люблинецькою ЗОШ І—ІІІ ст. Спочатку вихователь групи продовженого дня, потім (1984—1997 рр.) — вчитель математики, а з 1997 року — директор школи [24].

Галина Михайлівна належну увагу приділяє обґрунтованому вибору найбільш оптимальних методів навчання з чітким врахуванням характеру програмового матеріалу, можливостей класу, кожного учня. Її вихованці мають міцні знання, тверді вміння і навички.

У центрі уваги педагога — учень, його індивідуальність, спосіб мислення, інтереси і можливості.

У школі створено всі умови для навчання і виховання дітей. Це обладнані класні кімнати, кабінети, бібліотека, спортивне містечко, світлиця, музичний зал, логопедичний кабінет, їдальня. Відкрито класи з поглибленим вивченням англійської й польської мов. Учні займаються в секціях МАН.

З 1997 року Галина Михайлівна Зейко вчительську роботу поєднує з нелегкими обов'язками директора школи. Вона для учнів, колег, батьків є взірцем доброзичливості, працьовитості, порядності й багатьох інших чеснот, які високо цінувалися й цінуються в усі часи.

Успішне розв'язання проблем школи залежить як від директора, так і від згуртованості педагогічного колективу. Тому Галина Михайлівна ставить підвищені вимоги до вчительських кадрів, їх підготовки, створює належні умови для фахового, методичного зростання. Вона підтримує творчо працюючих педагогів, заохочує їхню громадську активність. І постійно працює над удосконаленням своєї управлінської культури. У 2001 році Галина Михайлівна брала участь у Всеукраїнському конкурсі «Вчитель року» у номінації «Керівник навчального закладу» і стала лауреатом його обласного етапу [1, с. 111—112].

Люблинецька школа підтримує дружні зв'язки з гімназією № 43 м. Лодзь (Польща).

Колеги та громада селища цінують Галину Михайлівну за професіоналізм, цілеспрямованість, постійний пошук, творчий характер.

Світлана Петрівна Тарасюк (1948—2011) відзначена званням «Заслужений вчитель України» у 1999 році.

Народилась Світлана Петрівна 20 грудня 1948 року у с. Любитів в сім'ї колгоспників. Після закінчення Любитівської середньої школи вступила в 1966 році на факультет іноземних мов Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, який закінчила у 1970 році. З серпня 1970 року по вересень 1994 року працювала вчителем англійської мови Любитівської середньої школи. У 1994—2000 роках Світлана Петрівна — директор Любитівської середньої школи [30]. Усі роки її педагогічної праці були насичені вирішенням різноманітних шкільних проблем, постійним вдосконаленням педагогічної майстерності. Вона знаходилась у постійному пошуку ефективних форм і методів організації навчально-виховного процесу, управлінської діяльності. Нею розроблена система вправ для розвитку діалогічного мовлення [14, с. 3].

На уроках Світлани Петрівни завжди панувала невимушена, творча атмосфера, інтелектуальний пошук і радість пізнання, мікроклімат доброзичливості і довіри. Довгий час вона очолювала роботу районного методичного об'єднання вчителів іноземної мови.

Світлана Петрівна була знаючим, ерудованим, досвідченим і мудрим керівником педагогічного колективу, вміло використовувала сучасні методи управлінської діяльності, особливої уваги надавала роботі з молодими вчителями.

Знання справи, високе почуття обов'язку, постійна тривога за майбутнє — це той ґрунт, на якому закладався та ріс авторитет С. П. Тарасюк. Її пам'ятають колеги по роботі, її учні, яких вона вчила, та у яких була класним керівником.

Директор Білинської ЗОШ І—ІІІ ст. Світлана Федорівна Степанюк званням «Заслужений вчитель України» була відзначена у 2001 році.

Народилась Світлана Федорівна 16 листопада 1956 року в селі Білин. Закінчила Білинську середню школу у 1973 році. Одразу ж почала працювати діловодом у рідній школі. У 1974—1979 роках навчалась у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, після закінчення якого працювала викладачем хімії в Ржишівському СПТУ-8 Київської області. У 1981 році Світлана Федорівна повертається на Ковельщину і розпочинає педагогічну діяльність у Підрізькій ЗОШ І—ІІІ ст. У 1992 році її призначають вчителем хімії, заступником директора Скулинської ЗОШ І—ІІІ ст., а у 1996 році — директором Зілинської ЗОШ І—ІІІ ст. [29].

Світлана Федорівна належну увагу приділяє обґрунтованому вибору найбільш

оптимальних методів навчання з чітким врахуванням характеру програмового матеріалу, можливостей класу, кожного учня. Її вихованці неодноразово були призерами районних та учасниками обласних олімпіад. Їх знання підтверджуються при вступі до вищих навчальних закладів [1, с. 113—114].

Мета Світлани Федорівни — допомогти кожному вчителю повною мірою реалізувати свої здібності, досягти вершини педагогічної майстерності, віднайти в душі кожного педагога ті чутливі струни, звучання яких зіллється в повну гармонію педагогічного оркестру. Тому вона прагне створити в колективі такий мікроклімат, який сприятиме повному взаєморозумінню вчителів, дружній підтримці. Він має стати тим фундаментом, на якому виростуть міцні, надійні стіни Храму Знань, наукових пошуків, творчого натхнення [29].

Щодня сотні вчителів Ковельщини поспішають до своїх учнів, щоб реалізувати в них задумане. І допомагає їм у цьому досвід колег, заслужених вчителів України.

-
1. Анотований каталог досвіду роботи переможців обласного, Всеукраїнського конкурсу «Учитель року» та перспективного передового досвіду освітян Волині. — Луцьк: ВІППО, 2003. — С. 112—113. (Бай)
  2. Гуменюк М. У. Галина Михайлівна Зейко — директор Люблинецької ЗОШ Ковельського району, вчитель-методист / М. У. Гуменюк // Педагогічний пошук. — 2001. — № 4 (32). — С. 5
  3. ДАВО, Ф. Р-59, оп. 11, спр. 506, арк. 28, 34.
  4. Депутатами Ковельської районної Ради народних депутатів обрано // Прапор Леніна. — 1982. — 23 червня. — С. 3.
  5. Дроботова Н. П. Валентина Михайлівна Мартинюк — вчителька Голобської загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів Ковельського району, вчитель-методист / Н. П. Дроботова // Педагогічний пошук. — 1997. — № 1 (13). — С. 9.
  6. Життя — зоря ясна // Прапор Леніна. — 1976. — 17 січня. — С. 1.
  7. Забужко С. Покликання / С. Забужко // Радянська Волинь. — 1964. — 24 березня. — С. 4.
  8. Карпук М. Звуки шкільного балу... / М. Карпук // Прапор Леніна. — 1982. — 2 липня. — С. 4.
  9. Колодюк Т. Переконливим словом / Т. Колодюк // Прапор Леніна. — 1982. — 20 жовтня. — С. 2.
  10. Копанчук В. На шкільній кролефермі: репортаж / В. Копанчук // Прапор Леніна. — 1982. — 14 травня. — С. 3.
  11. Лянгас Л. За покликом мрії / Л. Лянгас // Радянська Волинь. — 1976. — 10 лютого. — С. 2.
  12. Лянгас Л. Узори її життя / Л. Лянгас // Радянська освіта. — 1976. — 14 січня. — С. 1.
  13. Пасюк І. М., Марчук В. П. Голоби: Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2007. — С. 73.
  14. Пономаренко С. П., Гуменюк М. У. Світлана Петрівна Тарасюк — директор Любитівської загальноосвітньої школи Ковельського району, вчитель англійської мови / С. П. Пономаренко, М. У. Гуменюк // Педагогічний пошук. — 1999. — № 2 (22). — С. 3.
  15. Про присвоєння почесних звань України працівникам освіти: Указ Президента України // Освіта. — 1996. — 9 жовтня. — С. 1.
  16. Список вчителів України, які в 1994 році здобули грант соросівського учителя // Освіта. — 1994. — 28 грудня. — С. 8—9.
  17. Стеблевець О. Л. Валентина Михайлівна Артинюк — вчителька Голобської загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів Ковельського району, вчитель-методист / О. Л. Стеблевець // Педагогічний пошук. — 1997. — № 1 (13). — С. 9.
  18. Тирак О. П., Вегера Л. П. Любов Олександрівна Бай — вчитель-методист української мови і літератури Голобської ЗОШ Ковельського району / О. П. Тирак, Л. П. Вегера // Педагогічний пошук. — 1998. — № 2—3. — С. 4.
  19. Трофимчук В. На знімку Т. Г. Антонюк / В. Трофимчук // Прапор Леніна. — 1966. — 1 жовтня. — С. 1.
  20. Фонди музею «Історії освіти Волині» Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Папка «Антонюк Тамара Гордіївна».
  21. Фонди музею «Історії освіти Волині» Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Папка «Артинюк Валентина Михайлівна».
  22. Фонди музею «Історії освіти Волині» Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Папка «Колодюк Трохим Никифорович».
  23. Фонди музею «Історії освіти Волині» Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Папка «Мальчик Ольга Петрівна».
  24. Фонди музею «Історії освіти Волині» Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Папка «Мельник Іван Дмитрович».
  25. Фонди музею «Історії освіти Волині» Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Папка «Степанюк Світлана Федорівна».
  26. Фонди музею «Історії освіти Волині» Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Папка «Тарасюк Світлана Петрівна».

100-ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ ШКОЛИ СЕЛА ГРАБОВЕ (Історико-краєзнавчі дослідження)

I. Історія села Грабове. Створення першого осередку освіти

З історичних джерел відомо, що село Грабове, хоч і невелике, але дуже древнє. Перші згадки про нього датуються початком XVI століття. Це село входило у володіння православних князів Сангушків. У праці Н. І. Теодоровича «Волынь в описании городов, местечек и сел...» [4, с. 143] зазначається, що в 1502 р. на підставі поділу земельних володінь між князями Сангушками с. Грабове відходить до маєтку в Несухоїжах до князя Андрія Михайловича Сангушка. У 1540 році разом з іншими селами Грабове дістається у спадок синові Андрія — Федору Андрійовичу Сангушкові. У 1577 р. — переходить у спадок Романові Сангушку. Однак у праці польського вченого Олександра Цинкаловського. «Краєзнавчий словник Волині і Волинського Полісся» перша згадка про Грабове датується ще на 42 роки раніше — 1460 роком. Там зазначено, що «с. Грабів, Ковельський повіт, волость Несухоїжі, 29 км від Ковеля, недалеко від р. Турія. Князь Сангушко Федькович в 1460 р. записує жінці своїй княгині Анні між іншим і с. Грабів». [5, с. 312] Далі у цій праці він подає такі цікаві дослідження: «На північ від села на відстані 1/2 км до 1939 р. було кругле перстеневе городище, що складалося із трьох концентричних валів, утворених у VII—VIII столітті нашої ери. На городищі знайдено залізного двосічного меча й інші залізні предмети, а також багато кераміки. До великої земельної власності належало там 563 десятини землі.» Отже, ці дані свідчать про те, що в часи хрещення Русі (988р.) це городище, очевидно, вже існувало. До речі, старожили села Грабове пам'ятають частину села, яку називали колись Городищем. Далі в праці О. Цинкаловського зазначено, що в кінці 19 століття у селі Грабів було 107 домів і 660 жителів, а «на початку XX століття було там 66 дворів і 1252 жителі. Селянської землі було 522 десятини». [5, с. 312]

Отож, дітей було багато. Ні храму, ні школи в селі не існувало. Діти, хто міг, навчалися у селі Сераховичі в однокласному народному училищі, яке в 1876 році було реорганізоване з церковно-приходської школи, що існувала в селі. Історія зберегла імена грабівчан: Талашка Микити, Трохимчука Івана, Ісюка Івана Титовича, Хлуда Євдокима, Арсеніка Івана. Вони закінчили це народне училище і могли задовольнити писемні потреби села у той час.

Йшло нове, XX століття. Люди, як завжди, покладали надії на краще життя, прагнули дати дітям освіту. Тим більше, що вчитель у Грабові був. Це корінний грабівчанин Григорій Перетятко (у народі називали Гресько). Він працював у школах сусідніх сіл. Походив Григорій з бідної сім'ї, батько його служив у панських покоях, мати була православною полячкою. Закінчив Григорій Перетятко Секунську второкласну церковно-приходську школу (її ще називали учительською).

Бажання навчати дітей у рідному селі спонукало сільських активістів організувати приватну школу. Було найнято старшинову хату (свідчення старожилів села Грабів), потім домовились з учителем Григорієм Перетятком, встановили йому плату (мірку жита) — і діти пішли до школи. Бажаючих навчатись було багато, дуже багато. Вік учнів — 9—15 років. Вчитель старанно навчав дітей. Але проіснувала така школа лише рік. Правда, приміщення цієї першої школи ще довгий час буде використовуватись, оскільки новозбудована пізніше школа не могла вмістити всіх бажаючих вчитись. На другу зиму вчителя перевели (можливо, пішов сам) на роботу в казенну школу. Очевидно, там він отримував гроші.

II. Осінь 1912р. — відкриття Грабівської народної однокласної школи

Задум мати власну школу в Грабові, очевидно, виник у людей давно. Велику роль в організації будівництва відіграв вїйт Кобилянський. Поляк за походженням (він жив на Горках — це межа між Грабовим і Сераховичами), об'єднав навколо себе людей: Бондарчука Івана (Сераховичі), Кондратюка Антона (Грабове) — вони були радниками у гміні, Балюка Сергія Гнатовича — старосту села. Відали казною, збирали кошти, вели їх облік: Хлуд Євсей, Сагаль Харитон, Балюк Яків (грабівчани, останній — представ-

ник від гміни). Школу зводили всім селом: купляли і вивозили ліс з-під Ратного. Будівничими були теж грабівчани. Зводили школу з великим ентузіазмом.

Восени 1912 року було закінчено будівництво і відкрито Грабівську однокласну народну школу. Ця дата названа старожилами села Грабове, оскільки архівних свідчень про це немає. Адже «школьний округ на території Волинського воєводства с центром в г. Луцке создан по распоряжению Министерства вероисповедания и всеобщего обучения от 3 мая 1922 года». За спогадами літніх людей, першого року було набрано 3 групи учнів. Учителем у цій школі був рідний брат вїгта Кобылянського — Лонгин Кобылянський. Працював він у школі приблизно один рік.

Зі спогадів Ревонюка Трохима Наумовича (1900—1994), жителя села Грабове, активіста, великого патріота, до 1914 р. працювали в селі учителі з Холмщини (українці): Андрій Суховський, Радет (ініціали невідомі). Перед самою війною працювала вчителька польської національності (прізвище невідоме). Ідеологія навчання була спрямована на Росію, за царя-батюшку. Добру пам'ять залишив про себе Андрій Суховський. Він гарно вчив, ґрунтовно готував дітей до іспитів. Часто із шуфляди стола виймав, як виявлялось пізніше, «Кобзаря» Тараса Шевченка. Діти чули вірші рідною мовою, були такі, що швидко запам'ятовували, почали декламувати ці рядки дома. Так прийшов у село «Кобзар».

III. Школа в період Першої світової війни

1914 рік — початок Першої світової війни. В село прийшли австрійські війська. Політичні прихильники старого режиму поховались в лісі. Почались сутички, доноси, недовіра. Війна є війна. Однак австрійський режим залишив по собі помітний слід: австріяки морально добре обходились з людьми. Австрійське військо складалось в основному з галичан, хоч були й інші національності — чехи, мадяри. У затуркане, темне село, що вважало себе хохляцьким, боролось за «веру, царя и отечество», австріяки, за спогадами, принесли Україну. Очевидно, це були українські січові стрільці.

«Січові стрільці були тими вчителями, які навчили всіх своїх земляків, що не має значення, де хто з українців народився, де є і що діє: має значення ким і чим він себе почуває. Січове стрілецьтво на своїх прапорах несло вічно актуальне українське гасло: єдність національного духу, єдність всеукраїнської думки» [1].

Як тільки галиччани довідались, що працює у грабівській школі вчителька польської національності, зразу ж заборонили їй викладати, бо дітей-українців повинна навчати вчителька-українка. Згодом скликали всіх людей до школи і запитали, чи знають, хто вони. Згадують, що люди знизували плечима, відповідали хто як: «Я — руський, я — православний, ми — хохли, Степани, Івани». У відповідь почули: «Ви — українці! Пам'ятайте це!»

У цей час навчання в школі припинилось. Приміщення школи використовувалось для управи. Весь шкільний реманент люди розібрали по домівках.

Наближався 1917 рік — рік жовтневого перевороту. Приблизно у цьому році було відновлено навчання у Грабівській народній школі. Тепер у двобій вступили дві сили — національна (українська) і більшовицька. Не обминули ці політичні події і маленького поліського села. Першим учителем і директором школи уже нової революційної доби був грабівчанин Кондратюк Григорій Мілентійович. У сім'ї його батька Кондратюка Мілентія було 4 синів — Степан, Федір, Григорій і Василь. Старші сини, одружившись, господарювали на власній землі, а двоє менших — Григорій і Василь — закінчили Секунську вчительську школу. Обоє працювали у Грабівській школі: Григорій, як уже зазначалось, — учителем, Василь — сторожем. Будучи національно-свідомими українцями, вони повірили у більшовицький режим. Григорій піде в російську армію, згодом опиниться у Полтаві. В листах до батька буде писати про те, як новий режим придушує все українське — мову, культуру, звичаї, не дає їм розвитку, хоч обіцяв інше. У Полтаві Григорій здобуде освіту, буде працювати викладачем у медичній школі. До 50-их років приїжджатиме в село Грабів з дружиною Параскою. Згадує його племінниця Арсенік Олександра Василівна (1931 р. н.), що дуже любив бувати в урочищі Кошещица, завжди ночував на сіні, любувався краєвидами рідної землі. Помер у Полтаві, там і похоронений.

За часів польського режиму буде намагатись піти за Григорієм і брат Василь. Однак вишита сорочка, в яку був одягнений, видала його — не пройшов польський кордон. Василя арештують, у в'язниці він оголосить голодування, тому через 3 дні його звільнять. Повернеться назад до села, одружиться і буде господарювати. Похоронений на місцевому кладовищі.

IV. 20—30 роки XX ст. Освітня і культурно-просвітницька робота в селі за часів панської Польщі

Волинь знаходилась у складі польської держави. Польща була державою багатонаціональною, так складалось впродовж багатьох віків. Зокрема, на Волині, згідно з даними перепису 1921 року, проживало 1 437 000 мешканців. Була певна кількість росіян та представників інших національностей. Загалом, на 1000 мешканців українці становили приблизно 680 чоловік, решта — представники інших народів. У Грабові налічувалось 120 дворів, 773 жителі. У селі знаходився земельний маєток шляхтича Євстахія Нечуй-Вербицького, котрий, до речі, мав у своїй родині українське коріння. Сам пан, за переказами, школою переймався мало.

Викладання у Грабівській школі велось мовою польською, однак 1 раз на тиждень дозволявся захід рідною українською мовою. Слід зазначити, що такої сильної політики, як русифікація на Східній Україні, Польща все-таки не вела. Національний гніт дещо був послаблений: дозволялись двомовні оголошення, українські вистави, пісні, святкували дні Шевченка. Але на всі заходи потрібно було брати згоду у старости села, той у свою чергу ставив до відома польського жандарма, який обов'язково мав бути присутнім на заході. На затвердження матеріал подавали двома мовами — польською і українською. Під час свята часто жандарма заманювали в інші місця — і тоді на всю силу звучало дзвінкоголосе рідне слово.

У Грабові за часів Польщі був надзвичайно піднесений український національний дух. Сагаль Гнат Павлович, Ревонюк Трохим Наумович, Арсенік Іван Сильвестрович були членами ковельської «Просвіти» (закінчили просвітянські курси). Завдяки їм діяла пересувна бібліотека (літературу возили з «Просвіти»), організувалось колективне читання і обговорення книжок і газет; ставились вистави українською мовою, колядки, вертепи, діяв самодіяльний аматорський гурток, відзначались Шевченківські дні, був масовий і, кажуть, дуже сильний церковний і співочий хор.

Організатором цієї роботи був корінний грабівчанин Сагаль Гнат Павлович (1887—1943), — людина добре обізнана з нотною грамотою. Кажуть, його запрошували керувати церковними хорами і в Мильці, і на Дубову. Він був активним просвітнянином, особисто знав відомих організаторів ковельської «Просвіти» — Підгірського і Луцкевича, піддавався разом з ними арештам за українську пропаганду.

Польща спочатку до цього ставилась спокійно. Проте згодом почали підніматись польські організації, які вели свою пропаганду. Активістів українського національного духу почали переслідувати, саджати у тюрми, в селі почали робити звірства, посилювався польський гніт.

4 липня 1937 р. Молодь біля місцевої школи, на подвір'ї якої уже ростуть маленькі липи.

Співочий хор Грабова у селі Верба Володимир-Волинського повіту 1938 р. У нижньому ряду в білій сорочці Сагаль Гнат Павлович

За переказами, директором школи у Грабові за часів Польщі був Сопронюк (ініціали невідомі), учителював Кривицький (ініціали не збереглись), був учителем і грабівчанин Арсенік Іван Сильвестрович. Потім місцева влада не допустить його до роботи у школі — не складе іспиту у гміні через політичні переконання. У 1937 р. він загине у Несухойжах з невідомих обставин.

Згідно з архівними даними, «школа с. Грабов гміни Несухойже, пошта «Несухойже», станція колійова Несухойже знаходились за 6 км від села. Школа мала 1 приміщення — 4 кімнати. Грунту — 1,1 га. Навчання проводилось польською і руською. Навчалось 66 дітей, годин лекцій — 64. Навчав дітей 1 учитель» [2].

В архівних документах зберігаються цікаві матеріали, датовані 26 березня 1925 року [2].

«До пана шкільного інспектора в Ковлі.

Підписаний мешканець села Грабова гміни Несухойжської повіту Ковельського Євдоким Хлуд і товариші, родичі, зглядно правні заступити дітей в шкільному віці належащих до однієї шкільної округи вносять 57 декларацій за 66 дітей з домаганням української мови навчання в школі.

Про рішення справи через Пана куратора просимо згідно з постановою §12 виконаного розпорядку повідомити інтересованих родичів до рук підписаного.

26 березня 1925р.

Євдоким Хлуд.» (Наведено мовою оригіналу).

Зберігаються усі 57 декларацій, в яких батьки домагаються навчання дітей українською мовою. Ось зразок однієї з декларацій.

«Деларация

Я, нижче підписаний Теодор Шульгачик, горожанин Річи посполитої Польської, української народності, мешканець села Грабова гміни Несухойжської повіту Ковельського як батько дитини в шкільному віці, а саме: Уліті — 11 р. на основі закону з дня 31 липня 1924 р., що містить деякі постанови про організацію шкільництва, висловлюю бажання, щоб до існуючої загальної школи в с. Грабові була введена українська мова навчання.

8.03.1925р.

Теодор Шульгачик, а за його неграмотного по його власній просьбі розписався Іван Арсенік»
(Наведено мовою оригіналу).

Ревонюк Трохим Наумович, за його ж свідченням, власноручно возив до пана інспектора у Ковелі звернення Хлуда Євдокима і усі 57 декларацій. Через два тижні, стверджував Ревонюк Т. Н., у село прислали вчителів: Сайковича Григорія Гнатовича (українця) і Анну Субчиківну (польку). Але з умовою, щоб підписали нові декларації про навчання тільки державною польською мовою. Однак ніхто в селі цього не підтримав. Почали насильно примушувати. У Грабові не пригадують, щоб хтось з батьків виявив бажання підтримати пропозицію пана інспектора. Проте в обласному архіві разом з 57 деклараціями зберігаються ще 32 (дещо іншого зразка), оформлені польською мовою. У них вказані прізвища батьків, імена дітей, що будуть навчатись польською мовою, однак не зазначено вік дитини та відсутній підпис батька.

За переказами, школа у Грабові була утранвістична (двомовна), цілком польська, але один урок в тиждень був український. Як зазначено вище, у школі працювало двоє учителів. Сайкович Григорій Гнатович навчав дітей старшого віку (польською мовою). Українець за походженням, родом із Здолбунова, син священика, учитель, художник, скульптор, поет. Його сім'я (дружина і донька) проживали у Ковелі, він — у Грабові. Мав унікальний таланти. Ще й нині височіє перед школою скульптура-пам'ятник, споруджений Сайковичем Г. Г.

Ревонюк Йосип Трохимович (1925 р. н.) згадує, що вчитель часто водив учнів на екскурсії в урочище Лисуха, наказував їм завжди брати з собою торбинки. Там діти збирали каміння і приносили його до школи. Згодом учитель спорудить перед школою пам'ятник освіті, спрямований на Захід. «Через освіту до добробуту», — так зазначено на ньому. Кажуть, що до 1939 р. цей вислів було написано двома мовами — польською і українською, але більшовики польський напис збили.

Колісніченко Т. О. третій зліва у ряду учителів,
Сторожук С. В. — п'ятий

реказами, він піде на Захід, бо не визнає більшовицького режиму.

V. Школа в період війни 1941—45 років та в повоєнний час

Вересень 1939 р. — прихід радянської влади на Україну. У ніч на 21 вересня цього року у Грабові сталася трагедія — знищені нащадки пана Нечуя-Вербицького (14 осіб). Як наслідок — польськими офіцерами вбито 5 невинних грабівчан і майже повністю спалено село. Вціліло кілька хат і школа.

За спогадами людей, перед війною у селі було понад 140 дітей шкільного віку, навчання під час війни тривало. Кондратюк Антон Сергійович був першим учителем у школі в час радянської доби — навчав дітей перед війною, в роки війни аж до репресії (1947 р.). Корінний грабівчанин, за часів польського режиму був радником у гміні с. Нечухойжі. Проживав учитель із сім'єю на хуторі, в урочищі Воротень, щодня долав немалу відстань до роботи. Грабівчани ще й досі згадують його з великою повагою. Разом з дружиною Мотроною Дмитрівною (грабівчанкою) виховували чотирьох дітей: сина Никонора, дочок Клавдію, Ольгу, Тетяну. Виховували дітей у великій любові до рідної землі, до України. То й не дивно, що син стане членом УПА, через що сім'ю репресують.

У повоєнний час школу очолить Польчук Катерина Василівна, учителем молодших класів працюватиме Мартинюк Степаніда Антонівна. (Обоє вихідці зі Східної України). У 1946 році директором школи буде Сторожук Степан Васильович. Класи були великі, школа не могла вмістити всіх дітей, тому використовувалось приміщення старшинової хати. У 1946 р. приїде вчителювати у Грабове Шевчук Сенкліта Євдокимівна, донька Хлуда Євдокима. За часів Польщі (1930 — 1935 рр.) навчатиметься у «Правительській учительській семінарії г. Кременця». Розпочне трудову діяльність у Ковельській школі № 7. Її чоловік — випускник Острозької семінарії (1936 р.) — буде директором Купичівської школи Турійського району. У важкі повоєнні роки Шевчук С. Є. з трьома дітьми повертається до рідного села і буде працювати в школі до 1969 року. Сенкліта Євдокимівна виховала не одне покоління грабівчан, вчительську дорогу виберуть багато її учнів (у тому числі і автор цих рядків). Воістину народна вчителька.

У 1947 р. директором школи буде призначений Анікін Іван Михайлович. Заступником директора у цей час працюватиме Колісніченко Трохим Олексійович (у народі називали «завпедом»).

Виходець з Київщини, Колісніченко Т. О. «зачудував» Грабів своїм ставленням до дітей і роботи. Він дуже переймався долею своїх учнів, багатьох посилав на навчання, давав власні кошти. Його учні в майбутньому стануть

Сайкович Г. Г. склав гімн школи.

*Дальше в світ шукать науки,
Годі мліть, зложивши руки.
Всі догори нам під ноги,
В світ дороги, в світ дороги.
Де лютує сніг на кризі,
Де земля в зеленій ризи,
Де безхмарно сонце сяє,
Де щоденно дощ та хмари.
На моря, на гори стану
І ясні зірки дістану...*

Записано з уст Хлуд
Олени Хомівни (1914 — 2005 рр.)

У місцевому храмі великомучениці Параскеви знаходиться ікона Богородиці, написана Сайковичем Г. Г. З приходом радянської влади слід Сайковича Г. Г. губиться. За пе-

У другому ряду п'ятий (зліва) Анікін І. М.,
четвертий Колісніченко Т. О., друга Шевчук С. Ю.

25 червня 1953 року. У центрі — Тишкевич П. М., перша справа — Шевчук С. Є.

геологами, інженерами, учителями, лікарями, не тільки студентами, але й викладачами вузів. Через багато років потому лікар-хірург Оніщук Микола Сергійович розшукає «завпеда», довго підтримуватиме з ним зв'язки. Згадував, що Колісніченко Т. О. пам'ятав багатьох своїх учнів із Грабова поіменно, розпитував, цікавився долею.

У 50-их роках директором школи буде працювати Тишкевич Петро Максимович, виходець із села Любитів Ковельського району. Він залишить про себе добру пам'ять як організатор і педагог. Петро Максимович висадив біля школи гарний сад, яблуками і грушами з якого смакують грабівчани ще й нині.

У кінці 50-х років Грабівську семирічку очолюватиме Поліщук Петро Олексійович. 1961 рік — директором школи призначено Кузьмича Федора Юхимовича. Він працюватиме в школі по 1964 рік. З 1964 по 1967 рік очолюватиме педагогічний колектив Грабівської восьмирічної школи випускник Харківського університету, колишній учень цієї школи Талашко Олексій Іванович. Саме в цей час створюється проект і починаються підготовчі роботи до будівництва нового приміщення школи.

У вересні 1967 року на посаду директора школи призначено досвідченого педагога, дбайливого господаря Крису Семена Микитовича. Він зразу ж посилено буде працювати над будівництвом нової школи, а будувати було для кого. У школі навчалось 140 дітей, навчання проходило у дві зміни. Були дбайливо облаштовані спортивний та географічний майданчики, гарно розбиті клумби, де завжди цвіло багато квітів. Висаджені вздовж алей липи ще й досі не залишають байдужими перехожих. У викопаному великому ставку розводили рибу. Учитель біології Криси Анастасія Оверківна вміло розбивала навчально-дослідні ділянки, де учні відпрацьовували практику. Уроки трудового навчання проходили у майстерні, де стояли стругальний, токарний і свердлильний станки, придбані в Ленінграді. Школа мала власне господарство: поле, кінь, вантажний автомобіль. Щороку садили картоплю, сіяли пшеницю. Урожай використовували у шкільній їдальні та продавали населенню. За вилучені кошти купляли речі для дітей з бідних сімей. Діяли учнівський і учительський хори, працювали гуртки, гарно поставлена була позакласна робота. Учні брали участь у районних і обласних предметних олімпіадах. Школа мала авторитет у районі.

У лютому 1973 року учні перейшли на навчання до новозбудованого приміщення школи. У старому розмістились кухня, їдальня та квартири для вчителів.

На шкільному подвір'ї у Грабовому височіють дві школи — нова, що відзначила у 2013 році 40-річний ювілей, і стара — свідок двох Світових воєн, післявоєнних лихоліть, свідок зародження і розвитку освіти у селі. 11 листопада 2012 року громада села Грабова, колишні учні, гості відзначили 100-літній ювілей цієї школи.

На території школи-ювілярки

1. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність. — Каліш: 1992.
2. Державний архів Волинської області. Ф. № 372.
3. Державний архів Волинської області. Ф. № 454.
4. Теодорович Н. И. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. — Т. V. Ковельский уезд. — Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1903.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 р. — Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1984. — Т. I. — 600 с.

МУЗЕЇ ПРИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ТА МІСТА КОВЕЛЯ

Важливими осередками освіти і виховання учнівської та студентської молоді, формування у неї національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу є музеї при навчальних закладах. Саме вони забезпечують духовну єдність поколінь і призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток історії, природи, матеріальної і духовної культури.

Специфіка музеїв при навчальних закладах виявляється в тому, що в їхній діяльності науково-дослідні та освітні функції тісно поєднуються.

Добре продумана та чітко організована робота музею збагачує педагогічний процес у навчальному закладі. При мудрому використанні музейні матеріали є важливим джерелом додаткової інформації до вивчення програмного матеріалу учнями та студентами. Таким чином музеї навчальних закладів служать своїм творцям.

Музеї при навчальних закладах у своїй діяльності керуються Законом України «Про музеї та музейну справу», постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 р. № 1147 «Про затвердження Положення про Музейний фонд України», нормативно-правовими документами Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури і туризму України з питань діяльності музеїв.

В Ковельському районі та місті Ковелі нагромаджено позитивний педагогічний досвід роботи музеїв при навчальних закладах, позитивною є динаміка розширення їх мережі: у Ковельському районі у 2004 р. на обліку перебувало 6 музеїв, у 2013 — 10, у місті Ковелі відповідно у 2004 р. — 7 музеїв, у 2013 — 14.

Станом на 1 листопада 2013 року у Ковельському районі зареєстровано 10 музеїв при загальноосвітніх навчальних закладах, у місті Ковелі — 10 музеїв при загальноосвітніх навчальних закладах, 1 — при дошкільному навчальному закладі, 3 — при професійно-технічному навчальному закладі (у Ковельському професійному ліцеї).

Музеї за профілями у Ковельському районі:

1) історичні — 6, з них:широкого історичного профілю — 4 (*при загальноосвітніх школах I—III ступенів с.Уховецьк, с. Поворськ, смт Голоби, загальноосвітній школі I—II ступенів с.Білашів*); військово-історичні — 1 (*музей бойової слави при загальноосвітній школі I—III ступенів с. Любитів*), історії населеного пункту (*музей історії села Дубове при загальноосвітній школі I—III ступенів с. Дубове*);

2) етнографічні — 2 (*при загальноосвітніх школах I—III ступенів с. Любитів, I—II ступенів с. Озерне*);

3) літературні — 1 (*кімната-музей Лесі Українки при загальноосвітній школі I—III ступенів с. Любитів*);

4) природничі — 1 (*екологічний музей при загальноосвітній школі I—III ступенів с. Любитів*).

Музеї за профілями у місті Ковелі:

1) історичні — 9, з них: історії навчального закладу — 6 (*музей історії Ковельської міської гімназії, музеї історії школи при Ковельських спеціалізованій школі I—III ступенів № 3 імені Лесі Українки, загальноосвітніх школах I—III ступенів № 7, № 10, навчально-виховному комплексі № 11, музей історії Ковельського професійного ліцею*), військово-історичні — 3 (*музей бойової слави при загальноосвітніх школах I—III ступенів № 1, № 8, Ковельському професійному ліцеї*);

2) етнографічні — 3 (*музей народознавства «Народна криниця» при дошкільному навчально-виховному комплексі № 9, музей ужитково-побутового мистецтва Ко-*

вельщини при загальноосвітній школі I—III ступенів № 5, етнографічний музей при Ковельському професійному ліцеї);

3) літературні — 1 (музей Лесі Українки при загальноосвітній школі I—III ступенів № 3 імені Лесі Українки);

4) краєзнавчий — 1 (при загальноосвітній школі I—III ступенів № 8).

Таким чином у профільній класифікації переважають музеї історичного та етнографічного профілів.

Як показує практика, найбільш дієвими є ті музеї, робота яких насичена пошуком і романтикою, творчою ініціативою і самостійністю учнів, а музей очолює ентузіаст — педагог, який своє захоплення передає вихованцям.

За значні успіхи у підвищенні ефективності навчально-виховного процесу, у формуванні та збереженні Музейного фонду України, пропаганді пам'яток історії, культури, природи рідного краю високого звання «Зразковий музей» удостоєні 3 музеї Ковельщини :

- Зразковий історичний музей при загальноосвітній школі I—III ступенів с. Уховецьк (керівник Самсонік І. Г.);

- Зразковий музей історії Ковельської міської гімназії (керівник Царенко Р. М);

- Зразковий історичний музей при загальноосвітній школі I—III ступенів с. Поворськ (керівники Дерев'янчук О. М., Чернець Н. В.).

Названі музеї плідно здійснюють пошукову і збиральницьку роботу, проводять масові заходи на базі діючих експозицій, мають високий виховний потенціал, пропагують форми своєї роботи не лише серед молоді та педагогів навчального закладу, а також серед жителів населеного пункту, області.

ШКІЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ — ЦЕНТР КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

Історичний музей ЗОШ I—III ст. с. Поворськ відкрито 29 травня 1998 р. — у день 500-річчя першої письмової згадки про село (Свідоцтво про відомчу реєстрацію музею при закладі освіти системи Міністерства освіти і науки України № 632, видане Управлінням освіти і науки Волинської обласної державної адміністрації 26.11.2004р.).

Його експозиція розміщується у трьох залах; два з них розповідають про більш як півтисячну історію с. Поворськ, один — про побут і етнографію волинян у XVIII—XX ст. Експозиційна площа становить 84 м².

Згідно з тематико-експозиційним планом, музей має естетично оформлену, технічно оснащену експозицію, яка постійно оновлюється та доповнюється. Складається з 5 відділів — «З глибин віків», «У вирі бур і потрясінь», «Ішла війна народна...», «Село моє — гордість моя», «Світлиця» — відділ побуту та етнографії.

У музеї наявні 1650 оригінальних експонатів, зібраних пошуковими загонами школярів, педагогами, батьками, переданих у музей окремими особами.

Серед оригінальних експонатів —

8 кам'яних знарядь праці;

28 пам'яток природи;

152 предмети побуту і знарядь праці XVIII—XXст.;

55 предметів посуду;

36 зразків одягу;

76 предметів представляють зброю, обмундирування, інше, пов'язане з воєнними діями;

9 зразків військових нагород;

78 оригінальних фронтових листів;

35 зразків документів різного часу;

38 картин місцевих умільців;

27 виробів декоративно-прикладного мистецтва;

125 рушників, скатертин, серветок;

16 ряден, тканих доріжок;

200 фотографій;

294 шкільних грамот і дипломів;

300 монет і банківських грошових білетів;

49 предметів шкільної атрибутики та інші.

Ведуться інвентарні книги обліку предметів основного та допоміжного фондів, записи повні та якісні, експонати шифровані.

Дотримуються умови збереження оригінальних матеріалів у експозиції та фондах музею. З метою запобігання забрудненості, вологості, вицвітання, механічних пошкоджень експонати зберігаються у вітринах під склом, у шафах, скрині, коробках відповідних розмірів. Фотографії і фотоплівки знаходяться у файлах і конвертах, спеціальних коробках. Листівки, документи, малюнки та інші види матеріалів — у папках, альбомах. Музейне приміщення провітрюється, у ньому дотримується відповідний температурний режим.

Фонди музею систематично поповнюються у результаті проведення різних видів туристсько-краєзнавчої роботи — зустрічей, походів, експедицій.

Зібрані матеріали поповнюють експозицію музею, а також є матеріалом для проведення стаціонарних та пересувних тематичних виставок. В даний час у музеї діють стаціонарні виставки:

«Грошові знаки держав світу»;

«Українська вишивана сорочка»;

«Ти багате талантами, моє рідне село»;

«Ви перемогли — ми пам'ятаємо» (про участь поворчан у Великій Вітчизняній війні).

Є пересувні виставки «Школа, колиско моя», «Рідне село: вчора і сьогодні. Погляд крізь роки», «Гарні господарі — гарна оселя».

Роботу музею спрямовує рада, у складі якої 6 секторів: організаційної, пошукової, на-

уково-дослідницької, фондової, експозиційної роботи, фольклору та етнографії. При раді працюють група екскурсодів, творча група «Літописець», пошукова група «Пам'ять».

У музеї проводяться екскурсії для учнів, гостей школи і села, батьків, учасників семінарів тощо. Екскурсодови намагаються зацікавити слухачів розповіддю про історію села і його людей, звернути увагу на цінні оригінальні експонати.

Розрізняють тематичні і оглядові екскурсії. Оглядові використовуються при загальному ознайомленні з музеєм; тематична — з музейним матеріалом на певну тему і використовується зокрема на уроках під час вивчення певної навчальної теми.

Ефективним є проведення уроків, занять гуртків, тематичних заходів, лекцій у музеї. Також часто використовується форма роботи «музей за партою» — робота з музейними експонатами в класі.

Краєзнавчі музейні матеріали використовуються при складанні сценаріїв тематичних свят, годин спілкування, вікторин, фестивалів, інтелектуальних шоу та ін., наприклад, тематичний вечір «Я пишу вам із фронту листа» (за фронтовими листами односельчан), тематична година «Ніл Хасевич — художник і борець», літературна свічка «Недоспівана пісня Богдана Голюка» тощо.

Про історичний музей та про діяльність поворських краєзнавців розповідали газети «Вісті Ковельщини», «Віче», «Демократичний союз», «Діалог», «Досвітня зоря», часто краєзнавчі повідомлення з'являються у стінгазеті «Шкільний вісник».

Здобути глибокі знання з історії своєї батьківщини, піклуватися про неї, цінувати надбання наших предків допомагає залучення школярів до пошуково-дослідницької наукової роботи. Щороку кожен клас отримує від ради музею чи обирає сам пошукове завдання, над яким працює рік. А у травні на фестивалі краєзнавчої роботи звітує про виконану роботу. У даний час активно досліджуються теми «Місцеві топоніми та їх походження», «Діяльність Поворської зооветшколи — першої на Волині школи з підготовки кадрів для тваринництва (1946—1956 рр.)», «Дерева-старожили».

Окремі учні працюють над краєзнавчими темами індивідуально, зокрема над складанням родинних дерев та літописів.

Кращі учнівські дослідження беруть участь у конкурсах творчих робіт. Переможцями та лауреатами обласних конкурсів стали такі наукові роботи:

2001 — «З семи криниць водиця» (про місцеві джерела) — гурток «Краєзнавці»;

2003 — «Дивосвіт Ніни Семенчук» (нарис про місцеву майстриню-вишивальницю) — гурток «Краєзнавці»;

2005 — «Блакитна перлина мого краю» (опис Поворського озера) — гурток «Краєзнавці»;

2006 — «Незайманий куточок природи» (опис Чорного озера) — гурток «Краєзнавці»;

2008 — «Збудований служити людям» (історія однієї будівлі) — творча група «Літописець»;

2009 — «Цікава статистика» (про випускників та учителів Поворської середньої школи) — творча група «Літописець»;

2010 — «Участь жителів села Поворськ у партизанському русі волинян» (члени шкільної історичної секції МАН);

2011 — «Організація пошуково-дослідницької роботи у школі» (участь в обласній конференції школярів-активістів музеїв навчальних закладів «З Україною в серці»);

2012 — «Село моє — краплинка України» (опис та історія села) — творча група «Літописець»;

2013 — «Історія церкви села Поворськ».

Пошукова група «Пам'ять» відзначена Подякою Голови Ради РВГ «Науковий центр історичних студій Волині» (2007). У «Книзі Скорботи України надруковано 42 статті поворських краєзнавців (див. С. 399—405).

У 2010 році музей став переможцем Всеукраїнського огляду-конкурсу музеїв історичного профілю навчальних закладів, що висвітлюють події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

У 2011 році Поворському історичному музею присвоєно звання «Зразковий музей» і відзначено Дипломом Міністерства освіти і науки України.

На базі музею проводиться методична робота з краєзнавства. Є куточок методичних матеріалів «Краєзнавча робота: методика, досвід». В останні роки музей відвідали учасники обласних семінарів директорів шкіл та заступників директорів з виховної роботи, районних семінарів учителів англійської мови, української мови і літератури, історії, географії, християнської етики, початкових класів, бібліотекарів.

КОЛЕКЦІЯ ВБРАННЯ З КОВЕЛЬЩИНИ У ВОЛИНСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається значна за чисельністю та різноманітна за складом (компонентами) колекція одягу, яка, хоч і нерівномірно, представляє всі райони Волинської області. Комплектування музейної колекції розпочалося одночасно із створенням у 1929 році Музею Волині. Саме в той час була започаткована і збірка етнографічних предметів із Ковельщини (Ковельського повіту) [16, с. 58—61; 19, с. 242—244]. В останні роки колекція одягу активно вивчається студентами різних навчальних закладів не тільки Луцька, а й Львова (Академія мистецтв), які використовують традиційні форми елементів вбрання та їх декорування у створенні сучасних костюмних комплексів, оздобленні тканин тощо. До колекції вбрання активно звертаються і працівники музею, краєзнавці, якими написано ряд статей [14—15; 17—18]. Окремим виданням вийшла науково-художня реконструкція святкового вбрання Волині, яку підготували Н. Гатальська та Г. Івашків [13]. Особливо варто відзначити каталог традиційних жіночих сорочок Волині і Західного Полісся кінця XIX—XX століть із збірки Волинського краєзнавчого музею, упорядкований Л. Мірошниченко-Гусак і Т. Хомовою [21, с. 32—34]. У каталозі вміщені короткі описи всіх сорочок, що надійшли до музею з Ковельського району, та фото чотирьох із них. Варто відзначити докладний аналіз технік декорування жіночого натільного вбрання Ковельщини. З квітня 2013 року у Волинському краєзнавчому музеї працює виставка «Традиційне вбрання волинян та поліщуків», створена відділом етнографії та народних промислів. Тут представлені різні компоненти чоловічого і жіночого вбрання всіх районів Волинської області.

З метою вивчення традиційного костюму Волині та Західного Полісся, його локальних особливостей, потрібно дослідити та ввести до наукового обігу якомога повніші відомості про музейні колекції, нагромаджені впродовж багатьох років.

Колекція одягу з Ковельщини у фондах Волинського краєзнавчого музею не дуже велика за чисельністю (21 предмет) і складається із чоловічих і жіночих сорочок, спідниць, запаски, хустки, та двох фрагментів наміток. На жаль, у колекції відсутнє нагрудне, чоловіче стегнове, верхнє вбрання.

Основу традиційного костюмного комплексу складала сорочка. Чоловіче вбрання представлене чотирма сорочками, які датуються 30-ми рр. XX століття. Перша сорочка [1, № Д-97] надійшла із с. Білашів, виготовлена Шевчук Марією Омелянівною, у якій її було придбано до музею у 1978 році. Ще дві сорочки [6, № Р2-2275, 2276], автори яких невідомі, надійшли з Ковеля від Шворах Анни Максимівни у 1988 році. Четверта сорочка [6, № Р2-2295] придбана до музею у с. Дроздні від Пущик О. Д. також 1988 року.

Як бачимо з табл. 1, довжина чоловічих сорочок складає 76—81 см, ширина по низу

Таблиця 1. Основні розміри чоловічих сорочок

№ п/п	Інв. №№ колекційний / книга входу	Розміри у сантиметрах							
		довжина	ширина внизу	ширина по плечах	висота коміра	маніжка (висота, ширина)	розміри рукава		
							ширина зверху	довжина з чохлами	ширина внизу / висота чохлів
1	Д-97 КВ-60631	78	64	46	5,5	26x12,5		68	/ 5
2	Д-2275 КВ-59723	76	70	52	5	-		50	13,5
3	Р2-2276 КВ-59724	81	76,5	57	5	28,5x14	25	61	/ 4,5
4	Р2-2295 КВ-60632	80	69	50	4	28,5x17	21	52	13

станка — 64—76,5 см, ширина по плечах — 46—57 см, висота коміра — 4—5,5 см, ширина чохлів — 4,5—5 см, ширина рукавів внизу (пошити без чохлів) — 13—13,5 см.

Всі сорочки пошиті вперекидку із лляного вибіленого полотна, тканого простим переплетенням. Із внутрішнього боку, для зміцнення плечової частини сорочки, нашите друге полотнище тканини. У верхній частині станок сорочки зроблені дві пройми для вшивання рукавів. У першій сорочці пройма зроблена під прямим кутом, а у трьох наступних має плавний перехід зверху до низу (більш овальна). Це є свідченням поступового відходу від традиційного формотворення чоловічих сорочок до більш сучасного моделювання одягу, де прямі лінії поступово витісняються фігурними. Рукави сорочок злегка завужені до низу. Рукави двох сорочок мають манжети, а у двох викичуються підгортанням тканини всередину. Три сорочки мають широкі вишиті маніжки, тому застібаються із зміщенням вліво. Одна сорочка має розріз, покритий вузькими нашивками-планками. Три сорочки застібаються на традиційні для часу їх виготовлення невеликі пластмасові сині гудзички на прорізні петлі. Одна сорочка має більш сучасні білі гудзички і навісні петлі, зроблені із ниток. Три сорочки пошиті вручну, одна (Д-97) — на швейній машинці.

Сорочки декоровані вишивкою у техніці «хрестик» рослинним (стилізованим рослинним) і геометричним орнаментом. При цьому дві сорочки вишиті рослинними узорами, одна — стилізованим (геометризованим) рослинним орнаментом. У сорочці із с. Білашів поєднані рослинний (комір і манжети), стилізований рослинний і геометричний (на маніжці) орнаменти. Простежені певні особливості і в розміщенні узорів. Дві сорочки оздоблені на комірах, маніжці і манжетах, одна — на комірі і маніжці, ще в одній сорочці вишитий тільки комір.

Незважаючи на те, що всі сорочки вишиті двома кольорами, їх кольорова гама відрізняється. Так, сорочка із с. Білашів виконана у червоно-чорному колориті з приблизно однаковим співвідношенням кольорів. Сорочка із Ковеля і Дрозднів має переважачу чорну барву із незначним вкрапленням червоних ниток. Ще одна сорочка із Ковеля декорована переважно чорними стилізованими узорами, обшитими по контуру темно бордовими нитками.

Щодо орнаментальних мотивів, з яких складаються узорі на сорочках, то переважачим є мотив «троянди» з більшими чи меншими листочками, що широко розповсюдився у вишивках наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. «Троянди» присутні на трьох сорочках, але вишиті вони по-різному — одні більш нагадують справжні квіти, інші — більш стилізовані. Наприклад, на манжетах сорочки із с. Білашів «троянди» стилізовані, а на комірі — більш натуральні. На комірі однієї з сорочок, що надійшла з Ковеля (Р2-2295) вишиті стилізовані листочки на досить товстих гілочках, що віддалено нагадують дубові чи кленові. На всіх сорочках наявні незначні геометричні орнаменти, які завершують узорі на маніжці, комірах. І лише маніжка сорочки із с. Білашів вишита дуже стилізованими листочками, поміж якими в центрі розміщені два ромби з хрестом у центрі, довкола якого вишиті невеличкі квадрати.

Другу групу колекції вбрання із Ковельщини складають жіночі сорочки, які датуються кінцем ХІХ — 50-ми рр. ХХ ст. Як бачимо із таблиці 2, найбільше сорочок надійшло із с. Колодяжне — 3, по 2 — із Пісочного і Уховецька, по 1 — із Скулина, Тойкута, Дрозднів, Мельниці. Час формування збірки — 1961—2008 рр. Варто відзначити, що сорочка із с. Тойкут була придбана членами ІІ етапу етнографічної експедиції «По Турії» (серед яких були і працівники відділу етнографії ВКМ) у 2003 р. На жаль, як бачимо, у колонці про автора сорочок найчастіше зазначено «невідомий».

Безперечно, що особливу увагу варто звернути на сорочку, автором якої, як зазначено в науковому паспорті, є Леся Петрівна Косач (Леся Українка), яка вишила її для своєї подруги (у паспорті — няні) Варвари (В. П. Дмитрук) [9, № 196]. Вона надійшла до Волинського краєзнавчого музею у 1976 р. із музею Лесі Українки с. Колодяжне. Однак достеменно стверджувати те, що сорочку вишивала саме Леся Українка, немає підстав. Зокрема, покликаючись на спогади Зої Ківшик — внучки Варвари, записані відомим етнографом та фольклористом Олексієм Ошуркевичем, однозначної відповіді на це питання немає. Із розповіді З. Ківшик бачимо, що сорочку до Колодяженського музею передала саме вона після неодноразових прохань працівників музею: «В музеї Колодяжна вишита сорочка є, що я здала... после войны як зачали ходити до нас, як зачали просити... Боже, да то ж памнеть! Шкода було оддавати, бо я, знаєте, хранила б її, хай мої внуки і правнуки бачили б. Але ж рішили дати. Хай буде памнеть!» [20, с. 21]. Сто-

Таблиця 2. Географія, датування, автор і надходження жіночих сорочок до музею

№ пп	Інв. №№ колекційний / книга входу	Село	Датування	Автор	Хто передав до музею	Коли надійшла
1	Д-1146 КВ-60937	Колодяжне	поч. ХХ ст.	невідомий	Подлевська Л. П.	1989 р.
2	Д-1147 КВ-60938	Колодяжне	поч. ХХ ст.	невідомий	Подлевська Л. П.	1989 р.
3	Д-1230 КВ-63557	Скулин	1930-і рр.	невідомий	Бойчук Марія Петрівна	1990 р.
4	Д-1692 КВ-81402	Тойкут	1930-і рр.	Корінь Ольга Олександрівна, 1922 р. н	Карасюк Євдокія Олександрівна	2003 р. експедиція «По Турії»
5	Д-1954 КВ-89646	Пісочне	поч. ХХ ст.	невідомий	—	1983 р.
6	Р2-196	Колодяжне	поч. ХХ ст.	Косач Леся Петрівна ?	Колодяжненський музей	1976 р.
7	Р2-287 КВ-16510	Уховецьк	поч. ХХ ст.	невідомий	Ковалець Л. І.	1961 р.
8	Р2-359	Уховецьк	40—50-і рр. ХХ ст.	Васюта Параска Варфоломійвна	Васюта П. В.	1974 р.
9	Р2-1537 КВ-35030	Пісочне	1930-і рр.	Неделюк Оксана Андріївна (1905-1989рр.)	Неделюк В. А.	2008 р.
10	Р2-1827 КВ-43057	Мельниця	поч. ХХ ст.	невідомий	Киричек Д. Д.	1984 р.
11	Р2-2294 КВ-60631	Дроздні	поч. ХХ ст.	невідомий	Пущик О. Д.	1988 р.

совно авторства сорочки, то зі спогадів З. Ківшик ми можемо ствердно відповісти лише на питання, що ця сорочка була подарована Варварі Дмитрук: «Ще як дівчиною баба Варка була, то Леся подарувала їй... То ж Леся дала бабі... Леся каже: «То я тобі, Варко, подарую сорочку. Будеш мати памнетку». То вона вже подарила її» [20, с. 21]. Отож, Леся Українка подарувала сорочку. А чи вишивала вона її? Це питання, все-таки, залишається без відповіді, так як інших документальних джерел, які б пролили світло на проблему, поки що немає. Тому питання про те, хто вишивав сорочку, сьогодні, все-таки, залишається відкритим.

Жіночі сорочки з фондів ВКМ є святковими, тому вони виготовлені із тонкого, різного ступеня вибілювання (є добре вибілене і сірувате), лляного полотна власного виготовлення, тканого у техніці простого полотняного переплетення. Одна сорочка пошита із дуже тонкого білого фабричного лляного полотна (Д-1954). Ще одна — із бавовняної фабричної тканини (Р2-359). При виготовленні окремих частин сорочок використане і товстіше та сіріше полотно. Зазвичай грубшу, слабо вибілену, а то й зовсім невибілену тканину брали для пошиття *підточки* — нижньої частини станка сорочки. У сорочках з Ковельського району підточка також виготовлена із грубшого рідко тканого, невибіленого полотна. У кількох сорочках із такого ж сірого полотна пошитий і підрукавний клин (Д-1146, 1147, 1230). У сорочці із с. Мельниця із грубшого і сірішого полотна зроблена уставка і рукав (Д-1827), що пояснюється способом орнаментування виробу — тканням. Адже уставки і рукави ткались окремо від тканини, з якої шили інші частини натільного вбрання. Всі сорочки колекції пошиті вручну.

Окремо варто звернути увагу на сорочку, подаровану В. Дмитрук Лесею Українкою (Р2-196). Вона пошита із тонкого, дуже білого полотна (знаходиться в експозиції музею за склом). Зважаючи на ступінь вибілення, можна припустити, що це не домашнє, а фабричне полотно. Однак, у процесі переробок, про що говоритимемо далі, там є перкаль (обшита горловина) і домашнє рідко ткане полотно (манжети).

За конструкцією жіночі сорочки з Ковельщини — уставкового крою. Станок пошитий із двох або трьох пілок домотканого полотна або ж фабричної тканини. У сорочок,

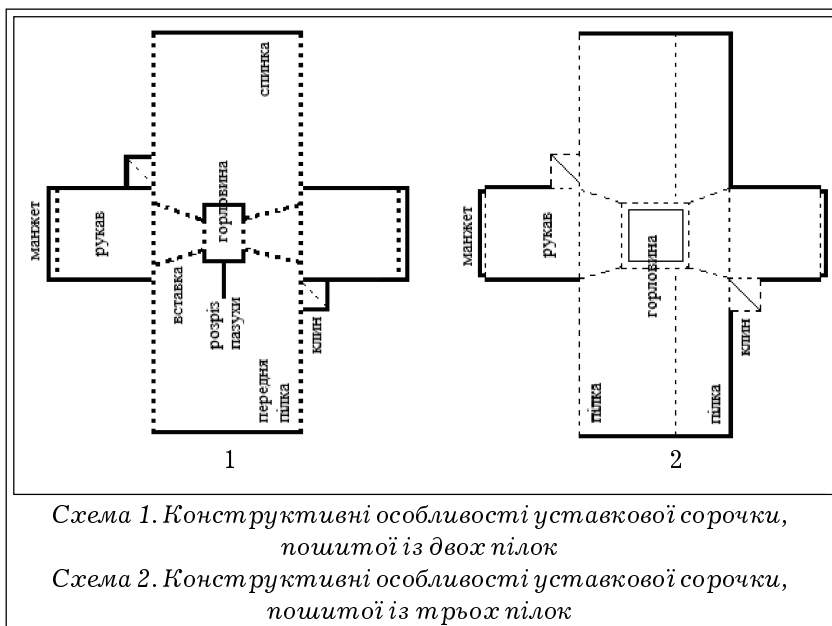

Схема 1. Конструктивні особливості уставкової сорочки, пошитой із двох пілок

Схема 2. Конструктивні особливості уставкової сорочки, пошитой із трьох пілок

виготовлених із двох полотниць, шви розміщені по боках (див. схему 1). У вбрання, пошитого із трьох пілок, один шов іде по правому боку, другий — на спині, із зміщенням вліво, третій — спереду також із зміщенням вліво (див. схему 2). Кількість пілок залежить від ширини домотканого полотна. Якщо воно вужче (48—50 см), сорочка шиється із трьох пілок, ширше (72 см) — із двох. Ширина сорочок — 63—72 см (див. табл. 3.1). Сорочка із с. Скулин в нижній частині має мережку розмірами 10,5х1 см, яка з'єднує два полотнища. На грудях (пазуси) всі жіночі сорочки мають розріз довжиною 16—42 см, одна сорочка оформлена маніжкою (див. табл. 3.1).

Довжина станка сорочок (від коміра до низу) коливається в межах 80—110 см (див. табл. 3.1). Виняток складає сорочка, вишита Лесею Українкою, та сорочка із с. Дроздні, які є значно коротшими. В сорочці із Дрозднів по подолу було підшите ще одне полотнище, ніби підточка, про що свідчать залишки грубих ниток. Однак ствердно відповісти на питання, що це була сорочка до підточки, не можемо, так як зазвичай підточка пришивається акуратно тими ж нитками, що й пошита сорочка. «Сорочка Лесі Українки» (назвемо її так умовно) також коротка, але зважаючи на глибину вирізу, можемо припустити, що укорочена вона була пізніше.

Розрізняються сорочки і за способом формотворення станка по вертикалі (довжині). З цього приводу виділяються *додільні* — пошиті з суцільного (по довжині) полотна, і *до підточки* — зроблені із двох частин — верхньої (*опліччя*) і нижньої (*підточка*) частин. Опліччя пошите з тонкого вибіленого полотна, підточка — із грубшої, рідко ткані сірої тканини. У колекції з Ковельщини є дві сорочки *до підточки* (див. табл. 3.1), виготовлені по-різному. Так, у сорочці із с. Уховецьк підточка пришита до опліччя по пітканню і складається із трьох пілок. У сорочці із с. Мельниця підточка виготовлена з одного полотна і пришита до опліччя по основі, тому має лише один шов збоку, який закінчується невеликою розпіркою довжиною 9,5 см.

Уставки, які з'єднують передню і задню частину сорочки, мають приблизно квадратну форму і виготовлені на половину і менше ширини домотканого полотна. Ширина уставок коливається в межах 19—23 см, довжина — 16—23,5 см (див. табл. 3.2). Розмірами уставки вирізняється лише «сорочка Лесі Українки». Навіть не маючи можливості її поміряти (за склом), візуально бачимо, що уставка є дуже широкою, що характерно для полтавських, середньо-наддніпрянських сорочок і зовсім не типово для Волині та Полісся.

Таблиця 3.1. Розміри станка жіночих сорочок *

№ пп	Інв. №	Розміри у сантиметрах					
		довжина станка (від коміра до низу)	сорочка «до підточки»		ширина сорочки	довжина розрізу Пазухи	довжина і ширина маніжки
			довжина опліччя	довжина підточки			
1	Д-1146	102	—	—	72	33,5	—
2	Д-1147	90	—	—	72	26,5	—
3	Д-1230	110	—	—	72	16	—
4	Д-1692	98	52,5	45,5	66	30,5	11,5х30,5
5	Д-1954	108	—	—	63	—	—
6	Р2-196	49	—	—	—	—	—
7	Р2-287	107	47,5	59,5	71	38	—
8	Р2-359	51	—	—	—	—	—
9	Р2-1537	80	—	—	72	28	—
10	Р2-1827	103	53,5	49,5	64	42	—
11	Р2-2294	68	—	—	66	36	—

Для розширення пройми уставкові сорочки мають різні за розмірами підрукавні клини — від 7х7 до 22х22 см (див. табл. 3.2), часто пошиті з іншої, ніж станок і рукави сорочки, тканини — грубшої, або навпаки, тоншої, вирізаної із старих зношених сорочок.

Рукави жіночих сорочок з Ковельщини довгі і різнилися, звісно, розмірами їхніх власниць. Як бачимо з табл. 3.1, довжина рукавів складає від 47 до 59 см. Ширина рукавів досліджуваних сорочок невелика (за винятком «сорочки Лесі Українки») і у верхній частині становить 19—24 см. У більшості випадків рукави пошиті з одного полотнища тканини. Лише рукав сорочки із с. Мельниця розширений за рахунок вставки шириною 6 см, зшитий (по довжині) із двох шматків.

Нижня частина рукавів викінчується манжетами або ж *брижами*. Ширина манжет коливається від 3,3 до 7 см (див. табл. 3.2). За способом кріплення розрізняються манжети на гудзики і на зав'язки (див. табл. 4). Манжети, які застібаються на гудзики, мають 1—3 прорізні або ж навісні петлі на одному кінці. Гудзики пластмасові, здебільшого синього кольору. В окремих сорочках втрачені. Манжети, які зав'язувались на шнурочки, мають прорізні петлі на двох кінцях. У трьох сорочках рукави викінчені дзвоноподібними *брижами*, утвореними за рахунок призбирування тканини біля зап'ястя на резинку (Д-1692) або ж способом візерункового морщення (Д-1146, 1147). Довжина брижів — від 3 до 5,5 см (див. табл. 3.1).

Стосовно «сорочки Лесі Українки», то вона має дошиті манжети, хоч внучка В. Дмитрук, говорячи про переробки сорочки, про манжети не згадує (Ош, с. 21). На доказ того, що манжети дошиті пізніше, свідчить два факти. По-перше, полотно, з якого вони виготовлені — не тонке, щільне, а рідко ткане домашнє. По-друге, орнаментування. На відміну від уставки і рукавів сорочки, вишитих тамбурним швом лише червоними нитками, манжета вишита червоними і чорними нитками техніками лічильної (прямої) гладі і хрестиком. Однак, внучка В. Дмитрук, говорячи про переробки сорочки, не згадує про те, що вони додали манжети. Можливо, це зробила ще сама Варвара? В той же час З. Ківшик називає зміни в декоруванні пазухи: «я вже потом на грудях вишивала» [20, с. 21]. Але слідів вишивки на пазусі немає. Отож, маємо ще дві «таємниці» «сорочки Лесі Українки»: де зміни на пазусі, про які говорить внучка В. Дмитрук і хто доробив (переробив) манжети?

Таблиця 3.2. Розміри рукавів, уставки, підрукавного клина і коміра жіночих сорочок *

№ пп	Інв. №	Розміри у сантиметрах						
		рукав				уставка	підрукавний клин	комір
		довжина рукава	ширина рукава зверху	манжети	брижі			
1	Д-1146	52	21	—	5,5	21х20,5	22х22	10,8х34
2	Д-1147	58	22	6,5х22,5	—	19х20	10,5х11,5	8,5х37,5
3	Д-1230	55	21,5	5х16	—	22х23	10х10,5	4х34
4	Д-1692	47	22,5	—	3	20х20,5	13-13	немає
5	Д-1954	53	20	5,5х16,5	—	19,5х16	19х20,5	немає
6	Р2-196	52						
7	Р2-287	50	21	3,3х15	—	23х16,5	12х12	14,5х22,5
8	Р2-359	52						
9	Р2-1537	54	19	7х17,5	—	19,5х23,5	8х10	4,5х32
10	Р2-1827	54	24	—	4	19х18,5	7х7	8,8х34
11	Р2-2294	59	20,5	3,7х18	—	19,5х17	18,5х19,5	14,5х40
		47-59	19-24	3,3-7х 15-22,5	3-5,5	19-23х 16,5-23,5	7-22х 7-22	4-14,5х 22,5-40

Стосовно оформлення горловини жіночих сорочок з Ковельщини можна виділити три типи: з виложистим коміром, із коміром-стійкою, без коміра.

Більш давніми є сорочки із виложистими комірами. Їх мають сорочки із с. Колодяжне (Д-1146, 1147), Уховецька (Р2-287) і Дрозднів (Р2-2294). Ширина коміра у колодяж-

ненських сорочок — 8,5—10, довжина — 34—37,5 см. Сорочка із с. Дроздні має великий виложистий комір розмірами 14,5x40 см. Virізняється комір сорочки із с. Уховецьк, який нагадує вузький довгий комір типу «матроського», характерний для південних районів Волині. Його ширина, як і в попереднього, — 14,5 см, а довжина значно менша і становить всього 22,5 см (див. табл. 3.1).

Комір-стійку мають три сорочки із колекції. У двох із них (Д-1230, Р2-1537) висота коміря становить 4—4,5 см, що загалом характерно для Волинського Полісся. Істотно відрізняється сорочка із с. Мельниця, комір якої має висоту 8,8 см (див. табл. 3.1). Свідченням того, що це саме комір-стійка, а не виложистий, є розміщення орнаменту — його лицеву сторону видно тільки тоді, коли підняти комірець. Цей комір можна вважати перехідним від виложистого до стоячого, коли, за традицією, його робили широким, а за модою — не викладали, а піднімали доверху.

Дві сорочки — із с. Тойкут (Д-1692) та Пісочне (Д-1954) пошиті без коміра і мають квадратний виріз горловини, який у с. Тойкут називається «рамка» [10, № 1692]. Горловина обшита вузькою планкою шириною 2 см. Такі сорочки можна віднести до «голошийок».

Окремо варто відзначити оформлення горловини у «сорочки Лесі Українки». Сьогодні вона має круглий виріз горловини, оброблений вузькою обшивкою. Про те, які зміни відбулись із сорочкою, згадувала З. Ківшик: «То вона (сорочка — А. Д.) була под шийку зроблена, то ми зробили комірець квадратненький. ... а титойко було розрізано і комерик був. Я кажу бабі: «То в нас так типерко не ходять». А баба: «Робіть, як хочете» [20, с. 21]. Отож, у сорочки був комір. А от стосовно переробок, то те, що говорить внучка В. Дмитрук, і те, що ми бачимо на сорочці — не відповідає одне одному. З. Ківшик відзначає, що вони зробили «комірець квадратненький», але замість цього бачимо сорочку без коміра, але зі слідами переробки горловини. Де подівся комір — невідомо. Як бачимо, «сорочка Лесі Українки», таїть в собі не одну таємницю. Обшивка на горловині сорочки застібається на характерний для сорочок нашого краю синій пластмасовий гудзик. Отож, очевидно була перероблена у міжвоєнний період.

Таблиця 4. Способи скріплювання манжет, коміра, пазухи

№ пп	Інв. №	Прорізні петлі на гудзики і зав'язки			Нависні петлі на гудзики		
		комір/горловина	манжети	пазуха / маніжка	комір/горловина	манжети	пазуха / маніжка
1	Д-1146	2 на зав'язку	—	—	—	—	—
2	Д-1147	2 на зав'язку	—	—	—	—	—
3	Д-1230	—	—	—	2 на гудзики	по 2 на гудзики	—
4	Д-1692	1 на гудзик	—	—	—	—	—
5	Д-1954	1 на гудзик	2 на гудзик	2 на гудзик	—	—	—
6	Р2-196	—	—	—	1 на гудзик	3 на гудзик	—
7	Р2-287	—	—	—	1 на гудзик	2 на гудзик	2 на гудзики
8	Р2-359	1 на гудзик	1 на гудзик	—	—	—	—
9	Р2-1537	2 на гудзик	2 на гудзик	4 на гудзик	—	—	—
10	Р2-1827	2 на зав'язку	—	—	—	—	—
11	Р2-2294	2 на зав'язку	2 на гудзик	—	—	—	1 на гудзик

Загалом коміри сорочок із Ковельщини мають прорізні або нависні петлі на гудзики або на зав'язки. Прорізні петлі на зав'язки (з обох боків коміра — петля) є на комірах трьох сорочок. Решта комірів мають петлі на гудзики (див. табл. 4).

Пазухи і маніжки у більшості жіночих сорочок не мають жодних застібок, а тримаються за рахунок застібання або зав'язування комірів. Лише у чотирьох сорочок на пазусі є від одного до чотирьох гудзиків, більшості випадків синього кольору (див. табл. 4).

Локальна своєрідність сорочок, виготовлених до середини ХХ ст., простежується в їх декоруванні. Насамперед з'ясуємо закономірності розміщення орнаментальних композицій. Як бачимо з таблиці 5.1, найчастіше оздоблювалася комір / горловина і уставка — у 10-ти сорочок з 11-ти. На другому місці — манжети — у 9-ти із 11-ти; на третьому — рукав — у 8-ми із 11-ти; на четвертому — пазуха маніжка — у 3-х із 11-ти

сорочок. Як бачимо, тут у певній мірі порушений основний принцип оздоблення уставкових сорочок — декорування уставки. В одній сорочці уставка залишилась без узору.

На уставці орнамент завжди розміщений у її нижній частині. Розміри узору, як бачимо із таблиці 5.2, різні — їх ширина від 3,8 до 14 см.

На рукаві узор, навпаки, здебільшого займає верхню частину. І тільки у двох сорочках орнаментом заповнений майже весь рукав (Д-1537, 1692).

По-різному орнаментовані і манжети. З'ясовано 5 варіантів розміщення узору: по всій манжеті, по центру, по краю, на половину манжети, на 2/3 манжети. Брижі орнаментовані лише вузькою смужкою орнаменту по самому краю; в одній сорочці — не оздоблені.

Таблиця 5.1.

Розміщення орнаментів на жіночих сорочках

№ пп	Інв. №	Комір / горловина	Уставка	Рукав	Манжети	Пазуха / маніжка
1	Д-1146	+	+	+	+	—
2	Д-1147	+	+	+	+	—
3	Д-1230	+	+	—	+	—
4	Д-1692	/ +	+	+	+	/ +
5	Д-1954	/ +	—	—	+	+
6	Р2-196	/ —	+	+	+	—
7	Р2-287	+	+	+	+	+
8	Р2-359	+	+	+	—	—
9	Р2-1537	+	+	+	+	—
10	Р2-1827	+	+	+	—	—
11	Р2-2294	+	+	—	+	—
	Разом	10	10	8	9	3

Таблиця 5.2. Розміщення орнаментів на жіночих сорочках

№ пп	Інв. №	Комір / горловина	Уставка	Рукав	Манжети брижі	Пазуха / маніжка
1	Д-1146	з трьох сторін 1,4 см	нижня частина 3,8 см	верхня частина 1,5 см	нижній край	—
2	Д-1147	з трьох сторін 1,8 см	нижня частина 5,6 см	верхня частина 2 см	нижній край	—
3	Д-1230	весь комір	нижня частина 6 см	—	весь манжет	—
4	Д-1692	вся горловина	2/3 уставки 14,5 см	майже весь рукав 25 см	нижній край 1,2 см	вся маніжка 11,5x30,5
5	Д-1954	вся горловина	—	—	3/4 манжети знизу	з одного боку 1,5 см
6	Р2-196	—	нижня частина	верхня частина	весь манжет	—
7	Р2-287	по 2 вузьких кінцях 0,8 см	нижня частина 3,8 см	верхня частина 5 см	по центру манжети 1,3 см	з одного боку 3x35 см
8	Р2-359	по краях	вся	весь	—	—
9	Р2-1537	весь комір	2/3 нижньої частини 13 см	майже весь рукав	весь манжет	—
10	Р2-1827	кути коміра 12x12 см шир. 0,8 см	нижня частина 4,5 см	верхня частина 7 см	—	—
11	Р2-2294	кути коміра 12x12 см шир. 3,5 см	1/2 нижньої частини 8,5 см	—	1/2 манжети знизу	—

Аналіз композиційного вирішення орнаментів на комірах жіночих сорочок також дозволяє виділити кілька варіантів. У сорочках-«голошійках» (без комірів), планка, якою обшита горловина повністю заповнена орнаментом. Так само, як і вузькі коміри-стійки. Широкий комір-стійка, про який ми згадували вище, орнаментований вузькою смужкою (0,8 см) по кутах 12x12 см (Р2-1827). Виложисті коміри оздоблені вузькою смужкою (0,8 см) лише по вузьких кінцях (Р2-287); смужкою орнаменту шириною 1,4—1,8 см по трьох кінцях (Д-1146, 1147; або вузькою (0,8 см) чи ширшою (3,5 см) смужкою вишиті лише кути комірів (12x12 см), а задня частина комірів залишається неорнаментованою (Р2-1827, 2294).

Розріз пазухи у більшості сорочок не оздоблений, тільки дві сорочки мають вузькі смужки орнаменту на одному боці пазухи. В одній сорочці розріз прикритий широкою маніжкою, повністю заповненою узором.

Декорування сорочок виконано двома техніками — тканням і вишивкою (див. табл. 6). Тканням (перебірним) оздоблена лише сорочка із с. Мельниця. Ткани заготовки для уставок і рукавів були виткані окремо із використанням інших (трохи товщих і сіриших) ниток, ніж використані для сорочки. Тканий узор укладених у три, щільно розміщених одна під одною, вузьких орнаментальних смуг, розмежованих вузькою смужкою із дрібного ромбічного узору. В основі орнаменту на уставці — Х-подібні фігури, що загалом є характерним для Волинського Полісся. Узор у верхній частині рукава укладений у три окремі орнаментальні смуги. Він інший, ніж на уставці. Складається із суцільно-тканих вузьких смужок, доповнених маленькими квадратиками та Х-подібними фігурами. Кінці коміра вишиті технікою хрестик. Маленькі квадратики із 4-х хрестиків укладені у дрібні Х-подібні фігури. Кінці коміра оброблені обметицею. А у нижній частині рукава, де тканина зібрана для утворення брижів, нашита плетена із полотняних ниток «косичка».

Серед різноманітних вишивальних технік, як бачимо з таблиці 6, найбільш вживаною є техніка хрестик, яка поширилася наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Хрестиком у тій чи іншій мірі декоровані 10 із 11-ти сорочок. При цьому суто хрестиком, без поєднання з іншими техніками, вишита тільки одна сорочка — із с. Пісочне (Д-1954). Хрестиком вишиті манжети, комір і уставка. Крім того, переважаючим хрестик є на сорочках із:

— с. Колодяжне (Д-1147), де хрестик поєднується з обметицею, якою оброблені кінці коміра;

— с. Тойкут (Д-1692) — хрестик доповнюється стібком на маніжці і горловині;

— с. Пісочне (Р2-1537) — крім хрестика, використана «сосонка», якою вишиті верхній край рукава і нижній край уставки;

— с. Скулин (Д-1230) — стібком прошиті краї коміра і манжет, а мережкою з'єднані нижні краї пілок станка сорочки;

— с. Дроздні (Р2-2294) — ретязь (косичка) використана для з'єднання уставки і рукава, а стібком прошиті краї манжет, пазухи, коміра, місця з'єднання уставки і рукава із станком сорочки;

— с. Уховецьк (Р2-287) — крім хрестика, використані ще шість вишивальних технік (див. табл. 5);

— с. Колодяжне («сорочка Лесі Українки») (Р2-196) — не характерний для Волинського Полісся тамбурний шов на уставці і рукавах поєднаний з хрестиком і лічильною прямою гладдю на манжетах.

— с. Уховецьк (Р2-359) — художня гладь, козлик і ланцюжок.

Давніми вишивальними техніками Волинського Полісся, які використовували для декорування сорочок, є занизування (протягування) і лічильна гладь, що, в залежності від способів нанесення стібків, поділяється на пряму і косу. Занизуванням вишита уставка, рукав і комір сорочки із с. Колодяжне (Д-1146), краї брижів оздоблені хрестиком. Лічильна гладь використана для декорування двох сорочок — із с. Колодяжне (Р2-196) і Уховецька (Р2-287).

Таблиця 6. Техніки декорування жіночих сорочок

№ пп	Інв. №	Ткання	Вишивка													
			занизування	лічильна гладь	хрестик	художня гладь	мережка	обметиця	стібок (стеблевий шов)	тамбурний шов	ретязь (косичка)	козлик	«сосонка»	ланцюжок	штапівка	
1	Д-1146		+		+			+			+					
2	Д-1147				+			+								
3	Д-1230				+		+		+							
4	Д-1692				+				+							
5	Д-1954				+											
6	Р2-196				+	+				+						
7	Р2-287				+	+			+	+	+					+
8	Р2-359						+				+			+		
9	Р2-1537				+							+				
10	Р2-1827	+			+				+	+						
11	Р2-2294				+				+	+						

нанесення стібків, поділяється на пряму і косу. Занизуванням вишита уставка, рукав і комір сорочки із с. Колодяжне (Д-1146), краї брижів оздоблені хрестиком. Лічильна гладь використана для декорування двох сорочок — із с. Колодяжне (Р2-196) і Уховецька (Р2-287).

Названа вище сорочка із Уховецька є унікаль-

ною у плані поєднання вишивальних технік. Коса лічильна гладь використана для орнаментування уставки і пазухи. Основний орнаментальний мотив — чотирипелюсткові (кожна пелюстка роздвоєна) квіти, їх половинки і четвертинки. Узор на уставці і пазусі доповнений геометричним хрестиковим орнаментом. Хрестиком також вишитий рукав, манжети, комір. Дві тоньких смужки на уставці вишиті ретязем (косичкою). Хрестиковий орнамент на комірі обведений *штатівкою*. Вужчі краї коміра викінчені обметицею. *Козликом* оздоблені місця з'єднання уставки з рукавом і станком сорочки. Стібком прошитий комір у місці з'єднання з горловиною, краї манжет.

Серед технік декорування, використаних при пошитті сорочок, варто назвати візерунчасте морщення. Тканина в нижній частині рукавів призбирана (морщена) для утворення брижів. Саме так зроблені брижі у двох сорочках із Колодяжна. В одній сорочці в основі морщення ромбовидний орнамент, в іншій зроблені трикутники.

Узори на сорочках можна поділити на геометричні, рослинні і стилізовані рослинні. Геометричні орнаменти дають такі техніки декорування як ткання, вишивка занизуванням і лічильною гладдю. Зважаючи на те, що занизування практично імітує ткання, узори, виконані цими техніками, дуже подібні. Орнаментальні мотиви на сорочці, вишитій занизуванням, наступні: ромб, трикутник, косий хрест в центрі ромбів на рукаві і уставці, лінія, квадрат, Х- і Ж-подібні фігури. Ткані узори складаються із прямих, суцільнотканих ліній, квадратів, укладених у прості композиції.

На сорочках, вишитих хрестиком, орнаменти в основному рослинні і стилізовані рослинні. Найчастіше — це квіткові композиції, серед яких переважає мотив троянди з листям, інколи з пуп'янками, дубове листя, ягоди. Зустрічаються геометризовані рослинні орнаменти, на яких важко визначити, яка саме квітка чи листок тут зображено. Геометричні узори — це прямі і ламані лінії, зигзаг, розетки, хрести та ін.

Кольорова гама орнаментів на сорочках також різноманітна і у значній мірі визначається технікою виконання узору. Так, ткання і занизування виконані переважно у червоному колориті з незначним вкрапленням чорних ниток. Лічильна гладь — червоно-чорні орнаменти. Хрестикові композиції двоколірні (червоно-чорні) або ж поліхромні. Багатоколірними є дві сорочки. Основний колір у них — чорний, доповнений червоними, бузковими, жовтими, зеленими — в одній сорочці; темно бордовими, синіми, голубими, жовтими, бузковими, зеленими — у другій.

Отож, незважаючи на незначну кількість, колекція жіночих сорочок з Ковельщини є дуже різноманітною.

Жіночий костюмний комплекс доповнений трьома компонентами стегового вбрання — двома спідницями і фартухом.

Спідниця із с. Білашів виготовлена Темонок Оленою Василівною, придбана у 1977 р. у Чегус М. М. Датується кінцем ХІХ — початком ХХ ст. [1, № Д-43]. Однак, зважаючи на те, що низ спідниці зі зворотного боку підшитий кількома шматками різної фабричної тканини і пояс також пошитий з краму, можна припустити, що вона пізнішого часу, коли крамна тканина не була вже великою рідкістю, а саме — міжвоєнного періоду. Спідниця пошита із тканини, витканої із сірих полотняних (основа) і вишневих вовняних (піткання) ниток технікою закладного ткання (ткання «під дошку»). Орнамент геометричний: вузькі вертикальні смужки перемежуються поперечними смужками із дрібних квадратиків. Спідниця пошита з чотирьох рясованих пілок. Довжина — 80,5 см, ширина внизу — 117,5 см, ширина у поясі — 35 см. Вузький пояс (3,5 см) пошитий із фабричної тканини (байки) у клітинку. Розпірка спереду, зміщена в лівий бік.

Друга спідниця — *літник* також із с. Білашів, виготовлена Чегус Юліаною Онуфріївною, придбана від Чегус М. М. у 1977 р. Як і попередня, датується кінцем ХІХ — початком ХХ ст. [1, № Д-42]. Це вовняна спідниця, тканина у поперечні різнокольорові смуги. Основний колір — червоний. Поміж широкими червоними смугами розміщені вертикальні композиції із вузьких смужок різного кольору: фіолетових, білих, червоних, жовтих; білих і зелених; білих, фіолетових, червоних і зелених та ін. Пошита в чотири зафалдованих пілки. Довжина — 89 см, ширина в поясі — 34 см.

Вовняний фартух-запаска із с. Білашів, виготовлений Дейнеко Агафією Тимофіївною, від якої придбаний у 1977 р., датується кінцем ХІХ — початком ХХ ст. [9, № Р2-804]. Довжина запаски — 63 см, ширина внизу — 65 см, ширина в поясі — 47 см. Пошитий із смугастої вовняної тканини. В нижній частині запаски розміщена широка рожева смуга по якій симетрично розміщені голубі, білі і зелені смужки, а по боках — фіолетові і рожеві. Все полотнище заткане вузькими смугастими композиціями, що склада-

ються із трьох вузьких смужок: три голубих, три рожевих, три зелених і т. д.

Жіночі головні убори представлені хусткою із с. Скулин, виготовленою Бойчук Марією Петрівною, переданою до музею у 1990 р. [9, № Д-1233]. Хустка являє собою квадрат розмірами 80x80 см. Виготовлена у 1930-х рр. із фабричної тканини — перкалю. Оздоблена по краях саморобними китицями — «френзлями» довжиною 19 см і мережкою (4 см), сплетеною із френзлів.

У колекції ВКМ є фрагменти двох наміток із Ковельського повіту (Р2-1006, 1007) — давніх рушничоподібних головних уборів, які наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. витіснялися хустками, але зберігались як обрядовий головний убір зазвичай під назвою завивайло, скривайло. На жаль, визначити точне місце походження цих виробів не вдалося. Однак, навіть зазначення місця походження — Ковельський повіт свідчить про те, що дані головні убори були придбані для музею у міжвоєнний період. В інвентарній книзі етнографічного відділу довоєнного музею записано дві намітки — одна з Маневич, друга — із с. Чемарне Сарненського повіту [22, № 695, 745]. Але фрагментів наміток не знайдено.

Датуються фрагменти наміток кінцем ХІХ ст. Розміри першого фрагмента — 59x42 см, другого — 63x43. Виготовлені із вибіленого, але сіруватого полотна, тканого простим полотняним переплетенням. Обидва фрагменти мають «чоло» — вузьку смужку орнаменту (1,5 см) шириною 44 і 45 см. При зав'язуванні намітка клалась так, що ця смужка була над чолом. На першій намітці узор виконаний у техніці пряма лічильна гладь, вирізування, обметиця, стеблевий шов; на другій — пряма лічильна гладь і стеблевий шов. За кольором узори двоколірні, створені поєднанням білих і червоних ниток.

Отож, колекція одягу із Ковельщини складається із чотирьох чоловічих і одинадцяти жіночих сорочок, двох спідниць, одного фартуха, хустки і двох фрагментів наміток. Хоч названі предмети не складають повного чоловічого і жіночого костюмних комплексів, однак вони дають уявлення про основні компоненти вбрання, їх формотворення і декорування.

За інвентарними книгами та науковими паспортами вдалося простежити час формування збірки, визначити, хто передав ту чи іншу річ до музею, а в окремих випадках і автора виробу.

Крім того, варто наголосити, що робота з речовою збіркою, інвентарними книгами, науковими паспортами дозволяє скласти уявлення про методіку наукового опису етнографічних предметів, їх оцінювання та ін. Наприклад, зважаючи на відсутність фото предметів, наукові працівники, що склали описи, намагалися їх замалювати, позначивши основні конструктивні особливості, тип і розміщення орнаменту. Значний інтерес становить, особливо для молодих музейних працівників та студентів-музейників, і система грошової оцінки різних компонентів вбрання в залежності від стану їх збереженості та й часу придбання до музею. В окремих описах зазначена місцева термінологія, що є особливо цінним при вивченні локальних регіональних особливостей одягу, ткацтва, вишивки та ін.

* Примітка. В таблицях відсутні всі проміри сорочок Р2-196 та Р2-359, які знаходяться в експозиції музею.

Чоловіча сорочка, інв. № Д-97.

Чоловіча сорочка, інв. № Д-2275.

Чоловіча сорочка, інв. № Р2-2276.

Чоловіча сорочка, інв. № Р2-2295.

Жіноча сорочка, інв. № Д-1146.

Жіноча сорочка, інв. № Д-1147.

Жіноча сорочка, інв. № Д-1230.

Жіноча сорочка, інв. № Д-1692.

Жіноча сорочка, інв. № Д-1954.

*«Сорочка Лесі Українки» в експозиції ВКМ,
інв. № Р2-196.*

Жіноча сорочка, інв. № P2-287.

Жіноча сорочка, інв. № P2-1537.

Жіноча сорочка, інв. № P2-1827.

Жіноча сорочка, інв. № P2-2294.

Жіноча спідниця, інв. № Д-43.

*Жіноча спідниця-«літник»,
інв. № Д-42.*

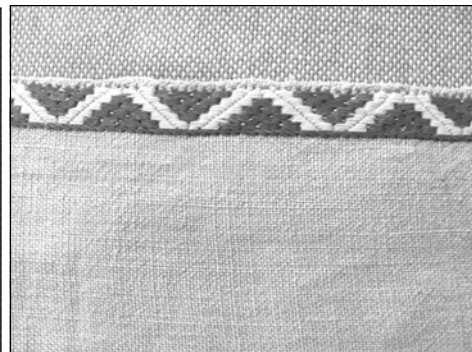
*Жіночий фартух-«запаска»,
інв. № P2-804.*

Хустка, інв. № 1233.

*Фрагмент чола на-
мітки, інв. № P2-1006.*

*Фрагмент чола намітки,
інв. № P2-1007.*

Чоловіче і жіноче вбрання з Ковельського повіту в експозиції ВКМ.

1. Волинський краєзнавчий музей. — Інвентарна книга, т. 1: Декоративне мистецтво (Д).
2. Волинський краєзнавчий музей. — Інвентарна книга, т. 4: Декоративне мистецтво (Д).
3. Волинський краєзнавчий музей. — Інвентарна книга, т. 5: Декоративне мистецтво (Д).
4. Волинський краєзнавчий музей. — Інвентарна книга, т. 7: Декоративне мистецтво (Д).
5. Волинський краєзнавчий музей. — Інвентарна книга, т. 1: Речовий (Р2).
6. Волинський краєзнавчий музей. — Інвентарна книга, т. 2: Речовий (Р2).
7. Волинський краєзнавчий музей. — Інвентарна книга, т. 5: Речовий (Р2).
8. Волинський краєзнавчий музей. — Інвентарна книга, т. 6: Речовий (Р2).
9. Волинський краєзнавчий музей. — Картки пам'яток матеріальної культури, № Р2-196, Р2-287, Р2-359, Р2-804, Д-1006, Д-1107, Д-1146, Д-1147, Р2-2275, Р2-2276, Р2-2295.
10. Волинський краєзнавчий музей. — Уніфіковані паспорти, № Д-1233, Д-1692, Д-1954.
11. Волинський краєзнавчий музей. — Фонд Д (Декоративне мистецтво), інв. № 42-43, 97, 1146-1147, 1230, 1233, 1692, 1954.
12. Волинський краєзнавчий музей. — Фонд Р2 (Речовий), інв. № 97, 196, 287, 359, 804, 1006-1107, 1537, 1827, 2275-2276, 2294-2295.
13. Гатальська Н. Поетика волинського вбрання : Науково-художня реконструкція / Н. Гатальська, Г. Івашків. — Луцьк : Ініціал, 2005. — 20 листівок.
14. Гатальська Н. Поетика волинського вбрання (Колекція народного святкового одягу волинян у фондах Волинського краєзнавчого музею) / Н. Гатальська, Г. Івашків // Минуле і сучасне Волині й Полісся : народна культура — шлях до себе : Наук. зб. — Луцьк, 2003. — С. 77—80.
15. Гатальська Н. Святкове нагрудне вбрання жінок Волині і Західного Полісся у збірці Волинського краєзнавчого музею / Н. Гатальська // Волинський музей : Історія та сучасність. — Вип. II. — Луцьк, 1999. — С. 41—43.
16. Дмитренко А. Етнографічна колекція Волинського музею у міжвоєнний період / А. Дмитренко // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. — Вип. 3. — Луцьк, 2004. — С. 58—61.
17. Дмитренко А. Колекція вбрання із Маневиччини у Волинському краєзнавчому музеї / А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся. Наук. зб. — Вип. 19: Матеріали ХІХ Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 21—22 вересня 2006 р. — Луцьк, 2006. — С. 49—52.
18. Дмитренко А. Колекція жіночих сорочок з Маневиччини у фондах ВКМ / А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське Полісся та Маневиччина в європейській та українській історії. Наук. зб. Вип. 38. — Луцьк, 2011. — С. 114—121.
19. Дмитренко А. Предметний склад етнографічної колекції Волинського музею у міжвоєнний період / А. Дмитренко // Pereyaslavica: Наук. записки. — Зб. наук. ст. — Вип. 2(4). — Переяслав: Міленіум, 2008. — С. 241—246.
20. Родина Косачів і волиняни. Спогади, перекази / Записи, впорядкування і примітки Олекси Ошуркевича / О. Ф. Ошуркевич. — Луцьк: Вол. обл. друк., 2004. — 64 с.
21. Традиційні жіночі сорочки Волині й Західного Полісся кінця ХІХ — ХХ століть. Збірка Волинського краєзнавчого музею. Каталог / Упоряд. Л. А. Мірошніченко-Гусак, Т. О. Хомова. / Вст. ст. Н. Г. Гатальська, Л. А. Мірошніченко-Гусак. — Луцьк: Волинські старожитності, 2013. — 87 с., іл.
22. Muzeum inwentarz działu etnograficznego. — Т. VI. (Без року. Рукопис).

ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РУШНИКІВ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

(за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею)

Дослідження етнокультури, традицій та звичаїв українців Західного Полісся сьогодні набувають все більшої актуальності та популярності, адже даний край завжди вирізнявся своєю самобутністю від інших етнографічних регіонів України.

Через ряд факторів: суспільно-політичних, соціокультурних, релігійно-світоглядних та інших, духовні та матеріальні здобутки українців відходять у минуле та забуваються. Дуже часто нові покоління не володіють знаннями далеких родичів, діти не виявляють особистого інтересу та бажання перейняти досвід своїх батьків та продовжити родинну справу: гончара, вишивальниці, різьбяра, бджоляра, ткалі тощо. Даний фактор являється основною причиною того, що у XXI столітті поліський багатий та унікальний своєю культурою та традиціями край перетворюється на модернізовану частину України, заповнену фабричними речами хімічного виготовлення.

Неоціненне значення для дослідження традицій, побуту та культури має фактологічний матеріал, що зберігається у фондосховищах та експозиціях музейних закладів. Про гончарство ніщо не розповість краще, аніж продукція гончара та гончарний круг, ну а про традиції вишивання — сам рушник, його розміри, колористична гама, орнаментальні мотиви та ін.

У даній статті містяться результати дослідження рушників, що надійшли із Ковельського району та зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею. На сьогодні у фондах музею містяться двадцять вісім рушників, що чудово репрезентують матеріальні та етнокультурні традиції даного району.

Усі декоративні рушники досліджуваного району датуються кінцем XIX — першою половиною XX ст. Це дає можливість прослідкувати еволюцію у виготовленні виробів: зміни у техніках виготовлення полотна, кольорі, орнаментальних мотивах та способах додаткового оздоблення виробів.

Надійшли рушники із різних населених пунктів району, а саме: с. Байківці [Інв. № Д 1589, Д 1590, Д 1591], с. Колодяжне [Інв. № Р2 824, Р2 825], с. Дроздні [Інв. № Р2 2297, Р2 2298], с. Білашів [Інв. № Д 98, Д 99, Д 729], с. Заріччя [Інв. № Д 372, Д 373, Д 375], а також с. Радощин [Інв. № Д 2110], с. Пісочне [Інв. № Р2 1532, Р2 1533], та м. Ковель [Інв. № Р2 2194].

Перші надходження рушників у музей були здійснені ще у 1978 році, коли у музей надійшло два рушники з с. Білашів та чотири з с. Колодяжне. Наступного року музей поповнився 4 одиницями, місцевість виготовлення яких, на жаль, не зафіксована у фондовій документації. Із с. Заріччя Ковельського району рушники були передані на постійне зберігання у 1981 році. Не припинялися поповнення колекції рушників і у 1982 р., коли було передано три вироби місцевих майстринь. На протязі 1983—1990 рр. у музей було закуплено сім рушників, різних за технікою виготовлення та орнаментациєю. Поповнюються колекції декоративних рушників у XXI ст., адже з 1991 по 2010 рр. надійшло 5 одиниць, які віднесені у основний фонд Волинського краєзнавчого музею.

Представлені у фондах Волинського краєзнавчого музею рушники, що були створені у Ковельському районі, можна умовно поділити на три групи за матеріалом виготовлення. До найчисельнішої групи варто віднести рушники, що вишиті на домотканому полотні. Так як на Поліссі сприятливі умови для вирощування луб'яних культур (коноплі, льон), саме тому полотно, виготовлене з цієї сировини, є домінуючим не лише на рушниках Ковельського району, а й всього Полісся. У музеї нараховується 24 рушники, виготовлені на лляному полотні. Воно за своїми фізичними якостями характеризується м'якістю, легко піддається вибілюванню та є чудовим матеріалом для виготовлення інтер'єрно-декоративних тканин — рушників, скатертин, настільниць. Однак, в музейній збірці представлені також рушники з Ковельського району, які вишиті на конопляному полотні. Таких музейних предметів є лише два, адже для виготовлення рушників конопляне полотно використовували рідко. Це пояснюється тим, що такі вироби характеризуються жорсткістю, грубістю волокон, в результаті рушники товстіші ніж лляні та мають менші естетичні якості. Вони були виготовлені Шевчук Марією Омелянівною на поч. XX ст. у селі Білашів Ковельського району [Інв. № Д 98, Д 99].

Домоткане полотно виготовлялось з нитки різної товщини, щільності, кольору і в результаті це знаходило свій відбиток на самому рушнику. Залежно від способу обробки волокна й ступеня вибілювання, біле поле тканини на представлених рушниках грає різноманітними відтінками. Рушники, що використовувались у родинно-календарній обрядовості, характеризуються вищим ступенем вибілення, значно тоншими нитками, окремі вироби вражають своєю довершеністю у тканні [2; с. 40].

Варто зазначити, що лише один рушник із дослідженої групи вишитий на фабричній тканині — перкалі [Інв. № Д 2110]. Це свідчить про збереженість традицій у виготовленні рушників, консервативності та надаванні переваги не заводській продукції, а матеріалам власного домашнього виробництва.

За способом ткання рушники Ковельського району можна поділити на дві групи. До першої належать вироби, полотно для яких виткане простим полотняним переплетенням. Це найпростіший вид ткання, що не вимагав зміни та переставлення ткацьких елементів. Ткані рушники переважно оздоблювали вишивкою у техніці «хрестик», рідше тканими смугами з різноколірних ниток (червоні, чорні, сині). Закономірно на рушниках Ковельського району узор розміщується горизонтально на краях рушника та покладений у два-три орнаментальні рівні.

Другу групу складають рушники, ткані на ткацькому верстаті саржевою технікою. Таке ткання складніше за своїми технологіями і має особливо привабливий естетичний вигляд. Даний вид дає можливість виготовити полотнище таким чином, що на ньому утворюється певний фактурний узор [6; с. 78]. На основі вивчення рушників даної групи прослідковується наступна локальна особливість: узор тканих рушників даного району саржевою технікою — це домінування «ялинки», якщо на рушниках інших районів Полісся часто зустрічаються ще й інші види тканих узорів: квадрати, ромби та ін. Лише один рушник із окресленої групи тканий узорною технікою «ромби». Датується виріб кінцем ХІХ ст. Місце його виготовлення — с. Колодажне Ковельського району. Чорні та червоні смужки на ньому, чергуючись, створюють узори різної ширини, які розміщені одна від одної на рівній відстані [Інв. № 824].

Певні закономірності можна прослідкувати, охарактеризувавши розміри вишитих рушників, що зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею. Вони надзвичайно різні. Довжина рушників пояснюється рядом факторів. Рушник, як ніякий інший вид тканин, на Волині та Поліссі широко використовувався для різних потреб, саме від призначення рушника залежали його розміри, а також від можливостей самої ткалі, адже ткання було нелегкою та трудомісткою працею. Довжина переважаючої більшості представлених рушників (7 одиниць збереження) — 96—140 см. Довжина семи представлених у музеї рушників — від 160 до 200 см. Однак з Ковельського району надійшли рушники, довжина яких перевищує 2 м. Найдовший тканий рушник (довжина — 345 см) був створений у с. Заріччя [Інв. № Д 273], а найдовший вишитий рушник — Приступою В. К. у м. Ковель (довжина 240 см.) [Р2 2194].

Чітко відрізняються рушники Ковельського району від інших районів Полісся за колористичною гамою. На усіх рушниках, що вишиті «хрестиком», домінує чорний колір над червоним, синім, бузковим. Один з таких рушників був виготовлений у 1926—1927 рр. Узор на ньому вишитий нитками чорного кольору із незначним вкрапленням синього та темно-червоного. Краї рушника підшиті чорними нитками [Інв. № Р2 2455]. Інший, подібний за гамою кольорів, рушник належав Потапчук Ганні Семенівні з с. Байківці [Інв. № Д 1591]. Узори на ньому виконані двома кольорами — чорним з незначним додаванням червоного.

З другої половини ХХ ст. на рушниках Ковельського району поряд з чорним та червоним набувають поширення інші яскраві фабричні кольорові нитки. Наприклад, у 1982 році у фонди Музею був переданий рушник з с. Білашів, що датується 1970 р. На ньому нараховується 9 різних кольорів, вишитих на домотканому полотні фабричними нитками «муліне» [Інв. № Д 729].

Рушники з тканими узорами, що походять з Ковельського району, мають як подібні особливості так і вражають індивідуальними рисами. Ткані узори виконані лляними нитками, пофарбованими чорними та червоними кольорами. На усіх тканих рушниках чорні та червоні смужки, чергуючись, створюють узори у вигляді ліній різної ширини, які розміщуються одна від одної на різній віддалі. Щодо кольорів, то важко визначити певні закономірності у кольорі тканих рушників, адже на одних виробах переважаючим є чорний колір, а на інших — червоний. Рушник, що був витканий у с. Білашів Ко-

вельського району Шевчук Марією Омелянівною, орнаментований поперечними смугами однаковим поєднанням чорного та червоного кольорів. В центрі орнаментальної композиції розміщені дві широкі (5,5 см.) червоні смуги, між якими згруповані по три вузькі (0,35 см) чорні смуги. Ця композиція зі смуг попарно повторюється. Краї цього рушника оздоблені білим мереживом фабричного виготовлення [Інв. № Д 98].

Рушник, що датується кінцем ХІХ ст., оздоблений горизонтальною широкою тканою червоною смугою з двома вузькими лініями чорного кольору [Інв. № Р2 1003]. Переважання червоного кольору простежується також на рушнику, який був витканий 1920 року у с. Заріччя Ковельського району [Інв. № Д 372]. Виріб оздоблений сімома поперечними лініями різної ширини, тканими двома техніками: перебірним тканням та простим переплетенням. На кожній смузі червоного кольору розміщена вузька у одну нитку лінія чорного кольору. Переважаючими є червоні нитки також і на другому рушнику з с. Заріччя [Інв. № Д 373]. Автори обох цих рушників невідомі.

Другу групу складають рушники, орнаментовані у техніці «хрестик». Таких виробів у фондах Волинського краєзнавчого музею представлено одинадцять. Дев'ять із них вишиті у чорно-червоній кольоровій гамі. На рушниках із села Байківці та с. Пісочне переважаним є чорний колір над червоним [Інв. № Д 1589, Р2 2455]. Вишитий хрестиком орнамент найчастіше розміщений у один, два та три рівні ближче до країв виробу. На таких рушниках узорі покладені у горизонтальні хвилеподібні [Інв. № Р2 1533, Р2 2298, Р2 2455] або рівні [Інв. № Р2 1005, Д 1591, Р2 1004] лінії, також на окремих рушниках поперечна смуга складена із малих за розмірами вазонів [Інв. № Д 1591, Р2 1533].

Найпоширенішим типом орнаменту, що зустрічається на рушниках із Ковельського району, є рослинний або фітоморфний. Із розмаїття провідних рослинних мотивів виділяються квіти. Рослинні, особливо квіткові зори, є найбільш близькими до природи та широко використані на рушниках [7; с. 93]. На одній групі рушників даний тип орнаменту представлений без будь-яких інших елементів, а на іншій — становить композицію у поєднанні з іншими вишитими узорами.

Найпоширенішим рослинним орнаментом на вишитих рушниках, що надійшли із Ковельського району, є мотив троянди («рожі», «ружі»). Варто наголосити, що квіткові узорі на рушниках Волині і Західного Полісся часто подібні до відповідних зразків вишивки з інших регіонів України, однак дуже рідко вони повторюються. Дослідниця народного мистецтва К. Спаська стверджувала, що поширені в Україні у 1900—1930-х рр. чорно-червоні хрестикові узорі в більшості випадків копіювалися з друкованих зразків на обгортках парфумерних товарів московських фабрик провізора А. Остроумова, А. Сіу і К, А. Ралле і К, Товариства Брокер і К [1; с. 23]. Проте, як свідчить музейна збірка рушників, вишивальниці не завжди сліпо копіювали запропоновані зразки. З них запозичувався якийсь один мотив чи елемент і компопувався свій варіант орнаменту з урахуванням місцевих традицій та естетичних смаків майстринь. Все це надавало локальної своєрідності рушникам.

Один із рушників, орнамент якого складають лише троянди, був виготовлений у 30 рр. ХХ ст. у с. Пісочне Ковельського району. Чотири троянди у композиції із пуп'янками та листям покладені у хвилеподібну смугу. Вище вишитий букет у формі овалу із трьома трояндами та листям. По обидві сторони від нього зображена гілочка троянд [Інв. № Р2 1532]. Доповненням на рушнику служить мережка ручної роботи, що розміщується між першим та другим орнаментальними рівнями. Рушник вишитий у чорно-червоній кольоровій гамі з переважанням чорного.

Також для рушників Ковельського району характерне вишивання винограду, який, на думку вчених, символізує «життєву силу, на якій чоловік є сіячем, а жінка має обов'язок рости й плекати дерево їхнього роду» [3; с. 330]. Відомий науковець О. Потебня вважав, що ці плоди символізують добробут людини [7; с. 51]. Виноград — символ таїнства створення нової сім'ї. Вишивається на родинних рушниках. Життєдайність винограду означає плодючість роду. Саме тому так часто виноградні грона зустрічаються на весільних рушниках [4; с. 36]. Елемент винограду представлений на двох рушниках лише із Ковельщини [Інв. № Д 1589, Р2 2298]. Один з таких рушників був вишитий у техніці «хрестик» Потапчук Ганною Семенівною із села Байківці у 30-х рр. ХХ ст. [Інв. № Д 1589], а другий був переданий у фонди Волинського краєзнавчого музею у 1988 році із с. Дроздні [Інв. № Р2 2298].

Серед розмаїття орнаментальних мотивів рослинного орнаменту, що представле-

ний на рушниках Ковельщини, виділяється художнім рішенням мотив дерева — вазон. Якщо на рушниках Камінь-Каширського та Маневецького районів вазон переважно зображували великих розмірів у центральній частині рушника, то на рушниках Ковельського району представлені два-три вазони, що утворюють поперечну смугу. Такий вишивальний елемент присутній на рушниках із с. Байківці, с. Дроздні та с. Пісочне. Як стверджує Захарчук-Чугай, це давній мотив, що мав культове значення та згодом перетворився у чисто декоративний елемент, став найпопулярнішим узором Полісся на поч. ХХ ст. [6; с. 104]. Вишивка з зображенням деревом життя (вазона) найчастіше доповнюється стрічкою-безконечником, що вишивається у нижній його частині. На всіх рушниках важко не помітити, що вишивальниці дотримувались одну вимогу — безперервність орнаменту з кінця в кінець. На кожному рушнику із цієї групи стрічка неначе має продовження поза межею рушника, вона вишивається до самого краю рушника. Найчастіше безперервні стрічки мають хвилеподібну форму, що означає рівновагу та мир в сім'ї. Характерною особливістю на рушнику із деревом життя є те, що лінії (якої б форми вони не були) та букети ніколи не вишиті над вазоном.

Поряд з рослинними орнаментальними мотивами представлені в колекції вишиті рушники Ковельського району з орнітоморфними зображеннями — фігурками птахів, що часто є стилізованими. Птахи на рушниках створюють самостійний узор — ряд, в якому вони ритмічно розташовані. В таких композиціях підкреслена своєрідна динаміка руху. Символічним є зображення на рушниках лебедів. Ці птахи символізують сімейну пару, взаємне кохання, вірність [7; с. 205]. Десять лебедів, вишитих у три ряди, бачимо на рушнику, який вишила у 1930-х рр. Потапчук Г. С. з с. Байківці Ковельського району [Інв. № Д 1591]. Два з них зображені між двома стилізованими вазонами, а усі інші вишиті з обох сторін хвилеподібної гілочки троянд.

З інших птахів на одному із рушників представлені павичі. На Поліссі їх вважають поважними, бо завжди «розсідаються» вони на весільних рушниках і здебільшого мають над собою Боже благословення — вінець чи вінок. Павич несе у собі сонячну енергію розвитку, тому він птах сімейного щастя [8; с. 113]. Дуже часто таких птахів зображують стилізованими, як, наприклад, на рушнику, що був вишитий Шевчук А. О. у 1940-х рр. де вишиті три павичі, звернені голівками вліво [Інв. № Р2 1378].

На рушниках важливою окрасою та наповненням символічності є антропоморфні зображення, які на рушниках Ковельського району є менш чисельні. Їх кількість менша, порівняно з поширеними фітоморфними мотивами. Стилійзоване зображення чоловіка, що тримає за вуздечка пару коней, представлено на одному із рушників Ковельського району [Інв. № Р2 1378].

Джерела

1. Фонди Волинського краєзнавчого музею. Інвентарна книга групи Д (декоративне мистецтво). Т. 1, 2, 3, 5.
2. Фонди Волинського краєзнавчого музею. Інвентарна книга групи Р2 (тканини). Т. 3, 4, 5, 6.

Список використаної літератури:

1. Білоус Л. Що таке брокарівська вишивка / Л. Білоус // Народне мистецтво. — 2008. — № 22. — С. 22—25.
2. Булгакова Л. До питання класифікації та типології української народної вишивки / Л. Булгакова // Атлас. — Луцьк, 1991. — С. 40—42.
3. Булгакова Л. Поліський рушник ХХ ст. / Л. Булгакова // Полісся України: матеріали історико-етнографічних досліджень. — Л., 1996. — № 2. — С. 329—339.
4. Винничук В. Г. Орнаменти у вишивці та ткацтві Волині: зразки орнаментального мистецтва / В. Г. Винничук. — Луцьк, 2004. — 160 с.
5. Гатальська Н. Вишивальне мистецтво Західного Полісся і Волині (за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею) / Н. Гатальська // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. — Випуск 3. — Луцьк: Ініціал, 2004. — С. 36—37.
6. Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишивка. Західні області УРСР / Р. В. Захарчук-Чугай. — К.: Наукова думка, 1988. — 191 с.
7. Китова С. Полотняний літопис України: Семантика орнаменту українського рушника / С. Китова. — Черкаси: Брама, Вид. Вовчок О. Ю., 2003. — 224 с.
8. Яценко С., Яценко Т. Особливості народної вишивки Волинського Полісся / С. Яценко, Т. Яценко // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. Матеріали III Волинської обласної науково-етнографічної конференції. — Випуск 24. — С. 113—116.

ТРАДИЦІЙНЕ ВБРАННЯ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ (за матеріалами з Ковельського, Старовижівського і Турійського районів)

Народний одяг складає важливу складову етнокультури українського народу. Це чи не основний репрезентативний символ українців. Українські сорочки з різних регіонів, плахти, запаски, намітки, безрукавки та ін. відомі далеко за межами нашої країни. Комплекси вбрання того чи іншого регіону, в тому числі й Волині та Полісся, неодноразово виставлялися у різних музеях Європи, викликаючи зацікавлення і захоплення відвідувачів. Тому вивчення традиційного одягу різних регіонів України залишається актуальним і сьогодні.

Особливу цінність мають матеріали, зібрані в ході етнографічних експедицій, одна з яких була проведена 2012 року до сіл Волошки, Доротище, Кругель Ковельського, Кримне, Кукуріки, Синове Старовижівського, Гайки, Купичів, Перевали, Туличів Турійського районів Волинської області. Упродовж експедиції докладно проаналізовано конструктивно-технологічні характеристики виявлених зразків народного одягу, виконано їх обміри. Особлива увага зверталася на фіксацію місцевих назв усіх компонентів одягу, їх деталей, способу носіння, періоду побутування, семантики орнаментів тощо.

Під час збору інформації, крім опитування жителів досліджуваних сіл, проводилися вивчення, обміри та фотографування цінних музейних предметів із сільських шкільних музеїв, світлиць, де народний одяг представлений в основному жіночими сорочками, поодинокі — чоловічими компонентами вбрання тощо. Автентичні речі таких збірок дають відповіді на питання, суть яких в пам'яті респондентів уже не зафіксувалася.

Варто відзначити збірку Будинку культури с. Кримне Старовижівського р-ну, у якій, окрім відтвореного кутка світлиці-музею, зберігаються зібрані у селі жіночі та чоловічі комплекти одягу кінця XIX — 30-х рр. XX ст., що використовуються учасниками фольклорного колективу. У сільській світлиці при бібліотеці с. Синове, поряд із традиційними жіночими та чоловічою сорочками, наявний поясний і верхній суконний та «плющевий» одяг. У шкільному музеї с. Купичів Турійського р-ну, крім одягу українців (чоловіча сорочка 1930-х рр. та ін.), експонуються одяг та предмети побуту чехів, колонія яких була біля села із середини XIX ст. Наявні у названих музеях компоненти одягу дозволяють охарактеризувати особливості формотворення традиційного вбрання — від матеріалу виготовлення, крою до елементів декору, їхньої ролі у цілісному костюмі.

На обстежуваній території наприкінці XIX — першій половині XX ст. для виготовлення домотканих тканин використовували прядиво з овечої вовни, льону, конопель. Культ льону, який спостерігається на північно-східному Поліссі, тут не відмічений. Поруч і нарівні використовується друга технічна культура — коноплі. З конопляних волокон, які міцніші за лляні, виготовляли нитки на тканину для господарських потреб чи чоловічого одягу, а з тоненького полотна шили жіночі сорочки, хоча, як відзначають респонденти, «з льону хоріщі сорочки були» [1]. Широковживаними були мішані полотна, в яких для міцності в основу навивали коноплю, а лляною ниткою ткали.

Прясти починали у Пилипівку. В цей період навіть спати лягали на дошках, «щоб сильно не заснути, бо треба було напружити 15 шпуль до Різдва та 15 — по Різдві» [2]. Спосіб обробки волокон на нитку загальновідомий. Дівчатка починали вчитись прясти з 7—8 років, а ткати — з 14. Зафіксовано місцеві назви ткацьких інструментів («начиння»), як от: «терилка», «деруха», «веретьона», «коловоритки», «снаниця», «воротило»; «верстать» («кросна») з «бердами», «воротушкою» та «нитами».

Товщину полотна визначають за номером берда: «шістнадцятка», «штирнадцятка» — на сорочки, а «дванадцятка» — то на штани (с. Волошки). По-різному визначали і тонке полотно. Так, у с. Доротище до тонкого відносили «п'ятнадцятку»: «вельми тонке — то п'ятнайцятка», у с. Гайки — «штирнайцятка», а в с. Синове найтоншим було «дванадцятка», а грубе, з «пачосів» (клоччя) вживали на штани.

Сировиною для виготовлення одягових тканин була і овеча вовна. Для рівненського скручування вовняної нитки в передвоєнний час пострижену та вимиту вовну возили «чухрати на кудільку» на «чухральні», які були в Чевелі, Гуті, Галиній Волі. Вичесану рівненку кудельку пряли і ткали, а готову тканину м'яли: «у кросна, у верстать і те сукно натчеш. Ходив чоловік, такий Десач був на Гуті, що мняв. Було корито велике «перемивальниця» і він буде ногами мняти, пока зомне на сукно. А як основа з конопель, матірки, а вовною ткали, то був «попортох» звався, то вже в бідного таке» [3].

Виготовлення одягу вручну з домотканих тканин тривало повсюдно до середини XX ст., що було зумовлено рядом чинників: низька платоспроможність селян, спалені війною та віддалені хутори і села. Особливо важко прийшлося у повоєнний період, час колективізації, коли, як згадують респонденти, вночі, щоб ніхто не бачив, обробляли принесені потайки горстки льону з колгоспного поля аби виткати полотно для одягу родині, адже в сільських крамницях-«лавках» можна було купити лише сіль та «нафту».

Тканини фабричного виробництва (перкаль, сатин тощо) в передвоєнний період використовувала переважно молодь або заможніші селяни для пошиття святкового

одягу: «як багатші, купували матерію за яечка, а бідніші за матерію на spodничку пасли жидам худобу» [4]. По війні селянки знову повертаються до саморобних тканин, фарбуючи їх барвниками, бо побутування фабричної матерії тоді було незначним і тільки в другій половині XX ст., у 1960—80-х роках стало широкоживаним.

При опитуванні виявлено, що протягом досліджуваного періоду селянки власноруч виготовляли для себе та для родини полотняний одяг, зокрема сорочки, які шили та оздоблювали ще і в другій половині XX ст. Обов'язком для нареченої на цій території, окрім сорочок для себе, була «нашита» сорочка для свекрухи, а подекуди — і для нареченого. Для пошиття жіночих сорочок використовували найтонше «куживне, лляне», «пlockінне, конопляне» полотно. Довжина сорочок залежала не тільки від часу виготовлення: давніші зразки одягу — довші, пізніші — коротші, а й від призначення: святкові — «додільні», а буденні — «до підточки». «Підточку» виготовляли з «пlockшого полотна, з коноплі, з пудчосів». «Як шили сорочку, то шили тільки у дві пілки, а як в десять пасмов, то воно вукше, то вшивали клини. Півку згинали так, щоб под руку вукше, а низом — ширше. Якось різали, згортали, щоб з однієї полки получилось два клини. Один буде в одну сторону, а другий в другу. Та так шили, що не видно було чи то руками, чи машиною».

Зібрані матеріали дозволяють виокремити на обстежуваній території чотири типи жіночих сорочок.

До першого типу відносимо уставкові сорочки поширені в кінці XIX — на початку XX ст. У Ковельському районі такі вишиті сорочки називають «чехлянки», у Старовижівському — «чохлянки». Вони пошиті з двох пілок лляного або конопляного полотна, пізніші — з перкалю. За кроєм — уставкові по пітканню, додільні та «до підточки», довжиною 86—126 см, шириною 62—68 см. У давніших сорочках горловина завершена вузькою обшивкою-рубцем, у пізніших — невеличкою стійкою або виложистим «кумером». Висота коміра — 2,5—3 см. У селі Туличів зафіксовано інформацію про великий виложистий на плечі прямокутний комір. Прямі рукави низом призібрані та завершуються «чохлами» шириною 3—5 см або «брижками». Підрукавний клин — «цвиголь», «ласточка» — ромбовидної форми розміром — 10x10, 18x18 см. Серед назв плечової вставки зафіксовані: «густавка» (с. Волошки, Синово, Туличів) «вуставка» (с. Доротище), в інших селах — «уставка». Розміри уставок — 17x22, 16x18, 15x21, 11,5x17, 19x24 см. Респонденти відзначають, що «уставки собі вставляли жонки. Таке нашивали, таке уставки». Пазушний розріз у давніх сорочках довший — 25 см, ніж у пізніших — 18 см, в останніх він накривався нашитою вишитою «манежкою» або закривався складкою, яка застібалась синіми гудзичками у святкових сорочках, а в буденних — на саморобні дерев'яні гудзички чи палички.

Другий тип складають сорочки «на гестку», пошиті з домотканого полотна або перкалю. Період їх побутування — 1930—50-і рр. Додільні, довжиною 112—100 см, шириною 63—68 см. «Гестка» має прямокутну форму, розміри — 17x38, 19x45, 23x43 см. Деякі «гестки» — подвійні, виділені при краях ажурною мережкою. Такі сорочки не мають коміра. Пазушний розріз довжиною на ширину «гестки». Рукав у нижній частині призібраний «густяками» (дрібні рясовані зборки,) у брижі, які закріплені декоративними стібками.

Сорочки третього типу — «блужки» для молоді. Короткі, довжиною 75 см, шириною 65 см, пошиті з перкалю. За кроєм — уставкові по пітканню або зі вшитими у пройму рукавами. Горловина завершена невеличкою стійкою. Пазуха коротка, закривається манежкою, що застібається гудзичками. Рукав короткий, довжиною 40 см, завершений брижками, які стягнені гумкою.

Четвертий тип сорочок — «голошійки» — буденні або літні сорочки, пошиті з однієї перегнутої пілки домотканого полотна. Вони довгі, горловина кругла, видовжена, або з чотирикутним «кумериком», рукави короткі або без них. «Голошійки» одягали також під блужки, використовуючи як спідню білизну. Таким кроєм з рукавами шили і дитячі сорочки «льолі».

При дослідженні чоловічих сорочок у регіоні виділено два їх типи — тунікоподібні — «муцинські» та на «гестку». Перші пошиті з однієї перегнутої пілки поширеної бочками. Довжина давніх сорочок (82 см) сягала за коліна, пізніші були коротшими. Ширина сорочки — 66—68 см. Горловина завершена невисоким (2 см) коміром-стійкою. Пазуха в буденних сорочках розміщена посередині пілки та закрита закладкою. У святкових — пазуха зміщена вліво та закрита широкою манежкою, рукав — прямий, дещо звужений до низу або завершений чохлом. У сорочці із с. Туличів рукав у проймі, низом призібраний у вузький (3 см) чохол. Комір, манежка, чохла, у святкових сорочках вишиті. Для зміцнення сорочки на спині підшивали прямокутний шматок полотна.

Чоловічі сорочки другого типу пошиті з домотканого мішаного полотна. «Гестка» — прямокутної форми, подвійна, розміщувалась на раменах плечової частини. Рукави прямі або у неглибокій проймі з клинками. Пазушний розріз короткий, закритий шириною (15 см) вишитою манежкою. Комір — висока стійка на 4 см.

Характерною ознакою традиційного строю та зокрема на досліджуваній території, є завжди біла вишита «святошна» сорочка. Вишивати, місцевий термін «нашивати», дівчатка вчилися змалечку від мами або одна від одної: «то ми одна від одної учимо та шиємо» [5]. Використовували стійкі в пранні чорні, червоні бавовняні нитки «балхви», мотки якої купляли чи вимінювали в «жидів». Давні місцеві мотиви: «копитками», «у свинячий зуб», «виноград», пізніші — «кветками», «бункети», які брали з «научного».

Давні техніки вишивки, якими оздоблені сорочки та їх назви не збереглися в пам'яті респондентів. Найбільш розповсюдженою технікою вишивання був «хрестик», який ще називають «зернята». Ним вишивали вузькі та широкі «мережки». Витягували «випіпували» нитки на мережку з настилом «мохрики», а пізнішою технікою є «гладь». У с. Доротище пам'ятають про декорування давніх сорочок перебірним «натиканим», орнаментальним або смужковим тканням.

У жіночому костюмі першої половини ХХ ст. поясним вбранням були шиті з домотканих та фабричних тканин спідниці, які за призначенням мають свої назви. Так, святковою та сезонною була широко розповсюджена на Західному Поліссі смугаста спідниця-«літник», тканій з лляних або конопляних ниток в основі, а в підткання («уток») використовували кольорові вовняні нитки. Шили літники із трьох довгих пілок, з широким поясом («комером», «куміром») та розпіркою («пазухою») спереду, яка зав'язувалась шнурками, або двома зсуканими «бечками». Літники, як згадували респонденти, ткались в смужку; були поліхромні або двобарвні з використанням вибіленої та невибіленої ниток: «Літник був. То літник красили трошки. І вбілені нитки, і сіріє, і трошки покрашені в дубі або ольсі» [1]. Лляну спідницю, ткану двобарвними чи кольоровими пасочками, в с. Кримне Старовижівського р-ну називають «ленка». Святкові спідниці з лляного полотна з переборами в нижній частині, пошиті у три пілки, називали «фартух», а на будень була звичайна «полотняна спідниця», «синька». Назву спідниці — «фартух» зустрічаємо ще на Підгір'ї, Войківщині. Молодшим жінкам «синьки» фарбували та нашивали стрічки: «То вона не то що посинена, крашена, то назва така» [4]. У міжвоєнний період святковою спідницею молоді були зібрані на вузький пояс широкі спідниці з крамної матерії «у фалди», «у кладки».

Обов'язковим атрибутом жінок були одноплатові ткані переборами запаски (с. Кримне), «передники», «нашивані або натикані пасочками фартушки».

У с. Доротище селянки і після війни довго зберігали вишиті «чехлянки» з лляними вишитими спідницями та фартушками, аби в них вперше вийти на жнива: «Зріжуть серпом два пучки жита, покладуть навхрест, клякнуть на нього, помоляться, а тоді йдуть додому переодягаються і так починають жнива» [1].

Чоловічий поясний одяг — штани — на окресленій території шили з двох пілок білого або фарбованого конопляного полотна (з матірки). Між пілки («колошви») у верхній частині вставляли прямокутний або трапецієподібний шматок полотна з клинами — «садно», «клини», «кleshня». Верх збирали у пояс («ковмір»), який застібався на дерев'яну (березову) паличку або саморобні нитяні чи куплені гудзички. Прикладом є білі конопляні штани, які знаходяться в Будинку культури с. Кримно. Їх довжина — 90 см, ширина колоші — 23 см, до низу злегка звужені; садно — трикутноподібної форми, кроєне по косій нитці, висотою 34 см; верх призібраний закладками у широкий пояс — 4,5 см, який застібається над розпіркою гудзиком. Білі штани в основному носили влітку, взимку перевага надавалась фарбованим у настояній корі дуба. Так само шились і суконні штани «суконники», які одягали взимку. Із сукна молодь носила «галяфе».

У різних селах досліджуваного регіону нагрудний одяг фіксується як «літнік», «камізелька», «жилетка». «Літніки» виготовлялися з домотканого полотна, а «камізелька» — з фабричних тканин. Останні — шиті машиною. Особливістю нагрудного одягу було те, що його виготовляли без рукавів, він був приталений, довжиною до лінії талії або до стегон, застібався гудзичками. Святкові зразки нагрудного одягу були обшиті стрічками, зубцями, «мережками».

Верхній одяг із сукна зафіксований у двох варіантах: «сернеги» («сермеги») та «бурки». Останні одягали тільки чоловіки. Вони пошиті з «пул-сукна» чорного або брунатного кольору, довгі, прямоспинні, з паском ззаду, виложистим коміром та великим капюшоном-«ковпаком», накладними або прорізними кишнями, одnobортні (с. Перевали, Гайки). Лексема «сермяга» відома на цих теренах ще з ХVІ ст. Сермеги зафіксовані у переважній більшості обстежуваних сіл: жіночі — з білого або сірого сукна, коротші від чоловічих, з підрізною спинкою, розширені донизу складками, збиранням, фалдами, маленьким стоячим комірцем. Жіночий верхній одяг більш оздоблений крученим шнуром, китицями («баломчиками»). Чоловічі сермеги — довгі, темних барв, обшиті шнуром (с. Кругель). У Старовижівському р-ні сернеги обшивали «ремнем».

Короткий верхній одяг представлений «пунжаками», які побутовали у довоєнний та повоєнний час. Шили їх з рукавами з домотканого полотна. Носили і «плюшки» з «краму якогось плюшу». Для утеплення підбивали клоччям. Із сукна у повоєнний час шили прямоспинний, двобортний, з прорізними кишнями, виложистим з лацканами коміром «пул-шубок» (с. Доротище).

Кожухи носили заможні селяни, купували їх переважно на ярмарках чи базарах у Ковелі: «А хто багатий, той мав кожуха, а бідний, то не, вдягалися у все полотняне». Давніші кожухи були довгополі, білі чи коричневі, з виложистим великим коміром, із заборами. Подекуди жіночі кожухи мали оздоблення. Пізніші зразки — прямоспинні, з коміром-стійкою, короткі.

Чоловічі сорочки, верхній та поясний одяг підперізувався домотканими вузькими «крайками». Їх кількість становила неабиякий горор. Казали: «о, в її — вісімнадцять крайок». І чоловіки, і жінки підперізувались однаковими тканими на кроснах крайками з вовняних ниток в кольорові пасочки з китицями. Про плетені пояси не пам'ятають.

Респонденти повсюдно згадують про найдавніше взуття — плетені з дертих «лик», «луччя» (кори в'яза, липи, лози) «постоли». Їх носили всі — від малого до великого,

взуваючи поверх обмотаних до колін онучами (чоловіки по штанині), які закріплювалися на ногах шкіряними пасочками «ременю», або крученими на «ключках» з прядива «волоками». Молодше покоління пригадує своє дитинство у «лапцях», які виготовлялися зі скрученого на «крутилках» валу «пачошки» у шнурки. Вони перепліталися по заснованій на вирізаній по довжині ноги дерев'яній колодці («копил із зубцями при краях»). У повоєнний час взували «трепли», верх яких виробляли зі шкіри або брезенту, які закріплювали на дерев'яній виструганій підшві.

Шкіряне взуття шили сільські шевці або купувалося на базарах. Чоботи для чоловіків або черевички для молоді дуже шанували: «Яловіє, кірзи тоді не було, кірзи не було, то кірзи вже стали. Ялові. Мій дід, мати розказували, купив чоботи. А як іде до церкви, то взуває постолі, а прийшов до церкви, то скидає постолі і взуває в церкву чоботи. А як вийшов з церкви, то їх у торбочку, а взуває постолі» [6].

Прикрасами жінок слугували недорогі кольорові скляні «пацьори», «пацьорки». Червоні коралі були в рідкісних випадках. Дівчатка нанизували намисто з плодів горобини, калини. Підмальовувалися доступними засобами: брови — сажено; щічки — буряком; уста — розмоченими червоними обгортками з цикорію. Замість пудри вживали білу глину.

Віночками з квітів прикрашали голову тільки маленькі дівчатка, старші дівчата — на свято Івана Купала. Весільний вінок зафіксований як барвінковий і нашитий на вишиту мережечкою або червону стрічку з купочками перекручених на дротиках пацьорків та квітковий з фарбованої стружки, провощеного паперу чи фарбованого пір'я. Віночок з барвінку на Ковельщині наречена плела сама, а старші, шановані жінки співають і подають їй пучки барвінку. До вінка прив'язували кольорові стрічки. У с. Волошки сироті дов'язували ще й чорну. Згодом до вінка причіпляли фату.

Волосся дівчата заплітали з проділом посередині у дві коси, вплітаючи «банди, стоночки». Звичай розплітати косу представлений тільки у весільній обрядовості: «брат повинен був розплітати коси». Співалася така пісня: «Брат косу розплітає, матінки не питає, матінка стоїть, рученьки ломить, косоньки не боронить» [2]. У с. Синово записано, що молода «клячить перед хлібною діжкою», молиться, а тоді діжку покривають кожухом, вона сідає на нього і брат розчісує її та обтинає волосся. В давніший період — рівненько, поза вухами, пізніше — лиш кінці. Розплетене на весіллі волосся вже не заплітали, а скручували у «гулю», у «гуза»: «Вже як розчесе, то вже значить, що не дівка. Дівчина — з косою, а жінка з гулею». Далі закладали «чіпець та кимбалку»: «Вона розчесеться, насаджує тако чіпець, обв'язує шнурочком, тогди були такі обручики-кимбалки, і насаджує на нього чепчик, і знову прив'язує, а тогди хустину. Отак, щоб на лобу були хвостики. А той обручик обматаний дає форму» [4].

Про намітку як головний убір вже мало хто чув. Її в першій половині ХХ ст. часто використовували як поховальну тканину, вкриваючи нею покійника, або давали в руки як рушника, «щоб там мали чим обтертися», а шматок лляного полотна, покладений під плечі, для ношення піску на тім світі».

Головні убори перші порушують гармонію ручнотворного цілісного народного костюму. Вже на початку ХХ ст. молоді хлопці парубкували у купованих кашкетах, фуражках, а дівчата — у різноманітних хустинах: «тарнова, салісовка з френзлями, перкальова, гарусова». Записано способи їх пов'язування: «у молодичку» — хустка складається трикутником, насувається на чоло, кінці зав'язуються на потилиці під вільним кутом або зав'язували спереду на чубку так, щоб кінці гарно уклалися; «на шишечку» — хустку розкладають, два кінці із заду зав'язують на чубку, перегинають її на чубок, закриваючи зав'язані кінці, інші два в'язують на потилиці; «на палець» — із заломом над чолом.

Заміжні жінки використовували дві хустки, зав'язуючи одну, тоншу, «у молодичку» з кінцями назад, а іншу, із закладками біля вух, під підборіддя. Святкові хустки вишивали. Згадували і квадратні полотняні хустки з нашитим верхнім кутом та різнокольоровими китицями при кінцях — «чотириробочки». Взимку накидали на плечі та голову великі суконні «опиначки».

Чоловічі головні убори — «шапки» шили з сукна та овчини. Улітку носили плетені «солом'яники».

Зібрані відомості і про зберігання тканин. На початку ХХ ст. доморобні тканини скручували у «сувертки» (с. Синово), «колодки» (с. Перевали), «кулидки» (с. Кругель). Їх зберігали у «боднях» — великих довбаних діжках з віком, а пізніше у мальованих скринях чи «кухрах»: «Як багата була, то в неї і по три бодні з сермегами та літниками було», — згадує, як розповідала мати, М. Троцюк із с. Синово [4].

Як бачимо, зібрані у селах Ковельського та сусідніх районів матеріали, дозволили з'ясувати особливості формотворення жіночих і чоловічих сорочок, стегового і плечового вбрання, головних уборів, локальні особливості традиційного одягу. Зафіксовані місцеві назви як окремих компонентів вбрання, так і їх частин. Показана трансформація традиційного костюму впродовж другої половини ХХ століття.

1. Записано від Качалай Г. М., 1925 р. н. у с. Доротище Ковельського р-ну.

2. Записано від Устимчук Є. А., 1928 р. н. у с. Волошки Ковельського р-ну.

3. Записано від Гусар В. М., 1927 р. н. у с. Кукуріки Старовижівського р-ну.

4. Записано від Троцюк М. С., 1931 р. н. у с. Синово Старовижівського р-ну.

5. Записано від Богдан М. М., 1930 р. н. у с. Туличів Турійського р-ну.

6. Записано від Стончук О. Ф., 1925 р. н. у с. Перевали Турійського р-ну.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРІВ У КОВЕЛІ (погляд зсередини)

Вибори, вибори! Час надій, емоцій, розчарувань. Скільки їх було! 1990, 1994, 1998, 1999, 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012 роки. І щоразу — невмируща надія на наступні вибори, які врешті решт щось змінять в нашому житті. То ж почну в хронологічному порядку.

1990 РІК. ПЕРШІ ДЕМОКРАТИЧНІ ВИБОРИ.

Про мою участь у цих виборах я детально описала у своїх мемуарах в 1998 році «Разом з Рухом», які були опубліковані в газеті «Волинь» у 1997 році. Залишається лише повернутися до тих сторінок із свого життя.

Координаційна рада по створенню в Ковелі організації Руху взяла на себе ініціативу про заснування в місті Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка. Як громадська організація Рух ще не був юридично оформлений, а тому висунути своїх кандидатів в депутати всіх рівнів від Руху ми не могли. Наші зусилля були тепер спрямовані на створення осередків Товариства української мови. Одним з перших з'явився осередок на заводі «Ковельсьільмаш». Очолив його Петро Кошелюк, який тут же розгорнув бурхливу діяльність. Він вийшов на Адама Поляка, який згодом зіграв велику роль і в становленні товариства, і в майбутніх виборах.

На початку грудня 1989 року відбулися установчі збори Товариства української мови. Прийшли в основному наші прихильники і деякі вчителі української мови і літератури. Педагоги підтримували ідею створення Товариства, але їх відлякувала жовто-блакитна символіка і націоналістичні настрої організаторів-рухівців.

Після тривалої дискусії Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка було створено. Головою Товариства обрали Адама Поляка, заступником — поетесу і викладача української мови і літератури машинобудівного технікуму Ніну Горик.

Почалася передвиборна кампанія. Петро Кошелюк вважав, що такі правдолюби, як я, повинні обов'язково бути депутатами. 7 грудня 1989 року він зібрав в своєму колективі — відділі капітального будівництва заводу «Ковельсьільмаш» — збори, на яких мене висунули кандидатом в депутати міської ради по виборчому округу № 61, на території якого я мешкала. В цьому колективі мене знали і поважали: — я там працювала 6 років, була профгрупоргом. Отже, ризикнули висунути кандидатом в депутати людину, яку не схвалювало начальство — на той час я вже завоювала репутацію непокірної людини. З почуттям вдячності і теплоти я згадую милий моему серцю колектив, який не побоявся підтримати «неблагополучну» людину, і проявив в цьому свою громадянську мужність.

16 грудня 1989 року ми провели конференцію Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка з метою висунення кандидатів в депутати. А напередодні конференції взнали, що в школах міста в добровільно-примусовому порядку створюються осередки Товариства української мови, і їх кількість перевищує нашу.

Мета їх створення одна — заблокувати наших кандидатів. Однак вони недооцінили впертості і наполегливості Адама Поляка. Він зумів так організувати збори, що питання прийому нових членів стояло в порядку денному останнім. За цей порядок денний проголосували законні делегати конференції, незважаючи на сильний тиск з боку завідуючої міськвико Людмили Компанієць, директорів шкіл Ігоря Водоп'янова і Бориса Клімчука. Таким чином, вчителі залишились спостерігачами.

Я була секретарем зборів. Писала протокол і одночасно брала участь у висунанні кандидатур та їх обговоренні. Честь висунути кандидатом в депутати Верховної Ради Андрія Мостиського належала мені. Характеристика, яку я дала Андрію, викликала оплески в залі. На той час я поважала і цінувала Андрія. Вперше почула про нього навесні 1989 року з публікацій в газеті «Прапор Леніна», де він висловився за підтримку Руху. Мені подобався його спокійний, розважливий характер, розум, безстрашність і молодість. Саме ці його якості і допомогли йому перемогти.

Збори закінчилися дуже пізно нашою перемогою. Це була наша перша перемога, яка дещо притьмарилась подачею у пресі в спотвореному вигляді ходу конференції. Я не маю претензій до редактора газети Миколи Вельми, він на конференції не був. Його коrespondенти виконували замовлення, такий тоді був час. Час прозоріння ще не настав...

Прийшла весна. а з нею і вибори. Безпосереднім контролем за їх ходом займався Володимир Осюк. Андрій переміг! А той день став для мене одним з найщасливіших у житті. Депутатами обласної Ради стали Адам Поляк, Юрій Музичук, Олег Селеверстов, Віктор Стрижеус. На жаль, програли вибори Володимир Осюк, Петро Кошелюк, Ніна Горик.

Перемога на цих виборах стала можливою завдяки тому, що це було протистояння двох світів і гроші тоді не відігравали ніякої ролі.

У міській раді ми організували демократичний блок. Як виявилось, у нас знайшлися прихильники серед депутатів, кандидатури яких висунули трудові колективи. Деякі з них стали активістами Руху, як, наприклад, Ігор Пащук, Григорій Олійник та інші.

29 березня 1990 року відбулася перша сесія Ковельської міської ради. Головою ради на громадських засадах був обраний Микола Вельма, головою виконкому — Євген Поліщук. Жодного з наших депутатів не обрали головою комісії чи в Президію ради. Мене обрали заступником голови комісії з питань житлово-комунального господарства і екології. Головою нашої комісії став Олександр Жураківський, секретарем — Анатолій Семенюк, який симпатизував рухівцям.

1994 РІК. ВИБОРИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ ДО МІСЦЕВИХ РАД ТА ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ. ЗУСТРІЧ ІЗ ЛАРИСОЮ СКОРИК.

Зима 1993—1994 років — час передвиборний і мені було не байдуже, кого висуватимуть національно-демократичні сили кандидатом до Верховної ради України. Ковельська організація Української Республіканської партії мала всі підстави бути незадоволеною Андрієм Мостиським, який почав уникати зустрічей з виборцями і все далі віддалявся від тих, хто допоміг йому колись стати народним депутатом. На той час Народний Рух, як громадська організація, розпався на ряд партій, і щоб якось консолідувати національно-демократичні сили, депутат Верховної Ради Лариса Скорик започаткувала нову організацію — Всенародний Рух, на відміну від партії під назвою «Народний Рух». Вона знайшла підтримку на Львівщині і на Волині. Тому й не дивно, що приїхала у Ковель на запрошення республіканців.

Зал у Народному домі «Просвіта» був переповнений. Люди стояли у проходах і в коридорі, а я ледве примостилася на гальорці. Особистість Лариси Скорик викликала неабиякий інтерес у ковельчан. Емоційна, відверта і безжалісна до опонентів, вона не боялася говорити непопулярні речі. Їй дуже боліло те, що відбувалося в демократичних колах — розколи, амбіції. Вона бачила помилки лідерів партій і гостро їх критикувала. Виступала на захист Леоніда Кравчука, який стояв на позиціях незалежної України і потребував підтримки національно-демократичних сил. Відомо, що національно-демократичні сили об'явили себе опозицією до влади, яка, на їх думку, занадто повільно проводила реформи. Забігаючи наперед, відзначу, що не маючи вагомий підтримки ні правих, ні лівих, Леонід Кравчук програв наступні вибори. Президентом став Леонід Кучма, оплот кримінально-олігархічного режиму.

Всієї небезпеки такої позиції для майбутнього України не розуміли наші політики. Одна Лариса Скорик, тендітна, елегантна жінка, не побоялася йти проти течії. Вона знала, що спалює себе і передрикає на політичне забуття, але не могла цього не робити, бо так веліла їй совість.

Те, про що говорила Лариса Скорик, було дуже співзвучно тому, що зовсім недавно пережила я, відстоюючи свої непопулярні думки. І я не могла не відчувати в ній близьку душу. Масштаби особистості Лариси Скорик не йдуть ні в яке порівняння з моєю скромною особою. Але емоційний порив, викликаний цією зустріччю, був настільки сильний, що я пододала свої комплекси і зважилась написати їй листа, якого передала через Володю Осюка, заявивши йому про свою готовність включитися в передвиборну боротьбу, якщо по Ковельському округу буде балотуватися Скорик.

Приїзд пані Лариси до Ковеля декого дуже насторожив. Не зовсім гарну політичну гру почав грати Андрій Мостиський. Квартири у Києві він ще тоді не одержав, роботою забезпечений не був. І після чотирьох років депутатства повертатися назад до Ковеля йому вже не хотілося. Він мав намір балотуватися ще на один строк. Поява Лариси Скорик, як можливої конкурентки, перекреслювала всі його плани. Адже Лариса набагато потужніша, сильніша. Він почав шукати підтримки у Ковельській міській організації Товариства української мови імені Тараса Шевченка, в інтелігенції міста. І, як не дивно, знайшов її.

А про Ларису Скорик у Ковелі поширюються плітки.

На одному із громадських зібрань, яке ковельчани називають «віче», і про яке Мостиський згадав лише перед виборами, він весь свій виступ побудував на тому, щоб очорнити свого можливого конкурента — Ларису Скорик. Дісталось і Леоніду Кравчуку. Андрій Мостиський знав, що, критикуючи Леоніда Кравчука, він грає на смаки публіки, бо на той час більшість ковельчан вбачала в Президентові ставлення комуністів. Цього я стерпіти не могла і надіслала йому в президію записку із запитанням, яке заперечувало сказане ним. Проте Мостиський запевнив, що комуністи на Сході підтримують Кравчука. Брехня! І Мостиський це добре знав! З цього моменту Мостиський, як політик, перестав для мене існувати. Популіст і кар'єрист — таким був мій висновок, можливо, занадто категоричний.

Влада і престижне становище псує і непоганих людей. В наш час так легко йдуть на компроміс із совістю заради кар'єри. Політика — це брудна річ, а люди наші наївні і

довірливі, маніпулювати їх голосами можна доволі легко. Цим і користуються наші олігархи, новоспечені капіталісти, які, використовуючи наші лозунги для прикриття своїх справжніх намірів — зберегти і примножити своє багатство, йдуть на вибори, купують цілі партії, засоби масової інформації, чиновників. Вони викидають шалені гроші на рекламу, на підкуп, аби взяти владу, щоб ще більше збагатитись. Вони «плачуть» над тяжким становищем народу, хоч насправді їм абсолютно байдуже до цього народу, до держави. Якби вони дійсно були патріотами, то не ховали б свої капітали в іноземних банках, а вкладали б їх в розвиток своєї держави. І саме по їх милості Україна стала всесвітнім жебраком. Для своїх партій вони прибрали такі гарні назви — «Демократичний Союз», «Соціал-демократична партія об'єднана», «Трудова Україна», «Партія регіонів» та інші. Намагання опозиційних партій правого спрямування добитися прозорості в політиці, економіці приводить до того, що влада намагається всякими технічними засобами позбавити їх можливості донести правду до народу. По вказівці з Адміністрації Президента їм відмовляють у друкуванні опозиційних видань, забороняють про них згадувати в засобах масової інформації. Сьогодні ми спостерігаємо процес згорання багатьох демократичних здобутків, все більше утверджується авторитарна влада однієї особи, ще трохи — і в країні встановиться диктатура по сценарію Білорусії.

Та повернемося до моїх спогадів. На початку лютого 1994 року закінчувалася реєстрація кандидатів у народні депутати. Ларисі Скорик треба було нарешті визначитись, де балотуватися — в Ковелі чи у Львові. Лариса знову приїхала до Ковеля. Тепер нас вже познайомили. Вона зупинилась у мене. Між нами відразу зав'язались довірливі стосунки. І ось ми сидимо у мене вдома — Лариса Скорик, Адам Поляк, Володя Осіюк, Василь Козак.

Чоловіки умовляють Ларису підписати згоду на балотування, а я мовчу. Звичайно, хочу, щоб вона була у Ковелі, хочу з нею спілкуватися, вона випромінює силу, її особистість заворожує. Але мені важко виносити плітки навколо її імені. Розкол і сварки серед вчорашніх однодумців можуть привести до перемоги висуванця прокомуністичних сил. Це розуміє і Скорик. З її боку була спроба порозумітися із Андрієм Мостиським, але він унікав переговорів.

Я мовчу і не бачу виходу із ситуації. Потім я шкодувала, що не знайшла аргументів, щоб переконати її. Вона виграла б вибори у Ковелі. Тоді ще не гроші вирішували результат голосування, а особистість кандидата. А Лариса Скорик — яскрава, розумна, емоційна постать, яка своєю енергетикою буквально електризувала оточуючих. Ларисі подобалась Волинь, їй імпував щирий, безкорисливий і гостинний характер поліщуків. Сімейний затишок, хата, садок, чорна курка — це могло бути для неї лише мрією у її неспокійному житті. Через чотири роки після цієї зустрічі я прочитала у газеті «Молодь України» про неї статтю, яка починалася її ж віршем.

*У тім краю, де люди, як дерева,
Так тихо, просто, лагідно живуть,
Де білі птахи з смутків кристалевих
Веселі гнізда в вітах долі в'ють.
Де сонце сонць ніколи не заходить,
І у добра нема і тіні зла,
Де ніч неправди душу не холодить,
Я в тім краю ніколи не була.*

Мені здається, що цей вірш Лариса написала після відвідин Ковеля.

Лариса Скорик так і не зважилась балотуватися по Ковельському виборчому округу, адже він такий розтягнений, і щоб об'їхати всі села, треба багато часу, якого у неї завжди бракувало.

У Львові Лариса Скорик вибори не виграла, але й не програла. Вона набрала найбільше голосів, однак їх, на жаль, бракувало для перемоги. Лариса завітала до нас ще раз — в серпні, вже після виборів. Була емоційно напруженою, знервованою. Перемогу Леоніда Кучми на виборах Президента вважала катастрофою для України. Намалювала політичний прогноз, передбачила відставку прем'єр-міністра і загальне погіршення економічного стану. Майже всі її передбачення збулися. Недарма її дехто називає Кассандрою.

*Ми їдем в ніч. Шалено мчать вогні
Обіч доріг, що їх нема на карті.
Ми їдем в ніч. Щасливі і сумні,
Ми знищені. Ми нескінченно варті.*

Як би не склалася доля цієї жінки, з ким би вона не гуртувалася, я знаю одне — Лариса Скорик завжди залишатиметься сама собою і не піде ні на які компроміси із совістю. Вона з тих, хто попереджує, застерігає, хто не боїться йти проти течії, хто для України, для добра її народу віддасть всі свої сили до останку. Якби наші чоловіки-політики хоч трохи слухалися жіночої інтуїції та розуму, скількох помилок вдалося б нам уникнути!

Ось так перетнувся мій життєвий шлях з яскравою зіркою — Ларисою Скорик. Я завжди буду пишатися знайомством із нею. Забігаючи наперед, мушу відзначити, що її

стаття з критикою Ющенка в 2004 році також виявилася пророчою. Але тоді я її не сприйняла, бо ж дуже хотілося вірити в месію. (*Примітка — спогади про зустріч із Ларисою Скорик опубліковані не були*).

На виборах ковельського міського голови 1994 року перемогу здобув Анатолій Семенюк. У нього не було сильного суперника, бо начальник локомотивного депо Богдан Бачук відмовився. А саме на нього ми розраховували, як на людину розумну, прагматичну, без комуністичного минулого, і найголовніше — порядну. Анатолій Семенюк зумів умовити своїх потенційних суперників, в т.ч. і Бачука, не балотуватися. Він заручився підтримкою Ковельської організації товариства української мови «Просвіта» і «лівих». Натомість після обрання його мером міста він призначив першим заступником Євгена Кобченка, колишнього другого секретаря обкому КПУ, якого на той час підтримували «ліві». Євген Кобченко — голова Ковельської міської організації партії «Демократичний Союз», ще недавно впливової у Президента, а потім майже опальної. Дуже вже багато гріхів у її фактичного лідера — Олександра Волкова.

Семенюк активно використовував зустрічі в колективах, пресу і телебачення. В його руках були важливі важелі впливу на результати голосування. Скрізь він так щиро виступав, каюся в помилках, казав, що він ще тільки вчився, а ось тепер, якщо його оберуть, зможе по-справжньому працювати. І йому важко було не повірити, так щиро і задушевно звучав його голос. Товариство «Просвіта» підготувало чудові листівки на його підтримку. Голова Ковельської організації товариства «Просвіта» Ганна Гнатюк була його довіреною особою. Вони всі вірили, що Семенюк буде працювати на національне відродження, а це було для них головне.

Розчарування прийшло дуже швидко. Через його кадрову політику, яка суперечила проголошеним ним лозунгам під час виборчої кампанії, Ганна Гнатюк попросила звільнити її від обов'язків Голови товариства «Просвіта» і взагалі відійшла від громадської діяльності.

Новообрана малочисельна міська рада не змогла протистояти Анатолію Семенюку. І саме в ці роки ним було здійснено багато такого, що інакше як свавіллям місцевих чиновників не назвеш. Наслідки такого самоправства ще довго будуть розбирати і новообрана міська рада, і її виконавчий комітет. Варто лише прочитати статтю у газеті «Волинь» під назвою «Елітні забудовники відвойовують у Ковелі вигідні плацдарми». Свободу дій виконкому на чолі з Анатолієм Семенюком люб'язно надала новообрана міська рада скликання 1994 року, прийнявши відповідне рішення. Проти виступили лише Адам Поляк і Юрій Музичук.

ВЕСНА, 1998 РІК. ВИБОРИ ДО МІСЦЕВИХ РАД ТА ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ. ЗУСТРІЧ З ПРОФЕСОРОМ ВІКТОРОМ ГРИЩУКОМ

До Ковеля приїхав професор Віктор Грищук з наміром балотуватися до Верховної Ради. Він шукав підтримки у національно-демократичних сил, зокрема в УРП. На зустрічі коротко розповів про себе, про свої наміри і про причини, що спонукали його балотуватися по нашому округу. Він симпатизував УРП, був знайомий з Левком Лук'яненком, Ларисою Скорик.

Грищук справляв враження людини енергійної, впевненої, здорової і тілом, і духом, горів бажанням послужити своєму народу розумом, накопиченими знаннями і досвідом. За його плечима — понад 60 наукових праць з питань правотворчості, в т.ч. — три книги, захист кандидатської і докторської дисертацій. Він є також співавтором шкільного підручника «Правознавство». В якості наукового консультанта на громадських засадах брав участь у підготовці більше ста законопроектів та Конституції України.

Олена Володимирівна Миськів, голова Ковельської організації «Просвіта», і Адам Поляк стали його основною підтримкою на виборах, бо УРП повела себе неоднозначно, підтримуючи зразу двох кандидатів. Віктор Грищук прийняв рішення балотуватися, заручившись підтримкою УРП. Однак обласний Провід підтримав кандидатуру Івана Капітули з Ратного. Осінок виявився між двома вогнями і був змушений підкоритися рішенням обласної партійної організації. Голова обласної організації УРП Геннадій Кожевніков працював в облдержадміністрації, яка підтримувала крупного бізнесмена з Києва Миколу Мартиненка. Поява серед кандидатів у депутати професора з потужним інтелектом не відповідала розрахункам влади.

Віктор Климович вирішив йти до кінця. Ті, хто обіцяв йому фінансову та ідеологічну підтримку, працювали тепер на інших кандидатів. Віктора Грищука підтримали Партія Зелених України і «Просвіта».

Якось Віктор Климович зателефонував до мене: «Маріє Андріївно! Мені стало відомо, що УРП серйозно агітує за Капітулу. Який би не був результат виборів, я знаю одне — що я свій громадянський обов'язок виконав. Я запропонував народу свої послуги, свої знання і досвід, а йому вже вирішувати».

Ось такі важливі для мене слова — «громадянський обов'язок» — не могли на мене не вплинути. Кожен з нас має цей святий обов'язок — служити своєму народу. Тільки не в кожного є ця потреба. Грищук належав саме до людей з громадянською свідомістю,

тому я не могла йому не симпатизувати. Власне сумління переважило для мене авторитет партії — я приєдналася до групи підтримки Віктора Климовича. Їздила з ним на зустрічі, зустрічалася в селах з виборцями, написала невелику статтю до газети на його підтримку.

Активно працював штаб підтримки Миколи Мартиненка, ситуація схилялася на його користь. В селах на зустрічі з Мартиненком люди бігли, бо роздавали муку і гречку. Його команда діяла рішуче і нахабно. Гроші сипалися «широю рукою благодійника» направо і наліво. Вся програма Мартиненка була побудована на казці про вільну економічну зону «Інтерпорт-Ковель» і про той рай, яким вона ошчасливить ковельчан. Його команда випустила дві яскраві газети, наповнені фантазією і брехнею. І народ купувався на ці дешеві трюки. «Він багатий і зробить нас багатими». Справедливості ради мушу зазначити, що Мартиненко, поки був депутатом по нашому округу, займався благодійністю, а через кілька років перейшов до лав опозиції. У 2004 році вперше прийшов на «Віче», ґрунтовно й емоційно виступив, чим викликав симпатію.

А на зустрічі з Грищуком приходило мало людей, бо ніхто в тих зустрічах не був зацікавлений. Адам Поляк, його довірена особа, самостійно проводив зустрічі в селах, доводячи до фермерів суть програми Грищука. Та він не міг замінити його особистості, передати його потужне біополе, його вплив на людей. Здавалося, не було такої теми, яку Грищук не зміг би глибоко розкрити — будь то філософія, чи релігія, чи практичні поради. Уявляю, якою титанічною працею це було здобуто. Працював він одержимо, сплячи на добу по 4—5 годин. Ним рухали не тільки кар'єра, не тільки гроші і не тільки успіх! Внутрішня потреба самовдосконалення і потреба віддачі. Чи не в цьому сенс життя таких особистостей? Досягти вершин, досконало оволодіти всіма здобутками своїх попередників, узагальнити здобуте, внести щось своє та зробити свої власні відкриття.

Програму, з якою Віктор Климович йшов на вибори, він продумував кілька років. Йому боліло, чому у нас не працюють реформи, нищиться виробництво, не працюють закони. Закони повинні бути «підігнані» і не суперечити одне одному. Адже не буде працювати механізм, якщо він не відлагоджений. Не стикаються окремі закони, правові акти — ось тут і щілина, щоб їх обійти. Наслідки такої розбалансованості ми починаємо й сьогодні

Від Віктора Климовича йшла така сила, така чиста енергія, що поруч з ним забуваєш про все і виносиш від спілкування з ним тепло в серці і щиру радість. Кілька тижнів спілкування з ним — одні з найщасливіших у моєму житті. Щось подібне, мабуть, відбувалося й Олена Володимирівна Миськів, яка організувала зустрічі з виборцями, супроводжувала його скрізь, забувши, що вона також балотується у депутати міської ради. І хоч вибори закінчилися для нас поразкою, ми себе переможеними не відчували. Ми мали щастя бути поруч з ОСОБИСТІСТЮ. На превеликий жаль, результат цих виборів визначався грішми.

Проходять роки. Романтичними спогадами залишаються для мене вирування політичних пристрастей, ейфорія від запаху свободи, мітинги, пікетування. З часом вгамувалися пристрасті, прийшло розчарування. Один за одним ми потихеньку відходили від політики. Хто назавжди, а хто лише на період між виборами.

Для мене особисто в 90-х роках кожні вибори — це нова надія, новий спалах і нові розчарування. Уроки виборів 1998 року — гіркі. Ми не вміємо вибирати свідомо — і цим скористалася команда Кучми, застосувавши найновіші передвиборні технології із зомбування населення.

ОСІНЬ 1999 РОКУ. ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА (нижче написані спогади публікуються вперше)

В 1999 році я брала участь у політичній кампанії по виборах Президента. Напередодні написала другу частину мемуарів «Дорога до прозріння», які були надруковані в газеті «Волинь».

Ці вибори запам'яталися створенням Канівської четвірки — спробою об'єднання демократичних сил проти наступаючої диктатури Кучми. Прикро, що ця спроба провалилася. Якби Президентом став Євген Марчук, шлях України став би іншим. В усякому разі був би поставлений заслін корупції та моральній деградації суспільства.

Левко Лук'яненко і очолювана ним Республіканська партія підтримали на виборах Євгена Марчука, бувшого керівника служби безпеки України. На той час це була найменш корумпована структура. Я працювала в штабі Марчука, його статті навіть конспектувала для себе, настільки мене захопили його логічні викладки та ідеї.

Марчука активно підтримувала ще одна новостворена партія під Марчука «Соціал-демократичний союз». Необхідно було створити осередок у Ковелі. Осіюк попросив мене перейти в цю партію та очолити осередок — так потрібно було для виборів. Я погодилася, про що потім не раз пожалкувала. Партія виявилася одноденкою, після виборів розпалася, голова обласної організації захворів і відійшов від роботи. Однак з реєстрації партія не знялася, і в управлінні юстиції до цього часу фігурує моє ім'я як

голови ковельського осередку партії «Соціал-демократичний союз», хоч я і надала їм протокол про саморозпуск осередку.

Нездорова атмосфера склалася у штабі. Очевидно, команда, на яку покладався Марчук — його бувші підлеглі у відставці. Вони й понабирали своїх «шісток». Туди прийшла не зовсім чесна людина, нерозумна і неприємна пліткарка, яку я через свою прямолінійність критикувала. Бачила помилки в роботі, давала свої зауваження. Не покидало відчуття приниженості від своєї другорядності в штабі. Була сердита на весь світ через відчуття своєї безпомічності. Тому зі штабу пішла. До нас із Осіюком не дуже прислухалися, аж поки не були видрукувані в газеті «Волинь» мої мемуари «Дорога до прозріння». Тоді й прийшло визнання і... захоплення.

Влада робила все, аби в другий тур ввійшов ставленик комуністів Симоненко, бо знала, що Симоненку нізащо не виграти вибори. Якби ж довелося вибирати між Марчуком і Кучму, перемогу, безумовно, отримав би Марчук. Зрадив лідер соціалістів Олександр Мороз, відмовившись зняти кандидатуру. Отак через розпорошеність сил Україна в черговий раз програла. Уроки історії нас нічому не учать!

В Ковелі Марчук перемиг, однак по Україні програв. Схід і Південь проголосував за Кучму і Симоненка. В другому турі національно налаштованому населенню західної України довелося вибирати менше зло — Кучму.

Дружина Євгена Марчука — наша землячка Лариса Івшина, головний редактор газети «День» — один із рупорів демократії на Україні. І хоч Марчук давно не у політиці, та думаю, що своїх поглядів він не поміняв і має вплив на світогляд дружини.

2002 РІК. ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ

Змінюється політична еліта, одні лідери зникають із політичного олімпу, інші з'являються. Виникають нові політичні проекти, нові партії, такі як «Наша Україна», УНП «Собор», ВО «Батьківщина». Саме тоді розпочався процес формування партій під лідерів. І «Наша Україна» і ВО «Батьківщина» не мали чіткого ідеологічного спрямування, в ці партії прийшло багато випадкових людей, в основному з бізнесового середовища. Тому й не дивно, що сила і потужність цих партій визначалася, чи при владі їх лідери — Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко. У 2000 році з'явилася партія УНП «Собор», основу якої склала національно орієнтована інтелігенція з лідером, колишнім комсомольським ватажком Анатолієм Матвієнком. Партія мала на меті започаткувати процес об'єднання правих сил. На Волині за розбудову партії взявся Андрій Бондарчук, народний депутат першого демократичного скликання. Влітку 2000 року він з'явився у моєму домі. Пан Андрій запропонував очолити в Ковелі осередок партії УНП «Собор», на що я з великою неохотою погодилася. Ще давалося взнаки розчарування у партії «Соціал-демократичний союз», однак відмовити такій поважній і авторитетній людині я не змогла. 12 грудня 2001 року відбулася конференція обласної організації, на якій було обрано лідера — Андрія Бондарчука. Також було обговорено питання об'єднання з Українською Республіканською партією. Вперше проводилися вибори наполовину по партійних списках. Партія ввійшла в блок Юлії Тимошенко, якій я симпатизувала. Тому на виборах агітувала за цей блок.

Колись в інтерв'ю до 10-річного ювілею Незалежності («Вісті Ковельщини» від 7.08.2001 року) на запитання «Яким ви бачите майбутнє України?» я дала відповідь:

Шлях до добробуту і пристойного життя нелегкий, але потенціал в Україні високий, про що свідчить діяльність уряду Ющенка. Капітал в Україні є, але необхідні лише політична воля і розум, щоб заставити його працювати для держави і народу. Якщо вдасться провести чесні вибори і обрати до Верховної ради порядних, компетентних і патріотично налаштованих людей, то добробут — не за горами.

Україна мусить стати повноцінною демократичною державою європейського рівня, і вона нею стане. Прийдуть до влади молоді люди з новим мисленням, без стереотипів минулого, і саме їм під силу збудувати омріяну у віках, багату і сильну державу.

Згодом відбулося об'єднання партій, в результаті утворилася партія УРП «Собор» зі структурою старої УРП і новим лідером Анатолієм Матвієнком. Та й своєї об'єднавчої функції вона не виконала. Інші, багатші партії правого спрямування, витіснили її з великої політики.

В березні 2002 року перед виборами приїжджали до Ковеля Юлія Тимошенко і Віктор Ющенко. Зустрічі відбувалися в Палаці культури ім. Шевченка. Місця доводилося займати задалегідь, багато людей їх слухало на вулиці. Юлія Тимошенко справляла сильніше враження. Маленька, в скромному костюмчику, але така потужна. Слухали її, затаївши подих.

На особистість Юлії Тимошенко я звернула увагу задовго до того, як вона опинилася на політичному олімпі. Прочитала колись статтю про неї та про її «Єдині енергетичні системи». Потім її ім'я пов'язували з Лазаренком, її участь у «Громаді» як тіньового прем'єр-міністра. До речі, міністром культури там фігурувала Лариса Скорик, що мене шокувало, бо я симпатії до «Громади» не мала. Тому мала великий сумнів відносно щирості нового політичного лідера, однак позитивні зрушення в енергосекторі частко-

во їх розвіяли. Щоб переконати саму себе, вирішила свої сумніви викласти в листі до неї та передати лист під час зустрічі. Невідомо, чи читала вона його, листи переглядали її помічники. На свої питання я не маю відповіді й на сьогоднішній день. Копію листа зберегла, тому маю можливість опублікувати його через 10 років.

Шановна Юлія Володимирівна!

Пишу вам цього листа під враженням дебатів 8-го березня.

Коротко про себе...

... З членами штабу Вашого блоку підтримую зв'язок і навіть маю зухвалість давати їм поради. Я єдина, хто на «Віче» мав мужність висловитись на Вашу підтримку, хоч ще кілька років тому вважала енергетичну політику, яку проводили очолювані Вами ЄЕСУ, згубною для України. Однак Ваша робота в уряді Юценка змінила моє ставлення до Вас і сьогодні я Ваша палка прихильниця.

Пишу цього листа, бо мене не задовольнила ні Ваша відповідь, ні відповідь Григорія Омельченка про ЄЕСУ. Навпаки, з'явився сумнів у Вашій щирості. Те, що з Вас знято обвинувачення, для мене не аргумент — наші закони як дишло.

Моє підприємство стало вмирати з того моменту, як були введені штучно завищені ціни за газ (по ціні 82 дол. за 1 тис. м куб.). Це було за часів прем'єр-міністра Лазаренка. Я займалася аналізом споживання газу на підприємстві, тому прослідкувати цей зв'язок мені було неважко. З 1997 року я, чи не найперша в Ковелі, скрізь у своїх виступах заявляла і навіть написала про це в мемуарах, що першопричиною наших бід є штучно завищені ціни на газ і непомірні податки, бо саме це паралізувало нашу економіку. Тому чекала від Вас відповіді, що Ви до політики встановлення цін на газ непричетні, що це — ініціатива Лазаренка з метою отримання надприбутків енергетичних компаній, які він опікував і від яких мав зиск. Хіба не так?

Мені дуже важливо знати дійсний стан речей, бо я не можу просто так закривати на це очі. Не можу кривити душею навіть в найменшому. І якби Ви могли щиро відповісти на мої наступні запитання, це додало б Вам чимало голосів виборців. Бо люди голосують серцем і дуже тонко відчують фальш.

Яка Ваша роль в тій політиці, що проводив Лазаренко? Ви були співавтором його нововведень, чи лише залежною виконавицею?

Чому Ви з бізнесу пішли в політику? Для зміцнення своїх бізнесових позицій чи Вам було затісно в рамках однієї корпорації і Ви відчули, що здатні на більше? Чи Вас почали давити конкуренти?

Чи є різниця між Юлією Тимошенко 1996 року і Юлією Тимошенко 2001 року? Наскільки ті випробування, через які Вам довелося пройти, змінили Вас внутрішньо?

Чи не вважаєте Ви, що Ваші негаразди — то є спокута за ту руйнацію промисловості України, до якої привела енергетична політика Лазаренка і Ваша також, як його мимовільної співучасниці?

Ваш бізнес зруйновано ще до Вашого призначення віце-прем'єр-міністром чи пізніше? Можливо, Ваша непоступливість олігархам є лише помстою за зруйнований бізнес?

Чи Вас веде вища сила, якій Ви не можете опиратися, бо Ваше призначення в цьому житті — рятувати Україну — і Ви не можете не чинити саме так, як Ви чинили останній рік — лоб в лоб, спалюючи мости, без всякої вигоди для Вас, навіть не усвідомлюючи, для чого Ви це робите?

Повірте, я маю моральне право задавати такі запитання, бо мені знайомий такий стан. Якась нездоланна сила заставляє нас жертвувати своїм особистим заради правди і справедливості.

В моїх запитаннях — половина відповіді. Якщо Вам судилося прочитати цього листа, думаю, Ви знайдете спосіб відповісти на них. Це, насамперед, потрібно Вам, можливо, як каяття. Вам дано так багато, і з Вас так само багато і вимагається.

Цей лист — зовсім не провокація, це прагнення допомогти. Вам і нашій спільній справі.

Перемоги Вам на виборах.

З повагою

Марія Хотинська. 11.03.2002 р.

Результатом виборів народних депутатів до Верховної ради України стала перемога демократичних сил по партійних списках. Однак цю перемогу було вкрадено за рахунок мажоритарних округів і частини тушок. Прем'єр-міністром став Віктор Янукович, і Кучма вбачав у ньому свого наступника. Країна чекала виборів Президента.

Ситуація з виборами 2002 року повторилася із виборами народних депутатів у 2012 році. Неважко спрогнозувати, що така ж ситуація із виборами Президента в 2004 році повториться у 2015 році. Тільки у 2004 році було більше свободи слова, був всенародно підтриманий лідер, опозиція цілеспрямовано готувалася, задіявши фінансові ресурси деяких ображених владою олігархів. В 2015 році буде набагато важче, результат виборів буде залежати від того, наскільки основні політичні гравці зможуть домовитися про спільні правила гри, наскільки зможуть свої особисті амбіції принести

в жертву задля майбутнього України. Та навіть і в разі обрання Президентом кандидата від опозиції марно чекати покращення відразу ж, занадто прогнила вся система влади в Україні. Гаслом майбутньої президентської компанії має стати моральність в політиці, без якої чесності і прозорості не буде. Варто прислухатися до ініціативи 1-го грудня, підтримати на місцях національний круглий стіл, організувати обговорення на місцях, в пресі, шукати яскраві приклади і орієнтуватися на них. «Бути чесним в першу чергу самим перед собою» — повинно стати гаслом сьогодні. Націлювати на це молодь, яка ще не отруїлася вірусом пристосуванства, бо тільки її свіжа кров здатна оздоровити хворий організм.

2004 РІК. ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА. ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Задовго до виборів визначився лідер опозиції в особі Віктора Ющенка, всі наші надії були на нього. ВО «Батьківщина» по рейтингу відставала від «Нашої України», тому на Тимошенко, як на потенційного кандидата в Президенти, розраховувати не доводилось. В першому турі лідирував Ющенко. Та все вирішував другий тур. Не витримавши напруги очікувань, написала різку статтю до газети «Вісті Ковельщини», спрямовану проти характеру останніх публікацій в цій газеті, навіть не сподіваючись, що Микола Вельма її надрукує. Однак надрукував, але при цьому різко мене розкритикував. Та резонанс був великий. Повірили мені. Ось її чорновий варіант.

Вельмі Миколо Григоровичу!

З того часу, як газета «Вісті Ковельщини» стала провладною, я не пишу статей, хоч колись була активним дописувачем. Кривити душею не вмію, а ображати Вас не хотілось. Однак одна із публікацій за 25 жовтня «Виборами життя не закінчується...» не дає мені спокою і таки змусила взятися за написання цього листа. Автор статті — Маркіян Іващик. Ім'я мені незнайоме, скоріше це псевдонім. Стиль написання, професіоналізм у викладенні думок підштовхує до думки, що автором статті є Ви, Миколо Григоровичу! Причому стаття замовна, написана із «темників». Хіба думки, висловлені в ній, не були озвучені на всіх провладних телеканалах? Значить, у них автор один — Адміністрація Президента. Взяти хоча б таку фразу — «Галасуючи про продажність та нещирість влади, нерівні можливості кандидатів, неетичну політичну рекламу, вони самі перші переступають норми етики і моралі...» Або «Декому взагалі не потрібні чесні і прозорі вибори. Вони вже сьогодні «знають», що їх підсумки будуть сфальсифіковані». А раз так — готуймося до останнього і рішучого бою за владу» і т.д. про загрозу політичного перевороту в державі. А поруч ще й стаття «Екзит-пол — зброя державного перевороту» Петра Іванця. Це що — передрук з якогось провладного видання чи додача до темників? В обох статтях — залякування людей. І суть їх зводиться до одного: якщо не проголосуєте за провладного кандидата, бути війні в Україні!

Нічим іншим, як дезінформацією виборців, я ці статті назвати не можу. І якби ці статті були надруковані не в громадсько-політичній газеті, а в газеті, фінансованій провладним олігархом, я не звернула б на них уваги. За гроші можна і не таке надрукувати. Та мені боляче, що таке друкуєте Ви, Миколо Григоровичу, авторитетна, розумна і порядна людина. І я не вірю, що Ви друкуєте різні передруки, вихваляєте Януковича через свої політичні переконання. Можу лише здогадуватися, що Вас це змушує робити, а Ви не маєте мужності опиратися. Тому й закінчуєте статтю наче інша людина, з іншими переконаннями. «Мені хочеться, щоб 31 жовтня 2004 року стало тріумфом української демократії, торжеством волевиявлення народу. Тільки волевиявлення справжнього, а не вимушеного, омитою слізьми і кров'ю...» І всі ми, українці, варті того, щоб, нарешті, самим визначити свою долю, шлях, яким маємо йти до омріяної мети».

Сьогодні я пишаюся волинянами, які попри шалений тиск влади, особливо в селах, попри залякування прийшли на виборчі дільниці і проголосували так, як велить їм сумління: — проти неправди, проти провладного кандидата з кримінальним минулим. Вони проголосували за народного Президента, за Ющенка! Наш народ пройшов тест на громадську зрілість і я радію, що в нас сьогодні є громадянське суспільство...

Люди обирали не просто Президента, вони обирали свій шлях до демократії, до справедливості, до свободи. Народ зумів розібратися, хто говорить щиро, а хто маніпулює фактами. І в цьому наша велика перемога!

Тому я звертаюся до Вас, депутатів обласної ради, до Вельми Миколи Григоровича, Бачука Богдана Петровича. Згадайте початок 90-х років, коли Ви були з нами, з народом, знайдіть у собі мужність перед другим туром виборів сказати людям те, що Ви насправді думаєте, а не те, що Вас заставляють казати. Залишіть в історії Ковеля світлий слід, не заставляйте Вас вважати іудами і зрадниками. Гроші, кар'єра, слава — то скороминуще, то ілюзія щастя. Жити за законами совісті — важко, але можливо і необхідно, якщо Ви на виду, якщо Вам вірять і до Вас прислухаються. На щастя, на цей раз Вам не повірили, бо народ навчився аналізувати.

А відносно залякувань влади, то ясно, як день. Якщо Янукович виграє вибори без

фальсифікацій результатів голосування, ми змушені будемо змиритися з таким вибором, хоч про це навіть страшно подумати — жити в кримінальній країні я не хочу. Та якщо результат народного волевиявлення буде сфальсифіковано, я, і тисячі таких як я, вдаюся до акту мирного спротиву і будемо стояти на площах доти, доки не оголосять справжніх результатів.

Було велике бажання внести свій вклад у всенародну справу. Тому не шкодувала себе, поїхавши спостерігачем у Кременчук. Про перипетії тих подій описала в листі до дочки Тані, яка на той час перебувала у Нью-Йорку, вистояла у довжелезній черзі до посольства, щоб проголосувати за Ющенка. Копія листа збереглася.

Події останніх тижнів просто не давали змоги зосередитися на чомусь іншому, окрім виборів. Перед останнім раундом до нашої перемоги я можу трохи розслабитися і написати листа.

Я відмовилася бути головою виборчої комісії (хоч маю чималий досвід), а була в першому турі просто членом комісії. Однак підрахунком голосів дівчата попросили керувати мене, чим я й займалася. Було у нас два спостерігачі з Харкова, непогані хлопці, вони були в захопленні від гостинності наших поліщуків, подружилися з нашими дівчатами і поїхали вже іншими людьми. Їх на Волинь прибув цілий потяг, 500 чоловік. Один навіть був у бронезилеті, бо їх лякали, що тут живуть одні бандити. Влада в черговий раз зробила собі ведмежу послугу, давши можливість харків'янам познайомитися із Заходом. В другому турі я участі не брала, бо поїхала спостерігачем в Кременчук Полтавської області. Там також переміг Ющенко, і велика заслуга в тому студентів. Вони були спостерігачами на моїй ділянці і нам вдалося передати до міліції людину, яка по п'ятдесят грн скуповувала чисті бюлетені взамін на заповнені за Януковича. Їхала я додому з відчуттям щастя, що у нас з'явилася така свідомо молодь. Приїхала 22 листопада в обід, о 16 год. вже була на мітингу і виступила, а наступного ранку вже виїхала на Київ. В Ковелі щодня проводилися мітинги, народ записувався в чергу для виїзду на Київ, а багато хто добирався своїм транспортом. Їхали люди, які раніше зовсім не цікавилися політикою, які ніде не світилися, зовсім мені незнайомі люди. На майдані вони й самоорганізувалися, розбилися на десятки і по черзі несли варту біля адміністрації Президента та Кабміну. Наш міський Голова Ярослав Шевчук повів себе дуже достойно в цій ситуації, забезпечував транспортом і харчами. До речі, на фото він праворуч від мене, він і запросив мене сфотографуватися.

Я не герой, бо на майдані була лише вдень, а на вечір мене вже не тримали ноги. В моєму віці нелегко цілий день вистояти, тому я більше ходила. Багато бачила і думаю про це описати в своїх спогадах. Найсильніше враження — відчуття щастя, що ми разом, що, нарешті, визріли до громадянського мирного спротиву проти несправедливості. Там не було ні бідних, ні багатих, ні молодих, ні старих, ми всі однаково відчували себе часточкою єдиного організму і були горді тим, що ми стали нацією. Над Майданом витав дух любові. Цей дух не давав нам хворіти, навіть при моєму гаймориті і мокрих ногах. Бо перші дні під ногами була суцільна каша і взуття швидко промокало. Я маю намір їхати на переголосування членом комісії до Севастополя, там не вистачає людей. Їдуть працювати в комісії від Ющенка за гроші, а не за покликанням, тому можливі фальсифікації. Там вороже оточення, Ющенка вважають бандитом.

Моя стаття мала резонанс, про неї говорили. Єдине, в чому помилилася — що на майдані вийдуть тисячі, а вийшли мільйони. Наша газета останній час дуже підтримувала Януковича, тепер перефарбувалася. Люди на Ковельському майдані постійно скандували газеті «Ганьба», вимагали, щоб поміняли редактора. Тепер він виправдовується, каже, що помилювся в тих людях, котрим вірив (неформально працював у штабі Януковича). Зараз в газеті подається всебічна інформація. Які гарні вірші пишуть люди. Вірші, нав'язні революцією.

Я в захопленні від нашої молоді. Вона вже вихована на інших цінностях і щаслива, що мала мужність повстати і робити історію. Шкода, що тебе не було з ними. Я знаю, ти б також, не задумуючись, поїхала б до Києва на Майдан. Уявляю, які почуття ти пережила, спостерігаючи здалеку за тими доленосними подіями. Я думаю, ти пишалася, що твоя мама на майдані свободи.

Як шкода, що мої дядьки не дожили до цього часу. Те, чого не змогли вони у свій час, стало можливим сьогодні — народ піднявся!

Твої батьки, які завжди з тобою, навіть на Майдані. До побачення. Ковель. 12 грудня 2004 року.

В третьому турі деякі канали фальсифікацій було перекрито, однак залишалися інші методи, які викрити майже неможливо — голосування за відсутніх або померлих людей.

Ейфорія від перемоги скоро розвіялася. В країні майже нічого не змінилося. Юлія Тимошенко змінила скромний костюмчик на ексклюзивний одяг, міняючи його щодня. Винуватці у фальсифікації виборів покарані не були. Значно зросли зарплати чиновників. Однак зросли й пенсії. Україна ставала все більше українською. Однак суттєві реформи не проводилися. А деякі нововведення підсікали середній бізнес. Преса стала

більш розкутою, припинилася практика темників. Однак піднімала голову опозиція. І в цьому помилка Ющенка, який, демонструючи демократичність і толерантність, намагався знайти з Партією регіонів спільну мову. Нам, простим смертним, важко було зрозуміти, що ж діється у великій політиці. Незрозумілі кадрові призначення із числа кумів та «любих друзів», поява мажорів, яким було все дозволено, шокувала. Кожний промах Президента роздухували у пресі. Це викликало у народу розчарування. Через рік після виборів вибухнув політичний скандал у зв'язку із публічною заявою Зінченка та відставкою Тимошенко.

2006 РІК. ВИБОРИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ ТА ДО МІСЦЕВИХ РАД

Ці вибори вперше проходили лише по партійних списках. З'явилася аббревіатура БЮТ ВО «Батьківщина» — лівоцентриська блок Юлії Тимошенко, НУНС (Наша Україна — народна самооборона.) — правоцентриський блок Віктора Ющенка. За два роки при владі ці блоки значно зміцнили свої ряди, особливо із числа бюджетників, чиновників і бізнесменів. Пристосуванство — одна із характерних рис нашого народу. Чиновники, як правило, демонструють симпатії тій політичній силі, яка при владі. Об'єднати національні сили взялася Українська Народна партія (УНП) на чолі з Юрієм Костенком (забігаючи наперед відзначу, що їй так само, як і «Собору», не вдалося консолідувати проукраїнські національні сили). Основу партії склали колишні рухівці. Здавалося, ця партія має шанси подолати 3 % бар'єр. Вона мала представництво у владних структурах, серйозну національну програму. Однак тоді чомусь зародилася тенденція орієнтуватися на харизматичних лідерів. Костенко таким не був. Незважаючи на непогану фінансову базу, активну агітаційну компанію партія не змогла завоювати підтримку серед населення навіть в західних областях. В Ковелі мером міста був голова міської організації УНП Ярослав Шевчук. Начальником штабу він призначив директора веслувальної станції Ігоря Верчука, учасника помаранчевої революції, польового командира майдану.

По району УНП набрала більший відсоток голосів, ніж у місті. Вони змогли в районній раді утворити свою фракцію з 9 чоловік, а в місті пройшло лише два чоловіки. Ковельським міським головою був обраний Дмитро Кошарук, який вже давно завоював симпатії ковельчан благодійними акціями. Ярослав Шевчук програв, довго не міг змиритися з поразкою. Всю каденцію Кошарука він його нещадно і грубо критикував.

Не пододала 3 % бар'єру УНП і опинилася поза парламентом. Партія регіонів разом з комуністами та соціалістами створили коаліційну більшість і згідно закону мали право запропонувати свого прем'єр-міністра. Ним став знову Віктор Янукович. Протистояння Ющенко — Тимошенко закінчилося протистоянням Ющенко — Янукович. Утворилося три центри впливу у Верховній Раді, які воювали між собою і думали, як обхитрити одне одного. Юлія Тимошенко пішла на зговір з Януковичем, її фракція проголосувала за закон, який суттєво обмежував повноваження Президента. Подальшим кроком мали бути зміни до конституції і вибори Президента Верховною радою, а владу мали поділити вони між собою. Однак тут Янукович зрадив Юлю і відмовився від попередніх домовленостей. Його радники переконали, що наступні президентські вибори він зможе виграти самостійно.

Та поки що країні судилося пережити ще кілька виборів. Не змирившись із можливою узурпацією влади Януковичем та спотворенням результатів народного волевиявлення, опозиція обнулила списки, що дало можливість Президенту розпустити Верховну Раду та призначити нові вибори на осінь 2007 року. На цих виборах УНП ввійшла в блок Наша Україна — Народна Самооборона. Після тривалих переговорів Головою Верховної Ради було обрано Арсенія Яценюка, а на посаду прем'єр-міністра запропоновано кандидатуру Юлії Тимошенко як лідера фракції, яка набрала найбільше голосів. Ющенко з великою неохотою мусив прийняти рішення більшої і видати відповідний указ. Таким чином, Юля повернулася через 2 роки в своє попереднє крісло. Злополучний закон про Кабінет міністрів було скасовано. Формування кабінету міністрів відбувалося на принципах коаліційності, що зв'язувало новому прем'єру руки. Розпочалося нове протистояння Ющенко — Тимошенко, що викликало у суспільстві велике невдоволення. Рейтинг Ющенка став різко падати. Восени 2008 року грянула світова фінансова криза, яка зачепила й Україну. В неймовірно важких умовах вдалося врятувати економіку країни від колапсу. В січні додалася енергетична криза. Росія шантажувала Україну і Європу відключенням газу, добиваючись поступок України в газових переговорах. В результаті був підписаний вкрай не вигідний для України газовий контракт. Підписанням цього контракту Юля дала привід Ющенку звинуватити її в усіх смертних гріхах. На президентських виборах 2010 року це зіграло ключову роль у перемозі Януковича. Причини, які спонукали Тимошенко піти на такі не вигідні для України газові угоди, об'єктивного пояснення не мають. За версією регіоналів це були домовленості з Путіним на списання боргів ЄЕСУ. Можливо, Путіну, як досвідченому кагебісту, вдалося застосувати якісь психотропні прийоми. Можливо, зіграв роль ха-

рактерний для Юлі авантюризм. Вона ніколи не боялася ризикувати. Їй потрібно було виграти момент, бо Європа замерзала, а в майбутньому вона сподівалася розірвати несправедливі газові угоди через Європейський суд.

ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА У 2010 РОЦІ. ВИБОРИ ДО МІСЦЕВИХ РАД

Задовго до виборів стало ясно, що Ющенку повторний термін не світить. Найвищий рейтинг від опозиції мала Юлія Тимошенко. Арсеній Яценюк заявив про себе під час Помаранчевої революції, коли у надзвичайно складній політичній ситуації, виконуючи обов'язки голови Нацбанку, зумів врятувати гривню від колапсу. Пізніше працював в команді Ющенка. Успішно проявив себе як міністр закордонних справ. Яценюк був молодію, грамотною успішною людиною, вільно володів англійською мовою, проявляв гнучкість при вирішенні складних питань, вмів не лише говорити, а й успішно вирішувати питання. Вперше став депутатом у 2007 році по списку партії НУ-НС. В грудні 2008 року заснував громадську організацію «Фронт змін», яка стала громадянською платформою для утворення партії з однойменною назвою. В листопаді 2009 року Арсеній Яценюк був обраний головою партії «Фронт змін». Рейтинг його невпинно зростає. Відчувши в ньому сильного конкурентного лідера, влада на противагу йому успішно здійснила проект «Третьої сили» Сергія Тигіпка, лідера партії «Сильна Україна». Вдала реклама зробила свою справу. Рейтинг Тигіпка почав зростати, а Яценюка падати. Цьому посприяло також невдало підібрані кольори символіки партії «Фронт змін».

Коли ж у другий тур вийшли Тимошенко і Янукович, нам не залишалось іншого вибору як голосувати за Тимошенко. Однак Ющенко та його нечисленні прихильники агітували голосувати «проти всіх». Це «проти всіх» зіграло доленосну роль у подальшій долі України. Інакше як короткозорістю наших патріотів я це назвати не можу. Напередодні другого туру Ковельський міський голова Олег Кіндер, обраний від БЮТу, зібрав представників політичних партій і громадських організацій з пропозицією підтримати на виборах Юлію Тимошенко та підписати відповідне звернення. Однак однозначної відповіді не отримав і звернення підписане не було. Я ж висловила, що треба проголосувати за Юлію Тимошенко, хоч і була дуже в ній розчарована через її політичні ігри з Януковичем. На жаль, вибори виграв Янукович, а Юлії Тимошенко не вистачило голосів, які були «проти всіх». Україна завжди програвала через роз'єднаність опозиційних сил і цей фактор знову зіграв свою ганебну роль. Вектор розвитку України поступово став розвертатися на 180 градусів від демократії до авторитаризму. Здача українських інтересів через Харківські угоди з Росією, українофобська позиція міністра освіти Табачника, антинародні реформи, знищення середнього бізнесу і на цьому фоні ще більше збагачення олігархів викликало велике незадоволення у суспільстві і стихійні акції протесту. Частина опозиціонерів перейшла на бік влади, конституційний суд перестав бути судом і став покірним виконавцем волі президента. Суди виносили несправедливі вироки проти опозиціонерів, Юлія Тимошенко та Юрій Луценко сиділи в тюрмі за надуманими звинуваченнями. Опозиція виявилася занадто слабкою аби протистояти прийняттю законів з порушеннями всіх норм регламенту і моралі. Народ дуже швидко зненавидів цю владу і сподівався, що наступні вибори до парламенту змінять розстановку сил в у Верховній Раді та скерують законодавчу роботу у правове поле.

Щодо виборів до місцевих рад, то зазнали фіаско партії УРП «Собор», УНП, РУХ та інші партії національного спрямування. Зате пройшли виборчий бар'єр нові партії — «Свобода» та «Фронт змін». В Ковелі депутатами міської ради стали брати Ткачуки від партії «Свобода», Михайло Любчук та ще кілька чоловік від «Фронту змін». Сім'я Ткачуків — це ціла династія політиків. Їх батько Олег Ткачук був членом УРП. Основу Ковельської організації партії «Фронт змін» склав молодий середній бізнес. Головою міської організації є Михайло Любчик, районної — Конопацький.

Сергій Кошарук зробив ставку на не розкручену партію «Совість України» і програв. Всього на 26 голосів його випередив Олег Кіндер за рахунок бренду БЮТ. Далася взнаки затяжна війна із Ярославом Шевчуком, деякі гріхи особистого характеру, борги культурно-просвітницького центру, непрозорість фінансування. Однак він став депутатом міської ради по списку партії «Совість України». Більшість у міській раді мають депутати від БЮТу. До обласної ради люди голосували не за особистості, а за бренд Юлії Тимошенко, тому дехто згодом зрадив і став активно співпрацювати з владою.

Неймовірно важко від усвідомлення того факту, що в нашій країні неможливо прожити чесною людиною без грошей, що гроші сьогодні правлять свідомістю громадян.

На вибори йдуть голосувати старі і немічні, які не розуміють, для чого обирають депутатів, яку функцію має виконувати їх обранець. Вони не хочуть замислитися, що вибори народного депутата до Верховної ради — це не встановлення рейтингу симпатії якійсь особі, який «щось зробив, щось дав». Це вибір між політиком, який може щось змінити в нашій державі і багатим олігархом, якому депутатський мандат потрібен лише для захисту своїх бізнесових інтересів. Прикро, але не безнадійно. З кожним роком до виборчого процесу буде залучатися все більше молодих людей, вихованих в часи незалежності, які вміють самостійно мислити і приймати продумані рішення. Сподіваюсь, що себе вони проявлять достойним чином на президентських виборах.

ПРОЕКТИ ГЕРБІВ І ПРАПОРІВ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

У цій публікації представлені проекти гербів і прапорів Ковельщини. Вони розроблені для прийняття сільськими радами з описами кожного герба і прапора.

СЕЛО БІЛАШІВ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому знизу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Білашівської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині вверху на синьому тлі розташовано золотий плуг — символ землеробства і достатку, а внизу на золотому тлі — синій плуг.

Кольорове вирішення.

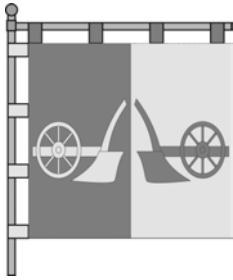
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба.

Опис Прапора

Прапор громади с. Білашів — корогва (розмір 1:1), полотнище якої розділене на дві рівновеликі частини синього і жовтого кольорів з повторенням елементів герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Білашів можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО БІЛИН КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому знизу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Білинської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі мушкет і шабля, що свідчить про солтисів і гайдуків, які у давні часи жили в селі.

Кольорове вирішення.

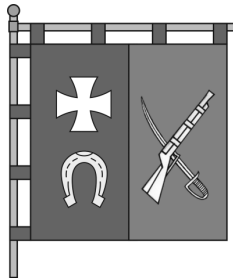
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба.

Опис Прапора

Прапор громади с. Білин — корогва (розмір 1:1), повторює зображення на гербі.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Білин можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ВЕЛИЦЬК КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Велицької сільської ради. Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на зеленому тлі вверху срібний православний хрест, що вказує на єпископське володіння, а внизу два золоті колоски — символ достатку і землеробства.

Кольорове вирішення.

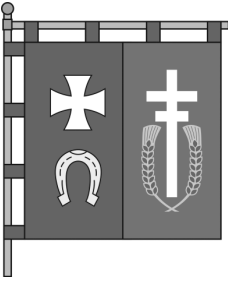
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Опис Прапора

Прапор громади с. Велицьк — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і зображення герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Велицьк можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ГОРОДИЩЕ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому унизу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Городищенської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині зверху на зеленому тлі дерев'яне городище і чорний колір внизу символізує землю.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

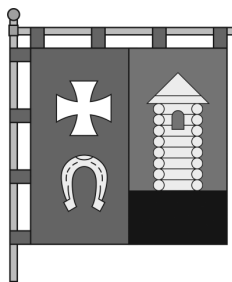
Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Чорний — мудрість або родючість і сила землі.

Опис Прапора

Прапор громади с. Городище — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і зображення герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Городище можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ДОРОТИЩЕ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому унизу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Доротищенської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на зеленому тлі «погоня» — символ Полісся з герба князів Сангушків, які володіли селом.

Кольорове вирішення.

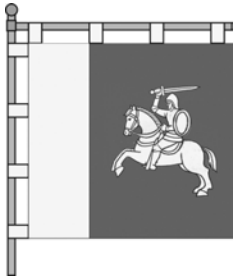
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Опис Прапора

Прапор громади с. Доротище — корогва (розмір 1:1), на зеленому тлі якої «погоня» — елемент герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Доротище можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ДРОЗДНІ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Дрозднівської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова внизу на червоному тлі правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі герб Дрозденських «Шеліга».

Кольорове вирішення.

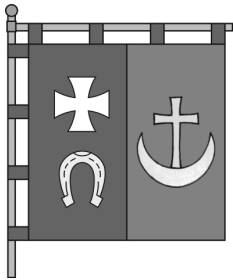
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Опис Прапора

Прапор громади с. Дроздні — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Дроздні можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ДУБОВЕ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому знизу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Дубівської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі срібний дуб із золотою короною, що символізує назву села.

Кольорове вирішення.

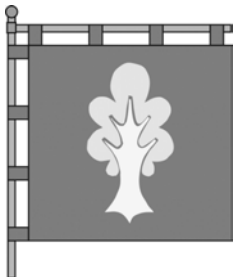
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Дубове — корогва (розмір 1:1), на синьому тлі якої срібний дуб — елемент герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Дубове можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ЗЕЛЕНА КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Зеленської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на зеленому тлі фрагмент русла річки Турії, над якою розташоване село.

Кольорове вирішення.

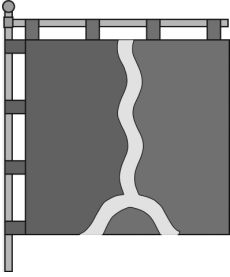
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Зелена — корогва (розмір 1:1), на зеленому тлі якої зображено фрагмент русла річки Турії.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Зелена можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО КОЗЛИНИЧІ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

На лівій стороні щита на синьому тлі перо.

Кольорове вирішення.

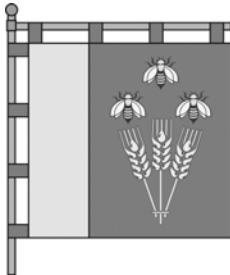
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Козлиничі — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Козлиничі можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО КОЛОДЯЖНЕ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому низу щиті (розмір 7:8) — герб Колодяженської сільської ради, який вписаний у декоративний картуш, увінчаний «сільською» короною з трьох колосків, що визначає геральдику сільських населених пунктів.

Пояснення герба.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

З лівої сторони вверху щита український орнамент, який свідчить про любов до України і колекцію вишивки, яку збирила Олена Пчілка і срібне перо на синьому тлі, що свідчить про літературний талант родини Косачів і, зокрема, Лесі Українки.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Синій — природний колір чистого неба.

Опис Прапора

Прапор громади с. Колодяжне — корогва (розмір 1:1), на якій розташовано біля древка український орнамент і на синьому тлі срібне перо творчості.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Колодяжне можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО КРИЧЕВИЧІ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Кричевичівської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі композиція з трьох золотих колосків, центральний з яких уособлює Сонце, інші два — землеробство.

Кольорове вирішення.

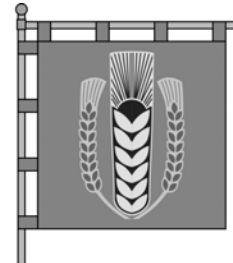
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Кричевичі — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Кричевичі можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ЛЮБИТІВ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Любитівської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі герб Гулевичів — відомого в краї шляхетського українського роду, який володів селом тривалий час.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

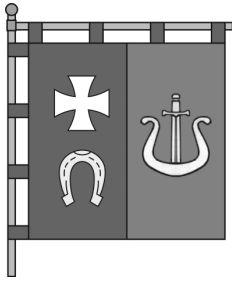
Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Любитів — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Любитів можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО МАЙДАН КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Майданської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на срібному тлі символ засіяного поля зеленого кольору.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

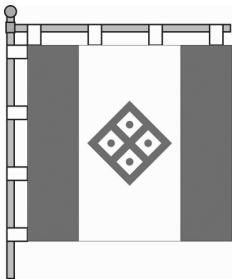
Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Опис Прапора

Прапор громади с. Майдан — корогва (розмір 1:1), на полотнищі якої на срібному тлі зелене засіяне поле по краях смуги зеленого кольору.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Майдан можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО МЕЛЬНИЦЯ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому знизу щиті (розмір 7:8) — герб Мельницької сільської ради, який вписаний у декоративний картуш, увінчаний «сільською» короною з трьох колосків, що визначає геральдику сільських населених пунктів.

Пояснення герба.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

З лівої сторони на зеленому полі щита зображена біла фігура архистратига Михаїла з мечем і щитом, на якому на синьому тлі промальовані золоті крила вітряка, що вказує на назву села і млинарство як господарську галузь.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Мельниця — корогва (розмір 1:1), полотнище якої розділено вертикально на два поля червоного і зеленого кольору, а посередині розташований Архистратиг Михаїл — елемент герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Мельниця можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО МОЩЕНА КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району і короною з трьох колосків, представлено герб Мощенської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі кентавр — фрагмент символіки власника села Андрія Курбського.

Кольорове вирішення.

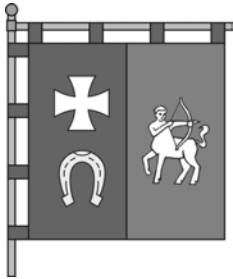
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Мощена — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Мощена можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО НОВИЙ МОСИР КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Новомосирської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі сільськогосподарська і ремісничка символіка — срібні молоток і плуг.

Кольорове вирішення.

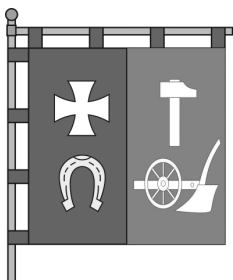
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Новий Мосир — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій vexилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Новий Мосир можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ОБЛАПИ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Облапської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на зеленому тлі срібний вітряк.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

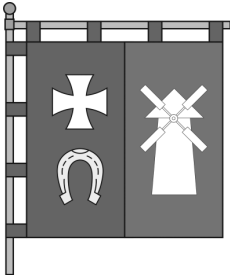
Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.
Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Опис Прапора

Прапор громади с. Облапи — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Облапи можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ПІДРІЖЖЯ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому низу щиті (розмір 7:8) — герб Підрізької сільської ради, який вписаний у декоративний картуш, увінчаний «сільською» короною з трьох колосків, що визначає геральдику сільських населених пунктів.

Пояснення герба.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

З лівої сторони зображено білу і червону смуги з гострими зубцями, що символізували пили тартака і лісопильну галузь.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

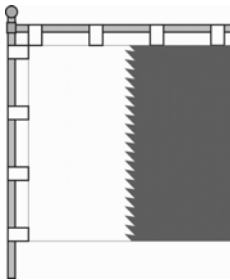
Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Опис Прапора

Прапор громади с. Підріжжя — корогва (розмір 1:1), полотнище якої розділено вертикально на білу і червону смуги з гострими зубцями — елемент герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Підріжжя можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ПІСОЧНЕ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Пісочненська сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі «погоня» — символ Полісся, і під нею в основі золотий колір, що символізує достаток і пісок, що відповідає назві села.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

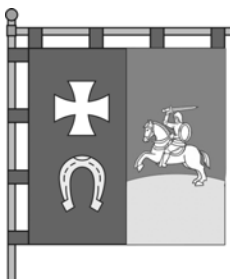
Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Пісочне корогва — (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Пісочне можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ПОВОРСЬК КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Поворської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на зеленому тлі вверху образ святої Покрови, внизу — символ біло-синіх хвиль озера.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

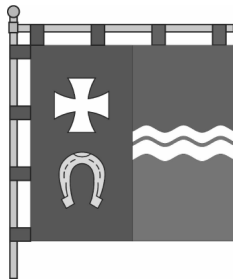
Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Синій — природний колір чистої води.

Опис Прапора

Прапор громади с. Поворськ — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Поворськ можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ПОПОВИЧІ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому знизу щиті (розмір 7:8) — герб Поповицької сільської ради, який вписаний у декоративний картуш, увінчаний «сільською» короною з трьох колосків, що визначає геральдику сільських населених пунктів.

Пояснення герба.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

З лівої сторони зображено золоту баню храму до якої піднімається біла хмарина як символ чистоти душ і помислів прихожан.

Кольорове вирішення.

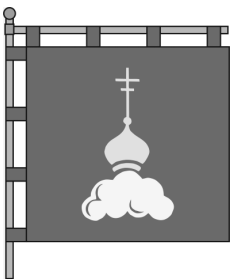
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба.

Опис Прапора

Прапор громади с. Поповичі — корогва (розмір 1:1), на синьому полотнищі якої зображено елементи герба — золоту баню храму з білою хмариною.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Поповичі можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО РАДОШИН КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому знизу щиті (розмір 7:8) — герб Радошинської сільської ради, який вписаний у декоративний картуш, увінчаний «сільською» короною з трьох колосків, що визначає геральдику сільських населених пунктів.

Пояснення герба.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують

срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

З лівої сторони зображено на синьому тлі срібний знак власників села Гулевичів — рунічний знак з мечем і золоті крила вітряка під ним, що вказує на млинарство.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

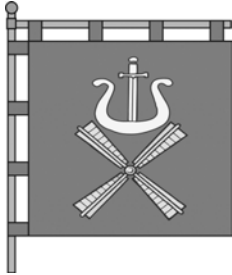
Синій — природний колір чистого неба.

Опис Прапора

Прапор громади с. Радошин — корогва (розмір 1:1), на синьому полотнищі якої зображено герб Гулевичів і золоті крила вітряка — елементи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Радошин можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО СИТОВИЧІ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Ситовичівської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на зеленому тлі золотий колосок над золотим серпом, які означають сільськогосподарську працю і добробут.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

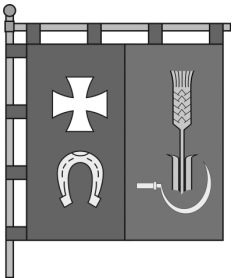
Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Опис Прапора

Прапор громади с. Ситовичі — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Ситовичі можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО СІЛЬЦЕ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Сілецької сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на зеленому тлі сільськогосподарська символіка — срібний плуг, з якого постають три золоті колоски.

Кольорове вирішення.

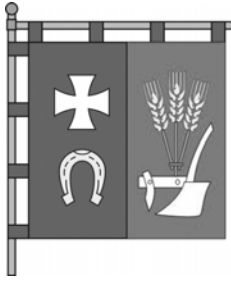
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Опис Прапора

Прапор громади с. Сільці — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Сільці можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО СКУЛИН КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Скулинської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на зеленому тлі герб власника села князя А. Курбського, під яким два перехрещені золоті колоски — символ землеробства і достатку.

Кольорове вирішення.

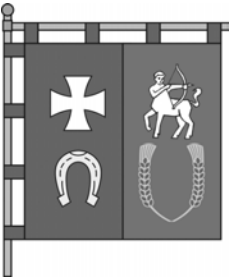
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Зелений колір — символ добробуту та родючості землі.

Опис Прапора

Прапор громади с. Скулин — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Скулин можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО СТАРІ КОШАРИ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому знизу щиті (розмір 7:8) — герб Старокошарської сільської ради, який вписаний у декоративний картуш, увінчаний «сільською» короною з трьох колосків, що визначає геральдику сільських населених пунктів.

Пояснення герба.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині, розділеній вістрям вверху на синьому тлі срібна «погоня» і внизу на зеленому полі золота копиця сіна — символ сільськогосподарської праці.

Кольорове вирішення.

Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

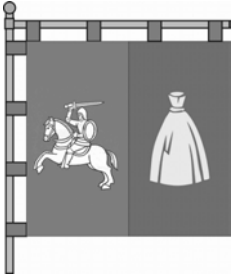
Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба.

Опис Прапора

Прапор громади с. Старі Кошари — корогва (розмір 1:1), розділена по діагоналі справа наліво, вверху на синьому тлі срібна «погоня» і на зеленому полі внизу золота копиця сіна.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Старі Кошари можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО ТОЙКУТ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району, і короною з трьох колосків, представлено герб Тойкутської сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на синьому тлі «погоня» — символ Полісся і золоте рало — символ землеробства.

Кольорове вирішення.

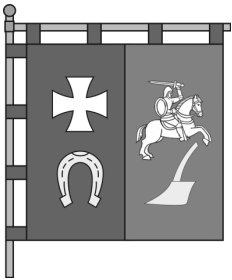
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Тойкут — корогва (розмір 1:1), повторює кольори і символи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Тойкут можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

СЕЛО УХОВЕЦЬК КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Опис Герба

На розсіченому заокругленому у низу щиті (розмір 7:8), обрамленому картушем, що визначає геральдику сільського району і короною з трьох колосків, представлено герб Уховецької сільської ради.

Приналежність герба до Ковельського району Волинської області засвідчують срібний хрест уверху і золота підкова на червоному тлі внизу правої сторони щита.

У лівій частині на срібному тлі синє озеро, яке символізує назву села.

Кольорове вирішення.

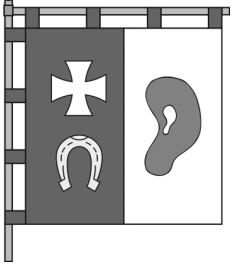
Червоний — символ вогню, очищення і любові до Батьківщини.

Золотий (жовтий) — Божа благодать і сонячне тепло.

Срібний (білий) — чистота думок і поведінки тих, хто сповідує цю символіку.

Синій — природний колір чистого неба або честь і відвага.

Опис Прапора

Прапор громади с. Уховецьк — корогва (розмір 1:1), на якій повторено елементи герба.

Відповідно до сучасних вимог і традицій вексилології прапор населеного пункту має аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін і може використовуватися як звичайний прапор, так і у вигляді корогви з додатковим горизонтальним кріпленням.

Герб і прапор с. Уховецьк можуть використовуватись практично як символи муніципальної влади.

Витяг
з протоколу № 3 спільного засідання президії Волинської обласної організації На-
ціональної спілки краєзнавців України і геральдичної групи
від 18 вересня 2012 р.

Присутні: Г. Бондаренко, В. Гика, Г. Гулько, А. Силюк, І. Пасюк, І. Хамежук, П. Хомич, В. Комзюк, А. Шваб, В. Карп'юк, С. Яцечко, Т. Яцечко-Блаженко.

Порядок денний:

1. Про 42 історико-краєзнавчу конференцію «Минуле і сучасне Волині та Полісся», з нагоди 70-річчя трагедії в с. Кортеліси Ратнівського району.
2. Про збереження пам'яті Григорія Гуртового.
3. Про клопотання щодо встановлення пам'ятної дошки або знака до 70-річчя Луцького повстання євреїв у трудовому таборі 12 грудня 1042 р.
4. Про герби сільських рад Волинської області.

3. Слухали: Г. Бондаренка, заступника голови Волинської обласної геральдичної комісії про рекомендацію проектів гербів і прапорів для сільських громад Ковельського, Старовижівського і Шацького районів.

Виступили: І. Хамежук, який представив проекти у кольоровому зображенні і Г. Бондаренко з описами гербів і прапорів, які будуть передані для узгодження в сільські ради.

Ухвалили: Передати герби, прапори та їх описи на розгляд сільських громад для обговорення, погодження і виправлення та затвердження.

Голова ВООНСКУ
Відповідальний секретар

Г. Бондаренко
Т. Яцечко-Блаженко

ТОВАРИСТВО ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У м. КОВЕЛІ

У ході інтенсифікації українсько-польських контактів, зокрема, їх поглиблення на регіональному рівні, чимало уваги приділяється становищу української меншини в Польщі та польської в Україні. Найбільш поширеною формою єднання спільноти з польським корінням є національно-культурні товариства. За Всеукраїнським переписом населення 2001 р., на Волині проживає 788 громадян польської національності. Вони є ядром полонійних об'єднань, які діють у м. Луцьк, смт Любешів, смт Маневичі, м. Горохів, м. Берестечко, м. Любомль, м. Рожище та м. Ковель [4].

Предметом дослідження є Товариство польської культури у м. Ковель. Ідея його створення постала на тлі розголосу про заснування Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині. Старші особи з польським корінням на Ковельщині вирішили приєднатися до громадської організації, аби мати змогу дієво брати участь у збереженні польськості в своїй місцевості. 5 грудня 1998 р. відбулись установчі збори, на яких було схвалено рішення про заснування Ковельського осередку Товариства польської культури ім. Єви Фелінської [10]. 22 грудня 1998 р. відділення обласного об'єднання у Ковелі було офіційно легалізовано [6; 9]. За основний документ Ковельського товариства польської культури ім. Єви Фелінської було вирішено взяти Статут первинної організації у Луцьку, положення якого були зрозумілі та прийнятні громаді [15]. Серед засновників організації значаться Вацлав Герка, Георгій Тудрій, Мечислав Сопоровський, Едвард Сулік, Катерина Рилова, Юлія Попель, Марія Міселюк, Галина Гурська та Стефанія Герасимчук [3]. Очільником відділення обраний Вацлав Герка [24].

Вацлав Антонович Герка народився 8 січня 1927 р. у м. Ковелі у сім'ї поляків. До 1940 р. навчався у польській, згодом — у російській школі. У 1953 р. виїхав до Польщі, де протягом п'яти років проживав, а заодно й навчався у технікумі. Повернувшись в УРСР, пан Вацлав пішов до 10-го класу, так як освіта, здобута за Бугом, на території СРСР не визнавалась. Студентські роки минули у Львівській політехніці. По тому — робота на залізничній станції, пізніше — заступник директора Нафтобази у Ковелі. 1989-го Вацлав Антонович пішов на заслужений відпочинок. З віком людина по-особливому починає ставитись до певних цінностей. У житті пана Герки завжди знаходилося місце розумінню його нерозривного зв'язку з польщицзною. Із виходом на пенсію саме з'явився час приділити належну увагу власним етнічним чуттям. У потязі до пробудження польськості на волинських, зокрема ковельських, теренах, Вацлав Антонович виявився не єдиним. У колі однодумців усвідомлення потреби у створенні власного осередку визріло досить швидко [8].

Підкріпленням їхніх намірів став приклад заснування Товариства польської культури ім. Єви Фелінської у м. Луцьк, до якого ковельська спільнота з польським корінням й вирішила примкнути. З 1998 р. й понині Вацлав Герка посідає місце голови полонійного об'єднання у м. Ковелі. Його діяння гідно оцінені як на рівні регіону, країни, так і за кордоном. Однією з недавніх нагород пана Вацлава є медаль «Pro Patria» за заслуги та вшанування пам'яті у боротьбі за незалежність Вітчизни, отримана з рук керівника Управління у справах ветеранів та репресованих осіб, міністра РП Яна Цехановського [2].

За 15-річний період функціонування у практичній діяльності осередку виокремилися ключові напрямки:

- вивчення польської мови;
- сприяння культурному й фізичному розвитку дітей;
- налагодження різносторонніх зв'язків з історичною батьківщиною;
- опіка над сакральними об'єктами;
- підтримання польських національних традицій.

Станом на листопад 2012 р. кількість членів Товариства польської культури у м. Ковелі — понад 80 чоловік [22; 23]. Серед них 20 є дійсними членами, 60 — членами-прихильниками (згідно з критеріями, визначеними п. 3.2 і п. 3.3 Статуту Товариства)

[15]. За словами презеса, ці дані не є сталими, адже більша частина складу організації — це люди поважного віку, котрі, на жаль, відходять у вічність.

35 представників польської громади Ковеля є власниками Карти Поляка, яка надає їм ряд привілеїв, зокрема:

- безкоштовне отримання візи на довготермінове перебування в Польщі з можливістю багаторазового перетину кордону;
- легальна робота в Польщі без необхідності отримання дозволу;
- змога займатися в Польщі підприємницькою діяльністю на рівних умовах з її громадянами;
- у разі нещасних випадків — можливість користуватися у Польщі безкоштовною медичною допомогою на тих засадах, що й польські громадяни;
- 37 % знижка на залізничні квитки по всій території країни;
- безплатне відвідання польських державних музеїв;
- безкоштовне навчання в Польщі на рівні з її громадянами [20]. У поточному році в Польщі навчається п'ятеро студентів із Ковельщини, які розпочинали свій шлях до польського вузу із освоєння мови при Товаристві.

Ініціатива місцевої спільноти щодо відкриття польської суботньої школи була підтримана Федерацією польських організацій в Україні, до складу якої входять усі волинські полонійні структури. За клопотанням голови ФПОУ Емілії Хмельової, вмотивованим поданими заявами батьків і вчителів, а також Законами України «Про освіту» та «Про національні меншини в Україні», міська влада Ковеля виявила сприяння у реєстрації навчального осередку [7].

Польський клас у Товаристві діє при загальноосвітній школі № 3 м. Ковеля за адресою вул. Незалежності, 138. Оренду приміщення площею 52 м² сплачує фундація «Wspolnota Polska» у Варшаві. Першим педагогом у польській школі стала пані Ізабелла Вацевич із Хелма. Нині польським класом опікується пан Веслав Пісарський. Заняття проводяться щоденно, крім неділі. Учнями є як діти, так і дорослі, поділені на 7 груп. Станом на 2013 р. польську мову при Товаристві студіює 70 слухачів [8].

Польська школа має власний Статут, спільно розроблений її засновниками. Згідно з цим документом, школа покликана забезпечити вивчення польської мови, літератури, історії, географії, національних та культурних традицій, духовних цінностей польського народу. Учнями можуть стати всі охочі, зарахування проходить на добровільних засадах відповідно до заяв. Викладання ведеться польською та українською мовою. Структура змісту освіти включає наступні компоненти:

- польська мова та культура як невід'ємна частина історії та національної культури України;
- історія польського народу, його історичної батьківщини у співставленні з історією України;
- етнографія польського народу (фольклор, танці, пісні, музика, образотворче мистецтво) в контексті світової культури;
- морально-етичні засади ментальності польського народу.

Канікули школа планує самостійно, враховуючи польські національні традиції та обряди. Заняття проводяться відповідно до потреб, а їх тривалість визначається педагогічною радою школи. Навчальні групи створюються для дітей 1—3 класів, 5—6 класів, 8—9 класів, 10—11 класів та для дорослих без обмеження віку. Керівника та вчителів призначає Товариство. Фінансування школи здійснюється за рахунок добровільних внесків, спонсорської допомоги українських та іноземних юридичних та фізичних осіб. Кошти знаходяться в повному розпорядженні школи і можуть бути використані для заохочення вчителів, придбання підручників та наочного матеріалу. Школа має право укладати угоди про співробітництво з навчальними закладами, науковими установами, організаціями, фондами, товариствами, окремими громадянами зарубіжних країн, встановлювати прямі міжнародні зв'язки на основі договорів про обмін творчими учнівськими та педагогічними колективами, проводити спільні заходи культурно-освітнього та оздоровчого спрямування [16].

Фінансова підтримка діяльності польського класу здійснюється також зі сторони Генерального консульства РП у Луцьку. У 2013 р. свій вклад у приведення в належний

стан потужного осередку з вивчення польської мови у місті зробив місцевий меценат Юрій Шлюєв. Після капітального ремонту польський клас набув сучасного вигляду, що зробило умови навчального процесу більш комфортабельними та привабливими для наявних та потенційних його учнів. Оновлене приміщення додало яскравий виток у святкування, які проходять у Товаристві, зокрема початок і кінець навчального року, вручення свідоцтв тощо [8].

Дітки, які відвідують школу, мають змогу відпочивати у Польщі завдяки багаторічним домовленостям між Товариством та громадськими організаціями й владними структурами РП. Так, у червні 2013 р. учні польської школи Ковеля мали 4-денну поїздку до Легіонова на запрошення муніципальних структур, адже міста є партнерами. Восьмеро дітей на чолі з вихователями Н. Балецькою та О. Мельник і вчителем польської мови В. Пісарським перебували у Польщі з метою активного відпочинку, обміну досвідом й намірами зародження нових контактів [1].

Окрім навчання мові та національного ренесансу, пріоритетом у діяннях місцевої спільноти польського походження є також просвітницько-літературні проекти [13]. Схиляючись до думки, що культуру та мову народу найкраще пізнати через його пісні, Товариство польської культури у Ковелі та польська школа при ньому в особі пана Веслава Пісарського стали ініціатором проведення конкурсу пісні Агнешки Осецької — поетеси, авторки пісень, надзвичайної постаті у польській культурі. Популяризуючи польські мистецькі здобутки, захід тим самим дозволив молоді Волинської та Рівненської областей у певний спосіб самовиразитись, проявити власну зацікавленість у культурній спадщині поляків. Значну частину організації дійства взяв на себе гурт Товариства польської культури «Ковель-Бенд», який підготував багату програму поза конкурсом для глядачів і учасників [12].

Зв'язки між полонією м. Ковеля та її історичною батьківщиною є насправді налагодженими та широко розробленими. Діалог між місцевою громадою польського походження та представниками Республіки Польща знаходить своє найперше втілення у теплому прийомі делегацій, які прибувають з-за Бугу у різноманітних цілях. Найчастіше такі візити здійснюють люди, котрі мають певні сентименти стосовно Волині — чи проживали тут свого часу, чи є нащадками осіб, коріння яких тягнеться з Лесиноного краю. Члени Товариства охоче вітають гостей, при потребі влаштовують екскурсії за цікавими їм же маршрутами, допомагають віднайти втрачені контакти, сприяють у відтворенні генеалогічних гілок тощо.

Окрім цих епізодичних зустрічей, має місце й систематичне відвідання Ковельщини представниками Товариства прихильників Волині і Полісся із Хелма [19]. Двічі на рік учасники об'єднання здійснюють мандрівку задля спілкування та обміну досвідом із друзями, якими для них є члени Ковельського товариства польської культури. У цьому контексті традиційними стали також тематичні візити польських делегацій, пов'язані здебільшого з подіями спільної українсько-польської минувшини. Так, у травні 2002 р. відбувся виїзд членів Товариства разом із гостями з Любліна на р. Прип'ять для вшанування пам'яті полеглих 27 дивізії Армії Крайової.

Цікавляться станом справ у Ковелі й високопосадовці з-за Бугу. У листопаді 2005 р. хлібом-сіллю зустрічали віце-маршалка Польщі Анджея Лепера, котрий велику частину свого часу виділив для спілкування з членами Товариства і був вражений спектром тих діянь, які вони намагаються провадити задля підтримання польськості на гідному рівні. Систематично із побутуванням полонії на Ковельщині ознайомлюються представники Генерального консульства Республіки Польща в Луцьку [19].

Серед атрибутів, які, на думку представників полонії, справляють вагомий об'єднавчий вплив на процес гуртування людей із польським корінням, чільне місце належить пошануванню історичної пам'яті. Для ковельчан це насамперед асоціюється з опікою над сакральними місцями. Тричі на рік у Товаристві формується ініціативна група, яка займається впорядкуванням військових кладовищ — у місті (128 могил) та за 25 км від Ковеля на місці колишньої колонії Засмики (70 могил). Кошти на підручні матеріали, інструментарій та все необхідне для елементарного прибирання місць захоронення виділяє фундація «Wspolnota Polska» при відповідному зверненні. Принагідно вшанування пам'яті полеглих польських легіонерів відбувається і у спосіб проведення бого-

служінь на старому міському кладовищі в центрі Ковеля. Участь у такого роду дійствах беруть представники Генерального консульства РП у Луцьку, польські харцери та члени Волинського товариства лікарів польського походження, з яким локальна польська громада має добрі стосунки [18].

Окрім дбайливого ставлення до польського цвинтаря, члени Товариства, переважно більшість яких сповідує римо-католицьку віру, великого значення у своєму житті надають духовному збагаченню. Завдяки відбудові у 1996 р. костелу, його освяченню та відновленню Святих Месс, прихожани отримали можливість синтезувати єднання на основі етнічної спорідненості із гуртуванням на ґрунті релігійному. О. Тадеуш Фостаковський є давнім другом Товариства, долучається до всіх свят, благословляє нові благі помисли громади. Парафіяни, в свою чергу, допомагають ксьондзу в упорядкуванні території навколо костелу — взимку розчищають від снігу, влітку скошують трав'яні зарослі. Ця велика справа є одним зі способів, у який люди з польським корінням, шануючи віру батьків і дідів, разом проводять час і у цьому знаходять духовну близькість.

Невід'ємним елементом життєдіяльності громади польського походження на Ковельщині є збереження традицій — як релігійного, так і національного змісту. Щорічно у вузькому колі відзначається День прапора РП 2 травня, День Конституції РП 3 травня та День незалежності РП 11 листопада. Незмінним лишається звичай відвідувати кладовища у День всіх померлих 1 листопада. З 2001 р. місцева спільнота відзначає ще й безпосередньо своє свято — День польської діаспори та поляків за кордоном (2 травня). Воно було започатковане з ініціативи Сенату РП «як доказ вшанування поляків у діаспорі за їхній доробок і внесок в здобуття Польщею незалежності, з метою підтвердження зв'язків із Вітчизною та єдності всіх поляків у світі» [5].

Особливою є також підготовка до Великодня та Різдва Христового, адже у ці дні всі дітки повинні отримати подарунки. У цьому Товариству допомагає консульство та сенатор РП Станіслав Гоґач, котрий ось уже протягом 4-х років надсилає святкові пакунки до Ковеля. Інколи завдяки такій щедрій допомозі радіти презентам мають змогу не лише дітки, а й старші люди, які з надзвичайним трепетом ставляться до щирого вияву уваги до них. Гуртує ковельчан із польського родоводу й спільний оплатек, який завше збирає усіх бажаючих у стінах польського класу.

У 2012 р. у Ковельському товаристві польської культури ім. Єви Фелінської відбулися певні перетворення, які, однак, назрівали й попередньо. На зборах членів Товариства, які проходили 1 березня 2012 р., було запропоновано утворити незалежне Товариство польської культури у м. Ковелі, відповідно — з наданням йому статусу юридичної особи. Така необхідність спричинена тим, що ускладнюються завдання, які треба вирішувати, а повноважень у Товариства, яке було зареєстроване шляхом повідомлення, їх не вистачає. До того ж, нові запитання виникають у зв'язку з діяльністю польської школи, яка функціонує при Товаристві, а щоб їх успішно розв'язати, слід розширити права. Пропозиція була підтримана. Що ж стосується головування в оновленому об'єднанні, то це місце збереглося за паном Вацлавом Геркою. Аргументами присутніх було те, що він завжди оперативний і компетентно вирішував етнічні питання, налагоджував тісні контакти з громадськими організаціями РП, місцевою владою. Важливим моментом є також його досконале володіння польською мовою [11].

Товариство польської культури у м. Ковелі Волинської області пройшло реєстрацію у відповідних державних органах і від 19 березня 2012 р. функціонує як незалежне громадське об'єднання [14]. Рішенням установчих зборів організації був прийнятий Статут, який в основних рисах висвітлює положення попереднього, однак містить чіткі вказівки на новий відокремлений статус полонійного осередку [17]. Варто зазначити, що ці зовнішні перетворення не змінили сутності функціонування товариства.

Особливістю, яка відрізняє Ковельське об'єднання від інших подібних на теренах Волині, є ведення хронології його діяльності. За ініціативою презеса пана Герки, була введена книга під назвою «Kronika» («Хроніка»), в якій з 3 жовтня 1998 р. вміщуються детальні записи про конкретні справи, здійснювані у Товаристві. В цих нотатках фіксуються дати, прізвища, місця з найчіткішою деталізацією тієї чи іншої події, сукупність

яких сповна ілюструє побутування польського етнічного елементу в краї. «Хроніку» доповнюють й гості Товариства, котрі діляться враженнями від знайомства або ж спільної справи із членами польського осередку [21].

Таким чином, Товариство польської культури у м. Ковелі є незалежною громадською організацією, що функціонує згідно з чинним законодавством України та власним Статутом. Пріоритетами у діяльності об'єднання можна ствердно назвати вивчення польської мови у школі при Товаристві, розвиток творчих здібностей молоді у поєднанні з популяризацією культури поляків, опіка над захороненнями громадян польського походження, інтенсивні контакти з історичною батьківщиною, збереження польських традицій релігійного та національного змісту, шанобливе ставлення до представників старшого покоління — істинних репрезентантів польцизни на теренах краю. Незалежний статус організації відкрив можливості для більш інтенсивної та розгалуженої роботи над проектами, що реалізуються полонійним осередком у співпраці з місцевою владою, представництвом Республіки Польща в області та свідомою громадськістю за Бугу, яка бачить потребу у підтримці поляків за кордоном.

-
1. Балецька Н. Чудові дні у Легіонові // *Monitor Wolynski*. — 2013. — 11 липня. — С. 9.
  2. Ваколюк В. Pro Patria // *Monitor Wolynski*. — 2012. — 20 грудня. — С. 2.
  3. Відомості про засновників Ковельського товариства польської культури ім. Єви Фелінської / *Архів Товариства*.
  4. Гарбарук А. Етнічна ідентичність волинських поляків в умовах полікультурності українського суспільства // *Наукові записки. Серія «Культурологія». Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Культура в горизонті сталих і плинних ідентичностей» (12—13 квітня 2013 р., м. Острого)*. Частина 2. — Острого: Вид. Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. — Вип. 12. — С. 389—393.
  5. Демчук Я. Травень у житті поляків // *Monitor Wolynski*. — 2012. — 9 травня. — С. 2.
  6. Заява голові виконавчого комітету Ковельської міської ради народних депутатів на легалізацію Ковельського товариства польської культури ім. Єви Фелінської. Від 5.12.1998 р. // *Архів Товариства*.
  7. Звернення до міського голови м. Ковеля В. І. Бойка про допомогу у відкритті польської суботньої школи та реєстрації її Статуту / *Федерація польських організацій в Україні*. Київ, 25. 07. 2001 р. // *Архів Товариства*.
  8. Інтерв'ю з В. А. Геркою — головою Товариства польської культури у м. Ковелі. Липень 2013 р. // *Архів А. С. Гарбарук*.
  9. Підтвердження про легалізацію Ковельського товариства польської культури ім. Єви Фелінської. Від 22.12.1998 р. / *Виконавчий комітет Ковельської міської ради* // *Архів Товариства*.
  10. Протокол установчих зборів членів Ковельського товариства польської культури ім. Єви Фелінської. Від 5.12.1998 р. // *Архів Товариства*.
  11. Протокол установчих зборів членів Товариства польської культури у м. Ковелі Волинської області. Від 1.03.2012 р. // *Архів Товариства*.
  12. Рогоза О. Співайте Осецьку // *Monitor Wolynski*. — 2012. — 6 грудня. — С. 11.
  13. Семенюк А. Співана поезія в Ковелі // *Вісті Ковельщини*. — 2012. — 11 грудня. — С. 9.
  14. Свідоцтво про реєстрацію Товариства польської культури у м. Ковелі Волинської області. Від 19.03.2012 р. / *Архів Товариства*.
  15. Статут Ковельського товариства польської культури ім. Єви Фелінської / *Прийнято рішенням установчих зборів*. Протокол № 1 від 5.12.1998 р. 10 арк. // *Архів Товариства*.
  16. Статут Польської суботньої школи м. Ковеля Волинської області / *Прийнято зборами Ковельського товариства польської культури*. 24.08.2000 р. // *Архів Товариства*.
  17. Статут Товариства польської культури у м. Ковелі Волинської області / *Прийнято рішенням установчих зборів*. Протокол № 1 від 1.03.2012 р. 9 (10) арк. // *Архів Товариства*.
  18. У Ковелі вшановано пам'ять польських легіонерів // *Monitor Wolynski*. — 2012. — 22 листопада. — С. 3.
  19. Чайка І. «Я мрію навчатися у Польщі...» // *Ковель сьогодні*. — 2011. — 22 грудня. — С. 3.
  20. Чехлов А. Подолання стереотипів: інтеграція українців у польське суспільство // *День*. — 2007. — 25 грудня. — С. 3.
  21. *Kronika Towarzystwa kultury Polskiej w Kowlu*. Od 03.10.1998 r. // *Архів Товариства*.
  22. *Lista rzeczywistych członków Towarzystwa kultury Polskiej w Kowlu stanem na 04. 11. 2012 r.* // *Архів Товариства*.
  23. *Lista miłośników Towarzystwa kultury Polskiej w Kowlu stanem na 04.11.2012 r.* // *Архів Товариства*.
  24. *Podтверждение о выборе pana Wacława Herky kierownikiem Oddziału SKP w Kowlu na zebraniu 3. 10. 1998 r.* // *Архів Товариства*.

ПРИРОДНИМИ ТА ДУХОВНИМИ СТОРІНКАМИ КОВЕЛЬЩИНИ

МІСТО КОВЕЛЬ Історична довідка

Ковель — одне з найстаріших волинських міст Західної України, що знаходиться в центрі Волинської області. Археологічними розкопками доведено існування тут поселення бронзової доби (середина II тисячоліття до н. е.). Пізніше, в період розквіту Київської Русі, в цій місцевості розташовувалось давньоруське поселення волинян, що входило до складу Володимирецького, а згодом Галицько-Волинського князівств.

Наші далекі пращури в надрах землі знаходили багаті поклади залізної руди, з якої виплавляли метал, щоб виготовляти знаряддя праці, зброю. Судячи з преказів, що дійшли до наших днів, першим поселенцем у тутешній місцевості був вправний майстер — коваль, тому і село, де він жив, назвали Ковле. З часом це село трансформувалося у сучасну назву міста — Ковель.

Перша писемна згадка про Ковле датується 1310 роком. В цей час тут народився майбутній польський король Казимир III Великий. У 1366 році він і захопив землі Галицько-Волинського князівства. В 1370 році північна частина їх опинилася під владою князя литовського Гедиміна, який невдовзі передав Ковле у володіння князів Сангушків. [9, 8].

XVI ст. в історії Ковеля багате на різні події. Найважливіша з них була грамота польського короля Сигізмунда I від 24 грудня 1518 року, згідно з якою король дозволив князю Василю Сангушку утворити з села Ковле місто і надав йому магдебурзьке право. Тут почали проводитись торги і ярмарки, запроваджувалося внутрішнє самоврядування. Гербом міста стає знак підкови — символ щастя і доброботу над ним. З того часу місто починає розбудовуватися і стає головним залізничним вузлом Волинської області. [9, 8].

Залізничний вокзал

Залізничний вокзал є пам'яткою архітектури та окрасою нашого міста. У 1907 році, попри труднощі будівництва (будівля постала на болотистій місцевості), Ковельський вокзал був зданий в експлуатацію. Проектував його відомий архітектор О. Вербицький. У той час молодий зодчий працював на південно-західній залізниці і проектував відповідні будівлі. Ковельський вокзал — одна з перших його робіт. Крім того, він проектував віадук на станції Ковель, вокзал Голоби, товарну контору, Ковельську гімназію, Київський вокзал та інші споруди. [8, 51].

Ззовні Ковельський вокзал виглядає дуже красиво. Будівля розташувалася на висоті другого поверху і це надавало їй особливого вигляду. Центральний вхід прикрашали дві вежі з високими стрільчатими банями. Поміж вікнами виступали прямокутні колони. Весь фасад був облицьований плиткою. Вокзал мав чотири входи. Фасад з півдня і півночі був однаковим. На висоті основи вокзалу з обох його боків ішли залізничні колії, по яких прибували звідусіль поїзди.

Вхід до тунелю з боку міста теж вдало вписувався в загальну архітектуру. Всередині розміщувалися зали для пасажирів I, II, III класів. Окрасою загального інтер'єру були мармурові колони. На той час станція Ковель входила до шістки кращих в царській Росії. Вокзал, який пережив Першу світову війну, був зруйнований у 1944 році. [8, 52].

Сучасний Ковельський вокзал побудований на фундаментах, які проектував О. Вербицький. У 1952 році за розробками Харківського проектного інституту під керівництвом Є. Лимаря вступив у дію новий Ковельський вокзал. Високий шпиль, що підноситься над містом, завершувався зіркою. У роки незалежності зірка була замінена на символ міста — підкову [8, 53].

У 2005—2007 роках відбулася реконструкція вокзалу, після якої він став сучасною візитівкою міста Ковеля.

Залізничний вокзал міста Ковель

Паровоз-пам'ятник

*Пам'ятник на честь
ковельських залізничників*

Ковельських залізничників, який згодом був закритий.

Тепер паровоз-пам'ятник є окрасою привокзальної площі та історичною цінністю Ковеля.

СЕЛО КОЛОДНИЦЯ Історична довідка

Село Колодниця знаходиться за три кілометри на північний схід від Ковеля. Воно підпорядковане Білинській сільській раді. Це невеличке село, площею 0,062 км та населенням 199 чоловік.

Засноване село Колодниця у 1583 році. Воно розташоване на повноводній коліській річці Бобрівці. З розповідей старожилів села, у річці водилися бобри, які затоплювали в ній колоди. Пізніше люди діставали їх і будували житло. Звідси і пішла назва села.

У 2011 році на території Колодниці Ковельська рятівна археологічна експедиція виявила поселення мідного віку. Пам'ятка розташована у центральній частині села, на відстані 100 м на схід від приміщення клубу та близько 300 м на південь від русла річки Бобрівки.

Дослідження на цій території археологи проводили шляхом закладання траншеї у північній частині ділянки вздовж лінії північ-південь довжиною 10 м, шириною 2 м та глибиною 0,3 м.

Археологи виявили два господарські об'єкти культури лійчастого посуду (мідний вік, перша половина III тис. до н. е.), стоянки свідерської культури фінального палеоліту, багатощарове поселення доби бронзи, а також колекція фрагментів кераміки цього часу. [1, 1].

На сьогодні село розбудовується, з'являються нові вулиці, а його історія є об'єктом дослідження для краєзнавців.

Річка Бобрівка

Бобрівка — права притока річки Турії, правої притоки Прип'яті басейну Дніпра. Довжина її — 20 км, площа басейну — 122 км². [5, 62].

Береги річки низькі, порослі очеретом, верболозом та мішаним лісом. Живиться атмосферними опадами та підземними водами. Дно річки замулене, заболочується, заростає водяною рослинністю. З водяної рослинності поширені очерет, осока, стрілолист звичайний. З риб водяться щука, лин, карась, в'юн. Має місце забруднення річки стічними водами, що прискорює процеси евтрофування водойми.

Але не зважаючи на ці процеси, у річці водяться бобри і вона є об'єктом для риболовлі.

Річка Бобрівка в селі Колодниця

Топоніми околиць села

Урочище *Курник* — на тому місці колись бились поляки з козаками. Щось підпалили і воно довго горіло та куріло.

Вузькоколійка або Машинка — це дорога повз село, по якій проходила вузькоколійка, якою возили пісок.

Бігун — ділянка лісу поблизу села, де стояв полк Б. Хмельницького.

Порубка — ділянка лісу, яку вирубали.

Вужище — ділянка лісу, де зустрічається багато вужів.

Заклуння — ділянка лісу, що росте за клунями сільських жителів.

Урочище Шпакова — місце, де колись протікала річечка Шпакова, на берегах якої водилися шпаки.

СЕЛО ГІШИН

Історична довідка

Село Гішин Ковельського району знаходиться за 12 кілометрів на північ від Ковеля. Підпорядковується Доротищенській сільській раді. Його площа становить 1,51 км². Перша писемна згадка — березень 1543 року.

З давніх давен село було оточене дрімучими лісами та густими заростями. Звідси й походить назва населеного пункту. Хоча професор Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка Константин Тищенко, досліджуючи і вивчаючи топоніми Європи та вийшовши на проблему арабського впливу на наших предків, вважає, що назва населеного пункту Гішин на Волині походить від ім'я халіфа Гішама, що правив Арабським халіфатом у 724—743 рр. Араби, завойовуючи землі, рухалися із Балкан на схід — на територію сучасної України й далі. І таким чином залишили свій топонімічний слід на цій місцевості. [11, 222—241].

Сучасна назва села Гішин у стародавніх актах іменується як Гойшино, Гуйшин, Гушин. [10, 109].

Вхід в село Гішин

Свято-Дмитрівська церква

Розташована церква на кладовищі, посеред могил. Хто збудував цей храм, достеменно невідомо. Як каже ієрей Віталій Василенко, мабуть ченці Вербського монастиря, що знаходився біля Ковеля.

Свято-Дмитрівський храм — найстаріша пам'ятка поліської дерев'яної архітектури 1567 року. Характерною особливістю є те, що вона побудована без жодного цвяха і становить трьохзрубну, одноверху, з одним ярусом дзвіниці над бабинцем — композицію. У споруді значно виділено квадратний в плані об'єм центрального зрубу, урівноважений зі сходу і заходу рівними за шириною та висотою п'ятигранною апсидою і

Зустріч гуртківців з ієреєм Віталієм Василенком

прямокутним в плані бабинцем. Останній не має вікон — характерна особливість ранніх дерев'яних церков.

Відмінним є розкриття внутрішнього простору центрального зрубу. Його стіни переходять у високий чотиригранний пірамідальний зруб, що змінюється в завершенні маленьким призматичним четвериком — ліхтарем, зашитим плафоном і увінчаним зовні главкою — цибулиною. Це єдина з таким перекриттям пам'ятка на Волині, що представляє архаїчний тип українських дерев'яних церков.

Під карнізом покрівлі збереглася унікальна в українській архітектурі конструкція стародавнього карниза — кронштейна.

Свято-Дмитрівська церква в с. Гішин

Східний зруб був перекритий зімкнутим зрубним склепінням, від якого в даний час збереглася лише нижня частина, зашита стелею і прихована зовні під високим дахом, увінчаним главкою.

Конструкція дзвіниці — в середині каркасна аркова з різьбленими кронштейнами, кріпиться тиблями. У XIX ст. вона була обшита і підвищена. В інтер'єрі бабинець сполучається з основним об'ємом химерної фігурною аркою-вирізом, по боках якої збереглися фрагменти декоративного розпису.

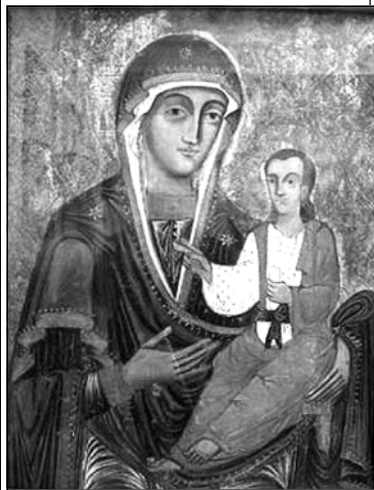
Висота центрального зрубу гішинського храму 4,6 м, розміри приміщення у плані 6,6 x 6,2 м. Співвідношення висот центрального і східного зрубів дорівнює 5:4. [15, 1].

На сьогодні Свято-Дмитрівська церква потребує капітальної реставрації. І без допомоги держави не обійтися.

Ікона «Одигітрія Гішинська»

Ікона Божої Матері «Одигітрія Гішинська» знаходиться у храмі святого великомученика Димитрія Солунського села Гішин. Її було явлено 13 лютого 1998 року у цій церкві. Образ, згідно з висновками спеціалістів, написаний у XVI столітті і належить до типу Богородичних ікон, іменованих «Одигітрія». Був іконостасним образом, потім тривалий час використовувався в якості верхньої частини Престолу. Мабуть таким чином хотіли зберегти від наруги святиню благочестиві віруючі під час гонінь на Православну Церкву, коли в часи радянської влади сільський храм було закрито. Вже чотири з половиною століття Божа Матір через свою ікону «Одигітрія Гішинська» захищає храм, село та його мешканців від бід та скорбот.

Чисельні факти свідчать, що кожен, хто з вірою молиться до Богородиці перед цією іконою, отримує просиме на спасіння душі і зцілення тіла. [15, 1].

Ікона Божої Матері «Одигітрія Гішинська»

Урочище «Левонів сінокіс»

Урочище Левонів сінокіс знаходиться впритул до річки Турії. Це частина ландшафтного заказника «Прирічний». Урочище має назву від діда Левона, який колись проживав у Гішині і заготовляв тут сіно. Цей природний комплекс розташований вздовж правої надзаплавної тераси річки Турії, що включає цінні соснові насадження віком понад 50 років, а також столітні дуби та інші ділянки листяних порід дерев, серед яких знаходяться унікальні рослинні асоціації конвалії травневої, плауна булавовидного, моху ісландського та інших рідкісних рослин, в тому числі і лікарських. Тут також мешкають цінні хутрові звірі та різні види птахів. [14, 21—21].

Урочище «Левонів сінокіс»

Оцтове дерево

Впритул до річки, в урочищі Левонів сінокіс, росте перша наша знахідка — оцтове дерево. Росте воно не одне, а у товаристві кількох таких самих кислих та отруйних дерев.

Оцтові дерева

Листя і «середжки» оцтового дерева

Стовбур оцтового дерева

Rhus typhina Dissecta — оцтове дерево, сумах пухнастий. Це дерево має розкидисту крону з нахиленим стовбуром. Досягає 3—4 м висоти і 3—6 м ширини. Листя оцтового дерева схоже на горіхове, але набагато більше та розлогіше.

Стовбур оцтового дерева має дуже гарну ажурну кору світло-сірого кольору. А називається воно сумахом пухнастим ще й тому, що весною на ньому розпускаються «сережки», які подібні до «сережок» тополі, верби та інших дерев. [3, 2].

У цього дерева дуже невисокі вимоги до ґрунту. Але воно вважається отруйним і дуже кислим.

Коркове дерево

У лісі, серед розлогих кремезних дубів та струнких сосен в урочищі Левонів сінокіс, росте також коркове дерево.

Ростуть корки дружньою маленькою сім'єю. Коркове дерево має дуже гарну ажурну крону і світло-сіру зморшкувату кору з добре розвиненим шаром корку.

Поряд з двадцятип'ятиметровим деревом, що в діаметрі сягає до півметра, розташувались два менші «братики» — дець по 20 сантиметрів завширшки. Кора дерев м'яка, ніби з вати та пружинить під натиском пальців. Листя схоже на ясенове, по 7—13 ланцетних листочків. Листки непарнопірчасті, з неприємним запахом. [3, 2].

Бархатне дерево, амурське коркове дерево (*Phellodendron amurense*) — дерево родини Рутових (*Rutaceae*).

Батьківщина коркового дерева — південь Далекого Сходу — Приамор'я та Приамур'я. Росте це дерево також в Японії, Китаї, на півдні острова Сахалін. За часів колишнього Союзу це дерево було широко розповсюджене майже по всій території в садах та лісах. Зараз воно вирощується в парках, штучних лісових насадженнях та лісозахисних смугах. [17, 4].

Основне господарське використання оксамиту визначається наявністю в його гілках товстого коркового шару, який можна знімати, не спричиняючи загибелі дерева. Корок використовується не тільки для закупорки посудин із ридиною, а й для виробництва термо-, звуко- та електроізоляційних прокладок. Для крихти та пилу корка теж знайшли застосування — вони входять до складу лінолеуму, лакрусту та інших будівельних матеріалів. Із корка виробляють поплавки для риболовецьких сіток, рятувальні кола, нагрудники, а також сувенірні шкатулки й різноманітні прикраси. Також міцна деревина бархатного дерева іде на виготовлення меблів, фанери.

Оксамит славиться як відмінний медонос, який поступається хіба що тільки липі. В його плодах та листках дуже багато ефірної олії. Медові збори із його квітів є дуже цілющими. Цікава особливість — якщо корови посмакують листям коркового дерева, то молоко не скисає кілька днів. Очевидно, ефірні олії мають протигнільні та бактеріцидні властивості. Чим не холодильна установка для зберігання свіжості молока?

Звідки взяли ці дерева поблизу хутора — невідомо. Але логічно напрошується висновок про те, що лісники чи перелітні птахи дали життя цим рідкісним деревам.

СЕЛО ДОРОТИЩЕ

Історична довідка

Село Доротище — центр сільської ради. Розташоване біля Доротищенського озера, за 16 км від районного центру і за 1 км від залізничної станції. Населення — 468 чоловік, площа — 2,94 км².

Вперше село під назвою «Дороготеш» згадується в історичних документах в акті від 11 серпня 1502 року, як володіння князів Сангушків.

В середині XVII століття село іменується — «Дороготічі». Під такою назвою воно згадується в актах від 13 серпня 1664 року. Назва села походить від слів «дорога» і «тиша». Можливо перші поселенці знайшли для себе тут тишу. Пізніше назва «Дороготічі» трансформувалася у сучасну назву села — Доротище.

В цьому селі знаходяться слідуєчі урочища для краєзнавчих досліджень: Козаківка — піщані кургани, де колись була битва поляків з козаками, де і нині відкопують кінські підкови. Жовмирівка — місце, де стояли укріпленим табором польські жагнери і до цього часу збереглися насипи і кургани. Яновище — головний сінокіс місцевих жителів, де з розповідей відомо, що тут стояв полководець Ян з кінним загоном. Озерце — болотиста місцевість серед полів, де колись було озеро. Зараз на цьому місці знаходиться сінокіс. [10, 70—71].

Храм Успіння Божої Матері

Історія храму Успіння Божої Матері в Доротищах

Побудований храм Успіння Божої Матері у 1767 році старанням місцевого священика отця Якова Антоновича, на місці попереднього храму Святого Георгія. Із розповідей старожилів, коли будували храм, то використовували особливий розчин, до складу якого входили курячі яйця. Крутили круги воли, приводили в рух пристрій для підняття цегли. Дітлахи несли цеглини на будівництво з місцевої цегельні. Всі працювали злагоджено і дружно. Аж ось, однієї ночі побудоване почало опускатися під землю. Довго молився священик та люди, аби Господь відкрив їм причину цього чуда.

Одного разу посеред ночі увісні з'явилася до отця Якова Божа Матір, яка заспокоїла його і повідомила, що все це робиться для полегшення їх праці, а тому ще повинні зводити стіни і через три дні почати ставити верх: купол і хрести. А ще вона повідомила, що буде в храмі цілюща ікона Божої Матері. Після цього всі ще з більшою вірою і натхненням стали працювати. Аж ось і поставлено хрести. Дякують люди Богам за поміч і розходяться по домівках. Тільки священик не спить, а всю ніч на колінах молить Бога аби подарував їм милість свою. Настав ранок і усі побачили, що храм піднявся із землі і засіяв у своїй красі.

За свідченнями архівних документів від 7 червня 1910 року ми довідуємося, що церкві належали слідуєчі споруди: Успенська церква, товщина стін якої 1,80 см. В стінах є ходи — повітряний простір створений з метою кращої акустики і зберігання стін храму. Дах покритий залізом, стіни пофарбовані масляною фарбою. В середині храму знаходиться іконостас. Ближня до церкви споруда — церковна приходська школа, побудована у 1835 році. [10, 71—72].

Двоюрсна дзвіниця побудована в 1767 році. Вона кам'яна та накрита залізом.

В церкві знаходиться чудотворна ікона Божої Матері. Старожили розповідають, що перед входом до Райських дверей під підлогою знаходиться підземний хід до дзвіниці. Благодатна сила ікони вперше проявилась під час пожежі. Її було знайдено цілою і неушкодженою. Намальований образ на полотні у візантійському стилі може належати до XVI століття. Образ Богородиці покритий визолоченою срібною шатою в подвійній різьбленій золоченій рамі.

В храмі знаходиться також Євангеліє, якому близько триста років. Є також ікона святому угоднику Миколаю, якій сто років.

В 1969 році храм закрила Радянська влада. Протягом 1969—1972 років проводились ремонтні роботи. З 1972 року до весни 1989 року храм існує як музей. Тільки в жовтні 1989 року храм було відкрито, освячено і знову почала служитись Божа Служба. Першим священиком, який освятив храм після закриття музею, був протоієрей Йосип.

На сьогодні святиня вірно служить прихожанам, приймаючи їх щирі молитви і передає ласку Божу віруючим.

Дзвіниця в селі Доротище

БІБЛІОГРАФІЧНА РОБОТА КОВЕЛЬСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАЙОННОЇ БІБЛІОТЕКИ ПО ФОРМУВАННЮ ФОНДУ З ІСТОРІЇ м. КОВЕЛЯ ТА КОВЕЛЬЩИНИ

Краєзнавча діяльність сьогодні є одним з основних напрямків бібліотечної роботи по відродженню національної духовної культури, відновленні історичної пам'яті народу та становленні його національної свідомості, вихованню гідності, патріотизму, любові до рідного краю.

Бібліографічний список «Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» відображає матеріали з різних аспектів життя краю, що пов'язані з його історією та сучасністю. Сюди ввійшли книги, статті із збірників та періодики.

ІСТОРІЯ

Документи і матеріали про Ковель і Ковельщину

Гика В. Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: за матеріалами ДАВО / В. Гика // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 179—204.

Микола Іванішев про м. Ковель // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 205—220.

Документи про м. Ковель із книги Миколи Іванішева // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 221—237.

Священик П. Гапанович про м. Ковель (1873 р.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 238—257.

Микола Теодорович про м. Ковель (1903 р.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 258—286.

Олександр Цинкаловський про м. Ковель (1984 р.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 287—290.

Роль Магдебурзького права у розвитку самоврядування м. Ковеля

Бортнікова А. Управління і самоврядування у Ковелі XVI—XVII ст. (За грамотами польських королів і великих князів) / А. Бортнікова // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 4—11.

Карп'юк Л. Роль Магдебурзького права у розвитку самоврядування в м. Ковелі / Л. Карп'юк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці

надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 43—49.

Матвійчук М. Магдебурзьке право в історії м. Ковеля / М. Матвійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 80—84.

Остапюк О. Права і привілеї для міста / О. Остапюк // Вісті Ковельщини. — 2008. — 4 груд. — С. 4.

Остапюк О. Про підтвердження надання Магдебурзького права і привілеї м. Ковеля / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 134—147.

Пащук Т. Життя ковельчан за законами Магдебурзького права / Т. Пащук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 158—164.

493 роки тому Ковелю було надане Магдебурзьке право // Ковель сьогодні. — 2011. — 22 груд. (№ 42). — С. 1.

Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI—XVII ст. з історії Ковельщини / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 44—46.

Бабій В. Стародавня і сучасна історія Ковеля: матеріали до бібліографії / В. Бабій // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 47—48.

Бірюліна О. 475 років від часу першої писемної згадки про с. Колодяжне, тепер Ковельського району (1537) / О. Бірюліна // Календар знамен. і пам'ятних дат Волині на 2012 рік. — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. — С. 214—218.

Бондарчук А. Православне братство в історії Ковельщини / А. Бондарчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 48—50.

Вельма М. Г. Ковель: путівник / М. Г. Вельма. — Львів: Каменяр, 1990. — 70 с.: 8 арк. іл.

Вельма М. Ковельщина повоєнна. Люди. Події. Факти (1944—1950) / М. Вельма. — Луцьк: Надстир'я, 2009. — 96 с.

Вітрик Р. Січові Стрільці у Ковелі / Р. Вітрик // Вісті Ковельщини. — 2008. — 10 квіт. — С. 14.

Вітрик Р. У вирі жорстоких боїв: сторінки історії / Р. Вітрик // Вісті Ковельщини. — 2010. — 17 серп. (№62). — С. 4.

Національно-визвольні змагання 1917—1921 рр. на території Ковеля та району. Роль Ковеля у Другій світовій війні.

Гудим М. Вплив політики керівництва Ковеля на становлення та розвиток міської архітектури / М. Гудим // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 26—30.

Гулько Г. Пам'ять про війну 1812 року: події 200-річної давнини не обминули і землю Волині / Г. Гулько, М. Якименко // Голос України. — 2012. — 6 лип. (№ 121). — С. 14.

Про подвиг оборонців Ковеля.

Давидова Г. Матеріали до бібліографії «Князь Андрій Курбський і Волинь» / Г. Давидова // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 54—55.

З історії Ковельської залізниці // Ковель сьогодні. — 2010. — 11 листоп. (№ 19—20). — С. 2.

З історії гербів міста // Вісті Ковельщини. — 2003. — 23 жовт. — С. 5.

З праці А. Гречила, Ю. Савчука, І. Сварника «Герби міст України» (XIV — I пол. XX ст.) Київ, 2001.
Забути не дано: нариси, вірші. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — 152 с.

Про ковельських воїнів-інтернаціоналістів, які загинули в Афганістані.

Інформація про жителів Ковельського району, які перебували в лавах Української Повстанської Армії // Вісті Ковельщини. — 2009. — 13 жовт. (№ 47). — С. 3, 4.

Карасовська Л. Вілька Радошинська: життя села, яке стало неперспективним / Л. Карасовська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 63—69.

Карліна О. Ковель і містечка Ковельського повіту наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 69—74.

Карліна О. Функціонування магістрату Ковеля в першій половині XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 43—49.

Кислюк О. В документах живе історія міста / О. Кислюк // Вісті Ковельщини. — 2013. — 2 квіт.(№ 27). — С. 4.

Архівне будівництво в нашому краї

Ковель був і таким // Віче. — 2013. — 10—16 січ. (№ 2). — С. 14.

Цей довоєнний знімок міста зберігся у польських архівах

Корнелюк Д. Ковельські сталеві дороги: історія і сьогодення / Д. Корнелюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 53—58.

Ковельський календар: дати, події, факти. — Луцьк: Надстир'я, 1996. — 64 с.

Корнелюк Д. Ковельщини славні імена: презентаційний альманах у 2-х т. / Д. Корнелюк. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — Т. 1. — 207 с.

Крालюк П. Культурно-просвітницька діяльність князя Андрія Курбського на Ковельщині: міф чи реальність? / П. Крालюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 78—81.

Луковський Л. Історія розвитку локомотивного депо Ковель Львівської залізниці / Л. Луковський // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 83.

Матвійчук М. Історична хроніка: [про Ковель] / М. Матвійчук // Волинь-нова. — 2010. — 3 лип.(№ 72). — С. 5.

Матвійчук М. «Старе місто Ковель» у 20—30-ті роки XX ст. / М. Матвійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 76—79.

Мініч І. З історії Ковельського міського архіву / І. Мініч // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 87—89.

Мініч І. Історичне минуле міста Ковеля. Джерельна база в Державному архіві Волинської області / І. Мініч // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч.

490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 103—109.

Місто над Турією: іст.-краєзн. нарис / авт.-упоряд. М. Вельма. — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 56 с.

Мороз М. З історії ковельських євреїв / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 89—91.

Мороз М. Ковель: історія, здобудки, перспективи / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 92—94.

Мороз М. Українські січові стрільці — організатори відродження національного освітанства на Ковельщині в роки Першої світової війни / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 94—95.

На Ковельщині знайшли поселення, якому 4 тисячі років // Відомості. — 11—17 серп. (№ 33). — С. 13.

(Археологія)

Надольська В. Російська статистика про етнічну структуру населення Ковельського повіту / В. Надольська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 95—97.

Назарова Н. Ковель очима нацистських фотографів / Н. Назарова // Ковель сьогодні. — 2011. — 20 жовт. (№ 33). — С. 4.

Наурук С. Ковельське боярство / С. Наурук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 97—99.

Охріменко Г. Ковельщина в контексті праісторії Полісся / О. Охріменко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 109—111.

Пасюк І. Голоби: іст.-краєзн. нарис / І. Пасюк, В. П. Марчук. — Луцьк: Надстир'я, 2007. — 133 с.

Пахолук З. Постаць ковельського городничого 1852—1861 рр. / З. Пахолук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 118—122.

Пащук І. Публікації з Ковельщини в рівненській газеті «Волинь» у 1941—1943 роках / І. Пащук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 122—123.

Петрович В. В. Королівські привілеї щодо соціально-економічного розвитку міста Ковеля XV—XVII ст. / В. В. Петрович, Л. А. Понедельник // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 165—167.

Петрук В. Ковельський повіт / В. Петрук // Вісті Ковельщини. — 1995. — 8 квіт.

Поліщук А. Милій серцю куточок / А. Поліщук // Вісті Ковельщини. — 2011. — 26 лип. (№ 52). — С. 4.

(Вулиця А. Шептицького, в районі Ковеля-2).

Пришляк В. До історії цехового ремесла Ковеля в XVI—XVIII ст. / В. Пришляк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 123—125.

П'ясецький В. З історії районних центрів Волинської області: [Ковель. Місто на розтаннях] / В. П'ясецький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина: матеріали XIII Волинської наук. іст.-краєзн. конф., смт Маневичі — с. Кукли, 14 квіт. 2004 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2004. — С. 239—270.

Семенюк А. Друга молодість «старої аптеки» / А. Семенюк // Вісті Ковельщини. — 2009. — 4 лип. — С. 5.

Семенюк А. З історії вулиць Ковеля / А. Семенюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 168—171.

Семенюк А. Вулиця, яка носила ім'я королеви / А. Семенюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 172—173.

Семенюк А. Спадок королеви Бони / А. Семенюк // Волинь-нова. — 2009. — 15 січ. (№ 26). — С. 5.

Семенюк А. Ковель: минуле і сучасне / А. Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.

Семенюк А. Ковель: шлях через віки: іст.-краєзн. нариси: (До 700-річчя міста на Турії) / А. Семенюк. — Луцьк, 2010. — 552 с.

Семенюк А. Ковельська залізниця / А. Семенюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 138—139.

Семенюк А. Ковельські цвинтарі / А. Семенюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 139—141.

Стасюк Л. Колись Монопольова, тепер — Шевченка / Л. Стасюк // Вісті Ковельщини. — 2008. — 28 лют. — С. 12; 6 берез. — С. 12.

Історія вулиці Шевченка в місті Ковелі

140 років залізничній гілці // Ковель сьогодні. — 2013. — 18 лип. (№ 23). — С. 1.

«Шепетівка — Здолбунів — Ковель»

Теодорович Н. Вольнъ в описании городов, местечек и сел: историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии / Н. Теодорович. — Почаев, 1903. — 559 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938 — 1944 років: Ковельський район / упоряд. Іван Пушук. — Луцьк: Твердиня, 2011. — 272 с.

Устимук Р. Танкове побоїще під Ковелем / Р. Устимук // Волинська газета. — 2013. — 16 трав. (№ 20). — С. 8—9.

Черноброва Т. Таємниця заснування Ковеля / Т. Черноброва // Ковель сьогодні. — 2011. — 14 лип. (№ 19). — С. 1, 5.

Ковель в роки Другої світової війни

Данилюк В. Битва за Ковель: коли німці — по різні боки фронту... / В. Данилюк // Волинська газета. — 2009. — 19 лют. (№ 7). — С.1; 10.

Данилюк В. Війська СС в обороні Ковеля / В. Данилюк // Волинська газета. — 2008. — 18 груд. — С. 4.

Данилюк В. Особистий ворог фюрера: битенські ліси вмюють берегти таємниці... / В. Данилюк // Волинська газета. — 2007. — 11 січ. (№ 1). — С. 1; 5.

Поблизу колонії Битень Ковельського р-ну розпочав війну командуючий 5-ю Армією генерал-майор Михайло Потапов, якого Адольф Гітлер не лише неодноразово прагнув знищити, а й після взяття у полон запрошував на консультацію у свій війничський штаб «Вервольф»

Жгун М. З пам'яттю про незабутнє / М. Жгун // Вісті Ковельщини. — 1998. — 2 лип.

Визволення Ковеля

Книга пам'яті померлих фронтовиків Ковельського району Волинської області. — Ковель, 2005. — 176 с.

Кравчук А. Діяльність Українського Комітету Самопомоги на Ковельщині у 1942 — 1944 роках / А. Кравчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 59—61.

Кудь В. Битва за Ковель в 1944 році / В. Кудь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 81—83.

Кудь В. Поліська наступальна операція 2-го Білоруського фронту в 1944 р. / В. Кудь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 285—289.

Мороз М. З пам'яттю про незабутнє: Ковель в Другій світовій війні / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 91—92.

Пам'ять людська не забуде повік...: краєзн. довідник. — Луцьк: Надстир'я, 2006. — 120 с.

У краєзнавчому довіднику представлено пам'ятники м. Ковеля і Ковельського району, що увічнюють подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні

Рябчикова Ф. Антисемітська пропаганда на сторінках газети «Ковельські вісті» (1942 — 1944 рр.) / Ф. Рябчикова // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 133—136.

Семенюк А. Пересильний табір у Ковелі / А. Семенюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 174—175.

Скоклук С. Ковель у дні фашистської окупації / С. Скоклук // Вісті Ковельщини. — 2002. — 4 лип. — С. 4.

Про події, що відбулися в Ковелі в роки Другої світової війни зі слів ковельчанки Ганни Сидорської. Самійло Підгірський — відомий діяч просвітянського руху, її рідний брат

Царук Я. Ковельська в'язниця у червні 1941 року / Я. Царук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 179—185.

Цюра Г. Бій ішов не ради слави... / Г. Цюра // Вісті Ковельщини. — 2013. — 6 лип. (№ 53). — С. 3.

Сторінки історії. Визволення Ковеля

Чуль М. В боях під Ковелем / М. Чуль // Вісті Ковельщини. — 2004. — 20 квіт. — С. 3.

Швець М. Це був другий Сталінград... / М. Швець // Вісті Ковельщини. — 2000. — 6 лип. — С. 5.

Уривок з книги «Взвод пішої розвідки» Івана Горбатка, учасника боїв за місто Ковель

Яровенко С. «Адольфа Гітлера» знищили у Ковелі / С. Яровенко // Вісті Ковельщини. — 2010. — 6 лип. — С. 2.

(Німецький бронепοїзд, який носив ім'я фюрера Адольфа Гітлера, був знищений радянськими воїнами-залізничниками в липні 1944 року в районі Ковеля).

Яровенко С. Прообрази героїв «зірки» в боях під Ковелем / С. Яровенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 236—237.

Природні та демографічні особливості краю

Грицак Н. Природа Ковельщини / Н. Грицак // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 51—54.

Демографічна ситуація // Ковель сьогодні. — 2013. — 25 лип. (№ 24). — С. 1.

Природно-заповідний фонд Волинської області: [огляд територій і об'єктів природно-заповідного фонду в розрізі районів]. — Луцьк: Ініціал, 1999. — 48 с.: іл., карти.

Природно-заповідні території Ковельського району

Населення міста // Ковель сьогодні. — 2013. — 22 серп. (№ 28). — С. 1.

Статеві-віковий склад населення м. Ковеля // Вісті Ковельщини. — 2012. — 10 лип. (№ 50). — С. 4.

Соціально-економічний розвиток м. Ковеля і Ковельщини

Ковель. Транспортне серце Волині // Українські регіони: Волинська область. — 2012. — Серп. (№ 21). — С. 13.

Ковель: цифри і факти: інформаційний довідник / ред. М. Г. Вельма. — Ковель, 2001. — 40 с.

Ковель — 2004: статист. щорічник / управл. статистики у Ковельському районі. — Ковель, 2005. — 166 с.

Ковель — 2006 / управл. статистики у Ковельському районі. — Ковель, 2007. — 34 с.

Статистичний буклет містить найважливіші і найістотніші дані щодо суспільно-економічного життя міста у 2006 р. в порівнянні з попереднім роком

Ковельський район. Задля добробуту людей // Українські регіони: Волинська область. — 2012. — Серп. (№ 21). — С. 18.

Ковельський район — 2006 / управл. статистики у Ковельському районі. — Ковель, 2007. — 42 с.

Ковельський район 2004: статист. щорічник / управл. статистики у Ковельському районі. — Ковель, 2005. — 188 с.

Стратегія соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Волинської області): монографія / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, Н. В. Вишнеvsька, Ю. М. Хвесик. — К.: Кондор, 2004. — 376 с.

У монографії здійснено аналіз особливостей розвитку Ковельського та інших адміністративних районів Волинської області

Якименко М. Червоне світло на європейській колії / М. Якименко // Голос України. — 2010. — 9 груд. — С. 20.

Ковель — єдине з українських міст, куди прокладено європейську (вузьку) колію

Культура. Туризм

Вельма М. З історії Ковельської міськрайонної газети / М. Вельма, І. Павлюк, Л. Стасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 12—17.

Вернидубов О. Анатолій Григоровський — фундатор і хранитель краєзнавчого музею в с. Уховецьк / О. Вернидубов // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 50—51.

Войчек І. 40 років ковельчани з телебаченням / І. Войчек // Ковель сьогодні. — 2012. — 1 берез. (№ 8). — С. 4.

Минуло 40 років з часу, коли у Ковелі з'явилося телебачення — розпочала роботу радіотелевізійна станція Ковель

Волинь туристична: путівник. — К.: Світ успіху, 2008. — 364 с. — («Україна запрошує»).

Туристські маршрути міста Ковеля і Ковельського району

Гаврилюк Я. У Голобах реставрують старовинну садибу / Я. Гаврилюк // Волинь-нова. — 2011. — 28 лип. (№ 81). — С. 2.

Гика В. Газета «Українська нива» про Ковельщину у 192 — 1936 роках / В. Гика // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 18—25.

Гудим М. Безмовні свідки історії / М. Гудим // Вісті Ковельщини. — 2008. — 4 груд. — С. 4.

Пам'ятки архітектури Ковеля

День газети — свято для журналістів і читачів // Вісті Ковельщини. — 2011. — 13 жовт. (№ 75). — С. 3.

72 роки минуло з дня виходу першого номеру газети, 12-тисячний номер

Дмитренко А. Особливості сільських поселень та народного житла Ковельського повіту кінця ХІХ століття: за працею М. Теодоровича «Вольнь в описани городов, местечек и сел...» / А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 37—42.

Дмитренко А. Святково-обрядова культура поліщуків в праці М. Теодоровича «Вольнь в описани городов, местечек и сел... Ковельский уезд» / А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 56—59.

Ковальова В. Пам'ятники історії та культури Ковельщини / В. Ковальова // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 74—75.

Ковальчук Є. До проблеми збереження пам'яток історії і культури у церквах Ковельського району: за матеріалами наукових експедицій Волинського краєзнавчого музею 2000—2002 років / Є. Ковальчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 75—76.

Кравчик С. Туристичними маршрутами Ковельщини / С. Кравчик // Вісті Ковельщини. — 2007. — 9 жовт. — С. 5.

Лівіцька О. Панський проект для панської садиби / О. Лівіцька // Волинська газета. — 2011. — 15 верес. (№ 37). — С. 10.

Реконструкція пам'ятки архітектури національного значення «Садиба Вільгів» у смт Голобах

Матвійчук М. Тут «живе» історія краю / М. Матвійчук // Вісті Ковельщини. — 2010. — 30 лист. — С. 5.

Мигуля А. Туристсько-рекреаційні можливості Ковельщини / А. Мигуля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 85—102.

Мороз М. Етнографічна колекція у фондах Ковельського історичного музею / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 114—116.

Надольська В. Ковельський повіт у структурі економіки Волинської губернії в другій половині ХІХ — на поч. ХХ століття / В. Надольська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 117—122.

Несторук І. Ковельщина у творах художника Г. Н. Остапенка / І. Несторук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 99—101.

Омельчук С. Релігія, культура, наука, освіта, медицина та спортивні досягнення ковельчан / С. Омельчук, Р. Козачук // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2008. — С. 126—133.

Охріменко Г. Пам'ятки маліцької та волино-люблінської культури на території Ковельщини та Волині / Г. Охріменко, І. Маркус, О. Борисова // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2008. — С. 148—150.

Павлюк І. Ковельські періодичні видання 1923 — 2000 рр. / І. Павлюк // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 111—118.

Пам'ятки містобудування і архітектури в Ковельському районі, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // *Вісті Ковельщини.* — 2008. — 24 січ. — С. 4, 11.

Пошук веде до мети: з історії редакції газети «Вісті Ковельщини» і ТзОВ «Ковельська міська друкарня»: нариси, статті. — Луцьк: Надстир'я, 2002. — 88 с. + 16 с. кольорова вкладка.

Пушкар Н. Ковель на старій поштовій листівці: матеріали до каталогу / Н. Пушкар, М. Мороз, В. Комзюк // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 126—128.

Раєвич Т. Осередки Союзу українок на Ковельщині: минуле і сучасне / Т. Раєвич // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 131—133.

Шафета В. Культурно-мистецьке життя міста / В. Шафета // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2008. — С. 191—192.

Яцина В. Культурно-мистецьке життя Ковеля / В. Яцина // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 146—147.

Якименко М. Туристичними стежками Ковельщини / М. Якименко // *Голос України.* — 2008. — 26 січ. — С. 6.

Освіта

Антонюк С. Кузня робітничих кадрів / С. Антонюк // *Вісті Ковельщини.* — 2012. — 11 груд. (№ 100). — С. 3.

Батраченко М. Ковельський ліцей відзначив ювілей / М. Батраченко // *Вісті Ковельщини.* — 2013. — 24 січ. (№ 8). — С. 7.

45-річчя від дня створення ПТУ №7

Дяченко Л. Ковельський машинобудівний технікум: історія, сучасність і перспективи розвитку / Л. Дяченко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 59—62.

Марченко С. З історії розвитку освіти в м. Ковелі / С. Марченко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць.* — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 83—85.

Олексюк В. ДЮСШ управління освіти — 60 років / В. Олексюк // Вісті Ковельщини. — 2011. — 31 трав. (№ 38). — С. 3.

1951 р. було відкрито в м. Ковелі дитячу спортивну школу — ДСШ

Пантелійчук Д. Ковельському лицю — 45! / Д. Пантелійчук // Слово Волині. — 2013. — 31 січ. (№ 4—5). — С. 5.

(ПТУ № 7).

«Розвиток освіти на Волині: історія та сучасність» (до 100-річчя заснування Ковельської гімназії): матеріали наук.-пед. іст.-краєзн. конференції 21 груд. 2006 р., м. Ковель. — Луцьк — Ковель, 2006. — 280 с.

З історії навчально-виховних закладів міста Ковеля

Серков Ю. Ковельський професійний лицей / Ю. Серков // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 142.

Релігія

Богданович В. Місце, де панує Божа благодать / В. Богданович // Вісті Ковельщини. — 2013. — 12 верес. (№ 71). — С. 2.

Храм Успіння Божої Матері в с. Доротище

Гулько Г. Микола Теодорович про Вербківський монастир св. Троїці та місце поховання князя Андрія Курбського / Г. Гулько // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 31—36.

Корецька О. З історії Благовіщенської церкви у Ковелі / О. Корецька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 76—78.

Корнелюк Д. Духовне небо Волині: презентаційний альманах / Д. Корнелюк. — Луцьк: Надстир'я, 2005. — 248 с.

Релігійні громади Ковеля

Мазурик Ю. До питання локалізації Свято-Троїцького монастиря в с. Вербка на Ковельщині (до 460-ліття першої писемної згадки про монастир) / Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 85—87.

Матвійчук М. Католицькі святині Ковеля / М. Матвійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 71—75.

«Ми не ділимо людей — запрошуємо усіх!» // Ковель сьогодні. — 2011. — 28 лип. (№ 21). — С. 3.

Ковель пишається пам'яткою архітектури XVIII ст. Римо-католицьким костелом Святої Анни, який був відбудований у 1996 р.

Остапюк О. З історії костюлу св. Архістратига Михайла в смт. Голоби / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 107—109.

Пащук О. Історія православних храмів Ковеля / О. Пащук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 151—157.

Рожко В. В заплавах Турії / В. Рожко // Вісті Ковельщини. — 1995. — 22 лист.; 29 лист.; 6 груд.

Про Свято-Троїцький чоловічий монастир біля села Вербки на правому березі річки Турії

Семенюк А. Благовіщенський собор: нові знахідки, нові традиції / А. Семенюк //

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 176—178.

Семенюк А. Благодать Божа: нариси з історії ковельських святинь: поезії / А. Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — 104 с.

Семенюк А. Богородиця із Гішинського храму зцілює та оберігає: сільська церква потребує невідкладної реставрації / А. Семенюк // Слово Волині. — 2012. — 2 серп. (№ 18). — С. 7.

Семенюк А. Відбудуймо найдревніший храм Волині / А. Семенюк // Вісті Ковельщини. — 2012. — 20 верес. (№ 72). — С. 14.

Скоклук С. Таємниця вербського монастиря / С. Скоклук // Вісті Ковельщини. — 2012. — 24 січ. (№ 5). — С. 3.

1543 р.

Медицина

Джигун А. Історичний нарис розвитку охорони здоров'я в м. Ковелі / А. Джигун // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 55—56.

Левчук В. З історії Ковельської медицини / В. Левчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 68—70.

Пташник Ю. Музей історії медицини Ковельської центральної районної лікарні / Ю. Пташник // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 125.

Савицький В. Вузлова лікарня станції Ковель / В. Савицький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 137—138.

Історичні постаті краю

Гуртовий Г. Гетьмани Ружинські — немеркнуча слава Волині / Г. Гуртовий // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 193—195.

Жгун М. Доктор Пирогов / М. Жгун // Вісті Ковельщини. — 1995. — черв.

Коробчук І. Орест Левицький і родина Косачів / І. Коробчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 196—198.

Матвійчук А. Володимир Міяковський — історик української еміграції / А. Матвійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 199—203.

Мороз М. Талановитий науковець із Ковеля — Г. М. Шавловський / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 204—205.

Москалюк В. Видатні постаті краю / В. Москалюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр.

наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 206—212.

Несторук І. Співець міських пейзажів і простого життя / І. Несторук // Вісті Ковельщини. — 2012. — 10 квіт. (№ 27). — С. 4.

120 років від дня народження Г. Н. Остапенка (1892 — 1971), українського живописця і педагога. Після війни художник проживав на Ковельщині

Онуфрійчук М. Модест Левицький / М. Онуфрійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 101—102.

Пащук І. Літературознавець і педагог вищої школи Юрій Володимирович Байда (до 80-річчя з дня народження і 50-річчя з дня смерті) / І. Пащук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 219—221.

Пилипчук О. Десятилітній семінар: (з життя ковельчанки Марії Юзефович) / О. Пилипчук, Ю. Чайка, Н. Байчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 212—218.

Членкиня Ковельської філії Союзу українок, вчителька, учасниця національно-визвольної боротьби, багаторічний в'язень радянського режиму

Пісоцький А. Арсен Річинський в становленні національної свідомості Волині в 20—30-х роках ХХ століття / А. Пісоцький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 222—224.

Пісоцький А. Арсен Річинський — дослідник історичного краєзнавства Волині / А. Пісоцький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 5—6 груд. 2008 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 225—226.

Сидорук І. Модест Левицький — лікар душі і тіла України / І. Сидорук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 142—143.

Скоклук С. Науковця з Ковеля знають у Канаді / С. Скоклук // Віче-інформ. — 2012. — 6—12 груд. (№ 49). — С. 8.

В'ячеслав Щесюк, уродженець с. Погіньки, відомий в Україні і за кордоном науковець, кандидат сільськогосподарських наук

Ходань П. Книга Руської (Волинської) метрики за 1652—1673 роки як джерело з історії Ковеля / П. Ходань // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 143—144.

Андроник Лазарчук і Ковельщина

Бондаренко Г. Ковельщина та Волинь у житті та творчій долі художника Андроника Лазарчука (за родинними спогадами) / Г. Бондаренко, А. Силук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 148—150.

Левицька Т. Автопортрети Андроника Лазарчука / Т. Левицька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 150—151.

Левицька Т. Графіка Андроника Лазарчука / Т. Левицька // Минуле і сучасне Во-

ліні та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 151—152.

Пашкуденко Б. Андроник Лазарчук / Б. Пашкуденко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 153—154.

Семенова О. Спогади про Андроника Лазарчука / О. Семенова // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 154.

Силюк А. Андроник Лазарчук і Ковель / А. Силюк // Вісті Ковельщини. — 2003. — 23 жовт. — С. 6.

Стасюк Л. Повернення художника / Л. Стасюк // Вісті Ковельщини. — 1995. — Черв.

Леся Українка та родина Косачів в історії Ковеля і Ковельщини

Андрєєва Т. Ольга Петрівна Косач-Кривенюк: сторінки біографії / Т. Андрєєва // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 157—158.

Бойко О. Нечимне — колиска таланту Лесі / О. Бойко // Вісті Ковельщини. — 2012. — 26 черв. (№ 46). — С. 5.

128 років тому влітку Косачі здійснили свою першу подорож у Скулин та урочище Нечимне

Комзюк В. Доля молодшої сестри Лесі Українки / В. Комзюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 166—168.

Комзюк В. М. Театр Лесі Українки і пантеон Косачів у Колодяжному? А чому б і ні!: [бесіда із завідувачкою Колодяженського музею-садиби Лесі Українки В. М. Комзюк / записав А. Семенюк] // Вісті Ковельщини. — 2011. — 20 жовт. (№ 77). — С. 2.

Мержвинська Л. Музей Лесі Українки в Колодяжному — осередок науки, культури, просвітництва / Л. Мержвинська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 168—170.

Мержвинська Л. Так Колодяжне запало в Лесину душу! / Л. Мержвинська // Вісті Ковельщини. — 2013. — 26 лют. (№ 17). — С. 3.

Пушкар Н. Ковель і Косачі / Н. Пушкар // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 170—174.

Пушкар Н. Леся Українка. Перший збірник дитячого фольклору / Н. Пушкар // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 174—175.

Чашук М. Леся Українка, Олена Пчілка для освіти та культури Волині / М. Чашук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель 23—24 жовт. 2003 р.: збірник наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 1. — С. 176—178.

3 історії магдебурзького права та самоврядування на українських землях

Андрій Боярчук
(Луцьк)

ТРИ ДЕПУТАТИ ІЗ ОДНОГО СЕЛА

У 25 кілометрах від Ковеля, праворуч від траси на Брест, серед мальовничої природи розкинулось велике село Сереховичі Старовижівського району. А до вересня 1939 року — при Російській імперії і при Польщі воно належало до Ковельського повіту — ця адміністративно-територіальна одиниця була утворена в 1795 році. Повіт межував з Володимир-Волинським повітом на заході та півдні, з Луцьким повітом на сході та півдні і Гродненською губернією на півночі. Його територія складала 6 459,1 верст² або 672 823 десятин (7 350 км²). Згідно з переписом населення Російської імперії 1897 року в повіті проживало 211 493 чоловік. З них 78,5 % — українці, 11,93 % — євреї, 4,59 % — поляки, 0,91 % — німці, 3,52 % — росіяни, 0,28 % — білоруси. Повіт поділявся на 18 волостей. Містечок було 12, сільських поселень — 329 [12].

Сьогодні Сереховичі — типове волинське село у районі. І все ж воно особливе. Можливо єдине таке й в Україні. Адже тут народилися аж три помітні політичні постаті, котрі свого часу активно працювали в парламентах різних держав: Іван Бондарчук, депутат довоєнного польського Сейму, Юхим Яроцук, голова виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих, депутат УРСР кількох скликань та Андрій Бондарчук, народний депутат незалежної України першого скликання.

Про першого із них — Івана Пилиповича Бондарчука — відомо не так уже й багато за браком документальної інформації. Тому опиратися доводиться в основному на спогади родичів та односельчан Івана Пилиповича.

Народився Іван Бондарчук у 1897 році в Сереховичах. Доводився далеким родичем А. Бондарчуку. Проживав у одній хаті із сім'єю свого рідного брата Ісаака, оскільки власної не збудував. Очевидно, трудову діяльність він розпочав учителем в сусідньому селі Секунь після навчання у Львові. Згодом Івана Пилиповича обрали заступником старости Ковельського повіту, а пізніше — депутатом польського Сейму [2, 57].

За спогадами односельчан Іван Пилипович Бондарчук був мудрою, високоморальною і доброю серцем людиною. Як згадував Корнісік Сава Полікарпович (йому тоді було 18 років): у 1937 році прийшов до нього Іван Пилипович з проханням, аби Сава Полікарпович швидко відвіз його на поїзд Ковель—Варшава. Дорога вела із Серехович навпростець через ліс, а виїзд був неподалік від Секунської церкви. Односельчанин погодився і поспіхом повіз пасажира. Проте вже в дорозі згадав, що не взяв коням сіна. Іван Пилипович заспокоїв його і сказав, щоб їздовий на зворотньому шляху заїхав до його друзів, сказавши, що він від Бондарчука, і назвав адресу.

Сава Полікарпович так і зробив. Коли приїхав — його радо зустріли, нагодували коней, і, що найбільш запам'яталося, там він вперше відчув смак кави.

За свідченням Заєць Раїси Савівни — колишнього директора школи с. Сереховичі, у 30-х рр. ХХ ст. син її діда Іларіон хотів їхати на заробітки в Америку і попросив свого

батька, аби той позичив у євреїв сусіднього села, в Несухойжах, долари під процент. Дідова сім'я жила не багато, сам він був людиною не освіченою. Що було робити? Пішов дід до Івана Пилиповича Бондарчука. Розповів йому про свою проблему, сказав скільки членів у його сім'ї і скільки він має землі. Іван Пилипович, обрахувавши, сказав: «Ви навіть процентів не зможете виплатити до кінця свого життя, не то що повернути борг». Раїса Савівна згадує, що її дід завжди із теплотою в серці розповідав про Івана Пилиповича.

Перед 1939 роком селянин Шимончук Кіндрат хотів купити собі землю та ліс, аби його дочки мали достойне придане. Але, знаючи, що міжнародна ситуація у Європі нестабільна, пішов за порадою до того ж Івана Бондарчука. Останній, передбачаючи страшне майбутнє, відмовив селянина купувати нерухомість: «Коли прийдуть більшовики — все буде націоналізоване державою».

Маючи вільну хвилину, Бондарчук Іван Пилипович сам обробляв землю. А найбільшим святом для нього, як згадувала його племінниця Тамара Бондарчук, були обжинки. Одягав він тоді найкращу вишиванку, разом з усіма веселився, співав. Улюбленою піснею була «Козак від'їжджає, дівчинька плаче». Вишиванок у його було кілька. Дуже гарно виглядала «голошияка» — сорочка з стоячим вишитим комірцем, яка не застібалась біля шиї [2, 58].

Весною 1939 року Іван Пилипович занедужав. Родичі радили лікуватися. Однак чоловік зволікав. І все частіше у розмовах із братом натякав на близьку кончину. Відчуваючи невідворотнє, він заповів, щоб його поховали у національному строї: сермязі, вишитій сорочці, підперезали українським поясом. Було тоді Бондарчукові лише 42 роки. Поховали його на сільському цвинтарі, а племінниця Вікторія забрала його портрет до себе в Ковель [3, 59].

Ще однією визначною постаттю і харизматичною особистістю, яка розпочала свою життєву стежину із Серехович, був Ярощук Юхим Арсентійович. Саме йому належить своєрідний рекорд — був головою виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих 16 років. Він народився 10 жовтня 1922 року в сім'ї селянина. У свідоцтві про народження, виданому 21.11.1950 року, вказані його батьки — Білоус Арсентій Львович і Ярощук Євдокія Іванівна [4].

Нелегким було дитинство Юхима Ярощука: 27 вересня 1932 року померла мама, а 5 жовтня 1933 року і його батько. У ті роки настоятелем Сереховичанської автокефальної церкви св. Параскеви був о. Миколай Коровицький. Це був прогресивний, в повному розумінні слова, батюшка. Він прихистив малого Ярощука у своєму домі. Бачив, що той росте кмітливим хлопцем, має здібності до науки. Юхим Арсентійович закінчив шість класів місцевої школи і на церковному сході о. Миколай звернувся до односельчан приблизно з такими словами: дитина здібна, підтримаймо сироту, допоможемо хто чим може, як каже нам святе письмо, нехай далі вчиться, мовляв, з нього можуть бути великі люди. Усіх, хто здавав гроші на його навчання в Ковельській гімназії, занотовано у список. Цей список, як дорогоцінну реліквію, Юхим Арсентійович беріг до кінця свого життя. Як кажуть, істинно пророчими були слова батюшки.

1940 року Ярощук Юхим закінчив середню школу. Далі розпочалася нелегка життєва дорога.

Спочатку працював вчителем. Про це свідчить довідка (28 лютого 1952 р.) № 16, «Видана Ковельським районним відділом народної освіти Ярощуку Юхиму Арсентійовичу про те, що він дійсно працював:

- вчителем української мови 5—7 кл. Сереховицької семирічної школи з 27 січня 1940 року по 24 вересня 1940 року.
- вчителем української мови 5—7 кл. Дрозднівської семирічної школи з 24 вересня по 21 листопада 1940 року.
- директором Волошківської семирічної школи з 21 листопада 1940 року по 22 червня 1941 року» [6].

В роки Великої Вітчизняної війни Ярощук Ю. А. був директором середньої школи в місті Ішимбай Башкирської АРСР. Потім служив у Радянській Армії. У «Служебній характеристиці на замполитрука II отряда 757-го Отдельного СтрОйбатальйона тов. Ярощука Ефима Арсентевича» (25 квітня 1942 р. № 2504 / Шб) читаємо: українець, член ВЛКСМ, перебуває на службі, освіта незакінчена вища, педагог, в армії не служив. У 757 Окремому будівельному батальйоні займав посаду замполитрука II загону. Справлявся дисципліновано. Політично грамотний, морально стійкий, до своїх обов'язків ставиться добросовісно [5].

Після демобілізації в 1945 р. працював директором Ковельської середньої школи № 3, а з 1946 року — завідувачим Ковельським робітничим відділом народної освіти. Того ж таки 1946 року Юхим Арсентійович став членом Комуністичної партії. Наступ-

ного року поступив до Львівської партійної школи і одночасно навчався у Львівському педагогічному інституті [7].

Після закінчення навчання в 1949 році Ярощука Юхима обрали секретарем Рожищенського райкому КП України, а з 1950 року він — завідувачий Волинським обласним відділом народної освіти.

Доля підносила Ярощука Юхима все вище і вище. В 1954 році вихідця із Серехович обрали заступником голови виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих, а в січні 1956 року — її головою. На цій посаді Ярощук Юхим Арсентійович перебував аж до 1972 року (помер 12 квітня 1972 року).

Призначення Юхима Арсентійовича на таку відповідальну посаду у 1956 році було логічним. З одного боку він показав себе вмілим керівником, перебуваючи два роки на посаді заступника голови облвиконкому. А з іншого — Ткачук М. Я., його попередник, вже навіть у 1954 році явно не влаштував вище партійне керівництво. Про це свідчать Матеріали 5-ї сесії 4-го скликання від 15 квітня 1954 року: «Сесія обласної Ради вважає, що облвиконком, облуправління сільського господарства, райвиконкоми та МТС занадто повільно виконують рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС, допускають серйозні недоліки в керівництві колгоспами. Багато колгоспів області ще одержують низькі врожаї зернових, технічних і овочевих культур. У виробництво повільно впроваджуються передові методи агротехніки. Тваринництво продовжує залишатися найбільш відсталою галуззю колгоспного виробництва» [8].

Не дивно, що через два роки одне із рішень сесії від 5 січня 1956 року для багатьох не стало несподіванкою. У ньому зазначено, що Ткачук М. Я., працюючи головою виконкому, недостатньо знає господарство області, особливо слабо розбирається в питаннях сільського господарства і колгоспного будівництва. В повсякденній роботі недостатньо зв'язаний з районними Радами депутатів трудящих, незадовільно здійснює керівництво відділами облвиконкому. Виконком приймає багато рішень, проте, внаслідок безконтрольності ці рішення не доводяться до кінця. Тому сесія обласної Ради депутатів трудящих вирішує: звільнити Ткачука М. Я. від обов'язків голови виконкому обласної Ради депутатів трудящих і обрати головою виконкому Ярощука Юхима Арсентійовича [9].

Новообраному голові розпочинати свою трудову діяльність на такій відповідальній посаді, напевно, було не просто. Але на життєвому шляху Юхима Арсентійовича були і складніші ситуації, та й досвід роботи у нього вже був чималий. Розпочалася велика робота, яка позитивно позначилась на економічній, соціальній ситуації Волині, розвитку освіти, культури, охорони здоров'я.

Про те, як керував нашим регіоном виходець із Серехович і яким він був, розповідають його сучасники, спогади яких зібрав земляк Юхима Арсентійовича Бондарчук Андрій Іванович.

Микола Остапець, колишній голова Маневецького райвиконкому зауважує, що Юхим Ярощук не вписувався у стандарт тодішнього чиновника високого рангу. Він ще тоді якісно переріс не лише тодішніх керівників, а й багатьох теперішніх, це керівник європейського типу сьогоднішнього дня. «Зрозуміло, не треба йому малювати ангельські крила, — говорить Микола Прокопович, — його організаторські здібності вміло поєднувалися з талантом педагога, яким він був за професією. Корінний волинянин — шістнадцять літ на такому високому посту в період, коли кадри мінялись, мов рукавички. Це ж своєрідний рекорд».

Справді, перед областю тоді стояло безліч проблем, які треба було вирішувати. І тут важливі дві обставини — вміння виділити головне і вміння мобілізувати людей на їх виконання. Юхим Арсентійович володів цими якостями. Він підкуповував людей щирістю, простотою, логічною аргументацією, довірою до людини.

Михайло Модла, помічник голови облвиконкому, доповнює характеристику Юхима Арсентійовича: «Як керівник, Ярощук Юхим був дуже принциповим і вимогливим до працівників апарату облвиконкому щодо підготовки якісних документів: проектів рішень, розпоряджень, листів тощо. Уся документація і переписка, що готувалася в облвиконкомі, велася на українській мові». Останньому, думаю, не завадило б повчитися і деяким сьогоднішнім нашим керівникам.

Михайло Юхта, працівник облвиконкому, згадує, що голова облвиконкому вирізнявся ще й неабияким інтелектом: мав блискучу пам'ять. Михайло тоді працював інспектором з контролю за виконанням постанов, рішень, розпоряджень місцевих органів влади. У його обов'язки також входило контролювати строки виконання постанов Президії Верховної Ради України, зокрема, тих, що стосувалися нашої області. Юхим Арсентійович, згадує Михайло Юхта, міг назвати з пам'яті номер і дату прийняття того чи іншого державного документу, навіть розділ, де йдеться про те, що треба було зробити ... «І коли я брав з архіву названу ним постанову, то очам своїм не вірив:

там було слово в слово те, що сказав голова. Це феноменально, але потрібне він міг довго тримати в пам'яті. То ж під час сесій обласної ради або засідань облвиконкому по пам'яті називав і цитував документи, розпорядження. А тоді ж не було комп'ютерів...»

Розум голови облвиконкому, напевно, часто радився із його серцем, бо зі слів Анастасії Євсеївни Жолоб, які записала її дочка Мирослава Зеленська, можна зрозуміти, що Юхим Арсентійович був простим і людяним. Люди йшли до нього за порадою, за допомогою. І нікому він не відмовляв, для усіх знаходив добре слово. Коли згоріла хата Анастасії Євсеївни, за допомогою чоловік поїхав до Юхима Арсентійовича. Секретарка у приймальній руками замахала: «Куди ви, чоловіче! На прийом до голови треба записуватися завчасно. Він людина дуже зайнята. Кожен день у нього розписаний по хвиликах». І все-таки наважився чоловік: «Скажіть, будьте добрі, що на прийом проситься Іван Жолоб із Серехович». Яким же було здивування секретарки, коли вона вийшла і сказала: «Заходьте, на вас чекають». З чоловіком моїм, — пригадує жінка, — Юхим Арсентійович разом парубкував. Розпитав він тоді про життя-буття, про нещастя, яке сталося, і допоміг будматеріалами. Знайшов час поцікавитися долею рідних, близьких його серцю односельчан. Та хіба тільки нам він приходив у скрутну хвилину на поміч? Він нікого зі своїх земляків не забув, усім допомагав чим міг, неначе хотів віддячити за те, що колись не дали сироті пропасти, а згодом усім миром, громадою його в люди виводили».

Микола Бездушний, голова обласної планової комісії, заступник голови облвиконкому, який довгий час працював з Ю. А. Ярощуком, говорить про нього, як про справжнього господаря області. Саме при Юхимі Ярощуку здійснювалася забудова і благоустрій Центральної площі перед обкомом (нині СНУ ім. Лесі Українки), парку культури і відпочинку, відкриття загальнонаукового факультету Львівської політехніки (нині — ЛНТУ), розбудова автозаводу, початок серійного випуску ЗАЗ-968, затвердження нового генерального плану Луцька, де було передбачено промислові зони і житлові мікрорайони, заходи щодо «росту» Луцька до 240 тисяч жителів. У 1970 році збудовано широкоформатний кінотеатр «Промінь», весною 1972 р. (в рік смерті Ю. А. Ярощука) стала до ладу перша тролейбусна лінія на 13,5 кілометра, в наступному році дав першу продукцію КРЗ. Далі це — СТО, завод синтетичних шкір, облмуздрамтеатр на 804 місця, шовковий комбінат, ДПЗ — 28 і т. д. Активно велось будівництво на селі. Все це із плану розвитку міста і області. Окремим рядком треба відмітити зародження вугільної промисловості, розбудову шахт і міста Нововолинська.

Сьогодні варто згадати, що Ярощук Ю. А. немало зробив також і для збереження неповторної краси рідного волинського краю. Про це говорить такий факт: за советських часів на озері Світязь вищими інстанціями з Москви була запроєктована і встановлена експериментальна лабораторія по добуванню «важкої» води, як компонента для виробництва ядерного палива. Якщо б цей задум був здійснений остаточно, то це несло б велику екологічну шкоду не тільки для самого озера, але й для прилеглих регіонів. І серйозну загрозу вдалося усунути.

А що ж Сереховичі — звідки Ярощук розпочав свій життєвий шлях? Сумніватися не варто — рідне село також відчуло дбайливий дотик його руки.

Рідні краї Юхима Арсентійовича, можна сказати, не випадали з його поля зору. За роки його перебування на цій посаді в кінці 60-х років було збудовано дорогу з каменя в Стару Виживку, а в 1965 році — до свого рідного села. Перебуваючи в своєму районі, Юхим Ярощук дізнався, що раніше тут було розвинуте гончарство. Тож, аби не загубити цю древню справу, було відновлено цех з випуску глечиків, мисок і інших гончарних виробів. Його було передано в підпорядкування Старовиживського промкомбінату. На жаль, після смерті Юхима Арсентійовича виробництво гончарних виробів було припинено.

Він дуже любив приїжджати у Сереховичі. Зустрічався з людьми, цікавився роботою місцевого колгоспу, школи, успішністю учнів, розбудовою села.

Анатолій Александрук, колишній бухгалтер-діловод сільської ради с. Сереховичі, а нині адвокат, розповідає, що про свого односельчанина Ю. А. Ярощука він дізнався в 1954 р., коли навчався в школі. Класні керівники повідомили учням, що в селі розпочнеться будівництво двоповерхової школи. Учнім показували ескізи, з яких можна було уявити її загальний вигляд. В селі було відомо, що будівництво школи розпочали за ініціативою Юхима Арсентійовича, який на той час завідував Волинським обласним управлінням освіти. З керівництвом місцевого колгоспу було домовлено, аби на будівництво школи відпустили працюючих. Робота проходила в нелегких умовах, адже село електрифіковане ще не було, все виконувалося вручну. Хід будівництва був на особистому контролі Юхима Арсентійовича. Школа стала до ладу в 1957 році. Нині вона носить ім'я Ю. А. Ярощука.

Леонід Дубина, тодішній голова Старовижівського райвиконкому, додає: так як він любив свою Волинь, землю своїх батьків, це приклад для нас. Як відомо, Старовижівський край — Полісся, бідне Полісся. Зазвичай, коли приїжджали імениті гості чи перевіряючі, їх везли в багаті райони. Юхим Арсентійович ніколи не соромився показати їм свій край, возив і на свою батьківщину, показував хутір батьків, місце, де стояла їхня хатина. «Отут, — каже, — була піч, там сіни, клуня». Коли їхав у Ратне, Любомль, не мінав села. Пам'ятає, як завернув він по дорозі звідти в село, заїхав на кладовище, поклав квіти на могили батьків.

Інший раз їхали з ним народний артист Козак, заслужений артист Фокін після відвідин райцентру. «Заїдемо, — каже, — в Сереховичі, там люди чекають в будинку культури». Познайомив односельців з гостями, вони заспівали кілька пісень. Зала щиро аплодувала. А тоді С. Козак каже: «А тепер я заспіваю для мого друга, вашого земляка Юхима Арсентійовича українську народну пісню «За Сибіром сонце сходить». Юхим Арсентійович підтримував дружні та ділові зв'язки з видатними творчими особистостями того часу — діячами культури, літератури, запрошував їх на Волинь, дбав про культурно-освітній розвій області.

Юхим Ярощук був талановитим керівником і мудрою людиною. І саме ця риса вирізняла його з-поміж інших, сформувала непідробний авторитет.

Галина Гринишина, юрисконсультант облвиконкому, пригадує: «Був один з квітневих суботників (не пам'ятаю якого року), напередодні Великодня, як один з методів атеїстичного виховання. В той день, перед Пасхою, ми, працівники апарату і наш голова, брали участь в прибиранні території центрального входу в міський парк.

Перед святом дехто з жіноцтва понапікали пасок, нафарбували крашанок, освятили тайкома і взяли з собою на суботник, щоб нишком пригоститись. Думаємо: як же бути з Ярощуком?

Дати йому спробувати паску чи ні? Як він, великий начальник, сприйме і поставиться до цього?

Хтось із найсміливіших жінок все-таки напівжартома запропонував йому спробувати освяченого. Він не відмовився і долучився до нашої компанії. Ми були приємно здивовані». До речі, голова облвиконкому часто одягав вишиванки. Юхим Арсентійович дуже любив українські народні пісні, українські страви. Він швидко сходився з людьми, був душею компанії. Любив жарт, пісню, міг когось і влучно «підколоти». Ну, це в неофіційній обстановці. А коли виступав, то це були думки глибокі, розсудливі, мова господаря.

Проте життя не надто жалувало Юхима Арсентійовича. Доля нанесла йому особисто два важких удари. Спершу в дуже молодому віці померла його кохана дружина і у 42 роки він залишився вдівцем, з двома дітьми, а згодом рак — страшна хвороба, яка здолала його могутній організм. Та, навіть знаючи вирок лікарів, він тримався мужньо, сила волі у нього була велика і це трохи допомагало йому боротися з важкою недугою. Одного разу, — розповідає Микола Бездушний, — це після смерті дружини, телефонує він мені і у звичному тоні питає: «Маєш час?» Кажу: «Маю». І знову питання: «В тебе є п'ятий том Джека Лондона?» Так, у мене був цей том. Я заніс його Юхиму Арсентійовичу. Що ж його зацікавило там? А це було оповідання «Любов до життя». У його ситуації твір талановитого письменника додав йому душевних сил...»

В останній рік свого життя, незадовго до смерті, Юхим Арсентійович прибув у своє село. Зібрався сход жителів. На ньому односельчани звертались до нього з різними проханнями. Це був його останній візит у Сереховичі. Прощальний. На літаку він облетів село, щоб з висоти останній раз помилуватись його красою. А свої обіцянки перед земляками ще встиг виконати.

12 квітня 1972 року Ярощука Юхима Арсентійовича не стало. Йому було лише 50 років. А скільки він міг ще б зробити для свого рідного краю!

Але на Юхимові Арсентійовичу, на щастя, династія сереховичанських політиків не припинилася. Її продовжив Бондарчук Андрій Іванович, постать якого яскраво освітила тло молоді української державності. Андрій Іванович народився 12 грудня 1936 року у добре знайомому нам селі Сереховичах, в селянській сім'ї. Життя було непростим, вже у 1945 році не стало батька. У 1953 році, після закінчення семирічки він став студентом Ковельського медучилища. Далі була служба у радянській армії і освоєння казахстанської цілини. Пізніше працював у Нововолинську фельдшером «Швидкої допомоги», кріпильником шахти № 3 «Нововолинська» [1, 584].

Закінчивши факультет журналістики Львівського державного університету імені Івана Франка, працював у Локачинській, Іваничівській районних газетах, потім завідуючий віділом обласної газети «Радянська Волинь». З 1976 року — власкор газети «Правда України» по Волинській та Рівненській областях. Сміливі і принципові висту-

пи у тодішній пресі знайшли широку підтримку, викликали значний резонанс читацької аудиторії. У 1990 році, попри сильний спротив влади, виборці Горохівського виборчого округу № 44 віддали йому перевагу перед сановитими конкурентами і обрали народним депутатом України.

В історичному парламенті, що проголосив незалежність України і заклав основи державності, Андрій Іванович був єдиним корінним волинянином у складі волинської депутації, займався активною законотворчою діяльністю, входив до складу Народної ради. Був головою підкомісії Верховної Ради України з питань ЗМІ, секретарем Тимчасової комісії по боротьбі з організованою злочинністю, корупцією і хабарництвом, членом Конституційної Комісії. Ініціатор прийняття постанови Верховної Ради України від 26 грудня 1990 р. про визнання святковими і вихідними найбільших християнських свят, постанов про визнання бійців останнього воєнного призиву учасниками війни. Після депутатської каденції Андрій Іванович був представником національної ради з питань телебачення і радіомовлення по Західному регіону України, власкором газети «Независимость».

Протягом довголітньої журналістської діяльності написав тисячі статей, друкував оповідання, нариси. У 2004 році вийшла повість «Знімали у Тайзі кіно про хліб» — про роки Великого Голодомору, через рік — збірка повістей, оповідань, новел «Стежки до хати», потім фундаментальне видання «Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія», «Хроніка волинського «камікадзе», «Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Історія відродження», незабаром з друку вийдуть книги про голодомор, про земляка Ю. Ярошука. За сценарієм автора знято фільм «Волинська Голофола Братковського».

Сьогодні Андрій Іванович веде активну громадсько-політичну діяльність, очолює Волинське крайове братство Святого апостола Андрія Первозванного (Луцьке Хрестовоздвиженське), обласний осередок асоціації народних депутатів України, став головним фундатором Музею історії Луцького Братства, доклав зусиль для повернення в українську культуру ряду писемних пам'яток середньовіччя, зокрема «Пом'яник» Братства 1618 року, «Світ, розглянутий по частинах» Данила Братковського, що був виданий у Кракові 1697 року, «Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го».

Андрій Іванович нагороджений орденом «За заслуги» II і III ст., Почесною грамотою ВР, Почесною грамотою «Сельської жизни» «За гражданское мужество», церковними орденами УПЦ КП: рівноапостольного Володимира III ст., св. Миколая Чудотворця, Кирила і Мефодія, урочистою грамотою «Почесний громадянин Волині», «Почесний громадянин Луцька», Член Національної Спілки журналістів України, член Національної Спілки письменників України, Національної спілки краєзнавців, ВУТ «Просвіта».

Незважаючи на свою постійну зайнятість, Андрій Іванович не перестає турбуватися проблемами свого рідного села Сереховичі. Саме він став ініціатором створення музею Волинського самоврядування в рідному селі, за власні кошти виготовив проект. Адже з села вийшло три депутати вищих законодавчих органів трьох держав, а Ковельщина — географічний центр Волині. Справа ніби зрушила з місця. Однак змінилася влада. Були й об'єктивні причини: об'єкт обійдеться в два мільйони [10].

Та це не зупинило ініціатора. Він вирішив створити, вірніше відродити сільський музей. Такий музей, який колись носив звання народного, був у селі. Але ще за радянських часів, коли не стало його засновника, музей перестав існувати, приміщення розібрали, експонати «розбіглися». Але ж історію села, його людей треба зберегти, вважає Андрій Іванович і наполегливо йде до мети. Нарешті у цьому році сесія районної ради виділила для цього пустуюче приміщення сільської аптеки. Його добудували, капітально відремонтували за кошти ініціатора.

Цього року на кількох сесіях Луцької міської ради йшла полеміка щодо кандидатури на звання «почесного громадянина Луцька».

Нарешті на липневій сесії в ході рейтингового голосування підтримку 32 депутатів отримав Андрій Бондарчук. За кандидатуру скульптора Миколи Голованя проголосувало 12 обранців, а за колишнього директора Луцького підприємства електротранспорту Володимира Марушкіна — 5.

Недавно автор цієї статті їздив до Серехович. Мальовниче поліське село зустріло мене теплим осіннім днем. Люди клопочуться біля своїх будинків, грайливі промені ранкового сонця весело бавляться на позолочених куполах церкви, що красується в центрі Серехович. Почав розмовляти з людьми про Андрія Івановича Бондарчука.

Муха Марія Калістратівна, яка проживає недалеко від церкви: «Звичайно знаю, хто ж його в Сереховичах не знає. Він свята відвойовував після радянщини; з мафією боровся, книги пише. Таких людей мало зустрінете сьогодні: він і привітається завжди,

і питає як у вас здоров'я. Приємна людина — що там і говорити. Хоча знаю, що дитинство в нього було важким, але бачите — вибився в люди. Розумним був. А таким тоді ще можна було кудись пробитися, не так було важко як тепер».

Далі зустрічаю Бондарчука Петра Миколайовича — племінника Андрія Івановича. Задаю звичні запитання. У відповідь: «О — о — о!, якби ви знали яка це людина! Він і депутатом був, і книжки свої пише, і в газеті часто є, та й по телевізору показують, мені допомагає. А який Андрій Іванович музей відкрив у Луцьку, бачили?» «Бачив, — сміюся, — бо там і працюю». «Та ви що? Овва!»

Петро Миколайович розповів мені, що його дядько дуже любить рибалити. Коли приїжджає — ходить із ним по гриби. А зараз взявся відновлювати у Сереховичах музей. Такий вже він є: постійно за роботою.

Ще більше додала до портрета свого земляка колишня вчителька історії і директор місцевої школи Заєць Раїса Савівна. «Про Бондарчука Андрія навіть якби щось і хотілося б неприємне сказати — то не згадала б, — каже вона. — Дуже позитивна людина, патріот своєї держави, надійний і відповідальний за свої слова. А скільки він праці доклав коли проводилася ХХІ Волинська обласна історико-краєзнавча конференція, присвячена 15-ій річниці Незалежності України та 505-ій річниці першої писемної згадки про с. Сереховичі, яка проходила 17 листопада 2006 року! Постійно приїжджав у село, запитував чи щось потрібно, чим міг допомагав. Одним словом — дуже хороша людина. Таких, на жаль, сьогодні не багато».

Чимало в той день сереховичан трапилося на моєму шляху, але ні від кого про Андрія Івановича не почув я поганого слова.

Підбиваючи підсумки, замислююся: чим же такі особливі Сереховичі, що змогли подарувати аж трьох народних обранців? Але однозначної відповіді не знаходжу. Адже чимала кількість різних факторів впливає на формування конкретної особистості. Та як би там не було, Сереховичі стали початком життєвої дороги трьох великих патріотів рідного краю. Іван Пилипович і Юхим Арсентійович любили свій народ, його історію. Займаючи високі посади, вони не забували про людяність. Те саме можу сказати і про Андрія Івановича, з яким знайомий особисто.

Це все люди, які творили і творять історію.

---

1. Бондарчук А. І. Хроніка волинського «камікадзе». Бурхливих десять літ. / Бондарчук А. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2012. — 600 с.

2. Олександрук П., Михалевич В. Іван Пилипович Бондарчук у спогадах односельців. / П. Олександрук, В. Михалевич // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Наук. Збірник. — 2006. — Вип. 21. — 270 с.

3. Фещук Н. Депутат у постолах та сернязі. / Н. Фещук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Наук. Збірник. — 2006. — Вип. 21. — 270 с.

4. Свідоцтво ЯЮ № 145456 (повторне) про народження Ярощука Юхима Арсентійовича 1922 року, 10 жовтня, в селі Сереховичі Старовижівського району Волинської області в сім'ї Білоуса Арсенія Львовича і Ярощук Євдокії Іванівни, видане бюро ЗАГС Старовижівського району 21 грудня 1950 р. Мова українська, російська. 4 с. — Волинський краєзнавчий музей (далі ВКМ), інв. № КДФ — 6987.

5. Службова характеристика на заступника політрука II загону 757-го Окремого будівельного батальйону Ярощука Юхима Арсентійовича, видана комісаром 757 ББ політруком Симаком 25 квітня 1942 року, №2504/ШБ з рекомендацією використання на посаді заступника політрука. Мова російська. 1л. — ВКМ, інв. № КДФ — 6986.

6. Довідка № 16, видана Ковельським районним відділом народної освіти на ім'я Ярощука Юхима Арсентійовича про його роботу: вчителем української мови 5—7 класів Сереховичівської семирічної школи з 27 січня по 24 вересня 1940 року; вчителем української мови 5—7 класів Дрозднівської семирічної школи з 24 вересня по 2 листопада 1940 року; директором Волошківської семирічної школи з 21 листопада 1940 по 22 червня 1941 року 28 лютого 1952 року. Мова українська. 1л. — ВКМ, інв. № КДФ — 6976.

7. Листівка передвиборча агітаційна: «Кандидат у депутати Верховної Ради Української РСР по Горохівському виборчому округу № 41 Ярощук Юхим Арсентійович». 1967 р. Мова українська. 1л. — ВКМ, інв. № КДФ — 2523.

8. Копія рішення 5-ї сесії (4-го скликання) Волинської обласної Ради про обрання Ярощука Ю. А. заступником голови виконкому облради від 15 квітня 1954 року. — Державний архів Волинської області (далі ДАВО) Ф. Р — 6, оп. 13, спр. 107. — Арк. 37.

9. Витяг з протоколу № 2 засідання бюро Волинського ОК КПУ про обрання Ярощука Ю. А. головою виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих від 5 січня 1956 року. — ДАВО. Ф. Р-6, оп. 15, спр. 90. Арк. 45.

10. Музей місцевого самоврядування у Сереховичах <http://stvizhivka.org.ua>

11. Почесним громадянином Луцька став колишній нардеп <http://4vlada.com/volin>

12. Ковельський_повіт. uk.wikipedia.org

ГРОМАДСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТІ НОВОГРАДІ-ВОЛИНСЬКОМУ ТА В ОДНОЙМЕННОМУ ПОВІТІ (кінець XVIII — початок XX століття)

Магдебурзьке право бере початок від привілеїв, які отримало німецьке місто Магдебург ще у 1188 році. Згідно цього права місто виходило з-під влади та юрисдикції адміністративних і судових органів держави та імператора, формуючи свої міські владні структури. При цьому встановлювався відповідний порядок виборів і функціонування органів міського самоуправління, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювалися питання торгівлі, оподаткування міського та іногороднього населення, охорони і підтримання громадського порядку, опіки, санітарного стану і подальшого соціально-економічного розвитку міста. Закріплювалися юридично права всіх міських станів: дворян, міщан, купців, ремісників, служителів культури, селян, які мешкали в місті або в селах, що належали місту, регулювалися їх взаємини. Разом із тим міські жителі не брали участі у загальнодержавних зборах (сеймах), у виробленні і прийнятті державних законів, у встановленні загальноміських податків.²

Головним органом міського самоуправління був магістрат, який складався з в'їта і бургомістра, ратманів (радників), лавників (засідателів) і писаря. В'їт з лавниками відповідав у місті за судову владу, протипожежну безпеку і громадський порядок, а бургомістр та ратмани займалися адміністративними, господарчими і соціальними питаннями. Проте на практиці чіткого розподілу функцій не завжди дотримувалися. Особливо, коли мова йшла, наприклад, про розподіл коштів, або ж: чи наймати військо для охорони міста і підтримання громадського порядку, чи лише обмежитися утворенням з цією метою міської міліції із самих мешканців.

За міським статутом кожний із мешканців Новограда-Волинського міг стати міським урядовцем, але насправді основними неписаними умовами для обрання були знатність роду і багатство. Тому влада в місті тривалий час зосереджувалася в руках окремих заможних родин, що можна було бачити впродовж декількох століть. А це означало, що міська верхівка перетворилася в окрему невелику корпорацію, де мали місце зловживання службовим становищем, торгівля посадами і хабарництво при відсутності контролю з боку низів. Практично такий контроль мусив би здійснювати староста, що призначався в місто королівською адміністрацією. Але посади старости могли заміщуватися лише шляхтичами, а тому ці посади також нерідко ставали предметом торгівлі. Згодом староста отримав за польською конституцією настільки широкі права, що міг на свій розсуд ув'язнювати навіть членів міського магістрату. Просте населення міста обкладалося численними податками, що нерідко призводило до конфліктів між верхівкою міської влади і міською біднотою та купецтвом. Відбувалося розшарування населення міста не тільки за соціальним складом і станом, але й за національно-етнічними та віросповідними ознаками.

З приєднанням Правобережної України до Російської імперії самоврядування в місті стало більш централізованим і цілеспрямованим. При цьому користувалися затвердженим імператрицею Катериною II від 21 квітня 1785 року «Положенням про міста», у якому були розписані функції городових магістратів та міських ратуш. Городовий магістрат являв собою інстанцію станового суду для міських жителів згідно прийнятого в Російській імперії 1775 року «Постанови про губернії». Він мав двох бургомістрів та чотирьох або шість-вісім ратманів (залежно від кількості мешканців — **В. В.**), які обиралися кожні три роки.^{3а}

Новоград-Волинський як великий повітовий центр мав виборний городовий магістрат, до складу якого входило на початку XIX століття два бургомістри і чотири ратмани, яких періодично обирала міська громада. Однак члени магістрату, насамперед бургомістри, затверджувалися також губернатором. При магістраті була посада секретаря. Судова влада в магістраті не була відділена від господарчої і адміністративної. Тут було дві палати (з цивільних і кримінальних справ), що розглядали цивільні та кримінальні справи купців і міщан, а також інших міських податних станів. Магістрат займався оподаткуванням нерухомого майна і регулюванням цін на продукти харчування та фураж, опікувався рекрутською повинністю і санітарним станом, вів облік купців та міщан, відповідав за розподіл ремісників по цехам й обрання їх керівників, перевіряв правильність мір та ваг, контролював заходи з протипожежної безпеки,

забороняв азартні «шкідливі» з точки зору християнської моралі ігри, видавав дозвіл на будівництво в місті житла та інших споруд.

На Новоград-Волинський городовий магістрат покладалися обов'язки щодо розгляду питань, які стосувалися кримінальних та цивільних справ із сусідніх повітів, при цьому справи слухалися часто із запізненням, а також обов'язкового реагування на всі укази, розпорядження, листи і приписи, що надходили з губернського центру. По кожному питанню вівся протокол, який записувався російською або польською мовами в спеціально пронумеровану і прошнуровану Книгу протоколів Новоград-Волинського городового магістрату. В кінці засідання протокол підписували присутні бургомістри і ратмани. Цікаво, що з початку XIX століття один міський бургомістр та один-два ратмани із числа членів магістрату належали до осіб жидівської національності.⁴

У повітовому місті Новоград-Волинський був також городничий, який обов'язково мав походити із дворян. Городничий вважався посадовою особою і керував у першій половині XIX століття насамперед виконавчою поліцією, що відала питаннями «внутрішньої безпеки», вилученнями майна чи грошей за зобов'язаннями тощо. Городничий отримував заробітну плату, що в 1840 році складала для міста 500 крб. асигнаціями і 142 крб. 85 коп. сріблом. Окрім того, 283 крб. 70 коп. відпускалося на утримання поліції, пожежної частини і виплату додаткових коштів городничому, який в основному опікав інші силові структури в місті.⁹

Повітові містечка, як правило, належали місцевим земельним магнатам, які керували містечковим життям через своїх представників: управителів місцевих підприємств та економів. Проте осілість в містечках осіб жидівської національності, кількість яких постійно збільшувалася і які приписувалися до міщанського або купецького податного стану, призвела до формування в містечках значних жидівських громад, що мали свої виборні органи. Містечкові жиди знаходилися під великим впливом релігії, зокрема різних хасидистських течій. Тому серед керівників жидівської громади (кагалу) в містечку можна бачити того часу як місцевих авторитетних жидів (здебільшого багатіїв), так і рабинів. Оскільки частина містечок стала волосними центрами, то керівники жидівських громад постійно шукали порозуміння із волосним начальством, що його призначала вища влада, та із представниками земельних магнатів. Ті, у свою чергу, повинні були також враховувати позицію жидівського місцевого керівництва при реалізації політики царського уряду у волості.

В українських та польських селах, де селяни були кріпаками, вся повнота влади належала їхньому поміщику, який призначав свого управителя (економа). У таких селах селяни залишалися довгий час безправними, їх зневажливо називали бидлом. У селах, що належали казні, а селяни вважалися державними, призначався староста — голова сільської общини, на якого покладалися різні обов'язки. З одного боку, він стежив за неухильним виконанням законів царської імперії сільськими мешканцями, а з іншого боку, староста регулював стосунки сільських мешканців, представляючи їх інтереси, з державними органами. Посада старости була платною; на ці посади часто призначалися відставні солдати та унтер-офіцери царської армії, а тому в стосунках державних селян з чиновниками старости здебільшого приймали сторону останніх. Проте на практиці часто економом-орендарем призначався місцевий жид, який думав насамперед про свою кишеню, а тому нещадно експлуатував місцеве селянство.

До речі, Олена Пчілка, вивчаючи у свій час питання жидівського орендарства, писала, що, як редактор журналу «Рідний край», вона повністю підтримує погляди санітарного лікаря і краєзнавця з Волині Пилипа Немоловського про те, що «між тими жидами, що живуть на Україні, не тільки хижії стяжателі, визискувачі, а і все те, що виходить в поступову інтелігенцію — не хоче знати українства, з презирством дивиться на наші національні прикмети, починаючи з такої значної, як мова, і стає в ряд пануючої нації росіян, так як в Австрії стає в ряди німців або поляків...».

У громадському житті традиційне українське село на Волині виробило цілу систему усталених народних звичаїв, традицій і обрядів, що в значній мірі впливало на сільський побут і суспільні відносини. Велике значення при цьому мала сільська громада як окремий суспільний організм. За участю громади часто вирішувалися суперечки, що виникали при поділі сім'ї і розподілі майна; призначалася опіка над господарствами малолітніх сиріт та тяжкохворих одиноких і недієздатних членів громади; вирішувалося питання про будівництво споруд соціально-культурного призначення: церкви, школи, лікарні, громадського млина тощо. Громаді належало право обрання сільського пастуха та визначення йому розміру грошової чи натуральної оплати, надання колективної допомоги погорільцям у зведенні хати методом народної толоки, надання допомоги при косовиці, жнивях чи обмолоті хліба, перевезенні снопів, приведенні в порядок сільських доріг, вулиць і кладовища, очищенні і поглибленні громадських ставків. На

великі релігійні свята і ярмарки під наглядом волосного старшини громадським коштом влаштувалися обіди для калік і жебраків.

В місті існувала ще й така інституція, як повітовий предводитель дворянства (польською мовою маршалок — **В. В.**), який мав свою власну невелику канцелярію. Серед дворян повіту в першій половині XIX століття переважала польська шляхта. Предводитель місцевого дворянства обирався Дворянським зібранням, що скликалося один раз на три роки; були також Надзвичайні дворянські збори, що скликалися в міру необхідності. Дворянство Правобережної України після приєднання до Росії діяло у відповідності до «Жалуваної грамоти дворянству», підписаної російською імператрицею в 1785 році. Саме у цій грамоті були закріплені привілеї дворян і оформлена їхня корпоративно-становна організація у вигляді Дворянських зібрань. На їх проведення, як і на діяльність предводителя, відпускалися необхідні кошти. Дворянському зібранню надавалося право вибирати із свого стану членів місцевої адміністрації, судових органів, предводителя дворянства та його заступників, вносити пропозиції стосовно утворення на території повіту або губернії закладів освіти, охорони здоров'я, притулків тощо і розподілу необхідних коштів. Зібрання розглядало також ведення родословних книг, прийняття та виключення із свого складу дворян, справи про опіку, а також ті питання, які пропонували розглянути губернатор або уряд. Необхідні рішення приймалися методом голосування і затверджувалися певним предводителем дворянства відповідно до царської «Постанови про управління губерніями», прийнятої в 1775 році.¹³

Після польського повстання 1863 року повітовими предводителями дворянства на пропозицію генерал-губернатора обирали православних дворян-чиновників. В другій половині 1860 — 1870-х років ці обов'язки виконував Петро Антонович Косач, голова Новоград-Волинського і Рівненського з'їзду мирових посередників.

Соціальна палітра волинського дворянства в середині XIX століття була досить багатоманітна і представлена таким чином. Місцеве дворянство було поділено на шість частин і записано у спеціальні родовідні книги, які дбайливо зберігалися у губернському центрі.

До першої частини належали дворяни, які отримали дворянський патент за певні заслуги з рук монарха.

До другої частини належали роди, засновники яких отримали дворянство завдяки військовій службі. У другій половині XIX століття згідно оновленої Табелі про ранги право на потомственне дворянство давав чин полковника в піхоті, кавалерії чи артилерії, або капітана першого рангу на флоті. В жандармському корпусі, наприклад, офіцерами всіх чинів могли бути виключно дворяни.

До третьої частини належали особи, які отримали потомственне дворянство завдяки цивільній державній службі. Право на нього давав чин дійсного статського радника.

До четвертої частини належали іноземці, які мали іноземне дворянство, підтверджене російським урядом.

До п'ятої частини родовідних книг належали дворяни, що отримали титули князя, графа (наприклад, фаворити Катерини II брати Зубови, або ж фаворит Олександра I П. Ф. Уваров), а до шостої ті, що відзначалися древністю родів; як правило, графських чи князівських.

Цар міг позбавити дворянства будь-кого зі своїх підопічних, якщо мова йшла про вчинення державного злочину, конфіскувати його землі, віддати у солдати, на заслання в Сибір чи у віддаленні губернії, а також піддати смертній карі, позбавити дворянського титулу прямих потомків злочинця. Це видно внаслідок розправи із учасниками декабристського руху, польських повстань 1794, 1830/31, 1863 років на Волині. Тому чимало учасників виступів, представників місцевої польської знаті, після поразки повстань емігрували до інших країн, зокрема Франції, яка прихильно ставилася до відродження Польщі і не мала сумнівів у дворянському походженні князів Чарторийських чи графів Потоцьких.

До соціальних інститутів місцевого дворянства згідно царського закону 1766 року належали дворянські збори на рівні губернії та повіту. Губернські збори скликалися один раз на три роки в грудні та січні впродовж 15 днів, надзвичайні збори (наприклад, у випадку воєнного стану — **В. В.**) позачергово. Очолював і вів збори та керував діяльністю дворян у період між зборами губернський предводитель дворянства, який вважався на державній службі і обирався потомственими дворянами всієї губернії. Кандидатура повітового предводителя дворянства обов'язково попередньо розглядалася радою при російському імператорові і після обрання зборами дворян затверджувалася імператором або його довіреною особою. Особисті дворяни повинні були також брати участь у зборах, але не мали права ухвального голосу. (Після 1863 року губернські та повітові предводители дворянства не обиралися, а призначалися — **В. В.**). Якщо з певної причини обраний зборами предводитель був тривалий час відсутній, то на його місце призначався викону-

ючий обов'язки повітового предводителя дворянства, як, наприклад, це було з відомим дослідником краю В. І. Пероговським на початку 1860-х років.

До міського самоврядування належали міські думи. Вони були засновані царицею Катериною II в 1785 році на основі «Жалуваної грамоти на права і вигоди містам Російської імперії», яка визначила загальну організацію існуючих міст і дала право їх мешканцям утворювати міську спільноту, поділяючи міських жителів на шість розрядів: осіб, які мали нерухому власність, купців трьох гільдій, цехових ремісників, іногородніх та іноземних гостей, іменитих громадян та посадських (кустари, які займалися продажем своїх виробів — **В. В.**). Громадяни міста обирали голову міської думи, його товариша (заступника — **В. В.**) та чотирьох гласних (депутатів — **В. В.**) у певній кількості пропорційно до числа міських жителів християнського та іудейського віросповідання, що було визначено законом. Такі думи отримали назву шестигласних по кількості її членів.

Після придушення польського Листопадового повстання 1830—1831 рр. перед російським самодержавством гостро постало питання про необхідність ліквідації у містах Правобережної України залишків Магдебурзького права, яке асоціювалося із шляхетними вольностями. У 1838 році набула чинності закон пропозиція Київського генерал-губернатора О. Д. Гур'єва стосовно відкриття у найбільших містах генерал-губернаторства дум, які б перебрали на себе міське господарство від міського магістрату. Деякі відомі житомирські краєзнавці (Г. П. Мокрицький) стверджують, що міську думу в губерньському центрі створено згідно з указом Державної Ради 9 жовтня 1837 року.¹⁴ Проте в архівних матеріалах за 1838 рік не знайдено підтвердження відповідного фінансування такого громадського органу в Житомирі, як міська дума. Натомість відшукано, що того року на утримання Новоград-Волинської міської думи було заплановано витратити 767 крб. 12 коп.¹⁵ В інших повітових містах Волинської губернії, таких як Володимир-Волинський, Луцьк, Овруч, Рівне тощо, міські думи були на той час (за винятком м. Дубно) відсутні.

Міська дума згідно діючого Положення була обмежена щодо здійснення примусових дій з приводу порушень, а тому для виконання своїх рішень змушена постійно звертатися до поліції, що підпорядковувалася губернатору. Таким чином глава губернії мав ще один суттєвий важіль впливу на рішення міського самоврядного органу.

Поруч із міською думою продовжував також діяти аж до 1861 року в Новограді-Волинському городовий магістрат, який виконував адміністративно-судові функції; він був ліквідований за розпорядженням Київського генерал-губернатора Іларіона Іларіоновича Васильчика (1805—1862), який до свого призначення обіймав посади військового губернатора в м. Житомирі та цивільного губернатора Волині.¹⁷

Матеріали архіву Житомирської області вказують, за рахунок чого формувалися впродовж багатьох десятиліть доходи міста Новограда-Волинського, дають змогу порівняти їх розмір з доходами інших міст, а також порівняти видатки.

Назва міста	Доходи у 1838 році	Видатки у 1838 році
1. Володимир-Волинський	5677 крб. 44, ³ / ₄ коп.	5586 крб. 84 коп.
2. Новоград-Волинський	11897 крб. 72 коп.	8307 крб. 60 коп.
3. Ковель	5654 крб. 54 коп. + 77 крб. 76,5 коп.	5498 крб. 00 коп.
4. Луцьк	6438 крб. 94 коп. + 2 крб. 80 коп.	6253 крб. 00 коп.
5. Овруч	4886 крб. 56 коп.	4084 крб. 00 коп. ¹⁹

Внаслідок стабілізації в середині XIX століття обігових коштів та грошової маси в Росії видно, що загальні суми доходів і витрат у повітових містах Волинської губернії зменшилися, як це свідчить наступне порівняння:

Назва міста	Доходи в 1850 році	Видатки в 1850 році
1. Володимир-Волинський	2026 крб. 43 коп.	2080 крб. 22 коп.
2. Ковель	2014 крб. 11 коп.	1745 крб. 80 ³ / ₄ коп.
3. Кременець	2745 крб. 7,5 коп.	2145 крб. 33 коп.
4. Новоград-Волинський	4484 крб. 21,5 коп.	4280 крб. 89,5 коп. ²²

Ліквідація на Правобережній Україні городових магістратів поклала початок широкій судовій реформі, згідно з якою в повітах вводилися мирові суди з призначуваними судьями. Вони займалися цивільними та дрібними кримінальними справами, здійснювали нагляд за дотриманням чинного законодавства, особливо з аграрних питань. Згодом були відкриті окружні суди (один із таких діяв з червня 1880 року в Житомирі) та судова палата в Києві, що займалися значними кримінальними справами. Роз-

слідування та прийняття ухвал щодо політичних справ також належало вищим судовим інстанціям.

У другій половині XIX століття з проведенням в Російській імперії аграрної та інших реформ і прискоренням розвитку капіталістичних відносин у суспільстві, також поглибилися процеси урбанізації міст на Правобережній Україні. За характером свого розвитку міста почали поділятися на адміністративні центри, торгово-промислові і торговельні. До адміністративного типу (Київ, Кам'янець-Подільський, Херсон) належали переважна більшість губернських і незначна кількість повітових міст. Тут знаходилися імперські установи, зосереджувалося чиновництво, розміщувалися вищі і середні навчальні заклади, переважали російська мова, російська культура і містилася велика кількість росіян, насамперед військових і чиновників. Господарче життя протікало мляво, населення зростало повільними темпами. В промислово-торговельних містах (Ковель, Луцьк, Одеса, Миколаїв) зосереджувалися велика індустрія, кустарна промисловість і торгівля, самодіяльне населення, задіяне в промисловій і торговій сферах, зростало швидкими темпами. В торговельних містах (Бердичів, Біла Церква, Житомир) все було підпорядковане торгівлі, спрямованій на зовнішній і внутрішній ринки, причому активними темпами у таких містах зростало жидівське населення, представники якого традиційно займалися успішною торгівлею, посередництвом та перекупництвом. Помітну роль у розвитку міст відіграла також наявність чи відсутність залізничних шляхів.

Новоград-Волинський увібрав у себе на той час всі три типи вказаних міст. До того ж, він був єдиним на Правобережній Україні повітовим центром молоді, але перспективної фарфоро-фаянсової і скляної промисловості, що могла дати значні доходи до повітової та міської казни. Проте була відсутня через місто довгий час залізниця, що стримувало його економічний розвиток.

Із часом виникла потреба провести нову модернізацію громадського самоуправління у Російській імперії, зберігаючи при цьому основні політичні засади — існування самодержавства. Царизм намагався за всяку ціну зберегти та дещо модернізувати бюрократичний апарат, який вірою і правдою служив існуючому ладу. Для цього царський уряд звернувся насамперед до реорганізації та вдосконалення міського самоврядування. 16 червня 1870 року було затверджено нове Городове (міське — **В. В.**) положення, згідно з яким ліквідувався старий становий порядок і до виборів у міські думи допускалося міське населення всіх без винятку станів. Для вироблення цього Положення використовувалася випробувана практика міського самоуправління в місті Одеса, суть якого виявилася набагато демократичнішою від існуючого на той час відповідного законодавства часів Катерини II, що надавало юридичного права на самоуправління лише дворянам та заможним городянам.²³

Згідно із затвердженим Положенням до міської думи обиралися її члени (гласні) терміном на чотири роки. Кількість гласних (від 30 до 72 — **В. В.**) визначалася думою і затверджувалася губернатором. Гласні міської думи працювали на безоплатній основі. Обирати гласних мав право будь-який міський обиватель, аби він відповідав таким умовам:

- якщо він був російським підданим (громадянином Російської імперії — **В. В.**);

- якщо йому на момент виборів виповнилося 25 років від дня народження;

- якщо він за цих умов володів у міських межах на правах власності нерухомим майном, мав торгове чи промислове підприємство, сплачував на користь міста встановлений збір із свідоцтв: купецького або промислового на роздрібну торгівлю, або приказного першого розряду, або з білетів на утримання промислових підприємств;

- якщо за ним не було недоїмок щодо міських зборів;

- якщо він на час виборів був дієздатним.

Для проведення виборів у місті утворювалися з обивателів, які мали право голосу, три виборчі зібрання (по-сучасному, виборчі дільниці — **В. В.**), кожне з яких мало право обрати до міської думи третю частину її членів. Перед цим складався список обивателів-виборців у тому порядку, у якому вони платили в міську казну відповідну величину належних зборів. Цей список поділявся на три розряди. До першого розряду зараховувалися із списку ті виборці, що разом сплачували одну третину загальних зборів по місту, її найвищу частину. До другого розряду зараховувалися виборці, що разом сплачували наступну третину загальних зборів по місту. До третього розряду зараховувалися усі інші виборці, які також сплачували останню третину наявних зборів по місту. Таким чином, у складі першого зібрання могло бути 8—10 найбагатших городян міста, у складі другого зібрання 30—50 заможних городян, а сотні інших городян утворювали третє зібрання. Відповідно серед гласних міської думи у більшості були, як правило, представники панівних, багатих верств міської громади. Складений на основі перерахованих підстав список виборців з поділом їх на зібрання (розряди) затверджувався міською думою і підписувався її головою.

Члени міської думи вибирали виконавчий орган — міську управу — та затверджували її секретаря. Міські виборчі зібрання, міська дума і міська управа (для повітових міст у кількості двох чоловік і секретаря) на чолі з міським головою належали до міського самоврядування громадян.

Діючим законом Російської імперії від 28 листопада 1861 року (ст. стиль — **В. В.**) обмежувалось право жидів щодо виборів у керівні органи міського самоврядування. Так, жиди не мали права бути обраними міськими головами, радниками міського голови, членами поліції, судьями, попечителями початкових народних училищ, членами воїнського присутствія. Проте в смузі «осілости», куди належало місто Новоград-Волинський, вони могли обиратися міськими радниками і головами міщанських управ.

На Волині нова міська реформа почала впроваджуватися лише після підписаної царем спеціальної постанови Державної Ради від 29 квітня та указу правлячого Сенату від 6 червня 1875 року (ст. стиль — **В. В.**). Спершу дієвість реформи було перевірено в м. Житомир, де 1877 року відбулися перші загальні вибори до міської думи. Потім настала черга Новограда-Волинського. Але спершу потрібно було звільнити міську думу від необхідного на той час обов'язку розпоряджатися фінансово-господарчими справами інших приватновласницьких повітових міст і містечок, провівши у них також вибори. Там обирали спрощене самоврядування на чолі з міським старостою; участь у виборах могли брати купці та міщани, незалежно від майнового стану, вікового цензу, освіти, національності та віросповідання. Спрощені міські самоуправління підпорядковувалися губернатору, в той же час як повні міські думи діяли незалежно в рамках своїх повноважень,²⁴ хоча міського голову і його заступника також затверджував губернатор.

Міська дума підпорядковувалася безпосередньо правлячому Сенату, державний нагляд за її діяльністю здійснював губернатор, а Міністерство внутрішніх справ контролювало законність думських постанов і рішень. Для компетентного вирішення соціально-господарчих і культурних питань при міській управі існували штатні посади міського лікаря, землеміра, ветеринара тощо, які вважалися державними службовцями і отримували відповідну заробітну плату.

Новоград-Волинська міська дума згідно з чинним Положенням відповідала за благоустрій у місті, діяльність ринків, проведення ярмарків, організацію торгівлі, також опікувалася розвитком у місті промисловості, транспортної мережі, охорони здоров'я, народної освіти, протипожежної безпеки, організації культурного дозвілля городян. Її доходи складали місцеві збори (сюди входили оціночний збір з нерухомого майна, з промислових, транспортних і торговельних підприємств та організацій, з власників екіпажів, коней, домашніх тварин, маркування ваг та мір) і справляння мита (за проведення різних аукціонів, доходів з банків, фінансових товариств, бойні, торговельних рядів тощо). До видатків міської думи входило утримання пожежної команди, поліції, казарм, в'язниці, а тому видатки часто перевищували міські доходи.²⁷

Нове законодавство про Городове положення, підписане у 1892 році російським царем Олександром III (1845—1894), значно урізало самоврядні права міських дум і посилило державний контроль за їх діяльністю. Голова міської управи, її члени і секретар вважалися державними службовцями. Разом з тим, міська дума для вивчення і подальшого вирішення нагальних питань громади могла утворювати різні комісії, куди запрошувала відповідних фахівців та гласних міської думи.²⁸

Міська дума за черговим новим Городовим положенням 1892 року на своєму засіданні також обирала виконавчий орган — управу, яку очолював голова; міський голова, його заступник, члени управи обиралися гласними на засіданнях міської думи. На її засіданнях також затверджувалися кандидатури секретаря міської управи і міського землеміра. Особи, обрані на посаду Новоград-Волинського міського голови і його заступника, затверджувалися Волинським губернатором. За свою роботу вони та члени управи і секретар отримували платню, їм йшла вислуга років і відповідно надавався чин державного службовця згідно Табеля російських чинів. Новий склад міської думи та її керівного органу засвідчив тенденцію до ротації місцевих виборних кадрів. В думі посилювалися позиції міщан та купців.

Разом з тим пункт 88 діючого Положення містив суттєве обмеження прав громадян, що не сповідали християнство. У ньому, зокрема, зазначалося: «Євреї не можуть бути обрані на міських голів або займати їх посади. Кількість членів міської управи з нехристиян не повинна перевищувати однієї третини всього її складу».³¹

Міська дума та її виконавчий орган — управа — опікувалися на початку ХХ століття проблемами містобудування і налагодження міського побуту, вимощенням і освітленням вулиць, площ та під'їздів до мосту, облаштуванням парків і скверів, організацією торгівлі і контролю за якістю товарів, сприяли в межах наявних коштів поліпшенню навчання і лікування населення, боролися із пияцтвом і проявами криміналу, турбувалися про культурне дозвілля городян.

На початку ХХ століття на Правобережжі почало запроваджуватися земство, що являло собою місцеве самоуправління в повіті під керівництвом дворянства. Земство опікувалося лише місцевими господарчими справами: прокладало та ремонтувало сільські дороги, організовувало боротьбу із сільськогосподарськими шкідниками, сприяло розвитку землеробства, місцевої промисловості і торгівлі, охорони здоров'я, освіти і культури, наглядало за станом місцевих в'язниць та волосних поштових відділень. Земства були усунуті від здійснення адміністративного контролю, а з грудня 1866 року губернатор отримав право не затверджувати на посаді в земських структурах будь-якої особи, яка визнавалася неблагонадійною. За законом від 13 червня 1867 року (ст. стиль — **В. В.**) всі земські друковані видання підлягали обов'язковій цензурі. А нове Положення про земства від 12 червня 1890 року (ст. стиль — **В. В.**) встановлювало систему виборів гласних до земських зібрань (депутатів земства— **В. В.**) за становою ознакою.

Із запровадженням земства місто Новоград-Волинський стало центром повітових земських зборів та повітової земської управи. Земські установи були створені на Волині у 1904 році, а з березня 1911 року в губернії запроваджувалося виборне земство. Земські гласні обиралися терміном на три роки. До участі у виборах допускалися поміщики, які мали у володінні не менше 200 десятин землі або майно, вартістю не нижче 15 тисяч карбованців; купці, заводчики і домовласники з майном, яке приносило доходи в розмірі понад 6 тисяч карбованців. Селяни вибирали своїх представників на волосних зборах. Однак до виборчих списків вносилися лише ті особи, які не менше одного року володіли земельними ділянками площею понад десять десятин, або майном на суму понад 4500 карбованців.³⁴

В повітовому земському зібранні головою був місцевий предводитель дворянства. До складу повітових земських зборів входили міський голова, представники відомств землеробства і державного майна, селянського банку і духовного відомства. Повітові земські збори обирали управу і здійснювали контроль за її роботою. Головою управи не могли бути купці і євреї; участь в земських керівних органах обмежувалась також для поляків-католиків та інших осіб неправославного віросповідання. Земський начальник висувався із дворян і за погодженням повітового предводителя затверджувався губернатором. В сільській місцевості він наділявся адміністративною і судовою владою, замінивши за царським указом від 12 липня 1889 року (ст. стиль — **В. В.**) мирових суддів. Зокрема, йому підпорядковувався волосний суд, що розглядав цивільні та дрібні кримінальні справи.

Серед гласних повітових земських зборів були представники лише чотирьох національностей: поляки, росіяни, німці і українці. Жиди в повітових земських зборах не представлені, адже їм було заборонено згідно «Іпатьєвських законів» 1882 року проживання у селах і володіння землею у сільській місцевості. Частка селян-бідняків серед гласних земських зборів була вельми незначною. До земських повітових зборів належали також службовці — представники відомств землеробства, Державного майна та Селянського банку. Окремі гласні земських зборів були водночас і гласними міської думи.

В кінці ХІХ — на початку ХХ століття в місті Новограді-Волинському діяла також міщанська управа, яка перебрала на себе частину обов'язків міської думи і займалася у місті справами міщан, міських селян і купців.

З початком Першої світової війни частина гласних міської думи і повітових земських зборів, а також окремі службовці органів самоврядування пішли на фронт. Громадяни ж німецької національності, які представляли в міській думі та в повітовому земстві інтереси своїх виборців, були вислані в глиб Російської імперії. Органи місцевого самоврядування з поглибленням війни охопила криза: вибори в 1916 році не проводилися, окремих членів управи змушений був призначати губернатор.

1. Державний архів Житомирської області, ф. 67, опис 1.
2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — 1887.
3. Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 г. — Житомир, 1910.
4. Обзор Волынской губернии за 1904 год. — Житомир, 1905.
5. Обзор Волынской губернии за 1911 год. — Житомир, 1912.
6. Обзор Волынской губернии за 1913 год. — Житомир, 1914.
7. Памятная книжка Волынской губернии за 1898 год. — Житомир, 1898.
8. Полесье. Материальная культура. — Наукова думка, 1988.
9. Сплотчина. — 1913 — №7.
10. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 442, оп. 713.
11. Энциклопедический словарь/Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1895.

ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ: ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОДИНИЦІ ТА СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ (КІНЕЦЬ ХVІІІ — ПОЧАТОК ХІХ СТ.)

Волинь була включена до складу Російської імперії у результаті другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі. Кілька особливостей розвитку регіону залишилися у спадок від Речі Посполитої. Сюди можна віднести велику кількість шляхти як політичної еліти, домінування католицької церкви у релігійній сфері за переважання греко-католиків та православних серед населення, своєрідні судова система, суспільно-політичні традиції та звичаї. Така спадщина визначала специфічність розвитку регіону, особливо в перші десятиліття після його приєднання до Росії.

Приєднані землі були дуже важливими для Російської імперії в ідеологічному плані, у контексті політики «збирання руських земель». У зв'язку з цим «західні» або «литовські» губернії невдовзі перейменували у «Західну Росію» [29, с. 65—66]. Російський уряд діяв за принципом, сформульованим М. Катковим набагато пізніше включення Волині до складу імперії, — «все, що один раз увійшло в державу, стає такою ж її частиною, як і все інше» [15, с. 473]. Нова влада трактувала перебування Волині у складі Польщі як велику втрату для розвитку регіону, відповідно, приєднання до Росії — як закономірний процес [3, с. 229—230].

Встановлення російської влади супроводжувалося зміною адміністративно-територіальної структури та органів влади. Вся приєднана територія була поділена на губернії, які очолювали представники імперської політичної еліти — губернатори [7, с. 166]. У квітні 1793 р. було створено Брацлавську та Ізяславську губернії. До складу останньої увійшли території колишнього Волинського воєводства та північної частини Київського [13, с. 30]. 1 травня 1795 р. була утворена Волинська губернія. Після третього поділу Польщі до Російської імперії увійшли Кременецький, Дубенський повіти (спочатку до Подільської губернії, пізніше передані Волинській губернії), а також Володимир-Волинський, Луцький та Ковельський повіти [12, с. 38—39]. За імператорським рішенням від 29 серпня 1797 р. кордони Волинської губернії змінилися, частина повітів була ліквідована. З кінця 1797 р. Волинська губернія складалася з 12-ти повітів: Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Ізяславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Рівненського та Старокостянтинівського. Під час поділу губернії на повіти урядовці керувалися «обширністю земель» і вимогою, щоб в кожному повіті було 40—50 тис. жителів [20, с. 706—710]. Кордони цих повітів, за невеликими винятками, не змінювалися аж до початку ХХ ст.

Центром намісництва, а потім губернії були міста Ізяслав (Заслав), пізніше Звягель (перейменований у Новоград-Волинський). Проте спочатку (з 1797 р.) на практиці, а з 1804 р. і за законом центром Волинської губернії став Житомир [13, с. 30—31].

Після анексії та створення російською владою тут власного управлінського апарату вона обмежилася тільки частковою уніфікацією територіально-адміністративного устрою регіону: створенням на Правобережній Україні трьох губерній, об'єднаних у Київське генерал-губернаторство [8, с. 17—19].

Незважаючи на те, що віце-міністр освіти С. Уваров сформулював вперше ідеологічну дефініцію Російської імперії «православ'я, самодержав'я, народність» тільки в 1832 р. [28, с. 40], внутрішня політика реалізовувалася на таких засадах задовго до цього. Таку генетичну спорідненість суспільно-політичної думки в Російській імперії можна побачити на прикладі порівняння «Записок русского гражданина» В. Карамзіна, адресованих Олександрю І, щодо бажання останнього відновити Річ Посполиту в кордонах 1795 р. [3, с. 257]. Думка цього громадського діяча про безповоротність інкорпораційних процесів у державі надзвичайно схожа із роздумами М. Каткова у статті «Что нам делать с Польшею?» [15], незважаючи навіть на те, що ці два нариси розділені переважно майже в 70 років.

Загалом політичні цілі російської влади в регіоні визначали сутність аграрної, со-

ціальної та релігійної політики. М. Бармак слушно підмітив, що пріоритетними завданнями російського уряду було військове та політичне укріплення надбаних земель, їх соціальна та політична стабільність. Тому перевагу частіше надавали посиленню політичного контролю над управлінською раціональністю [2, с. 28]. Це знаходило своє відображення в системі бюрократичного апарату.

Головною відмінною від імперії ознакою регіональної відособленості Правобережної України була своєрідна соціальна структура суспільства, у якій вирізнялася регіонально-етнічна еліта — польська шляхта. На початковому етапі після приєднання польських земель до Росії багато великих землевласників-магнатів перейшли на службу до російської влади [1, с. 163]. Проте загалом польська шляхта, особливо середня та дрібна, були настроєні до імперського уряду вороже. Часто саме це визначало суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Тому основним завданням київський генерал-губернатор вважав кооптацію шляхти [25, с. 23]. Посилення політичного контролю за регіоном та пришвидшення включення місцевої знаті до російського дворянства з попереднім відсіюванням незаможної шляхти — дві сторони однієї проблеми, яка стояла перед владою на Правобережжі загалом та Волині зокрема.

Національну політику в Російській імперії формували та реалізовували за вертикальною схемою «імператор — уряд — генерал-губернатор — губернатор — губернське чиновництво (губернське правління, Головний суд, ряд комітетів та комісій) — повітове чиновництво (справник, повітові суди та ін.)».

На чолі держави стояв імператор, який теоретично мав необмежену владу. Проте на практиці його бажання та бачення далеко не завжди визначали політичний курс. Наприклад, князь А. Чарторийський згадував, що в одній із розмов у 1796 р. майбутній імператор Олександр I, тоді ще молодий та недосвідчений, підтримав революцію у Франції. Він вважав, що особиста свобода повинна належати всім, а тиранія — ворог вільнодумства [24, с. 49]. Така позиція суперечила інтересам Російської імперії, тому наближені особи, що могли вплинути на монархів, вирівнювали та коригували обраний імператором політичний курс.

Російська влада вважала генерал-губернаторство найбільш прийнятною формою управління Південно-Західного краю. Генерал-губернатори налагоджували взаємодію різних органів влади, контролювали їх, що давало змогу органічно вводити ці землі до складу Російської держави [2, с. 9]. Інститут генерал-губернаторства пройшов складну еволюцію. Протягом півстоліття він з територіально-адміністративної одиниці перетворився на адміністративно-політичну. У другій чверті XIX ст. генерал-губернаторство використовували для пристосування регіональних елементів до уніфікованої структури Російської держави [25, с. 8].

Київське генерал-губернаторство не мало чітко визначених функцій у військовій, цивільній та судовій сферах влади. Вони коливалися залежно від обставин, головного місцевого урядовця, ступеня довіри імператора до конкретної людини, що була на посаді генерал-губернатора. Діяльність київського генерал-губернатора мала характер намісницького правління з деякою децентралізацією адміністративних функцій від імператора [25, с. 13; 29, с. 63].

За Павла I було скориговано реформи Катерини II. Інституцію генерал-губернатора було скасовано. І хоча пізніше посаду генерал-губернатора все ж відновили, це поширювалося не на всю територію Російської імперії, а тільки на найбільш проблематичні регіони, зокрема і на Правобережжя [4, с. 155]. Людей призначав на цю посаду особисто імператор. Це було зумовлено тим, що генерал-губернатор мав право законодавчої ініціативи, підбирав штат чиновницького апарату на губернському та повітовому рівнях, міг призупиняти дію певних законодавчих актів у регіоні, визначав регіональну політику [25, с. 14]. Найчастіше посаду генерал-губернатора отримували колишні військові полковники. Як відмічає П. Зайончковський, вони практично завжди були поганими адміністраторами та необізнаними зі справами регіону, яким повинні були керувати [11, с. 150]. Незважаючи на це, М. Бармак вважає діяльність київських генерал-губернаторів досить ефективною завдяки зосередженню в їх руках головних функцій та важелів управління у регіоні [2, с. 23], з чим, очевидно, варто погодитися.

Керівником місцевої адміністрації був губернатор. Він виконував різні обов'язки: управління губернією, поліцією, нагляд за судами, становими органами, завідував багатьма господарськими справами. Основним завданням діяльності цього посадовця була

організація системи управління в регіоні та формування структури державних органів відповідно до загальноімперських зразків. Губернатор був безпосереднім виконавцем розпоряджень імператорів, дбав про формування чиновницького апарату органів влади в губернії [2, с. 23—24], мав деякі повноваження у питанні планування фінансів [16, с. 21]. До середини XIX ст. на інституції губернатора зосереджувалося багато обов'язків, що часто зумовлювали неефективність його роботи [4, с. 163].

У складній структурі Російської держави губернатори відігравали відразу три ролі: 1) особистого представника імператора на місці, 2) державного чиновника, який стежив за дотриманням законів на місцях, 3) головного агента Міністерства внутрішніх справ [23, с. 202].

Головною адміністративною установою губернії було губернське правління. Воно забезпечувало оприлюднення в губернії законів та контролювало їхнє здійснення. Формально губернське правління було колегіальним органом, проте, на думку М. Бармак, на практиці воно залишалося «канцелярією» при губернаторі [2, с. 24]. Згідно з положенням від 3 червня 1837 р. у губернському правлінні головував губернатор, сюди також входили чотири радники. Воно мало тільки дорадчі функції [4, с. 173].

Основним знаряддям політики уряду на Правобережній Україні було чиновництво. Персонал державного апарату був головним інструментом реалізації урядової політики. Законодавство держави спрямовувалося на забезпечення якісного функціонування цивільної служби, на створення міцного і дієвого вертикального зв'язку державних владних структур. Проте досить часто це не реалізовувалося на практиці. Російська бюрократична структура на Волині мала багато вразливих місць. Сюди можна віднести: 1) нестачу кваліфікованих працівників, 2) недостатнє фінансування, 3) корупцію, 4) залежність від місцевого нобілітету.

Державні органи на Правобережній Україні через низку об'єктивних факторів, зумовлених специфікою регіону, мали ширші повноваження, а штат їхніх чиновників був чисельнішим [2, с. 28]. Проте відразу після включення території до складу імперії новій владі не вистачало чиновників. Очевидно, їхня нестача певною мірою була пов'язана з наполеонівськими війнами, через які, за словами Ю. Лотмана, «зникло» ціле молоде покоління російських дворян, що служили у війську [18, с. 54—55].

У зв'язку з цим губернська влада змушена була йти на поступки місцевій суспільній еліті в питаннях мови ведення документації, повноважень під час призначення на повітові та губернські посадові місця і т. д. Наприклад, військовий губернатор, представник уряду на Правобережній Україні О. Беклешов сприяв затвердженню польської мови у веденні судочинства і документації магістратів, аргументуючи це тим, що в адміністрації не було передбачено посади перекладача [14, с. 61].

Відповідно до указу імператора від 6 лютого 1797 р. «О выборе маршалов и поветовых хорунжих в губерниях малороссийских и от Польши присоединенных», дворянські зібрання дозволили проводити згідно з місцевими особливостями [20, с. 319]. На губерніальних сеймиках обирали важливих посадовців: губерніального маршала (керівника губернського дворянського зібрання), президентів та асесорів двох департаментів Головного суду (він займався кримінальними та цивільними справами і одночасно був апеляційною інстанцією по відношенню до повітових судів). На повітових сеймиках вибирали повітового маршалка (керівника повітового дворянського зібрання), його заступника, підкоморія, хорунжого (ці дві посади мали декоративний характер та були пережитками з часів Речі Посполитої), справників (голови нижніх земських судів та керівників повітової поліції), а також представників судової адміністрації (суддів, писарів, асесорів) [26, с. 266; 27, с. 127—128].

За наказом імператора від 14 жовтня 1799 р., на Волинську губернію поширювалися привілеї, надані Литовській губернії 6 лютого 1797 р. Справників почав призначати губернатор, а засідателів нижніх земських судів вибирало дворянство [21, с. 812]. Не вдовзі були затверджені інші особливості судової системи в губерніях, приєднаних від Польщі. Зокрема, вибори підкоморія, суддів повітових судів, підсудків і писарів, а також повітових маршалів і хорунжих повинні були проводитися так, як і до цього [22, с. 367—370].

Із 1808 р. з ініціативи волинського губернатора М. Комбурлея поновлювалася скасована у 1800 р. посада ключ-войтів. Із місцевої шляхти в кожному повіті обиралися по шість-вісім ключ-войтів, які повинні були, крім всього іншого, повідомляти нижній

земський суд про надзвичайні події, в тому числі злочини. О. Маркевич резонно зауважує, що запровадження цієї посади посилювало державну владу на повітовому рівні [19, с. 36]. Проте варто зауважити, що ці чиновники теж були залежними від повітових дворянських зібрань.

Через те, що російська влада змушена була передати частину своїх кадрових функцій та зобов'язань шляхетським зібранням, повітова адміністрація значною мірою залежала від шляхетських зібрань. Уряд робив спроби зняти цю підпорядкованість, проте це робилося поволі. А волинська шляхта, на відміну від подільської та київської, домоглася навіть повернути ті невеликі втрати, яких вона зазнала раніше, зокрема право обирати начальника повітової поліції — справника. У 1822 р. вона домоглася від влади збільшення кількості посад у поліції та повітових судах [2, с. 26; 5, с. 162—165].

Іншим несприятливим для реалізації регіональної політики фактором була корупція. Становище чиновництва у ХІХ — на початку ХХ ст. було важким. Низька заробітна плата, висока інфляція, особливо у 1807—1811 рр., сприяли збільшенню хабарництва [11, с. 71—74]. Корупція була невід'ємною частиною життя російської бюрократії ХІХ ст. Сучасники зазначали, що всі члени повітового суду, асесори, використовували службове становище для здирництва в обмін на зменшення екзамену або промовчування чогось у своїх рапортах, причому це ввійшло в звичку [30, с. 110—111]. За спогадами сучасника, раз або двічі на рік становий пристав навідувався до поміщика, щоб «зробити йому честь» та отримати «платню» [17, с. 132—133]. Загалом, хабарництво та казнокрадство було поширене на всіх рівнях чиновницької структури в Російській державі: від найближчого оточення імператора та канцелярії київського генерал-губернатора до найнижчих чиновників. Ці явища отримали «мовчазну» підтримку з боку вищого державного керівництва [11, с. 113—148].

Православне духовенство в цей час почало виступати як частина чиновницької структури. Маючи підтримку з боку держави, воно виконувало важливу функцію — охоче і добровільно вивідувало і доносило владі про різні політичні правопорушення. Про цей факт збереглися відомості Н. Олізара з часів Листопадового повстання [30, с. 96]. Крім того, вони агітували проти «бунтівників», озвучували та розповсюджували адміністраційні розпорядження влади по селах [31, с. 208].

Авторитет російської влади в губернії забезпечували військові частини, що розміщувалися тут. Найбільше військ було розташовано в прикордонних повітах: Кременецькому, Дубенському, Володимир-Волинському; найменше — в Овруцькому та Луцькому. У кожному повіті знаходився хоча б один полк. Вони розташовувалися по містечках [6, с. 1—3]. При необхідності війська використовували для придушення заворушень в містечках, як це, наприклад, було в деяких містечках Ковельського повіту: Троянівці та Лишнівці в 1842—1844 рр. [9, с. 59—61] чи Камінь-Каширську в 1837 р. [10, арк. 4].

Висновки. Волинська губернія була сформована у результаті другого та третього поділів Польщі в 1793—1797 рр. При формуванні управлінської системи нова влада зіткнулася з проблемами, зумовленими регіональною специфікою. Загалом, управлінська структура формувалася за загальноімперським стандартом «імператор — уряд — генерал-губернатор — губернатор — губернське чиновництво — повітове чиновництво», проте місцевий нобілітет мав більше повноважень при призначенні повітового і навіть губернського рівня, ніж дворянство центральних губерній.

---

1. Ададуров В. Призначення Наполеоном I «імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна» і діяльність на цій посаді графа Тадеуша Морського / Вадим Ададу-ров // Укр. археограф. щорічник. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 154—175.

2. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Микола Бармак; Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. — Львів, 2008. — 38 с.

3. Батюшков П. Вольныя. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Батюшков. — СПб.: Типография Товарищества «Обществ. польза», 1888. — 442 с.

4. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк / Иван Блинов. — СПб.: [б. и.], 1905. — 368 с.

5. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793—1830 рр. / Даніель Бовуа; пер. з фр. З. Борисюк; наук. та мов. ред., вст. сл. Н. Яковенко. — Львів: Кальварія, 2007. — 296 с.

6. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему пове-

- лению при 1-ом отделении Департамента Генерального Штаба. Т. X. Ч. 3. Волынская губерния / сост. Фритче. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. — 231 с.
7. Войтенко Ю. М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри. 1793—1832 рр. [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Войтенко Юрій Миколайович; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». — Переяслав-Хмельницький, 2008. — 227 с.
8. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти ХІХ — першої половини ХХ століття: етносоціальний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / Гудь Богдан Васильович; Нац. акад. наук України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Ін-т народознавства НАН України. — Львів, 2008. — 34 с.
9. Денисюк В. Масові заворушення в містечках Троянівка та Лишнівка в 1842—1845 рр. як вид соціального протесту / Василь Денисюк // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. — Чис. 7. — С. 57—62.
10. Держархів Волинської обл.
Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797—1872 рр. оп. 1. Спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837—1840 рр., 235 арк.
11. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России / П. Зайончковский. — М.: Мысль, 1978. — 288 с.
12. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ — першій половині ХІХ століття / А. Л. Зінченко. — К.: ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. — 179 с.
13. Калініч Т. Формування територіального устрою Волинської губернії кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. / Т. Калініч // Літопис Волині: всеукр. наук. часоп. — Луцьк, 2008. — Ч. 4. — С. 29—34.
14. Карліна О. Міське управління в Луцьку наприкінці ХVІІІ — середині ХІХ ст. / О. Карліна / Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали ХХVІ Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф. / Волин. обл. т-во краєзнавців [та ін.]; упоряд. та відп. за вип. Г. Бондаренко, А. Бондарчук, А. Силюк. — Луцьк, 2007. — Вип. 26. — С. 61—65.
15. Катков М. Н. Что намъ делать съ Польшею? // Русский вестник. — 1863. — № 3. — С. 469—506.
16. Козак Л. Губернія як фінансова ланка Російської імперії у ХІХ ст. (за матеріалами Волинської губернії) / Л. В. Козак // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2008. — № 11: Іст. науки. — С. 20—25.
17. Крижановська О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30—50-х роках ХІХ ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / Оксана Крижановська; НАН України; Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України, 2008. — 186 с.
18. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (ХVІІІ — начало ХІХ века) / Юрий Лотман; сост. альбома ил. и коммент. к ним Р. Г. Григорьева. — СПб.: Искусство — СПб, 1994. — 578 с.: ил. 179.
19. Маркевич О. Один рік із життя волинського губернатора першої половини ХІХ століття / Оксана Маркевич // Київ. старовина. — 2011. — № 2. — С. 34—46.
20. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. С 1649 года. Т. ХХІV. С 6 ноября 1796 по 1798. — СПб.: [б. и.], 1830. — 871 с.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. С 1649 года. Т. ХХV. 1798—1799. — СПб.: [б. и.], 1830. — 935 с.
22. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. С 1649 года. Т. ХХVІ. 1800—1801. — СПб.: [б. и.], 1830. — 883 с.
23. Роббинс Р. Наместник и слуга / Ричард Роббинс // Отечеств. история. — 1993. — № 1. — С. 202—213.
24. Сватиков С. Общественное движение в России. 1700—1895 / С. Сватиков. — Ростов н/Д.: Типография «Донская речь», 1905. — 408 с.
25. Шандра В. Київське генерал-губернаторство. 1832—1914: історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал: довідник / В. Шандра. — К.: УДНДІ архівної справи та документознавства, 1999. — 144 с.
26. Bairasauskaite T. Kilka uwag o sejmikach guberni litewskich (do lat trzydziestych XIX wieku) / Tamara Bairasauskaite // Czasopismo prawno-historyczne. — 1997. — Т. 49.— Zeszyt 1—2. — S. 265—271.
27. Bairasauskaite T. Sejmiki litewskie w pierwszej ćwierci XIX wieku: prawo i zwyczaj / Tamara Bairasauskaite // Przegląd historyczny. — 1998. — Т. LXXXIX. — Zeszyt 1. — S. 125—130.
28. Kołbuk W. Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań niepodległościowych / Witold Kołbuk // Chrześcijański wschód a kultura polska: studia / pod red. Ryszarda Łuźnego. — Lublin: Red. Wydaw. KUL, 1989. — S. 21—30.
29. Korobowicz A. Prawo i sądy na zabranych ziemiach Rzeczypospolitej w XIX wieku / Artur Korobowicz, Wojciech Witkowski // Czasopismo prawno-historyczne. — 2003. — Т. 60.— Zeszyt 1. — S. 61—84.
30. Pamiętniki kasztelana Narcyza Olizara. Rok 1831. — Warszawa: Drukarnia Ed. Nacz. i Ska, 1907. — 151 s.
31. Powstania Listopadowe 1830—1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria Europa wobec powstania / pod redakcją Władysława Zajewskiego. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. — 579 s.

ПЕРШІ РАТУШІ НА ВОЛИНІ

Ратуші міст України наразі досить малодосліджена ділянка архітектури. Головним чином досліджувалися ратуші окремих міст, збірної, узагальнюючої праці нема. Дана публікація не претендує на вичерпність, навіть більше — вона є лише першою спробою зібрати з найпоширеніших джерел короткі інформації про найдавніші ратуші та зробити описи найвідоміших. В подальших студіях в цьому напрямку заплановано вивчити всі доступні джерела про ратуші (друковані, рукописні, графічні, картографічні і т. д.), розширити географічні (всі етнічні землі України) та хронологічні (аж до кінця XX ст.) межі.

Головним елементом історичної архітектурно-просторової структури міст була ринкова площа. На ринкових площах міста будувалися зазвичай окрім кам'яниць з магазинами ратуші. На терені України ратуші в XIV—XVI ст. ніколи не ставили в геометричному центрі ринку, їх трохи зміщували до однієї із сторін площі. Це, на думку П. А. Ричкова, пояснюється тим, що у ратуш була відсутня можливість стати домінантою в умовах «шахової розпланувальної системи».¹ Щойно в XVIII ст. маємо два поодинокі випадки побудови ратуш по центру ринкових площ. Мова йде про ратуші в Станіславові (Івано-Франківську) та в Гусятині.²

Центром Березного (Андріїва) була ринкова площа. Тут здавна була ратуша, де містилися крамниці.³

Магдебурзьке право Вишнівець отримав в кінці XV ст. У місті існувала ратушна (ринкова) площа. Забудова площі не збереглася, але на фото початку XX ст. видно кам'яні будинки ратуші.⁴

Дозвіл на побудову ратуші у Володимирі був поданий в тексті потвердного привілею короля Яна Казимира від 7 березня 1652 р., у якому переповідається зміст привілею Сигізмунда Августа від 12 жовтня 1570 р. на права й вольності володимирським міщанам.⁵

До побудови ратуші у Володимирі-Волинському засідання міського уряду відбувалося в будинках міських верхів та у в'їтківському будинку на Ринку. У 1583 р. було розібрано будинок королівського дворянина Станіслава Граєвського у передмісті Залужжя.⁶ Ратушу було побудовано на площі Ринок і у вересні 1584 р. вона фігурує як вже побудована.⁷ О. Цинкаловський локалізує розміщення старої ратуші у Володимирі при Фарній вулиці (тепер. Князя Василька), тобто в північно-східній частині площі Ринок.⁸ Доповнюють і підтверджують дані О. Цинкаловського давні міські документи. Одразу ж при закінченні Жидівської вулиці при Ринку з правого боку стояла ратуша фасадом до Ринку, а лівим боком — до того рогу, де був перший будинок східної «піреї» площі, що належав спадкоємцям бурмістра Василя Каплі. А також наступний двір і будинок володимирських в'їтків.⁹

Головним приміщенням Володимирської ратуші була світлиця, досить простора, де засідала міська рада.¹⁰ У коморі при світлиці зберігався архів, міські привілеї та скринька для зберігання коштовностей. Хоча будівлю було перенесено і поставлено на Ринку, але в її планування було внесено певні зміни. Під стріхою було облаштовано ще одну кімнатку — для арештантів.¹¹ Володимирська ратуша, як і більшість ратуш була облаштована дзвоном.¹²

Дубно у XVIII ст. набуло високого економічного й культурного піднесення завдяки знаменитим Дубенським контрактам, перенесеним сюди зі Львова 1774 р. Ці ярмарки починалися 7 січня і тривали цілий місяць. Для зручностей гостей і купців князь Михайло Любомирський побудував кілька двоповерхових будинків навколо Ринкової площі та звів ратушу. Її бачимо на фіксаційному плані Дубна якогось Прохазки.¹³ Ратушу було частково зруйновано під час одного з авіаційних нальотів у роки Другої світової війни, а остаточно її розібрано на початку 1950-х рр.

Ковельська ратуша була дерев'яна. В будівлі ратуші містився магістрат і суд.¹⁴

Люстрація Кременця 1557 р. фіксує у місті Ринок. Напевно, тут була і ратуша.¹⁵

В середині південної частини Ринкового майдану Луцька стояла ратуша (зараз це місце приблизно навпроти Покровської церкви). В середині XVIII ст. ратуша згоріла, майдан став забудовуватися і на кінець цього століття вже виглядав, як зараз.¹⁶

Межиріч Острозький отримав 18 лютого 1605 р. Магдебурзьке право і дозвіл на будівництво ратуші.¹⁷ Можливо, її було побудовано.

Вперше Олицька ратуша згадується у 1610 р., а вже у 1647 р. зведено нову будівлю, яка стала справжнім символом міського самоврядування. Репрезентативна споруда міської ратуші і магістрату разом з комплексом колегіати Святої Трійці складали єдиний ансамбль, навколо якого в той час активно формувалося міське середовище. Вона являла собою прямокутну в плані багоярусну будівлю, витягнуту по осі з півночі на

Олицька ратуша (зліва) на загальному малюнку містечка

рядів ключеподібних бійниць. Ще й сьогодні в центрі Олики можна побачити залишки тогочасної забудови навколо Ринкової площі.

У результаті повоевних геополітичних змін, пов'язаних з наслідками Північної війни, Олика практично втратила своє вигідне стратегічне положення і поступово перетворилася на провінційне містечко. Ще деякий час тут продовжував існувати магістрат, але наприкінці XVIII століття у зв'язку з новим державним та адміністративним устроєм його було скасовано. Архітектурний комплекс ратуші сильно постраждав від таких змін. Позбавлена свого прямого призначення споруда поступово руйнувалася.

У 1810 р. будинок ратуші після пожежі був майже зруйнований, тому для засідань був орендований будинок пробоца ксьондза Скерневського. Очевидно, будинок ратуші був частково відремонтований, бо в 1827 р. магістрат прийняв рішення про необхідність відремонтувати «в двох флігелях мурованого ратушного будинку гонтовий дах, зруйнований бурею у березні». Для цього треба було скласти кошторис і передати його на затвердження губернаторові, а кошти передбачити з «оброчних ратушних статей». Жахливий стан будинку ратуші зафіксований у протоколах за 1829 р.: «Мурована будівля ратуші з високою вежею на три поверхи, з 32 підвалами, вже більше 18 р. без даху, дуже зруйнувалася, і хоча завдяки старанню магістрату 4 роки тому вона покрита гонтовим дахом, але лівий корпус тієї будівлі так зруйнований, що може завалитися». Чергового удару по будівлі ратуші завдала пожежа, яка сталася 24 квітня 1833 р., коли знову згорів дах, але документацію вдалося врятувати завдяки старанням секретаря та урядників магістрату. Для засідань магістрату знову почали орендувати будинок за 10 рублів асигнаціями з міських доходів, але досить швидко повернулися до напівзруйнованого будинку. У 1838 р. губернатор Маслов дозволив провести ремонт двох кімнат, які займав магістрат в цій будівлі. Майстер зробив новий вхід у будинок з боку передмістя Завороття у вигляді ганку. Однак будинок надалі не мав гонтового даху, а лише був покритий солом'яно. Тоді ж магістрат хотів продати годинник (точніше залізні деталі, які «залишилися після падіння верхнього поверху ратушної будівлі»). Губернатор не дозволив цього зробити, вважаючи, що його можна буде встановити на відремонтованій будівлі.

Близько 1839 р. відомий польський письменник Юзеф Крашевський, відвідавши Олику, відмічає стан ратуші з вежею як руїни. Він залишив опис Олики в своїх «Спогадах з Волині, Полісся і Литви» (видані польською мовою в 1840 р.), характеризуючи її в цілому як «руїну Волині».

У польському тижневику «Tygodnik Pustrowany» за 19 листопада — 1 грудня 1860 року відмічалось, що сесійна зала на верхньому поверсі ратуші без даху, а залишки напівзруйнованого перекриття загрожують небезпекою надто цікавому гостю; одна частина його в руїнах, а за кілька років зруйнується і вся будівля.¹⁸

У середині XIX століття тут ще зберігався міський архів, який майже повністю загинув під час пожежі 1870 р. Врешті-решт напівзруйновані залишки ратуші наприкінці XIX чи на початку XX ст. були знесені, вже у 1937 р. від неї не залишилось і сліду.

Уяву про місцеположення ратуші та її зовнішній вигляд дають іконографічні ма-

південь. Два верхні яруси вежі були розчленовані арочними декоративними нішами, що надавало монументальній споруді певної «легкості». Зазвичай такі вежі завершувалися високим бароковим шатром із шпилем з гербом міста. Бароковими виглядають також фронтон та інші форми споруди. Порівнюючи цю ратушу з численними аналогами, можна здогадуватися про її внутрішнє планування. Підвальний ярус, як правило, мав коридорне планування і використовувався як в'язниця та склади. Перший — складався з адміністративних та службових приміщень, другий ярус суцільно займала велика сесійна зала, де проходили місцеві зібрання та інші суспільні заходи. Добре проглядаються на зображеннях також елементи оборони у вигляді

Олицька ратуша

теріали, існує висока вірогідність того, що під землею збереглися фундаменти та підвали даної будівлі.

На перехресті головних шляхів (з Луцька, Рівного, Звягеля і Заслава) в Острозі формується новий міський центр. На певному етапі свого розвитку він перетворюється на ринкову площу, наближену в плані до форми квадрата з обширом близько 0,9 га.¹⁹ Ратуша в Острозі з'явилася десь на початку XVII ст. Акт розподілу Острога 1603 р. її ще не фіксує.²⁰ Натомість в Інвентарі 1620 р. ратушу зазначено, як таку, що вже була побудована кн. Я. К. Острозьким²¹, про що, напевно, свідчила пам'ятна мармурова таблиця на ній в XVIII ст.²² Ревізія частини замку і м. Острога 1690 р. дає можливість локалізувати розміщення ратуші посеред ринкової площі.²³ Певне уявлення про зовнішній вигляд ратуші дає магістратська печатка, де серед інших споруд зображена, напевно, ратуша. Ратушна вежа мала галерею і завершувалася флюгером або прапорцем.²⁴ Ратуша була щонайменше двоповерховою, з підвалом де містилися крамниці. З обох частин міста ратуша мала ганки із сходами. Впродовж проміжку часу від кінця XVII до XVIII ст. ратуша поступово і постійно руйнувалася.²⁵ На кінець XVIII ст. її, як споруди, очевидно, вже не було, оскільки фіксаційні плани XIX ст. її вже не подають.

Першим джерелом про існування ратуші в Рівному є інформація Є. Т. Стецького про перегляд ним поки що не знайденої карти якогось Тоушера 1765 р. Тут йдеться про «муровані магазини з ратушею».²⁶ Вперше ринкову площу з ратушею показано на плані, складеному Ж. Я. Бургіньйоном 1797 р.²⁷ Напевно, ратуша згоріла під час пожеж на початку XIX ст.

В Старокопачині в 1577 р. вже існувала сформована ринкова площа. Посеред ринкової площі стояла ратуша.²⁸

В Устилузі існував віддавна Ринок.²⁹ Можливо, тут також була ратуша.

1. Ричков П. А. Ринкові площі // Пам'ятки України. — 1996. — № 2. — С. 31.
2. Ibid.
3. Гайдай Л. І., Славинський І. Містечко Березне Рівненської області у Середньовіччі // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Літописні вісті і середньовічна культура. — Луцьк, 1998. — С. 74.
4. Кривенко А., Крищенко Л. Комплексне дослідження історико-культурної спадщини Вишнівця // Архітектурна спадщина України. — К.: Видавництво «Українознавство», 196. — Вип. 3, ч. 2. — С. 206.
5. Архив Юго-Западной России. — К., 1869. — Ч. V. — Т. I. — С. 144.
6. Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАУК), ф. 28, оп. 1, спр. 17. — Арк. 406—407 зв.
7. ЦДІАУК, ф. 28, оп. 1, спр. 17. — Арк. 518—519.
8. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. — 1937. — Т. CLIV. — С. 207.
9. ЦДІАУК, ф. 28, оп. 1, спр. 46. — Арк. 336—337 зв.
10. Ibid — Арк. 11, 238.
11. Кравченко В. М. Володимирська ратуша в кінці XVI — на початку XVII ст. // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. — 2009. — Вип. 22. — С. 155.
12. Ibid, С. 155.
13. Австрійський військовий архів. Sign.: G 1k23.
14. Кравченко В. Документи до історії ратуші в місті Ковелі 30-х — 40-х років XVII століття // Український археографічний щорічник. — 2012. Вип. 16/17. — С. 337—362.
15. Juljana Ursyna Niemcewicz, podróże historyczne po ziemiach polskich: od 1811 do 1828 roku. — Paruż-Petersburg: A. Franck; B. M. Wolff, 1858. — S. 195.
16. Пясецький Валдемар, Мандзюк Феодосій. Вулиці і майдани Луцька. — Луцьк: Видавництво волинської обласної друкарні, 2005. — С. 31.
17. Акты Юго-Западной России. — К., 1869. — Ч. 5: Акты о городах. — С. 107.
18. Оўка // Tygodnik Ilustrowany. — 1860. — № 62. — S. 586
19. Ричков П. А. NON OMNIS MORIAR. Архітектура в культурній праці князів Острозьких. — Рівне: НУВГП. 2011. — С. 36.
20. Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1975. — Вып. 2. — С. 113—137.
21. Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. — К.; Острог; Нью Йорк, 2004. — С. 192.
22. Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. — Równe, 1938. — Т. VII. — S. 186.
23. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. — Warszawa; Kraków, 1913. — S. 102.
24. Сергійчук Г. Найдавніші міські печатки Острога // Острозька давнина. — Л., 1995. — Т. 1. — С. 107.
25. Описи Острожчини С. 369; Osiałość miasta Ostroga anno 1708. — S. 186.
26. Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki / T. Stecki. — Kraków: Druk. Wł. Anczyc, 1888. — S. 31—32.
27. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 733, оп. 96, спр. 71.
28. Ричков П. А. NON OMNIS MORIAR. Архітектура в культурній праці князів Острозьких. — Рівне: НУВГП. 2011. — С. 45.
29. Juljana Ursyna Niemcewicz, podróże historyczne po ziemiach polskich: od 1811 do 1828 roku. — Paruż-Petersburg: A. Franck; B. M. Wolff, 1858. — S. 170.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Місцеве самоврядування — продукт тривалого розвитку людської цивілізації, ви-токи якого сягають родоплемінного самоврядування аж до державницького періоду. Елементи місцевого самоврядування добре відомі ще з античних часів, коли вони отримали застосування при організації місцевого управління в Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Правове оформлення вперше отримали у Законі *Lex municipalis* Юлія Цезаря 45 року до н. е. Цей закон започаткував муніципальний устрій та нормативне застосування термінів «муніципалітет», «муніципальний», що походять від латинського «*municipium*» («*munis*» — тягар, а «*cario*», «*recipio*» — беру, приймаю) [1]. Муніципалітетами в Стародавньому Римі називалися міста, що користувалися самоврядними правами, та згодом ними стали іменувати всі інші поселення.

Однак ідея самоврядування за своїм походженням і ступенем втілення в життя є західною. Вона виникає і поступово утверджується не в сільській місцевості чи у військовому таборі, а в місті — новому центрі розвитку суспільних відносин. Сучасні дослідники місцевого самоврядування його виникнення пов'язують з бурхливим зростанням міст, яке розпочалося у Західній Європі в X—XI ст. і тривало впродовж XIII—XV століть. Тогочасний процес муніципалізму стимулювався спільною дією соціальних, економічних, політичних, релігійних і правових чинників. Так з розвитком торгівлі міські поселення зростали за рахунок міграції сільського населення до міст. У цей же час зароджується рух міського населення за самостійність від феодалських сеньйорів, що переріс у так звані «комунальні революції», що пройшли по Європі в XI—XIII ст.

До основної причини комунальних революцій слід віднести економічний фактор — прагнення сеньйорів отримати з міста якомога більше прибутків. Спочатку вимоги містан зводились до обмеження феодалських повинностей і скорочення зборів. Згодом виникли політичні завдання — набуття міського самоврядування й прав. При цьому боротьба велася не проти феодалської системи в цілому, а проти сеньйорів тих чи інших міст. Власне із боротьби за обмеження феодалських повинностей, зменшення зборів і торгові привілеї вона переросла у боротьбу за міське самоврядування і правову організацію. Якщо міста південної Франції домоглися незалежності без кровопролиття, то міста північної Франції (Ам'єн, Лан, Бове, Суассон та інші) та Фландрії (Гент, Брюгге, Лілль) стали самоврядними в результаті запеклої, в основному збройної, боротьби. Результатом цього протистояння стало виникнення десятка міських комун. Першою в 1076 р. була проголошена комуна древньої муніципії м. Камбре на півночі Франції, згодом відбулося проголошення комун в Нуайоні (1110), Ам'єні (1113), Реймсі (1120), Бове (1122), Лансі (1128) та інших містах [6].

В Італії комунальний рух виник ще в IX ст. як виступ проти єпископів і графів. У XI—XII ст. комуни проголошуються в Кремоні (1078), Пізі (1081), Генуї (1099), Вероні (1107), Флоренції (1115). Деякі міста (їх називали міста-республіки) в Італії стали майже містами-державами (Генуя, Венеція, Флоренція, Равенна, Болонья) і своєрідними колективними сеньйорами — їхня влада поширювалася на сільські поселення і дрібні міста в радіусі десятків кілометрів.

У результаті комунальних революцій виникло комунальне самоврядування, що передбачало звільнення міста від влади сеньйорів, феодалських повинностей та створення міських органів самоврядування — виборної ради та магістрату, які були незалежними від центральної «коронної» влади. Жителі міст обирали зі свого кола раду, її голову — мера та інших посадових осіб, мали власний суд, військове ополчення, фінанси, самостійно встановлювали податки та збори. Ці міста звільнялись від ренти та сеньйорських повинностей. Замість цього вони сплачували сеньйору певну невелику грошову ренту, у разі війни виставляли невеликий військовий загін, нерідко самі виступали як колективний сеньйор щодо селян навколишніх територій.

В епоху комунальних революцій розпочинається процес систематизації норм муніципального права. Так, своєрідним засобом правового закріплення комунального самоврядування стали перші хартії середньовічних міст Італії (Мантуя — 1014, Феррара — 1055, Кремона — 1114), Франції (Сент-Омер — 1127, Бове — 1182, Камбре — 1184, Раба — 1282), Англії (Лондон — 1129). Їх метою було, як правило, закріплення права на виборне самоврядування жителів міста, та привілеї міської громади (комуни), особисту свободу та майнові права її членів, систему управління містом, повноваження, структуру та порядок формування самоврядних органів [9, с. 54—55]. За загальним правилом комуна

вимагала від своїх громадян присяги щодо відданості всім новообраним посадовим особам комуни. Наприклад, за статутом міста Бове, всі громадяни комуни зобов'язані були принести присягу на вірність новообраному меру і перам (членам міської ради). Комуна встановлювала різні статуси своїм членам залежно від стану, цеху, часу проживання в місті тощо. Кожний громадянин займав своє місце в соціальній та політичній ієрархії, мав свої обов'язки. Жорстко регламентовані права і обов'язки разом із податковою системою були основним засобом управління в середньовічній комуні [8].

Комунальна організація середньовічних міст була різноманітною. Зокрема, у літературі виокремлюють такі три моделі:

- комунальна система північнофранцузьких міст та міст Фландрії;
- консулат південнофранцузьких міст;
- подестат середземноморських комун Франції та Італії [11].

Прикладом комунальної системи може слугувати організація самоврядування в місті Камбре (1077—1226 рр.) на півночі Франції. На чолі міського управління стояла рада у складі 140 осіб, що обиралися членами комуни. Рада призначала відповідальних за будівництво та облаштування міських укріплень, будівель громадського призначення, доріг тощо. Судову владу в місті здійснювали два трибунали — кримінальних та цивільних справ.

На півдні Франції та окремих районах Італії поширеною формою самоврядування був консулат. Він характеризувався більш складною структурою міського управління. Так виразниками народного суверенітету, носієм законодавчої влади комуни виступали народні збори, а виконавча та судова влада належала консулам, які обиралися населенням міста.

Подестат — форма комунальної організації, за якої виконавча влада належала подесту — управляючому, якого запрошували з іншого міста та який одноосібно виконував функції консулів [7, с. 39—40].

Комунальні революції підвищили статус міст як центрів ремесла і торгівлі, які вийшли з-під контролю феодалів. За посередництвом ринків відбувалося зростання економічного та політичного статусу міських прошарків, особливо численного купецького стану. Купецтво, що з'явилося в західноєвропейських містах у XI—XII ст., ставало найбільш активною та впливовою верствою міського населення.

Подібно до міст-комун, у Німеччині в XII—XIII століттях з'явилися так звані імператорські міста — вони формально підпорядковувались імператору, але насправді були незалежними міськими республіками (Бремен, Гамбург, Любек, Магдебург, Нюрнберг, Франкфурт-на-Майні, Аугсбург).

Запорукою розвитку європейських міст стали традиції міського права та міської правової свідомості з такими їх інститутами як хартія вольностей, раціональна і об'єктивна судова процедура, рівність прав, участь у законотворчості, представницьке управління тощо. І в економічному, і в політичному розумінні міський устрій, що формувався, був запереченням феодального ладу з його натуральним обміном, жорсткою ієрархічною підпорядкованістю, відсутністю індивідуальних прав і свобод.

Органи міського самоврядування створювалися на принципах представницького, строкового правління. У різних містах існували свої традиції у сфері міського управління. У континентальній Європі вся влада в місті належала колегіальним органам — раді або магістрату, у малих містах самоврядування здійснювала ратуша. Члени магістрату обиралися на певний строк (від одного року). У свою чергу, вони обирали посадових осіб місцевого самоврядування — бургомистра, судову колегію (шефенів, скабінів) та інших. Магістрат (з лат. *magistratus*. — уряд) — орган міського самоуправління, що здійснював управління адміністративно-господарською діяльністю, виконував судові, фінансові та поліційні функції (визначав податки, збирав військо, укладав союзи, карбував гроші, визначав систему мір і ваги, встановлював торговельні правила, реєстрував договори тощо). В Англії колегіальних органів не існувало, міська громада безпосередньо обирала посадових осіб (управителів, збирачів податків, поліцейських, суддів).

Міста існували в умовах правової автономії. Спочатку міське право фіксувалося міськими статутами і хартіями, в яких закріплювалися права і свободи міст. Потім норми міського права розвивалися у формі прецедентів — рішень, що ухвалювалися міською радою в окремих випадках. Вони записувалися до міської книги і застосовувалися за аналогією. Пізніше з'явилися закони, статuti, постанови, укази. Вони оголошувалися на торговій площі і оприлюднювалися. З часом відбулася систематизація міського права. Першою кодифікацією права був упорядкований протягом 1220—1235 рр. Айке фон Репговим — шеффеном м. Магдебург, збірник законів — «*Speculum Saxonicum*» (Саксонське зеркало), в якому розглядалися всі юридичні питання середньовічного німецького суспільства, в тому числі й міського судочинства [2]. У змісті міського права виокремлювалися норми, що упорядковували організацію міського життя та управління містом, і норми, що регулювали статус міського жителя.

Найбільш системними прикладами міського права стали Любекське право (Ганзейський союз) та Магдебурзьке право (Німеччина). Останнє було систематизовано у п'яти книгах (перша — органи управління, друга — судова організація, третя — скарги, четверта — родинне право, п'ята — неоднорідні норми і рішення). Його назва походить від саксонського міста Магдебург, хартія якого була зразком для одержання тогочасних міських привілеїв. Найдавнішою серед магдебурзьких грамот була грамота архієпископа Віхмана 1188 року, що надала Магдебургу правовий привілей на самоврядування. Магдебурзьке право захищало інтереси міського бюргерства і надавало йому правовий статус індивідуальної свободи: повага і недоторканність особи; право на економічну діяльність; право спадкової власності на землю з можливістю вільно нею розпоряджатися.

Суть магдебурзького права полягала в тому, що міське населення звільнялося з-під урядової юрисдикції, місто отримувало можливість запровадження міського самоврядування з виборною адміністрацією та виборним судом, право власності на землю (зазначену у привілеї), пільги ремісникам і торговцям, право проводити ярмарки, а також звільнення від деяких повинностей на користь держави. Починаючи з XIII ст. німецькі міста звільнялися від феодального панування і отримували самоврядування (право утворювати раду міста), податковий та судовий імунітет (незалежність) від королівських намісників. Отримавши магдебурзьке право, місто сплачувало в державну скарбницю зазначену суму грошей. Частина натуральних повинностей міських жителів ліквідувалася, встановлювалися єдині податки з ремесел і торгівлі.

Україна, як складова Європи, стала також об'єктом поширення магдебурзького права. Починаючи з XII ст., німецькі колоністи почали осідати у містах Галицько-Волинського князівства, адже після татарської навали не вистачало власних людських ресурсів для відбудови спустошеної держави. Обіцяючи різні привілеї, князі всіляко заохочували німців до переїзду на українські землі. У XIII ст. цей процес набув масового характеру, в найбільші міста того часу — Галич, Львів, Луцьк, Володимир, Берестя, Холм переселяються німці, поляки, угорці, болгари, греки, вірмени, італійці, євреї, яким було дозволено жити й порядкувати за власними традиціями й звичаями. Для забезпечення свободи дій колоністи, серед яких переважали німці та поляки, запроваджували норми німецького права, яке застосовувалося в управлінні містами Німеччини, Польщі, інших західноєвропейських країн. Так створювалися передумови для поширення в українських містах магдебурзького права. Основними юридичними кодексами, що використовувалися міськими судовими установами України, були твори польських правників XVI ст. Павла Щербича «Право міське Магдебурзьке» і Бартоломія Гроїцького «Порядок судів міських».

Магдебурзьке право надавалося Галицьким князем, Великим князем Литовським або Королем Польським і оформлялося так званими «магдебурзькими грамотами» — своєрідними аналогіями хартій (статутів) західноєвропейських міст. Їх метою було закріплення нової системи управління містом, заснованої на принципах міського самоврядування. Як і хартії міст Західної Європи, вони визначали систему органів міського самоврядування, їх повноваження та порядок обрання, статус посадових осіб міста (бурмиистра, вїйта, радців та лавників). Пожалування місту магдебурзького права означало відміну звичаєвих норм, виведення міста з-під юрисдикції місцевої адміністрації (феодалів, намісників, воевод) і запровадження власного міського самоврядування з виборною адміністрацією та виборним судом [9, с. 55]. За формою та текстами оригінальних заголовків можна виділити дві групи таких грамот:

- з вказівкою про надання місту магдебурзького права;
- без такої вказівки [7, с. 81].

Так у 1339 р. останній Галицький князь Болеслав-Юрій вперше подарував магдебурзьке право українському місту Сянок. Після цього німецьке право швидко поширювалося в Україні: у 1356 році його отримав Львів, у 1374 — Кам'янець-Подільський, у 1380 — Самбір, у 1393 — Жидачів, у 1431 — Володимир, у 1432 — Луцьк, у 1438 — Кременець, у 1444 — Житомир, у 1445 — Мукачеве, у 1493 — Рівне, у 1494—1497 — Київ, у 1498 — Дубно, в 1518 — Ковель, в 1528 — Острог, в 1547 — Берестечко, в 1548 — Тернопіль, в 1549 — Калуш, в 1564 — Брацлав [3; 10]. Загалом протягом XIV—XVI століть привілеїв на магдебурзьке право отримало до 400 українських міст і містечок.

Магістрат (з лат. magistratus. — уряд) — орган міського самоуправління, що здійснював управління адміністративно-господарською діяльністю, виконував судові, фінансові та поліційні функції. Магістрат складався з двох колегій — лави та ради. Перша відала судовими справами (карними й певними категоріями цивільних справ) і складалася з лавників під керівництвом вїйта, який спочатку призначався князем, а згодом обирався жителями міста пожиттєво. До лави входило від 3 до 7 лавників, які обиралися міською громадою і складали присягу.

Інша колегія виконувала адміністративно-господарські функції. Її очолював бури-

мистр. Урядовці ради називалися радцями, ратманами, радниками. До складу адміністративної колегії входило від трьох до шести радців, які обиралися міщанами щорічно після Нового року. Право бути обраними мали жителі міста віком від 25 до 90 років. Функції бурмиистра радці виконували по черзі (помісячно). Після місячного виконання своїх обов'язків бурмиистр передавав їх старшому із радців, який у свою чергу передавав уже свої обов'язки наступному, аж доки управління містом не здійснювали всі радці [5, с. 57].

Магістратською канцелярією видав міський писар — особа з певною юридичною підготовкою. Тогочасні канцелярії займалися не лише діловодством, а й були освітніми центрами та виконували нотаріальні, судово-виконавчі функції тощо.

Місця в магістратах посідала найзаможніша верхівка міста. Ремісники й торговці вели боротьбу з нею за право участі в міському самоврядуванні. У результаті цих домагань, у XVI ст. виник контрольний орган — «Колегія сорока мужів» (від лат. *Quadraginta viri* — квадрантавірат — 40 мужів), через який городяни могли протидіяти зловживанням магістрату. Цей орган мав право контролю над прибутками і видатками міста, тобто виконував фінансово-господарські функції. Очолював колегію регент, який входив до складу магістрату. Тогочасне міське самоврядування набуває юридикації у формі Литовських статутів (1529, 1566, 1688 рр.) [3].

Характеризуючи правовий статус міст у відповідності з магдебурзьким правом, учені вказують на дві їх категорії. До першої відносяться міста з повним магдебурзьким правом (Львів, Кам'янець, Київ), де формувалися міські представницькі органи влади — рада і лава. Ці органи зі своїми службами складали міський магістрат, тому такі міста називалися в Україні магістратськими. Усі інші міста з неповним магдебурзьким правом належали до категорії ратушних. Такі міста складали більшість. М. Володимирський-Буданов указує ще й на третю категорію — приватно-панські міста з найменшими правами, що одержували привілей здебільшого від свого пана-власника, який міг його в будь-який час змінити чи взагалі скасувати [4].

Українські міста доби середньовіччя поділялися на великокнязівські, які підпорядковувалися безпосередньо центральній державній владі, приватні та церковні. В XIII—XV ст. вісімдесят відсотків усіх українських міст були приватною власністю феодалів. У кожному місті співіснували і ділили між собою владу органи міського самоврядування та органи, що представляли інтереси власника міста.

З другої половини XIV ст. значна частина українських земель увійшла до складу Великого Князівства Литовського і тривалий час місцеве самоврядування розвивалося в межах його державної системи. Прагматизм і універсальність магдебурзького права, з одного боку, та духовна спорідненість українців з європейською культурою, з іншого, об'єктивно сприяли швидкому поширенню та укоріненню його на цих землях. Міста у складі Великого Князівства Литовського зберегли український характер, а великі міста, такі як Київ, Луцьк отримали привілей, які забезпечували їм розвиток ремесел і торгівлі. Міський патриціат (міські багатирі) — найвищий за статусом прошарок міщан, складався з місцевого населення. Магдебурзьке право, яке отримали чимало українських міст, сприяло розвитку місцевого самоврядування.

---

1. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні : кол. монографія / за заг. ред. : В. В. Кравченко, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. — К. : Атіка, 2007. — С. 27.

2. Андрійко В. Звідки починається демократія / В. Андрійко // Людина і влада. — 1999. — № 11—12. — С. 75.

3. Біленчук П. Д. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право) : навч. посіб. / П. Д. Біленчук, В. В. Кравченко, М. В. Підмогильний. — К. : Атіка, 2000. — С. 19.

4. Володимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і в Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII ст. — Львів, 1904. — С. 183; 275—276.

5. Грицяк І. Місцеве самоврядування України в історії та сучасності / І. Грицяк // Вісник УАДУ. — 1996. — № 1. — С. 59.

6. Институты самоуправления: историко-правовое исследование / Графский В. Г., Ефремова Н. Н., Карпец В. И. и др. — М. : Наука, 1995. — С. 64.

7. Кравченко В. В. Муніципальне право України. Навч. посіб. / В. В. Кравченко, М. В. Пітцик. — К. : Атіка, 2003. — 672 с.

8. Кравченко В. В. Основи місцевого самоврядування : навч. посіб. / В. В. Кравченко, Н. А. Тягай. — К. : Атіка-Н, 2003. — С. 19.

9. Кравченко В. Потрібна модель «місцевих правил» / В. Кравченко, Н. Линник // Людина і влада. — 1999. — № 1. — С. 54—55.

10. Принципи Європейської Хартії місцевого самоврядування : навч. посіб. / Пітцик М., Кравченко В., Моньйо Е. С., Фонтен Б., Черніков В. та ін. — К., 2000. — С. 27.

11. Harouel J. L. Histoire des institutions de l'époque franque a la Revolution / J. L. Harouel, J. Barbey. — P., 1987. — P. 180—185.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ В МІСТАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Самоврядування в українських містах XVI—XVII ст. неодноразово ставало предметом наукових досліджень істориків та дослідників права. Вони стосувалися здебільшого правових засад функціонування магдебурзького права на українських землях. Важливі аспекти міського самоврядування висвітлено у працях В. М. Владимирського-Буданова [9], В. Б. Антоновича [1], М. С. Грушевського [12]. Окремі історико-правові аспекти висвітлені в книзі М. Кобилецького [16] та Т. Гошко [11]. Із останніх розвідок, присвячених вивченню міської влади у ранньомодерних містах, варто виділити праці Н. Білоус [6; 7; 8]. В історіографії залежно від того чи володіли міста правом самоврядування (магдебурзьким правом) поділялися на привілейовані та непривілейовані. До сьогодні немає однозначної думки, як функціонувало право самоврядування у приватних містах, про яку міру самоуправління можемо говорити.

У цій статті спробуємо проаналізувати організацію влади в містах південно-східної Волині. Варто зауважити, що традиційно головними джерелами для вивчення міського самоуправління та функціонування міської влади XVI—XVII ст. є міські книги та книги місцевих адміністративно-судових установ, проте для південно-східної Волині вони не збереглися. Відомо, наприклад, про існування таких книг для Костянтинова [13, с. 60]. Важливими джерелами є привілеї на магдебурзьке право, що збереглися у фондах Литовської Метрики, окремі з них, зокрема, для Острополя та Костянтинова є опублікованими [17; 4, с. 212]. Крім того, фрагментарні відомості про міських урядників містяться в інвентарних описах міст, що дають змогу частково реконструювати склад міської влади та їх матеріальне забезпечення.

В українській історіографії переважає думка про певну обмеженість права самоуправління в приватних містах. Чи не вперше її висловив В. Б. Антонович, зазначивши, що самоуправління в таких містах характеризувалося «такою мірою самостійності, котра на думку власника була корисна для підмоги торгівлі та ремісничої діяльності» [1, с. 352]. Майже аналогічну думку через багато років висловив з цього приводу П. М. Сас, зауваживши, що «самоуправління в містах всеціло залежало від власника (феодала), і якщо автономія самоуправління і встановлювалась, то лише в тих межах, котрі визначав сам власник» [28, с. 185]. Альтернативний погляд був висунутий І. Ворончук, котра підкреслила, що власник не лише міг обмежувати, але, як правило, виступав ініціатором надання права на самоврядування [10, с. 88].

Варто відзначити, що процес отримання магдебурзького права містом не був одномоментним актом. У приватних містах привілей на міське самоуправління надавався власником міста, а пізніше міг підтверджуватися королем. Так, 25 березня 1577 р. князь В.-К. Острозький надав магдебурзьке право Базалії, а король підтвердив його 23 вересня 1578 р. [15, с. 78]. З королівських привілеїв на магдебурзьке право Костянтинову та Острополю дізнаємося, що саме київський воевода В.-К. Острозький клопотався у короля про право міського самоврядування [17, с. 57—58; 4, с. 212]. Відзначимо, що привілей на магдебурзьке право деякі міста отримали майже відразу із заснуванням, зокрема, Костянтинів (в тому ж році) і Остропіль (через 4 роки). В окремих випадках домогтися підтвердження на право самоврядування у короля мала міська громада. Так, 23 лютого 1607 р. Анна Острозька видала привілей, котрим дозволяла міщанам Старого Полонного домогтися у короля магдебурзького права, котрим «вже від цього часу судитися і всілякі справи мають відправляти» [10, с. 250].

Магдебурзьке право передбачало створення у місті самоврядних органів у вигляді ради та лави, на чолі яких ставали урядники: вїйт, бурмистри, райці, лавники. У привілеї Острополю зазначалось «...мещанамъ в томъ мeste право майдеборское надаемъ которое черезъ войтовъ, бурмистровъ, радецъ и инных урядников...якося и в местах наших головных в Кракове и онодей обычай права майдеборского захуеуеъ» [17, с. 57—58]. Аналогічна теза про управління і суд, вирішення всіх справ міщан і приїжджаючих у місто через вїйта, бурмистра чи міську раду присутня у привілеях іншим містам. Із наведеної цитати слідує, що функціонування міського права в Острополі мало б здійсню-

ватись за взірцем міста Кракова. Це непоодиноким випадок, коли в привілеї на магдебурзьке право зустрічаємо вказівку за зразком якого міста воно надавалось. Авторка монографії, присвяченої міському самоврядуванню Києва Н. Білоус вказує, що, як правило, у привілеях містам Великого Князівства Литовського зазначався зразок, за яким мешканці мусили організувати свій міський устрій [6, с. 54]. Функціонування магдебурзького права в Костянтинові мало б відбуватися за взірцем міста Вільно [26, с. 14], в Острозі — за зразком міста Тарнова, Кракова і Львова [27, с. 112], в Межиричі — за прикладом Кракова [3, с. 106—107].

Варто зазначити, що на території українських земель існувало два різновиди міського права — магдебурзьке і хелмське. Приклади як першого, так і другого, бачимо у містах південно-східної Волині. В першій половині XVI ст. з рук князя К. І. Острозького право самоврядування отримали Красилів [22, арк. 36 зв] та Кузьмин [32, с. 156—162]. Ці міста отримали від князя хелмське міське право. У привілеї для Кузьмина зазначалося, що право магдебурзьке або хелмське надавалося з торгами один раз на тиждень по п'ятницях і з ярмарком один раз на рік на Св. П'ятницю Тарновську [32, с. 159]. В описі міста Красилова 1615 р. згадується вїйт Іванаско (Iwanasko Woit) [25, с. 186]. На Волині, як вказує А. Заяць, було ще одне місто, котре отримало такий різновид міського права — Дорогобуж [15, с. 158]. Точно невідомі причини надання цим містам саме хелмського права, припускають, що оскільки всі привілеї були надані К. І. Острозьким, то можливо, він намагався перенести на Волинь зразок самоуправління пруських міст, котре передбачало військові повинності міщан на користь власника [19, с. 715]. З інвентаря «подільських» володінь Януша Острозького 1615 р. дізнаємося, що міщани Красилова повинні були мати в будинку «рушницю, два фунти пороху, дві копи куль» [25, с. 190]. Варто відзначити, що і в інших південно-східноволинських містах жителі повинні були мати зброю, зокрема, у Костянтинові [5, с. 80]. Але у 1561 р. Жигимонт Августом надав місту королівський привілей на магдебурзьке німецьке право [22, арк. 36 зв.]. Ймовірно, що військові повинності були пов'язані не лише з відповідністю до права міського самоврядування, а скоріше за все, з забезпеченням необхідних умов обороноздатності, оскільки саме даний регіон часто страждав від татарських нападів. У привілеях містам Остропіль і Базалія, про які клопотав В.-К. Острозьких вказувалось, що їм надавалось німецьке магдебурзьке право. Дослідники зазначають, що замовчування у джерелах про хелмське право у волинських міських поселеннях в подальшому не означало, що його окремі норми не діяли, зважаючи на генетичну спорідненість хелмського і магдебурзького права [19, с. 716].

Згідно з магдебурзьким правом у містах мали б створюватися самоврядні органи — ради та лави. Вони мали б здійснювати безпосереднє керівництво містом, забезпечувати порядок та спокій у ньому, дбати про сплату податків до князівської та королівської скарбниці. За юридичними нормами судові прерогативи мав уряд вїйта, що очолював лаву. Теоретично саме вїйт давав вирок у всіх справах, які могли виникнути у мешканців чи осіб, які тимчасово перебували на території міст. На чолі ради стояв бурмистр. Проте, у малих приватновласницьких містах лава і рада не були розмежовані, а вїйт, бурмистри, присяжні, писар становили уряд міста.

У більшості міст Волині практики виборів вїйта не існувало і в XVI, і в XVII ст. зберігалися традиції дідичного вїйтівства [8, с. 64]. Виборність вїйтів у волинських містах існувала в Горохові, котрий отримав привілей у 1600 р., де зазначалося, що міщани обирали п'ятьох райців, а серед них вїйта [13, с. 57] та в Олександрії міщани мали право вільно обирати вїйтів [10, с. 90]. Проте, як правило, вїйта призначав власник, не винятком були і міста південно-східної Волині. У привілеї 1607 р. Старому Полонному Анни Острозької вказувалось, що право призначати вїйта для відправлення правосуддя княжна за собою залишала, а до уряду райців міщанам самим обирати дозволяла [10, с. 250]. В описі міста 1620 р. бачимо, що вїйтом був Норовський, котрий був шляхтичем і володів значним земельним наділом (3 волоки)[10, с. 240]. Базалійський вїйт Дем'ян Кокорика у 1615 р. мав будинок на ринковій площі міста [25, с. 206]. Він фіксується як базилійський вїйт в 1618 р.[2, с. 416—417].

У Берездові теж існувало міське самоуправління, оскільки серед переліку будинків зустрічаємо «дім вїйта Лисого новозбудований»[10, с. 208], а також імена інших представників міського уряду — Михайло бурмистр, Кайстон бурмистр [10, с. 214]. Місто, яке мало вїйта традиційно вважається таким, що володіло магдебурзьким правом. Проте, існування в місті лише вїйта, без інших представників міської влади (бурмист-

ра, райців, лавників (присяжних), писарів тощо), не свідчить про те, що воно володіло магдебурзьким правом. Зокрема, А. Заяць наявність лише вїтита умовно трактує як перехідний етап до привілейованості міста [13, с. 59]. У містах південно-східної Волині згадується посада лентвїтита [14, с. 112], зокрема, в Берездові, Базалії [25, с. 210].

Члени лави називались присяжними (лавниками), вони допомагали вїттові формулювати вирок и проводити допити підозрюваних, оглядали місця здійснення злочину, були присутні при виконанні вироку, виступали свідками, ділили майно спадкоємців, вводили у володіння нерухомістю в місті. Кількість лавників не була однаковою і залежала від величини міста. Наприклад, у Кракові, Вроцлаві, Вільні їх було 11, у Києві — 5, у малих містах — від трьох до семи [6, с. 45]. У 1620 р. в Полонному було три присяжники — Ярош, Іван, котрі володіли волокою землі [10, с. 238] та Юсько [10, с. 245]. Аналогічною була кількість присяжних у Костянтинові, зокрема, у 1615 р. ними були Степан, що мав будинок на ринковій площі [25, с. 122], Іван Паскович (Iwan Paskowicz) [25, с. 125], та Федор [25, с. 127]. У Базалії лава також складалась з трьох присяжних [25, с. 208]. У деяких державних містах кількість лавників могла бути меншою. Так, у Кременці у 1583 р. лава складалась з двох присяжників [18, с. 45], така ж кількість лавників нараховувалась у 1631 р. у Володимирі [18, с. 45].

Одним із важливих і шанованих міських чиновників був міський писар. Він мусив володіти кількома мовами, мати правничу освіту. Джерела дають можливість встановити, що міські писарі були у Базалії, Берездові, Костянтинові, Хлапотині (Красноставі). Вони мали досить добре матеріальне забезпечення і були звільнені від сплати податків. У Старому Полонному в 1620 р. міським писарем був Красиловський [10, с. 241], у Костянтинові — Тиміш (Timosz Piszarz) [25, с. 125], володів фільварком [25, с. 131], у Хлапотині — Юрша [10, с. 228]. В описі міста Базалії зафіксовано два писарі — Рудцький (Rudczky), міський писар [25, с. 211], а також Стеблій (Steblei), котрий був шляхтичем [25, с. 212].

Привілеї на магдебурзьке право передбачали і відповідну просторову забудову міста. Йшлося про дозвіл на побудову ратуші, котра мала стояти на головній ринковій площі. Саме ця площа у формі квадратної чи прямокутної забудови вважалась головним атрибутом міста з магдебурзьким правом, а побудована на ній ратуша — символом міського самоврядного статусу. Так, у привілеї 1580 р. остропольським міщанам дозволялось за звичаєм магдебурзького права збудувати ратушу, ятки (крамниці), лазню [17, с. 58]. В описі Острополя 1620 р. не знаходимо відомостей про існування в місті ратуші [10, с. 323—361]. Аналогічні дозволи отримали всі міста котрим надавалось магдебурзьке право, зокрема, Костянтинів, Базалія, Острог. В описі міста Костянтинова 1615 р. зазначено, що в місті була мурована ратуша, при ній мурована вежа, внизу котрої розташовувалась міська важниця, а вгорі годинник [25, с. 122]. Навколо ратуші знаходились 29 крамниць і 14 склепів [25, с. 122]. Інвентар «подільських» маєностей Януша Острозького містить опис новозбудованої ратуші в Базалії, навколо якої розташовувалось 35 крамниць на ринку [25, с. 207].

Про відповідну забудову міста як необхідну передумову надання магдебурзького право йдеться в листі Олександра Острозького, котрий 15 липня 1603 р. надав полонським міщанам 20 років волі для того, аби будували будинки в місті за польським зразком, а як добре побудуються обіцяв надати магдебурзьке право [10, с. 250]. 23 жовтня 1618 р. Януш Острозький видав привілей Хлапотину, в котрому давав міщанам 15 років волі на вироблення горілки, варіння пива, сичіння меду без капщизни, торгів і ярмарків, до того ж магдебурзьке право обіцяє дати, зберігаючи за собою такі умови: перша, аби прибутки від млинів і ставів у цілості до княжого скарбу доходили, за кожний став мають сплачувати на рік по 120 зол., а також згадується про помір ґрунтів, котрий ревізори мали учинити [10, с. 222].

До пільг і вольностей економічного характеру, що фіксувались у магдебурзьких привілеях належали: запровадження у місті проведення ярмарків та торгів, право на шинкування медом, пивом, вином, горілкою та дозвіл на ремісничі цехи. Ярмарки мали тривати 1—2 тижні і їх початок був пов'язаний з певним релігійним святом. Кількість ярмарків у містах визначалась королівським привілеєм. Відповідно до цього у Острополі проводилось 2 ярмарки [17, с. 58], у Костянтинові — 1 [26, с. 13], у Базалії — 2, Кузьміні — 1 (на Св. П'ятницю Тарнівську), Полонному — 1 (на Св. Петра) [32, с. 164]. Для деяких міст точно вказувався час проведення ярмарку, а в привілеях, зокрема, Костянтинова, Острополя зазначалось, щоб князь В.-К. Острозький сам визначав дні

початку роботи ярмарків та торгів. Важливим значенням для розвитку міської торгівлі мало надання щотижневих торгів, а також дозволи на будівництво крамниць. Власник визначав день торгу, керуючись тим, щоб вони у його володіннях відбувались послідовно, тобто, щоб не було їх в один і той же день у поселеннях, що знаходились недалеко одне від одного. У торгах, як правило, брало участь міське населення та жителі сільської округи. У Берездові торги відбувались в неділю [10, с. 85], Базалії — четвер, Кузьміні — п'ятницю [22, арк. 38—38 зв]. Варто відзначити, що саме існування в містах ринкових площ, на яких розміщувались крамниці і ятки, значної чисельності ремісничо-торгового населення та привілеїв на проведення торгів та ярмарків визначало їх роль як торговельних центрів.

Прибутковою справою в місті було виготовлення напоїв, за що міщани повинні були сплачувати капщизну (податок від виготовлення і продажу спиртних напоїв). Разом із дозволом на ярмарки і торги, магдебурзьким привілеєм надавались пільги в сфері шинкування напоїв (горілки, вина, меду тощо). У привілеї Острополю зазначалось, що «даючи тежъ вольность в томъ месте его милости и мещанам тамошнимъ корчмы вольные мети, не платячи з нихъ капщизнь до скарбу нашего и жадных повинностей не польнячи...» [17, с. 58]. Право на вільні корчми та торгівлю всілякими напоями отримав Костянтинів [26, с. 13]. Про право вільно шинкувати і продавати спиртні напої йдеться в привілеях Острозьких для Полонного та Красностава [10, с. 250, 221—222].

Ще одним вагомим економічним привілеєм було право на мито або безмитну торгівлю. Доказом економічної протекції своїх південно-східноволинських володінь може служити відмова князя В.-К. Острозького на встановлення у місті Костянтиніві і інших містах митниць чи митних комор [30, с. 120]. Право на мито у своїх маєтках мав лише їх власник, що підтверджує випис з кременецьких земських книг 1582 р., зокрема, В.-К. Острозький мав право на мито в Кузьміні, Красилові, Сульжинцях, Полонному, Чуднові та інших містах [22, арк. 39].

Іноді у магдебурзьких привілеях присутні пільги на розвиток ремесла, зокрема, для міст Остропіль [17, с. 58], Полонне [10, с. 250]. Інвентар 1620 р. підтверджує у цих містах наявність ремісничих цехів. Зокрема, цехи кушнірів, кравців, різників, шевців були в Острополі [10, с. 323]. В Базалії у 1615 р. існували ремісничі цехи шевців, кузнеців, різників, ковалів [25, с. 214].

Міська влада у приватних містах включала в себе дві ланки: органи самоуправління міщан та урядників, що управляли містом від імені власника. Таким урядником був староста, а його помічником — підстароста. Найчастіше старости виконували за наказом князя наглядові, фіскальні та інші функції не лише в місті, але й селах, що належали до замку. Як правило, старостою був один з місцевих зем'ян. Так, в Острополі В.-К. Острозький тримав свого урядника і зрідка навідувався сюди сам, наприклад, у 1601 р. князь був в Острополі [20, с. 112; 21, с. 15]. Власники часто вирішували будь-які господарські питання саме через старост. У листі Костянтина Острозького від 16 лютого 1618 р. до п. Древицького (берездівського старости) йдеться про відняття ґрунтів і відібрання дерева від узятого на службу Семена [10, с. 221—222]. Староста міг виконувати фіскальні функції, зокрема інвентар 1620 р. фіксує квит берездівського старости п. Древицького від 29 січня 1618 р. на 250 зол., котрі він відібрав на Костянтина Острозького за надання і помір на волоки ґрунтів Старого Хлапотина і Бухаловських [10, с. 221—222]. Після татарських нападів 1618 р. Філіп Гавратинський з двома панями, шляхтичами, за вказівкою старости базалійського, п. Вільги, оглядав 13, 14 і 15 жовтня 1618 р. всі фільварки, гумна і хутори біля міста Базалії [26, с. 26]. Вільга був базалійським старостою і до того, зокрема у 1615 р. Ймовірно, що цей же Вільга чи його нащадки, орендували місто Базалію і волость (орендні контракти 1637, 1642, 1645, 1646 рр. [23, арк. 74—74зв]), коли вона перейшла до рук Владислава-Домініка Заславського. У 1615 р. окрім старости Вільги, в місті був підстароста — Прокопович (Prokopicz) [25, с. 208]. Як бачимо, староста міг перебувати на своєму уряді досить тривалий час, про це свідчить і практика інших управителів Острозького, зокрема, багаторічного дубенського старосту Гнівоша Вороновича (1560—1583 рр.), Яцька Бутовича (Кузьмін, Костянтинів, Колодне: 1561—1575 рр.), Яна Змієвського (Здетель: 1566—1580 рр.), Василя Іллінського (Звягель: 1570—1588 рр.), Прокопа Мервицького (Берездів: 1575—1586 рр.), Василя Пашковича (Костянтинів: 1581—1594 рр.), Ждана Боровицького (Острог: 1587—1600 рр.), Богдана Омеляновича (Степань: 1591—1608 рр.) [29].

Що стосується міст, котрі не володіли магдебурзьким правом, зокрема, Лабуні,

Сульжина, то тут теж діяв уряд старости. Крім того, в непривілейованих містах зберігався інститут сотників і десятників. Через певну специфіку, ймовірно необхідність в обороноздатості, в деяких містах південно-східної Волині, що й володіли магдебурзьким правом, все ж збереглась десятково-сотенна система забудови. На думку білоруського історика З. Кописького, наявність в містах інституту сотників і десятників було ознакою існування в них «вічової організації міського самоврядування», разом з тим вони виконували функцію адміністративно-фіскальну та оборонну. Так, принцип організації заселення міста Острополь був представлений сотенно-десятковою системою. Старе місто складалось із шести сотень, де сотниками були Харко Соколик, Ярмол, Петро, Кость, Кривошия та була сотня Копцьова [10, с. 323—350]. Кожна сотня включала декілька десятків: перша — 4 (десятники — Яцик, Сечкарєня, Олифір, Грицько), друга — 6 (десятники — Малий, Гаврило, Ясько, Босий Іван, Петро, Йовець), третя — 5 (десятники — Данило Малий, Хома, Гарасим, Ільчин, Степан), четверта — 5 (Следзь (Sledz), Максим, Сенько, Ласько, Ігнат), п'ята — 5 (десятники — Олексій, Левко, Яцик, Василь, Трохим), шоста — 5 (десятники — Антон, Михайло, Клещик, Федько, Ясько) [10, с. 323—350]. Нове місто складалось із однієї сотні, де сотником був Кулий та шести десятків, відповідно десятники — Савка, Грицько, Семен Трех (Trzech), Бартош, Петро Кудра, Петро Худий [10, с. 350—362].

В Полонному осілість міщан була представлена сотенно-десятковою системою. Старе місто складалось із 4 сотень, де відповідно сотниками були Грицько, Павло, Тиміш, Левко [10, с. 237—250]. Відповідно десятниками в 1-й сотні були Мартин Йовлашення, Орхім; в 2-й — Каленик, Матвій; в 3-й — Васько і Нестор; в 4-й — Мисько з Федором, Михно Наливайко. У Новому місті сотників було 3 — Ігнат Сковротка, Трохим, Веремій і відповідно десятники 1-ї сотні — Сенько, Ясько, Васько, Дмитро, Лаврин; 2-ї сотні — Сенько, Микита, Фейтко, Мисько, Фесько Коростон; 3-ї сотні — Семен, Остап, Ілько [10, с. 250—266]. В Хлапотині у 1620 р. міщани осідали по десятках. В містечку було 15 десятків, де відповідно десятниками були — Павло, Семен, Сахно, Данило, Мисько, Іван, Васько, Тарас, Гриць, Іван, Микита, Фесько, Олексій, Грицько, Кирило [10, с. 223—229]. В деяких випадках інвентарі фіксують населення не по сотнях чи десятках, а по вулицях чи за категоріями, як, наприклад, в Берездові [10, с. 207—218], Костянтинові, Красилові, Базалії, але серед переліку міщан знаходимо вказівки «Міхно Десятник, Васько Десятник...» [24, арк. 22 зв].

Таким чином, навіть фрагментарні відомості в джерелах про міське самоврядування у містах південно-східної Волині дають можливість підтвердити, що для українських міст була характерна «багатоетапність» у перетворенні в правовому відношенні міського осередку в поселення на магдебурзькому праві. Процес надання й утвердження магдебурзького права відбувався поступово [7, с. 38]. Функціонування магдебурзького права у містах південно-східної Волині мало ряд специфічних ознак: зокрема, власник здебільшого сам був ініціатором і надавав для своїх міст зазначений привілей, а потім клопотався про його підтвердження у короля або ж покладав це на міську громаду. Міська влада була представлена війтом, котрого здебільшого призначав власник, а присяжні (лавники) обирались самими міщанами. Їх у більшості міст південно-східної Волині було по три. Міська влада була представлена також бурмистрами, писарями. Важливу роль у приватновласницьких містах виконував староста, котрий ряд справ міг вирішувати самостійно за наказом власника. Наявність інституту десятників і сотників в містах з магдебурзьким правом свідчить про вплив і збереженість давньоруських та литовських традицій міського устрою і права [28, с. 192]. Існування у містах південно-східної Волині зразків як німецького магдебурзького, так і хелмського права може свідчити, про «пошук волинськими містозасновниками найефективнішої моделі функціонування управління місцевих урбанізаційних осередків» [31, с. 57].

---

1. Антонович В. Б. Українські міста / В. Б. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV — XVIII ст. — Львів: [б. в.], 1904. — С. 311—383.

2. АЮЗР. — К.: [б. и.], 1876. — Ч. 6. — Т. 1: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI — XVIII вв. (1498—1795). — 614 с.

3. АЮЗР. — К.: [б. и.], 1869. — Ч. 5. — Т. 1: Акты о городах (1432—1798). — 636 с.

4. АЮЗР. — К.: [б. и.], 1886. — Ч. 7. — Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России в 1386—1700 гг. — 783 с.

5. Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (заснування Старокостянтинова) // Опис

- володіння князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. — Острог, 2009. — С. 58—93.
6. Білоус Н. О. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада та самоврядування / Н. О. Білоус. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 358 с.
7. Білоус Н. О. Магдебурзькі привілеї Кременця XV — XVI століть / Н. О. Білоус // Студії і матеріали з історії Волині. — Кременець: ТзОВ «Видавництво Астон», 2009. — С. 33—40.
8. Білоус Н. О. Міський уряд Олика на початку XVII ст. / Н. О. Білоус // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України. — Луцьк: [б. в.], 2006. — Вип. 18. — С. 64—68.
9. Владимирський-Буданов М. Ф. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Ф. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV — XVIII в. — Львів: [б. в.], 1904. — С. 117—304.
10. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [упоряд. І.О. Ворончук]. — К.; Старокостянтинів: [б.в.], 2001. — 416 с.
11. Гошко Т. Д. Міське самоврядування на українських землях у XIV — XVI ст. / Т.Д. Гошко. — [б. м.], 2000. — 107 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV — XVII віків. — 687 с.
13. Заяць А. Є. Війтівська влада у приватних містах Волині XVI — першій половині XVII ст. / А. Є. Заяць // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2008. — Вип. 8. — С. 56—60.
14. Заяць А. Є. Інститут вїтївства в містах Волині XVI — першій половині XVII ст. / А. Є. Заяць // Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії [До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича]. — Львів: [б. в.], 1998. — С. 106—112.
15. Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття / А. Є. Заяць. — Львів: Добра справа, 2003. — 205 с.
16. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження / М. М. Кобилецький. — Львів: ПАІС, 2008. — 405 с.
17. Королівський привілей Острополю / [підгот. А. Є. Заяць] // Літопис Червона калина. Історико-краєзнавчий часопис. — Львів, 1992. — № 6—7 (12—13). — С. 57—58.
18. Кравченко В. М. Структура міської влади Кременця в другій половині XVI ст. / В. М. Кравченко // Студії і матеріали з історії Волині. — Кременець: ТзОВ «Видавництво Астон», 2009. — С. 41—50.
19. Кулаковський П. М. [рец. на книгу]: Заяць Андрій. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. — Львів: Вид-во «Добра справа», 2003. — 206 с. (Серія: Монографії / Інститут історичних досліджень Львівського Національного університету ім. Івана Франка) [рецензія] / П. М. Кулаковський // Український археографічний щорічник. — К.; Нью-Йорк: [б. в.], 2004. — Вип. 8—9. — С. 713—719.
20. Липко С. А. З історії заснування міста Остропіль / С.А. Липко. — УІЖ. — К.: Наукова думка, 1973. — Вип. 3. — С. 112—116.
21. Григоренко О. Село Остропіль Старокостянтинівського району: сторінки історії // Болохівщина: осягнення історії. — Ч. 2: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 800-літтю міста, 17—18 вересня 2009. — Старокостянтинів, 2009. — С. 15.
22. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 1802// П.
23. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.103, спр. 6915.
24. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 91, спр. 39/I-1.
25. Опис володіння князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року / [упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. — 269 с.
26. Переговський В. Із історії міста Старокостянтинів / В. Переговський // Опис володіння князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. — С. 10—44.
27. Привілей польського короля Стефана Баторія київському воеводі, маршалкові волинської землі князю Костянтиніві Острозькому про надання його місту Острогу магдебурзького права 1585 р., червня 7. Краків / [підгот. А. Є. Заяць] // Острозька давнина. — Львів: [б.в.], 1995. — С. 112.
28. Сас П. М. Феодальне місто України в концe XV — 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. — К.: Наукова думка, 1989. — 231 с.
29. Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького // Острозька Академія XVI—XVII ст. Довідкове видання [електронна версія: www.uosa.uar.net].
30. Торгівля на Україні XIV — середині XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко]. — К.: Наукова думка, 1990. — 404 с.
31. Ульяновський В. І. «Славний для всіх чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький / В. І. Ульяновський. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. — 167 с.
32. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / [wyd. B. Gorczak]. — Lwów: [b.w.], 1890. — Т. 3.: 1432—1534. — 556 s.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — ПРАВОВА ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ МИТНОЇ СПРАВИ І ТОРГІВЛІ НА ПОДІЛЛІ У XIV—XVIII ст.

В усіх державах, від найдавніших часів їх існування, важливе місце посідала митна служба, адже мито завжди було й залишається істотним джерелом надходжень до державної скарбниці. Термін «мито» і «митник» появився в середині II ст., коли люди почали торгувати. Зокрема в третій книзі Євангелія (від Луки), гл. 5, сказано: «Після цього Ісус вийшов і побачив митаря по імені Левія, що сидів біля збору мита, і каже йому: йди за мною. І він залишив все, піднявся і пішов за Ним, і зробив для Нього Левія в домі своєму велике угощання і там було багато митарів та інших, які лежали з Ним. Книжники ж і фарисеї ремствували і говорили учням Його: навіщо ви їсте і п'єте з митарями і грішниками. Ісус же сказав їм у відповідь: не здорові мають нужду в лікарях, а хворі. Я прийшов закликати не праведників, а грішників до покаяння» [1].

Як свідчать стародавні рукописи князі могутньої держави — Київська Русь поповнювали свою казну в першу чергу за рахунок данини, а також до казни надходили кошти від плати за судочинство, штрафи та мито, таким терміном називали податок, який сплачували за перевезення товарів, прогін худоби через кордони певних територій, право торгувати. Видатний український історик М. Грушевський пише, що руські купці в першій половині IX ст. платили візантійському уряду десятину, а після дуже вдалого військового походу київського князя Олега в 907 р. вони отримали право безмитної торгівлі у Візантії, вільне переміщення по Чорному морю. Це право було закріплене в одному з перших «договорів з греками», в якому встановлювалось: «и да творять куплю, яко же им надобе, не платяче мьта ни в чем же». Саме в договорі князя Олега з греками 907 р. уперше знаходимо термін «мито», який закріпився в ряді слов'янських мов, в т. ч. і в українській мові. Після розпаду Київської держави значна частина українських земель відійшла до Великого князівства Литовського. Загалом поява литовських князів роду Гедиміна на Подільських землях не є випадковою, адже саме родинні зв'язки членів сім'ї Гедиміна з київським князем Святим Володимиром, дали їм можливість і право отримати спадщину. Відповідно на цю територію розповсюджувалась юрисдикція литовських і польських норм права, а пізніше магдебурзького права. При цьому однією з найпоширеніших правових систем міського самоврядування стало німецьке (тевтонське) міське право, яке виникло в XIII ст. у Магдебурзі [2] і за яким впродовж XIII — XVIII ст. міста й містечка Литви, Німеччини, Польщі, Угорщини, України та Чехії «звільнялися від управління і суду поміщика», яке «закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників» [3].

Архівні документи свідчать, що початок урбанізаційних процесів у Подільському краї розпочато за часів Коріятовичів із середини XIV ст. де своєю «базою», для цього стало спорудження замків та укріплень (*Бакота, Кам'янець, Меджибіж, Скала, Смотрич, Червоноград, Язлівець та інші*), які виконували не тільки оборонну функцію, а в подальшому ставали центрами округів-повітів і сприяли організації зовнішньої торгівлі та митної справи в XIV — XVIII ст. Проте, «одним із найважливіших і незамінних джерел, без залучення яких неможливе глибоке вивчення історії України XIV — XVII ст.» є книги Литовської метрики, які на думку знаного українського історика М. Ковальського [4, с.19], дають можливість з'ясувати низку різноманітних аспектів митних відносин у Великому князівстві Литовському. Вчений в праці «*Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. в фондах Литовской метрики и в фондах Приказов ЦГАДА*» пише, що митні відносини на теренах Великого князівства Литовського, в т. ч. й на Поділлі, частково розкривають «листи»-грамоти, які видавались від імені великого князя: Зокрема, в «листах»-розпорядженнях до місцевої адміністрації з господарських та фінансових питань — «*Лист до митников Волинской земли Бордзобогатих о пенези*» та «*Лист до справи мит волинских о пенези на 200 кони воеводе Киевскому*»; в «листах» на право організувати ярмарки й торги, відкривати корчми — «*Лист Костюшку толмачу на мито в имену его Хоботове до воли господарское*», «*Лист на орендованье мит кременецких*»; в «листах»-дозволах на безмитну тор-

гівлю «Лист мешцанам каневским на безмитное пропущенье з товари их везде по Великом княжестве Литовском до воли господарское», «Лист, даний мешцаном веницким (винницким — **авт.**) на безмитное торгованье по всем Великом княжестве Литовском до воли и ласки господарское», «Лист даний бояром и мешцаном черкавским (черкаским — **авт.**) на безмитное скупованье живностей на потребу их по Великом княжестве Литовском до воли господарское», «Лист воеводе киевскому о безмитное пропущенье 100 лаштов попелу до Гданска», «Лист мешцаном браславским на безмитное торгованье по Великом княжестве Литовском до 5 лет» та ін. [5, с.15—17].

Згідно із загальними принципами магдебурзького права — права міського самоврядування всі міста і містечка України поділялися на 3 категорії: до першої належали міста і містечка переважно Правобережної України, що отримали магдебурзьке право від литовських князів, польських та угорських королів, — це Львів (частково 1287, 1356), Кам'янець-Подільський (частково 1374, 1432), Київ (вперше перед 1430, 1494) та ін.; до другої входили міста та містечка, які отримали магдебурзьке право від їх власників, — це Бакота (1448), Зіньків (1448), Летичів (1448), Меджибіж (частково 1448, 1593), Сатанів (1448), Смотрич (1448), Чемирівці (1448), Ярмолинці (1455) та ін.; до третьої належали міста і містечка, яким раніше надане магдебурзьке право було підтвержене грамотами гетьманів після приєднання України до Московської держави [2; 6].

За рівнем самостійності самоврядування міста і містечка України в XIV—XVIII ст. поділялися на магістратські (*привілейовані, тобто мали більшу самостійність*) та ратушні. У магістратських міста і містечка уся повнота влади належала магістратові, який складався з магістратських урядників — старших (*війт, бурмістри, райці, лавники, магістрат, писар*) та молодших (*комісар або межувальник, городничих, возний*). Очолював міську владу війт, який призначався, а згодом затверджувався королем, а за доби Гетьманщини затверджувався спочатку гетьманом, а потім генеральною військовою канцелярією. В містах і містечках існував і спеціальний судовий орган — лава, до складу якої входили війт (*голова*) і 7 лавників або присяжних. Лава розглядала цивільні і кримінальні справи щодо мешканців міста і містечка, а також могла судити приїжджих купців. Возний виконував доручення суду, розносив судові повістки, приводив правопорушників до суду. Городничий стежив за громадським порядком у місті чи містечку. На жителів покладалась утримання міської адміністрації, сплата податків духівництву та на ремонтні роботи в місті чи містечку [6].

Розкриваючи значення магдебурзького права щодо митної справи і торгівлі, зауважимо, що міста, які ним володіли, одержували ряд привілеїв. Зокрема, жителі міст і містечок, у т. ч. й Поділля, мали право будувати ратушу з годинником і тримати труба-ча при ній. В нижніх приміщеннях ратуші дозволялося розміщувати крамницю, хлібні засіки, «*дїжку мірну*» (*для сипучих товарів*) і «*мірницю мідну*» (*для рідких*), доходи з яких використовувалися для загальноміських потреб. Крім того, їм дозволялося для приїжджих купців будувати гостинні (*заїжджі*) двори (*караван-сараї*) [7], що мали справжню подобу сучасних готелів із наданням додаткового сервісу (*бані, пункти обміну і торгівлі, харчування тощо*) [8, с.271]. А також подорожні корчми («*посполиту кухню*», «*шинок*») для купецьких караванів, «*посполиту лазню*», а також млин. Усі доходи від них також надходили до міської казни. Гостинні (*заїжджі*) двори, що служили дахом і стоянками для купецьких караванів і мандрівників, намагались забезпечити гідний сервіс відвідувачам. Тут купці зупинялися і займалися торгівлею. Водночас приділялася особлива увага безпеці мандрівників та їх товару. Про це свідчать два в'їзди на подвір'я гостинного (*заїжджого*) двору в Меджибожі «закцентовані могутніми ризалітними виступами, які могли мати вирішення у вигляді оборонних веж» [9, с.164]. Зазвичай гостинні (*заїжджі*) двори, або торгові ряди, як їх ще називали в Меджибожі, розташовувалися в центрі міста чи містечка, або на ринковій площі [10, с. 90] й відігравали значну роль у створенні архітектурного образу поселення, адже для них вибирали найважливіше за значенням місце в міській чи містечковій забудові [11, с.175]. На сьогодні в Україні виявлено 11 гостинних (*заїжджих*) дворів, із них 5 — на Поділлі (Кам'янець-Подільський, Марківка, Меджибіж, Тульчин, Шаргород). Найбільше їх на Поділлі через те, що торговельний центр Європи XVII—XVIII ст. розташовувався саме на теренах Подільського краю. А караван-сараї в галицьких містечках Заліщики, Сокаль, Тартаків і Хоростків, виникли вже під впливом подільських гостинних (*заїжджих*) дворів, після зменшення торговельної монополії Поділля між Сходом і Заходом [10, с. 95].

Характеризуючи гостинні (*заїжджі*) двори на теренах Поділля, важливо відміти-

ти, що їх будівлі являли собою прямокутне подвір'я з приміщеннями в один або декілька ярусів для розміщення людей і короткочасного зберігання різноманітного товару. Зазвичай українці споруджували їх із міцного каміння, враховуючи при цьому можливість перечекати недовгу облогу нападників чи, щоб відбити його. Зовнішні кам'яні стіни будівель могли бути прикрашені багато оздобленими порталами входів, що надавало караван-сараям справжньої подоби сучасних готелів з наданням додаткового сервісу (*бані, пункти обміну і торгівлі, харчування*) [8, с. 271].

У містечку Меджибожі поруч із ринковою площею, найімовірніше в першій половині XVII ст., оскільки лише в 1593 р. місто отримало підтвердження надання йому маґдебурзького права, було споруджено П-подібні торгові ряди — гостинний (заїжджий) двір, в якому зупинялися купці з Волині, Києва, Поділля, «з внутрішніх районів Польщі, з німецьких та італійських міст», які приїздили на ярмарки [9, с.134]. В середині XVIII ст. торгові ряди були реконструйовані, їх увінчали вежею з годинником та адаптували під потреби ратуші. Зокрема, ревізія 1863 р. «виявила на першому поверсі... 52 крамнички, з яких 45 належали гебреям, а також — синагогу та бейт-мідраш». А на другому — розташовувалися міська адміністрація, «військова поліція та «етапні приміщення», аптека та шинок, в якому в ярмаркові дні відбувалися театральні вистави». Торгівля тут велася, як з внутрішньої, так і з зовнішньої сторони.

В 2001 р. під час археологічного дослідження залишків комплексу споруд, розташованих поблизу Меджибізької фортеці, було виявлено багато середньовічних монет різного номіналу і країн карбування, а також плombs, пов'язані з торгово-грошовими відносинами невеличкого подільського містечка Меджибіж у XVI ст. з мережею європейського торговельного сполучення. Комплекс віднайдених торгово-побутових речей (*замки, ключі, залишки кантарів (ваг), стремена, шкрябачки для коней, зимові та літні підкови для вагозовів*), фундаменти споруд (*депо для коней, печі для обігріву приміщень*), а також значна кількість вишуканих кахлів для оздоблення печей, розрізнені фрагменти високохудожнього фаянсового та порцелянового посуду з майстерень турецького міста Ізнік, вказує на те, що неподалік містечка Меджибіж існував ще один гостинний двір, більш відомий дослідникам як Замок Ракочі [12].

У центрі ринкової площі містечка Марківці (*нині село Томашпільського району Вінницької області*) в проміжку 1760—1775 рр. було збудовано під керуванням невідомого архітектора, оборонну, квадратну (50 x 50 м) в плані з великим внутрішнім подвір'ям будівлю — караван-сарай, в якому одночасно розміщувалися міська адміністрація, склади та житлові кімнати [10, с. 93], а також «крамниці, в яких торгували переважно гебреї», що з часом із сім'ями «поселилися в приміщеннях цієї споруди» [9, с. 548].

Через подільське розташоване на вигідних торговельних шляхах місто Тульчин пролягав найбільший на теренах Поділля торговельний тракт. Він починався в Луцьку та «пов'язував волинські міста з містами» Західного та Східного Поділля, через них проходив на Валахію і Молдавію, а далі — в Крим і Причорномор'я. По Брацлавщині цей тракт проходив через Хмільник, Вінницю, Немирів і Брацлав до Тульчина, й далі в південному напрямі — на Тростянець і Чечельник, а «звідтіля до Юзефграда (*нині м. Балта Одеської обл. — авт.*)» [9, с. 285]. Один із найбільших і найстарших на теренах України Тульчинський гостинний (заїжджий) двір будувався не одночасово. Спочатку було споруджено зовнішні стіни (75 x 90 м), а наприкінці XVIII ст. розбудовано його середину, де «на другому поверсі над торговими рядами, розташовувалися казарми та квартири для солдат та офіцерів палацового війська» [9, с.306]. Поруч із старою ринковою площею в центрі міста знаходився замок із «дерев'яним укріпленням, парканом і валом» [13, с. 17], а кам'яна стіна «з декоративним аркатурним завершенням та величезними артилерійськими амбразурами в нижньому ярусі... розташована колись у центрі міста поруч із ринковою площею, була частиною укріплених торгових рядів з ратушею» [9, с. 293]. Водночас, поруч із «Старим базаром знаходиться місце, звідки у різні напрямки йшло 13 підземних ходів», «нерідко муровані, покриті штукатуркою», зі складною системою переходів, «підземні колодязі і навіть кімнати», в яких місцеві жителі знаходили залишки посуду, зброї, обгорілих зерен [13, с. 18], можливо це релікти підземних ярусів колишнього заїжджого двору [10, с. 91].

Польський король Зигмунт III надаючи в 1588 р. містечку Шаргороду привілеї, зазначав: «Ми наказуємо, щоб купці з Волоци-Турці, які ідуть у різні краї та воєводства, завжди сюди заїздили та протягом двох днів товари свої для продажу виставляли, і лише на третій день могли рухатися далі. І понад це, ми дозволяємо вести торгівлю

мешканцям міста з молдаванами, турками та татарами» [9, с. 400]. На підставі цього привілею в містечку було збудовано гостинний (заїжджий) двір, де можна було заночувати, зберігати та продавати привезені товари. У видовженій прямокутній (77 x 30 м) з двома брамами на півночі та півдні будівлі розмістились: ратуша, склад, крамниці, готель, внутрішнє подвір'я для зупинки караванів. У пізніші часи міщани називали цю споруду торговими рядами чи ратушею, хоча властиві для караван-сараїв поліфункціональність та типологія розпланування не змінювалися. На жаль, від будівлі залишився лише невеликий фрагмент стіни, до якого впродовж ХІХ—ХХ ст. прибудовували невеличкі крамниці [10, с. 92].

У ХVІ—ХVІІ ст. Кам'янець був «воротами до Польщі», «підмурком християнства» [14, с. 7]. Водночас це був найбільший торговий центр на теренах Поділля, а за обсягом зовнішньої торгівлі місто суперничало навіть зі Львовом. Значну допомогу в перевезенні товарів купцям постійно надавали кам'янецькі фурмани (*фірмани* — *авт.*), які добре знали дорогу, мови та звичаї інших народів. А неподалік фортеці, у витягнутому вздовж мілкої річки Смотрич у передмісті «Карвасари», для приїжджих купців і подорожніх були збудовані постоялі двори і склади для товарів [12]. Тому імовірно, що назва цієї частини міста пов'язана з розташуванням тут однієї або декількох будівель гостинного (*заїжджого*) двору (караван-сараїв), збудованих у першій половині ХVІІ ст., які досі не збереглися [10, с. 94].

На жаль, більшість із цих неповторних гостинних (*заїжджих*) дворів — пам'яток української архітектури подільського краю були знищені більшовиками в ХХ ст. [10, с. 95].

Одним із найважливіших привілеїв, які надавало магдебурзьке право, було «*право складу*» (*Stapelrecht*). Так, згідно з магдебурзькими грамотами із коронних книг записів Литовської метрики окремим містам і містечкам було надано право мати склади: різних товарів — в Рожищах, вина, риб і воску з Валахії — в Томанівці, «товарів московських» — у Миргородку [15, с.12], а окремі елементи права складу надані Кам'янцю в 1372 р. Право складу за магдебурзьким правом визначало, що всі купці, які привозили товари до міста чи містечка, повинні були продавати їх тільки в цьому місті чи містечку й лише оптом. А роздрібна купівля-продаж була монополією місцевих купців. Приїжджі купці мали змогу торгувати вроздріб лише в дні ярмарків чи торгів, які за магдебурзьким правом влаштовувались у містах і містечках починаючи з кінця ХV ст. Кількість ярмарків, які мало право проводити місто чи містечко, зазначалась у грамотах на самоврядування. Зокрема, князь Олександр Коріятович 2 квітня 1375 р., дбаючи про розвиток Кам'янця, надав краківським купцям грамоту на вільну торгівлю з Поділлям [6].

Закладаючи правові підвалини організації зовнішньої торгівлі та митної справи князь Костянтин Коріятович у 1385 р. не лише підтвердив привілей 1375 р., але й домігся того, що Кам'янець став на рівні Кракова, Львова в торгових зносинах між польськими і німецькими провінціями з одного боку та з південними землями: Молдовою, Валахією, Туреччиною — з іншого. Це сприяло тому, що торговий шлях із півночі до Татарії та Криму в другій половині ХІV ст. йшов не тільки через Володимир, Луцьк і Київ, але й через Кам'янець на Сучаву, по Дністру до Білгорода (з 1484 р. *Акерман*), і далі по Кучманському шляху до татарських улусів. Кам'янець стає конкурентом Львову, оскільки ці два середньовічні центри лежали на одному й тому ж західному торговельному шляху, однак Львів уже володів значними привілеями польських королів, що створювало певні труднощі та незручності для кам'янецьких купців. Про це свідчить привілей Людовіка від 1380 р. «*Про встановлення у Львові складу товарів для купців, що ідуть до Татарії та повертаються звідти*» [16; 17]. Скориставшись цим привілеєм львівські купці прагнули цілком і повністю опанувати східну торгівлю Польщі та тримати її під своїм контролем. У 1403 р. Владислав ІІ підтвердив положення цього привілею, зробивши лише невеличку приписку для краківських купців — надавши їм дозвіл обминати Львів та не користуватися правом складу по дорозі на Молдову і Валахію. Натомість кам'янецькі купці такою примусовою митною регламентацією були «*сильно стеснені*» й намагалися об'їжджати цей склад, прямуючи на Луцьк і Олеськ. Проте львівські купці на основі наданих їм привілеїв подали в 1456 р. до суду на кам'янецьких купців і король Казимир Ягайлович вирішив, що «*кам'янецькі купці не мають права проїждати с товарами мимо Львова, інакше львовяне вправі задержать их товар*» [18]. До вирішення цього питання польський король повертався в 1460, 1461 і 1462 рр., воно розглядалося на польському сеймі. Король Сигізмунд І в 1511 і 1526 рр. писав, що «*кам'янецьким купцям едуцим из Литвы в Каменец и из Каменца в Литву, не позволительно миновать львовский склад*» [19].

Молдово-валахські господарі стояли на боці кам'янецьких купців і своїми організаційними заходами робили все щоб торгівля з Польщею, Німеччиною велась саме через Кам'янець, геополітичне розташування якого було дещо зручнішим, аніж Львова. Саме тому кам'янецьким купцям з молдово-валахської сторони надавались привілеї, які стверджувалися грамотами *«великого воеводи и господаря всей земли угро-валахской Мирчи»* (1390). У ній безпосередньо зазначалось: *«Токмо на единомъ месте, где енъ хтатъ коупімъ развезати в Торговици, да ен платятъ, да ен купъ. Да свободин ходити по всей земли и власти Господствами продавали и купувати»*, тобто подільські купці могли вільно купувати і продавати будь-який товар по всій землі починаючи від *«Железныхъ вратъ и до Браилова»*, сплативши мито. Окрім того, ця грамота врегулювала митні відносини подолян в період середньовіччя: по-перше, *«сокоитъ на мене»*, тобто сплачували мито в казну володаря землі угро-валахської; по-друге, *«и нигде да не даважтъ ни на коемъ трезе ни на коемъ броде»*, тобто в подальшому не сплачували мито ні на перехрестях доріг ні на переходах через річки (броди); по-третє — мали право везти необмежену кількість товарів *«съ премножествомъ да донесете без числа, тысѣща, тыѣжчъ, тьма»* [20, с. 24].

Грамота воеводи і господаря землі молдовської Олександра 1407 р. в деталях розкриває митно-правову регламентацію вірменських, львівських, німецьких, подільських і чернівецьких купців, які мали окремі пільги або сплачували за ті чи інші товари різну величину мита, а також міста *«Берладъ, Баконъ, Хотинъ, Сиренъ, Брашовъ»*, де *«не набобе негре мьто дати, нижъ тамъ, где копилъ, и возметъ печать отъ митника»*. Безпосередньо вказується на величину *«головного мита»*, або т. зв. *«сучавського»*, в залежності від виду товару, адже столиця Волощини — місто Сучава володіло правом складу і було головним складом усіх товарів, що прямували транзитом через Поділля в польські та німецькі міста, що створювало певні обмеження [20, с. 28].

Привілей воеводи Стефана IV даний в 1460 р. підтверджував попередні привілеї 1407, 1434 і 1456 рр. Для подільського краю в ті далекі часи особливе значення мали митні установи розташовані на теренах Волощини та Молдови, адже саме в Бендерах, Білгороді та Яскитарах (*нині Ясси*) *«а былъ это предъ темъ знаменитый портъ всего Подолья»* подільські купці сплачували головне мито за товари, які ввозились з *«полудневыхъ»* (*південних* — **авт.**) держав [21, с. 350]. За привілеєм великого князя литовського Олександра від 26 травня 1494 р. київські міщани звільнялись від сплати вишгородського, чорнобильського, білгородського та глевацького мита (*тобто у відповідних митницях*) і по всій Київській землі. Проте встановлювалася плата по 3 гроші корчовщини (*різновид мита за перевезення і продаж збіжжя* — **авт.**) з ком'яги, *«только коли поидуть суди на низ къ Киеву»* [22, с.38]. Для більш оперативного і вдалого вирішення питань прикордонної торгівлі між Яном Альбертом та воеводою Стефаном у 1499 р. було підписано угоду згідно з якою всі конфліктні і спірні ситуації підданих молдовських та польських вирішують кам'янецький, хотинський та чернівецький старости. Зв'язуючою ланкою між Поділлям та Волинно був Острог, адже через місто проходило декілька важливих торгових шляхів: у північно-західному напрямку на Люблін; у південно-східному — через Заслав (*нині Ізяслав*), Полонне, Любар, Хмільник у межі Подільського воеводства, або через Заслав, Гриців і Старий Костянтинів на Білу Церкву; на південь через Заслав, Сульжин, Старий Костянтинів, Красилів, Чорний Острів у межі Подільського воеводства, або ж через Сураж, Шумськ, Кременець, Вишневець, Зборів, Тернопіль на Кам'янець-Подільський [21, с. 350]. Королівський привілей Жигимонта I від 7 серпня 1527 р. і безмитний лист Жигимонта Августа від 28 серпня 1560 р. звільняв острожан від сплати мита на території всієї держави, а всі інші сплачували т. зв. *«острозьке мито»*, що давало місту надзвичайно великі прибутки [21, с. 350; 22, с. 53—55, 88].

В 1543 р. король Сигізмунд дав розпорядження кам'янецькому старості Влодку, щоб турецькі та валахські купці прямували з своїми товарами лише через Кам'янець. У 1550 р. він звільнив кам'янецьких купців від *«всякихъ мьтъ и цла, уплачиваемых на Руси, кроме цла на фортификацию Каменца»*. Цей привілей було підтверджено і в 1553 р., він надав право всім кам'янецьким купцям (*вірменам, полякам, росіянам*) вестити торгівлю всіма товарами і переганяти худобу по всьому Польському Королівству без сплати мита, окрім нововстановленого прикордонного мита [16; 17].

Про деякі аспекти організації зовнішньої торгівлі та митної справи на Поділлі свідчать матеріали ревізій 1552 р. державних замків — Брацлавського, Вінницького, Житомирського, Канівського, Київського, Луцького, Мозирського, Овруцького, Ос-

терського, Черкаського і Чорнобильського, що проводились перед впровадженням адміністративної реформи у Великому князівстві. Документи ревізії характеризують діяльність замків, вказують на розміри митних зборів із купців і купецьких валок [23]. Причому розмір мита в різних замках значно відрізнявся.

Так, у Черкаському замку торговці, які не мали безмитних листів, сплачували мито старості по 3 гроші з копи, а обістки («обвєстки») — по грошу кожний. У Канівському замку платили таку ж обістку, а купці, які не мали безмитних листів, сплачували мито в 2 гроші з копи. Соляне й медове мито брали натурою, рибне — частково натурою, а частково грошима [22, с. 78—84]. В люстрації 1552 р. зазначено, що в Брацлавському замку «*отъ торговцовъ подужьного по 2 грошей, а мита отъ копи по 2 грошей*», а також, що від мита та горілки сплачували 8 кіп грошей на рік [24, с. 22]. Згідно з люстрацією Кременця 1563 р. замкове мито та броварні орендував «*žyd Jakub Feleksowicz przyschožu*» за 600 кіп грошів (*термін оренди завершувався перед католицьким Різдом цього року*); у митній коморі сплачували вагове, помірне і мостове (*від великого возу з товаром — 5 пенязів (пенязь — українська назва динарія — авт.), від возу солі — 2 пенязі*), а прийшли купці та козаки ще й обістку; торгове мито, що стягувалось від міри (*від бочки в чотири корці (корець — міра об'єму сипучих і рідких тіл місткістю близько 4 л — авт.) — 2 пенязі, від одного корця — пів пенязя*), згідно з давнім звичаєм, надходило до міського уряду [24, с. 70, 72—73].

Через Вінницький замок з давніх часів йшли торгові каравани на Брацлав, Звенигород, Канів, Київ, Черкаси. Одним із видів доходів, що отримував староста Вінницького замку, було мито, яке стягувалось у вигляді відсоткового збору з ціни товару. Купці, які в'їжджали у Вінницю, платили старості мито в 2 гроші з копи (*копа — лічильна одиниця в 60 грошів — авт.*). А козаки, які приїздили в місто з метою торгівлі, платили старості по 3 гроша, т. зв. «обвєстки» (*податок, що сплачувався на митниці*). Якщо на замковій землі відбивали коня у злодія, хазяїн коня платив старості 12 грошей «згонцини» [25, с.157].

Досить вагомою дохідною частиною для старости була т. зв. «воєнна податъ», яка в різних архівних документах має різну назву: «серебро», «подданщина», «ордицина». Вітовт, захопивши Поділля встановив ще й так зване мито — «дякло», або натуральний податок. Особливе значення приділялось «господарському миту», яке стягувалось із ціни різних предметів торгівлі: за продаж волів, воску, шкур тварин. Звідси й отримали свою назву види спеціальних платежів: «поволовщина», «воскове», «рогове» і т. д. Так у «миті господарському» зазначається: від каменя воску 4 гроші, від вола 3 гроші, від шкури всякої по 1 грошу польському. Це мито в 1552 р. віддано на відкуп за 20 кіп грошей. Вітовт облаштував на Поділлі митниці, в яких усі товари, що привозилися, обкладалися митом у скарбницю князя. Оскільки міста Поділля за Вітовта ще не отримали «право склада», то митна справа повністю була зосереджена в руках князя, який контролював усю транзитну торгівлю, а також збут місцевої сировини, хліба, худоби. Не було також і чіткої регламентації у вигляді обов'язкового провезення товарів через певне місто з обов'язковим стягненням різного мита, що встановлювалось приватними особами у своїх володіннях і маєтках [23, с. 4].

До найголовніших торговельних магістралей, що йшли через Поділля прилягав «вінницький гостинець». Тобто на торговому шляху, що прямував через Якушинці на Літин, була споруджена в'їзна «Якушинецька брама», що слугувала митним форпостом для чужоземних купців, котрі справляли мито. Вінниця в першій половині XVI ст. стає вагомим осередком як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі, а мито від приїжджих купців, яке вони мали сплачувати старості по 2 гроші з кожної копи, було продано в 1551 р. за 70 кіп грошей. Цей шлях за межами Вінницького повіту прямував на Чуднів, Красилів, Полонне поруч із т. зв. «гостинним Кмітинським двором», де розташовувалась вельми прибуткова корчма. Окрім того, західний шлях, який називався «солоним» і проходив із Києва на Бар через Вінницю, мав особливе значення для зміцнення економіки міста. Адже, так зване, «солоне мито», що сплачувалось з кожного возу до старостинського скарбу по 200 головажень солі для Вінниці було однією із найбільш прибуткових статей. Цей «Вінницький гостинець», прямуючи через Луку, Ворошилівку, сполучався з Коломийським шляхом. Окрім «Вінницького гостинця» значне місце в торговельній справі посідала так звана «дорога на Дзялів», яка проходила вздовж річки Мурафи. За королівськими указами 1530, 1532 рр. цими шляхами через Вінницю на Люблін і Радом з Волоцини, Брацлавщини спроваджувалися великі гурти волів та

іншої місцевої худоби, іноземні купці тут складали тілесну присягу, що далі вони працюватимуть з товаром тільки через Львів та інші західні міста Корони. Цим же шляхом, прямуючи головним чином на Острог, вінницькі євреї провадили значну транзитну торгівлю худобою з Волощиною, імпортуючи для Наддністрянщини сукна та інші західноєвропейські вироби [26, с.39]. Вінницькі купці та міщани, отримавши в 1558 р. від Сигізмунда-Августа привілеї, мали право без жодних перешкод торгувати, купувати й продавати в усьому Великому князівстві Литовському — на Волині, Русі та Підляшші. Цікавим є те, що на початку XVII ст. за поборовим універсалом 1629 р. у Вінниці було закладено прикордонну комору (*на зразок нинішніх митних ліцензійних складів — авт.*) для стягнення платежів з товарів, які везли за кордон волохи та греки [15, с.16].

Перетворення Вінниці у 1598 р. на столицю Брацлавського воєводства сприяло подальшому розвитку зовнішньої торгівлі Подільського краю. Магдебурзьке право, яке отримала Вінниця 1638 р. дало ще вагоміший поштовх експортно-імпортній торгівлі, яка на той час перебувала в руках єврейського кагалу. Перші згадки про єврейські торговельно-промислові елементи у Вінниці датуються 1506 р. і згідно з цим архівним документом, Масин Шульжич продає маєток Котенево «*єврейові Острозькому пану Михелю Шимонковичу — митникові Брацлавському й вінницькому за 50 кіп грошей литовської лічби*». В листі датованому 1532 р., стверджується, що король звелів перевірити діяльність вінницьких євреїв-купців, які купують у Волощині велику рогату худобу та інші товари транзитної торгівлі, не сплативши встановленого мита. Зокрема вінницький єврей Михаль купив у Волощині 2.080 волів, провіз кілька поставів сукна не сплативши мито [27, с.184].

Порушниками тогочасних митних правил були не лише купці, але й особи, які вміло організовували «*темні справи*» на вінницьких ринках — Єрусалимському, Староміському, Хлібній, Новобазарній, Тюремній площах, Торговій вулиці та на Калічі. До Торгової площі на Калічі, куди майже перемістився єрусалимський ринок, примикав Калічанський цвинтар, нагляд за яким здійснювали Шльома і Казік. Саме цей цвинтар у Вінниці став найзручнішим місцем для переховування контрабандного товару, яким справно користувалися вінницькі «пачковози». Цим словом на Поділлі називали місцевих контрабандистів, які вночі перевозили «пачки» — паки чаю, тютюну, різного краму. Цей бізнес був дуже поширений, адже кордони розташовувалися зовсім недалеко. Контрабанда надходила здебільшого з Австрії, Польщі та Туреччини. Серед вінницьких крамарів на Калічі можна було зустріти справжніх асів торгової справи тих часів, нащадків давніх єрусалимських торгових династій Рутбергів, Львовичів, Грондзів, Альтманів, Бродських. Отримані вінницькими міщанами раніше привілеї на безмитну торгівлю неодноразово підтверджувались королями Стефаном Баторієм (1580), Сигізмундом III (1593) та Владиславом IV (1634). Так, універсал польського короля Сигізмунда-Августа від 2 жовтня 1559 р., звільнив міщан Брацлава від сплати торгового мита в усьому Великому князівстві Литовському на п'ять років у зв'язку з грабівницьким нападом татар і завданням значних збитків подолянам. Зокрема варто відзначити, що ввізне мито встановлювалось із урахуванням потреб на них у князівстві. На більш потрібні недорогі тканини тариф був значно нижчим, ніж на дорогі. А «*оть желза, меди и всего того, што ку стрельбе и воине належить, неповиньни ничего платити*» [22, с. 103—104]. Натомість, зважаючи на військові дії в Інфляндії, суворо заборонялось вивозити за кордон залізо, зброю та коней. У серпні 1563 р. службовці Великого князівства Литовського, включаючи «*митниковь*», «*справець мита*» отримали листи із суворою заборонаю пропускати за кордон харчові продукти [28, стлб. 714—716] (*але вже 31 серпня того ж року було зроблено послаблення — Жигимонт Август дозволив вивозити до Гданська й Крелевця хліб і худобу, які не були куплені, а вирощені в господарствах князів, панів та шляхтичів-зем'ян; для цього вони особисто або їх слуги мали скласти присягу про походження товару* [28, стлб. 723—725]).

Значному розширенню обсягу зовнішньої торгівлі сприяло і те, що в 1577 р. у Кам'янці була облаштована митниця, а також склад (*depositorium*) угорського вина та валаського меду. Однак зазначені привілеї, надані кам'янецьким купцям, протягом двох століть, викликали небувалий протест і спротив у львівських та волинських купців. Оскільки Львів, Луцьк, Володимир подібними привілеями володіли також, і особливо на право справляння провізного мита, старости зазначених міст нехтували правами, наданим кам'янчанам. У 1571 р. у справу втрутився король Сигізмунд Август, який намагався врегулювати дану конфліктну ситуацію. З найпоширеніших 40 видів мита

було введено «рублеве мито», розпочалося будівництво нових митниць, в основному в прикордонних містах. Зокрема, в 1643 р. була відкрита Могилів-Подільська митниця на Дністрі, що сприяло обширній торгівлі. В місті кожної середи, п'ятниці та неділі відбувалися великі базари, куди навколишні селяни привозили сільськогосподарські продукти та вироби місцевих промисловців, а 8 разів на рік на ярмарки з'їжджалися різні купці. Зокрема, молдавські купці вели широку торгівлю товарами турецького виробництва (бакалія, вино, тютюн, шовк), великою рогатою худобою та волами, галицькі — полотном і кухонною сіллю, бердичівські — сукном, київські — олією та дьогтем. А місцеві торговці й ремісники збували їм бочки, віск, зброю, попіл, посуд, смолу, цінні сорти деревини, шкіряні вироби. Таким чином Могилів-Подільський відігравав важливу роль у міжнародній торгівлі, адже через місто худобу, зерно та інші товари везли на продаж у Балкани, в Крим. Прибутки з ярмарків одержував власник міста, який визначав розмір мита, здаючи це право на відкуп за 8 тисяч золотих, а крім мита купець повинен був заплатити йому по 2 і більше золотих. Під час Національно-визвольної війни 1648—1654 рр. митниця на кордоні з Молдовою не працювала [1].

Загалом на теренах Поділля найбільше 12 ярмарків у рік, за королівським привілеєм 1775 р. мало містечко Янушгород (*пізніше містечко Марківці, нині село Томашпільського району Вінницької області*), що сприяло економічному зростанню малочисельного на той час містечка. На жаль, після приєднання Брацлавщини до Російської імперії містечко занепадає, ярмарки не проводяться і «ратуша» руйнується [7; 10, с.93]. По чотири ярмарки в рік мали — Копайгород (*нині — селище міського типу Барського району*) і Новокосянтинів (*нині — село Летичівського району*); три — Бар, Гусятин, Кам'янець-Подільський, Фельштин (*нині — село Гвардійське Хмельницького району*), Чорний Острів, Шаргород; два — Меджибіж, Ярмолинці та інші. У дні цих знаменитих великих ярмарків під стінами українських міст і містечок виникали цілі табори купців-мандрівників, у т. ч. із далеких країв. Тут продавали десятки тисяч голів худоби [7] та інших товарів, що сприяло збагаченню міських жителів і міщан. Найбільшим торговим центром на теренах Поділля в XVI — XVII ст. був Кам'янець, а за обсягом зовнішньої торгівлі місто суперничало навіть зі Львовом. Тут традиційно відбувалося 3 ярмарки, а щотижня проводились торги. Крім того, на Вірменському, Польському і Руському ринках існувала постійна торгівля, де зокрема можна було купити товари з Персії, Туреччини, Франції й Чехії. Значну допомогу в перевезенні товарів торговцям надавали кам'янецькі фурмани (*фірмани — авт.*), які добре знали дорогу, мови й звичаї інших народів [12].

Наприкінці XVIII ст. значна територія України ввійшла до складу Російської імперії, тому значних змін зазнала й митна справа, яка перебувала під юрисдикцією російських царських наказів, спрямованих на монополізацію зовнішньої торгівлі, значних реформаторських заходів зі справляння мита і митної справи взагалі. Так, у квітні 1801 р. Могилів-Подільська митниця отримує: розпорядження про заборону ускладнень і перепони, які раніше зустрічались при виїзді та в'їзді в Росію «не тільки іноземним громадянам, але і Всім підданим нашим по торгівлі, промислах, мистецтвах, майстерностях та всяких інших потребах»; вказівку про «зняття вчиненої заборони (така заборона на ввіз та вивіз була встановлена в 1797 р. — *авт.*) на вивіз з чужих країв фарфору, фаянсу, скла, сталевих різних інструментів, шовкових, паперових і полотняних матерій та різних інших товарів...»; розпорядження Подільського губернського правління, яке зобов'язувало митників «в зв'язку з появою у Англії заразної хвороби прийняти всі належні заходи, мати повсюдне спостереження згідно з законами проти моровиці». У травні цього ж року митниця отримала розпорядження «Про зняття вчиненої перед цим заборони на вивіз різних російських продуктів і товарів та відправлення торгівлі в повній силі, як до останнього дня заборони було», а трохи пізніше — «Про відміну виданих заборон на вивіз за кордон різного виду хліба і гарячого вина та про знищення вчинених заборон на вивіз хліба з однієї губернії в іншу», «Про дозвіл зносити з французькою державою по торгівлі і про відміну раніше ухваленої заборони». В 20-х роках XIX ст. Могилів-Подільська митниця ліквідується, а її функції частково передаються поліції та карантинній службі [1].

На думку сучасних українських істориків митна і торгова політика правлячих кіл Великого князівства Литовського носила протекціоністський характер, що було надзвичайно вигідно шляхетському станові. Це виявлялось у тому, що існуюча митна сис-

тема того періоду, дорожній примус, складське право були спробою властей запровадити певний торговельний протекціонізм на користь місцевих купців.

Таким чином, митна справа і зовнішня торгівля на теренах Подільського краю існувала з найдавніших часів, не дивлячись навіть на те, що ці землі в різні часи входили до складу різних держав. Але єдиної митної системи в цей період на Поділлі не існувало, хоча в усі часи митниця виконувала передусім фіскальну функцію, запроваджуючи різні митні стягнення, дорожній примус і складське право. Правовою основою стягнення мита був звичай, який згодом підтверджувався різного роду правовими документами литовських і польських князів, найважливішими з яких були різні митні привілеї, які надавалися в рамках магдебурзького права.

---

1. Історія митниці на Дністрі [Електронний ресурс]. — Режим доступу до інформ.: <http://www.mogpod.com/index.php?newsid=51>

2. Магдебурзьке право // Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

3. Право давнє // Наше слово (Варшава). — 1982. — № 35. — 17 жовтня. — С. 6.

4. Ковальський Н. П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI — XVII вв.: Учеб. пособ. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцьк. — Днепропетровск, 1984.

5. Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. в фондах Литовской метрики и в фондах Приказов ЦГАДА: Учеб. пособие / Н. П. Ковальський. — Днепропетровск, 1979.

6. Музиченко П. П. Магдебурзьке право в Україні / П. П. Музиченко [Електронний ресурс]. — Режим доступу до інформ.: <http://cyclor.com.ua/content/view/full/407/58/1/7/#17317>

7. Виробнича культура: світоглядні аспекти, обряди та ритуали [Електронний ресурс]. — Режим доступу до інформ.: www.litopys.org.ua/istkult2/ikult204.htm — 106k

8. Трембіцький А. Караван-сараї (гостинні (заїжджі) двори) на Поділлі / Анатолій Трембіцький // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України». / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. — Межибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. — Ч. 1. — С. 268—279.

9. 100 Еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. 2-е изд. — СПб., 2000. — Вып. 1. Подолия. — 620 с.

10. Рибчинський О. Особливості формування архітектури караван-сараїв в містах України / О. Рибчинський // Спадщина (Київ). — 2008. — Липень. — С. 90—99.

11. Бородин И. Ф. Среднеазиатские торговые центры / И. Ф. Бородин // Архитектурное наследство. — 1976. — № 24. — С. 176—185.

12. Стопенчук С. Традиції міжнародної торгівлі на Поділлі / С. Стопенчук [Електронний ресурс]. — Режим доступу до інформ.: www.center.km.ua/metod_kab/metod_mat/5/7.html

13. Святелик В. А. Історія Тульчина XVI — XVIII ст. / В. А. Святелик. — Тульчин, 1998.

14. Січінський Є. Нариси з історії Поділля / Є. Січінський. — Вінниця, 1927. — Ч. 1.

15. Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. Вып. 1 / В. Антонович. — К., 1878. — 156 с.

16. Отамановський В. Бібліографія краю / В. Отамановський // Бібліографічний збірник. — Вінниця, 1926.

17. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі / В. Отамановський. — Вінниця, 1926.

18. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания / В. Гульдман. — Кам.-Под., 1889. — 514 с.

19. Дашкевич Я. Поділля: виникнення і значення назви / Я. Дашкевич // VIII Под. іст.-краєзн. конф. Секція іст. дожовт. періоду: Тези доп. — Кам.-Под., 1990. — С. 58—60.

20. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды 3-го Археологического съезда в России. — Т. 2. — К., 1878.

21. Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки / М. Грушевський. — К., 1894.

22. Торговля на Україні, XIV — середина XVII століття : Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко ; Редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. — К., 1990.

23. Летопись Великих князей Литовских / Подгот. к изд. А. И. Попов // Уч. Зап. Академ. Наук. — СПб., 1854. — Кн. 1. — С. 21—58.

24. Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 7. — Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России (1471-1668 гг.) / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова. — 859 с.

25. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года / Н. Молчановский. — К., 1885.

26. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. — СПб., 1891.

27. Отамановський В. Вінниця в XIV — XVIII століттях. Історичне дослідження / В. Отамановський. — Вінниця, 1993. — С. 184.

28. Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археологическою Комиссиею. — Юрьев, 1914. — Т. 30: Литовская Метрика. Отделы первый-второй. Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1.

Загальні питання історичного краєзнавства та волинезнавства

Геннадій Бондаренко
(Луцьк)

КРАЄЗНАВСТВО УКРАЇНИ І ВОЛИНИ У КОНТЕКСТІ РІШЕНЬ V З'ЇЗДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Національно-патріотичне виховання значною мірою залежить від історичного мислення, яке формується у процесі навчання на основі краєзнавства і краєзнавчої освіти. Варто означити кілька питань, відповідь на які становить зміст сучасного краєзнавства:

1. Краєзнавча освіта і антропоцентризм сучасного краєзнавства як методологічний аспект.

2. Чию історію ми вивчаємо?

3. Як ми «вписуємо» себе в європейську і всесвітню історію?

4. Стереотипи образу «іншого» та самосвідомість.

5. Вплив знань регіональної історії на розуміння національної та всесвітньої історії.

Відповідь **на перше питання** закладена у доповіді П. Тронька, яка опублікована у журналі «Краєзнавство»¹ і яку він не встиг виголосити у зв'язку з кончиною 13 вересня 2011 р. Саме за його ініціативою була поведена в Івано-Франківську 6—7 жовтня 2011 р. Всеукраїнська наукова конференція про освітянське краєзнавство, присвячена просвітителям Івану Вагилевичу і Маркіяну Шашкевичу. Зв'язок навчання і виховання з краєзнавством простежується у статті Р. Маньковської², а теоретико-методологічні проблеми шкільного краєзнавства викладені В. Прокопчуком³.

Проблеми філософії та методології антропоцентризму виклав у своїй доповіді на пленарному засіданні О. Реєнт, який наголосив на антропоцентризмі сучасних гуманітарних наук і краєзнавства.

Серед напрямів краєзнавчої освіти в школах і вишах були представлені історичне, літературне, географічно-природниче, туристичне краєзнавство. Про це свідчить збірник матеріалів «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи». Важливо, що були окреслені для обговорення такі теми як «Краєзнавство у вищій школі», «Краєзнавство в дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних і позашкільних навчальних закладах», «Туристичне краєзнавство в освітній галузі».

Т. Григор'єва⁴ детально висвітлила процес розвитку освітянського краєзнавства на теренах Російської імперії та в Україні від першої половини XIX ст., а І. Стражнікова⁵ торкнулась розвитку освітянського краєзнавства в Західній Україні кінця XX — початку XXI ст.

Автор цієї публікації виступив з питаннями плюралізму в методології історичного краєзнавства і підкреслив важливість усної народної історії та історії повсякдення⁶.

Такою має бути спрямованість програм і навчання з історичного краєзнавства. Про це свідчить програма курсу «Волинезнавство» і може бути використана програма «Історія України і Волині у нумізматиці і боністиці, геральдиці, фалеристиці і вексилології», що важливо для тих освітніх закладів, де є музеї, світлиці, музейні кімнати і зали.

На друге питання відповідь дають посібники та підручники, з історії, енциклопедичні видання, які використовувалися в різних українських землях, що знаходилися під владою Речі Посполитої, Австро-Угорщини і Росії, Радянського Союзу тощо. На потребу саме цих держав і титульних націй була спрямована історична освіта. На потребу сучасної української нації і держави в історичній науці необхідно зробити дуже багато, враховуючи кожний регіон та його специфіку розвитку.

Саме **третє питання** визначає нові підходи до краєзнавства. Бо неможливо створити власну історію, не врахувавши кожної регіональної риси розвитку, не залучивши мікроісторію, не порівнюючи з розвитком Європи і світу факти, події, явища історичного процесу в Україні та регіонах. Тобто важливо усвідомити себе, своє місце та роль у світі. У волинській історії це вивчення питань політичної історії в складі різних держав, українсько-польський конфлікт в часи Другої світової війни та інші.

Четверте питання стосується стереотипів «образу» іншого, які мають місце у формуванні історичної свідомості, історичного мислення і ставлення в краї до тих, хто інший за статтю, політичними та ідеологічними уподобаннями, релігійними орієнтаціями, етнічними ознаками, за соціальним становищем. Ставлення до «інших» має і прояв зовні, що стосується у першу чергу сусідніх держав і народів, особливо, якщо вони мали і мають багато спільного в минулому часі й у сьогоденні. Формування самосвідомості, патріотичності і гордості за свою націю і свій край важлива функція краєзнавчої освіти, що також дає можливість залучати світовий досвід.

У п'ятому питанні закладено ставлення до національної історії і сучасності відповідно до розташування краю та його історичних традицій. Адже різні тенденції політичного, соціального і культурного розвитку визначають і виділяють Центральну, Східну і Західну Україну, Південь і Крим. Орієнтації на Євросоюз і Росію є визначальними ознаками. У свою чергу вони впливають і на розвиток та функціонування освітянського краєзнавства і краєзнавчої освіти.

Отже єдність поглядів на розвиток і зміцнення нації і держави залежить від єдності регіонів та врахуванні їх розмаїття.

Важливо те, що у краєзнавчій освіті завжди відігравала свою роль церква, що простежується упродовж багатьох віків. Історичному краєзнавству ще багато доведеться досліджувати саме цей напрям духовного і культурного розвитку окремих частин Волині й Полісся від часів середньовіччя, враховувати позитивний досвід та проблеми. Втім, такі спроби є, що засвідчила перша науково-практична конференція «Історія та сучасність православ'я на Волині»⁷, яка відбулася у Луцьку в 2010 р. і участь у якій брали дослідники і краєзнавці різних установ та православне духовенство й семінаристи, а також науково-практична конференція у Ковелі в 2011 р. «Шляхами духовного відродження Волинського краю»⁸. Щорічні Святомиколаївські релігійно-краєзнавчі читання відбуваються у Жидичині, у жовтні 2011 р. були четверті.

Багатоконфесійність волинського суспільства була значним чинником, який впродовж багатьох століть визначав формування історичного мислення і політичної свідомості в краї. Як конфлікти, так і мирне існування різних релігій вимагало певних зусиль, що стимулювало політичне і релігійне мислення у різних напрямках впливу на суспільство. Луцьк, Володимир, Ковель вирізнялися значною кількістю конфесій, кляшторів, храмів, які створювали тло релігійного життя і визначали суспільні й світські пріоритети, особливо ті, які підтримувала влада. Православ'я, католицизм, уніатство були основними і визначальними чинниками у поведінці й формуванні ментальності громадян. Чернечі ордени та релігійні общини національних меншин були переважно замкнені в собі, хоча і створювали окремих вектор впливу на суспільство, формуючи певні риси свідомості та самосвідомості. Релігійні діячі, які були найбільш освіченою верствою, мали вплив на громаду завжди. А якщо інтереси влади і конфесії співпадали, то інтелектуальне і світське життя рухалося у заздальгідь визначеному напрямі та пріоритетах.

Важливий вплив на суспільство мали кафедральні храми, де єпископські кафедри були основною ідеологічною потугою. Це Успенський та Іоакима і Анни у Володимирі, Покровський, Свято-Троїцький і Петра і Павла у Луцьку, а згодом й інші. Про роль храмів і людей в їхній історії та історії Волині розповідають краєзнавчі нариси Валентина Штинько і Євгенія Ковальчук⁹.

У XVI—XVII ст. представники шляхти різних конфесій багато зробили для розвитку рідного краю. Незважаючи на те, що католиків та уніатів вважали втраченими

для українства, насправді, це не було правильно і на це вказують праці Леонтія Войтовича¹⁰, Ірини Ворончук¹¹, Михайла Довбищенка¹², Наталії Яковенко¹³ та інших, де представлено шляхту Волині як творчу еліту суспільства, яка брала участь у релігійних рухах.

Погляд на впливи польської та російської влади дає можливість стверджувати, що перехід в іншу віру і на службу до будь-якої влади ще не означав припинення виконання своєї громадянської місії. Втім, частина шляхти йшла на те, що зраджувала національним інтересам, щоб зберегти свої маєтності та вплив, а часто і владу у регіоні.

Релігійне життя шляхти у регіоні позначалося ставленням власника маєтностей до конфесії. Багата шляхта, князі Острозькі, Чорторийські, Радзивілли, Заславські, Сангушки, Корецькі, Вишневецькі, Ружинські та інші утримували монастирі та церкви й мали свої, тобто у своїх володіннях. Дрібна шляхта намагалася будувати каплиці, які виконували функції задоволення духовних потреб у приватних володіннях. Більшість монастирів й засновувалися у приватних володіннях та утримувалися на пожертви багатой шляхти.

Авторитет чернецтва у XVI—XVII ст. був досить високим у суспільстві. У монастирях часто створювалися рукописні книги й полемічні твори які мали, а деякі й досі мають у суспільстві широкий резонанс, особливо, якщо згадати «Пересопницьке євангеліє», «Загорівський збірник», полемічні твори Транквіліона Ставровецького тощо. Про це свідчить цілий ряд праць Сергія Горша^{14, 15}, Іраїди Майданець¹⁶, Миколи Костриці й Сергія Жилюка¹⁷ та інших.

Таким чином, напрошується висновок про те, що краєзнавча освіта в усі часи мала значний вплив на формування патріотичності у суспільстві. Це підтвердила XII Всеукраїнська наукова конференція «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», участь в якій взяли науковці і краєзнавці 16 областей України. Ідеї, висловлені на конференції знайшли своє продовження у виступах на IV і V з'їздах НСКУ. На V з'їзді наголошувалося на створенні Наукового центра краєзнавчих досліджень, продовження роботи над енциклопедією історії міст і сіл України, вшанування пам'яті Петра Тронька та ін¹⁸. У довідкових матеріалах вказано на вдосконалення статутних і робочих документів Спілки, якими мають користуватися всі осередки¹⁹. Важливим є і питання реалізації Програми розвитку краєзнавства в Україні до 2025 року, де перед краєзнавцями поставлено конкретні завдання.

1. Тронько П. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу // Краєзнавство. Науковий журнал. № 3. — К., 2011. — С 23—29.
2. Маньковська Р. // Там само. — С. 16—23.
3. Прокопчук В. // Там само. — С 29—36.
4. Григор'єва Т. З історії зародження освітянського краєзнавства в Україні // XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи». — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011. — С 3—12.
5. Стражнікова І. Освітнє краєзнавство як напрям досліджень Західної України кінця ХХ — початку ХХІ сторіччя // Там само. — С. 13—19.
6. Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства // Краєзнавство. Науковий журнал. № 3. — К., 2011. — С. 23—29.
7. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали Першої науково-практичної конференції (Луцьк, 13—14 червня 2010 р.). — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. — 228 с.
8. Шляхами духовного відродження Волинського краю. Матеріали Волинської обласної науково-практичної конференції. — Ковель: Культурно-просвітницький центр, 2011. — 132 с.
9. Штинько В., Ковальчук Є. Волинь: храми і люди. Краєзнавчі нариси. — Луцьк: ВМА «Терен», 2010. — 292 с.
10. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. — Львів, 2000. — 649 с. (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича).
11. Ворончук І. Родоводи Волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). — К.: Вища шк, 2009. — 511 с.
12. Довбищенко Михайло. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. — 882 с.
13. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Вид. 2-е. — К.: Критика, 2008. — 472 с., з іл.
14. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVIII століть). — Львів: Місіонер, 2007. — 336 с.
15. Горін С. Релігійно-культурна функція монастирів Західної Волині (XVI — середини XVII ст.) // Молода нація: Альманах. — К., 1999. — Вип. II. — С. 81-95.
16. Майданець І. Жидичин. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: [б. в.], 1998. — 88 с.
17. Костриця М., Жилюк С. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис. — Житомир, 1997. — 64 с.
18. V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України. Матеріали та документи. 23 січня 2012 р. — К., 2012. — 162 с, іл.
19. Довідкові матеріали для делегатів та учасників V (позачергового) з'їзду. 23 січня 2012 р. — К., 2012. — 116 с.

«СЛАВЕТНІ ТА ВІЛЬНІ» В МІСТАХ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці¹)

У другій половині XVIII ст. у містах та містечках Правобережної України складається верства заможних міщан, до яких могли належати представники магістратів, ремісники-майстри, мельники, пасічники, купці, винники, орендарі тощо. Особливий статус з-поміж городян мали громадяни Ляхівців. Формула «повітря міста робить людину вільною», як слушно зауважують українські вчені, частково справедлива і для українських міст, оскільки і в українських містах міщанин вважався особисто вільною людиною [2, с. 165]. Повною мірою це стосувалось громадян міста. Користуватись можливістю прийняття до міського права, щоправда, могли патриціат (зосереджували у своїх руках самоврядні установи) та поспільство. Відповідно до тогочасних станових уявлень міщанином у широкому розумінні вважалась особа, яка постійно мешкала у місті та професійно займалася міськими справами (торгівлею та ремеслом) [6, с. 159]. Міщани-громадяни Волині XVIII ст., як одна з найбільш соціально та економічно активних груп міського населення, до цього часу ще не знайшли належного відображення у вітчизняних розвідках з міської тематики. Стан наукової розробки проблеми в польській історіографії для всієї Речі Посполитої XVIII ст. слід визнати набагато кращим. В той же час найкраще міське громадянство в українських землях доби середньовіччя та початків раннього нового часу досліджено для м. Львова у фундаментальній праці О. Заяця [3].

Джерела. До нашого часу збереглась низка важливих документів з історії міського громадянства Ляхівців у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, частина з яких вже опублікована [4], інші — залишаються маловідомими [1].

Завдяки наявності інвентарів міста Ляхівці 1780-х рр., які збереглись до нашого часу в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі — ЦДАК), можливо простежити матеріальні статки окремих громадян міста.

Місто Ляхівці з останніх десятиліть XVII—XVIII ст. належало князям Яблоновським. У 1780-х рр. з ініціативи князя Августа-Доброгоста Яблоновського з'явилась низка документів, що сприяли збільшенню чисельності громадян у волинському місті. Перший з документів — це опублікована «Книга міщанського стану», датована 15 травня 1787 р. [4, с. 265—269]. Книга призначалась для «приймання міщан і вписування їх». Князь оголосив вільними міщанами Олександра Прокоповича, Онуфрія Сніжку, Стефана Грелицького, Романа Прокоповича, Якуба Сулиму та Федора Грелицького та надав їм право і дозвіл приймати права, привілеї та міські постанови [4, с. 266]. Всі вони належали до членів магістрату, відтак відігравали важливі ролі у життєдіяльності населеного пункту. Таким чином, міські урядники перед початком кар'єри зобов'язані були стати громадянами свого міста. Аналогічно ситуація стосовно кар'єри у міських урядах складалась, зокрема, у м. Львові [3, с. 66]. Окремі з названих громадян фіксуються в інвентарях. Так, Олександр Прокопович фігурує як вїт у Ляхівцях станом на 1789 р. [5, арк. 9 зв. — 10]. У його господарстві було два воли, двоє коней, що обробляли одну волоку ґрунту та сінокоси на 24 косарі (! найбільше з-поміж 245 власників будинків в місті з передмістями). Вїт був повністю звільнений від сплати податків та повинностей. Онуфрій Сніжка був золотарем, що дозволяє віднести його також до заможних ремісників-городян [5, арк. 7 зв.]. Згідно з даними інвентаря того ж 1789 р. він був звільнений від повинностей, не сплачував натуральної ренти на користь власника міста. В його розпорядженні перебували 1/2 четвертини ґрунту та городи. Відповідно до цієї земельної власності, на відміну від вїта, він сплачував лише окремі грошові податки: чинш (40 злотих і 15 злотих); чиншик (16 злотих); подорожчина (8 злотих); даремщизна (1 злотий) [5, арк. 7 зв. — 8].

Номінація. Набуття статусу громадянства у містах Волині мало низку особливостей. Той, хто бажав прийняти міське право та вписатись до книги, згідно з розпорядженням князя Яблоновського та й, зрештою, з практикою інших воеводств Речі Посполитої, повинен був звернутись з таким проханням не менше як до п'ятьох міщан, а на зібранні магістрату ця справа мала бути обговорена. Як правило, вирішували, чи гідний претендент бути номінованим. До міського громадянства не приймали: тих, хто був оголошений проклятим, відступником від католицької віри, євреїв, народжених у незаконному шлюбі, запламованих негідним вчинком (гультяї, пияки, волоцюги), тих, хто не вів належним чином господарство та належного способу життя. «Перевірений» прохач мав право виголосити присягу на наступній сесії та вписатись до книги.

Здійснення цих «процедур» відбувалось в рамках визначеного «ритуалу». Він добре прописаний у вказаній книзі та реалізовувався наступним чином. Наймолодший міщанин, а потім наймолодший з громадського кола, за участі міських слуг, проводили пре-

¹ Сучасне селище міського типу Білогір'я (з 1946 р.) — районний центр Хмельницької області.

тендента від міської брами до ратуші, де вже зібрались міщани або магістрат, тричі постукавши, він мав увійти. Після того найповажніший міщанин або бургомістр запитував, чи хоче він бути міщанином і вписатись до міських книг та чи хоче добровільно присягнути в цьому. Після отримання позитивної відповіді всі мали підвестись, а наймолодший міщанин мав прочитати присяжний лист, а претендент повинен був слово в слово повторити присягу, поклавши руку на хрест перед привілеями або правами

Після проходження церемонії обрання, що проводилась, як правило, біля ляхівецької ратуші, новообраному співгромадянину призначали право на міські привілеї. Все закінчувалось тим, що всі по черзі цілували привілеї та права, а в кінці дозволяли це зробити новообраному [4, с. 266—267].

Формула присяги, формула вписання до книг та формула права, що надається новообраному міщанинові, мали відповідний формуляр, представлений князем Яблоновським [4, с. 267—269]. До сьогодні збереглися грамоти про надання міського права для таких громадян Ляхівців: Кірика Хаудировського [1, од. зб. 1924; , с. 265], Теодора Грелицького [1, од. зб. 1925], Олександра Липського [1, од. зб. 1936] та ін. Наскільки можна судити, такий формуляр не мав чогось вкрай особливого, що відрізняло цю групу документів від аналогічних з інших регіонів, етнічних українських земель у складі Речі Посполитої (див. додаток 1).

Присяга. Новообраний міщанин виголошував присягу, що було обов'язково для отримання громадянства. Він присягав Господу Богу Всемогутньому, його світлості князю та поспільству міста — «буду йому вірним і прихильним і при тому підлеглим і послушним моїм старшині, не вчинятиму жодних сварок чи бунтів, хіба би з користю для усього міста, дотримуватимусь прав-привілеїв для загального добра міста найкраще, як вмю, нікому не зраджуватиму міських таємниць і не відступлюся цього ні задля дружби, ні зі страху, ні заради подарунків ... » [с. 267].

Привілеї громадян. Після виконання усіх формальностей новообраний міщанин ставав «славетним та вільним» (як їх називають джерела). Громадяни м. Ляхівці мали економічні прерогативи, що полягали у виключній їх безмитній торгівлі у всіх володіннях згаданого князя Августа Доброгоста Яблоновського (*xiaże z Wihielicza Prus Jablonowski Wojewodzic Nowogradzki kawaler orderu S-go Huberia Dziedzic Xięstwa Lachowieckiego kluczow Teofipolskiego, Sulżynskiego, Zawalowskiego, Jablonowa w Galicyi, Lodomeryi, Chorosznianskiego, Grodka Glarnego lasu, grodka Olchowieckiego Podhorleckiego, Lisianskiego, Jablonowa lstt: Steblowa, Kiczeru, Ditmandorfa y Haubica*). Документ був підписаний 3 серпня 1786 р. [1, од. зб. 1923]. Такі територіальні обшири мали б задовольнити потреби ляхівецьких громадян, що були задіяні у сфері торгівлі та виходили далеко за межі Волинського воєводства. Ініціативи князя стосовно розширення кола громадян у власних володіннях, що продовжувались і в наступні роки, наптовхують на думку про його прагнення поживавити економічні темпи розвитку власних маєтностей. З іншого боку, члени магістрату у складі шести перелічених осіб на чолі з війтом отримали право громадянства «з рук» А. Яблоновського і відповідні грамоти за його підписом, що дійшли до нашого часу. Це, в свою чергу, дає підстави стверджувати про певний ступінь залежності членів магістрату — громадян міста у питаннях його розвитку від волі власника. Після здобуття міського права міщанин мав бути звільнений від усіх підданських повинностей — «на жодних роботах міщан не використовували». Проте вони сплачували інші податки та повинності у грошовому еквіваленті [4, с. 270]. Міщани звільнялись від солдатських постоїв. У привілеях, у яких надавали ляхівецьке міське громадянство, йдеться про те, що воно могло успадковуватись нащадками власника цих прав. Повноправний міщанин, що мешкає у місті чи в передмісті, у Ляхівцях звільнявся від солдатських постоїв, від права пропінації — «кожний міщанин вільний брати горілку з нагоди чи на шинк де схоче, лише сплативши відсоток, як це робиться звичайно» [4, с. 271].

Повноправні міщани мали дозвіл шинкувати тоді, коли їм це виходить, на відміну від представників єврейської громади, яким у суботу дозволялось працювати лише у шабатному шинку. Музики могли грати у міщан, які проживають у місті, що не дозволялось іншим у неділю чи під час ярмарку.

Низка інших привілеїв полягала у наступному: дозволялось обирати місця під ставки з повідомленням про це управителю економії або власнику міста. Такі ставки підлягали успадкуванню з правом встановлення на них млинів. В комплексі останніх могли бути влаштовані круподерні, валяльні тощо. Князь Яблоновський надав право міщанам на визначених ним місцях влаштовувати хутори з земельним наділом. Тут дозволено було влаштовувати городи і садки, причому без стягнення з них десятини. До переліку дозволених занять було віднесено пасічництво.

Міщани могли вільно отримати землю на присадибну ділянку, мати кілька халуп, двірків у місті чи селі, при цьому підпорядковуючись міській юрисдикції.

Вільно мати гуральні, бровари міщани мали право в передмістях та на віддалі від міста, дозвіл на що міг видавати магістрат. Винятково громадяни могли ловити рибу волоком, що суворо заборонялось іншим мешканцям. До привілеїв належала також можливість полювати тощо. Апогеєм міських привілеїв були права, належні бургомістрові, який отримував три волоки поля та четвертину сіножаті з місцем на його фільварок [4, с. 272].

Перелік цих привілеїв не зовсім задовольняв наступницю князя — Теофілію Сапегу Яблоновську, яка в кінці 1790-х рр. висловила низку зауважень до переліку наявних привілеїв громадян міста. По-перше, вона вимагала заборонити міщанам приймати інших у міщанство, а залишити їм лише право пропонувати відповідну особу; по-друге, заборонити їм позбавлятися пропінації; по-третє, уточнити справу полювання, надання ставків, млинів тощо [4, с. 272]. Розлогість таких привілеїв, безумовно, стимулювала представників християнства активізуватися в економічній та господарській діяльності — поповняти ряди громадян. Міське громадянство давало також право на легальне заняття ремеслом у цехах.

Обов'язки. Громадяни волинських міст зобов'язані були вчасно і відповідно до власних маєтностей сплачувати податки (винятком, зокрема, була посада війта, що сама по собі забезпечувала високі матеріальні статки). Не всі громадяни, в тому числі з представників магістрату, були письменними. Окремі з них не могли ставити власний підпис на документах, що виходили з ляхівецького магістрату, і в цьому випадку ставили хрестики, що дає підставу стверджувати про їх неписьменність. До них належали вже згадувані Олександр Прокопович, Роман Прокопович та Якуб Сулима Липський. Цей факт, очевидно, не стояв на заваді виконання ними своїх обов'язків.

Проблеми та перспективи. Аналіз функціонування інституту міського громадянства Волині XVIII ст. та визначення його локальної специфіки має хороші перспективи з огляду на невивченість означеного питання при наявності окремих документальних свідчень. Подальші архівні пошуки та більш поглиблена розробка порушеної проблеми сприятимуть кращому розумінню механізмів формування цієї специфічної групи українських городян. На разі важко підрахувати відсоток тих, хто володів міським громадянством у Ляхівцях, проте знаковим у руслі цієї проблеми є надання міського громадянства 16 липня 1787 р. 34-м міщанам при фіксації в інвентарі цього ж року 245 власників християнських будинків. Складно з групи повноправних міщан скласти перелік тих, хто займався ремеслом, і тих, хто основним своїм заняттям мав торгівлю. Етно-конфесійний та професійний склад волинського міщанства становить також перспективний напрям містознавчих студій.

Висновки. «Славетними та вільними» у Ляхівцях, як і на Волині в цілому, що можна припустити, ставали члени магістрату та їх діти, цехмістри, заможні ремісники, торговці тощо. Всі їх права та привілеї декларувались як спадкові та могли бути визнані достатніми для реалізації головних потреб стану. Ціла низка економічних привілеїв, надаваних повноправним міщанам, всіляко сприяла залученню до їх когорти нових членів співтовариства. В кінцевому підсумку економічна активність волинських громадян у містах, які поступово та часто-густо складались за рахунок родинного оточення по чоловічій лінії, всіляко сприяла піднесенню господарського розвитку міських населених пунктів, в чому сильно були зацікавлені власники міст. Останні й ставали ініціаторами надання громадянам міста широкого кола привілеїв.

ДОДАТОК 1

My rada miejska magistratu lachowiec / kiego w zupelney liczbie zebrani /
Wszem wobec y kazdemu zosobną komu tylko o tym wiedziec będzie należało / czyniemy wiadomo
iż Jakuba Grelickiego uznawszy byż sposobnego na mieszca / nina tego za slawetnego y wolnego
mieszczanina równie z nami deklaruiemy / oraz dzieci y potomków jego do praw naszych
przypuszczamy a iako ten wyko / nal przysięge dnia dzisieyszego tak y od dzis za ucztściwego
wspólobywatela mia / sta naszego Lachowiec od wszystkich ma byż poczytanym a dla większego wa
/ loru tę prawo stwierdzamy pieczęcia magdeburyi miasta naszego. Dan na ratuszu / Lachowieckim
dnia siedymnastego lipca tysiąc siedmset osmdziesiąt siodme / go roku /

Alexander Prokopowicz +
Onufry Snieżka
Stefan Grelicky
Roman Prokopowicz +
Jakub Sulima Lipski +
Teodor Grelicki

[1, од зб 1933].

1. Відділ Рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 5. Колекція Осолінських, оп. 3. Документи пергаментні, од. зб. 1924—1936. Польською мовою. Кожна із названих одиниць зберігання має один аркуш.

2. Войтович Л. Міське право й економіка / Л. Войтович // Українська культура XIII — першої половини XVII ст. / Редкол.: Ісасевич Я.Д. (гол. ред.), Ясіновський Ю.П., Войтович Л.В. та ін. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 164 — 168.

3. Заяць О. Громадяни Львова XIV — XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / О. Заяць. — К.; Львів, 2012. — 558 с. + 34 іл.

4. Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапег і Яблоновських. Збірник документів і матеріалів / За ред. І.А. Стасюка; упоряд. О. О. Дзьобан, Т. М. Гуцаленко. — Шепетівка, 2008. — Т. 5. — 527 с.

5. ЦДІАК, ф. 10. Житомирський земський суд, оп.1, од. зб. 77, арк. 1 — 17. Польською мовою [Inwentarz dóbr xięstwa Lachowieckiego na rok 1789-ty sporządzony].

6. Grodziski S. Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej / S. Grodziski. — Kraków, 1963. — 209 s.

АРХІВУВАННЯ ЕКСПЕДИЦІЙНИХ ПОЛЬОВИХ ВІДЕОМАТЕРІАЛІВ МУЗЕЮ-АРХІВУ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ ДЕРЖАВНОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ВІД ТЕХНОГЕННИХ КАТАСТРОФ (МАНКУП ДНЦЗКСТК)

Використання техніки запису рухомих зображень (кінематографії) для фіксації явищ народної культури нараховує вже більш ніж столітню історію [4, 29]. З приходом епохи відеозапису, особливо цифрового, цей метод став загальноуживаним при проведенні польових етнографічних, фольклористичних, соціологічних та інших досліджень [1, 91]. Велика кількість відеоматеріалів, накопичених у ході цих досліджень, їх наукова і суспільна цінність вимагає розробки відповідних науково обґрунтованих методів архівної роботи, що має на меті збереження та організацію доступу до цих інформаційних ресурсів. На жаль, теорія архівної справи не встигає за практичними потребами організації технотронних архівів взагалі і архівів наукового призначення зокрема [3]. Недостатньо розроблені у архівистичці як принципи систематизації масивів наукових аудіовізуальних документів, так і документальні системи обліку та архівного описування для цього виду архівів. Але повсякденна практика архівної роботи все ж таки спонукає до вироблення певних орієнтирів, принципів підходів, без яких науковий відеоархів залишався би просто складом носіїв відеозаписів.

У цій роботі описано в загальних рисах досвід створення архіву відеодокументів, отриманих у ході польової роботи історико-культурологічних експедицій, спрямованих на врятування етнокультурної спадщини територій, потерпілих від Чорнобильської катастрофи. Не розглядається такий важливий етап комплектування архіву, як польова експедиційна робота — її методика формується потребами конкретних наук, в чиїх інтересах проводяться дослідження, а також специфікою інструментального кінематографічного методу фіксації явищ народної культури. Темою інших робіт мають стати також методики наукового опрацювання відеодокументів, які визначаються поставленою конкретно науковою задачею. Основна увага у статті приділена таким аспектам створення відеоархіву, як формування його структури на рівні типів носіїв, способи запису відеоінформації та архівна технічна обробка відеодокументів. Виклад матеріалу по можливості здійснено у системі понять існуючих нині архівних методів роботи та архівної термінології.

Загальна структура відеоархіву МАНКУП ДНЦЗКСТК визначається видами носіїв відеозаписів, способом кодування інформації при запису на носії та призначенням записів.

Велику частину відеоархіву складають аналогові записи на магністрічкових касетах, зроблені під час роботи наукових експедицій в період з 1993 по 2004 р.р. у зоні відчуження та у місцях компактного проживання переселенців із районів безумовного і повного відселення. Вони містять близько 300 год. фольклорних, етнографічних відеозаписів, відеозйомок музейних знахідок, вигляду покинутих сіл та об'єктів досліджень на їх території і т.п., виконаних за допомогою аналогової відеокамери формату VHS Panasonic 6000. Камери цього типу у вказаний вище період використовувались телебаченням для оперативної зйомки подій, що говорить про цілком прийнятні на той час якість і формат створених записів.

Починаючи з 2005 р., польова відеофіксація велася з використанням цифрових відеокамер різних марок. За період з 2005 по 2013 р. в ході польових досліджень створено майже 200 год. цифрових відеозаписів на магністрічкових касетах. Вони складають цифрову частину об'єднаного архівного фонду відеодокументів МАНКУП ДНЦЗКСТК.

Таким чином сформувався відеоархів, який складається з аналогової та цифрової складової на аналогових та цифрових відеокасетах.

Після надходження матеріалів у відділ науково-архівних фондів Музею-архіву у відповідності до загальних правил архівної роботи [2, 169] створюються страхові копії первинних польових записів. Відомо, що плівкові магнітні записи з часом «старіють» — з'являються спотворення зображення та звуку, або й повна втрата запису. Цей процес невідворотний, і єдиним способом зберегти відеодокумент від втрат є своєчасне ство-

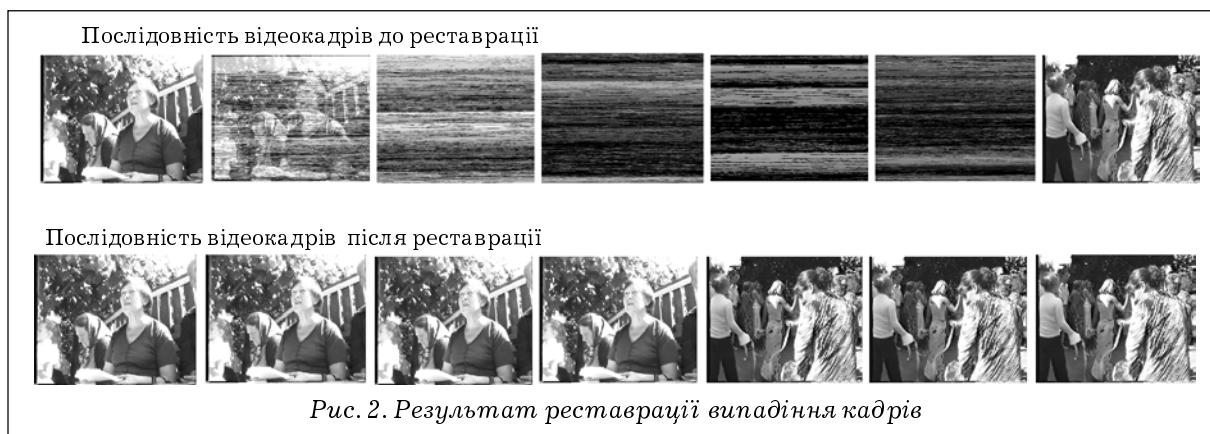
рення дублікату, ідентичного оригіналу. У відповідності із методикою, що розроблена та використовується у ДНЦЗКСТК, створюються страхові цифрові копії відеодокументів, при цьому аналогові записи оцифровуються за допомогою спеціального обладнання та записуються на комп'ютерні накопичувачі на жорстких дисках, де вони в подальшому зберігаються.

Цифрові записи на відеокасетах за допомогою цифрового відеомагнітофону вводяться до комп'ютера, при цьому відбувається перекодування (конвертація) запису у формат, який повністю зберігає якість оригіналу. Отримані страхові копії цифрових відеодокументів разом із цифровими страховими копіями аналогових відеодокументів поповнюють фонд страхових копій відеодокументів.

При створенні цифрових копій аналогових відеозаписів виявилось, що внаслідок старіння магнітної стрічки частина кадрів записів пошкоджена. Пошкодження трапляються двох типів:

- пошкодження стрічок в телевізійному кадрі;
- пошкоджені повністю кадри.

У випадку виявлення таких дефектів застосовуються комп'ютерні процедури реставрації пошкоджених відеозаписів, розроблені у відділі науково-архівних фондів МАНКУП ДНЦЗКСТК. Результати їх застосування для вказаних вище видів пошкоджень продемонстровані на Рис. 1 та Рис. 2.

Крім того, в умовах польової роботи через несприятливі умови зйомки (недостатнє, неправильно орієнтоване, змінне по кольоровій тональності освітлення, недостатній час для налаштування параметрів камери) певна кількість знятого матеріалу вимагає тонокольорокорекції у лабораторних умовах. Переведення записів на комп'ютерний носій у встановленому для страхових копій уніфікованому форматі дозволяє у подальшому виконати їх відповідну корекцію.

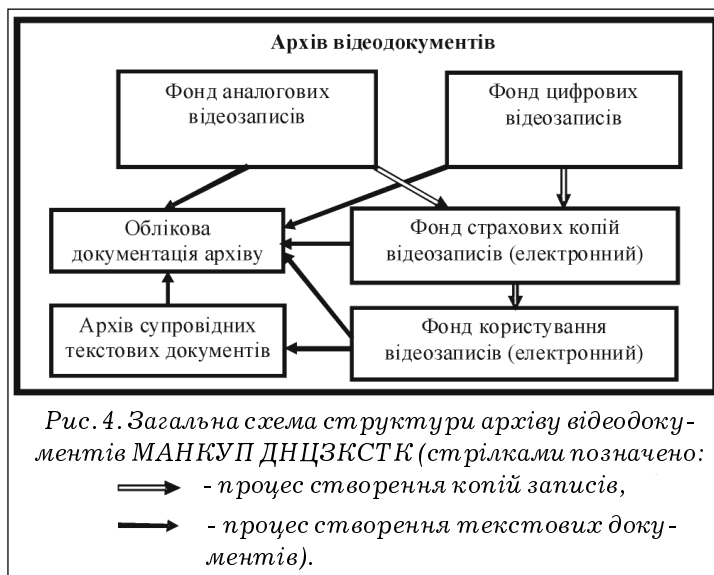
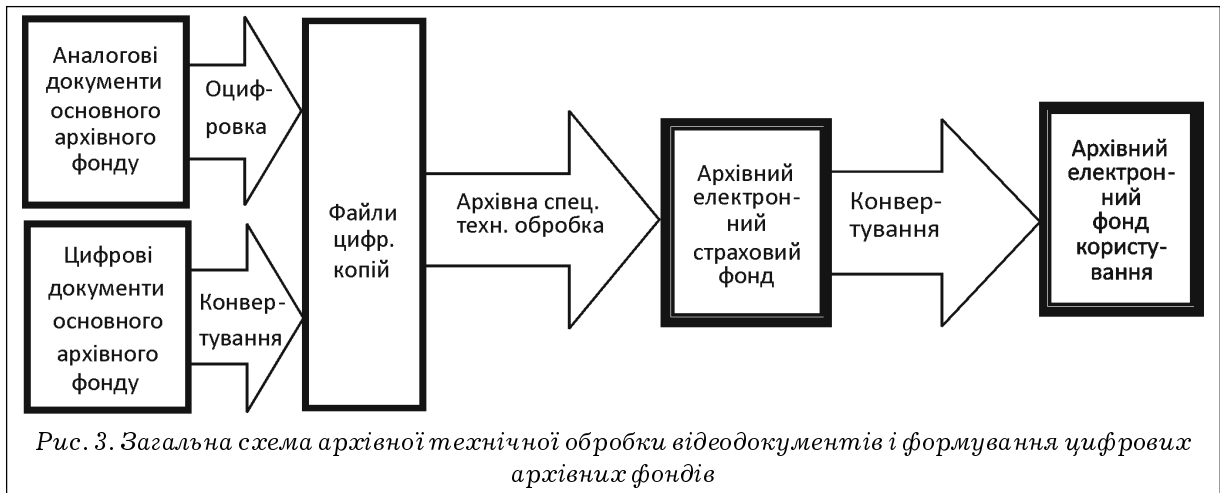
Описані вище технологічні процеси нормалізації технічних характеристик та реставрації цифрових копій ми пропонуємо відносити до архівного спеціального технічного оброблення відеодокументів, оскільки за своєю метою вони відповідають визначенню цього поняття, яке дається в Основних правилах роботи державних архівів України [2, 163].

В подальшому створюються також копії відеозаписів у більш стислому форматі. Вони мають якість достатню для достовірної передачі змісту відеодокументів, але займають менше місця на дисковому просторі і вимагають для перегляду менших ресурсів комп'ютера, що дозволяє оперативно вести пошук необхідних відеофрагментів. Ці копії утворюють фонд користування відеодокументів.

Загальна технологічна схема обробки відеозаписів та формування цифрових архівних фондів подана на Рис. 3.

Очевидно, що, починаючи з моменту створення цифрових копій первинних записів, технологічні стадії формування фондів співпадають для всіх видів відеодокументів.

Як видно з Рис. 4, крім страхового фонду та фонду користування, до складу архіву входить також система облікової документації, яка включає журнали реєстрації надходжень фондів, журнали виготовлення та видачі копій відеодокументів.

До складу архіву входить також комплекс супровідних текстових документів: реєстри відзнятих на касетах сцен та монтажні листи відеокaset, які дозволяють проводити пошук необхідних матеріалів за їх змістом. Велика частина цих документів існує в електронному вигляді, проводиться робота по переведенню у цифрову форму всіх документів.

Створений у Музеї-архіві ДНЦЗКСТК фонд відеодокументів містить матеріали, що становлять інтерес для дослідників — етнографів, фольклористів, істориків та багатьох інших. Вони служать джерельною базою досліджень народної культури Українського Полісся, але можуть бути корисними і для справи відродження народних ремесел, різних форм народного мистецтва, що втрачаються під тиском сучасних цивілізаційних впливів. А особливо при техногенних катастрофах.

Збереження цих документальних відеоресурсів і забезпечення доступу до інформації, накопиченої в них, є основним змістом роботи з архівування експедиційних відеоматеріалів, що проводиться у Музеї-архіві народної культури Українського Полісся ДНЦЗКСТК. Це вимагає не тільки дотримання відомих правил архівної роботи з документами різних видів, але й розвитку нових методів архівної роботи з сучасними видами відеодокументів. В цьому напрямку і буде продовжена робота у ДНЦЗКСТК в найближчому майбутньому.

1. Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник. — Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. — 288 с.

2. Основні правила роботи державних архівів України/ [Г. В. Боряк, О. П. Володіна, Л. О. Драгомирова та ін.]. — К.: Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2004. — 334 с.

3. Тихонов В.И. Информационные технологии в сохранении и описании цифровых аудиовизуальных документов (Текст выступления на конференции «Технотронные документы — информационная база источниковедения и архивоведения», посвященной 70-летию профессора В. М. Магидова, Москва, Историко-архивный институт РГГУ, 15 мая 2008 г.) [Электронный ресурс] // <http://www.aitech.ru>

4. Хайдер К. Этнографическое кино. — М.: ИЭА, 2000. — С. 29.

ІНВЕНТАР МАЄТКІВ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ 1620 р. ПРО ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ В РЕЗУЛЬТАТІ ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ

Населення України протягом віків жило в постійній загрозі, яка приходила з боку степу. Період із кінця XV ст. і практично до кінця XVII ст. можна назвати часом постійних турецько-татарських нападів. Часті набіги кримських татар на українські території були невід'ємним атрибутом тогочасного неспокійного життя. Фактор постійної загрози чинив значний вплив на формування демографічної поведінки населення. Спустошливі набіги татар негативним чином позначились на демографічному та господарському розвитку окремих українських регіонів.

Часто від нападів кримських татар страждала і територія Волині. За підрахунками І. Ворончук, з кінця XV ст. до першої половини XVII ст. на Волинь було здійснено 79 татарських нападів, з них 36 — найбільш спустошливих [6, 416—417]. Уряд Речі Посполитої не спромігся вжити якихось дієвих заходів щодо захисту кордонів від агресії Кримського ханства. Тому значна частина населення Волині потрапляла до полону або гинула від татарської зброї.

На жаль, питання впливу татарських нападів на демографічну ситуацію в Україні вивчено недостатньо. Такий стан речей зумовлений насамперед об'єктивними причинами, а саме — низькою інформативністю джерел. В українській історіографії дослідженням цього питання займалися Я. Дашкевич, Я. Дзира, І. Ворончук [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Відомості демографічного характеру, зокрема кількісні дані, що характеризують втрати населення, містяться у різних видах джерел. Це наративні джерела (хроніки і літописи, історико-географічні описи, історичні трактати, мемуари, листування та ін.), а також документальні джерела (списки втрат, документи фіскального та господарського обліку, реляції, юрименти, військові розпорядження) [8, 41].

На основі наративних джерел, зокрема літописів та хронік, досить складно встановити точну цифру втрат, адже хроністи рідко вказували як число ворога, так і кількість бранців, виведених ним [9, 102]. Дані джерела в основному обмежуються загальними вказівками на зразок: «безчислено», «множество» [2, 94; 5, 93]. Причому усі вказівки стосуються XV—XVI ст., а показники захопленого ясиру у першій половині XVII ст. зовсім відсутні [2, 94; 5, 93]. Спробу визначити чисельність людських втрат за польськими хроніками Мартина та Іоахима Бельських і Мацея Стрийковського робив Я. Дзира. З встановлених цим дослідником відомостей про напади татар і турків на українські землі в XIII—XVI ст. лише у 10 випадках із 80 подано дані про чисельність полонених [9, 102]. На основі цих даних він визначає кількість бранців у 564 070 осіб [9, 102]. Я. Дзира поставився скептично до цієї цифри і вважав її перебільшеною.

Більш інформативними в цьому питанні виступають документальні джерела. Але значна їх частина містить інформацію лише про загальні розміри спустошень, а відомості про кількість втраченого населення є досить спорадичними. Тому джерела, що містять в собі інформацію про чисельність втрат, мають величезну цінність для дослідників. Найбільш придатними для обрахунку видаються офіційні реєстри втрат, які склалися в межах маєтків одного власника або окремих адміністративних одиниць [8, 41]. На їх основі склалися загальні реєстри по волостях в межах цілої Речі Посполитої, які фіксували лише загальну кількість ясиру, виведеного з окремих поселень [6, с. 395]. На важливості даних джерел для визначення демографічних втрат наголошував Я. Дашкевич [8, 41]. На його думку, такі підрахунки простежуються в п'ятьох випадках і стосуються втрат, заподіяних татарами у 1567, 1575, 1593, 1617, 1618 рр. [8, 41-42]. Віднайдено фрагменти таких списків за 1577, 1578, 1593, 1617, 1618, 1621 рр. [6, 395]. Аналізу цих джерел було присвячено ряд досліджень І. Ворончук. [2; 3; 4]. Про розмір спустошень свідчать також присяги війтів, урядників та реляції возних, але, на жаль, вони не містять відомостей про чисельність втрат. На їх основі можемо встановити лише загальну територію спустошення.

Визначення загальної картини втрат потребує залучення якомога ширшого кола джерел, що містять відомості про татарські спустошення. Тому джерела, що містять в собі інформацію про чисельність людських втрат, мають величезну цінність для дослідників.

До таких джерел відноситься інвентар маєтків князя Олександра Острозького 1620 р. Він був складений для рівного розподілу маєтків між його дочками — Софією Любомирською, Катериною Замойською та Анною-Алоїзою Ходкевич. Інвентар був списаний ревізорами влітку 1620 р. Зараз цей документ зберігається в бібліотеці Наукового закладу Польської Академії Наук «Ossolineum» у місті Вроцлаві. Інвентар не дійшов до нас у своєму повному обсязі і містить докладний опис лише 320 із 620 посе-

лень, які підлягали поділу. Рівень інформативності інвентарів залежав від причин їх складання. Найкращими з точки зору фіксації різноманітної інформації є саме інвентарі, що складались при усадкуванні і передачі майна спадкоємцям, тому що останні були зацікавлені отримати однакові долі не лише в кількісному, а й у якісному плані, що вимагало від ревізорів фіксації господарських можливостей усіх маєтностей і їх трудового потенціалу [10, 313]. Завданням статті є розгляд значення інформації інвентаря для вивчення проблеми демографічних втрат Волині внаслідок нападів кримських татар початку XVII ст.

Інвентар містить інформацію про наслідки татарських нападів 1617 та 1618 р. Джерело вказує, що упродовж цих двох років було спустошено щонайменше 62 маєтки. Так, в с. Бакамівка (Попівці) татарами було спалено фільваркові споруди. Ревізори фіксують тут лише 4 селян, які через татарське спустошення отримали волю на 12 років [11, s. 353 zw.]. В с. Березівка перед нападом було 60 димів, а на час списання інвентаря тут залишилось лише 10 тяглих селян. Рахуючи на один дим одну родину, — матимемо 50 спустошених димів [11, s. 472 zw.]. Якщо прийняти традиційну схему обчислення людності, тобто кількість димів помножити на середній коефіцієнт залюднення диму (даний показник коливається в українській історіографії від 6 до 12,5 чол. на дим) [1, 206; 6, 267], можемо визначити приблизну кількість втрат. Щоб не перебільшити розмір втрат, візьмемо найменший показник — 6. Таким чином, поселення втратило не менше 350 мешканців. Але тут виникає проблема диференціації цих втрат, адже ми не можемо встановити, яка кількість населення потрапила до ясиру, а яка могла просто покинути село після нападу. Мешканці с. Білецьке також постраждали від татар. Щоб решта підданих не розбіглася, їм було надано пільги [11, s. 408]. Про с. Вайки в інвентарі зазначено, що воно «spustoszone». Тут залишилось лише 4 старих селян, а також 8 новоприбулих [11, s. 292 zw.]. На основі таких даних важко судити про розмір понесених втрат, адже ми не можемо встановити попередній розмір села. Мешканці с. Вилуски через спустошення були звільнені від воловщини та підводної повинності [11, s. 347—347 zw.]. В с. Вишне Поле на час опису було 13 тяглих господарств і 3 підсусідків, водночас селяни засвідчили, що село покинуло 80 підданих, частина з яких — у зв'язку з нападами татар [11, s. 410 zw. — 411]. Оглядаючи с. Воля Дуброва, ревізори зазначили, що воно спалене татарами усе. В поселенні залишилось лише 4 убогих підданих [11, s. 252]. В с. Воля Калинецька татари взяли до полону 4 тяглих селян, а 11 заможних сімей розійшлись після нападу [11, s. 404]. Інвентар фіксує лише голів домогосподарств, тому важко визначити точну кількість людей, що потрапили у неволю. Припустимо, що до полону разом з господарями потрапили і всі їхні родини. Адже, якщо б до полону потрапив лише господар, то господарство міг би очолити син або вдова, натомість домогосподарства фіксуються пустими.

Повністю було спустошено с. Гавратин. Ревізори, описуючи село, зазначили таке: «Wszystka wioska spustoszała, żadnego człowieka nie masz...» [11, s. 445 zw.]. Тут зафіксовано 20 пустих будинків, з чого можемо припустити, що мешканці мінімум 20 домогосподарств потрапили у неволю [11, s. 445 zw.], тобто не менше як 120 осіб. Про спустошення с. Головлі маємо опосередковані відомості, зокрема ревізори фіксують значне зменшення ціни на оренду корчми з 120 до 50 фл., що пов'язують із значними людськими втратами після татарського нападу [11, s. 253-253 zw.]. В с. Голубче татарами спалено фільварок, а також зазначено, що тут ніхто не сіє, бо нікому робити [11, s. 389]. Значної шкоди зазнало с. Городище. Посесор села Бартош Беховський через спустошення мав виставляти замість 4 коней лише 3. Тут було спалено всі господарські споруди на фільварку, а селян, через їхню убогість, було звільнено від чиншу та десятини [11, s. 470.]. Не вдалось уникнути нападу мешканцям с. Горошки. Тут було взято до полону 2 осіб, а дві заможні родини залишили поселення [11, s. 383-383 zw.]. Із с. Губин до полону було забрано 1 господаря, а 4 тяглі родини покинули поселення [11, s. 463 zw.- 464]. В с. Демківці татарами було спалено фільварок [11, s. 444]. Значної шкоди татари завдали у с. Жолудки. Тут у неволю потрапили мешканці 8 домогосподарств, а заселеними лишилось лише 5 господарств [11, s. 397 zw.]. В с. Закриниччя татарами було спалено фільваркові будівлі [11, s. 302 zw.]. Повністю обезлюдніло с. Завишше, ревізори зазначили, що в селі немає жодного селянина, а перед тим було їх 10. Тобто поселення втратило десь 60 осіб [11, s. 308 zw.]. В с. Здановичах шляхтичі Здановичі засвідчили, що їх батька забито татарами [11, s. 353 zw.]. Значно опустіло с. Іршики, де перед нападом було 60 димів, а вже після нападу залишилось 8 тяглих та 4 убогих підданих, які були звільнені від данини. Потрапив до полону і власник частини села п. Гречина [11, s. 445 zw.]. Отже, якщо брати одну родину на дим, то до полону могли потрапити 48 родин або 288 осіб. В с. Каленичі у неволю потрапило 2 підсусідків [11, s. 403 zw.]. Серйозно постраждало с. Калинівці. Тут ревізори зафіксували 13 тяглих господарів із вказівкою, що колись було їх до 150 [11, s. 466—466 zw.]. Це говорить, що село недолічилось як мінімум 137 родин або 822 чоловік. Знову ж таки, зі свідчень інвентаря, не зрозуміло, яка частина з них потрапила до полону, а яка могла просто покинути село після нападу. Стосовно с. Канони маємо відомості лише про спалені фільваркові будівлі [11, s. 351]. В с. Капустині вже після татарського нападу поселення покинуло 9 тяглих

родин [11, s. 262 zw.]. Из с. Киселі татари забрали до полону 1 селянина, а 4 родини покинули поселення [11, s. 481]. Відносно с. Клюбче ревізори вказують, що посесор села п. Горниш сам мешкає в мужицькій хаті і пусті дворища оре. Щодо підданих, яких тут налічувалось 5, зазначено, що вони десятини жодної не дають, бо всі убогі, нема що брати [11, s. 407]. В с. Коханівка татари забрали до полону 2 підсусідків, а 10 підсусідських родин розійшлися. Також село покинули мешканці 9 тяглих господарств, а 4 колись заможних селян покинули поля і перейшли на підсусідство [11, s. 405 zw.- 406]. Як бачимо, татарські напади впливали на соціальну структуру, адже втрата реманенту, тяглої худоби, а також членів родини в багатьох випадках робила неможливим обробіток значного за розміром тяглою господарства, що змушувало частину селян переходити із стану тяглих селян у категорію підсусідків. В с. Кречанівка татарами було спустошено 5 тяглих господарств [11, s. 482]. Доценту було спалено с. Курниківці, в якому до нападу було 30 димів [6, 392; 11, s. 472]. Людські втрати можемо визначити у кількості 180 осіб. В с. Кустівці татарами було спалено всі фільваркові споруди [11, s. 390]. Описуючи підданих с. Ладиги, ревізори нарахували 10 тяглих селян, вказавши, що колись димів було більше як 50, які були покинуті через татарський напад і нестачу дерева. Після татарського спустошення селяни були звільнені від ряду податків та повинностей [11, s. 465 zw.]. В с. Малишівка інвентар фіксує лише 5 селян, після чого вказується: «...dalej niemasz nic, spustoszala» [11, s. 473]. Зовсім обезлюдніло с. Макаринці. В ньому не залишилося жодного із 60 селянських дворів [6, 392; 11, s. 471 zw.]. Тому можна сказати, що село втратило близько 360 мешканців. В с. Медведівка, незадовго до списання інвентаря, поселення покинули мешканці 8 тяглих господарств, а решту, як вказує джерело, татари забрали ще раніше. При перерахунку підсусідків також зазначено, що решту їх татари забрали. Як «решту» будемо рахувати мінімальну кількість родин — 2 [11, s. 402]. У с. Микулин до полону потрапила одна родина, а 4 тяглі та 3 підсусідські родини відійшли вже після нападу [11, s. 479 zw. — 480]. Из с. Мужилівці у неволю було забрано мешканців 12 дворів, а залишилось їх 15, тобто майже половина населення потрапила у ясир [11, 402 zw.- 403]. Повністю обезлюдніло с. Мшанець, в якому до нападу було 90 димів, а на час опису не зафіксовано жодного підданого [6, 392; 11, s. 472]. В с. Нараївка вже після татарського нападу мешканці 10 домогосподарств і 7 підсусідських родин розійшлися [11, s. 258]. Из с. Начпали до полону було забрано 7 підсусідків, а з 33 тяглих господарств 15 було пустих і зубожілих [11, s. 385-385 zw.]. В с. Новоселиця одного волочного селянина полонили татари. Про підсусідків зазначено, що тих, кого татари забрали та розійшлися, було 30 [11, s. 378-378 zw.]. Ревізори, описуючи с. Онацьківці, зафіксували у ньому 11 дворищних, 5 півдворищних господарств та 10 підсусідків, зазначаючи, що до нападу всіх дворищних господарств було 24, півдворищних — 12, а підсусідків — 15, але всіх татарів забрали, через що все пусто лежить [11, s. 407 zw. — 408]. Можна говорити, що з 36 тяглих домогосподарств мешканці 20 в повному складі потрапили до полону. В с. Райки татарами було спалено фільварок та млин. Поселення покинуло 3 селянські родини і 3 залишилось [11, s. 465]. Описуючи підданих с. Рашнівка Друга, ревізори вказали, що воно через татарські напади спустошене [11, s. 473 zw.]. В с. Рашнівка Мала ревізори налічили 7 тяглих підданих. Інвентар повідомляє, що частину їх забрали татари, а хати попалили. Через спустошення ці селяни були звільнені від данини [11, s. 472 zw.]. Из с. Рожична до полону було виведено 4 підсусідків [11, s. 480—480 zw.]. На значне спустошення може вказувати і велика кількість пусток, яких тут нараховувалось 18, для порівняння — заселених господарств залишилось лише 10, з яких три було убогих [11, s. 480—480 zw.]. В с. Сасанівка до полону потрапило 2 тяглих селян, 1 було забито, а домочадці 6 господарств покинули село вже після нападу [11, s. 483—483 zw.]. Из с. Свинна у неволю було забрано 3 тяглих селян, а 11 заможних родин покинули поселення [11, s. 404 zw. — 405]. Майже повністю опустіло с. Станіславівка, де до нападу було 70 заселених димів, а залишилось лише чотири вбогі халупи [11, s. 470 zw.]. Найбільш докладно інвентар повідомляє про спустошення с. Стецьки. Тут маємо вказівку не лише на голів домогосподарств, які потрапили до полону, а й тих членів родини, яких оминула ця участь. Так, із цього поселення, де до нападу 1617 р. налічувалося 41 тягле господарство з 25 підсусідками, 4 домогосподарства у повному складі потрапили в неволю, ще 5 — частково, а вже після нападів домочадці 21 заможної родини та 18 підсусідків розійшлися [6, 392; 11, s. 440—441 zw.]. Про спустошення с. Стовби свідчить грамота, яку показав ревізорам посесор цього села [11, s. 302]. Згідно з листом В.-К. Острозького, власник отримав 5-річну волю від повинностей і послуг. Селяни даного поселення були звільнені від волощини, адже після спустошення не мали жодного вола. В с. Сушки татарами було спалено фільварок. Тут до полону потрапили мешканці 11 домогосподарств. При підрахунку підсусідків зазначено, що решту їх татари забрали [11, s. 399-399 zw.]. У с. Сягрів татарами було забито 3 підсусідків, а з 18 дворищних господарств 7 було пустих і зубожілих [11, s. 384—384 zw.]. Описуючи с. Татаринівка, ревізори нарахували 9 тяглих селян та 6 підсусідків, вказавши, що колись димів було 80 [11, s. 471]. В с. Терешки ревізори нарахували 7 підданих, з вказівкою, що перед нападом було у селі 20 заселених димів [11, s. 471 zw.]. Из с. Тиранівка татарами було забрано одного селянина [11, s. 395]. В с. Травулин домочадці 7 домогосподарств та 18 підсусідських родин покинули

поселення після нападу [11, s. 400—400 zw.]. На час списання інвентаря в с. Убельці було 3 тяглих та 4 новоосілих селянина. Отаман села зазначив, що бракує кільканадцять людей зі списку, який був складений вже після татарського нападу. З його слів виходить, що всі вони розійшлися на волі. Отаман засвідчив, що перед цим заселених димів було до 50 [11, s. 261—261 zw.]. Отже, село могли покинути приблизно 43 родини. В с. Хижники після нападу залишилось лише 2 селян, що коней мають, і 2, які нічого не мають. Через спустошення вони були звільнені від усіх данин [11, s. 472 zw.]. Про напад татар на с. Хоровець маємо лише опосередковані відомості, зокрема через спустошення орендарі відмовляються платити попередню ціну за оренду корчми та млина [11, s. 298-298 zw.]. В с. Хростів татарами було спалено фільварок [11, s. 257]. В с. Хролин, нарахувавши 16 підсусідків, ревізори вказують, що решту їх татари забрали [11, s. 398-399]. Про с. Чорне інвентар повідомляє, що воно спустошене через татар і орендаря [11, s. 468].

На основі відомостей з інвентаря можемо вивести лише приблизну цифру втрат.

Отже, в тих поселеннях, в яких ми не можемо диференціювати втрати населення, будемо вважати їх як таких, що потрапили до полону. Інвентар фіксує лише голів домогосподарств, тому важко визначити точну кількість людей, що потрапили у неволю. Припустивши, що до полону разом з головами тяглих господарств потрапили і всі їхні родини у кількості 6 осіб, а також підсусідські родини у повному складі кількістю 4 особи, загальна кількість втрат становитиме 4114 осіб.

З інформації, присутньої в інвентарі, видно, що напади спричинювали значне переміщення населення, а також зміну у його структурі. Татарські спустошення спричинювали зубожіння селян, і вони були змушені покидати насиджені місця або переходити із категорії тяглих селян у категорію підсусідків. Щоб якось стримати відтік населення, власники змушені були надавати своїм підданам пільги.

Отже, на основі відомостей, які містить інвентар маєтків князя Олександра Острозького 1620 р., досить важко встановити точну кількість ясиру, адже ревізори згадують лише голів домогосподарств, які потрапили до полону. Винятком можуть слугувати лише дані по с. Стецьки, де ревізори фіксують не лише господарів, а й їхніх дружин та синів, які залишались після нападу. В ряді сіл ревізори, фіксуючи кількість втрат, обмежуються лише виразом «решту» (решту татари забрали, решта пішла геть). Найбільш цінними постають відомості про ті поселення, що містять в собі вказівку на попередню кількість димів, що дає нам можливість підрахувати приблизну кількість втрат. Але й тут видається неможливим встановити, яка частина мешканців потрапила до ясиру, а яка просто могла покинути поселення. Водночас в ряді випадків ревізори вказують, що село спустошене, не називаючи попередньої кількості димів чи мешканців, що унеможлиблює якісь підрахунки. Опосередковані відомості такі як: фіксація спалених фільварків, млинів, корчем, звільнення населення від податків дає нам можливість окреслити загальну територію, спустошену татарами. Можливо, число ясиру було значно більшим, адже фіксація втрат не була обов'язковим елементом інвентарного опису, тому не всі відомості могли потрапити до джерела.

1. Баранович А. Население предстепной Украины в XVI в. / А. Баранович // Исторические записки. — М., 1950. — Т. 32. — С. 198—232.
2. Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. / І. Ворончук / Студії і матеріали з історії Волині. — Кременець, 2009. — С. 85—105;
3. Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині / І. Ворончук // Осягнення історії. — Острог; Нью-Йорк, 1999. — С. 229—239.
4. Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI — першої половини XVII ст. / І. Ворончук // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». — Луцьк, 2011. — Вип. VII. — С. 128—146;
5. Ворончук І. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI — першої половини XVII ст. / І. Ворончук // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь». — Житомир, 2000. — Т. 21. — С. 86—94.
6. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук. — К., 2012. — 712 с.
7. Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. / Я. Р. Дашкевич // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1985.
8. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Я. Р. Дашкевич // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — Т. 5 — С. 41—47
9. Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Белських та Стрийковського / Я. Дзира // Український історико-географічний збірник. — К., 1961. — Вип. 1. — С. 93—102.
10. Рибачок І. О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI — першої половини XVII століття / І. О. Рибачок // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2009. — Вип. XXVII. — С. 310—318.
11. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk. — Dział Rękopisów. — Sygn. 3669 // II.

ОБРАЗ РУСАЛКИ В УЯВЛЕННЯХ ПОЛІЩУКІВ (за матеріалами етнографічної експедиції до Шацького району)

Традиційний світогляд українського народу формувався на ґрунті давньоязичницьких уявлень і вірувань, яких не змогло стерти християнство. Пережитки релігії наших предків — слов'ян-язичників залишилися й донині [13, с. 107].

Чотири рази у найвідповідальніші пори хліборобського циклу наші далекі предки — язичники зверталися за допомогою до духів своїх померлих родичів. Уперше — коли починалося кущитися жито, у квітні, удруге — коли воно починало квітнути — на Русальницю, третій раз — коли весь урожай був зведений до стодоли, і в четвертий — у пору найлютіших морозів, на Коляду. Усі чотири свята утвердилися в Україні в ролі поминальних, а самі дати були дещо підкориговані християнським календарем. Так, весняне поминання предків було пов'язане з провідною неділею — першою неділею після Великодня. Періодом літнього поминання духів предків був русальний тиждень [3, с. 31].

З 24 по 30 червня 2013 р. автор була учасником етнографічної експедиції до смт Шацьк, с. Пульмо, с. Самійличі, с. Острів'я Шацького району.

Під час експедиції було зроблено перші самостійні кроки на етнографічній ниві, розкрито специфіку живого етнографічного процесу, саме завдяки перебуванню в Шацькому районі активізувався інтерес до народознавства та прагнення по-справжньому пізнати свій народ, культуру, яка впродовж багатьох століть творилася і плекалася в народному середовищі. Зібрані відомості про календарно-побутову обрядовість, народну медицину і ветеринарію, народну метрологію та метеорологію, шлюбні звичаї, види господарської діяльності, ремесла й промисли, народні вірування та демонологію.

Оскільки експедиція діяла відразу на тижні після Трійці, який у деяких селах має назву «русального», то особливо цікавою була тема образу русалки, бо вірування в них дуже поширені в досліджуваному регіоні. Віддавна з цікавістю та острахом передавалися від покоління до покоління різноманітні билиці та повір'я про русалок [10, с. 104].

В уявленнях поліщуків русалки — це переважно духи померлих дівчат. Ця назва походить від давніх слов'ян — русалій. Уявлялися русалки в образі красивих дівчат з розпущеними косами, прикрашеними квітами та зіллям [12, с. 133]. У більшості випадків народна уява подає і в наш час русалок як дівчат-покійниць, які оживають і сходять з небес.

У с. Самійличі русалок називали «янголами», що сходили з неба в той час, як цвіло жито: «Да, то як янголи. Тіко показувалися як то є». Вважали, що «русалками можуть бути маленькі дітки, найчастіше дівчатка» [5]. П. Чиній із с. Самійличі розповідав, що русалок бачила його мама. Це були гарні дівчатка, що стояли біля жита і розмовляли між собою тоненькими голосами: «Вони все біля цього жита, хороші, маленькі такі, вдіти дуже красиво... вони міжду собою таким тоненьким голоском говорять» [9].

Є. Покалюк із того ж села з розповідей пам'ятає, що русалки — це дівчатка, одягнуті у біле, яких колишні люди бачили в житах: «Казали, що бачили, в жити танцювали... Повбрані в білому, постояли і побігли» [6].

Семерей Г. з смт. Шацьк повідомила, що в уявленнях жителів Шацька русалками є померлі діти: «Русалки, то-то такиї, як дитинка вродиться і вмирає, то-то тиї русалки. Були й, що бачили. Дівчиська бродять у віночках, хороши в жити. Є, а потім рас, — і нема» [7].

Доповненням зовнішньої характеристики русалок виступають їхні функції. Найпоширенішою в народному світогляді є думка про опіку русалок над житніми полями та їх сприяння доброму врожаєві [1, с. 122].

Найчастіше русалки не вступали в контакти з людьми, але були випадки, коли русалки виходили з жита і прямували до людській домівок, бавили маленьких дітей, могли підмінити дитину на немовля демонічної істоти.

Гвоздецька Є. із с. Пульмо розповіла, що чула розповідь про русалок, які прийшли колихати дитину: «Казали, бачили русалок, по жити ходили. Казали колись, то казали, що дитина була в хати в колісці, то вони були на дворі, там вечором, а мама тої дитини подивилася в вікно, каже: «Чи не плаче?» — вона подивилася — та коліска коливається, а то були русалки, каже: «Вроді русалки...» А тиї, хто помирає, то в нас казали русалки. Колись-то казали, що дівчата по жити ходили в віночках» [4].

Аби цього не сталось і русалки не завдали шкоди дитині, матері й ближні суворо дотримуватися правила: ні на мить не залишати новонароджене без догляду, особливо до тих пір, поки не охрестили. Після цього, щоб уникнути біди, клали поруч хрестик і хлібчик, що охрещувався з цією метою в храмі разом з дитинкою [12, с. 125].

Вірили, що русалки приходять навідатись додому, тому в селі Пульмо, поблизу Шацька, існував звичай — у тих сім'ях, де на русальному тижні вмирили дівчата, вішати на ніч на тичці під хатою суху сорочку [1, с. 162].

Іноді, щоб ушанувати русалок, просто не прибирали зі столу на ніч те, чим самі вечеряли. У Пульмі існувало переконання, що на русальному тижні можна віддати небіжчикам те, що забули покласти в труну. Тільки не можна нести щось у останній день, коли ходять русалки, бо можуть і людину забрати з собою. Як приклад порушення такої заборони місцеві мешканці переповідають міфологічну оповідь, як мати, забувши покласти померлій дочці спідницю на зміну в труну на Розигри (останній день русального тижня, коли, за народними переказами, в лугах і лісах розгулює нечиста сила, тому небезпечно ходити в поле і ліс) згадала й понесла на могилу. Наступного дня її знайшли на могилках мертвою [1, с. 128].

Надто ризиковано було спати на відкритому повітрі в русальницю, бо може прийти русалка й залоскотати. На русальному тижні не прали, мовляв «русалки посувають» собі [11, с. 124].

У різних селах русалок називали по-різному, найпоширеніша назва — це русалка, рідше трапляється русавка. Русавками були не лише дівчата, а й чоловіки, однак вони траплялися набагато рідше.

Турець Г. розповіла, що сама бачила русалок, але в їхньому селі їх називають росавками: «...Я бачила. Яка русалка? Я бачила двоє людей. Русалки — то тії дити нехристинії, що повмирили, то то називали росавками. Росавки. Було таке, як я в десятій клас тогдє ходила, в Шацьк з Острів'я, йшла я на консультацію перед екзаменом. Вийшла я, вийшла з доми десь пів-, десь тако півдругої. І чую, гет зайшла за селом, в жити хтось, я не звернула уваги. Раз свиснув, я обернулася — нема нікого, жито тіко так заколихалось. Другий раз. Кажу, що то за старина вчипилася свистати? І думаю: пастухи мене лякають? — Ні, корови вже вдома. Може, хто в полі робить? — Ні. Тепер Трійця. А то був Трійці другий день. На Трійцю на другий день виходять росавки, ну то-то русавки... А там нивка, посіяна гречка. І бачу, іде чоловік, так, як колись хто умре: били штани саморобнії, біла рубашка, сюда з цими передками, бо колись вишивати цього мало було коли, а більше таким, то сюда вишита сорочка, вишита, і тудя виточка, і рукави, і комір, і червоним рубашка підв'язана. І веде такого хлопчика, років чотири, от і хлопчик так одітий: білі штанці, біла рубашка вишита і тоже так підв'язаний...» [8].

Галина Яківна чула також розповіді жителів с. Острів'я, які бачили русалок в образах дівчаток, які розмовляли між собою: «Дівчаток бачили жінки, як танцювали в жити. Багато було таких випадків, п'ять, що я знаю в Острів'ї, точно що бачили... Росавки, щоб людина не почувала, вони між собою» [8].

Вивчаючи традиційні народні вірування, ми намагаємося зрозуміти, яким був світогляд наших пращурів. Традиції предків, їх обряди, віра накладають свій відбиток на кожен день життя сучасної людини. Тому й сьогодні живою є віра в демонів, духів та їх надприродні можливості. Християнство не змогло стерти з пам'яті народу таку важливу сферу духовної культури як демонологію. Безумовно, що традиційний комплекс народних уявлень не залишається незмінним, бо з плином віків кожне покоління вкладає свою частку в даний процес. Багато стирається з народної пам'яті і втрачається, змінюється і набуває нових ознак. Однак головним є те, що традиції все ще живуть серед народу. Одним з найкolorитніших образів української демонології є русалка, образ якої з цікавістю та острахом передавався від покоління до покоління різноманітними билицями та повір'ям і в народних уявленнях пов'язаний з поминанням померлих в образах дівчат-красунь, дітей, рідше — чоловіків, які з'являються в житті відразу після свята Трійці — в русальний тиждень.

1. Давидюк В. Ф. Крокове колесо В. Ф. Давидюк. — К.: Наук. думка, 2002. — 188 с.
2. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору / В. Ф. Давидюк. — Луцьк: Волинс. обл. друк., 2005. — 310 с.
3. Давидюк В. Ф. Поліський край. Фольк.-лінгв. зб. / В. Ф. Давидюк, Г. Л. Аркушин. — Луцьк: Ред.-вид. відділ Волинс. облуправління по пресі, 1991. — 188 с.
4. Зап. авт. від Гвоздецької Євгенії Вікторівни, 1938 р. н., с. Пульмо, 27 червня 2013 р.
5. Зап. авт. від Кущик Марії Сергіївни, 1938 р. н., с. Самійличі, 28 червня 2013 р.
6. Зап. авт. від Покалюк Єви Макарівни, 1936 р. н., с. Самійличі, 28 червня 2013 р.
7. Зап. авт. від Семерей Ганни Олександрівни, 1938 р. н., смт. Шацьк, 26 червня 2013 р.
8. Зап. авт. від Турець Галини Яківни, 1937 р. н., с. Острів'я, 29 червня 2013 р.
9. Зап. авт. від Чинія Петра Олександровича, 1940 р. н., с. Самійличі, 28 червня 2013 р.
10. Іваниченко М. Г. Дивосвіт прадавніх слов'ян. Наук.-попул. нарис / М. Г. Іваниченко. — К.: Рад. писъм., 1991. — 171 с.
11. Кондратович О. П. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. — Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. — 200 с.
12. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. — К.: Зодіак — ЕКО, 1995. — 368 с.
13. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів: Фенікс, 1994. — 608 с.

ВИШКІЛ ТА ПОСАДОВІ ІНСТРУКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДОПОМІЖНОЇ ПОЛІЦІЇ ЛУЦЬКА У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Після окупації Волинської області німецькими військами, постала нагальна потреба в організації міліції, яка бодай тимчасово могла виконувати елементарні функції охорони порядку. Ініціаторами її створення могли виступати щойно створені органи місцевого самоврядування — міські і районні управи, а також представники Похідних груп ОУН. Вважається, що у такий спосіб у липні 1941 р. в Луцьку членом однієї з таких груп М. Мелешком був створений «Відділ окремого призначення імені Є. Коновальця». Ймовірно, що саме це угруповання спочатку існувало на правах «команди народної міліції» [7, с. 29—30]. Варто зауважити, що 22 липня 1941 р. окружна управа видала і саму постанову «Про організацію міліції». Згідно із нею передбачалось утворення народної міліції і її органів в такому складі:

1. Окружна команда міліції в Луцьку;
2. Міська команда народної міліції в Луцьку;
3. Районові команди народної міліції в Луцьку, Піддубцях, Олиці, Цумані, Ківерцях, Колках, Рожицях, Торчині і Сенкевичівці;
4. Станції народної міліції в громадах [3, арк. 1].

Проте вже незабаром польова комендатура в Луцьку видала наказ про здачу зброї місцевим населенням і народною міліцією до 12 год. 18 серпня. Окрім того, вона вимагала списки 50 кандидатів з районів для постійної служби у допоміжній поліції віком 25 — 35 років [2, арк. 25]. Таким чином остання, відома також як і служба порядку, перебирала на себе функції народної міліції.

Перед новою структурою ставилися наступні завдання: охорона суспільного ладу і порядку, державного і приватного майна, допомога усім органам влади і командуванню німецьких військ, виконання наказів, розпоряджень органів адміністративної і судової влади, всебічна допомога при їх подальшому впровадженні в життя. Вся служба порядку через адміністративний відділ підпорядковувалась голові обласної управи. Міських та районних комендантів призначав обласний комендант. Саме місто в залежності від кількості населення могло бути поділене міською управою на окремі поліційні дільниці на чолі з комендантами [3, арк. 5—6].

На практиці українська допоміжна поліція виконувала функції не лише органу правопорядку. Це залежало від часу та обставин. Зокрема у листі польової комендатури Луцька від 23 серпня 1941 р. йдеться про те, що служба порядку має перейняти завдання дотеперішньої новоорганізованої протипожежної охорони [2, арк. 59]. Цим же числом датується і звернення начальника відділу охорони здоров'я та суспільної опіки в Луцьку доктора Омельчука до адміністративного відділу обласної управи про виділення певної кількості людей для створення санітарної міліції [3, арк. 17]. Можна припустити, що на службу порядку покладалися завдання інших структур лише у перший період окупації, коли ще не було створено відповідних органів.

Деякий час обов'язки коменданта поліції Луцька виконував 26 річний М. Ковтонюк — уродженець с. Піддубці, колишнього Луцького повіту [4, арк. 46]. Проте від 25 серпня 1941 р. комендантом вже значиться В. Троїцький [5, арк. 273]. Згідно з окремими даними у період німецької окупації одним з комендантів поліції в Луцьку був і Ф. Заборовець, який впродовж 1944—1945 рр. являвся провідником Холмської та Луцької округ північно-західного краю [6, с. 364]. Варто зазначити, що масове прийняття до поліції міста скоріш за все розпочалось із 26 серпня [5, арк. 2 — 25], у той час останній запис про вступ датується 20 грудня 1943 р. [5, арк. 273].

Для вишколу майбутніх співробітників служби порядку 2 серпня 1941 р. в Луцьку по вул. Костюшка, 98 [3, арк. 7] (нині вул. Ковельська) [9, с. 294] почала діяти поліційна школа. Станом на той час у ній налічувалось 260 чоловік, було передбачене харчування. У загальному, вона була розрахована на 300 курсантів з 6 тижневим терміном навчання. Комендантом значився полковник УНР Д. Джупанадзе, а його заступником сотник М. Мелешко. За муштру відповідало 7 старшин і 16 підстаршин, лише один викладач виконував функції інструктора поліційної служби [3, арк. 7—8]. Процес підготовки курсантів проходив не без ускладнень. Так, із скарги виконувача обов'язків обласного коменданта поліції М. Ясінського від 9 серпня 1941 р. довідуємося про те, що полковник Джупанадзе на поліційний вишкіл не з'являється і лекцій не проводить [4, арк. 18]. Наявність лише одного інструктора поліційної служби може свідчити також про не зовсім

задовільний рівень підготовки майбутніх співробітників служби порядку. Тим більше, що від початку поліційний вишкіл тривав близько трьох місяців [5, арк. 1 — 18], а вже з 1942 р. навчання обмежувалось лише одним місяцем [5, арк. 69 — 79].

У школі курсанти мали засвоїти військову муштру і дисципліну, навчитись володіти зброєю, вивчити поліційну службу і все що з нею пов'язане. Їм викладали адміністративне і кримінальне право, історію України і Німеччини. Лектори роз'яснювали причини і завдання світової війни, порівнювали устрій Радянського Союзу, Німеччини та інших держав.

До 1 вересня 1941 р. щоденно мали проводитись заняття із муштри впродовж 4 год. і поліційної служби — 1,5 год. Вимуштрування проходило на площі поблизу католицької духовної семінарії на Красному від 8 до 12 год., а поліційні уроки в приміщенні обласної команди служби порядку від 14 до 16 год. При цьому щоденно до навчання залучали лише 2/3 особового складу, оскільки 100 курсантів мали відбувати службу у місті. Варто зазначити, що кандидати на вступ до поліції повинні були мати 25 років і лише в окремих випадках — 21 [3, арк. 6 — 8]. Однак, на практиці ця вимога не завжди виконувалась. Тому що окремим поліціантам на час зарахування виповнилось лише 16 років [2, арк. 89]. У цей час вік старших співробітників міг сягати і 77 років [5, арк. 269]. Ця тенденція може пояснюватись тим, що українська допоміжна поліція відчувала брак кадрів. Варто також зазначити, що усі кандидати на службу мали бути фізично добре розвинуті і збудовані, з незаплямованою репутацією і виключно української національності. Кожний зарахований до штату поліції зобов'язувався прослужити не менше року. Денна норма харчування міліціантів мала відповідати нормам німецького війська [3, арк. 5 — 6].

Щоб здобути повну довіру народу, представників новопоставленої служби порядку позбавили права здійснювати побиття на вулиці, їм було заборонено штовхати громадян під час наведення порядку [3, арк. 12], вживати алкоголь [3, арк. 26]. Незважаючи на те, що поліцейським суворо заборонялось носити нарукавні пов'язки поза службою [3, арк. 12], вони зобов'язувались будь-де вживати заходів для припинення продовження явних злочинів [3, арк. 23]. Кожний співробітник служби порядку мав спеціальну книжку, де його командир записував йому завдання, а після цього перевіряв їх виконання [3, арк. 12].

Статут передбачав, що коменданти і шереговці (коменданти нижчого рангу, в тому числі і на території району — **авт.**) при зустрічі між собою, німецьким командуванням, а також із своїм начальством, повинні вітатися на зразок прийнятий у війську [3, арк. 6]. Однак цієї норми не завжди дотримувались. Доказом цього є скарга польової комендатури в Луцьку від 18 серпня 1941 р., що служба порядку не здоровить німецьких старшин і урядовців. У відповідь адміністративний відділ обласної управи пропонував коменданту обласної міліції виправити цю ситуацію [4, арк. 47].

Повноваження української допоміжної поліції були обмеженими. Так, міліціантам самовільно заборонялось здійснювати арешти, обшуки і реквізиції. Ці дії могли мати місце тільки на підставі письмового ордеру обласної, міської або районної команди поліції. Тимчасове затримання можна було здійснювати у таких випадках: діях проти німецької армії і її майна, здійсненні вбивства, нанесенні каліцтва, грабунку, крадіжці, публічному бешкеті, виступі і агітації проти німецького народу, армії, органів влади, а також українського народу та його владних структур. У таких випадках належало скласти протокол в місцевому відділку поліції, підписаний свідками. Далі документ разом із затриманим та речовими доказами потрібно було доставити до районної служби порядку [3, арк. 3]. Під час переслідування злочинця, поліцейським дозволялось порушувати адміністративні кордони [3, арк. 6]. Цікаво також й те, що сам арешт проводився словами: «Іменем права ви арештовані» [3, арк. 26 зв.].

Під час здійснення обшуку поліцейський також повинен був скласти протокол, огляд проводився за участю двох свідків. Бажаною була присутність старости або десятника — тобто представника місцевої влади [3, арк. 22 зв.]. У тому випадку якщо потрібно було стягувати негайний штраф, поліцейський, написавши протокол видавав квитанцію з одержаної платні.

Інструкція регламентувала навіть і способи транспортування затриманих. Так, якщо арештований здоровий, його арешт не викличе збіговища і відстань до найближчої дільниці міліції не більша, аніж 5 км, затриманого можна було вести пішки [3, арк. 26 зв.]. Це говорить про гуманне ставлення до порушників порядку з боку поліції, навіть в умовах війни. До цього варто сказати, що міліціанти були обмежені і в застосуванні зброї. Скористатися нею можна було лише у двох випадках: для самооборони, коли всі заходи недієві та для недопущення втечі злочинця, коли інші дії не дали результату [3, арк. 22 зв.]. При цьому безпосередньо перед тим як стріляти, поліцейський зобов'язувався попередити злочинця окриком «стій» або «стріляю» і вистрелити перший раз у повітря [3, арк. 27]. Після застосування зброї поліцейський негайно повинен був доповісти про це своєму командуванню [3, арк. 22 зв.].

Служба у місті могла здійснюватись як пішо, так і кінно. Останній варіант застосовувався не міською, а обласною поліцією у випадках великих державних свят або при інших масових заходах. Кіннотники були озброєні гвинтівками та шаблями. Окрім того, обласна команда поліції мала у своєму розпорядженні два кулемети і вантажний автомобіль. Рядові поліцейські в місті під час несення служби озброювались гвинтівками, а коменданти — револьверами. Вся поліція повинна була мати одну стрілу на всій території області, окрім громадської [3, арк. 5]. Проте вважається, що форму та зброю українська служба порядку отримала лише у 1942 — 1943 рр. До цього часу поліцейські могли носити цивільний одяг і як засіб впливу використовувати дерев'яні палиці. Видимою відзнакою міліціанта стала біла нарукавна пов'язка із печаткою німецького військового або поліційного коменданта [8, с. 193 — 194]. Однак цю тезу не варто узагальнювати. Яскравим доказом цього виступає скарга пана Мороза від 2 вересня 1941 р. про те, що його побив міліціонер з білою опаскою на лівій руці. Заступник начальника адміністративного відділу доктор Питель пояснює потерпілому, що міліціонери служби порядку, підлеглі через обласну команду адміністративному відділу, як відзнаку носять блакитно-жовту пов'язку з надписом «О. Д.» і німецькою печаткою. У той час Питель стверджує, що білу опаску носять співробітники німецької поліції безпеки (Sicherheitspolizei) [3, арк. 19]. Тут очевидно мається на увазі СД і приналежні до неї формування, керівництво якими здійснював з червня по грудень 1941 р. Фрідріх Еккельн, а після нього до березня 1944 р. обергрупенфюрер СС Ганс Прюцман [1, с. 450]. Таким чином, зовнішній вигляд поліцейських Луцька міг дещо відрізнятись від їхніх колег з інших міст Рейхскомісаріату України.

Посадові інструкції чітко визначали перелік документів, які обов'язково повинен був мати при собі кожний поліцейський на службі. А саме: особисту посвідку в українській і німецькій мові встановленого зразка, пов'язку на правій руці вище ліктя (як бачимо німецька поліція носила пов'язку на лівій, а українська на правій руці — **авт.**) та інструкцію, як має нести службу поліцейський, коли і в яких обставинах може арештовувати громадян, проводити обшуки та застосовувати зброю [3, арк. 6].

У випадку порушення службових приписів співробітниками поліції передбачалось дисциплінарне покарання за наказом коменданта. Воно могло мати вигляд попередження, догани, арешту від 24 год. до 3 діб і звільнення зі складу поліції. При вчиненні кримінальних злочинів, комендант передавав міліціанта судовій владі. Одночасно із системою покарань була визначена і система заохочень. Так, районний комендант поліції мав повноваження відзначати своїх підлеглих подякою, похвалою і представленням обласному комендантові для нагороди. У той час обласний комендант міг нагородити поліцейського також подякою, похвалою і одноразовою нагородою [3, арк. 27].

Підсумовуючи вище зазначене можна сказати, що українська допоміжна поліція або ж служба порядку мала свій статут та посадові інструкції. Вони врегульовували питання сфери впливу, повноваження і компетенцію поліції, визначали порядок внутрішніх взаємовідносин. Наскільки вдалою на практиці була система цих правил, беручи до уваги і умови війни сказати ще тяжко. Використана джерельна база говорить про те, що українська поліція не виступала у ролі карального чи репресивного органу по відношенню до місцевого населення. Проте, варто пам'ятати і про випадки зовсім протилежних дій, у яких домінуючу роль міг відігравати морально-психологічний облік окремих представників служби порядку.

1. Дерейко І. Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини / І. Дерейко // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. — К.: Наукова думка, 2011. — С. 430 — 479.

2. Державний архів Волинської області (далі — Держархів Волинської обл.), ф. р. — 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 2, спр. 1. Накази і розпорядження обласної управи про організацію влади на місцях, залізничної служби та інших. Почато: 18 липня 1941 р. Закінчено: 1 вересня 1941 р., 67 арк.

3. Держархів Волинської обл., ф. р. — 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 2, спр. 4. Постанови окружної управи про організацію народної міліції і жандармерії. Інструкція для СП і рядових поліцейських. Почато: 22 липня 1941 р. Закінчено: 30 вересня 1941 р., 35 арк.

4. Держархів Волинської обл., ф. р. — 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 2, спр. 5. Копії наказів окружної команди СП по кадрах, списки поліцейських і службовців карно-слідчого відділу районних комендантів СП. Почато: 26 липня 1941 р. Закінчено: 3 вересня 1941 р., 68 арк.

5. Держархів Волинської обл., ф. р. — 97. Луцька українська міська поліція м. Луцьк, оп. 1, спр. 2. Список поліцейських колишньої Луцької німецької поліції, 273 арк.

6. Літопис УПА. Нова серія, т. 16. Волинь і Поділля у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944 — 1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — К.; Торонто: Літопис УПА, 2011. — 1024 с.

7. Музичук С. Луцький вишкільний курінь, 1941 — 1943 / С. Музичук, І. Марчук // Однострій. — 2004. — № 8. — С. 28 — 35.

8. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — 590 с.

9. Пясецький В. Е. Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / В. Е. Пясецький, Ф. Г. Мандзюк. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 400 с.

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ І ЇЇ ПРАВЕДНИКИ

Своєрідною протиположністю негативним морально-психологічним явищам, які спостережувалися під час українсько-польського протистояння слід назвати проблему «справедливих». Є згода в тому, що з обох сторін конфлікту, як серед поляків, так і серед українців, були «справедливі», «люди справедливості» (праведники), котрі, ризикуючи життям, часто реально гинули, рятували життя сусідів «протилежної» національності — а нерідко й зовсім незнайомих людей. Це — потужний потенціал для гуманістичного примирення.

Сама ідея, як видно з означення, запозичена польськими дослідниками з досвіду вивчення голокосту. У 1953 р. для вшанування пам'яті жертв і героїв голокосту рішенням Кнесету був заснований Яд Вашем (івр. **יָד וַשֵּׁמ**). Одним з положень рішення було вшанування «Праведників народів світу». Праведником, згідно з рішенням, визнавалися не-євреї, що ризикували життям, рятуючи євреїв під час Голокосту. В 1953 р. під юрисдикцією Верховного Суду Ізраїлю було створено комісію, в обов'язки якої входить надання почесного звання «Праведника народів світу». У цьому випадку справедливими пропонувано називати тих українців, які допомагали у складні моменти полякам. Прикметно, що про подібні факти нині є низка окремих видань (З. Зембелевський¹, Л. Карлович², Е. Рожанський³, видання під редакцією Р. Недзелька, Я. Турнау⁴, О. Зінчук⁵). До цього слід додати ті матеріали, де згадуються окремі приклади (В. Вербича⁶, М. Бартніцко⁷, В. Шабловського⁸ та ін.).

Згідно з підрахунками історика Ромуальда Недзелька, які він оприлюднив у виданій 2007 р. книжці, принаймні 1300 українців з 500 населених пунктів причетні до порятунку поляків. Очевидно, що таких прикладів може бути більше. Адже, як слушно зауважує Т. А. Ольшанський «дуже багато поляків врятували свої життя завдяки попередженням, а той активній допомозі своїх українських сусідів або й зовсім чужих людей. Дані про такі факти можна знайти майже в кожному польському свідченні, у спогадах тих років»⁹.

Перш за все слід виокремити форми цієї допомоги (за класифікацією Р. Недзелька):

- * попередження про запланований напад (чи з вказівкою на точний час чи взагалі);
- * вказівка на можливий шлях втечі під час нападу;
- * переховування перед можливою атакою або й під час нападу;
- * надання неправдивої інформації нападникам про національність, про місце переховування; відволікання через запропоноване частування;
- * перевезення з криївки у безпечне місце (напр., до міста) конем чи возом;
- * перша допомога пораненим, перевезення їх до лікаря чи шпиталю;
- * надання вцілілим їжі, а для втечі — одягу;
- * інформування рідних про обставини смерті, вказівка про місцезнаходження останків;
- * посередництво між тими хто переховувався і членами їх родин;
- * опіка сиротами або загубленими під час нападу дітьми;
- * допомогу у похованні жертв, опіка могилами та встановлення хрестів;
- * відмова від участі в нападах;
- * публічний протест (на сільських сходах, у церкві) проти вчинених злочинів;
- * звільнення арештованих, невиконання смертних вироків¹⁰.

Очевидно, що серед тих, хто був причетний до рятування поляків, були українці — члени змішаних родин. Це виглядає цілком логічним, оскільки порух врятувати найближчих є цілком природним. Іншу категорію становлять сусіди, особливо старшого покоління, які рятували своїх близьких з моральних, релігійних почувань. Варто також наголосити на тому, що часто навіть ті, хто симпатизував боротьбі УПА, одночасно

допомагали полякам, бо вважали, що це чесні, порядні люди і їм належить надати допомогу, навіть ризикуючи власним життям.

На превеликий жаль, такі випадки не знайшли належного пошанування. Лише нещодавно була відкрита пам'ятна дошка пам'яті Петра Базелюка у Бутейках¹¹, а у прикордонному Городлі реалізовано ідею Алеї троянд солідарності на вшанування «людей сумління»¹². Цей аспект проблеми українсько-польського протистояння є тим важливішим, що, як слушно зазначає Олександра Зінчук, саме за допомогою представлення позитивних постатей українців, які рятували життя поляків, з одного боку, і, відповідно, поляків, що рятували українців, з іншого, можливий діалог між поколіннями¹³.

Загалом слід ствердити, що це потребує більш глибокого вивчення особливо з українського боку.

---

1. Ziembowski Z. W morzu nienawiści: o takich, którzy nie przestali być ludźmi / Zbigniew Ziembowski ; rys. Bogumiła Kazimierska. — Krosno: «Apla», 2001. — 168 s. : il.

2. Karłowicz L. Ludobójcy i ludzie / Leon Karłowicz. — Lublin : «Polihymnia», 2000. — 168 s.

3. Różański E. Nie każdy Ukrainiec był Polakowi wilkiem. Ukraińcy, którzy potępiali ideologię głoszoną przez OUN-UPA, ostrzegali Polaków przed napadami, ukrywali ich i bronili przed śmiercią, nie szcędząc przy tym własnego życia / Eugeniusz Różański // Na Rubieży. 2003. — Nr.65. — S. 1—13; Nr. 67. — S. 1—10; Różański E. Na wołyńskich kresach: najeźdźcy i sąsiedzi 1941—1944 / Eugeniusz Różański. — Wrocław : [Zakład Wydawniczy «Na Rubieży»], 2004. — 168 s.

4. Bracia z za Buga : wspomnienia z czasu wojny / zebrał Jan Turnau; [przygot. do dr. Barbara Paprocka]. — Lublin : Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. — 173, [1] s.

5. Pojednanie przez trudną pamięć — Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам'ять — Волинь 1943 = Reconciliation through difficult remembrance — Volhynia 1943 / pomysł, wybór, red. Aleksandra Zińczuk ; [tł. z jęz. ukr. Iwona Boruszkowska et al., na jęz. ukr. Maryna Chorna et al., tł. na jęz. ang. Weronika Nowacka, Sławomir Nowodworski, Olga Pastuszak]. — Lublin ; [Wojśławice] : Stowarzyszenie Panorama Kultur, 2012. — 393, [2] s. : il. kolor.

6. Вербич В. «Його кров залила моє обличчя». Як український націоналіст рятував від смерті польську родину / Віктор Вербич // Сім'я і дім. — 2003. — 23 січня (№ 4). — С. 3; Вербич В. «Його кров залила моє обличчя»: Як український націоналіст рятував від смерті польську родину / Віктор Вербич // Самостійна Україна. — 2003. — Ч. 4 (490). — Жовтень-грудень. — С. 52—57.

7. Jan Bagiński : Przeżyłem rzeź wołyńską dzięki pomocy ukraińskich sąsiadów [Електронний ресурс] / rozmawiał Marcin Bartnicki — Режим доступу: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,136034,title,Bp-Jan-Baginski-przezylem-rzez-wozynska-dzieki-pomocy-ukrainskich-sasiadow,wid,15809664,wiadomosc.html>

8. Szablowski W. Jesteś znajdą po Polakach : sprawiedliwi Ukraińcy / Witold Szablowski // Gazeta Wyborcza. — 2013, nr 142, dod. Duży Format nr 25, s. 8—9; Szablowski W. Dom pełen Ukraińców : sprawiedliwi z Wołynia / Witold Szablowski // Gazeta Wyborcza. — 2013. — Nr 144. — S. 22—23.

9. Olszański T. A. Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947 / Tadeusz Olszański // Więź. — 1991. — Nr.11—12. — listopad — grudzień.

10. Kresowa księga sprawiedliwych 1939—1945: O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA / Opracował Romuald Niedzielko. — Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007. — S. 14.

11. Borzęcki J. Wołyń uczci ofiary czystki etnicznej / Jacek Borzęcki // Kurier Galicyjski. — 28 czerwca—15 lipca (nr 12). — S. 3.

12. Nowak B. Horodło: Będą sadzić róże dla Ukraińców, którzy ratowali Polaków [Електронний ресурс] / Bogdan Nowak — Режим доступу: <http://www.dziennikwschodni.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20100924/ZAMOSC/29753107>

13. Pojednanie przez trudną pamięć — Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам'ять — Волинь, 1943 = Reconciliation through difficult remembrance — Volhynia 1943 / pomysł, wybór, red. Aleksandra Zińczuk ; [tł. z jęz. ukr. Iwona Boruszkowska et al., na jęz. ukr. Maryna Chorna et al., tł. na jęz. ang. Weronika Nowacka, Sławomir Nowodworski, Olga Pastuszak]. — Lublin; [Wojśławice] : Stowarzyszenie Panorama Kultur, 2012. — S. 10, 194.

ВОЄННО-СТАТИСТИЧНІ ОГЛЯДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Особливе значення для вивчення етносоціального складу населення Волинської губернії має аналіз даних статистики. Такими багатими статистичними джерелами є матеріали загальних переписів. Так, перший загальний всеросійський перепис населення 1897 р. [7] дозволяє відтворити етнічну картину населення Волині по кожному повіту. Перепис дозволяє відтворити характер зайнятості представників різних національностей, поділ їх на стани, рівень освіти, їх релігійну приналежність, місце проживання (місто, село) тощо. Ці дані дають можливість визначити порівняно детальний спектр соціальної та національної структури населення.

Дані перепису 1897 р. є надзвичайно цінними для розуміння етносоціальних процесів останньої третини ХІХ ст. — початку ХХ ст. Але для першої половини й середини ХІХ ст. дані перепису 1897 р., з огляду на демографічні і соціальні зміни, що відбулись, будуть недосить точними. Тому, для території Волині першої половини ХІХ ст. надзвичайно цінним джерелом є воєнно-статистичні огляди Російської імперії, які видавалися при першому відділенні Департаменту Генерального Штабу в Санкт-Петербурзі [3; 4].

Військово-топографічні описи ХІХ ст. на тлі численних джерелознавчих пам'яток того часу постають окремим джерелознавчим комплексом, який своїми географічними межами охоплює майже всю територію Російської імперії та надає систематизовану інформацію про природно-кліматичні умови регіонів, загальні тенденції становлення й розвитку центральних та місцевих органів влади, про розвиток основних галузей сільського господарства та промисловості, відомості про склад робочої сили, райони закупівлі сировини та збуту готової продукції [2]. На сьогодні ці матеріали (поряд з інформацією земських статистичних комітетів) — майже єдині випадки презентації на сторінках офіційної документації подібної інформації [6].

Військово-топографічні описи України 30—60-х рр. ХІХ ст. стали результатом планового обстеження території Російської імперії співробітниками Генерального штабу. Ідея упорядкування узагальненого військово-топографічного опису імперії належала керівнику генерального штабу Сухтелену. За його наступника Ф. Шуберта була зроблена нова спроба розробити програму опису губерній та визначити основні напрями її реалізації. Співробітники першого відділення склали опис Віленської губернії та надіслали його для подальшого затвердження у Воєнне міністерство, а звітні на підпис імператору Миколі І. Після розгляду ним опису 5 грудня 1836 р. з канцелярії міністерства надійшов наказ про упорядкування перших військових оглядів. Замість програми, офіцери, що працювали в канцелярії Першого відділення, повинні були керуватися примірником опису Віленської губернії як прикладом. В описах рекомендувалось відобразити у першому розділі таку інформацію «Короткий воєнно-статистичний огляд губернії: кордони, простір і чисельність жителів, води, головні луки й ліси, сухопутні дороги з таблицею відстаней, постачання військ провіантом, варти й пости, постійні гарнізони й військові установи. У другому розділі планувалося надати «Алфавітний список місць, що були зручні для дислокації кавалерійських і артилерійських штабів, ротних і ескадронних дворів. Також до опису потрібно було додати «Квартирну мапу губернії з зазначенням тільки тих місць, які можуть бути використані для розміщення ротних і ескадронних штабів». Більшість із упорядників описів працювали над оглядами в канцелярії, опрацьовуючи надіслані матеріали від центральних та місцевих органів влади, військових формувань та підрозділів [1].

Наступний етап військово-топографічного обстеження губерній та областей Російської імперії припадає на кінець 40-х рр. ХІХ ст. 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр

затвердив «Програму для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії» [9]. Вона складалася з 6 розділів: «Відомості загальні», «Місцевість», «Мешканці», «Промисловість», «Освіта», «Відомості спеціальні» (останні здебільшого стосувалися дислокації військових підрозділів, системи забезпечення їх провіантом, фуражем, амуніцією, засобами транспортування необхідних товарів до місць дислокації).

Відповідно до запропонованої програми планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні були увійти 80 описів губерній та областей (на жаль видані були лише 69). До 10 тому «Південно-західні губернії» увійшли описи Київської (автор підполковник Міньков), Подільської (штабс-капітан Твершинов), Волинської (штабс-капітан Фрітче) губерній. До 11 тому було включено описи Херсонської (упорядники Роголев, Вітте, штабс-капітан Пестов), Таврійської (автор підполковник Герсиванов) губерній, опис Бессарабської області (полковник Дараган), Катеринославської (штабс-капітан Драчевський), Землі Війська Донського (полковник Штюрмер). Дванадцятий том «Малоросійські губернії» складався з трьох частин — опис Харківської губернії (капітан Могульський), Чернігівської (полковник Міцевич), Полтавської (полковник Облеухов) [1].

Остання спроба упорядкувати узагальнений військово-топографічний опис Російської імперії припадає на кінець 50—60-х рр. XIX ст., його ініціатором був Військовий міністр Д. Мільютін. У Російському військово-історичному архіві зберігся його наказ від 5 липня 1857 р., де зазначено, що співробітникам Генерального штабу наказується скласти статистичні та військово-статистичні описи 73 губерній та областей імперії. На відміну від попереднього військово-топографічного обстеження Російської імперії, описуванням територій керував з 1857 р. Військово-статистичний відділ департаменту Генерального штабу. Для проведення нового обстеження та описування територій у розпорядження топографічних експедицій центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати нові військово-топографічні описи («Правила», «Настанови» та «Зразкова докладна програма статистичних описів і військових оглядів губерній та областей Російської імперії») [8].

Усім офіцерам рекомендувалося використовувати спочатку тільки офіційні джерела: ревізькі казки, метричні книги, щорічні звіти губернаторів та казенних палат, окладні книги тощо. Якщо необхідних матеріалів бракувало, то Військово-статистичний відділ рекомендував самостійно збирати відомості на місцях, лише після цього дозволялося використовувати надруковані матеріали, що були оприлюднені у центральній та місцевій пресі. Усі зібрані матеріали потрібно було систематизувати відповідно до двох розділів, з яких повинен був складатися кожний опис: «Історичний нарис» та «Статистичний опис» (до складу останнього входили підрозділи «Географічний та топографічний опис», «Мешканці», «Промисловість», «Освіта», «Внутрішній та зовнішній побут», «Управління», «Відомості про міста, посади та інші відомі населені пункти взагалі»). Надалі відредаговані описи надсилалися до Військово-статистичного відділу, який займався їх публікацією. Відповідно до плану публікацій планувалося надрукувати 18 томів або 79 частин — описів (відповідно до кількості губерній та областей Російської імперії на той період, а саме на 1 січня 1857 р.). Зміни у плані публікацій відбулися за рахунок зменшення частин, що входили до 16 тому «Кавказький регіон» (замість 10 з попереднього опису до нього увійшли 7). Планувалося завершити обстеження та описування губерній у 1859—1860 рр., і вже до кінця 1863 р. надрукувати всі примірники описових документів [1].

Крім видань Генерального Штабу, важливе інформаційне значення мають видання статистичних оглядів авторства генерала від інфантерії Олександра Федоровича Забеліна [5], який під час проходження служби в Київському воєнному окрузі склав «Воєно-статистичний огляд Волинської губернії» видане в друкарні штабу округу в 1887 році (за це він був удостоєний орденом св. Анни 3-го ступеня). Та праця відомого педагога Миколи Петровича Столпянського [10], в якій також подано короткий історичний огляд губернії.

У воєнно-статистичних оглядах опубліковані досить детальні описи природно-кліматичних умов, рельєфу, річок і озер, кордонів, шляхів сполучення, місць для розквартирування військ і військових маневрів. Крім цих даних, в оглядах зосереджений цінний фактичний матеріал про розвиток і масштаби торгівлі, ярмаркової справи, подані річні показники обсягів торговельних потоків через Волинські митниці, сільського господарства, промислів і ремесел. Містяться короткі описи і історична довідка про міста Волинської губернії.

Крім того, в оглядах наводяться дані про кількість, щільність і розміщення населення губернії, його релігійну структуру, побут, заняття, освіту. Міститься чимало відомостей про соціально-етнічний склад населення Волині. Зокрема наводяться дані про станову структуру регіону: дворян, середній стан і селян.

Щодо дворянського стану, то як зазначено в оглядах, на середину XIX ст. він переважно складається із польської шляхти, що зумовлено колишнім входженням Волині до складу Польщі. Наводиться кількість і майновий статус дворянства, подаються причини зубожіння і соціальної деградації дворянського стану.

Констатується той факт, що клас міщан і купців, в усіх містах і містечках губернії, переважно складається із євреїв. Подаються дані про перших німецьких колоністів, їх релігійну та соціальну належність, рід занять, способи ведення сільського господарства, місця розселення.

В окремих розділах цих описово-статистичних розвідок у систематизованому вигляді були презентовані матеріали щодо становлення та розвитку системи традиційних обрядів та звичаїв місцевого населення, етнографічні та антропологічні спостереження, народна архітектура та традиційний одяг місцевих мешканців. Тому зазначені видання можна використовувати не лише для вивчення військової та етносоціальної історії, але й як цінне джерело для вивчення етнографії, релігії, географії, культури Волині XIX століття.

-
1. Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального Штаба (1836—1868) и их значение для развития географии в России: Автореф. дисс. канд. геог. наук — М., 1963.
  2. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987.
  3. Военно-статистический сборник. Вып. IV. Россия. Составлен офицерами Генерального Штаба под общей редакцией Н. Н. Обручева. — СПб., 1871.
  4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Волынская губерния. — СПб., 1850.
  5. Забелин А. Ф. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — К., 1887. — Ч.1.
  6. Макаручук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983.
  7. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: т. VIII. Волынская губ., 1904.
  8. Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи. — СПб., 1858.
  9. Программа для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи. — СПб., 1847.
  10. Столпянский Н. П. Девять губерний западнорусского края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. — СПб., 1866. — 636 с.

ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ТЕАТРАЛЬНОЇ ПЛОЩІ МІСТА РІВНЕ У 1950-х рр.

Місто є головним осередком життя, праці та відпочинку людини. Організація його планувальної структури є поступовим процесом, тісно пов'язаним з розширенням та реорганізацією існуючих територій. Важливим етапом розвитку будь-якого міста є формування його громадських та культурних центрів і вузлів. Саме тому метою даної роботи є дослідження особливостей архітектурно-просторового формотворення Театральної площі Рівного у 1950-х рр. як головного осередку культурного життя міста.

Дана тема, природно, привертала увагу науковців у контексті досліджень та аналізу історії розвитку центральних площ та майданів міст і містечок по всій території України. Комплексне дослідження наведене у праці Т. Жаворонкової [3], виявлення та аналіз основних етапів формування центральної площі міста, їх вплив на організацію архітектурно-планувальної структури Харкова — Андрущенко М., Касьянов О. М. [2; 5]; аналогічні дослідження Севастополя — праця Коваленко А. [6; 8]; Донецька — Кравченко А. І., Ясенов Е. Ю. [9; 16]; Чернівців — Никирса М. [10]; Луганська — Остапенко С., Єрошкіна Е. [11]; Луцька — Пясецький В., Мандзюк Ф. [13]; Полтави — Рудинський М. Я. [14]; Києва — Юрченко П. [15]. Особливості формування міського середовища з точки зору розбудови архітектурно-планувальної структури Рівного можна встановити переважно завдяки працям О. Прищепи [12], а також архівним даним з фондів наукових закладів. Наукова цінність цих унікальних свідчень, що обмежуються фотографіями, малюнками або описами окремих об'єктів, дає змогу розглядати їх в ролі дуже важливих джерел для наукової реконструкції досліджуваного явища, проте повноцінний аналіз та значні дослідження формування структури площі міста конкретно в контексті Рівного на даний момент відсутні, що і визначає актуальність мети даної роботи.

Відповідно завдання передбачає:

* Дослідження першоджерела за темою роботи.

* З'ясування архітектурно-планувальних та просторових особливостей конкурсних проектів розпланування Театральної площі.

* З'ясування впливу архітектурно-стилістичних тенденцій 1940—50-х рр. на формування структури простору і забудови Театральної площі.

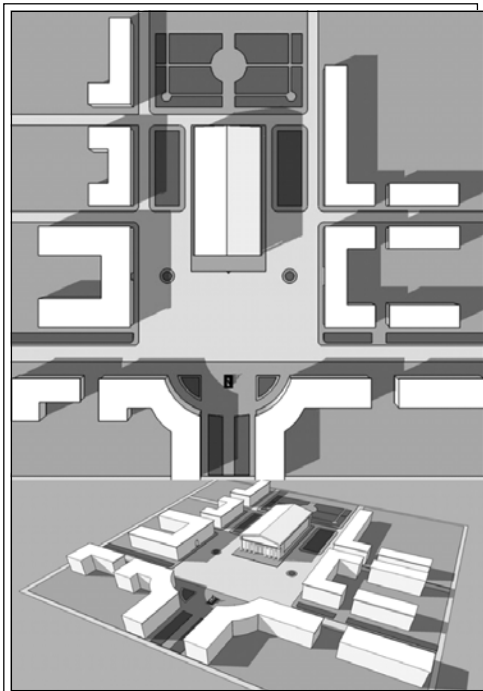
Друга половина ХХ ст. стала новим етапом у історії Рівного. Незважаючи на спустошливі наслідки двох світових воєн, відроджене після визволення від німецько-фашистських загарбників Рівне за радянської доби поступово розбудовувалося та набирало економічної і культурної ваги.

У 50-ті роки відбувалася особливо інтенсивна розбудова міста. Однією з причин цього було прагнення влади змінити його архітектурне обличчя, котре повинне було стати втіленням нового ладу та підкреслити соціалістичну спрямованість тогочасного суспільства. Саме це стало визначним фактором у формуванні характеру архітектурних і планувальних рішень того часу. Поширеності набуло аранжування класичних мотивів, які в свою чергу повинні були підкреслити велич, помпезність та водночас витонченість в забудові нового-соціалістичного міста.

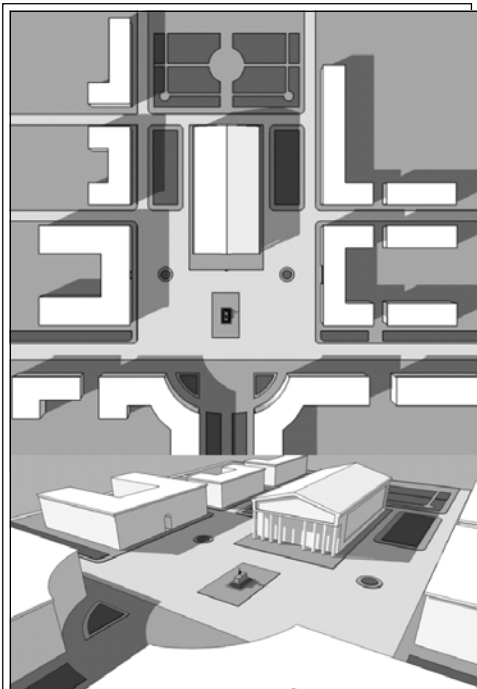
Серед розбудови Рівного особливо виділяється, насамперед, реконструкція центру і головної вулиці міста (вул. Сталіна). Тогочасна торгова площа (нині майдан перед приміщенням залу камерної та органної музики, вул. Соборна, 137) вже не могла виконувати роль центрального вузла міста, необхідним стало влаштування відокремленого центру суспільно-культурного життя рівнян.

Віднайдено певні документи [1], які засвідчують події пов'язані з організацією нової площі по осі головної вулиці міста. Саме це питання, на нашу думку, заслуговує особливої уваги.

Мова йде про першопочаткову розбудову нинішньої Театральної площі по вулиці Соборній. Детальніше про проект організації дає змогу дізнатися лист Комітету у справах мистецтва при Раді Міністрів СРСР до голови Виконавчого Комітету Рівненської міської Ради від 23 лютого 1950 року [1]. Проект площі був розроблений Українським

*Рис.1. Варіант планування №1, розроблений «ДІПРОМІСТО»
Модель реконструкції (виконали:
Ковальчук Р., Омельчук І.)*

*Рис.2 Варіант планування №2, розроблений авторами монумента.
Модель реконструкції (виконали:
Ковальчук Р., Омельчук І.)*

Державним інститутом проектування міст («ДІПРОМІСТО»/ «ГИПРОГРАД»). Насамперед передбачалося спорудження головної домінанти площі — нової будівлі драматичного театру, встановлення пам'ятника Олеко Дундичу, а також прокладання у південному напрямі парадного бульвару. Лист пояснює також наявність двох планувальних рішень площі, основна відмінність яких саме у розташуванні постаменту. Перший варіант розроблений «ДІПРОМІСТО» передбачав встановлення пам'ятника навпроти проектованого театру, проте таке розташування означало спорудження скульптури оберненою спиною до основної маси глядачів котрі б прямували до площі, а також створювало невідгідне освітлення пам'ятника (рис.1).

Тому за ініціативи авторів скульптури було створено інший варіант, де монумент зводився з іншого боку від основної магістралі — вулиці Сталіна, на фоні проектованого театру. Таке розташування створювало хороший архітектурний фон, а орієнтація пам'ятника на південь, в напрямку запроектованого парадного бульвару, передбачало вдале освітлення та добру його оглядовість (рис. 2).

Мимохідь виникає паралель з реконструкцією центральної частини іншого міста — відбудовою київського Хрещатика. Конкурс на проект відбудови оголошено 22 червня 1944 року [4; 7]. У стильовій характеристиці автори, здебільшого, також орієнтувалися на аранжування класичних та ренесансних мотивів.

Архітектурно-просторова композиція ансамблю вирішувалася зодчими найрізноманітнішим чином, але переважна більшість проектних пропозицій трактувала новий Хрещатик як вулицю-коридор із системою площ. Не можливо не помітити і значну схожість їх конфігурації з рішеннями, прийнятими у планах організації центральної частини Рівного (рис.3).

А проект В. Заболотного, І. Мілінса, В. Лазаренка та скульптора І. Кавалерідзе також передбачав спорудження кінного монументу, як центру всієї композиції [4] (рис.4).

Щодо пам'ятника Олеко Дундичу, то на розгляд було представлено чотири конкурсні проекти у виконанні скульпторів: Лисенка, Ізмалкова, Баландіна та Посяди [1].

Зі стенограми художньо-експертної ради Комітету в справах мистецтва при Раді міністрів СРСР, від 18 березня 1949 р., дізнаємося про рішення спорудження пам'ятника Олеко Дундичу — герою громадянської війни. Передбачалося втілення у досить статичному образі вершника — внут-

рішньої напруги, сили та хоробрості героя. Саме тому для подальшого доопрацювання, було затверджено проект скульптора Баландіна та архітектора Жукова як такий, що найбільше відповідав даним вимогам. Проте авторам було також дано кілька рекомендацій:

Зі слів Манізера, народного художника РСФСР, члена художньо-експертної ради:

«Я вважаю найкращим проект Баландіна... модель, мабуть, невірно виконали з креслення. П'єдестал необхідно полегшити. Коня потрібно дати ближчого до нашої породи. Не потрібно такого чистокровного араба. Вершник сидить не зовсім вірно — потрібно перевірити з натури. Мені здається, варто затвердити проект Баландіна, запропонувавши автору прислухатися до порад: дати образ героя громадянської війни та змінити породу коня» [1].

Але проект встановлення пам'ятника так і не реалізували, як, зрештою, і майже весь початковий план розбудови вулиці Сталіна.

Ймовірно, головну причину такого рішення знаходимо у висновках інженерно-геологічної характеристики будівельного майданчика під пам'ятник Олеко Дундичу: «Рівень ґрунтових вод знаходиться на глибині 6,5 м і може коливатися в залежності від умов на 1,5 м. Насипний суглинок і торф з мулом не можуть слугувати основою під фундамент, роль якої можуть відігравати лише суглинки з глибиною залягання, як мінімум 4,6 м... Перед закладенням фундаментів, котловани повинні бути завірені комісією» [1].

Саме складність подібних будівельних робіт та економічна недоцільність розробки даних ґрунтів, призвели до лише часткового виконання початкового проекту розпланування Театральної площі. Разом з тим, поширені у 50-х рр. інтерпретації класицизму знайшли свої відгуки і в новому, конструктивно та економічно більш вигідному варіанті її організації.

Зокрема утворення головних та другорядних осей в структурі міста, що повинні були пов'язати окремі його частини. За першочерговим проектом головна вісь повинна була пройти через новий парадний бульвар (рис. 5), поєднавши площу театру зі стадіоном, у зв'язку з нереалізованим планом, вісь було закріплено аркою у будівлі навпроти театру (нині будинок магазинів ювелірних виробів «Рубін» та «Діамант», арку замуровано). Подібне рішення використовувалося неодноразово, це пояснює наявність арок у будівлях, що оточували площу театру ще на першому проекті її організації. Звідти ж відомо про реалізовану частину цього плану. Зокрема було зведено чотирьохповерховий житловий будинок та розпочато будівництво 4-поверхового готелю на 100 місць, про що також свідчить «Архітектурно-планувальна установка» на проектування останнього.

Висновок: Формування Театральної площі у 1950-х рр. відбувалося у кілька етапів,

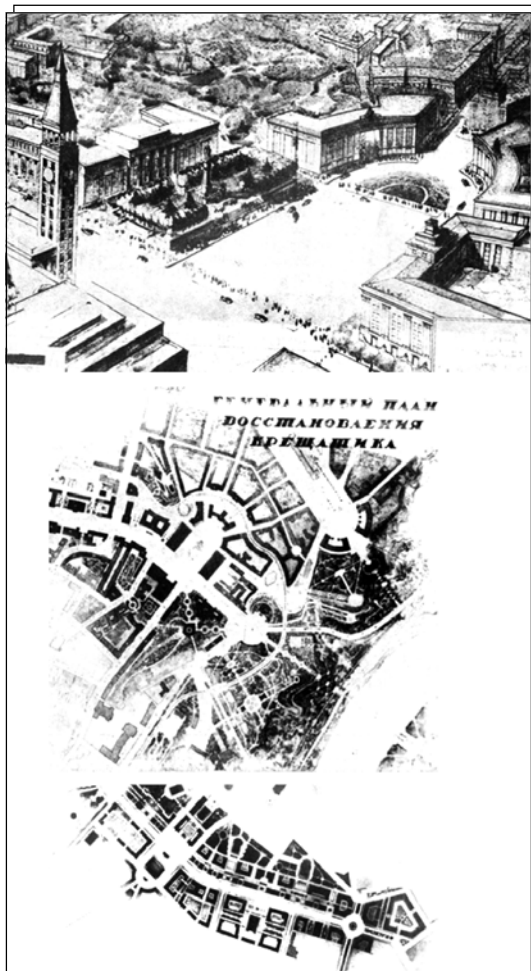

Рис. 3. Конкурсні проекти реконструкції Хрещатика у Києві

Рис. 4. Конкурсний проект реконструкції Хрещатика у Києві В. Заболотного, І. Мілінса, В. Лазаренка та скульптора І. Кавалерідзе

що включають зміну проектних рішень розпланування від варіанту розробленого «ДІПРОМІСТО» та проекту авторів монументу, до конструктивно та економічно більш вигідного варіанту її організації. Архітектурно-планувальні та просторові рішення конкурсних проектів розпланування Театральної площі подібні у своєму вирішенні. Основною відмінністю та особливістю проектів є розташування пам'ятника Олеко Дундичу, що орієнтується в бік театру у про-

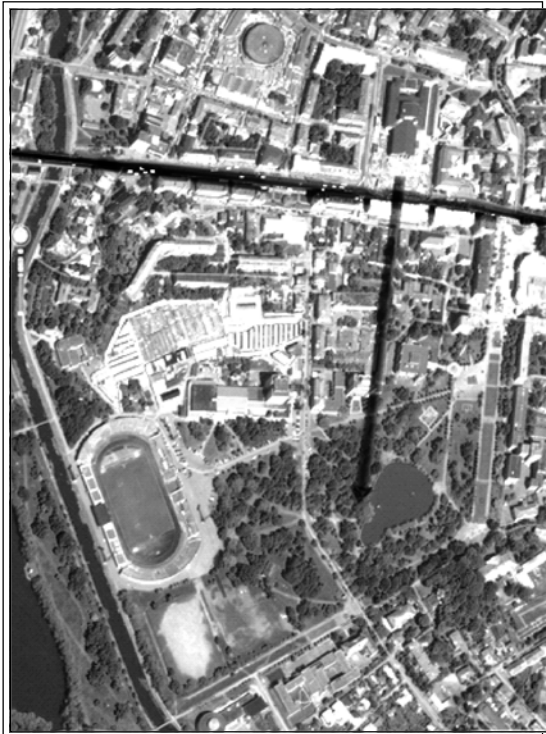

Рис. 5. Напрямок спрямування головної композиційної осі забудови передбаченої першочерговим проектом

екті «ДІПРОМІСТО», або ж в бік пішохідного бульвару у варіанті Баландіна та Жукова. Кінцевий варіант формування Театральної площі, який зберігся до наших днів, не передбачав спорудження монументу у зв'язку з близьким заляганням ґрунтових вод. Беручи до уваги інформацію з досліджених першоджерел, варто відзначити, що при формуванні Театральної площі мав місце вплив архітектурно-стилістичних течій того часу. Зокрема при її організації втілені ідеї неокласицизму. Це підтверджує наявність осі симетрії, яка проходить через головну будівлю театру та монумент, загальна симетричність композиції, а також стилістичні особливості забудови, а саме житлового будинку та готелю, що споруджувалися одночасно з формуванням площі.

Нову площу м. Рівне було сформовано ще до початку Хрущовим компанії «по боротьбі з надлишками в архітектурі» у 1954 році. Відмова від покладання бульвару, чи продовження первинної композиційної осі площі, зумовила відсутність інтенсивного розвитку міста в цьому напрямку, проте Театральна площа безсумнівно утворила нове ядро в структурі Рівного, його культурний центр, яким залишається і до нині.

1. Державний архів Рівненської області, ф.Р-1934 опис. 1, спр. 9.
2. Андрущенко М. Боротьба творчих методів і авторських концепцій при формуванні центральної площі Харкова [Текст] / М. Андрущенко // Архітектурна спадщина України: Щорічник Держбуду України. — К.: НДІТІАМ; Головкивархітектура, 2002. Вип. 5. Традиції та новаторство у містобудуванні України. — С. 277—292.
3. Жаворонкова Т. Деякі архітектурно-планувальні прийоми формування майданів вітчизняних міст у 1920-і—1930-і рр. [Електронний ресурс] / Т. Жаворонкова. — Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/zhavoronkova/zhavoronkova_maidan.html
4. Історія української архітектури [Текст] / Ю. С. Асєєв, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін. За ред. В. І. Тимофійєнка. — К.: Техніка, 2003. — С. 399—435.
5. Касьянов О. М. Реконструкція центра Харькова [Текст] / О. М. Касьянов // Архитектура СССР. — 1934. — №2. — С. 52—59.
6. Коваленко А. О проблемах различных стилей и единой логики в архитектуре Севастополя [Текст] / А. О. Коваленко // Слава Севастополя, 2003. — № 56 (21502) от 27 марта. — С. 2.
7. Кілєсо С. Конкурс на проект повоевної відбудови Хрещатика — пошуки національної своєрідності [Текст] / С. Кілєсо // Архітектурна спадщина України. Випуск 2. Національні особливості архітектури народу України. — К., 1995. — С. 161—184.
8. Коваленко А. Архитектура Севастополя в стилях и направлениях [Текст] / А. Коваленко. — Симферополь: Доля, 2010. — 456 с.
9. Кравченко А. И. Памятные места Донбасса: Путеводитель [Текст] / упорядник А. З. Дидова. — Донецк: Донбас, 1979. — С. 3—10.
10. Никирса М. Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ [Текст] / М. Никирса. Чернівці: Золоті литаври, 2008. — 452 с
11. Остапенко С., Ерошкина Е. Луганская улица грез [Текст] / С. Остапенко, Е. Ерошкина // Жизнь Луганска. — 2009. — №35. — С. 6—7.
12. Прищєпа О. Вулицями Рівного [Текст] / О. Прищєпа — Рівне: ПП ДМ, 2002. — 223с.
13. Пясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани Луцька [Текст] / В. Пясецький, Ф. Мандзюк. — Луцьк, 2005. — 8—10, 142—148 ISBN 966-361-050-6
14. Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави [Текст] / М. Я. Рудинський. — Полтава: Метоп, 1992. — 37 с.
15. Юрченко П. Урядова площа в столичному Києві [Текст] / П. Юрченко // Соціалістичний Київ. — 1934. — № 5—6. — С. 14—20.
16. Ясєнов Е. Ю. Володя большой и Володя маленький [Текст] / Ясєнов Е. Ю. // Прогулки по Донецку. — Донецк: Донетчина, 2008. — С. 27—36. — ISBN 978-966-556-831-5

ПРО 70-РІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ

У червні 2013 року польський Сенат кваліфікував колишнє протистояння між українцями і поляками часів Другої світової війни, що викликало десятки тисяч смертей з обох сторін, як «етнічну чистку, що носить риси геноциду», звинувачуючи в усіх жертвах українців. Це рішення польського Сенату — офіційний виклик Україні, крок, спрямований на загострення стосунків. Таким чином було відзначене сьоме десятиліття Волинської трагедії, що сталася 27 червня 1943 року.

Не змогли запобігти цій однозначній оцінці подій спільні миротворчі заяви римокатолицької і греко-католицької церков, персональні публічні звернення відомих і видатних діячів культури і церкви.

Чому Сенат використав для звинувачень українців і загострення стосунків між державами саме 2013 рік і саме Волинську трагедію, мабуть, видніше політикам. В глибинах віків можна знайти епізоди стосунків між Україною і Польщею на будь-який смак — і такі, що можуть бути прикладом добросусідських стосунків і зі значно більшими жертвами. Нинішній ажіотаж навколо подій Волинської трагедії є відголоском перманентної міждержавної боротьби за розподіл Європи, добре вивченої політологами й істориками. Затіваються такі ігри на високих можновладних щаблях, а гинуть від непомірних апетитів можновладців безвинні і наївні прості люди, яким відводять роль пішаків. Звичайно, 1943 рік ближчий і тому зручніший для маніпулювання свідомістю великої кількості людей. Ще живі деякі свідки тих подій, родичі багатьох жертв і постраждалих.

Центральна польська преса, як і Сенат, також не хоче визнавати, що у Волинській трагедії винні були з обох сторін, як це і буває в більшості конфліктів.

«Більшість [поляків — **Б.К.**] декларує, що чули про неї, але не знають, хто був жертвою», — пише «Rzeczpospolita» в статті, присвяченій подіям на Волині 1943 року.

«Сьогодні в Україні шукають, швидше, українську правду зі шкодою для дослідницької чесності та шансів на порозуміння», — стверджує Рафал Дзенцьоловський, ніби з польської сторони діють інакше. Підсумовуючи висновки польського Інституту національної пам'яті, він оперує цифрами жертв поляків з лютого 1943 року до кінця 1944: на Волині — 60 тис., а згодом — 30—40 тисяч у Східній Галичині. Разом в нього вийшло 100 тисяч, а не 90, 95, чи 90—100. В присвяченій червневим подіям на Волині статті автор намагається спонукати читача до думки, що першими конфлікт розпалили українці. «Коли навесні 1943 року польські підпільні відділи Округу АК «Волинь» вперше звітували у Головній комендатурі про все частіші випадки вбивства поляків на Волині, які проводить УПА, ніхто не вірив, що це лише початок запланованої і проведеної із важкими наслідками етнічної чистки польського населення». «Можливо, ухвала польського Сейму буде струсом для українців із Західної України, можливо, дасть імпульс для підняття чесного діалогу в справі, яка знищує взаємні відносини. Аби так сталося [подіям струс — **Б.К.**] багато залежить від позиції польських політиків і їхньої детермінації у підтримці прозахідних сил в Україні»,¹ — сподівається на ефективність тиску на непричетну до жертв 1943 року українську державу Рафал Дзенцьоловський.

У кожній з двох держав лунають заклики до істориків бути активнішими, агресивнішими, щоб знайти обґрунтування більших втрат мирного населення від опонента, або, хоча б, остаточно домовитися про їх кількість.

Наївно було б покладати вирішення проблеми на істориків-науковців. Їх завдання, поки ще є свідки подій, зібрати відомості, систематизувати їх і залишити нащадкам для майбутніх досліджень.

Історію треба писати не для того, щоб комусь робити шкоду. А для того, щоб людство робило менше дурниць. Узагальнювати історичні факти мають, перш за все, історики. Одним із завдань істориків є така оцінка суб'єктивних свідчень, яка ці свідчення абстрагувала б до об'єктивного рівня узагальнень.

При цьому слід пам'ятати, що, як це в більшості випадків буває в житті, існує не одна, а багато правд — у кожного своя. І не треба шукати для усіх однієї.

*«У всякого своя доля,
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком —
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою,*

Взять у домовину», — цю аксіому, висловлену Тарасом Григоровичем Шевченком, ніби ніхто не заперечував.

Я зовсім не звинувачую Рафала Дзенцьоловського та йому подібних. Вони діють згідно з людськими інстинктами, тиском політичних сил, рішень Сеймів та інших чинників, які формують громадську думку. Подібні чинники діють також на українських авторів, які висвітлюють польсько-українські відносини. Взаємні звинувачення будуть до тих пір, поки не буде досягнуто домовленостей між усіма силами, які здатні впливати на вирішення проблеми.

Доречно нагадати про утиски українського населення в Польщі, нищення там церков до 1939 року.² Мені особисто представники польської еліти неодноразово висловлювали жаль, що дорадянська польська влада вела по відношенню до українців недалекоглядну політику, яка заважає зараз обом народам розвивати повноцінні взаємовигідні стосунки.

Все ж у зв'язку з 70-річчям так званої Волинської трагедії, в якій крім загиблих постраждало сотні тисяч українців і поляків, слід визнати, що позбавлені життєвої мудрості окремі особи та політичні сили, які мають можливість маніпулювати свідомістю і поведінкою людей, використовують давно забуту або приглушену роками пам'ять як інструмент політичної гри. Ця гра загрожує співіснуванню обох народів — українського і польського — та держав Україні і Польщі.

Як правило, такі масові конфлікти зумовлені зовнішніми чинниками. На Волині під час Другої світової війни основною організуючою силою конфлікту між Українською повстанською армією і польською Армією Крайовою була окупаційна влада. Обидві армії піддалися на провокацію замість того, щоб домовитися.

Читаючи спогади свідків та родичів загиблих, дивує не лише жорстокість вбивць, які не залишали живими ні німечинських старців, ні немовлят, а й те, що відбувалося це під час війни проти спільного для українців і поляків ворога — гітлерівців. Дивує також те, що через 70 років після безглуздої ворожнечі і вбивств знову знайшлися сили, які підбурюють суспільства до радикальних оцінок минулого і покладання вини на одну зі сторін, звичайно на опонента.

Посилаючись на думку євродепутата Громадянської платформи Павла Залевського, «Rzeczpospolita» пише про існування двох шляхів майбутніх дій: «Перший передбачає відхід від минулого і концентрацію на спільних діях у майбутньому. Другий опирається на тезу, що для продовження спільного майбутнього необхідно здійснити оцінку подій з минулого, опираючись на історичну правду».³ Можна погодитися, що доведеться обирати один з двох шляхів, але, на жаль, контекст газетних статей все ж такий, що польське суспільство, редакція газети знають лише одну правду і знають, хто був жертвою. Неважко здогадатися, кого вони мають на увазі.

Для вирішення проблеми Волинської трагедії немає значення, скільки вчені нараховують жертв з кожного боку.

Стратегію і тактику подолання проблеми мають розробити і втілювати в життя не історики, а спеціалісти, які вміють працювати з людьми або знають, як це треба робити. Починаючи з державного рівня вони повинні отримати накази розпочати здійснювати відповідні завдання. Щоб їх досягти, потрібно поставити таку мету, розробити такі завдання, які необхідно вирішити на різних рівнях управління державами. Залученими мають бути політичні, виконавчі та громадські структури держав. І відповідно їх спільні зусилля мають забезпечити необхідне стійке порозуміння між усіма задіяними компонентами суспільств.

Зауважимо, для тих, хто хоче зближення обох держав і народів немає ніякого значення, кому з різних обставин вдалося знищити більше людей. Для потерпілих сімей навіть одна смерть родича є скорботною. Більш важливо, що загиблі були з обох сторін. І з цього треба зробити висновки на майбутнє. Бажаючі покращити взаємини між народами шукають шляхи, як це зробити.

В Польщі і в Україні пам'ятають внесок в поєднання обох держав беззаперечного авторитета в державних і духовних справах поляка Іоанна Павла II. Він наголошував на необхідності об'єднати Європу — поєднати її західну і східну частини. «І це наше спільне завдання на майбутнє», — підтвердив депутат Європарламенту Павел Коваль під час вшанування пам'яті жертв Волинської трагедії 1943 року в Луцьку 6 липня 2013 року. На цій миротворчій акції підсумковими можна вважати слова колишнього радника Президента України Данила Лубківського: «Немає поміж нас більше або менше скривджених. Так само, як немає більше або менше добродійних. Якщо ми робимо добро один одному, не випомінаймо один одному. Якщо ми вчинили біль, простимо один одному».

Для мене близькими є події червня 1943 року в селі Черчиці,⁴ в якому стався один із важливих епізодів Волинської трагедії. Черчиці було відділене від Луцька річкою Стир, увійшло 1959 року в межі міста.

Я народився 1940 року в Луцьку. В Черчицях мешкала рідня моєї матері, яка теж постраждала 27 червня 1943 року. В одній з могил черчицького кладовища покоїться прах мого родича Антона Степановича Лящука, який до того дня щасливо жив з дружиною полькою Францішкою. Коли на вимогу поліція вона вийшла з хати і заговорила

польською, то її відпустили. Під час наступного обходу, можливо іншим поліцаєм, виїшов з хати Антон і відповів українською. Цього було досить, щоб отримати кулю в живіт.

Жертвою вбивць могла стати й моя мати — Клавдія Степанівна Панасюк, яка йдучи з Луцька до своєї матері, яка мешкала на Черчицях, проходила повз яму з розстріляними. Її зупинили, і вона чекала над ямою своєї участі. Випадково недалеко проходив знайомий чех Піхрт. Він пояснив, що затримана мешкає в місті, не має ніякого стосунку до черчичан, а опинилася в цьому місці в сторонніх справах. І це її врятувало.

Того дня серйозно постраждало здоров'я брата моєї матері Бориса Степановича Панасюка. Ось як розповіла Лідія Йосипівна Панасюк (дівооче прізвище Храбчук) про пригоди свого чоловіка:

«27 червня 1943 року від хати до хати по селу Черчиці поширилася чутка про небезпеку і пораду не виходити з помешкань. Борис, через деякий час побачив у вікно палаючі будинки сусідів. Між будинками ходили [німецькі] поліцаї. Борис босий вистрибнув через вікно у садок, але поліцай помітив його і повернув, а потім почав з'ясовувати, чи той є українцем, чи поляком. Поляк, який супроводжував поліцай, зауваживши «*Wszystko jedno*» [все одно], примусив Бориса носити вже розстріляних сусідів до ями. Стало зрозумілим, що ця яма призначалася також для нього і єдиним шансом вижити є втеча. Вибравши слушний момент, він кинувся у високе жито, а потім десь блукав. Потрясіння від пережитого було значним — з носа потекла кров і надовго відняло мову. Лише з роками здоров'я вдалося відновити завдяки лікуванню у військового лікаря (поляка) Юрія Новодворського».

Від батьків, родичів, їх знайомих з дитинства неодноразово чув про безглузді вбивства на національній основі на Черчицях і в інших куточках Волині.

Дід з батьком мали багато знайомих серед польських і українських родин в багатьох куточках Волині. В повоєнні 1940-і — 1950-і роки час від часу доводилося чути про загибель знайомих їм то польської, то української сім'ї. Після однієї з таких розповідей з подробицями про те, як вирізали всю сім'ю, я став спати клубочком, закриваючи руками горло, і потім довго не міг позбутися цієї звички.

Є підстави вважати, що протиборство між окремими родинами поляків і українців в повоєнні 1940—1950 роки стало відгуком, зокрема, Волинської трагедії 1943 року.

Вже опубліковані деякі спогади про червневі події 1943 року на Черчицях, як і ті, що пропонуються як додатки цією публікацією, свідчать про підготовку цієї акції поляками разом з німецькими військовими і поліцією ще з 6 січня.⁵ В розмові зі мною одна з авторів тих спогадів, Віра Платонівна Юхименко, підтвердила цей факт і доповнила опис деякими деталями. Того дня в будинку поляків Залевських зібралися організатори втілення ідеї знищення українців. Були присутні два молодих брати Залевські, одружений на черчичанці німець Роман Фріц, відома своєю зверхністю і жорстокістю полька-поліцай Ванда Демська. Мова йшла про домовленість у взаємодії з військом і поліцією. В запалі учасники вигукнули: «Ми їм зробимо вігілію».⁶ Повернувшись додому господар будинку Йосип Залевський почув завершальну суть розмови. В своїй крамниці він розповів про неї Прокопу Войтюку, а той пошепки — своїй дружині. Цей шепіт почула і донька Віра. Чутки про небезпеку поширилися селом і люди поховалися. Через це різно тоді довелося відкласти до нового православного свята.

До 1990 року ні в обласній раді народних депутатів, ні в управлінні комітету державної безпеки УРСР по Волинській області не було офіційної інформації про події 1943 року в селі Черчиці. З Центрального державного архіву Москви надійшла відповідь про існування в них акту від 10 січня 1945 року «Про масове знищення українського населення німецькими загарбниками 28 червня 1943 року на території Кічкарівської сільради Луцького району в населених пунктах Кічкарівка і Черчиці». В акті описано, як того дня ці населені пункти були оточені добре озброєними людьми. Вони розбилися на групи і пішли по хатах нібито перевіряти документи. Але розстрілювали на місці всіх українців, яких вдалося знайти. Чехи і поляки зносили трупи в ями і на спалення в приміщення. За тогочасними підрахунками в с. Кічкарівка було знищено 21 людину, а в с. Черчиці — 78. Акт супроводжується списком жертв.⁷

Як бачимо, усі жертви були українцями. За однією з версій, причиною їх смерті стала допомога когось з черчичан бандерівцям з лісу. Якщо це й було причиною знищення такої кількості беззбройних селян, то відповідь організаторів акції та її виконавців, безумовно, була не адекватною і свідчить про їх невеликий розум.

На прохання родичів загиблих в червні 1943 року мешканців Черчиць пропоную читачам їх спогади. Ці спогади підтверджуються могилами на кладовищах з однією і тією ж датою — 27 червня 1943 року.

1. Rafał Dzieciołowski. Wołyńskiemanowce / «Gazeta Polska», nr. 24 z dnia 12 czerwca 2013 r.

2. Маслов Л. Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя. — Краків: Українське видавництво, 1941. — 20с.; Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Збірник наукових праць / Упорядники М. М. Кучерепа, Н. Г. Сташенко; за заг. ред.

М. М. Кучерепи. — Луцьк: ВАТ Волинська обласна друкарня — РВВ Вежа Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 568 с.: 24 іл.

3. «Rzeczpospolita», 29 червня 2013 року.

4. В довіднику адміністративного поділу 1969 року село називалося Черчиці, а 1981 року — Черниці. Давнішими назвами є Черничці, деревня Чертец та інші. Див.: Волинська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1981 року. — Львів: видавництво «Каменярь», 1981. — С. 90; Волинська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1969 року. — Луцьк: Обласне управління по пресі, 1969. — С. 117.

5. Лис С., Гуменюк Н. Черчицька трагедія // газ. Віче. — 24 квітня 2003 року.

6. «Wigilia» або «wilia» — святий вечір.

7. Червнева трагедія // Газета без секретів, червень 1992.

ДОДАТКИ (СПОГАДИ):

1. Воюта-Сибирьова Н. С.
2. Дем'яник (Шотило) Віри Василівни.
3. Лісник Людмила Борисівна (дівоче — Панасюк).
4. Приталюк Віра Григорівна (дівоче — Бохонюк).
5. Фищук Валентина Гнатівна (дівоче — Когут).
6. Фото лицьової та зворотної сторін спогаду Приталюк Віри Григорівни.

Я пам'ятаю і пам'ятатиму завжди той день, поки живу

На світанку 27 червня 1943 р. спали люди у своїх хатах, не відаючи про злочинний намір фашистів.

Я, п'ятирічне дівча, металася в дифтерійній гарячці, біля мене сиділа заплакана мама, прикладаючи компреси, давала ліки, приписані «нашим» лікарем Новодворським.

Я знаходилася в другій половині хати, старенькій, дерев'яній, швидше подібній на хлівець. Там проживала тітка Віра. Мене ізолювали від малих дітей другої невістки, польки Рузі, аби інфекція не перекинулася до них.

І раптом — постріли. Кинулись до вікна і побачили, як поряд з будинком палає клуня і як у вогонь німці кидають людей. Мама зойкнула, взяла мене на руки і сказала: «Немає вже мого батька, а твого дідуся». Вона плакала, стала плакати і я. Убивці пройшли мимо вікна до дверей маминої свекрухи. З ними були люди в цивільному. Зі слів мами, ми залишились живі, бо Рузя заговорила польською мовою і показала свої документи. Мама була нажахана побаченим настільки, що вирвалася зі мною на двір і побігла стежкою, яка вела до виходу із села Черчиці, до луку. Мама тягла мене за руку в паніці, я навіть не плакала і в мене зі страху пропала температура. По траві, в лепесі на лузі ходили солдати в касках, сірих мундирах із закачаними рукавами — вони шукали утікачів, якщо знаходили, то стріляли.

Солдати дивилися на нас, але, видно, думали, що нас відпустили. Ні неба голубого, ні сонця за чорними хмарами диму не було видно. За чорничанським кладовищем стояли озброєні німці і нікого не випускали з села, вони пускали маму. Я ж кричала від жаху... Щось мама казала, знала польську мову (поляків, чехів не вбивали). Це мама бачила з вікна, коли на дверях цих мешканців ставили знаки, а коли люди на запитання: «Юкрайн?», — відповідали: «Так», то відразу падали, розстріляні на порозі.

На мосту через Стир стояло майже все місто. У багатьох в селі жили рідні. Чорне небо, вогонь, стрілянина — нікого не залишали спокійними. Але прорватися було неможливо, бо стояла озброєна охорона.

Всі кинулися до мами із запитаннями, на щастя, була тут її сестра Ліза. Мама лише сказала: «Немає вже наших батьків», — і зомліла. Я теж була без сили і від хвороби, і від того жаху.

Дивуюсь, що я, п'ятирічна дитина, закарбувала ту страшну подію у пам'яті своїй. Вже дорослою я прочитала статтю в «Газеті без секретів» за червень 1992 р. про «Червневу трагедію» в селах Кичкарівка та Черниці. Акт про злодіяння фашистів знаходиться в московському архіві (від 10 січня 1945 р.). В с. Кичкарівка загинуло 21 чоловік, а в селі Черчиці — 78 душ.

З наших рідних — це Воюта Сидір Іванович з дружиною Аполінарією та дітками Георгієм та Галиною, це шестеро людей сім'ї Хлопцівських, це Вишневіські, це батьки моєї подруги Шотило Вери — Шотило Василь та Надія, це мамині батьки Іванчук Кіндрат Семенович і Євфраксія Митрофанівна.

Майже всі вони поховані на Черчицькому кладовищі. Вічна їм пам'ять. Хай ніколи не буде таких трагедій на нашій землі.

Березень 2010 р. м. Луцьк.
Н.С. Воюта-Сибирьова.

СПОГАДИ про події 27 червня 1943 року Дем'яник (Шотило) Віри Василівни (4 лютого 1936 р. народження), м. Луцьк, вул. Чернишевського, 152А

Скільки літ вже пройшло, а згадувати події тієї червневої ночі досі нелегко. Адже сьогодні, з висоти прожитих літ, все більше усвідомлюю, що саме через ті події 27 червня 1943 року довелося прожити важке сирітське життя.

Вночі постукали в двері. Тато — Василь Юрійович Шотило відкрив. Мама — Надія Дем'янівна, почувши постріли, вибігла в коридор, де теж знайшла свою смерть, як і тато.

В будинку були діти: я — Віра 7 років та сестра Люба 10 років, але, на щастя, нелюди далі в хату не пішли. Залишилися живими ще й інші мешканці цього будинку, які були свідками цієї події.

Пам'ятаю, як ми вибігли з будинку та пішли в село до бабусі та дідуся.

По всій вулиці були пожежі та лежали побиті.

В будинку бабусі та діда теж всі були розстріляні: дід — Бутримчук Дем'ян, бабуся — Марія, їх син Григорій з дружиною та дітьми.

Пізніше люди говорили, що в цю ніч розстріли проводили німці з поляками. В будинки, де проживали поляки та чехи не заходили. Нищили лише українців.

13 червня 2010 р.

Я, Лісник Людмила Борисівна, пишу зі спогадів свого батька Панасюка Бориса Степановича, який був очевидцем трагедії.

Це було вранці 27 червня 1943 року. Батьку було на той час 19 років. Він з родиною жив у с. Черчиці (вул. Чернишевського, 124). З ними жила дядькова дружина Марися Демчишина. Вона була полькою за національністю.

Того кривавого ранку, коли дійшла черга до їхнього дому, у вікно постукали. Це були озброєні люди. Вони розмовляли польською і німецькою мовами. На стукіт вийшла Марися і на вимогу пред'явила польський паспорт на запитання: «Полнес чи українець?». Побачивши польський документ, прибулі наказали не виходити з хати. Але батько, бачачи чорне небо від диму пожеж, чуючи стрілянину і лемент навколо, вистрибнув у вікно. Але він тут же зіштовхнувся з озброєним солдатом. І знову почув питання: «Полнес чи українець?». Батько, певний час промовчавши, сказав: «Українець». Солдат подумав, вирішуючи його долю і вимовив: «Вшітко єдно» (все одно). Певно маючи на увазі використати його в своїх приватних цілях, а потім убити. Бо потрібно було стягати трупи і копати ями на подвір'ях розстріляних сімей українців.

Навколо все горіло. Батька примусили стягувати трупи сусідів до ями на вигоні. Батько був свідком, як солдат силою забрав коня у сусіда Новічука, а його вбив. Нажаханий до смерті батько, вибрав момент для втечі. Він побіг в поле і переховувався там 3 дні. Він дуже захворів, і з того часу мав хворе серце. Лікував його лікар Новодворський. Довгий час він нікого не впізнавав, день і ніч марив у лихоманці, носом ішла кров. Тільки пізньої осені він прийшов до тям.

На іншому кінці села жив брат бабці Варвари — Лещук Антон Степанович 1872 р. н., який мав жінку польку. Коли прийшли перший раз — вийшла його дружина. Їх не зачепили. Через деякий час солдати прийшли знову, — на цей раз вийшов дід Антон. На запитання: «Полнес чи українець?» дід сказав: «Українець» — отримав кулю в живіт і на порозі свого будинку вмер.

Підпис.

12 березня 2010 р.

Ніколи не забуду про цю трагедію села Черчиці та Кічкарівки. Це було 27 червня 1943 року. Раненько хтось повідомив мого тата Бохонюка Григорія Пилиповича, що приїхали німці з поляками розстрілювати людей. Тато розбудив мене і сестричку Зіну, щоб ми пішли повідомили нашу родину. Зіну послав до бабусі, а мене до хрещеної матері. Зіна не далеко відійшла від дому, як їй сказали, що вже розстріляли цілу сім'ю.

Бохонюка Василя Пилиповича,
Бохонюк Олександр Петрівну,
Бохонюк Софію,
Бохонюк Наталію — їхні діти,
Бохонюк Олександр — матір.

Зіна повернулася додому і сказала, що їх всіх розстріляли.

Я бігла до хрещеної матері і дуже боялась, бо побачила автомобіль, який наближався до хати моєї матері. Я прилягла на дорозі, щоб вони мене не помітили. Потім я підвелася і побачила, що машина поїхала. Вони до хати не заходили. Я прийшла в хату і кажу: «Матусю, німці приїхали і розстрілюють людей». Ми вийшли надвір і побачили, що горить ніби наша хата. Ми стали плакати. Потім ми довідалися, що це сусіда Середи Василя підпалили хлів, кинули у вогонь матір і двоє дітей живими. Вона їх обняла і вони згоріли. Василь на той час не був удома. Він побіг до Хриптюк Надії і там його розстріляли, а також Надію.

Це все було заплановано.

Біля моєї бабусі жив сусід Дембський. Його донька складала списки, кого розстріляти. І по тих списках вони розстрілювали. Дембський був поляк. Він усе знав, коли мають стріляти. Увечері мій дядько зайшов до сусідки забрати Софійку, яка гралась з сусідською донечкою. Софійці було три роки. Софійка дуже не хотіла йти додому. Зайшов до сусідки Дембський. Дядько забирає Софійку, а Дембський говорить: «Довідзення не в'ядомо чи ютро сем зобачимись». Він знав, що їх раненько розстріляють. Тому він сказав. До побачення, бо не відомо, чи взавтра побачимось. Раненько Дембський і дивився як вели бабусю Олександрю і дядю Васю до клуні розстрілювати. Вона дуже їх просила: «Не стріляйте він такий молодий, мене розстріляйте». Їх в клуні розстріляли.

В хаті була дядина тримала Наталочку на руках, їй було дві неділі. Вони лежали в кімнаті на підлозі розстріляні. В ліжку лежала розстріляна Софійка. Того дня була неділя, ранок, якраз свято Трійця, мали хрестити Наталю. Потім викопали яму біля хати і всіх туди повкидали і закопали. До початку лютого 1944 року вони перебували в такому стані. А тоді з приходом Червоної Армії, були переховані на кладовище село Черчиці (чи Черничі, як ми називали село) з відправою в тодішній Спасівській церкві за належним християнським обрядом. Цей трагічний ранок буду пам'ятати усе своє життя.

Віра Бохонюк.

Приталюк Віра Григорівна (по чоловікові).

Підпис.

Я, Фишук Валентина Гнатівна (дівооче прізвище Когут), засвідчую, що у червні, 27 числа 1943 р. загинули мої родичі, що проживали у с. Черчиці:

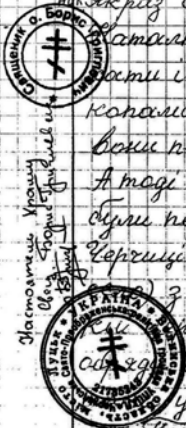

1. Мама — Наталія Когут,
2. Сестра — Оля Когут,
3. Сестра — Галя,
4. Брат — Петро,
5. Брат — Борис,
6. Наречений Галі — Федір,
7. Дядько — Мефодій Вишневський,

8. Його дружина Ганна Вишневська,
9. Їх дочка Валентина, Тітка Марія Каплан,
10. Чоловік тітки Степан,
11. Їх син Михайло,
12. Їх дочка Галина.

Спочатку їх закопали під хатами, там лежали 10 місяців. Після приходу Червоної Армії дозволили перезаховати на кладовищі.

Ці страшні події не можна забути.

13 червня 2010 р.
В.І.Фицук.

<p>Їх в калугу розстріляли. В хаті була дажина тримала. Наталиночку на руках, було дві ноги. Вони лежали в килимці на підлозі розстріляти. В ліжку лежала розстрі- ляна Софійка. Того дня була неділя, ра- но якраз свято Трійця, мали хрестити стало. Потім викопали зму біса мати і всіх їх туди повидали і за- копали. До початку літа 1944 року вони перебували в такому стані. А тоді з приходом Червоної Армії, були переховані на кладовище село Черниці (чи Черниги, як ми називали) з виправом в тодішній Славівсь- ькій належного християнського Цей трагічний рідок буду пам'я- тувати своє життя. Віра Кохонюк. Пристало Віра Григорівна. (не чоловікові) <i>Віра</i></p> 	<p>Ніколи не забуду 12 березня 2010р. села Черниці, та Ліскаривки. Це було 27 червня 1943 року. Раничко хтось повидавив мого тата Григорія Григорія Пилиповича, що приїхали німці з наміром розстрілювати людей. Тато розбудив мене і сестри- чку Зіну, щоб ми ніколи повидалили нашу родину. Зіну послав до бабусі, а мене, як жене до Хрещеної матери. Зіна не далеко відійшла від дому, як її сказали, що Євге розстріляли целу сім'ю. Григорій Василь Пилипович Григорій Олександр Петрович Григорій Софія Григорій Наталино — їхні діти Григорій Олександр — мати Зіна повернулася до дому і сказа- ла, що їх всіх розстріляли.</p>
--	---

<p>Я бігла до Хрещеної матери і дуже боялась, бо побачила автомобіль який наближався до хати моєї матуся. Я прилягла на дорозі щоб вони мене не помітили. Потім я підвелася і побачила що машина роз'їхала. Вони до хати не заходили. Я прийшла в хату і кажу: «Матуся німці приїхали і розстрілюють людей?» Ми вийшли на двір і побачили що горить ніби наші хата. Ми стали плакати. Потім ми довідалися, що де сусіда Середя Василя підпалили жив кинули у вогонь матір і два діток вони. Вона їх обняла і вони згоріли. Вона на той час не був у дома. Він забіг до Григорія Надії і там розстріляли, а також Надію. Це все було заплановано.</p> 	<p>Біля моєї бабусі жив сусід Дембський. Мого донька складали списки, кого розстріляти. І по тих списках вони розстрілювали. Дембський був поляк. Він уже знав, ким мають стріляти. У вечері мій дядько зайшов до сусідки забрата Софійку, яка гралась з сусідки- ною донькою. Софійці було три роки. Софійка дуже не хотіла йти до дому. Зайшов до сусідки Дембський. Дядько забирає Софійку, а Дембський говорить: «Довіденя не веземо ти ктось там залиши». Він знав що їх раничко розстріляють. Тому він сказав Дембському, що не видно ти ввечері побачився. Раничко Дембський і дивився як вели бабусю Олександрку і дядько Ваню до калуги розстрілювати. Вона дуже їх просила: «Не стріляйте він такий молодий, мене розстріляйте!»</p>
--	--

РОЛЬ ФОЛЬКЛОРНИХ КОЛЕКТИВІВ У ВИВЧЕННІ, ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ПОШИРЕННІ ДУХОВНИХ НАДБАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

З досвіду роботи фольклорних колективів Камінь-Каширського району

Фольклорні колективи — то не тільки групи людей, об'єднаних спільними інтересами, можливістю самовиразитися, донести до слухачів, оточення надбання предків, скорше це — потреба часу. На протигау бездуховності, аморальності, що ними щедро засівають нашу життєву ниву бойовики, гангстерські трилери, ділки шоу-бізнесу, мала виникнути якась сила, яка б захистила наш життєвий простір від шумовиння бездуховності, бездарності, насаджування чужинецьких поглядів, звичаїв, інтерпретації традиційного у викривленому вигляді. Найкращу відсіч цьому міг дати тільки сам народ, який у своїх звичаях та обрядах, піснях, оповідальному фольклорі мудро і майстерно розкрив душу української людності, її мрії та сподівання, погляди на життя.

Отже, фольклорні гурти не могли не виникнути. Їх покликано саме життя. Спонукали до дії заповіти предків, отой народний дух, що наснажував упродовж віків нашу людність чистотою помислів, покликом до ліпшого життя, побудови стосунків на кращих народних традиціях, звичаях та обрядах.

Потребу у створенні таких колективів найперше відчули передові люди Поліського краю, які завжди плекали у своїх серцях любов до неоцінених набутоків духовної та матеріальної культури народу, відчували святий обов'язок зберегти цей золотовартісний скарб народу та передати його прийдешнім поколінням.

Заспівувачами у цій справі, зокрема в Камінь-Каширському районі, стали оленинська «Дубровойка», видертська «Криниця», гутоборовненські «Приданки». Їхні керівники відповідно Марія Босак, Любов Зубач, Віра Грисюк доклали немало зусиль, аби згуртувати таких же неспокоїних душею односельців, які б володіли гарними голосами, були наділені артистизмом, а головне — повірили в успіх задуманої справи та відчували потребу в існуванні таких колективів. Нині це народні аматорські фольклорні ансамблі «Дубровойка» та «Приданки» (сільський клуб с. Оленине, будинок культури с. Гута-Боровненська), народний аматорський фольклорний колектив «Криниця» (будинок культури с. Видерта).

Кожен із цих гуртів проводить велику пошукову роботу: члени їх зустрічаються зі старожилами, записують давні пісні, по крупинці збирають відомості про ті чи інші народні звичаї та обряди: коли? де? і як? проводились, хто був їхніми учасниками, особливості одягу, пісенний та музичний супровід. Далі йшла робота над опрацюванням зібраного матеріалу, формування репертуару, пошук відповідного реквізиту. І хоч відшукане не було новиною для немолодих уже учасниць, все ж доводилось чимало попрацювати, аби відтворити пісню чи обряд в усій повноті, як вони побутували раніше. Подекуди пісенний твір або те чи інше дійство доводилось, щоб відтворити первісний варіант, монтувати по крупинках. І вже після цієї копіткої роботи зібраний матеріал лягає в основу певної композиції.

Не менш прискіпливо розглядається спосіб її показу глядачеві: визначення головних дійових осіб, хоча традиційно це є колективною грою, у якій кожен учасник бере активну участь; добір одягу, атрибутів дійства, місця проведення (на сцені, в залі, на вулиці).

В процесі роботи фольклорних гуртів було відроджено із забуття чимало давніх звичаїв та обрядів, зокрема: обжинків, збирання ягід, копання картоплі, фрагментів весільної драми: випікання та ділення короваю, сватання, заручини, розплітання коси молодої, її обтанцювання. Останній ритуал, що зберіг у собі окремі вияви давнього способу пошлюблення — купівлі-продажу — у Видерті має незвичну назву — *шибас*.

На жаль, це лише нагадування про яскраву, барвисту палітру колишніх

Гутоборовненські «Приданки», народний аматорський фольклорний ансамбль будинку культури с. Гута-Боровненська

звичаїв, обрядів та ритуалів поліщуків. У часи тоталітаризму, процвітання атеїзму, гоніння на все національне, багато що було призабуте, вийшло з побуту. Надмірне захоплення чужинецькими віяннями теж зіграло при цьому свою згубну роль. Та й сучасний спосіб життя, наші реалії також вимагають нових підходів у проведенні релігійних, народних, родинних свят. Однак найкраще з духовної спадщини варте нашої пильної уваги та може органічно й природно вписатися в новітній контекст. Справляють же в деяких аграрних господарствах свята обжинків, його очільникові підносять жінки чи дівчата у супроводі жнивварських пісень, традиційних примовлянь та побажань обжинковий вінок. І це додає дійству особливої урочистості та своєрідного хліборобського шарму. Та головне, що такі дійства — це перегук поколінь. Однак нині не густо таких господарств, а ще менше тих, де їхні керівники дорожать прапредківськими традиціями. І не скрізь знаходяться ентузіасти, які здатні привнести у те чи інше святкування національний колорит. Та душа прагне не лише хліба, але й пісні, рідної, щирої. Знайома лучанка розповіла, що була свідком, як у їхньому будинку забирали молоду до молодого. Дійство супроводжувалось співом сільських жінок у давніх строях, приказуванням різних засторог та побажань. Жіночки співали, приказували, а присутні сусіди, гості... плакали. Бо ж коротенька весільна пісня — то не тільки супровід того чи іншого дійства, його тлумачення, але й знак, оберіг. І реакція присутніх — це ще одне свідчення того, що спрагла душа нашого народу чекає від закладів культури, художніх колективів ширшого показу на сцені, використання в побуті духовних надбань рідного народу. Саме це підтверджує і тривалий термін існування, точніше, праці згаданих колективів — понад 25 років, і незмінний успіх на різних фестивалях та конкурсах.

Отже, такі колективи — вимога часу та поклик їхньої душі. Під час цьогорічного Міжнародного фестивалю «Берегиня» на вулиці імені Лесі Українки народний аматорський фольклорний ансамбль «Дубровойка» виконував пісню «Несе теща воду». Перехожі заворожено зупинялися, уважно слухали, підспівували, а пара молодих у весільному вбранні та їхні друзі захоплено слухали спів, охоче фотографувалися, демонструючи цим, що їм більше до душі цей народний спів, аніж дорого оплачене дійство в ресторані з найнятим тамадою.

Кожен із згаданих фольклорних колективів — «Дубровойка», «Криниця», «Приданки» — заслуговують на пошанування та вдячність; взагалі значення їхньої діяльності важко переоцінити. Про їхні досягнення чимало писалося в пресі. Так, у тижневику «Вісник + К» за 24 березня 2011 року Микола Шмигін опублікував статтю «Оленинських жінок вітали президенти і прем'єри», у якій розповів, що диплом про успішний виступ полісянок у Києві вручав тодішній прем'єр-міністр Анатолій Кінах, а 2008 року їхній виступ слухали президент Віктор Ющенко з дружиною та прем'єр-міністр Канади, аплодували стоячи і наостанок разом з колективом співали заключну пісню «Волинь моя».

Без виступу аматорського фольклорного ансамблю «Дубровойка» не обходиться жодна урочистість у селі чи в районі. Крім того, колектив бере активну участь у різноманітних конкурсах та фестивалях, зокрема, у Всеукраїнському конкурсі-фестивалі української пісні «На хвилях Світязя», де оленинці вибороли Гран-прі, в регіональному огляді-конкурсі фольклорних колективів та окремих виконавців «Сонцевид» (сmt Любешів, 2010), Міжнародному фестивалі українського фольклору «Берегиня» (м. Луцьк, 2010, 2013), у Всеукраїнському благодійному фестивалі духовної пісні «Волинський благовіст» (Луцьк, 2012), у Всеукраїнському конкурсі автентичного співу «Животоки» (м. Новоград-Волинський, 2011), де посів II місце, у Різдвяному благодійному фестивалі для дітей-сиріт «Волинський благовіст» (м. Луцьк, 2012) та ін.

Народний аматорський фольклорний ансамбль «Дубровойка» сільського клубу с. Оленине

Не меншою популярністю та славою відзначається творча діяльність народного аматорського фольклорного колективу «Криниця» будинку культури с. Видерта (керівник Любов Зубач). Створений у 1985 році з ініціативи Павла Івановича Дяка. Його першим керівником був Михайло Панасович Мартинюк, який працював у співдружності із завідувачкою сільської бібліотеки Ольгою Василівною Валащук. Чоловічою групою колективу керували свого часу Євген Іванович Чмух, Василь Ананійович Мендель.

Характерним для «Криниці» є ретельний добір матеріалу для художніх виступів, широке використання народних пісень, авторських творів,

зразків оповідального фольклору, народних жартів тощо. Колектив завоював авторитет серед односельців, отримав підтримку сільської ради, голова якої Михайло Панасович Привиденець сам брав активну участь у виступах гурту, майстерно читав гуморески. Слава про талановитих аматорів поширилась за межі села. Його учасників запрошували на виступи в сусідніх населених пунктах, в Камені-Каширському, Любешові, Ратному, Шацьку тощо. Колектив брав участь у регіональному огляді-конкурсі фольклорних колективів та окремих виконавців «Сонцевид» (сmt Любешів, 2010), у фестивалях народної творчості «Волинський коровай сузір'я» (м. Володимир-Волинський, 2011), «Рожищенська мальованка» (сmt Рожище, 2012), «Осінні барви Торчина» (сmt Торчин, 2012), у Міжнародному фестивалі українського фольклору «Берегиня» (м. Луцьк, 2010, 2013).

Цілюща «Криниця» (будинок культури с. Видерти). Народний аматорський фольклорний колектив

У репертуарі «Криниці» найповажніше місце посідають народні пісні, що поширені у Видерті. Завідувач бібліотеки Ольга Зубач обійшла все село, зустрілася з носіями пісенного фольклору, записала від них старовинні пісні — обрядові, побутові, стрілецькі, повстанські, про кохання тощо. Чимало зусиль потрачено на відродження колишніх обрядів — ягідних, жнивварських, весільних. Важливо, що при їхньому відтворенні збережено місцевий колорит. Наприклад, під час обжинок після одержання обжинкового вінка саме господар «зорює» та «засіває» уявну ниву під майбутній урожай, в той час як у сусідньому селі Ворокомлі, що в чотирьох кілометрах від Видерти, це дійство справляє старша жниця, якій її подружки доручають зав'язати «бороду», яка тут давніш мала назву «обжинки», розрихлити пальцями землю, а якщо не піддається, то серпом, витеребити з колосків «бороди» зерно та засіяти ним місцинку під невижатиими стеблами жита, в цей час інші женчики терлися спинами об ґрунт і примовляли: «Дай, Боже, силку і на другу нивку!»

Слід відмітити шанобливе ставлення членів «Криниці» до старожилів села, які зберегли у своїй пам'яті народні пісні, відомості з історії краю, про ті чи інші традиції та обряди. Завжди добрим словом згадують у колективі Мокрину Яківну Зубач, 1928 р. н., Ганну Назарчук, 1926 р. н., Марію Іванівну Михальчук, 1924 р. н., Марію Тимофіївну Орлюк, 1946 р. н.

Учасники «Криниці» свято бережуть пам'ять про тих членів колективу, які стояли біля її витоків і вже відійшли в кращі світи, і водночас наполегливо працюють, щоб не пересихало життєдайне джерело народної мудрості, талановитості, щоб зберігалась у серцях нащадків пам'ять про духовні та матеріальні набутки предків. Тому так шанобливо ставляться і до кожного нині суцього учасника колективу, схиляються перед їхньою життєвою мудрістю, творчим неспокоєм, присвячують їм поетичні рядки:

*Вартий шани їхній сивий волос
І чарівний тихий голос.
Ви до їхніх зморщок придивіться,
Станьте ближче і вклоніться.*

Великої ваги надають тут залученню до колективу молоді, зокрема учнів місцевої школи. На даний час повноправними членами гурту стали Юлія Лесик, Валентина Матвійчик, Вікторія Михальчук, Світлана Євчук, Яна Привиденець, Андріана Лукашик, Ірина Наумик.

Про успіхи невтомних видертських пошуковців та популяризаторів народної культури полісян чимало написано в пресі, як-от: «Криниця — джерело народного духу» (Олесь Федорович, «Полісся» за 9 серпня 2008 року), «Береже «Криниця» духовні набутки» («Полісся», 3 серпня 2010 р.), «Криниця береже батьківські традиції» (Людмила Лесик, «Полісся», 29 червня 2012 р.). Заступник головного редактора «Волинської газети» Олена Ливацька в розлогій статті «Цілюща криниця» зізнається, що за кілька годин прожила з колективом кілька віків. «Як не втратили барв на двохсотлітніх їхніх вишиванках, так не втрачає сили видертська пісня. Одне питання мучило весь час (та й досі, певне): де сотню літ тому, так важко живучи, люди черпали енергію, щоб так співати? Щоб і в чорницях, і на вечорницях, щоб і за жнивнами, і за столами... Щоб так любити, так розказати про свої почуття, що за багато-багато літ потому ці емоції бентежили душу?».

Члени колективу не лише багато працюють над відродженням духовних та матеріальних набутків предків, водночас не менш бережливо ставляться до історії свого колективу, намагаються зберегти в пам'яті власній та односельців час народження гур-

ту, віхи його поступу, роль ініціаторів та очільників. До 25-річного ювілею було підготовлено та випущено за сприяння райдержадміністрації та особисто його голови Івана Вовка розлогий нарис з кольоровими ілюстраціями «Наша «Криниця» — сонцем іскриться». Автор праці вчителька Видертської ЗОШ I—III ступенів та активна учасниця колективу Галина Євчук. Створений за принципом «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», він став ще одним творчим набутком видертців та їхніх співочих ентузіастів.

Народний аматорський фольклорний ансамбль «Приданки» будинку культури с. Гута-Боровненська (керівник Віра Грисюк) є гордістю цього населеного пункту, району, а якщо скажу: області, — теж не помилюся. За покликом часу він виник 1987 року і відтоді розпочав свою тріумфальну ходу по різноманітних культурологічних заходах, оглядах, концертах. Ансамбль брав участь у Міжнародному фестивалі народної творчості «Фольклор без меж» (с. Тишковиці Іванівського району в Білорусі, 2010), Міжнародному фестивалі «Покровські дзвони» (Литва, м. Вільнюс, 2011), обласному фестивалі народної творчості «Не будем журитися, а будем веселитися» (сmt Іваничі, 2012), регіональному фестивалі мистецтв «Пісні великої Волині» (Луцьк, 2012), етнофестивалі «Різдво у Луцьку» (Луцьк, 2013), регіональному фестивалі поліського фольклору «Співає Полісся» (сmt Любешів, 2013), Міжнародному фестивалі українського фольклору «Берегиня» (2010, 2013).

Перелік широкого кола різноманітних заходів, у яких брав участь цей колектив, свідчить про те, що він є затребуваним не тільки в межах Камінь-Каширського району, а й поза кордонами нашої Батьківщини (Республіка Білорусь, Литва). І тут, і там гутоборовненські аматори успішно пропагують народне мистецтво, поліський мелос, звичаї та обряди рідного краю. Під час виступів колективу на сцені оживають картини життя минулих поколінь, глибина почуттів краян, барвистий колорит поліського весілля тощо. Крізь ці виступи проглядає щира, нелукава душа полісянина, який умів долати нелегкі життєві випробування і в той же час творити прекрасне, неперебутнє мистецтво. Колоритний обряд «Приданки», що його майстерно відтворюють учасники ансамблю, з усією повнотою розкриває красу і неповторність весільного дійства; дражливість моменту розлуки молоді зі своїм родом, рідною домівкою пом'якшують жартовливі жанрові сценки, що розігруються представниками обох родин. Побачене і хвилює, і викликає щирю усмішку, і водночас вселяє надію, що ансамблеві стелиться довга дорога з незмінними успіхами. Бо не може відійти в небуття неперевершене народне мистецтво.

Приклад зі згаданих іменитих колективів («Дубровойка», «Криниця», «Приданки») беруть працівники Видричівського сільського будинку культури (директор Микола Данилюк). Фольклорний колектив цього культосвітнього закладу «Веселики» (керівник Надія Сидун) у співдружності з колегами із с. Теклине підготував постановку весільного обряду розплітання коси молоді «Благословіте, батьку й мати, косу розплітати», на основі чого було знято однойменний короткометражний фільм.

Палітру поліського мелосу Камінь-Каширщини, що його успішно пропагують згадані і не згадані в статті фольклорні колективи, урізноманітнив ансамбль народної музики «Рідні наспіви» (керівник Дмитро Смолярчук). І хоч створений він не так давно, проте виконавська майстерність музикантів та солістки Олени Козік, уміло підібраний репертуар заслужили високу оцінку спеціалістів та викликають захоплення і схвальні відгуки слухачів, дають підстави гордитися музичною талановитістю нашого народу. Нинішнього року ансамбль «Рідні наспіви» взяв участь в огляді-конкурсі «Калинова сопілка», що проходив у Ковелі, де дістав високу оцінку як журі, так і слухачів.

Плідна робота фольклорних та інших мистецьких колективів Камінь-Каширського району в плані вивчення, збереження та поширення духовних надбань полісян не була б такою успішною і продуктивною без підтримки очільників району і найперше начальника відділу культури та туризму райдержадміністрації Євгенія Сидорчук, методиста відділу з народної творчості Людмили Лесик. Нині в районі успішно працюють 40 фольклорних колективів, в тім числі 3 народних аматорських, за їхнім прикладом створюються такі ж колективи в школах району.

Статтю написано на основі вивчення матеріалів з досвіду роботи фольклорних колективів Камінь-Каширського району, документів відділу культури та туризму РДА з цього питання, бесід з керівниками фольклорних колективів, опрацювання матеріалів преси:

— Щоквартальник «Яровиця». — 2013. — №№ 1, 2.

Газетні публікації:

— Олесь Федорович. «Криниця — джерело народного духу» / Полісся. — 2008. — 9 верес.

— Ливацька О. Цілюща криниця / Волинська газета. — 2012. — 27 грудня.

— Шмигін М. Оленинських жінок вітали президенти і прем'єри / Вісник + К. — 2011. — Ч. 12. — 24 березня.

— Марія Босак. Фольклор і вишивка з бабусиних скринь / Полісся. — 2012. — 20 березня.

— Людмила Лесик. «Криниця» береже батьківські традиції / Полісся. — 2012. — 19 червня.

ЕТНОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ВЧЕНИХ 1920-х — 1930-х РОКІВ З КАРНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА УКРАЇНЦІВ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

1920—1930-ті роки активізували хвилю досліджень в етнологічній науці. Вчені вперше дослідили такі сфери звичаєвого права, як сімейно-шлюбну, договірно-зобов'язальну та спадкову, в яких найбільшою мірою проявив себе звичай. В цей час, також з'являється ряд праць, зокрема членів «Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН», «Етнографічної Комісії ВУАН», дослідження інших відомих вчених-етнографів, які намагалися теоретично осмислити трансформації у карному звичаєвому праві.

В наш час вивченням проблеми дослідження карного звичаєвого права займалося небагато науковців-етнографів. Зокрема, М. В. Гримич у своїх працях торкалася цієї проблеми у контексті дослідження сімейного та земельного звичаєвого права.¹ Львівський вчений Ю. Гошко зробив доступною для широкого читача значну кількість першоджерел, в тому числі й з карного звичаєвого права, опублікувавши уривки з них у книзі «Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV—XIX ст.»² Варто відзначити вченого-правовика І. Б. Усенка, який дослідив велику кількість праць вчених-етнографів 1920—1930-х років з карного звичаєвого права.³

Враховуючи актуальність і недостатню розробленість проблеми, автор пропонованої статті ставить собі за мету проаналізувати дослідження карного звичаєвого права українців періоду середньовіччя вченими-етнографами 1920—1930-х років.

Загалом, друга половина XVII та перша половина XVIII століть — надзвичайно цікава доба в розвитку звичаєвого судового права України і, зокрема, Гетьманщини. Питання про матеріальне, цивільне, карне та процесуальне право, яке було чинне в Гетьманщині XVII та XVIII ст., належить до найменш з'ясованих та досліджених в історико-правничій науці. Лише в 1920—1930-х роках розпочинається вивчення галузі. Вчений-етнограф В. Мякотин вказує, що причиною нез'ясованості цих питань був брак прямого джерельного матеріалу⁴. Ще яскравіше підкреслював це явище голова «Комісії для виучування звичаєвого права України» О. Левицький.

Він зауважив, що для історії Правобережної України й Волині збереглося близько 6 тис. актових книг — городських, земських і магістратських, а що стосується актових книг Лівобережної України, то ні в одній історичній праці немає згадок або вони дуже мізерні.⁵ Відзначаючи деякі нечисленні уривки актових книг, що збереглися, дослідник пише так: «Щодо інших актових книг малоросійських судів XVII — XVIII ст., то склалася загальна думка, що вони втрачені без залишку».⁶

О. Левицький підкреслює велику цінність судового актового матеріалу для дослідження різнобічного життя народу в минулі часи, зокрема історії карного звичаєвого права, взагалі вважає його унікальним, тому що воно розкриває суспільні проблеми, ніде більше не відбиті. Адже спеціальних записів народних звичаїв, історико-етнографічного матеріалу з того часу не залишилося.

Інший дослідник звичаєвого права Гетьманщини М. Слабченко в кількох своїх працях («Ескізи з історії «Прав, по которым судится малороссийский народ», «Судівництво на Україні XVII — XVIII ст.», «Господарство Гетьманщини XVII — XVIII ст.») провів аналіз історичної пам'ятки — «Права, по которым судится малороссийский народ», підкресливши, що це джерело — одне із найвизначніших проявів української історико-правової думки XVIII ст.⁷ Він зауважує, що в «Правах...» собрано все то, що представлялось суцільним во второй четверти XVII века».⁸ Так само оцінюють значення «Прав...» дослідники українського звичаєвого права М. Чубатий⁹ та М. Василенко¹⁰. Вони відмічають, що «Права...» складала протягом 15 років, на той час, високоосвічені люди, ознайомлені не тільки з рідним правом, а й з законодавством інших країн.

Досить важливою для дослідження карного звичаєвого права часів середньовіччя є праця «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.»¹¹ О. Левицького. В ній вчений дослідив історію судочинства Лівобережної України, починаючи з другої половини XVII ст. Матеріалом для «Очерков...» послужили переважно акти полкового Полтавського суду, в яких в повній мірі відображено життя, побут, звичаї, народне розуміння добра й зла.¹² Дослідник коротко характеризує суд і судочинство в Україні до 1648 р., та підкреслює, що селянство, не мало спеціального суду. Проте, тут же дослідник зазначає, що по селах за найдрібніші провини звинувачених судили «громадським» («копним») судом, який, ігнорувався офіційною владою, бо юридичною нормою тут було звичаєве право.¹³

Аналізуючи «Очерки...», вкажемо на те, що О. Левицький яскраво відображає «живі» норми звичаєвого права і народні юридичні поняття, які залишились чинними й зберігали силу закону судової практики козацьких судів. Як історик, він намагається розкрити коріння багатьох явищ життя, зокрема історії, побуту, моралі народу, знаходячи їх ще в неписаних нормах доби Київської Русі, в найдавніших писаних українських і закордонних джерелах. Однак, і це цілком природно, велику кількість побутових фактів він пояснює тими звичаєвими нормами, які виробились і утвердились на всіх ділянках життя народу протягом віків і стали народним критерієм розуміння добра і зла, справедливості і несправедливості, моральності та аморальності.

Підкреслимо, що заслугою О. Левицького в створенні «Очерков...» є передусім те, що з великої кількості актового матеріалу він вибирав такі справи, які висвітлюють не одне якесь вузьке питання, а дають багатий і різнобічний матеріал, в якому найяскравіше відбито побут і звичаї багатьох станів тодішнього суспільства. Тому, ця його праця є цінним джерелом для вивчення історії судочинства і звичаєвого права на Україні в минулі часи.

М. Слабченко дослідив, що своєрідним різновидом судів часів середньовіччя були ярмаркові суди.¹⁴ Певні обставини, що виникли на торгах і ярмарках, змушували до швидкої реакції і термінового вирішення справ у різних суперечках. Цей своєрідний судовий інститут, можна сказати, не повністю досліджений у 1920—1930-х роках. Проте, М. Слабченко подає одне джерело, в якому йдеться про те, що ярмаркові справи судив «городський уряд», в якому відбувався ярмарок, у складі вїйта і купців під наглядом козацької старшини.¹⁵

Проводячи огляд судів Гетьманщини, варто докладніше зупинитися на одному дуже помітному явищі карного звичаєвого права, а саме, на участі у судах громадського чинника, так званої, на той час громади. О. Левицький, Д. Багалій, І. Черкаський, простежуючи протоколи розправ з XVII і XVIII ст., знаходили дуже багато доказів про важливу роль громади в судочинстві. Наприклад, Д. Багалій вважав «громаду» («копу») — формою старого звичаєвого суду.¹⁶

Вчений «Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права ВУАН» І. Черкаський у своїй праці «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв.»¹⁷ дослідив значення, походження, устрій та діяльність громадського (копного) суду, а також довів, що копний суд — це інститут звичаєвого права українців.¹⁸

В першому розділі дослідник з'ясовує походження назви «громадський суд». Насамперед, він зазначає, що найбільш розповсюдженою назвою громадського суду в актовому матеріалі була — «копа». Вчений наводить приклад: «Архип Богданович, водний повіту Слонімського, доклав урядові, що він р. 1610 січня 10 дня був на справі Івана Петровича в с. Ярневі на копі; тоді «копа, зібрання людей немалое, повідали...»¹⁹

Щодо самої філології слова «копа», І. Черкаський тут погоджується з дослідником І. Спрогісом, що воно походить від старовинного руського слова «копити», «копитися» — «збирати», «збиратися» і означає — зібрання, натовп. Громадський суд ще називався «купою», «громадою».²⁰ Саме тому, І. Черкаський суд «копний» називає також і «громадським». Така різноманітність назв суду, з одного боку, свідчить про багатство мови для найменування даного явища, з іншого — підкреслює вигляд, спосіб, як збирався суд. І. Черкаський з'ясував походження «копного суду». В етнографічній науці існує

теорія, за якою копний суд постав, з так званої, общини: «на перших порах, за само- стійного життя общин, суд одноправно на вічах, на які збиралися всі сусіди, члени однієї общини спільно розглядали й вирішували справи».²¹ Вчений робить висновок, що саме солідарність інтересів окремих дрібних громад вимагала від них спільної боротьби зі злочинством. «Гуртовою» солідарністю, зазначає вчений, можна назвати солідарність, що існує на Україні між сусідами. І. Черкаський більш схильний до тієї теорії, що копний суд бере свій початок в інституті «сусідства», у спільності сусідських інтересів, які полягали в тому, щоб спільними силами виявити, судити й карати злочинців. І це, ще раз підтверджує, що копний суд сформований не на основі закону, а на звичаєвому праві — сусідському звичаю.²² Дослідник доводить, що саме зібрання громадського суду, його устрій, порядок судочинства, покарання, до яких засуджував суд — усе це базувалося на звичаєвому праві. І. Черкаський наводить приклади, коли за стародавнім звичаєм, якщо злочинець не приходив в зазначений час на копу, то копа його чекала з ранку до вечора; перед початком громадського суду всі громадяни-копники зобов'язувалися спільними силами шукати злочинця, причому, зовнішньою ознакою цього було кидання шапок у чорту; копа присуджувала до виплати спричинених шкод також згідно зі стародавнім копним звичаєм; за «чародійство» копа, за стародавнім звичаєм, карала на смерть. Всі ці акти супроводилися різноманітними обрядами-символами. Наприклад, у випадках вбивства, покражі чи іншого злочину або шкоди на майні скривджений в першу чергу розшукував сліди, що залишив злочинець чи шкодник. Потім він запрошував свідків, звичайно близьких сусідів і сторонніх людей — «чужих добрих (вірогідних) людей», і з цією, іноді численною, «купою», що в XVI ст. звалася «гарячою копою», поспішав туди, куди вів «слід». Цей обряд звався «гонінням сліду». Коли слід приводив до якоїсь хати чи отари, тоді «купа» закликала власника дому «слід одвести» від себе, тобто одвести підозріння, вказавши винного або його «слід». Хто відмовлявся одвести слід, на того падала презумпція вини й ушкоджений мав право запідозреного «потрусити», а коли при трусі знаходив «лице» — покрадені речі чи якісь інші матеріальні докази вини, — тоді «купа» брала «лице» й винного і йшла до суду: на княжий двір — за доби «Руської правди», а пізніше — на «копний двір». Коли підозрілий одводив від себе слід, ушкоджений із «купою» йшли далі слідом, аж доки не знаходили винного. Якщо сліду не було знайдено, то ушкоджений довгий час не міг знайти свого шкодника. Іноді на цьому й кінчалася справа, іноді ж траплялося, що ушкоджений пізнавав свій скот, коней, зброю або інші вкрадені речі в посіданні якоїсь особи.²³ Вчений дослідив, що, навіть у судових актових матеріалах копне право називається «обичаєм права», тобто звичаєвим правом.

Отже, І. Черкаський, на підставі аналізу першоджерел і наведених прикладів, робить висновок, що не тільки сам громадський (копний) суд був установою звичаєвого права, але й зокрема його устрій, його організація, проведення судочинства — були також результатом звичаєвого права «яке за стародавніх часів вилилося, в «уставу», в ціле «право копне», і вважалось за ознаку «вільности» народної».²⁴

Копний суд, за свідченням вченого, був поширений здавна на Русі.²⁵ А перша законодавча звітка про копний суд — це указ короля польського й великого князя Литовського Жигмонта.²⁶ Вчений робить висновок, що копний суд діяв задовго ще до XVI століття, так як, в пам'ятках XVI ст. часто зустрічаються слова: «ходити на копу...», як перед тим здавна хоживали». А також, дослідник зазначає, що і в Руській правді один раз говориться про копу: «а следъ гонить съ чюжими людьми и с послухы».²⁷

Щодо часу копних судів, то І. Черкаський, проаналізувавши багато джерел, дійшов висновку, що на Правобережній Україні остання згадка відноситься до кінця XVIII ст. Він відмічає, що копи могли зникнути тільки після того, як державна влада почала негативно ставитися до них та при зміні влади Польщі на російську владу. Відсутність копного суду на самій Московщині говорило про те, що ця установа для них чужа, а тому й не потрібна. Щодо Лівобережної України, то завершальним етапом діяльності копних судів, І. Черкаський відводить також XVIII ст., зокрема, він виходить з аналізу ордеру гетьмана К. Розумовського 24 грудня 1754 року, в якому йдеться про те, що на

Стародубівщині в цей час відбувався копний суд над відьмою Вівдеєю Москаленчихою, яку суд присудив спалити.²⁸

Дослідник зазначає декілька причин зникнення копних судів. Перша — пани виступали завжди проти того, щоб суд засуджував їхніх підданців. Другу причину, він приводить з аналізу праці Н. Іванішева, в якій говориться, що копники, «бувши в становищі мізерного зубожіння й збіднілості, втрачали здатність бути безсторонніми слідчими, розумними суддями і правознавцями».²⁹ І. Черкаський дійшов висновку у своєму дослідженні, що громадський (копний) суд — це інститут звичаєвого права українців, довівши його значення для дослідження звичаєвого карного права українців.

Отже, вчені на підставі досліджених джерел, зробили висновок, що XVII—XVIII століття — надзвичайно цікава доба в розвитку звичаєвого судового права України і, зокрема, Гетьманщини. І. Черкаський, Д. Багалій, Я. Падох, А. Яковлів довели, що своєрідним звичаєво-правовим інститутом був громадський (копний) суд. Ця установа була цікава дослідникам саме з етнографічного погляду, тому що його організація, діяльність ґрунтувалися на певних звичаях. Науковці підкреслили, що судові реформи Кирила Розумовського сприяли збереженню звичаєвого права, постійно зверталися до нього. Та довели, що карне право часів середньовіччя ґрунтувалося на нормах звичаєвого права.

---

1. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX — XX століття / Марина Гримич. — К: СП «Інтертехнодрук», 2004. — 587 с.

2. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV — XIX ст. / Юрій Гошко. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. — 330 с.

3. Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918 — 1941 роках // Академічна юридична думка / І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук. — К: Юридичний дім «Видавнича книга», 1998.

4. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв. / В. Мякотин. — Т. 1. — Вып. 1. — Прага, 1924 р. — С. 137.

5. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина / О. Левицький. — К., 1901. — Т. 72. — Кн. 1. — С. 3, 5, 7 — 12.

6. Там само. — Т. 72. — Кн. 1. — С. 5.

7. Там само. — С. 758.

8. Там само.

9. Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі // Богословія / Микола Чубатий. — К., 1925. — Т. 3. — Кн. 1 — 2.

10. Василенко М. «Права, по котрым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — К., 1928. — Т. 1.

11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. І., спр. 33898.

12. Там само. — Ф. І. спр. 7, Арк. 1—2.

13. Там само. — Ф. І. спр. 7, Арк. 2.

14. Слабченко М. Е. Малорусский полк. — С. 265.

15. Там само.

16. Багалей Д. И.

17. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI — XVIII вв. // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права / І. Черкаський — Вип. 4. — К., 1928.

18. Там само. — С. 1.

19. Там само. — С. 28.

20. Там само. — С. 35.

21. Там само. — С. 45.

22. Там само. — С. 47.

23. Там само. — С. 54.

24. Там само. — С. 56.

25. Там само.

26. Там само. — С. 64.

27. Там само. — С. 65—67.

28. Там само. — С. 69.

29. Там само. — С. 70—73.

ВОЛИНСЬКИЙ КРАЙ У ЖИТТІ І ДОЛІ М. І. КОСТОМАРОВА

Наприкінці лютого 1847 року до помічника попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовича надійшла усна секретна інформація від провокатора-студента О. Петрова про існування у Києві таємного Слов'янського товариства під керівництвом університетського професора М. І. Костомарова. Минуло декілька днів, і все той же Петров, занепокоєний «антидержавною діяльністю» київських вільнодумців, письмово доповів про них попечителю Київського учбового округу О. С. Траскіну. Незабаром виникла гучна справа Кирило-Мефодіївського товариства. Заарештували і ув'язнили Костомарова 28 березня 1847 року у Києві, а 7 квітня в супроводі озброєних конвоїрів він дістався Санкт-Петербурга, де постав перед очима досвідчених слідчих III відділення Власної його Імператорської Величності Канцелярії. Цей потужний самостійний орган політичного нагляду та розшуку в Росії, створений 1826 року з «метою придушення масових заворушень», на кшталт, грудневих подій 1825 року, зосередив у собі головні питання боротьби з революційним рухом, нагляд за суспільством і держапаратом, дізнання і слідство у політичних справах, визначення долі політичних злочинців [1, 15].

Подальшу долю репресованого історика і літератора М. І. Костомарова мав визначити колишній бойовий генерал, блискучий дипломат Олексій Федорович Орлов, який обійняв посаду шефа жандармів після смерті графа Олександра Христофоровича Бенкендорфа (1844).

Згадуючи своє життя на Слобожанщині, в Києві й на Волині, Костомаров страждав, карався, втрачав здоров'я і пам'ять, а жандарми, тримаючи його в холодному казематі Олексіївського рavelіну Петропавлівської фортеці, вважали вченого небезпечним політичним злочинцем, прихильником демократичних ідей, ідеологом українського руху, і до того ж приятелем автора, заборонених цензурою, антицарських творів Тараса Шевченка.

Царат завжди нещадно карав супротивників одноосібної влади монарха. Щоб уникнути політичних репресій з боку Івана IV (Грозного), покинули у XVI ст. Московську державу, і оселилися у Литві колишній соратник царя князь Андрій Михайлович Курбський та царський опричник Самсон Мартинович Костомаров. Король не залишив поза увагою політемігрантів з Московщини. Андрія Курбського було призначено старостою Кревського (дуже престижне місце в Литві) й даровано чималі володіння на Волинській землі — місто Ковель, містечка Вижва й Миляновичі з прилеглими до них селами. Він брав активну участь у війні проти своїх співвітчизників, писав богословські праці, займався перекладами і творив «Історію про великого князя Московського» — найцінніше джерело з історії царювання Івана IV [5, 23]. Неодноразово звертався до творчої спадщини А. М. Курбського М. І. Костомаров, працюючи після відбуття покарання над власним історичним дослідженням під назвою «Особистість царя Івана Васильовича Грозного». Ревно захищаючи православних вірян від впливів католиків і протестантів, Курбський заснував у Ковельському повіті Вербський монастир та доклав багато зусиль для поширення православ'я на Ковельщині. Не радив він княгині Чарторийській віддавати свого сина Юрія для навчання вільним наукам у єзуїтів, які зосередилися в місті Вільні. На жаль, справдилися всі передбачення опального московського князя. 1598 року Юрій Чарторийський став римо-католиком, 1610 року побудував католицький костел в м. Клевані, а 1630 року Микола Чарторийський віддав єзуїтам Клеванський православний монастир [8, 122—123].

За волею долі оселився у Ковельському повіті інший втікач, далекий пращур М. І. Костомарова Самсон Мартинович Костомаров. В період гетьманування Богдана Хмельницького до його війська пристав внук Самсона Петро Костомаров, і, втративши після поразки козацтва під Берестечком (1651) спадковий маєток, переїхав до Острогозького краю [2, 129].

Під час нетривалої юнкерської служби у Кінбурнському драгунському полку в Острогозьку випускник Харківського університету Микола Іванович Костомаров ретельно вивчав місцевий архів, ставлячи за мету підготовку до друку історії Острогозького козацького полку, а згодом історії всієї Слобідської України. Цей рукопис ученого так і

не побачив світ. Він безслідно зник в стінах поліції після арешту М. І. Костомарова у справі кирило-мефодіївців.

Наприкінці 30-х — початку 40-х років Костомаров звернувся до церковної історії Волинського краю. Предметом наукових досліджень молодого ученого були справжні причини Берестейської унії 1596 року. Тоді, на соборі в Бересті унію підтримали лише митрополит Михайло Рагоза, єпископи володимир-волинський Іпатій Потій, луцький Кирило Терлецький, холмський Діонісій Збируйський, полоцький Герман, пінський Іона Гоголь та з ними ще три архімандрити. Натомість, проти унії виступили два представники східних патріархів, єпископи львівський Гедеон Балабан і перемишльський Михайло Копистенський, дев'ять архімандритів, два ігумена та з ними більш, ніж 100 священників і монахів. Прибули сюди і князі на чолі з К. К. Острозьким, звичайні дворяни й міщани, державні сановники і приватні особи. Польський король Сігізмунд III, як і очікувалось, виявився прибічником уніатів [8, 130].

1842 року М. І. Костомаров подав до Харківського університету свою наукову працю «О причинах и характере унии в Западной России», яка наробила багато шелесту серед місцевого духовництва. Першим розпочав наступ на М. І. Костомарова харківський архієпископ Інокентій Борисов.

«Читаючи працю Костомарова, він помітив те місце, де говорено було про змагання царгородського патріарха з папою і було висловлено, що «властолюбивість ієрархів посіяла ворожнечу в миролюбній церкві Христовій». Борисову здавалося, що такий осуд несправедливий. «Про папу можна говорити, а про патріарха — ні».

Архієпископ Борисов не дав Костомарову прилюдно боронити в університеті оцю дисертацію на звання магістра освіти. Міністр граф Уваров відповідно до рецензії історика Устрялова звелів спалити працю Костомарова, і дозволити написати йому нову, іншу [3, 197]. Проте і нова історично-етнографічна дисертація Костомарова на тему «Об историческом значении русской народной поэзии» викликала неабиякий резонанс у суспільстві.

Продовжуючи досліджувати світське і церковне минуле Волині, М. І. Костомаров звернувся за допомогою до відомого дослідника української народно-поетичної творчості, князя Миколи Андрійовича Цертелєва (Церетелі), який з 1839 року працював помічником попечителя Харківського учбового округу. В кінці вересня 1844 року Цертелєв сповістив Костомарова про те, що попечитель Київського учбового округу князь Давидов запропонував ученому місце учителя в Рівненській гімназії, і 7 жовтня 1844 року Микола Іванович відбув з Харкова до Києва [4, 462]. У Києві Костомаров відвідав князя Давидова, який порадив йому звернутися до свого помічника М. В. Юзефовича. Схвально відгукнувшись про дисертацію Костомарова, Юзефович підтвердив факт призначення останнього на вчительську посаду у Рівненській гімназії і надав йому можливість у вільний від викладання час займатися обстеженням історичних місцевостей і пам'яток історії Рівненщини.

Так, вперше опинився М. І. Костомаров на історичній Волині. На той час Рівне було невеличким повітовим містечком, приєднаним до Росії після III поділу Польщі (1795). За статистичними даними 1842 року, в ньому мешкало 5581 чол., у тому числі дворян і чиновників — 185, купців — 85, священників — 17, міщан і посадських (жителів передмість) — 4974. Складалося Рівне із 408 дерев'яних і 38 кам'яних будинків [9, 55]. Окрасою міста була збудована 1839 року з ініціативи місцевого князя Фридеріка Любомирського двоповерхова гімназія, де за дуже високу платню здобували освіту діти заможних поміщиків і купців, рідше — чиновників та священників. Успішне завершення гімназійного курсу давало їй випускникам прекрасну можливість вступу до кращих університетів Росії, а по закінченні університетського навчання — стрімкого просування нелегкими службовими сходами [9, 7375]. За словами М. І. Костомарова: «В гимназии было до трёхсот учеников; большинство составляли поляки или местные уроженцы римско-католического вероисповедания, православных было всего тридцать пять человек, но они по образу первоначального воспитания, кроме вероисповедания, ничем не отличались от остальных. Сверх того было несколько человек иудейского происхождения. Большая часть училась хорошо, лентяи составляли значительное меньшинство, все вели себя благочинно: не происходило никаких грязных шалостей, которыми, как известно, отличались многие гимназии в центре России. Учеников польского происхождения, живших в пансионе или на общих квартирах, устроенных при гимназии, обязывали непременно говорить между собою по-русски, но это соблю-

далось или только по нужде и с явною неохотою. Учителя все были русские, исключая немца и француза; большая часть учителей принадлежала к малоруссам левой стороны Днепра» [4, 465].

Добрими і порядними наставниками своїх вихованців були вчитель логіки і російської словесності Павло Науменко, математик Кирило Яновський, законоучитель і священник Венедикт Омелянський [9, 76]. Про плідну дослідницьку і педагогічну працю М. І. Костомарова у Рівному промовисто свідчив звіт інспектора казенних шкіл на Волині: «Магистр Костомаров с особенной любовью преданный науке и уже доказавший отличные свои дарования некоторыми весьма дельными историческими сочинениями, имеет, без сомнения, все качества, необходимые для вполне хорошего преподавания [6].

У гімназії Костомаров особливо заприятелював з давнім товаришем українського письменника та історика П. О. Куліша, вчителем латинської мови П. О. Чуйкевичем, який знав дуже багато українських народних пісень і залюбки співав їх, та вчителем математики К. Яновським. Багато спільного було в політичних та релігійних поглядах М. І. Костомарова та П. О. Чуйкевича. Нові друзі засуджували церковні чвари періоду Берестейської унії 1596 року, ініціаторами якої були духовні особи з Волині Іпатій Потій та Кирило Терлецький, негативно оцінювали глумливе ставлення царського уряду до української культури і мови. Проте недовірливо й упереджено ставилася до молодих обдарованих педагогів рутинна адміністрація на чолі з директором гімназії П. О. Абрамовим. Дедалі більше прискіпувалася вона до тих неблагонадійних підлеглих, які не відповідали суворим вимогам до вчителя і не дотримувались ретельного виконання службових інструкцій та циркулярів, що надходили з Київського учбового округу. До чорного списку небажаних для керівництва осіб швидко потрапили вчитель історії М. І. Костомаров та його колега вчитель латинської мови П. Чуйкевич. Швидко наближався час неминучої розлуки гімназійних учителів-приятелів. Під час вчительської праці у Рівному Костомаров разом з іншим колегою по роботі, волинянином Є. Маловським встиг здійснити подорож історичними місцями Волині. Ретельно вивчаючи історію і архітектуру Волинського краю, він старанно збирав цікаві матеріали про Корець і Гощу, Остріг і Дермань, Тайкури і Вербу, Вишневець і Дубно, Почаїв і Кременець, Берестечко і Рівне. З публікації «Волинь у долі Миколи Костомарова» (автор О. М. Гень з м. Рівного) дізнаємося, що молодий вчений записував твори різних фольклорних жанрів: легенди, переклади, оповідання, історичні пісні про славного Морозенка, Саву Чалого, Устима Кармелюка, Богдана Хмельницького. Всього було записано 202 пісні, окремі зразки колядок, щедрівок, веснянок, купальських та обжинкових пісень [2, 130].

Невдовзі завершилася вчительська праця М. І. Костомарова у Рівному, і його було переведено до Першої гімназії в м. Києві. Не затримався в Рівному й його приятель П. О. Чуйкевич. Талановитого вчителя латинської мови та знавця історії Стародавнього Риму було переведено на посаду молодшого вчителя географії в Кам'янець-Подільську губернську гімназію. На схилі прожитих літ, згадуючи волинський період свого життя, М. І. Костомаров писав: «Приходилось прощаться с Ровно и Волынью. Я уехал оттуда с большим ворохом народных песен и записанных преданий и рассказов; некоторые были собраны мною лично, другие доставлялись моими учениками, которых я заохотил по случаю поездок их к родным на вакационное время собирать и доставлять мне народные памятники» [4, 472].

Наприкінці травня 1846 року М. І. Костомарову було запропоновано посаду викладача історії Київського університету св. Володимира, яку нещодавно обіймав передчасно померлий, один з відомих дослідників Волині і Луцька В. Ф. Домбровський. Не відразу погодився вчений на пропозицію інспектора інституту шляхетних дівчат, знаного історика Волинського краю, професора М. Іванишева: зберегти право викладання історії у Зразковому пансіоні пані ДеМельян, в якому згодом знайшов свою майбутню дружину Аліну Крагельську. Навесні 1847 року він отримав дозвіл на шлюх зі своєю колишньою ученицею Аліною Крагельською, але замість майбутнього родинного щастя з молододу дружиною на нього чекали арешт, численні допити і ув'язнення та заслання у Саратов. Під суворою заборонаю опинилися історичні праці письменника.

Суттєво змінилося становище опального історика та літератора після смерті Миколи І у 1855 році. 1858 року М. І. Костомарова було обрано професором Казанського університету, однак проти цього рішення різко виступили урядові чиновники з Міністерства освіти. У квітні 1859 року вони також протидіяли Раді Петербурзького

університету, котра запросила ученого очолити кафедру російської історії, де до того часу завідував академік М. Устрялов. Успішно подолавши опір реакційної частини чиновництва, університетська Рада у листопаді 1859 року затвердила М. І. Костомарова на посаді екстраординарного професора історії столичного університету.

Крім професійних істориків, захоплювалися лекціями М. І. Костомарова відомі російські та українські письменники М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш та інші. Напружена наукова, педагогічна і письменницька діяльність поступово виснажували колись міцний організм Костомарова. У середині 70-х років він «помітно постарів, хандрив, легко стомлювався, до всього, що не траплялося, ставився з глибокою апатією, навіть у дивацтвах своїх не проявляв колишньої задержаності і захопленості», — писав про останні роки життя Костомарова знайий в Україні літературознавець і письменник Віктор Петров [7, 286].

Взимку 1875 року знесиленого від постійної втоми Миколу Івановича спіткала підступна і дуже небезпечна хвороба. В нестямі і тифозній маячні метався, кидався і хрипів, вигукуючи якісь незв'язні речення і слова, здавалося б невиліковно хворий письменник М. І. Костомаров. Він ніскільки не усвідомлював, що в той час готувалися ховати на Смоленському кладовищі померлу від крупозного запалення легенів матір Тетяну Петрівну, і вже не сподівалися врятувати самого Миколу Івановича, лишивши на цвинтарі поруч два місця: одне для небіжчиці і друге для сина. На щастя, криза минула, хвороба почала відступати [7, 310].

9 травня 1875 року у селі Дідівцях, що на відстані 70 верстов од м. Прилуки, М. І. Костомаров повінчався з Аліною Леонтіївною Крагельською (Кисіль), якій було тоді 45 років, хоч виглядала вона значно старішою. Гарно одягнена і привітно усміхнена жінка приваблювала оточуючих своєю стриманістю і почуттям такту, а її прекрасні манери пересвідчували сучасників у наявності в Аліні Леонтіївни тонкого художнього смаку, високого рівня освіти і виховання. Виконуючи роль особистого секретаря у свого безнадійно хворого чоловіка, вона за його вказівками розшукувала і переписувала потрібні для нього матеріали і цілими годинами голосно читала йому, бо сам він не міг читати через слабкість зору [7, 313]. До того ж дружина М. І. Костомарова була дуже доброю господинею і вміла навести у домі зразковий порядок.

Навесні 1885 року Костомаров завершив останню частину «Исторического значения южноукраинского песенного творчества», підготував матеріали для монографії про Ломоносова і почав працювати над статтею про Мініха. Проте різке погіршення стану здоров'я вже не дозволило йому довести до кінця щойно розпочате історичне дослідження. Відчуваючи наближення неминучої смерті, він виявив останнє бажання ще раз побачити картину І. Рєпіна «Іван Грозний і син його Іван». 7 квітня 1885 року згасло земне життя М. І. Костомарова. Російська історична наука втратила одного із своїх найвизначніших дослідників.

---

1. Ансимов Н. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903—1917 гг.). — Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989.

2. Гень О. Волинь у долі Миколи Костомарова // Роде наш красний... (Волинь у долях краян і людських документах). У 3 т. — Т. II. Група авторів. Автори-упорядники Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа. — Луцьк. Вид-во Волинського держуніверситету: «Вежа», 1996. — С. 130.

3. Кониський О. Тарас Шевченко — Грушівський: Хроніка його життя. — Упоряд., підгот., тексти, предм., приміт., покаж. В. Л. Смілянська. — К.: Дніпро, 1991.

4. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист. биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. — К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. — («Памятники исторической мысли Украины»).

5. Наша история. 100 великих имён. — Издатель, учредитель, редакция ООО «Де Агостини», 2010. — Выпуск № 16 «Иван Грозный».

6. Ошуркевич О. Волинські дороги Костомарова // Радянська Волинь. — 1991. — 13 червня.

7. Петров В. Аліна й Костомаров. — В кн.: Зайцев Павло. Перше кохання Шевченка / П. Зайцев. Романи Куліша; Аліна й Костомаров / В. Петров. — К.: Україна, 1994.

8. Петровъ Н. Малышевскій И. Волинь Историческія судьбы Юго-Западнаго края. — С.-Петербургъ. Типографія Товарищества «Общественная Польза». Большая Подъяческая, 39, 1888.

9. Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки. Нариси історії міста. — Рівне, 1998.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ 1943—1944 рр.

Вступ. Багатовікова історія українсько-польського сусідства наповнена багатьма прикладами щирої дружби, взаємодопомоги, співпраці між обома народами. На сучасному етапі між Україною і Республікою Польща, які заявили про своє стратегічне партнерство, встановлено дружні зв'язки у політичній, економічній, науковій, культурно-освітній та інших сферах.

Розширенню і поглибленню добросусідських відносин між обома державами і народами заважають недостатньо вивчені сторінки спільної історії. Особливо це стосується українсько-польського протистояння у 20—40-х роках ХХ ст., яке залишило в пам'яті обох народів глибокий слід.

Українсько-польські відносини у роки Другої світової війни стали кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у ХХ столітті, зокрема у 1943—1944 рр. на Волині. Вони викликали і продовжують викликати значний суспільний резонанс, контроверсійні оцінки і тлумачення у вітчизняній, польській історіографії, громадсько-політичному житті обох держав і народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських стосунків між ними. Деякі сили, як у Польщі, так і в Україні, намагаючись здобути сумнівні політичні дивіденди, вдаються до різних спекуляцій, перекручувань, фальсифікації подій і фактів, маніпулюють історичною пам'яттю заради короткотривалих політичних вигод. Особливо яскраво подібні тенденції проявляються в ході підготовки відзначення 70-х роковин «волинських подій».

У зв'язку з цим проблема українсько-польського конфлікту набула статусу сучасних викликів, що потребують продуманих, зважених, аргументованих, адекватних за форматом і змістом відповідей. Більше того, окремі з них **слід оцінювати як загрози національній безпеці держави. При цьому слід враховувати чинники, що негативно впливають на відтворення й виважену наукову інтерпретацію подій Другої світової війни та зближення підходів до їх трактування й оцінки українською і польською сторонами:**

— відмінності в ідеологічних, концептуальних установах до характеристики комплексу причин та передумов міжнародного конфлікту, ролі радянського та німецького режимів, різних військово-політичних сил у його розгортанні та ескалації, кількості жертв протистояння та інших;

— наявність радикальних сил в обох державах, що штучно інспірують взаємні звинувачення, використовують трагічні сторінки спільної історії як інструмент політичних технологій, висувають односторонні звинувачення проти іншої сторони;

— брак консенсусу в сучасному українському суспільстві щодо оцінок багатьох явищ і процесів періоду Другої світової війни, в тому числі й т.зв. «Волинської трагедії», прагнення окремих представників етнічних, конфесійних, мілітарних, політичних спільнот утвердити сприйняття складних і суперечливих подій винятково як «власної» трагедії й атрибутувати її як «об'єктивну істину», «правду історії» тощо;

— низький рівень зацікавленості та обізнаності з тогочасними подіями у переважній більшості громадян України;

— відсутність комплексної державної та неурядових програм з наукового опрацювання цієї проблематики та вироблення рекомендацій для формування обґрунтованої лінії державних органів у питаннях, що стосуються оцінки подій Другої світової війни, претензій громадян та організації інших держав України, практичних заходів з меморіалізації, просвітницького й виховного змісту;

— гострий дефіцит підтримки пошуково-дослідних зусиль з боку державних органів та громадських об'єднань в Україні.

Викривлене та однобоке представлення історичних подій з відвертим маніпулюванням фактами не зробить поступу у дослідженні цієї трагічної сторінки спільної українсько-польської історії. З'ясування її окремих аспектів, суперечливих моментів, їх висвітлення у ЗМІ, відповідній літературі є і повинно залишатись пріоритетом фахових науковців, а не окремих політичних сил, що, займаючись неприхованою спекуляцією і профанацією, прагнуть реалізувати свої вузько політичні інтереси.

У дослідженнях українсько-польського конфлікту науковцям слід врахувати наступне:

1. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни проходив на українських, або національно змішаних територіях. Трагічні події на Волині 1943—1944 рр. стали конфліктом політичних, територіальних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших інтересів і були складовою частиною загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, який стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини). Тому його потрібно розглядати у комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах, а також у контексті усєї попередньої історії українсько-польських взаємин [4, с. 23].

2. Українці і поляки в роки Другої світової війни були бездержавними націями і боролися за відновлення своїх держав. Форми і методи національно-визвольного руху диктували сильніші сторони, насамперед, німецькі загарбники і радянські партизани.

3. Упродовж усєї війни лідери польського руху опору так і не відмовилися від великодержавних претензій на етнічні українські землі.

4. У волинських подіях 1943 року значну роль відіграв соціальний фактор. Це протистояння було великою «битвою за землю», більшість якої у міжвоєнні роки контролювали польськими великими землевласниками і колоністами [6, с. 412—422].

5. Кривавий перебіг конфлікту був зумовлений деморалізуючим впливом війни, яка спричинила велике моральне спустошення і відхід від норм соціальної поведінки і християнської моралі [50, т. 9, с. 446].

6. Волинські події 1943—1944 року були тривалим міжнаціональним конфліктом, у ході якого гинули представники обох народів, а українці і поляки застосовували як оборонну, так і наступальну тактику. Саме тому немає підстав вживати в спеціальних історичних дослідженнях, офіційних документах і оцінках волинської трагедії таких термінів, як «волинська вендета», «геноцид», «екстермінація», «етнічні чистки».

7. Розглядати українсько-польський конфлікт у вузьких історичних рамках 1943—1944 рр. не варто без урахування двосторонніх протиріч, що мали місце в попередній період, особливо у 1918—1943 рр.

8. Об'єктивне і неупереджене вивчення та осмислення цих актуальних у науковому і суспільно-політичному сенсі проблем необхідне для остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини, негативного потенціалу, який накопичувався упродовж багатьох століть в історичній пам'яті та свідомості українців і поляків, упередженості і недовір'я між ними, а також заради утвердження історичної правди і справедливості, дружніх і партнерських відносин між обома країнами і народами, не затьмарених тінями минулого.

9. Джерела польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни знаходяться у нашому спільному минулому, є наслідком давніх обопільних упереджень і завданих кривд.

Стан наукового вивчення теми:

1. Науковці намагаються віднайти відповідні пізнавальні інструменти для оцінки сучасного стану досліджень історії українсько-польських відносин, особливо у ХХ столітті. Ця проблема не раз ставала об'єктом спеціального наукового вивчення у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Українські і зарубіжні, насамперед, польські вчені вже зробили історіографічні огляди, що стосуються в тій чи іншій мірі нашої теми [1; 5; 13; 21; 22; 30; 36; 44; 54]. На основі синтезу сучасних методів дослідження в цих та інших публікаціях проведено аналіз радянської, пострадянської та зарубіжної історіографії українсько-польських стосунків у 1920—1940-х рр. тощо. За роки, що минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних [8; 10; 15; 16; 43; 46; 48, т. 2; 52; 53; 68; 69 і мемуарних [45; 57] видань, збірників матеріалів, опублікованих за підсумками роботи авторитетних і представницьких всеукраїнських і міжнародних, зокрема спільних українсько-польських наукових конференцій і семінарів [50; 51; 67], монографічними дослідженнями [2; 4; 14; 17; 23; 34; 37; 39; 40; 42; 47; 49; 59; 60; 62; 63; 64; 65; 66; 70] і великою кількістю статей [1; 3; 6; 9; 11; 12; 19; 24; 26; 28; 33; 35; 38; 41; 55; 61; 69], кандидатськими і докторськими дисертаціями [7; 18; 25; 29; 56], рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями [27; 31; 32; 58], що є яскравим свідченням започаткування національної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни як окремого і самостійного науково-дослідницького напрямку.

2. Історіографічний аналіз праць сучасних українських істориків дає підстави зробити висновок про те, що попри певну розбіжність у поглядах, сучасні українські дослідники розглядають відносини між українцями та поляками у Західній Україні під час Другої світової війни у контексті польсько-українських взаємин, що склалися тут протягом тривалого часу, як прояв давнього польсько-українського антагонізму і суперечності з питання про державну належність краю. У вітчизняній історіографії відсутні героїзація подій, не схвалюються методи збройної боротьби і терору для вирішення складних міжнаціональних проблем, однак відзначається негативність наслідків збройної боротьби для обох народів.

3. Дослідники в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння, уникають односторонності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, що викликали волинську трагедію, — територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, враховуючи дії таких структур як УПА і АК.

Причини конфлікту. У період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками вкрай складних міжнаціональних взаємин, які формувалися протягом століть і були успадковані поколіннями ХХ ст. Причин конфлікту багато. До них слід віднести:

1. Драматичну історію польського і українського народів у XIV—XVIII століть, заповнену польською експансією в Україну, селянсько-козацькими бунтами і повстаннями, що придушувалися у потоках крові і залишили у свідомості багатьох поколінь незабуті взаємні кривди, почуття соціальної несправедливості [50, т. 9, с. 445—446].

2. Досвід і уроки програної українцями війни з Польщею в 1918—1919 рр., які вказували на Другу Річ Посполиту як одну з головних перешкод у побудові незалежної України [50, т. 9, с. 446].

3. Неврегульовані загальнополітичні умови після Першої світової війни, що позбавили українців власної державності. Версальська система не повною мірою реалізувала відомий лозунг Мадзіні «Кожній нації — держава» [50, т. 9, с. 446].

4. Національну політику II Речі Посполитої на східних територіях, що ґрунтувалася на засадах націоналізму і усунення інших національностей від участі в державному і громадському житті (справа автономії та самоврядування, проблема земельної реформи, освітня політика, порушення громадянських прав і свобод, репресій проти українців). Вона не ліквідувала давні суспільні конфлікти, а навпаки, їх загострювала. Польські урядові кола, грубо порушували міжнародно-правові зобов'язання, зокрема підписаний у Версалі 29 червня 1919 р. особливий договір «Про захист прав національних меншин», прагнули добитися однонаціональної Польської держави. З цією метою у міжвоєнний період (20—30-ті роки ХХ ст.) громадян Польщі української національності обмежували в політичних і соціально-економічних правах, піддавали пацифікаціям, репресіям, забороняли діяльність деяких українських політичних партій, громадських організацій, кооперативних товариств, нищили українське шкільництво. Шовіністична політика польської влади та низки польських громадських об'єднань породжували в українців неприязнь до носіїв такої політики. Незважаючи на готовність значної частини українців до виконання громадянських обов'язків щодо польської держави, українське суспільство як загал ніколи не визнало легальності польської влади на західноукраїнських землях, трактуючи її як загарбницьку [3, 9; 25; 28; 38; 39].

5. Підбурювальну роль обох тоталітарних режимів — радянського і німецького в підсиленні українсько-польського протистояння [50, т. 5, с. 181—248; 51, с. 375—392].

6. Безкомпромисні позиції польського уряду і керівництва ОУН у територіальному питанні. Різні погляди українських і польських політиків щодо повоєнної державної приналежності Волині. Поляки не погоджувалися на зміну свого східного державного кордону, а українці не сприймали повернення до стану вересня 1939 року з огляду на прагнення відновити у цьому краї власну державність [50, т. 4, с. 109—165, 237—310].

7. Деморалізуючий вплив війни, яка спричинила велике моральне спустошення і відхід від норм соціальної поведінки, обумовив кривавий і злочинний характер конфлікту [50, т. 9, с. 446].

Перебіг. У контексті досліджень українсько-польських відносин періоду Другої світової війни і подій на Волині 1943—1944 рр. в сучасній українській історіографії обговорюється дуже дратливе питання про те, хто несе відповідальність за волинську трагедію і є її винуватцем.

Тут можна виділити умовно дві крайні позиції. Одна з них вважає головними вину-

ватцями цієї трагедії насамперед польську сторону, пов'язуючи її виникнення з міжвоєнною політикою польських урядів, а у період війни — з діяльністю АК, співробітництвом польського підпілля з німцями та радянськими партизанами. Інша позиція представлена тими авторами, хто основну вину покладає на українців, конкретно на УПА, і вважає насильницьке усунення поляків з Волині трагічною помилкою.

У подіях на Волині навесні-влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: «макровійни» між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, «мікровійни» між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу у новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовіння, а також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян.

Прелюдією конфлікту на Волині в 1943 р. стали події, що розгорнулися за рік до того на території Холмщини, Підляшшя, Замостянщини, Люблінщини. В листопаді 1942 р. німці здійснили акцію виселення 200 тис. поляків з чотирьох повітів Люблінського дистрикту. Планувалось, що місце поляків займуть німецькі селяни-колоністи. В акції виселення гітлерівцями були широко задіяні українські поліцейні та адміністративні сили. Відібрану ж у поляків за мовчазної згоди нацистів землю поступово почали займати українські поселенці з навколишніх територій. Ці факти дали підстави керівникам польського підпілля вдатись до відплатних акцій проти українців, застосувавши метод збірної відповідальності. Як бачимо, перший міжетнічний українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни стався внаслідок очевидної німецької провокації, на яку піддалися політичні лідери обох народів. Жертвами різанини на Холмщині та Люблінщині впали 2 тис. українців, ще тисячі перетворилися на біженців [50, т. 4, с. 166—236].

Маси українських втікачів потягнулися через р. Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією «наочною агітацією», яка посилила антипольські настрої серед волинських українців. Німецька ж окупаційна влада в Райхскомісаріаті України не тільки не сприяла послабленню небезпечних симптомів назріваючого конфлікту, а й, навпаки, своїми провокаційними заходами підігрівала протистояння.

Протягом 1942 — початку 1943 р. нацисти провели остаточну «чистку» своїх адміністративних установ на Волині від «ненадійного» українського елемента. Місце українських чиновників зайняли поляки. Частина польських чиновників підтримувала тісний контакт з національним підпіллям, зокрема з Армією Крайовою (АК). За завданням цієї організації вони здійснювали саботаж, займалися антинімецькою розвідкою, шкідництвом, одночасно не без успіхів переконуючи гітлерівців у тому, що будь-які збитки, завдані Німеччині «справа рук українців».

Створення польського (за національною належністю більшості працівників) адмін-апарату та формування з місцевих поляків батальйонів допоміжної поліції (замість української допоміжної поліції, яка в березні 1943 р. перейшла до УПА) дало змогу керівництву АК сподіватися на швидке захоплення влади в краї у разі ослаблення Німеччини. На жаль, впродовж усієї війни лідери польського руху опору так і не відмовилися від великодержавних претензій на етнічні українські землі.

Перші вбивства польських селян на Волині відбулися наприкінці 1942 р. під впливом згаданих подій на Холмщині та Люблінщині. У березні 1943 р. відбулися масові вбивства поляків у Сарненському та Костопільському районах Рівненської області. В краї поширювалися чутки, що на Великдень українці вчинять повсюдну різанину поляків. Польські селяни почали масово втікати до міст, містечок і більших сіл, в яких керівництво АК активно створює самооборонні загони. Останні, щоправда, не обмежували свою діяльність оборонними акціями. Протягом першої половини 1943 р. на Волині було організовано понад 100 самооборонних польських баз, окремі з них охороняли по декілька тисяч бійців. Найбільші бази були у Пшебражі, Біліні, Вербі, Іваничах, Порицьку, Купичеві, Римачах, Ягодині та інших поселеннях.

Навесні 1943 р. масовими стали напади німецької поліції на польські села під виглядом «бандерівців». За здійснені гітлерівцями злочини польські боївки та поліція згодом мстилися невинним українцям. У відповідь УПА палила польські села, маховик невгамовного насилля розкручувався.

Апогею українсько-польське протистояння на Волині сягнуло влітку 1943 р. За неперевереними даними на початку липня бандерівці повідомили кожне польське село, щоб його мешканці протягом 48 годин «вибралися за Буг або Сян — інакше смерть». Керівництво АК видало сувору директиву, в якій зобов'язало всіх поляків залишатися на місці свого довоєнного проживання, щоб Польща не втратила Волинь. Зранку 11 липня 1943 р. загони УПА, бульбівців і мельниківців (а то й просто озброєні місцеві селяни та різні дезертири) одночасно напали на десятки польських поселень у трьох повітах: Ковельському, Горохівському та Володимирському. Досі серед учених точаться дискусії з приводу того, чи була акція 11 липня підготовлена керівництвом УПА, а чи радянською і німецькою агентурою в УПА. Достовірних документів, які б однозначно засвідчували наявність наказу командування УПА про знищення польських сіл не знайдено, тому це питання залишається відкритим.

Польські партизанські загони та польська допоміжна поліція відповіли на події 11 липня масовими нападами на українські села. Документи дають можливість стверджувати — боротьба велася із жорстокістю, що нерідко перевищувала жахи середньовічних народних повстань та воєн. До кінця 1943 р. вся Волинь стала місцем десятків тисяч трагедій.

Під час великої взаємної різанини маса звичайних кримінальних злочинців намагалася діяти під виглядом Повстанської Армії й надавати своїм відверто бандитським акціям політичного забарвлення.

Криваві події липня 1943 р. на Волині не спинили керівництво польського руху опору, яке у численних відозвах продовжувало наполягати на тому, що Польща ніколи не відмовиться від «своїх східних земель», де «польська нація впродовж століть зробила величезний цивілізаційний та культурний внесок». Серпень-вересень 1943 р. став періодом помітної активізації польських воєнізованих загонів і груп (пляцувок) на Волині. Польські бойовики спалили села Стенжаничі, Яковичі, Пташино, Салиське, Клецьковичі, Туровичі, Клевецьк, Висоцьк та ін. Кінець 1943 — початок 1944 р. ознаменувався низкою великих боїв між польськими боївками та УПА, які намагалися знищити бази один одного. З початком 1944 р. польсько-українська різанина перекинулася на Галичину, а в 1945—1946 рр. — на Засяння. Конфлікт поширився на величезні території й активно тривав до 1947 р., коли польський та радянський тоталітарні комуністичні режими зробили спробу розв'язати його притаманним більшовизму радикальним, «хірургічним», методом втручання — тобто взаємною депортацією поляків та українців з місць їхнього тогочасного проживання [50, т. 9, с. 308—394; 51, с. 144—439].

Однак, ведучи мову про польсько-українське протистояння, не можна забувати про ще одну зацікавлену та могутню сторону конфлікту, яка, подібно до нацистів, сприяла посиленню українсько-польської ворожнечі. Йдеться, безумовно, про московських «режисерів», котрі з Кремля всіма силами та засобами провокували й розпалювали конфлікт [51, с. 375—392].

Масові знищення польських сіл відділами УПА починаються там, де з'являються перші більшовицькі партизанські загони, тобто на Поліссі та півночі Волині. Червоні партизани, прагнучи заручитись підтримкою місцевого польського населення, видавали себе за захисників їхніх інтересів. Більшовицькі диверсанти здобували симпатії поляків передусім своєю боротьбою проти українського національного підпілля. У всіх великих радянських партизанських з'єднаннях поважний відсоток бійців становили поляки, п'ять тисяч з яких приєдналися до червоних партизанів. Залучення поляків до більшовицьких груп та загонів об'єктивно посилювало й поглиблювало конфлікт між ними та українцями.

Однак намагання політичного керівництва польського руху опору викрити провокаційну роль більшовиків та німців не спинило кровопролиття. Зерна провокацій та ненависті впали на добре підготовлений ґрунт. За роки війни у багатьох людей було майже повністю зруйновано усталену християнську мораль, не лише прості селяни, а й священики (як українські, так і польські) ставали натхненниками та організаторами кривавих актів помсти. У Волинській різанині 1943 р. значну роль відіграв також соціальний фактор. Це протистояння було водночас великою «битвою за землю», більшість якої у міжвоєнні роки контролювалася польськими великими землевласниками й колоністами.

Наслідки і уроки. Обидві ворогуючі сторони обрали не політичне, а біологічне розв'язання проблеми. Підсумком трагічного українсько-польського конфлікту на Волині ста-

ли величезні людські жертви і матеріальні втрати з обох боків. Окремі польські історики стверджують, що загинуло до 100 тис. поляків і 25—30 тис. українців. Українські вчені, здебільшого погоджуючись з таким співвідношенням, наводять скромніші цифри втрат — 35 і 15 тис., або й взагалі 12 та 5 тис. На наш погляд, питання встановлення кількості загиблих потребує ще тривалої та копіткої роботи. Найбільш реальним і обґрунтованим числом втрат поляків можна вважати 19 тис. — цифру, отриману при проведенні анкетування сучасників трагічних подій. Поважною проблемою для вчених є також виокремлення з числа всіх загиблих справді суто мирних мешканців, тобто тих, хто не брав участі у бойових загонах УПА чи АК й не був пов'язаний зі структурами підпілля.

Обидва народи — українці і поляки — стали жертвами сформованих історичних обставин та стереотипів, незваженої політики власних провідників, анархії та хаосу, жертвами підступних провокацій, вчинених нацистами та більшовиками. Тому криваві уроки Волинської трагедії мусять стати пересторогою для майбутніх поколінь. Раз і назавжди відповідальне керівництво обох народів повинне відмовитися від спокуси силового вирішення навіть найменших непорозумінь. Шлях до остаточного примирення та порозуміння набагато важчий, ніж до ворожнечі, він очевидно незрівнянно довший від того, яким здається нам сьогодні, тому не терпить поспіху й незважених рішень, а потребує мудрості й стриманості.

Знання історії польсько-українських відносин потрібне обом нашим народам, особливо новим поколінням українців і поляків, котрі будуть будувати своє майбутнє. З метою подолання упереджень і усталених стереотипів у душі поєднання і побудови добросусідських стосунків є також і показ всієї правди про події на Волині і в Східній Галичині під час Другої світової війни. Це потрібне для того, щоб нез'ясовані до кінця факти не були джерелом недовіри і упередження, не тяжіли над нашими взаємними стосунками.

---

1. Баженов Л. Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991—2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль, 2002. — Вип. 2. — С. 127—132.

2. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942—1947 / В. В'ятрович. — К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2011. — 368 с.

3. Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянук В. Ф. Трагедія Волині: погляд через 60 років. За заг. ред. Є. К. Марчука. — К., 2003. — 163 с.

4. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. — Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — Львів, 2003. — С. 148—170.

5. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти ХІХ — першої половини ХХ століття: етносоціальний аспект / Богдан Васильович Гудь : Дис. ... д-ра істор. наук : Л., 2008. — 34 с.

6. Гудь Б. Вплив чинників етносоціального характеру на українсько-польські стосунки на Волині у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни // Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа. — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. — С. 412—422.

7. Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26—27. — С. 53—73.

8. Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941—1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2 (1995—1997 рр.). — Львів, 1999. — С. 158.

9. Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. — Київ — Краків, 2002. — С. 63—66.

10. Забытый геноцид: «Вольнская резня» 1943—1944 годов : сб. док. и исслед. / сост. А. Р. Дюков. — М. : Алексей Яковлев, 2008. — 144 с.

11. Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939—1944 роках / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 16. Ювілейний збірник на пошану Івана П'ятера / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2008. — С. 486—491.

12. Зашкільняк Л. Україна і Польща у ХХ столітті: між конфронтацією і союзом // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16—18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 63—74.

13. Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939—1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 6. — К., 2002. — С. 90—100.

14. Льюшин І. І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. / Ігор Іванович Льюшин. — К.: Інститут історії України НАН України; Київський слав'янський університет, 2003. — 313 с.

15. Ільющин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939 — 1945 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2003. — 36 с.
16. Ільющин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. — Варшава, 2003.
17. Ільющин І. ОУН—УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів / І. І. Ільющин. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. — 197 с.
18. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.) / І. Ільющин. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. академія», 2009. — 400 с.
19. Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943 — 1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. — Львів, 2003. — С. 3—26.
20. Калитко С. Л. Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. — Хмельницький, 1999. — С. 382—383.
21. Калитко С. Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія. — Вінниця, 2001. — Вип. 3. — С. 242—247.
22. Калитко С. Л., Лациба В. П. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — Вип. 6 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2002. — С. 66—68.
23. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., Інститут історії НАН України, 1999. — 287 с.
24. Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942—1943 рр. // Схід. — 2000. — № 1. — С. 48—49.
25. Красівський О. Я. Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речі Посполитої (1918—1923 рр.): автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 1999. — 35 с.
26. Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни / М. Кучерепа // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади; голова ред. кол. Ярослав Ісаєвич. — Львів, 2003. — С. 59—70.
27. Кучерепа М. М. Рецензія на книгу: Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спецслужб. — Т. 8: Великий терор: Польська операція 1937—1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937—1938: У 2 ч. Ч. 1. — Варшава; К., 2010. — 1037 с.; Ч. 2. — Варшава; К., 2010. — 1983 с. // Український історичний журнал. — 2012. — № 2 (503). — С. 208—210.
28. Кучерепа М. Українсько-польські відносини напередодні Другої світової війни // Polska wobec zagrożenia ze strony Trzeciej Rzeszy. Pod redarcją Henryka Cwięka i Zdzisława Cuttera. — Częstochowa: Wyd-wo im. Stanisława Pododińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, 2012. — S. 65—78.
29. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... докт. іст. наук. — Чернівці, 2012. — 35 с.
30. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 3—16.
31. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998—2002 років. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 202 с.
32. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик. — Київ—Івано-Франківськ, 2003. — 124 с.
33. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1 — К., 1994. — С. 83—110.
34. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / Від. ред. В. А. Смолій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — 133 с.
35. Макачук С. Втрати населення на Волині в 1941—1947 рр. // Україна — Польща: важкі питання. Т. 5. — Варшава: Turga, 2001. — С. 291—307.
36. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // «І»: Незалежний культурологічний часопис. — Львів, 2013. — Ч. 74.
37. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2005. — 496 с.
38. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // «І»: Незалежний культурологічний часопис. — Львів, 1997. — Ч. 10. — С. 114—135.
39. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.): монографія / Центр досліджень визвольного руху / Іван Казимирович Патриляк. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.
40. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939—1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 512 с.
41. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА / І. Патриляк // Український визвольний рух. — Львів, 2009. — Збірник № 13. — 246 с.

42. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 рр. / Іван Казимирович Патриляк. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 598 с.
43. Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2-х т. / Відп. ред. та упорядник В. В'ятрович. — Т. 1. Війна під час війни. 1942—1945. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 792 с.
44. Поп Ю. І., Калитко С. Л., Лациба В. П. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 7 (9). — С. 682—687.
45. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження / А. Семенюк. — Міннеаполіс, 1996. — 168 с.
46. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. — К.: Українська видавнича спілка, 2003. — 576 с.
47. Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. — К., Українська видавнича спілка, 2003. — 140 с.
48. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. / М. Сивіцький; пер. з пол. С. Петренка. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. — Т. 2. — 360 с.
49. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Ю. Сливка. — Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. — 52 с.
50. У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20—23 травня 2003 р. / Упорядн. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. — 536 с.; іл.
51. Україна — Польща: важкі питання. Т. 1—10. — Варшава, Луцьк, 1998—2002.
52. Царук Я. В. Володимирщина у боротьбі за незалежність / Ярослав Васильович Царук. — Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. — 1024 с.
53. Царук Я. Трагедія волинських сіл. 1943—1944 рр. / Я. Царук; вступ. ст. Ярослава Ісаєвича. — Львів, НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. — 189 с.
54. Цепенда І. С. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943—1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 7(9). — С. 693—700.
55. Цепенда І. С. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943—1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — Луцьк, 2001. — № 5.
56. Цепенда І. С. Українсько-польські етнополітичні відносини 40—50-х років ХХ століття. Автореф. дис. ... докт. політ. наук. — К., 2009.
57. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921—1981 рр.) / Д. Шумук. — К., 1998.
58. Encyklopedia katolicka. T. XI. Hasło Ludobójstwo. Cz. II — «Aspekt socjologiczny» i cz. III — «Aspekt historyczny». — Lublin, 2006. — S. 126.
59. Filar W. Wołyń 1939—1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagania na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej / W. Filar. — Toruń: Wydawn. Adam Marszałek, 2003. — 467 s.
60. Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939—1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. — Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. — 509 s.
61. Hryciuk G. Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941—1945 // Polska—Ukraina: trudne pytania. T. 6. — Warszawa: Karta, 2000. — S. 271—308.
62. Iljuszyn I. UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939—1945) / Ihor Iljuszyn. — Warszawa: Związek Українців w Polsce, 2009. — 192 s.
63. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948 / G. Motyka. — Warszawa: Oficyna wydawnicza Volumen, 1999. — 552 s.
64. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942—1960 / G. Motyka. — Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN: Oficyna wydawnicza RYTM, 2006. — 720 s.
65. Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / G. Motyka. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2009. — 190 s.
66. Motyka G. Pany i rezuny: Współpraca AK—WIN i UPA 1945—1947 / G. Motyka, R. Wnuk. — Warszawa: Oficyna wydawnicza Volumen, 1997. — 212, 20 s.: il.
67. Polska — Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach Drugiej wojny światowej». — Т. 1—11. — Warszawa, 1997—2009.
68. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. — Т. 1—2. — Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. — 1440 s.
69. Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN—UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu / Ewa Siemaszko // Antypolska akcja OUN—UPA 1943—1944: Fakty i interpretacji. — Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu 2002. — S. 59—75.
70. Sowa A.-L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939—1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. — Kraków, 1998. — 269 s.

ПРО ОБСТАВИНИ ЗНАХІДКИ, СКЛАД ТА ДОЛЮ СКАРБУ РИМСЬКОГО ЧАСУ ІЗ с. СЕРЕХОВИЧІ СТАРОВИЖІВСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У літературі неодноразово згадується про скарб римських монет, випадково знайдений у селі Сереховичі Старовижівського району Волинської області у 1935 році під час копання меліоративного каналу. Вважається, що він знаходився у шкіряній торбинці, яка лежала на дні човна, вирубаного із суцільного стовбура дерева. Разом із скарбом наче б то було знайдено багато брил поліського бурштину. Частина із знайдених монет потрапила до Археологічного музею у Варшаві¹.

У 2013 році під час збирання місцевого краєзнавчого матеріалу для написання дипломної роботи по історії села Сереховичі студентка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Липовська Лариса зустрілась із Седлярук Палашкою Денисівною (1925—2013 рр.), яка особисто знайшла цей скарб. Нижче наводимо її спогади, які дозволяють по-новому подивитись на обставини знаходження, склад та долю цієї цікавої знахідки. На жаль, невдовзі після інтерв'ю Палашка Денисівна померла, так що повторна зустріч, на якій планувалось уточнити ряд моментів, пов'язаних із знахідкою, не відбулась. Однак, отримана інформація, у тому числі і про точну локалізацію скарбу, безумовно, заслуговує на публікацію.

Нижче наводимо розповідь Палашки Денисівни:

Події, про які я розказую, трапились зі мною, коли мені виповнилось дев'ять років. Жили ми тоді недалеко від озера, а наша земельна ділянка була майже в лісі під Шкробами. Там я й пасла корів. Одного літнього дня, я погнала худобу на пашу, було жарко, йшла я повз канаву, до води, як бачу, щось блиснуло. Спершу я подумала, що це мені здалося, але, коли спустилася вниз, і розгорнула землю, то витягла звідти пацьори (намисто). Стала копати глибше, й натрапила на якісь гроші. Земля була дуже збита, то й копати було дуже важко, через те я вийняла жменьку тих грошей, а більше не змогла, треба було брати залізко (лопату). Хоч я була й мала, але тямилу, що то не польські гроші, бо я їх бачила, як вони виглядають. Ввечері, як я пригнала корови додому, розказала про все батькам.

Наступного дня я з старшим братом Йосипом взяли лопату, відро й пішли на те місце. У рові ми відкопали щось схоже на ящик, чи сундук, по боках з круглими колечками. Звідти ми вийняли ще трохи прикрас: круглі колечка, й пацьори з круглого й продовгуватого білого каміння. В цілому було їх добрі пригорці (жменя). Грошей було більше, викопали ми там десь більшу половину відра. Вони були легкі, жовтого й білого кольору. Схожі на два польських злотих. На монеті з одного боку був зображений орел, а з другого образ жінки. Ми принесли це все додому. Полокали (полоскали) монети в решеті на озері. Частину грошей пороздавали односельчанам, а решту прийшов місцевий представник влади на той час у селі, депутат польського сейму Іван Бондарчук з батюшкою Миколою Коровицьким. Вони порадили нам віддати скарб. Дали нам за ті монети 100 злотих, а пацьори забрали по 50 грошей. За ті гроші ми поставили нову хату і купили мені нове пальто. Що було далі з цим скарбом ми не знали, а вже пізніше, нам сказали, що він знаходиться в Польщі в музею.

А одна наша односельчанка, Олена Батракова, по вуличному (вона була грамотна й дуже набожна) казала, що читала у якійсь книжці, що нашими землями проїжджала колись королева Бона, ніби це вона й заховала ті прикраси й багатства. Але чи правда це, чи ні — одному Богу відомо.

Ще кажуть у народі, що той, хто знайде скарб — буде дуже щасливим у житті. Я й справді щаслива, бо пережила німецький лагер, війну, пропрацювала 30 років у

колгоспі свинаркою, збудувала з чоловіком дім, виховала дочок, дочекалась внуків і правнучка. Відсвяткувала 88 років, а життя, як одна мить.

Наведені спогади дозволяють точно локалізувати знахідку «майже в лісі під Шкробами²», встановити склад скарбу, та простежити його долю. Зокрема, за спогадами, до складу скарбу входили не тільки монети, але і прикраси. Натомість, про бурштин авторка знахідки нічого не говорила. Досить конкретний опис монет дає змогу спеціалістам-нумізматам здійснити їх приблизну атрибуцію.

Звертає увагу та обставина, що опис скарбу у літературі дуже відрізняється від спогадів Седлярук П. Д. Практично єдиними співпадіннями є факт його виявлення у меліоративному каналі у 1935 році та наявність у скарбі монет. Теоретично можна припустити віднайдення двох скарбів у Сереховичах у 1935 році, але це виглядає вкрай малоймовірним. Тому, свідчення Седлярук П. Д. слід взяти до уваги.

Оскільки інформаторка описала знахідки, ці свідчення необхідно проаналізувати з речознавчих позицій і зробити критичний аналіз реконструйованого комплексу вцілому. При цьому слід провести роботу по виявленню слідів скарбу у польських музейних збірках.

---

1 Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / Монографія А. Сункаловскі. — Warszawa, 1961. — S. 125; Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. Монографія. — Луцьк: Волинська книга, 2007. — С.40.

2 Шкроби — село Соколищенської сільської ради Старовижівського району, за 5 кілометрів на північ від Серехович.

ВСТАНОВЛЕННЯ МЕМОРІАЛЬНОЇ ДОШКИ ЖЕРТВАМ НАЦИСТСЬКОГО ТАБОРУ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ «ШТАЛАГ № 360» У МІСТІ ЛУЦЬКУ

В цьому році 26 червня з ініціативи громадськості та краєзнавців Луцька було встановлено на кам'яній огорожі колишньої Луцької в'язниці (вул. Кафедральна, 16) меморіальну дошку з написом, що тут під час Другої світової війни знаходився нацистський табір для військовополонених «Шталаг № 360», в якому впродовж осені 1941 — весни 1942 років загинуло 10 530 червоноармійців. Ця дошка з'явилася не випадково і дата встановлення теж не випадкова.

Треба відмітити, що до недавнього часу в історичній літературі тема табору для військовополонених у Луцьку не висвітлювалась. В радянській літературі є лише згадки про назву табору та кількість військовополонених, які загинули, а такі питання, як його місцезнаходження та де місця поховання загиблих не піднімалися із незрозумілих нам причин.

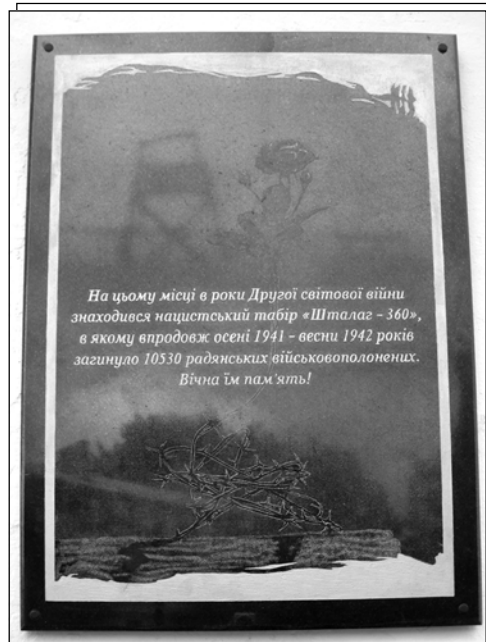
Поштовхом до вивчення теми перебування військовополонених у місті Луцьку в часи німецької окупації стала випадкова подія. В листопаді 2007 року на вулиці Гнідавській, на території колишньої птахофабрики, проводились земляні роботи, під час яких випадково було виявлено невідому братську могилу. По заключенню працівників обласного бюро судово-медичної експертизи в братській могилі було поховано 370 осіб чоловічої статі віком від 18 до 60 років. Більшість з них були віком в межах 18—30 років. На останках простежено ознаки смерті від насильницьких дій, хвороб, голоду.

Під час розкопок біля похованих були виявлені деякі предмети. Цей супровідний матеріал переконливо засвідчує приналежність похованих до військовослужбовців Червоної Армії.

Зокрема, частими знахідками були металеві гудзики із зірочками від гімнастерок. Серед останків виявлено 7 ебонітових капсул, так званих «смертників», які носили солдати Червоної армії на початку радянсько-німецької війни. П'ять капсул були порожніми, ще в одній вкладень не зберігся і лише в одному випадку виявлено погано збережений стандартний паперовий вкладень. На жаль, написи відчитати не вдалося.

Отже, за виявленими знахідками було ідентифіковано, що це поховання часів Другої світової війни радянських військовослужбовців, які очевидно на час загибелі були військовополоненими. Треба відмітити, що інформація про масове поховання в цій місцевості була відсутня в будь-яких відомих нам на той час джерелах чи свідчень очевидців. У зв'язку з цим, був проведений тривалий архівний пошук, внаслідок якого вдалося з'ясувати, що під час німецької окупації Луцька, місцем насильного утримання військовополонених був табір під назвою «Шталаг № 360». В перші дні окупації міста, з 26 червня по серпень 1941 року, військовополонені утримувалися на території Луцького замку потім табір розміщувався на території міської тюрми. Також використовувалися келії костелу св. Петра і Павла, де знаходився лазарет для військовополонених.

Після звільнення Луцька була створена комісія по розслідуванню злочинів фашистами за час окупації. 16 лютого 1944 року цією комісією був складений «Акт про знищення фашистськими розбійниками громадян і військовослужбовців у м. Луцьку». В цьому документі констатується, що загиблі в таборі були поховані навколо південної і західної стіни тюрми. А значна частина загиблих військовополонених була похована біля села Гнідава.

Меморіальна дошка жертвам нацистського табору для військовополонених «Шталаг № 360» у місті Луцьку на вул. Кафедральній, 16

*Відкриття меморіальної дошки
26 червня 2013 року.*

розташування концтабору (?). На жаль, в документації відсутні посилання звідки походить ця інформація і ми більше не знайшли її підтвердження.

Однак, опитуючи старожилів, нам вдалось з'ясувати, що на території, де зараз встановлений пам'ятник, під час німецької окупації проводилися поховання в братських могилах військовополонених червоноармійців. Для перевірки цієї інформації було вирішено провести додаткові пошукові роботи без застосування земляних робіт. Для цього було залучено комунальне підприємство Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, депортацій і політичних репресій «Доля». Результати пошуку дозволили встановити, що на цій території знаходиться місце масового захоронення, яке складається з 11 братських могил, які розміщені в один ряд за декілька метрів від крутого берегового схилу річки Стир. Кількість похованих невідома, за дуже приблизними підрахунками тут поховано приблизно чотири тисячі червоноармійців. Як нам вдалось з'ясувати в післявоєнний час на місці масового поховання був встановлений символічний пам'ятник (дерев'яна піраміда із зіркою), який з часом занепав, а навколишня територія поступово забудовувалась. Очевидно на той час вищезгадана братська могила вже не мала ніяких візуальних ознак, і як сама крайня потрапила в зону забудови птахофабрики, і лише в теперішній час випадково була виявлена під час земляних робіт.

Очевидно при підготовці до святкування 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, на цій ділянці було проведено благоустрій: над братськими могилами по всій площі було підсипано ґрунт до одного метра, потім, висаджено декоративні кущі і дерева та встановлено гранітний пам'ятник. Однак в місцевій пресі того часу ми не виявили жодної інформації, яка б висвітлювала про спорудження та відкриття пам'ятника — чому? Питання залишається відкритим.

Коли постало питання про місце перепоховання останків 370 червоноармійців, було вирішено здійснити це на території, де встановлено пам'ятник «Жертвам фашизму». Перепоховання було проведено з військовими почестями 22 червня 2008 року.

Черговим поштовхом до вивчення теми перебування військовополонених у місті стала ще одна випадкова подія в 2009 році на вул. Кафедральній, 16. На території східного подвір'я колишньої Луць-

На даний час колишнє село Гнідава є територією міста, це район пересікання сучасних вулиць Гнідавська і Потебні. Де власне і було виявлено невідому братську могилу. Треба відмітити, що поряд за декілька метрів від могили знаходиться територія пам'ятника «Жертвам фашизму від громадян міста Луцька», площа земельної ділянки якого становить 0,16 га. Пам'ятник було встановлено в 1975 році, рішенням виконкому Волинської обласної ради народних депутатів № 267 від 25.08.1986 р. він взятий під охорону держави. В обліковій документації пам'ятника в графі історичні відомості зазначено, що обеліск встановлено на місці

Хвилина мовчання.

кої в'язниці проводились пошукові дослідження з метою виявлення поховань в'язнів, які були розстріляні 23—24.06.41 р. Однак під час пошукових робіт було виявлено невідому братську могилу військовополонених. За висновком працівників обласного бюро судово-медичної експертизи в братській могилі було поховано 314 осіб чоловічої статі віком від 18 до 50 років. Більшість з них були віком в межах 18—30 років. В 114 випадках було відмічено прижиттєві травматичні пошкодження (112 з них є вогнепальними). Також під час розкопок було виявлено супровідний матеріал, що засвідчує належність похованих до військовослужбовців Червоної Армії: фрагменти уніформи зеленого кольору, армійське взуття (чоботи, черевики), металеві гудзики від одягу (в тому числі із зображенням п'ятикутної зірки), а також 6 ебонітових капсул. У 2-х капсулах були виявлені стандартні паперові вкладні, але на жодному із них не було ніякого запису, що являлося поширеним явищем серед солдатів Червоної Армії. У двох випадках, в результаті поганої герметизації вкладні перетворилися на потерть, а решту капсул виявилися порожніми.

Перепоховання останків 314 червоноармійців було проведено з військовими почестями 22 червня 2010 року теж на території, де встановлено пам'ятник «Жертвам фашизму».

Протягом уже семи років тема «Перебування військовополонених у місті Луцьку (1941—1942)» висвітлюється на сторінках преси та наукових історико-краєзнавчих конференціях. На основі нових історичних даних, які були виявлені останнім часом і керуючись розпорядженням Президента України від 21.06.2011 р. № 204/2011-рп «Про додаткові заходи з пошуку, дослідження і впорядкування місць поховань жертв війни, політичних репресій та інших трагедій Українського народу», активісти Волинської громадської організації «Сумління» звернулись до міської влади з пропозицією про необхідність увічнення пам'яті жертв нацистського табору для військовополонених. Вони запропонували встановити меморіальну дошку на кам'яній огорожі колишньої Луцької в'язниці. Відкриття дошки, як вище згадувалося, відбулось 26 червня, у цей день у 1941 році, за свідченнями сучасників до міста прибули перші колони військовополонених.

Треба відмітити, що назва «Пам'ятник «Жертвам фашизму від громадян міста Луцька» на вул. Гнідавській» уже об'єктивно не висвітлює нових історичних даних, які були виявлені останнім часом. Тому розглядається питання замінити цю назву у новій редакції — Меморіал «Братські могили жертв нацистського табору військовополонених «Шталаг № 360» (1941—1942).

На цей час вдалось встановити прізвища лише 115 червоноармійців, які загинули протягом жовтня — листопада 1941 року в цьому таборі. Пошук продовжується...

---

1. Мазурик Ю., Онищук Я. Дослідження масового поховання часів Другої світової війни на вул. Потебні, 71 в м. Луцьку // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Матеріали XXVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 9—10 листопада 2007р.* — Луцьк, 2007. — С.146, 147.

2. Мазурик Ю. Про розстріл у Луцькій в'язниці 1941 року. // *Monitor Wolynski.* — 23 червня. — 2011. — № 12.

3. Мазурик Ю. Табір для військовополонених «Шталаг № 360» в м. Луцьку (1941—1942). // *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* — Ч.10. — Луцьк, 2011. — С. 48—57;

4. Мазурик Ю. Табір для військовополонених «Шталаг №360» в м. Луцьку (1941—1942). // *Діалог.* — 2 лютого. — 2012. — № 4.

5. Мазурик Ю. З історії встановлення пам'ятника «Жертвам фашизму від громадян міста Луцька» // *Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель. Наук. зб.: Вип. 4. / Упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи ВНУ ім. Лесі Українки; / упоряд. А. Силюк, Є. Ковальчук.* — Луцьк, 2012. — С. 100—104.

6. Мазурик Ю. М., Гулько Г. Я. Про увічнення пам'яті жертв нацистського табору для військовополонених «Шталаг № 360» в м. Луцьку (1941—1942). // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 42. Матеріали XLII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, приуроченої 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 року, смт. Ратне — с. Кортеліси, 20 вересня 2012 року. / Упоряд. А. Силюк, М. Михалевич.* — Луцьк, 2012. — С. 242—244.

7. Мазурик Ю. Перебування військовополонених у місті Луцьку (1941—1942). // *Старий Луцьк. Науково — інформаційний збірник. Вип. ІХ.* — Луцьк : ВМА «Терен», 2013. — С. 396—408.

Іван Михальчишин
(Київ),
Григорій Охріменко,
Ігор Маркус
(Луцьк)

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ У ВЕРХНІЙ ТА СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ р. ЗАХІДНИЙ БУГ

Миловань III. с.Миловань Любомльського р-ну Волинської обл. Знаходиться біля північно-західної околиці села. Розташоване на мисі правого високого берега р. Західний Буг над широкою болотистою заплавою річки. На поверхні розораного піску 100х30 м зібрано фрагменти ліпного посуду та крем'яні вироби. Посуд має в керамічному тісті велику домішку жорстви кременю та інших порід каменю, зерна якої виступають на поверхню. Кілька фрагментів орнаментовані відбитками тонкого шнура (Михальчишин, 1979. — С. 384; Михальчишин, 1986. — С. 98;

Рівне III. с.Рівне Любомльського р-ну Волинської обл.

Знаходиться на відстані 1 км від південно-західної околиці села, біля сільського кладовища. Розташоване на мисі правого берега р. Західний Буг. На поверхні піщового ґрунту знайдено фрагменти ліпного посуду з домішкою в керамічному тісті жорстви кременю та інших гірських порід, що виступає над поверхнею посуду. Вінця посуду прямі, звужені до краю. Трапилися фрагменти, орнаментовані на шийці трьома пасмами відбитків шнура та маленьке вушко посуду і виступ-ручка на вінцях. Зібрано крем'яні скребки та кварцитовий кулястий відбійник-ретушер.

Микитичі III. с.Микитичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.

Знаходиться на відстані 0,7 км на південь від будівель молочно-товарної ферми, 0,7 км на північний схід від с. Коритниця. Розташоване на останці правого берега р. Золотухи (права притока р. Західний Буг), 150х60 м і 2 м висотою над заплавою річки. Під шаром супіщаного ґрунту останця знаходяться вапнякові відклади. На поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду, в керамічному тісті якого є велика домішка жорстви кременю, який у деяких посудин виступає на поверхню. Виділяється фрагмент амфори з відбитками шнура на шийці та розчесами на плечиках (Михальчишин, 1984. — С. 299; 1983. — С. 11—12).

П'ятидні I. с. П'ятидні Володимир-Волинського р-ну.

Знаходиться на відстані 1,4 км від північно-західної околиці села і 1,4 км від західної околиці с. Хрипалічі. Розташоване на мисі лівого берега р. Луга (права притока р. Зах. Буг), між шосе Володимир-Волинський — Устилуг та залізничним насипом. Повністю зруйноване під час будівництва залізниці. На поверхні ґрунту зібрано фрагменти ліпного посуду з домішкою в керамічному тісті жорстви кременю і шнуровим орнаментом (Михальчишин, 1982. — С.11).

м. Устилуг, хут. Граївка I Володимир-Волинського р-ну.

Знаходиться на відстані 0,4 км від східної околиці села. Розташоване на мисі високого, з круглими схилами, правого берега р. Луга (права притока р. Зах. Буг). Мис обмежений зі сходу ярмом. На поверхні розораного ґрунту 150х25 м зібрані фрагменти ліпного посуду з домішкою в керамічному тісті жорстви кременю. Фрагмент вінця і шийки посуду орнаментований трьома пасмами по чотири відтиски тонкого шнура. Трапилося вушко посуду з отвором 5 мм в діаметрі. Зібрано кварцитові розтиральники зерна (Пелецишин, 1984. — С.299).

с. Ізов Володимир-Волинського р-ну.

Знаходиться біля західної околиці села. Розташоване на низькому правому березі р. Західний Буг. Протягом 300 м вздовж корінного берега річки на поверхні піщового ґрунту зібрано фрагменти ліпного посуду з домішкою в керамічному тісті жорстви кременю, орнаментованого відбитками шнура. Вінця прямі, звужені до краю. Зібрано крем'яні скребки на відщепі, ніж та відщепи зі знарядь з шліфованою поверхнею (сокири?) (Пелецишин, 1981. — С.299).

Амбуків III. с. Амбуків Володимир-Волинського р-ну.

Знаходиться на відстані 0,7 км від західної околиці села. Розташоване на піщовому дюноподібному підвищенні в заплаві правого берега р. Західний Буг. На поверхні, у видувах піску та у відслоненнях ґрунту, зібрано фрагменти характерної для стжи-

жовської культури кераміку з домішкою в керамічному тісті жорстви кременю. Вінця прямі, звужені до краю, орнаментовані відбитками шнура. Зібрано крем'яні скребки та відщепи. (Пелещишин, 1978. — С.370; Михальчишин, 1986. — С.96).

с. Березовичі. Володимир-Волинського р-ну.

Поселення культури кулястих амфор і стжижовської культури знаходиться на північно-західній околиці села в ур. Яворівка, в місці витоку р.Свинарійка (права притока р. Луга). На лівому березі річки висотою 4—5 м над рівнем заплави, на площі близько 2 га зібрано фрагменти посуду і кремінні вироби. Інформація В. М. Коноплі 1981 р. (Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Львівської та Волинської областей в 1981 році. — Львів, 1982).

Млинище II. с.Млинище Іваничівського р-ну. Волинської обл.

Знаходиться на південний захід від села. Розташоване на мисі низького правого берега р.Західний Буг, обмеженого з півдня долиною струмка. На поверхні зібрані фрагменти ліпного посуду з великою домішкою в керамічному тісті жорстви кременю та інших порід каменю, яка виступає над поверхнею. Вінця посуду прямі, звужені до краю. Трапився фрагмент вушка посуду з відтисками шнура. Зібрано крем'яні відщепи. (Пелещишин, 1978. — С.371; Михальчишин, 1986. — С.96).

с. Лежниця, ур. Попова Гора Іваничівського р-ну.

Знаходиться на однаковій відстані від південних околиць сіл Лежниця і Міхале. Розташоване на площадці 300х70 м високого (10 м) мису з дуже крутими схилами, між правим берегом р. Зах. Буг і правим берегом струмка. Поселення багатощарове. Культурний шар знаходиться на глибині 0,40—0,50 м від сучасної поверхні. Фрагменти кераміки стжижовської культури зібрані на південно-західній ділянці мису. Вінця посуду звужені до краю. Трапилися вінця з овальним, в поперечному перерізі, валиком і косими відбитками шнура по його поверхні. Вся поверхня вінця густо вкрита відтисками тонкого шнура. Один фрагмент посуду орнаментований горизонтальними та вертикальними відтисками шнура. Зібрано крем'яні скребки, ножі, уламок кварцитової зернотерки та кварцитовий кулястий розтирач зерна (Михальчишин, 1985. — С. 319).

с. Лежниця, ур.Чуб Іваничівського р-ну.

Знаходиться між правим берегом р. Західний Буг і лівим берегом струмка поряд з ур. Попова Гора. Розташоване на площадці вузького мису з надзвичайно крутими схилами. З півночі мис обмежений ярмом і з'єднується з плато корінного берега вузьким перешийком. У 60-х рр. XX ст. тут проводив розкопки М. А. Пелещишин. Поселення багатощарове, зібрані фрагменти кераміки культури лійчастого посуду, трипільської, тцинецької культури, раннього залізного віку. До стжижовської культури належить посуд з прямими вінцями, густо орнаментовані відбитками тонкого шнура, одне вінце з наліпом біля краю (Михальчишин, 1986. — с. 96).

с. Лежниця—с. Морозовичі Іваничівського р-ну. Поховання стжижовської культури.

Амбуків III. с.Амбуків
Володимир-Волинський р-н

Лежниця I. ур. Біля застави. с.Лежниця
Іваничівський р-н Волинська обл.

Лежниця I. Іваничівський р-н
Волинська обл.

Знаходиться на відстані 1,5 км на південь від південно-західної околиці Лежниці і 1 км від західної околиці Морозовичі, в ур. Біля застави. Розташоване на багатошаровому поселенні мису правого берега р. Зах. Буг. Виявлене у стінці силосної ями. Більша частина поховання зруйнована бульдозером, фрагменти людського кістяка знайдені у викидах ґрунту. Залишки поховання знаходилися на глибині 0,80 м від сучасної поверхні. У ямі стояли щільно одна до одної 5 глиняних посудин та лежало долото з рога оленя. Грушовидна амфора з двома псевдовушками. Її поверхня чорнолощена до блиску, орнаментована під вушками трьома звисаючими валиками, а між вушками — 5 вертикально скошеними валиками. Подібний посуд виявлений М. А. Пелещишиним у скорченму похованні стжижовської культури біля с. Лежниця. Горщик з вушком орнаментований по шийці трьома рядами відбитків шнура, а від нього звисають короткі пучки по 4—3 відбитки шнура. Черпак з вушком, орнаментований одним рядом наколів паличкою біля краю вінець. Ще одна, мала опуклобока, посудина з прямими вінцями та двома маленькими вушками, без орнаменту. Горщик опуклобокий, вінця прямі, без орнаменту. Горщик цілий опуклобокий з наліпами-відростками біля краю вінець. Два фрагменти вінець з такими ж наліпами виявлені М. А. Пелещишиним на поселенні у с.Тадані Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл. В східній частині мису, в стінці силосної ями виявлений культурний шар стжижовської культури (Пелещишин, 1978. — С. 385; 1980. — С. 299; Михальчишин, 1986. — С. 96).

Проведено розвідки в обширній заплаві правого берега Зах. Бугу біля с. Морозовичі.

Морозовичі І. Іваничівського р-ну.

Знаходиться на відстані 550 м на південний схід від ур. Біля застави. Розташоване на площадці останця 150x25 м і висотою 5,5 м над рівнем заплави правого берега Зах. Бугу. У шурфі на глибині 0,50 м від сучасної поверхні, у суглинковому заглибленні, заповненому грудками випаленої глини, фрагментами ліпної кераміки, кістками тварин зібрано фрагменти посуду з наліпами на вінцях. У керамічному тісті такий посуд має велику домішку жорстви червоного граніту-«кривавику». Один фрагмент орнаментований відбитками шнура (Михальчишин, 1982. — С. 5).

Морозовичі ІІ. Іваничівського р-ну.

Знаходиться на відстані 100 м на захід від Морозовині І. Розташоване на ледь помітному підвищенні в болотистій заплаві правого берега Зах. Бугу, площею 70x30 м. Слабо насичений культурний шар виявлений на глибині 0,48—0,70 м від сучасної поверхні на глиняному ґрунті. Серед зібраної кераміки виділяється фрагмент опуклобокого горшка та фрагмент з двома вертикальними ребрами біля вушка. З крем'яних виробів знайдено ніж на широкій крем'яній пластині.

Кречів ІІ. с. Кречів Іваничівського р-ну.

Знаходиться на відстані 0,5 км від західної околиці села. Розташоване на мисі з крутим, обривистими схилами, 6 м висотою над заплавою Бугу. Біля південного схилу мису стоїть ДОТ. У шурфі слабо насичений культурний шар на глибині 0,60 м: кераміка, глиняна обмазка, крем'яні відщепи кістки тварин. В шурфі та на поверхні зібрані фрагменти посуду орнаментовані шнуром, домішка жорстви кременю, що виступає над поверхнею. Трапився фрагмент з валиком біля краю вінця. Вся шийка посуду та валик густо вкриті відбитками тонкого шнура. Знайдено крем'яну сокиру, лінзовидну, в поперечно, 1977. — С.371; Михальчишин, 1986. — С.95).

Мовники ІІ. с. Мовники Іваничівський р-н. 1981 р.

Знаходиться на відстані 1 км на захід від села. Розташоване на пісковій дюні 150x30-50 м, приблизно 1,50 м висотою над болотистою заплавою правого берега Бугу. У східній частині дюни у шурфі на глибині 0,30 у заповненні з грудками перепаленої глини, фрагментами кераміки виділяється фрагмент з орнаментом на циліндричній шийці амфори стрічками по три відбитки шнура (Михальчишин І. Р., 1982. — С. 5).

Пісочне І. с. Пісочне Сокальського р-ну Львівської обл.

Сліди поселення стжижовської культури виявлені на відстані 0,8 км від північної околиці села. Розташоване на пісковій дюні, що панує над поверхнею болотистої заплави лівого берега р. Зах. Буг. На поверхні розвіяного та розмитого повинню піску зібрані фрагменти ліпного посуду, що має у керамічному тісті домішку жорстви кременю та інших гірських порід, зерна яких виступають на поверхню. Вінця прямі. Трапився фрагмент циліндричної шийки та іншої шийки, орнаментованих відбитками шнура. Знайдено крем'яний скребок, виготовлений з відщепи якогось шліфованого крем'яного знаряддя (Пелещишин, 1978. — С. 371; Михальчишин, 1982 — С. 9).

Пісочне V. с. Пісочне Сокальського р-ну Львівської обл.

Знаходиться на відстані 1 км від північної околиці села. Розташоване на трьох пісочних дюнах, що витягнулися вздовж лівого берега Зах. Бугу на інтервалах 300 м і 100 м. Довжина дюн в середньому 100 м, висота над рівнем заплави річки 2 м. На поверхні та в шурфах на глибині 0,15—0,40 м від сучасної поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду з домішкою в тісті жорстви кременю, що виступає над поверхнею та крем'яні вироби (Михальчишин, 1982. — С. 9).

Шихтори IV. с. Шихтори Сокальського р-ну Львівської обл.

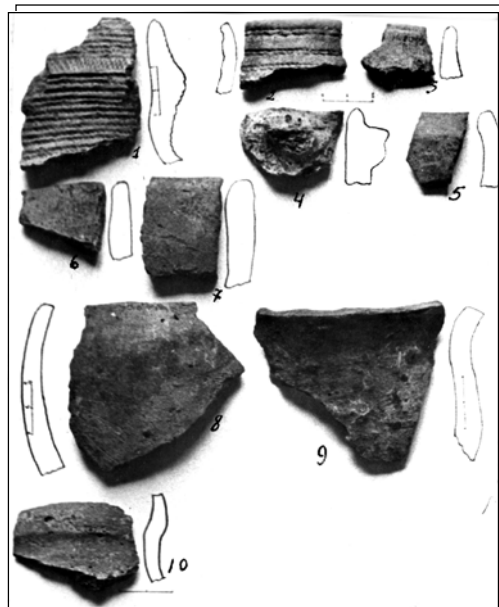
Знаходиться на відстані 1,5 км від північно-західної околиці села. Розташоване на низькому лівому березі р. Зах. Буг у місці повороту річки на південний захід. Під час повені вимито пісок і на поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду та крем'яні вироби. У керамічному тісті посуду має домішку жорстви кременю та інших порід каменю, яка виступає на поверхню. Вінця посуду — прямі, лише в одній посудини з довгою шийкою вінця злегка відхилені, на двох вінцях є овальні наліпи. Трапився фрагмент посуду, орнаментований шнуром. Знайдено крем'яний скребок, наконечник стріли, відщепи (Михальчишин, 1982. — С. 9).

с. Варяж (стара назва Новоукраїнка) Сокальського р-ну Львівської обл.

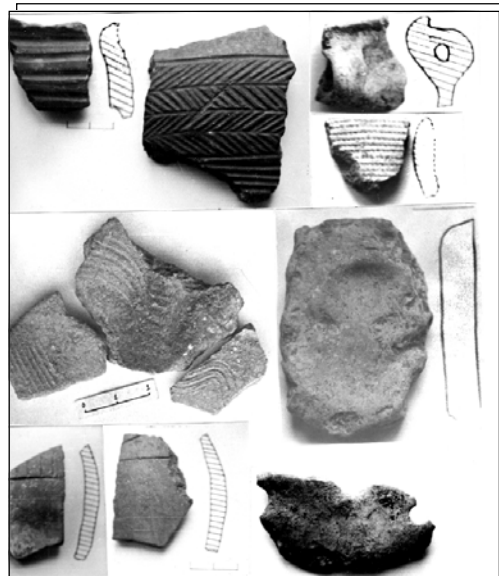
Знаходиться на відстані 0,5 км від північно-західної околиці села. Розташоване на високому мисі лівого берега р. Варенжанка (ліва притока р. Зах. Буг) в місці розширення її заплави. Невелика улоговина розділяє площадку мису на дві частини площею 50x25 м і 30x20 м. У чорноземному ґрунті шурфу на глибині 0,30—0,40 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар з керамікою, вуглинами дерева, шматками випаленої глини, кістками тварин, крем'яними виробами. Кераміка, зібрана в шурфі та на поверхні розораного ґрунту має домішку у керамічному тісті жорстви крупних зерен кременю, слюди та граніту. Поверхня посуду ніздрювата внаслідок вилущування жорстви під час випалювання. Прямі вінця та циліндричні шийки посуду густо вкриті відбитками шнура. Орнамент шнуром зберігся на залишку вушка одного вінчика. Знайдено крем'яну лінзовидну, в поперечному перерізі, сокиру, скребки на відщепках, трикутний вкладиш серпа, розтиральні кварцитові камені. На одній з кісток великих тварин помітні сліди різання (АО 1979. — С. 35; Михальчишин, 1993. — С. 42).

с. Нисмичі (стара назва Подільське) Сокальського р-ну Львівської обл.

Багатошарове поселення знаходиться на відстані 0,4 км від південно-західної околиці села в заплаві лівого берега р. Варенжанка. Розташоване на пісочній дюні 150x70 м, серед болота. Шурфування дюни показало, що культурний шар поселення зруйнований під час меліорації та багаторічного розорювання. На поверхні зібрано багато уламків ліпного та гончарного посуду раннього залізного віку, Київської Русі, шматків випаленої глини. До стжижовської культури відносяться посуд з великою домішкою в керамічному тісті жорстви кременю, граніту. Вінця посуду прямі, звужені до краю, орнаментовані відбитками шнура. Трапилися вінця з маленьким вушком. Зібрано крем'яні скребки різної форми уламків

с. Варяж (раніше Новоукраїнка).
Сокальський р-н Львівська обл.

с. Нисмичі (раніше Подільське).
Сокальський р-н Львівська обл.

наконечника списа, обробленого ретушшю по всій поверхні, нуклеус. Трапився уламок базальтової бойової сокири (Пелецишин, 1978. — С. 371).

Угринів III (стара назва Дібровка) Сокальського р-ну Львівської обл.

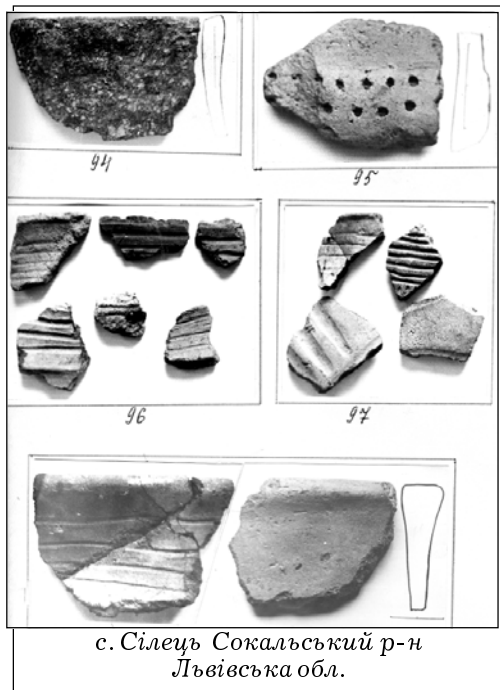
Знаходиться біля північно-західної околиці села, в ур. Провалля. Розташоване на високому правому березі р. Варенжанка. На поверхні зібрано фрагменти ліпної кераміки, крем'яні скребки, ножі, серп. Серед фрагментів кераміки виділяється вінчик, густо орнаментований відбитками шнура (Пелецишин, 1979. — С. 385).

с. Добрячин Сокальського р-ну.

Знаходиться біля північно-західної околиці села, праворуч шосе Червоноград—Сокаль, в ур. Бузькове гніздо. Розташоване на мисі лівого берега р. Зах. Буг, обмеженого з півночі руслом струмка. Зібрана на поверхні кераміка в керамічному тісті домішку жорстви кременю. Вінця прями з наліпами-відростками. На плечиках орнаментований розчесами (Михальчишин, 1982. — С. 9).

с. Низи Сокальського р-ну Львівської обл.

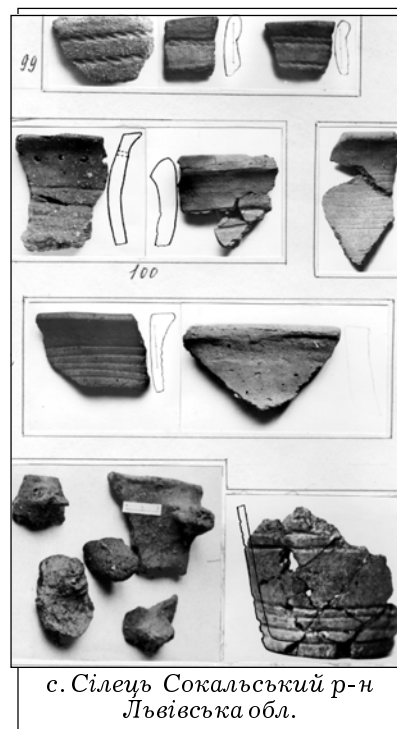
Знаходиться на відстані 0,5 км від північно-західної околиці села, 1 км на південь від м. Белз, в ур. На пісках. Займає дві, поруч розташовані, піскові дюни: одна площею 70x30 м, висотою 1,5 м, друга — 80x25, і 1 м заввишки над рівнем болотистої заплави правого берега р. Солокія (ліва притока р. Зах. Буг). З центральної частини дюн вибраний пісок. На поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду та крем'яні вироби. Кераміка має в керамічному тісті домішку жорстви кременю та каменю. Посуд прикрашений розчесами, ямками, валиками, відбитками шнура. Трапилися фрагменти з «ялинковим» орнаментом, вінця з наліпом-відростком, вушко з отвором 4 мм в діаметрі та циліндричної форми пряслице. Зібрано крем'яні ножі, скребки, уламок сокири з частково шліфованою поверхнею, крем'яний наконечник дротика у формі витягнутого ромба, ретушованого по всій поверхні. Зібрано 40 крем'яних наконечників стріл з ввігнутою основою, три — з прямою основою, один з відламаним черенком (Михальчишин, 1993. — С. 15).

с. Сілець Сокальського р-ну Львівської обл.

Багатошарове поселення знаходиться на відстані 3 км від південно-західної околиці села і 1,5 км на захід від шосе Львів-Червоноград. Воно займає дві, розташовані поруч, піскові дюни серед широкої болотистої заплави р. Болотня (ліва притока р. Зах. Буг). Поверхня дюн частково зруйнована під час меліорації. На поверхні та у відслоненнях ґрунту на глибині 0,15—0,25 м від сучасної поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду бронзового віку та гончарного посуду Київської Русі, шматки, грудки випаленої глини, крем'яні та кам'яні вироби.

Посуд стжижовської культури має в керамічному тісті велику домішку жорстви кременю та шамоту. Крем'яна жорства густо виступає над поверхнею. Вінця посуду прями, звужені до краю. Орнаментований посуд відбитками переважно подвійного шнура. Багато фрагментів вінець з наліпами-виступами. Знайдено уламок крем'яної сокири з шліфованим лезом, уламок тонкого наконечника списа з повністю ретушованою поверхнею і бічними виїмками для прив'язування до древка, уламок серпа. Трапилося знаряддя з видовженої гальки із

спрацьованим кінцем у вигляді товкача (Михальчишин, 1982. — С. 10).

Біля с. **Яструбичі** Радехівського р-ну Львівської обл. на чотирьох піскових дюнах в болотистій заплаві правого берега р. Зах. Буг розташовані залишки поселень стжижовської культури. Виявлені за інформацією місцевої жительки Філевич В. Г., яка збирала на дюнах значну кількість крем'яних, кам'яних та бронзових виробів. Поверхня дюн зруйнована вибиранням піску.

Яструбичі I. Найбільше поселення знаходиться на відстані 2,5 км від південно-західної околиці села, 2 км на південний захід від хут. Задвір'я і 2 км на захід від літніх приміщень молочно-товарної ферми, в ур. Біля Мурана. Воно розташоване на великій дюні (100x200 м) і чотирьох менших біля неї. На поверхні та в шурфах на вцілілій поверхні країв дюни зібрані матеріали мезоліту, бронзового віку та гальштату Київської Русі. Поверхня дюни густо вкрита грудками випаленої глини, фрагментів ліпної та гончарної кераміки, крем'яними виробами, бронзовими виробами з круглого дроту, намистини з чорної, зеленкуватої, червоної пасти.

До стжижовської культури належать фрагменти світлоглиняного посуду, орнаментованого на шийках та вушках відбитками тонкого шнура, в т.ч. пасмами по чотири ряди. Трапилися фрагменти посуду з маленькими вушками з відбитками шнура та ребрами під ними. На краю дюни знайдено цілий черпак з трьома рядами горизонтальних відбитків шнура та вушком, прикріпленим одним кінцем до краю вінця. З крем'яних виробів знайдено більше 10 серпів та їх уламків, наконечники списів, дротиків та більше 100 наконечників стріл, переважно з ввігнутою основою, крем'яні сокири чотирикутні та лінзовидні, в поперечному перерізі, ножі, скребки, проколки, ретушери, уламки кам'яних сокир, зернотерки та їх уламки і кулясті розтирачі зерна (Михальчишин, 1992. — С. 4).

Яструбичі II. Поселення знаходиться між лівим берегом р. Жерухова і правим берегом р. Зах. Буг, в ур. За Жеруховою. На дюні зібрані фрагменти кераміки стжижовської культури, орнаментованої відбитками шнура.

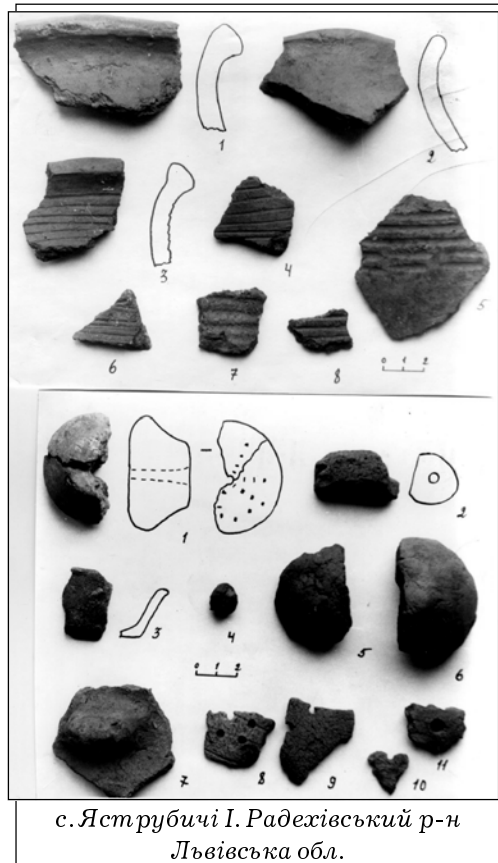
Яструбичі III. Поселення знаходиться на відстані 2 км на південний схід від села, на правому березі р. Жерухова, в ур. Під Мірчуком. Крім матеріалів мезоліту та тщинецької культури, на дюні зібрано фрагменти кераміки стжижовської культури, орнаментовані відбитками шнура.

Яструбичі IV. Поселення знаходиться на відстані 2,5 км від південно-східної околиці села, між двома меліоративними каналами, в ур. На лугах. Розташоване на мисі правого корінного берега р. Зах. Буг. Зібрано фрагменти кераміки стжижовської культури, орнаментовані відбитками шнура (Михальчишин, 1993. — С. 39).

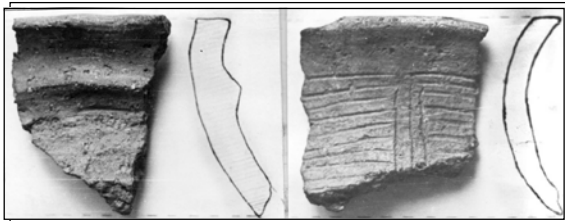
Немилів II. с. Немилів Радехівського р-ну Львівської обл.

Поселення знаходиться на відстані 1 км від південно-східної околиці села, воно розташоване у прямокутнику між чотирма меліоративними каналами на пісковій дюні великого торф'яного болота, на лівому березі р. Острівки (ліва притока р. Стир), в ур. Радьків. На поверхні дюни 100x20 м зібрано фрагменти ліпного посуду, в керамічному тісті якого є домішка піску та крупних зерен жорстви кременю, які виступають на поверхню. Вінця посуду прямі, одне з них має біля краю овальний наліп. Трапився фрагмент вушка посуду. За формою, технологією виготовлення посуду відноситься до стжижовської культури. Знайдено уламок зернотерки з сірого кварциту. Культурний шар зруйнований розорюванням та меліоративними роботами (Михальчишин, 1993. — С. 37).

На схід від смт **Лопатин** Радехівського р-ну Львівської обл., на березі р. Острівка (ліва притока р. Стир). та піскових дюнах серед болота виявлено три поселення стжижовської культури.

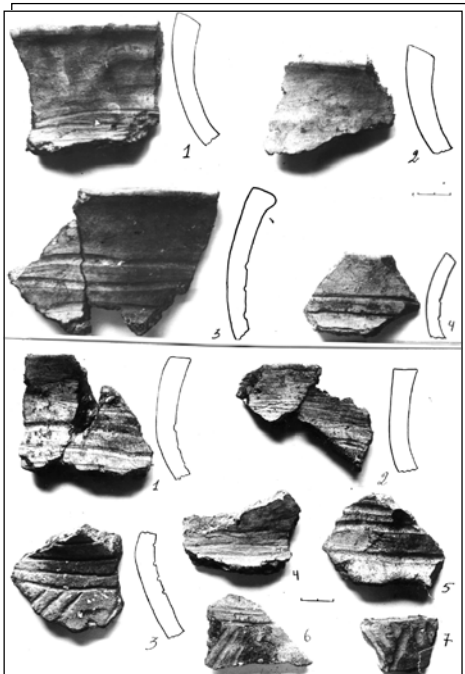

с. Яструбичі I. Радехівський р-н
Львівська обл.

1
2
1- м. Великі Мости І. Сокальський р-н
Львівська обл.
2- с. Литовеж Іваничівський р-н
Волинська обл.

Лопатин І. Поселення знаходиться на відстані 0,7 км від південно-східної околиці селища, на південь від вул. Б. Хмельницького, в ур. Берчі. Воно розташоване на мисоподібному виступі низького лівого берега р. Острівка. На розораній піщавій поверхні 20x25 м та в шурфі на глибині 0,25—0,30 м від сучасної поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду з великою домішкою в керамічному тісті жорстви, яка виступає над поверхню. Випал посуду нерівномірний, поверхня світло-сірого, сірого та темно-коричневого кольору. Вінця прями з наліпом-виступом під ними. Привертає увагу фрагменти посуду з порівняно тонкими стінками (3—3,5 мм), без помітних домішок у тісті. Зібрано грудки випаленої глини та крем'яні вироби (Михальчишин, 1993. — С. 37).

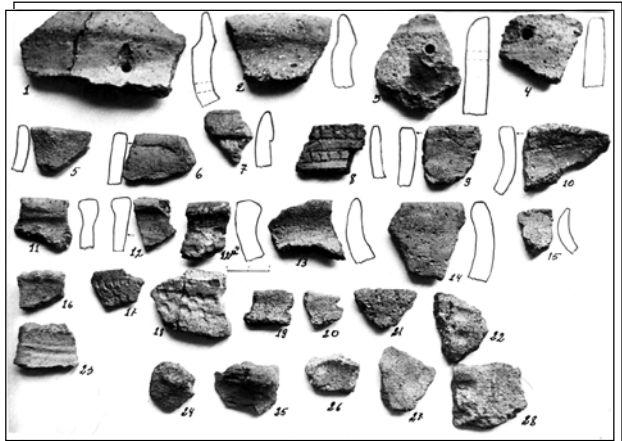
с. Куличків, ур. Бутини
Сокальський р-н Львівська обл

ни. Вдалося реставрувати невелику частину амфори, яка відображає її профіль (Михальчишин, 1993. — С. 37).

Лопатин ІV. Знаходиться на відстані 3 км на схід від вул. Б. Хмельницького. Розташоване на піщавій дюні на краю болотистої заплави лівого берега р. Острівка. На поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду з великою домішкою в керамічному тісті жорстви кременю та крем'яні вироби (Михальчишин, 1993. — С. 37).

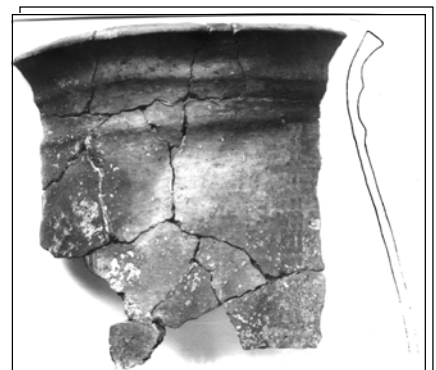
с. Костів ІV Жовківського р-ну Львівської обл.

Знаходиться на відстані 0,4 км від північно-західної околиці села, напроти хут. Четверик, 0,3 км на південь від шкірзаводу, на схід від залізниці. Розташоване на мисі високого крутого лівого берега струмка Думний (ліва притока р. Полтва—Зах. Буг). В керамі-

с. Деревня Жовківський р-н Львівська обл.
Стжижовська культура. 8-див. Сешиников,
1974. — Рис.47, 11.

Лопатин ІІІ. Знаходиться на відстані 1 км від кінця вул. Б. Хмельницького. Розташоване на великій піщавій дюні лівого корінного берега р. Острівка, висотою 1,5—2 м над рівнем заплави. Більша частина поверхні дюни вкрита лісом і перерізана меліоративним каналом. У стінці каналу на глибині 0,30—0,50 м від сучасної поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду стжижовської культури. Трапилася роздавлена опуклобока амфора з циліндричними вінцями і трьома наліпами на них. Вінця і плечики амфори лоцнені, в керамічному тісті має велику домішку крупних зерен жорстви кременю. На жаль, більша частина амфори втрачена внаслідок того, що вона знаходилася у вологому піску і при дотику її стінки розсипалися на дрібні фрагменти. Дно амфори відрізане ножем меліоративної маши-

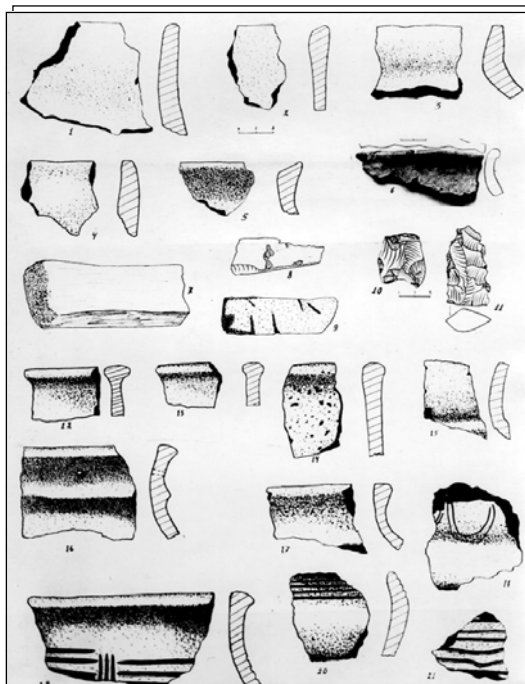

с.т. Нижанковичі ІІІ.
Старосамбірський р-н
Львівська обл.

чному тісті посуду є домішка жорстви кременю, що виступає над поверхнею. Прямі вінця орнаментовані відбитками шнура, борозенками, відростками — наліпками. Знайдено крем'яний відбійник-ретушер, кварцитова зернотерка та кварцитові кулясті розтирачі зерна.

Нижанковичі II. смт Нижанковичі Старосамбірського району Львівської обл.

Знаходиться біля південно-східної околиці селища поблизу млина. Розташоване на вузькому мисі трикутної, у плані, форми, між правим берегом р. Вигор (стара назва В'яр. Права притока р. Сан) та лівим берегом струмка, котрі зливаються біля північного краю мису. Культурний шар поселення виявлено в гумусованому суглинку на глибині 1,20 м від сучасної поверхні, в обриві берега, що утворився під час повені. Товщина культурного шару в середньому 10 см. Серед знахідок трапився фрагмент опуклобокої посудини світло-сірого кольору. Вінця прямі звужені до краю, з наліпом-виступом. Вінця і шийка амфори прикрашені сімома горизонтальними рядами відбитків тонкого шнура, а на плечиках та бочку — вертикальними канавками. Інший фрагмент злегка потовщеного вінця і шийки чорного кольору, має на шийці один ряд горизонтальних наколів (Михальчишин, 1993. — С. 48).

смт Нижанковичі III.
Старосамбірський р-н. Львівська обл.

1. Плецишин Н. А., Михальчишин И. Р. Разведки в Западном Побужье и Подкарпатье // АО 1976 года. — М.: Наука, 1977. — С. 351—352.
2. Плецишин Н. А., Михальчишин И. Р. Разведки на Буге // АО 1977 года. — М.: Наука, 1978. — С. 370—371.
3. Плецишин Н. А., Михальчишин И. Р., Корчинский О. М. Разведки на Буге и Верхнем Днестре / / АО 1978 года. — М.: Наука, 1979. — С. 384—386.
4. Плецишин Н. А., Михальчишин И. Р. Разведки в Западном Побужье // АО 1980 года. — М.: Наука, 1981. — С. 298—299.
5. Михальчишин И. Р. Разведки в бассейне р. Раты // АО 1981 года. — М.: Наука, 1983. — С. 290—291.
6. Михальчишин И. Р. Разведки в Волынской области // АО 1982 года. — М.: Наука, 1984. — С. 299.
7. Михальчишин И. Р. Разведки в Прикарпатье и Волынской области // АО 1984 года. — М.: Наука, 1985. — С. 318—319.
8. Михальчишин И. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Львівської та Волинської областей в 1981 році. — Львів, 1982.
9. Михальчишин И. Р. Звіт про археологічні розвідки археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Львівської 1991 році. — Львів, 1992.
10. Михальчишин И. Список пам'яток стародавньої історії Львівської області. — Львів: Управління культури Львівської обласної державної адміністрації, історичний музей, 1993. — 57 с.
11. Михальчишин И. Крем'яні наконечники стріл з поселення с.Низи Львівської області і комплекс знарядь та зброї з острова Ігуруп Курільської гряди // Наукові записки. — Вип.1. — Львів: Львівський історичний музей, 1993. — С. 14—18.
12. Михальчишин И. Р. Археологічні розвідки в Західному Побужжі // Археологія. — 1986. — № 55. — С. 95—98.

Іван МИХАЛЬЧИШИН
(Київ),
Григорій ОХРИМЕНКО,
Вікторія ДЯЧЕНКО
(Луцьк)

СТЖИЖОВСЬКА КУЛЬТУРА НА ВОЛИНІ

Перші дослідження СК припадають на 30-ті роки ХХ ст., коли в Стжижуві неподалік від Грубешова (Польща) З. Подковінською проводились великі розкопки. У 1937 році на поселенні поблизу хутора Валентинова (с.Усичі) та містечка Торчина (за 20 км на захід від м. Луцька) велись роботи кунстошем Луцького музею Яном Фітцке. Результати досліджень в Стжижові опубліковано в 1960 році [19, s. 39—80], а в Торчині — в 1975 [17, s. 53—61]. У довоєнні роки на пам'ятках поліської зони збиралися матеріали О. Цинкаловським, опубліковані у 1961 році [16, s. 41—57].

Спочатку матеріали СК вважали артефактами культури шнурової кераміки, пізніше виділили в окрему групу [18, s. 8]. Стжижовську культуру виділив у 1959 р. А. Гардавський на підставі результатів розкопок 1930-х років.

Важливим кроком у пізнанні СК стали дослідження поховань у Грудку Надбужно-му (повіт Грубешів), проведені в 1956 році Я. Ковальчиком та Є. Глосіком. Цінні археологічні матеріали одержано під час розкопок Ю. Захарука поблизу с. Ставок теперішнього Луцького району на високому мисі правого берега р. Стир, де досліджено 128 м² і при цьому виявлено невелику землянку, яму та поховання [1, с. 23], одержано значну колекцію кераміки та крем'яних виробів. Інформацію про її дослідження автор подав у двох публікаціях — «Новое поселение культуры шнуровой керамики на Волини» (1957 р.) та «Новое джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині» (1961 р.).

Важливо підкреслити, що пам'ятка належить до одношарових і досліджена на належному рівні. Вона віднесена до стжижовської культури, незважаючи на те, що монографічна праця Є. Глосіка «Kultura strzyżowska» з'явилася лише в 1968 році і після того було поставлено всі крапки над «і» з приводу цієї культури. Дослідникам у той час важко було зорієнтуватися в різних комплексах матеріалів, що мали кераміку зі шнуровим декором. Ю. Захарук писав про «так звану стжижовську групу культури шнурової кераміки» [1, с. 41], що вказує на відсутність однозначного розуміння цього етнокультурного феномена — група чи культура. Лише після досліджень Ю. Захарука в с. Попівцях Тернопільської області та згадуваному вище с. Ставок поблизу Луцька, К. Берняковича в Кавському, І. Свешнікова у Здовбиці стало зрозуміло, що на Прикарпатті та Волині була «не одна група пам'яток культури шнурової кераміки» [1, с. 22], а кілька культур.

Отже, спираючись на власні дослідження та студії А. Гардавського, Є. Глосіка [18, s. 7—117], Я. Гурби, З. Подковінської, Т. Сулімірського [20, s. 226—243], Ю. Захарук відніс групу пам'яток зі шнуровою керамікою, у тому числі поселення Ставок, до стжижовської культури [1, с. 23].

У Рівненській області дослідження стжижовської культури проводив І. Свешніков поблизу сіл Зозів, Великий Олексин, Муравиця [12]. Крім цього, матеріали СК були виявлені В. Ауліхом у 1966 році біля с. Білів Рівненської області.

У 1965 році М. Пелещишин здійснив розкопки в басейні р. Сарни на схід від м. Торчин та с. Усичі (хут. Валентинів), де у 1937, 1938 рр. проводив роботи Я. Фітцке. Біля с. Усичі, було закладено розкопи — № 1 (240 м²), № 2 (50 м²). В розкопі № 1 відкрито дві напівземлянки, 8 ям та 1 поховання СК [8, с. 89—90]. Поблизу м. Торчина досліджено 160 м² площі поселення і відкрито дві ями. За 20 м на схід від розкопу в закладеній траншеї виявлено споруду [8, с. 89, 100].

У 1968 році вийшла єдина на сьогодні монографія, присвячена, стжижовській культурі. Її автор Єжи Глосік зумів об'єднати відомі на той час дані і з території південно-східної Польщі, і з північно-західної України.

Роботи, проведені поблизу с. Ставок (Ю. Захарук), Торчина (М. Пелещишин), сіл Зозів, Великий Олексин, Муравиця (І. Свешніков), значно збагатили джерельну базу СК (вивчалися закриті однокультурні комплекси), дали більш повне уявлення про регіональні особливості кераміки, крем'яні, кістяні, кам'яні знаряддя праці, про остео-

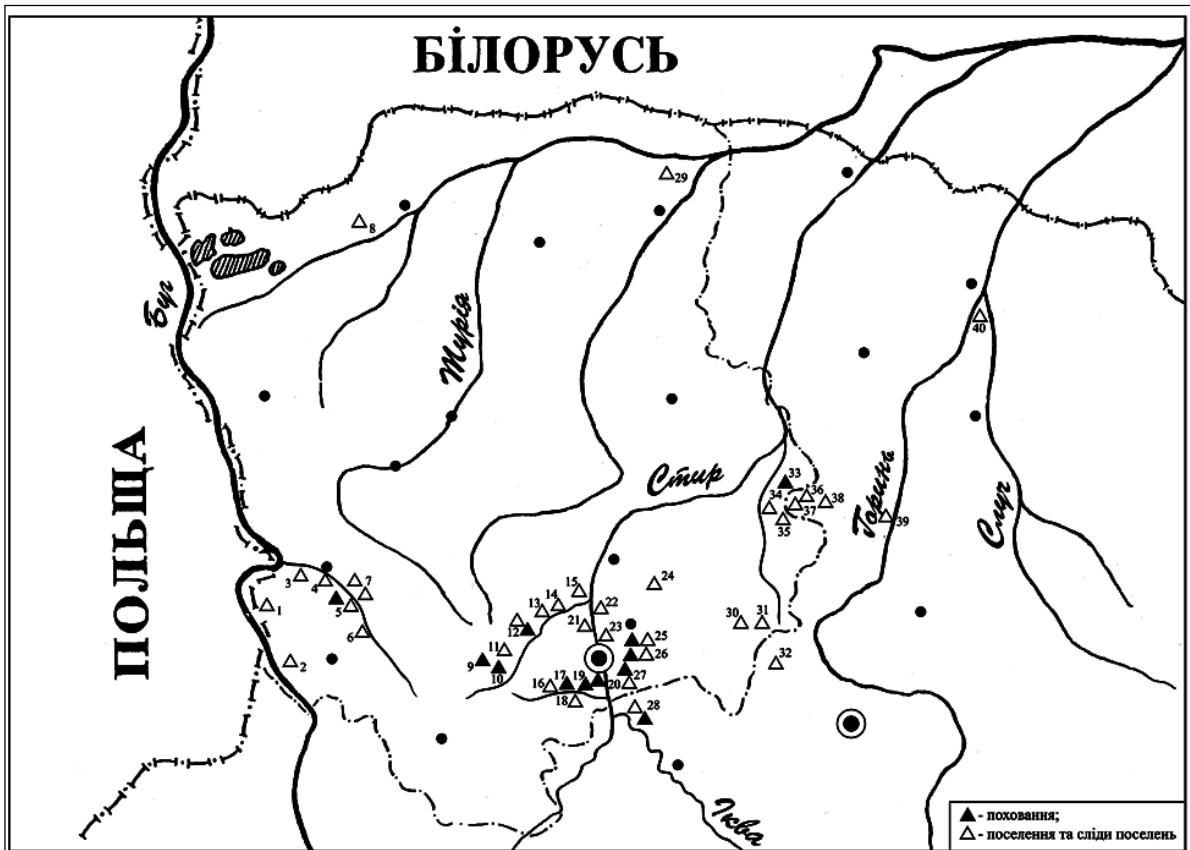

Рис. 1. Карта окремих пам'яток стужишовської культури: 1 — Бужанка; 2 — Литовезж; 3 — Заріччя; 4 — Володимир-Волинський; 5 — Зимно; 6 — Бубнів; 7 — Фалемичі; 8 — Тур; 9 — Торчин II; 10 — Торчин; 11 — Валентинів; 12 — Шепель; 13 — Іванчиці; 14 — Буків; 15 — Рокині; 16 — Байв; 17 — Полонка; 18 — Гірка Полонка; 19 — Голишів; 20 — Боратин (Великий); 21 — Маяки; 22 — Жидичин; 23 — Вишків; 24 — Сокиричі; 25 — Гнідава; 26 — Підгайці; 27 — Ставок; 28 — Торговиця; 29 — Люб'язь; 30 — Башилки; 31 — Цумань; 32 — Клевань; 33 — Ничогівка; 34 — Гораймівка; 35 — Майдан-Липно; 36 — Осова; 37 — Осова II; 38 — Великий Мідськ; 39 — Золотолин; 40 — Заслуччя

логічні матеріали, а також заглиблення — ями, житлові об'єкти. На цій основі вже можна було робити попередні узагальнення щодо особливостей господарства, матеріальної культури носіїв СК у названих вище пунктах [14, с. 172—176; 10, с. 68—74]. Завдяки працям Я. Фітцке (Торчин, Великий Боратин) та інших згадуваних вище дослідників поповнилися знання про поховальний обряд населення СК [12, с. 124].

У 70—80 рр. ХХ ст. І. Р. Михальчишиним проводилися археологічні розвідки на правому березі р. Західний Буг в кількох районах Волинської та Львівської областей. При цьому було виявлено десятки пам'яток та артефакти різних культур доби бронзи, у тому числі епішнурових культур: городоцько-здовбицької, межановицької, стужишовської. Подібних масштабних досліджень в цій прикордонній зоні за останні півстоліття поки що не було.

З 1972 року до вивчення бронзового віку Полісся у межиріччі Стиру та Горині долучився Г. Охріменко, який в басейні р. Корми — правої притоки Стиру, та р. Млинок — лівого доплаву Горині, виявив куц пам'яток, до яких належать такі поселення та поховання: Ничогівка (уроч. Землянки), Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле, Дубок, Гаєвське, Неріччя, Хмельове, Бирча), Гораймівка (уроч. На Куту, Берестянське) в Маневицькому районі Волинської області та Осова (уроч. Кошарки, Осокори, За Корчі, Ожгове, Криничка Перша, Криничка Друга), Великий Мідськ (уроч. Береззе), а також Золотолин Костопільського р-ну та в інших місцях, зокрема Заслуччя Дубровицького р-ну Рівненської обл.; по обох берегах р. Путилівки неподалік від м. Цумань Ківерцівського району, с. Тур Ратнівського, с. Затишшя (розвідки В. Артюха) Шацького р-ну Волинської обл. Всього відкрито понад 20 пам'яток в той час, коли матеріали СК у зандровій зоні (особливо кераміка) були майже невідомі (рис. 1). Зібрана в межиріччі Стиру та Горині (басейні річок Кормин та Млинок) колекція кременів, кам'яних виробів

та особливо кераміки (біля 200 фрагментів і розвалів посуду) є найбільшою з теренів Полісся.

Таким чином, донедавна пам'ятки стжижовської культури були відомі переважно в межах Люблінсько-Волинської височини [12, с. 120; 10, с. 60, рис. 17]. Станом на 1974 р. І. Свешніков називає 62 місцевості, де відомі пам'ятки СК, у т.ч. на Західній Волині близько 45. З них 43 поселення, 22 могильники та окремі поховання, 7 — випадкові знахідки, скарби металевих речей у селах Стеблівці та Липа Рівненської обл. [12, с. 119—120].

У зоні Полісся до 1980-х рр. відомі були лише деякі пам'ятки СК (наприклад, у с. Колки Сарненського р-ну, м. Ковель [18] та ін.) і складалося враження про їх незначну кількість. Так подано й на карті І. Свешнікова [12, с. 120, рис. 41]. Проте, як показали розвідки Г. Охріменка, проведені у 80—90-ті роки ХХ століття, поліський ареал поширення пам'яток СК значний, хоч, в більшій або меншій мірі, охоплює всього шість поліських районів: Маневецький, Ківерцівський, Рожищенський у Волинській області, Костопільський, Рівненський та Володимирецький на Рівненщині. Тут носії СК заселяли басейни середніх та невеликих річок: Стиру, Кормину, Путилівки, Конопельки, Млинка. Інші пункти з незначною кількістю матеріалів розпорошені в більш північних частинах Прип'ятського Полісся, у тому числі, за даними М. Кривальцевича, на території Білорусі [3, с. 83].

До цього потрібно додати, що поселення та їх сліди виявив пізніше у 1987 році В. Конопля в Рожищенському р-ні Волинської обл. Ще раніше, 1985 року, поблизу с. Осова відкрито житло стжижовської культури з багатими археологічними матеріалами — керамікою та крем'яними виробами. У 2005 році в піщаному кар'єрі біля с. Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле) Г. Охріменком проводились рятівні розкопки, в ході яких відкрито яму та житло СК, а також кераміку, крем'яні знаряддя.

В даний час кількість пунктів, пов'язаних з перебуванням носіїв СК лише в межах Волинської та Рівненської областей перевищує 100. Вони описані в публікаціях В. Ткача [15, с. 571—712], В. Самолюка [9, с. 58—72], Г. Охріменка [5, с. 425—456; 7, с. 278—287; 6, с. 404—413]. Це поселення, поховання, окремі знахідки. Одношарових пунктів відомо мало: Фалемичі, Ставок, Милуші, Торчин, можливо, Усичі II (останні дві виявлені М. Пелещициним) [8, с. 89—103]. Переважно відомі багатшарові пам'ятки.

Значна кількість нововідкритих пам'яток з'явилася завдяки розвідкам В. Ткача в середній течії р. Іква [6, с. 404—413], С. Терського та інших в басейнах річок Путилівка та Козулька, Стубла. Це Перемилівка, Тушебінь, Косарево, Пересопниця та ін.

Питання крем'яного виробництва стжижовської культури — це не лише чи не найважливіша галузь їхнього господарства, це, ймовірно, ключ до розуміння міжетнічних стосунків. Згадаємо, що в житлах біля с. Перевередів Млинівського району Рівненської області (досліджених І. Свешніковим та В. Коноплею) знайдені разом матеріали СК та БК (бабинської або багатоваликової культур); в житлах-майстернях у Волиці-Страклівській — (окраїна м. Дубна, розкопки В. Самолюка) разом були керамічні вироби СК, ГЗК, МК, окремі фрагменти БК, подібна ситуація спостерігалася в житлах Зозова II — фрагменти посуду СК та БК знайдені поряд. В басейні найбільш багатій на крем'яну сировину Волині р. Ікви, за даними В. Ткача (2007), носії СК, МК, БК часто проживали поруч, створюючи керамічні вироби з рисами двох культур: СК та МК, СК та БК тощо. Обмін крем'яними виробами теж носив, безперечно, міжетнічний характер, стаючи інструментом досить далекосяжного обміну не лише крем'яними виробами, а й іншими культурними надбаннями.

І. Свешніков писав, що до пам'яток СК належить більшість волинських крем'яних майстерень [10, с. 69]. Хоча це питання є складним і часто встановити культурну належність місць виробництва кременю непросто. Так само, як і визначити пріоритет серед трьох епішнурових культур Волині (МК, ГЗК, СК) у кременевиробництві. Можна припустити, що першість у виготовленні знарядь способом «збереження основи» належить МК. Не виключено, що і носії ГЗК були в цьому також на високому рівні і теж у ранній період. Але майстри СК, включившись у процес виробництва дещо пізніше від двох попередніх, зробили його найбільш масовим, досконалим, високоспеціалізованим, досить продуктивним, таким, що в усьому не поступалося виробникам МК, ГЗК. Проте всі ці питання досить складні (надскладні). Майстерні в Хрінниках були також значними і належали в зазначений (епішнуровий) період носіям МК, хоча раніше тут працювали кременярі КЛСК та майже всіх волинських енеолітичних культур. Однак най-

більшим центром крем'яного виробництва СК була, напевно, Волиця-Страклівська (Дубно) [9, с. 58—72]. В. Конопля називає такі майстерні СК: Млинів I, Млинів II, Млинів III, Млинів IV, Береги, Перевередів (два останні пункти за 3—4 км від Млинова), Війниця, Торговиця, Аршичин. Так, за В. Коноплею, у Млинові III виготовляли серпи сегментоподібного типу, наконечники списів листоподібної форми, а в Перевередові — серпи, підтрикутні клиноподібні сокири (лінзоподібні в перетині). З поданої дослідником таблиці видно, що в Перевередові під час розкопок жител СК знайдено 21 серп, 28 сокир [2, с. 30].

В 1975 р. І. Свешніковим та В. Коноплею у Муравиці (Млинів) відкрито майстерню СК, де було зібрано більше 10 тис. крем'яних відщепів (близько 300 кг). Там виготовляли серпоподібні ножі, наконечники списів [13, с. 75; 11, с. 370—371].

В монографії І. Свешнікова сказано, що в усіх об'єктах СК на поселенні Зозів II знайдено відбійники, відщепи, як і на більшості поселень цієї культури. Носії СК виготовляли найбільш досконалі крем'яні вироби, які поширювалися до лівобережжя Вісли, південної Балтики, Словаччини (Głosik, 1957, s. 350; Głosik, 1964, s. 249; Głosik, 1968, s. 140) [12, с. 141].

За підрахунками І. Маркуса, Г. Охріменка, крем'яні майстерні (дані різних дослідників) значаться на Західній Волині в 39 пунктах [4, с. 391—394, рис. 1].

Ареал поширення СК охоплює південну частину Західно-Волинського Полісся та північну частину Західної Волині, від р. Горинь до середнього басейну Західного Бугу (Люблінщина в Польщі). Південна межа перетинає верхню течію Західного Бугу, Стиру та Ікви, північна проходить в зоні Полісся приблизно по лінії Любомль, Ковель, Маневичі, Дубровиця.

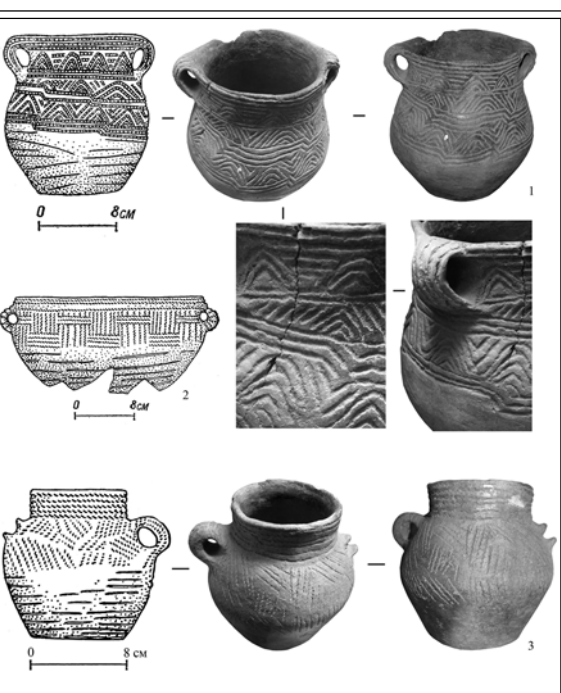

Рис. 2. с. Усичі, хут. Валентинів Луцького р-ну Волинської обл. Кераміка з поховання. Розкопки Я. Фітцке, 1937 р. 1-3 — експозиція ВКМ (1а, 2, 3а — за І. Свешніковим)

Рис. 3. Підгайці. Матеріали СК з поховання: 1—2, 4 — кераміка; 3 — крем'яний серп

На сьогодні тут відомо більше 80 поселень, 60 місць випадкових знахідок артефактів СК, 26 могильників та окремих поховань, п'ять скарбів речей [10, с. 68] та новіші доповнення.

В зоні Полісся про поселення говорити важко, здебільшого це були невеликі хутори з 2—3 розташованих на певній відстані об'єктів, або житла СК фіксуються на багатошарових пам'ятках, де є об'єкти ГЗК, ТКК та СК (Майдан-Липно—Кругле Поля, Золотолін, Великий Мідськ—Гута та ін.).

Топографія розміщення пам'яток СК досить різноманітна: на високих берегах річок (Гнідава, Хрупань, Перевередів, Муравиця), на мисах, підвищеннях серед боліт, поблизу озер. Їх площа в лесовій зоні Волині могла досягати від 1,5 гектара (Валентинів, Торчин), до 2 і більше гектарів (Фалемичі, Гнідава). На 14 з них проводилися розкопки: Гнідава, Шепель (роботи ДП «Волинські старожитності»), Валентинів, Шепель,

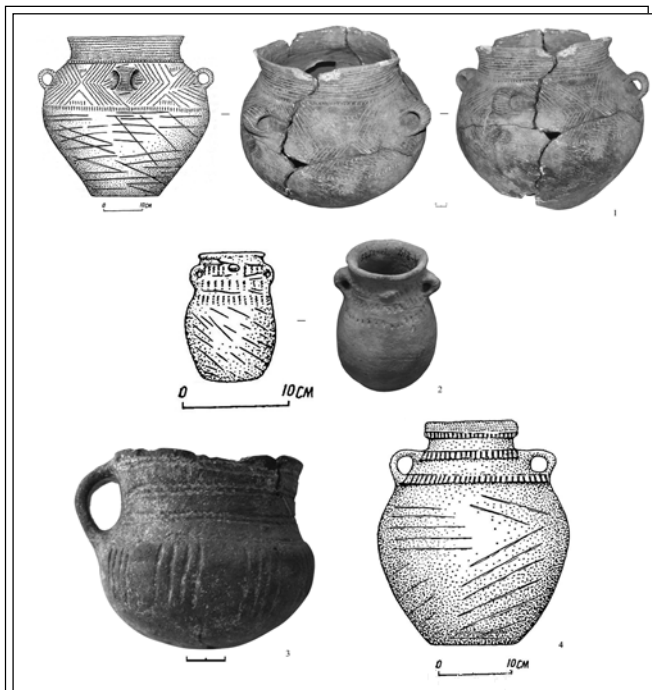

Рис. 4. Торчин-1. Матеріали СК: 1 — амфора із зруйнованого поховання; 3 — посудина з поховання № 7 (межановицька культура); 2, 4 — кераміка з поховання № 4. Рисунок І. Свешнікова, фото І. Маркуса

виявлені поховання жінок та чоловіків в окремих ямах. В 1970 р. І. Свешніковим досліджено курган овальної форми (11x19 м, а висотою — 4,03 м [12, с. 127—128]). Подібної форми насипи зафіксовані на Волині ще в кількох пунктах і є, очевидно, продовженням поховальних традицій Причорномор'я доби бронзи. Найбільше ґрунтових поховань відкрито поблизу Торчина Луцького району [17, с. 53—62]. Кілька років тому поблизу Торчина Волинської області виявлено ще один могильник, знищений кар'єром. Окремі поховання СК відомі в Шпиколосах Львівської обл., Сьомаках, Черникові Волинської обл., Білеві, Волиці Страклівській, Білокриниці, Млинові, Могилянах, Озліві Рівненської обл. Поховальні дарунки складаються з керамічних, кам'яних, крем'яних, кістяних виробів, мідних, бронзових прикрас [12, с. 135—136].

Стжижовська культура є оригінальним етнокультурним явищем, що постало внаслідок проникнення на Волинь частини катакомбної культурно-історичної спільності (харківсько-воронезької групи) і сформувалася при взаємодії культур городцько-здовбицької, межановицької, почасті кулястих амфор, пізніх груп шнурової кераміки, на Поліссі — з волинським неолітичним населенням.

Пам'ятки СК відомі як на Західній Волині, Люблінській височині, так і в зандровій зоні Полісся. Крем'яні знаряддя, зокрема серпи, сокири, ножеподібні пластини, скребла, виявлені на поселеннях та в похованнях, вказують на розвиток землеробства,

Лище, Коршів, Майдан-Липно Волинської обл., Зозів II, Озліїв, Муравиця, Лопавше, Перевередів, Острів, Волиця Страклівська, Пересопниця Рівненської обл., Вільхова Львівської обл. [10, с. 68] та доповнення. При цьому виявлено житла (у т.ч. біля сіл Осова та Майдан-Липно на Поліссі) та ями різного призначення, крем'яні майстерні. На поселенні Зозів II досліджено три житла, в Озліві — чотири, у Валентиніві — два, в Муравиці, Торчині, Лище, Млинові — по одному. Вони склалися з заглиблених та наземних частин, були невеликих розмірів (приблизно 16м² — Озліїв III). Діаметр вогнищ міг становити 1 — 1,3 м [10, с. 68—69].

Ґрунтові могильники СК розташовувалися поблизу поселень або безпосередньо на них (Лище, Гнідава, Валентинів (рис. 2), Озліїв, Підгайці (рис. 3), Торчин (рис. 4—5)). В них виявлені скорчені або витягнуті скелети з різною орієнтацією голови. Відомі також підкурғанні поховання (Великий Боратин, Торговиця, Городок), де

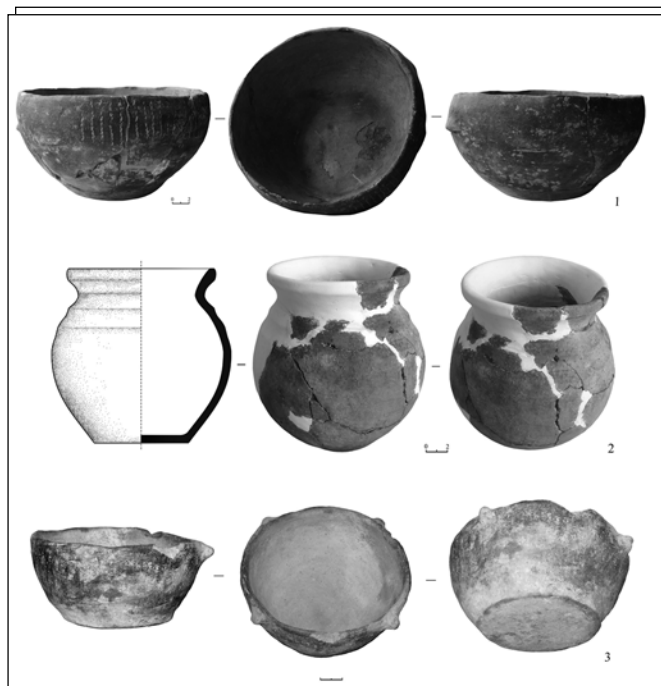

Рис. 5. Торчин-2. Матеріали СК. Поховання № 1. Рисунок Н. Скляренко, фото В. Савицького

скотарства. Успіхи майстрів у кременярстві зумовили далекосяжний обмін знаряддя-ми праці та зброї (плоскі та лінзоподібні в перетині сокири, крем'яні серпоподібні ножі, кинджали, наконечники списів, стріл тощо). Наявність досконалої зброї в похованнях: кам'яних сокир, наконечників списів, а також наконечників стріл у кістках, вказує на збройні сутички та мілітарність обстановки.

Ареал поширення СК був відносно невеликим — від р. Горинь до Західного Побужжя (північна частина Волино-Люблінської височини та південне Полісся).

---

1. Захарук Ю. М. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині / Ю. М. Захарук // Матеріали дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — К. : Академія наук УРСР, 1961. — Вип. 3. — С. 22—41.

2. Конопля В. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді — ранньої бронзи / Конопля В. // Археологія. — 1982. — № 37. — С. 17—31.

3. Кривальцэвіч М. Азярное I — паселішча эпохі бронзы на прэўначы Палесся / М. Кривальцэвіч. — Мінск, 1999. — 108 с.

4. Маркус І. Каменеобробні та кременеобробні майстерні на Західній Волині / І. Маркус, Г. Охріменко // Волинський музей : історія та сучасність. — Луцьк, 2009. — С. 391—397.

5. Охріменко Г. Особливості стжижовської культури Волині та Волинського Полісся / Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Склярєнко, І. Шовкович // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко та ін. — Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2007. — С. 425—456.

6. Охріменко Г. Пам'ятки стжижовської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, Н. Склярєнко, В. Ткач // Нариси культури давньої Волині / [За заг. ред. Г. Охріменка]. — Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2006. — С. 404—413.

7. Охріменко Г. Стан вивчення пам'яток Стрижівської культури // Г. Охріменко, Н. Кубицька, С. Локайчук // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССLIII. Праці Археологічної комісії. — Львів, 2007. — С. 278—287.

8. Пелецишин М. Нові поселення стжижовської культури на Волині / М. Пелецишин // Археологія. — 1971. — № 1. — С. 89—103.

9. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині / В. Самолюк // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 58—72.

10. Свешников И. Стжижовская культура / И. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, бронза, раннее железо) / Отв. ред. А. П. Черныш. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 68—74.

11. Свешников И. К., Конопля В. М. Раскопки и разведки в бассейне р. Иквы / И. К. Свешников, В. М. Конопля // Археологические открытия 1976 года. — М., 1977, с. 370—371.

12. Свешников І. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку I тисячоліття до нашої ери / І. К. Свешников. — К. : Наук. думка, 1974. — 207 с.

13. Свешников І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешников, Ю. М. Нікольченко. — К. : Наук. думка, 1982. — 116 с.

14. Стародавнє населення Прикарпаття та Волині. — К. : Наук. думка, 1974. — 286 с.

15. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви / В. Ткач // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Під заг. ред. Г. Охріменка. — Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2007. — С. 571—712.

16. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. — Warszawa, 1961. — S. 41—57.

17. Fitzke J. Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Luckiem na Wołynie // Wiadomości Archeologiczne. — 1975. — S. 53—61.

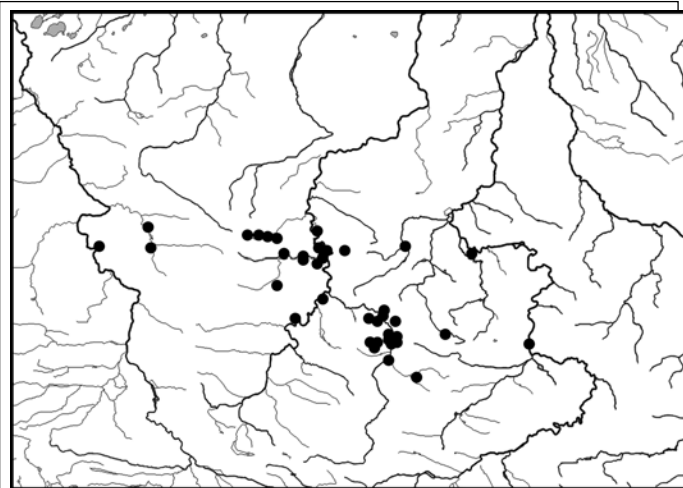
18. Głosik J. Kultura strzyżowska / J. Głosik // Materiały starożytne. — Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1968. — T. 11. — S. 7—117.

19. Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin w latach 1935—1937 i 1939 // AP. — 1960. — T. 5. — S. 39—80.

20. Sulimirski T. Polska przedhistoryczna / T. Sulimirski. — Londyn : University, 1957—1959. — Cz. II. — S. 84—257.

МЕЖАНОВИЦЬКА КУЛЬТУРА ТА РОЛЬ МИКОЛИ ПЕЛЕЩИШИНА У ЇЇ ВИВЧЕННІ

Назва культури походить від епонімної пам'ятки в Межановицях поблизу Опатова у воєводстві Свентокшиському (Польща). Межановицька культура (МК) виділена в 30-ті роки минулого століття К. Салевічем та Я. Костжевським на основі цвинтарів в Межановицях та в Томашові. Раніше матеріали цієї культури подавалися під назвою томашовська.

Карта пам'яток межановицької культури на Волині

Межановицька культура сформувалась на основі культури шнурової кераміки, Хлопце-Веселе. Ареал поширення МК охоплює басейн верхньої Вісли (переважно її лівий берег). На сході носії цієї культури доходили до Сандомирської височини (група самбожецька), на заході — до Міховської височини, на півдні досягали долини Дунайця (до Котліни Сондецької). На півночі МК межувала з івенською, гробсько-смердовською, на сході — зі стжижовською, а на заході — з унетичькою культурами [Kadrow, Machnik, 1997].

Крім впливу культури шнурової кераміки, на складанні МК по-

значилися впливи різних ранніх наддунайських культур. Визначальними для МК є двовухі амфори, посудини з S-подібним профілем (гарнки), оздоблені гудзками та вертикальними валиками нижче вінець, а також посудини з яйцеподібним тулубом та двома вухами, розміщеними біля шийки.

В похованнях МК знайдено намисто з фаянсу, кістки, мушлів. Серед металевих виробів характерними є мідні сережки у формі вербового листя, плоскі мідні сокири з виділеними краями, рідко — золоті кільця.

Відомі переважно малі поселення та сезонні стоянки, які часто розміщені на підвищеннях поблизу річкових долин. До великих поселень належить пам'ятка в Івановіцах, де досліджувалася частина оборонного рову, глибина якого 3 м, а ширина — 5—7 м. На дні рову виявлено густо розставлені загострені кілки — палі. Можливо, тут був і земляний вал. Поблизу жител знаходять ями різного призначення, які у вертикальному перетині мають форму трапеції [Kadrow, Machnik, 1997].

Основним заняттям носіїв МК було скотарство, про що свідчить велика кількість кісток кіз, овець, ВРХ. Певне значення мало землеробство. Розвинутим було кременярство.

Поховання розташовані поблизу поселень. Вони переважно ґрунтові. Більші цвинтарі нараховували 150—300 поховань. Поховальні ями овальної або прямокутної форми. Небіжчиків клали в труни з дерев'яних колод або загортали в мати з тонких лозин. Померлі були в скорченій або випростаній позиції, причому чоловіки на правому, а жінки на лівому боці. Інколи трапляються парні поховання двох дорослих людей або дорослого й дитини. Серед супровідного інвентарю виявлено, крім прикрас, зброя з кістки та ікол тварин, зброю, кераміку, металеві вироби.

Найпоширенішими керамічними виробами є «вухаті кубки», дзбани, двовухі амфори, миски у формі зрізаної кулі, горщики з S-подібним профілем, тонкостінні горщики, дуже прогладжені посудини з відтисками «текстилю». Відомі також товстостінні горщики з чотирма гудзами нижче вінець. В тісті цих виробів є велика домішка товченого граніту, колір коричневий або сірий із вкрапленнями гранітних зерен. Посуд при-

крашений пластичними гудзками, вертикальними валиками нижче вінець.

У носіїв МК було розвинуте кременярство. У 70-тих роках минулого століття у Польщі виявлено відкриті та шахтні крем'яні копальні в Полянах, Полянах-Колонії, Томашові Замоїського воєводства, Ожарові Свентокшського воєводства, Свенціхові Люблінського воєводства. Б. Бальцер вважає, що в Кшемьонках Опатовських спостерігався найбільший на той час підйом виробництва (пов'язаний з МК). На поселеннях та в похованнях знаходять значну кількість виробів з кременю. Серед них найбільше сокир лінзоподібної форми. Багато також вироблялося серпів.

Часто трапляються вироби з рогу та кістки: шила, голки, шпильки, намисто, підвіски, медальйони.

Межановицька культура поділяється на кілька фаз: протомежановицька, ранньомежановицька, класична, пізня.

Визначальними старожитностями, які дозволяють виділити протомежановицьку фазу є поховання. Вони датуються з 2400/2300 до 2200 рр. Cal BC. Сліди поселень цієї фази виявлені в Малопольщі, на Гурному Шльонську (Верхня Сілезія), а також в долині Дністра. Важливими пам'ятками є Копець Ванди в Кракові, Жарнікі Гурне.

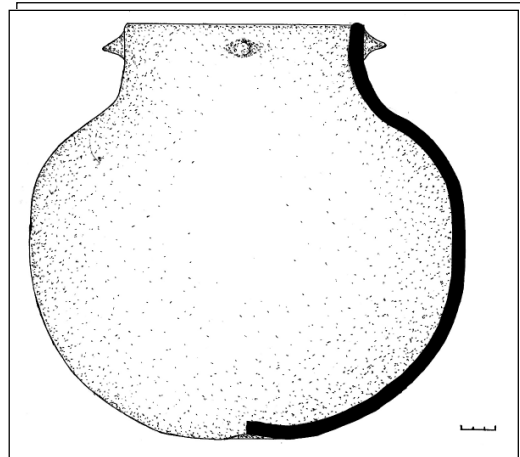
Основним типом посуду є кубки (з S-подібним профілем) висотою до 10 см з досить великим вухом, що підноситься над вінцями або розміщений відразу під ними. Виділено кілька різновидів таких кубків залежно від профілю та діаметру вінець тулуба, денця. До протомежановицької фази належать стрункі дзбани висотою понад 10 см з великими вухами (їхня висота більша від діаметру вінець та діаметру тулуба). Виділено кілька типів цих посудин. Для цієї фази характерні також амфори з двома симетричними вухами на шийці. Найбільший діаметр тулуба цих виробів дорівнює висоті посудин і більший від діаметра вінець.

Посуд виготовляли без домішок або з домішками дрібного піску. Поверхня кераміки рівно вигладжена, стінки тонкі. Вінця (краї) посудин потовщені, заокруглені, розхилені назовні. Посуд орнаментувався потрійними відтисками шнура у верхній частині шийки або вгорі тулуба.

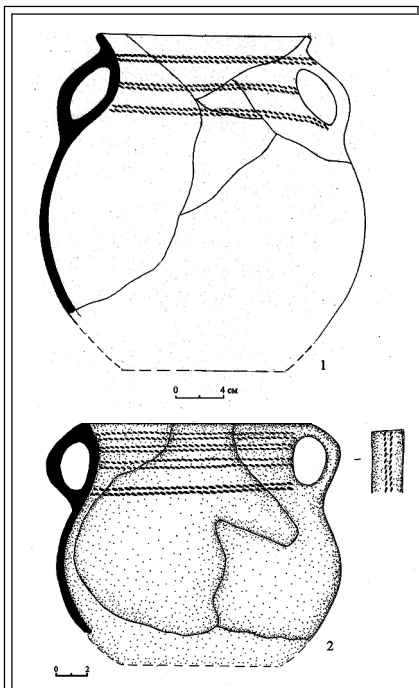
Серед крем'яних виробів відомі пластини, плоскі сокири, серпи. Серед металевих артефактів — трикутний стилет, золоті кільця, мідні браслети.

Ранню фазу розвитку МК виділено за матеріалами поховань, поселень, копалень та місць обробки кременю. Датуються вона 2200—2050 рр. Cal BC. Її пам'ятки відомі в Словаччині, Моравії, Верхній Сілезії, Малопольщі, на Волині, в басейні Дністра, Західного Бугу, на Мазовії, Підляшші та Поліссі. Важливі пам'ятки: Івановіце-Баба Гура 1, 2, 3, Гура Клін.

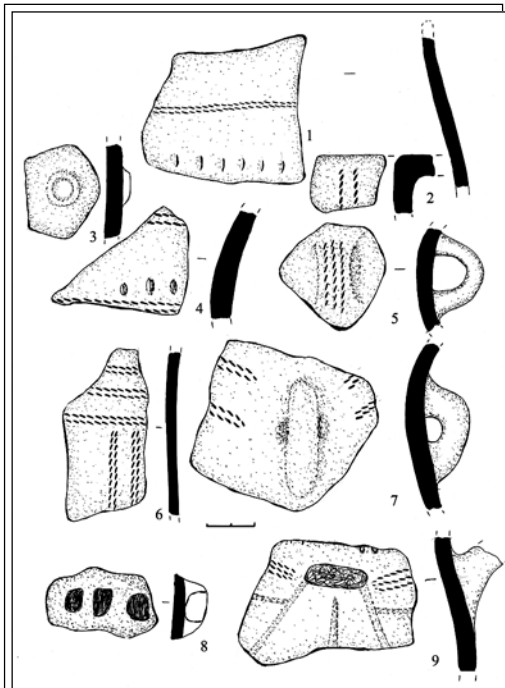
Кераміка МК ранньої фази включає кубки, дзбани, амфори, миски, горщики. Орнамент покриває тулуб, шийки, вуха. Типовим є декор з подвійних або потрійних відтисків шнура на шийці, горизонтальних та вертикальних на тулубі. З'являються дзбани з дуже вузькою шийкою. Вертикальний орнамент включав також відтиски штампа або прокреслені лінії. Серед амфор знаходимо вироби з низькими шийками, двома вухами, верхня частина яких прикріплена до краю вінець, а інші — з дуже широким тулубом. Діаметр вінець невеликий. Мисок знайдено мало. Висота горщиків дещо більша від максимальної ширини. Домі-

Амфора межановицької культури (с. Шепель Луцького району Волинської обл.), за В. Ткачем

Фрагменти кераміки межановицької культури (с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.), за Г. Охріменком

Фрагменти кераміки межановицької культури (с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.), за Г. Охріменком

нуючими були посудини з чотирма плоскими «гудзами» — виступами, симетрично розміщеними біля краю вінець. Як домішка додавалась жорства. Поверхня кераміки менше заглажена, порівняно з протомежановицькими посудинами. Вироби стали більш товстостінними. Крім кераміки, до ранньомежановицької фази належать так звані плоскі сокирки, пластини, знаряддя на пластинах (проколки, ножеподібні шила), виготовлені переважно з волинського кременю. З металу виготовляли кинджали, кільця з золотого та мідного дроту, сережки, браслети (відомий фрагмент мідного браслета) та ін. Серед прикрас знайдено також намисто.

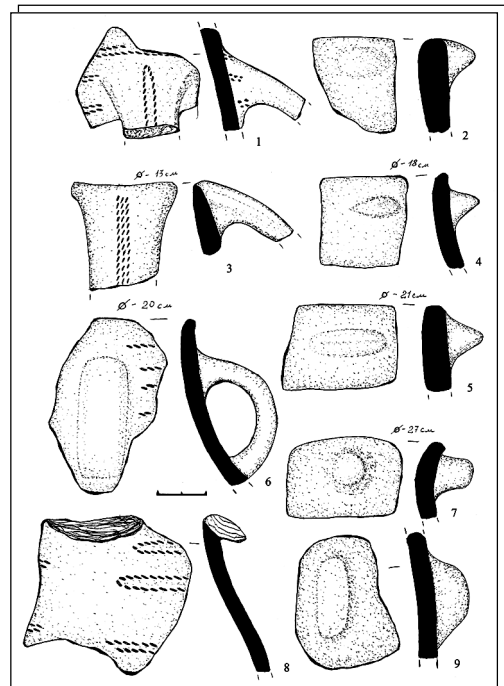
Дані щодо класичної фази межановицької культури зібрані на основі матеріалів з поховань, поселень, крем'яних майстерень та ін. Датується вона 2050—1950/1900 BC, а в Західній Малопольщі — 1850/1800 BC, у т. ч. на Волинській височині, в басейні Західного Бугу. Важливі поселення: Івановіце-Баб'я Гура 1, 2, 3, Межановіце.

У класичній фазі продовжували виготовляти кубки, але розмаїття форм було більше. Зокрема відомі посудини з великим діаметром вінець, більшим від висоти та діаметру тулуба.

Посуд (черпаки) робили без вух, але інколи з чотирма виступами на вінцях. Виготовляли також амфори, вазоподібні посудини без орнаменту, миски, горщики. Поверхня виробів зазвичай нерівна, товщина її 7—9 мм. Краї вінець заокруглені.

Значний внесок у вивчення первісної доби Західної Волині зробив Микола Пелецишин. Найбільш важливі еталонні пам'ятки Волинського краю розкопувалися саме під керівництвом М. Пелецишина і опубліковані ним: Зимно, Голишів, Хорів, Торчин, Усичі та ін. Треба віддати належне інтуїції науковця як у виборі таких важливих пам'яток і правильній інтерпретації їх матеріалів. Особливо це стосується доби бронзи, зокрема епішнурових культур. Він один із перших або й перший виокремив, опублікував ці маловідомі тоді старожитності з усією виваженістю, науковою обережністю. Так з'явилася інформація про імовірну належність до межановицької культури кераміки з Усич, Торчина, Хрінників, Таданів та ін. Проблема розрізнення постшнурових культур Західної Волині, найбільше межановицької та городоцько-здовбицької (остання виділена І. Свешніковим), гострою залишається й дотепер. Деяко ясніша картина з матеріалами стжижовської культури.

У важливій публікації М. Пелецишина «Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру» (1998) автор подає матеріали з двох досить відомих пам'яток — Хорів поблизу Острога та Хрінники біля смт Демидівка [Пелецишин, 1998]. Про поселення епішнурового періоду Хорів пізніше писали К. Бунятян та О. Позіховський. Це чотири (Хорів I, Хорів II, Хорів III, Хорів IV) поселення з керамікою, що має шнуровий декор, розташовані в радіусі 1—1,5 км [Бунятян, Позіховський, 2011]. На думку М. Пелецишина, К. Бунятян, О. Позіховсь-

Фрагменти кераміки межановицької культури (с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.), за Г. Охріменком

кого, тут проживало населення городоцько-здовбицької культури. У 80-тих роках ХХ ст. біля Хорова проводив розвідки краєзнавець О. Романчук. З поданих ним ілюстрацій також випливає, що кераміка з цих поселень подібна до виробів ГЗК, хоча окремі фрагменти за формою та орнаментом мають ознаки СК та МК.

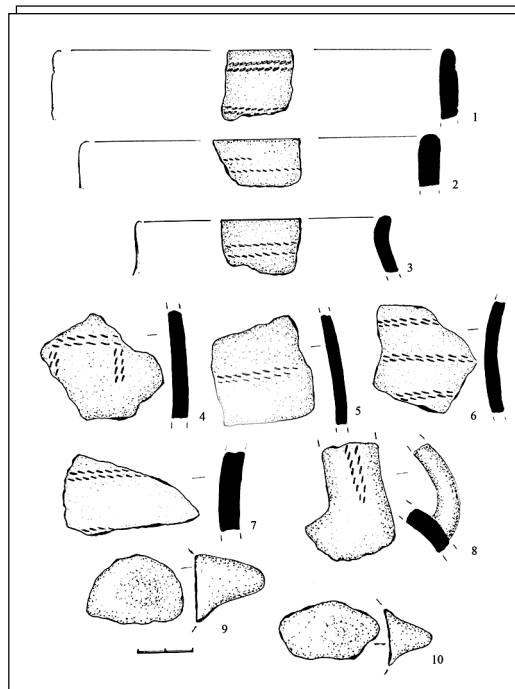
Стосовно матеріалів із с. Хрінники, виявлених особисто Миколою Андрійовичем Пелецишиним у розмитому водосховищем надбережжі, то тут ситуація складніша. У великій колекції кераміки з цього пункту, зібраної за багато років П. Петровським (жителем м. Луцька), розрізняються такі культури: лінійно-стрічкової кераміки, трипільська, маліцька, волино-люблінська, кулястих амфор, стжижовська, межановицька, городоцько-здовбицька, бабинська, лужицька та ін. Власне, найменше уламків, які можна віднести до постшнурових культур, належить, на нашу думку, до стжижовської та городоцько-здовбицької культур, а переважна більшість це фрагменти посуду МК, імовірно, раннього, класичного та пізнього періодів. Тобто населення МК тут (з перервами або без них) могло проживати кілька століть. Про це здогадуємося з великої кількості «шнурової» кераміки, що вимивалася водами Стару в надбережжі урочища «Високий берег». Крім кераміки, тут знайдено значну кількість відщепів, заготовок, знарядь праці переважно, як можна здогадуватися, приналежних до МК. Напевно, на цьому місці була одна з найбільших (або найбільша) спеціалізована, зорієнтована на широкий обмін, майстерня з обробки місцевих покладів високоякісного волинського кременю туронського ярусу.

Культурну приналежність виявлених тут епішнурових матеріалів М. Пелецишин визначав так: «Описаний комплекс посуду має риси, характерні як для поселень городоцького етапу городоцько-здовбицької культури (за І. К. Свешніковим), так і посуду стрижівської... та почапської групи» [Пелецишин, 1998]. Але при цьому автор відзначав на деяких фрагментах «цікавий орнамент... у вигляді кількох горизонтальних виступів та вертикальних валиків». Ці ознаки притаманні, безперечно, межановицькій культурі.

Багаторічні розкопки під керівництвом проф. Д. Козака з участю В. Ткача уроч. Високий берег біля с. Хрінники можуть дати більш точну характеристику цієї унікальної пам'ятки.

Фрагменти кераміки межановицької культури (с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.), за Г. Охріменком

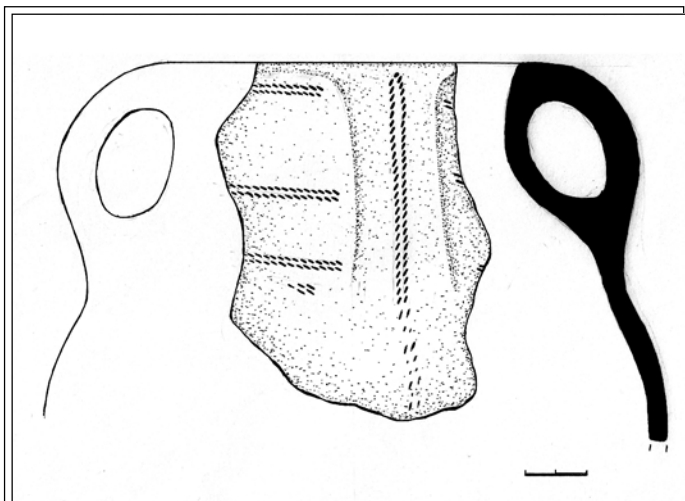

Амфора з отвором у дні межановицької культури (Хрінники-11), за В. Ткачем

Керамічні вироби з с. Хрінники відзначаються темним або темно-сірим кольором, відносно добре вирівняною поверхнею, домішкою в тісті дрібно товченого палевого кременю або крупнозернистого — все це ознаки східної периферії межановицької культури. Такі самі особливості виробів МК, виявлених В. Ткачем у басейні Ікви [Ткач, 2007].

Описуючи керамічні матеріали з Таданів, М. Пелецишин наводить їхні аналоги з поселень в Усичах, Торчині і згадує при цьому матеріали межановицької культури в Південній Польщі. Так само з посудом та житлом та з поховання в Лежниці — можливі аналоги їх автор віднаходить в Межановіце (Польща), Коштані, Кошице (Словаччина) та пам'ятках південніше Карпат.

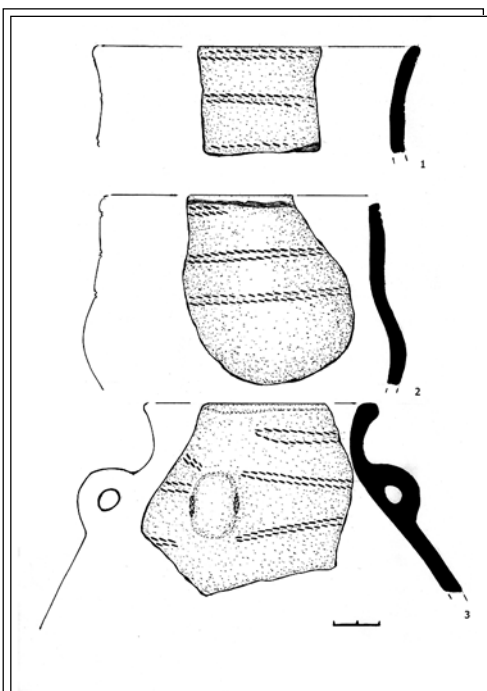
Комплекс кераміки з берегів Хрінниківського водосховища колекції П. Петровського складається з близько 50-ти більших та менших посудин, крім того врятованих М. Пелецишиним, та одного розвалу горщика, рес-

Фрагменти кераміки межановицької культури (с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.), за Г. Охріменком

була відкрита у 1975 році і згадувалася в «довідкових виданнях». Розвідкові роботи проводилися ним і в наступні роки — в 1976, 1983, 1985 рр.

М. Пелецишин так описує це поселення доби бронзи: розташоване за 0,5 км на північний захід від села, на правому корінному березі Стиру. До будівництва Хрінниківської ДРЕС і водосховища ділянка берега тут була високою та пологою. Після заповнення водосховища водою ділянка берега розмилася і краї стали обривистими. У 1975 році рівень води понижено і тоді виявилось, що берегова смуга вже розмита на 15 м ширини. При цьому знищено найбільш важливу частину поселення. Матеріали культурного шару лежали вимиті у воді. Саме поселення не було компактним — «тут виявлено три віддалені одне від одного на відстані ... 50—80 м скупчення відходів крем'яного виробництва». Рештки основного скупчення матеріалів лежали на дні берега на овальній площі 40x10 м у вигляді заготовок сокир, серпів, окремих знарядь, що вже використовувалися, ядрищ. На думку М. Пелецишина, в майстернях використовувався місцевий кремій (темний напівпрозорий, смугастий), родовища якого могли бути за 1—2 км на північний захід звідси. За нашими даними, його могли добувати поряд в березі Стиру.

Фрагменти кераміки межановицької культури (с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.), за Г. Охріменком

Заготовок та виробів серпів, зібраних, імовірно, одночасно, автор називає близько 86. Це були широкі, з прямим лезом, незначно дугастою спинкою вироби, «оброблені дрібними сколами та високою ретушшю». Їх довжина — до 15 см. Серед них були грубіші та тонші. Подібні вироби знайдено в похованнях №4 в Межановіцах.

Крем'яних сокир та їх заготовок знайдено 35. Це були невеликі клиноподібні, зі звуженим обушком овальні в перетині, порівняно тонкі вироби. Готові знаряддя мали прищліфоване лезо. В цій самій майстерні виготовлялися кинджали, ножі, наконечники стріл, списів. Все це показує масштаби виробництва лише одного, без сумніву, високо спеціалізованого «осередку», а їх тут — в уроч. Високий берег — функціонувало кілька.

Очевидно, обсяги продукції цих майстерень були значними. На нашу думку, тут працювали переважно носії МК. Привертають увагу розміри більшого скупчення кременю: 20x10 м. Можливо, тут відбувалося виробництво протягом кількох років або поряд працював не один майстер, але кожен в окремо відведеному місці.

Кераміка зібрана разом з крем'яним комплек-

таврованого О. Кричевським. Більшість з цих виробів орнаментована відтисками шнура.

Приблизно 90% з них належить, ймовірно, до межановицької культури, невелика частина — до городоцько-здовбицької. Є тут кілька фрагментів від стжижовських посудин та багатоваликової кераміки. Знайдено тут і кілька десятків фрагментів культури кулястих амфор. Крім того, значною є добірка кераміки тшинецько-комарівської культури з явними впливами півдня (Прикарпаття). На цю унікальну багаточасову пам'ятку звернув увагу і М. Пелецишин, відвідуючи її упродовж кількох років. За його словами, ним вона і

сом або поряд з ним, як пише М. Пелешишин, походила приблизно від 15 посудин: дворучних амфор, одноручних черпаків, глибоких мисок. В цих виробках помітна домішка піску, точеного каменю, темно-сірого або з коричневим відтінком тонкостінного, добре випаленого, старанно заглаженого. Посудини прикрашені дрібними здвоєними відтисками шнура, рядками овальних заглиблень, вертикальними, видовженими відтисками. Шнуровий орнамент складався з поєднаних між собою горизонтальних, вертикальних та косих ліній. Проте на верхніх частинах посуду є «валикоподібні потовщення під вінцями», овальні виступи з двома вм'ятинами. Все це, як відомо, елементи декору межановицької культури переважно раннього (ранньомежановицька) та класичного періодів. Можливо, тут наявні окремі матеріали протомежановицької фази. Тобто, припускаємо, що ці майстерні діяли протягом довгого часу. Не виключно, що частина кераміки належить до ГЗК, зокрема кубки.

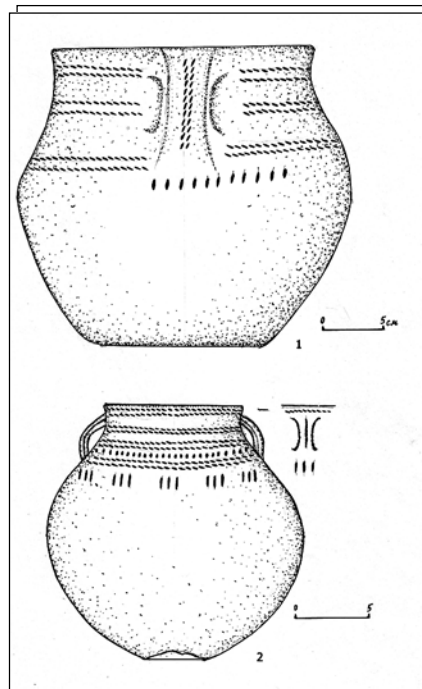
Надзвичайно багате на різноманітні археологічні пам'ятки с. Липа Дубнівського району Рівненської області. Зокрема, наприкінці 1930-х років в урочищах Загуменна та Під Пустухою було відкрито поховання межановицької культури, які належать до типу недостатньо вивчених пам'яток і являють собою значну наукову цінність.

Могильник в ур. Загуменна знаходився на північно-західній околиці села, на віддалі приблизно 250 м від р. Липки, на її першій надзаплавній терасі. За свідченням мешканців, тут часто виорювались куски каміння та людські кістки. У 1939 р. було відкрито три поховання в кам'яних гробницях. Розкопками автора встановлено, що поховання були вже значно пошкоджені. Гробниці побудовані з необроблених шматків вапнякового пісковика, розміщені на відстані 0,7—0,8 м одна від одної.

Поховання № 1 виявлено на глибині 0,56 м від поверхні ґрунту. Могильна яма, заповнена темнішою землею, чітко простежувалась на фоні жовтого суглинку на глибині 0,36 м від сучасного горизонту. Вона мала форму прямокутника, розміром 1,2 x 2,65 м, і орієнтована зі сходу на захід. На її дні знаходився кістяк чоловіка віком близько 45 років, який лежав на правому боці головою на захід у ледь скорченому положенні, з підігнутими в колінах ногами і зжовженими перед обличчям руками. Череп похованого був розбитий під час земляних робіт. В північній частині могильної ями знайдено кілька грудок випаленої глини та окремі вуглини. В ногах похованого, біля східної стінки могильної ями, знаходились три поставлені на ребро плитки вапнякового пісковика. За словами очевидців, кілька таких каменів знайдено біля західної стінки ями. Ці залишки кам'яної конструкції є, мабуть, рештками стінок гробниці, знищеної земляними роботами. Ніякого інвентарю біля кістяка не виявлено.

Поховання №2. На глибині 0,36 м від поверхні ґрунту виявлено гробницю, розміром близько, 0,55 x 1,15 м, побудовану з кусків каменю. Довкола стін гробниці, на віддалі 0,08—1,12 м від них, простежено слід могильної ями, розміром 0,75x1,35 м, орієнтованої зі сходу на захід. Стінки гробниці, товщиною 0,12—0,3 м та висотою 0,3 м, краще збереглись у східному її кінці, де вдалось простежити і рештки перекриття гробниці з таких же кусків каменю. В західному кутку могильної ями кам'яна конструкція гробниці дуже пошкоджена під час земляних робіт. Слід зазначити, що камені гробниці зверху були обпалені, а в щілинах між ними знаходились дрібні залишки деревного вугілля (сосна й дуб) та зола. Вуглини, попіл та грудки випаленої глини зустрічались в могильній ямі до глибини 0,47 м від поверхні ґрунту.

На дні гробниці (на глибині 0,65 м від сучасного горизонту) виявлено рештки пошкодженого кістяка дитини. В первісному стані лежали лише кістки рук і ніг та окремі фрагменти черепа, розміщення яких свідчить, що похований покладений у скорченому положенні і орієнтований головою на захід. Його права нога зігнута, в колінах майже під прямим кутом, ліва випростана, руки зложені долонями біля обличчя. За головою

Амфори межановицької культури (с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.), за М. Пелешишиним

похованого стояв глиняний черпак з увігнутим денцем, опуклим тулубом, легко піднесеною над рівним краєм вінець петельчастою ручкою. Зовнішня поверхня ручки прикрашена поздовжнім жолобком. Поверхня посудинки світло-коричнева, згладжена.

Поховання 3. Могильна яма простежувалась на глибині 0,43 м від сучасної поверхні ґрунту. Вона мала прямокутну форму з заокругленими кутами, розміром 1,03 x 1,83 м. Залишки кам'яної гробниці, частково знищеної в середній її частині, виявлено на глибині 0,38 м від сучасного рівня. Стінки гробниці, заввишки 0,23—0,25 м та завтовшки близько 0,1 м, побудовані з кусків каменю. На дні гробниці (на глибині 0,62 м від поверхні) знаходився кістяк жінки віком 35—40 років. Його верхня частина була порушена, череп розбитий. Положення кісток свідчить, що похована лежала на лівому боці, головою на захід. Її ліва нога була легко зігнута в коліні, права — випростана. Біля лівого коліна знайдено невеликий крем'яний відщепок без слідів ретуші, біля черепа — дві пронизки зі спіралью зігнутої вузької мідної стрічки, в землі, яка заповнювала череп, — ще одна подібна пронизка та скроневе округлого в розрізі дроту, один кінець якого відігнутий у зворотному напрямку і утворює петельку.

Найближчі аналогії інвентарю поховань в Липі знаходимо на Західному Поділлі та серед пам'яток типу Хлопце (Польща) — Веселе (Словаччина). Черпаки, близькі до знайденого в похованні № 2, але прикрашені шнуровим орнаментом, відомі з поховань поблизу сіл Якторова (сучасна Ясенівка), Чижикова і Ріпнева Львівської області, з могильника поблизу місцевості Веселе в Словаччині та з території Польщі. В похованні біля с. Почали Львівської області знайдено намисто із спіральних пронизок, аналогічних знайденим в похованні № 3 неподалік с. Липи. Скроневе кільце з поховання № 3 належить до типу прикрас, відомих з с. Якторова Львівської області і Передівання Івано-Франківської області. Поховання межановицької культури в гробницях, побудованих з кусків каменю, відомі ще в кількох місцевостях Рівненської області.

Поховання в ур. Під Дустухою неподалік с. Липа було зруйноване під час орання. Серед кісток знайдено металеві (мідні або бронзові) прикраси, що зберігаються в Дубнівському краєзнавчому музеї: браслет з тупими кінцями, три сережки загостреними кінцями і одна сережка з розклепаного дроту. Два аналогічні браслети входили до скарбу бронзових речей культури шнурової кераміки з с. Стубло (сучасне с. Стеблівка) Рівненської області. Сережку було знайдено в одному з поховань близько с. Веселе в Словаччині.

Отже, поширення межановицької культури досить значне — від Лівобережжя Вісли на заході до басейну Горині на сході. На півночі межа проходить по північному кордоні Волинської височини, на півдні — у Подністров'ї. Основною зоною проживання населення східної половини ареалу в ранньому та класичному періодах була Західна Волинь. Тут племена межановицької культури співіснували з городоцько-здовбицькою культурою, які займали територію від Горині і на обох берегах Західного Бугу, а також з населенням стжижовської культури, культури багатоваликової кераміки.

Як зазначалось вище, значний внесок у дослідження межановицької культури зробив Микола Андрійович Пелецишин. Упродовж 1966—1969 рр. він провів цілу низку археологічних робіт на території Волинської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Закарпатської областей.

З початку 1970-х років науково-дослідна робота вченого значно розширюється. Об'єктом його уваги стали поселення стжижовської, «лендельської», поморської та інших археологічних культур. Нові археологічні культури вивчалися у контексті взаємозв'язків та контактів з іншими регіонами, що дало змогу побачити історію стародавнього населення досліджуваного регіону в її багатомірності та багатогранності.

Велику увагу дослідник надавав дослідженню пам'яток трипільської культури Західної Волині. Згодом «матричними» в археології України стали історичні пам'ятки трипільських племен, які дослідив М. Пелецишин поблизу волинських сіл Костянець, Листвин, Голишів, Хорів, Лози, Тадані, Зимне та багато інших.

---

1. Бунятян К. П., Позіховський О. Л. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. П. Бунятян // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 82—101.

2. Пелецишин М., Михальчишин І. Нові пам'ятники культури шнурової кераміки у верхів'ях Західного Бугу / М. Пелецишин // Археологія. — № 59. — К., 1987. — С. 90—92.

3. Пелецишин М. До питання про культурологічний процес на початку бронзової доби в межах Західного Бугу і Стиру / М. Пелецишин // ЛІМ «Наукові записки». — Вип. VI. — Част. 1. — Львів, 1997. — С. 62—77.

4. Пелецишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межах Горині і Стиру / М. Пелецишин // Волино-Подільські археологічні студії. — Вип. 1. — Львів, 1998. — С. 160—172.

5. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свешніков. — К., 1974.

6. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) / В. Ткач // Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2007. — С. 598—709.

7. Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka: chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrow. — Kraków, 1997. — 196 s.

ДОДАТОК

Короткі відомості про М. А. Пелецишина

Пелецишин Микола Андрійович (19 грудня 1933, Кобилянця Руська — 15 липня 1999, Львів) — доктор історичних наук, професор, дійсний член НТШ. Український історик, археолог, етнограф.

Народився у селі Кобилянця Руська Любачівського повіту (тепер Польща). У 1952 році закінчив Руднівську середню школу. У 1952—57 роках навчався на історичному факультеті Львівського університету ім. І. Франка.

У 1957 р. після закінчення з відзнакою історичного факультету Львівського університету ім. І. Франка працював у Львівському обласному державному архіві. З осені 1957 року Пелецишин М. А. почав працювати під керівництвом відомого археолога Захарука Ю. над опрацюванням археологічних знахідок та підготовці наукового звіту про археологічні пам'ятки в с. Зимне.

З 1958 р. М. А. Пелецишин з посади молодшого наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові розпочав довгий та плідний шлях в археології, котрий тривав понад 40 років.

Перша друкowana наукова праця М. А. Пелецишина «Нові матеріали до археологічної карти Волині» вийшла у світ у 1961 році. У 1966 році М. А. Пелецишин захистив кандидатську дисертацію на тему «Стародавнє населення Західної Волині та його етнокультурні зв'язки (5—3 тис. до н. е.)».

У 1971—89 рр. М. А. Пелецишин працював на посаді доцента кафедри Історії стародавнього світу і середніх віків. У 1989 р. М. Пелецишин успішно захистив дисертацію на тему «Стародавнє населення Західної Волині та його етнокультурні зв'язки (V—III тис. до н. е.)». Роботу виконано на здобуття ступеня доктора історичних наук у галузі археології. Успішний захист дисертації відбувся в Інституті археології АН УРСР (м. Київ). З 1989 р. по 1999 р. — М. Пелецишин обіймав посаду завідувача кафедри археології, античності і середньовіччя Львівського національного університету імені І. Франка.

Помер 15 липня 1999 року в обласній клінічній лікарні м. Львова. Похований поруч із дружиною, Катериною Петрівною, яку пережив на півроку, на цвинтарі у с. Брюховичі на околиці Львова.

Опублікував понад 120 наукових праць і серед них: «Археологія Української РСР», «Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття (енеолит, бронза и раннее железо)», «Древнее население Западной Волины и его этнокультурные связи», «Стародавня Яворівщина: нариси історії та археології», «Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині».

Важливим моментом у діяльності вченого стала організація фахового наукового видання «Археологічні дослідження Львівського університету». Ще за життя дослідника вийшло три випуски археологічного видання, які відображали багатогранність наукових інтересів дослідника.

Микола Андрійович Пелецишин
(1933—1999)

Григорій ОХРИМЕНКО
(Луцьк),
Олександр РОМАНЧУК
(Нетішин),
Наталія СКЛЯРЕНКО
(Луцьк)

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Винятково важливими є проблеми доби бронзи Західної Волині, Малопольщі, Подністров'я в постшнуровий час — період екзистенції та співіснування кількох культур: межановицької (МК), городоцько-здовбицької (ГЗК), стжижовської (СК), бабинської (БК), можливо, тшцінецько-комарівської (ТКК). Проте пам'ятки перших двох (МК та ГЗК) на ранніх етапах дуже подібні, що викликає жваву дискусію про їх належність до однієї чи іншої, так само як і їх еволюція та походження. Одним із них є вивчення особливостей кераміки МК та ГЗК, передусім неопублікованих та нововідкритих артефактів, для більш чіткого розрізнення матеріалів цих культур. На основі таких описів на часі складання докладних карт пам'яток кожної з них з виділенням більш важливих пунктів, наприклад великих поселень та їх скупчень, поховань чи могильників, місць окремих знахідок матеріалів, крем'яних майстерень (знов-таки різних рівнів — «місцевого» значення або для міжрегіонального обміну).

Басейни Горині та Західного Бугу вважаються на даний час ніби крайніми межами на заході та сході ареалу поширення городоцько-здовбицької культури, хоча є поховання ГЗК в басейні Случі — с. Новий Корець [Самолук, 2009, рис. 8, с. 30—31] (а окремі вироби КШК та кубки, подібні до ГЗК, знайдені аж за Дніпром [Бунятян, 2007, с. 92—94]). І цікаво було б знати, наскільки інтенсивно заселялися носіями ГЗК та МК надбережжя цих двох важливих водних артерій (Західного Бугу та Горині) в кінці III тис. до н.е. — першій половині II тис. до н.е., а також довідатися про їхнє етнокультурне оточення. Так, з розкопок М. Пелещишина біля с. Хорів та О. Позіховського на багатошаровій пам'ятці Розваж—Кошара одержано матеріали ГЗК [Пелещишин, 1998, с. 160—192; Бунятян, 2011, с. 84—94; Позіховський, 2007, с. 710—726], а відомостей про те, чи проживало тут населення стжижовської, межановицької культур майже нема, лише в кургані біля с. Стадники Гощанського р-ну (Середнє Погориння) виявлено фрагменти посуду стжижовської та багатоваликової культур (Głosik, 1962, tabl. XXVI: 6—8). Як відомо, внаслідок довголітньої діяльності сільськогосподарської техніки багато поселень та матеріалів доби бронзи над берегами р. Горинь значною мірою пошкоджені або знищені. Тому опрацьовані О. Романчуком у фондах Нетішинського та Острозького історико-культурного заповідника матеріали, зібрані ним же, становлять значну наукову вартість. Окремі фрагменти кераміки мають виразну подібність до межановицької культури (рис. 8: 4).

На даний момент складається враження домінування в кінці III — першій третині II тис. до н.е. в басейні Середньої Горині носіїв городоцько-здовбицької культури. Проте можуть бути і несподівані відкриття.

Незважаючи на певні напрацювання відомих дослідників старшого покоління, зокрема Яна Махніка (1997), Ігоря Свешнікова (1974), Яна Глосіка (1962, 1968), Миколи Пелещишина, Юрія Захарука, Івана Михальчишина залишається багато нез'ясованих моментів стосовно доби бронзи на Західній Волині. З цього погляду дуже актуальними є проблемні статті та публікації, подані в останні роки К. Бунятян, В. Самолуком, О. Романчуком, О. Позіховським. Зокрема, важливі матеріали періоду середньої доби бронзи виявлені у 80-ті роки XX ст. в Середньому Погоринні науковим працівником Нетішинського історико-краєзнавчого музею О. Романчуком (до речі, ним були опубліковані пам'ятки ГЗК Березнівського р-ну Рівненщини [Романчук, 2007]), відкрито курганний могильник біля с. Дорогоща Ізяславського р-ну на Хмельниччині, досліджений І. Винокуром, В. Мегеєм, А. Гуцалом [Винокур, Гуцал, 2011, с. 433—465], де виявлено кераміку ГЗК, МК, тшцінецько-комарівської культури (ТКК), і є окремі фрагменти посуду багатоваликової та стжижовської культур). Не менш значні результати розвідок

цього дослідника в басейні Горині поблизу Острога, проведені ним та викладачем Острозької національної академії О. Бондарчуком. Проте картина історичного розвитку в середній період доби бронзи цього регіону залишається далеко не повною.

Метою публікації є ввід у науковий обіг нових матеріалів з басейну Середнього Погориння. Завданнями роботи є з'ясувати їх культурну приналежність з метою вивчення етнокультурної ситуації в цьому регіоні за середньої доби бронзи в епішнуровий період; розглянути різні точки зору про заселення Середнього Погориння в окреслений період.

Роль Погориння (транзитна зона) у формуванні городоцько-здовбицької культури як одної з сполучних ланок між Подністров'ям та Західною Волиню та Західно-Волинським Поліссям, напевно, є ключовою.

Вже в ранній протомежановицькій фазі МК (2400—2200 рр. до н.е.) серед 17 зазначених польськими дослідниками пунктів на мапі пам'яток кілька відкрито на теренах Західної України: Львів, Климківці, Вікняни, Старий Гвіздець, Велика Плавча [Kadrów, Machnik, 1997, s.14, Рус. 1]. Останній знаходиться поблизу витоків р. Горинь [Свешніков, 1974, рис. 24]. Тобто Ян Махнік та Славомір Кадров, імовірно, вважали Погориння вже в кінці III тис. до н.е. зоною інфільтрації носіїв межановицької культури [Kadrów, Machnik, 1997], хоча тут відомі переважно поховальні пам'ятки з циліндричними кубками, які, як відомо, більше притаманні городоцько-здовбицькій культурі Волині та Волинського Полісся. (До слова, у верхів'ях цієї річки, а саме біля с. Залужжя, знайдено одну з небагатьох добре збережену посудину ГЗК [Свешніков, 1974, рис. 28: 27], дуже подібну до відомої амфори з Городка поблизу м. Рівне. Вона так само має дві ручки, які розміщені нижче зрізу вінець та прикрашені подвійними відтисками шнура в кілька горизонтальних рядів, нижче яких нанесені скісно-вертикальні риси).

Не виключено, що формування ГЗК відбувалося саме в Подністров'ї та на Західній Волині. Що стосується наявності старожитностей межановицької культури в Погоринні, то можна припустити, незначні проникнення населення або кераміки в басейн Горині все ж таки відбувалися: Розваж—Кошара, Хорів, Дорогоща [Бунятян, Позіховський, 2011, с. 1: 5, 6; Позіховський, 2007, с. 726, рис. 4: 1,2].

Матеріали з курганного могильника в Дорогощі дослідники (І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей) вважали належними до городоцько-здовбицької та тшинецько-комарівської культур. Проте Ян Махнік та Славомір Кадров відносили епішнурові матеріали з цього могильника до межановицької культури [Kadrów, Machnik, 1997, рис. 58: 1—8, s. 112]. Одночасно відзначалася певна своєрідність волинського сегменту МК, яка проявляється, зокрема, в керамічних матеріалах: наявності двохуких амфор типу С, D, які рідко трапляються в західному ареалі МК. Далі автори зазначають, що на Волині, зокрема у східній її частині, риси ранньомежановицької культури «могли зберігатися дещо довше, ніж у Малопольщі, принаймні, до середнього періоду класичної фази» МК. А як підтвердження наводяться матеріали з Дорогощі: амфори типу В 2, С 2, D 1 та кубки типу G 1, орнаментовані шнуром у ранньомежановицькому стилі, а також вази, прикрашені вертикальними валиками, горнята (garnki) типу А з чотирма гудзами — виступами біля вінець. Але технологічні риси кераміки з Мирогощі, на їх думку, типові для пізньої фази межановицької культури [Kadrów, Machnik, 1997, s. 143]. Таким чином, питання належності матеріалів з Дорогощі до ГЗК чи МК залишається спірним.

Далі подаємо опис матеріалів з околиць с. Хорів, зібраних О. Романчуком у 80-тих роках ХХ ст.

В Острозькому районі на Рівненщині в околицях с. Хорів відомо багато пам'яток різних археологічних культур, у тому числі пізнього Трипілья [Позіховський, 2005, с. 293—297]. Ліве надбережжя р. Горинь поблизу села зберігає сліди поселень постшнурових культур. Чотири пункти з матеріалами цієї культури знаходяться на першій надзаплавній терасі лівого берега річки Горинь. Два із них розташовані на північній стороні тераси в бік села Бродів. Всі пам'ятки багатопарові. Один пункт розміщений на високому місці в 1974 та 1976 роках досліджувався археологічною експедицією Львівського університету під керівництвом М. Пелецишина [Пелецишин, 1998, с.160—192].

Село Хорів, урочище Підлужжя І. Багатопарова пам'ятка доби міді — раннього заліза знаходиться за 1 км на схід від південної окраїни села на полі. З північної сторони поле межує з меліоративною канавою, по якій тече струмок, що витікає із джерел на території села та дорогою, яка веде на луки. З південної, східної та західної сторін поле

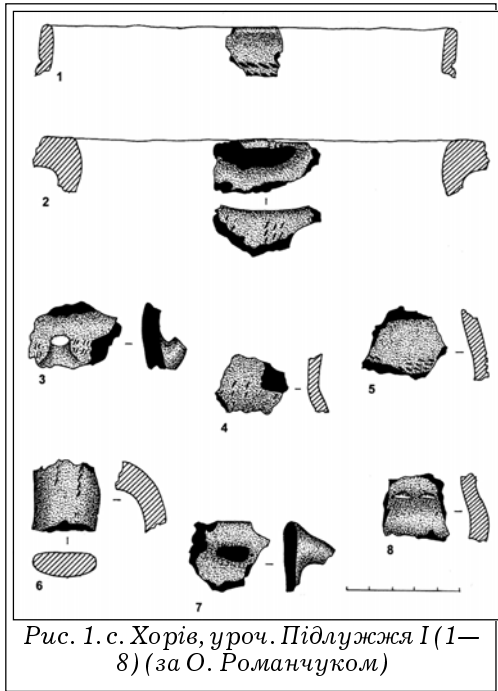

Рис. 1. с. Хорів, уроч. Підлужжя I (1—8) (за О. Романчуком)

лень комарівської культури (рис. 2:3). Два ряди із потрійних вдавлень шнура є на ручці амфори (рис.1:2). Плічки горщика орнаментовані рядом нігтевих вдавлень (рис.2:8).

Фрагмент шийки горщика (можливо, належний до культури кулястих амфор) складається з горизонтальних відтисків шнура, під яким косі короткі смуги із чотирьох ліній (рис. 2:4). На вінчику посудини вертикальна смуга із трьох відбитків шнура, по боках якої відтиснуто по 6 горизонтальних тонких теж шнурових ліній (рис. 2:2) (імовірно, середньодніпровської культури).

В колекції фрагменти ручок з парним (рис. 1:6; рис. 2:7, 9) та потрійним (рис.1:2) відтиском шнура. Один фрагмент ручки без орнаменту (рис.1:7). Зважаючи на наявні керамічні матеріали, пам'ятка Підлужжя I належить до багатошарових. Тут перебувало населення пізнього Трипілля (рис. 1: 3), середньодніпровської культури (рис. 2: 2), ГЗК (рис. 1: 1, 2, 4—7; рис. 2: 1, 6—9), тшинецько-комарівської культури (рис. 2: 3).

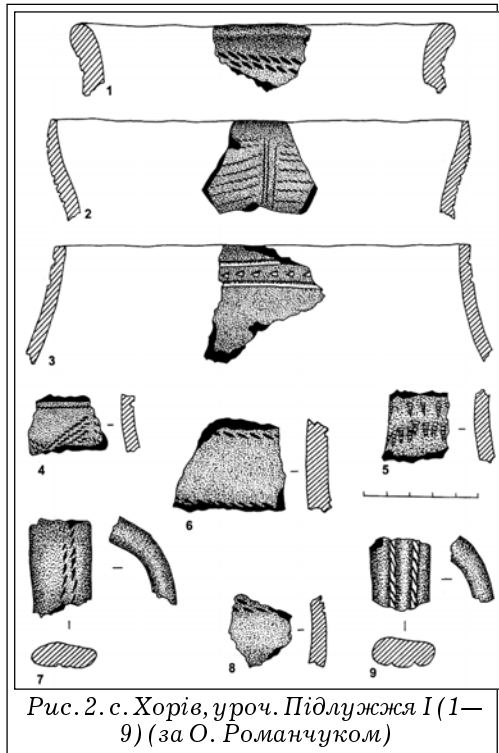

Рис. 2. с. Хорів, уроч. Підлужжя I (1—9) (за О. Романчуком)

межує з меліоративними канавами. Вздовж східної сторони поля, із півночі на південь, тягнеться дюнне підвищення. Поряд знаходиться меліоративна канава із залізобетонним містком, а за канавою вільховий лісок. Вздовж канави до сінокосів проходить ґрунтова дорога.

Артефакти з відбитками шнура траплялися зрідка на південному кінці дюни. Культуровизначальний матеріал представлений 17-ма фрагментами кераміки з сірою або темно-сірою поверхнею. Посуд має згладжену поверхню, рідше лощену. Внутрішній бік деяких уламків чорний. В структурі глиняної маси, в основному, перепалений кремій, рідше трапляється пісок. Випал дво-трьохшаровий, середньої якості.

Кераміка з пам'ятки має риси притаманні городоцько-здовбицькій культурі (?) і складається з горщиків та амфор (рис.1:1, 2; рис. 2:1). Орнамент нанесено парними, потрійними відбитками шнура (рис. 1: 2, 5, 6; рис. 2: 1, 6—9). Одна посудина орнаментована двома паралельними прокресленими лініями, між якими є ряд із трикутних вдавлень шнура

Село Хорів, урочище Підлужжя III. Багатошарова пам'ятка доби неоліту — раннього заліза

знаходиться за кілометр на схід від Хорова та за 300 метрів на північ від ґрунтової дороги, що веде на луг. Пам'ятка розміщена на широкому мисі першої лівої надзаплавної тераси річки Горинь. Тераса розорюється. Ґрунт на полі родючий, темно-сірого кольору.

Скупчення кераміки з відбитками шнура спостерігалися у північній і південній частині дюни ближче до луку. В південній частині знахідки траплялися частіше. Основна маса кераміки характерна городоцько-здовбицькій культурі. Деякі фрагменти можна віднести до посуду стжижовської культури. Майже весь підйомний матеріал сірого, темно-сірого кольорів. Поодинокі фрагменти коричневого, світло-коричневого, коричнево-сірого кольору. В тісті домішки товченого перепаленого кремію. Поверхня черепків бугриста, а частина має згладжену поверхню. Випал дво-, трьохшаровий.

Судячи по великій кількості уламків ручок вони походять від дворучних амфор, горщиків та циліндричних кубків.

Вінчик горщика декорований валиком, вище якого трикутний відтиск шнура, а під валиком — горизонтальні смуги шнура (рис. 3:1). В іншій посудині по краю вінчика парний відбиток шнура, до якого знизу примикають концентричні круглі дуги (рис. 5:1). Вінчики інших посудин орнаментовані одинарним відбитком шнура (рис. 3:7; рис. 3:9), парними (рис. 3:5, 8, 10, 11, 14, 15) з точки зору періодизації ГЗК є цікавими одинарні грубі відтиски мотузки (рис. 3:7, 9, 15).

Один фрагмент стінки покритий суцільними відтисками шнура (рис. 3:4). Уламок стінки декорований горизонтальними одиничними лініями, між якими короткі косі лінії (рис. 3:6). Бочок горщика орнаментований парними паралельними лініями, під якими ряд із трикутних вдавлень (рис. 5:6).

На уламках ручок амфор декор із відтисків одинарного (рис. 4: 7—9), парного (рис. 4 : 4, 5) шнура. По три відтиски є на широкій ручці (рис. 4:1) та п'ять на фрагменті ручки амфори (рис. 5:3).

Отже, пам'ятка в уроч. Підлужжя III може бути віднесена до ГЗК, проте насторожує техніка — домішування товченого паленого кременю, що притаманне виробам МК. Фрагмент вінець (рис. 3: 13) тонкостінного невеликого виробу (імовірно, кубка) може бути одним з аргументів на користь ГЗК.

Село Хорів, урочище Підлужжя IV. Підйомний матеріал зібраний на багатошаровій пам'ятці за 1 км на схід від села на високому мисі першої надзаплавної тераси — підвищення, яке із заходу вклинюється в ліву заплаву річки Горинь. Мис підіймається над заплавою на висоту до 4 метрів і розорюється. Багатошарове поселення в даному пункті виявлене у 1950-х роках і розкопувалося М. Пелещишиним [Пелещишин, 1987]. Грунт на пам'ятці родючий, темно-сірого кольору.

Поверхня вінчика СК (рис. 6:1) зовні сіра — а з середини — чорна. В глиняній масі висока концентрація кварцу у вигляді дрібненьких та більших блискіток. Поверхня частково зглажена. Випал двошаровий, якісний.

Фрагмент іншого вінчика теж СК (рис. 6:2) ззовні має світло-сіру поверхню з бежевим відтінком. В тісті домішки мікроскопічних блискіток слюди та кварцу, гравію. Поверхня зглажена з двох сторін, шерахувата. Випал двошаровий, якісний.

Уламок стінки (рис. 1:3) ззовні — чорний з коричневим відтінком, а з середини — коричневий. У структурі тіста зрідка простежуються зерна піску, більше мікроскопічних блискіток слюди. Випал одношаровий, якісний.

Фрагмент шийки горщика (рис. 6:4) з двох сторін коричневого кольору, а серцевина черепка сіра. В глині пісок, блискітки слюди. Випал тришаровий, якісний.

У двох фрагментів посудин (рис. 6: 5, 6) поверхня з двох сторін коричнева, а серцевина — сіра. В тісті пісок. Випал не дуже якісний, тришаровий. Поверхня ручки багато декорована (як у виробів СК) подвійним шнуром, світло-коричнева (рис. 6:7) з червонуватим відтінком, а серцевина-

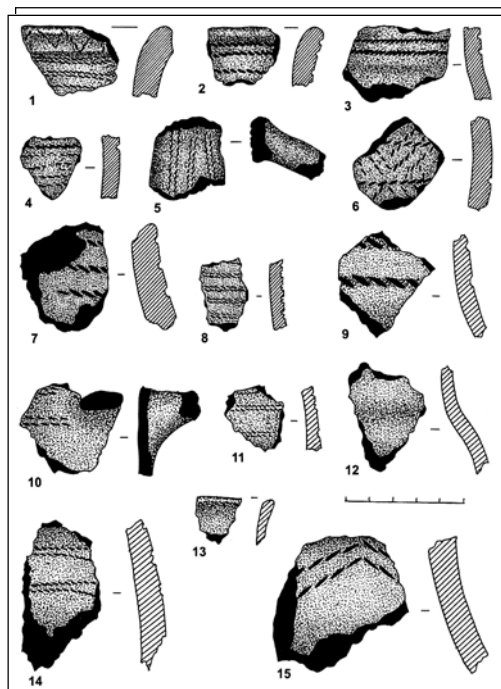

Рис. 3. с. Хорів, уроч. Підлужжя III (1—15) (за О. Романчуком)

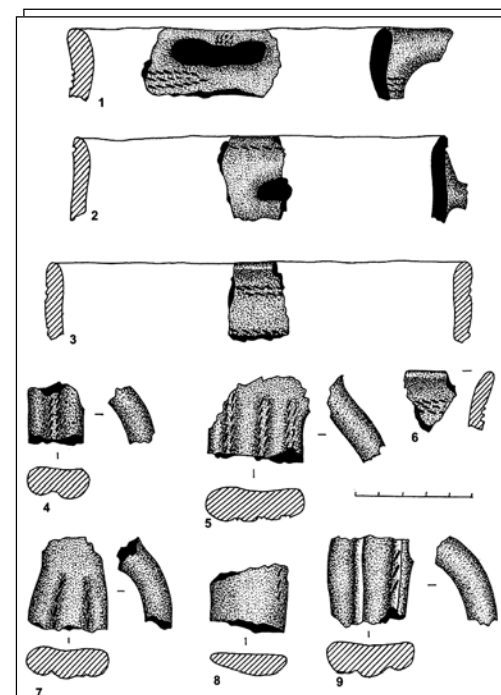

Рис. 4. с. Хорів, уроч. Підлужжя III (1—9) (за О. Романчуком)

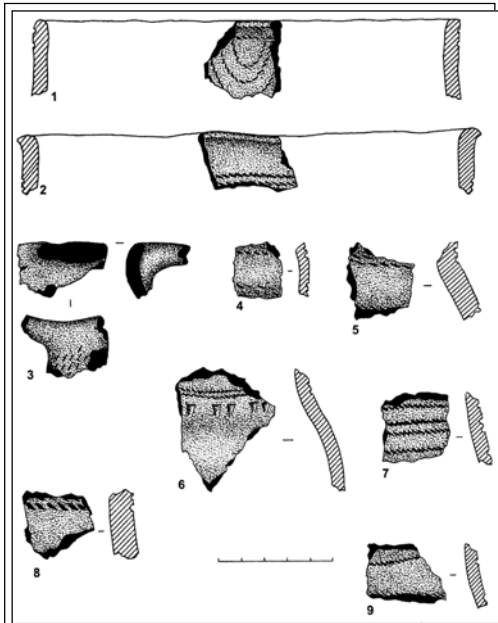

Рис. 5. с. Хорів, уроч. Підлужжя III (1—9) (за О. Романчуком)

шня поверхня сіра, а внутрішня — чорна. В тісті пісок різних фракцій.

Фрагмент ручки (рис. 7:4) сірого кольору, а на зламі — темного. В глині пісок різних фракцій, випал середньої якості. Стінка посудини (рис. 7:5) сірого кольору, а на зламі темно-сіра. Поверхня згладжена. Орнамент складається із парних прямих і кутових смуг. В тісті незначні домішки піску. Випал трьохшаровий. Уламок ручки (рис. 7:6) плямистий, сірий, темно-сірий. Вздовж ручки орнамент із парного відбитка шнура. В глиняній масі високий відсоток дрібного перепаленого кременю. Випал одношаровий, якісний.

Фрагмент вінчика зі слідами від ручки, з двох сторін світло-коричневий, а серцевина — сіра. В тісті незначна домішка піску. Поверхня згладжена. Випал якісний (рис. 7:7).

Уламок стінки (рис. 7:8) декорований трьома смугами із трьох ліній-відтисків. Поверхня зовні світло-коричнева, а з внутрішньої сторони — чорна, шерехата. В глиняній масі незначні домішки піску і великий відсоток мікроблискіток слюди. Випал двошаровий, якісний.

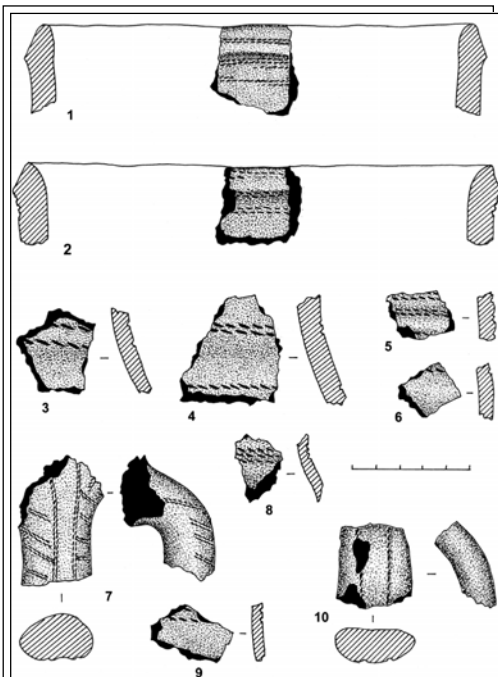

Рис. 6. с. Хорів, уроч. Підлужжя IV (1—10) (за О. Романчуком)

на темно-сіра. У структурі глиняної маси пісок. Поверхня шерехата. Випал середньої якості, тришаровий.

Поверхня фрагмента горщика (рис. 6:8) з двох сторін чорна, лощена. В тісті пісок. На місці переходу тулуба у шийку стрічка з трьох рядів відбитків тонкого шнура. Випал середньої якості.

Уламок стінки зовні світло-коричневий, а з середини — чорний. Поверхня з двох сторін лощена. У верхній частині ряд відбитків шнура. Випал двошаровий, якісний (рис. 6:9).

Фрагмент ручки світло-коричневий, а серцевина — сіра. В глині домішки перепаленого кременю. Орнамент із двох смуг відбитків одинарного шнура. Випал тришаровий (рис. 6:10).

Фрагмент вінчика зі слідами ручки (рис. 7:1) світло-бежевого кольору. В тісті домішки піску різних фракцій, випал тришаровий. Стінка посудини (рис. 7:2), орнаментована чотирма смугами з потрійних ліній тонкого шнура. Уламок стінки (рис. 7:3) має поверхню, покриту одинарними лініями з відбитків товстого шнура. Зовнішня

поверхня сіра, а внутрішня — чорна. В тісті пісок різних фракцій.

Фрагмент ручки (рис. 7:4) сірого кольору, а на зламі — темного. В глині пісок різних фракцій, випал середньої якості. Стінка посудини (рис. 7:5) сірого кольору, а на зламі темно-сіра. Поверхня згладжена. Орнамент складається із парних прямих і кутових смуг. В тісті незначні домішки піску. Випал трьохшаровий. Уламок ручки (рис. 7:6) плямистий, сірий, темно-сірий. Вздовж ручки орнамент із парного відбитка шнура. В глиняній масі високий відсоток дрібного перепаленого кременю. Випал одношаровий, якісний.

Фрагмент вінчика зі слідами від ручки, з двох сторін світло-коричневий, а серцевина — сіра. В тісті незначна домішка піску. Поверхня згладжена. Випал якісний (рис. 7:7).

Уламок стінки (рис. 7:8) декорований трьома смугами із трьох ліній-відтисків. Поверхня зовні світло-коричнева, а з внутрішньої сторони — чорна, шерехата. В глиняній масі незначні домішки піску і великий відсоток мікроблискіток слюди. Випал двошаровий, якісний.

Фрагмент стінки ззовні бежевого кольору, а з внутрішньої сторони — темно-сірий. Орнаментований парними відбитками шнура. В глиняній масі пісок. Випад двошаровий, якісний (рис. 7:9).

Вінчик горщика (рис. 7:10) має потовщену манжетку, вище якої горизонтальний ряд, утворений короткими вертикальними відбитками шнура. Нижче валика — такий самий ряд відтисків невідомої довжини. Поверхня з двох сторін сіра, шерехата. Серцевина черепка темно-сіра. В тісті шамот. Випал трьохшаровий, якісний. Зовнішня поверхня фрагмента миски (рис. 7:11) темно-сірого кольору, а внутрішня — сіро-коричнева. На поверхні відтягнуті два невисокі валики та три горизонтальні ряди, утворені від одинарного та парних відбитків шнура. Внутрішня поверхня згладжена, а зовнішня — шерехата. В глиняній масі поодинокі домішки шамоту, поодинокі блискітки слюди. Випал двошаровий. Обидва вінчики належать до СК.

Фрагменти кераміки з багатошарової па-

м'ятки Підлужжя IV належать переважно до ГЗК і походять від дворучних амфор та інших виробів. Проте несподіваним моментом тут є яскрава збірка — кількох орнаментованих вінчиків та ручок від горщиків та амфор СК (рис. 6: 1, 2, 7; рис. 7: 10, 11). Вінчики мають валикоподібне гострореберчате потовщення нижче зрізу, а фрагмент миски — горизонтальні заокруглені валики на весь виріб (впливи бабинської культури) (рис. 7: 11). Остання обставина вельми важлива, оскільки в надбережжі Горині старожитності СК були майже невідомі. Очевидно, або носії СК змінили населення ГЗК, або жили з ними поруч. Відповідь на цю дилему можуть дати розкопки.

Село Хорів, урочище Підлужжя V. Багатошарова пам'ятка знаходиться за кілометр на схід від шосе Острог—Оженіно, від якого через поля іде ґрунтова дорога в бік заплави річки Горинь. На північ від дороги вздовж заплави розміщені хати села Бродівське.

Поселення знаходиться в північному куті поля, яке з півночі межує з ґрунтовою дорогою, що іде від шосе. Із східної сторони поле підходить до заплави річки Горинь, а з південної тягнеться вздовж заплави. Із західного боку поля проходить меліоративна канава, за якою городи жителів сіл Хорів, Бродівське. Ґрунт на пам'ятці супіщаний, темно-сірий, родючий.

Матеріали з уроч. Підлужжя V опублікував О. Позіховський, використавши без згоди О. Романчука його знахідки. Цей пункт у нього значиться як Підлужжя-4. Опис деяких фрагментів посуду подаємо нижче.

Керамічний комплекс з пам'ятки Хорів—Підлужжя V може походити від виробів кількох культур епішнурового періоду. До стжижовської культури належить фрагмент вінець великої амфори з короткими горизонтальними та подвійними навскісними відтисками шнура (рис. 8: 1), а також, можливо, бічний фрагмент посудини зі шнуровим орнаментом (рис. 8: 5). Уламок вінця з підовальним виступом залишився від горщика межановицької культури (рис. 8: 4). Решта уламків залишилась від межановицьких (?) або городоцько-здовбицьких виробів (рис. 8: 2, 3, 6—11). З уроч. За озером неподалік с. Хорів є керамічні матеріали кількох періодів: енеоліту (рис. 9: 1, 2, 5), доби бронзи — ГЗК (рис. 9: 4), тшинецько-комарівської культури (рис. 9: 6), а також залізного віку (рис. 9: 3).

З описаної колекції кераміки, що походить з околиць с. Хорів Острозького р-ну можна зробити попередній висновок про наявність тут матеріалів різних періодів та культур. Зокрема, до ранньої бронзової доби належить фрагмент посудини середньодніпровської культури, до середнього періоду доби бронзи — уламки посуду городоцько-здовбицької культури, невелика збірка стжижовської та один межановицької посудини (раніше матеріали двох останніх культур тут були мало відомі). Наявні також уламки посуду тшинецько-комарівської культури. Загалом лівий берег Горині біля названого села був, очевидно, з багатьох причин вигідним для людності різних часів. Тим і пояснюється порівняно значна його заселеність у III — II тис. до н. е.

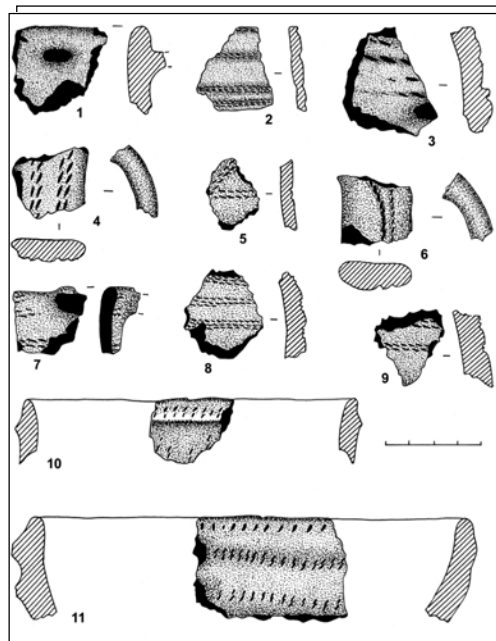

Рис. 7. с. Хорів, уроч. Підлужжя IV (1—11) (за О. Романчуком)

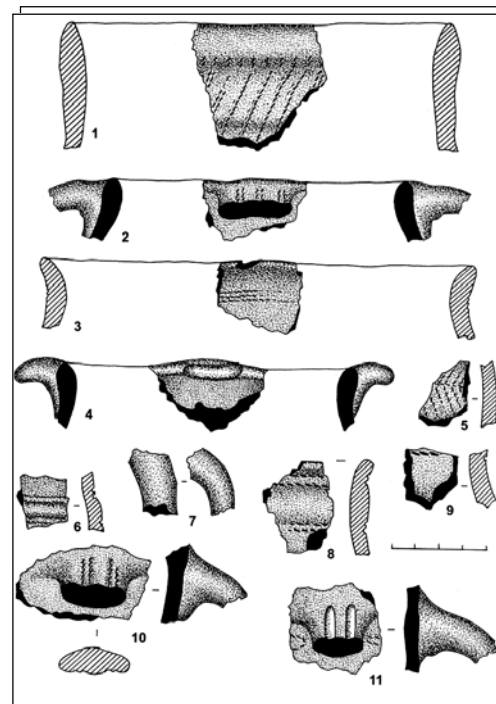

Рис. 8. с. Хорів, уроч. Підлужжя V (1—11) (за О. Романчуком)

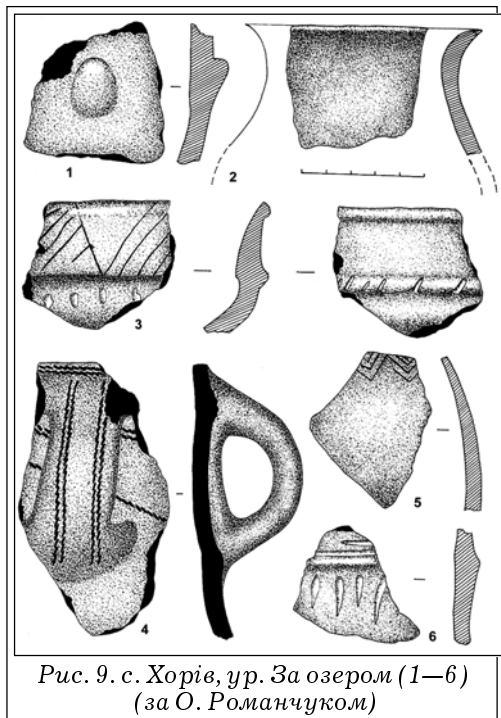

Рис. 9. с. Хорів, ур. За озером (1–6)
(за О. Романчуком)

В кінці III — до середини II тис. до н.е. (2400 — 1600 рр. до н.е.), як можна попередньо судити з одержаних завдяки розкопкам М.Пелещишина, О. Позіховського, розвідок О. Романчука, О. Бондарчука та ін. матеріалів, основним населенням залишалися носії городоцько-здовбицької культури. Поки що важко сказати, наскільки чисельними вони були і в які періоди спостерігалось їх кількісне зростання (що такі пам'ятки існували свідчать матеріали з околиць Хорова, Розважа, Дорогощі). Проте шляхи переселення на північ — до межі малозаселених в той час Волині та на Полісся (лесової та зандрової зон) проходили, ймовірно, тут берегами р. Горинь та надбережжями Стиру, Західного Бугу. Тобто зоною першопочаткового формування людності ГЗК могло бути Подністров'я та Верхнє Погориння, звідки в силу певних обставин (зокрема, не виключено і кліматичних факторів) відбувалося розселення на північ. Для підтвердження цієї гіпотези, як і взагалі для повнішого вивчення історії розвитку ГЗК, потрібні дослідження закритих комплексів, датування достовірних матеріалів тощо.

1. Бунятян К. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація / К. Бунятян // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 10—20.
2. Бунятян К. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи / К. Бунятян // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 33—50.
3. Бунятян К. Західні мігранти в Середній Наддніпрянщині близько середини 3 тис. Cal. BC / К. Бунятян // Матеріали та дослідження археології Східної України: 36. наук, праць / За ред. С. М. Санжарова. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. — Вип. 7. — С. 92—94.
4. Бунятян К. Нові пам'ятки городоцько-здовбицької культури в Середньому Погоринні / К. Бунятян, О. Позіховський // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2011. — №4. — С. 84—94.
5. Бунятян К. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. Бунятян, О. Позіховський // Археологія. — 2011. — №3. — С. 82—101.
6. Винокур І. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогоща на Волині / І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей // Записки наукового товариства ім. Шевченка — Т. ССXXXV. — Праці археологічної комісії. — Львів, 1998. — С. 433—465.
7. Винокур І. Могильник доби бронзи в Погоринні / І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Нетішин, 2011. — С. 151—157.
8. Пелещишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру / М. Пелещишин // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — Вип. 1. — С. 160—192.
9. Позіховський О. Керамічні матеріали з пам'ятки Розваж—Кошара на Острожчині / О. Позіховський, Г. Охріменко, В. Охріменко // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко та ін. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. — С. 710—726.
10. Позіховський О. Матеріали до каталогізації пам'яток Трипільської культури Середнього Погориння / О. Позіховський // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. — С. 293—297.
11. Романчук О. Пам'ятки доби бронзи в районі Полісся / О. Романчук // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк : Вол. обл. друк., 2007. — С. 534—570.
12. Самолюк В. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури / В. Самолюк // Археологія. — 2009. — № 4. — С. 26—37.
13. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. — К. : Наук. думка, 1982. — 115 с.
14. Kadrów S. Kultura mierzanowieka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrów, J. Machnik // Prace komisji archeologicznej. — Kraków: Polska Akademia nauk — oddziel w Krakowie, 1997. — № 29. — 192 s.

12 ТАНКОВИЙ БАТАЛЬЙОН ТА 21 ТАНКОВИЙ ДИВІЗІОН У ЛУЦЬКУ

26 квітня 1937 року наказом міністра військових справ ІІ Речі посполитої був створений 12-й танковий (панцерний) батальйон. Містом розташування батальйону було обрано Луцьк, як воеводський центр, що мав базуватись на трасі до польсько-російського кордону і прикривати дороги Київ — Варшава та Білосток — Тернопіль. 2 вересня 1937 року мер Луцька в офіційних паперах вперше згадує 12 батальйон. Спочатку його розташуванням були частина казарм та господарських споруд 24-го піхотного полку, а в останніх днях січня батальйон переїхав у свої споруди в район Лідавка. На кінець 1937 року у батальйоні проходили службу: командир — майор Єржі Луцький;

заступник командира — майор Генрік Шипінський;

ад'ютант — поручик Войцех Сулімірський;

квартирмейстер — капітан Едунт Карпов;

офіцер по господарству — капітан Валеріан Лян;

комендант парку — капітан Генрік Виржиковський;

керуючий ремонтною базою — поручник Едуард Блячаржик;

фінансист — поручник Вацлав Кржижостанік;

лікар батальйону — підпоручник медицини Ян Попковський;

офіцер з мобілізації і офіцер по кадрах — поручник Людвіх Мамроч;

командири по офіцерському складу — капітан Ян Окольський, поручик Антоній Дзіцеловській, поручник Станіслав Вартак;

командир по школі підготовки мол. офіцерів та солдат — поручник Стефан Відорт; виконуючий обов'язку командира танкового ескадрону — поручник Зигмунт Василевський;

командир танкового ескадрону — поручник Ян Піщ;

командир ескадрону розвідки — поручник Фелікс Сваліна;

зав. канцелярією — старший сержант Людвіг Сваліна;

підофіцер по обмундированню — старший сержант Василь Левін;

підофіцер з танків і амуніції — старший сержант Зачуш Підліпінський;

підофіцер адміністрації казарм — старший сержант Станіслав Уберманович;

технічний наглядач і контролер рем. майстерень — старший технічний вахмістр Едмунд Шелест;

шеф навчальної техніки — Владислав Спіль;

зав. цеху зборки — сержант Олександр Чапан;

зав. господарчого відділу — сержант Валентин Шимандер;

начальник табору (розташування господарства) — старший технічний вахмістр Вінцентій Куява;

помічник командира розвідки — плютуновий Ян Шаблевський;

шеф танкового складу — сержант Мар'ян Боберський;

шеф складу — старший сержант Стефан Забельський;

шеф танкового ескадрону — сержант Ян Кваржинський.

6 листопада 1937 у батальйон для проходження служби прибуло 169 підофіцерів. В першій половині листопада почались заняття з фізичної культури солдат під керівництвом Антонія Дзіцеловського. На початку грудня почались заняття з гімнастики та боксу і для 11 офіцерів та 61 підофіцерів. В травні 1938 почались заняття в спортивних секціях: фехтування, боксу, легкої атлетики, стрільби та спортивних гир. За 40 днів до початку Другої світової війни було організовано військовий спортивний клуб 12 танкового батальйону куди було додано секції мотоцикли з коляскою, зимового спорту, водного спорту. Ще у січні 1938 року три офіцери виїздили на змагання до Закопан, а у січні 1939 року вже п'ять офіцерів їздили на змагання у Закопани та Ворохту.

3 лютого 1938 року почались заняття з 77 слухачами школи підофіцерів, що діяла в батальйоні. У лютому 1938 року було відкрито бібліотеку для військовослужбовців, де велись курси радіо гри. В січні 1938 р. почались заняття з курсу іноземних мов: 11 займались німецькою та 5 російською мовами.

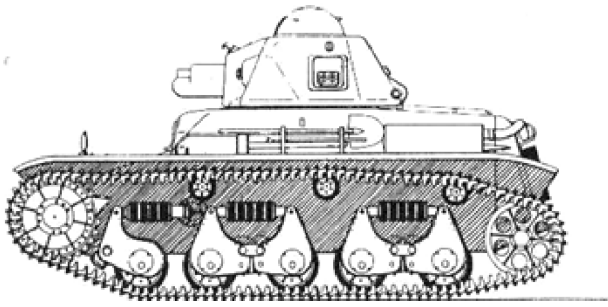
Відбувались військові навчання: офіцерські — 7 грудня (на картах), 11 грудня (на позиціях з залученням підофіцерів); останні навчання відбулись 18 квітня 1939 р. для підофіцерів. Виїзди солдат на полігон розпочались 26 червня 1938 року. Тоді з командиром взяло участь у маневрах 18 офіцерів, 54 підофіцер та 228 солдат. 10 серпня навчання закінчились. Батальйон отримав нагороду — срібні стрілецькі труби за відмінну стрільбу. 16 серпня батальйон повернувся до Луцька.

На 15 липня 1939 року в складі батальйону на озброєнні повинно було налічуватись:

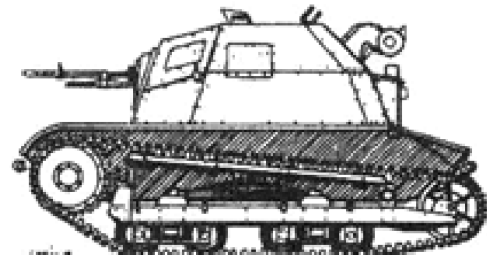
50 машин розвідки (танкеток) TKS; 9 бронеавтомобілів взірця 34-II; 59 вантажних машин (17 «паккардів» взірця 1917 р. вантажопідйомністю 3 т.), 4 SPA 25 С «полонія» — 1,5 т., 18 «фіатів» 621L — 2,5 т., 7 «фіатів» 508 III пікап — 0,3 т. Також було 16 спеціальних машин: 1 санітарка CWS T1, 1 реммашина FWD мод. 1916 р., 2 реммашини «фіат» 621 L, 3 транспортні «фіати» 621 L, 3 польські «фіати» 508 для радіостанцій, 2 цистерни для палива на «паккардах» мод. 1917, 6 автомобілів легкових — (4 «фіати» 503 та 2 «фіати 518», 8 особових легковика (1 «додж» мод. 1917, 1 «форд», 1 «фіат» 1500, 1 «фіат» 521 N-торнадо, та 2 «фіати» 508 III), 52 мотоцикли (1 «харлі-девідсон», мін. 37CWS M 111 — «сокол» 100 M111), 22 прицепи різних типів (мін. 4 для пального та 4 для танкових запчастин TKS).

У квітні 1939 року було закуплено у Франції 100 легких танків піхоти Рено Р-35 (проте у Польщу морським шляхом було доставлено лише 50 танків). 5 липня з головного танкового складу (головний складні броні панцерний) 49 машин, які ввійшли у склад сформованого 21 танкового дивізіону залізничним ешалоном було направлено до Луцька. Разом з танками було 2 рембази «Рено» та 5 пікапів «Лафлі». Із амуніції направили мотори та запчастини до танків та снаряди до 37-мм гармат та 7,5 набію до танкових кулеметів. В кінці серпня додатково було направлено 6 автомобілів телефонного зв'язку 6х4 «Прага», 4 тягачі С7Р (застарілих у випуску), 22 автотягачі «берліет» СВА. З вантажем прибула французька військова місія під командуванням майора М. Малагуетті. До її складу входили: поручник Г. де Формент та три старших підофіцерів танкістів. 31 липня під керівництвом французьких інструкторів було розпочато навчання по групах з освоєння нової техніки. 1 група складалась з 50 офіцерів, підофіцерів та підхорунжих. Командиром групи призначили капітана З. Василевського. Група навчалась на шести танках з номерами 50995, 51000, 50924, 50934, 50955, 50903. Друга (технічна) група під керівництвом капітана Мар'яна Яворського (що з кінця 1938 року — комендант парку батальйону) налічувала 22 офіцери, підофіцери та стрілки, що навчались на механіків танків, механіків автомобілів та електриків під керівництвом поручника резерву Адама Остромицького та поручника Томаша Костуха. Для керівництва навчальним процесом з Варшави 8 вересня було направлено підпоручника резерву Олександра Румля замість майора Юліана Гловацького що з 3. IX став командиром танко-моторного загону оборони столиці, що мала отримати у свій склад наступні 50 танків Рено 35 з Франції. 12 червня А. Руммель приступив до своїх обов'язків подальшого виводу батальйону до румунського кордону...

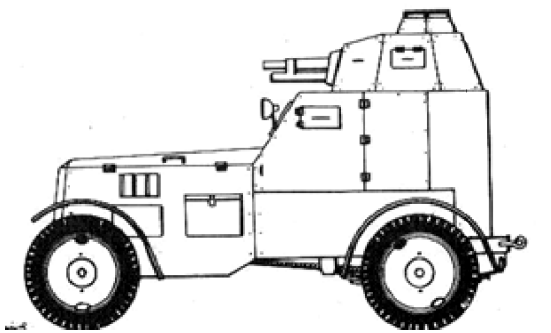
До історії 12 танкового батальйону слід додати, що в березні 1938 року чотири офіцери взяли участь у 22-му Міжнародному салоні автомобілів у Берліні. Перший офіційний парад батальйону відбувся 3 травня 1938 року, коли колоною пройшли 19 танкеток TKS, 19 бронеавтомобілів вз.34-II, 2 автомобіля «фіат» 508, 4 «фіат» 508 пікап, 8 вантажівок — 4 «фіати» 621L та 4SPA, а також 22 мотоцикла CWS V111 — «сокол» 1000.

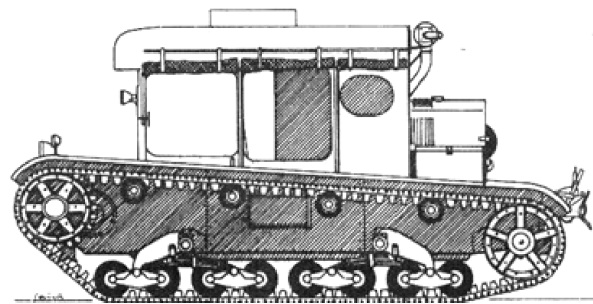
Легкий танк Рено 35 Озброєння: 1 — 37 мм гармата взірця 1918 р. і 100 снарядів, 1 кулемет 7,5 мм Рейвел з 2980 набойів; двигун керосиновий 4-циліндровий потужністю 82 кс., 60,3 кВ при 2200 об/хв., маса близько 9800 кг, бойова маса 10600 кг, швидкість 19 км/год по шосе, 13/год по ґрунті, роз. палива 120 л/100 км., екіпаж 2 чол.

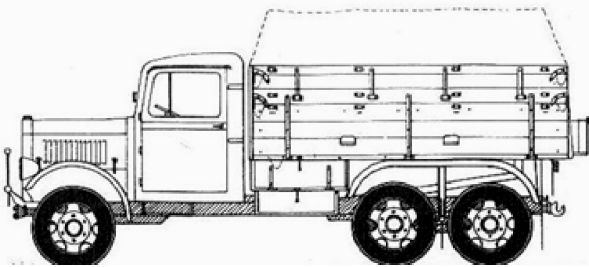
Танкетка ТКС — легкий танк з бронєю 3—10 мм. Озброєння — один 7,92 мм кулемет «Гочкіс» з 1800 набоями, двигун 6-циліндровий потужністю 46 кс. 33,8 кВ при 2600 об/хв., маса перших серій — 2570 кг, наступних серій 2650 кг, максимальна швидкість 40 км/год, витр. пального 38 л/100 км по шосе та

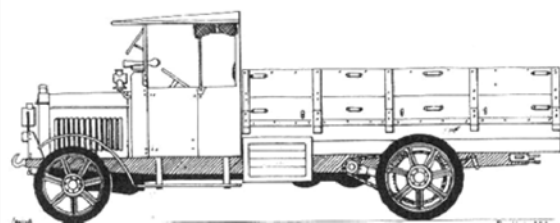
70 л/100 км по ґрунті
Броневий автомобіль взірця 34-II. Озброєння — 1 гармата 37 мм 1918 р. в. з 96-10 снарядами чи 7,92 мм кулемет «Гочкіс» вз. 1925р. з 2000 набоями, двигун 4-циліндровий, потужністю 17,7 кВ при 3600 об/хв., маса 2100—2200 кг, швидкість 50 км/год, витр. пального 22—

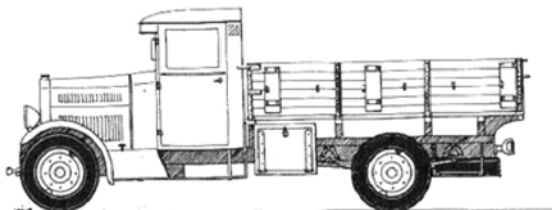
23 л/100 км по шосе та 40 л/100 км по ґрунті
Тягач С7Р. Двигун 6-циліндрів, потужністю 115 кс 86,6 кВ при 1800 об/хв., маса 8000—8500 кг, швидкість 26 км/год, витр. пального 96—120 л/100 км.

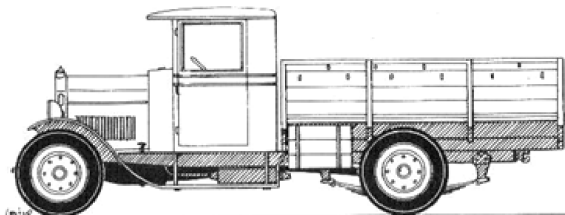
Вантажівка «Прага» (6х4, 2 т). Двигун 6-циліндрів, потужність 68 кс 50 кВ при 3000 об/хв., маса 3800 кг, швидкість 60 км/год, витр. пального 35 л/100 км

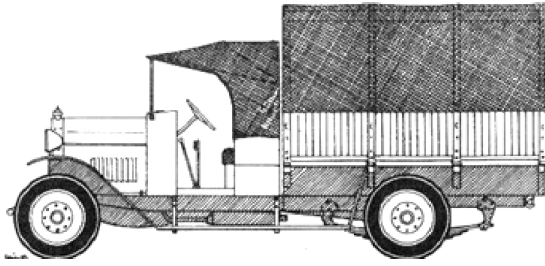
Вантажівка «Берліет» СВА (3—4 т) Двигун 4-циліндри потужність 30 кс 22,1 кВ при 1250—1350 об/хв., маса 3250 кг, швидкість

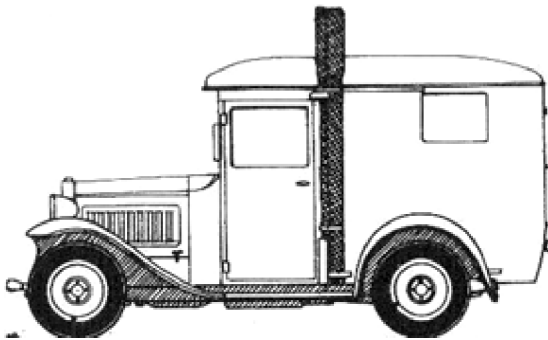
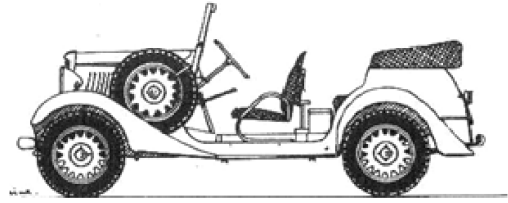
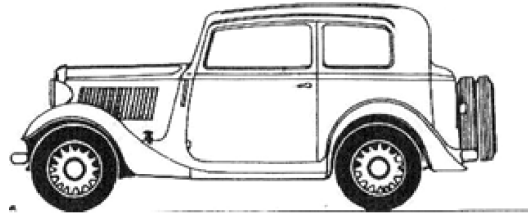
близько 30 км/год, витр. пального 50 л/100 км
Вантажівка «Фіат» 621 L «Тур» (2,5 т.). Двигун 6-циліндрів, потужність 46 кс (33,9 кВ) при 2600 об/хв., маса 2350 кг. Швидкість

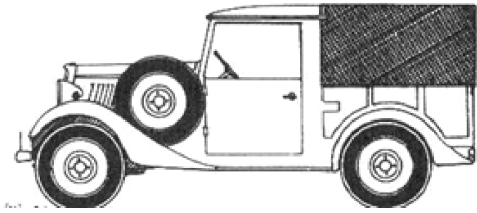
50—55 км/год, витр. пального 24—25 л/100 км
Вантажівка Урсус А (2 т). Двигун 4-циліндри потужність 35 кс (25,8 кВ) при 1800 об/хв., маса 1540 кг, швидкість 60 км/год, витр.

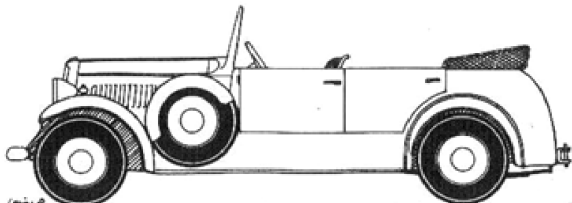
пального 21 л / 100 км
 Автомобіль SPA 25 С «Полонія». (1,5—2 т).
 Двигун 4 циліндри потужність 35 кс (25,8 кВ)
 при 2000 об/хв., маса 2500 кг, швидкість 40—
 45 км/год, витр. пального 33 л / 100 км

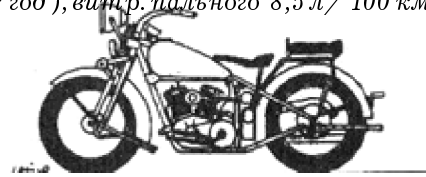
Автомобіль «Фіат» 508 під радіостанцію.
 Двигун 4 циліндри, потужність 20 кс (14,7 кВ)
 при 3400 об/хв. Маса 800 кг, швидкість
 80 км/год, витр. пального 9 л / 100 км

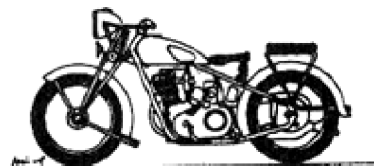
Автомобілі: «Фіат» 508 III юнак, «Фіат» 508 III
 4х2 «лазік» (підвищена прохідність) та «Фіат»
 III пікап (0,3 т). Двигун 4 циліндри, потужність
 24 кс (17,7 кВ) при обертах 3600 об/хв., маса
 760 кг (пікап 650 кг), швидкість 100 км/год (пікап
 90 км/год), витр. пального 8,5 л / 100 км.

Автомобіль представницького класу «Фіат»
 518 мазур (фіат 518 4х2 «Лазік»). Двигун
 4 циліндри потужність 45 кс (33 кВ) при
 3600 об/хв, вага 1070 (1100) кг, швидкість
 100/110 км/год (90—95 км/год), витр. паль-
 ного 11,5 л / 100 км (близько 13 л / 100 км)

Мотоцикл CWS V111 — «Сокол» 1000 M111.
 Двигун 2 циліндри, потужність 18 кс (13,2 кВ)
 при 3000 об/хв, маса 230, швидкість
 100 км/год, витр. пального 7—7,5 л / 100 км
 (масла 0,3 л / 100 км).

Мотоцикл «Сокол» 600 RTM 21. Двигун
 1 циліндр, потужність 15 кс (11 кВ) при
 3900 об/хв., маса 164 кг, швидкість 110 км/год,
 витр. пального 4 л / 100 км (масла 0,1 л / 100 км)

1. Jan Tarczynski. 12 batalion pancerny. — Pruszkow 1995.
2. T. Kryska-Karski. Materiały do historss Wojska Polskiego. — London. 1982—1986/ Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej. — T. 1 London. 1951.

ЗИМОВА ОБРЯДОВІСТЬ ТА ВЕЛИЧАЛЬНІ НАСПІВИ ВОЛОДИМИРЕЧЧИНИ

Володимиреччина — район на межі між Західним та Середнім Поліссям, який споконвіку славився історичними і культурними традиціями, самобутніми піснями і танцями, обрядами та звичаями, що сягають глибокої давнини. Саме тому цей край тривалий час перебуває під особливою увагою фольклористів.

Попри це, музичні матеріали з Володимирецького району хоча й зібрані в достатній кількості, однак досі не підлягали аналітичному опрацюванню та навіть належній систематизації. Серед дослідників були київські та львівські етномузикологи та етнофілологи, викладачі та студенти кафедри музичного фольклору Рівненського державного гуманітарного університету (далі РДГУ), співробітники лабораторії полісесезнавства РДГУ, а також працівники Рівненського етнокультурного центру «Веснянка» під керівництвом Віктора Ковальчука [9].

Протягом 2009—2012 років у полі зору експедиційно-польових досліджень авторки цих рядків перебувало одне з колоритних володимирецьких сіл — Хиночі. За цей час тут було проведено кілька експедицій, зібрано та опрацьовано чимало музично-етнографічних матеріалів, частина з яких увійшла до захищеної у 2011 році бакалаврської роботи [5]. До неї вміщено тридцять зразків народнопісенної творчості села Хиночі. Згодом авторка розширила полігон своїх досліджень, охопивши увесь Володимирецький район та найперше зосередившись на вивченні календарно-обрядової творчості, зокрема зимового жанрового циклу. Постійно в експедиційній роботі використовувалися методичні матеріали — порадики та питальники [6]. Загалом у цьому дослідженні використано як особисто зібрані експедиційно-польові записи, так і матеріали з фондів кафедри музичного мистецтва РДГУ та етнокультурного центру «Веснянка» Рівненського палацу дітей і молоді.

На основі фольклорно-етнографічних матеріалів можна констатувати наступне.

На теренах Володимиреччини збереглися фактично усі жанри календарного та родинно-обрядового циклів. З-поміж цього загалу варті окремої уваги твори зимового циклу, пов'язані з величальними обрядами.

Українські колядки та щедрівки вирізняються особливою архаїчністю та регіональною специфікою, що служить доброю основою для порівняльних досліджень. Ці твори відзначаються своєрідною жанровою природою і художньою романтично-піднесеною красою, багатим і різноманітним змістом. Об'єктом їх величання є переважно селянська родина, окремі її члени, їх життя і праця, врода й характери. Супроводжуючи давні зимові різдвяні та новорічні обряди, колядки й щедрівки на крилах поетичної фантазії переносили своїх слухачів з реальних тяжких обставин життя в світ бажаного і вимріяного, ідеалізуючи його щедрими кольорами поетичного домислу.

Звертає на себе увагу той факт, що обряд колядування, тобто обхід будинків з виконанням величальних пісень чи речитативних формул, який завершується отриманням почастунків, практикувався, як відомо, не тільки в зимовому, але й в інших календарних циклах. Загалом у слов'янській фольклорній традиції всі ці обходження зазвичай називаються колядуванням, а пісні колядками. Колядування відноситься до типу обхідних магічних обрядів, які широко представлені в календарному циклі слов'ян та інших народів Європи. В основі їх структурної схеми — відвідування будинків з певною ритуальною метою та отримання почастунків від господарів дому.

Щедрування, як свідчать записи XIX—XX століть, відбувалося простіше. Під Новий рік ходили групи дівчат з піснями попід хатами й співали під вікнами щедрівки (а подекуди, як на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині — й колядки), за що також отримували певні почастунки. В західній частині українських земель часом щедрували й парубки (водили «Маланку»). Власне щедрування, як переконають науковці, було суто українським обрядом, оскільки саме поняття не поширюється за межами нашого етносу.

Що стосується одного з досліджуваних авторкою села Хиночі, то тут спів колядок та щедрівок в домашніх умовах розпочинався ще зі свята Введення — 4 грудня. А в багатьох інших селах, а саме у Бишляках, Воронках, Великих Телковичах, Малих Телковичах, Красносіллі, Зелене та Луко колядувати починали зранку на саме Різдво.

Колядували у селах Володимиреччини по-різному¹ (див. таблицю). Учасниками цього процесу у селах Великі Телковичі, Малі Телковичі, Хиночі, Зелене та Красносілля були змішані гурти хлопців та дівчат. Натомість у селах Бишляки та Воронки практикувалося жіноче колядування. При цьому вони формувалися у гурти, приблизно по шестеро. У

¹ Нижче викладені етнографічні відомості почерпнуто з джерел: [3], [7], [8].

Етнографічні особливості зимових обрядодійств у селах Володимиреччини.

№	Село	Учасники	Репертуар	Атрибутика	Почастунок
1.	Бишляки	Жінки	Світський	-	Гроші
2.	Великі Телковичі	Півчі, хлопці, дівчата	Світський	-	Хліб, сало, пироги
3.	Воронки	Півчі, дівчата	Світський	Зірка (мала п'ять кутів та крутилася посередині)	Хліб, сало, пироги
4.	Зелене	Хлопці, дівчата	Світський	Зірка (була з паперу, з шести кутів. Різнокольорова)	-
5.	Красно- сілля	Хлопці, дівчата	Світський	Зірка	-
6.	Хиночі	Півчі, хлопці, дівчата	Світський	Зірка	-
7.	Малі Телковичі	Хлопці, дівчата	Світський	Перевдягалися в цигана та циганку	-

Великих Телковичах та Воронках ходив колядувати і церковний хор; півчі носили з собою ікону Божої Матері. Ці гурти в процесі колядування збирали гроші на церкву.

Зранку і до обіду в більшості колядували діти, а після обіду збиралися старші. Коли колядники підходили до хати, то гукали: «Можна колядувати?» або «Багатий, багатий, чи заставиш колядувати?», або «Добрий вечір до хати. Чи заставите колядувати?». Зачувши це, господарі спершу виглядали у вікно, адже першими треба було впускати колядників чоловічої статі. Вважається, що чоловік є символом добробуту та ознакою благополуччя. Зрештою колядники отримували згоду і починали співати.

З атрибутки на Володимиреччині під час колядування носили тільки зірку (звїзду). У селі Воронки зірка мала п'ять кутів, а середня її частина, яка була круглої форми, крутилася під час співу. У селі Зелене ходили з шестикутною паперовою зіркою. Вона була різнокольоровою. У Хиночах зірка також була, але на скільки кутів — жителі не пам'ятають.

Почастунки за колядування у кожному селі давали різні. Наприклад, у Великих Телковичах та Воронках грошей не давали, а віддячували хлібом, салом і пирогами, а от у селі Бишляки згадується виключно про гроші. У селах Хиночі, Луко та Малі Телковичі інформація про частунки не зафіксована. Давали, хто що міг, а деколи припрохували до столу. У селах Великі Телковичі, Воронки, Бишляки, Луко, Малі Телковичі та Зелене один із колядників носив мішок, у який збирали частунки, але спеціального терміна «міхоноша» тут не було. А от у селі Хиночі була людина, яка звалася міхоношею. У Воронках зафіксовано інформацію про те, що одна з колядуючих дівчат носила полотняну торбу з великою ручкою.

У селі Луко на Коляди робили «козу» з колосків, що, фактично, цілком відповідає перебігу ритуальних дій біля обжиноквої бороди у деяких місцевостях Полісся. Як і на жнива, колоски збирали у жменьку, зв'язували до купи та прикрашали квіточками. Цей пучок обмотували білою латочкою, прив'язували до цвяха та посипали піском. Зробивши таку кізку, танцювали та приказували до цього такі слова: «Кізонька, берізонька, да на той рік дай, щоб Бог дав добре жито». Ставили хліб, сіль і воду. Все це називали «Кізочкою».

Ще на коляди дівчата збиралися на вечорниці, наймали собі музик, приносили пироги та по куску сала. Самі танцювали, а музиці платили хлібом та салом, щоб він їм грав.

У дитячому колядуванні практикувалося декламування жартівливих текстів. До прикладу, у Великих Телковичах зафіксована така колядка-скоромовка:

*Дядьку, дядьку, коляди,
А я в батька один син,
По коліна кожущок.
Дайте, дядьку, пиріжок.
Пиріжок — не важний,
Дайте рубель бумажний.*

13 січня після обіду молодь йшла щедрувати. Першими впускали хлопчиків. Щедруючи, вони говорили такі слова:

Щедрик на бедрик,
 Дайте вареник,
 Грудочку кашки,
 Кільце ковбаски.
 А якщо не дасте,
 То й самі не з'їсте.

Заспівавши щедрівки, казали: «Дай, Боже, за рок дождати!» або «Вінчую, пане господарю, цей рік прожити і Нового року дождати з миром, спокоєм, щастям, здоров'ям, з дітками, з приятелями, з усім миром по-християнські!». А коли господарі не дозволяли щедрувати, то діти жартували: «Под ваши діжки наклав кот лемішки!».

Вранці 14 січня чекали посівальників. Ті засівали різним зерном, бажаючи при цьому господарям здоров'я, добробуту та щастя.

Колядки та щедрівки посідають чи не головне місце в календарному репертуарі Володимиреччини. Вони поділяються на дві групи: світські та церковні. Ще донедавна суттєво переважали наспіви світського змісту [4]. Власне, ці твори представляють основний інтерес із точки зору встановлення локальних особливостей досліджуваного осередку. Найбільше поширений тип із віршовою структурою 55;45 (тип А-2 за В. Гошовським [1]), ПРИКЛАД 1. Споріднені з нею і щедрівкові наспіви, які мають ту ж ритмічну основу, однак основний 10-складовий вірш тут доповнюється розширеним приспівом: ПРИКЛАД 2. Дитячий репертуар характеризується простотою наспівів, яким властива декламаційна природа інтонування, а також жартівливий поетичний зміст: ПРИКЛАД 3.

Очевидно, що в теперішньому репертуарі кожного села, як Володимиреччини, так і інших регіонів, помітно домінують церковні колядки, які, проте, не характеризуються своєрідними ознаками, тому не становлять інтересу для порівняльних етномузикологічних досліджень.

На основі вище викладеної інформації можна зробити висновки, що у Володимирецькому районі і досі зберігаються колоритні зимові величальні твори, а також чимало цінної супровідної музично-етнографічної інформації. Це може бути використано в активно здійснюваних у наш час ареально-типологічних студіях, покликаних реконструювати ареали прадавніх обрядових форм, а в кінцевому підсумку сформувати атлас музичних діалектів східних слов'ян.

ПРИКЛАД 1².

У бору, бору

(колядка)

♩ = 108 Гурт

У бо_ ру, бо_ ру го_ луб_ ки по_ ють,
 Свя_ тий вс_ чор, го_ луб_ ки по_ ють.

1. У бору, бору голубки поють,
 Святий вечор, голубки поють.
2. Голубки поють, церкву збудують,
 Святий вечор, церкву збудують*.
3. Церкву збудують з трома вікнами.
4. З трома вікнами, з трома дверами.
5. В перше й оkenце глянуло сонце,
6. В друге й оkenце місяць засвітив,
7. В третє й оkenце Господь з'явився.

* Так само і далі розспівується кожен рядок.

²Транскрипції наспівів зроблено згідно з сучасними розробками львівської етномузикологічної школи [2].

Й у конец села

(шедрівка)

$\text{♩} = 120$

1. Й у ко_ нец се_ ла сто_ я_ ла вер_ ба,
 Що_ дрий ве_ чор, до_ брий ве_ чор,
 до_ брим лю_ дям да й на здо_ ров'_ я.

1. Й у конец села стояла верба,
 Щодрий вечор, добрий вечор,
 Добрим людям да й на здоров'є.
2. Під тей вербою да й престол стоїть,
 Щодрий вечор, добрий вечор,
 Добрим людям да й на здоров'є*.
3. Застелай столи, клади бухони.
4. Клади бухони да й пшеничніє,
5. Прийде до тебе да й три гостоньки:
6. Перше гостонько – присвятий Петро,
7. Друге гостонько – присвята Ілля,
8. Третє гостонько – да Божа Мати.
9. Божа Мати йшла, здоров'є несла,
10. Святий Петро – то й з новим хлібом,
11. Свята Йля ішла, здоров'я несла.

* Так само і далі розспівується кожна строфа.

Кулядин, кулядин (дитяча колядка)

$\bullet = 96$

Ку_ ля_ дин, ку_ ля_ дин, а я в бать_ ка о_ дин.
По ко_ лі_ на ко_ жу_ шок, дай_ те, баб_ ко, пи_ ро_ жок.

Кулядин, кулядин,
А я в батька один.
По коліна кожушок,
Дайте, бабко, пирожок.

Джерела нотних прикладів: 1) записано у селі Хиночі; 2) записано у селі Луко; 3) записано у селі Бишляк. Транскрипції Р. Рагімової.

1. Гошовский В. У истоков народной музыки славян : Очерки по музыкальному славяноведению / Владимир Гошовский / [под ред. Н. Лебединского]. — Москва: Советский композитор, 1971. — 304 с.
2. Мишанич М. Архівне опрацювання народновокальних творів: метод, рекомендації з музично-етнографічної транскрипції / Михайло Мишанич. — Львів: ВДМІ ім. М. Лисенка, 1995. — 20 с.
3. Особисті аудіозаписи Р. Рагімової із села Хиночі Володимирецького району Рівненської області.
4. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини / Тетяна Пархоменко. — Рівне, 2008.
5. Рагімова Р. Пісенна культура села Хиночі: бакалаврська робота / Ріта Рагімова / [наук. кер. Ю. Рибак]. — Рівне, 2012.
6. Рибак Ю. Народновокальна творчість Середнього Полісся. Розширений питальник : Методичні рекомендації / Юрій Рибак. — Рівне, 2002. — 24 с.
7. Фонд студентських дипломних робіт кафедри музичного фольклору.
8. Фонд фольклорних аудіозаписів ЕКЦ «Веснянка» Рівненського ПДМ.
9. Юзюк С. Музично-фольклористичні дослідження на Рівненщині: дипломна робота / Світлана Юзюк / [наук. кер. Ю. П. Рибак]. — Рівне, 2011. — 54 с.

ОЛЕКСІЙ ГРОМАДЮК — ЛЕГЕНДАРНИЙ КОМАНДИР УПА

Ми ніколи не забували, що основна барва життя — барва крові, й не на вітер говорили ми від перших днів про зброю та боротьбу. Не шукали, й сьогодні не шукаємо спасіння десь поза нами: ні на небі, ні на землі. Знаємо, що воно в нас самих, у наших руках, у зброї, що ті руки держать, у нашій волі, що рукам тим наказує. Визнаємо силу, боремось силою і за силу. Не спостерігаємо подій, а творимо їх.

Журнал УПА «До зброї» 1943 рік

Олексій Романович Громадюк народився 1912 року на хуторі Видвин, що за 5 км від Голоб Ковельського району в селянській родині. Батьки мали гарне господарство. Пан Роман був освіченою людиною, а тому дав гарну освіту всім дітям. Олексій закінчив 7 класів, а потім в Острозі учительську семінарію. Тут вступив в ОУН. В «Монографії ОУН на Волині» за 1935 рік знаходимо його прізвище на обліку в польській поліції, як члена ОУН [9, с. 48].

Вчителювати направили в Сокіл. Мальовниче село, зі славним історичним минулим над Стиром захоплювало кожного, хто побував тут. Полюбив його і Олексій. Тим же віддячували йому односельчани, а особливо діти. До сьогодні жителі села Сокіл згадують Громадюка Олексія з великою теплотою. Мій тато, Сасовський Онисим, який родом з с. Сокіл, довгими зимовими вечорами розповідав мені про свого першого вчителя, Громадюка Олексія. Згадував він, що на його уроках була особлива тиша, бо вчив він не тільки грамоти, а вчив любити свій край, українську мову та прививав дітям почуття власної гідності і честі [27].

Цікавий випадок пов'язаний з учителюванням Громадюка, знаходимо в книзі Ми-

коли Гордієнка «З Волинських і Поліських рейдів» [1, с. 141]. Автор розповідає: «Коли командир «Рудий» вислухав звіт з бою від «Голобенка», той жартома сказав: «А ми вам земляка перехватили. Ви в тих місцях учителювали колись, може, знайомі?» «Голобенко» поглянув на більшовика, скривився і сказав: «Ні, таких паршивців серед моїх учнів не могло бути!»

Знайшов в Соколі своє кохання і долю. Соколянка Оля Собецька [26] була високою, стрункою, гарною дівчиною. Шлюб брали у Свято-Троїцькій церкві села. Тут у них народилось троє дітей: Юра, Богдан та Валя. Молоде подружжя чудово співало дуетом. Але їхня лебедина пісня продовжувалась недовго, тільки 6 літ. Бо як тільки повстала загроза над нашим краєм, Олексій пішов у повстанці. Став одним із перших сотників УПА. В книжці Петра Мірчука «Українська Повстанська Армія» 1942—1952 рр. є про нього згадка «Повстають нові сотні у курені УПА, як то: курінь командира «Голобенка» з трьома сотнями (сотня к-ра «Байди», сотня к-ра «Кубіка» й сотня к-ра «Залізняка») [4, с.36]. Згодом в підпілля пішла його любима сестра Рая, яка загинула від рук окупантів десь в Ковельському районі.

Громадюк Олексій у формі поручника польської армії. 1938 р. м. Білосток

Родина Громадюків: крайній справа — Олексій, в центрі його батьки — Роман та Домна, зліва біля батька сестра Рая, а на руках — молодша сестра Ірина. 1926 р.

ВОЛИНЬ — ТВЕРДИНЯ УКРАЇНСЬКОГО ДУХУ

На літо 1942 року склалося надзвичайно важке становище. Нацисти встановили та зміцнили свої органи влади, почали грабувати Україну, вивозити сировину, робочу силу в Німеччину, розстрілювати мирне населення, палити села [20, с. 94]. Друга велика небезпека, що нависла над Україною із зими 1942 р., — це наступ радянських партизанів, які сунули з білоруських лісів [6, с. 67]. На 1942 р. з'являється ще й третя небезпека — це були польські колоністи, які встигли вже об'єднатися і організуватися у загони Армії Крайової [8, с. 202.]

На захист народу встає Українська Повстанська Армія. Головними завданнями якої є: оборона українського населення від загарбників та боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу [2, с.17].

І вже на самому початку опору окупантові, Волинь — вирізнялась: перша виступила проти нового загарбника, першою почала організувати на терені Волині загони самооборони, на основі яких була утворена УПА [22].

Пізніше ці формування виступили попередниками створення влітку 1943 року військових округ УПА-«Північ»: «Заграва», «Богун», «Турів», «Тютюнник» [24, с. 220], [7].

Організаційна будова УПА від 1943 р. була наступною: найнижча бойова ланка — рій, в середньому 10 осіб, 3—4 рій складали чоту; 2—3 чоти — сотню; 2—5 сотень — курінь; 2—3 курені — загін; 1—5 загонів — групу [11, с. 14].

Командир УПА «Остріжський» серед свого почету під час перебування на Холмщині. 1944 р.

спілкувався з вояками УПА, яких вже не має серед нас. Вони при зустрічах, в своїх спогадах, відтворили правдиві події часів боротьби повстанських загонів на волинській землі.

«А ЗА ТУЮ ВОЛЮ ЗОЛОТУЮ...»

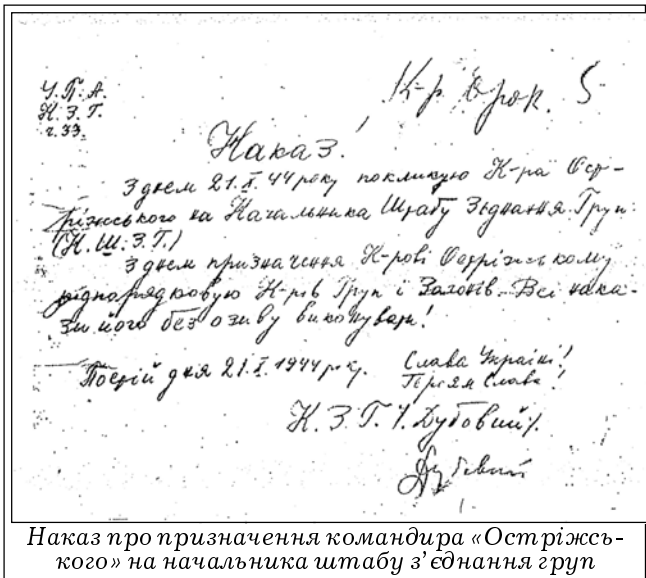
В березні 1943 року силами ВО «Турів» під командуванням «Олега» Миколи Якимчука у складі трьох куренів «Рудого» — Юрія Стельмащука, «Рубащенко» — Степана Ковалюка і «Голобенка» — Олекси Громадюка ліквідували німецьку комендатуру, очистили містечко Колки від фашистів. Колки перетворились у малу столицю України [7, с. 152]. Цей історичний факт підтверджує в своїх спогадах і колишній сотенний куреня «Рудого» Сергій Каліщук на псевдо «Сурмач». Він розповів мені, що при в'їзді в Колки з півдня стояла триумфальна арка з написом — «Колки — тимчасово до визволення Києва — столиця України» [17, с. 49], [29]. На звільненому від окупантів терені повсталася Колківська республіка [18].

КУРІННИЙ УПА — ОЛЕКСІЙ ГРОМАДЮК

Олексій Громадюк брав участь в бойових діях УПА-«Північ» під псевдо спочатку «Голобенко», а потім «Остріжський» [5, с. 135.]. Патріотична одержимість, військова підготовка і талант цього командира допомогли повстанцям отримати багато значних перемог. Курінь під його командуванням, брав участь в очищенні від ворожих частин

Рая Громадюк псевдо «Ярина». Сестра О. Громадюка

Наказ про призначення командира «Остріжського» на начальника штабу з'єднання груп

вільний, але енергійний та рішучий. Курінний «Голобенко» був строгий і вимогливий у службових справах, але рівночасно приступний і веселий щодо людей, так що його всі поважали й любили» [2, с. 109].

Найбільший бій на теренах Ковельщини був 8—9 вересня 1943 року. В бою брав участь курінь «Голобенка» та інші відділи УПА. Бій відбувався біля с. Засмики. Німцям цей бій коштував 208 осіб загиблих. Залишили своє життя у цьому бою 16 повстанців [16], [28].

Зі зміною лінії фронту курінь за наказом командування УПА перекинули на Холмщину для захисту українського населення від польської Армії Крайової [2, с. 134.], [3, с. 192].

Командира «Голобенка»-«Остріжського» ще і сьогодні згадують з повагою і теплою побратими його куреня Хасман Мундик [23] і Олексій Романюк, що проживають в Іваничівському районі. Він дбав про кожного повстанця, як батько дбає про своїх дітей. Підтвердженням цього є його наказ про «залізні порції» від 25.11.1944 року [11, с. 683].

За невідомих обставин відбулася зустріч «Голобенка»-«Остріжського» з художником із бункерів УПА Нілом Хасевичем. Наслідком зустрічі є його дереворит — портрет Олексія Громадюка. Колишній вояк УПА Микола Супрунович розповів, що зустрів Ніла Хасевича у вересні місяці 1943 року в м. Камінь-Каширський, коли місто було звільнено куренем «Голобенка» від німецьких карателів [16]. Найбільш вірогідним є те, що Ніл Хасевич задумав створити дереворит командира УПА «Голобенка»-«Остріжського» саме в м. Камінь-Каширський після названих подій.

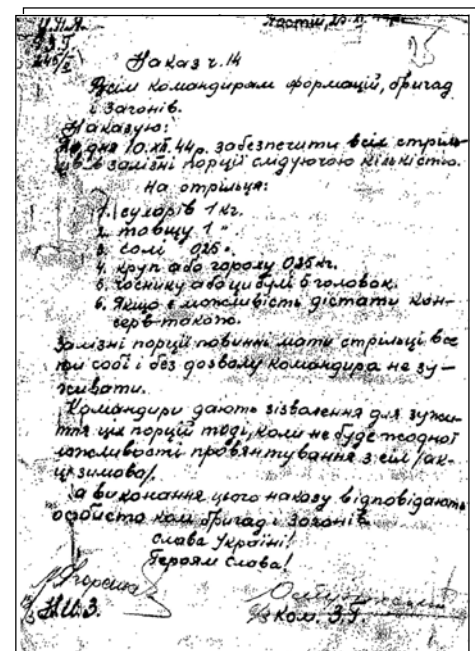
Коли ВО «Турів» та ВО «Заграва» були переорганізовані в З'єднання Груп «Завихост» під командуванням «Дубового», шефом штабу було призначено «Остріжського» [10], [11, с. 667].

Після загибелі керівника УПА-«Північ» Дмитра Клячківського «Клима Савура» 12 лютого 1945 року майор «Дубовий» був призначений командиром УПА-«Північ».

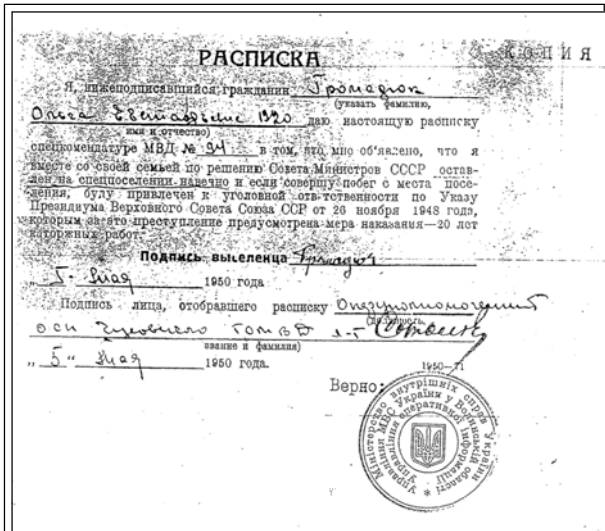
«Дубовий» був здібним командиром, великим стратегом. Для нас заслуговує уваги такий цікавий факт, що 20 серпня 1943 року командир військової округи УПА-«Заграва» Іван Литвинчук — «Дубовий» видав наказ відносно шкільництва: «На всіх теренах, звільнених УПА від імперіалістів, дня 15.09.1943 р. почати 1943/44 навчальний рік в школах, де можливо закінчити ремонт на цей термін і є

території, де повстала «Колківська республіка» [7, с. 152], у великому бою з німцями під Радовичами, біля Грабовця, біля сіл Грива, Набруска, Галузія, Колодія, Більська Воля, Нова Руда, Лишнівка, звільнив від німців м. Камінь-Каширський та Любешів та в багатьох інших боях, що проводила УПА [11, с. 1174, 1175].

В «Літописі УПА» т. 5 є спогади про «Голобенка»: «Курінь цей прибув у Колківські ліси з Ковельського повіту. Це вже був добре вишколений і загартований у боях та здисциплінований курінь. Центром куреня був курінний «Голобенко», пізніше «Остріжський». Був це чоловік високого зросту й сильної будови тіла, трохи по-

Наказ УПА про забезпечення всіх стрільців залізними порціями

Розписка для спецкомендатури МВС № 94 Громадюк Ольги, дружини Олексія Громадюка. м. Чусово колишньої Молотовської обл.

педагогічні сили. Дня 1.X.1943 р. почати учб[овий] рік в усіх інших школах звільненого терену та забезпечити педагогічними силами. Навчання в школі є обов'язковим» [14, с. 170], [6, с. 116] (Це період Колківської республіки).

27 грудня 1944 року в урочищі Червоний Бір біля села Мульчиці на Рівненщині відбувалася військова нарада командирів УПА-«Північ». Учасники наради потрапили у засідку каральними загонами НКВС. Розпочався бій. Командир «Остріжський» зголосився прикрити своїх побратимів. У цьому бою він героїчно загинув, не порушивши присягу вояка Української Повстанської Армії.

«У його особі УПА втратила організатора перших відділів та неустрашимого партизана, якого боялися німецькі та більшовицькі наїзники» (з наказу УПА ч. 2 Постій, 01.01. 1945 р.) [11, с. 701].

«СВИТЕ МИЛИЙ, КРАЮ РІДНИЙ...»

Важких поневірянь зазнала родина Олексія Громадюка. Згідно з постановою НКВС від 2.03.1945 року, сім'я була репресована.

Моя тьотя, Бондарук Антоніна, яка народилась в с. Сокіл, добре пам'ятає початок березня 1945 року, коли вивозили сім'ю Громадюків до Сибіру [30]. По селу їдуть сані, а навколо них йдуть «советские» конвоїри. Це вивозять Громадюк Ольгу та її діточок Юрасика, Богданка та Валю до Сибіру. За що ж їх до Сибіру? «Ой, Боже!» — голосить село. Конвоїри не пускають людей близько до саней, та соколяни кидають, хто що має тепле: шкарпетки, светри, рукавиці. Сибір велика та холодна і їм це згодиться [30].

А донечці Валі ще не було й року. Сестра Олі Олександра бігла за саями, тоді Оля викинула Валю в сніг, і таким чином вона її забрала. Про це написала Ірина Громадюк (сестра Олексія). «Брата я востаннє бачила восени 1943 р. Це було в підпіллі. З ним була тоді дружина і двоє хлопчиків. Дружина була вагітна. Мій брат говорив: «Маємо двох синів, а дасть Бог — буде донечка», — повідомила нам Ірина Громадюк [12].

Більшовицькі каральні служби в той час не знали про загибель Громадюка Олексія і брали його родину в заручники.

А пізніше через п'ять років, у 1950 році, Громадюк Ольгу з дітьми лишають на заслання довічно.

Комуністичні верховоди розуміли: ОУН—УПА користуються повною та беззастережною підтримкою народу і щоб ліквідувати їх, необхідно цю підтримку також знищити. Для цього вибрали два шляхи: всіх, хто запідозрювався у симпатіях до цих організацій і найперше сім'ї членів ОУН і вояків УПА почали вивозити до Сибіру. За весь період повстанської боротьби з Західної України було запроторено в Сибір майже 2 мільйони людей.

НАМ Є НАД ЧИМ ЗАМИСЛИТИСЬ...

Щороку на День Незалежності до нас в Луцьк приїздить син Громадюка Олексія — Богдан.

Що спонукало його батька в молодому віці залишити дружину, дітей маленьких і присвятити себе національно-визвольній боротьбі? Він знав, що на нього чекає смерть. Міг спокійно пересидіти, перечекати, як робили інші. Вчити дітей можна було при всіх владах. Але він пішов в УПА. Свято вірив, що вільну Україну можна тільки вибороти.

Нехай ніхто не думає, що Олексій Громадюк прийшов

п. Богдан — син Олексія Громадюка та п. Валентина в м. Луцьку на День Незалежності

Олексій Романюк (зліва на знімку) та Мундик Хасман — вояки УПА куреня «Голобенка». Вересень 2006 р., с. Новий Згорів

на світ героєм, або належав до спеціальної кагорти людей. Та це був звичайний чоловік, хоча в душі його зростав гнів і бажання відплатити ворогам — за кров, сльози, за руїни. Він мав велике людське бажання жити, працювати, втішатися своєю родиною. Але на поклик рідної землі не завагався стати до боротьби.

Настав час увічнити таких Героїв, як Олексій Громадюк та відкрити ще одне ім'я з небуття. Це буде гідною шаною для нього, доброю пам'яттю для його дітей та й для нас усіх!

Нам потрібно знати правду про ОУН—УПА, а тим самим утвердити і зберегти історичну пам'ять про істинних героїв України. Без вивчення правдивої історії нашої держави, ми не побудуємо ту незалежну Україну, про яку мріяли в холодних криївках вояки УПА.

Велику помилку роблять ті люди, які висувують твердження, що, мовляв, Україна здобула незалежність без боротьби і без жертв. Ні, шлях до волі промостили воїни і командири УПА, рясно окропивши його своєю гарячою кров'ю. Цього ми ніколи не сміємо забути, як і не можемо припинити наших домагань, щоб уряд України врешті визнав УПА воюючою стороною і дав тим не багатьом ветеранам,

які ще залишилися в живих, відповідний статус і забезпечення.

Нам треба заявляти нашу пошану до героїчних воїнів і командирів УПА і цю пошану передавати нашим нащадкам. Рівночасно ми повинні оживляти свою віру в українську справу почуттям зв'язку з вояками УПА і їхніми бойовими друзями з ОУН та завжди підтримувати їхню і нашу єдину незмінну мету — відвоювати, зберегти і розбудувати незалежну суверену Українську державу.

Чин вояків УПА повинен служити прикладом жертвності для молоді, бо це вони боролись за волю та свободу для нас. І ми повинні запитати у себе цілком щиро, а що я зробив для блага нації, а чи можу зробити більше? І це буде наш вклад у справу побудови сильної української держави.

Сторінку минулого нашої історії ще й досі не перегорнуто. На жаль, вона залишатиметься відкритою доти, доки ми не навчимося відстоювати честь нації так, як це робили українські націоналісти в 1943 році на Волині.

Перед нами завжди відкрите вікно в минуле.

Нам є над чим замислитись...

Слава Україні!

Героям Слава!

Микола Супрунович, чотовий куреня «Голобенка», псевдо «Щупак» розповідає Анні Комашко про свого командира. Листопад 2007 р., м. Ковель

1. Гордієнко М. З Волинських і Поліських рейдів. 1943—44 рр. Торонто, 1959. — С. 141.
2. Літопис УПА. Т. 5. Торонто, 1984. — С. 17, с. 109, с. 134.
3. А. Богун. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Санкт-Петербург. Нева. — 2004. — С. 192.
4. П. Мірчук. Українська Повстанська Армія. 1942—1952 рр. — Львів, 1991. — С. 36.
5. Журнал «Волинь». Всеукраїнський суспільно-політичний часопис. №4. — Луцьк, 2002. — С. 134—141.
6. В. Г. Дмитрук. Вони боролися за волю України. — Луцьк, 2006. — С. 9, с. 67, с. 73, с. 74, с. 75, с. 115, с. 116, с. 263, с. 306—307.
7. С. Мазурець. Повстанськими стежками. — Луцьк: Надстир'я, 2002. — С. 144—145, с. 148—153, с. 178, с. 199—203.
8. В. Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1993. — С. 202.

9. Островецька А. Островецький Р. Волинь. Земля нескорена. Красназнавчий нарис. — Луцьк, 2006. — С. 48, 10.
10. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 16, арк. 179. Копія.
11. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. — Торонто, 2006. — С. 14, с. 26—27, с. 112, с. 667, с. 683, с. 701, с. 1174—1175, с. 1195—1196.
12. Спогади Ірини Громадюк, члена ОУН, 1925 р. н., проживає в м. Дядьково Брянської області Росії. Листи за 20.08.2006 р., 5.01.2007 р., 7.05.2007 р.
13. Газета «Народна трибуна». Стаття «Волинь у період 50-річчя УПА». 29.08.1992.
14. Літопис УПА. — Т. 1. — С. 170.
15. Стародубець Г. М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941—1943 рр.). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — С. 16.
16. Спогади Миколи Супруновича, чотогого УПА куреня «Голобенка», 1926 р. н., який проживає в м. Ковелі. Записані автором роботи в листопаді 2007 р.
17. Минуле і сучасне Волині й Полісся. Край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-красназнавчої конференції, яка відбулася в смт Маневичах, селах Старому Чорторійську, Четвертні і в місті Нововолинську. Збірник наукових праць. — Луцьк, 2000.
18. Газета «Нація і Держава». Стаття «А за твою волю золотую... Сторінки історії Колківської республіки». — Київ, 17.10.2006.
19. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. — Київ: Наукова думка. — 2005. — С. 20.
20. В. Філяр. Розвиток українського самостійного руху на Волині у 1943—1944 рр. Виникнення УПА. Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків. «Українсько-польські відносини в 1918—1947 рр.». — Варшава? 22-24 травня 1997.
21. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся. УПА та запілля. 1943—1944. — Торонто, 1999. — С. 154, с. 506—507, с. 538—539.
22. Газета «Нація і Держава». Стаття «Волинь — повстанський край», 10.10.2006. — С. 4.
23. Газета «Сім'я і дім». Стаття «Євреї — воєк УПА, український патріот», 2006.
24. Вовк О. Організаційне оформлення УПА в контексті політичної ситуації. Волинь і Холмщина 1938 — 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003.
25. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 34, арк. 19. Копія.
26. Книга відомостей про причастя прихожан Свято-Троїцької церкви містечка Соколь за 1882 рік.
27. Спогади Сасовського Онисима Олексійовича 1927 р. н., жителя с. Сокол Рожиченського району. Записані автором роботи у січні 2005 р.
28. Яків Лавренко. Боротьба за незалежність Української нації на Ковельщині. — Луцьк, 2007.
29. Спогади сотенного УПА Сергія Каліщука, псевдо «Сурмач» 1923 р. н., мешкає в м. Нововолинську. Записані автором роботи в жовтні 2007 р.
30. Спогади Бондарук Антоніни Олексіївни 1932 р. н., жительки с. Сокол Рожиченського району. Записані автором роботи у грудні 2006 р.

ДОДАТОК

З архівної справи №2730

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1945г. Марта 2 дня г. Луцк

ДЯДЮК, рассмотрев заключение РО НКВД и имеющиеся материалы на :

Громадюк Алексея Романовича, 1912 г. рождения....

....., участника банды 'УПА'.

НАШЕЛ:

Громадюк А.Р. в 1943г. вступил в банду «УПА» где находится до настоящего времени и ведет борьбу против советской власти.

Бандитская деятельность Громадюк подтверждается *****

***** справкой сельсовета.

Из членов семьи Громадюк в Красной Армии, партизанских отрядах и награжденных орденами СССР никого нет.

Семья Громадюк, проживающая в с. Сокуль, Рожиченского р-на, Волынской области, состоит из:

1. Жена: - Громадюк Ольга Остаповна, 1920 г. рождения, уроженка и жит. с. Сокуль, Рожичанского р-на, Волынской области, украинки, г-ка СССР, б/п, проживающая с Громадюк все время.

В состав семьи Громадюк входят несовершеннолетние:

1. Сын: - Громадюк Богдан Алексеевич, 1941 г. рождения

2. Сын: - Громадюк Юрий Алексеевич, 1940 г. рождения

3. Дочь: - Громадюк Валентина Алексеевна, 1944 г. рождения.

Перечисленные выше члены семьи имеют органическую связь с Громадюк и оказывают ему практическую поддержку в его бандитской деятельности.

ПОСТАНОВИЛ:

На основании приказа Народного Комиссара внутренних Дел СССР Генерального Комиссара Госбезопасности т. Берия от 31/III-44г. за №7129, выше перечисленных выслать в восточные области СССР- сроком на десять лет.

НАЧАЛЬНИК ОБВ УНКВД ВОЛЫНСКОЙ ОБЛ.

МАЙОР МИЛИЦИИ:-

/ДЯДЮК/.

СОГЛАСЕН ЗАМ. НАЧАЛЬНИК УНКВД ВОЛЫНСКОЙ ОБЛ.

ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ:-

/ЯКОВЕНКО/.

Зверху цього документу:

«УТВЕРЖДАЮ»

ВЫСЕЛЕНИЕ САНКЦИОНИрую

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕН. ДЕЛ УССР

ПРОКУРОР УССР ГОСУДАРСТВЕННЫЙ

КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ 3 КЛАССА

МИТРОПОЛИТ АНАТОЛІЙ ДУБЛЯНСЬКИЙ (1912—1997) ПРО УКРАЇНСЬКИХ СВЯТИХ

Процес українізації православної церкви та її відокремлення від Московського патріархату в ХХ столітті включає не тільки створення та узаконення Української Автокефальної Православної Церкви, але й поглиблене дослідження її історичних витоків та творців. Заборона цієї тематики в Радянській Україні спонукала релігійних та громадсько-культурних діячів української діаспори в Західній Європі та Америці до плідної праці по відродженню власної історії та виховання суспільства, а особливо молоді, в українському дусі. В цьому напрямку є неоціненною наукова та популяризаторська праця цілого покоління українських емігрантів, серед яких на особливу увагу заслуговують напрацювання Митрополита Іларіона (Івана Огієнка), Івана Власовського, цілого кола науковців та краєзнавців, об'єднаних навколо Інституту Дослідів Волині у канадському місті Вінніпезі. В Західній Європі таку працю в певній мірі виконував Український Вільний Університет у Мюнхені (Німеччина) та окремі духовні особи, які мали світську фахову освіту. Серед них особливе місце займає Митрополит УАПЦ, історик, публіцист, видавець Анатолій Дублянський. На жаль, ця сторона його багатогранної діяльності до сьогодні не знайшла відображення в науковій та краєзнавчій літературі.

Анатолій Захарович Дублянський народився 11 листопада 1912 року в Перетоках, недалеко від містечка Олика на Волині. Після закінчення Луцької гімназії у 1931—1933 роках вивчав історію на гуманістичному факультеті Віленського університету імені Стефана Баторія, з часом продовжив у Варшавському університеті імені Юзефа Пілсудського, де здобув звання магістра філософії в галузі історії під керівництвом відомого історика, професора Мирона Кордуби. Навики дослідницької праці виробляв у 30-і рр. у Волинському музеї в Луцьку, періодично друкуючись у місцевій пресі. У 1944 році емігрував до Німеччини, де за порадою Митрополита Ніканора присвятив себе душпастирській праці, досягнувши в 1994 році сану Митрополита Паризького та Західноєвропейського Української Автокефальної Православної Церкви.

Анатолій Дублянський ніколи не полишав наукової праці. Він є автором ряду історико-краєзнавчих та релігійних статей. У 1934 р. видав брошуру «Луцьк. Історичний нарис». В еміграції Владика був засновником і редактором церковно-релігійного журналу «Рідна Церква», що виходив в Німеччині з вересня 1952 р. до кінця 1988 р. як орган УАПЦ. Окрім статей у журналі, Анатолій Дублянський підготував і видав в 1962 р. дві наукові праці «Українські святі» (м. Мюнхен) та «Тернистим шляхом. Життя Митрополита Ніканора Абрамовича» (м. Лондон). У 1988 р. Український Вільний Університет в Мюнхені присвоїв А. Дублянському титул почесного доктора філософії. З 1992 р. він стає дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Європі [7, 8, 9].

Полею особливої наукової уваги Анатолія Захаровича стала популяризація історії українського православ'я, тих діячів церкви та духовенства, що під час свого життя на землі виявили великі християнські чесноти й досягли верхів духовної досконалості, мученики за віру Христову, всі, хто наслідували Христа й стали взірцем для поведінки всім християнам, їх заступниками перед Всевишнім. Документально-наукове підґрунтя вкрай потрібне було для українізації православної церкви як в Україні так і в діаспорі. «Україні конче необхідна національна православна церква зі своїм власним патріархом. Ми не проти Московської патріархії тільки на тій підставі, що вона московська. Але ми проти, що вона є не тільки церквою, а й політичним інструментом російського імперіалізму. Справді, православна церква в Україні потребує підтримки українського діаспорного православ'я, — наводить думки владика газета «Кримська світлиця». — Канонічним є те, що відповідає правді й життю. А правді й життю відповідає те, що Україна є незалежною державою і має право на незалежну від жодних інших патріархатів свою Українську православну церкву. ...Вважаю за необхідне мати право заклин-

кати до єднання православних українців в одній, незалежній від Московської патріархії Українській Православній церкві, до чого вони повинні йти через толерантне ставлення одні до других і спільний діалог. ...Заклинаю твердо і непохитно стояти на ґрунті оборони незалежності державної України, незважаючи на політичні, партійні погляди, віровизнання, національність. непохитно вірити, що теперішній перехідний час з його труднощами мине, а здійснена тепер державна самостійність нашої Батьківщини — це уреальнення того ідеалу, за який проливали кров попередні покоління українців. Тому цю самостійність треба берегти як найдорожчий скарб» [10].

В цьому контексті важливою є праця А. Дублянського «Українські святі», де вперше досліджено і складено перелік та життєві описи понад 170-ти українських святих. Вийшла вона друком у 1962 році в Мюнхені за сприяння Богословсько-Наукового Інституту УАПЦ та благословення Митрополита Ніканора невелика за об'ємом — всього 100 сторінок. До написання її автора спонукало те, що «для чужинців немало українських святих фігурують під назвою російських, а серед українців мало хто знає про них. Тимчасом знати, хто були українські святі, яке було їхнє життя й чим вони догодили Богові — це обов'язок кожного українця, обов'язок релігійний і національний. Святі української землі — це живий приклад для нас, як треба служити Богові й ближнім своїм. Крім того пізнання життя своїх українських святих дасть нам свідомість, що наш народ має багато святих і тим самим стоїть нарівні з іншими християнськими народами, а часто й перевищує багатьох з них» [1, с. 5—6].

Книга складається із вступу, трьох невеликих розділів та описів життя українських святих; в додатках подані дні святкування пам'яті українських святих, українські і слов'янські імена та перелік головних джерел і літератури.

Ця невеличка праця має послужити побожному українському читачеві пізнати хоч у коротких словах загально хто були українські святі, а опісля довідатися про життя кожного з них окремо. Правда, про деяких святих не збереглося відомостей. Часто буває так, що знаємо їхнє ім'я і більш нічого. Проте про життя більшої кількості українських святих є досить відомостей і про них подано дещо ширші описи. Проте ці відомості подані в скороченні, бо видання повного життя українських святих в тодішніх умовах було автору не можливим.

Праця про українських святих була писана в специфічних умовах на чужині, коли часто бракувало не тільки потрібних джерел, але й необхідної літератури. Тому вона не може претендувати на те, щоб охопити всіх українських святих та не мати часом якихось неточностей. До того під час писання її автор стояв перед певними проблемами, що їх часом було не легко вирішити.

Однією з таких проблем було — кого зараховувати до українських святих. Автор взяв за основу, що найперше українськими святими є ті святі, канонізовані Церквою, що були українцями й жили та діяли в Україні, почавши від початку історичного буття українського народу і впродовж подальшої його історії. Українськими святими також є ті, що народилися в Україні, але опісля з місіонерськими цілями чи з якихось інших причин опинилися за межами України і там прославилися як святі. До українських святих необхідно потрібно зарахувати всіх Печерських святих, що здійснили свій подвиг у Києво-Печерському монастирі. Серед них є невелике число таких, що прибули до цього монастиря з інших земель, але їхня діяльність проходила в Україні, тому автором зараховано і їх до українських святих. До українських святих зараховано також неукраїнців, що були в Україні Єпископами за княжих часів, і прославилися як святі. Деякі ж спочили в часі перебування в Україні й їх опісля було канонізовано та їхні мощі залишилися в Україні. Їх також не можна не зарахувати до українських святих, бо український народ визнав їх за своїх святих і шанував нарівні з іншими святими.

Певну трудність становило усталення приналежності до українських святих деяких святих князів, що панували не на українських землях, та святих, що носили титул Київських Митрополитів, але не жили в Києві. Окрім того, автор детально характеризує окрему групу святих, що жили в першому тисячолітті нашої ери, які не мали безпосереднього зв'язку з українським народом, але чимсь пов'язані з українською землею.

Свою позицію автор виводить із історичної церковної традиції: «Свідомість того, що Україна має своїх власних святих, вже існувала серед наших предків у давніх часах. В 1643 році в Києво-Печерському монастирі був видрукований спеціальний Молебень з Канонам до українських святих під заголовком: «Правило Молебное ко Преподобным Отцем нашим Печерским, и всім Святым, в Малой Россіи просіявшим, певаемое, когда и где кто изволить». Цей Молебень з Канонам до українських святих написав грек ієромонах Мелетій Сириг, що жив у Києво-Печерському монастирі за часів Митрополита Петра Могили, з благословення якого було перекладено його на церковнослов'янську мову й видано друком. Опісля цей Молебень перевидавався ще кілька разів» [1, с. 11].

Розглядаючи критерії внесення осіб до списку, Анатолій Дублянський керується загальноприйнятими в православ'ї принципами канонізації, тобто офіційного визнання й проголошення Церквою даної особи святою й внесення її в список святих з призначенням певного дня святкування її пам'яті, найчастіше дня її упокоєння. За підставу канонізації бралось під увагу: 1) життя й діла святого, 2) чудеса, що він творив за життя або які діялися після його упокоєння за молитвами до його заступництва й 3) в деяких випадках ствердження нетлінності моцнів [1, с. 17]. На жаль, списки й місяцеслови щодо імен святих і дня святкування їхньої пам'яті часом не є точними й мають між собою розходження. Встановити точність було для автора нелегкою справою, бо треба було б вдатися до джерел, яких, однак, роздобути було неможливо. До того ж багато джерел, на які опираються дослідники, залишилися взагалі неопублікованими. Отже, при укладанні списків українських святих, що їх у цій праці нараховується понад 170, доводилося користатися тією літературою, яка була доступна в західноєвропейській діаспорі в 60—70-і рр. ХХ ст.

Таким чином, Анатолію Дублянському вдалося створити найповніший, на час створення праці, перелік та описи життя українських святих. Доповнений календарем святкувань він став практичним посібником для українського духовенства та науково-популярним довідником для дослідників та любителів церковної історії на довгі роки. Про цінність даної наукової праці і сьогодні свідчать декілька перевидань її в незалежній Україні [2, 3, 4, 10].

---

1. Дублянський А. Українські святі [Текст] / протоієр. Анатолій Дублянський; Богослов.-наук. ін-т Укр. Автокеф. Православ. Церкви. — Мюнхен: Biblos, 1962. — 100 с. — Парал. тит. арк. нім. — Бібліогр.: С. 98—99.

2. Дублянський А. Українські святі / А. Дублянський // Старожитності. — 1992. — № 5. — С. 14—15.

3. Дублянський А. Українські святі, життя яких пов'язане з Волинню / А. Дублянський // Народна трибуна. — 1991. — 14 грудня. — С. 5.; 1992. — 1 січня. — С. 5.; 1 лютого. — С. 5.

4. Дублянський А. Християнські святі українського народу / А. Дублянський // Народна творчість та етнографія. — 2000. — № 2 — 3. — С. 27 — 36.

5. Дублянський А. Шляхи мого життя / А. Дублянський // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краю і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. 3. — С. 731 — 734.

6. Дублянський А. Українські святі / А. Дублянський. — Мюнхен: Biblos, 1962. — 100 с. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_all/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=

7. Колосок Б. Зигзаги долі Анатолія Дублянського / Б. Колосок // Волинь. — 2002. — 19 листопада.

8. Митрополит Анатолій (Дублянський) // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краю і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. 3. — С. 693 — 752.

9. Потрійний ювілей архієпископа Анатолія // Літопис Волині. — Вінніпег, 1992. — Ч. 17 — 18. — С. 25—27.

10. Соловей Т. Архієпископ Анатолій: Незалежність — найдорожчий скарб / Т. Соловей // Кримська світлиця. — 2007. — № 24. — 15 червня / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=4856>

ІНВЕНТАР 1620 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ФІЛЬВАРКІВ ОСТРОЗЬКОЇ ВОЛОСТІ

Інвентар 1620 року, списаний ревізорами для поділу між дочками князя Олександра Острозького — Любомирською, Замойською, Ходкевичовою є цінним джерелом для вивчення економічної історії, зокрема такого аспекту як фільваркова система господарювання. Інвентар містить відомості, що стосуються кількості залежної людності та її повинностей, кількості зібраного та висіяного збіжжя, забудови двору, чисельності робочої худоби.

За інвентарем 1620 р. в північно-східній та південній частинах Острозької волості (у 1603 р. відійшли до кн Олександра Острозького) знаходилися такі фільварки: Плужне, Колом'є, Глинники, Долоччя, Юшківці, Карпилівка, Загірці, Мала та Велика Боровиці, М'якоти, Шекеринці, Добрин, Гнойниця, Юшківці, Калетинці, Новосілка, Баранне, Головлі, Лисиче, Хоняків, Нараївка, Скнит, Шатерники, Котівка, Убельці, Довжки, Клепачі, Красносілка та Дятилівка. Згідно з традицією фільваркові двори можна поділити на двори, які перебували у віданні замкової адміністрації та двори шляхти-посесорів [2, с. 87]. Можна також виділити ще третю групу, так звані церковні, або як вони часто фігурують в джерелах — попівські. З усіх вище наведених фільварків замковими були у с. Плужне, с. Колом'є та с. Глинники, церковними — у с. Загірці, с. Карпилівка та с. Юшківці, усі інші були шляхетськими (див. Додаток 1).

Господарські двори склалися із земель відведених під різні дворові побудови (будівлі), із дворових городів, сінокосів, дворової ріллі і дворового лісу. Але в силу різних обставин траплялися двори і без сіножатей, і без лісу («лісочків») [5, с. 144]. Натомість, усі фільваркові двори мали численні господарські споруди та частини. До останніх відносилися гумна (огорожена частина землі, призначена для зберігання снопів, молотби та іншої обробки зерна) та обори (обгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби), при описанні дворів їх завжди зазначали в кінці. Тому, можливо, в ряді випадків вони територіально від них відокремлювалися. Господарські будівлі були представлені наступними приміщеннями: кухні та пекарні, комори, кліті (комори), лазні, погребі, льохи, возівні (повітки для воза або саней), сирники, солодовні (приміщення, де готують зерно для солоду, котрий використовується при виготовленні пива, квасу тощо), броварні, винниці, стайні, шопи (навіс, хлів з двома, рідко трьома стінками — для возів і господарського реманенту), хліви. Також на території двору розташовувалися житлові приміщення, кількість яких коливалась від одного до трьох будинків різної величини (з однією, двома, трьома світлицями, кімнатами та покоями). Тут мешкали слуги або ж орендарі чи державці цих маєтків, їхні урядники та фільваркова челядь.

Традиційно замкові фільварки були більші за площею та мали кращу забудову двору ніж шляхетські, але в даній ситуації це не підтверджується, оскільки як зазначено в

Додаток 1.

Фільварки Острозької волості за інвентарем 1620 р.

Замкові	Шляхетські	Церковні
Глинники	Баранне	Загірці
Колом'є	Велика Боровиця	Карпилівка
Плужне	Гнойниця	Юшківці
	Головлі	
	Добрин	
	Довжки	
	Долоччя	
	Дятилівка	
	Калетинці	
	Клепачі	
	Котівка	
	Красносілка	
	Лисиче	
	Мала Боровиця	
	М'якоти	
	Нараївка	
	Новосілка	
	Скнит	
	Убельці	
	Хоняків	
	Шатерники	
	Шекеринці	
	Юшківці	

інвентарі в с. Плужне та с. Колом'є будівництва фільварків було поганеньке [1, с. 140, 151]. Набагато гіршою була ситуація в церковних фільварках, де у випадку з Юшківцями та Карпилівкою будівництва фільваркового немає, тільки мужицька хата [1, с. 164, 165], а в Загірцях — іздебка з коморою та пекарничка [1, с. 166].

У літературі прийнято вважати, що розвиток фільваркового господарства супроводжувався скороченням селянських наділів та зростанням числа малоземельних та безземельних селян. При цьому зменшення селянських наділів і втрата їх ставиться в безпосередню залежність від ступеня розвитку фільваркового господарства. Проте, на основі інвентаря не підтверджується точка зору про розширення доменіальних фільварків за рахунок селянських земель [4, с. 93]. Навпаки, при описі часто говориться, що вільних і гарних ґрунтів, які могли б використовуватися достатньо. Тобто, ці фільварки були створені не шляхом експропріації селянських земель, а в результаті розробки незайманих цілинних земель. За потреби збільшення площі фільваркових земель це легко було зробити за рахунок пусток (в силу різних причин покинутих земель). Кількість покинутих селянських земель була досить значною. Так, у Глинниках порожніми стояли 42 дворища, осілих — 23, Велика Боровиця — 25 порожніх і 28 осілих дворищ, Новосілка — 9 пустих і 23 осілих [1, с.159, 169 — 170, 184].

За даними інвентаря спостерігається також нестача робочих рук, через які фільварки не могли повністю використовувати навіть наявні фільваркові простори. Наприклад, у с. Хоняків на трьох полях фільварку могло висіватися по 50 мац збіжжя, але у 1619 р. через нестачу робочих рук було висіяно лише 20 мац і то тільки на одному полі [1, с. 190]. У с. Глинниках, зазначали ревізори: «є дуже багато поля, яке не засівають, і друге вже давно відлогом лежить, де на кожную руку могли б висівати по 100 мац жита, зараз висівають ледве по 30 мац, а пшениці 8 мац» [1, с. 161]. Крім того, ймовірно через нестачу робочих рук окремі фільварки переставали існувати, як от у с. Ледавка «був фільварочок, але зараз тільки 4 хлопи» [1, с. 196].

Найважливішою галуззю фільваркового виробництва, безперечно, було зернове господарство. Найпоширенішими зерновими культурами на той час були жито, пшениця, овес, ячмінь. Жито займало найбільшу частину оброблюваного ареалу. З товарної точки зору надзвичайно велику роль відігравала пшениця. Хоча її ареал в зерновому господарстві був не таким великим, а вирощування її залежало від багатьох умов, передусім природних, особливо від ґрунту. Ячмінь, відігравав значну роль в тогочасному господарстві, хоча й не займав такого великого ареалу в селянському господарстві як жито та пшениця в фільваркових господарствах. Велику частину в зерновому господарстві займав овес. Причина цього — мала вибагливість його до ґрунтів, хоча урожай з нього слабший ніж з жита та пшениці [7, с. 140—141]. Але овес, що був особливо популярним в селянських господарствах, у фільварках вирощувався порівняно в меншій кількості. Напевне, це було пов'язано з одержанням великої кількості вівса в якості натуральної данини від підданих селян [3, с. 57]. Так, у більшості випадків селяни давали по маці вівса з дворища і вівса волового по чверті [1, с. 114].

Урожай фільварків за 1620 рік був наступним: с. Плужне — 1000 кіп озимини, с. Колом'є — 800 кіп озимини, с. Глинники — 700 кіп жита та 30 кіп пшениці, с. Долоччя — 200 кіп озимини, с. Юськівці — 400 кіп озимого, с. Карпилівка — 100 кіп жита, с. Загірці — 500 кіп жита, с. Мала Боровиця — 150 кіп жита, с. Велика Боровиця — 300 кіп жита, 200 кіп пшениці, с. М'якоти — 80 кіп жита, с. Радогоща — 200 кіп жита, с. Гурцизна — 100 кіп жита, с. Шекеринці — 600 кіп жита, с. Добрин — 400 кіп жита, с. Гнойниця — 780 кіп озимини, с. Ювківці — 400 кіп озимини, с. Калетинці — 90 кіп озимини, с. Більчин — 600 кіп озимини, с. Новосілки — жита 400 кіп, пшениці 55 кіп, с. Баранне — 400 кіп жита, с. Головлі — 400 кіп жита разом з пшеницею, с. Довжки — 1400 кіп жита, с. Клепачі — 700 — 800 кіп жита, с. Плоска — 1300 кіп жита, с. Дятилівка — 200 кіп жита (див. Додаток 2) [1, с. 145, 153, 161, 162, 165, 166, 168, 169, 173, 174, 176, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 199, 200, 202, 203]. Таким чином, бачимо, що урожай пшениці зазначений лише в с. Глинники, с. Велика Боровиця, с. Новосілки та с. Головлі. Дані про урожай чи посів ячменю та вівса в інвентарі взагалі відсутні. Найбільший урожай був зазначений в с. Довжок, Плоска, Плужне, Коломля, Глинники, Гнойниця, Клепачі. В деяких господарствах урожай, звичайно, міг би бути більший, якби було повністю засіяно обидва поля. Для прикладу, запис щодо фільварку у с. Скнит: «поля тут дуже багато, котре лежить відлогом» [1, с. 196]. Фільварок у с. Головлі: «вродило цього року 400 кіп з пшеницею, бо

не все було засіяно» [1, с. 187].

Згідно з підрахунками, в Олександрівській частині Острозької волості 1620 року було зібрано 9330 кіп жита, 285 кіп пшениці, 400 кіп жита разом з пшеницею та 4870 кіп озимини. Звідси видно приблизне співвідношення жита до пшениці як 14 : 1, якщо враховувати при підрахунку жито разом з пшеницею.

Пануючою системою рільництва була трипільна — з трьох полів засівалося два, з яких одне засівалося озиминою, друге — яриною, тоді коли третє залишали на відпочинок (під паром), зміна полів відбувалася щороку, або кожні три роки, хоча досить часто ще можна зустріти, що залишали «лугувати» половину поля, а на іншій половині сіяли яре і озимину (тобто двопільна система землеробства) [6, с. 95]. Наприклад, на 1620 рік в Острозькій волості двопільна система залишалася в таких фільварках як с. Долоччя (поля є на дві руки) та с. Карпилівка [1, с. 162, 165]. Відповідно, тут одне поле засівалося, а друге залишалося під паром, або ж навіть два поля засівалися одночасно. Проте, вважається, що широке застосування безпарового двопільля в той час було неможливим, оскільки воно може існувати тільки при дуже високому рівні агрокультури. Щодо фільварків у яких використовувалася трипільна система, то у більшості фільварків усі три поля були рівними за площею: Велика та Мала Боровиці, Ра-

догоща, Шекеринці, Гнойниця, Більчин, Новосілки, Баране, Хоняків, Хоростів, Понора, Клепачі [1, с. 166, 168, 174, 176, 179, 183, 184, 186, 190, 192, 200], але існували і такі, у яких поля різнилися за площею, наприклад, Плужне, де в першому полі можна було висіяти 54 мац жита, а в другому і третьому — по 45 мац [1, с. 145].

Попит на збіжжя існував не лише в середині волості. Окрім Острога збіжжя вивозилося до Дубна, Звягеля, Полонного, Костянтинова [1, с. 151], Суража [1, с. 164—166], Львова [1, с. 163], Казимира [1, с. 163, 168] і, звичайно, до Бугу [1, с. 145, 153, 161] і відповідно звідти до Гданська.

Окрім вирощування зернових культур займалися в фільварках і городництвом, але у невеликих масштабах і, очевидно, лише для власних потреб, хоча в інвентарі 1620 р. такі відомості відсутні, що можна пояснити нетоварним характером продуктів городництва. На відміну від городництва, відомості про вирощування фруктів, в інвентарі 1620 р., що стосується Олександрівської частини, присутні. Зокрема, в Клепачах та

**Урожайність фільварків Острозької волості
(Олександрова частина) 1620 р.**

№ з/п	Фільварки за назвами поселень	Врожай жита (в копах)	Врожай пшениці (в копах)	Кількість зібраного сіна
1.	Баранне	400		3 стирти
2.	Більчин	600		2 стирти
3.	Велика Боровиця	300	200	3 стирти
4.	Глинники	700	30	30 стирт
5.	Гнойниця	780 озимини		6 стирт
6.	Головлі	400 разом з пшеницею		4 стирти
7.	Гурщизна	100		1 стіг по 15 возів
8.	Добрин	400		12 стирт
9.	Довжки	1400		
10.	Долоче	200 озимини		5 стирт
11.	Дятилівка	200		
12.	Загірці	500		3 стирти
13.	Калетинці	90 озимини		
14.	Карпилівка	100		2 стирти
15.	Клепачі	700 — 800		4 стирти
16.	Колом'є	800 озимини		4 стирти
17.	Котівка	700		
18.	Красносілка	1300		5 стирт
19.	Мала Боровиця	150		3 стирти
20.	М'якоти	80		
21.	Нараївка	500		
22.	Новосілка	400 озимини	55	1 стирта
23.	Плужне	1000 озимини		10 стирт
24.	Радогоща	200		
25.	Скнит	800 озимини		
26.	Убільці	300		
27.	Шекеринці	600		7 стирт
28.	Ювківці	400 озимини		
29.	Юшківці	400 озимини		
	Разом:	14600	285	

Глинниках були наявні по два садки [1, с. 159—200]. Але, що конкретно вирощувалося у цих садках стверджувати важко.

Друге місце після вирощування збіжжя в фільварках займала годівля худоби. Коней годували для війська, а також перевезення товарів та осіб. Рогату худобу вирощували як головну тяглову силу в рільництві, і лише в окремих випадках м'ясна продукція була основною ціллю розведення рогатої худоби. Нерогату худобу відгодовували з метою отримання жиру та м'яса [6, с. 96].

Досить активно на території волості розвивалося тваринницьке господарство, навіть у високорозвинених землеробських районах. Це пояснюється тим, що при вузькому внутрішньому ринку для збіжжя і великих витрат на його транспортування частину збіжжя згодовували худобі, яку порівняно легко збували на ринку. Вирощувати худобу було вигідно ще й суто з природних причин — більшу частину часу вона перебувала на пасовищах — від квітня до 11 листопада.

Кількість великої рогатої худоби за інвентарем 1620 року у фільварку Плужне була наступною: корів — 16, телят — 9, биків — 1, робочих волів — 6, овець — 34, кіз — 40 [1, с. 140]. У фільварку с. Колом'є: корів — 4, волів робочих — 3, яловиць — 3, бик — 1, телят — 4 [1, с. 152]. Фільварок с. Глинники: корів — 14, яловиць — 6, волів робочих — 9, бугай — 1, бик — 1, телят — 16 [1, с. 158].

Розводили у фільварках в значній кількості також свиней. Так, у Плужному зазначається 36 свиней, Колом'є — 27, Глинники — 28 [1, с. 140, 152, 158].

Була присутньою у фільварках також значна кількість птиці, зокрема, в переважній більшості гуси, кури та каплуни. Зокрема, у фільварку с. Коломлі було наявно 13 старих кокош і 40 молодого приплоду, 16 каплунів, 5 гусей, 11 качок, 1 індичка та 3 молодих [1, с. 152]. Фільварок у с. Плужне — насідок разом з півнем — 40, молодих качок — 31, павів — 7 [1, с. 140]. Фільварок у Глинниках: гусей — 29, старих кокош — 12, курей молодих — 20, каплунів — 30, качок старих — 6, молодих — 30 [1, с. 159].

Загалом, птахівництво становило зовсім невеликий відсоток в фільварковому господарстві. Пояснити це можна тим, що потребу у птиці задовільняли данини селян [6, с. 169]. Наприклад, тяглі селяни фільварку с. Долоччя окрім інших повинностей сплачували данину з волюки в розмірі 2-х каплунів та 6 яець, Велика Боровиця — курей простих по 4, гусей по одному, яець по 6, Гнойниця — каплунів по 2, курей по 4 [1, с. 162, 170, 180].

Найбільш вигідною була годівля гусей, оскільки їхня вартість була найвищою. Годівля ж качок становила значний клопіт, бо качки загрожували нересту риби в ставках і саджавках. У зв'язку з цим їх годівлі часто уникали [7, с. 170—171].

Серед промислів особливе місце займало розведення риби, якому сприяли попит та природні умови краю. Для прикладу, у фільварку с. Долоччя були наявні два стави, с. Карпилівка — 1 став, спуст якого у три роки давав 30 фл., с. Велика і Мала Боровиці — по одному ставку, с. М'якоти — 3, спуст яких у три літа за 140 фл. [1, с. 163, 165, 168, 170, 172].

Досить поширеним промислом на той час було також бджільництво. Перш за все популярним було бджільництво бортне, але, безперечно, існувало і бджільництво пасічне. Найчастіше воно мало товарний характер, постачаючи на внутрішній і зовнішній ринок мед і віск. В інвентарі 1620 р. наявні такі відомості про пасіки та кількість бортей: у фільварку Долоччя — бортей з бджолами у пущі є 5, М'якоти — бортей є 500 у котрих осаджено бджіл 60, Клепачі — бортей є кільканадцять в дубняку на полях, дістається з цього 10 флоринів, Плужне — є двірська пасіка, в котрих старих бортей 9 [1, с. 145, 163, 173, 200].

Відкритим залишається питання щодо розмірів фільваркового ареалу, оскільки інвентар не містить на це прямих вказівок. Але приблизні підрахунки завдяки даним інвентаря, що стосуються висіву та зібраного врожаю можна здійснити застосовуючи методи, які пропонує А. Вичанський [7, с. 62—68]. Про розміри фільварків можна, і потрібно, судити передусім по кількості залежної людності, яка несла повинності на користь двору. Звичайно, говорити про конкретні цифри тут не можна, але яскраво проглядається співвідношення за розмірами фільварків між собою. Згідно з підрахунком залежного населення найбільшими видаються фільварки у Плужному, Коломлі, Новосілках, Шекеринцях (див. Додаток 3).

**Склад залежного селянства фільварків Острозької волості
(Олександрової частини) за інвентарем 1620 р.**

№ з/п	Фільварки за назвами поселень	тяглі	півдво-ричні	підсує-дки	город-ники	бортни-ки	стрільці лісні	пташ-ники	Всього
1.	Плужне	65	-	41	-	6	4	-	261
2.	Борисів	56	-	15	-	2	3	-	
3.	Білотин	36	-	-	-	-	-	-	
4.	Нетішин	26	-	7	-	-	-	-	
5.	Колом'є	7	-	13	-	-	-	-	133
6.	Кривин	41	-	46	-	-	5	4	
7.	Крупець	10	-	7	-	-	-	-	
8.	Новосілки	8	15	-	10	-	-	-	84
9.	Більчин	23	11	-	17	-	-	-	
10.	Шекеринці	10	24	14	-	-	-	-	83
11.	Коритна Воля	-	29	6	-	-	-	-	
12.	Гнойниця	29	3	16	-	-	-	-	81
13.	Ювківці	15	-	4	-	-	-	-	
14.	Калетинці	8	-	6	-	-	-	-	
15.	Лисиче	15	-	13	-	-	-	-	63
16.	Хоняків	14	-	6	-	-	-	-	
17.	Переволока	6	6	-	3	-	-	-	
18.	Велика Боровиця	11	17	-	25	-	-	-	
19.	Глинники	23	-	19	-	-	-	-	42
20.	Клепачі	18	22	-	2	-	-	-	42
21.	М'якоти	31	-	10	-	-	-	-	41
22.	Головлі	21	-	8	-	-	-	-	37
23.	Хотичин	6	-	2	-	-	-	-	
24.	Юськівці	20	6	10	-	-	-	-	36
25.	Довжок	27	-	-	-	-	-	-	33
26.	Капустин	6	-	-	-	-	-	-	
27.	Красносілка	3	-	-	-	-	-	-	
28.	Плоска	23	-	7	-	-	-	-	33
29.	Рівки	11	-	-	-	-	-	-	30
30.	Скнит	19	-	-	-	-	-	-	
31.	Долоче	16	5	5	-	-	-	-	26
32.	Радогоща	7	11	-	-	-	-	-	25
33.	Гурцизна	4	2	-	-	-	1	-	
34.	Загірці	14	2	7	-	-	-	-	23
35.	Нараївка	6	-	4	-	-	-	-	23
36.	Улашинівка	2	-	7	4	-	-	-	
37.	Мала Боровиця	7	3	11	-	-	-	-	
38.	Скнит	10	-	5	-	-	-	-	19
39.	Котівка	4	-	-	-	-	-	-	
40.	Добрин	8	-	9	-	-	-	-	17
41.	Карпилівка	11	-	4	-	-	-	-	15
42.	Хоростів	4	-	2	2	-	-	-	12
43.	Понора	2	-	2	-	-	-	-	
44.	Баранне	11	-	-	-	-	-	-	11
45.	Шатерники	5	-	2	-	-	-	-	7
46.	Убельці	3	-	-	-	-	-	-	7
47.	Ледавка	4	-	-	-	-	-	-	
48.	Дятилівка	6	-	-	-	-	-	-	6

Отже, інвентар 1620 року подає інформацію завдяки якій можливо локалізувати фільваркові господарства на території волості. Цінність цього джерела також у тому, що тут подається опис не лише замкових фільварків, але й фільварків, що перебували у віданні шляхти-посесорів. На основі інвентаря підтверджується основна роль зернового господарства у фільварковій системі господарювання, продукція якого забезпечувала потреби внутрішніх та зовнішніх ринків. Також можна говорити про допоміжну роль, переважно для власних потреб двору, інших галузей господарювання. На основі наявних відомостей в інвентарі можна робити певні висновки та припущення щодо розміру фільваркових господарств передусім на основі кількості залежної людності, висіяного та зібраного збіжжя. Також про створення та розширення фільварків Острозької волості шляхом освоєння цілинних земель, а не наступу на селянські землі. Свідчення в інвентарі про значну кількість пусток та нестачу робочих рук.

---

1. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Переклад, передмова, упорядкування, науково-довідковий апарат І. О. Ворончук.] — Київ — Старокостянтинів, 2001. — 416 с.

2. Атаманенко В. Б. Фільваркові комплекси (двори) південно-східної Волині першої половини XVII ст. / В. Б. Атаманенко // Маєток Самчики, 2007. — В. 1. — С. 87—95.

3. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII століття / І. Д. Бойко. — Львів, 1963. — 328 с.

4. Ворончук І. Фільварок на Хмельниччині в першій половині XVII ст. (за матеріалами інвентаря волинських маєтків князів Острозьких 1620 р.) / І. Ворончук // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. — Хмельницький: Поділля, 1999. — С. 86 — 98.

5. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В. И. Пичета. — Москва, 1958. — 548 с.

6. Rutkowski Jan. Historia gospodarcza Polski (do 1864) / Jan Rutkowski: y przedm. Witolda Kuli. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1953. — 568 s.

7. Wyczański Andrzej. Studija nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500 — 1580 / Andrzej Wyczański. — Warszawa: Państw. Wydawn. Nauk, 1960. — 285 s.

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ НАСТІЛЬНИКІВ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ (на матеріалах експедиційних досліджень)

Постановка наукової проблеми та її значення. Населення Волинського Полісся вирізняється збереженням давніх вірувань та традицій. Цьому сприяла територія, на якій проживають поліщуки. Завдяки тісному контакту з природою, а особливо лісом, кожна річ у побуті, окрім утилітарного призначення була наділена сакральним змістом. Виготовленням речей для щоденного вжитку займалися не лише майстри. Так із видів декоративно-прикладного мистецтва ткацтво посідає одне з чільних місць у житті родини.

Тканини, виготовлені та оздоблені господарями, були призначені для покращення щоденного побуту. У хаті кожної господині були орнаментовані візерунковим оздобленням рушники, настільники та рядна.

На жаль, не на всій території України продовжували виготовлення домашніх тканин протягом ХХ ст. Збережені традиції, автентичні матеріали та духовна культура Полісся винятково добре збереглися у Камінь-Каширському районі, що і вирізняє цю територію з-поміж сусідніх.

Серед інтер'єрних тканин, що виготовлялися на камінь-каширщині, до яких належать рушники, настільники та рядна, нашу увагу привернули настільники. Вони відігравали не лише утилітарно-практичну функцію в побуті, але мали й особливе сакральне значення та надавали оселі художньо-естетичного вигляду. Вишукані фактурно ткани скатертини виготовлялися власноруч господинями дому.

Вагомим науковим доробком досліджень із даної теми є праця О. Никорак «Українська народна тканина ХІХ — ХХ ст.» [4], у якій розглянуто інтер'єрні тканини всієї західної території України. Орнаментальний декор тканини та всього декоративного мистецтва загалом висвітлено в роботі М. Селівачова «Лексикон української орнаментики» [5]. У праці Ю. Лащук [3] розглянуто всі види декоративно-прикладного мистецтва, що були поширені на Поліссі, зокрема окремий розділ присвячено художнім особливостям тканих виробів. Послідовно технологічний процес виготовлення тканини описали В. Бондарчик, І. Браїм, Н. Бурковська «Полесьє. Матеріальна культура» [1]. Проте, у названих джерелах не висвітлено інформацію про особливості художнього оздоблення настільників Камінь-Каширського району Волинської області, а уявлення про традиційне виготовлення скатертин було б неповним без сучасних експедиційних студій, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження — висвітлити художні особливості тканих настільників Камінь-Каширського району в ХХ ст. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання:

- проаналізувати основні види текстильних виробів для столу;
- визначити основні техніки виготовлення та кольорову гаму;
- описати характерні орнаментальні оздоблення.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Традиційно в кожній оселі стояв стіл великого розміру, щоб за ним могла розміститися вся родина. Він уособлював собою єдність усього роду. В українській фольклористиці існує багато вірувань щодо столу, зокрема незастеленого [2]. Отож він завжди мав бути накритий. На стіл зазвичай клали скатертину, виготовлену господинею власноруч. Тканий настільник покривав стіл у свято й будень та виготовлявся переважно по ширині столу.

Камінь-Каширський настільник («порток», «портек», «портене») привертає увагу різноманітністю декоративного вираження та збереженням традиції.

Побутове призначення настільника визначало його форму, розмір та сировину, з якої виготовляли виріб. Так прямокутні, виготовлені з однієї пілки, є більш архаїчними, ніж пізніші, зшиті з двох пілок. Однопілкові настільники виготовлялися на ширину столу. Його поздовжні краї завжди звисали та мали декоративне оздоблення з тканих кольорових смужок.

За орнаментальним оздобленням та технікою ткання можна визначити святкове або буденне призначення настільника. Умовно їх можна поділити на такі типи:

- * ткані полотняною або саржевою технікою з 3—5 тоненькими кольоровими смужками по краях;
- * сіро-білі в клітинку;
- * сіро-білі в клітинку та оздоблені кольоровими перетиканими смужками по вужчих краях;
- * сіро-білі, ткані «закладним» тканням по всій площині;
- * ткані «в кружку» та перетикані кольоровими пасочками по краях.

Матеріалом для виготовлення настільників слугували лляні нитки власного виробництва. Лише з другої половини ХХ ст. набувають поширення бавовняні катушкові нитки. Для виготовлення скатертин застосовувались такі техніки ткання: полотняне переплетення «в проциню» («попросту») [7]; різні варіанти чиноватного ткання: «в поворотку» («в поворотку»), «в йолку» («в коси») [6] — горизонтальні ламані лінії; «в дорожки» («в паски») [8] — ряди скісних пружків [4], особливістю створення яких є певна послідовність набирання не лише начиння, але й у бердо; «в кружку» («в кружки»), «у ромбик» («в паски») [7, 8] — фігури ромбів, які утворюють сітчасту фактуру. Найбільш поширеним є чиноватне ткання, що створювало фактуру по всій площині настільника, а завдяки щільнішому переплітанню утворювалася міцніша тканина, яка могла слугувати в господарстві протягом кількох років.

Настільники для щоденного використання виготовляли з лляних або конопляних невивіблених ниток. Вони менш орнаментовані та ткані полотняною або чиноватною технікою ткання. Дане ткання надавало дрібного фактурного оздоблення виробу, а завдяки структурі ниток тканина набувала переливу відтінка. Такі скатертини однотонні, а по вужчих краях оздоблювалися тоненькими кольоровими, переважно червоними, смужками. Цікавим варіантом є настільники, оздоблені по вужчих краях групою з широких та тонких смужок чорного кольору, між якими іноді виділяються тоненькі червоні, сині або оранжеві лінії, надаючи виробу особливо гармонійного й вишуканого вигляду. Ткані смужки, для підсилення кольору відтінку кольорової нитки, створювалися полотняною технікою. При цьому кольорова пітканева нитка повністю закривала нитки основи. Завдяки такому перекриванню основних ниток, вони не мали змоги впливати на колір кольорових смужок, так створювалася рельєфна одноколірна поверхня, яка ставала більш чіткою і виразною на площині фактурного узору, що створювався саржевим переплетенням ниток.

Деякі варіанти скатертин мають оздоблення з ритму поперечних менших та більших при краях ліній, розташованих симетрично так, що в центрі виробу менші смужки, а ближче до вужчого краю більші лінії, які чергуються з сірим тлом виробу. Для створення орнаментальних смужок використані бавовняні нитки білого, червоного та чорного кольорів. Їх чергування поєднано так, щоб біла яскравої смужки була темніша, у такий спосіб підкреслювалася яскравість певних кольорів.

Крім простих сірих та вивіблених скатертин на камінь-кашпирщині ткали настільники в клітинку. Вони виконані саржевою технікою ткання, а завдяки особливостям снування, де чергуються два кольори, й аналогічного прокладання пітканевої нитки на сірому тлі тканини, утворено клітинку. Кінці таких виробів по вужчих краях мають оздоблення кольоровою ниткою (синьою, червоною) технікою пруткування та невеликого розміру мохри, які слугують завершенням текстильного виробу.

Настільники в клітинку, що побутували на даній території, є трьох типів. У простіших — клітинки (квадрати) однакові, великого розміру (до 5 см), а скісні смуги чиноватного ткання змінюють свій напрям у кожній клітинці. Такі квадрати мають свій перелив відтінку завдяки переплетенню, яким тканий виріб.

Інші настільники мають такі самі клітинки, але меншого розміру (1—2 см), ткані чиноватною технікою ткання. Вироби виготовлені на початку ХХ ст. оздоблені червоними та чорними смужками, що симетрично розташовані з обох боків основної центральної. А починаючи з 1950-х років усе частіше такі скатертини оздоблені по вужчих краях різноколірними пасками, які утворено з тонких симетрично розташованих смужок. Центром такої ритмічної композиції є темна або світла лінія, обабіч якої ткані кольорові смужки, розташовані в дзеркальному відображенні. Така ритміка кольорових стрічок надає настільнику декоративного оздоблення.

У 1960-ті роки настільники оздоблювалися кольоровими смугами, з обох країв яких зубці ткані технікою «закладного» ткання. На деяких скатертинах зубці ткані кольоровими нитками, які є контрастними до смуг. Так, якщо ритміка смужок із яскравих червоних, оранжевих, зелених та синіх кольорів, то зубці ткані чорними або темно-синіми нитками, і, навпаки, якщо кольорові паски темних відтінків, то зубці яскраві (червоні,

оранжеві). Іноді такі стовпчики розміщено в центрі кольорових смужок. Такий декор надає особливої виразності в оздобленні настільника та підсилює світлоту основного тла виробу.

Більш складнішими за візерунковим оздобленням є настільники, ткані на чотирьох підніжках із використанням в основі сірого льону, а в пітканні сірих та вибілених ниток. У такий спосіб на темному тлі білими нитками з фігур прямокутної форми створено візерунковий декор «в кубіки». Геометричні прямокутні фігури розташовано в шаховій послідовності, вони заповнюють усе тло настільника. Такий візерунок створено з обох боків, він виступає як позитив і негатив. По вузьких краях настільники оздоблені вузькими та ширшими тканими смужками кольоровими фабричними нитками. Орнаментальні лінії ткані таким самим тканням, як і весь настільник, а сама візерункова смуга створена з кольорових прямокутних форм, що чергуються з прямокутниками основного тла. Деякі з геометричних фігур орнаментального оздоблення ткані двома кольорами, завдяки цьому утворюється смуга з кольорових геометричних розет.

У другій половині ХХ ст. ткалі збагатили свої знання й розвинули вміння, передані їм попередніми поколіннями. Кардинальні зміни торкнулися матеріалу, з якого виготовляли декоративні тканини. Стрімкий розвиток промисловості вплинув на традиційне оздоблення скатертин. Так для виготовлення настільників все частіше використовували білі котушкові бавовняні нитки. З появою великого вибору кольорової пряжі та її доступність в придбанні збагатили кольорову гаму текстильних виробів. Починаючи з 1950-х років у тканих настільниках відбуваються відчутні зміни в оздобленні.

Зважаючи на те, що тканини виготовлялися в домашніх умовах, майстер завжди був у ролі художника, майстерно та органічно поєднуючи в своїй роботі техніку ткання, кольорову гаму та орнаментальне оздоблення. Так звичайна побутова річ перетворювалася в мистецький виріб майстра і виконувала ужиткове призначення виступаючи окрасою кожного святкового інтер'єру.

На території Волинського Полісся в настільниках домашнього виготовлення гармонійно поєднувалися матеріали, які надавали природньої фактурності виробу з особливостями техніки ткання, все це доповнювалося елементами декору, що і надавало виробу особливої художньої виразності.

У цілому зібрана інформація з традиційного виготовлення святкових та побутових настільників Камінь-Каширського району Волинської області є надзвичайно важливою. Розглянувши основні техніки виготовлення та матеріали для ткання, їх кольорову гаму й орнаменти, можемо стверджувати, що обстежена територія має свої особливості в створенні та оздобленні інтер'єрних тканин, що свідчить про майстерність і високий художній смак ткаць.

Матеріали цієї роботи можуть бути використані як у дослідженнях із проблем розвитку української народної творчості, так і в практичній діяльності сучасних майстрів і фахівців із декоративно-прикладного мистецтва.

---

1. Бондарчик В., Браим И., Бураковская Н. Полесье. Материальная культура, Киев — 1988 р. — С. 185—201.

2. Данилюк «Українська хата» К. Наукова думка — 1991 — 112 с.

3. Лащук Ю. Народне мистецтво Українського Полісся / Ю. Лащук. — Львів: Каменяр, 1992. — 134 с.

4. Никорак О. Традиційні тканини в світоглядних уявленнях поліщуків і волинян / О. Никорак / Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура — шлях до себе. Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 10—11 квітня 2003 року, м. Луцьк. Збірник наукових праць. Луцьк: Б. в., 2003. — Вип. 11. — С. 105—107.

5. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Селівачов Михайло / — К.: Редакція вісника «Ант», 2005. — 406 с.

6. Хомова Т. Колекція настільниць і скатертин групи «Д» (Декоративно-прикладне мистецтво) у фондах волинського краєзнавчого музею. Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель. Наук. зб.: Вип. 4. / упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи ВНУ ім. Лесі Українки; / упоряд. А. Силук, Є. Ковальчук — Луцьк, 2012. — С. 54—63.

7. Зап. автором від Вознюк Антоніни Никифорівни, 1937 р. н., у с. Боровне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. під час комплексної історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2012 р.

7. Зап. автором від Остапчук Єлизавети Павлівни 1931 р. н. у с. Боровне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. під час комплексної історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2012 р.

8. Зап. автором від Савонюк Ірини Ярмолаєвни, 1937 р. у с. Піщане Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. під час комплексної історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2012 р.

ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧИХ ІМЕН У ШАЦЬКОМУ РАЙОНІ

У 2013 році студенти музеєзнавці та історики СНУ імені Лесі Українки взяли участь в етнографічній експедиції до Шацького району, організованій кафедрою документознавства та музейної справи, Музеєм етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки та ДП «Волинські старожитності». База експедиції знаходилась у смт. Шацьк, а «вихід в поле» відбувався по навколишніх селах.

Серед великої кількості різноманітних матеріалів зібрані відомості про родильні обряди, адже найважливіші етапи життя людини і окремі стадії розвитку сім'ї завжди супроводжувалися різними обрядами і звичаями [12, с. 226]. Етнографічні матеріали засвідчують, що в усіх місцевостях України велика увага приділяється обрядодіям, пов'язаним з народженням дитини. Згідно з народними віруваннями, дотримання і виконання відповідних звичаєвих настанов і обрядів — необхідна передумова успішного народження, здоров'я і благополуччя матері, дитини та щасливої їхньої долі [10, с.26].

В українців, як і в інших народів світу до 20 — 30-х рр. ХХ ст. зберігалися й широко побутували вірування про таємничий зв'язок ще ненародженої дитини з учинками вагітної жінки. Існували й заборони, яких повинна була дотримуватися вагітна жінка, щоб захистити дитину від уроджених фізичних і розумових вад [10, с.269]. На давні звичаї українців напластовувались християнські обряди, пов'язані з народженням дитини.

У статті автор вирішив дослідити специфіку дитячих імен у Шацькому районі. Відомо, що новонароджених називають за церковним обрядом, на честь родичів, дають новомодні імена. А чим послуговуються мешканці сіл північно-західного куточка Волині? Спробуємо відповісти на це питання.

Марія Іванівна Петрівна, жителька села Пульмо, розповіла про особливості наречення дитини: «В нас тепер стараються називати іменами старими... Денис, то дуже вже багато називають. Роман. Раніше то, то якоесь ше, то як не наші імена... ше в мий час коли я родилась є по календарі по церковному празник там Варвара, Марія, Татяна, Катерина, ото тепер стараються, так само, по мужському... Мирські імена... Ото стараються тепер люди називати тими іменами — старінними іменами. Вот. Бо раніше то за Советского Союза так не було, було іначе, а тепер люди так як то повернулися трошки до Бога і вони стараються коли в той час народиться дитина — вони стараються тим іменем назвати...». Респондент наголосила, що при виборі імен однакову роль відіграють і батько, і мати, що саме ім'я обговорюють в сім'ях. Казала, що не можна було називати дитину на честь родича, у якого була погана доля: «...так не можна... Ну того, шо, кажуть, шо передається з покоління в покоління. Лучче брати добре, чем не добре...» [4].

Марія Кусько, жителька Самійличів, відзначила, що в останні роки повертаються колишні імена: «Вже колишні вертаються...Богдан, Наталя...Ганя... Володя, Надя, Вася». Відзначила, хто має перевагу у нареченні: «Як батьки хочуть. Баба часом собі преться назвати. Я то того не одобрюю. Кажу, їхні діти — хай як хочуть, так і звуть. В мене четверо було — я ні одного не назвала...Славиком назвав чоловік, а меншиньких вже діди звали — Володя, Надя, Вася...». Респондент розповіла й те, чим послуговуються при такому важливому виборі: «Раніше було, шо за церковними називали, а теперка, як хто хоче. Кожен день у церкві є свето і ото ж, яке свето є, так називають. Сваху назвали Мокриня. Скіко та мати плакала, бо ж то нехороше ім'я, ше й на дівчину — Мокриня» [3]. Хомяк Федора же наголосила, що діток називали під час війни виключно за церковним обрядом: « За церковним обрядом називали — як свято, яке паде — так батюшки й хрестили...»

На питання чи називають дітей на честь дідуся, бабусі, Марія Кусько відповіла: «Якшо молодії захочуть, то так назвуть» [3]. Тобто називати дитину на честь родичів

— не було загальноприйнятим звичаєм, а певною мірою залежало від бажання батьків. З'ясовували й питання, чи можна давати ім'я дитині на честь людини, у якої нещаслива доля. На це респондент ствердно кивнула: «Називали» [3]. Жителька Шацька Писарчук Анна з цього приводу відзначала, що: «Як ще живий, то називають, а як вже вмерли., то теже називають... Але як вже нема, то нашо називати?» [5]. Ще одна жителька Шацька — Ганна Семерей наголосила: «Ну, то стараються не називати, але як був хороший дід і баба, як то кажуть дожили до таких літ, то називають...» [6].

Про новомодні імена, які витісняють старіші повідала Писарчук Анна: «Поширені Марія, Христина, Марина...а з чоловічих...ну що ж що, тепер вже по-новому звуть: Ігор, Іван, Вітя...» [5]. На те, чи називають церковними іменами, вона сказала наступне: «Як зветься свято, так і називають», а на рахунок впливу старших відповіла, що в їхній сім'ї вибирали молоді, дідусь з бабусею не втручались у їхні справи [5].

Семерей Ганна відзначила, що найпоширенішими іменами є: «То Діма, то Максим, то вже старими іменами звуть, то Іван...то Ганни, то Марини...». Наголосила, що повертаються і «старі» імена: «Тепер вже всі отакі во старії вертаються». А на рахунок церковних імен зауважила: «Як родився коло Миколи хлопчик — Миколою називають. Як дівчинка коло Ганни — Ганною, так як мене». Респондент вважає, що не важливо, хто називає дитину — батько, мати, чи бабуся з дідусем, аби вона була здорова: «Батько і мати (називають — **Т. Ч.**), а вже бабусі, дідусеві, то, то таке, як вже буде звати» [6].

Корінна мешканка Шацька Хом'як Федора відзначила, що «При німцях називали тіко Таня, Маня і Ганя» [7].

Отже, зі всього сказаного жителів Шацького району можна зробити наступні висновки:

1. Раніше перевагу у нареченні дитини надавали іменам за церковним календарем: на яке свято народилася малеча — таке й ім'я отримувала.

2. На даний момент старі імена повертаються, але й також широко використовуються популярні, модні на сьогоднішній день.

3. Варто відмітити й те, що ім'я дитини — це дуже особиста річ кожної сім'ї і найчастіше перш ніж дати новонародженому ім'я члени родини радились між собою. Прерогатива надавалась молоді, але все залежало від ментальності родини. Часто були випадки, коли називали внучків бабуся, чи дідусь.

4. Важливим фактом є те, що дитинку звали і на честь родича. Але, вважалось, що якщо він мав погану долю, то не варто так робити, адже «доля повторюється», хоча були випадки, коли люди на це не зважали.

5. З давніх-давен імені надавали важливого значення. В усіх регіонах України дитяче ім'я мало надзвичайно важливе магічне значення.

---

1. Етнографія України : Навч. посіб. [С. А. Макарчук та ін.] / За ред. С. А. Макарука — Львів : Світ, 1994.

2. Зап. авт. від Гінайло Марії Іванівни, 1952 р. н. у с. Самійличі 28 червня 2013 р.

3. Зап. авт. від Кусько Марії, 1935 р. н. у с. Самійличі 28 червня 2013 р.

4. Зап. авт. від Петрівни Марії Іванівни, 1942 р. н. у с. Пульмо 27 червня 2013 р.

5. Зап. авт. від Писарчук Анни, 1933 р. н. у смт. Шацьку 26 червня 2013 р.

6. Зап. авт. від Семерей Ганни, 1938 р. н. у смт. Шацьку 26 червня 2013 р.

7. Зап. авт. від Хом'як Федори, 1932 р. н. у смт. Шацьку 26 червня 2013 р.

8. Зап. авт. від Цвид Марії Калістратівни, 1927 р. н. у с. Самійличі 28 червня 2013 р.

9. Зап. авт. від Ягодинець Марії Микитівни, 1930 р. н. у с. Хомичі 28 червня 2013 р.

10. Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій / А. П. Пономарьов. — К.: Либідь, 1994.

11. Українська етнологія: Навч. посіб. [В. К. Борисенко та ін.] / За ред. В. К. Борисенко. — К.: Либідь, 2007.

12. Українське народознавство : Навч. посіб. [М. С. Глушко та ін.] / За заг. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів : Фенікс, 1994.

ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІВНИХ АУДИОЗАПИСІВ: ВІД ВИТОКІВ ДО СУЧАСНОСТІ

«У культурі кожний значний крок в майбутнє стає можливим лише за умови опанування минулого і відкриття тих його потенцій, які посилюють імпульси руху вперед, розширюють культурний потенціал прогресу» [6].

Сенс цих слів нині осмислюється з особливою гостротою. Нагальною справою діячі кожної національної культури вважають збереження традицій власного народу. Даній справі присвячені зусилля багатьох поколінь учених — археологів, істориків, етнографів, філософів, культурологів, фольклористів.

Однією з основних тенденцій розвитку суспільства в останні десятиліття стало зростання обсягу інформації, зокрема, у галузі культури. Виникають численні інформаційні ресурси, які вже усвідомлюються, як свого роду національне надбання. За своїм значенням вони не поступаються іншим різновидам ресурсів — надрам, водоймам, лісам тощо. Кількість, якість і доступність інформаційних джерел у галузі культури визначають рівень розвитку країни та статус її на міжнародній арені.

Тому збереження, розвиток і раціональне використання культурно-історичної інформації, як складової національного ресурсу, нині є завданням державного значення. До цієї категорії слід віднести не тільки літературну і філософську спадщину, музейну інформацію (включно з кіно-, фоно- і фотоінформацією), а й архівні польові фонозаписи українського фольклору. Культурно-історична інформація, яку містять такі записи, нерозривно пов'язана з історичною пам'яттю та національними традиціями. Можливість її вільного використання на території нашої держави й у всьому світі сприяє органічному розвитку суспільства та забезпечує єдність національної самосвідомості.

Наприкінці XIX століття, з винаходженням фонографа, етнографи світу вступили у принципово нову фазу розвитку своєї науки — на зміну виключно писемній фіксації фольклорно-етнографічних матеріалів (вербально або графічно) прийшов аудіозапис. Сьогодні інтерес до нього усвідомлюється як до своєрідного «хранителя священного вогню» [6], національного генія, усвідомлюється як «золотий фонд» національної культури.

У такій ситуації набувають ще більшої ваги будь-які живі свідчення і матеріали, що можуть доповнити й розширити наші уявлення про власну національну культуру, глибше пізнати специфіку української історії та ментальності народу. Вищезазначене стосується як давніх її періодів, так і сучасності. У науковому світі це зрозуміли досить давно й розпочали спроби повернення до наукового обігу, а також для зацікавлених слухачів, фольклорних музичних записів минулого. Особливо це стосується великого корпусу записів, зроблених засобами застарілої з технічної точки зору аудіотехніки, які не мають і не можуть досягти сучасного стандарту якості. Але, не зважаючи на начебто невисоку технічну якість цих матеріалів, більшість подібних публікацій, як правило, справляє на вдумливого слухача глибоке враження.

Свого часу К. Квітка констатував: «Звичайні нотні записи взагалі є дуже недосконалий спосіб фіксації музичних продукцій, бо не можуть окреслити тембру, передати відтінки виконання з належною тонкістю, дати уявлення про експресію, не визначають докладно навіть тональних високостей і довгостей та різних ступенів динамічних акцентів». Учений наполегливо закликав: «Наукові, артистичні та освітньо-педагогічні потреби вимагають досконаліших пам'ятників, якими можуть бути фонографічні та грамофонні знімки, що точніше поняття про музичні продукції через безпосереднє слухове сприймання, а також можуть служити до тонометричних дослідів за поміччю спеціальних апаратів, і до точнішого графічного зображення цих продукцій нотним письмом» [3].

Для науковця важливу роль відіграють старі фольклорні звукозаписи. Вони справляють колосальне враження на сучасних слухачів, особливо молодь. Вже при першому прослуховуванні відчувається особлива звукова атмосфера й темброінтонації, які характеризують не лише голоси людей, їх емоційний стан та акустичні умови, а й часом вже призабуту манеру звуковидобування, відтворення мелодії та поєднання голосів у гурті. Сьогодні це стосується і фонозаписів, зроблених на територіях, які зазнали раптової — природної чи техногенної — руйнації.

Одна з таких територій — нинішня Чорнобильська зона. Починаючи з 1994 року народну культуру Поліського та Чорнобильського регіону стаціонарно досліджувала Історико-культурна експедиція Мінчорнобиля України (нині — МНС України), а з 2007 року — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі — ДНЦЗКСТК).

Аналіз інформаційних джерел вказує на те, що процес звукозапису пройшов понад 100-річний шлях еволюції. На практиці розрізняють три основні системи звукозапису: механічну, фонографічну і магнітну.

При механічному записі звуку голка або різець видавлює на поверхні рухомого носія канавку, форма якої відповідає формі записуваних звукових коливань. У процесі відтворення грамофонна голка, рухаючись по звивині канавки, повторює ці коливання і передає їх або мембрані, випромінюючій звук через рупор, або електромеханічному перетворювачу звукознімача, що виробляє електричні сигнали. У 1857 р. французький винахідник Едуард-Леон Скотт де Мартенвіль сконструював «фоноавтограф» — пристрій, який реєстрував акустичні коливання, але не відтворював їх. Дослідники з історії звукозапису «First Sounds» відтворили зафіксований ним звуковий запис народної пісні. Час фонограми складав всього 10 секунд. На записі чутний жіночий голос, який співає «Au clair de la lune, Pierrot repondit» (9 квітня 1860 року). Фоноавтограф витискав звукові доріжки на листі паперу, вичорненому димом від масляної лампи. Цей пристрій реєстрував акустичні коливання, але не відтворював їх.

Записати звук і відтворити його вдалося вже у 1877 році відомому американському винахіднику Т. Едісону завдяки його винаходу «фонографу». Існує думка, що дана подія стала початком всесвітньої історії звукозапису.

Т. Едісон розробив фонограф із записом звуку на валу, що було обернуто олов'яною фольгою, яка пізніше була замінена воском. Він зафіксував механічним способом мелодію «Mary Had A Little Lamb» («У Мері було маленьке ягня»). Його перша машина для запису звуку мала циліндр, який повертався за допомогою ручки, а також різок і затуплену голку. З вузького кінця різок був закритий гнучкою мембраною. Звуки, які потрапляли з широкого боку різка викликали коливання мембрани, до якої кріпилася голка. Голка рухалася вгору і вниз під впливом звуків. Опускаючись, вона робила глибші борозенки у фользі, а піднімаючись — дрібніші. Зміна глибини борозенок і була відображенням звукових хвиль, зафіксованих при мовленні або співі. З метою відтворення фонограми голку ставили у початкове положення валу. Рухаючись по борозенці, вона спричиняла вібрації мембрани у тій самій послідовності, що і під час запису звуків. Таким чином відтворювався звук записаної фонограми.

Воскові циліндри вважаються одними з перших способів фіксації звуку, які документально збереглися. За період існування систем такого механічного запису звуку на воскових валиках Едісона і вінілових грамплатівках (з 1877 р. до початку 80-х років ХХ століття) накопичилася величезна кількість музичного матеріалу. Це — музичні твори у виконанні видатних майстрів, голоси відомих діячів культури, науки, релігії та політики, матеріали фольклорно-етнографічних експедицій з різних країн світу тощо.

Фонограф доволі швидко розповсюдився по всьому світу і використовувався для запису й відтворення звуку приблизно до 1930 року, доки в масове виробництво не надійшов більш досконалий грамофон із грамплатівками. Останній у свою чергу набув великої популярності завдяки своїй простоті і зручності відтворення звуку.

Разом з тим, фонограф не зник навіть із винаходом грамофона в 1880-х роках. Він побутував до кінця 1910-х років. Поступово епоха фонографів відходила в минуле через те, що його записи існували лише в одному примірникові.

Через десять років після появи фонографа, німецький інженер Еміль Берлінер винайшов пристрій графофон («пишу звук»). Графофон записував звук не на вал, а на платівку, що дозволяло масове тиражування грамплатівок. З цього часу велась пошуки матеріалу для платівок, визначення швидкості їх обертання. Лише в 1897 році інженери з'ясували, що найкращим матеріалом був диск зі сплаву цинку (або з шелаку — речовини, що виробляється тропічною комахою — лаковим хробаком), шпату й сажі. Проте, він був досить дорогим, альтернативою йому став винахід твердих пластмас у 1940-х роках. Відомий стандарт у 78 об/хв було визначено близько 1925 року.

У 1948 р. американська фірма Columbia випустила першу довгограючу платівку (45 і 33 об/хв). Вона призначалася для електроакустичного відтворення запису за допомогою електропрогравачів, електрофонів і радіол. Винахід дав можливість значно розширити акустичну смугу частот (50—16000 Гц) і майже повністю зберегти його темброві характеристики, збільшити динамічний діапазон запису, знизити рівень шумів та помітно поліпшити якість звучання.

В історії звукозапису тривалий час існував фотографічний метод фіксації звуку. Він полягав у тому, що у такт із звуковими коливаннями змінювалася сила та форма світлового променя, котрий потрапляв на рухому кіноплівку. У результаті звук був ніби «сфотографованим». Після хімічної обробки на плівці утворюється затемнена доріжка запису. Її прозорість або ширина змінювалась упродовж плівки відповідно до змін у звучанні. Для відтворення звуку фотографічну фонограму, яка рухається з тією самою швидкістю, під час запису, просвічують променем світла, що проходить крізь доріжку запису й потрапляє на фотоелемент. Фотоелемент перетворює зміни в інтенсивності світла в електричні коливання. Прообразом апаратів фотографічної фіксації звуку був фотографофон, виготовлений в 1901 році німецьким інженером Е. Румером. Фотографічний метод запису звуку використовується й досі, переважно у кінематографії.

Наступний етап звукозапису був позначений появою магнітофона. Перший апарат магнітного звукозапису — «телеграфон» — був винайдений ще в 1898 році датським інженером В. Паульсенем. У якості носія звуку використовувався сталевий дріт. Проте назва «магнітофон» з'явилася пізніше. Вважається, що вона була запозичена в

німецькій компанії AEG, яка у 1935 р. розробила свій звукозаписувальний пристрій саме під цією назвою. З 40—50-х рр. XX ст. набув поширення звукозапис на магнітну стрічку. Ці магнітофони вирізнялися більшою простотою і зручністю для роботи в домашніх умовах. Через це, з кінця 40-х років, магнітний запис на стрічці, що намотувалася на бобіну, почав швидко розповсюджуватися по всьому світу.

У 1964 р. розпочалася ера касетних магнітофонів. Компанія Philips представила новий формат касети для звукозапису, що вийшов на ринок під назвою «компакт-касета». Принциповою перевагою магнітофону Philips, що працював з цими касетами, порівняно з усіма касетними апаратами, була простота механізму. Спершу компакт-касети були призначені для диктофонів і для реєстрації сигналів спеціальною апаратурою. Вони абсолютно не підходили для запису музики. Крім того, конструкція касет ранніх моделей була ненадійною.

У 1971 році компанія Advent Corporation уперше представила касету з магнітною стрічкою на основі оксиду хрому (IV). Поява цих касет кардинально змінила долю цього виду носіїв аудіоінформації. Якість звуку на них була значно вищою. Це призвело до появи касет із записаною на них (у промислових умовах) фонограмою. Одночасно касети почали використовуватися для самостійного, побутового звукозапису.

Огляд історії розвитку звукозапису доводить як стрімко в XX ст. відбувався пошук і удосконалення техніки для фіксації звуку. Така динаміка була зумовлена світовими тенденціями в науці й культурі, науково-технічними винаходами, розвитком багатьох традиційних та появою нових видів мистецтва на межі XIX—XX ст. Вона пов'язувалась не лише з суто технічними прагненнями удосконалення якості фіксації та відтворення звуку (зокрема, музичного), а й з необхідністю, поширенням та обміном інформацією в сфері культури.

Протягом 60 років на фоноваликах було утворено чимало фонограм фольклорної музики, виступи видатних діячів культури, голоси природи. На території України зберігаються унікальні звукові колекції фонографічних валиків в архівах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (однією з найцінніших є колекція єврейського музичного фольклору М. Береговського), в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (колекція українського фольклору, зібрана у першій половині XX сторіччя). Декілька тисяч циліндрів зберігається в бібліотеках, музеях та у приватних колекціях Львова, Ужгорода, Чернівців та інших міст західного регіону України.

В останні роки значним кроком уперед у справі реставрації архівних записів стало переведення на цифрові носії з воскових фоноваликів музичних архівних колекцій. Провідні світові Віденський та Берлінський фоноархіви здійснили повне відцифрування своїх звукових колекцій, розмістили на своїх сайтах вичерпні дані про них, а також зразки деяких записів.

Певні кроки в цьому напрямку робляться і в Україні. Зокрема, переведено на сучасні цифрові носії колекцію музичного фольклору (думи) Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України. У Львові співробітниками фольклорної лабораторії Львівської музичної академії ім. М. Лисенка з 2004 року було підготовлено й опубліковано кілька дисків архівних матеріалів фольклору Західної України. Крім того, в Україні на цифрові носії з воскових фоноваликів скопійована колекція видатного датського композитора Карла Нільсена (Данія). За оцінкою датських фахівців, що проводили тестування систем перезапису фоноваликів Едісона, обладнання, що було розроблене в Інституті проблем реєстрації інформації НАН України, є кращим у світі, у зв'язку з чим в 1999 році Інституту було надано право здійснити перезапис цього національного надбання.

У лабораторних умовах ДНЦЗКСТК виконується робота з відцифрування й реставрації архівного фонду аналогових аудіозаписів, які були отримані під час історико-етнографічних експедицій. Аудіофонд налічує понад 5000 годин експедиційних аудіозаписів. Необхідність проведення таких заходів зумовлена унікальністю цих записів, а також явищами фізичного старіння цих носіїв. Метою роботи є забезпечення довготривалого і без втрат зберігання наукової інформації, зібраної під час польового етапу досліджень явищ народної культури Українського Полісся. Важливість цієї роботи також зумовлена технічним і логічним старінням інформації, яке з'являється через такі причини:

* фізико-хімічні процеси, що неминуче відбуваються у магнітних та оптичних носіях і з часом призводять до спотворення чи навіть втрат записів;

* постійний прогрес у створенні та виробництві нових носіїв інформації та технічних засобів запису і відтворення.

Копіювання, обробка та зберігання аудіо- та відеозаписів із використанням комп'ютерних технологій, які забезпечують достовірність копіювання записаної інформації, дозволяє забезпечити гарантоване збереження наукових аудіо- та відеоматеріалів майже без втрат протягом необмеженого часу за умови дотримання технічних умов зберігання цифрових носіїв інформації та періодичного проведення певних організаційних і технічних заходів, серед яких:

- * перевірка цілісності інформації в файлах даних;
- * відновлення інформації в пошкоджених файлах із використанням дублікатів цифрових копій;
- * копіювання інформації на нові носії при закінченні гарантійних строків зберігання старих, або при критичному рості на них числа непрацездатних секторів;
- * вчасна заміна застарілих технічних засобів та перезапис аудіовізуальних наукових матеріалів на нові носії інформації.

У результаті відцифрування й реставрації аналогових аудіозаписів буде створено страховий фонд та фонд користування наукової аудіовізуальної документації Музею-архіву народної культури Українського Полісся ДНЦЗКСТК. Виконувана робота також є принципово важливою для інформатизації архівної справи в ДНЦЗКСТК.

Робота з переведення у цифровий формат виконується за певною методичною схемою, що включає такі етапи:

1. Підготовка носія (аудіокасети) до відтворення, призначення якого в знятті місцевих механічних напружень у плівці, що виникають унаслідок роботи стрічкопротяжного механізму диктофона, на якому було здійснено запис, а також напружень, що виникли при зміні температури зберігання носія. Перемотування касети знімає місцеві напруження, покращує механічні властивості магнітної плівки, запобігає збоєм у роботі стрічкопротяжного механізму відтворюючого магнітофона і зменшує додаткові спотворення звуку при оцифруванні.

2. Переведення аналогового запису в цифровий формат, що дозволяє достовірно передавати звучання аудіодокумента і виконати комп'ютерну обробку (редагування) звукового матеріалу з метою покращення його звукових характеристик.

3. Реставрування оцифрованого матеріалу з метою усунення сторонніх шумів і апаратних спотворень, зафіксованих під час польового запису, або таких, що виникли внаслідок набутих дефектів магнітної плівки. На цій стадії вдається досягти покращення відтворення інформативно важливої частини фонограми за рахунок корекції спектральних характеристик звуку. Це дозволяє нівелювати вплив обмежених технічних можливостей аналогових касетних диктофонів (перемодуляція звуку, шипіння, чутливість до електромагнітного випромінювання, відносно швидка зношуваність елементів стрічкопротяжного механізму) та специфічних умов польового запису (шум вітру, гуркіт двигунів автомобілів, мотоциклів, холодильників, сторонні розмови, спів птахів, крики худоби тощо).

4. Кодування та збереження готової інформації на жорстких дисках тощо.

Крім того, необхідність знайти компроміс супроводжує нас протягом усього процесу обробки відцифрованих матеріалів. З одного боку, маємо цінні архівні звукозаписи 1994—2013 рр. З іншого — сучасні стандарти звучання фонограм, які вимагають низького рівню шумів, стереофонічність, чіткість звучання у діапазоні високих частот та збалансованість низьких. Під час роботи ми мали справу з магнітною стрічкою 20-річної давнини, часто обірваною, зім'ятою, зморщеною та з дещо автономно розмагніченою. Плівка з часом втратила частину корисного сигналу, що відобразилося у недостачі високих частот, які подекуди доводилось штучно «добудовувати» утилітами типу «enhancer». Найбільшої шкоди завдавали електромагнітні наведення від електромережі, гул двигуна магнітофона та некоректна робота АРРЗ. Проте, ці вади часом відходили на другий план, ними можна було знехтувати з огляду на унікальність інформації.

Результатом проведеної роботи є відцифровані та відреставровані аудіозаписи, що утворюють страховий фонд аудіозаписів МАНКУП ДНЦЗКСТК, і є джерельною базою для подальшого дослідження традиційної культури Українського Полісся.

-
1. Алексеев Л.М. Компьютерная обработка звука. — Л.: Феникс, 2006. — 27 с.
  2. Довгалюк І. Музично-етнографічна діяльність Осипа Роздольського / Заг.ред. Б. Луканюка. К.: Родовід, 1997. — 47с.
  3. Квітка К. В. Потреби у справі дослідження народної музики на Україні // Квітка К.В. Вибрані статті. Укладання та коментарі А. І. Іваницького. — Ч. 2. — К.: Музична Україна, 1986 — С.130—138.
  4. Квітка К. В. Русальні пісні // Квітка К. В. Вибрані статті. Укладання та коментарі А. І. Іваницького. — Ч.2. — К.: Музична Україна, 1986 — С. 42—49.
  5. Квитка К. В. Взгляд на мой фольклористический путь // К. В. Квитка. Избранные труды. Том 1. М.: Советский композитор, 1971. — С. 23—36.
  6. Крымский С. Философия как путь человечности и надежды. — К.: Круг, 2000. — 308 с.
  7. Мурзина Е. И. Фольклористическая деятельность Е. Э. Линевой и ее сборник «Опыт записи фонографом украинских народных песен» / Подг. изд, вступ. статья, комментарии // Опыт записи фонографом украинских народных песен. — К., 1991. — С. 3 — 14.
  8. Мурзина О. Сучасна українська етномузикологія в міжнародній презентації (за матеріалами 39 Всесвітньої конференції ІСТМ. Відень, 2007) // Науковий вісник НМАУ: Вип. 75: Композитор і сучасне соціокультурне середовище: зб. ст. — К., 2009. — С. 96 — 111.
  9. Brady, Erika. «The Box That Got the Flourishes: The Cylinder Phonograph in Folklore Fieldwork, 1890—1937.» Ph.D. dissertation, Indiana University, 1985.
  10. Brady, Erika. A Spiral Way: How the Phonograph Changed Ethnography. Jackson, Miss. : University Press of Mississippi, 1999.

Повідомлення, рецензії

Алла Дмитренко
(Луцьк)

КОНФЕРЕНЦІЯ У МУЗЕЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНИ І ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Музей народної архітектури та побуту у Львові (Шевченківський гай) 17—19 жовтня 2013 року провів першу міжнародну науково-практичну конференцію «Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба». Конференція проведена у рамках співпраці та фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Норвегії. На конференції були присутні науковці зі Львова, Києва, Луцька, Рівного, Пересопниці, Ужгорода, Чернівців, а також з міста Ліллегаммера (Норвегія).

Відкриття конференції відбулося у великій виставковій залі Музею. З вітальним словом виступив директор Музею народної архітектури і побуту Роман Назаровець, який відзначив, що проведення конференції стало можливим завдяки співпраці з музейними закладами Норвегії, зокрема з музеєм в Ліллегаммері і подякував науковцям з різних міст України, які відгукнулися на запрошення взяти участь у конференції. Присутній тут старший радник Міністерства закордонних справ Норвегії Йорген Гольтен Йоргенсон наголосив, що ця співпраця музеїв Норвегії та України підтримуватиметься з боку його країни і триватиме й надалі.

На пленарних засіданнях виступили науковці з України і Норвегії. Зокрема, науковий співробітник Музею народної Архітектури та побуту у Львові Т. Андрієвська зупинилась на триєдності вивчення, збереження і пропаганди традицій, що є в основі роботи музейного закладу. Познайомила учасників конференції із різноманітними заходами, що проводить музей: майстер-класи, свята, фестивалі, виставки.

Директор Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Р. Омеляшко (м. Київ) доповів про особливості комплектування фондів колекцій Музею-архіву народної культури Українського Полісся. Наголосив на тому, що поштовхом до формування колекцій і створення музею стала катастрофа на Чорнобильській АЕС в результаті чого утворилась велика територія відчуження, яка сьогодні перетворилася на безлюдну пустелю. Р. Омеляшко наголосив, що дослідження цієї території вимагало пошуку нових науково-організаційних засад, методологічних та методичних підходів, які б забезпечили всебічну системну фіксацію зникаючого етнокультурного ареалу з метою подальшого відтворення і повернення суспільству його історично-духовних надбань. У результаті багаторічної праці створений музейно-архівний фонд, який налічує 45 тис. історико-етнографічних та археологічних предметів музейного значення, понад 150 тис. наукових архівних документів.

На пленарних засіданнях виступили науковці з Норвегії, зокрема, працівники етнографічного музею під відкритим небом Maihaugen (Майхьюуген) у Ліллегаммері. Першого пленарного дня доповідали Каре Хосар — «Релігійні вірування вдома і в церкві. Порівняльна перспектива» та Інґеборґ Овераасен — «Технічне обслуговування норвезьких середньовічних дерев'яних церков». 18 жовтня виступив Ґяуте Якобсен —

«Розвиток музею і колекції». Музейні працівники з Норвегії зупинились на характеристиці музею, його історії, та основних напрямках діяльності. Відзначено, що музей у Ліллекхаммері побудований як невелике село і має 185 будівель, серед яких церкви, будинки, господарські споруди і навіть ферма. Виступаючи звернули увагу присутніх, що Музеї в Норвегії також мають проблему з відвідувачами, тому нагромадили певний досвід по їх залученню, особливо у найбільш активні літні місяці, який може стати в нагоді й українським музеям. Роблячи основний акцент на традиційну культуру, Ліллекхаммерський музей розвивається разом з суспільством. Він має не тільки традиційні споруди норвежців, але й типові будинки другої половини ХХ століття — 1950-х — 1980-х рр. Не тільки споруди, а й меблі, предмети інтер'єру, побутова техніка, начиння, дитячі іграшки та ін. — все відноситься до одного періоду. За твердженням музейних працівників, такі будинки мають значну популярність серед відвідувачів, які потрапляють у своє дитинство, юність, чи знайомлять з ним своїх дітей та внуків. Цікавість присутніх на конференції викликали проблеми співпраці музею з іншими установами, зокрема з лікарнями. Там розроблена програма медико-соціальної реабілітації людей, які з тих чи інших причин втратили пам'ять. Їх селять у будиночки періоду молодих років цих людей, які, потрапляючи в середовище знайомих їм у молоді роки речей, поступово повертають пам'ять.

Учасники конференції два дні працювали у трьох секціях:

- 1) духовна культура, сакральне та народне мистецтво;
- 2) народне будівництво та побут, матеріальна культура;
- 3) інформаційні системи та комплектування й атрибутування музейних колекцій.

В рамках першої секції піднімались проблеми формування, збереження, реставрації та дослідження колекції іконопису з Національного музею народної архітектури і побуту України (Л. Бурковська); типології пам'ятних та обітних кам'яних хрестів Буковини ХІХ — початку ХХ ст. (С. Третьяков); ролі священнослужителів у звичаєвому праві українців (Ю. Крикун, м. Львів); обрядів життєвого циклу — кумівство, хрестини (О. Кондратюк, І. Люта); календарної звичаєвості — юрїївські, зеленосвятські, різдвяні обряди (Н. Ковальчук, Ю. Пуківський, О. Галько, М. Баглай); світоглядних уявлень (Х. Щербина, А. Кривенко); петриківського розпису (С. Ситниченко), хлібних виробів у поминальних обрядах (С. Ципишев).

На засіданнях другої секції обговорювались питання народного будівництва різних регіонів України (Р. Радович, Р. Свирила, М. Вероговська, Т. Коцан-Сологуб, А. Климчук, Г. Якимович); художніх особливостей одягових та інтер'єрних тканин (М. Банах, В. Коцан, Н. Телегей, Т. Морозюк); реконструкції давньоруської гончарної печі у музеї-скансені в Пересопниці (М. Федоришин). Особливий інтерес викликав виступ М. Семинога про опудала в традиційній землеробській культурі. Виступ супроводжувався демонстрацією світлин із зображеннями опудал, зафіксованих автором впродовж багатьох років експедиційних мандрівок.

Виступи, які прозвучали в рамках третьої секції, можна розділити на дві групи. Першого дня обговорювались інформаційні системи музеїв. Зокрема, завідувач фондів Музею народної архітектури та побуту у Львові Р. Сірий познайомив присутніх з цифровою базою даних МНАП. Зацікавленість викликали виступи працівників Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ) про проблеми формування електронного фоно-архіву (Г. Шамонін) та музейну інформаційно-пошукову систему (В. Боровик, Р. Омеляшко). На секційних засіданнях другого дня доповідались питання комплектування музейних колекцій одягу та вишивки (Л. Булгакова), наміток (Т. Боровицька), господарського реманенту (А. Якимлюк), кераміки (М. Червінський). Дискусії учасників викликали проблеми атрибуції музейних колекцій (Н. Боренько, Л. Булгакова, Р. Мотиль, А. Дмитренко).

Особливо варто відзначити, що серед учасників конференції були випускники першого випуску спеціальності Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Максим Червінський доповідав про особливості орнаментування димленої кераміки з фондів Музею етнографії Волині та Полісся при СНУ; Тетяна Боровицька зробила чудове повідомлення про колекцію наміток Музею-архіву народної культури Українського Полісся (МАНКУП); Андрій Якимлюк звернув увагу присутніх на особливості комплектування та збереження господарського реманенту Камінь-Каширщини та Ратнівщини у фондах МАНКУП.

До початку конференції був виданий перший випуск наукового збірника [1], у якому в алфавітному порядку вміщено 36 статей. За тематикою їх можна розділити на кілька блоків: формування і дослідження музейних колекцій та різні форми музейної роботи; народна архітектура; знаряддя праці та господарський реманент; кераміка; одяг; рушники; хліб в обрядах, світоглядних уявленнях і піснях; сімейні і календарні обряди; народні знання; світоглядні уявлення; звичаєве право; іконопис і петриківський розпис.

Слід наголосити, що 10 із 36 статей присвячено проблемам традиційної культури або ж формування музейних збірок Волині (Галицької Волині) і Волинського Полісся. Зокрема, М. Верговська (м. Київ), висвітлюючи історію створення архітектурної експозиції «Полісся» в Національному музеї народної архітектури та побуту України [1, с. 57—69], характеризує експозицію Волинського Полісся, яка представлена трьома садибними комплексами, сформованими із об'єктів, перенесених із сіл Полиці і Нуйно Камінь-Каширського, Заброди, Замшани, Видраниця і Самари Ратнівського, Кримне, Залюття і Солов'ї Старовижівського районів [1, с. 64—65].

Питання народного будівництва Волині піднімаються у статті А. Климчука «Традиційне дерев'яне будівництво на Волині» [1, с. 111—116]. Автор висвітлює підбір і заготовівлю деревини; технологію зведення зрубного, каркасного і «змішаного» житла та ін. Коротко аналізує архітектурно-мистецькі особливості дерев'яних храмів Волині, подає їх типологію. Слід звернути увагу на визначення автором «Волині» як історико-етнографічного регіону України, який охоплює Волинську, Рівненську, частково Житомирську та північні райони Тернопільської і Хмельницької областей. Очевидно, тут мається на увазі історична Волинь «у вузькому значенні». Р. Радович у статті «Інтер'єр традиційного житла північно-західної Галичини та південно-західної Волині» [1, с. 242—251] подає опис інтер'єру традиційного житла колишнього Сокальського повіту (Галицька Волинь), зробленого Б. Сокальським наприкінці XIX ст. Звертає увагу на організацію простору та внутрішнє оздоблення хати — паперові квіти і пташки на іконах, малі люстерка, стіни зазвичай небілені та ін. [1, с. 245—246].

У статті С. Ципишева «Використання хлібних виробів у обрядовості із поминальними мотивами на Волинському Поліссі» [1, с. 327—333] розглядається використання хліба у обрядах, пов'язаних із вшануванням померлих. В основі дослідження — польові матеріали автора, зібрані в різних районах Волинського Полісся: Ковельський, Старовижівський, Турійський, Любомльський, Ратнівський, Шацький, Камінь-Каширський, Любешівський, Маневецький у 2010—2012 рр. С. Ципишев акцентує увагу на те, що крім поминальних днів, хлібні вироби з поминальними мотивами характерні для жнивварської і різдвяної звичаєвості, для Середохресного тижня, будівельної обрядовості та ін. Відзначає тісне переплетення різних обрядів і поліфункціональність хлібних виробів, що використовуються в означених обрядових діях.

Н. Телегей у статті «Художні та технологічні особливості Камінь-Каширського рушника в другій половині XX ст. (за матеріалами експедиційних досліджень)» [1, с. 300—307] аналізує найбільш типові для регіону декоративні тканини — ткани рушники. Покликаючись на відомі класифікації, авторка зауважує їх умовність, оскільки рушники інколи змінюють своє функціональне призначення. Відзначаючи, що найбільш масовим типом рушника на території Камінь-Каширщини є господарсько-побутові, Н. Телегей подає їх локальні назви; техніки ткання; візерунки («в коси», «в йолку» і т. д.); основні прийоми декорування «простих» рушників: поєднання вибілених і невибілених ниток (у смужку і клітинку), кольорові декоративні смуги та ін. Висвітлює особливості декорування святкових рушників, аналізує основні орнаментальні мотиви.

Питання святково-обрядової культури волинян висвітлені у статтях Ю. Пуківського «Звичаї та обряди, пов'язані з днем св. Юрія на Галицькій Волині» [1, с. 7—15] та М. Баглай «Звичай клечання у народному календарі волинян: семантико-світоглядний аспект» [1, с. 234—241]. У публікації М. Баглай проаналізовані звичаї, приурочені до Зелених святах, що характерні для етнографічної Волині, в т. ч. й Галицької. На широкій джерельній базі (польові матеріали з Горохівського, Гощанського, Острозького, Бродівського, Радехівського районів) авторка висвітлює місцеві назви звичаю клечання та простежує походження даного терміну; з'ясовує локальні особливості клечання; подає назви рослин, які брали для оздоблення житла та садиби в різних місцевостях. Особлива увага акцентується на здійсненні самого обряду клечання (оздоблення зе-

ленню). М. Баглай звертає увагу на те, впродовж якого часу лежала лепеха та клечання, коли його збирали і його функціональне призначення.

Ю. Пуківський розглянув обрядово-звичаєве наповнення дня св. Юрія на теренах Галицької Волині. Використовуючи польові матеріали з різних сіл Сокальського, Радехівського, Бродівського, Буського та Кам'янка-Бузького районів Львівської області, зібрані автором впродовж 2009—2012 рр., автор простежив основні обрядові дії свята Юрія та їх мотиви. Ю. Пуківський відзначив, що день св. Юрія вважається у волинян присвятком і відоме насамперед як «кінське свято». Висвітлюючи основні обрядові дії цього дня, автор відзначає його скотарське наповнення: обрізування хвоста коням; перший вигін худоби на пасовище. В той же час наголошує, що важливу роль серед скотарських мотивів відігравала захисна магія, спрямована на захист худоби напередодні сезону випасання. Із обрядів аграрної магії автором зафіксований звичай обходу полів, в т. ч. і з паскою.

Родильні обряди Волині висвітлені у статті І. Лютої «Хрестини в традиційній культурі волинян Горохівського району» [1, с. 200—209]. Для досягнення поставленої мети, авторка, як і попередні дослідники, послуговується власними польовими матеріалами, зібраними у Горохівському та ряді сусідніх районів Рівненської області. Серед основних обрядових дій, на які звертає увагу дослідниця, варто назвати традиції вибору кумів в досліджуваному регіоні та їх локальні особливості. Відзначена колективна форма кумівства; звичаї особливого вибору кумів у випадку, коли попередні діти помирали; традиція обирати нових хресних батьків для кожної дитини та ін. І. Люта наголошує на тому, що брали з собою обрані куми, коли йшли на хрестини; як несли дитину до хреста; звертає увагу на звичай хрестити дитину вдома та ін. Значна увага приділена висвітленню гостини з нагоди хрещення; наведені тексти пісень, що співалися на хрестинах; проаналізований обряд «квітки».

До проблеми світоглядних уявлень Волині звернулася А. Кривенко у статті «Демонологічний образ відьми в календарних уявленнях волинян» [1, с. 168—178]. Авторка висвітлила вірування мешканців історико-етнографічної Волині, пов'язані з періодами особливої активності відьом на ті чи інші свята календарного циклу, зокрема, на Святий вечір; на Великдень, особливо під час святкового богослужіння; на Благовіщення, Юрія, на Трійцю, Івана Купала, Маковія, Спаса. Авторка відзначає, що шкідливі дії відьом припадають в основному на нічну пору і наголошує на залежності їхньої активності ще й від фаз місяця.

Як бачимо, об'єктом зацікавлення учасників конференції були переважно різноманітні питання духовної культури Волині і Волинського Полісся, у меншій мірі піднімалися проблеми матеріальної культури — народна архітектура, кераміка, обрядовий хліб.

Матеріали конференції стануть важливим джерелом для вивчення різноманітних аспектів традиційно-побутової культури Волині і Волинського Полісся, стануть в нагоді науковцям, працівникам музеїв, вчителям, студентам та учням.

Слід відзначити, що учасники експедиції були ознайомлені із фондами і архітектурними комплексами Музею народної архітектури та побуту, взяли участь в екскурсії по замках Львівщини.

На завершення варто відзначити високий організаційний рівень проведеної конференції, яка стала можливою завдяки вдало проведеної підготовчій роботі музейними працівниками та фінансовій підтримці міністерства культури Норвегії.

---

1. Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба: Матеріали першої міжнародної конференції 17—19 жовтня 2013 р. м. Львів. — Наук. зб. — Вип. 1 / Упоряд. М. І. Банах, Н. В. Будинкевич, Н. В. Гаврилів. — Львів: В-во «Апріорі», 2013. — 376 с., іл.

КНЯЗЬ ЯНУШ РАДЗИВІЛЛ — АРИСТОКРАТ ТА ОСТАННІЙ ОРДИНАТОР ОЛИКИ

(рецензія на книгу: Durka J. Janusz Radziwiłł (1880—1967).

Biografia polityczna. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2011. — 390 s.)

Рецензоване дослідження Ярослава Дурки присвячене одному з найвидатніших представників польського консерватизму, знаному аристократу, парламентарю Другої Речі Посполитої князю Янушу Радзивілли — людині, яка була свідком краху Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій; відродження, розвитку та падіння Другої Речі Посполитої; двох світових воєн; утвердження комунізму в Польській народній республіці. Актуальність книги зумовлена як відсутністю в історіографії комплексного дослідження політичного життєпису останнього ординатора Олики, так і необхідністю зазначення ролі з огляду на роль, місце та значення Я. Радзивілла в новітній історії Польщі.

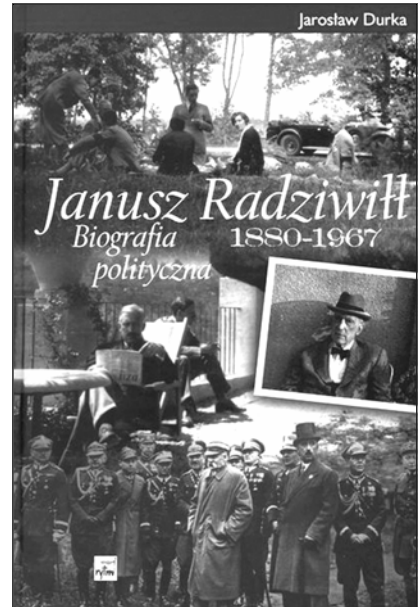
Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом й складається з вступу, п'яти розділів, висновків, додатків, бібліографії, іменного покажчика та резюме англійською мовою. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1880—1967 рр., тобто період життя Я. Радзивілла. Разом з тим, у першому розділі Я. Дурка вдається до розширення нижньої хронологічної межі до кінця XVIII століття, що зумовлено необхідністю дослідження генеалогії князя.

Присмно вражає джерельна база рецензованої книги. Автор використав документи, що зберігаються у близько 30 архівних та бібліотечних установах, зокрема Архіві нових актів, Архіві давніх актів та Центральному військовому архіві у Варшаві; державних воєводських архівах у Ченстохові, Каліші, Катовицях, Кракові; Інституті Юзефа Пілсудського у Нью-Йорку; Ягеллонській бібліотеці, Національному закладі ім. Оссолінських у Вроцлаві та ін. До написання роботи був залучений також пласт міжвоєнної преси, усні свідчення, зібрані автором, опубліковані документи та матеріали, величезний масив літератури мемуарного характеру.

Перший розділ «Початок дороги» присвячений дослідженню родоводу Я. Радзивілла та першим етапам його політичної діяльності. Головний герой книги Я. Дурки народився в Берліні 3 вересня 1880 р. в сім'ї Фердинанда Радзивілла та Пелагії з роду Сапегів й належав до «берлінської лінії» Радзивіллів. Її генезис пов'язаний з прадідом Януша Радзивілла — Антонієм Генриком Радзивіллом, який наприкінці XVIII століття одружився з Фридерікою Луїзою з династії Гогенцоллерів. Антоній Генрик Радзивілл після Віденського конгресу певний час обіймав посаду намісника Великого князівства Познанського й мав двох синів один з яких — Богуслав був батьком Фердинанда Радзивілла та дідом Януша Радзивілла (с. 15—24).

Я. Радзивілл отримав якісну гімназійну освіту, вивчав право в Університеті Фредерика Вільгельма у Берліні, природничо-гуманітарні науки у Вищій школі лісництва в Еберсвальде (суч. районний центр землі Бранденбург, Німеччина — *О. Р.*). Як зазначає автор, набуті знання Я. Радзивілл зміг досить швидко проявити на практиці, адже вже на початку XX століття молодий князь успадкував маєток у Шпанові (суч. село у Рівненському районі Рівненської області), Неборові (Варшава) та Олиці (суч. смт в Ківерцівському районі Волинської області). До речі, для набуття останнього маєтку Я. Радзивілл був змушений прийняти у 1905 р. російське підданство (с. 31). На Волинській землі Я. Радзивілл зустрів й свою майбутню дружину — Анну, дочку власника м. Рівне князя С. Любомирського, з якою одружився в 1905 р. та мав чотирьох дітей: Едмунда (1906 р. н.), Кристину (1908 р. н.), Фердинанда (1911 р. н.) та Станіслава (1914 р. н.) (с. 34). З Волиню пов'язаний й початок політичної кар'єри князя — участь у земському русі (с. 42).

У другому розділі «В службі Польщі, що відроджувалася» автор характеризує суспільно-політичну та громадську діяльність Я. Радзивілла упродовж 1915—1922 рр. Перша світова війна, яка принесла багато втрат та руйнувань обом сторонам конфлікту, не змогла не оминати й Олицьку ординацію. Цей маєток було суттєво пошкоджено, а його відновлення тривало увесь міжвоєнний період. В роки війни Я. Радзивілл активно займався суспільною діяльністю. Будучи комісаром Польського громадянського комітету в Рівненському повіті князь опікувався воєнними біженцями. Окрім того, Я. Радзивілл продовжував діяльність у земському русі, а навесні 1917 р. його було обрано до Рівненсь-

кої ради робітничих і солдатських депутатів (с.49—50). Як зазначає автор, в революційний період Я. Радзивілл, як і інші польські родини почував себе невпевнено. Приводом до евакуації послужило криваве вбивство дядька Я. Радзивілла, 85-літнього князя Р. Сангушка у Славуті восени 1917 р. Нетривалий час князь мешкав у Києві, неприязно зустрів ІІІ Універсал Української Центральної Ради, в якому декларувалася передача поміщицьких маєтків селянам (с. 55).

Після нетривалого перебування в Петрограді та Швеції, на початку 1918 р. Я. Радзивілл опинився в Берліні, де вже в квітні того ж року обійняв посаду «директора департаменту політичних справ» (відповідник міністра закордонних справ — **О.Р.**), залежної від Німеччини, Регенської Ради Королівства Польща. Автор слушно зауважує, що одним із найважливіших завдань Я. Радзивілла на новій посаді стала «справа» І Польського корпусу генерала Ю. Довбора-Мусницького, який присягнув на вірність Регенській Раді будучи поза територіальними межами її компетенції. Зазначений військовий підрозділ було утворено ще у серпні 1917 р. згідно з наказом генерала Л. Корнілова. Після жовтневого перевороту того ж року більшовики вирішили роззброїти цей корпус, що спричинило передислокацію військ до Бобруйська (суч. Білорусь), де вони й були розформовані німцями у травні 1918 р. (с. 70—75). На сторінках монографії Я. Дурки детально висвітлюється діяльність Я. Радзивілла у складі Регенської Ради в другій половині 1918 р., (с. 77—95), його добровільна участь у війні проти більшовиків влітку 1920 р. (с. 95—103) та репрезентація за дорученням тодішнього міністра закордонних справ Г. Нарutowича (згодом президента — **О.Р.**), молоді польської держави на конференції з питань роззброєння в Москві (грудень 1922 — січень 1923 рр.) (с. 104—114).

Третій розділ рецензованої книги «У вирі політики» розкриває політичну активність Я. Радзивілла між двома світовими війнами. Я. Радзивілл, будучи представником аристократії, закономірно сповідував консервативні погляди. Так, навесні 1919 р. він увійшов до складу головного правління новоутвореного консервативного «Стронництва конституційного» (згодом — «Стронництво конституційної роботи» та «Стронництво національної правди») й підтримував Ю. Пілсудського та його ідею федерації (с. 117). На парламентських виборах 1922 р. ця партія зазнала поразки (с. 122). Вже у 1923 р. Я. Радзивілл очолив виконавчий комітет консервативного «Суспільно-політичного клубу», критикував державну політику на східних теренах, зокрема централізм та військове осадництво (с. 123).

«Травневий переворот» Ю. Пілсудського 1926 р. Я. Радзивілл зустрів в Італії, де у лютому того ж року помер його батько Фердинанд. В цей час головний герой монографії Я. Дурки — активний член новоутвореного консервативного «Стронництва національної роботи», яке активного підтримувало Ю. Пілсудського (с. 132). Знаковою подією у політичній кар'єрі Я. Радзивілла стали парламентські вибори 1928 р., на яких його нова партія підтримала Ю. Пілсудського, а сам князь опинився на першому місці у виборчому списку Безпартійного блоку співпраці з урядом (1928—1935 рр.) в окрузі № 57 Луцьк—Рівне та під шостим номером у загальнодержавному списку (с. 141—142). Разом з тим, слід нагадати, що напередодні цих виборів варшавська філія «Стронництва національної роботи» намагалася зробити самостійний «Господарський фронт», однак ця спроба завершилася невдачею (с. 167—175).

На парламентських виборах 1928 р. переміг вищезгадуваний Безпартійний блок співпраці з урядом — політичне угруповання, що об'єднувало прибічників політики Ю. Пілсудського й обстоювало зміцнення виконавчої влади і незалежність президента від законодавчих палат. Я. Дурка слушно зазначає, що успіхи урядового блоку в деяких виборчих округах пов'язані із використанням адміністративного ресурсу. Так, на Волині перед виборами було заарештовано кілька кандидатів Польської народної партії «Визволення». Крім того, з партійного приміщення було викрадено печатки та документи (с.143). Наслідком вищезазначених порушень виборчого законодавства стала втрата мандата парламентаря Я. Радзивіллом в 1930 р. у зв'язку із анулюванням верховним судом результатів виборів по Луцькому виборчому окрузі (с. 184). Однак, вже в листопаді того ж року князя знову було обрано до сейму (с. 185). Я. Радзивілл та його соратники із «Стронництва національної роботи» одержали парламентські мандати у складі Безпартійного блоку співпраці з урядом. З 1930 р. Я. Радзивілл став, фактично, головним представником консерваторів у парламенті. Монографія Я. Дурки засвідчує, що князь сприйняв «брестські арешти» опозиційних депутатів попри критичне ставлення до цієї події (с. 154). Натомість, частина консерваторів не підтримала вибори 1930 р., а посол А. Крижановський навіть склав депутатський мандат у знак протесту (с. 155). Наприкінці 1931 р. Я. Радзивілл офіційно очолив консервативне «Стронництво національної роботи». На його думку, успіх консерваторів був пов'язаний із тісною та активною роботою у складі Безпартійного блоку співпраці з урядом. Вже через два роки зазначене політичне утворення, разом з іншими угрупованнями консерваторів, увійшло до складу, очолюваного Я. Радзивіллом «Об'єднання «заховавчих» політичних організацій» (с.159).

Будучи членом Безпартійного блоку співпраці з урядом, Я. Радзивілл мав досить серйозні політичні позиції у першій половині 1930-х рр. Князь входив до конституційної комісії та комісії з питань закордонних справ сейму (с. 177), підтримував добрі відносини з керівником проурядової коаліції В. Славеком (с. 181—182), опікувався польськими економічними інтересами у Верхній Сілезії (с. 208—219). В 1930-х роках критикував політику волинського воєводи Г. Юзевського, вважаючи її ультра антиросійською (с. 157). Як

зазначає Я. Дурка, Я. Радзивілл вважав, що національні меншини можуть плекати свою національність та культуру, будучи водночас лояльними щодо польської держави (с. 222). У зовнішній політиці князь виступав за налагодження економічної співпраці з СРСР та негативно ставився до ревізіоністських гасел німецьких політиків. Я. Радзивілл підтримував квітневу конституцію 1935 р., яка значно посилювала президентську гілку влади та абсолютно відповідала ідеології консерваторів.

Натомість, вже після смерті Ю. Пілсудського та розпаду Безпартійного блоку співпраці з урядом, Я. Радзивілл в якості сенатора (1935—1939 рр.), втратив попередній політичний вплив, а наприкінці 1937 р. виступив із критикою уряду, звинувативши його у невиконанні обіцянок та загостренні цензури (с.163). Цікавим є твердження Я. Дурки про те, що гострий критиці зі сторони князя було піддано Міністерство юстиції. Обурення Я. Радзивілла викликав дефіцит коштів на функціонування пенітенціарної системи, наслідком якого стало переповнення тюрем (с. 237). Будучи сенатором, Я. Радзивілл захищав політичних в'язнів та виступав за ухвалення амністії для політичних біженців (с. 234).

Монографія Я. Дурки розкриває також громадську та благодійницьку сторони діяльності Я. Радзивілла. Як znana персона Другої Речі Посполитої, князь виступав президентом різних організацій та товариств, у тому числі Польського аероклубу, Польського яхтклубу, Малополського банку в Кракові тощо (с. 190—200). Упродовж міжвоєнного періоду він фінансово підтримував польську пресу (здебільшого консервативну), зокрема Я. Радзивілл сприяв виданню «Голосу Волині», виступив співзасновником варшавського видавничого товариства «Преса» та краківського «Час» (с. 201—208). Я. Радзивілл також активно займався харитативною діяльністю, продовжуючи традицію батька, в 1926 р. князь став кавалером Мальтійського Ордена, упродовж 1940—1945 рр. Я. Радзивілл очолював Польський союз кавалерів Мальтійського Ордена (с. 241—251).

У четвертому розділі «Час війни» Я. Дурка досліджує життя Я. Радзивілла в роки Другої світової війни. Початок найбільшого збройного конфлікту князь зустрів в 59-річному віці в Олиці. З монографії ми дізнаємося, що впродовж 7—14 вересня 1939 р. в Олицькій резиденції тимчасово перебував з родиною президент Польщі І. Мостицький (с. 271). Наприкінці вересня того ж року Я. Радзивілла було заарештовано радянською владою. Два тижні він провів у в'язниці в Проскуріві, згодом вивезений до Києва, й нарешті, наприкінці жовтня 1939 р. опинився в Москві. На Луб'янці його багаторазово допитували, в тому числі й, особисто керівник НКВС СРСР — Л. Берія (с. 276).

В грудні 1939 р., за сприянням італійського королівського двору Я. Радзивілла було звільнено й початок 1940 р. він уже зустрів у Берліні, де мав зустріч з найближчим соратником А. Гітлера — Г. Герінгом. Варто пригадати, що із Г. Герінгом Я. Радзивілл був знайомий ще з міжвоєнного періоду, зокрема, полював з ним у Східній Пруссії у вересні 1935 р. На зустрічі з вищезгадуваним президентом Рейхстагу, головний герой монографії Я. Дурки, висловив прохання лібералізації політики нацистів щодо поляків та апелював у справі звільнення заарештованих професорів Ягеллонського університету (с. 281). Перебуваючи під німецькою окупацією, Я. Радзивілл очолював Головну піклувальну раду — організацію покликану надати гуманітарну допомогу полякам (одяг, харчі, медикаменти тощо). Як свідчить рецензована монографія, завершальний етап Другої світової війни був неспокійним для Я. Радзивілла. Так, наприкінці серпня 1944 р. під час Варшавського повстання його арештували німці, а вже наприкінці лютого 1945 р. Я. Радзивілл знову опинився на Луб'янці. Упродовж березня 1945 — вересня 1947 рр. князь перебував у Красногорському таборі поблизу Москви, згодом ще близько місяця провів у Варшавській в'язниці. Остаточне звільнення наприкінці 1947 р. ознаменувало для Я. Радзивілла завершення Другої світової війни (с. 317).

Останній, п'ятий, розділ «Після війни» характеризує останній період життєвого шляху князя та логічно завершує рецензовану книгу. Решту свого життя князь Я. Радзивілл провів поза політикою під наглядом спецслужб Польської народної республіки у невеличкій варшавській двокімнатній квартирі. Його матеріальне становище різко погіршилось внаслідок конфіскації колишніх маєтків комуністичною владою. Фінансово Я. Радзивілла допомагав його син Станіслав, який мешкав на Заході (с. 320). В січні 1959 р. Я. Радзивілл зустрівся з ним у Лондоні. Окрім того, князю вдалося відвідати Францію, Іспанію та Італію (с. 333). 1962 р. Я. Радзивілл здійснив повторну подорож на Захід, яка дозволила йому спостерігати зміни в середовищі польської еміграції (с. 337). 4 жовтня 1967 р. у Варшаві Я. Радзивілл завершив свій непростий життєвий шлях. Його поховали на столичному парафіяльному Черняковському кладовищі, а у 1972 р. прах Я. Радзивілла було перенесено до родинної спочивальні у Віланові (с. 340).

Висновки, сформульовані автором є виваженими, логічними та науково обґрунтованими. До побажань, які можна було б висловити Я. Дурці за умов продовження вивчення означеної теми — насамперед, варто використати пласт джерел, що зберігаються у архівних збірках України та Російської Федерації та можуть відкрити нові, невідомі сторінки політичної біографії Я. Радзивілла, зокрема тривалий «волинський період» його життя та діяльності, а також перебування в ув'язненні в Москві та Красногорську.

Загалом, монографія Я. Дурки «Януш Радзивілл (1880—1967). Політична біографія» є цілісним, ґрунтовним та оригінальним науковим дослідженням, присвяченим знаковій постаті в історії Польщі. Переконалий, що рецензована книга неодмінно буде належно поцінована вітчизняним читачем.

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ БОГДАНА ЗЕКА
«ОЛЕГ ШТУЛЬ У БОРОТБІ ЗА УКРАЇНУ». —
ТОРОНТО—ЛЬВІВ: ЛІТОПИС УПА, 2013**

Період боротьби за українську державність у ХХ ст. беззаперечно є однією із найдискусійніших сторінок в українській історичній науці. Час становлення й поширення українського руху спротиву під егідою Організації Українських Націоналістів, незважаючи на ступінь його вивчення сучасниками, й до сьогодні залишає невідомі сторінки, відтак, і матеріал для поглиблення знань чи переосмислення попередніх оцінок.

Щодалі, то очевидніше, що військово-політичні процеси спрямовані на відновлення української державності маємо розглядати в контексті загальноєвропейського державотворення. Зважимо на те, що керівники українського національно-визвольного руху 40—50-х рр. ХХ ст. за своїм світосприйняттям були вже політиками європейського штибу — європейський побут, європейська освіта, європейське мислення.

Олег Штуль, герой розвідки Б. Зека, був людиною саме такого гатунку. Автор зумів переконливо розповісти про життєвий шлях високоосвіченої людини — борця за українську справу. Обраний ракурс дослідження дозволив йому по-новому підійти до оцінки ролі конкретної особи (наголосимо — без широковідомого пересічному читачеві прізвища) у повоєнному українському русі. Адже О. Штуль пройшов шлях від журналіста, громадського діяча до голови Проводу ОУН (М). У вступі книги дослідник слушно зауважив, що «наукове вивчення біографій дасть можливість зрозуміти генезу збройної боротьби і допоможе заново відродити імена борців за волю в історичній пам'яті».

З іншого боку, праця Б. Зека займає важливе місце у популяризації регіональної історії, вивчення її невідомих сторінок, зокрема історії Волині. Територія Волинського регіону ще з часів Першої світової війни й Української революції була місцем військово-політичного протистояння у боротьбі за українську державність. Не стояли волинняни обабіч національно-визвольного руху й пізніше. Напередодні й під час Другої світової війни територія Волині стала місцем базування «Поліської Січі», утворення Української Повстанської Армії, існування Колківської республіки. Із Волиню пов'язане життя й певний період громадської діяльності О. Штуля. Народившись у 1917 р. в с. Лопатичі (тепер Олевського району Житомирської області), О. Штуль після отримання освіти неодноразово гостював у батьків у с. Заліси (тепер Ратнівського району Волинської області), де його батько, священник о. Данило Штуль проживав із 1938 р.

Автор рецензованої праці поставив перед собою досить складне завдання — створити суспільно-політичний портрет О. Штуля, опираючись на визначальні віхи його біографії. Учителі героя розвідки Б. Зека Р. Смаль-Стоцький, О. Ольжич, О. Теліга, Є. Маланюк сформуvalи національний світогляд О. Штуля у студентські роки, залучивши його до роботи в Українській студентській громаді у Варшаві. Опіраючись на спогади Б. Вітошинського, М. Скорупського, В. Яніва, С. Кротюка, У. Самчука й інших, дослідник скрупульозно відтворив процес національного мужніння свого героя. Зазначимо, що частина використаних спогадів є невідомою вітчизняним дослідникам, частина не знайшла належного аналізу.

Наслідком національного зростання світогляду О. Штуля став його свідомий вибір — робота у культурній референтурі Проводу Українських Націоналістів, вступ до ОУН. Саме у середовищі національної еліти під впливом О. Ольжича та його керівництвом сформувався світогляд молодого О. Штуля.

У розділі «У вихорі війни» автор розвідки відтворив етапи діяльності свого героя під час Другої світової війни. У цю пору тісно переплітаються військово-політична й журналістська робота О. Штуля. Так, він допомагає Т. Боровцю домовитися з Проводом ОУН (М) про старшинські кадри для «Поліської Січі», входить до складу Волинсь-

кого Інспекторату ОУН (М), бере участь у вишколі майбутніх повстанців на території Волині, дописує до київського «Українського слова».

Не залишилося поза увагою автора книги перебування О. Штуля у штабі «Поліської Січі», куди його було скеровано полковником А. Мельником у ранзі сотника під псевдом «О. Жданович». Показано роль військово-політичного діяча ОУН (М) у протистоянні відділів отамана Т. Бульби-Боровця загонам УПА під зверхністю ОУН (Б), його оцінки братовбивчій різни між проводами українського національно-визвольного руху, переговорному процесу УНР з німцями, ув'язненню у таборі Заксенхаузен.

Розділ «Редактор і політик української діаспори» охоплює події повоєнного життя й діяльності О. Штуля — перебування у таборах для переміщених осіб у Німеччині, поневіряння в пошуках роботи, редагування тижневика «Українське слово», участь у громадсько-культурному житті української діаспори у Франції. Дослідник звертає увагу на риси характеру свого героя. Послугуючись спогадами його сучасників він зазначає, що «редактор Штуль приємно впливав на піднесення настрою своїх співробітників. ... без його моральної підтримки праця була б надто сумною».

Щодо політичної діяльності О. Штуля, то автор книги досліджує його участь у підготовці Великого збору українських націоналістів, членство у Проводі Українських Націоналістів, допомогу голові ПУН А. Мельнику в керівництві організацією. Ставши головою Проводу ОУН (М), О. Штуль здійснював значну організаційну, політичну, церковно-релігійну діяльність. Його роль і значення в українському русі за кордоном визначають рішення V—VIII ВЗУН (1964—1974 рр.), якими О. Штуль переобирався на посаду голови ПУН.

Структурно робота Б. Зека побудована за хронологічним принципом, що є виправданим з огляду на предмет дослідження. Автор гармонійно поєднує віхи життя О. Штуля й сторінки його громадсько-політичної та редакційно-журналістської діяльності. Це дозволяє авторові зробити висновок, що «Олег Штуль, будучи далекоглядним і поміркованим політиком, упродовж свого життя намагався згуртувати українські сили».

До честі автора, йому вдалося створити образ борця за відновлення української державності з ілюстрацією його буденного життя. Підтвердженням цієї тези є вміщений у додатках лист-заповіт О. Штуля «До друзів», у якому той не лише подає оцінку українському політичному рухові, своїй діяльності й настанови друзям, але й відверто говорить про дружину й дітей, їх підтримку своєї роботи. Читач побачить політичного діяча, який сповідував вірність національним інтересам, повністю віддавався громадсько-політичній діяльності, не дбаючи про особистий матеріальний зиск і комфорт.

Дослідникові громадсько-політичного шляху О. Штуля вдалося повернути українському читачеві ще одне прізвисько борця за волю України. Світлини й додатки, вміщені в роботі, посилюють загальне позитивне враження від авторської розвідки. Укладений покажчик сприяє пошуку необхідного матеріалу на сторінках книги, дозволяє зорієнтуватися у специфіці роботи.

Насамкінець зазначимо, що, на нашу думку, з'явилася ще одна вдала розвідка біографічного характеру, автор якої переконливо ствердив, що особа громадсько-політичного діяча Олега Штуля заслуговує на визнання. Сподіваємося, що книга волинського дослідника Богдана Зека «Олег Штуль у боротьбі за Україну» знайде свого небайдужого читача.

З ФРАНЦІЇ ПО УКРАЇНІ ДОВКОЛА СКУ (Світовий Конгрес Українців)

Приліт літаком до Києва відбувається тепер у значно більш банальних обставинах і з меншими переживаннями ніж це було в минулому. Замість колишніх винахідливих можливих переслідувань, і виповнення декларації, до якої булося щасливим коли вам не перевіряли чи часами у вас нема у роті золотих зубів яких можна вписати під режим тимчасового імпорту, молода професійна таможниця мене швидко перепитала скільки у мене валюти, по моїй відповіді і психологічним виглядом рішивши що я зайвої кількості її при собі не скриваю, пустила мене далше. Вийшовши в голь на мене зразу скочили таксівкарі, і наскільки мені було сказано, що нормальна ціна до міста на моє місце призначення має бути 170 гривень, мені вдалося зторгуватися з 250 гр. до 220 гр.. Багатший чужинець у біднішій країні завжди боїться, щоб його не обдурили вище прийнятої місцевої ціни.

Перед терміналом стояла черга чепурненьких новеньких таксі, але вони явно не були до прислуги у моєму випадку наскільки, попавши під опіку подекуди стресованого диспетчера, з тих, що постійно носять 2—3 денну бороду, блідого і трохи нарваного, як правило із синяками під очима, які повинні вказувати на наявку надміру роботи і зусиль з наміром успіху підприємницької діяльності. Цей явно буд увінчаний даною монополією на свійому куску хідника, і якое після моєї розмови в середині вже знав, що мені треба на Лук'янівку, і велів чекати. Я зрозумів, що машина буде не з черги таксівок, а з якогось іншого невловимого режиму, і це мене не журило, наскільки я був при переконанні що система, якою вона б не була, спрацює «нормально». І так і було, після якогось часу підїхала французька новенька машинка без ніяких зовнішніх ознак таксі, і відвезла мене за домовлену «сторговану» ціну куди мені було треба. Натомість, на відміну від країни, де я родився і живу, закі підїхала машина, диспетчер встиг розпитатися що, як і звідки я є, і дізнавшись, видобути з мене все ж таки сумарний опис глобальної ситуації у Франції під політичним, економічним і соціальним аспектами. Сам зі своєї сторони встигнув мені дати досить грамотний опис, що стосується поточного стану на Україні згідно з його думкою, включаючи таку інформацію як факт, що до Борисполя будують з Києва метро, розрили дорогу — що перешкоджає рухові перед терміналом, і що завдяки неохайності уряду це буде тривати до безкінечності. Я зрозумів, що в нього на думці — «не як у вас на Заході де все будується блискавично за допомогою чуда».

Виїхавши на дорогу, я як перше вражіння міг ствердити, що там, де бориспільське відгалуження на аеропорт еднається з шляхом Київ—Харків, уже майже завершується будова монументального автоцентру Порше, по всіх правилах їхнього фірмового міжнароднього архітектурного дизайну. Далше, наближаючись по трасі до Дніпра, вдалося розрадуватися даним привидам українізації, коли з правого боку від дороги хтось назвав свою мойку машин Автобанею. Ну а потім, як каже мій кум, комуністи були умово хворі, і мусіли за всяку ціну над релігійною архітектурною історичною пам'яткою по можливості поставити щось комуністичного-більшого і вищого, що, виглядає, більш спеціально стосувалося лавр. Так над Києво-Печерською лаврою вони приклеїли «Родіну-Мать», що кажуть не можна було цілий рік купити вилки чи ножа до столу, бо весь метал пішов на велетенську бабу. Тепер говорять можна купити екскурсію і ліфтом виїхати в голову, щоб звідтіль рачки лізти її рукою аж до щита, в якому є віконце, звідкіль можна поглянути на столицю з висоти. Так само, тільки значно випередивши, у Святогірському, біля Слов'янського на Донбасі, ще у 1927-ому році над чудесною Свято-Успенською лаврою поставили 22-метровий пам'ятник з сирого бетону славному большевицькому революціонерові Артему, що виглядає як гігантський «Робокон». Тільки що хто пізніше «вигадав» «Робокон», мабуть, не збирається виплачувати авторських прав спадкоємцям Кавалерідзе.

За короткого перебування в Києві я міг ствердити, що як би всі не жалілися на поточну ситуацію, але житловий і бізнесовий парки нерухомості дуже явно вирости і ростуть далше прискішеним темпом, автомобільний парк плеторичний і відмоджений до того, що в Києві легше побачити чотири Бентлей за годину їзди, ніж одну Ладу. Наплекалася безліч компаній Радіо-таксі, і можна замовляти машину навіть по інтернету, до того ж подається свій телефон і вам дають знати коли таксівка приїхала. У кожного є мобільник, і в першій кращій чи гіршій забігальці з вулиці можна користуватися «вай фай». Української мови чути більше і взагалі виробляється вражіння, що населення порівняльно з десятима роками тому перейшло від «Україна — що це?» до «Україна — це у нас». Обслуговування загалом навіть можна сказати привабливіше ніж на Заході — таке вражіння, що суспільство перейшло в модерну стадію, але поки

що без західного модерно-цинізму, де все можна купити дуже швидко, але при найменшій проблемі обслуговування вас відсилають на інтернет або до телефонного номера, який після безлічі і безконечності виборів, висказаними штучним голосом вас переключаче нарешті в кінець на Мароканця, чи ще в крайньому випадку на другий бік світу на Індійця, що працює вночі, коли у Вас ще день, який марнуючи доречно ваш час евентуально щось вивченого набрехає, щоб вас позбутися. Це пляномірно з вашою вирахованою «елястичністю», чим називається спроможність терпіти без того, щоб податися на зміну постачальника, бо від нового ви очікуєте, що буде так само погано. Але потім якось все улагоджується, навіть рахуючися з тим, що деякі справи кінчають у суді.

В плані було протягом одного дня відвідати Харків, що носило за собою дві ночі під ряд в купейному вагоні поїзда кривківського виробництва. Головна київська залізнична станція теж підтягнулася під модерніше, народ зовсім вже відійшов від вигляду радянської бідоти, і відхід поїздів на табло на кшталт леговища, нарешті став кожному доступний, навіть чужинцеві. В поїзді я зауважив, що вікна нарешті миті, що мені дотепер (за моїх попередніх часів) ніколи не далось бачити. Таке поінняття як вид з вікна поїзда знову прийняло реальність.

Центр Харкова відновився, і його широкі вулиці натхненні східним розмахом степової метрополії надихають якимось розгоном шляху на Схід. Приємно і ностагільно було швидко глипнути на місто, яке я покинув тринадцять років тому, де водилося малого синочка до зоопарку, і підносилося його на дуже клясично установлений на площі радянський старий танк. Відвідали ми в чудесному стані чарівний Свято-Покровський монастир, правда московського патріархату. Для харчування я познайомився з Пузатою Хатою, про яку кажуть, що вона у кількості любителів стала конкурентом Макдоналдса. Там можна за дуже помірковану ціну спожити у режимі сельф-сервіс широкий діапазон української кухні, розплатившись при касі з молодиками у чумацьких строях. Цю додотить привабливу картину надиво псує оперний театр, який, збудований під кшталт офіційної радянської бункерної архітектури, того самого типу, що бувше радянське — тепер російське посольство у Парижі, як карикатура обвішаний різномірною гігантською рекламою, так що його під нею уже не видно. Ніби серед поміркованого естетичного краєвиду вискочив якийсь могутній острів розійденої торгівлі, яку тяжко споріднити з ліричним репертуаром. Поруч зблзненої опери, з голівудського суб-натхення вискочила серія панно на яких видно відбитки горельєфом рук визначних відвідувачів міста, з яких першою впала в очі такому Французові як я відбитка руки Ален Делона.

Відбулася проща до прийнятого репутацією найкращого в Україні пам'ятника Тараса Шевченка, напроти якого зникли транспаранти КУНу, що колись майоріли на фасаді будинку. Відвідалось так само меморіальну дошку Миколі Міхновському, і місце на будинку, де передбачена меморіальна дошка Юрію Шевельову. Проти останнього пішов контрнатхення владних структур, пробуючи пришити йому співпрацю з німцями, не соромлячись власної співпраці зі значно більше кримінальними комуністами. Згадаймо лише у парку біля оперного театру «пам'ятник-знак репресованим кобзарям, бандуристам, лірникам», який нам пригадує, що влада, яка нищила вибухівкою церкви, які залишила недоторканими татарська навала, також сягала найвищих вершин диявольства, коли після повної інсценізації з'їзду грузила підступно 337 незрячих кобзарів з їхніми малолітніми проводарями на ешелон, щоб їх усіх під вечір розстріляти у лісі біля станції Козачий Лопань руками особливого загону НКВС УРСР. Їх там же закопали у ямі, посипавши вапном і спаливши поруч їхні музичні інструменти, як частина операції на знищення української культури.

Поїздка з Києва до Львова на машині через Рівне відбулася швидкісним темпом, завдяки авто-дорозі цілковито західного типу. У Житомирі згадалися наближаючі роковини трагедії, що стала в історії як перший почин дальшої масової спроби братовбивчого фізичного винищення всіх непокірних своїй партії людей, яка понесла за собою тисячі невинних жертв, включаючи найкращих патріотів, і кінчилась повною невдачею.

У Львові ми поселились у готелі «Турист», що на вулиці тепер Коновальця. Цей, мабуть, становить останню пам'ятку у місті радянського типу готелів, призначених у свій час для звичайних громадян, коли мали правильний дозвіл на поселення. Декор залишився, натомість подача води стала постійною.

Центр міста тепер як його описують: жвавий, насичений туристами, найрізномірнішими кафеками і ресторанами, яких тераси ніде не виступають — одна біля другої розливають свою веселість. Центр Львова тепер безперечно конкурує з атмосферою Праги, а для нас, українського походження легко зрозуміти куди горнеться наше серце. Жінки притаманної краси, спеціально коли взяти під увагу переплітання моди міні-спідниць, черевиків на платформах для виміряних безконечних ніг, із розкішним вишиваним взірцем верхньої одежі.

Приємно було стрінити родину, так само як знайомих з Парижу в особі паньства Горішних, у яких син переселився до Праги, а племінник Кирило до Львова, і нашу

відому співачку Уляну Чайківську поворотом з дочкою з Карпат, яка являється співробітником у Франції річного кінофестивалю «Харківський Бузок». Дуже цікава зустріч була також з головою Української Вільної Бібліотеки, співробітника Музею Визвольної Боротьби України — Станіславом Власовим.

Вдалося відвідати Музей Визвольної Боротьби, Музей Олекси Новаківського, де дуже цікавляться і публікують про Іванну Винників, ученицю мистця, яка проживала по Другій Світовій Війні на півдні Франції, у бувшій садибі В. Винниченка. Оглянулась Тюрма на Лонського, де я міг згадати як моя мати розповідала, що їх — студентів львівської Політехніки, мобілізували виносити трупи розстріляних большевиками в'язнів до відступу перед приходом німців, в її випадку з тюрми Бригідок.

Чи не найгарнішими історичними пам'ятками Львова являються на сьогоднішній день Храм Святих Апостолів Петра й Павла, знаний як Костел Єзуїтів, і Вірменський Кафедральний Собор Успіння Пресвятої Богородиці, а ще більше коли екскурсія проходить під керівництвом чарівничої Анастасії Василик, у якої можна подумати, що енциклопедичне знання історії і архітектури міста, поєднані з тонкістю відчуття, безмежні.

З боку розваг, можна легко порадижити такі ресторани як «Сім Поросят», «У Пані Стефці», чи мітичну «Криївку», яка може трохи поточно не дорівнює своєму міфіві.

На ранок першого дня СКУ (Світовий Конгрес Українців), на якому мені припало бути делегатом від системи ІСНО (Ідеологічно Споріднені Націоналістичні Організації) з Франції, ми явилися досить рано не поспідавши, і почали напроти цієї самої Політехніки, на яку я дивився з особистим зацікавленням наскільки в ній свого часу студіювала моя мати, шукати де можна знайти випити кави і щось перекусити. Після коротких пошуків, оказалось що вибору з огляду на ранню годину мало, і ми зайшли до скромної піццерії просто напроти головного входу до будинку.

Замовивши що треба, як модерній людині з смартфоном за кордоном личить, ствердивши з апарату що є присутні мережі, але без вільного доступу, мені прийшло на думку спитати у обслуги чи є в ресторані вай-фай. Молода гарненька офіціантка за прилавком, користаючись природно українською мовою в довкіллі, що мене ще далі зворушує, відповіла що так — є. Як слідуючий етап, якого офіціантка не додумалась чи соромилась випередити, я попросив, чи можна у такому випадку мені дати пасворд. Дівчина трохи моторошно збентежена, що не випередила мене, простягнула папірець, який я взяв і на пару кроків від прилавку відступив. Глипнувши на папірець я побачив «bandera25» і з заскочення розреготався. Я пізніше зрозумів, що це також адреса ресторану, але менше з тим для нашої людини, що приїхала з закордону і в якій в підсвідомості залишаються рефлексії радянських часів, це висказує наскільки змінилася ситуація.

Пленарні сесії конгресу відбувалися в концертній залі Львівської Політехніки, на жаль хоча сильно, але зле акустично соноризованій, що неповно дозволяло зхоплювати всі слова і зміст виступів промовців. Більшість часу присвячувалась звітам представників з країн поселення, і тут треба віддати шану нашій «землячці» Наталії Пастернак — голові Репрезентативного Комітету Української Громади Франції, яка виступила з, мабуть, найпривабливішим до сприймання аудіо-візуальним звітом про діяльність.

Ставши після незалежності наступником СКВУ (Світовий Конгрес Вільних Українців) СКУ, який відбував свій 10-ий ювілейний конгрес під контроверсійно вживаним у цьому випадку моттом Лесі Українки «contra spem spero», подекуди переживає запитання про свою доцільність після незалежності України, в додатку до розподілу діяльності з тубільською Українською Всесвітньою Координаційною Радою, з якою, менше з тим, кажуть що між двома установами іде співпраця. При відбуванні конгресу хтось з критичного боку міг би зауважити деякий брак демократичного натхнення, коли в даних випадках можна було зауважити, може, надмірну потребу зусиль, щоб висловитись. Так само, при завершальному процесі, резолюції до схвалення, подані поспішним тоном без писаної попередньої подачі, в додатку до проблематичної соноризації, не давали можливості на розсуд і приймалися як підготовлені, без фактичного вкладу головування делегатів. При цьому включилися деякі субтильні зміни до статуту з переходом повноважень від конгресу до річної конференції правління. Можна б зробити заувагу, що коли боротися за демократію для України, влучно її самому пристосовувати якнайбільше, помимо того що всі технічні труднощі з веденням конгресу до успішного завершення зрозумілі.

Натомість неймовірно цікаве було урочисте відкриття, на якому виступали всі головні провідники опозиції, як і представник влади. Очікуючи більш стриманості з огляду на контроверсійну владу в країні, можна було бути здивованим і захопленим відкритою критикою поточної влади, яка інакше не називалася як бандитською, і відкритою у

всіх кампанії проти підписання митного договору з Росією, Білорусією, Казахстаном, і за підписання договору у Листопаді у Вільнюсі асоціації з Європейською Спільнотою.

Хоч йому, як і майже всім, закидають даний рівень колюзії з владою, або ще не цілком патріотичні мотивації, найкраще виступав Арсеній Яценюк, з висказанням щодо російських натяків на спільне минуле з Україною, що спільне минуле у нас полягає в переслідуваннях і розстрілах священиків. Виступ представника влади Олександра Вілкула з привітом від президента Януковича публіка цілком відкрито вигукувала, а Юрій Луценко висловив неабияке признание, коли окреслив СКУ-СКВУ як метроном, що надавав завжди ритм боротьби за свободу в Україні. Мабуть, це вислід такої течії, що сам президент Янукович на спільній зустрічі з представниками СКУ і УВКР висказав признание важливості ролі світового українства, хоч воно йому не прихильне.

Відвідування львівських родичів мене завело на окраїну міста, де ситуація менш блискуча, ніж у центрі, але торгівля процвітає всюди, разом із безліччю ресторанчиків, обладнаних як правило «вай-файом», а могутню пливальню, що колись обслуговувала населення для процвітання спорту, замінив розважальний аква-центр зі своїми як всюди по світі величезними синіми тобоганами.

Провівши свято незалежності у Львові, я подався на Полісся, завдяки запрошенню науковця Луцького Волинського Обласного Краєзнавчого Музею — Богдана Зека, автора останньої недавно виданої книжки про мого батька Олега Штуля-Ждановича, у видавництві «Літопис УПА». Ціль була відвідати село, де мій дід по батькові о. Данило Штуль мав свою останню парафію до заслання в Сибір, і де похована моя бабуся.

Шляхом зі Львова до Ковля дорога пригадує, що коли її не утримувати, вона зникає, що в такому випадку сповільняє рух і трусить пасажиром. Машина мене скинула у Ковлі перед залізничною станцією, де мене за короткий час забрали Богдан Зек у супроводі голови Ратнівської районної адміністрації Миколи Макарука. У селі Заліси нас зустріли з панахидою на могилі бабусі, яку відслужив наслідник на давній парафії діда — о. Валентин. Після дружнього обіду у голови сільради Віктора Корецького, ми ще подалися недалеко на турське озеро, де кажуть мій батько ходив на рогульки в яких участвовала Олена Теліга, коли приїздило товариство з Варшави, у студентські роки.

Розглядаючи різні можливості дістатися до Києва, у Ковлі мене посадили на маршрутку, що виглядало кращим варіантом, щоб того ж самого дня, жертвуючи п'ятьма годинами дороги, вечором дібратися до Києва. Наскільки дорога зі Львова до Ковля часами у поганому стані, настільки ж з Ковля до Києва вона зразкова, плоска і проста, як в якомусь з багатших еміратів серед пустині. Під Сарнами у маршрутки все-таки спустило колесо, що дало змогу погуляти по краю дороги в намерк, і передумати про епопею, пережиту батьком на цих землях у часі війни, заки водій не змінив колесо. Видержуючи російськомовну відео програму в маршрутці, що періодично вибрикувала цікавим способом разом з тим, як накривалася її електроніка, в той сам час можна було любитися волинською українською мовою пасажирів, які ставали щораз більш балакучими на мобільниках у мірі нашого наближення до кінцевої точки подорожі.

Повернувшись до родичів у Києві, яким я ніколи досить не віддячуся за опіку наді мною в час усіх моїх перебувань на Україні, я нарешті відвідав могилу діда на Байковому цвинтарі, після того як ми завдяки роботі кума Петра Антипа, з великими труднощами, щоб не допуститись взятки, поставили на могилі гранітний пам'ятник з запорізьким малтійським хрестом, як личить похованому великому патріоту, і як ще у час смерті діда просив мій батько.

Відвідавши у столиці голів Об'єднання Українських Націоналістів (державників) (ОУН(д)) Павла Дорожинського і видавництва Смолоскип Осипа Зінкевича, дещо запізнавшись із жалюгідною ситуацією в ОУН по смерті її голови М. Плав'юка, після якої дана організація переживає головним чином аморальне мародерство деяких членів на закуплене тяжкими і щедрими зусиллями громадянства суспільне майно, у мене останнім планом було відвідати мого кума Петра Антипа, славного скульптора, маляра і підприємця у Горлівці на Донбасі.

Перейшовши через різні більше чи менше вдалі спроби запасти квитком на проїзд з Києва на Донбас, я остановився вибором на «Хюндай» — цебто швидший поїзд по назві «Інтерсіті», що курсує між головнішими містами України як альтернатива до довготривалої поїздки нічним поїздом, або автомобільним чи летунським дорожчим транспортом. Поїзд називають «Хюндай», бо він виробу названої корейської фірми, і прославився тим, що не видержав свого першого морозу і зупинився по мінус двадцять серед степу, при накритті всієї електричної системи, включаючи двері до виходу, що змусило вибавати шиби, щоб випустити пасажирів, і клясичного радянського теплового, щоб його затягнути на ремонт. Не цілком наївний народ заявив що, мабуть, купити не відповідне обладнання задля відповідної взятки.

Помимо загального поліпшення обслуговування, дівчина в залізничній касі мені

продала квиток на другу клясу замість першої, а коли я їй дав знати, вона не розстроюючись помимо молодого віку, заявила що квиток вона не може змінити, треба десь їти здавати, і т.д. Наскільки не було часу ні охоти на випробовування залізничних бюрократичних подальших пригод, я залишив квиток як був, потішаючи себе ощадністю. Потім все-таки ще пробував його змінити у кондуктора при посадці у вагон, але і це не вдалося, хтось каже, що з приводу, що я «чужинець». І так я через сім годин плюс 20 минут спізнення добрався увечері до Донецька. Інтерсіті спрацював поза маленким спізненням цілком добре, враховуючи сім годин обов'язкового відео на пів-голос, панорамічне вікно при моєму місці, що якраз мені на потіху від удару якогось каменя стало непрозорим, і ще товстішого за мене мужика праворуч з яким ми вимінювались всю дорогу ліктем у живіт. Інакше гамбургер у вагоні-буфеті виказався можливим хоч трохи дорогий, і для потіхи можна було полюбуватися пивом підпитим молодиком, який старався бовтати якісь дурниці, пристаючи до офіціанток, які його між іншим не зовсім скидали з уваги і тим чином можливостей. А глигнувши у першу клясу, можна було ствердити, що там виглядає справді значно краще, але що робити? Інакше поїзд дотягає до 160 км/год. — швидкість подається на екранах разом з відеопрограмою, і дуже коротко тривалі зупинки заповідаються на період по звуковій системі поїзда разом із їхньою тривалістю, і відбуваються без амнесії для запізнівшихся.

У Горлівці від останнього мого побуту краєвид мало змінився, хіба що підремонтували подекуди покриття вулиць, і поволі видно більше торгівлі, але всі вам скажуть, що місто не розвивається. В порівнянні, після Євро 2012, сусідній Донецьк виглядає тепер як якийсь Балтимор в Америці — настільки поміг футбол і бути батьківщиною президента. Новий аеровокзал шикарніший київського, а стадіон Донбас Арена конкурує із Парижем. Ресторани теж нагадують Америку. Менше з тим, у Горлівці вдалося пограти в бовлінг на найновішого типу алейці, хоч тут говорять, що щоб не страшити туристів під час Євро, Горлівку і околиці були зняті з покриття ЖПС. Це, мабуть, спричинилося до того, що розгублені туристи, під'їхавши під місто, питалися, чи далше є дорога. Встиглось побувати в кума українському етно-ресторані і арт-кафе Аратта, згідно старинної назви України в період неоліту і енеоліту, якщо повірити деяким джерелам. Там подають тонку українську кухню вказану в меню українською мовою. Встиглося дати інтерв'ю місцевій пресі у вигляді безплатної одинокої україномовної газети на Донбасі «На Сході» і інтернет-газеті «Донбасс». Вдалося також відкрити деякі туристичні засоби Донбасу, як турбази Слов'янська, пляжі на Сіверському Донцю напроти Святогірської лаври, чи екскурсія на глибині 300 м під землею соляної шахти Соледар, з її 300 км викопаних ґалерей.

У Донецьку біля стадіону Донбас Арени стоїть жовто-блакитна таблиця, на якій російською мовою вказаний ще радянський «Ленинский Район» із гербом-левом і девізою латиною. Поруч височіють нові будинки — майже-хмародери — збудовані за гроші нових капіталістів — бувших комуністів — теперішніх олігархів, президентом є людина два рази суджена і запроторена за кримінальні дії, яку народ після анульованих через шахрайство виборів переcheкав шість років, щоб його знову спірно, але цим разом вдало вибрати, за програмою Партії Регіонів, яку цілий світ проросійською. Тепер говорять, що до слідуючих виборів Україна у листопаді підпише договір з Європейською Спільнотою, що до президентських виборів Янукович випустить Юлію Тимошенко, щоб вона роздрібнила голоси опозиції, і що він у другій турі проти неї знову виграє, «бо Донбас за неї голосувати не буде». Як би не було і яка б не була гра різних присутніх інтересів, але здається, що від Львова з своїм найпрекраснішим всюди помітним націоналізмом, через Волинь і Полісся, де українська мова виринає наче з буйної природи, через Київ на Донбас, де оказується, що 40% населення користується хоч би суржикуватою але українською мовою, можна повірити, що 400 років тентативного етноциду-ґеноциду української нації, щоб її перемолоти «спільним минулим», не вдалося, і що на Україні все-таки розвивається у яких би різних відтінках не було б, але україноцентризм.

Я ще був дуже молодим одним з 1 047 делегатів на 2-ому СКВУ 1973-ого року в Торонті, коли Ярослав Стецько (тоді голова ОУНб), забираючи час голосу від мого батька (тоді голова ОУНм), виголосив бомбастичну промову, яку я тоді не цілком уловив, але пригадую, що він упродовж промови декілька разів повторював «Київ проти Москви — Київ проти Москви». Це на той час мені виглядало як якась вигадка впливаюча з нереального фанатизму, але, може, якраз сама Москва у це сьогодні вірить, і панічно останніми ветеробеньками пробує запобігти київському відродженню. Якщо уважати руйнування Києва Андрієм Боголюбським як основоположення Росії, київське відродження може в Москві виглядати бентежним. А що з перспективою жити поруч один одного і мирно?

Учні́вські дослідження

Тетяна Бордеану
(Ковель)

РОЛЬ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У САМОВРЯДУВАННІ м. КОВЕЛЯ

«Влада над вільними людьми більш прекрасна, більше відповідає добру, ніж панування над рабами», — писав Арістотель 384—322 р. до н. е. у своєму трактаті «Афінська політика». Споглядаючи з висоти сьогодення на хитросплетіння владних структур, можна оцінити ступінь свобод і добра дозволених тією чи іншою владою. Історична доля розпорядилась так, що Ковель від часу свого заснування знаходився під протекцією різних держав: Литви, Польщі, Росії, Німеччини, Радянського Союзу. Саме з вершини владної піраміди тієї чи іншої держави визначались умови життя і благополуччя ковельчан. З вершини королівської, царської чи компартійної влади задавалися умови і параметри розвитку міста.

На початку XVI століття, а точніше 24 грудня 1518 року, коли король Сигізмунд у Бресті вручив князю В. Сангушку грамоту про надання селищу Ковле статусу міста на основі Магдебурзького (німецького) права. Про історію надання цієї історичної грамоти М. Теодорович пише, що, проїжджаючи Ковельщиною, королева Бона потрапила в якусь небезпечну пригоду. Місцеві жителі швидко прийшли на допомогу. За це вона клопотала перед королем, щоб селищу Ковле надати статус міста. Король Сигізмунд, який безмежно кохав королеву, підписав доленосне рішення. Легенди завжди овіяні ореолом романтики і таємничості. Не відкидаючи свідчень легенди, можна сказати, що насправді князі Сангушки самі багато зробили, щоб це рішення могло відбутись [5, с. 2].

Ця подія дала поштовх до прискореного розвитку економіки та торгівлі. Магдебурзьке право надавало можливість вибирати місцеву владу, вершити суд, оскаржувати, несправедливі дії місцевої влади аж до короля. І хоч деспотизм місцевих князів залишався практичною нормою управління, а через слабкість королівська влада не могла корегувати ці устої, все ж таки воно створювало основу для майбутньої будівлі, що називається демократією. Малоімовірно, щоб із наданням статусу міста Василь Сангушко поміняв би стиль і методи управління (селище Ковле у володіння Сангушків перейшло ще в XIV столітті). Як стверджує О. Цинкаловський, король Гедемін віддав село Ковле своєму внукові Федорові Сангушку. Пізніше воно перейшло до його синів. Саме вони встановлювали свої порядки і чимало зусиль доклали для економічного і культурного розвитку. Будуються церкви, відкрито школу і шпиталь. І Михайло, і Василь Сангушки зіграли свою історичну роль у піднесенні селища Ковле до статусу міста під назвою Ковель. Василю Сангушку випала доля стати першим старостою міста Ковеля.

Староста призначався королем і відповідав насамперед за збори до казни, за порядок у місті та його благоустрій. Він був наділений правом вершити суд і чинити розправу над місцевою шляхтою та міщанами. У своїх діях староста повинен був керуватися нормами Литовського Статуту, а пізніше (з 1518 р.) нормами Магдебурзького права [6, с. 45].

Ковельський староста повинен був не просто забезпечувати порядок в маєтку, але й підтримувати політику королівської влади. Він, як правило, керував нарадами, що проводив бургомістр з своїми ратманами. Староста міг скасовувати або поправляти рішення замкового суду. Слабкість королівської влади породжувала конфлікти між самими князями. Відомо, які міжусобні війни вели між собою князі, брати Сангушки. Саме через це Василь Сангушко обмінявся маєтками з королевою Боною і виїхав подалі від неприємних сутичок з братами. Саме з цього часу (з 1543 р.) місто переходить під пряме королівське підпорядкування. На гербах Ковеля присутня королівська корона, яка й засвідчує статус міста Ковеля, як королівського. Ковельським старостою королева призначила Богдана Семашка, який до цього працював на посаді писаря канцлера Великого князівства Литовського. Саме на цей час припадає багато документів — грамот, наказів, які сприяли розвитку міста. Вони надавали привілеї міщанам, грошову допомогу православним і католицьким церквам [1, с. 146].

Як засвідчують окремі приклади, старости-князі, маючи необмежену владу, ігнорували норми й закони. Більше того, вони часто не виконували розпорядження і вказівки самого короля.

У 1590 році новопризначений королівський староста Андрій Фірлей, незважаючи на те, що справа Ковельського маєтку знаходиться на стадії судового вирішення, послав гайдуків, які побили сторожу, пограбували замок і вигнали княгиню Курбську з маєтку. Таке самоуправство допускали і князі Сангушки, Гольшанські та інші [6, с. 46].

На відміну від королеви Бони, московський вигнанець А. Курбський запроваджує свій авторитарний стиль керівництва. Керувати містом він призначає деспотичного урядника Івана Калимета. Знущання над євреями, їх гоніння, відміна Магдебурзького права і особливо виборів місцевої влади якраз і було свідченням та доказом цього.

Андрій Курбський при прийнятті рішень в судових справах користувався судебником Іоанна IV. Він не визнавав Магдебурзького права. У 1580 році, коли милянницький урядник М. Невклюдов утік, прихопивши з собою цінні речі, золото, срібло та гроші, князь самочинно відмінив вибори місцевої влади і керівників міста призначав сам. Фактично німецьке право ним ігнорувалося ще з дня приїзду до Ковеля. А. Курбський звільняв від податків, наділяв землю, дарував маєтки і чинив тиск на євреїв. Були випадки коли він проганяв посланців короля і не зважав на його рішення. Так, після самовільного захвату князем Туличівського маєтку король послав свого гінця розібратися у справі. Після тривалих пошуків А. Курбського знайшли в Турійську. Але той не захотів говорити про цю справу і в присутності К. Острозького вигнав високого гостя геть [1, с. 144—145].

XVI століття найцікавіше для дослідження влади усіх рівнів. Влада завжди має елементи авторитаризму, кількість та рівень яких залежить від зрілості і сили суспільства. Суспільство XVI або XVII століть було настільки слабким, що воно не могло особливо впливати на владу. Окремі братства, що виникали, значної ролі не відігравали. Тому якість влади залежала від індивідуальної волі і характеру князя-старости або вищої гілки — короля.

Якщо активність Сангушків дала змогу Ковелю стати містом, якщо демократизм королеви Бони на основі Магдебурзького права і наданих привілеїв давав поштовх до розвитку, якщо авторитаризм влади князя Курбського був спрямований на розширення міста і підтримання його розвитку, то подальша доля Ковеля протягом двох століть позначена зменшенням населення та його зубожінням. Змінюються старости, діє Магдебурзьке право, але якщо немає мети розвитку, немає і самого розвитку, а з'являються втома і поступовий занепад. Симптоми занепаду міста можна розглядати в багатьох площинах, але одна з них криється в незацікавленості влади у швидкому поступі вперед.

У XVI столітті ковельські міщани у перший понеділок після Нового року збиралися на вибори. Міська громада з-поміж себе вибирала вісім найосвіченіших осіб, які повинні мати досвід управлінської роботи, бути поміркованими і розсудливими.

Другий етап формування місцевої влади залежав від волі старости. Староста з числа вибраних призначав чотирьох ратманів, з яких один, знову ж таки з волі старости, ставав бургомістром. Бургомістр і ратмани виконували всі функції місцевої влади. Бургомістр відповідав за доходи в казну, місцеві збори та видатки на потреби міста. В обов'язки місцевої влади входило збирати штрафні гроші і забезпечувати порядок у місті.

В середньовічні часи бургомістр працював всього місяць і передавав свої функції одному із ратманів. Така ротація проходила цілий рік, аж до нових виборів. Дії, рішення і вчинки бургомистра і ратманів були під постійним контролем старости і безпосередньо короля. На всі проблеми місцевої влади король реагував своїми рішеннями.

Грамотою Сигізмунда III, виданою в 1611 році, передбачалось, «щоб всі продавці платили податі з лавок своїх щорічно, як це робиться в Бресті. А ті, що торгують сіллю, мають платити за місце, на якому продається сіль, а ті, що мають винні підвали, повинні платити щорічно 15 грошей в міську казну на поліпшення міста» [5, с. 5].

Грамоти короля упорядковували місцеві відносини і були законом для місцевої влади. Грамотою Сигізмунда III, виданою у Варшаві на генеральному коронному сеймі у 1619 році, сформульовано цілий кодекс про місцеві збори і податки. Міщанам дозволялось збирати мито з тих, хто торгує: з кожної четверті хліба по 2 пенязі, з півмаці — півгроша, з маці — по грошу. Ці гроші витрачалися на ремонт огорожі і благоустрій міста. Таких грамот для міста Ковеля видавалось багато.

Відносини місцевої влади з економічними структурами (ремісничі цехи) регулювались грамотами короля і взаємними договірними зобов'язаннями сторін.

Як уже було зазначено, винятком з правил можна назвати правління А. Курбського. Призначений ним урядник Іван Калимет відзначався деспотизмом, надмінністю і зневагою до міщан. Сам вигляд підкреслював це — він носив дорогі одяжі, кафтан з позолотою, шаблю в позолоченій оправі і т. д. Був дуже багатим. Саме він запровадив кару, коли за несплату мита або податків винних сажав у боргову яму, наповнену водою і п'явками. Такими діями викликав ненависть міщан до себе, і не тільки ковельських. Так в 1571 році володимирські міщани закрили ворота і мало не вбили урядника, але йому чудом вдалось втекти. Та кара йшла слідом — в 1572 році Івана Калимета вбив князь Булига. Легенда, яка дійшла до нас, розказує, що під Полоцьком, в особистому двобої Калимет поранив князя. Суперники воювали з різних боків барикад — один за Московію, інший за Литву. Яким було здивування князя Булиги, коли свого кровного ворога зустрів у Володимирі. Не роздумуючи, князь вихопив шаблю, кинувся на Калимета і порубав його на шматки.

Доля іншого ковельського урядника Кирила Зубцовського була набагато щасливіша. За хоробрість, виявлену в бою під Псковом, король Стефан Баторій нагородив Зубцовського і призначив урядником луцьким [4, с. 118].

Авторитарний стиль управління суперечив Магдебурзькому праву — він скасовував елементи демократії. Наприклад, засідання місцевого уряду проводились тільки під головуванням старости або урядника. В нарадах, як правило, брали участь лише війт і ратмани. Всі рішення в книгу записував писар, якому громада платила по грошу від диму. Лише на початку XVII століття королівською грамотою було відновлено Магдебурзьке право.

Ковельський староста вибирав із цехових міщан війта (суддю). Війт мав бути людиною чесною, віруючою, і мусив знати закони. Він вибирався на все життя. Міщани із свого середовища обирали лавників — народних засідателів. Всі вони складали присяги громаді в присутності бургомистра та ратманів. Суд судив міщан за кримінальні та цивільні злочини і всякі громадські порушення. За судові справи суду платили встановлене мито, яке між собою ділили війт і лавники. Зберігались відповідні права міщан і демократичність суду. Судова практика передбачала відповідний захист у вищих інстанціях. Якщо засуджений не погоджувався з вироком, він мав право передавати свою справу бургомістру і ратманам. Якщо й рішення бургомистра та ратманів не задовольняло, то скарга йшла до ковельського старости. Але коли компромісу і тут не було знайдено — справу розглядав королівський суд.

Є багато прикладів, які свідчать: влада князя, що виконував і функції старости, як і в княжі часи, була необмежена і несла в собі всездозволеність. А королівський суд був формальним актом, практично недієвим.

У середині XVI століття Андрій Курбський, одержавши ковельський маєток, призначив урядником міста Ковеля Івана Калимета і надав йому всю повноту влади. Невдовзі, як уже зазначалося, за якусь провину Іван Калимет посадив трьох місцевих євреїв у боргову яму з водою та п'явками. Ті кричали на все місто від болю і страху, але управитель був неблаганним і знущався ще жорстокіше. Ковельчани нічим не могли допомогти. Обурені євреї міста Володимира подали на Івана Калимета в суд за таке

жорстоке самочинство. Калимет пояснював, що князь А. Курбський передав йому всі повноваження, тому він має право судити аж до смерті. Скарга дійшла до короля. Королівський суд попередив князя Курбського, але далі цього справа не пішла. А князь неодноразово суди проводив сам, не дотримуючись ні литовського статуту, ні німецького права. Прикладом цього є суд над служницею М. Гольшанської. У справі йшлося про крадіжку різних речей у великих розмірах і з комори К. Зубцовського, сподвижника князя А. Курбського. За статутом Курбський мав злочинницю повісити, а майно передати Зубцовському. Але Курбський прийняв рішення згідно з судебником Іоанна IV, мабуть, ближчого до душі і розуму князя. Зрозуміла річ, російські закони йому були ближчі.

Вищесказане засвідчує, що теоретично структура судочинства була справедливою і демократичною, а на практиці виглядала іншою. За фасадом закону високими чиновниками чинилися свавілля та знущання, порушувалися закони і за це нікого не карали. Недарма європейська демократія передбачає розподіл влад і незалежність судової влади. Це хоч якоюсь мірою «стриножить» всездозволеність вищої виконавчої влади.

У 1583 році був застрелений сподвижник А. Курбського Вишневецький. І як стверджували, за наказом князя, його поховали без розслідування. Але коли брат убитого написав скаргу королю, той без слідства і суду написав листа з наказом оштрафувати Курбського на 2000 кіп грошей, на що останній дуже образився. І в свою чергу написав, що скаржник його звинуватив даремно і взагалі він утеклий слуга і має інше прізвище. Тоді король відмінив свою кару та дозволив Курбському розібратися в конфлікті.

Сам А. Курбський поплатився за ігнорування законів і необізнаність. Грамота про передачу ковельського маєтку була підписана королем, але не затверджена сеймом. Тому король повернув землі ковельські під королівське управління, відібравши їх у дружини князя О. Семашківни.

В той час розірвання шлюбу в Литві і на Волині не представляло ніяких труднощів. Згода дружини і чоловіка були достатньою підставою для розірвання шлюбу. Незадоволене одне одним подружжя з'являлось до уряду; робили запис, в якому оголошувалось, що воно погоджується на розірвання шлюбу і дозволяє один одному вступати в новий шлюб. Духовна влада, як правило, не протидіяла цим звичаям.

Мирною угодою закінчилась судова тяжба А. Курбського з князем Булигою за вбивство І. Калимета. Булига на суд не з'явився і за це на нього було накладено штраф у сумі 1655 кіп грошей. За законом Булигу чекала смерть. Мирна угода була підписана в присутності К. Острозького, воеводи Київського та інших повалених осіб [6, с. 73].

Цікавими були розгляди судами справ і винесення вироків за скоєння злочинів. Так, в 1697 році дружині ковельського цех-майстра Габрієловій суд виніс вирок платити штраф на розбудову Благовіщенської, Воскресенської та інших ковельських церков. Такі вирокі були непоодинокі, вони залишались в XVIII і XIX століттях. Як приклад, можна нагадати випадок з практики мирового судді Петра Косача. За те, що селянин з села Любитів вкрав 3 мішки картоплі, суддя покарав його штрафом в 2 рублі. Ці гроші мали піти на утримання школи.

Оцінюючи наслідки запровадження Магдебурзького права в Ковелі, слід відмітити його позитивний фактор. Було введено виборні міські представницькі органи влади; чітку регламентацію і сплату податків; задекларовано право на ярмарки (форуми) і організацію цехів; врегульовано питання опіки, спадкування і т. д. Ковельське Магдебурзьке право серйозно посприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, створило правові передумови для становлення та розвитку місцевого самоврядування.

---

1. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Киев: Типография Федорова, 1885. — Т.1. — С. 144—145, С. 146, С. 148, С. 184.

2. Архив Юго-Западной России. — 4.5. — Т.1. — С. 113.

3. ЦДДА України. — Актова книга №1452. — С. 72.

4. Батюшков П. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. — Спб.: «Общество польза», 1888. — С. 118.

5. Теодорович Н. И. Волинь. — С. 2—10.

6. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся» — С. 45—47, С. 73, С. 85—89.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В ІСТОРІЇ МІСТА КОВЕЛЯ

Кожне місто має свою долю — складну, багатогранну, примхливу, свій образ, свій силует. А ще — незабутню історію свого заснування. Скільки часу минуло відтоді, коли вперше ступила нога коваля на землю, де згодом виросло місто, невідомо. Проте 1310 рік відомий в історії міста як рік, під яким воно вперше згадується у писемних джерелах.

В XI столітті на території великого міста було лише невеличке село Ковле. З 1515 року розпочинається історія Ковеля як міста. У цьому році 24 грудня польський король Сигізмунд I у Бресті вручив власнику Ковеля — князю Василю Михайловичу Сангушко — спеціальний універсал про надання селу Ковле статусу міста та запровадження в ньому Магдебурзького права. За свідченням протоієрея А. Родкевича, який посилався на відому йому королівську привілею, офіційно Ковель отримав свої права міста 4 липня 1518 року. Він отримав дозвіл мати свій герб і печатку, влаштовувати ярмарки і торги. Місто звільнилось від управління і суду феодалів [6, с.165].

У народі зберігся ще один переказ про надання прав Ковелю як місту. Він свідчить, що під час проїзду дружини Сигізмунда I королеви Бони через місцевість, де розташоване місто Ковель, їй загрожувала велика небезпека, внаслідок чого королева ледь не загинула. Та мешканці села Ковле врятували їй життя. Тоді королева попросила свого чоловіка Сигізмунда I виконати прохання мешканців Ковле: надати їхньому селу статусу міста [9, с. 59].

У 1543 р. князь В. Сангушко віддав місто Ковель разом з прилеглими селами взамін на маєтки в Білорусії королеві Боні. Будучи енергійною господинею і адміністратором придбаних земель, вона доклала чимало зусиль для розвитку міста, як осередку ремесла і торгівлі. З цією метою вона видає чимало ярмаркових і торгових привілеїв для міста, звільняє місцевих міщан від сплати численних податків. Королева впроваджує в місті європейські порядки на основі законів справедливості. Своїх старост вона зобов'язує не ображати місцевих міщан і не кривдити їх. Ковельчанам дозволяється дотримуватись своїх давніх звичаїв. Усі укази, рішення і діяння записувались писарем вїта у спеціальну книгу.

8 січня 1550 р. нова власниця міста видає грамоту, яка надавала право на збір на воскобойні, десятини з лісу на утримання паркану та інші потреби міста. Ковельчани також були звільнені від військової повинності, натомість платили данини під різними назвами [1, с. 327].

Ковель у середині XVI ст. був типовим феодальним містом. Магдебурзьке право його було обмеженим. Міщани міст хоча і були юридично незалежними, однак виконували як загальнодержавні повинності й податки, так і ті, які встановлювала міська адміністрація: ярмаркове і мостове мито, ремонтувало укріплення. Магдебурзьке право у Ковелі вплинуло на більш швидке економічне процвітання.

Основою економіки міста було дрібне ремісничє виробництво. Королівська грамота 1556 р. гарантувала право на створення цехів. Після прохання Ковельських міщан до Бони Сфорци д'Аргони остання доручила місцевому старості спільно з міським урядом організувати цехи на зразок того, як це велось «в інших тамошніх містах Волинського повіту». З тих пір зростає кількість ремісників, які об'єднувалися в професійні об'єднання.

Якщо у 1577 р. в Ковелі з волостю налічувалось 42 міських і 44 сільських ремісників, то у 1591 р. лише в одному Ковелі — 35 звичайних ремісників, 2 золотників, 25 пекарів і перекупників [2, с.137]. У кінці XVI ст. у місті діяли ремісничі спілки пекарів, ковалів, шевців, різників, садівників, гарбарів, на чолі яких стояло цехове керівництво, яке складалося з «цехмейстра і чотирьох братів» [5, с.319].

Розвиток Ковеля був тісно пов'язаний з розвитком торгівлі. Протягом року у місті проводились двічі на рік ярмарки — в день Воздвиження Хреста Господнього і на четвертий день після Різдва. У 1531 р. королівським указом було затверджено щотижневі ярмарки у містах. У Ковелі по п'ятницях і вівторках відбувалися торги. Місцева торгівля забезпечувала міщан всім необхідним для життя і праці. Маючи надлишок вироблених продуктів і товарів, ковельські міщани їздили торгувати в інші міста. Продавали віск, шкіру, мед, рибу, одяг, взуття, молочні продукти.

У 1536 р. у Ковелі створювалась митна контора (по вул. Володимирській), яка знаходилась при в'їзді в місто. Проїжджаючи крізь неї, купці сплачували мито за ввіз товарів. Митниця мала свої «філії — прикорми» в Сошично, Нуйно, Камені-Каширському [9, с.143].

Таким чином, господарське життя міста було одним із важливих напрямків міського самоврядування. Міська рада займалася розподілом податків між селами і стежила за їх своєчасним збором, регулювала торговельні операції. Вона дбала про дотримання правил оренди промислових закладів, організовувала роботу броварень, солодовень та інших промислів, які належали їй відомству. До відання міського самоврядування належали ділянки міської території — плаці. Раді були підпорядковані ремісницькі цехи. Міське самоврядування санкціонувало акти купівлі-продажу нерухомого майна в межах міста, видавало міщанам довіреності на укладення торговельних угод.

За зразкову службу Великому князівству Литовському у 1564 р. Ковель був переданий у ленне володіння московському боярину-втікачеві А. Курбському. Королівська грамота гарантувала йому право на володіння маєтками, але не давала повного права власності, так як не була затверджена сеймом. На відмінну від королеви Бони князь А. Курбський запровадив у місті особливу структуру і стиль управління — авторитарний. Він не визнавав норм і законів, які діяли раніше, і в своїх рішеннях користувався законами царського двору. У прийнятті судових рішень князь користувався не магдебурзьким правом, а Судебником Івана IV. Засідання місцевого уряду проводилося лише під головуванням старости або урядника, а в нарадах, як правило, брали участь лише війт та ратмани. Всі рішення записувались у книгу писарем, якому сплачували по грошу від диму [5, с.162].

За дорученням А. Курбського містом управляв урядник Іван Калимет — його найближчий сподвижник і товариш, в руках якого була зосереджена вся повнота влади. Калимет вирізнявся деспотизмом, надмірністю, жорстокістю і зневагою до ковельчан. Калимет був дуже багатим: носив дорогі одяжки, кафтани з позолотою, шаблю в дорогій оправі. У цей час міське самоврядування фактично припинило своє існування, бо всіма справами і судами керував І. Калимет. Усіх, хто наслідкувався протестувати проти його порядків — переслідували. Калимет запровадив кару, згідно з якою за несплату мита, або податків винних саджали у боргову яму, наповнену водою з п'явками [5, с.162]. Жителі міста не мирилися з порядками Калимета — 9 березня 1572 року урядник був убитий внаслідок повстання. Його посаду почав обіймати Кирило Зубцовський — москвитянин, який був у дружніх стосунках з власником міста. Його роль у самоуправлінні в Ковелі мало відома через те, що він часто відлучався з Ковельщини у військові походи. За хоробрість в бою під Псковом король Стефан Баторій нагородив Зубцовського і призначив його урядником Луцька.

Після смерті А. Курбського у 1583 р. містом володіла його дружина О. Семашко, яка відбирала землі ковельських бояр, та тих, хто служив князеві. Обурена шляхта подала скаргу на дії Олександри Семашко польському королеві, який наказав відібрати маєток у княгині.

У 1590 році новопризначений королівський староста Андрій Філей, незважаючи на те, що справа Ковельського маєтку знаходиться на стадії судового вирішення, послав гайдуків, які побили сторожу, пограбували замок і вигнали княгиню Курбську з маєтку. Місто стало власністю короля.

У 1609 році король видає грамоту, якою надав місту Ковелю «повне право магдебурзьке на вічні часи».

Місто Ковель живе своїми правилами і законами. Ковельські купці стали переправляти по річці Турії свій крам до Києва, й далі — на південь. Через водний шлях Бугом до Гданська місцеві купці доставляли в Європу, а особливо в Німеччину, зерно, попіл та клепки, заробляючи на цьому бариші і ще міцніше утверджуючи своє становище в суспільстві. Окрім того розвивається міська торгівля. У XVII ст. у Ковелі проводився третій ярмарок на Петра. У 1767 р. в місті збирались триденні щорічні ярмарки на св. Юрія, св. Луки та св. Миколая [7, с. 124].

Наступник польського короля — Владислав IV продовжує політику свого попередника і грамотою 1635 р. затверджує права та привілеї Ковеля. Будучи ремісничим і торговим центром Волині, місто активно включається в товарно-грошові відносини, які врешті-решт призвели до соціальної диференціації міського населення. Міщани мали право будувати будинки, на нижніх поверхах яких було дозволено відкривати крам-

ниці, хлібні засіки. Місту дозволялось мати громадську лазню, шинок, млин та гостинний двір для приїжджих купців. Всі доходи надходили в міську скриню, з якої йшла плата за магдебурзьке право. За цим правом купці, які привозили товари в місто, повинні були продавати їх тільки оптом, а купівля — продаж в роздріб була монополією місцевих купців. Приїжджі купці могли торгувати в роздріб тільки в дні ярмарку.

У 1689 р. польський король Ян Собеський видає «Привілеї місту Ковелю», в якому підтверджує привілей місту, наданий вперше в 1518 р. на самоуправління з бурмистром і радою, ярмарки, об'єднання ремісників в цехи. На цей час Ковель залишався у статусі середніх міст (до 700 будинків), 36% жителів якого становило торгово-ремісниче населення. Серед цехів найбільшого розвитку досягли лісники, пекарі, шевці, ковалі та кравці.

У XVIII ст. Ковель був зданий в оренду князю Дмитрію Яблонському за 18 тис. злотих. Староста міста — Михайло Милошкевич був призначений на посаду польським королем Августом II і відповідав за збори до казни, порядок у місті та його благоустрій.

У 1720 р. польський король Август II видає документ «Привілеї польським цеховим установам міста Ковеля», який яскраво засвідчує розвиток самоуправління. Більшість артикулів «Привілею» було присвячено цехам, які в цей час існували в місті: пекарям, різникам, олійникам, римарям.

У 1755 р. король за бойові заслуги дарує Ковельський замок краківському воєводі Вацлаву Ржевуцькому в діличне і довічне користування, який відразу ж розігнав органи самоуправління і встановив свої жорсткі авторитарні порядки.

Після приєднання Зах. Волині до Російської імперії розпочався новий період в історії органів міського самоврядування. Засадним документом, який визначив особливості функціонування органів місцевої влади на новоприєднаних землях, був іменний указ від 12 грудня 1796 р., за яким «нижние судилища оставлених на своїх правах и привилегиях». У наступному році були визначені принципи формування магістратів та основні види міських актових книг.

Протягом першої половини IX ст. магістрат Ковеля складався з 8—10 ратманів (6—7 від християнської громади і 2—3 від єврейської), один з яких виконував обов'язки президента (міського голови). Члени магістрату Ковеля вибирались з міщан і купців, достатньо заможних. Наприклад, ратман Герш Лейба Померанц був купцем 3-ої гільдії і активно торгував хутром і сукном: на початку 1839 р. він поставив до Бердичева і Ніжина місцевим торговцям відповідно 450 і 200 лисячих шкурок, у 1842 р. до Бердичева — 412 лисячих шкурок [3, с. 44].

Окремі ратмани користувалися великим авторитетом у міських жителів, тому виконували обов'язки членів магістрату до двох десятків років.

У судовому і господарському відношенні магістрату Ковеля підлягали усі ті жителі міста, які належали до таких станів: купців, міщан, «граждан» і «вольних людей», а також купців та міщан (християни та євреї), які мешкали в містечках повіту.

З кінця 40-х — у 50-х роках XIX ст. практикуються спільні засідання магістрату разом з повітовим судом. Члени повітового суду у складі голови і двох засідателів приходили до магістрату або бургомістр і два ратмани запрошувались на засідання повітового суду. Як правило, у таких випадках розглядалися карні справи.

До основних завдань членів магістрату належав контроль за сплатою міськими «податними» станами державних податків і зборів, та за ліквідацією заборгованості з їх сплати. Магістрат здійснював контроль за діяльністю цехів: у Ковелі в першій половині XIX ст. були щонайменше 3 християнських цехи (різницький, римарський, шаповальський), і один єврейський (кравецький). Один з ратманів відряджався для проведення зборів цеху з метою виборів цехмайстра і двох старшин цеху. Після проведення таких зборів ратман подавав рапорт до магістрату з проханням затвердити результати виборів.

До інших функцій магістрату відносилось також регулювання забудови міста. Після того, як у 1830-х роках було офіційно затверджено план Ковеля, кожен, хто хотів будуватися у місті, повинен був отримати дозвіл з губернського правління і представити план забудови та свідоцтво на право власності на земельну ділянку. Для цього зверталися в магістрат. Тоді один з його членів виїжджав на місце і проводив обмір ділянки (кожна ділянка мала номер). Після цього магістрат видавав потрібне свідоцтво. Фасад будівлі затверджував повітовий землемір.

Магістрат також затверджує письмову згоду громади міщан — християн на вихід

зі стану міщан того представника, який хотів перейти до іншого соціального стану. Наприклад, у «книзі для запису контрактів і договорів» за 1842 р. знаходиться запис свідчення на звільнення з міщанського стану ковельського міщанина Виживи Якіма Даниловича Павловського для переходу до стану духовенства [3, с.48].

За роки діяльності магістрат створив значний архів: у 1843 році в ньому налічувалося 1685 справ та 115 томів «указов и предписаний начальства, настольных регистров и других бумаг». На початку 50-х рр. XIX ст. усі документи, датовані до 1799 року включно, що зберігались в місцевих органах влади, у тому числі й в магістраті Ковеля, були передані до Київського центрального архіву, який у той час формувався. Тому до нині у Центральному державному архіві України у Києві у фонді №35 зберігається 38 актових книг Ковельського магістрату за 1646—1799 рр.

Отже, функціонування магістрату Ковеля як органу міського управління в умовах Російської імперії визначалося указами Сенату та органами місцевої влади на підставі вивчення реальної економічної ситуації, правової традиції та практики. У 40-х роках XIX ст. помітні зміни в роботі магістрату були викликані новою політичною ситуацією в державі та першими спробами удосконалення місцевого управління.

Таким чином, за період існування магдебурзького права місто Ковель отримало самоврядування і судову незалежність, податковий імунітет, право власності на землю, зазначену у грамоті, пільги для ремісників і торговців, право проводити ярмарки та звільняти від феодалних повинностей.

Магдебурзьке право сприяло формуванню фахової структури міської громади через надання міщанам можливостей вибирати чи змінювати свій фах, створювало їм правову базу для торгово-ремісничої діяльності; регламентувало процедуру обрання міських представницьких органів влади, визначило їх повноваження і функції; сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан; встановлювало норми цивільного і кримінального права.

«Це не німецьке право, це українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетення українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, у тому числі — німецького магдебурзького права... Магдебурзьке право було лише правовим оформленням певного етапу в розвитку міст в Україні» [5, с.164].

Вносячи певні риси західноєвропейського міського устрою в організацію самоврядності українських міст, це право стало одним із важливих чинників культурного і правового зближення України із Західною Європою, створило правову основу становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні.

---

1. Гайдай Л. І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини) : Навчальний посібник-коментар. — Луцьк, 2000.

2. Грушевський М. С. Історія України-Русі в 11 т. 12 кн. — Київ, 1995. — Т. 6.

3. Карліна О. Функціонування магістрату Ковеля в першій половині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. — Луцьк, 2008.

4. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV—XVII ст. магдебурзького права. // Право України. — 1996 — №3.

5. Пащук Т. Життя ковельчан за законами магдебурзького права. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. — Луцьк, 2008.

6. Петрович В. В., Понедельник Л. А. Королівські привілеї щодо соціально-економічного розвитку міста Ковеля XVI—XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. — Луцьк, 2008.

7. Пришляк В. До історії цехового ремесла Ковеля в XIV—XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції: Зб. наук. праць — Ч. I. — Луцьк, 2003.

8. Садовник Т. Магдебурзьке право м. Ковеля в документах Волинського краєзнавчого музею. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції: Зб. наук. праць — Ч. I. — Луцьк, 2003.

9. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2000.

АНАТОЛІЙ ГРИСЮК — СВЯТИЙ КОВЕЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У сучасній Україні назріла потреба дослідження спадщини багатьох історичних діячів, чиї імена в радянський період замовчувались, а діяльність перебувала поза межами наукового інтересу дослідників, оскільки вони стояли біля витоків духовного відродження православної церкви і представляли духовне життя суспільства. До числа таких постатей належить наш земляк — Анатолій Грисюк (в миру Андрій Григорович Грисюк) — священник, митрополит, член Священного синоду РПЦ, професор, ректор Казанської духовної академії, багаторічний в'язень сталінських таборів, богослов, філософ та педагог. Період його священницької та громадянської місії припадає на першу половину ХХ століття — один із найбільш трагічних в історії православної церкви період. Гоніння, котрі випали на долю православної церкви в роки більшовизму, по силі і масштабу, можна порівняти, хіба що, з часами перших віків християнства. В роки незалежності, в час позбавлення ідеологічного підходу в оцінці історичних подій, процесів та постатей, коли утверджується принцип об'єктивності історичних досліджень, зокрема у вивченні ролі церкви та духовенства в культурному і духовному житті суспільства, ми маємо змогу познайомитися з особистістю Анатолія Грисюка.

Священномученик Анатолій Грисюк народився 19 серпня 1880 р. в місті Ковелі Волинської губернії в сім'ї українських міщан. В хрещенні був названий Андрієм. З дитинства хлопчик був скромним, у чомусь навіть простий, любив багато читати. Батько Григорій Грисюк був чиновником, повітовим скарбником у місцевому казначействі. Сім'я жила бідно, оскільки не мала власності [8, с. 3]. Встановити, де у Ковелі жила родина священномученика, поки що не вдалося. Крім Андрія батьки виховували ще дві дівчинки: Раїсу і Марію. У часи революційних подій 1905-го року помер батько, а в 1917 році — і мати священника [19, с. 5].

Початкову богословську освіту Андрій отримав у Кременецькому духовному училищі. Після успішної здачі іспитів у Волинській Духовній Семінарії, яку він закінчив у 1900 році, молодий священник вступає до Київської духовної академії. На четвертому курсі навчання Андрій твердо вирішив присвятити своє життя служінню церкві і Богові. 6 серпня 1903 р. він був пострижений у Києво-Печерській лаврі митрополитом Київським і Галицьким Флавіаном (Городецьким) у чернецтво з нареченням імені Анатолій.

15 серпня 1903 р. чернець Анатолій був висвячений у сан ієродиякона, а 30 травня 1904 р. — у сан ієромонаха. Про роки життя та навчання в богословських закладах освіти Анатолія (Андрія) Грисюка відомо, що по закінченні в 1904 р. Київської духовної академії в числі перших студентів ієромонах Анатолій був залишений на рік професорським стипендіатом для підготовки до заняття на кафедрі загальної церковної історії. 16 серпня 1905 р. він був призначений на кафедру загальної церковної історії в званні виконуючого посаду доцента [3, с. 5].

Працюючи викладачем, ієромонах заглибився у вивчення історії. Цю тягу до предмета помічали екстраординарні професори Київської духовної академії [28]. Вони відзначали, що «ієромонах Анатолій по церковній історії дуже талановитий і хоча ще дуже молодий, але широко обізнаний викладач. Він стає господарем не тільки в історії подій церковного життя, але і взагалі в богослів'ї... Володіючи... точною і влучною мовою, він встигає впродовж однієї лекції викласти безліч подій, дати кілька сильних характеристик, пояснити сутність самого відстороненого предмета, наприклад, богословських спорів IV століття. Тримаючись строго православного вчення, о. Анатолій, проте, має думку сміливу і не підкоряється літературним посібникам, але розпоряджається ними як сталий вже вчений» [17, с. 68].

З метою подальшої викладацької діяльності, у 1905 році ієромонах Анатолій був відряджений до Константинополя (теперішнього Стамбулу) в Російський Археологічний Інститут. Знання французької, німецької, англійської, грецької та латинської мов дозволили обдарованому науковцю досконало вивчити небагату на джерела, але складну і маловивчену церковною історіографією історію сирійського чернецтва, давні рукописи і літописи про подвижників і монахів Сирії. На основі зібраних історичних відомостей та досліджень, А. Грисюк написав «Історичний нарис сирійського чернецтва до половини VI століття».

Анатолій Грисюк — екстраординарний професор, інспектор Московської духовної академії

У 1908 році ієромонах Анатолій представив свою роботу науковій Раді Київської Духовної Академії, за яку отримав схвальні рецензії: «ця праця... в церковно-історичній науці... відрізняється незаперечними перевагами» [14, с. 44], «...ясність думки та доброзичливість мови відрізняють працю автора і роблять його цінним внеском у літературу цього предмету» [14, с. 43]. Для мирської людини, так і для чернецтва, неабияке зацікавлення представляють «Канонічні правила для монахів», які виклав у даному творі наш земляк [17].

4 серпня 1911 р. Анатолій Грисюк за твір «Історичний нарис сирійського чернецтва до половини VI століття» був удостоєний ступеня магістра богослов'я [16, с. 127]. 29 серпня того ж року отець Анатолій був висвячений в сан архімандрита. У жовтні 1911 р. богословські дослідження та статті А. Грисюка, які відзначалися високими теологічними настановами, висновками та подяками, були удостоєні премії імені митрополита Макарія [13].

Після семирічної служби в Київській духовній академії архімандрит Анатолій був усім «відомий як чудовий викладач і керівник студентів в заняттях їх церковно-історичною наукою...» [12]. Тому Указом Святого Синоду від 11 січня 1912 р. о. Анатолій був затверджений на посаду екстраординарного професора, а з 18 травня цього ж року «за любов до церкви і науки, наполегливість в духовних і наукових пошуках, мудрість та цілеспрямованість» він був переведений на посаду штатного екстраординарного професора [29, с. 260].

Це була людина рідкісних душевних якостей. За спогадами його сучасників, він був дуже м'який, добрий, сердечний. Все було у нього «убогенько», він ніколи не жалівся на бідність і все приймав «як від руки Божої» — і скорботу, і бідність. На службу, коли, ще можна було, їздив владика бричкою, часто без супроводу, на богослужіння йшов пішки, завжди опустивши очі, зосереджено молився [11, с. 2].

8 червня 1912 р. архімандрит Анатолій був переведений на посаду інспектора і екстраординарного професора кафедри історії давньої церкви Московської духовної академії [3, с. 7]. Мине не так багато часу і вже 13 травня 1913 року він був призначений на посаду ректора Казанської духовної академії. Дбаючи про розбудову Казанської академії, єпископ Чистопольський вікарій Казанської єпархії Анатолій Грисюк у вересні 1914 р. відправився в Петербург клопотати перед Святим Синодом про виділення для цих потреб коштів. Та в умовах Першої світової війни він зумів зауважити, що «нитка, яка єднала державу з церквою в їх турботах про християнську освіту народу, тепер вже порвалася» [24, с. 112].

Будучи палким патріотом своєї держави Анатолій Грисюк піклується про перемогу російської армії на фронтах. 16 серпня 1914 р. він засновує в Казані комітет для потреб війни, закликає населення до пожертв на проєктований при академії лазарет, звертається до парафіян з проханням допомагати бідним, які залишилися без засобів для існування. З його ініціативи до листопада 1914 року були засновані парафіяльні опікунські ради. З просуванням лінії фронту на схід, Казань готувала притулок для біженців — викладачів і учнів Київської Духовної академії, Волинського жіночого училища духовного відомства і ченців Києво-Братського монастиря.

Бажаючи зберегти вищий богословський навчальний заклад, єпископ Анатолій звертається до Священного Синоду з проханням дозволити приймати в академію одружених священиків та осіб, які не були російськими підданими (православних біженців з Галичини та Західної України, які мали середню освіту).

Переломний період для Казанської академії і всього російського суспільства поклав жовтень 1917 р. — будівлі академії займає Псковський кадетський корпус, а згодом — тифозний військовий госпіталь і мусульманський військовий загін. 20.01 (02.02) 1918 р. декретом РНК про свободу совісті було передбачено відділення церкви від держави та націоналізацію церковного майна. Відтепер церква була поставлена в жорсткі

рамки всіляких заборон і обмежень, втрачала права юридичної особи, позбавлялася власності. Скориставшись неврегульованістю питання про тривалість процедури ліквідації академії, Казанська духовна академія під керівництвом єпископа Анатолія продовжувала діяти приватним чином. Завідувач Казанським губернським відділом народної освіти Максимов зауважив, що «академія може існувати лише б вона не була конфесійною...», «тобто, не контрреволюційною» [16, с. 116—117].

Протягом 1917/18 навчального року більше 2/3 викладачів продовжували викладати (не отримуючи заробітної плати), а третина студентів (близько 70 осіб) — вчитися [18, с.75]. В кінці 1919/20 навчального року в академії проводились випускні іспити, рецензувалися кандидатські твори, академію закінчили, принаймні сім чоловік [2, с.139]. Місцеві органи радянської влади як Казанської губернії, так і створеної в травні 1920 року Татарської АРСР, просто не помічали академії [26, с. 211], — вона продовжувала існувати в іншій організаційно-адміністративній формі [15, с. 21]. Оскільки в академії навчалися люди старші 18 років, то на навчальний заклад не поширювався Декрет більшовиків про відокремлення школи від церкви.

У березні 1921 р. агенти ВЧК на столі патріарха Тихона виявили листи єпископа Анатолія, що стосувалися діяльності Казанської духовної академії і наказали припинити її діяльність [25]. По закінченню слідства єпископ Анатолій був звинувачений в порушенні декрету ВЦВК від 23.01.18 р. «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» та в діяльності незареєстрованої установи, а за невиконання розпоряджень Радянської влади, порушення громадського спокою та підбурювання мас, єпископа Анатолія (Грисюка) приговорили вислати за межі Татарської Республіки на Соловецькі острови строком на 5 років [20, с. 223].

З'ясувавши, що ні під який з параграфів Кримінального кодексу «академіків» підвести не вдасться, ЧК звільнила викладачів КДА заднім числом [18, с. 93], а єпископ Анатолій перебував у Таганській в'язниці Москви до лютого 1922 року [26, с. 214].

У лютому 1922 року єпископ Анатолій Грисюк вийшов на свободу і був призначений єпископом Самарським і Ставропольським [1]. Та 24 лютого 1923 року він був знову заарештований Самарським ГПУ за виявлення у його квартирі під час обшуку антирадянської відозви [27, с. 79]. До 4 серпня 1923 року владика доводив свою непричетність до закликів і перебував в ув'язненні.

Після звільнення єпископ Анатолій був зведений патріархом Тихоном в сан архієпископа, але радянська влада не давала йому спокою. 18 вересня 1925 року за «розповсюдження антирадянських чуток» та за опір «обновленческому» розколу Анатолія Грисюка арештовують строком на п'ять років [20, с. 224]. В катівнях ГПУ владика жорстоко били — була пошкоджена щелепа та зламані ребра. В тюремній лікарні він переніс важку операцію. Архієпископа відправили в Полторацьк (нині Ашхабад), а потім в Красноводськ (Туркменія), де він пробув до 1927 року.

По закінченню заслання арх. Анатолій повернувся у Самару, де його було призначено постійним членом Священного Синоду [28]. Указом митрополита Сергія (Страгородського) від 21 жовтня 1932 року владика Анатолій отримав сан митрополита [9]. Його кандидатура висувалась на посаду Екзарха України, але із-за скромності була відхилена святителем Анатолієм.

Авторитет владики з церковних питань був незмінно високий. 29 липня 1927 року архієпископ Анатолій Грисюк підписав спільно з іншими видатними архієреями Російської Православної Церкви декларацію митрополита Сергія (Страгородського) про лояльності до радянської влади. Основне призначення Декларації — збереження церковної організації і літургійного життя [7, с. 132]. Завдячуючи їй вдалося легалізувати церковні структури, зробити їх існування законним.

У 20—30-і роки митрополит Анатолій бере активну участь у розборі всіх церков-

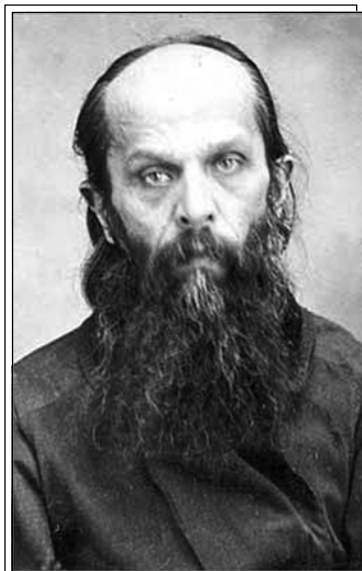

Члени Священного Синоду, митрополит Анатолій другий зліва в першому ряду

них смут і розколів, займаючи завжди канонічну позицію [18, с. 112], шукає примирення і порозуміння, щоб уникнути розколу в лоні церкви.

В 1928 році Анатолій Грисюк був призначений на Одеську кафедру. Час служіння архієпископа Анатолія в Одесі припадає на один з найважчих періодів гонінь на Православну Церкву [22, с. 76]. Митрополит Анатолій глибоко переживав, що на його очах були підірвані величний Преображенський кафедральний собор, храм Архистратига Михаїла при Дівочому монастирі, військовий Свято-Сергієвський собор і храм святого Миколи в порту та інші. В його єпархії було закрито майже всі храми, лише у 1931 році було арештовано більше 20 священнослужителів міста Одеси — кращих проповідників міста [10]. Владика ходив клопотати про їх звільнення. Його всіляко принижували, а потім і самого почали викликати на допити в НКВС. Злоба гонителів досягла крайньої межі і вони стали готувати арешт митрополита: спочатку заборонили облачати митрополита Анатолія посеред церкви, а перед самим арештом заборонили йому здійснювати богослужіння у Свято-Димитрівській церкві.

В ніч з 9 на 10 серпня 1936 р. митрополит Анатолій був арештований втретє. Йому інкримінували зв'язки з одеським ксьондзом Християном Зноско та Ватиканом з метою створення унії [9]. Владика звинуватили в злочинах, передбачених ст. 54.10 «що виражаються в тому, що він систематично проводив контрреволюційну роботу...» [3, с. 9], тобто вів антирадянську агітацію. Ознайомившись з обвинувальним висновком, владика заперечив своє звинувачення: «Вирази з свідчень, наведені в доказ моєї антирадянської агітації, або вирвані, або спотворені, або просто не відповідають дійсності...» [22, с. 119].

*В'язень Бутирки
Грисюк Анатолій
Григорович, 1937 р.*

В січні 1937 року особлива нарада при НКВС СРСР винесла вирок Анатолію Грисюку — п'ять років таборів. Під час слідства здоров'я владика погіршилося: у нього була запущена форма виразки шлунку, він майже не володів ногами. Коли по особливому клопотанню Екзарха України митрополита Костянтина митрополиту Анатолію перед висилкою дозволили побачення з сестрою Марією Григоровною, його вели під руки [9]. У такому стані владика етапом відправляють до Килтовського Ухто-Печорського табору, що в республіці Комі.

Перший час владика не працював — не вистачало конвою для супроводу ув'язнених. У травні його стали виводити на загальні роботи [10]. Після перенесеного запалення легенів здоров'я митрополита різко погіршилося. У картці № 77237/II Ухто-Печорського виправного табору НКВС ув'язненого А. Грисюка за квітень, травень, червень значиться: «Працює сумлінно, до інструментів відноситься дбайливо. Дисциплінований. Якість роботи задовільна» [6]. Хвороби, недоїдання і каторжна праця призвели до того, що владика майже осліп. «Роботу виконує на 62 %. По старості працює слабо, але намагається», — відзначала адміністрація табору [6].

Відчуваючи наближення смерті, він просить допустити на побачення сестру. «Благаю тебе, проведи всі заходи, навіть надможливі, умоли, упроси, влаштуй наше побачення. Дуже чекаю на тебе, хочу перед смертю побачити рідне обличчя і благословити тебе» [11, с. 2]. 8 вересня 1937 року начальник Ухтпечлага Чорноморський дозволяє побачення, але вже 10 вересня в цьому відмовляє.

На початку 1938 року митрополита Анатолія помістили в килтовську табірну лікарню. Перед самою смертю у нього вимагали віддати Євангеліє і натільний хрест. Владика відмовився. Євангеліє вирвали з його рук силою, але хрест він не віддав і, захищаючи ослабленими руками груди, віддав душу Господу 23 січня 1938 року, о 17 годині 10 хвилин, як записано в табірному акті Килтовської сільсколонії Ухт-Печорського виправного табору НКВС. Закінчився земний шлях священномученика Анатолія (Грисюка), митрополита Одеського та Херсонського, чудового ієрарха Руської Православної Церкви, вченого, історика і богослова. На його могилі табірні побратими возвели хрест.

Якщо брати загалом, то святий у таборах провів аж 10 літ. Прожив «недовгий вік, мученицький, стражденний, але праведний...», — всього 57 років [4, с. 103]. Його життя подібне подвигу. Подвигом було його керівництво Казанською академією, єпископське

служіння в Казанській та Смоленській єпархіях, на Самарській і Одеській кафедрах, мужня поведінка при багаторазових арештах і допитах, стійкість в табірних умовах та кончина з хрестом і Євангелієм.

11 червня 1997 року рішенням Синоду Української Православної Церкви МП митрополит Анатолій Грисюк зарахований до лику місцево шанованих священномучеників. Ювілейний Архієрейський Собор 2000 року прославив священномученика Анатолія для всеросійського шанування. Пам'ять його звершується в день кончини, 23 січня [19, с. 5].

В місті Ковелі віруючі створили релігійну громаду і спорудили церкву святого Анатолія, яка нині діє на вулиці Ватугіна.

Серед друкованих джерел, які залишив по собі єпископ Анатолій Грисюк неабиякий інтерес викликають його листи, адресовані єпископу Канівському Василю (Богдашевський), вікарію Київської єпархії та ректору Київської Духовної Академії. Під його керівництвом молодий священник Анатолій Грисюк пізнавав євангельські істини і апостольські вчення, при його ректорстві пройшло навчання преосвященого Анатолія в академії.

Листи єпископа Анатолія ілюструють ситуацію, що склалася навколо Руської Православної Церкви. Ознайомившись із їх змістом можна запевнити, що автор кореспонденції не лише священник, але й історик, який, незважаючи на постійну небезпеку, проблеми, біди, особисту біль, намагається оцінити ситуацію, що склалася в РПЦ в зв'язку з встановленням більшовицького режиму.

В листах до єпископа Василя Богдашевського, Анатолій Грисюк звертається до адресата за порадою, намагається вирішити разом з ним проблеми, що назріли в Казанській духовній академії. Але перш за все, в листах єпископа Анатолія Грисюка змальовані проблеми, що переживала РПЦ в епоху беззаконня.

12 травня 1917 року єпископ Анатолій Грисюк береться за перо з тим, щоб «обратиться за братским и отеческим советом» до ректора Київської Духовної Академії в зв'язку із відставкою ректора Московської Духовної Академії, та змінами в середовищі РПЦ, що відбулись після Лютневої революції 1917 р. Він глибоко хвилюється подальшою долею Казанської Духовної Академії, вболіває за його фінансове утримання та долю студентів.

На деяку мить автора листів навіть опановує ностальгія за посадою професора по історії Давньої Церкви та посад інспекторів Київської та Московської духовних академії. Тому, залишаючись невпевненим в майбутньому, Анатолій Грисюк просить свого наставника прийняти його в стіни рідної Київської академії [21].

13 серпня 1917 р. ректор Казанської Духовної Академії шле черговий лист «дорогому и досточтимому Владыке». Даний лист містить інформацію, яка не повідомляється в автобіографічних даних Анатолія Грисюка — термінову пропозицію висунути кандидатуру Анатолія Грисюка на Володимирську кафедру [5].

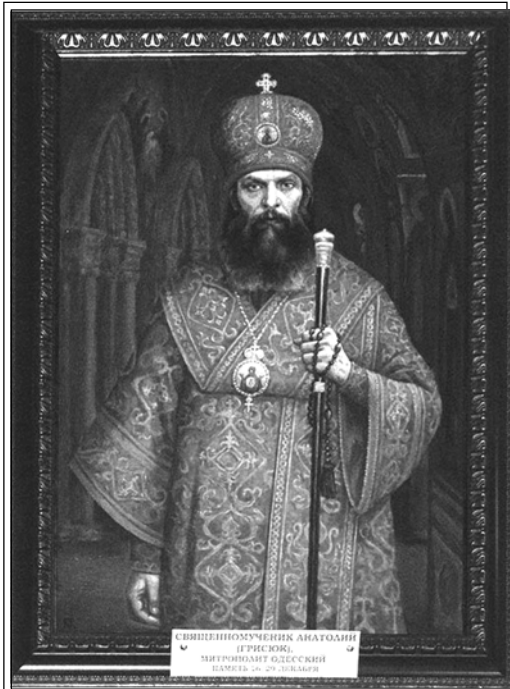
Черговий лист із Казані до Києва адресований 30 січня 1918 року. У ньому єпископ Анатолій сповіщає ректора Київської Духовної Академії про випробовування, які переживали духовні академії: заборону викладати Закон Божий, націоналізацію майна і споруд, тлумачення релігії як суєвір'я, яке обіцяє «нам много горя-горемычного» [5].

З відомих нам листів видно, що крізь усе життя митрополит проніс свою повагу, любов і довіру до Василя Богдашевського як до вчителя, ректора, старшого друга, колеги та побратима по Архієрейському служінню.

Судячи по переписці Анатолія Грисюка з відомими богословами можемо констатувати, що владу глибоко хвилювало майбутнє Казанської академії. Перед загрозою припинення її існування за благословення Священного Синоду, академічна рада була

Карта заліку робочих днів ув'язненого Грисюка Анатолія Григоровича

Образ священномученика Анатолія
(автор — Данило Марченко)

готовою до того, щоб перетворити академію у богословський факультет Казанського університету.

Про те, як проходили заняття в останні роки діяльності Казанської Духовної Академії, можна дізнатися з листів митрополита Анатолія до ректора Московської академії протоієрея Анатолія Орлова: «Ми продовжуємо займатися, припускаючи закінчити навчальний рік до Великодня, хоча харчуємося від занять неакадемічних. Правду сказати, студенти на перших двох курсах академії нараховуються одиницями, але зі старших двох їх по десятку. Деякі студенти (4 людини, в тому числі двоє священників) мобілізовані на військову службу. Території своєї у нас тепер немає, хоча потрібні книги, поки дістаємо з колишньої бібліотеки. Із штатних професорів в Казані зараз 22 особи, відсутніх — 9, двоє померли» [21].

Перебуваючи на засланні, єпископ Анатолій Грисюк не зрікався віри. Владика Анатолій не втратив бадьорості духу, як і раніше займався наукою. З нагоди 25-річчя з дня смерті В. В. Болотова, якого владика дуже шанував за його величезний внесок в історичну науку, у березні

1925 року він пише з Красноводська листа до професора, члена-кореспондента Російської академії О. І. Бриліантова: «А що до нас, то ми тепер не стільки вивчаємо стародавню церковну історію, скільки є жертвами трагізму новітньої російської церковної історії...» [1]. Але найбільше сучасників у цьому листі вражають роздуми А. Грисюка як богослова, професора, історика і, просто, пересічної людини про майбутню долю держави і РПЦ. «Ми робимо історію, а не пишемо її: 1923 рік в нашій церковній історії нагадав нам 449-й... Інший раз думаєш — чи не загрожує російському православ'ю сумна доля давньопівнічноафриканської або давньосирійської церкви... Коли утихомиряться море розбурхане, коли вийде з випробування наша рідна церква, — одному Богу відомо, якому і буде молитися Ваш покірний слуга» [15, с. 49].

Особливу увагу він звертав на молоде покоління священників, дарував їм книги глибокого філософського змісту з тим, щоб вони правильно розуміли «філософію віри і життя» [9].

У роки «безбожної п'ятирічки» (1932—1937 рр.) було заарештовано 40 архієреїв, серед них і нашого земляка — Анатолія Грисюка. Разом із мільйонами славних синів і дочок він зійшов на Голгофу смерті «в ім'я світлого майбутнього». Анатолій Грисюк прожив недовгий вік, мученицький, стражденний, але праведний. Будучи прибічником цілісності держави, він послідовно відстоював ідею зростання ролі церкви у державі, зміцнення духовних основ суспільства [23, с. 155]. Отже, його патріарша діяльність спрямовувалась на налагодження державно-церковних відносин. Визначальним для нього у цьому контексті став казанський період, коли єпископ зберіг Казанську Духовну Академію, а також діяльність на Самарській і Одеській кафедрах.

В основі поглядів митрополита Анатолія Грисюка покладені ідеї відстоювання духовних та культурних цінностей народу, протест проти русифікації України та насильницького запровадження агресивного атеїзму, боротьба за права віруючих. Він проводив різноманітну громадсько-просвітницьку діяльність серед парафіян, виголошував проповіді.

Перебуваючи в ув'язненні і на засланні, він продовжує займатися науковою діяльністю, про що яскраво ілюструють листи митрополита. В них о. Анатолій постає перед нами як історик, який, незважаючи на небезпеку, намагається оцінити ситуацію, що склалася в даний період з точки зору більш «грунтовних і глибоких критеріїв». Він був видатним ієрархом Руської Православної Церкви, педагогом і просвітителем, який відіграв важливу роль у громадсько-політичному і релігійному житті першої половини ХХ ст. України та Росії.

1. Анатолий (Грисюк) Священномученик, митрополит Одесский. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.solovki.ca/new_saints_12/12_43.php
2. Бабкин М. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии / — М. Бабкин. — М.: Государственная публичная историческая библиотека. — 2007. — 532 с.
3. Бендзюк Г. Житіє священномученика Анатолія Ковельського, митрополита Одеського / Г. Бендзюк, О. Кобенко. — Видання храму священномученика Анатолія. — 2008. — 22 с.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. — К.: Либідь: Військо України, 1994. — 320 с.
5. Высшая духовная школа России в 1917—1918 гг. Письма Анатолия (Грисюка) епископа Чистопольского, викария Казанской епархии и ректора Казанской Духовной Академии к Василию (Богдашевскому), епископу Каневскому, викарию Киевской епархии и ректору Киевской Духовной Академии // Вестник Православного Свято-Тихоновского богословского института. — 2008. — Вып. II:1. — № 26. — С. 91—105.
6. Дамаскин (Орловский) Игумен. 62% страдания / Игумен Дамаскин (Орловский). // «Фома». — 2012. — 23 января. — С. 21—26.
7. Декларация митрополита Сергия от 29 июля 1927 г. и борьба вокруг нее / Сост. М. И. Одинцов // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 131—133.
8. Доненко Н., протоиерей. Наследники царства / Николай Доненко, протоиерей. — Симферополь: б.и. — 21 с.
9. Головкин Н. В период гонений епископ обыкновенно первая жертва... / Н. Головкин. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/put/4060.htm>
10. Гоніння російської православної церкви у радянський період. [Електронний ресурс] — Режим доступа: http://tapirr.narod.ru/ekklesia/history/1917gonen_damas.htm
11. Дубук М. Святий Анатолій ковельський — покровитель Ковеля / М. Дубук // Вісник. — 2010. — 21.03. — С. 2.
12. Житие сщмч. Анатолия, митр. Одесского. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://kazan-mitropolia.ru/mesyaceslov/gitieanatoliy/>
13. «Жития новомучеников и исповедников Российских XX века, составленные игуменом Дамаскином (Орловским) и других. — Тверь. — 2005—2008. — Январь-Июнь. [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.fond.ru.
14. Журавский А. Жизнеописание новых мучеников Казанских, год 1918-й. Материаллы к истории Казанской Церкви XX в. Сб. 1 / А.В. Журавский. — Казань, 1995. — 320 с.
15. Журавский А. В. Казанская Церковь в эпоху гонений: Страницы истории. — А. В. Журавский. — Казань: Заря-Тан. — 1994. — 38 с.
16. За Христа пострадавшие: Гонения на Русскую православную церковь, 1917—1956: Биографический справочник. Кн. 1. А — К / Православ. Св.-Тихон. богосл. ин-т; Сост.: В. Воробьев (рук., общ. ред.), Г. В. Воронцов и др. — М.: Директ-Медиа, 1997. — 696 с.
17. Исторический очерк сирийского монашества до половины VI века // Журнал Андреевский вестник. — ЖУРНАЛ Андреевский вестник. — [Электронный носій]. — Режим доступа: <http://www.odseminary.orthodox.ru/magazine/6/monashestvo.htm>
18. Липанов Е. В. Казанские архипастыри / Е. В. Липанов. — Казань: Казанская духовная семинария. — 2007. — 320 с.
19. Ляшук С. Достойний син Волині — священномученик Анатолій, митрополит Одеський / С. Ляшук // Вісті Ковельщини. — 2007. — 06.03. — с. 5.
20. Митрополит Мануил (Лемешевский). Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 годы (включительно): В 6 т. — Erlangen, 1979—1989. Т. 1. С. 222—226.
21. Міщук С. М. Фонди інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії духовної освіти в Україні (загальний огляд) / С.М. Міщук, Т.А. Стоян. [Електронний ресурс] — Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/6518/1/Міщук%20С.5.PDF>
22. Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. — Одеса: ОКФО, 1997. — 540 с.
23. Пащенко В. О. Правда і домисли про «істинно православних» / В. О. Пащенко, Т. В. Нагорна / Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції (17—18 травня 2002 р.). — Луганськ: СНУ, 2002. — С. 154—156.
24. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. — М.: Директ-Медиа, 2008. — 511 с.
25. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви. 1917—1953 / Л. Регельсон. — Москва. Крутицкое подворье. — 2007. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.apocalyptism.ru/Russian-Episkopat-.htm>
26. Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношения между государством и церковью. Книга 1 и 2. — М.: Директ-Медиа, 2008. — 400 с.
27. Островский К. Святые XX века. Православное семейное чтение / К. Островский. — М.: Издательство: Успенский храм. — 2012. — 320 с.
28. Священномученик Анатолий (Грисюк), митрополит Одесский. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://kotlovka.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1871
29. Сосуд избранный: История Российских духовных школ / Сост. М. Скларова. — СПб., 1994. С. 259—260, 330—333, 361—362.

ЄВРЕЙСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ КОВЕЛЬСЬКОГО ШТЕТЛУ

Цивілізований світ здавна трепетно ставиться до місць поховань і оберігає їх. Тому цвинтарі — це своєрідні музеї під відкритим небом, які містять багато таємниць. В історії міста Ковеля єврейський некрополь був межею автентичної культури єврейського народу, невід'ємною частиною його життя, священним місцем, де навіки спочили представники єврейської общини. Він відображав менталітет, звичаї та традиції єврейського народу, його вірування, культурні та мистецькі особливості різних епох Ковеля.

Доля ковельського єврейського кладовища подібна долі єврейських кладовищ, які існували на території колишнього СРСР — на початку 80-х років задля звільнення ділянки під забудову палацу культури імені Т. Г. Шевченка воно було варварськи знищено. Бульдозери перерили цвинтар, перемішавши розбиті надмогильні камінні плити із зотлілими кістками. Було зруйновано тисячі поховань євреїв-ковельчан минулих віків. Зриваючи надгробки і руйнуючи гробівці, тисячі камінних плит використовували на будівництві дороги вздовж шосе вулиці Варшавська-Володимирська та на вимощуванні військового плацу, який розміщувався поруч кладовища у військовій частині по вулиці Володимирській.

У 2011 році на території розформованої військової частини були віднайдені стели, які містили складні щодо розуміння гебрейські написи, шестикутні зірки, підсвічники, грифони, орли. Не важко здогадатися, що це — надмогильні плити з Нового єврейського цвинтаря, який розпочав своє функціонування в середині XIX століття.

Перший єврейський некрополь (бет 'олам — дім світу, чи дім вічності), (бет хаїм — дім життя), (бет кварот — дім гробівців) з'явився у місті Ковелі на початку XVI століття. Поборові реєстри міста стверджують, що у 1505 р. єврейське населення Ковеля сплачувало подушний податок, а за часів правління Сигізмунда I, у 1518 році у місті було дозволено селитися євреям [10; 82]. Історичні розвідки Миколи Теодоровича констатують, що у 1547 році в місті вже існувала єврейська община [11; 21], яка мала равина, єврейське кладовище та погребальне братство «хевра кадиша» [6; 35].

Жіночий надгробок

Перше (Старе) єврейське кладовище в Ковелі знаходилось поблизу дерев'яного моста на вулиці Маціївській по праву сторону дороги за півкілометра від синагоги Тріска (сьогодні це споруда ЗОШ № 6). Вивчаючи пам'ятки старовини Ковельського повіту, у середині XIX століття професор М. Іванішев віднайшов на єврейському кладовищі мацеви XVI ст, на яких вказувались добродієння покійних, «Року 1550. Тут похований голова і президент своїх зборів, велитель у виконанні Божої волі, богач Мордеха», на іншому — «року 1595... похований рабин Арон, що відкрив багато вищих шкіл» [11; 323—325.]. Наявність даних речових пам'яток єврейської общини та кладовища свідчить про те, що у місті Ковелі єврейська громада була однією з найдавніших на території Волині, а отже, і Західній Україні. Старий єврейський цвинтар існував до початку XIX століття і в 30-і роки XX століття від нього не залишилось найменших слідів.

Переважна більшість єврейських надгробків на даному кладовищі була дерев'яними. Часте підтоплення місць захоронення призводило до руйнування пам'ятників, тому уяву про загальний вигляд

Загальний вигляд ділянки кладовища

1897 році у Ковелі до єврейської громади належала третина населення міста — 6046 душ [13], а у 1921 році — близько 13 тисяч — 12758 або 61,2% від загальної кількості населення міста 20818 [5]. В зв'язку з істотним збільшенням єврейського кагалу та нестачею місця для захоронення померлих, єврейська громада відкрила Новий цвинтар. Він був розділений з архітектурними конструкціями штетлу пагорбом та природно перепорою — річкою Турією. Межі цвинтаря були чітко окреслені на плані Ковеля і пролягали сучасними вулицями Володимирська та Варшавська.

Навкруги кладовища були посаджені дерева. Воно мало дерев'яну огорожу з воротами, а також два входи: один — з вулиці Володимирська, інший — з вулиці Варшавська. Ряди могил орієнтувалися з півночі на південь, а самі поховання — «головою» на захід, так щоб воскреслі небіжчики, піднявшись з могил, дивилися б в східну сторону (де, згідно з традицією, перебувала Свята Земля).

Цвинтар мав свій внутрішній порядок та встановлені правила догляду: він був розбитий на ділянки. Як правило, поряд хоронили подружжя, сестру з братом, окремі сім'ї. Важливих представників громади, членів похоронного братства намагалися хоронити по сусідству. Маленьких дітей, самовбивць, померлих породіль намагалися ховати на куті цвинтаря.

Громада мала поховальне братство Хевра Каддіша, куди входили найдостойніші члени громади і яке активно займалося організацією похорону та залагодженням всіх формальностей, пов'язаних із цією сумною подією.

Євреї — ревні хранителі своїх традицій. Це в повній мірі стосується й поховального ритуалу, котрий залишався незмінним упродовж багатьох століть. Перед небіжчиком, якого несли на носилках (або ж їх ставили на підводу) їхав «гермек» з жалібною хоругвою. Далі йшла похоронна процесія з чорними пов'язками на рукавах до синагоги, а звідти — на кладовище.

Згідно з вимогами релігії, поховання мають здійснюватися, по мірі можливості, в день смерті. У разі смерті в суботу, поховання переносилося на наступний день. У суботу відвідувати кладовище не прийнято, як не прийнято робити це і в темний час доби. Траур близьких родичів витримувався протягом семи днів (Шива). Менша ступінь жалоби тривала тридцять днів (шлошім) і рік. У річницю смерті за єврейським календарем прийнято поминати покійного.

Важливим мистецьким елементом або знаковим текстом цвинтарів стали надмогильні плити. Надгробок встановлювали через рік після смерті. Найпоширеніші класичні або традиційні зразки їх композицій — вертикальна стела, сполучена з горизонтальною плитою, котра має назву мацева [12; 39]. Як правило, вона мала форму прямокутної, вертикальної кам'яної стели. Мацеви тесали з різного матеріалу використовували граніт, а загалом частіше брали пісковик, вапняк. Багатші люди замовляли намогильні плити індивідуально, бідніші купували їх у «хрестовозів», які восени розвозили по місту.

Мацеви прикрашали різноманітними візерунками та епітафіями. Їх вирізьблювали на камені майстри-ремісники, сойфери, а іноді самі родичі. Літери на стелах робили заглибленими чи рельєфними. При виготовленні надгробків майстри використовували фарби. Барвниками служили світло-жовті і червоно-коричневі землі, вапно, сажа і синька, замішані на яєчній емульсії. Однак зберігався подібний розпис недовго. З часом фарба вимивалася дощами, вивітрювалася, лише в поглибленнях різьблення зберігали для нас пам'ять про колишню своєрідності цих яскраво забарвлених каменів. Найбідніші євреї встановлювали дерев'яні надгробки.

Поблизу гуртожитку промислово-економічного коледжу зберігся рідкісний в наш час не лише для міста Ковеля, а й для України, кам'яний колодоподібний надмогильний

Колоноподібний надмогильний знак

знак. Декілька таких знаків збереглося на цвинтарі с. Озорянці на Поділлі, на окраїні с. Королівка Борщівського району та в Здолбунові на Волині.

Композицію надмогильної плити, як правило, творили три елементи: декор верхньої частини, обрамлена площина та епітафія. Епітафії вирізьблювали на камені не тільки майстри-ремісники, а й сойфери — переписувачі Тори, іноді самі родичі. Всі символи мали чітко визначене місце і розміщувалися у верхній частині надмогильної стели. Символіка на стелах зводилась до знаків та зображень, які відображали традиційні уявлення євреїв про життя та смерть. Всі вони були висічені на івриті. Згідно з другою релігійною заповіддю («не сотвори собі кумира і зображення»), євреям заборонено зображувати людей в рельєфі надгробків, тому «портрет» покійного, його звички, професію, родовід, характер тощо, «зашифровувався» різними символічними зображеннями на мацевоті у епітафіях. Єдиними сталими елементами епітафії були: ім'я померлої особи, ім'я її батька та дата смерті. Вся інша інформація могла бути специфічно закодована в

різб'ярському декорі пам'ятника [3; 50, 52].

Оглядаючи залишки ковельських мацев прийшли до висновку, що написи епітафій писались на івриті, а подекуди, й ідиші, вказували на поховання людини: טגיל אד — «тут лежить», פ"ג — «тут покоїться», פגמטט — «тут спочиває», לש הבצמה הז — «це надгробок належить [такому-]» [2].

Містять ім'я покійного в його «офіційній формі»: це та форма імені, по якій викликали до Тори. Вона записувалася в Кетуба або гете (у випадку, якщо це представник знаної родини, вказувалось також прізвище).

Подані титули покійного — опис чеснот, сімейний стан покійного: רשיו מת שיש — «муж він невинний і чесний», сходить до Книзи Іова, העונצו הרושה השא (הדבכ) — «жінка важлива і скромна (шановна)», רוחב — «бохер» — неодружений молодий чоловік, הלחת — «дівчина», הלחת — «дитина».

Ім'я батька покійного з доданими до нього благословеннями: ל'ן — «пам'ять його благословенна»; якщо батько ще живий: י' צ' — «нехай береже його Твердиня і визволитель» [2].

Дата смерті за єврейським календарем. Загальноприйнята формула: «Нехай буде душа його (її) зав'язана у вузлі життя», що означає побажання воскресіння з мертвих для покійного.

Майже всі єврейські епітафії завершуються аббревіатурою: ה"בצנת — «Так буде його / її душа зв'язана у в'язці живих», взятою з поминальної молитви Йіцкор Талмуду [2].

Дотримуючись старих єврейських традицій, на мацевах ім'я людини досить часто зображалось через образ відповідної тварини: лев — на могилі Лейби, ведмідь — Дова чи Бера, олень — Герша або Цві, пташка — Фейги або Ціппори, голуб — Іони, риба — Фішла... (всі зазначені імена у перекладі й означають вказаних тварин) [2].

Оглянувши рештки єврейських мацев міста Ковеля, можемо констатувати, що найбільш поширеними символічними зображеннями на них були: зооморфні мотиви — зокрема, зображення лева. В юдейській традиції саме ця тварина уособлює єврейський народ. Леви зустрічаються, як самі собою (поодинокі та парами), так і у поєдинку з єдиногомом. У єврейській традиції поєдинок лева та єдиногога символізує очікування приходу Мошиаха — Месії.

Серед решток уцілілих мацев зустрічаються мацеви з зображенням птахів. Птах — алегорія душі, може символізувати жінку, пташенята — її дітей. Птахи символізували відродження життя після смерті, ототожнювалися з душами людей, символізували безсмертя. Символ передчасно перерваного життя передає зламане дерево або зів'яла квітка, похилений будинок, згасла свічка. На одній з мацев ми побачили зламане дерево, але разом з пташкою. Це означає, що передчасно скінчилося життя жінки.

Цікавими і дуже красивими є барельєфи з зображенням химерних істот: грифона, левафана, єдиногога. Грифони, переважно, символізують стражів-охоронців.

Образ пташки

Часто у зображенні використовувалась релігійна атрибутика. Свічник — загальний символ світла, символ людської душі, символ жінки, оскільки в єврейській традиції запалювання і благословення суботніх свічок у будинку — один з важливих обов'язків жінки. Таким символом прикрашали мацеви на могилах жінок.

На міському кладовищі у якості знаків та знакових зображень використовувався Щит (зірка) царя Давида.

На мацейвах дуже часто зустрічається фітоморфний декор — квіти, виноградні грона і листя, плоди, зокрема гранати, дерева як символ життя, пізнання роду, людського тіла. Листям та виноградними гронами оздоблювали вертикальні рельєфні колонки, утворюючи разом з ними своєрідну браму, яка нагадувала про «шаар» — вхід у потойбічний світ.

Епітафії, які розміщували на мацейвах в пам'ять про покійного, є прекрасним джерелом в галузі єврейського фольклору та семітської філології. Адже єврейські символи віддзеркалювали релігійний і громадський статус померлого, його професію, особисті гідності. Часто зображення на стелах вказувало на професію померлої персони, наприклад, лікаря, кравця, переписувача Тори.

Біблійні цитати в епітафії численні. В більшості випадків вони підкреслюють подібність конкретної ситуації смерті до описаної в Біблії.

Огелія

Своєрідну композицію мали гробівці, котрі нагадували келії. Євреї називають їх огеліями [1]. Вони багато декоровані колонами, пілястрами, аркатурними фризами, карнизами, рустом, накриті куполами чи наближаються до класичного портика. На жаль, всі вони втрачені.

Кожен окремих пам'ятник можна розглядати як мистецький твір, оскільки він містить багато цікавої та цінної з наукової точки зору текстової інформації. Надгробки дають матеріал для вивчення генеалогії та історії окремих сімей; історію общинних інституцій, оскільки в епітафії звичайно відзначається робота на тій чи іншій посаді в громаді

(рабин, різник, Сойфер, Парнас і т. п.); надгробні написи можуть включати важливі відомості про окремих цікавих особистостей. Мацеви дають інформацію про те, який був рівень єврейської освіти в містечку; кількість освічених людей і знавців Тори, музикантів, а також відомості статистичного характеру, як, наприклад, соціальний статус жителів — євреїв, загальні відомості про рівень життя і її середньої тривалості (для чоловіків і жінок), рівень дитячої смертності та інші демографічні відомості. Що найбільш цікаво, епітафії дозволяють провести статистику популярності чоловічих і жіночих єврейських імен, показують кількість і частку імен неєврейського походження.

Іудейська релігія містить ряд приписів, які регламентували правила поведінки та особливості догляду за могилами. Так, наприклад, на території цвинтаря було заборонено: їсти та пити, приводити тварин, переходити через цвинтар з метою скорочення дороги, використовувати його територію для інших цілей, ліквідувати старі могили для нових поховань (навіть з плином часу). Деякі з обов'язкових для виконання приписів, пов'язаних із місцем поховання, призводили до занедбання могил, а навіть і руйнування. Так, наприклад, не можна було рухати землю на цвинтарі, зривати траву чи рослини, які там росли. Таким чином, густа рослинність, хащі та старі дерева призводили з одного боку, до руйнування окремих могил, а з іншого — до спотворення простої ситуації. Як результат, з плином часу це призводило до того, що камені глибоко вросли в землю, перекошувались, падали і через деякий час опинялися вже під товстим шаром землі.

Згідно із релігійними традиціями євреїв, єврейський цвинтар продовжує виконувати свою функцію, навіть якщо на ньому вже не відбуваються нові поховання. Адже ліквідація території цвинтаря та відсутність його зовнішніх атрибутів: надгробних плит, огороження, мацев, омивальних будинків не означає зникнення цвинтаря, оскільки поховання залишилися під землею. Тому хибним у своїй основі видається твердження, що у місті Ковелі немає єврейського некрополя. Саме цією вимогою єврейські цвинтарі відрізняються від християнських, які повсякчас є «діючими» і відповідно наступні генерації дбають про своїх попередників. Тому будь-які спроби викреслити з пам'яті ко-

вельчан надбання єврейської громади, в багатьох випадках означає позбавити її ідентичності.

У 20-і роки ХХ століття у місті Ковелі побував Ан-ський Семен Акимович — російський єврейський етнограф, письменник і публіцист, який по дорозі до міста Рівне вирішив записати наспіви ковельських клезмерів (музик). Одночасно він оглянув та зафіксував залишки старовинних мацев, що вціліли на Старому єврейському кладовищі. Після побаченого він записав: «Багато чого з того, що ще так недавно було явищем повсякденного єврейського життя, залишило лише ледь помітний слід в народній пам'яті».... Він мав рацію, адже саме такий слід в історії міста Ковеля залишило єврейське кладовище, яке є його невід'ємною частиною історико-культурної спадщини. Тож з метою оптимального врахування інтересів корінних народів і національних меншин необхідно продовжити подальші дослідження залишків «бейт альміна» — єврейського кладовища та встановити меморіальну відзнаку на місці єврейського цвинтаря. Збереження історико-культурної та мистецької спадщини єврейської національної меншини сучасниками дозволить їм створити зв'язки між минулим та сучасним, між минулим та майбутнім з метою національного та культурного відродження в Україні.

Право на пам'ять належить людині після смерті безстроково. Це відповідає народним уявленням: «Людина помирає двічі: перший раз — коли вмирає її тіло, другий — коли про неї забувають» (євр.), «Людина жива до тих пір, поки про неї згадують» (укр.). Обов'язок поважати право на пам'ять людини є обов'язком кожної людини, держави, суспільства. Однак пам'ять може породжувати напруженості та конфлікти, але якщо вона, на думку Елі Візель, буде «спрямована в культуру, мистецтво, освіченість, духовний запит, це буде пошук задля правди, пошук задля справедливості...» Тому догляд за окремими могилами — це збереження культурної спадщини як окремого міста, так і всієї держави, це — культурний рівень нашого суспільства, ступінь його цивілізованості. Місця поховань — теж частина цього минулого, а коли забути своє минуле, значить позбавитись майбутнього.

---

1. Бойко Х. С. Дизайн фасаду мацев. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://yandex.ru/clck/jsreidir?from=yandex.ua>

2. Бойко Х. С. До методики наукового опрацювання єврейських кладовищ: європейський. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: досвід <http://www.google.com.ua/url?>

3. Grzybowski W. Epitafia żydowskie w Polsce doby sarmatyzmu. Studium porównawcze. — S. 49—50, тут s. 50, 52 / W/Grzybowski, // Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego (pod. Red. F. Kirzka). — Przemysł, 1991. — 364 s;

4. Енциклопедія юдаїки. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15092>

5. Історія Ковеля. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/kovel/kovelhistory.htm>

6. Majer Balaban. Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem historii żydów w Polsce/ Balaban Majer. — Lwów Warszawa-Kraków, 1925. — 135 s.

7. Межевікіна О. Символіка мацев. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://yandex.ru/clck/jsreidir?from=yandex.ua>

8. Мороз М. З історії Ковельських євреїв / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю магдебургського права. Збірник наукових праць. У 2-х частинах. Ч. I. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 342 с.

9. Надольська В. Російська статистика про етнічну структуру населення Ковельського повіту / В. Надольська // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю магдебургського права. Збірник наукових праць. У 2-х частинах. Ч. I. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 342 с.

10. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис / А. В. Семенюк. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.

11. Теодорович Н. И. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. — Т. V. Ковельский уезд. — Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1903. — 530с.

12. Ходорковський Ю. Архітектурна спадщина єврейських громад Західної України / Ходорковський Ю. // Архітектурна спадщина України. — К., 1995. — Вип. 2. — 230 с.

13. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://etno.us.org.ua>

КОВЕЛЬСЬКА ІНТЕЛГЕНТКА — ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВЕЦЬ В ГАЛУЗІ ЕТНОГРАФІЇ ТА МАЙСТЕР ВИШИВКИ

В українському суспільстві, в другій половині XIX століття, на літературно-мистецькому небосхилі засвітилася нова зірка — багатогранно обдарована жінка, з твердим характером і міцним духом — Ольга Петрівна Драгоманова (в заміжжі Косач), більше відома під літературним псевдонімом Олена Пчілка. Походить із давнього козацького роду. Батьки: Петро та Єлизавета, були високоосвіченими дворянами. Ольга — рідна сестра українського діяча Михайла Драгоманова та лікаря Олександра Драгоманова, дружина Петра Косача, мати Лесі Українки та ще п'ятьох талановитих дітей. Титанічні труди цієї жінки подібні до того, як трудиться бджілка, так з любов'ю називали її друзі та чоловік, що згодом стало псевдонімом Пчілка. Вона — автор багатьох етнографічних, фольклористичних та літературних праць, громадська діячка, критик, публіцист, перекладач, редактор, видавець, ярий захисник українського православ'я і пам'яток української старовини, член-кореспондент Академії Наук України і, попри все, майстер вишивки, писанкарства та інших народних ремесел.

Олена Пчілка прожила в околицях Ковеля, в с. Колодяжне з 1880 по 1924 рік. З вересня 1891 року її чоловік Петро Антонович Косач працював у м. Ковель головою Ковельсько-Володимир-Волинського з'їзду мирових посередників.

На запрошення Ольги Петрівни у Колодяжне, а, отже, і в Ковель, приїздив найпишніший цвіт української нації: Іван Франко, Ольга Франко (Хоружинська), Микола Лисенко, Михайло Старицький, Фотій Красницький, Іван Труш, Оксана Стешенко, Людмила Старицька-Черняхівська [2, с.209]. Тут відбувалися літературно-мистецькі вечори з театральними та концертними вставками, часто, навіть, благодійні заходи, вилучені кошти з яких йшли на організацію та розвиток інших культурних програм, видавничої діяльності.

Усе свідоме життя, Пчілка займалася науково-пошуковою працею. Чимало присвятила своїх досліджень Волині та Ковельському краю. Відкриття робила з першоджерел, відвідуючи як архаїчні, забуті Богом місцевості, так й історичні. Свого часу побувала у римських катакомбах, вивчаючи зображення перших християн, у Парижі, Відні, Опішні, Криму та багато інших місць. Де б не була, скрізь вбачала цікавий матеріал для дослідження або порівняння.

Фольклористика та етнографія — найважливіші галузі в її науковій роботі. Ольга Косач порушувала мало розкриті або й зовсім не досліджені теми, проте важливі та актуальні для науки. У своїх польових розвідках вона збирала цінні матеріали народної творчості, прикладного характеру: розписи хат, орнаменти вишивок, писанок, керамічних мисок, жіночих прикрас з бісеру; усної творчості: народні пісні, звичаї, обряди, прислів'я, казки та перекази.

На початку грудня 1902 року, гостювала в чоловікової сестри Олени («тьоті Єлі»), яка з сім'єю проживала в живописному куточку Волині, в с. Запруддя, Ковельського повіту (тепер Камінь-Каширський р-н). З уст запруддя записала дванадцять старовинних колядок, які разом з іншими різдвяними піснями цього ж повіту з сіл Облапи, Скулин, а також Луцького та Новоградволинського повітів стали основою для ґрунтовної, з науковим підходом праці, «Українські колядки», опублікованої в часописах «Кієвская старіна» за 1903 рік.

- Чи були ви коли-небудь у «курній» хаті? — запитує у читача Олена Пчілка. «Особенность ея заключается в том, что печь (такая же большая, «варыстая» печь, как вообще в наших хатах), не имеет при себе трубы, выводящей дым непосредственно из печи; вследствие этого дым валит просто в хату, — куда ему угодно...

В то время, когда мы пришли, как раз топилась печь. Вся большая семья была в сборе; «господыня» варила вечерю, невестка и дочь пряли, дид лежал на печи (и, повернувшись головой к хате, часто подавал голос оттуда), сын и какой-то гость сидели у огня и курили трубки.

Этот огонь, — «свитець», — был еще более замечателен, чем первобытная печь! — Весь этот прибор для освещения хаты состоит в следующем: в глиняный пол вбита железная каблучка (довольно массивное кольцо), в нее вставлен кол (высотой в аршин), который называется «дидок»; когда-то «дидок» был деревцем, тепер у него вет-

ки були обрублені при їх розветвленні, — не совсем, а оставлені отростки, на стільки выступаючі, що на них можна положить плоский камінь; на камне-же (заміняючись іноді куском заліза, жести) кладуть лучини (по перевазі соснових щепки), котрі горять, даючи освітлення хаті. Вот це все разом і називається «світць»...

На якійсь висоті над світцем устроєна труба, розширеним кінцем спускаючись над світцем, а другим пробиваючись до потолка, даючи вихід димом з світця і печки.

Но труба ця доволі далеко від печки (она приходиться з боку, біля зовнішньої стіни, де вікно) і уносить лиш частину диму; для того-же, щоб дати вихід решті диму, — відкривається двері в сени і на двір.

Види того, що двері в хаті саме так були відкриті (а на дворі був сильний мороз), я мала бути знову надіти шубу, котру вперше зняла.

Не скажу, щоб дим так уже дуже мені мешав, — він клубився вгору; тільки стояти я не могла, тому що тоді дим починав їсти очі. А сидіти і писати можна було. Так ми сиділи і цікавилися колядованню. Деякі колядки, — щоб можна було краще запам'ятати мотив і перевірити записане, — були пропелети декількох раз...

К тому часу, як я кончила писати, дід сів з печки, усівся на підлогу, то єсть на примостку для сну і вступив теж в загальну розмову...» [6, с. 156 — 158].

Автор докладно описує інтер'єр та побут поліської курної хати, а також помічає, що в поліських хатах вікна мають особливий вигляд: вони ширші в ширину, ніж висотою. Уявити більш докладніше, якою була курна хата, а також порівняти з описаною Оленою Пчілкою, можна відвідавши Музей історії сільського господарства Волинської області у с. Рокині. Правда, тут курна хата не з с. Запруддя, а з с. Комарово, Маневецького району, датована 1875 роком.

У статті «Українське селянське малювання на стінах» О. Пчілка порівнює волинську хату з подільською, посилаючись на те, що в українській етнографії ця тема мало вивчена. Та й на сьогодні явища хатнього розпису лишаються недостатньо дослідженими, можливо, саме через невелику кількість артефактів. Тим не менше, О. Пчілка порушила цю тему, наводячи у своїй праці важливі для мистецтвознавчої науки питання монументального розпису давньої сільської хати. На рубежі ХХ століття на Подолі та й, взагалі, по всій Україні, окрім заходу та Волині живописно розписана хата не була дивиною. А на Волині до того часу збереглися згадки про розписи хат лиш в піснях, здебільшого, весільних. Мальована хата чисто український прояв народної творчості, адже за словами Олени Пчілки «...Поділля має чимало різних національних меншостей, але мальовані хати бувають тільки українські. На Катеринославщині є велике село Андріївка; половину його заселяє людина українська, другу — московська; отже мальовані печі й стіни є тільки на кутку українському, на московському ж їх нема...». На Поділлі, маючи великі природні запаси різнокольорової глини, а також природні барвники: лущиння горіха, цибулі, листя кизилу, інших рослин і анілінові фарби, які можна було придбати в крамницях, давали можливість «живописно» з яскравими, веселими відтінками оздоблювати стіни хат, як фасади, так й інтер'єр, включаючи сюди і підлогу. Здебільшого хатні розписи орнаментовані стилізованими квітами та іншою рослинністю, повністю позбавленою будь-якої геометричності, на відміну від вишивки.

Ймовірно все, звичайно розмальовувати хати прийшов з мусульманського Сходу, куди часто свого часу українці потрапляли в полон. Саме там досить розповсюджений розпис стін та стель [10, с.184].

Чому Поліська Волинь раніше відійшла від розпису хат? З цим пов'язана маса історичних факторів та приналежність простору Полісся у різні часи до різних територіальних формувань, де насаджувалися смаки Польщі, Литви, Австрії і т. п.

У 1876 році в одній з найпрестижніших київських типографій Стефана Васильовича Кульженко вийшла перша збірка Ольги Косач «Український народний орнамент. Вишивки. Тканини. Писанки». У 2010 році, з ініціативи Волинського краєзнавчого музею та Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, світ побачило перше репринтне відтворення кольорового альбому та вступної частини. Після цієї збірки Ольга Косач видала ще п'ять альбомів з іншими підібраними нею узорами.

Крім писанок, килимів, нашійних прикрас нанизаних на чотири нитки різнокольоровим бісером («лавочки»), автор вперше збирила та систематизувала з поясненнями зори вишивок чоловічих, жіночих, дитячих сорочок, а також хусток волинського краю (зібраного в основному на Звенигородщині). Сама ж О. Косач називала цей величезний пласт роботи своєю першою науковою працею, яка із просто захоплення переросла у

величезне дослідження. Ця робота, за бажанням автора, мала б «...послужить матеріалом научно-етнографічним, а також способствовать различного рода практическим применениям народного творчества».

Материнське захоплення, що було більше, як покликання, глибоко запало в дитячі душі, адже згодом і вони почали займатися записами народних пісень, збирати орнаменти вишивок, цікавитися етнографією. Перебуваючи в Криму на лікуванні, Леся Українка, — окрім того, що багато вишивала, — робила зарисовки татарських узорів, вбачаючи в них багато спільних рис з українськими. В с. Колодяжному створила для себе чудову сорочку з мережаними рукавами, яка, згодом, стала подарунком найкращій подрузі дитинства Варварі Дмитрук. У Волинському краєзнавчому музеї (м. Луцьк) теж експонується вишиванка подарована згаданій подрузі, автором якої є Леся Українка. В червоно-теплих відтінках жіночої сорочки проглядаються волинські мотиви.

В одному з листів, Олена Пчілка просить Лесю Українку, яка на той час перебувала у рідного дядька Михайла Драгоманова в м. Софія (Болгарія) «...зайти в просту болгарську хату, подивитися, як «братушки» живуть, нагадує, як ходили до татарок у гості в Криму. Ніякі описи не можуть дати поняття про чуже життя, поки на власні очі не побачиш людей і їх обставини...» [4, с. 263].

Доброю традицією родини Косач стало дарування в знак подяки власноручно вишитих рушників українським діячам культури, зокрема Івану Франку, а також на честь глибокого вшанування Великого Кобзаря на могилі у Каневі.

Ольга Косач (в заміжжі Кривинюк), окрім того, що описала життєпис рідної сестри у книзі «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», яка вийшла друком у Нью-Йорку в 1970 році, також збирала українські взори. Видала збірку «Українські народні узори. З київщини, полтавщини й катеринославщини. Випуск 1. Вирізування й настилування. Видання власне, Київ, 1928 р.». Решта узорів, які передала родина в Колодяжненський та Київський музеї вперше були опубліковані у випуску II-му зі змінами й доповненнями в 2009 році.

Досліджуючи народну орнаментику і різні техніки декоративно-художнього шиття, Олена Пчілка сама проявляла майстерність у вишиванні. Про це свідчать родинні колекції оздоблених вишивкою речей, в музеях, зокрема, у Колодяжненському літературно-меморіальному музеї Лесі Українки. У фондах зберігаються комірці та манжет, наволочка для подушки, два зразки вишивок на домотканому полотні місцевого виробництва, авторство виконання яких, зі слів рідних, належить О. Пчілці.

У другій половині XIX століття проглядається тенденція все більшого переходу до простішої техніки вишивання «косий хрестик», тому очевидно, що свій перший альбом вона починає із зразків давньої техніки «занизування». Ниточка походження цієї загадкової техніки, на думку О. Косач, тягнеться з Індії, прадавньої азійської країни, звідки поширювалася пракультура у Європу через Україну [10, с. 182]. І, справді, подібні зразки вишитих взорів бачимо на одязі скіфів, зображених на різноманітному бронзовому посуді та скіфській золотій пекторалі. В кургані «Соколова Могила» знайдені вцілілі рештки одягу сарматської цариці оздоблені вишивкою золотими нитками по шовку. Спочатку скіфи (VII—VI ст. до н.е.), а потім сармати (II ст. до н.е. — IV ст. н.) — іраномовні кочові племена, які прийшли зі Сходу, заселили територію сучасної лівобережної України, залишивши тут свою багату культуру декоративного мистецтва.

На одному серед зразків з музейного фонду, вишито «занизуванням» чотири орнаментальних смужки, три з них виконані у геометричних поєднаннях різних ромбічних

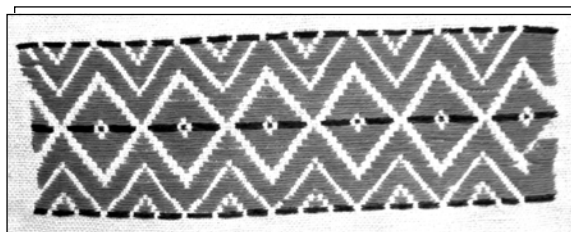

Фрагменти узорів («занизування»). З фондів Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки

сполучень. Узори шиті червоними нитками з невеликим поєднанням чорного, який обрамляє пунктиром верх та низ орнаментів. На першій та другій смужці горизонтально по центру проходять потовщені пунктири, занизані у дві нитки, які виступають як оздоблення та, як ознака того, що цей орнамент можна розколоти на дві симетричні частини. Ними прикрашали дрібні деталі крою сорочки: комірці та манжети. Закономірно, що чим багатший узор на рукаві жіночої сорочки, тим менше декорований манжет, і, навпаки, у сорочках чоловічих рукав без вишивки, а манжет оздоблений ширшою і складнішою у виконанні смугою

узору. У третій смужці узор створений так, що прозорий ромб закомпонований у квадрат чергується із ромбом розколотим поздовж, частини якого розміщені протилежно одна до одної, утворюють Х-подібну форму, в яку автор вкраплює жовтого кольору хрестики. На четвертій смужці п'ять рядів, які перериваються і розміщені у шаховому порядку («шахівниця»). Верхня та нижня смуга занизані у дві нитки, а три середні — у три. Це створює своєрідну фактуру даної вишивки. Шаховий взор чергується через стовпчики. Це найпростіший орнамент для тих, хто починає освоювати техніку «занизування». Такі узори використовували майстрині мистецтва вишивки і для оздоблення хусток, які були невід'ємною частиною повсякденного та святкового строю волинської жінки.

На іншому клаптику полотна вишито червоними нитками фрагмент широкого узору в тій же техніці, схожий для маніжки чоловічої або ж для рукава чи подолу жіночої сорочки. Ромбічні утворення дають виразний графічний малюнок. Зверху та знизу узор завершено пунктиром занизаним у дві чорні нитки. По центру теж лінія пунктиру, що як і на попередніх взорах означає — даний візерунок можна вишивати як самостійний, а також розділити на дві симетричні смуги для оздоблення по обидва боки розрізу маніжки сорочки. Тобто, на зразках детально показана комбінація різних варіацій орнаменту.

Фрагмент вишивки. З фондів Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки

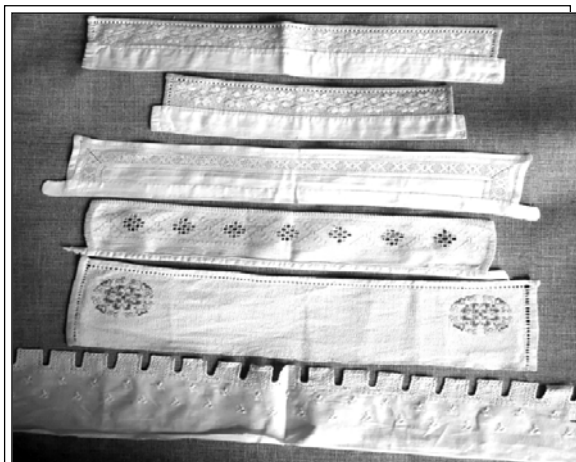
Техніка вишивання «занизування» імітує ткацтво і виглядає однаково гарно, як з лиця, так і з вивороту. Вишивка з лиця більше заповнена нитковими штрихами, створює своєрідне віддзеркалення в якому простір, що був кольоровий з однієї сторони, стає прозорим з іншої (виворотної).

Ольга Косач порушує важливе питання української орнаментики, посилаючись на те, що вона не схожа ні на давні міфічні, ні на сакральні символи, що це є індивідуально-самобутнє явище в українському декоративно-прикладному мистецтві. Виходячи із досліджень своїх попередників, О. Косач аргументовано доводить, що український орнамент абсолютно немає ніяких запозичень, якщо і є схожа система знаків, то вона настільки незначна і поглинута переосмисленням в орнамент рослинний та тваринний світ рідного краю, що набуває глибоко національних рис характеру. Дослідниця переконливо стверджує, що не можуть люди, займаючи певну територію, відтворювати у своїй творчості чужі традиції, природу або ж передавати винаходи нерідного мистецтва [14, с. 7].

Чималу зацікавленість представляють викладні комірці та манжет з тієї ж колекції Колодяжненського музею Лесі Українки, вишиті також Оленою Пчілкою.

Полотняний комірць по краю оздоблений мережаним одинарним «прутиком». У кутах по обидва боки вишито у техніці «хрестик» голубим і червоним стилізовані, симетричні квіти. Орнаментальна композиція квітки складена у коловому рішенні, а візерунок починається з червоної крапки від якої з чотирьох верхів хрестика закомпоновані восьмихрестикові голубі квадратики заповнені червоним. Окремо один від одного вони створюють більший квадрат, з кожного кута якого виходять по дві пелюстки, загнуті протилежно одна від одної, з'єднуючись з наступними, утворюють своєрідне коло. Це коло обнесено вишивкою ще раз, починаючи з червоних крапок-хрестиків від гострих кутів квадрата. Пелюстки ніби продовжуються у другому ряді і мають закручені кінці, де на підсилення вигнутості лінії, майстриня використовує шов «стебнівка», який по іншому називають «назад голкою».

Лінія завершується, так званими, «курячими лапками». Ольга Косач вишила не лише гарний орнамент із власним художнім задумом стилізованої квітки, яку в народі ще називають «стряпкати квітки» (мотиви з особливо пишними пелюстками) [12, с. 323], а й

Комірці та манжет. З фондів Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки

вплела у цю композицію величезний зміст, в якому криються оберегові функції. Адже, тут проглядаються квадрат, коло, хрест, крапка, восьмипелюсткова квітка. Синьо-фіолетова гама вважається чоловічою, бо такі відтінки часто використовували в оздобі сорочок чоловіків аби вберегти від загибелі та різноманітних стихій, або ж школярів старшого віку, вірячи, що дана колористика захистить від сильної розумової перевтоми. А червоний колір тут виступає як підсилення жаги до науки чи до боротьби.

Інший комірець та манжет оздоблені вишивкою білими лляними нитками («біль») на сірому грубому домотканому полотні. Краї зарублені та оброблені мережаними стібками. Орнамент має назву «хмелева квітка» (за М. Селівачовим) [12, с. 326], тобто візерунок у вигляді зигзага з двома парами гостроверхих пелюсток при вершинах кутів і ромбами в їхніх заглибинах. Тут поєднано кілька варіантів шиття. Зигзаг виконано у техніці «набирування» по чотири нитки кожен стібок, або, як називають на заході України «поверхниці», через те, що з лицевого боку нитки покривають полотно щільно, а з вивороту воно просвічується. Самі ж пелюстки та ромби вишиті у техніці «лічильна гладь», або «настилування», «лиштва», «стелення». Для такої техніки вишивальну нитку беруть товщу від нитки полотна, що дає змогу утворити опуклий рельєфний узор. Найчастіше «хмелі», «хмелики», «хмелеві квітки» використовувалися у вишивках Полтавщини та Чернігівщини, проте, з прикладу зібраних орнаментів та вишитого комірця і манжета, бачимо, що він відомий і на Волині. «Хмелеву квітку», в переважній більшості, вишивали на жіночих та дитячих сорочках, семантично трактуючи цей орнамент, як оберіг та символ вічного зв'язку матері й дитини.

Цікавим є комірець оздоблений швом «вирізування» в поєднанні з «лічильною гладдю». Однотонна біла нитка геометрично поснована по лляному полотні так, що утворює ромб без верхнього та нижнього гострого кута. У ньому сформовано інший ромб з тринадцятьма вирізаними квадратиками, у чотирьох із них (з кожної сторони серединного квадрату) вписані прямі хрестики. Мотиви ромбів ритмічно повторюються по довжині всього комірця і відділені від краю та верху зигзаговими лініями «лічильної гладі». Край комірця оздоблений подвійним швом «затяганка» з делікатним «рубцюванням».

Такою ж оригінальною є і наволочка, декоративна частина якої оздоблена тим же швом «вирізування» в поєднанні з «лічильною гладдю».

Мережаний комірець, вражає ювелірністю оздоблення. Основний візерунок виконано на дев'яти рядках витягнутих ниток з тонкого полотна, так званим швом «мережка через чисницю з настилом і прутиком». Техніка такої мережки дозволяє вишивати геометричні та рослинно-геометризовані орнаменти. Узори в основному виконують білими нитками по білій тканині. Два промені, зверху та знизу, перетинаються та утворюють ромб. Такий візерунок повторюється по периметру трьох сторін комірця до вшивної частини. Через невеликий проміжок уздовж по обидва боки композиція узору доповнена «прутиком».

Фрагмент вишитої вставки наволочки. З фондів Колодязненського літературно-меморіального музею Лесі Українки

На вишитому білою гладдю по шовковій тканині комірці, поєднано кілька швів. «Білою гладдю» вишито у два ряди вздовж комірця мініатюрні тюльпанчики (більший і менший) в парі з листочком на одному стеблі, виконаному «стебловим швом» і з вирізаною дірочкою обметаною тим же швом. Край комірця вирізаний квадратами на зразок меандру і завершений «петельним швом». Під вигинами дужок-петель вирізані обметані дірочки. За ними «стебловим» швом по периметру квадратів зроблено спіраль.

Кожен із запропонованих оздоблених вишивкою деталей одягу та речей вжитку несуть в собі ідейно-виразну особливість набуту власним авторським задумом. Лексикон орнаменту відповідає за певні творчі думки, що самотутністю продовжили далі розвивати та удосконалювати вишивальне мистецтво Волині.

На жаль, мистецтво вишивки лише останніми століттями може розповісти про довгий і складний та достатньо цікавий шлях свого розвитку. Відповідно до уподобань та смаків на кожному з історичних етапів, у вишивальних мотивах, криється широта

світобачення майстрів вишивок. Новаторські погляди вишивальниць дозволяли досягати яскравих і самобутніх рішень (іноді з перебільшенням), вплітаючи різнокольоровими нитками у полотно інтерпретовані події, явища навколишнього світу та уявний зв'язок з космосом.

Свого часу, О. Пчілка справедливо зауважила, що «...український стиль в нашому народному (та й не тільки народному) шитті починає псуватися, спотворюватись: замість узорів давнього повздержного стилю, — з тими геометричними візерунками, або стилізованими квітками й гілячками, — часто вже побачене на рукавах наших селянок, міщанок, — або й у панночок та дам, — страшенну ляпанину: якісь неможливі «рози», та лапате листя, або якесь там строкате зуб'я, птахи, — і все те ріже очі, робить з рукава, або з попередниці, шматок якогось московського ситцю, самого безглузлого смаку!

Звідки йде та «мода», те страшне псування давнього українського хисту?.. Либонь, іде воно «з гори», та іде все вниз, аж до простих швачок; лиха «мода» йде з отих «премій», мальованих листків, що ними обгортають мило, або-що... Ідуть ті новітні узори і з «модних журналів», з московських збірничків, про котрі можна сказати словами Котляревського, що тут «москаль наколотив гороху з капустою!»...

...Треба з тим псуванням нашого народного скарбу боротися, треба нам черпати з чистого джерела народної творчості української!» [11, с. 3].

Авторка має рацію, адже саме на рубежі ХХ століття величезне, потужне московське підприємство «Брокер і Ко», в якості реклами кращого продажу своєї продукції, використовувало й пакувальний папір зі зразками друкованих «модних» орнаментів для вишивання. Запаковані в такий папір парфуми та мило доходили в найвіддаленіші куточки Волині (наприклад, с. Паридуби, Старовижівський р-н, де під час будівництва, як свідчення, були викопані дві пляшечки (більша й менша) з-під парфум цієї фірми). Компанія «Брокер і Ко» видавала й журнали з «новими» видами зарубіжного рукоділля.

У власних творчих доробках Ольга Косач представила найоригінальніші та найбільш уживані техніки вишивання на Волині і в цілому в Україні. Ця жінка збирала матеріал на якому, науково обґрунтувавши у своїх шести збірках декоративного шиття (1876, 1879, 1900, 1902, 1912, 1929), створила іконографічну базу волинського вишивального орнаменту ХІХ початку ХХ століть.

Завдання творчих людей, які тісно пов'язані з навколишнім природним середовищем, інтерпретувати, втілити у життя, своє бачення змісту людської філософії, виражаючи це в різних технологіях. Обов'язок інтелігенції зібрати такі матеріали, систематизувати, опублікувати і, таким чином, примножити та увіковічнити даний матеріал, поставивши його на науковий ґрунт, що й зробила жінка з української інтелігенції, впливши в етнографічну науку, стилі народної орнаментики та техніки декоративного шиття Волині, в кінці ХІХ на початку ХХ століття — Ольга Косач (Драгоманова).

Гордість ковельчан переповнена тим, що в їхньому краї жила така славетна діячка!

-
1. Гасюк Е. О., Степан М. Г. Художнє вишивання. Альбом. К., 1983. — 104 с.
  2. Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. Львів, 1999. — 280 с.
  3. Історія декоративного мистецтва України. В 5 т.; Т. 3 Мистецтво ХІХ ст. — К., 2009.
  4. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості /Репринт. вид. Луцьк, 2006. — 928 с.: іл. 13 с.
  5. Пчілка О. Українська артистична виставка //Рідний край. — 1911. — № 28—29. — С. 24—29.
  6. Пчілка О. Українські колядки //Кіевская старина. Т.LXXX. — №1 — К., 1903. — С. 152—175.
  7. Пчілка О. Українські колядки //Кіевская старина. Т.LXXXI. — №4 — К., 1903. — С. 132—160.
  8. Пчілка О. Українські колядки //Кіевская старина. Т.LXXXI. — №5 — К., 1903. — С. 192—230.
  9. Пчілка О. Українські колядки //Кіевская старина. Т.LXXXI. — №6 — К., 1903. — С. 347—394.
  10. Пчілка О. Українське селянське малювання на стінах //Записки історично-філологічного відділу. Кн. XXIII. — К., 1929. — С.177—188.
  11. Пчілка О. Українські узори. Видання четверте. К., 1912.; Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, стилістика, типологія). — К., 2009.
  12. Українські народні узори. Збирала Ольга Косач-Кривинюк. Випуск II зі змінами й доповненнями. Ковель, 2009. — 20 с.: іл.
  13. Український народний орнамент: Вишивки, тканини, писанки. Збирала Олена Пчілка. Репринтне відтворення першого видання, К., 1876. — Вст. ст. Н. Сташенко. Упор. В. Комзюк, Н. Пушкар. — Ковель, 2010. — 36 с. + 33 іл.
-

УЧАСТЬ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ПОВОРСЬК КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ В ПАРТИЗАНСЬКІЙ БОРОТБІ ВОЛИНЯН

Історія Другої світової війни вирізняє Поворськ серед інших сіл Ковельського району на Волині активною підтримкою партизанського руху. Саме тут навесні 1942 року під керівництвом місцевого жителя Петра Самчука був створений один з перших на Волині боєздатний партизанський загін. За короткий час Самчуку вдалося мобілізувати активну частину населення, організувати і спрямувати її зусилля на боротьбу з фашистами.

Зустріч А. П. Бринського з бойовими побратимами. Поворськ, 1964 р.

Глибинні витоки партизанського руху на Поліссі наполегливо шукають дослідники та письменники-історики сучасності. Правду про них по-своєму описували, замовчуючи чи перекручуючи окремі факти, радянські історики. Хроніку зародження і розвитку партизанського руху волинян подають друковані джерела: «Історія міст і сіл УРСР. Волинська область» [3, с. 36—38, 324—325, 366—367, 521—522], монографія В. І. Кучера «Партизанські краї і зони на Україні у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944)» [6, с. 23—26], документальна повість В. О. Замлинського «Караюча земля» [2, с. 197—341].

Швидка окупація краю перешкодила створенню на Волині заздалегідь підготовленого підпілля, бази для ведення руху опору. Партизанські загони і підпільні групи виникали в основному стихійно, їх учасниками ставали патріотично налаштовані громадяни.

Згадки про діяльність поворських підпільників і партизанів зустрічаємо у публіцистично-мемуарній літературі — у книгах спогадів колишніх учасників боротьби О. Ф. Федорова, А. П. Бринського, Д. М. Медведєва, М. С. Корчева, М. І. Наумова, В. І. Клокова. Цікаві факти наведені у повісті В. Замлинського «Караюча земля», історико-краєзнавчому нарисі «Маневичам — 100 років». У новому світлі постають перед нами ватажки народного протистояння А. Бринський, М. Коніщук, Ю. Собєсяк, П. Самчук, трагізм поліщуків, що потрапили у страшний вир війни, у романі волинського письменника П. Маха «Дикий брід», написаному на реальних подіях.

Про партизанську діяльність моїх односельчан розповідають експонати багатьох музеїв — Меморіального комплексу «Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років», Музею історії органів внутрішніх справ Волині, Волинського обласного краєзнавчого, Маневицького краєзнавчого, Ковельського, Кортеліського і Поворського історичних.

У 2009—2010 рр. учні місцевої школи провели заочну експедицію «Шляхами партизанської слави односельчан», у ході якої збрали матеріали і встановили імена 76 жителів с. Поворськ, пов'язаних з партизанським рухом. Є свідчення, що окремі жителі села були причетні до інших об'єднань руху опору, що діяли на Волині, — УПА, польських повстанців. Але конкретних даних про них встановити поки що не вдалося.

Історію не змінити. Тому мусимо приймати її такою, якою вона є — суворою, іноді героїчною, а більше трагічною.

Волинська область однією з перших прийняла на себе удар ворожих військ і хвилю фашистського терору.

26 червня фашисти ступили і на вулиці Поворська, ліквідували колгосп, зруйнували лікарню, закрили школу, пограбували селян [3, с. 366], але це не зламало духу поворчан. Восени 1941 року у село повернувся місцевий житель Петро Самчук, який до війни працював дільничним уповноваженим при Маневицькому райвідділі міліції. У

Група колишніх партизанів. Поворськ, 1967 р.

минулому — член КПЗУ, брав участь у революційних виступах селян проти польської влади, сидів у польських в'язницях.

У селі йому вдалося дуже швидко створити підпільну групу з місцевих жителів. Спочатку їх було вісім: Матвій, Федір, Анатолій Сінчуки, Денис Кратюк, Яків Демчук та ін. Підпільники поширювали серед селян листівки, закликали не їхати до Німеччини, не давати ворогам хліба і худоби, збирали відомості про розташування ворожих військ, їх кількість і озброєння.

Підпільник Яків Демчук з друзями знайшов і заховав 150 снарядів, залишених при відступі частинами Червоної Армії [8, 1], а Анатолій Сінчук з Миколою Катеринюком — 10 ящиків патронів, 2 пістолети, бойове спорядження [3, с.366; 8, 2]. Збирали і пере-

П. Х. Самчук (другий справа) з бойовими друзями на місцях колишніх боїв. 1970 р.

давали зброю й інші жителі села. Ще раніше — у липні 1941 року підпільна антифашистська група була створена у сусідньому селі Гулівка. Керував нею Франко Мазурик. Спочатку група складалася з 3 чол., а потім зросла до 27. З розгортанням бойових дій змушена була перейти у ліс і стала невеликим партизанським загonom. На місці, у Гулівці, ще залишалася молодіжна група Миколи Буліка, яка постачала продукти та інше партизанам Мазурика [2, с. 228].

Підпільники Поворська налагодили зв'язки з іншими антифашистськими групами, допомагали створювати нові. За короткий час Самчук мав уже групи зв'язківців у селах Гулівка, Пісочне, Козлиничі, Шкурат, Озерне [2, с. 230].

Навесні 1942 року, маючи достатню кількість зброї, створили боєздатний партизанський загін із 55 чол., один із перших на Волині, командиром якого став Петро Самчук, заступником — Яків Ципко [3, с. 366]. І уже у травні-червні загін здійснив ряд вдалих операцій — вивели з ладу два молокозаводи, зробили наліт на поліцейську дільницю, розгромили склад зерна, відібрали худобу, пограбовану у селян і підготовлену до відправки у Німеччину [3, с. 521—522]. Незабаром до них приєдналися військовополонені, що втекли з концтабору, та підпільна група молоді з Гулівки, що підвищило боєздатність загону.

У серпні 1942 року в гулівському лісі відбулася нарада командирів партизанських загонів: Коніщука (Крука), Собесяка (Макса), Самчука (Бондаренка), на якій було визначено зону дій кожного загону [2, с. 226—227]. Восени 1942 року загін Самчука уже здійснював диверсійні підривні операції на залізниці.

Ряди учасників визвольного руху зростали, до них приєднувались нові месники. Підпільники допомагали залучати селян до антифашистської боротьби. Так, наприклад, зв'язківець Оксентій Савчук залучив до лав партизанів 34 чол. — жителів Поворська та навколишніх сіл [8, 2].

З другої половини 1942 року починається новий етап у розвитку партизанського руху на Волині. У серпні з Білорусії прибула група Картухіна, яка мала радіостанцію і підтримувала зв'язок з центром. Загін Самчука злився з загonom Картухіна. Самчук був призначений командиром диверсійної підривної групи, його заступником — поворчанин Матвій Матяшук [8, 3].

Борючись проти окупантів, партизани спиралися на місцеве населення. Відповідальні завдання виконували жінки і молодь села. Мужньо боровся проти ворогів 15-річний Василь Войтар. Де тільки не проходив під виглядом дроворуба чи пастуха сміливий зв'язковий, які пильні ворожі пікети не обминав! У Поворську, Ковелі, Голобах — скрізь проникав через будь-які перешкоди і своєчасно приносив вісті партизанам. Але у листопаді 1942 року поліцаєм вдалося вистежити і заарештувати його. Страшні тортури не зломали юнака. Тоді привели його матір і почали катувати хлопця на її очах, потім били жінку. Але юнак мовчав. Через два тижні катувань їх розстріляли у Маневичах [3, с. 366].

У 1942 році у Ковелі загинув ще один партизанський зв'язківець — Сінчук Матвій. Одним із перших з'явився він у поворському підпіллі, сумлінно виконував усі доручення [8, 2].

У кінці листопада на Волинь прибув Антон Петрович Бринський із загonom близько 100 чол. Він уже мав досвід партизанської боротьби, набутий у лісах Білорусії. Першим до нього приєднався Коніщук із своїм загonom, за ним Собесяк і Самчук. До кінця 1942 року Бринський об'єднав усі місцеві партизанські загони [6, с. 24].

Проте доводилось не тільки організовувати бойову діяльність, а й думати про побутові умови партизанів, харчування, лікування хворих і поранених. Проблему з картоплею і хлібом допомагали вирішувати селяни, м'ясо і молоко мали своє (при цивільних таборах тримали і корів, і овець, і свиней). Навіть цукру вдалося роздобути. Якоюсь партизанська група під керівництвом Самчука і Логінова, повертаючись із завдання, дізналася, що у Седлище німці завезли 18 ц цукру. Сил для нападу було замало, то партизани придумали, як виманити німців із містечка. В одному із лісових сіл взяли в заложники старосту, який дуже прислужував німцям, і від його імені написали донесення, що у селі є партизани, вони напилися і сплять. Німці, залишивши невелику охорону, поїхали ловити партизанів. Логінов з невеликою групою відстрілювався, заманюючи німців у ліс. Самчук з іншими перебили охорону, захопили склад. Поки фашисти безрезультатно переслідували партизанів, на лісовий шлях виїжджали підводи, навантажені лантухами з цукром [1, с. 39—40].

На початку діяльності більшість загонів не мали не тільки лікарів, а навіть фельдшерів і санітарів. Легкі поранення лікувалися на ходу, а хворих і важкопоранених залишали у віддалених селах у знайомих. Але це було небезпечно. Якщо їх знаходили вороги, то розправлялися і з партизанами, і з тими, хто давав їм притулок.

Партизанський лазарет відкрили при загоні Картухіна. Улітку госпіталь містився на відкритому повітрі. На селянські вози настеляли сіно, покривали ряднами і парашутним шовком, зверху натягували намет. Узимку хворі лежали в землянках [2, с. 289]. Медикаменти, перев'язочний матеріал, хірургічні інструменти добували підпільники. Велику допомогу у цьому надав голобський підпільник Григорій Мартинюк [1, с. 43]. Ще один з партизанських командирів — Корчев — захопив у фашистів дві аптеки і все вивіз до лісу [5, с. 50].

Щодня на завдання відправлялися диверсійні групи з мінами. Тол партизани отримували з Центральної бази, але його було мало. На початку 1943 року постачання погіршилося і вибухівки не стало зовсім. Тоді партизани винайшли свою міну, і історія її створення дуже цікава. Бринський зібрав нараду командирів, на якій вирішили збирати в лісах нерозірвані снаряди і звозити їх у визначене місце. Особливо багато снарядів було на Поворському артилерійському полігоні, збудованому поляками ще в 30-х роках.

Спосіб добування тротилу із снарядів придумав капітан Лев Йосипович Магомет, який до війни служив на цьому полігоні. Снаряд опускали у киплячу воду, а тротил плавився при температурі 81,5° і витікав із сталевого корпусу. Магомет і Коніщук налагодили цілий завод по виплавці вибухівки. Всього за час його існування тут виплавили 17,5 тонн тротилу. З цієї маси партизанські умільці навчилися виготовляти міни. Незабаром навіть Центральна база замовляла тротил із снарядів Поворського полігону у Коніщука й Магомета [1, с. 63—70].

Фашистам не зразу вдалося розгадати секрет партизанських мін. Чимало фашистських ешелонів і мостів злетіли у повітря від цього винаходу. Але при доставці снарядів загинуло і чимало зв'язківців, як от Текля Кухта із сином Омельком із села Мар'янівка Ковельського району [2, с. 292—293], дружина відомого партизана Семена Лавховського Тетяна [1, с. 77—79] та інші.

До яких тільки методів не вдавалися фашисти, намагаючись припинити діяльність партизанських підричників: вирубували ліси біля залізниці, будували дзоти, окопи, прив'язували собак біля залізничного полотна, виставляли охорону з селян біля колії, привозили породистих собак-шукачів, засиляли до партизанів шпигунів і диверсантів. Більшість із них — Рагімова, Тімоніна, Гейнца, Костенка, так звану «сім'ю біженців» — партизани викрили без особливих труднощів [1, с. 146].

І все ж один шпигун приніс партизанам багато проблем. Були заарештовані керівники підпільних організацій Маневицького і Колківського районів, і визволити їх не вдалося; німці бомбили розташування партизанських баз, обстрілювали, засипали провокаційними листівками. У Ковелі теж почалися арешти підпільників. Вдалося встановити, що донесення на ім'я гестапівця Панасюка підписує агент 12—33. Ним виявилася красуня Лідія Мазуренко, яка при штабі Бринського переписувала і друкувала накази, перекладала німецькі тексти, виконувала іншу паперову роботу. Щоб завоювати довіру партизанів, вона в Маневичах підірвала кілька цистерн з паливом, а в Поворську визвалася ліквідувати шефа поліції, на якого партизани давно гострили зуба. Правда, перед самим замахом його раптом відправили на фронт, а Лідина куля дісталася спеціально підставленому штрафнику — офіцеру-італійцю, якого призначили на місце вибулого. Певний час шпигунка передавала німцям потрібну інформацію. Викрили її випадково: ковельський підпільник, що врятувався і перебував у штабі, побачив Лідіне писання і впізнав почерк (перед тим він бачив донесення агента 12—33) [1, с. 151—157].

У 1943 році територією Волині здійснили рейди партизанські з'єднання інших областей — Ковпака, Коротченка, Сабурова, Наумова, Маликова. А у червні з Чернігів-

щини на Волинь прибуло партизанське з'єднання Федорова. Найбільше партизанських диверсій припадає на липень-жовтень 1943 року. За серпень, наприклад, на лінії Ковель—Сарни не пройшов жоден ворожий ешелон [2, с. 270].

Ішов 1944 рік. Гітлерівці відступали. Готувався наступ радянських військ на Луцьк і Рівне. У січні Український штаб партизанського руху вирішив силами партизанів паралізувати Ковельський залізничний вузол. Штаб вимагав оволодіти Ковелем, зірвати споруди і комунікації залізничного вузла у місті і навколишніх селах [2, с. 322].

5 діб партизани вели кровопролитні бої, але Ковель був добре укріплений, і штаб партизанського руху дав наказ відійти. У бойових зведеннях записано, що партизани знищили 1265 фашистів, 7 складів боеприпасів, 4 танки, 58 автомашин [2, с. 322—323], і ні слова про поріділі партизанські ряди. Ковель було звільнено тільки 6 липня 1944 року.

Партизанська боротьба вступила у завершальну стадію. Частина загонів перейшла кордон і направлялася у тил ворога у Польщу і Чехословаччину, інші влилися у ряди Радянської Армії і продовжували там боротьбу.

У роки війни загинуло 17 моїх односельчан, пов'язаних з партизанським рухом.

Мужність і відвага багатьох партизанів відзначена бойовими нагородами. Орденом Червоного Прапора нагороджені Самчук П. Х., Матяшук М. А., Кратюк Д. В., орденом Червоної Зірки — Карплюк Г. А., Сінчук Ф. А., Демчук Ю. О., ще 16 чол. — бойовими медалями.

Після війни колишні підричники і бійці, розвідники і зв'язкові змінили бойові професії на мирні, трудилися у різних галузях народного господарства.

Партизанська боротьба є складовою частиною Великої Вітчизняної війни нашого народу проти німецько-фашистських загарбників. У тилу окупантів партизани знищували ворожу силу противника, пускали під укіс поїзди, зривали мости, склади, громили фашистські гарнізони і поліцейські дільниці. Своім існуванням вони створювали загрозу німецько-фашистським арміям у тилу, сковували величезні військові і політичні сили противника, які не могли бути використані на фронтах. А найважливішою їх заслугою було збереження віри народу у перемогу над сильним ворогом.

Звичайно, віддаючи належне партизанському рухові, ми далекі від його ідеалізації. Мусимо визнати, що і серед партизанів були різні люди. Одні йшли у партизанські загони за велінням серця, інші — під тиском обставин, а деякі просто хотіли пересидіти важкий час.

І все ж на прикладі боротьби жителів мого села видно, як звичайні люди, опинившись в екстремальній ситуації, ставали месниками і героями. Це в черговий раз доводить закономірність, властиву людському суспільству: роль народних мас у виняткових обставинах зростає, підвищується їхній вплив на хід історичного процесу.

Поворські партизани на районному зльоті. Поворське озеро, 2011 р.

1. Бринський А. П. По той бік фронту. Спогади партизана. — К.: Політвидав України, 1978. — Кн. 2. — 374 с.

2. Замлинський В. Караюча земля // Замлинський В. Волинський полк іде в революцію. — К.: Дніпро, 1986. — С. 197—341.

3. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. — К.: вид-во АН УРСР, 1970. — С. 36—38, 324—325, 366—367, 521—522.

4. Клоков В. Ковельський вузол. — К.: Політиздат України, 1981. — С. 129—238.

5. Корчев М. Годы огневые. — К.: Політиздат України, 1979. — 326 с.

6. Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944). — К.: Наукова думка, 1974. — С. 23—26.

7. Маневичам — 100 років. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 1992. — С. 14—23.

8. Матеріали Поворського історичного музею:

1. Спогади Я. Г. Демчука. — 1963(?).

2. Спогади М. Є. Катеринюка. — 2010.

3. Спогади М. А. Матяшука, записані від сина В. М. Матяшука. — 2010.

9. Мах П. Дикий брід. — Луцьк, Волинська обласна друкарня, 2010. — 264 с.

10. Медведєв Д. Сильні духом. — К.: Політвидав України, 1988. — 444 с.

11. Наумов М. Западный рейд: Дневник партизанского командира. — К.: Політиздат України, 1980. — С. 162—189.

12. Федоров О. Підпільний обком діє. — К.: Політвидав України, 1981. — С. 423—830.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ КОВЕЛЬЩИНИ МІЖ ПЕРШОЮ ТА ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Ковельщина, як і інші західні етнічні українські землі, після поразки визвольних змагань на початку ХХ століття опинилася у складі Польської держави. Розчарування у власних політичних силах, погіршення економічної ситуації викликало протести українського суспільства. У зв'язку з цим в народних масах почали визрівати передумови для національно-визвольних ідей та політичної перебудови.

Після тривалої сплячки в умовах Російської імперії на початку 1920-х років тут розпочався бурхливий процес розвитку українського політичного руху, зміцнення національної свідомості волинян. На цей розвиток найсуттєвіше впливали такі чинники:

- населення Волинського воєводства в переважній більшості складалося з українців. Згідно з переписом 1921 р., у Волинському воєводстві з 2 млн. 85 тис. населення проживало 1 млн. 426 тис. українців і лише 346 тис. поляків [2, 159];

- територія Волині ще довго залишалася місцем збройного протистояння різних військово-політичних формувань навіть після перемоги Польщі;

- посилення репресій щодо українського визвольного руху сприяло виникненню протидії владі та відмову від співпраці з польською адміністрацією.

У тогочасному українському політикумі проходили досить складні процеси, пов'язані з пошуками шляхів досягнення програмних цілей, відбувалася реорганізація, утворення нових партій, їх консолідація і розмежування. Відразу ж слід зазначити, що на території тодішньої Польщі діяла велика кількість партій. Так, уже у 1925 році було зареєстровано понад 90 політичних партій [1, с. 110].

На початку 20-х років у пошуку волинянами свого шляху простежуються три тенденції: радянофільська, опори на власні сили і визнання влади Польської держави. Відповідно сформувався три основні політичні напрями, які й започаткували процес розшарування в українському середовищі за політичними переконаннями:

- комуністичний, в особі Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), головною метою якої було приєднання Західної України до УРСР, а відповідно й до СРСР;

- націоналістичний, в особі Організації українських націоналістів (ОУН), яка ставила за мету створення незалежної Української держави, що не входила б ні до Польщі, ні до СРСР;

- національно-демократичний, на чолі з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), куди входив цілий ряд політичних партій і об'єднань, переважно творчої інтелігенції.

Загалом у міжвоєнний період на Волині нараховувалось близько 20 політичних партій. Крім вищезгаданих, у другій половині 30-х років на політичній арені з'являється нова праворадикальна організація — Фронт національної єдності (ФНЄ), яка утворилася внаслідок розколу в УНДО. Перший конгрес ФНЄ відбувся 20 вересня 1936 р. у Львові. Волинь була представлена 30 делегатами. Але вже у вересні 1939 р. ФНЄ був розпущений. На Волині, окрім українських, діяли загальнопольські, єврейські, російські національні політичні партії, а також ціла низка громадських об'єднань.

Численні факти свідчать, що поштовхом до політичної самоорганізації українців, переломним моментом у політизації, виробленні її ідейних засад стали парламентські вибори 1922 р. За їхніми результатами у парламенті Польщі було створено Українську парламентську репрезентацію (УПР). 23 січня 1923 р. посол від Волині С. Підгірський чітко сформулював політичні вимоги УПР: «Згідно з волею населення наших земель і спираючись на загальновизнане право народів на самовизначення, ми заявляємо з цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження Самостійної Української Держави» [4, 118].

Для проведення «нового курсу» щодо українців у 1928 р. призначили на посаду Волинського воєводи Генріха Юзевського. Йому поставили завдання перетворити Волинь у «колиску польсько-українського порозуміння». Для цього влада намагалася відокремити Волинь штучним «сокальським кордоном» від політично неспокійної Галичини. Г. Юзефський прекрасно розумів, що ріст національної свідомості волинян це

беззаперечна річ, на яку закривати очі не можна. А тому, на його думку, боротьба з національним рухом — безперспективна справа. В такій ситуації воєвода намагався надати українському рухові пропольських тенденцій. З цією метою «волинська програма» передбачала можливість залучення українців до державного життя Польщі шляхом їхньої участі у законодавчих органах держави, місцевих адміністрацій, в органах самоуправління, кооперативних організаціях. Вину ж за напруженість в українсько-польських відносинах Юзефський поклав на комунізм і націоналізм, а також на завоєвницький польський шовінізм. Польська адміністрація переслідувала культурно-освітні товариства, «Просвіти», українські кооперативи і політичні партії, заарештовувала активістів, робили обшуки в читальнях, нищила їх майно.

Дискримінація породжувала невдоволення в середовищі освічених українців і сприяла поширенню національно-визвольних ідей.

З боку польської влади розпочинається політика «пацифікації», внаслідок якої було заарештовано багатьох визначних західноукраїнських діячів, екзекуції над мирним населенням призвели до жертв серед мирного населення та нищення майна, була закрита низка українських закладів.

Українці шукали самозахисту. На початку 30-х рр. в Ковельському та Камінь-Каширському повітах розгорнувся партизанський рух, бійцями партизанських загонів в переважній більшості ставали волиняни. «Комсомольська правда» 21 вересня 1932 року повідомляла: «Вогнищем партизанського руху є Ковельський повіт (Волинське воєводство). Найкрупніші партизанські загопи діяли у селах Седлище, Буцинь, Грабове, Уховецьк, Поворськ, Волошки, Черемошне, Битень» [3, 20].

Отже, Український політичний рух 1921—1939 рр. на Волині розвивався за трьома напрямками: угодовський, націоналістичний і комуністичний. Українські партії не змогли створити єдине потужне патріотичне об'єднання. Польській владі у свою чергу також не вдалося налагодити конструктивний діалог з українськими політичними силами.

У 20—30 роках у Західній Україні діяли культурно-просвітницькі товариства «Рідна школа» і «Просвіта», молодіжні організації «Сокіл», «Луг», «Пласт» та інші. Жіночий рух представляв «Союз українок».

Так, одним із пріоритетних напрямів діяльності «Просвіти» стало просвітництво, яке передбачало підвищення загальноосвітнього й культурного рівня українського населення, ліквідацію неписьменності, боротьбу за рідну школу, українську мову навчання в ній. Головними ж засобами для досягнення цієї мети були: бібліотечна справа, організація масових культурно-освітніх заходів, громадська періодика, видавнича діяльність, усна пропаганда, безпосередня участь в організації українських шкіл, а також більш радикальні заходи — організація акцій непокори, протесту, шкільних плебісцитів. При цьому, у 20—30-х роках, на відміну від попередніх десятиліть, ухил переноситься на консолідацію та оперття на власні духовні сили, а в корекції змісту і завдань українського просвітництва — на самоосвіту і самовиховання.

Через товариства «Рідна школа», «Українське товариство вчителів середніх шкіл», «Товариство імені Лесі Українки» вирішувались актуальні завдання освіти, національної школи, виховання учнівської молоді, соціального захисту українських вчительських кадрів тощо.

З приходом Юзефського на Волинь нових переслідувань і утисків почали зазнавати українські кооперативи і культурно-освітні організації. Досить неприхильно нова адміністрація поставилась до діяльності товариства «Просвіта». В квітні 1932 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ Польщі це товариство було заборонене.

Особливо боляче сприймали волиняни мовну політику, яка обмежувала можливості користуватися рідною мовою. На підставі законів Речі Посполитої воєвода Волині 21 травня 1921р. видав розпорядження, яким зобов'язувалися усі державні, громадські органи та місцеве самоврядування всі вивіски, афіші, оголошення писати лише польською мовою. Порухення цього розпорядження передбачало штраф до 30 тис. польських марок або арешт на 6 місяців.

Подібна лінія на обмеження української мови проводилась і в освіті. Це призвело до того, що приблизно 69% жителів Волині не вміли читати і писати. Влада й надалі продовжувала тенденцію на зменшення українських шкіл. Якщо в 1922 р. у воєводстві діяло 433 українські школи, то в 1938 їх залишилося 8, що складало 0,4% від загальної кількості. Не дивно, що при переписі 1932 р. близько 700 тис. населення Полісся не

могли визначити свою рідну мову. Себе вони називали «тутешніми», а мову «місцевою». Це свідчило про надзвичайно низький рівень національної і політичної свідомості населення польської частини воєводства.

Помітним явищем у суспільно-політичному житті українства міжвоєнного періоду стало міське та територіальне самоврядування (міські ради, ради сільських гмін, повітові соймики тощо), що обиралося на засадах загального представництва і було покликане виконувати важливі завдання господарського й соціально-культурного характеру. Участь волинян у роботі органів самоврядування, хоч нерідко й в оточенні польських урядовців, все ж була своєрідною школою виховання чиновницької української інтелігенції, що поступово формувала категорію державних працівників з місцевих українців.

Важливим проявом суспільної активності інтелігенції на ниві громадсько-економічної роботи стала співпраця з кооперацією і безпосередня участь в її творенні. В умовах національної дискредитації, що її послідовно проводила польська колоніальна адміністрація, українська кооперація забезпечувала роботою від 10 до 15 тисяч представників української інтелігенції та членів її родин, які в іншому випадку були б просто безробітними. У ситуації, коли польський елемент прогресував на селі, національно свідомі українські аграрії стали на шлях творення сільськогосподарських товариств, започаткувавши цим самим кооперування в сільському господарстві. Вони об'єднувалися для вирішення проблем, пов'язаних із виробництвом та збутом сільськогосподарської продукції, спільного використання сільськогосподарських машин, благоустроєм сіл, утворенням мережі сільських магазинів, поширенням сільськогосподарської освіти, підготовкою сільської молоді до майбутньої праці в сільському господарстві, пропагандою кращих зразків господарювання на селі.

Духовенство Волині, серед якого переважали консервативно-традиційні погляди на релігійне та суспільне життя, не завжди було єдиним у вирішенні багатьох проблем тогочасного волинського українства. У цьому теж проявилися як історичні традиції релігійного життя регіону в попередні століття, так і специфіка його соціально-політичного розвитку у міжвоєнний період.

Важливим етапом у розвитку українського церковного руху на Волині було створення товариства імені Петра Могили, яке стало осередком згуртування православної української інтелігенції і ставило за мету відновлення соборності в житті української православної церкви.

Православна церква на північно-західних українських землях, на відміну від греко-католицької, не мала протекції римського папи і зазнавала більших переслідувань. Сильні духовні постаті, які стояли біля церковного керма, спрямовували свою енергію на посилення моральних якостей духовенства, зміцнення дисципліни, підвищення освітнього рівня. Виникнення на православному ґрунті общин Української автокефальної православної церкви у 1924 році можна вважати найбільш радикальним явищем громадсько-релігійного життя українців досліджуваного періоду. Польська влада розгорнула кампанію навернення православних у католицизм, що супроводжувалася руйнуванням церков. Але переважна більшість віруючих все ж зберегла вірність православної церкви.

Здебільшого молодіжний рух національно-демократичного спрямування був представлений руханково-спортивними, студентськими організаціями і товариствами. Протягом 1920—1939 років у цих організаціях проходив процес переоцінки цінностей, складний і суперечливий пошук нових організаційних форм та ідейно-світоглядних принципів. Від позиції, яка полягала у відмові виступати проти польської влади, співпрацювати з радикальними молодіжними структурами, українські юнаки і дівчата поступово переходили до усвідомлення того, що відродження української нації можливе не тільки через сильне, мужнє і здорове молоде покоління, але й через покоління, яке активно бореться з польською владою за це відродження аж до повної незалежності.

Однак молодіжний рух на Волині 1920—1939 років, незважаючи на неоднорідність і протиріччя у своєму розвитку, зміцнив і утвердив у свідомості західноукраїнських юнаків і дівчат ідею української державності, єднання усіх українських земель. Через це колонізаторська і колонізаторська політика офіційного уряду Польщі була приречена на провал. Молодь, пропагуючи і розвиваючи свій освітній і культурний рівень,

проходячи спортивний і військовий вишкіл, готувалася до боротьби за українську державність.

Складне економічне та суспільно-політичне становище західноукраїнських земель під польською окупацією в період між двома світовими війнами сприяло зростанню хвилі протестів і невдоволень з боку усіх верств українського населення. Важливою подією організаційного життя цього періоду стала активізація жіночого руху. В умовах повоєнної Польщі жіночий рух на західноукраїнських землях був явищем багатограним в організаційному оформленні, напрямках і формах діяльності, національному складі.

Український жіночий рух у цей період набрав значного розмаху і здобув світове визнання. Він будувався на засадах і принципах, що стали синтезом ідей міжнародного фемінізму та національних суспільно-політичних умов розвитку. Відомою жіночою організацією на західноукраїнських землях після Першої світової війни був Союз українок, організаційно оформлений як федеративна спілка жіночих організацій I Всеукраїнським жіночим з'їздом, який відбувся 22—23 грудня 1921 р. у Львові.

Першими організаційно оформленими осередками українського жіночого руху на Волині стали жіночі секції національного товариства «Просвіта». У 1924 р. така організація була створена в Ковелі. Роботу секції очолила П. Пиріг, яка була членом Ради осередку товариства «Просвіти». Жіноча секція «гуманітарного характеру» проводила роботу в плані піднесення національної свідомості жіноцтва. В організаційній діяльності вона керувалася рішеннями Союзу українок у Львові.

Крім «Просвіти» жінки були членами українських національних товариств «Основа» та «Пласт». Важливе місце в об'єднанні жіноцтва краю відіграв Союз українок Волині, створений на основі Комітету допомоги бідним дітям при Рівненській українській гімназії. Центром товариства було м. Рівне, а тереном діяльності — Волинське воєводство. Статут організації зареєстрований Волинським воєводським управлінням 11 квітня 1927 р. Згідно з ним метою товариства була просвітня, економічна і товариська організація українського жіноцтва. Справами товариства керували Головна управа, ревізійна комісія і загальні збори. При наявності згоди Головної управи й місцевої адміністрації 10 дійсних членів могли заснувати філію або гурток [8, 125]. Перша філія Союзу українок була створена у Ковелі. Рішення про це прийняте Головною управою 7 грудня 1927 р. У цей день 11 ковельчанок були прийняті в члени Волинського Союзу українок Н. Баховець, Г. Коленда, Н. Кос, М. Мацюк, Е. Малашевська, Л. Малиновська, О. Новичевська, М. Нездрянь, У. Романенко, К. Тонизька стали основоположниками філії, яка фактично об'єднала для спільної праці близько двох сотень жінок Ковельщини.

Установчі збори філії Союзу українок у Ковелі відбулися 23 січня 1928 р. До неї пересічно належало 72—73 особи, які активно впливали на суспільне життя значної частини української інтелігенції на терені Ковеля. Приміщення товариства знаходилося по вул. Варшавська, 163. До 1935 р. міське управління матеріально підтримувало філію, щорічно виділяючи субвенції розміром 150 — 200 злотих. Проте, основну частину бюджету організації, приблизно 2000 злотих, складали членські внески і доходи з масових заходів.

Діяльність філії не обмежилася жіноцтвом м. Ковеля, а характеризувалася розростом вшир. Поряд із тим, що до її складу входили жінки, що проживали у наближених населених пунктах: Люблинець, Любитів, Облапи, Голоби, Довгоноси, Мощена — структурними ланками організації були гуртки в Турійську та селах Окуніно й Шайно. У них беззаперечним авторитетом користувалась О. Підгірська та члени управи. Значну роль вони приділяли організаційній праці і керівництву діяльністю гуртків.

Значний вплив на місцеве і населення околиць мала інша філія Союзу українок, створена 20 листопада 1930 р. у Мацієві. Вона нараховувала 49 членів. Очоловувала філію впродовж її існування Теодозія Солодуха. Як і інші організаційні осередки Союзу українок Ковельського повіту, організація мала націоналістичне спрямування.

Головними напрямками роботи структурованих осередків Союзу українок Ковельщини були культурно-освітня і допомогова діяльність. При жіночих організаціях діяли бібліотеки та читальні. Фонди їх формувалися за рахунок книг забороненої «Просвіти» і подарованих громадянами. Особливе місце займали книги і часописи, які виходили у видавництві Союзу українок у Львові. Серед них — журнали «Нова хата», «Жіноча доля» з її ілюстрованими календарями-альманахами «На новий шлях», «Наш світ»,

«Наша книга», «Для неї — все!», додатки-часописи для сільського жіноцтва «Жіноча воля» й українських дівчат «Світ молоді», газета «Жінка». Видання товариства користувалися особливою популярністю серед жінок. Вони знайомили з питаннями розвитку жіночого руху і його видатними постатями, проблемами жіночих організацій на Західній Україні й за її межами. Крім того, містили корисні для жінок поради з доведення, гігієни, сімейного виховання й освіти дітей, знайомили з новинками моди і тонкощами кулінарного мистецтва. Традиційними стали щорічне проведення академій, присвячених вшануванню визначних українських діячів Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Миколи Лисенка, а також у пам'ятні дні української історії, до яких належали свято Базару (у листопаді), свято Державності (22 січня), академія пам'яті оборонців Крут (29 січня). У липні жінки разом з усіма православними українцями відзначали річницю прийняття християнства на Русі. В цей день вони вшановували заслуги княгині Ольги перед Україною. З травня 1929 р. в осередках Союзу українок почали проводити свято Матері. На Волині День матері проводили в бібліотеках-читальнях, школах, притулках. 12 травня 1929 р. його влаштували українські жінки м. Ковеля в театрі «Експрес». У програму свята ввійшли урочисті промови, декламації, виступ дитячого, змішаного та жіночого хорів, постановка фрагментів з п'єси «Мати-наймичка». Національне виховання, а ще — особливе піклування мали 50 українських дітей Ковеля, які відвідували дитячий садок, організований членами філії Союзу українок. Активізація діяльності Союзу українок усе частіше наштовхувалася на протидію властей. Остання стосувалася проведення культурно-освітніх заходів, грошових зборів на користь Союзу. Почастішали перевірки з боку місцевого управління, заборонялося створення нових філій, організація курсів. 27 травня 1938 р. ковельський повітовий староста видав постанову про припинення діяльності філій Союзу українок у м. Ковелі, с. Мацієві та гуртка в м. Турійську.

Виникнення й становлення культурно-освітніх громадських організацій українців Волині у 20—30-х рр. ХХ ст. — унікальне явище національної історії. Розвиваючись за умов панування польської державно-політичної системи, вони суттєво впливали на пробудження й активізацію національної свідомості українства, сприяли соціальному захисту та розвитку освіти, культури українців краю, які зазнавали асиміляції та дискримінації.

-
1. Кучерепа М. М. Волинь у міжвоєнний період (1921—1939) / Кучерепа М. — Луцьк: РВГ «Реабілітовані історією», 1994. — 110 с.
  2. Мороз М. Ковель: історія здобутки перспективи / М. Мороз // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф./ відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Луцьк, 2003. — Ч. 1 — С. 93.
  3. Наконечний В. А. Роки...Події...Люди... / В. А. Наконечний — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2006. — 400с.
  4. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX—XX ст.): Навч. посіб. — Л.: Світ, 2001. — 118 с.
  5. Національні меншини України в ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К.: ІПіЕ НД, 2000. — 159с.
  6. Омелянчук С. Релігія, культура, наука, освіта, медицина та спортивні досягнення ковельчан / С. Омелянчук, Р. Козачук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф./ відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Ковель, 2008. — С.127 — 129, 131.
  7. Пащук О. Історія освіти міста Ковеля / О. Пащук // Розвиток освіти на Волині: історія та сучасність: матеріали наук.-пед. іст.-краєзн. конф. Ковель, 2006. — С. 162 — 171.
  8. Раєвич Т. Осередки Союзу українок на Ковельщині / Т. Раєвич // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф./ відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Луцьк, 2003. — Ч. 1 — С. 131—132.

ІСТОРІЯ СЕЛА ДОРОТИЩЕ

*Хто не знає свого минулого,
той не вартий майбутнього*

Серед мальовничої природи, купаючись у плесах голубого озера, потопає село Доротище Ковельського району Волинської області. Воно розташоване на північний схід від міста Ковеля на віддалі 16 км, та на відстані 1 км від річки Турії (притоки Прип'яті), яка протікає через місто Ковель.

Прекрасна і водночас трагічна історія цього невеличкого райського куточка на Волині.

Історія села Доротище практично не досліджена. Хоча на його території знаходяться пам'ятки, що мають історичну цінність. В сьогоденній час відродження національної культури і свідомості українського народу не можливе без знання минулого. Тому проблема дослідження історії села Доротище, є найактуальнішою темою для нашого народу і зокрема, жителів цього села.

Отже, предметом аналізу є село Доротище. Об'єкт дослідження — його історія.

Джерелами при написанні даної роботи були: архівні відомості Державного архіву Волинської області, розповіді старожилів с. Доротище, історична література наведена в списку використаної літератури.

Проте є надія, що не все втрачено. Оскільки, знаючи своє минуле, вивчивши його «світлі» і «темні» сторінки, є нагода проаналізувати його помилки та успіхи. А це в свою чергу, дасть нам запобігти тим негараздам, що були в житті мого народу.

1. ЗНАЧНІ ДЛЯ СЕЛА ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ

Згідно з літописними даними територію Ковельського району, в тому числі і територію села Доротище, в стародавні часи заселяли східно-слов'янські племена: древляни і бужани. Вони займалися ловлею риби, звірів, бортним бджільництвом, мисливством, землеробством, яке носило тут підсічний характер. Велике значення мало ремесло. Релігія цих племен була язичницька. Вони поклонялись силам природи, стараючись їх задобрити. З розвитком родовий лад поступово змінювався ладом, заснованим на приватній власності, на експлуатації людини людиною. Язичницька релігія перестала відповідати цим умовам. Виявилась потреба в новій релігії, якою було християнство, що проникло до слов'ян з Візантії.

З появою і прийняттям християнства у слов'ян з'являється писемність. Вперше село під назвою Доротище згадується в архівних документах 1502 року.

З цього часу село Доротище перебувало під владою поляків до першого поділу Польщі. Після поділу Польщі ця місцевість переходить до російського царизму.

Звідки пішла назва села і коли саме воно заснувалося, точних відомостей не збереглося.

Про назву села за переказом твердять, нібито був на місці села красивий ліс, через який проходила дорога. Краса лісу тишила людей, що проїжджали дорогою. Звідси і пішла назва «дорога тіше», а пізніше виникло село Доротище (Дороготіше).

Інші розповідають, що в лісі водилося багато звірів і, коли їхати дорогою, слід було їхати дуже тихо. Від цього і пішла назва «дорогою тихо».

Ще є одна розповідь про те, що село так назване на честь дочки одного князя, яку звали Дорота. Більш точніших даних не збереглося.

В XV—XVI ст. в селі розвивалося кріпацтво і селяни остаточно були закріпачені.

За переказом у селі був пан, якому належала вся земля. Ще до наших днів збереглася назва однієї місцевості «панська земля» і «панські городи». Люди відбували пан-

*В таких хатах на початку ХХ ст.
жили селяни*

щину. Жили в темних, курних хатах. Світили смоловою скалкою. Ніхто не мав навіть газової лампи.

Кріпосницький гніт викликав гнів і обурення народних мас України. Це не минуло і села Доротище.

Ще й до цього часу збереглися назви: «Козаківка», де по розповідях була битва поляків з козаками, де ще й зараз знаходяться підкови та інші речі того часу, «Жовніровка» — де стояли укріпленим табором польські жовніри; «Яновище» — був головний сінокіс місцевих жителів, а тепер покритий лісом. Тут по розповідях стояв полководець Ян із загоном. Залишилась ще назва «Озерище» — де колись було озеро.

Ці назви говорять про те, що в селі також проходила боротьба проти польського гніту.

В 1858 році село Доротище входило в маєток поміщика Чернецького.

Після скасування кріпосницького права село все ще належало поміщикові. Селяни були розкріпачені, але змушені були три дні на тиждень відробляти у поміщика. Ці три дні давалися по вибору самих селян.

Умови праці в поміщика були такі ж тяжкі, як і в часи кріпацтва.

Селяни одержали землю за великий викуп, але мали її не багато. Самі заможні селяни мали до 5 гектарів землі, а бідні селяни мали по 2,5 га землі. Землю дробили від кількості членів в сім'ї.

Батько мусив відділяти синів і приходилось дробити землю на менші частини, через що часто в сім'ї виникали суперечки. Після знищення кріпацтва селом управляв староста, який мав повноваження в селі. На допомогу старості виділялись десятники, які допомагали старості виконувати різні розпорядження, подані зверху.

У 1767 році в селі збудували Успенську церкву. В 1885 році в селі відкрили церковно-приходську школу, яка оплачувалась від прихожан — 50 крб на рік. Діти селян школу не відвідували, бо багато селян жили в тяжких умовах і в дітей не було змоги відвідувати школу.

В 1914 році почалася Перша світова війна. На цей час населення села жило бідно. В селі нараховувалося до 150 дворів. Великим тягарем для населення була війна. В 1915 році в серпні місяці війна наблизилася до села. Населення почало евакуацію до Росії. Воно забирало все, щоб нічого не покинути ворогові. Але частина людей не могла евакуюватись з села. Вони лишились в селі. Через деякий час в село прийшов ворог — німець. В того населення, що залишилося, німці позабирали худобу, почали заводити свої порядки на селі. Старостою села на той час був Прадійчук Максим. Він був тісно зв'язаний з населенням. Давав знати молодому населенню, щоб ховалися від ворога, який забирав молодь в Німеччину на роботи. Сільське господарство було примітивним. Кожен селянин мав клаптик землі, та й тої не мав чим обробляти. Були селяни, які мали корови, а були й такі що не мали. Ті, що мали корів, збиралися по два господарства, запрягали своїх корів та й орали землю під посів. Частина населення копала землю лопатою і сіяла та й садила льон, жито, ячмінь, горох, картоплю. Сільськогосподарських машин тоді ніяких не було. Молотили та мололи все вручну. Сільськогосподарським реманентом був: залізний плуг, дерев'яна борона, жорна, ступа ручна та ціп.

Багато населення голодувало. Доводилося збирати насіння різних трав, жолуді, полу. Ось із цього всього пекли хліб. Люди пухли з голоду і вмирали.

В 1916 р. почали німці будувати залізничну колію Ковель — Камінь-Каширський. На будівництво залізниці було прислано багато полонених — італійців. Вони від зорі до зорі працювали на залізниці.

Крім них на будівництво залізниці гонили людей з села. Під час роботи багато людей гинуло. Не була на той час налагоджена охорона праці для людини, яка тут працює. Над робітниками стояли німці з нагаями і за найменшу непокору били до того часу, поки вже самі стомлювалися.

Пізніше італійці відіслані, а прислали російських полонених. Для полонених було зроблено огорожу на «Панських городах». В огорожі було до 5-ти клунь, де під час дощу ховалися полонені.

На селі були грамотними піп з дяком. Деякі чоловіки могли прочитати що-небудь друковане, але не писане, а жінки були зовсім не грамотні. Ходили в личаках. Ранньою весною, коли починав розпускатися в'яз обрізували молоде гілля, знімали з нього кору, а з кори плели личані постоли. Жінки на литки замотували онучі, які називали завійки, то саму ступінь ноги замотували онучами. Чоловіки взувалися так само. Все населення ходило в саморобному одязі.

На той час клубів не було. Все населення ходило до церкви. Це й був їх відпочинок.

2.1. ДОРОТИЩЕ ПІД ОКУПАЦІЄЮ БУРЖУАЗНО-ПОМЩИЦЬКОЇ ПОЛЬЩІ

Початок ХХ ст. не приніс істотних змін в життя та побут населення с.Доротище. Воно як і раніше було розміщене від озера на самому вищому місці і зовсім мало розширювалося, хоч населення зростало швидко. Значна частина дорослого населення шукаючи кращого життя, кожного року їхали в Південну та Північну Америку, звідки кому рідко вдавалося повернутись.

Щодо будови, село являє собою одноманітність. Усі хатки були криті соломою і подібні одна на одну. Це в більшості однокімнатні низенькі халупки в три віконечка. Підлоги в таких хатах були рідкістю, димарі були дерев'яні.

В таких хатинках жили великі сім'ї, бо батько, не бажаючи роздрібнювати вже зовсім дрібні і до того клаптики землі, не відділяв синів. Основна одяга населення була саморобною. Верхнім зимовим одягом чоловіків були кожухи і серм'яги (семиряги). Вся інша одяга була із саморобного полотна.

Крім щоденної одяги старші члени сім'ї мали святкову куплену одягу. В осінні, літні та весняні місяці люди ходили босими, хоч інколи були холодні дні. Взимку взували постоли, зроблені з валу або в'язових лик. Деякі багатші господарі мали чоботи, взуваючи їх на 1—2 год. в дні свят. Усі, без винятку, селяни дотримувались постів. Не було випадку, щоб хто-небудь міг порушити цю традицію і їсти сало чи пити молоко в дні постів або середу чи п'ятницю. Навіть маленьким дітям 2—3 років в такі дні не давали молока. Такі важкі умови відбивались на здоров'ї, особливо дітей. Смертність серед дітей різного віку була надзвичайно великою. Не було таких сімей, де б не померло кілька дітей. Вже з дитинства діти допомагали батькам в роботі. Менші пасли гуси, свині, старші — корови, або виконували різні сільськогосподарські роботи. Сільське господарство велося на низькому агротехнічному рівні.

Поляки в селі Доротище появились в 1918 році, а з 1917—1918 року в селі ніякої управи не було. Управителем села був сам народ. В 1918 році був же обраний староста села. Староста села був місячний: один чоловік — один місяць, другий чоловік — другий місяць і т. д.

В 1920 році — староста Савлук Мартин наклав на селян великі податки. Коли селянин не давав грошей на третій день після оголошення податку, то щоденно росла пеня по 1 крб. в день.

Єдиним місцем, де знаходили селяни відраду, була корчма. Спритний єврей-корчмар вмів заохотити селянина пропити останню копійку. В селі і далі продовжувала працювати трьохкласна церковно-приходська школа. Всі три класи одночасно навчав вчитель Михалевич. В селі Доротищі під час панування панської Польщі не було ні клубу, ні крамниці. Трудящі, особливо молодь не мали ніяких можливостей здобувати освіту, діти шкільного віку знаходились поза школою, а котрі навчались — закінчували лише чотири класи початкової школи. Крім дочок шинкаря і дяка ніхто з дівчат не навчався. Кінчало школу не більше 5—9 учнів. Всі інші кидали школу ще до кінця року.

Жителі села були позбавлені права вчитися у вищих навчальних закладах, читати українські газети, українців не приймали в державні установи.

Українське слово всюди переслідувалось, все українське проголошувалось ворожим польській державі.

Переваги в наданні роботи перед українцями мали польські робітники і селяни.

Село Доротище належало до Ковельського повіту, де єдиним способом сполучення була залізниця сполученням Ковель — Камінь-Каширський.

В селі не було телеграфного і телефонного зв'язку.

2.2. ОКУПАЦІЯ СЕЛА ФАШИСТАМИ

Друга світова війна не обійшла стороною і село Доротище. Уже в перші дні війни, своїм чорним покривалом, покрила біда Доротищенську землю. 28 червня 1941 року фашисти ступили в наше село. Їх зустрічали церковні служителі з хоругвами і коро- ваєм за селом, пригощали обідом. В старій школі розмістили свій гарнізон, обрали ста- росту — Авельчука Петра Вакуловича. Він при Польщі був солтусом, який всіма сила- ми прислужувався новій владі, складав списки на відправлення людей до Німеччини. І перший страшний набір постукав у 40 сімей доротищан. Зібравши чоловіків у м. Ко- велі, їх оточили і відвезли в табір для військовополонених. Серед них були: Прадійчук Антон, Смаль Володимир, Хвесюк Максим, Смаль Захарій та інші. Повернулися додо- му всі, крім Смаля Захарія Євтуховича, якого по-звірячому закатували в концтаборі.

Від біди люди тікали на хутори, в ліси. Страшне горе спіткало Крису Олександру, дружину Криси Микити. Німці зненацька оточили нещасних жінок з дітьми на ж/д станції і жорстоко познущавшись, спалили в клуні. Це були: Криса Олександра з доч- кою Галиною, Смаль Марія Калениківна з дочками Анастасією та Антоніною.

Коли німців обстріляли бійці УПА, фашисти обстріляли село із мінометів, і спали- ли цілу вулицю. Без даху над головою залишились сім'ї: Приступи Андрія Денисовича, Приймачук Катерини, Прадїчука Дмитра Івановича, Місюри Сафрона, Кузьмича Юхи- ма, Прадїчук Параскевії.

Примусово заставляли фашисти працювати молодих жінок і дівчат на важких ро- ботах на Горці (р-н вул. Ватутіна м. Ковеля). 20 доротищанок щодня пішки долали 16 км, відбуваючи каторжну роботу. Серед них були: Качалай Ганна Мойсеївна, Криса Зінаїда, Шпилюк Ірина, Макарусь Марія та інші.

До Німеччини було вивезено цілі родини. Це родина Гринів (Іван Юхимович, Се- вятка, Галина, Пелагія); Прадїчуків (Ганна Денисівна, чоловіка якої вбили біля бу- динку, Михайло Петрович, Марія, Григорій); Пісоцькі: Іван Іванович, Арсен Іванович, Ольга Іванівна, Олександр; Савлуки Петро та Олексій; Гаврилейко Зінаїда; Фелось Самійло. Місюра Сафрон; Приступа Катерина Калениківна; Шумік Яків; Макарусь Віра; Смаль Ксенія Пилипівна, чоловіка котрої також застрелили біля власного будинку. Перед відступом із села, німці в 1944 році в церкві розмістили госпіталь. 27 лютого село оточили есесівці, хто не втік, зігнали до кузні і там спалили. Згоріло 27 чоловік, серед них були і діти. Серед селян, які пішли на фронт від початку війни і до 12 травня 1944 року було понад 30 чоловік.

Зустріч з визволителями с. Доротище

Під час фашистської окупації багато жителів села пішли в партизанські загони, щоб із зброєю в руках бити ворога. Ф. М. Приступа був у партизанському за- гоні особливого призначення під команду- ванням Героя Радянського Союзу Дмитра Миколайовича Медведєва і певний період брав участь у бойових операціях спільно з відважним розвідником Миколою Іванови- чем Кузнецовим, пізніше якому було при- своєно звання Героя Радянського Союзу.

Фашисти спалили всі житлові будинки. 17 березня 1944 року село було визво- лене 47 армією генерала Поленова.

2.3. СЕЛО ВІД ВЕРЕСНЯ 1939 РОКУ ДО 1990 РОКУ

У вересні місяці 1939 року західноукраїнські землі були звільнені Червоною Ар- мією з-під гніту панської Польщі. В селі Доротище був створений революційний комі- тет, як орган революційної влади. Революційний комітет брав під охорону народне май- но.

З перших днів існування Радянської влади було націоналізовано в селі церковну землю, яку одержали селяни, була створена народна міліція, яка підтримувала поряд- ок в селі.

Найбідніші сім'ї об'єднались для колективного обробітку землі. Першими активни-

ми колгоспниками були Лукашик Яків, Лукашик Іван, Приступа Денис, Приступа Михайло, Приступа Євдокія, Броїло Семен, Лісь Марія, Гаврилейко Федот, Лукашик Нестор. Селянам, які першими вступили до колгоспу доводилось переборювати великі труднощі, але, незважаючи на всілякі труднощі, перешкоди, колгоспне господарство зростало і зміцнювалось.

Вже в 1949—1950 роках колективізація була в основному завершена. В колгоспі було 4 бригади.

В 1959 році колгосп імені ВЛКСМ було об'єднано з сусіднім колгоспом «Прапор Ле-

Велика рогата худоба колишнього колгоспу «Прапор Леніна»

Сучасні будинки жителів с. Доротище

ніна». Головою колгоспу було обрано Рижка Леоніда Іларіоновича. Колгосп став носити назву «Прапор Леніна». Було створено дві бригади: одна в селі Доротище, друга в с.Гішин. В цьому ж році при активній участі колгоспників під керівництвом районного шляхбуду було розпочато будівництво шосейної дороги на Камінь-Каширський, яка проходить через територію села і яку було закінчено в 1960 році.

В 1974 році в селі було відкрито обеліск Слави.

З 1971 року по 1990 рік особливих подій в історії села не відбулось. Село жило своїм

повсякденним життям, працюючи в колгоспі.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА СЕЛА ДОРОТИЩЕ — УСПЕНЬСЬКА ЦЕРКВА

В 1767 році коштом парафіяльного священика Якова Антоновича при посередництві благодійників на місці попередньої дерев'яної Георгіївської церкви було збудовано мурований храм Успіня Пресвятої Богородиці. А в пам'ять про колишній день святого великомученика Георгія здійснювали довкруг села хресний хід.

Коли залили фундамент і почали зводити стіни, то будівля почала опускатися під землю. Так тривало багато днів. Що збудують за день, за ніч зникало під землею. Довго молились священик і головний будівничий аби Господь відкрив їм причину. І ось однієї ночі уві сні до священика з'явилася Божа Мати, яка заспокоїла його і сказала, що храм буде мати особливу благодать через чудотворну ікону, яка з'явиться в ньому. Веліла, щоб і ще три дні зводили стіни, а далі почали будувати верх. Довідавшись про це, люди почали працювати ще з більшим натхненням, а по завершенні праці стали молитись. Минула ніч, і вранці всі побачили прекрасний храм, що піднявся над землею.

Як не дивно, але ця легенда має під собою цілком реальний ґрунт.

Підйомної техніки не було, і будівничі, як розповідають перекази, застосовували оригінальну технологію. У міру зростання стін робили довкола похилий земляний насип, по якому подавали цеглу на верхні яруси. Після завершення будівництва насип частково розрівняли і церква постала у всій красі, наче виросла з-під землі.

Товщина стін — 180 см, але в стінах є ходи, зроблені вочевидь для поліпшення акустики. Архітектурна композиція виконана в цеглі, повторює риси, характерні для українських дерев'яних церков. Храм був увінчаний великим позолоченим хрестом, який потім, у часи розрухи, таємниче зник, як і багато інших церковних речей і документів.

До Першої світової війни тут були такі дзвони, які було чути, аж в Скулині. Коли їх встановлювали, то везли до села п'ятьма волами. Коли до села наблизилась бойова дія Першої світової війни в 1914 році селян вивозили в Андижан, дзвони закопали, а той

Успенська церква с. Доротище

хто знав, поніс цю таємницю в чужі краї, де там загинув. А ось щодо згадуваної у легенді чудотворної ікони, то така в храмі є.

Чудотворна ікона Доротищенської Божої Матері знаходиться у вівтарі на гарному місці. Нині використовується як спускна. Писана на полотні у грецькому стилі. Попередньо датується XVI століттям. Ікона має цікаву і складну долю, розповідь про яку збереглась у переказах місцевих жителів.

До перенесення у Доротищенську церкву ікона понад 100 років була власністю і прикрасою в родині шляхтичів Мирських у селі Шухлиця Новоградського повіту Мінської губернії.

Благодатна сила цієї ікони вперше проявилася під час пожежі в домі Мирських, коли вона була знайдена на попелищі майже неушкодженою, хоча срібна рама на ній розплавилася. Переходячи у спадщину, ікона в середині XVIII століття потрапляє до Войцеха Кальштейна Орловського, власника с. Лапні неподалік Доротищ, якому принесла чудесне зцілення від смертельної недуги. За борги в кілька сот злотих Орловський віддає її «на вічні часи» священникові з Доротищ Якову Антоновичу — першому настоятелю й будівничому церкви, який служив тут до кінця XVIII століття. Ось так збулося чудесне віщування.

Отже, переживши і різні часи й пригоди, ікона зберігається у цьому храмі вже понад 250 років. І хоч на початку 60-х років церква була закрита і впродовж десяти літ виконувала функції музею атеїзму, церковне майно, яке ще на той час збереглося, не було понищене, у тому числі ікона Божої Матері. Ікона отримала скромну литу металеву ризу і нині є невід'ємною частиною храмового інтер'єру, в якому збереглися й деякі розписи XVIII століття, котрі мають художню цінність.

Невтішні сьогоднішні реалії. Складні дерев'яні конструкції з'їдені шашілем, котрі підтримують дах храму і яких ніхто не міняв з часу його будівництва, тобто з 1767 року. Окремі конструкції укріпили металевими балками. Якщо справи не довести до кінця, храм опиниться під загрозою руйнування.

Нині в Доротищі лише 200 дворів. Значна частина населення працює в Ковелі. Древній храм має всього кілька десятків парафіян, переважно пенсіонерів, котрі люблять свою церкву, але нічим не можуть зарадити її проблемам.

Дослідження історії с. Доротище є дуже актуальним на даному розвитку нашого суспільства. Адже хто знає яка доля їх чекає через десятки літ...

1. 900-ліття Православ'я на Волині. — Житомир, 1892.
2. Археологічна карта Волинської губернії. — 1900. — Арк.76.
3. Н. И. Теодорович. Волинь в описании городов, местечек и сел. — Почаїв. — Т.5. — Арк.96.
4. Список населенных мест Волынской губернии. — Житомир, 1906. — Арк.84.
5. Погосподарські книги за 1953 — 1970 роки.
6. Газета «Прапор Леніна». 27 серпня 1947р.
7. Документи колгоспу ім. ВЛКСМ Ф.-2230. оп.І.
8. Метричні документи православних віросповідань. Ф-35 оп.2, оп.9.
9. Відомість про те, що село входило у власність поміщика Чернецького. 1858 р. Ф-363 оп. 1, спр. 1624, арк. 4.
10. Окупація села німецько-фашистськими загарбниками. Р-66, оп.4, спр.13, арк.171.
11. Акти нанесення збитків жителям села німецько-фашистськими загарбниками. Р-164 оп.І, спр.127, 136, 142.

ПОСТАВ КОБЗАР У БРОНЗИ ТА ГРАНІТІ

*Розкуйтеся, братайтеся! У чужому краю
Не шукайте, не питаєте Того, що немає
І на небі, а не тільки на чужому полі.
В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля.*

Тарас Шевченко

На мальовничій рівнині Західного Полісся над берегами тихоплинної річки Турії, у самому географічному центрі Волинської області розкинувся Ковель. Довкіл місто обступають широкополі лани, що перемежуються сосновими і березовими гаями, tworячи у весняно-літньо-осінню пору акварельно привабливі пейзажі. Дивишся на миловидні краєвиди й пригадуєш ліричні рядки геніальної землячки Ковельського краю Лесі Українки:

*Кругом садочки, біленькі хати,
І соловейка в гаю чувати.
Ой чи так красно в якій країні,
Як тут, на нашій рідній Волині!*

І хоч більше сто літ минуло, як написала поетеса ці слова, і хоч істотно змінилися волинські міста і села, незмінною лишилася волинська природа, збагатилася сучасними урбанізованими ландшафтами. У цьому переконується кожен, хто відвідає гостинний Ковель. Вабить місто не тільки зеленим вбранням і затишком, а й сивою минувшиною, сучасною буденщиною.

Народжений у давні княжі часи, Ковель за своє кількасот літнє існування не раз зазнавав чужинської наруги. Наші пращури відроджували місто, розбудовували, прикрашали його, однак доля була невблаганною: лише поодинокі пам'ятки старовини збереглися тут.

У мальовничому куточку Ковеля, на березі річки Турії, постав пам'ятник Тарасу Шевченку.

Волиняни свято шанують пам'ять про Великого Кобзаря. Щорічно відбуваються урочисті святкування Шевченківських дат. Про перебування Шевченка на Волинській землі свідчить багато історичних документів. Побував він і на Ковельщині.

За півроку до жорстокого царського суду і заслання на десять років у солдати Тарас Шевченко відвідав місто Ковель і його околиці. Було це в жовтні 1846 року. Після закінчення Петербурзької імператорської академії художників він чекав призначення на викладацьку роботу до Київського університету святого Володимира (нині — його імені). Але розпорядженням генерал-губернатора Д. Бібікова 32-літнього Тараса як дипломованого художника було включено до складу археографічної комісії, що вирушала для збору народних переказів, пісень, історичних документів. Шевченко отримав доручення змальовувати пам'ятки природи та історії Волині і Поділля. По Ковелю було особливе доручення керівника експедиції Миколи Іванішева: дослідити місця, пов'язані з перебуванням на Волинському Поліссі московського воєводи-втікача Андрія Курбського. Достовірно відомо з історичних джерел про перебування Шевченка в Святотроїцькому монастирі села Вербка, де він виконав замальовку та креслення колишнього монастирського храму Святої Трійці та в Святомихайлівській церкві древнього Секуня, де він залишив мазки на іконах Святого Миколая та Божої Матері.

Подорожуючи по Волині, художник зустрічається з бідними селянами, розпитує їх про життя, вселяє надію на краще майбутнє, за що, як згадував пізніше «... я снискал любов крестьян на Подолии и Волини...».

Через деякі роки Великий Тарас повернувся на Ковельщину вдруге — у бронзі та граніті.

Скульптурна композиція Т. Г. Шевченка в образі Апостола правди і свободи одразу зацікавила мене, гуртківця Ковельської станції юних туристів. Адже упродовж кількох років я разом зі своїм керівником — Шевчук Галиною Петрівною — працюємо над завданнями Всеукраїнської краєзнавчої експедиції «Моя Батьківщина — Україна» за напрямом «Духовно-культурна спадщина мого народу». Ми поставили собі за мету дослідити і описати пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку у нашому місті.

Насамперед ми зустрілися з архітектором пам'ятника Володимиром Шолудьком і автором проекту парку Анатолієм Заворотинським. Опрацювали карти, схеми, ескізи; за світлинами у хронологічній послідовності проаналізували роботи, які велися при встановленні пам'ятника. Я разом зі своїми батьками була присутня на урочистому відкритті пам'ятника.

Крім Володимира Шолудька, автором проекту пам'ятника є Оксана Ременякова, яка є мистецтвознавцем і викладачем культурології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Думка, аби місце на розлогих берегах Турії стало духовним осередком для ковельчан виникла ще на початку 80-х років. Кілька десятиліть тому міська рада вирішила зробити молодіжний парк, духовний центр молоді, а на другому березі — спортивні майданчики.

За роботу взялися з ентузіазмом, але сил виявилось замало. Потрібні були значні матеріальні ресурси, яких тоді не було.

Виникло багато питань і суджень про місце розташування пам'ятника. Вивчалася громадська думка, поради спеціалістів. Фахівці обґрунтовували свій вибір так: поряд — річка Турія, яка символізує плін часу і площа практично з'єднуватиме нове і старе місто. Заплановано було спорудження церкви, музею архітектури та побуту «Полісся».

Початок було зроблено, матеріалізована ідея висіла в надземному просторі. Але вона відродилася. Після проголошення Незалежності України було закладено камінь на місці встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку.

Був виготовлений проект 12-метрового пам'ятника, визначено одне з найкращих місць для його встановлення. Однак через брак коштів реалізація важливого задуму затяглася на багато років...

Незважаючи на негаразди, над скульптурною композицією «Апостол правди і свободи» невтомно працював її автор — випускник Київського державного художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) Володимир Шолудько, якому допомагали скульптори Петро Подонець та Микола Король, архітектори Тетяна Мельничук та Анатолій Заворотинський (автор проекту парку). Композиція на Львівській керамічно-скульптурній фабриці була схвально прийнята художньою радою, але з Ковеля призначалося фінансування.

За справу взялися конкретно, коли міським головою було обрано Ярослава Шевчука. Багато було думок та припущень щодо спрямування коштів на спорудження пам'ятника. Однак не все вимірюється грішми. Кошти, що надходили до Ковеля, були суто цільовими і виділялись тільки під даний проект. З місцевого бюджету це дороге будівництво не фінансувалось.

Намір ковельчан вшанувати в своєму місті українського Генія отримав підтримку Міністерства культури України у зв'язку з підготовкою до ювілейної дати — святкування 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Пообіцяли міській владі фінансове сприяння у втіленні в життя задуманого і члени створеного в столиці Волинського братства, окремі народні депутати, проект підтримали і наші польські друзі — голова сеймику Люблінського воєводства Конрад Ренькас, президент міста-партнера Холма Кшиштоф Грабчук. Зібрані добровільні пожертви, а це майже 250 тис. гривень заклали основу цієї воістину народної будови. Неабияка честь — своєю працею віддати шану духовному провіднику нації — випала будівельникам «Ковельбуду», а також спеціалістам багатьох інших трудових колективів із Луцька, Ковеля, Львова.

Урочисте відкриття пам'ятника Великому Кобзарю, пророку правди і свободи Тарасу Шевченку у Ковелі відбулося 22 серпня 2005 року. Це вписало нову сторінку у

книгу історії нашого міста, області, держави.

Пам'ятник великому поету гармонійно вписується в природне середовище міста. Річка, курган, на якому височить могутній силует Кобзаря, надають місцевості певної величі і довершеності.

Ковельський пам'ятник Шевченку став шостим на Волині — в Берестечку, в м. Луцьку, с. Липне Ківерцівського району, с. Дубове Ковельського району, с. Колона Іваничівського району. Парк культури і відпочинку

став окрасою і гордістю нашого міста. Площа ділянки 4,7 га, площа забудови — 73,64 м². Проект парку є досить об'ємним, містить багато цікавих об'єктів.

Це «рукотворне диво» має всі шанси стати одним із ста чудес України і увійти в архітектурну скарбницю світу.

Велетенські розміри пам'ятника вражають: висота — 7,5 м; вага — 12,981 т (виготовлений із бронзи).

Головний вхід в парк до пам'ятника знаходиться з вулиці Незалежності. Додаткові входи з вулиці Шевченка (партер) та з пішохідного мосту через річку Турія. На пам'ятник Шевченку орієнтовані всі головні (прямі) алеї парку.

Пам'ятник розміщений на овальному насипі. Майдан перед пам'ятником призначений для проведення урочистих заходів. Він вимощений бальзамовою бруківкою. Перед самим насипом передбачене підвищення на 0,5 м та монолітна гранітна брила 231 (h) м, де на великому обробленому зрізі є напис «Апостол правди і свободи». Насип виконаний у вигляді кургану, озеленений трав'яним газоном з окремими вкрапленнями природного каменю. По вимощеним стежинам можна піднятися на вершину кургану до підніжжя пам'ятника, який знаходиться на 1 м вище навколишньої території.

Скульптурна композиція Т. Г. Шевченку в образі Апостола правди і свободи, виконана, в цікавому пластичному рішенні. Він зображений так, ніби крокує, права нога виступає вперед, ліва рука опущена донизу, а права — піднята вгору. Пальці зігнуті, а вказівний — вказує на небо. Вбранням Тараса Шевченка є вбрання Апостолів. Вишитий рушник, відтворений за плечима Кобзаря, — здавна вважається символом української нації. Тому й у пам'ятнику відображена така традиція.

На високому професійному рівні скульптор вирішив складне мистецьке завдання — відтворення переходу від статичності до руху. Для скульптурної композиції характерні динаміка, глибинна внутрішня енергетика та чітке усвідомлення значення особистості Тараса Шевченка для українського народу, нашої культури.

В день відкриття пам'ятника здійснилася висока мрія ковельчан увічнити в рідному місті образ українського Мойсея, пророка правди і свободи, невтомного борця за волю України. Віднині цей куточок є осередком національної духовності, консолідації і патріотизму не лише для ковельчан, а й усіх, хто відвідає наше місто.

Відкриваючи свято, міський голова Ярослав Шевчук висловив слова подяки бюджетному комітету Верховної Ради України, народним депутатам Борису Загреві та Юрію Костенку, турботами яких на спорудження Тарасового комплексу з державного бюджету була виділена основна сума коштів — 3 млн. гривень. Сященики Української православної церкви Київського патріархату на чолі з єпископом Луцьким і Волинським Михайлом освятили пам'ятник. Під безсмертне Шевченкове творіння «Реве та стогне Дніпр широкий», яке майстерно виконав Волинський хор, до підніжжя монумента лягли живі квіти пам'яті і шани. «Шевченко зберіг українську націю, він зробив нас народом», — мовив голо-

ва Національної Спілки письменників України Володимир Яворівський. Про знаковість і знаменність події, що символізує віковичне прагнення українців до єднання, спільності дій у боротьбі за розбудову Незалежної України, говорили заступник голови обласної державної адміністрації Володимир Карпук, заступник голови обласної ради Володимир Банада, народні депутати України Іван Драч та Борис Загрева, голова обласної письменницької організації Василь Гей, лауреат Всеукраїнського шевченківського фонду та літературної премії імені Павла Тичини — Петро Заненко, голова обласної організації товариства «Просвіта», поетеса Надія Гуменюк. Подяку Ярославу Шевчуку за активну патріотичну позицію в духовній розбудові рідного краю від Всеукраїнського благодійного культурно-наукового фонду імені Т. Г. Шевченка вручила його президент — праправнучка великого Тараса по лінії сестри Катерини, Людмила Красницька.

На святі були присутні гості з-за кордону, які теж приєдналися до щирих вітань: Президент асоціації Єврорегіону «Буг» Генрих Макаревич, президент польського міста Холм Кшиштоф Грабчук, голова Ржевської міської думи (Росія) Юрій Винокуров, заступник мера литовського міста Утени Йонас Бурокас. Ведучі свята зачитали вітальні телеграми від Надзвичайного Повноважного посла України у Литовській республіці Бориса Клімчука та академіка Миколи Жулинського.

Свою любов до Кобзаря продемонстрували і юні солісти-вокалісти міста — Владислава Маринчук та Віктор Мостика, які виконали пісню «Зоре моя вечірняя...». Дзвінки дитячі голосочки високо злетіли в голубе сонячне небо над тисячами учасників святкового дійства, над Тарасом, наче молитва за наше майбутнє, за Україну. Чарівні перли української пісні дарували також чоловічий квартет «Акорд» Волинської філармонії, Заслужена артистка України Алла Опейда. Особливим щастям відгукувалися в душі кожного мелодії, які подарував кобзар із Києва Роман Мороз. Відому композицію «Думи мої» підхопили всі учасники свята.

Теплих слів і подяки заслужив головний режисер святкового дійства — директор обласного музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка Богдан Береза та голова міськрайонного відділення «Просвіта» поетеса Ніна Горик, за її активну участь в організаційних заходах.

Урочистості закінчилися символічно — Тарасовим «Заповітом» і закладанням біля монумента «Шевченкового гаю». Посадили на ковельській землі на знак добрих стосунків між нашими народами дубок — символ литовської нації і російську берізку, які сьогодні є окрасою найулюбленішого парку молоді. У незабутньому 2005 році неподалік пам'ятника було закладено алею українсько-польської дружби.

Того ж дня ковельчан вітав і Гетьман Українського реєстрового козацтва України, професор, доктор богослов'я, Заслужений діяч науки і техніки України Анатолій Шевченко. Він вручив міському голові Ярославу Шевчуку орден «Бронзовий козацький хрест».

Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку і парку його імені стало приємним подарунком до Дня Незалежності городянам. Височить у центрі Ковеля біля берега річки Турії — Тарас, — Апостол правди і свободи. Перед ним тихо плине Турія, яка несе свої води через Прип'ять по Дніпру біля його Святої Могили у Каневі.

Тарас Григорович Шевченко — геніальний син України, творчістю якого ми захоплюємось, його слово бережемо в душі, як своєрідний заповіт, прислухаємось до нього. Поет все життя прагнув волі, яку в нього так часто відбирали, позбавляючи єдиного щастя у його житті. Шевченко зичив тільки добра всім людям. Хотів, щоб життя стало кращим і мріяв про волю і нестanno прагнув її досягти. У своїх творах Шевченко завжди висловлює щирю любов до рідної землі — України. Кожне його слово — майстерне,

неповторне, воно глибоко проникає у свідомість людини, зачіпаючи найпотаємніші куточки душі, стискаючи вразливе серце. Вірші Шевченка не потрібно сприймати лише розумом, їх треба відчувати душею, розуміти, замислюватися над кожним словом. Свої заповіти — вірші Тарас Шевченко залишив для нас, свідомих українців, він хотів, щоб ми прислухались до них, бажав донести світло, яке б збагатило нас. Шевченко зберіг цілу націю, зробив нас українським народом, якби не його пророчі ідеї, ми б сьогодні шукали себе десь у списках хохлів, малоросів чи інших племен.

Великий Кобзар здобув всесвітню повагу не лише як геніальний поет, талановитий прозаїк, чудовий художник і графік, а й досконалим поєднанням у собі образу людини-творця, людини-громадянина, людини-поборника несправедливості. Його слова надихають, додають оптимізму. У наших руках доля України, її щастя та слава. Так чи інакше Тарас Шевченко живе і вічно житиме в душі кожного українця.

І, може, саме на цьому меморіалі Тарасу Шевченку — духовному вчителю нашого народу — батьки вперше розкажуть своїм дітям, що таке Батьківщина, рідна земля, рідна мова, Держава, що «возлюби ближнього свого, як самого себе» — це сокровенні слова.

Будь величним, Тарасе, — Апостоле правди і свободи! Перед тобою — лани широкі і тихо плине Турія, що несе свої води через Прип'ять по Дніпру біля Святої Могили в Каневі.

З-поміж безлічі імен — ім'я Тарас Шевченко — це історія світової культури та літератури, що увібрала в себе науку віків і має для українського народу значення заповітне.

Результатом творчої діяльності Шевченка є створення нових духовних і матеріальних цінностей. Кобзар пов'язував їх з такими поняттями, як художнє уявлення, натхнення. У своїй стихійній силі творця він, здається, не хотів знати ніяких законів, крім тих, що диктували йому власна мистецька інтуїція, сила задуму, вогонь темпераменту. Поет всюди залишався господарем свого настрою. Кожним своїм твором він вивершував мистецький світ основного задуму. Завдяки титанічній праці Тараса Шевченка значно збагатилася й примножилася культура нації, народу, людства в цілому.

*Життя проходить швидко і невпинно,
Летить життя, як та хвилинна мить,
В житті чекають нас великі зміни,
І треба встигнути лише пожити.
Тож пам'ятай, що ти лише людина,
І не забудь, що ти лише людина ти,
І не забудь, що у житті зробила,
І можеш встигнути зробити у житті.*

1. Вельма М. Г. Ковель. — Львів: «Каменярь», 1990.

2. Вісті Ковельщини — 18.08.2005р. № 126—127, с.2.

3. Вісті Ковельщини — 25.08.2005р. № 129—130, с.1-2.

4. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне. — Луцьк, 2000.

5. Семенюк А. В. Легенди Ковеля. — Луцьк: «Надстир'я», 2009.

6. [http://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятник_Тарасові_Шевченку_\(Ковель\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятник_Тарасові_Шевченку_(Ковель))

РОЛЬ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У РОЗВИТКУ САМОВРЯДУВАННЯ М. КОВЕЛЯ

В умовах розбудови демократичної держави і громадянського суспільства важлива роль належить місцевому самоврядуванню, яке пройшло тривалий шлях становлення і розвитку.

Історія інституту управління і самоврядування середньовічних міст, в тому числі і міста Ковеля, заслуговує ґрунтовного дослідження і детального вивчення, оскільки містить багато доказів того, що саме магдебурзьке право створило правову основу для становлення і розвитку місцевого самоврядування.

Головна місія всіх історичних досліджень — допомогти сучасникам використати позитивний досвід попередників у розробці покращених проектів основних систем взаємостосунків.

Роль і значення магдебурзького права, яке впродовж століть визначало статус європейських міст, істориками кожної доби оцінювалося по — різному, виходячи з певних політичних, ідеологічних та філософських переконань. Як свідчать історичні джерела, місцеве самоврядування на принципах магдебурзького права не було досить ефективним для корінного населення на українських землях. Міщанам було заборонено володіти майном, купленим у польських, єврейських та вірменських панів, а їх ремісничі справи блокувалися польськими ремісниками. Православні українці були відсторонені від міського управління у справах і судах. У результаті реальна міська влада зосереджувалася в руках некорінного населення, що призводило до заборони, обмеження для українців у різноманітних сферах життєдіяльності міста. Проте, культурна й політична дискримінація населення сприяла єднанню міщанства, що втратило владу у власному місті [9 с. 59].

Дослідження проблеми магдебурзького права в Україні не може бути повним без з'ясування юридичних аспектів його співвідношення з розвитком місцевого господарства, насамперед торгівлі, бо саме торгівля з давніх часів була більш, ніж звичайним видом господарської діяльності, являючи собою вісь, навколо якої оберталось все міське життя. Нерідко разом із наданням або підтвердженням магдебурзького права, у грамоті додавався дозвіл на організацію та проведення торгів і ярмарків. Із розвитком торговельних відносин міста й містечка, розташовані на велелюдних торгових шляхах, перетворювалися на місця регулярного постійо купецьких обозів [9, с. 58].

Одним із позитивних аспектів поширення магдебурзького права на території країни є виділення міського населення в окремих суспільний стан. Магдебурзьке право було реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як стану. Воно розвивало правову свідомість міщан, зміцнювало певні норми демократії та законності. У XVI ст. відбувається олігархізація магістрату, а з іншого боку — обмеження його влади громадськими представницькими органами влади. Хоча дехто з дослідників вважає, що виділення міського населення в окремих суспільний стан є скоріше не еволюцією магдебурзького права, а загальною тенденцією розвитку європейського суспільства [3, с. 34].

Сучасна місцева влада Ковеля — це спадкоємиця місцевого самоврядування за часів магдебурзького права. Окрім того, з отриманням магдебурзького права місто потрапляло в нові умови розвитку. Грамота на самоврядування давала міщанам право на вільну торгівлю в державі зі звільненням від митних поборів.

Самоврядування на основі магдебурзького права фактично повністю зняло з міста юридичну і фінансову залежність від великокнязівських урядників. Проте, відтепер містом управляв вїт та князівські намісники, які подекуди поводили себе свавільніше від князя.

В адміністративно-правовому плані самоврядування на основі магдебурзького права остаточно відокремило місто від села. Надавши міщанам юридичні гарантії приватної власності, певний економічний стимул, воно створило сприятливі умови для господарського розвитку міста це прискорило розшарування суспільства й формування соціальних верств [5, с. 66].

Оцінюючи роль магдебурзького права в історії Ковеля більшість вчених наголошують на його негативному значенні для української правової системи. Проте, відомий дослідник М. Довнар-Запольський заперечував думку про негативне значення даного права, як запозиченого, «чужого права, що не мало жодного підґрунтя в містах України». Він зазначив, що історики перебільшують негативні сторони життя міської громади за німецьким правом, і «що питання це слід розглядати більш всебічно» [8, с.19].

Сучасна місцева влада Ковеля бере свій офіційний початок із 1518 р. і, незважаючи на столітню різницю, має спільні риси із самоврядуванням у XVI ст. Насамперед існує

відповідність у функціях, які виконують органи місцевого самоврядування за часів магдабурзького права і сьогодні.

За структурою сучасна місцева влада поділяється на два відділи — апарат управління, куди входять міський голова, секретаріат і заступники та виконавчий комітет, що включає в себе 27 відділів.

Самоврядування Ковеля у XVI ст. за своєю структурою дещо відрізнялося від сьогоднішнього. Відповідно воно складалося з міської ради, яка на той час носила назву ратуша і поділялася на два великих відділи — раду і лаву. Сучасному апарату управління та виконавчому комітету відповідає рада — орган влади, що виконував адміністративно-фінансову функцію. Керівником ради був бургомістр, до повноважень якого належало: здійснення управління містом, делегування господарських і адміністративних функцій, керування цивільними справами, а також: нагляд за торгівлею, міською поліцією, звіт за доходи до міської казни [11, с.35].

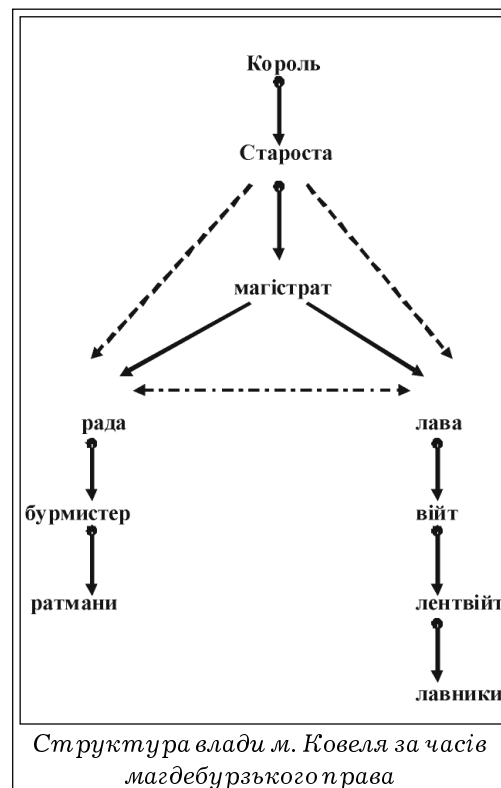
Прототипом бургомистра XVI ст. є міський голова. Його функції не повністю відповідають повноваженням бургомистра. В процесі історичного розвитку із компетенції міського голови виключилось: головування на судових засіданнях, нагляд за міліцією, керування цивільними справами, відповідальність за доходи до місцевої казни. Незважаючи на історичну спільність у посадах між ними існують певні відмінності, зокрема, термін обрання. І бургомістр, і міський голова обиралися як члени міської ради. Проте бургомістр XVI ст., виконував свої повноваження лише 4 місяці, тоді як сучасний міський голова перебуває на своїй посаді 4 роки [4, с. 27].

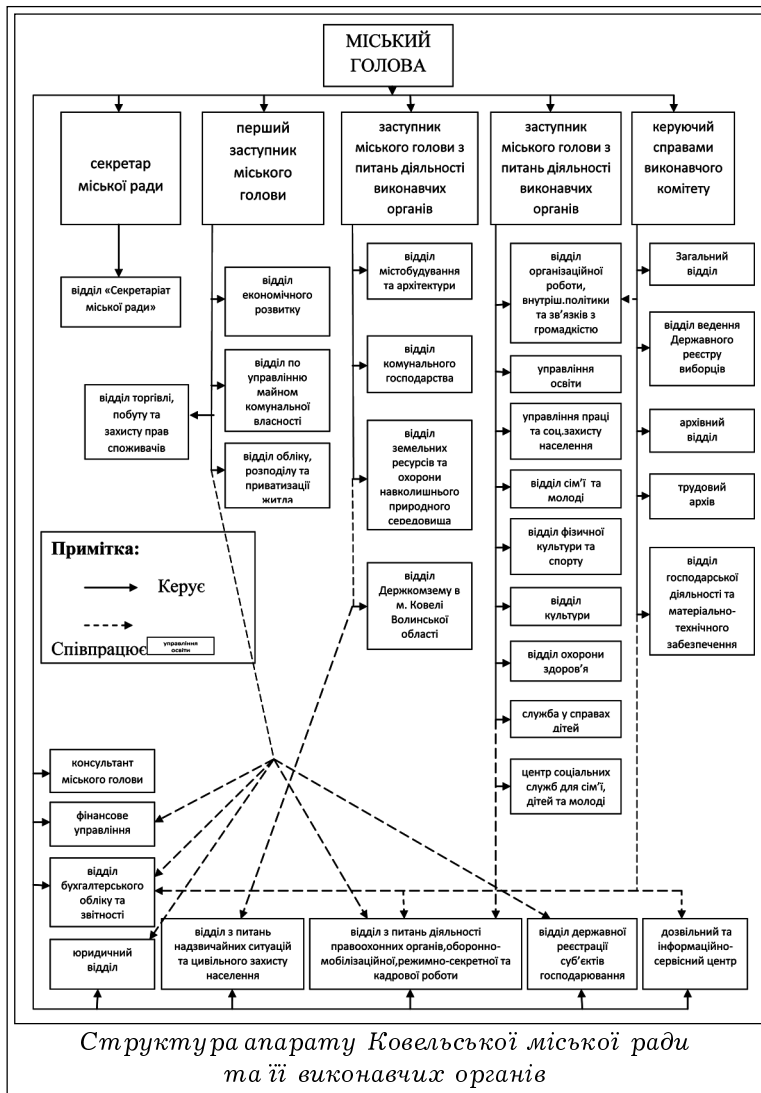
У XVI ст. рада поділялася на основні комітети: міська канцелярія, міське казначейство та господарський комітет. В процесі історичного розвитку місцевої влади до складу сучасної ради додалося ще кілька десятків відділів. Це пояснюється необхідністю вдосконалення системи самоврядування і управління міста. Повести історичну паралель можна між відділами бухгалтерського обліку та звітності (XXI ст.), магістратською канцелярією та міським казначейством (XVI ст.) [3, с. 34].

Подібність міської влади у XVI і XXI ст. має свої особливості. Якщо в XVI ст. один відділ міг виконувати різноманітні функції, то сьогодні кожен окремий відділ має свою спеціалізовану сферу впливу. Розвиток суспільства XVI ст. не потребував великої кількості управлінських відділів. На той час головними сферами впливу були фінанси, казначейство, поліція, громадський устрій. Наприклад, відділ громадського порядку мав відповідати за чистоту на вулицях міста, громадський спокій і порядок, піклування про дітей-сиріт, надавати допомогу малозабезпеченим сім'ям. У теперішній міській раді ці функції виконують два відділи — відділ соціального захисту населення та відділ ЖКГ. Проаналізувавши діяльність відділів виконавчого комітету і різних комітетів за часів магдабурзького права, можна провести паралелі відповідностей у їхніх функціях.

У XVI ст., як і у XXI ст., необхідною умовою розвитку міста був громадський порядок, який забезпечувала поліція — правоохоронний відділ у сучасному виконавчому комітеті. Сьогодні правоохоронна функція є одним із важливих напрямків розвитку місцевого самоврядування. Вона охоплює повноваження щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав і свобод громадян на підвідомчій території, в даному випадку — території м. Ковеля. Варто сказати, що сьогодні зміст правоохоронної функції стосовно місцевого самоврядування Ковеля, як і інших міст України, складає охорона громадського порядку, що є необхідною умовою підтримання на території громади режиму законності. Окрім вищезазначеного, в рамках реалізації правоохоронної функції виконавчі органи місцевого самоврядування співпрацюють з органами суду і правоохоронної системи [3, с. 39], [5].

Відповідно до запису в актовій книзі № 3274 (запис № 229 від 17. 04. 1519 р.) поліція м. Ковеля співпрацювала з війтом і підпорядкованим йому відомством — лавою — у справі про замах на життя міщанина на міській площі. Така спільна діяльність стала можливою завдяки подальшому спокою у сферах впливу вищезгаданих колегій [6].

Не будучи широко розгалуженою, міська влада Ковеля у XVI ст., дбає про основні пріоритети у розвитку міста. Зокрема, про його благоустрій. Його формування полягає у підтриманні чистоти на вулицях міста, у приміщеннях громадського призначення, на міських площах, ринках, ярмарках; а також ремонт будинків громадського призначення, озеленення міських вулиць та площ. Відомо, що у документі королеви Бони від 1547 року, яким вона підтверджує магдебургію міста, було наказано озеленювати ґрунтові вулиці і центральну площу міста, а також відремонтувати будинки при в'їзді до Ковеля, аби місто набуло ошатнішого вигляду [6].

Схожі функції сьогодні виконує відділ житлово-комунального господарства. Проте, до вже вищезгаданих додалося ще кілька десятків функцій, які були необхідними в процесі еволюції суспільства. Зокрема це функція водо- і теплопостачання, газопровідна, сантехнічна тощо.

У всі часи важливою була фінансова функція органів місцевого самоврядування. У XVI ст. цим займалося міське казначейство, яке контролювало доходи, отримані зі зборів податків та поборів,

видатки на потреби міста, влади і населення, надавало позики, підписувало фінансові документи. Сьогодні всі ці функції виконує фінансовий відділ виконавчого комітету міської ради Ковеля. З-під його юрисдикції поступово виокремилася повноваження збору та встановлення розмірів податків, чим сьогодні займається податкова інспекція [3, с. 41], [4].

Нерозвиненою у XVI ст. була функція охорони здоров'я. Існували приватні аптеки, госпіталі, лікарні. Варто сказати, що рівень охорони здоров'я на той час був низьким, що спричинено негативним ставленням влади до нетрадиційної медицини та заборона її використання. Оскільки традиційне лікування було досить дорогим, більшість міщан взагалі не зверталася за медичною допомогою [9, с. 97].

Сьогодні охорона здоров'я — пріоритетний напрямок діяльності органів місцевого самоврядування. До повноважень відповідного відділу входить: підготовка кваліфікованих кадрів, надання безкоштовної медичної допомоги, функціонування лікарень, госпіталів, диспансерів, аптек, проведення профілактичного огляду, надання інформації про хворобу у разі її епідеміологічного поширення, вакцинація населення тощо.

Як бачимо, відділ охорони здоров'я з'явився в процесі розвитку місцевого самоврядування.

Одним з важливих напрямків діяльності місцевого самоврядування є освітня сфера. Проводячи паралель між відділом освіти у XVI і XXI ст. виявляються кардинальні відмінності. У XVI ст. навчання не було загальнообов'язковим, а навчатися мали змогу лише діти заможних городян. Фактично не існувало вищих навчальних закладів, де можна було продовжувати освіту. Що ж до теперішньої освіти, то вона є обов'язковою і поділяється на декілька категорій.

Сучасна місцева влада і місцеве самоврядування за часів магдебурзького права діє на основних спільних засадах:

- народовладдя;
- законність;
- гласність;

- виборність;
- поєднання місцевих і державних інтересів;
- державної підтримки та гарантій місцевого самоврядування;
- правової, організаційної та матеріальної-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законом [2], [9, с. 68].

У результаті розвитку місцевого самоврядування зміни відбулися не лише у структурі влади, її повноваженнях, а й у виборчому процесі, який із простого у XVI ст. перетворився на складний і багатоступеневий у XXI ст.

Ми порівняли вибори до міської ради за таким планом:

1. Кандидати.
2. День проведення виборів.
3. Місце проведення виборів.
4. Виборці.

10.Виборчий процес.

Відповідно до Закону України «Про вибори до міських рад» депутати міських рад обираються громадянами України, які належать до відповідних територіальних громад в межах району, міста, області. Депутатом міської ради може бути обраний громадянин України, який на момент виборів досяг повних вісімнадцяти років та має право голосу відповідно до статті 70 Конституції України. Депутатом не може бути обраний громадянин України, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку [1].

У XVI ст. кандидатом на виборах міг бути міщанин, у межах вікового цензу від 25 до 90 років, він мав бути добропорядним, чесним, володіти грамотою, мати середній достаток, не надто багатий, постійно проживати в межах міста, бути одруженим. Окрім того, зазвичай кандидатами на виборах були заможні міщани, тобто пани [9, с. 56].

Порівнюючи вимоги до кандидатів варто сказати, що вони дещо спростилися і стали демократичнішими.

За сучасного місцевого самоврядування місцеві вибори можуть бути черговими, позачерговими, повторними, проміжними або першими. Чергові вибори до місцевої ради проводяться у зв'язку із закінченням визначеного Конституцією України строку повноважень міської ради. Рішення про проведення чергових виборів депутатів міської ради приймає Верховна Рада України. Чергові вибори депутатів відбуваються одночасно з виборами народних депутатів [1].

У XVI ст. вибори не поділялися на види і проводилися незалежно від загальнодержавних виборів.

Сучасні вибори до міських рад призначаються на неділю, тоді як вибори у XVI ст. проходили у перший понеділок нового року.

Місцеві вибори у XVI ст. проводилися на центральній площі міста або на площі поблизу ринку. Вибори у сучасний час проходять на виборчих дільницях, які розташовані в межах міста у різних його частинах [9, с. 58].

Згідно Закону України «Про вибори...» право голосу мають громадяни України, які належать до відповідних територіальних громад і яким на момент виборів виповнилося повних 18 років. Належність громадян до відповідних виборчих дільниць визначається місцем його проживання. Виборці можуть скористатися своїм виборчим правом лише після пред'явлення відповідного документа, що засвідчує особу. Будь-які прямі або непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного походження, майнового стану, за мовними або іншими ознаками забороняються, окрім випадків передбачених Конституцією України [1], [4].

Не мають права голосу громадяни України, визнані судом недієздатними та громадяни, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі. Місцеві вибори в Україні є рівними, загальними, вільними та прямими.

У XVI ст. право голосу мали лише чоловіки. Окрім того, зазвичай це були заможні міщани, які мали свої певні статки і могли впливати на хід справ у міській раді. Для того, щоб використати свій голос, виборець не мав надавати жодного документа, який підтверджує особу. У виборах не мали права брати участь жінки, євреї, бідні міщани. [10, с. 125]

Сучасний виборчий процес здійснюється на засадах:

- законності;
- політичного плюралізму та багатопартійності;
- публічності виборчого процесу;
- рівності суб'єктів виборчого права перед законом;
- свободи передвиборної агітації, рівної можливості доступу до засобів масової інформації;

рівності усіх кандидатів у депутати [5].

Початок виборів оголошує виборча комісія у строки та в порядку, визначених Законом України «Про вибори...»

Сучасний виборчий процес включає такі етапи:

- формування виборчих комісій;
- утворення територіальних округів;
- утворення виборчих дільниць
- висування та реєстрація кандидатів у депутати; на пост міського голови;
- проведення передвиборної агітації;
- голосування;
- підрахунок голосів;
- офіційне оголошення результатів виборів [1].

На відміну від сьогодення, виборчий процес у XVI ст. не мав стільки характерних ознак. Він був набагато простішим за своїм виконанням і не передбачав такої кількості процедур. Вибори у XVI ст. відбувалися таким чином: міщани, зібравшись першого понеділка у новому році, обирали вісім осіб до міських урядів: ради і лави, по чотири особи для кожного з них. Ковельський староста затверджував чотирьох осіб на уряд радців а з інших чотирьох одного призначав на посаду бургомістра.

Порівнявши вибори за часів магдебурзького права і сьогодні можна зробити певні висновки, знайти спільні і відмінні ознаки. Спільним є те, що вибори і у XVI і у XXI ст.ст. проходять за схожою схемою, яка досить ускладнилась в наш час. Проте вибори у різні епохи мають і відмінні ознаки. Протягом століть виборчий процес вдосконалювався і сьогодні ми маємо складну за своєю будовою схему виборів кандидатів у депутати. До відмінних ознак можна віднести і те що сьогодні немає будь-яких привілеїв на обмеження виборчих прав громадян [8, с. 99].

Протягом століть виборчий процес вдосконалювався, проте і нині він проходить на спільних засадах — гласність, виборність, законність.

Хоча німецьке право і не відіграло тієї ролі для українських міст, що на Заході, однак сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, доступ до якого був обмежений. Міста звільнялися від влади місцевих правителів-землевласників і набували нового правового статусу. Вони отримували самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі та ремесла. Магдебурзьке право регламентувало процедуру обрання міських представників органів влади, визначало їх повноваження і функції, встановлювало норми цивільного і кримінального права [9, с.58].

Запроваджуючи певні риси західноєвропейського міського устрою в організацію самоврядності українських міст, дане право стало одним із важливих чинників культурного і правового зближення України із Західною Європою, створило правову основу становлення і розвитку місцевого самоврядування не тільки в Ковелі, а й по всій Україні.

1. Закон України «Про вибори до районних, міських, селищних та обласних рад». — Україна, Київ, 2011.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування». — Ст. № 13, 15, 16, 20. — Україна, Київ, 2009.
3. Заєць А. Магдебурзьке право в історії міста Києва. — Київ: «Наука», 2009.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
5. Матеріали архіву Ковельського міськвиконкому.
6. Матеріали Волинського обласного архіву.
7. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали ХХІХ Всеукраїнської наукової історико — краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю магдебурзького права. м. Ковель, 5—6 грудня 2008 р.: Збірник наукових праць. — Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2008. — 356 с.
8. Пащук О. Магдебурзьке право — правовий аспект місцевого самоврядування. — Київ: «Джерело», 2005.
9. Резніков А.В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): Монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. — Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. — 208 с. — [електронний ресурс] — режим доступу <http://r.donnu.edu.ua/jsrui/bitstream/123456789/335/1/magd.pdf>
10. Садовнік Т. Магдебурзьке право м. Ковеля в документах Волинського краєзнавчого музею // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали ХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-сй річниці Незалежності України та 485-сй річниці надання Ковелю магдебурзького права. У 2-х частинах. Ч-1. — Луцьк, 2003.
11. Семенюк А.В. Ковель: минуле і сучасне: Історико — краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2003.

ІНТЕРНЕТ — РЕСУРСИ

- <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
- <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=580>
- <http://www.ukrtvory.com.ua/referaty/histor42.html>
- <http://www.kovelrada.gov.ua/structure.html>

КОВЕЛЬ. ДОРОГАМИ ВІЙНИ 1941—1945 рр.

Друга світова війна залишила слід у кожній українській родині. 22 червня 1941 року Волинь однією з перших зазнала віроломного нападу гітлерівської Німеччини. Одним із перших прийняв на себе удар 15-й стрілецький корпус 5-ї армії, яким керував генерал-майор І. І. Федюнінський.

Спираючись на матеріали експозиції Ковельського історичного музею зазначимо: І. І. Федюнінський командир, який не допустив паніки, завдяки його витримці і професіоналізму його корпус майже тиждень тримав оборону, незважаючи на особливу жорстокість перших днів війни. Генерал мав авторитет у вищого командування, його часто посилали на ділянки, де створювалася складна обстановка. Під час нальотів німецької авіації місто Ковель було значно зруйноване під сильним натиском переважаючих сил гітлерівські частини 5-ї армії відступили.

Протягом квітня-червня 1941 року лише над територією Волині було зафіксовано понад півсотні порушень повітряного простору, а вісім літаків посадили на військових аеродромах. Льотчиків «дружньої Німеччини» звісно ж відпустили разом з технікою. Водночас за ці місяці було заарештовано понад 200 волинян за «розповсюдження чуток» про близьку війну з Німеччиною. Гірка іронія долі — більшість з них розстріляли вже після початку війни 22—24 червня у в'язницях Луцька, Ковеля, Володимира-Волинського.

29 червня 1941 року Ковель захопили німці. Вони розбивали двері магазинів, забірали промислові і продовольчі товари. Після німців, тиснучи один одного, до крамниць вривалися натовпи людей та забірали все, що там залишилося.

Вулицями міста гітлерівці гнали військовополонених. Всередині колони ковельчани кидали харчі, більшість конвоїрів на це не звертали уваги, проте окремі з них погрожували зброєю та стріляли вгору, полонених відводили на територію зруйнованого заводу «Монополь», який був огорожений колючим дротом. Згодом їх перевели на вулицю Брестську, де знаходився концентраційний табір «Штандк» № 301 та в район Горки. З жовтня 1941 по 1942 роки було розстріляно 11000 військовополонених. Архівні документи свідчать: 9 ям з розстріляними громадянами і близько 60 ям з військовополоненими. Також підтверджується факт знищення громадян електричним струмом.

Страшним потрясінням для мешканців міста були дні, коли німці вчинили розправу над євреями. Петро Худопаров пише про це у своїх спогадах: «Спочатку зробили перепис євреїв, потім змусили їх нашити на одяг круглі жовті знаки. Пізніше німці брехнею зібрали євреїв у гетто, а хто не з'явився, шукали та силою заганяли за колючий дріт».

Єврейські гетто були організовані по теперішній вулиці Незалежності та Володимирській в районі синагоги. Масові розстріли євреїв проводились з червня по серпень 1942 року на Бахівській горі. 5000 ковельчан віком від 15 років і старше були вивезені з ковельського вокзалу на примусові роботи до Німеччини.

За роки німецької окупації у місті були підірвані майже всі промислові об'єкти і соціально-культурні заклади: залізничний вокзал, електростанція, 2 депо, робітниче селище, водокачка, поліклініка. Були зірвані: пошта, телеграф, завод по обробці шкіри, елеватор, цегельний завод, два кінотеатри, дві лікарні, бібліотеки, школи.

В 1944 році на території Волині відбулися воєнні дії, які завершилися повним звільненням від німецько-фашистської окупації. Серед цих фронтових операцій однією з найбільш важливих була битва за Ковель. Однак Ковельська операція як така і навіть самий термін в науковій літературі не фігурують. Воєнні дії під Ковелем згадуються при розгляді або Поліської, або Білоруської наступальних операцій, хоча такі воєначальники як Г. К. Жуков у своїх спогадах безпосередньо вживають вираз «Ковельська операція».

Після завершення Рівно-Луцької операції (27 січня — 11 лютого) залишилася ще

окупованою і в центрі цієї території знаходився Ковель, перетворений у важливий опорний пункт оборони противника. Жителі міста дуже потерпіли в роки війни, за час окупації розстріляли в Ковелі 3500 чоловік цивільного населення.

Як пише в своїй книзі А. Семенюк «Ковель. Минувле і сучасне»: «З перших днів наростає опір проти окупантів. З осені 1941 року група Волкова проводить розвідку та диверсію, до неї входять Ляховський, Хвіщук, Клімашевський. У 1942 році діє підпільна група В. Трофімчука, П. Ковбасюка. Вона влаштовувала диверсії в паровозному депо, передавала у штаби розвідувальну інформацію».

З матеріалів ковельського музею С. Л. Ляховський — організатор Ковельського підпілля, партизан, командир взводу із загону Логвінова.

У січні 1944 року український штаб партизанського руху дав завдання оволодіти Ковелем, зруйнувати залізничний вузол та військові об'єкти. 11 лютого УШПР закинув у з'єднання О. Ф. Федорова спеціальну розвідувальну групу, під командуванням О. Г. Курова.

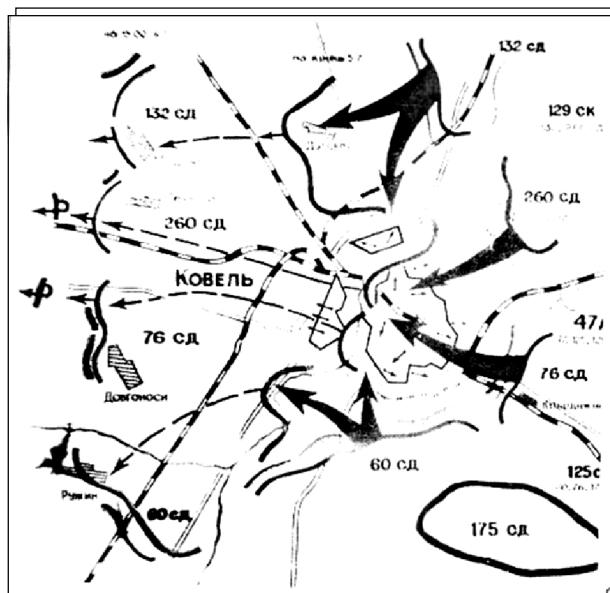
Завдання оволодіти партизанськими силами порівняно з великим містом і сильним гарнізоном виглядає досить сумнівним. Як пише у своїх спогадах О. Ф. Федоров, незадовго до початку операції він побував в штабі 2 Білоруського фронту з метою домовитися про спільний наступ на Ковель. Однак командування тільки-но створеного фронту не було готовим до цього. Було вирішено діяти власними силами покладаючись на фактор раптовості. На цей час територія на північ від залізниці Коростень—Ковель значною мірою контролювалася партизанами.

солдат і орієнтовно 400 угорських. В їх розпорядженні було десять танків і бронемашин.

Партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова нарахувало понад 3000 чоловік особового складу приблизно 4000 було в з'єднанні С. Ф. Малікова. Таким чином, партизанські сили чисельно перевершували противника, але з різних причин далеко не всі партизани могли бути задіяні в операції. Разом з тим противник мав краще озброєння і більш вигідну позицію для оборони. Найвні комунікації дозволяли швидко одержати підкріплення, нарешті партизани, що звикли діяти в лісах, були невідготовлені і в тактичному відношенні, і психологічно для вуличних боїв.

В ніч з 22 на 23 лютого партизани вийшли на вихідні позиції. Однак з початком операції фактор раптовості фактично був втрачений. Пов'язано це було з тим, що на шляху до Ковеля спочатку зав'язалися бої з німецькими підрозділами, розташованими в навколишніх селах. Особливо запеклий бій з ночі і до 12 дня точився за містечка Несухойжі, куди противник встиг завчасно перекинути 2 батальйони 17-го полку. В цьому

Карта-схема визвольної операції м. Ковеля

бою загинув командир 9 партизанського батальйону з'єднання О. Ф. Федорова Степан Григоренко [1, с. 80].

В селі Облапи перший батальйон цього з'єднання вів бій з противником якого підтримували самоходні гармати Фердинанд. В той час як з'єднання О. Ф. Федорова відвернуло на себе значні сили противника, інше з'єднання С. Ф. Малікова розгорнуло наступ на Ковель з північного заходу. Третій партизанський полк захопив 23 лютого села Кривичі і Черемошне, однак потім змушений був відійти. Перший полк зайняв з боєм села Сереховичі, Секунь, обійшов Облапи, розгромив охорону блок-посту біля залізниці Брест—Ковель і вийшов на підступи до міста. 27 лютого о 5 годині ранку партизанські батальйони вийшли на західну околицю Ковеля і розпочали бої за місто і залізничну станцію. Однак противник перекинув сюди додаткові сили піхоти і бойової техніки. Партизанські загони змушені були відступити.

Операція зазнала невдачі, але противник втратив багато живої сили: 4 танки, 58 автомашин, партизанські з'єднання не змогли оволодіти Ковелем і вивести з ладу залізничний вузол. Після бою частина партизанських сил одержала наказ розташуватися на правому березі р. Стохід, щоб забезпечити переправи до підходу Червоної Армії.

Повну картину того періоду написати неможливо. На Волині і біля Ковеля рухалися партизанські з'єднання, десь поруч діяли вояки УПА, а проти них весь час йшла назустріч вишколена і добре озброєна армія фашистів. Потрібні були і сили, і глибока розвідка, і впевненість у своїй правоті.

Все ж таки партизани відігравали надзвичайно важливу роль у визволенні міста, але це тільки частина тієї трагічної і разом з тим славної історії.

Війна у 1944 році, на відміну від 1941-ого, застрягла на Волині надовго. Але всі рекорди побила битва під Ковелем. Це єдине українське місто, яке війська Червоної Армії не могли взяти більш ніж чотири місяці. Звичайно, посилена оборона його німцями була ще й тому, що Ковель як великий залізничний вузол стояв на перехресті кількох важливих стратегічних напрямків.

Коли стало зрозуміло, що оволодіти Ковелем зразу не вдасться, наказом Сталіна був спеціально створений Четвертий Білоруський фронт. Це єдиний з фронтів, які діяли під час Великої Вітчизняної, який проіснував менш як два місяці. Про цей фронт воліли не згадувати, коротка розповідь про нього є лише у багатотомній «Історії Великої Отечества́нної війни 1941—1945 гг.» До складу фронту було віддано чотири загальновійськові, дві танкові і дві повітряні армії. Сила! Але вона довго нічого не могла подіяти з іншою силою.

Під Ковель тричі приїжджав заступник Верховного головнокомандуючого маршал Георгій Жуков. Після другого його візиту були зроблені оргвисновки, яких, здається, не було з сорок другого року. Було понижено у званні і позбавлено посад аж 28 осіб вищого офіцерського складу, в тому числі й другого командуючого фронтом генерала Павла Курочкіна, а сам фронт розформовано.

Наступним етапом боротьби за Ковель стала Поліська наступальна операція 2-го Білоруського фронту, створеного за рішенням Ставки 17 лютого 1944 року. Вже 25 лютого командуючий геренал-полковник П. А. Курочкін видав наказ про підготовку наступу на Ковельському напрямі, а 17 березня наступ розпочався.

Лінія фронту в районі Ковеля являла собою дугу виступом на схід. Безпосередньо Ковельський напрям прикривало німецьке угруповання військ під командуванням обер-

групенфюрера СС Бахав у складі 213-ї охоронної дивізії 17 поліцейського полку СС, 5 і 622 саперних батальйонів, 12-го залізничного батальйону, 10-го зенітно-артилерійського дивізіону. В тилу знаходилися 9-а і 19-а угорські піхотні дивізії.

Головний удар на Ковельському напрямі силами шести стрілецьких дивізій і трьох танкових полків завдавала 47 армія генерал-лейтенанта В. С. Поленова. Части-

ною сил 77-го корпусу із рубежу Боровне—Великий Обзир армія наступала на містечко Несухойжі в обхід Ковеля з півночі, а 260-а дивізія цього корпусу наступала вздовж залізниці.

У другій половині березня 1944 року з'єднання і частини 47 армії генерал-лейтенанта Поленова розпочали наступ на Ковель. 125-й стрілецький корпус полковника Кузьміна у складі трьох стрілецьких дивізій 17 березня 1944 року впритул підійшов до міста. 18 березня Ковель був оточений.

Місто було міцно укріплене німцями. Німецький гарнізон у Ковелі складався з декількох тисяч солдат об'єднаних у дивізійне угруповання під командуванням обенгрупенфюрера Фон ден Баха. На його озброєнні знаходилася велика кількість зброї. Взяти Ковель штурмом як було заплановано військам 47-ї армії не вдалося. Наступаюче з'єднання і частини зазнали великих втрат і перейшли до оборони. В район Ковеля на допомогу оточеним німецьким військам були перекинуті частини 4-ї німецької танкової армії генерала Рауса, серед них відбірна танкова дивізія СС «Вікінг».

На кінець дня 18 березня ворожий гарнізон Ковеля був оточений. Підрозділи 635 полку, вийшовши до села Старі Кошари, замкнули кільце оточення ворожого угруповання. Лінія фронту віддалилася на 10—20 км західніше міста.

В період з 19 по 29 березня точилися кровопролитні бої безпосередньо за Ковель, перетворений гітлерівцями в сильний пункт оборони. Враховуючи специфіку вуличних боїв в атакуючих частинах було створено штурмові групи. Такі групи створені в 60-й дивізії, вони вели бої на північній околиці Ковеля. Однак оточені в місті гітлерівські солдати продовжували чинити запеклий опір. Незважаючи на протидію радянської авіації, німецькі літаки скидали оточеному гарнізону боєприпаси і продовольство. Противник намагався деблокувати свої війська оточені в Ковелі. Бої на зовнішньому фронті, особливо на рубежі Стара Вижва — Торговище, ставали все більш напруженими. Ворог підтягував резерви з інших ділянок і безперервно атакував. Але першочергове завдання гітлерівців полягало в тому, щоб знову оволодіти Ковелем.

5 квітня 1944 року на північному заході Ковеля противник великими силами піхотних частин і танків при підтримці авіації завдав контрудару прорвав оборону і з'єднався зі своїми військами у Ковелі.

На південно-західному напрямку, в смузі населених пунктів Старі Кошари, Милянчиці, Ружин зайняла вогневі позиції 76-а стрілецька дивізія полковника Видригана, але вона була розгромлена німецькими військами.

Сталін був стурбований поразкою радянських військ під Ковелем. Він зателефонував Рокосовському і наказав змінити командуючого фронтом Курочкіна, на місці з'ясувати ситуацію, зокрема, чому стався прорив противника в Ковель. Через декілька днів бою за місто становище ускладнювалося, виникла загроза прориву німецьких військ і виходу на рубежі річок Стохід і Стир.

Між тим противник продовжував атаки. Сильного удару зазнало село Ружин. Протягом травня-червня тривали бої місцевого значення. Для підготовки майбутнього наступу важливу роль грала діяльність розвідки. В одній з таких операцій героїчно загинув командир взводу 135 окремої розвідувальної роти, 143 дивізії старшина Зеленський, якому посмертно присвоєно звання героя Радянського союзу. В бою під селом Ружин 27 квітня був поранений начальник розвідки 76-ї дивізії старший лейтенант Є. Г. Казакевич, майбутній автор повісті «Зірка», сюжет якої відображає справжні події в період боротьби за Ковель.

В кінці травня початку червня посилювалася підготовка до майбутнього наступу війська поповнювалися людьми і технікою, прибували нові частини і з'єднання. Оборону противника в районі Ковеля стримували з'єднання 4 німецької танкової армії в складі

не менш ніж 10 дивізій. Німецька оборона Ковеля була пронизана численними інженерними спорудами.

На кінець травня до складу 47 армії входили 10 стрілецьких дивізій, танкова бригада, 2 танкових полки, 5 самохідних артилерійських полки, 2 дивізіони бронепотягів, зенітно-артилерійська дивізія, окремий зенітний арт-полк, інженерно-саперна бригада, декілька протитанкових винищувальних полків та інші частини.

За планом К. Рокоссовського удар під Ковелем повинен був розпочатися після одержання вирішальних успіхів в Білорусії. «Ковельська операція військ лівого флангу 1-го Білоруського фронту, — пише у своїх спогадах генерал армії С. М. Штеменко, — була задумана як вирішальний етап дій наших військ на шляху до Варшави. Однак події що розгорнулися внесли істотні зміни в початковий план.

24 червня 1-й Білоруський фронт перейшов у наступ, оборона противника на широкому фронті була зламана. Намагаючись врятувати становище, гітлерівці зняли з-під Ковеля танкову дивізію та інші частини і перекинули їх під Мінськ.

З'ясувавши ситуацію, 47-а армія в ніч з 4 на 5 липня перейшла в наступ. Передові загони зав'язали бої на околицях міста. До 10 годин ранку частини 342-ї німецької дивізії були витіснені із східної частини міста. Бій тривав протягом дня, увечері наступило затишшя. Вранці 6 липня штурм відновився, 1283 і 1285 полки 60-ї дивізії почали форсувати Турію, в цей час 1281 полк просувався в напрямку Садової вулиці до центру міста і залізничного вокзалу. В другій половині дня була форсована Турія і місто повністю очищене від противника.

Увечері 6 липня по радіо був переданий наказ Верховного головнокомандуючого Маршала Радянського Союзу К. К. Рокоссовського, в якому повідомлялося, що війська 1-го Білоруського фронту оволоділи містом Ковелем. Восьми з'єднанням і окремим частинам, які відзначалися в боях за Ковель було присвоєно найменування «Ковельських».

Оволодіння Ковелем було надзвичайно важливим для радянського командування, а тому Москва салютувала визволителям 12-ма артилерійськими залпами із 124 гармат.

Війна завдала страшних руйнувань Ковелю, не залишила практично жодного неушкодженого будинку.

Ковельська наступальна операція завершилася 20 липня 1944 року. Угрупування радянських військ вибили гітлерівців, котрі зайняли оборону на заході від Ковеля. Німецькі війська відступили за Буг.

У серцях вдячних нащадків пломені вічний вогонь пам'яті про визволителів, земляків, рідних і близьких, які життям кров'ю, і незламаним духом вибороти мирне небо над нашим містом, відродили його з попелу і руїн.

21 липня завершилося повне звільнення Волинської області від німецько-фашистської окупації.

---

1. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині / матеріали ХХІХ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. — Луцьк, 2008.

2. Семенюк А. Ковель: шлях через віки. Історико-краєзнавчі нариси.

3. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і ковельчани в історії України та Волині / Матеріали ХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої ХІІ річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права/. — Ковель, 2003.

4. Володимир Лис. «Волинь у війні. ТОП 10 невідомих фактів про війну на Волині». Видання «Волинь нова».

5. Чуль М. «В боях під Ковелем». // Газета «Вісті Ковельщини», 26.06.2004.

6. Семенюк А. Ковель: минуле і сучасне. — Луцьк, 2000.

7. Місто над Турією. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк : «Надстир'я», 1995.

8. Сміян П. Ковель: історико-краєзнавчий нарис. — Львів : «Каменярь», 1968.

9. Ковельський історичний музей. Матеріали експозицій до Другої світової війни.

КОВЕЛЬ І КОВЕЛЬЩИНА У ВІЙНАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Перша світова війна започаткувала один із найтрагічніших періодів в історії українського народу. Це війна між двома коаліціями держав — Німецько-Австрійським блоком і Антантою. Оскільки українські землі входили до складу двох імперій, то Перша світова для нашого народу стала братовбивчою.

Великих руйнувань і збитків завдала жителям Ковельщини війна. В 1915 року частина з них змушена була евакуюватись до Харківської, Курської, Саратовської губерній. Брусиловський прорив, що звільнив від австро-німецьких військ більшу частину Волині, не дійшов до Голоб якихось сім кілометрів, і ворожі війська залишалися тут до укладання Брестського миру.

Над землями Ковельщини велись часті повітряні бої між російськими літаками, що з серпня дислокувались в районі с. Зміїнець під Луцьком, та австрійською і німецькою авіацією, що дислокувалась у Володимир-Волинському та під Ковелем. Перша зустріч з противником відбулась 21 серпня 1916 року. Про характер боїв свідчать такі дані: 12 листопада 1916 року прапорщик Кокорін збив над Голобами німецький літак. За цей подвиг його нагороджують Георгіївською зброєю. 20 грудня 1916 року сотник Кожевников і спостерігач Дошкеєв під Вівчицьком збивають літак, що перед цим бомбардував Луцьк. 7 січня 1917 року над Голобами, Киселиком, Локачами відбуваються три повітряні бої за участю 9 літаків.

Льотчик 4-го корпусного авіазагону прапорщик Кокорін заставив сісти німецький літак між Рожищами та Ковелем в Михалині. Опис цього бою є в наказі по Армії і Флоту в 31.07.17р. В ньому зазначається, що Микола Кокорін «вылетел на самолёте «Ньюпор» встретил в нашем расположении немецкий самолет и решительно двинулся на него в атаку. С немецкого самолета был открыт пулеметный огонь, но несмотря на явную опасность быть сбитым, Кокорин подошел к самолету противника на весьма короткое расстояние и только тогда открыл пулеметный огонь, ранил немецкого лётчика и заставил самолет противника опуститься в нашем расположении».

В повітряних боях брав участь пілот, який в майбутньому став видатним конструктором, соратником Туполева Олексія Михайловича — Черьомухін. По закінченню льотної школи його направляють в 4-й Сибірський корпусний загін на Волинь. Перший 3-годинний виліт він здійснив 28 квітня 1916 р., під час якого по літаку було випущено 200 снарядів противника. 23 травня 1916 року О. М. Черьомухін здійснив 10 бойових вильотів.

За бойові заслуги О. М. Черьомухін був нагороджений орденами Св. Станіслава II та III ст., Святої Анни II, III та IV ст., св. Володимира IV ст., французькою нагородою «Військовий хрест». Взагалі цим льотчиком було здійснено над Волинню 160 бойових вильотів. Перебування на Волині закінчилось тим, що 20 грудня 1917 р. він був призначений льотчиком-інструктором в Севастопольську військову авіашколу.

Під час війни на Ковельщині розташовується 1-ша Сибірська дивізія, сформована в таборах Раштаті, Зальцведелі з військовополонених українців під командуванням генерал-майора Зелінського, який потрапив у полон на початку війни. Дивізія налічувала чотири піхотних полки по 1200 чоловік в кожному. Полками командували: підполковник Шаповал, сотник Малохатка, сотник Курінний, підполковник Чижевський. Для старшин в м. Міндер (Німеччина) було проведено іспит з українознавства. Дивізія проіснувала три місяці і була розформована німцями за звинуваченням у більшовизмі.

Не минула наше місто ще одна трагедія — Друга світова війна. Уже 22 червня 1941 року Волинь однією з перших відчула удар віроломного нападу гітлерівської Німеччини. Героїчно билися воїни застав. Імена прикордонників Івана Пархоменка, Петра Старовойтова, Василя Петрова, які загинули у перші дні війни, відбиваючи шалені атаки

ворога, згодом були увіковічені в назвах волинських сіл. Один із перших прийняв на себе удар ворога 15-й стрілецький корпус 5-ї армії. Майже тиждень корпус тримав оборону, незважаючи на особливу жорстокість і трагізм перших днів війни на кордоні. Німецька авіація здійснила кілька нальотів на місто Ковель, заподіявши йому страшних руйнувань. Під сильним натиском переважаючих сил фашистів радянські війська 5-ї армії відступили.

29 червня 1941 року Ковель захопили німці. Вони розбивали двері магазинів, забирали промислові й продовольчі товари. Після німців, тиснучи один одного, до крамниць вривались натовпи людей та забирали усе, що там залишилось. За день усі магазини були спустошені. Вулицями міста гітлерівці гнали військовополонених. Виснажені, голодні, деякі поранені, закривавлені, вони йшли мовчки, сумно поглядаючи на людей. В середину колони ковельчани кидали харчі. Більшість конвоїрів на це не звертали уваги, проте окремі з них кричали, погрожували зброєю та стріляли вгору. Полонених відводили на територію зруйнованого заводу, який був огорожений колючим дротом. Згодом їх перевели на вулицю Брестську, де знаходився концентраційний табір «Штандк» № 301 та в район «Горки». Тут щодня від виснаження й голоду вмирало 150—200 бійців та офіцерів. З жовтня 1941 по 1942 роки було розстріляно 11 тисяч військовополонених. Архівні документи свідчать про існування 9-ти ям із розстріляними громадянами і близько 60-ти ям із військовополоненими. Так, після визволення у ямі № 1 довжиною 100 м, шириною 10 м та глибиною 4—5 м було виявлено вісім тисяч трупів жінок і дітей, роздягнутих догола. На окремих сліди від ран були відсутні. Це підтверджує факт знищення громадян електричним струмом. На старому римо-католицькому цвинтарі було поховано більше 2000 чоловік.

Страшними потрясіннями для мешканців міста були дні, коли німці вчинили розправу над євреями. Петро Худопаров пише про це у своїх спогадах. «Спочатку зробили перепис євреїв, потім заставили їх нашити та носити на одязі на грудях та на спині жовті круглі знаки. Пізніше німці брехнею зібрали євреїв у гетто, а хто не з'явився сам, шукали та силою заганяли за колючий дріт». Єврейські гетто були організовані по вулиці Леніна і в районі єврейської синагоги. Масові розстріли євреїв проводились на Спаса (19 серпня) 1942 року на Бахівській горі. Спочатку німецьких старих людей, жінок, дітей автомашинами завозили у село Вербку. Звідки у вантажних вагонах відправляли залізницею у Камінь-Каширському напрямку і по задалегідь прокладеній гілці — на Бахівську гору. Тут євреїв роздягали і розстрілювали. 5 тисяч ковельчан віком від 15 років і старше було вивезено з Ковельського вокзалу на примусові роботи до Німеччини. За роки німецької

влади у місті були підірвані майже всі промислові об'єкти і соціально-культурні заклади: залізничний вузол, електростанція, два депо, вокзал, водоканал, поліклініка, пошта, телеграф, меблева фабрика, два кінотеатри, дві лікарні, всі школи, бібліотеки, крамниці, їдальні, ресторани. З 4000 житлових будинків, що були до війни, гітлерівці зруйнували 3944.

Вражаючою була не тільки поведінка німецьких окупантів, а й тогочасної влади. 23 червня енкаведисти розстріляли в'язнів Ковельської тюрми, у тому числі й тих, кого затримали лише за дрібні побутові порушення. Перед початком війни у стінах Ковельської в'язниці перебувало більше 250 в'язнів, які й стали жертвами енкаведистського терору. Камери були заповнені селянами, робітниками, інтелігенцією, молоддю. З матеріалів працівника облдержархіву Володимира Рожка постає незмірна розумінню людської душі історія страшних днів. «23 червня всіх в'язнів після довгих днів і ночей, вимордуваних небаченими тортурами, енкаведисти переправляли до сараїв залізничного НКВС у Ковелі. У в'язнів були міцно скручені дротом і закладені за спину руки. Їхні обличчя виснажив голод, виднілись червоні плями від побоїв. Одяг був посічений нагаями, крізь нього із ран просочувалась кров. На підвір'ї приміщення залізничного НКВС завели двигун трактора, який створював неймовірний шум. Тим часом, людей групами виводили з приміщення і заводили їх на стайню, де вже задалегідь було викопано величезні ями. За шумом двигуна не чути було ні пострілів, ні криків людського болю». 23 лютого 1942 року у місті відбулась траурна церемонія по перенесенню тіл невинних жертв на центральний православний цвинтар.

Міська рада у 1990 році прийняла рішення про увіковічення пам'яті жертв сталінських репресій і встановлення пам'ятного знака у вигляді Хреста.

Ковельчанин Іван Трохимович Сорока родом з Житомирщини, у воєнні роки був мобілізований у партизанське з'єднання. У грудні 1943 року партизанський загін «кинули» на територію Волинської області. П'ятнадцять місяців Іван разом з бойовими побратимами не знали, що таке дах над головою, тепла постіль і смачний обід. Диверсійні групи партизанів підривали залізничні мости, потяги з німецькою технікою, продуктами. На території Ковельщини проходило залізничне сполучення Брест—Сарни, на якому з грудня 1943 по червень 1944 року було підірвано 37 німецьких ешелонів. У з'єднанні діяло 4,5 тисячі чоловік. Вони звільняли полонених з таборів, рятували молодь, яку фашисти везли в Німеччину. Іван Сорока займався розвідкою, доповідав командуванню про резерви ворога, найкращі шляхи проходження. «Один Бог знає, як вдалося залишитися живим, бо неодноразово дивився у вічі смерті», — згадує він.

Практично усю Волинську область зайняли партизани. Групи по 100—200 чоловік весь час були у русі. У 1944 році партизанське з'єднання отримало наказ впритул підійти до Ковеля і оточити німецький гарнізон. У селі Мильці, неподалік від монастиря, партизани будували переправу, щоб перейти річку Турію. Шквал німецьких снарядів сипався на визволителів, градом летіли кулі. Але витримали. До двох тижнів стояв загін у лісах під Ковелем, чекаючи доки надійдуть сили з південної сторони. А 23 лютого 1944 року бійці були уже на вулицях міста. Тримати в облозі Ковель партизани довго не змогли і відійшли. При відступі вони підривали залізничні колії на Брест, Черкаси, Луцьк, чим зупинили німецькі потяги, які рухалися на фронт.

Німецький гарнізон у Ковелі складався з кількох тисяч солдат, об'єднаних у дивізійне угруповання. На його озброєнні знаходились десятки танків, велика кількість гармат, мінометів, крупнокаліберних кулеметів та іншої зброї. Взяти Ковель штурмом, як було заплановано, військам 47-армії не вдалося. Наступаючи з'єднання і частини зазнали великих втрат і перейшли до оборони. В район Ковеля на допомогу оточеним німецьким військам були перекинуті частини 4-ї німецької танкової армії генерала Руса. Серед них — відбірна танкова дивізія СС «Вікінг», 131-а і 242-а піхотні дивізії. 27 квітня 1944 року німецькі війська при підтримці артилерії і авіації розбили війська 76-ї стрілецької дивізії і з'єдналися зі своїми військами, розташованими у Ковелі. Сталін був стурбований поразкою радянських військ під Ковелем. Він наказав Рокосовському чим швидше їхати в Сарни до командуючого фронтом Курочкіна і на місці в'янути ситуацію, зокрема, чому стався прорив противника в Ковелі. Через декілька днів бою за місто становище ускладнилось. Виникла загроза прориву німецьких військ в тил і виходу на рубежі річок Стохід і Стир. За поразкою радянських військ під Ковелем Ставкою ВГК командуючий 2-м Білоруським фронтом генерал-полковник Курочкін був звільнений з посади, а ввірені йому війська у повному складі передані в підпорядкування генерала армії Костянтина Рокосовського — командуючого 1-м Білоруським фронтом. Чотири місяці точилися жорстокі бої за Ковель. Вони стали для воїнів справжнім пеклом. Тут щоденно боролися і гинули бійці. На початку липня 1944 року становище німецького гарнізону у Ковелі особливо ускладнилось. Радянськими військами був презахоплений наказ начальника гарнізону, який вимагав економити боєприпаси. Ковельський комендант Біссінг втік з міста на літаку. Німецьке командування не змогло утримати важливий пункт своєї оборони. Фельдмаршал Модель, командуючий групою армії «Центр», не став чекати удару радянських військ і віддав наказ залишити Ковель, що й було зроблено в ніч з 5 на 6 липня 1944 року. Ковельська наступальна операція завершилась 20 липня 1944 року. Угруповання радянських військ вибили гітлерівців, котрі зайняли оборону на заході від Ковеля. Німецькі війська відступили за Буг.

У серцях вдячних нащадків пломені вічний вогонь пам'яті про визволителів, земляків, рідних і близьких, які життям, кров'ю, трудом і незламним духом вибороли мирне небо над нашим рідним містом, відродили його з попелу та руїн. Осмислюючи події більш як піввікової давності, розумієш, якою дорогою ціною була оплачена свобода нашого міста, осягаєш велич подвигу своїх співвітчизників, котрі відстояли рідну землю від чужинської навали. Вшановуючи пам'ять жертв війни біля могил,obeliskів, відправляючи панахиди в церквах, нехай скорботний день 22 червня нагадає ветеранам обпалену війною, воскресить пам'ять про друзів-однополчан, що назавжди залишились двадцятилітніми, а молоді розповість, якою ціною було завойовано мир.

1. Пасюк І. М., Марчук В. П. Голоби, історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2007.
2. Історія міст і сіл УРСР. Волинська обл. — К., 1970.
3. Наконечний В. Роки... Події... Позиції. — Луцьк, 2006.
4. Наконечний В. Волинь — криваве поле війни. — Луцьк, 2006.
5. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2006 р. — Луцьк, 2006.

КОНФЕСІЙНА ПАНОРАМА КОВЕЛЯ

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова[4].

Починаючи з 1988 року, коли почали знімати обмеження на створення релігійних організацій, їхня кількість на території України, Волинського краю та Ковеля зокрема, невпинно зростала. Протягом цього часу спостерігалось розширення мережі духовних навчальних закладів, видавничої діяльності церков, будівництво нових храмів і будинків молитви.

На даний час офіційно зареєстровано 1310 релігійних організацій, у тому числі 1244 громади та 30 релігійних громад, які діють без реєстрації статутів, що представляють 24 релігійні конфесії, течії, напрями. Їхня кількість на Волині у порівнянні з 1989 роком виросла майже в 5 разів.

Більшість зареєстрованих на сьогодні релігійних громад на Волині є християнськими. Приблизно половина з них є православної традиції. Решту майже порівну поділяють католики та протестанти.

Однією із найдавніших громад є **Благовіщенський собор**, зведений ще на початку XVI ст. князем Василем Михайловичем Сангушком [1; 2, с. 151—152]. Собор Благовіщення Пресвятої Богородиці-УПЦ Київського патріархату. Знаходиться на вулиці Соборній, 6.

Собор Свято-Воскресенський УПЦ Московського патріархату знаходиться на вулиці Незалежності, 174. Воскресенська церква міста Ковеля згадується у джерелах з 1549 р. [2, с. 155]. десятиліття вона неодноразово руйнувалася, зокрема, була дощенту знищена пожежею на початку 1690-х років. Однак у 1696 р. її було відбудовано коштом тогочасного ковельського старости Стефана Лещинського, який пожертвував на храм 5000 злотих [2, с. 155]. Після відбудови храм фігурує в джерелах вже як соборний [6, арк. 60; 7, арк. 14 зв., 15 зв.; 3, арк. 102-102 зв., 104].

Собор святого Димитрія Солунського УПЦ Київського патріархату знаходиться на вулиці Шевченка, 3. У 1994 році тут громадою було встановлено хрест і освячено його. І лише через чотири роки було зареєстровано церковну громаду святого великомученика Димитрія Солунського. У пристосованому приміщенні в листопаді 1998 року відбулася перша служба. У 1999 році було збудовано фундамент нового собору. Перша служба у новозбудованому храмі відбулась у 2003 році. Владика Михаїл освятив собор, який перебрав на себе місію бути головним на парафії. Деканом став настоятель храму протоієрей отець Анатолій Александрук. При соборі діє недільна школа. Прихід налічує більше як 1000 віруючих.

Собор Свято-Троїцький УПЦ Московського патріархату знаходиться на вулиці Грабовського, 35. Церковна громада зареєстрована у 1991 році. Того ж року закладку нового храму очолив єпископ Волинський і Луцький Варфоломій. У 1994 році стала відбуватися служба спочатку в наметі, а потім у середній школі № 2. У 1999 році собор

чий та юнацький хори. Свято-Троїцький собор — один з найбільших на Волині. Настоятель — протоієрей Миколай Чубиш.

Церква блаженішого Миколая Чарнецького Української греко-католицької церкви та монастир знаходиться на вулиці Олени Пчілки, 23. Будівництво церкви і монастиря розпочалося у 2003 році. Через шість років церква отців редемптористів засяяла золотом своїх бань. У 2009 році у храм зайшли перші вірні, щоб молитися Богу. Монастир уже прийняв своїх господарів. Настоятель парафії — ігумен монастиря отець Євген Задорожний. Церкву сьогодні відвідує майже 90 місцевих родин. 30 березня 2013 року в рамках тижневої канонічної візитації на Волині глава Української греко-католицької церкви блаженіший Святослав (Шевчук) побував у цьому храмі разом із екзархом Луцьким владикаю Йосафатом. Тут вони відслужили Божественну літургію. Блаженіший Святослав (Шевчук) провів освячення іконостасу у храмі.

Церква Свято-Введенська УПЦ Московського патріархату знаходиться на вулиці Модеста Левицького, 15. Церква побудована на старому місці, де колись і була до війни. Півстоліття тут стояли похилені хрести і ріс бур'ян. Відбудова знищеного у воєнному лихолітті храму розпочалась у 1998 році. Активні члени громади збирали гроші на будівництво. Перший камінь у новобудову заклав владика Симеон, а вже через рік перші цеглини своїми руками заклав блаженіший митрополит усієї України-Руси Володимир. Новозбудований храм у своїй неповторності і красі відчинив двері для віруючих у 2003 році. Освятив храм єпископ Симеон. Від початку створення церковної громади і до наших днів несе свій послух настоятель храму Василій Сергійчук. У храмі знаходиться ікона цілителя Пантелеймона з часточкою мощей. При церкві діє недільна школа. Настоятель храму отець Василій з парафіянами опікуються проблемами Ковельської виховної колонії для неповнолітніх.

Церква великомученика Пантелеймона УПЦ Московського патріархату знаходиться на вулиці Олени Пчілки, 4. Церква закладена у грудні 2002 року і освячена єпископом Симеоном. У 2009 році будівельні роботи були закінчені, і в храмі проводиться служба. Тут є ікони святого великомученика Пантелеймона, мощі святого Луки Кримського, мощі 80 преподобних мучеників Києво-Печерських. Службу правлять два священника — протоієреї Володимир Шкварок і Володимир Шайнюк (настоятель). При церкві діють недільна школа і християнський кінозал. У 2008 році церковний хор храму зайняв перше місце на єпархіальному фестивалі.

Церква Свято-Миколаївська УПЦ Московського патріархату. Церковна громада зареєстрована у 2003 році. 2005 року на пустирі вулиці Будицанської в районі водоканалу розпочалося будівництво нового храму. У 2009 році церква збудована і до свята Миколая у ній проведено перше богослужіння. Настоятель — священник Степан Прищ.

Церква архістратига Михаїла УПЦ Московського патріархату знаходиться на вулиці Незалежності, 35. Храм-каплиця на честь святого Архістратига Михаїла була збудована у 1903 році Степаном Добровольським, капітаном Ковельського піхотного

полку. У його сім'ї сталась трагедія — на 13-му році життя відходить у вічність єдина дочка. Щоб полегшити біль втрати, через 5 років після її смерті, він споруджує храм-каплицю. І до нині, з правої сторони від входу в храм, знаходиться склеп-могила Ольги Степанівни Добровольської, що народилася 30 червня 1885 року, а померла 11 квітня 1898 року. Церковна громада і церковна рада були зареєстровані 28 серпня 1948 року уповноваженим ради у справах релігії при Волинському облвиконкомі М. Д. Діденком. Цей храм — пам'ятка архітектури місцевого значення. Настоятелем церкви з 1983 року є священник Олександр Ничипорук, нині — протоіерей. Постійних прихожан до сотні душ. В недільній школі, котра діє при храмі, навчається до тридцяти дітей.

Церква Почаївської ікони Божої Матері УПЦ Московського патріархату знаходиться на вулиці Ветеранів, 1-а. Перший камінь будівлі у 1991 році заклав і освятив єпископ Ніфонт. Громада створена у 1992 році. Ініціатором будови невеликої каплиці (так планувалось) був настоятель Свято-Воскресенського собору Олександр Козка. Будова велася зусиллями парафіян. У 1998 році настоятелем храму був призначений протоіерей Володимир Ровінський. Будова невеликої каплиці переросла в церкву середніх розмірів. Освячення храму відбулось у 2000 році. При церкві є недільна школа. Активно діє православне братство Іова Почаївського. Важливу роль у житті віруючих відіграє видавничий відділ та інтернет-сайт «Амвон». «Волиняни всіх країн, єднайтеся» — такий девіз сайту. Крім настоятеля храму отця Володимира, свій послух у храмі несе протоіерей Іоан Куласевич. З 2009 року Володимир Ровінський очолює Ковельське міське благочиння.

Церква святого апостола Андрія Первозванного УПЦ Київського патріархату. У 1990 році управлінням у справах релігії Волинського облвиконкому було зареєстровано релігійну громаду апостола Андрія Первозванного, якій передали «Будинок панахида», що був колись католицькою каплицею на вулиці Незалежності, 31. Згодом невелика каплиця не змогла вмістити віруючих, було прийнято рішення про добудову. Настоятель — священник Дмитро Кекляк.

Церква священномученика Анатолія Ковельського УПЦ Московського патріархату. На будівництво храму владою виділено місце на вулиці Ватутіна, 23. Зареєструвавшись, парафіяни і настоятель Олександр Кобенко за рахунок пожертв розпочали будівництво. Богослужіння відбувалося у ветхому приміщенні, яке влада передала парафіянам безплатно. Урочисте освячення храму відбулося 12 серпня 2012 року. Чин освячення та Божественну літургію звершив єпископ Володимир-Волинський і Ковельський Володимир. Для Ковеля цей храм особливий, адже священномученик Анатолій Ковельський є покровителем міста і його мешканців.

Церква Воскресіння словущє УПЦ Московського патріархату знаходиться на вулиці Тараса Боровця, 5. Громада храму зареєстрована 23 червня 1999 року. Перша служба відбулася 24 липня 1999 року. Будівництво тимчасового храму розпочато 4 жовтня 2000 року, 26 вересня 2001 р. його було освячено преосвященнішим владикою Симеоном. 10 березня 2002 р. закладено перший камінь і освячено хрест під будівництво основного храму. Першим настоятелем храму був протоіерей Володимир Лебедюк, а від 19 грудня 1999 року ним є протоіерей Михаїл Чупак. В храмі є ікона Преподобних Іова і Амфілохія Почаївських з часточками їх мощей. При храмі діє недільна школа, яку відвідують 70 дітей.

Церква святої мучениці Тетяни УПЦ Московського патріархату знаходиться на вулиці Герцена, 5. Церковна громада зареєстрована у 2002 році. І в тому ж році у грудні єпископ Симеон заклав перший наріжний камінь і провів освячення. Храм будувався на кошти пожертв і під керівництвом настоятеля протоіерея Володимира Бензюка. У 2009 році у церкві проводиться служба. Діє недільна школа. У 2008 році тут освячено 7 дзвонів за участю благочинного протоіерея Георгія Бензюка.

Церква великомучениці Світлани УПЦ Київського патріархату. Невелика церковка розташувалася біля старого кладовища на вулиці 40-річчя Перемоги. Церква названа на честь доньки священника Дмитра Відника, яку замордував до смерті тортами і побиттям її чоловік. Назву храму і будівництво благословив єпископ Михаїл.

Церква Петра і Павла УПЦ Київського патріархату. Церковна громада функціонує з 2004 року. Для проведення служби Ковельський міськвиконком передав приміщення контрольно-пропускного пункту колишньої військової частини А-1636, що на вулиці Ватутіна. У 2009 році розпочалося будівництво нового храму. Віруючі впевнені,

що на найвищому місці в Ковелі невдовзі засяє золотом хрест над банями. І це символічно, коли артилерія мовчить, а лунає музика молитви. Настоятель храму — священник Олександр Доброскок.

Будується **Церква святого князя Володимира** УПЦ Київського патріархату. Відійшовши в бік від Варшавської траси і житлової забудови мікрорайону «Сільмаш», постав церковний дім, який виконує роль будинку молитви. Поряд будується гарний храм. Стіни піднялися до самого четверика. Громада церкви зареєстрована у 1998 році. З тих пір ведеться будівництво храму. Настоятель його — Віталій Лехкобит.

Будується церква **Іоана Предтечі** УПЦ Київського патріархату. У мікрорайоні Ковель-ІІ, відійшовши від вулиці Стуса вправо провулком Корольова, бачимо будівництво цього храму. На червень 2009 року вже було збудовано стіни. Служба проходить у церковному будинку. Громада зареєструвалась у 2001 році. Настоятель храму — Андрій Басараба.

Церква Пресвятої Богородиці Покрови УПЦ Київського патріархату. На вулиці Лісній навпроти контори лісництва, що на Войтовщині, постав високий дубовий хрест, з любов'ю уквітчаний різнокольоровими стрічками. Тут буде збудовано каплицю, де молитимуться мешканці цієї віддаленої від міста вулиці. Громада зареєстрована у 2004 році. Опікується віруючими вулиці Лісної отець Дмитро Відник.

Монастир Вербський знаходиться біля Ковеля на острові, де колись був православний монастир. У 1998 році сюди прийшов священник — чернець Варлаам. І з того часу почалося відродження древнього монастиря. Незадовго владика Симеон уже освячував місце, де мав постати новий храм Різдва Іоанна Предтечі. Голова Ковельської райдержадміністрації Віталій Карпюк включився у справу відбудови монастиря. Від села Вербка було насипано дорогу, а через річку Турію збудовано пішохідний міст. У 2003 році з села Велицьк перевезли дерев'яну церковку. Храм постав біля старого кам'яного фундаменту. На західній частині острова побудовано три дерев'яних будинки для монахів. Острів обгороджений вербовими палями. Вони поставлені густо і вже проростають зеленим листям. Так вирішено відгородитися від болота. Є рішення з часом спорудити новий кам'яний храм.

Костел римо-католицький святої Анни знаходиться на вулиці Вербицького, 1-а. Неоціненний внесок у формування ковельської римо-католицької парафії святої Анни та будівництво її костелу вніс декан Луцької дієцезії, пралат Людвіг Камілевський. Він звернув увагу на старий дерев'яний костел у селі Вишеньки Рожищенського району. Як виявилось, це був єдиний у своєму роді костел на терені Волинської області.

Монастир римо-католицький знаходиться на вулиці Вербицького, 1-а.

Молитовний будинок Християн адвентистів сьомого дня знаходиться на вулиці Некрасова, 10. Перша церковна громада адвентистів була зареєстрована у 1974 році. Молилися покв артирах. У 1990 році віруючим було дозволено будувати церкву на вулиці Некрасова. На той час у громаді молилися 160 віруючих. Всі жертвували кошти і брали участь у будівництві. Через два роки перший поверх (підвальне приміщення) був збудований, відбулася перша служба. Нова будова церкви у 1994 році відчинила двері. На урочисте відкриття прибули керівники обласних церков і сам секретар Українського УНІОН Павло Хіменець. Сьогодні при церкві діє центр медичної допомоги. У церковній школі, крім Євангелія, дітей вчать англійської мови, математики та іншим наукам. Сучасна громада — це 389 дорослих і майже 200 дітей. Пастор церкви несе службу 3 роки.

Молитовний будинок Церкви Християн віри євангельської (м. Ковель). Молитовний будинок Церкви Християн віри євангельської знаходиться на вулиці Соборна, 35. Церковна громада християн-євангелістів зареєстрована у 1974 році. Віруючі молилися в домі на вулиці Загородній, який був оформлений на приватну особу. 1990 року було отримано дозвіл на будівництво храму на вулиці Соборній, 35. Незмінним пресвітером церкви є Сергій Анчук, якому допомагає нести службу пастор Анатолій Сидорук. Офіційно у церкві на 2009 рік зареєстровано 540 членів, дітей до 17 років — більше

200. При церкві діє реабілітаційний центр для лікування хворих, залежних від алкоголізму, та школа глухонімих. Зал для молитви вміщає 800 віруючих. Над залом — великий балкон, де може розміститися до 300 чоловік. Загалом це стиль храмової європейської модернової архітектури.

Молитовний будинок Церкви християн віри євангельської «Воскресіння» знаходиться на вулиці Стуса, 21.

Молитовний будинок Церкви євангельських християн-баптистів Міжнародного Союзу Церков (МСЦ ЄХБ) знаходиться на вулиці Волі, 31.

Молитовний будинок Церкви «Емануїл» знаходиться біля річки Турія (між вулицями Незалежності та Сагайдачного).

У 2010 році у м. Ковелі, з благословення керуючого Володимир-Волинською єпархією владики Никодима, відродженням історичної пам'яті ознаменувалося народженням **церковної общини священномученика Фадея (Успенського)**, який є покровителем землі Волинської.

На прохання православних віруючих міська влада вирішила надати земельну ділянку для будівництва православної святині по вул. Воля.

У 2013 році з благословення єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Володимира у храмі розпочалося регулярне богослужіння. Настоятелем храму і відповідальним за будівництво є протоієрей Володимир Мацур, кандидат богослов'я.

Навряд чи знайдеться людина, якій не знайоме слово релігія. Нині у всьому світі число релігійних людей перевищує 90 %. Наука не знає жодних племен людей, що існували коли-небудь, у яких не було б ніяких релігійних уявлень. Вже з перших своїх кроків по землі людина завжди відчувала поряд з собою потаємно, незримо присутню у світі силу, від якої залежить життя і смерть. Яким би матеріалістом людина не була, у будь-яку хвилину свого життя вона відчуває релігійний потяг. Людина зі своєї природи є релігійною істотою і шукає Бога, Який при створенні людини заклав у неї природне прагнення до Нього. Кожен у своєму житті ставить мету і ціль, до яких прагне дійти й отримати духовне задоволення від здійсненого. Однак, досягнувши довгоочікуваного, цікавість зникає й людина шукає собі інші пріоритети. Жити потрібно праведно, беручи приклад з угодників Божих, які втішались найменшим, а у повсякденні послугоувались словом та заповідями Божими.

1. Крішан А. Місто після Хмельниччини: Ковель у другій половині XVII ст. / А. Крішан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 20. Частина 1. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. — С. 334—340.

2. Пащук О. Життя ковельчан за законами Магдебурзького права // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5—6 грудня 2008 року. — Луцьк, 2008. — С. 151—157.

3. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годов XVI в. — К., 1989. — 230 с.

4. Конституція України, ст. 35-http://kodeksy.com.ua/konstitutsiya_ukraini/statja-35.htm

5. www.risu.org.ua — Релігійно-інформаційна служба України.

6. Офіційні сайти релігійних конфесій:

* УПЦ - orthodox.org.ua

* Волинська єпархія УПЦ - www.orthodox.lutsk.ua

* Володимир-Волинська єпархія УПЦ - www.vv-orthodox.org

* УПЦ-КП — cerkva.info

* Волинська єпархія УПЦ КП - www.pravoslavja.lutsk.ua

* УАПЦ - www.uaoc.info/ua

* РКЦ - www.rkc.lviv.ua

* УГКЦ - www.ugcc.org.ua

* Луцький екзархат УГКЦ - www.lutsk-ugcc.org.ua

* Презентаційний альманах: Духовне небо Волині, автор Дмитро Корнелюк.

<http://volynrada.gov.ua/religion>

МІСЬКІ ПРИВІЛЕЇ І МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В КОВЕЛІ І НА ВОЛИНІ

В Україні самоврядування має давні традиції, пов'язані із розвитком міст. А становлення міських привілеїв, міського самоврядування розглядають через поняття «магдебурзького права». Дана назва походить від саксонського міста Магдебург, хартія якого була зразком для одержання тогочасних міських привілеїв. Магдебурзьке право захищало інтереси міського бюргерства і надавало йому правовий статус індивідуальної свободи: повага і недоторканість особи; право на економічну діяльність, право спадкової власності на землю з можливістю вільно нею розпоряджатися.

Суть магдебурзького права полягала у тому, що міське населення звільнялося з-під урядової юрисдикції, місто могло встановлювати самоврядування: вибирати адміністрацію, суд, надавати право власності на землю, пільги ремісникам та торговцям, проводити ярмарки, надавати звільнення від певних повинностей на користь держави. Отримавши магдебурзьке право місто сплачувало у державну скарбницю вказану суму грошей.

У XIII ст. у найбільші міста того часу — Галич, Львів, Луцьк, Володимир, Берести, Холм переселяються німці, поляки, болгари, греки, євреї, яким було дозволено жити та господарювати за власними традиціями і звичаями. Так створювалися передумови для поширення в українських, зокрема, Волинських містах магдебурзького права, інколи його називали Городським, або Хелминським. А юридичними кодексами, що використовувалися у судах, були твори польських правників XVI ст. Павла Юзербича «Право міське Магдебурзьке» і Бартоломія Гроїцького «Порядок судів міських».

Магдебурзьке право надавалося Галицьким князем, Великим князем Литовським, королем Польським та оформлялося «магдебурзькими грамотами». Німецьке право у 1431 році отримав Володимир, у 1432 р. — Луцьк, 1438 — Кременець, 1444 р. — Житомир, 1439 р. — Рівне, 1498 р. — Дубно, 1518 р. — Ковель, 1528 р. — Острог, 1548 р. — Тернопіль. Загалом, протягом XIV—XVI століть привілеїв на магдебурзьке право отримало до 400 українських міст і містечок.

Пожалування місту магдебурзького права відміняло звичаєві норми, виводило місто з-під юрисдикції феодала, намісника, воеводи і запроваджувало власне міське самоврядування та виборний суд. Уся влада в місті належала магістрату, у малих містах управління здійснювала ратуша.

Ратушними містами і містечками керували війти і два-три бурмістри, які виконували функції королівських чи князівських намісників. Магістрат складався з двох колегій — лави, що відала судовими справами, і ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами. Члени магістрату називалися лавниками і радниками. Місця в магістратах посіли найзаможніші. Магістрат дбав про стягнення податків з млинів, броварень, гончарень та ін.

Судові функції, зокрема по карних справах, виконувала лава, яка під головуванням війта, становила колегію з одинадцяти лавників, для вироку могло бути менше суддів — шість, чотири, навіть три. Процес в містах з магдебурзьким правом був усним, гласним та змагальним. Судочинство велось на польській та латинській мові. (У суді виконували такі функції: комісар виконував рішення суду по переподілу землі, встановлення межових знаків; возний розносив повістки, приводив правопорушників, городничий слідкував за громадським порядком у місті). Бурмістри і радці теж входили до складу магістратського суду.

Суд за магдебурзьким правом фактично відмінний від адміністрації, рада зосереджувала в своїх руках і суддівські і адміністративні функції. Щодо апеляції, то можна зазначити, що вищою апеляційною інстанцією для магістратських судів вважався і суд міст з магдебурзьким устроєм.

Головна роль в магдебурзькому праві належала війту, який був на чолі міської управи. Війта призначав король, або місцеві старости.

Бурмістрів, радців, лавників треба було вибирати з місцевого населення — православних, католиків, або уніатів. Та не лише королі надавали це право, його могли надавати окремі пани, землевласники.

Щодо внутрішніх відносин міст, які мали магдебурзьке право, варто сказати, що були чималі соціальні протиріччя. Верховенство майже всюди захопив патриціат, що не допускав у своє коло ані середнього міщанства, ані незаможних передміщан, Вільне виборче право було майже всюди скасовано, багатії тримали свої посади довічно. Тобто, наприклад, у Львові вся влада була у руках кільканадцятьох родин багатих купців, а ремісництво довгі часи безуспішно добивалось участі в міській репрезентації і тільки в 1577 р. здобуло для себе «колегію мужів» з невеликими контрольними компетенціями. Ця колегія була названа «колегією сорока мужів». Членів цього нового контрольного органу називали «панамі». Населення не раз обурювалося проти тих домагачів для себе прав.

Так само були загострені релігійно-національні відносини. Статути магдебурзького права в багатьох містах зазначали, що міста мають служити виключно визнавцями римської віри. Через те від участі в міських правах були виключені передусім українці, як визнавці православної віри.

24 грудня 1518 р. Сигізмунд I своєю грамотою надав Ковелю право самоуправління (магдебургії). Власне цей локаційно магдебурзький привілей у Володимирському повіті вдалося отримати князю Василю Михайловичу Сангушку.

1556 роком датується прохання ковельських міщан до своєї нової державної покровительки — королеви Бони Сфорци д'Аргони, дружини Сигізмунда I Старого, про дозвіл запровадити у місті цехи. У зв'язку з ним королева доручила своєму місцевому старості спільно з міським урядом організувати цехи на зразок того, як це велось «в інших тамошніх містах Волинського повіту». Як наслідок, вже у 1577 р. в Ковелі з волею налічувалось 42 міських і 44 сільських ремісників. В 1591 р. ковельські цехи, як і в інших українських містах, були професійними об'єднаннями економічного характеру, що займалися організацією виробництва і збуту ремісничої продукції, а також охороняли економічні інтереси самих ремісників. Цехи добивалися визнання за їхніми членами монопольного права на виготовлення і збут даного виду ремісничих виробів у межах міста або його округи, що зумовлювалося в основному вузькістю ринку, дуже характерного для економіки суспільства пізнього середньовіччя та на початку нового часу.

Соціальна структура ремісничого цеху характеризувалася певною ієрархічністю. Цех поділявся на соціально-вікові групи (учні-підмайстри — майстри — старші майстри). Членами цехів офіційно вважалися лише майстри, які також поділялися на дві соціальні групи — власне майстрів (молодших майстрів) і старших майстрів. Майстри звалися звичайно братами, а старші майстри — старшими братами. Майстри склали основу цеху і були його рядовими членами. Старші майстри були більш досвідченими, заслуженими, в більшості вже літніми членами об'єднань. Вони користувалися великим авторитетом і утворювали свого роду ради старійшин цехів. Окрім того, старші майстри були головними хранителями цехових традицій і блюстителами старожитніх порядків. Нижче майстрів за своїм соціальним статусом знаходилися підмайстри (челядники, товариші), а ще нижче — учні (хлопці). Кожна така група мала свої чітко визначені права і обов'язки, а також юридичний статус, що фіксувався у цеховому статуті: 35 звичайних ремісників, 2 золотники, 25 пекарів і перекупників.

Усіма справами цехів керували виборні посадові особи. На чолі об'єднання стояв цехмістер (цехмейстер), якого інколи називали ще панотець. Він здійснював нагляд за процесом виробництва, приймав на роботу нових майстрів, підмайстрів та учнів, по своєму вирішував конфлікти між членами цеху, представляв об'єднання в міських установах, а також був розпорядником обрядових дій ремісників. Поряд з цією існували й інші виборні посади: помічник цехмістра (другий цехмістер), лавники, ключник (шафар), кількість яких була різною.

У цехах Ковеля в XVI ст., зокрема, цехове керівництво складало «цехмістер і чотири брати». В Ковелі діяли ремісничі спілки пекарів, ковалів. Усіма справами цехів керували виборні посадові особи. На чолі об'єднання стояв цехмістер (цехмейстер), якого інколи називали ще панотець. Він здійснював нагляд за процесом виробництва, приймав на роботу нових майстрів, підмайстрів та учнів, по своєму вирішував конфлікти між членами цеху, представляв об'єднання в міських установах, а також був розпорядником обрядових дій ремісників. Поряд з цією існували й інші виборні посади: помічник цехмістра (другий цехмістер), лавники, ключник (шафар), кількість яких була різною. У цехах Ковеля в XVI ст., зокрема, цехове керівництво складало «цехмістер і чотири брати». В Ковелі діяли ремісничі спілки пекарів, ковалів, шевців, різників, соловодників (пивоварів), гарбарів та інших. Найбільшим цехам у місті — різницькому,

пекарському і олійницькому надавали у різні роки грамоти: у 1670 р. — польський король Михайло Корибут Вишневецький та вслід за ним «Привілей місту Ковелю», виданий королем Яном Собеським, 1689 р.

Документ писаний старопольською мовою на пергаменті з підписом польського короля Яна Собеського і скріплений двома королівськими печатками. Ян Собеський цим документом підтверджує привілей місту Ковелю, наданий вперше в 1518 році — на самоуправління з бурмістром і радою, ярмарки, об'єднання ремісників в цехи. На час появи документу — кінець XVII ст. — Ковель відносився до міст з населенням до 700 будинків. 36% жителів міста становило торгово-ремісничє населення, отож процес цехової корпоратизації йшов дуже активно. Серед цехів в документі згадуються: м'ясників (різників), пекарів, шевців, ковалів, кравців тощо. На першій сторінці «Привілею» Яна Собеського вгорі стоїть титулатура короля, писана чорним чорнилом, оздоблена орнаментом. Документ нараховує 8 сторінок.

Розвиток ремесел, і найперше цехового ремесла, привів до зростання торгівлі та поживлення торговельно-економічних контактів Ковеля з іншими містами та землями. Наприкінці XVI ст. місто мало право на проведення двотижневих ярмарків на рік, з яких один проходив у кінці літа, а другий — зимою. Крім того, в місті кожної п'ятниці відбувалися торги. У 1767 р. в Ковелі збиралися триденні щорічні ярмарки на Св. Юрія, Св. Луки і Св. Миколая, а у 1784 р. вони збирали купців і покупців у Ковелі 17 березня, 1 вересня і 21 листопада. Через Ковель також проходили важливі сухоdollні торговельні шляхи, що віддавна зв'язували Волинь та інші українські регіони з Польщею, Білоруссю і Литвою.

В цілому до третього поділу Польщі 1795 р. Ковель, очевидно, саме за рахунок магдебурзьких привілеїв жив доволі активним економічним життям і, як місто у Волинському воеводстві, виділявся добре розвиненим цеховим ремеслом.

Історичні оцінки поширення магдебурзького права, його ролі і значення в Україні не були однозначними. В історико-правовій літературі XIX — першої половини XX ст. велися широкі дискусії щодо наслідків запровадження магдебурзького права в Україні. Українські історики та юристи Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, Р. Лашенко, Л. Окіншевич, І. Крип'якевич негативно оцінювали це право, вбачаючи в його запровадженні причину порушення єдності традиційної української громади. В. Антонович, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, А. Яковлів позитивно оцінювали вплив магдебурзького права на розвиток українських міст.

У цілому, оцінюючи роль магдебурзького права, яке проіснувало в українських містах аж до 1831 р. (у Києві до 1835 р.) і глибоко укорінилося в їхньому соціально-економічному і культурному житті, слід визнати його переважаючий позитивний фактор. По-перше воно стало одним із важливих чинників культурного і правового наближення України до Західної Європи; по-друге, запровадило виборні міські представницькі органи влади; по-третє сприяло виділенню міського населення в окремих суспільний стан; по-четверте, значно обмежило феодалну владу, ставши важливим фактором прогресивних суспільно-економічних перетворень.

Вносячи важливі риси західноєвропейського устрою в організації самоврядності українських міст, магдебурзьке право створило правові передумови становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні.

-
1. Андрійко В. Звідки починається демократія // Людина і влада. — 1999. — № 11—12. — С.75.
  2. Кравченко В. В., Підмогильний М. В. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право): Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2000. — С. 19.
  3. Карліна О. Магдебурзьке право в містах України XV—XVIII ст. // Розбудова держави. — 2002. — № 4. — С. 15—16.
  4. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV—XVII ст. Магдебурзького права // Право України. — 1996. — № 9. — С. 13.
  5. Кравченко В. В., Пітцик М. В. Муніципальне право України. Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2003.
  6. Кравченко В., Линник Н. Потрібна модель «місцевих правил» // Людина і влада. — 1999. — № 1. — С. 33.
  7. Малиновський В. Роль Магдебурзького права у розвитку самоврядування українських міст // Минуле і сучасне Волині та Полісся. — Луцьк, 2004. — С. 28 — 29.

КОВЕЛЬ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

За свою багатолітню історію Ковель пережив чимало воєн. Не обминула його і Друга світова. У пам'яті людській відкарбувалась картина жорстоких фактів, нелюдських вчинків, жаху людських страждань.

22 червня 1941 року Волинь однією з перших зазнала віроломного нападу гітлерівської Німеччини. Імена прикордонників Івана Пархоменка, Петра Старовойтова, Василя Петрова, які загинули у перші дні війни, відбиваючи шалені атаки ворога, згодом були увіковічені в назвах волинських сіл. Одним із перших прийняв на себе удар ворога 15-й стрілецький корпус 5-ої армії, яким керував генерал-майор І. І. Федюнінський. Майже тиждень корпус тримав оборону, не зважаючи на особливу жорстокість і трагізм перших днів війни на кордоні. Німецька авіація здійснила кілька нальотів на місто Ковель, заподіявши йому руйнувань. Під сильним натиском переважаючих сил гітлерівські частини 5-ї армії відступили. 23 червня енкаведисти розстріляли в «язнів Ковельської тюрми, у тому числі й тих, кого затримали лише за дрібні побутові порушення. Перед початком війни у стінах Ковельської тюрми перебувало більше 250 в'язнів, які й стали жертвами кривавого терору. Камери були заповнені селянами, робітниками, інтелігенцією, молоддю.

З матеріалів працівника облдержархіву Володимира Рожка постає незмірна розумінню людської душі історія страшних днів. 23 червня усіх в'язнів тюрми після довгих днів і ночей, вимордуваних небаченими тортурами, енкаведисти переправляли до сараїв залізничного НКВС у Ковелі. У в'язнів були міцно скручені дротами і закладені за спину руки, їхні обличчя виснажив голод, виднілись червоні плями від побоїв. Одяг був посічений нагайками, крізь нього із ран просочувалась кров. На подвір'ї приміщення залізничного НКВС завели двигун трактора, який створював неймовірний шум. Тим часом, людей групами виводили з приміщення і заводили їх на стайню, де вже задалегідь було викопані величезні ями. За шумом двигуна не чути було ні пострілів, ні криків людського болю. Для того, щоб неможливо було впізнати знищених людей, їхні обличчя пересипали вапном.

23 лютого 1942 року у місті відбулась траурна церемонія по перенесенню тіл невинних жертв на центральний православний цвинтар.

Міська рада у 1990 році прийняла рішення про увіковічнення пам'яті жертв сталінських репресій і встановлення пам'ятного знака у вигляді Хреста [11].

29 червня (неділя) 1941 року Ковель захопили німці. Вони розбивали двері магазинів, забирали промислові і продовольчі товари. Після німців, тиснучи один одного, до крамниць вривалися натовпи людей та забирали усе, що там залишилося. За день всі магазини були спустошені.

Вулицями міста гітлерівці гнали військовополонених. В середині колони ковельчани кидали харчі. Більшість конвоїрів на це не звертали уваги, проте окремі з них кричали, погрожували зброєю та стріляли вгору. Полонених відводили на територію зруйнованого заводу «Монополь», який був огорожений колючим дротом. Згодом їх перевели на вулицю Брестську, де знаходився концентраційний табір «Шталаг» № 301. Тут щодня від виснаження й голоду вмирили 150-200 бійців та офіцерів. З жовтня 1941 по 1942 роки було розстріляно 12 тисяч військовополонених. Архівні документи свідчать про існування 9-ти ям із розстріляними громадянами і близько 60-ти ям із військовополоненими. Так, після визволення у ямі №1 довжиною 100 м, шириною 10 м та глибиною 4-5 м було

виявлено вісім тисяч тупів жінок і дітей, роздягнутих догола. На окремих сліди від ран були відсутні. Цим підтверджується факт знищення громадян електричним струмом. Вся влада в Ковелі відтепер належала німецькому гебітскомісаріату та поліцейському гарнізону[7].

У місті було створено антифашистське підпілля, яким керували комуністи. Тут виникло кілька підпільних груп, які очолили колишні члени КПЗУ і радянські активісти Ф. Волков, С. Лаховський, Ф. Хвищук та інші.[8, с. 95] Підпільні антифашистські групи здобували зброю, збирали розвідувальні відомості, стежили за рухом військових час-

Ковель у 1941 році

тин і техніки окупантів через станцію, проводили агітаційно-пропагандистську роботу серед населення. У навколишніх селах були організовані партизанські загони.

В січні 1942 року німцям вдалося натрапити на слід однієї з підпільних груп і заарештувати активних її членів. Після жахливих катувань вони загинули. Весною 1942 року в Ковелі виникли нові підпільні антифашистські групи, які очолили В. Трохимчук, П. Кошельов і О. Ковбасюк. З прибуттям на Волинь партизанського загону А. П. Бринського підпільники міста встановили з ним зв'язок. Це сприяло посиленню підпільної боротьби. Фашистські власті всіляко намагалися виявити підпілля. Вони затримували всіх за найменшою підозрою, видали накази про обмеження пересування жителів, загрожували розстрілом за допомогу підпільникам [10, с. 324-325]. Страшним потрясінням для мешканців міста були дні, коли німці вчинили розправу над євреями. Петро Худопаров пише про це у своїх спогадах: «Спочатку зробили перепис євреїв, потім заставили їх нашити на одяг круглі жовті знаки. Пізніше німці брехнею зібрали євреїв у гетто, а хто не з'явився, шукали та силою заганяли за колючий дріт» [15, с. 37].

Єврейські гетто були організовані по вул. Леніна та вул. Володимирській в районі синагоги. Масові розстріли євреїв проводились з червня по серпень 1942 року на Бахівській горі. Спочатку німецьких старих людей, жінок, дітей автомашинами завозили у село Вербку. Звідси, у вантажних вагонах, відправляли залізницею у Камінь-Каширському напрямку і по заздалегідь прокладеній гілці — на Бахівську гору. Тут євреїв роздягали і розстрілювали [7].

Однак ніякі репресії не залякали антифашистів Ковеля. Підпільники в тісній взаємодії з радянськими партизанами продовжували завдавати ворогу відчутних ударів. Вони провели ряд сміливих диверсій в місті і на залізничному вузлі. На початку 1943 року підпільники висадили у повітря цистерну з паливом, замінували ешелон з 48 цистернами, який згорів на станції Здолбунів. З прибуттям на Волинь партизанського з'єднання О. Ф. Федорова активізувалася підпільна боротьба. Ковельські підпільники встановили зв'язки з партизанами. В другій половині 1943 року до антифашистських груп міста влилися нові антифашисти, серед них М. Новічевська, К. Ф. Лукашук, О. Кочетова, О. Сальников та інші. Підпільники знищили німецьку військову пекарню, неодноразово виводили з ладу під'їзні колії, водокачку, висадили в повітря ешелон з боєприпасами, організували кілька диверсій в депо.

Під впливом сміливих дій підпільників і партизанів населення Ковеля посилювало опір окупантам. Воно саботувало заходи фашистів, ховало від реквізиції своє майно, всіма засобами ухилялося від відправки на каторжні роботи до Німеччини, куди було вивезено 5 тисяч ковельчан віком від 15-ти років і старше [10, с. 324-325].

В районі міста Ковель відбулося ряд боїв і сутичок УПА проти німців. У звіті німців від 4 квітня 1943 р. вказано, що райони в межах Кременець—Ковель—Костопіль—Рівне захоплені силами українських повстанців. Цього ж року гестапо розстріляло за зв'язок з УПА дружину керівника Ковельського повіту Самійла Підгірського Лесю (сестру дружини Дмитра Донцова), а тоді її доньку Нану (з першого шлюбу за М. Голубцем) та її чоловіка. Самійло втратив голову і спізнівся до виїзду з Ковеля, хоч вагонів до Варшави надавалося скільки хто хотів. Його не просто забили, а замордували, як кажуть, місцеві комуністи [17].

Німці розстріляли і закатували в Ковелі 24 тисячі чоловік. [5] За роки окупації у місті були підірвані майже всі промислові об'єкти і соціально-культурні заклади: залізничний вокзал, електростанція, 2 депо, робітниче селище, водокачка, поліклініка. Були зірвані пошта, телеграф, завод по обробці шкіри, меблева фабрика, елеватор, цегельні заводи, два кінотеатри, дві лікарні, дитяча консультація, дитяча молочна кухня, всі школи, бібліотека, крамниці, 4 пекарні, їдальні, ресторани, знищено культові храми міста. Зруйновано 2944 житлові будинки і 2504 господарські будівлі. Загальна сума збитків, заподіяних фашистами народному господарству міста, перевищувала 29 мільйонів карбованців [4].

6 липня 1944 року радянські війська знову зайняли Ковель. У місто повернулося всього близько 40 євреїв. У 1970 році в Ковелі жило близько 250 євреїв (50 сімей). Відповідно до Всеукраїнського перепису населення 2001 року євреїв у місті немає.

Ковельську наступальну операцію розпочали війська 2-го Білоруського фронту генерал-полковника Курочкіна, а завершили її війська 1-го Білоруського фронту маршала Рокосовського [11].

Ковель у 1944 році.
Німецький вказівник

Ковель в квітні 1944 року

лерійські корпуси одержали наказ повернути на південь: 1-й корпус на Луцьк, 6-й корпус на Цумань.

Після завершення Рівно-Луцької операції (27 січня — 11 лютого) більша частина області залишилася ще окупованою і в центрі цієї території знаходився Ковель, перетворений у важливий опорний пункт оборони противника. Жителі міста дуже потерпіли в роки війни [6].

Готуючи наступні операції командування радянських військ посилило розвідувальну діяльність, використовуючи як військових розвідників, так і підпільників та партизанів. 8 січня 1944 року керівник однієї з підпільних груп П. Г. Клімашевський одержав в партизанському штабі завдання проникнути в Ковель і зібрати дані про противника. Уночі П. Г. Клімашевський, радист і група супроводу, обминаючи вартових і заміновані ділянки, пробралися в місто і протягом 22-х днів передавали у штаби розвідувальну інформацію [3, с. 144].

У січні 1944 року Український штаб партизанського руху (УШПР) дав завдання партизанському з'єднанню О. Ф. Федорова оволодіти Ковелем, зруйнувати залізничний вузол та військові об'єкти. 11 лютого УШПР закинув у з'єднання О. Ф. Федорова спеціальну розвідувальну групу, під командуванням О. Г. Курова.

Завдання оволодіти партизанськими силами порівняно великим містом із сильним гарнізоном виглядає досить сумнівним. Як пише у своїх спогадах О. Ф. Федоров, незадовго до початку операції він побував в штабі 2-го Білоруського фронту з метою домовитися про спільний з регулярними військами наступ на Ковель. Однак командування тільки-но створеного фронту було не готове до цього. Не вдалося вирішити питання і через Український штаб партизанського руху [14, с. 285]. Було вирішено діяти власними силами, покладаючись на фактор раптовості. На цей час територія на північ від залізниці Коростень-Ковель значною мірою контролювалася партизанами. Для спільних дій залучалося з'єднання партизанських загонів під командуванням С. Ф. Маликова, яке прибуло на Волинь з Житомирської області, а також загони В. О. Карасьова і М. А. Прокопюка.

Гітлерівське командування зосередило у Ковелі значні військові сили і добре укріпило місто. За даними розвідки підступи до міста перегороджувала система дзотів, окопів, протитанкових ровів, загороджень колючого дроту, мінних полів. Було споруджено дзоти і в самому місті, ряд будинків противник замінував. На північно-східній околиці знаходилися дві важкі артилерійські батареї. Гарнізон Ковеля складався з двох тисяч німецьких солдат і приблизно 400 угорських. В їх розпорядженні було десять танків і бронемашин. Передові частини противника розташувалися також в навколишніх селах — Дорогище, Облапах, Секуні. Особливо сильна залога була в містечку Несухоїжі.

Партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова нараховувало понад 3 тис. чоловік особового складу, приблизно 4 тис. було в з'єднанні С. Ф. Маликова. Таким чином, партизанські сили чисельно перевершували противника, але з різних причин далеко не всі партизани могли бути задіяні в операції. Разом з тим противник мав краще озброєння і більш вигідну позицію для оборони. Наявні комунікації дозволяли швидко одержати підкріплення. Нарешті, партизани, що звикли діяти в лісах, були не підготовлені і в тактичному відношенні, і психологічно для вуличних боїв. В ніч з 22 на 23 лютого партизани вийшли на вихідні позиції. Однак з початком операції фактор раптовості фактично був втрачений. Пов'язано це було з тим, що на шляху до Ковеля спочатку зав'язалися бої з німецькими підрозділами, розташованими в навколишніх селах. Особливо запеклий бій з ночі і до 12 години дня точився за містечка Несухоїжі, куди противник встиг завчасно перекинути два батальйони 17-го полку. В цьому бою загинув командир 9-го партизанського батальйону з'єднання О. Ф. Федорова Степан Григоренко. [13]

У другій половині березня 1944 року з'єднання і частини 47-ї армії генерал-лейте-

нанта Поленова розпочали наступ на Ковель. 125-ий стрілецький корпус полковника Кузьміна у складі трьох стрілецьких дивізій 17 березня 1944 року впритул підійшов до міста. 18 березня Ковель був оточений. Війська 77-го стрілецького корпусу генерал-майора Позняка повинні були утримувати зовнішній фронт, не пропускати резерви німецьких частин до міста, блокувати всі дороги, що ведуть на Ковель.

Німецький гарнізон у Ковелі складався з кількох тисяч солдат, об'єднаних у дивізійне угруповання під командуванням обергрупенфюрера фон ден Баха. На його озброєнні знаходились десятки танків, велика кількість гармат, мінометів, крупнокаліберних кулеметів та іншої зброї. Взяти Ковель штурмом, як було заплановано, військам 47-ї армії не вдалося. У зв'язку з тим, що місто було перетворено на фортецю, бої точилися за кожну вулицю, за кожний будинок. З інших напрямків німецьке-фашистське командування знімало війська і направляло в район Ковеля. Так, у другій половині березня — на початку квітня, в цей район було направлено чотири піхотні і три танкові дивізії, два дивізійні штурмової артилерії й окремих танковий батальйон. Зібравши могутній бронетанковий кулак, гітлерівці нанесли контрудар, деблокували місто і дещо потіснили частини 47 армії. Таким чином, перша спроба взяти місто закінчилася невдачею. Почалося накопичення сил з обох боків.

Оборону в смузі ковельського виступу тримали з'єднання 4-ї німецької танкової армії, в котрій значились танкові дивізії СС «Вікінг» і «Велика Німеччина», 130, 131, 253-я піхотні дивізії, безпосередньо в Ковелі знаходилися частини 342-ї німецької піхотної дивізії, а також декілька танкових, артилерійських і мінометних підрозділів. З повітря їх підтримували значні сили авіації. Крім того, гітлерівці обладнали на головних напрямках багато бетонованих вогневих укріплень, замінували і обплутали колючим дротом підступи до своїх окопів і траншей.

47 армія була віддана в підпорядкування командуючому 1-им Білоруським фронтом маршалу К. К. Рокоссовському. На кінець червня в армії нараховувалось 10 стрілецьких дивізій, танкова бригада і два танкових полки, 5 самохідно-артилерійських полків, два дивізійні бронепоезди, артилерійська дивізія прориву, зенітно-артилерійська дивізія і окремих зенітно-артилерійський полк, інженерно-саперна бригада, декілька протитанкових винищувальних полків і деякі інші частини бойового забезпечення.

5 квітня 1944 року на північному заході Ковеля противник великими силами піхотних частин і танків при підтримці авіації завдав контрудару, прорвав оборону і з'єднався зі своїми військами, оточеними у Ковелі.

На південно-західному напрямку, в смузі населених пунктів Старі Кошари, Милянєвичі, Ружин, зайняла вогневі позиції 76-а стрілецька дивізія полковника Видригана. 27 квітня 1944 р. німецькі війська при підтримці артилерії і авіації розбили війська 76-ї стрілецької дивізії і з'єдналися зі своїми військами, розташованими у Ковелі.

Сталін був стурбований поразкою радянських військ під Ковелем. Він зателефонував Рокоссовському і наказав чим швидше їхати в Сарни до командуючого фронтом Курочкіна і на місці в'яснити ситуацію, зокрема, чому стався прорив противника в Ковель. Через декілька днів бою за місто становище ускладнилось. Виникла загроза прориву німецьких військ в тил і виходу на рубіжі річок Стохід і Стир.

За поразку радянських військ під Ковелем Ставкою ВГК командуючий 2-м Білоруським фронтом генерал-полковник Курочкін був звільнений з посади, а ввірені йому війська у повному складі передані в підпорядкування генерала армії Костянтина Рокоссовського — командуючого 1-им Білоруським фронтом.

Чотири місяці точилися жорстокі бої за місто і стали для воїнів справжнім пеклом кривавої бойні під Ковелем. Тут щоденно боролися і гинули бійці. На початку липня 1944 року становище німецького гарнізону у Ковелі особливо ускладнилось. Радянськими військами був перехоплений наказ начальника гарнізону, який вимагав економити боеприпаси. Ковельський комендант Біссінг втік з міста на літаку. Німецьке командування не змогло утримати важливий пункт своєї оборони.

Враховуючи загрозу виходу радянських військ у фланг і тил ковельському угрупованню, новий командуючий групою армій «Центр» фельдмаршал Модель, не чекаючи удару на Ковель, 2-го липня почав відводити війська у західному напрямі, створивши укріплений проміжний рубіж на лінії Паридуби—Торговище (20—25 км на захід від Ковеля) [16, с. 56].

З'ясувавши ситуацію, 47-а армія в ніч з 4

Свято-Воскресенський храм

на 5 липня перейшла в наступ передові загони 260-ї, 76-ї, 60-ї дивізій зав'язали бої на околицях міста. До 10 годин ранку частини 342-ї німецької дивізії були витіснені із східної частини міста. Бій тривав протягом дня, увечері наступило затишшя. Вранці 6 липня штурм відновився: 1283-й і 1285-й полки 60-ї дивізії почали форсувати Турію, в цей час 1281-й полк просувався в напрямку Садової вулиці до центру міста і залізничного вокзалу. В другій половині дня була форсована Турія і місто повністю очищено від противника. На останньому етапі боротьби за Ковель, як і раніше, було здійснено чимало героїчних подвигів. Звання Героя Радянського Союзу посмертно було присвоєно командирі батальйону капітану О. П. Міну, який загинув у бою за село Паридуби.

Увечері 6 липня по радіо був переданий наказ Верховного головнокомандуючого Маршалу Радянського Союзу К. К. Рокоссовському, в якому повідомлялося, що війська 1-го Білоруського фронту оволоділи містом Ковелем. Восьми з'єднанням і окремим частинам, які відзначилися в боях за Ковель, було присвоєно найменування «Ковельських» [2, с. 112].

8 липня з'єднання 47-ї армії вийшли на запланований рубіж Стара Вижівка-Смідин-Торговище. Попереду були укріпленні противником позиції, для прориву яких потрібна була певна підготовка. 18 липня з району Ковеля розпочався загальний наступ армій лівого крила 1-го Білоруського фронту. 21 липня завершилося повне звільнення Волинської області від німецько-фашистської окупації [12, с. 81-82].

У серцях вдячних нащадків пломені вічний вогонь пам'яті про визволителів, земляків, рідних і близьких, які життям, кров'ю, трудом і незламним духом вибороли мирне небо над нашим рідним містом, відродили його з попелу і руїн.

Ні за один населений пункт на Волині не точилися такі криваві і жорстокі бої, як за Ковель — важливий залізничний вузол. У цих боях обидві сторони діяли з максимальним напруженням і чимало воїнів показали зразки хоробрості. Так, командир батареї 191-го зенітно-артилерійського полку лейтенанту В. К. Олійнику за мужність і героїзм, виявлені в бою під селом Дубова Ковельського району, присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно. Також звання Героя Радянського Союзу було посмертно присвоєно командирі взводу 135-ої розвідувальної роти 143-ї стрілецької дивізії старшині Г. М. Зеленському, який загинув 18 квітня під селом Мощена Ковельського району. Посмертно звання Героя Радянського Союзу присвоєно і командирі батальйону 605-го стрілецького полку капітану О. П. Міну. В боях за Ковель загинули у липні льотчики: Герой Радянського Союзу заступник командира ескадрилії 72-го розвідувального авіаполку капітан В. Г. Подколюдов, штурман цього ж авіаполку В. А. Смірнов, а також штурман 45-го винищувального авіаполку Ч. К. Бенделіані. За мужність, виявлену в боях під Ковелем, звання Героя Радянського Союзу були удостоєні сержанти І. Є. Єрохін і Ю. М. Солодов, молодший лейтенант В. І. Харламов.

У 1996 році в Ковелі було встановлено пам'ятник жертвам Другої світової війни. Монумент, споруджений з ініціативи українського фонду «Єднання» та німецької спілки догляду за військовими похованнями, став своєрідним знаком примирення ветеранів радянської та німецької армій. Кошти були зібрані у Німеччині від проведення 60-ти спільних концертів ансамблів української армії та німецького бундесверу[11].

1. Бондаренко Г. В. Визволення Волинської області від фашистських загарбників // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матеріали наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 50-й річниці Перемоги над фашизмом. — Луцьк, 1995. — С. 40—41.

2. Волинь радянська. Зб. Документів і матеріалів. — Ч. 3. — Львів, 1971. — С. 112.

3. Волинь радянська. Зб. Документів і матеріалів. — Ч. 3. — Львів, 1971. — С. 144.

4. ДАВО. — Ф. Р-66. — Оп. 4. — Спр. 13. — Арк. 72.

5. ДАВО. — Ф. Р-66. — Оп. 4. — Спр. 15. — Арк. 85.

6. ДАВО. — Ф. Р-66. — Оп. 4. — Спр. 156. — Арк. 73—74.

7. Жгун М. Тривога і біль тих днів // Вісті Ковельщини. — 2002. — 20 червня.

8. Замлинський В. Караюча земля: Про комуністичне підпілля і партизанський рух на Волині в роки Великої Вітчизняної війни. — Львів: Каменяр, 1965. — С. 95.

9. Звільнення Волинської області від німецько-фашистських загарбників // Історія Волині. — Львів, 1988. — С. 129—132.

10. Історія міст і сіл УРСР: Волинська область. — К., 1970. — С. 324—325.

11. Ковель: Історія та сучасність. Kovel.in.ua/ukr/history/vijna/

12. Кудь В. Битва за Ковель в 1944 році // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Збірник наукових праць. — Луцьк: Надстир'я, 2003 — С. 81—82.

13. Федоров А. Ф. Последняя зима. — М., 1981. — С. 277.

14. Федоров А. Ф. Последняя зима. — М., 1981. — С. 285.

15. Худопаров П. Й. Родовід Худопарових та Левчуків протягом шести поколінь (1848—1996). — Львів: Кобзар, 1997. — С. 37.

16. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. — Кн. 2. — К., 1980. — С. 56.

17. Яхненко Н. Від бюро до Бригідок // Волинь. — 1997. — 11 листопада.

СТАНОВЛЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В МІСТІ КОВЕЛІ

Що ми знаємо про Магдебурзьке право? Українська республіканська енциклопедія визначає його як «феодалне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодала.» Та це, так би мовити, ідеологічна преамбула визначення поняття. А суть Магдебурзького права полягала в тому, що воно встановлювало порядок виборів і функцій органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо.

Конституційний процес в Україні підняв проблему місцевого самоврядування до однієї з важливих. Однак теоретичні і практичні результати реформи самоврядування залишаються суперечливими. Однією з причин цього є те, що дослідження самоврядування є недостатнім. Тому темою нашої роботи буде Магдебурзьке право, на основі якого розвивалося місцеве самоврядування, вивчення якого є актуальним на даному етапі розвитку державотворення.

У своєму дослідженні ми використовували роботи з історії України Бойка О. Д., Ореста Субтельного, Яковенко Н. М., матеріали з історії Волині і міста Ковеля Киричука М. Г. «Волинь земля українська», Семенюка А. В. «Ковель: минуле і сучасне» та ін.

Щодо причин поширення, ролі і значення Магдебурзького права в Україні, то переважна більшість істориків, зокрема, В. Антонович, Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, І. Крип'якевич, оцінювали його, здебільшого, негативно, і лише М. Довнар-Запольський заперечував думку про негативне значення даного права як запозиченого, «чужого права», що немало жодного «грунту» в містах України. Сприяючи, з одного боку, утвердженню в українських містах іноземців, Магдебурзьке право, на думку М. Довнар-Запольського, одночасно впливало й на більш швидке економічне зростання міст.

Історична оцінка поширення Магдебурзького права, його ролі і значення в Україні не могла, очевидно, і не може бути однозначною. І хоча німецьке право і не відіграло тієї ролі для українських міст, що на Заході, однак воно сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, доступ до якого був обмежений. Міста звільнялися від влади місцевих правителів-землевласників і набували нового правового статусу. Вони отримували самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесел. Магдебурзьке право регламентувало процедуру обрання міських представницьких органів влади, визначало їх повноваження і функції, встановлювало норми цивільного і кримінального права. Вносячи певні риси західноєвропейського міського устрою в організації самоврядності українських міст, дане право стало одним із важливих чинників культурного і правового зближення України із Західною Європою, створило правову основу становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні.

Одним з таких міст, де створювалася окрема галузь станових прав вільної міської громади, було місто Магдебург. Саме система міського Магдебурзького права стала основою формування цивільного і кримінального законодавства, судоустрою та судочинства у середньовічній Німеччині.

Запровадження Магдебурзького права у деяких містах спочатку викликало опір українського населення, оскільки супроводжувалося посиленням іноземної експансії, обмеженням прав некатоліцького населення, але згодом ця суперечність зникла.

Відповідно до Магдебурзького права (далі — М. п.) всі міста України поділялися на 3 категорії. До першої належали міста, що отримали М. п. від литовських князів, польських та угорських королів. Переважно це були міста Правобережної України. Раніше М. п. було надано містам Закарпатської України, яка на той час входила до складу Угорщини. З 1329 М. п. користувалися Хуст, Вишкове, Тячів. Згодом М. п. отримали Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432). Кременець (1438), Житомир (1444), Мукачеве (1445), Київ (1494—1497).

До другої категорії входили міста, які отримали М. п. від їх власників. Так, князі Вишневецькі у XVI ст. дарували М. п. містам Лохвиці, Лубнам, Пирятину, Прилукам.

До третьої категорії належали міста, яким М. п. було надано грамотами гетьманів після приєднання України до Московської держави. У 1752 р. М. п. було дароване гетьманом К. Розумовським Полтаві, 1758 р. — Новгород-Сіверському. До кінця XVIII ст. М. п. одержали майже всі міста Лівобережної України. Грамоти гетьманів переважно підтверджували права міст України на самоврядування, які вони отримали, перебуваючи ще під литовським та польським пануванням.

На етнічних західноукраїнських землях першим містом, що отримало привілей на самоврядування за німецьким правом, було м. Новий Сонч (1294р.), а у 1339 р. таке право набуло й м. Санок.

У XIV ст. постійні татарські навали і міжусобні війни спричинили занепад могутності Галицько-Волинського князівства. Після смерті останнього князя Болеслава-Юрія (1340 р.) почалася боротьба між державами-сусідами за Галичину і Волинь. Литовський князь Дмитро-Любарт зайняв Волинь, а польський король Казимир — Галичину (1340 р.) і захопив Львів. З цього часу Магдебурзьке право проникає на Русь через посередництво і під владою Польщі, з огляду на те, що німецьке право за князювання короля Казимира офіційно визнано в Польській державі.

У період воєн між Польщею і Литвою Львів майже повністю знищений, тому польський король вирішив заново його відбудувати, розширити територію (межі міста). Таке місто, вважав король, потребувало нової організації міських органів влади, правові основи діяльності яких регламентувало б нове міське право. Саме тому 17 червня 1356 р. Казимир видав диплом, в якому, зокрема, зазначалося: «Зважаючи на численні набіги і руйнування, яких зазнало наше місто від усякого роду недругів і прагнучи, щоб воно якомога більше придбало собі користі, вигод і достатків, з метою піднесення і розвитку міста, надаємо йому на вічні часи німецьке право, зване по-простому Магдебурзьким...» Це перша документальна письмова згадка про надання Львову права на міське самоврядування.

Детальну інформацію про поширення Магдебурзького права в західній (польській) і східній (українській) частинах Галичини подає нам Р-Ф. Кайдль. Він налічує до 400 міст, містечок і сіл, яким протягом XIV — XVI ст. надане таке право. Зокрема, Коломия отримала привілей на Магдебурзьке право у 1370 р., Судова Вишня — у 1375 р., Перемишль і Тереховля — у 1389 р., Самбір — у 1390 р., Дрогобич — у 1422 р., Стрий — у 1431 р., Галич — у 1437р.

Першою історичною датою, що вказує на реєстрацію німецького права на східноукраїнських землях, є привілей на магдебургію для Кам'янця на Поділлі, наданий ще за часів Великого Князівства Литовського (1374 р.). Значно інтенсивніше німецьке право поширюється в центральній і східній частинах України у XV ст. У 1431 р. Магдебурзьке право отримує Кременець, у 1432 р. — Луцьк, 1444 р. — Житомир. У 1518 р., німецьке право запроваджується у Ковелі, у 1585 — Переяславі. Чигирин отримав Магдебурзьке право у 1592 р., а Канів — 1600 р. Іншим містам таким, зокрема, як Стародуб, Ніжин, Чернігів воно надане у першій половині XVII ст.

Характеризуючи правовий статус міст у відповідності з Магдебурзьким правом, вчені-дослідники вказують на дві їх категорії (групи). До першої відносять лише Львів, Кам'янець і Київ — міста з повним Магдебурзьким правом, де формувалися міські представницькі органи влади — Рада з бургомістром (орган законодавчої і адміністративної влади) і лава з війтом (орган судочинства). Дані органи зі своїми службами склали міський магістрат. Всі інші належали до категорії міст з неповним німецьким правом — так звані ратушні міста.

М. Владимирський-Буданов вказує ще й на третю категорію — приватно-панські: міста з найменшими правами, що одержували привілей на устрій за Магдебурзьким правом здебільшого від свого пана-власника, з його волі та ласки, яку він міг довільно змінити або взагалі скасувати.

Звичайно ж, на наших землях, особливо на Правобережній та Лівобережній Україні, це право діяло на український лад, тобто значно відрізнялося за своїм змістом і формою від Магдебурзького права, яке застосовувалося в Західній Європі. Скажімо, в менших містах, що називалися ратушними, козацька старшина відала справами ко-

заків, а виборна міська влада — справами міщан. Норми Магдебурзького права використовували при всіх офіційних приватних кодифікаціях права в Україні XVI — XIX століть.

Надання магдебурзького права нашому місту Ковелю відбулося 24 грудня 1518 р., коли польський король Сигізмунд I Старий у Бресті вручив князю Василю Сангушку грамоту про надання селищу Ковеле статусу міста на основі німецького (магдебурзького) права: «...Этою грамотою дозволяем князю Василю Михайловичу образовати из села Ковля город и устроить его на праве Магдебурзком на вечные времена... »

Про історію надання цієї грамоти М. Тедорович пише, що, проїжджаючи Ковельщиною, королева Бона потрапила в небезпечну пригоду. Місцеві жителі швидко прийшли на допомогу. За це вона клопотала перед королем, щоб селищу Ковле надати статус міста. Король Сигізмунд, який безмежно кохав королеву, підписав доленосне рішення. Легенди завжди овіяні ореолом романтики і таємничості. Не відкидаючи свідчень легенди, маємо сказати, що насправді князі Сангушки самі багато зробили, щоб це рішення відбулося.

Сприяли наданню Ковелю Магдебурзького права і об'єктивні причини. На початку XVI ст. сільська община Ковеля поступово перетворилась на міщанську, тобто її головними заняттями стали ремесло і торгівля. Тому виникла потреба у зміні внутрішнього самоуправління.

Надання Магдебурзького права передбачало укріплення міста і надання йому самоврядування. Проте відбулося надання місту лише тієї міри самостійності, яка, на думку князя Василя Сангушка, була б корисна для заохочення торгівлі і ремісничої діяльності, збільшення таким чином його доходів та забезпечення процвітання його родині.

Судова влада в місті знаходилась під повним контролем князя. Він впливав на вибори членів міського управління, затверджував на посади урядників магістрату.

Власник міста до найменших подробиць регулював не тільки суспільний міський порядок, але і приватне життя міщан. Князь змушував жителів міста працювати на будівництві доріг, мостів, ремонті фортеці тощо. Він отримував від міщан грошові податки (чинш) і різні натуральні податі (мед, віск та ін.)

Право на самоврядування міста Ковеля було підтверджено і грамотами інших правителів: королева Бона (1547 р.), Сигізмунд III (1611 р.), Владислав IV (1635 р.), Михайло Вишневецький (1670 р.), Ян Собеський (1689 р.). Ці грамоти, хоч гарантували місту самостійність, проте визначали значну долю міських доходів і повинностей на користь замку і його озброєння і не давали можливості точно розмежувати міське самоуправління і владу князя, як власника міста. Князь був наділений правом вершити суд і розправу над міщанами. З 1518 року у своїх діях князь повинен був керуватись нормами Магдебурзького права. Проте, як засвідчує практика, окремі князі маючи необмежену владу не визнавали Магдебурзького права. Скажімо князь Андрій Курбський при прийнятті рішень в судових справах користувався судебником Іоанна IV. Німецьке право він ігнорував.

З вище наведеного переконуємось, що Магдебурзьке право не дало місту Ковелю повної самостійності. Всі власники міста втручались в діяльність органів самоврядування і надавали їм тільки необхідну муру самостійності, яка на погляд власника була корисна для заохочення торгівлі і ремісничої діяльності і принесла б ще більший прибуток князю. Економічне становище ковельських міщан також не покращилось. Проте, оцінюючи наслідки запровадження Магдебурзького права в Ковелі, слід відмітити і позитивні фактори. Було введено міські представницькі органи влади, чітку регламентацію і сплату податків, задекларовано право га ярмарок і організацію цехів тощо.

Отже, Магдебурзьке право — важливе джерело права на українських землях, так зване феодалне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодалів. Воно являє собою кодифіковані в XIII ст. норми звичаєвого права і судові ухвали німецького міста Магдебурга, перейняті згодом багатьма містами Німеччини, Чехії, Польщі, Литви, України та Білорусі. Головним джерелом Магдебурзького права був збірник «Саксонське зерцало».

Магдебурзьке право прийшло спершу в міста Закарпатської України (з 1329р. — Хуст), що належали Угорщині разом з німецькими колоністами: вже князь Данило Ро-

манович і його наступники забезпечували їм привілеї користуватися власним правом мати власні судово-адміністративні інституції. З переходом українських земель під владу Польщі і Литви Магдебурзьке право надавали королі або великі князі. Першими містами, що одержали Магдебурзьке право, були Володимир-Волинський (1324р.), Сянок (1339р.), Львів (1352р.), Кам'янець (1374р.), Берестя (1390р.); у XV—XVI ст. його одержала низка міст Правобережної України (зокрема, Київ — 1494р.). Воно надавалося окремим містам спеціальним привілеєм великого князя, і надання його вилучало місто із залежності від місцевої адміністрації.

Отже, на першому етапі у XIV — XVI ст. Магдебурзьке право поширилося на всій Правобережній та частині Лівобережної України. Воно відіграло прогресивну роль в економічному розвитку українських міст.

На початку XIX ст. Магдебурзьке право в Україні практично припинило своє існування. Головними причинами цього були: втручання місцевої адміністрації у справи міст з Магдебурзьким правом (наведемо приклад міста Ковеля); невизначеність компетенції та дій вїйта, ради, лави; становий характер влади в містах; відсутність будь-якого контролю за діяльністю міської адміністрації; корупція та хабарництво серед посадових осіб тощо.

Всі міста з Магдебурзьким правом мали свої органи самоуправління. У великих містах це була міська рада (магістрат), що, як правило, складалася з вїйта (очолював магістрат), його помічників (бурмистрів) і двох колегій — ради (райці, ратмани, радники) й лави (лавники, засідателі), що їх обирало міське населення (іноді вїйт призначався державною або дідичною владою). Магістрат керував справами міської адміністрації, суду, господарства, фінансів, поліції тощо. Судова компетенція належала і до ради і до лави. Їх розмежування було не завжди виразне; але, як правило, лава виступала як судова колегія насамперед у кримінальних справах, а також цивільних, а рада — як колегія в справах адміністративних та складних цивільних справах.

Все викладене свідчить про те, що історична оцінка поширення Магдебурзького права, його ролі і значення в Україні не могла, очевидно, і не може бути однозначною. І хоча німецьке право і не відіграло тієї ролі для українських міст, що на Заході, однак воно сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, доступ до якого був обмежений. Міста звільнялися від влади місцевих правителів-землевласників і набували нового правового статусу. Вони отримували самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесла. Магдебурзьке право регламентувало процедуру обрання міських представницьких органів влади, визначало їх повноваження і функції, встановлювало норми цивільного і кримінального права. Вносячи певні риси західноєвропейського міського устрою в організації самоврядності українських міст, дане право стало одним із важливих чинників культурного і правового зближення України із Західною Європою, створило правову основу становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні.

-
1. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. — К.: Академвидав, 2006. — 688 с.
  2. Волинь: исторические судьбы Юго-Западного края. Издано при министерстве внутренних дел П. К. Батюшковым — С.-Пб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1888. — 415 с.
  3. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 5. — Львів, 1905. — С. 290.
  4. Довідник з історії України (А — Я). Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. За ред. Підкови І. З., Шуста Р. М. — К.: «Генеза», 2001. — 1135 с.
  5. Історія Волині: З найдавніших часів і до наших днів. — Львів: Вища школа, 1988. — 238 с.
  6. Історія України. Під ред. В. А. Смолія — К.: Видавничий дім Альтернативи, 1997 — 425 с.
  7. Киричук М. Г. Волинь земля українська: історичний посібник. — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 392 с.
  8. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. — Х.: ВД «Школа», 2007. — 720 с.
  9. Правова енциклопедія школяра / В. В. Головенко, В. С. Ковальський (кер. авт. кол.), Л. О. Лоха — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 440 с.
  10. Семенов А. В. Ковель: минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.
  11. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст. — К.: Генеза, 1997. — 312 с.

ЗМІСТ

Микола Вельма . Ковель сучасний: цифри і факти	4
Розділ 1. КОВЕЛЬ І КОВЕЛЬЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВОЛИНІ	8
Ігор Маркус, Григорій Охріменко, Володимир Савицький, Петро Хомич . Археологічні пам'ятки Ковельського району	8
Віктор Атаманенко . Описово-статистичні джерела другої половини XVI — початку XVII ст. з історії міст Ковельщини	14
Валентина Петрович, Людмила Стрільчук . Роль цехових організацій у соціально-економічному розвитку міста Ковеля XVI—XVII ст.	19
Геннадій Гулько . До питання щодо перебування на Волині князя Андрія Курбського	23
Тетяна Яцечко-Блаженко, Іван Рудянин, Світлана Яцечко . Постать князя Андрія Курбського в історії Ковельщини	28
Юрій Мазурик, Віктор Семенюк . Втрачена пам'ятка на Ковельщині: Свято-Троїцька церква біля с. Вербка. Опис та іконографія (до 470-ліття першої писемної згадки)	32
Дмитро Хоміч . Ковель та Ковельщина у франко-російській війні 1812 року	36
Валентина Надольська . Документи державного архіву Волинської області як джерело до вивчення історії єврейських громад Ковельщини (кінець XVIII — початок XX ст.)	41
Світлана Чибирак . Український етнограф Павло Чубинський і Ковельщина: до 175-річчя від дня народження	44
Оксана Сажок . Церковні православні братства Ковельського повіту Волинської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст.	49
Любов Мерзвинська . Колодяжне у фольклорних записках Лесі Українки	54
Анатолій Семенюк . Микола Косач — невідомі сторінки життя	64
Анатолій Пісоцький . Повернення до Лесиноного будинку	68
Наталія Прокопів . Генеза українського малярства у культурно-мистецькій спадщині Андроника Лазарчука	70
Тамара Левицька . Світ образів Андроника Лазарчука	75
Олена Прищепа . Участь міського самоврядування Ковеля в організації освітнього життя (кінець XIX — початок XX ст.)	83
Вадим Кудь . Селянські заворушення у Ковельському повіті в період столипінської аграрної реформи	87
Олександр Дем'янюк . Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914—1916 рр.)	91
Петро Хомич . Сліди Першої світової війни на Волинському Поліссі: пам'ятки бойових дій	96
Петро Хомич . Район дій Південно-Західного фронту на Ковельському напрямку у Першу світову війну	99
Мілада Мартинюк . Просвітницька діяльність комісара Українських Січових Стрільців Д. Вітовського	101
Мирослава Мороз . Ковель 1918 року очима австрійського художника Еміля Вайса	104
Юрій Крамар . Формування польського державного апарату влади на Ковельщині у 1919—1921 рр.	109
Сергій Гладищук . Суспільно-політичне становище Ковельщини в 1919—1921 рр.	115
Володимир Марчук . Етнічний склад населення Ковельського повіту у 20-х роках XX століття ...	118
Анатолій Пісоцький . З історії жіночого руху на Волині в 20-30 рр. XX ст.	122
Тетяна Невесенко . Історіографія, бібліографія та джерельна база дослідження Ковельщини у міжвоєнний період	124
Роман Сенчишак . Дослідження Олександра Цинкаловського у галузі гідрології (за матеріалами праці «Річка Прип'ять та її допливи»)	129
Маргарита Матвійчук . Історія вулиць м. Ковеля: Брестської, М. Левицького, Володимирської в 20—30-ті рр. XX ст.	132
Микола Півницький . Волинь і Ковельщина в роки гітлерівської окупації	143
Андрій Воздиган . Нацистський «новий порядок» на Волині у 1941—1944 рр.	149
Геннадій Гулько . До проблеми вивчення діяльності нацистських «таборів смерті» у Волинській області. Шталаг — 301 у м. Ковелі	153
О. Пашук . Доля єврейської громади міста Ковеля в роки Другої світової війни	160
Анатолій Семенюк . Психологічні та політичні аспекти польсько-українського протистояння у 1942—1944 рр.	168
Роман Вітрик . Українська Повстанська Армія на Ковельщині в 1942—1954 роках	175
Іван Сидорук . Підпільна юнацька організація «Соколи», що діяла в роки Другої світової війни в м. Ковелі на Волині	180
Олександр Булавін . Розвідники — уродженці Ковельщини	184
Сергій Яровенко . Танкісти в боях за Ковель. Березень—квітень 1944 року	187
Микола Вельма . Завершальний етап боїв за визволення Ковельщини від фашистських загарбників	198
Юрій Мазурик . До питання про необхідність увічнення пам'яті жертв фашизму в місті Ковелі (мирним жителям і військовополоненим)	203
протоіерей Олександр Федчук . Православна церква і державна влада на Ковельщині у 1945—1946 роках	206

Володимир Гика. Історія становлення та післявоєнної відбудови Ковельської залізниці в документах Державного архіву Волинської області	211
Ірина Сушик, Володимир Москалюк. Внесок Ковельської залізниці у повоєнну відбудову народного господарства	243
Дмитро Корнелюк. Розвиток духовно-моральної освіти краю: стан, проблеми й перспективи ..	247
Наталія Миронюк. Храми на старому городищі (з історії села Мельниця Ковельського району) ..	254
Людмила Карпюк. Дві пам'ятки з села Вишеньки на Волині	259
Наталія Кот. Педагоги Ковеля, заслужені вчителі України	263
Галина Романчук. Перлини освіти Ковельщини	268
Ніна Байчук, Ігор Ілюшик. 100-літній ювілей школи села Грабове (Історико-краєзнавчі дослідження)	274
Любов Грабинська, Лариса Хмелярська. Музеї при навчальних закладах Ковельського району та міста Ковеля	280
Олена Дерев'янчук, Надія Чернець. Шкільний історичний музей — центр краєзнавчої роботи ..	282
Алла Дмитренко. Колекція вбрання з Ковельщини у Волинському краєзнавчому музеї	284
Оксана Березко. Локальні особливості рушників Ковельського району (за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею)	297
Василина Сварник. Традиційне вбрання Волинського Полісся (за матеріалами з Ковельського, Старовижівського і Турійського районів)	301
Марія Хотинська. Деякі особливості виборів у Ковелі (погляд зсередини)	305
Геннадій Бондаренко, Іван Хамежук. Проекти гербів і прапорів сільських громад Ковельського району	316
Альона Гарбарук. Товариство польської культури у м. Ковелі	329
Галина Шевчук. Природними та духовними сторінками Ковельщини	334
Л. Юрченкович, О. Ткачук. Бібліографічна робота Ковельської центральної районної бібліотеки по формуванню фонду з історії м. Ковеля та Ковельщини	340

Розділ 2. З ІСТОРІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ТА САМОВРЯДУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ .....

Андрій Боярчук. Три депутати із одного села	353
Валентин Вітренко. Громадське самоврядування в місті Новограді-Волинському та в однойменному повіті (кінець XVIII — початок XX століття)	360
Василь Денисюк. Волинська губернія: формування адміністративно-територіальної одиниці та системи управління (кінець XVIII — початок XIX ст.)	367
Андрій Климчук. Перші ратуші на Волині	372
Валентин Малиновський. Історичні передумови виникнення місцевого самоврядування	375
Ірина Рибачок. Організація влади в містах Південно-Східної Волині наприкінці XVI — першій половині XVII ст.	379
Анатолій Трембiцький. Магдебурзьке право — правова основа організації та розвитку митної справи і торгівлі на Поділлі у XIV—XVIII ст.	385

Розділ 3. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА ВОЛИНЕЗНАВСТВА .....

Геннадій Бондаренко. Краєзнавство України і Волині у контексті рішень V з'їзду Національної спілки краєзнавців України	394
Микола Близняк. «Славетні та вільні» в містах Волині наприкінці XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці)	397
Віталій Боровик. Архівування експедиційних польових відеоматеріалів Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (МАНКУП ДНЦЗКСТК)	400
Сергій Гонтарук. Інвентар маєтків князів Острозьких 1620 р. Про втрати населення Волині в результаті татарських нападів	403
Вікторія Дяченко. Образ русалки в уявленнях поліщуків (за матеріалами етнографічної експедиції до Шацького району)	407
Богдан Зек. Вишкіл та посадові інструкції української допоміжної поліції Луцька у роки нацистської окупації	409
Оксана Каліщук. Волинська трагедія і її праведники	412
Василь Карпюк. Воєнно-статистичні огляди Російської імперії як джерело для вивчення етносоціальних процесів у Волинській губернії	414
Роман Ковальчук, Ірина Омельчук. Формування архітектурно-планувальної структури театральної площі міста рівне у 1950-х рр.	417
Богдан Колосок. Про 70-річний ювілей	421
Олександра Кондратович. Роль фольклорних колективів у вивченні, збереженні та поширенні духовних надбань українського народу. З досвіду роботи фольклорних колективів Камінь-Каширського району	427
Юлія Крикун. Етнографічна спадщина вчених 1920-х — 1930-х років з карного звичаєвого права українців XVII—XVIII століть	431
Олександр Кучеренко. Волинський край у житті і долі М. І. Костомарова	435
Микола Кучерепа. До історії українсько-польського конфлікту на Волині 1943—1944 рр.	439

Лариса Липовська, Сергій Панишко. Про обставини знахідки, склад та долю скарбу римського часу із с. Сереховичі Старовижівського району Волинської області.....	447
Юрій Мазурик. Встановлення меморіальної дошки жертвам нацистського табору для військовополонених «Шталаг № 360» у місті Луцьку	449
Іван Михальчишин, Григорій Охріменко, Ігор Маркус. Пам'ятки доби бронзи у верхній та середній течії р. Західний Буг	452
Іван Михальчишин, Григорій Охріменко, Вікторія Дяченко. Стжижовська культура на Волині	460
Григорій Охріменко, Світлана Локайчук, Ігор Маркус, Ірина Петрук. Межановицька культура та роль Миколи Пелещишина у її вивченні	466
Григорій Охріменко, Олександр Романчук, Наталія Скляренко. Нові матеріали до вивчення городоцько-здовбицької культури	474
Ігор Пасюк. 12 танковий батальйон та 21 танковий дивізіон у Луцьку	481
Ріта Рагімова. Зимова обрядовість та величальні наспіви Володимиреччини	485
Валентина Сасовська-Єгорова. Олексій Громадюк — легендарний командир УПА	490
Оксана Силіук. Митрополит Анатолій Дублянський (1912—1997) про українських святих	496
Степурко Тетяна. Інвентар 1620 року як джерело вивчення фільварків Острозької волості	499
Телегей Наталя. Художні особливості настільників Камінь-Каширського району (на матеріалах експедиційних досліджень)	505
Тетяна Чучко. Особливості дитячих імен у Шацькому районі	508
Георгій Шамонін. Проблеми створення і збереження архівних аудіозаписів: від витоків до сучасності	510
Розділ 4. ПОВІДОМЛЕННЯ, РЕЦЕНЗІЇ	514
Алла Дмитренко. Конференція у Музеї народної архітектури та побуту та етнографічні дослідження Волині і Волинського Полісся	514
Олег Разиграєв. Князь Януш Радзивілл — аристократ та останній ординатор Олики (рецензія на книгу: Durka J. Janusz Radziwiłł (1880—1967). Biografia polityczna. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2011. — 390 s.)	518
Олександр Дем'янюк. Рецензія на книгу Богдана Зека «Олег Штуль у боротьбі за Україну». — Торонто—Львів : Літопис УПА, 2013.	521
Данило Штуль. З Франції по Україні довкола СКУ (Світовий Конгрес Українців)	523
Розділ 5. УЧНІВСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ	528
Тетяна Бордеану. Роль Магдебурзького права у самоврядуванні м. Ковеля	528
Світлана Бруча, Олександр Симонік. Магдебурзьке право в історії міста Ковеля	532
Богдана Буско, О. Пашук. Анатолій Грисюк — святий ковельської землі	536
Буско Богдана, Пашук О. І. Єврейський некрополь як джерело історії ковельського штетлу	543
Мирослава Гудим. Ковельська інтелігентка — видатний український науковець в галузі етнографії та майстер вишивки	548
Галина Дерев'янюк. Участь жителів села Поворськ Ковельського району в партизанській боротьбі волинян	554
Андрій Дятел. Суспільно-політичне життя Ковельщини між Першою та Другою світовими війнами	558
Алла Козуля. Історія села Доротище	563
Богдана Колеснікова. Постава Кобзар у бронзі та граніті	569
Яна Колодій. Роль Магдебурзького права у розвитку самоврядування м. Ковеля	574
Олександр Лаховський. Ковель. Дорогами війни 1941–1945 рр.	579
Дарина Місюра. Ковель і Ковельщина у війнах ХХ століття	584
Ангеліна Ратнюк. Конфесійна панорама Ковеля	587
Андрій Савлук. Міські привілеї і Магдебурзьке право в Ковелі і на Волині	592
Дмитро Свінчук. Ковель в роки Другої світової війни	595
Ілля Ярош. Становлення магдебурзького права в місті Ковелі	600

Оргкомітет висловлює щирі подяку
за допомогу у підготовці конференції:

депутатам Ковельської міської ради

Валентині Дубій,

Людмилі Ларіоновій,

Роману Ляшуку,

Василю Римарчуку,

клубу «Класік» та особисто Роману Дідицькому,

Івану Омелянюку,

Олені Місюрі,

Володимиру Головатому,

Наталії Маленицькій

КОВЕЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ У ВІННІПЕЗІ ПРИ СНУ
ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
КОВЕЛЬСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ
КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ
«ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ. ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ»

Наукове видання

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ: КОВЕЛЬ І КОВЕЛЬЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВОЛИНИ

Науковий збірник

Випуск 50

*Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю
надання Ковелю Магдебурзького права.
м. Ковель, 12—13 грудня 2013 р.*

Друкується в авторській редакції

*Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв
та інших відомостей несуть автори публікацій*

*Верстка — Тетяна Кушнерук
Обкладинка — Катерина Димарчук
Коректор — Анна Ющук*

Здано на виробництво 05.11.2013 р. Підписано до друку 02.12.2013 р.
Формат 60x84/8. Гарнітура Journal. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 70,68. Обл.-вид. арк. 54,08.
Накладом 300 прим. Ціна вільна. Замовне. Зам. № 3059.

Віддруковано в ТОВ «Ковельська міська друкарня»
Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2042 від 22. 12. 2004 р.

В 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Науковий збірник. випуск 50. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права / упоряд. А. Силюк. — Ковель, 2013. — 608 с., іл.

У науковому збірнику зміщено статті та повідомлення учасників 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася 12—13 грудня 2013 року в м. Ковелі, присвячені археології, історії, культурі та етнографії Ковельщини в контексті української історії. Окремі розділи присвячені історії місцевого самоврядування і Магдебурзького права, загальним питанням волинезнавства і краєзнавчої освіти. Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

**УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР — 4 ВОЛ) я 43 + 78.33**